L ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

L

ПОСВЕЋЕНО ПРОФЕСОРУ ДР МАТИ ПИЖУРИЦИ
ПОВОДОМ 65-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

НОВИ САД, 2007

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
L

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:
Др Миливој Павловић (1957—1960), др Рудолф Коларић (1961—1962),
академик Павле Ивић (1963—2000), академик Александар Младеновић (2001–)

L

Уредништво:
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, др ДРАГА ЗЕЦ, др МИЛКА ИВИЋ, др ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ,
др АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ (главни и одговорни уредник), др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ,
др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, др МАТО ПИЖУРИЦА, др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ (секретар),
др СВЕТЛАНА ТОЛСТОЈ, др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА

Collegium redactorum:
Dr JASMINA GRKOVIĆ-MEJDŽOR, Dr DRAGA ZEC, Dr MILKA IVIĆ, Dr JOVAN JERKOVIĆ,
Dr ALEKSANDAR MLADENOVIĆ, Dr GERHARD NEVEKLOVSKI, Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ,
Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ, Dr SVETLANA TOLSTOJ, Dr ZUZANA TOPOLINJSKA

Главни и одговорни уредник:
Академик АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

YU ISSN-0352-5724/UDK 801(05)

З Б О Р Н И К

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

L

ПОСВЕЋЕНО ПРОФЕСОРУ ДР МАТИ ПИЖУРИЦИ
ПОВОДОМ 65-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

НОВИ САД
2007

САДРЖАЈ

Драгољуб Петровић (Нови Сад): Професор др Мато Пижурица 13

Библиографија радова професора др Мата Пижурице 15

Милан Ајџановић и Миливој Алановић (Нови Сад): Функционални и прозодијски аспекти дистрибуције придевског вида у говору Новог Сада . 23

Ивана Антонић (Нови Сад): Синтакса и семантика предлога *до* 31

Нада Арсенијевић (Нови Сад): О конструкцији с основним бројем 45

Ружица Бајић (Београд): О потреби познавања неких термина из грчког језика у области православља данас 55

Исидора Бјелаковић (Нови Сад): Агенс у неагентивним партиципским пасивним конструкцијама (у текстовима 19. века) 63

Марта Бјелетић (Београд): У ишчекивању речника Роваца (срп. дијал. *скалабучити* „сакупити (стоку), помешати”) 71

Недељко Богдановић (Ниш): Крњи императив у призренско-тимочким говорима 77

Жарко Бошњаковић (Нови Сад): Преношење акцената у говору неких јавних медија 81

Милета Букумирић (Крагујевац): Употреба презента у говорима северне Метохије 95

Вера Васић (Нови Сад): Кондиционално-каузални комплекс 105

Душко Витас (Београд): О проблему не(пре)познате речи у обради текстова на српском језику 111

Јасна Влајић-Поповић (Београд): Срп. дијал. *каша́ва* ’врста колибе’ — пример етимолошког лавиринта 121

Јелена Војновић (Нови Сад): Агенс у номинализованим структурама . . . 131

Милосав Вукићевић (Крагујевац): Ратарска лексика у Доњој Гружи . . . 143

Марија Вучковић (Београд): Од усамљених лексема до лексичке групе у балканском контексту 153

Мирјана Гочанин (Београд): О неким карактеристикама српске, руске и бугарске антропонимије 161

Јасмина Грковић-Мејџор (Нови Сад): О праиндоевропском компаративу у светлу језичке типологије 167

Милица Грковић (Нови Сад): Оснивачка хрисовуља манастира Бањске . . 175

Снежана Гудурић (Нови Сад): Од акустичке слике до гласовне фигуре (Фонетика Ф. де Сосира сто година касније) 181

Богдан Л. Дабић (Београд): Белешке о језику Његошевих дидаскалија у „Лажном цару Шћепану Малом” 191

Гордана Драгин (Нови Сад): Судбина неакцентованог квантитета у говорима слива Студенице 199

Наташа Драгин (Нови Сад): Методолошке напомене о проучавању гласовне вредности ѣ у српскословенском језику 213

Милан Драгичевић (Бања Лука): Биљешке о важнијим особинама сугласничког система говора Срба Бање Врућице крај Теслића 223

Јасмина Дражић (Нови Сад): Место и улога творбе речи у минималном речнику српског језика као страног 233

Мирослав Дудок (Нови Сад): Од језика дијаспоре ка превентивној лингвистици? 239

Pavol Žigo (Bratislava): Sonda do deklinácie substantív na materiáli OLA 251

Радмила Жугић (Београд): Глаголски деминутиви с префиксом *по-* у призренско-тимочким говорима 257

Душанка Звекић-Душановић (Нови Сад): О неким синтаксичко-семантичким трансформацијама на релацији: кондиционалност — негација — концесивност 271

Драга Зец (Итака (САД) — Београд): Слоготворни гласови у српском језику . 281

Милка Ивић (Београд): Релевантна улога чула мириса егземплификована српским језичким фактима 297

Павле Ивић и Слободан Реметић (Београд): Необична употреба рефлексивне морфеме *се* у говору муслимана у Кладњу и околини 303

Јован Јерковић (Нови Сад): Напомене о језику Црногораца у путописној прози Љубомира Ненадовића 317

Гордана Јовановић (Београд): О повељи царице Маре од 15. априла 1479. године 327

Ивона Јовановић (Котор): Кнегиња Даринка и црногорски двор „на француски начин” (1855—1867) 333

Миодраг Јовановић (Никшић): Судбина сугласника *х* у говорима дурмиторског краја 341

Мирјана Јоцић (Нови Сад): Архаичне иновације 363

Марина Јуришић (Београд): Неколико напомена о унутрашњим диференцијацијама пчињскога говора 377

Людмила Э. Калнынь (Москва): О некоторых особенностях изменения консонантных сочетаний в славянских диалектах 383

Наташа Киш (Нови Сад): О проблему негације код деадјективних именица . 389

Ана Кречмер (Беч): Порекло Срба према *Хроникама* Ђ. Бранковића 397

Ненад Крстић (Нови Сад): О неким француским фразеологизмима и њиховим српским еквивалентима 413

Марина Курушевић (Нови Сад): Функционална раслојеност српскословенског језика посматрана кроз употребу апсолутног датива 429

Josip Lisac (Zagreb): Hrvatski jezik 18. stoljeća i Andrija Kačić Miošić 449

Aleksandar Loma (Beograd): Serbisch-Kroatisch *neman* ’Ungeheuer’ 455

Mijo Lončarić (Zagreb): Štokavsko-kajkavski odnos na kalničko-bilogorskom području 459

Ксенија Марицки Гађански (Београд): ’Αλλαγή: кратка прича о *промени* . 473

Жељко Марковић (Нови Сад): Ситуациони типови глагола *видети* и *гледати* . 481

Јелка Матијашевић (Нови Сад): Интерфикси у руској и српској творбеној терминологији 489

Mira Menac-Mihalić (Zagreb): Hrvatski dijalektni frazemi sa sastavnicom *mačak, mačka, mače* i sl. 505

Соња Миленковска (Скопје): Има ли разлики во слободниот редослед на зборовите во македонската и полската проста реченица? 517

Дејан Милорадов (Нови Сад): Дендроними Фрушке горе 521

Софија Милорадовић (Београд): О прагматичко-семантичким карактеристикама етичког датива (с посебним освртом на говоре Великог Поморавља) 557

Душанка Мирић (Нови Сад): Семантика израза „криво ми је" у српском језику 565

Александар Младеновић (Београд): Филолошке напомене о једном од најстаријих ћириличких докумената у которском Историјском архиву 575

Радивоје Младеновић (Београд): Судбина групе /ej/ у српским (словенским) говорима на југозападу Косова и Метохије 585

Gerhard Neweklowsky (Klagenfurt): Bosna i Hercegovina prije 1878. između hrvatskog i srpskog jezika (u periodici *Bosanski prijatelj* i *Bosanski vjestnik*) . . . 605

Јасмина Недељковић (Београд): О неким особинама народног језика преписа Законика цара Душана из Паштровића (XVIII век) 615

Бранислав Остојић (Никшић): О неким семантичким пољима дурмиторске лексике 621

Слободан Павловић (Нови Сад): Спацијална клауза у старосрпској пословноправној писмености 627

Ангелина Панчевска (Скопје): Личните заменки во дијалог 637

Љиљана Петровачки и Љиљана Недељков (Нови Сад): Лингвокултуролошка и методичка тумачења лексике традиционалне културе у читанкама 643

Драгољуб Петровић (Нови Сад): „Три стољећа хрватскога стандардног језика" 655

Снежана Петровић (Београд): Из црногорске дијалекатске лексике 669

Асим Пецо (Београд): Из лексичке ризнице Мира Вуксановића 677

Предраг Пипер (Београд): О пореклу имена *Немања* 683

Тврто Прћић (Нови Сад): О правопису и оПРАВОПИСмењавању 691

Љубинко Раденковић (Београд): Зао дух *нежит* у словенским писаним споменицима и народној култури 697

Јованка Радић (Београд): Аристотелово учење о појму, речи и категоријама (когнитивно-лингвистички приступ) 715

Драгана Радовановић (Београд): Вокалски систем говора Средње Колубаре . 733

Милорад Радовановић (Нови Сад): Преглед основних питања везаних за појам градуелности у лингвистици 747

Милица Радовић-Тешић (Београд): Лексикографска и граматичка дескрипција партикуле *односно* 759

Станимир Ракић (Београд): О лексичком слоју именичких сложеница типа *именица + именица* у српском језику 767

Стана Ристић (Београд): Глаголи говорења у функцији локутивних карактеризатора говорног поступка 793

Владислава Ружић (Нови Сад): О модификатору типа *очигледно* у српском језику 805

Биљана Савић (Београд): Употреба падежа у Душановом законику (Атонски, Струшки и Бистрички препис) 813

Vera Smole (Ljubljana): Pomeni leksema OKO kot sestavine frazemov v slovenskem vzhodnodolenjskem govoru Šentruperta 853

Димитрије Е. Стефановић (Београд): Прилог проучавању Тедосијевог Житија светог Саве 863

Рада Стијовић (Београд): Прилог познавању употребе инфинитива у данашњем говору Васојевића 875

Љиљана Суботић (Нови Сад): Клетвени записи у *Старим српским записима и натписима* Љуб. Стојановића 887

Срето Танасић (Београд): Двије ријеке у добојском крају 899

Zuzanna Topolińska (Skopje): Ps. **samъ* — główne linie deriwacji semantycznej . 905

Драго Ћупић (Београд): Једна фонетска појава у говору плавско-гусињских муслимана 913

Дијана Црњак (Бања Лука): Називи алатки за кошење у Лијевчу пољу и Жупи 917

Гордана Штасни (Нови Сад): *Nomina loci* са називом биљке у творбеној основи 927

Гордана Штрбац (Нови Сад): Синтаксичко-семантички статус једне скупине комуникативних глагола у језику масовних медија 939

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику

Издаје Матица српска

Излази двапут годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: 021/6622-726

e-mail: zmsfl@maticasrpska.org.yu
www.maticasrpska.org.yu

Редакција L књ. Зборника Матице српске за филологију и лингвистику
закључена 8. јуна 2007.

Стручни сарадник Одељења: Јулкица Ђукић

Технички редактор и лектор: др Александар Младеновић

Коректор: Татјана Пивнички-Дринић

Штампање завршено децембра 2007.

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање ове свеске Зборника омогућило је
Министарство науке Републике Србије

Професору др Мати Пижурици, поводом његове шездесетпетогодишњице живота, ову књигу посвећују његови пријатељи, колеге, ученици и Матица српска.

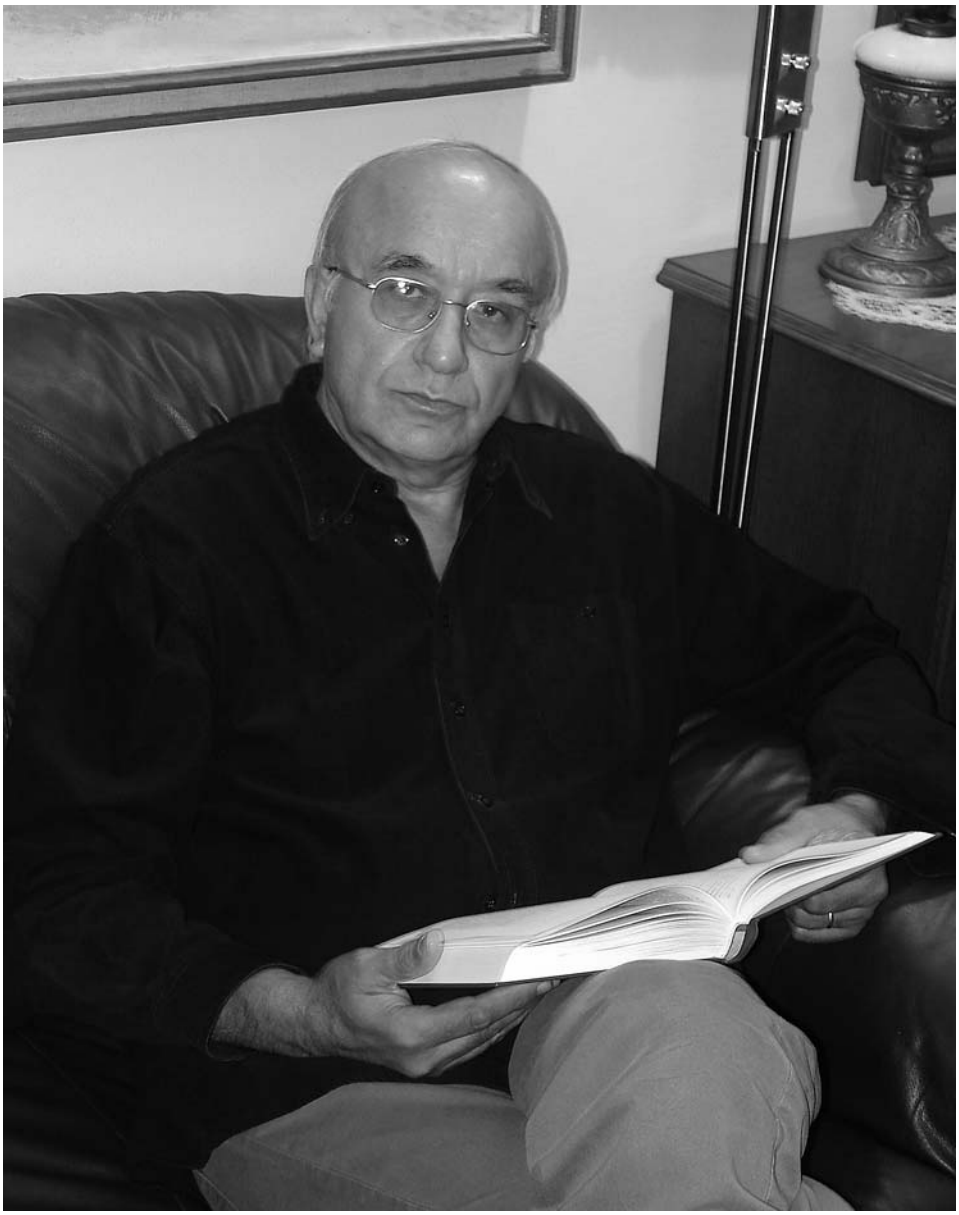

ПРОФЕСОР ДР МАТО ПИЖУРИЦА

UDC 012 Pižurica M.

Рођен 1942. године у Вељем Дубоком код Колашина. Основну школу завршио је у родном месту и у Колашину, а учитељску у Никшићу. Био је наставник у вишим разредима основне школе у Лијешњу код Колашина (1962/63), а у јесен 1963. уписао се на Групу за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду. Дипломирао је 1967, а степен магистра филолошких наука стекао је на Филолошком факултету у Београду с радом *Говор околине Колашина* (1973). Докторску дисертацију под насловом *Језик Андрије Змајевића* одбранио је 1987. на Филозофском факултету у Новом Саду. Радио у Институту за лингвистику у Новом Саду (до 1976), а од тада у Институту за јужнословенске језике Филозофског факултета, где је прешао пут од асистента до редовног професора. Бави се историјом и дијалектологијом српског језика, нормативистиком, ономастиком и лексикологијом, а успешно се укључује и у етимолошка истраживања. Заједно са Митром Пешиканом и Јованом Јерковићем аутор је *Правописа српскога језика* Матице српске (Нови Сад, 1993), објављеног у екавској и ијекавској верзији, а као коаутор учествовао је и у писању Матичиних *Прилога правопису* (Нови Сад, 1989). Објавио је у два тома *Љетопис црковни* Андрије Змајевића (Цетиње, 1996), а приредио је за штампу књигу Павла Ивића *Српскохрватски дијалекти: Њихова структура и развој* (Сремски Карловци — Нови Сад, 1994). Члан је Међународне комисије за *Општесловенски лингвистички атлас* (ОЛА), а био је и члан Комисије за *Општекарпатски дијалектолошки атлас* (ОКДА) и члан редакције његовога завршног, седмог, тома (Београд — Нови Сад, 2003), као и више домаћих научних одбора и комисија (Међуакадемијски одбор за дијалектолошке атласе, Одбор за ономастику САНУ, Одбор за етимолошки речник српског језика, Одбор за стандардизацију српског језика). Стални је члан-сарадник Матице српске и у више наврата члан њеног Управног одбора, а од 2000. године секретар Одељења за књижевност и језик. Десет година био је директор Института за јужнословенске језике и главни и одговорни уредник *Прилога проучавању језика* и свих институтских публикација, сада је члан уредништава *Зборника Матице српске за филологију и лингвистику, Језика данас* Матице српске и *Ономатолошких прилога САНУ*, а главни је редактор иновираног издања *Правописа српскога језика* Матице српске.

Д. Петровић

БИБЛИОГРАФИЈА
РАДОВА ПРОФЕСОРА ДР МАТА ПИЖУРИЦЕ

I. Књиге

Говор околине Колашина. — Титоград (Црногорска академија наука и умјетности), 1981, стр. 251 (с једном картом).

Језик Андрије Змајевића. — Титоград (Црногорска академија наука и умјетности), 1989, стр. 434 (са 15 факсимила).

Прилози Правопису. — Нови Сад (Матица српска), 1989, стр. 127 (заједно са М. Пешиканом и М. Караџа-Гарић, у екавској и ијекавској верзији).

Правопис српскога језика. — Нови Сад (Матица српска), 1993, стр. 510 (заједно са М. Пешиканом и Ј. Јерковићем, у засебним екавским и ијекавским верзијама; екавска верзија је доживела још два издања; приредио друго допуњено издање 2003).

/приредио/ *Павле Ивић, Српскохрватски дијалекти.* Целокупна дела, књ. III, стр. 319. — Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1994.

Правопис српскога језика. Школско издање. — Нови Сад (Матица српска), 1995, стр. 332 (заједно са М. Пешиканом и Ј. Јерковићем, у засебним екавским и ијекавским верзијама; екавска је имала седам издања а ијекавска два).

Андрија Змајевић, Љетопис црковни. — Цетиње (Обод), 1996, књ. I, стр. 560, књ. II, стр. 547. /Из рукописне заоставштине прво издање приредио и предговор написао М. Пижурица./

К новој писмености. — Београд (Научна књига), 1998, стр. 187 (заједно са више коаутора — П. Ивић и др., прилог *Новине у новом Правопису Матице српске*, стр. 16—26).

Правопис српскога језика. Приручник за школе. — Београд — Нови Сад (Завод за уџбенике и наставна средства и Матица српска), 2001, стр. 294 (заједно са М. Пешиканом и Ј. Јерковићем, у засебним екавским и ијекавским верзијама; екавска је имала два издања).

II. Студије, расправе, чланци, критике

1967.

Употреба падежа у говору Роваца. — Прилози проучавању језика, Нови Сад, 1967, књ. 3, 141—176.

1969.

Употреба падежа у језику Стјепана Митрова Љубише и Вука Поповића. — Прилози проучавању језика, Нови Сад, 1969, књ. 5, 177—237.

1971.

Из ономастике Роваца. — Прилози проучавању језика, Нови Сад, 1971, књ. 7, 167—185.

1972.

Неке особене форме изражавања императивности у говору Роваца. — Прилози проучавању језика, Нови Сад, 1972, књ. 8, 41—45.

1976.

Антропонимија у топонимији Роваца. — Прва југословенска ономастичка конференција, Титоград (Црногорска акдемија наука и умјетности, Научни скупови, књ. 2), 1976, 103—122.

1977.

Боје у зоонимији. — Савјетовање о терминологијама народне материјалне и духовне културе, Сарајево (Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Посебна издања, књ. XXXI. Одјељење друштвених наука, књ. 5), 1977, 29—45.

Прилог познавању сточарске терминологије у Црној Гори. — Савјетовање о терминологијама материјалне и духовне културе (Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Посебна издања, књ. XXXI. Одјељење друштвених наука, књ. 5), Сарајево, 1977, 101—137.

Речник мање познатих речи (у књ. Миро Вуксановић, *Клетва Пека Перкова*), Нови Сад, 1977, 156—188. /Измењено и допуњено уз друго издање, Сомбор, 1978, 171—207./

1980.

Прилог П. Ровинског српскохрватској географској терминологији. — Втора југословенска ономастичка конференција (1977), Скопје, 1980, 245—286.

1984.

Трагови међујезичких додира у говорима Црне Горе. — Црногорски говори. Резултати досадашњих испитивања и даљи рад на њиховом проучавању (Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови, књ. 12, Одјељење умјетности, књ. 3), Титоград, 1984, 83—95.

Етимологија и значење прилошког у р в о м из пашторовских исправа. — Гласник одјељења умјетности Црногорске академије наука и умјетности, књ. 5, 133/141.

1985.

Етимолошке белешке из пастирске лексике. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1984—1985, XXVII/XXVIII, 625—632.

Из дијалекатске творбе пејоратива. — Лексикологија. Зборник радова са научног скупа „Проблеми српскохрватске лексикологије" 1983, Нови Сад (Матица српска), 1985, 129—134.

Тридесетогодишњица Новосадског договора. — Летопис Матице српске, Нови Сад, 1985, 673—674.

1987.

Етимолошке белешке. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1987, XXX-2, 101—104.

1988.

Карта № 39: ФМ (См) 578 Нсг *s/ě/mę, *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия фонетико-граматическая. Выпуск 1: Рефлексы *ě, Белград 1988, 94—95 [карта, легенда, материал, коментарий — заједно са Д. Петровић].

Једначење множинских падежа у свјетлу запажања проф. Радосава Бошковића. — Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића (Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови, књ. 17, Одјељење умјетности, књ. 6), Титоград, 1988, 185—194.

Порекло и значење речце г а (Оглед на примеру Његошевих стихова: „Тешко ти га онда онијема"). — Научни састанак слависта у Вукове дане, Зборник радова 18/2, Београд — Нови Сад, 1988, 501—505.

Етимологија ријечи „угич" (српскохрватско-македонско-албанска паралела). — Македонско-црногорске културне и језичке везе. Зборник радова, Скопје—Титоград.

1989.

Карта 8: *s(v)lem(ь) 10, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 1, Кишинев, 1989, 44—45 [карта, легенда, коментарий].

Карта 32: *komarn(v)k 51, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 1, Кишинев, 1989, 94—95 [карта, легенда, коментарий — заједно са Д. Петровић].

Карта 37: Забор из вертикально набитых досок 60, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 1, Кишинев, 1989, 104—105 [карта, легенда, коментарий].

Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду. — Расправе Завода за језик 15, Загреб, 1989, 57—62.

Речник мање познатих речи (у књ. Миро Вуксановић, *Градишта*), Нови Сад, 1989, 115—140.

1991.

Карта 52: 'крестный отец' — вопрос № 285, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 3, Warszawa 1991, 134—135 [карта, легенда, коментарий].

НМ 34: крестная мать — вопрос № 286, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 3, Warszawa 1991, 175 [материал].

Напомене уз прилог Егона Фекетеа „Значење трпног придева („неначињен") у Вуковом Рјечнику". — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1991, XXXIV-2, 182—184.

Марко Пеић и Грго Бачлија: Речник бачких Буњеваца. — Дневник, Нови Сад, 14. јул 1991, стр. 14.

1992.

Две нове књиге („Трагом српске прошлости" и „Апостоли"). — Годишњак Библиотеке Матице српске, Нови Сад, 1992 (за 1991. г.), 182—184.

Јањичари духа и ћирилица. — Српска земља (Сремске новине), Сремска Митровица, год. II, бр. 6 од 7. јан. 1992, стр. 19.

1993.

Карта 43: *sokoti 381, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 4, Львив, 1993, 114—115 [карта, легенда, коментарий].

Карта 49: растущая на дереве ветка хвойного дерева — вопрос № 392, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 4, Львив, 1993, 126—127 [карта, легенда, коментарий — заједно са Д. Петрович].

Карта 50: высохшая на дереве ветка хвойного дерева — вопрос № 393, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 4, Львив, 1993, 128—129 [карта, легенда, коментарий — заједно са Д. Петрович].

Карта 59: шиповник *rosa canina* — вопрос № 407, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 4, Львив, 1993, 146—147 [карта, легенда, коментарий — заједно са М. Киш].

Карта 60: монжевельник Juniperus — вопрос № 408, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 4, Львив, 1993, 148—149 [карта, легенда, коментарий — заједно са М. Киш].

Реконструкција два фолклорна детаља. — Фолклор у Војводини, Нови Сад, 1993, св. 7, 85—91.

Словенске „прихватне" структуре за продор балканистичких црта. — XI medzinárodný zjazd slavistov, Zborník resumé, Bratislava, 1993, 398—399.

1994.

Карта № 4: Ф 1032 Н сг м *р/ьl/nъ (-jь), *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия фонетико-граматическая. Выпуск 3: Рефлексы *ьр, *ър, *ьл, *ъл, Warszawa, 1994, 116—117 [карта, легенда, материал, коментарий].

Карта 6: *kabat 117, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 2, Москва, 1994, 26—27 [карта, легенда, коментарий].

НМ 8: *ujaš 116, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 2, Москва, 1994, 118 [карта, легенда, коментарий].

НМ 42: 'Очищенный желудок животного, в котором хранят брынзу' 193, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 2, Москва, 1994, 130 [материал].

Прилог реконструкцији аутохтоног спектра боја (боје у зоонимији). — Фолклор у Војводини, Нови Сад, 1994, св. 8, 98—102.

Речник мање познатих речи. — (у књ. Миро Вуксановић, *Морачник*), Нови Сад, 1994, 93—114.

1995.

Из српскохрватске метеоролошке терминологије. (Нацрт за један пројекат уз неколико етимолошких бележака). — Македонски јазик, год. XL—XLI, 1989—1990, Скопје, 1995, 435—445.

Речник мање познатих речи. — (у књ. Миро Вуксановић, *Далеко било*), Нови Сад, 189—210.

1997.

Карта 17: колесная мазь — вопрос № 448 graisse noire pour les roues, cmbouis, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 5, Братислава, 1997, 62—63 [карта, легенда, коментарий].

НМ 27: заступ, железная лопата — вопрос № 500 bêche, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 5, Братислава, 1997, 215 [материал].

Прилози за етимологију и географију речи. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1997, XL/2, 223—226.

1998.

Јован Вуковић као историчар језика. — Личност и дјело академика Јована Вуковића, Зборник радова са научног скупа (Београд, 1998), Београд, 1998, 51—58.

1999.

Заштитно име (из локалне перспективе). — Фолклор у Војводини, св. 10, Нови Сад, 1999, 70—74.

Разиграни систем асоцијација (Милорад Телебак, *Говоримо српски*, Бања Лука — Приштина, 1998). — Ослобођење, Бања Лука, 27. јануар 1999, стр. 16. /приказ; прештампано и у књ. Милорад Телебак, *Практични језички савјетник*, Српско Сарајево, 2004, 692—694/.

2000.

Карта № 7: Л 360 'тень человека', *Общеславянский лингвистический атлас.* Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3: Растительный мир, Минск, 2000, 40—41 [карта, легенда, материал, коментарий — заједно са Д. Вујичић].

Карта № 19: СЛ 383 'древесина сосны', *Общеславянский лингвистический атлас.* Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3: Растительный мир, Минск, 2000, 64—65 [карта, легенда, материал, коментарий — заједно са Д. Ћупић].

Тумачење Његошевих стихова: „Ђе си, Марко, нагнута делијо". — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2000, XLIII, 457—461.

2001.

Карта 60: сосать вымя (овцы, козы) — вопрос № 636 Téter (chevrette, agneau), *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 6, Будапешт, 2001, 144—145 [карта, легенда, коментарий].

НМ 12: *maradEk — вопрос № 647, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 6, Будапешт 2001, 210—211 [материал].

Норма и неговање језичке културе. — Књижевност и језик, Београд, 2001, XLVIII/1—2, 71—74.

2002.

Вера Васић — Твртко Прћић — Гордана Нејгебауер, Du yu speak anglosrpski? Речник новијих англицизама. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2002, XLV/1—2, 407—409.

Сужавање правописних и граматичких двојстава. — Књижевност и језик, Београд, 2002, XLIX/1—2, 27—30.

Петровић др Драгољуб. — (у *Енциклопедији Новог Сада, св. 20*), Нови Сад, 2002, 64—67.

Презимена у Црној Гори Вукоте Р. Миљанића. — (у књ. Вукота Миљанић — Аким Миљанић, *Презимена у Црној Гори*, Београд), Београд, 2002, 531—532. /рецензија/

Зашто бранимо ћирилицу? — Хришћанска мисао. Свечаник. Год. X/1—4, Београд, 45—46 /Прештампано из *Православља*, XXXVI, бр. 844, Београд, 15. мај 2002, стр. 1—2./

Српска двоазбучност: могућност или илузија. — Ново видело, бр. 14, Београд, јун 2002, стр. 24. /Прештампано из *Задужбина.*/

2003.

Карта № 24: Ф 886 */lь̯/něnъ (-jь), *Общеславянский лингвистический атлас.* Серия фонетико-граматическая. Выпуск 4б: Рефлексы *ъ, *ь, Скопле, 2003, 72—73 [карта, легенда, материал, коментарий — заједно са В. Миленкович].

Карта № 25: Ф 2594 */lь̯/gъ̯kъ (jь), *Общеславянский лингвистический атлас.* Серия фонетико-граматическая. Выпуск 4б: Рефлексы *ъ, *ь, Скопле, 2003, 74—75 [карта, легенда, материал, коментарий — заједно са Д. Вујичић и В. Миленкович].

Карта № 43: Ф 1105 *oržnjь̯//-nъ̯, *Общеславянский лингвистический атлас.* Серия фонетико-граматическая. Выпуск 4б: Рефлексы *ъ, *ь, Скопле, 2003, 110—111 [карта, легенда, материал, коментарий — заједно са В. Миленкович].

Карта № 37: Л 2084 'чернила', *Общеславянский лингвистический атлас.* Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 8: Профессии и общественная жизнь, Warszawa, 2003, 106—107 [карта, легенда, материал, коментарий].

Карта 4: пастух коней — gardeur de chevaux — вопрос № 678, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 30—31 [карта, легенда, коментарий].

Карта 22: возвращение с горного пастбищ большого разным хозяевам — le retour du troupeau de la montaque au l'automne — вопрос № 704, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 66—67 [карта, легенда, коментарий — заједно са Р. Шимоди].

Карта 24: *cUrk — вопрос № 709, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 70—71 [карта, легенда, коментарий — заједно са Р. Шрамек].

Карта 26: звонок на шее пасущегося скора — sonnaille — вопрос № 714, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 74—75 [карта, легенда, коментарий — заједно са Л. Дворницка].

Карта 30: *rakaš — вопрос № 720, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 82—83 [карта, легенда, коментарий].

Карта 41: *rIpa — вопрос № 737, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 104—105 [карта, легенда, коментарий — заједно са Е. Жеребецкй].

Карта 43: *vErtEp — вопрос № 742, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 108—109 [карта, легенда, коментарий — заједно са П. Лизанец].

Карта 50: тропинка — sentier — вопрос № 752, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 122—123 [карта, легенда, коментарий — заједно са П. Лизанец].

Карта 52: *p()rT — вопрос № 757, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 126—127 [карта, легенда, коментарий — заједно са П. Лизанец].

Карта 55: *čurK — вопрос № 764, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 132—133 [карта, легенда, коментарий — заједно са Р. Шрамек].

НМ 2: *juhas — вопрос № 684, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 163 [материал].

НМ 27: *kujava — вопрос № 750, *Общекарпатский диалектологический атлас*, Выпуск 7, Белград — Нови Сад, 2003, 163 [материал].

Александар Младеновић. Повеље кнеза Лазара. Чигоја штампа, Београд, 2003. — Славистика, књ. VII (2003), Београд, 2003, 516—518.

Повеље кнеза Лазара. Нова књига др Александра Младеновића. — Дневник, Нови Сад, 27. август 2003, стр. 21.

Александар Младеновић, Повеље кнеза Лазара. Текст — Коментари — Снимци, Чигоја штампа, Београд, 2003, стр. 367. — Јужнословенски филолог, Београд, 2003, књ. LIX, 177—181.

Трагови вредни памћења. — (у књ. Илија Петровић *Керски именослов*, Нови Сад), Нови Сад, 2003, 166—167 /рецензија/.

Разговори о језику Црногораца (у књ. Рајо Војиновић, *Српски пишем и зборим*), Подгорица — Нова Пазова, 2003, 65—72 /интервју/.

2004.

Порекло и распоред изоглоса покретних вокала и старих меких и тврдих придевско-заменичких наставака (на терену Црне Горе). — Живот и дело академика Павла Ивића, Зборник радова са трећег међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића" (Београд — Нови Сад — Суботица, 2001), Суботица — Нови Сад — Београд, 2004, 469—478.

Увод у етимологију. — (у књ. *Предавања из историје језика*, Лингвистичке свеске 4), Нови Сад (Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику), 2004, 5—14.

Речник српских говора Војводине, св. 3: Ђ—Ј. Матица српска и „Тиски цвет", Нови Сад, 2003. — Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 2004, LII, 615—617.

Рјечник мање познатих ријечи. — (у књ. Драгомир Брајковић, *Крвава свадба у Брзави*), Београд, 2004, 129—137.

Вредно дело: Миодраг Јаћимовић — Драгољуб Петровић „Ономастика Качера", Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, н. с. књ. 22, Београд 2003. — Слово Ћирилово, Годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић", бр. 1, Чачак, 2004, 115—118 /приказ/.

2005.

Етимолошки речник српског језика, св. 1: А. — Српска академија наука и уметности (Институт за српски језик), Београд, 2005. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2005, XLVIII/1—2, 321—324 /приказ/.

Сусрети с речима Недељка Богдановића. — (у књ. Недељко Богдановић, *Бучумика у звону*), Ниш, 2005, 115—117.

Синтакса савременога српскога језика: Проста реченица. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2005, XLVIII/1—2, 336—337 /белешка/.

Општекарпатски дијалектолошки из перспективе српског језика. — Ареална лингвистика — теорији и методи. Материјали од научната конференција по повод петгодишнината од смртта на Божидар Видоески, МАНУ (Истражувачки центар за ареална лингвистика), Скопје, 2005, 69—75.

Ћирилица у ромској ортографији. — (у књ. *Трифун Димић 1956—2001*), Нови Сад, 2005, 27—30.

2006.

Дошао враг по своје. — Саборник за васпитање, науку, културу и умјетност „Времекази", књ. VII, Андријевица, 2006, 52—53.

Терминологија куће и покућства Бањана. — (у књ. мр Јадранка Којић, *Терминологија куће и покућства Бањана*), Суботица (Српски културни центар „Свети Сава”), 2006, 213—214 /рецензија/.

Нови рат за српски језик и правопис (или — Су чим ћемо изаћ пред Вука после два века). — (у књ. Тихомир Петровић, *Реторика*; прештампано из *Вукове задужбине*, октобар 2004, Београд), Сомбор, 2006, 258—264.

Вријеме за враћање разуму и правим аргументима. — (у књ. *Уставни геноцид над Србима*, Зборник радова са научног скупа), Подгорица, 2006, 134—138.

Правопис — ортографски правилник и језички саветник. — Зборник: Неговање српског језика и књижевности, Нови Сад (Филозофски факултет у Новом Саду и „Orpheus”), 2006, 27—41.

Карта № 8: F (Sm) 347 *р/ѣ̯/ njѣ̯, *Общесловянский лингвистический атлас*. Серия фонетико-граматическая. Выпуск 4а: Рефлексы *ъ, *ь, Загреб 2006, 40—41 [карта, легенда, материал, коментарий — заједно са Т. Токарь].

Карта № 15: F 2430 *t/ь/mьnъjь x *t/ь/mьnъ *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия фонетико-граматическая. Выпуск 4а: Рефлекс *ъ, *ь, Загреб 2006, 54—55 [карта, легенда, материал, коментарий].

Карта № 52: FPM 1673 2 sg imperat *m/ъ/j//*mь/jь *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия фонетико-граматическая. Выпуск 4а: Рефлекс *ъ, *ь, Загреб 2006, 128—129 [карта, легенда, материал, коментарий — заједно са Д. Петрович].

Етимолошки речник српског језика, св. 2: БА—БД. — Српска академија наука и уметности (Институт за српски језик САНУ, Етимолошки одсек, Београд, 2006, стр. 288). — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, XLIX/1, 305—309 /приказ/.

2007.

Добрило Аранитовић: Библиографија академика Миомира Дашића. — (у књ. *Библиографија академика Миомира Дашића*), Подгорица (ЦИД), 2007, 172—173 /рецензија/.

ФУНКЦИОНАЛНИ И ПРОЗОДИЈСКИ АСПЕКТИ ДИСТРИБУЦИЈЕ ПРИДЕВСКОГ ВИДА У ГОВОРУ НОВОГ САДА[1]

МИЛАН АЈЏАНОВИЋ И МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ

UDC 811.163.41'367.623.91

Кратак садржај. Основни задатак овога истраживања јесте испитивање правилности у функционалној дистрибуцији придевских видских парова и то у контексту слабљења системске морфологизације видске категорије. Посебна пажња била је усмерена на прозодијска обележја придева, дистинктивна за формирање видских парова и одговарајућих деклинационих образаца, те њихов утицај на функционалну дистрибуцију одговарајућих видских парова. Истраживање је засновано на грађи која је прикупљена у Новом Саду и то анкетирањем млађих испитаника, изворних говорника српског језика.

Кључне речи: придевски парови, видска категорија, придевски вид, видска опозиција

1. *Увод*

1.1. Предмет овога истраживања јесте идентификација степена видске дистинкције у придевском систему и то, понајпре, на прозодијском плану у говору млађе популације говорника српског језика у Новом Саду, а потом и анализа видске дистрибуције на централним синтаксичким функцијама. Овако конципирано истраживање подразумева утврђивање постојања одговарајуће придевске видске опозиције у анализираном говору, а потом и утврђивање степена правилности дистрибуције видских парова по одговарајућим реченичним позицијама, тј. функцијама.

Будући да се видска категорија код придева сматра у великој мери нарушеном категоријом и на морфолошком плану, сасвим је очекивано да се видске опозиције најпре губе на прозодијском плану, односно, да се видски парови уклоне најпре кроз нарушавање правилности у њиховој дистрибуцији, а касније и кроз уопштавање само једног облика, односно, једног прозодијског лика. Ово се посебно односи на придеве женског рода код којих видска дистинкција није никада ни била морфологизирана категорија, већ евентуално прозодијска.

1.2. За релевантност и поузданост самог истраживања од пресудне су важности испитаници, тачније критеријуми њихове селекције. У ан-

[1] Овај рад је део пројекта под називом Говор Новог Сада, који финансира Секретаријат за науку и образовање АП Војводине.

кети је учествовало укупно 30 студената прве године Одсека за медијске студије Филозофског факултета у Новом Саду, међу којима је највише оних који су рођени и одрасли управо у Новом Саду или су у њему провели највећи део живота (17), док остатак студената потиче првенствено из других делова Војводине (Бечеј, Зрењанин, Инђија, Кљајићево, Рума, Руменка, Оџаци, Сомбор), али и из Централне Србије (Ужице) и Републике Српске (Љубиње). Свим студентима српски је матерњи језик. Приликом снимања сви су испитаници, поред података о себи, давали и податке о месту рођења родитеља не би ли се на тај начин утврдила евентуална корелација између њиховог и претпостављеног идиома њихових родитеља. Сви су студенти, осим тога, снимљени у студијским условима уз минимално присуство шума, тако да је забележени материјал високог квалитета и поуздан. Задатак наших испитаника био је да прочитају упитник, који је садржао тридесет реченица разврстаних према одговарајућој позицији придева чији се видски парови превасходно на прозодијском плану разликују. Неопходно је нагласити да испитаници нису били унапред припремљени на овај вид испитивања, те сматрамо да су резултати и стога релевантни и репрезентативни. Иако би нам се замерка могла упутити на рачун старосне доби испитаника, ово истраживање треба посматрати и у светлу најаве неких нових развојних тенденција у нашем језику чији су носиоци управо наши испитаници.

2. *О придевском виду*

2.1. Придевски вид представља најнестабилније категоријално обележје ове класе именских речи, а обично се видска дистрибуција стриктно везује само за одређене синтаксичке функције самог придева, као и типа и састава структуре у коју је интегрисан. Са значењског аспекта, основна разлика између одређеног и неодређеног придевског вида огледа се у томе да је придев у одређеном виду елемент идентификације и дескрипције појма који је означен именицом (Фекете 1973: 236—240), док се краћи придевски облици, тј. облик неодређеног вида, појављује средством квалификације неодређене, неангажоване јединке (Фекете 1973: 241—242). Неретко, међутим, придевом одређеног вида постиже се истовремено и ефекат квалификације и идентификације: *Тај племенӣти човек је наш учӣтељ* (Мразовић, Вукадиновић 1990: 257).

2.2. Иако се ова категорија појављује као недоследно морфологизирана, јер се разликује само у једнини и то код придева мушког и средњег рода (код ових последњих ни у номинативу [те ни у акузативу и вокативу као синкретизованим облицима]), а ни тада се ове две придевске парадигме не разликују у потпуности (вокатив и инструментал исти су у обе видске варијанте), данас се може говорити о губљењу не толико видских опозиција, барем не у основном номинативном облику, колико о уједначавању две придевске видске парадигме, наравно, у корист оне придевске. То практично значи да се у савременом српском језику по

придевској промени мењају придеви оба вида, барем када је реч о шумадијско-војвођанском дијалекту, а да се обличка разлика везује углавном за основни облик, тј. номинатив једнине мушког рода (Клајн 2005: 70).

Што се прозодијског аспекта пак тиче, видске разлике још су нарушеније. У номинативу једнине придеви женског и средњег рода одређеног вида имају дуге наставке, за разлику од једнине, где су кратки (Стевановић 1964: 249). С обзиром на то да се финалне дужине и иначе скраћују, граматичке дужине више нису дистинктивно видско обележје. Када је реч о придевима мушког рода, они у одређеном виду имају реализовану граматичку морфему, те је једино у овом случају у номинативу једнине придевски вид морфологизирана категорија. Стога се, разуме се и оправдано, говори о краћим и дужим облицима придева, управо према облику мушког рода у једнини (Станојчић, Поповић 2000[7]: 91). Што се пак тиче множине, разлике се своде на оне на прозодијском плану, а односе се на акузатив и вокатив који у множини имају дуг наставак у одређеном виду (Станојчић, Поповић 2000[7]: 92).

2.3. Када је реч о морфологизацији одређеног и неодређеног придевског вида, ове облике разликују само описни и градивни придеви (Стевановић 1964; Станојчић, Поповић 2000[7]; Барић 1979), док други имају само облике неодређеног (*очев, пријатељев, сестрин*) или одређеног вида (*градски, жарки, јутарњи, мали, пасји, следећи*).

У појединим се случајевима код придева сва три рода у једнини појављују као одговарајућа видска обележја и различити акценатски ликови. Истина, ово је карактеристично за облике женског рода где је акценатски лик придева једино видско дистинктивно обележје (*Ова широка улица / Ова улица је широка*). С друге стране, и придеви мушког и средњег рода, уз морфолошке видске разлике, могу развити и додатна видска дистинктивна облележја, и то на прозодијском плану, при чему се појављују различити акценатски ликови као показатељи одговарајућег придевског вида (*Тај стари фијакер / Тај фијакер је стар*).

2.4. Будући да су се на читавом говорном подручју српског језика одиграле значајне промене у дистрибуцији како акцентованих, тако и неакцентованих прозодема, различити акценатски ликови или послеакценатске дужине као релевантна видска обележја готово се доследно губе. Упркос томе, функционална дистрибуција придева одређеног и неодређеног вида остала је прилично стабилна, барем када је реч о морфологизираним видским паровима. Ипак, све се изразитије укидају дистрибутивна разграничења у савременом језику, те се слободно може рећи да је употреба придевских видских парњака знатно слободнија (Фекете 1973: 515). Када је реч о атрибутској функцији придева, у тој позицији се могу пронаћи придеви оба вида. За разлику од предикатива, где се јављају само у облику неодређеног вида (изузетак је пример типа *Он је велики* [Стевановић 1964: 250]). И као привремени атрибути (Стевановић 1964: 252) или актуелни квалификатив (Станојчић, Поповић 2000[7]: 244) придеви се појављују у облику неодређеног вида.

2.5. Ово истраживање је показало да се прозодијска обележја у говору млађе генерације у Новом Саду не појављују као релевантна видска обележја у процесу функционалне дистрибуције придевског вида.

3. *Анализа грађе*

3.1. Сам упитник садржавао је укупно тридесет реченица у којима су се 33 придева који су били у фокусу пажње налазили у позицијама релевантним за овакву врсту истраживања, тј. јављали су се као лексичко језгро предиката, у позицији атрибута, актуелног квалификатива, блокирани детерминатором, потом као делови фразних лексема,[2] те, коначно, као супстантивизирани придеви.

Приликом анализе грађе сваку од ових позиција посматраћемо посебно, при чему ћемо почети од позиције лексичког језгра предиката.

3.2. Упитник садржи укупно 13 реченица у којима се 14 придева налази у позицији лексичког језгра предиката, од којих девет реченица стоји самостално,[3] док последње четири реченице чине два пара са по једним придевом одређеног и неодређеног вида у којима испитаници треба да се определе за један од два понуђена придева.[4]

Иако би се очекивало да је у позицији лексичког језгра предиката код оних придева који имају дистинкцију вида дистрибуција вида јасна, тј. да је, као што смо рекли, употреба придева одређеног вида искључена (исп. нпр. Станојчић, Поповић 2000[7]: 225), добијени подаци указују на супротно. Наиме, од тридесеторо испитаника само код једног није забележно ниједно огрешење о норму, док су још код двоје та огрешења минимална (у последњем пару реченица употребљен је придев *велики* уместо *велик*[5]). Занимљиво је приметити да ова три испитаника долазе или с подручја на којима је доминантан дијалекат код ког је дистинкција између придева различитог вида добро очувана (Љубиње) или је досељеничко становништво с источнохерцеговачког подручја бројно (Кљајићево) или су пак на таквом подручју рођена иако су највећи део живота провели у другој средини (Б. Грахово, односно Н. Сад).

Наспрам ове групе стоји остатак испитаника код којих су огрешења о норму знатно бројнија и разнороднија, а код неких чак и сасвим неочекивана. Наиме, поред уопштавања облика одређеног вида *цр̀вена* и *дѐбела*,[6] који су код испитаника рођених и/или одраслих у Н. Саду скоро правило, знатан број испитаника употребљава и одређени облик при-

---

[2] Овај термин користимо на начин на који се то чини у Прћић 1997: 126.

[3] Ова хаљина је црвена; Бака је веома стара; Ова девојка је крупна; Ово дете је баш црно; Она девојка је баш дебела; Ова кућа је бела; Она свеска, плава и бела, нестала је са стола; Живи су живи; Ово Перино дете је баш паметно.

[4] Петар је баш фин. / Петар је баш фини. и Ти си већ велик. / Ти си већ велики.

[5] Ово, међутим, као што смо видели, неки наши граматичари не сматрају огрешењем о норму (исп. нпр. Стевановић 1964: 250).

[6] Граматичке послеакценатске дужине се доследно скраћују, те их нећемо ни наводити.

дева *сшâра*,[7] *фûни*, *ūлâва*, *бêла*, док су код њих троје, међу којима је двоје Новосађана, забележени чак и примери: *Ово деūе је баш црно*[8] и *Ова кућа је бêла*.

3.3. Атрибутска позиција једна је од ретких позиција у којој се придеви оба вида могу јавити напоредо (нпр. *леū човек / леūи човек*), што, међутим, не значи да дистрибуција придева различитог вида није контекстуално условљена. Добар пример за ово јесте пет реченица из упитника са шест придева у позицији атрибута, код којих у датом контексту придев једног вида не може алтернирати с оним другог вида.[9] У оквиру ове групе примера као посебну подгрупу, будући да код њих постоји обличка разлика, можемо издвојити придеве мушког рода, односно, као другу подгрупу, придеве женског рода, код којих такве разлике нема. Међутим, само код једног испитаника, који је из Новог Сада, није дошло до огрешења о норму, док су код осталих она забележена, како код придева женског, тако и, помало изненађујуће, код придева мушког рода.

Када се ради о придевима женског рода, најчешће се огрешење тиче употребе неодређеног вида придева *крūна* на месту очекиваног придева одређеног вида *крȕūнā* у реченици *Крūна девојка ūодиже свој глас*. Код испитаника се јављају два акценатска лика овог придева: регуларан *крȕūна* и *крȍūна*, који РМС не бележи. Занимљиво је да је код испитаника из Н. Сада овај други знатно обичнији. Код троје испитаника, од којих је двоје из Н. Сада, осим тога, уочава се још једна појава: наспрам облика *крȍūна*, употребљеног у реченици *Ова девојка је крūна*, у реченици *Крūна девојка ūодиже свој глас* јавља се регуларан облик неодређеног вида *крȕūна*, али сада, како се чини, употребљен као придев одређеног вида, што може указати на својеврсну реституцију дистинкције у виду, која је у конкретном случају маркирана не само квалитетом већ и квантитетом акцената.

Поред овога, код придева женског рода честа је употреба придева неодређеног вида у реченици *Плава свеска је боља од црвене*, при чему се у облику неодређеног вида јавља само придев *ūлава*, само придев *црвена* или пак оба придева.

Иако би се очекивало да је због обличке разлике дистинкција код придева мушког рода очувана, подаци указују на супротно. Наиме, код осморо испитаника, међу којима је четворо Новосађана, код придева одређеног вида забележен је дугоузлазни акценат (*хра́бри*, *ру́жни*), при чему се код троје испитаника (сви из Н. Сада) оба придева јављају с овим акцентом. Евентуални утицај аналогије не може се одбацити код придева *храбри* с обзиром на то да се у претходној реченици налази придев

[7] Овде се не би могла одбацити ни могућност експресивне употребе дугосилазног акцента.

[8] У реченицама ћемо акцентовати само оне лексеме које су битне за наше истраживање.

[9] Плава свеска је боља од црвене свеске; Храбри Милош битке бије; Крупна девојка подиже свој глас; Придиковао је ружни просјак; Таман капут није лош.

неодређеног вида (*Стари Вујадин је храбар*), али се у потпуности може одбацити код придева *ружни*, који наспрам себе нема одговарајући придев неодређеног вида. Супституција у супротном смеру није забележена (**шâман*).

3.4. У позицији актуелног квалификатива, ако разликује вид, придев ’у номинативу и у акузативу једнаком номинативу стоји у неодређеном виду’ (Станојчић, Поповић 2000[7]: 244). У упитнику се нашла једна реченица са придевом женског рода у овој позицији.[10] Међу испитаницима само је њих двоје, обоје из Н. Сада, у посматраној реченици употребило придев одређеног вида, док су сви остали испитаници употребили коректан облик, тј. придев неодређеног вида.

3.5. У упитнику се у шест реченица налази укупно седам придева блокираних детерминатором.[11] Иако би се у овој позицији очекивао придев одређеног вида, међу испитаницама само је петоро оних који се ниједном нису огрешили о норму,[12] док се код највећег броја испитаника одступања односе на реченицу *Оно Перино паметно дете опет нешто смера*, у којој је једино могући облик *пàметнō* супституисан обликом неодређеног вида *пàметно*. Код неких испитаника, међутим, забележено је више од једног огрешења, при чему бележимо и она попут: *Где је она плáва књига?*, *Она плáва свеска је боља од моје црвѐне*, *Треба ми она дебѐла књига с полице*, па чак и она у којима се два придева разликују по виду иако се налазе у истој позицији: *Она плâва свеска је боља од моје црвѐне*, односно *Она плáва свеска је боља од моје цр̀вене*.

3.6. Када је придев део фразне лексеме, тада се по правилу јавља у свом одређеном виду (исп. нпр. *бели лук*, *дивљи кестен*). У упитнику се шест придева у пет реченица нашло управо у овој позицији.[13] За разлику од неких претходних позиција, овде је нешто више испитаника (11), међу којима је и петоро Новосађана, очувало разлику у придевском виду. Овоме је свакако допринела и чињеница да се у два случаја ради о придевима мушког рода, код којих је, као што смо рекли, поред често присутне прозодијске разлике увек присутна и обличка разлика. Код испитаника код којих видска дистрибуција одудара од стандардне, одступања се тичу само реченица са придевима женског рода (*Бане је жи́ва леге̄нда, Бе́ла риба је укусција од пла́ве*, при чему се код друге реченице придеви могу разликовати по виду: *Бе́ла риба је укусција од плâве* односно *Бêла риба је укусција од пла́ве*) и оне с неутрумским (*Цр́но море је веома топло*), док у овом случају код маскулинумских придева таквих одступа-

[10] Она, једва жива, тетурала се по путу.

[11] Где је она плава књига?; Она плава свеска боља је од моје црвене; Она црвена хаљина ми се више допада; Она стара бака баш тешко хода; Треба ми она дебела књига с полице; Оно Перино паметно дете опет нешто смера.

[12] Податак да је међу њима чак четворо Новосађана, с обзиром на резултате које смо добили у претходном случају, делује помало неочекивано.

[13] Стари Вујадин је храбар; Црно море је веома топло; Не знам где се налази Дебели Брег; Бане је жива легенда; Бела риба је укусција од плаве.

ња нема. Ови подаци захтевају посебан осврт. Наиме, иако би се употреба придева неодређеног вида у лексемама *бе̂ла̄ ри̏ба* и *пла̂ва̄ ри̏ба* евентуално могла објаснити слабијом заступљеношћу ових лексема у говору млађе популације, овакво објашњење мање је вероватно код лексеме *жи̂ва̄ ле̏ге̄нда*, док нам се код лексеме *Це̑рно̄ мо̑ре* у потпуности чини невероватним. Објашњење за погрешну употребу придева код последње лексеме (код чак 17 испитаника!) можда може лежати у аналогији, тј. у чињеници да се ова лексема нашло непосредно иза реченице *Ово де̄те је баш црно*, у којој је, као што смо видели, придев неодређеног вида једино могућ. Ипак, један од ових испитаника у претходној је реченици употребио придев одређеног вида, што у његовом случају искључује утицај аналогије.

3.7. У упитнику се нашао само један супстантивизирани придев (*Живи су живи*). Познато је да се приликом супстантивизације придева у функцији именице јављају првенствено придеви одређеног вида (исп. Фекете 2005: 108), те би се у датој реченице на иницијалној лексеми очекивао дугосилазни акценат. Ипак, код двадесет троје испитаника на обе лексеме јавља се само дугоузлазни акценат, док је код једног испитаника на првој лексеми узлазан а на другој силазан акценат, што дату реченицу не чини неграматичном, али је свакако чини стилски обележеном. Занимљиво је да је међу испитаницима који се нису огрешили о норму само један Новосађанин.

4. *Закључак*

4.1. Код свих испитаника забележене су разлике у односу на очекивано стање, при чему су оне само у једном случају минималне (једна испитаница има само једно огрешење), док су у осталим јасно приметне, знатне или чак веома велике. Другим речима, од укупно 33 придева који су нам били у фокусу пажње мање од пет погрешних употреба придевског вида забележено је још само код једног испитаника, између пет и десет код њих деветнаесторо, док је код деветоро испитаника забележено више од десет огрешења, при чему је максималан број огрешења (14 или 42%) забележен код три испитаника, од којих је двоје из Н. Сада. У коначном збиру то чини укупно 255 огрешења у односу на 990 употребљених придева, што значи да је, грубо говорећи, сваки четврти придев употребљен у погрешном виду.

Поред броја огрешења изненађује и њихова врста, што најбоље показују само неки од забележених примера: *Хра́бри Милош бӣке бије; Придиковао је ру́жни про̄сјак; Це́рно море је веома то̄пло; Ово де̄те је баш це̑рно; Ова кућа је бе̂ла; Бе́ла риба је укуснија од пла̂ве; Она свеска, пла́ва и бе̂ла нес̄тала је са сто̄ла.*

4.2. У скоро свим посматраним позицијама (лексичко језгро предиката, атрибут, придев блокиран детерминатором, придев као део фразне лексеме, супстантивизирани придев) подједнако су присутна огрешења о

норму, док једини изузетак представља придев у позицији актуелног квалификатива, код ког су код само два испитаника забележена одступања од норме. Ово се, међутим, може објаснити и чињеницом да се само један придев нашао у овој позицији.

4.3. У забележеном материјалу присутна је двосмерна супституција: у појединим реченицама придеви неодређеног вида неоправдано се супституишу оним одређеног и обратно. Податак да је замењивање одређеног вида неодређеним (типа *Где је она пла́ва књига?*) знатно чешће (164 примера у односу на 91) него оно супротног смера (типа *Ова кућа је бе̂ла*) због ограничености корпуса не може нас довести до неких општијих закључака.

4.4. Када се ради о корелацији између броја огрешења и места порекла испитаника и њихових родитеља, приметно је, с једне стране, да је најмање огрешења управо код оних испитаника који потичи с подручја источнохерцеговачког дијалекта (Љубиње) или подручја где је утицај овог дијалекта снажан (Ужице) или пак потичу из породица чији су преци дошли са таквог подручја (Књажићево). С друге стране, као релативно хомогена група издвајају се испитаници из Новог Сада, код којих, барем код већине, постоји знатно већи број огрешења, од којих нека имају карактер типских (нпр. неразликовање вида код женског рода придева *црвен* и *дебео*) и која најчешће нису у корелацији с местом порекла родитеља.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Barić, Eugenija i dr. (1979). *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Клајн, Иван (2005). *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Mrazović, Pavica i Zora Vukadinović (1990). *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest.

Prćić, Tvrtko (1997). *Semantika i pragmatika reči*. Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Станојчић, Живојин, Љубомир Поповић (2000[7]). *Граматика српскога језика*. (*Уџбеник за* I, II, III *и* IV *разред средње школе*). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић, Михаило (1964). *Савремени српскохрватски језик 1*. Београд: Научна књига.

Фекете, Егон (1973). Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог*. XXXIX/3—4: 67—250.

Фекете, Егон (2005). *Језичке доумице: новије и старије*. Београд: Београдска књига.

СИНТАКСА И СЕМАНТИКА ПРЕДЛОГА *ДО*

ИВАНА АНТОНИЋ

UDC 811.163.41'367.633

Кратак садржај. У раду се разматрају морфолошке, синтаксичке, синтаксичко-семантичке и семантичке одлике предлога ДО као структурног елемента предлошког генитива и предлошког акузатива у везаној структури с генитивом. Даје се преглед синтаксичко-семантичких модела у којима се појављује овај предлог и прецизирају минимални синтаксичко-семантички услови нужни за њихово конституисање. На основу тога, изводи се и структура семантичког поља које покрива падежна структура с предлогом ДО, анализира се семантичко обележје (спацијалне) адлативности, као централно у семантичкој структури овога предлога, могуће варијације овога обележја, као и његове могуће транспозиције у друга категоријална значења, како у пољу конкретних тако и пољу апстрактних односа.

Кључне речи: лингвистика, српски језик, стандард, синтакса, семантика, синтаксичка семантика, генитив, акузатив, предлог ДО.

МОРФОЛОГИЈА ПРЕДЛОГА *ДО*. Предлог ДО [< старосрпског ДО;[1] старословенски ДО], у стандардном српском језику, према генези, припада групи тзв. примарних („правих") предлога, а према морфолошкој структури, групи простих, једночланих предлошких јединица. Према базичном семантичком обележју, успоставља двочлани микросистем антонимног семантичког односа с предлогом ОД. У синтаксичко-семантичким структурама ова два предлога појављују се и као елементи минималне двоструке падежне структуре јединствене семантике и синтаксичке улоге: ОД $N_{Padež}$ ДО $N_{Padež}$. Предлог ДО припада групи средње фреквентних предлога, поготово с обзиром на његово релативно уско семантичко поље, а одликује се и необележеним функционално-стилским доменом употребе.

СИНТАКСА ПРЕДЛОГА *ДО*. У савременом стандардном српском језику предлог ДО комбинује се првенствено с **именицом** у генитиву,[2] тј. појављује се као структурни елемент једног падежног облика — **генитива**, и два његова структурна лика **предлошког генитива** и **предлошког генитива с обавезним детерминатором**, при чему обавезни детерминатор може бити експлициран у форми придевске лексеме или формално изостати, али при том бити интегрисан у лексичку семантику именице у генитиву.

---

[1] О старосрпском ДО са генитивом у пословноправној писмености уп. Павловић, С. 2006.

[2] О предлогу ДО с генитивом у досадашњој литератури уп. Даничић 1858; Стевановић 1969[1]/1979[3]; и Feleszko 1970 / Фелешко 1995.

Поред тога, у неким специфичним случајевима појављује се и као елеменат идиоматизоване минималне реченичне структуре, имперсоналне, са обавезном прилошком лексемом (површински експлицираном или имплицираном). У савременом стандардном српском језику, сасвим изузетно, предлог ДО се може појавити и као структурни елемент **акузатива** одређене, врло уске класе речи — долазе у обзир неки квантификатори (именички или нумерички) са другом именицом у генитиву која је регирана квантификатором. Некада је ова структура захватала нешто шире синтаксичко-семантичко поље но што је то случај данас (мада је и раније оно представљало периферију у односу на синтаксу предлога ДО с генитивом), али се и некада, а данас поготово, предлог ДО комбинује с акузативом у наведеној структури, при том само с одговарајућим лексичким избором, у моделу врло фреквентне употребе.

Поред синтаксичке везе с именицом, предлог ДО остварује и синтаксичку везу с **прилогом** (најчешће темпоралним, типа *ДО данас, ДО сутра, ДО прексутра, ДО јуче, ДО касно, ДО скоро/а*) или **заменичким прилогом** (спацијалним *ДОвде, ДО тамо*, или темпоралним *ДО онда, ДО сада, ДО тада, ДО када*), и то у препозицији, и у таквој семантички јединственој структури функционише и као предлошко-префиксни формант, модификујући централно семантичко обележје прилога, односно заменичког прилога[3].[4]

СИНТАКСИЧКА СЕМАНТИКА ПРЕДЛОГА *ДО* КАО СТРУКТУРНОГ ЕЛЕМЕНТА **ГЕНИТИВА**. У структури синтаксичко-семантичких јединица генитиву с предлогом ДО доступне су следеће позиције: позиција *предикатског имплемента* = семантичког језгра копулативне и семикопулативне структуре, врло често, истовремено са декомпозицијом базичне глаголске транзитивно-објекатске структуре, при том се, по правилу, ради о структурама са високим степеном идиоматизације; потом доступна му је позиција адвербног *околносног детерминатора*, и то: *спацијалног, темпоралног* и *квантификативног*, као и позиција *експликативног детерминатора*, и то: *ексцептива*, истина периферно и у савременом језику сасвим ретко.[5]

Следи преглед синтаксичко-семантичких модела у којима се остварује генитив с предлогом ДО, при чему настојим најпре да формулишем нужне синтаксичко-семантичке услове за конституисање тих модела, а потом и да разложим структуру семантичког поља које овај предлог с генитивом покрива, укључујући и евентуалне могуће типове варијација основног значења и семантичке планове на којима се то основно значе-

---

[3] Поред тога, ДО остварује и морфолошко-деривациону везу с глаголом и у таквом линеарном окружењу функционише као префиксни формант. Уп. Клајн 2002, 250—251.

[4] У савременом језику сасвим ретко формант ДО може имати и функцију координираног везника који успоставља један тип адверсативног семантичког односа између негиране предикације V_1 (обавезна је при том тзв. двострука негација) и афирмативне предикације V_2, нпр. Без знања језика, није му остало ништа друго *ДО* да узме у службу Давну. (Станојчић, 1967, 158, Андрић) [→ Без знања језика, није му остало ништа друго *НЕГО* да узме у службу Давну].

[5] У поређењу с антонимним паром генитивом с предлогом ОД, генитив с предлогом ДО покрива далеко уже синтаксичко-семантичко поље. Уп. Антонић 2006.

ње остварује, у сваком појединачном моделу. Редослед излагања модела, стога, у овом одељку, у првом хијерархијском нивоу, поштоваће синтаксичко-семантички критериј, тј. колико год је то могуће основну хијерархију елемената у устројству синтаксичко-семантичких јединица.

ПРЕДЛОГ *ДО* КАО ЕЛЕМЕНТ **ПРЕДИКАТСКОГ** ГЕНИТИВА

1. Генитив у копулативном предикату.

Модел V_{Cop} + $PseudoAg_{Dat}$ (+ Adv [← СТАЛО]) + ДО $N_{N\ Gen}$[6] — генитив, у начелу примарне именице, с предлогом ДО уз копулу у имперсоналним идиоматизованим структурама[7] са исказаним псеудоагенсом — носиоцем стања / расположења у дативу[8] и факултативно исказаним прилошким обликом *сшало*.[9] Нпр.

Није ми (стало) ни *ДО чеґа*. [↔ Нисам расположен ни *за шша*.]

Није му (стало) ни *ДО славе* ни *ДО новца*. [↔ Не жели ни *славу* ни *новац*.]

Сви су разочарани, а њој је (стало) *ДО йесме*. [↔ Сви су разочарани, а она би хтела *да йева*.]

Стало му је *ДО каријере*. [↔ Он жели *каријеру / ДА напредује у каријери*.]

У овом моделу генитив с предлогом ДО синтаксички може бити третиран као део копулативног предиката, али и као конститутивни елемент читаве везане реченичне структуре јединствене модалне, у овом случају мотивационе, семантике. Површинска идиоматизована структура је секундарна, генерисана из базичне семикопулативне комплементно-експликативне или објекатске, па генитив с предлогом ДО кореспондира у базичној структури, по правилу, са акузативно-објекатским или сентенцијално-објекатским комплементом. Базично семантичко обележје предлога ДО, адлативност, овде се испољава на апстрактном семантичком

---

[6] Симболи: Adj — придев (адјектив); Adv — прилог (адверб); ODet — обавезни детерминатор; N — именица независно од порекла; N_N — примарна именица; $N_{N\ živo\ (+)\ /\ živo\ (+/–)}$ — примарна именица с обележјем живо (+) / живо (+/–); N_{DeV} — именица девербативна; N_{DeAdj} — именица деадјективна; N_{Nom} — именица у номинативу; N_{Gen} — именица у генитиву; $N_{Gen\ Jd/Mn}$ — именица у генитиву у једнини или множини; N_{Ak} — именица у акузативу; Neg — негација; $ProN_{Nom}$ — заменица у номинативу; $ProN_{Gen}$ — заменица у генитиву; $ProN_{Quant}$ — прономинални квантификатор; $NegProN_{Quant}$ — негирани прономинални квантификатор; $PseudoAg_{Dat}$ — псеудоагенс у дативу; Quant — квантификатор; $Quant_N$ — квантификатор номинални; $Quant_{Num}$ — квантификатор нумерички; $Quant_{Num\ Ak}$ — квантификатор нумерички у акузативу; V — предикација / глагол; V_{Cop} — глагол копулативни / копула; $V_{SemiCop}$ — глагол семикопулативни; $V_{Din\ (+)}$ — глагол с обележјем динамичност (+); $V_{Din\ (–)}$ — глагол с обележјем динамичност (–); $V_{Din\ (+)\ Adl\ (+)}$ — глагол с обележјем динамичност (+) адлативност (+); $V_{Din\ (+)\ Adl\ (+/–)}$ — глагол с обележјем динамичност (+) адлативност (+/–); V_{ImPerf} — предикација имперфективна; V_{Perf} — предикација перфективна; $V_{ImPerf\ /\ Perf}$ — предикација имперфективна / перфективна; + — повезује се; / — или; [← X] — остварује се у форми X; [→] — трансформише се / синтаксичко-семантичка еквивалентност; [↔] — приближна семантичка еквивалентност (семантичка једнакост у већем делу семантичког поља); [⇔ V] — еквивалентно глаголској лексеми; [<] — изведено од; { } — скуп нужних елемената; ( ) — факултативно; [>] — у транспозицији.

[7] На овај тип имперсоналне реченичне структуре пажњу је скренуо Танасић 1998/2005.

[8] О субјекатском дативу, носиоцу стања / расположења у дативу уп. Антонић 2004.

[9] О аргументима за сврставање облика *сшало* у прилоге, а не у радни глаголски придев глагола *сшаши* (како је то случај у неким речницима) уп. Фекете 2000.

плану са изразито високим степеном идиоматизације — готово до потпуног губитка везе са базичним значењем.

2. Генитив у семикопулативном предикату.

Модел $V_{SemiCop}$ + ДО $N_{N\ Gen}$ / ДО $N_{DeV\ Gen}$ — генитив, примарне или девербативне именице, с предлогом ДО уз семантички непотпуне глаголе у идиоматизованим структурама типа *довести до нечега, доћи до нечега, доспети до нечега, догурати до нечега* и сл. Нпр.

Лако је дошао *ДО велике имовине.* [↔ Лако је стекао *велику имовину.*]
Син му је доспео *ДО матуре.* [↔ Син му је већ постао *матурант.*]
Догурао је *ДО начелника* клинике. [↔ Успео је да постане *начелник* клинике.]
Оваква ситуација довела је *ДО сукоба.* [↔ Оваква ситуација изазвала је *сукоб.*]

Површинска идиоматизована структура је секундарна, генерисана из базичне семикопулативне комплементно-експликативне или објекатске, па генитив с предлогом ДО кореспондира у базичној структури, по правилу, са акузативно-објекатским комплементом. У овом моделу појављују се глаголи који су према свом основном значењу глаголи кретања с обележјем адлативности, чији је непосредни формални индикатор префикс *до-*, и који стога регирају генитив с предлогом ДО у пољу конкретног спацијално-адлативног односа. Ти су глаголи овде употребљени идиоматски и обележје спацијалне адлативности транспоновано је у поље апстрактног адлативног односа. При свему томе, у процесу семантичке трансформације са конкретног спацијалног семантичког плана на апстрактни, долази и до модализације значењске структуре на површинском нивоу, те је говорнику омогућено да искаже и евалуативни став, по правилу, негативан или ироничан, према пропозицији.

3. Генитив у декомпонованом предикату.

Модел {$V_{SemiCop}$ + ДО $N_{DeV\ Gen}$} [⇔ V] — генитив девербативне именице с предлогом ДО у имперсоналној реченичној структури у функцији семантичке допуне семикопулативном глаголу са којим истовремено чини декомпоновану структуру. Нпр.

Дошло је *ДО забуне.* [→ Неко *се забунио.*]
Дошло је *ДО грешке.* [→ Неко *је погрешио.*]
Дошло је *ДО промене* плана. [→ План *се променио.* → Неко *је променио* план.]

Површинска структура је секундарна, генерисана из базичне глаголске пунозначне лексеме у персоналној интранзитивној структури, или транзитивној с могућом међутрансформацијом у рефлексивно-пасивној структури. Према основном значењу, глагол је из групе глагола кретања с обележјем адлативности, које се, у оваквој структури, транспонује на апстрактни семантички план.

ПРЕДЛОГ *ДО* КАО ЕЛЕМЕНТ **СПАЦИЈАЛНОГ** ГЕНИТИВА.

1. Спацијална идентификација: **локативност** (неусмереност) у простору.

1.1. Спацијална идентификација **оријентационог** типа (посредна просторна локализација).[10]

1.1.1. Спацијална идентификација оријентационог типа **неспецификована** (неодређена посредна просторна локализација).

Модел N + $V_{Din\ (-)}$ + ДО $N_{N\ Gen\ živo\ (+/-)}$ — генитив, примарне именице необележене у погледу обележја живо, с предлогом ДО = 'поред', уз статичан глагол, по правилу просторне локализације типа *стајати, седети, налазити се, висити*. У оваквој синтаксичко-семантичкој структури, предлогом ДО се показује да је идентификовано место спољашњост локализатора која је у контакту са једном од могућих страна локализатора, при том без прецизнијег одређења о којој страни се ради, али са обележјем спацијалне квантификације типа проксималност (= близина).[11] Нпр.

Јован стоји *ДО Пере.*
Нада седи *ДО врата.*
Ено, његова слика виси *ДО Надине.*

— Поред тога, предлог ДО с генитивом може се комбиновати и с глаголима којима се денотира једна специфична врста кретања, као што су глаголи типа *сести, седати, стајати, летати*. Овим глаголима денотира се кретање које носи обележје адлативности, али истовремено се имплицира и заузимање одређеног положаја, па је у крајњем опет присутна компонента статичности.[12] Нпр.

Јован СЕДА *ДО Пере.*
Нада СТАЈЕ *ДО Маре.*

— Модел $N_{N\ Nom/Ak}$ /$ProN_{Nom/Ak}$ + ДО $N_{N\ Gen}$/$ProN_{Gen}$ — генитив примарне именице или заменице с предлогом ДО у синтагми с примарном именицом или заменицом у номинативу или акузативу при чему се обема именицама / заменицама денотирају истоврсни ентитети који се распоређују у хоризонталном низу. Нпр.

Стајали су / поседали су *један ДО другог.*
Камен ДО камена, палата.

2. Спацијална идентификација: **транслокативност** (усмереност) у простору.

2.1. Приближавање локализатору.

2.1.1. **Адлативност** (= директивност + циљ — приближавање локализатору са податком о досезању циља).

Ово значење подразумева да се објекат локализације креће у простору или простире достижући идентификовану циљну тачку у својству локализатора.

Модел а) N + $V_{Din\ (+)\ Adl\ (+)\ /\ Din\ (+)\ Adl\ (+/-)}$ + ДО $N_{Gen\ živo\ (+/-)}$ — генитив с предлогом ДО именице с обележјем живо (+/–) уз динамичан глагол с префиксом ДО- и обележјем адлативност (+), или динамичан глагол, али необележен у погледу адлативности. Долазе у обзир и дводимензионални и тродимензионални локализатори. При том, предлог ДО не носи

[10] О предлошком генитиву с овим значењем уп. детаљније Антонић 2003.

[11] Уп. предлог КОД са истим значењем у: Антонић 2003.

[12] На значај имплициране семантичке компоненте код глаголских лексема за структурирање синтаксичких јединица на примеру глагола *сести* и *устати* скренула је пажњу М. Ивић 2000а / Ivić, M. 2002, 81—84.

податак о томе да ли је циљ у границама локализатора или ван његових граница и тај податак, у зависности од типа локализатора, углавном искуствено схватамо. Предлог ДО упућује да објекат локализације доспева у сферу локализатора, па је имплицирано обележје проксималности. Нпр.

Дотрчао је *ДО капије*.
Довео је дете *ДО куће*.
Отишао је *ДО куће*.
Отрчао је *ДО мајке*.
Пливао је *ДО обале*.

Област се простирала *ДО западне границе царства*.

— У посебним случајевима може се радити и о простирању слушног надражаја. Нпр.
Та прича је на крају стигла и *ДО њених ушију*.

— Предлог ДО као индикатор значења адлативности може бити комбинован и с генитивом с оријентационим предлогом, нпр. ИЗНАД, ИСПОД, уп.
Јато птица летело је високо *ДО ИЗНАД облака*,
Носила је сукњу која је била дугачка *ДО ИСПОД чланака*,
или с акузативом исто тако с оријентационим предлогом уз глагол с обележјем директивности, нпр.
Отпратио ју је *ДО ПРЕД капију*.
У таквим структурама на синтаксичком плану долази до појаве удвајања предлога,[13] а на семантичком до комбиновања значења адлативности са значењем спацијалне идентификације оријентационог типа (наиме, циљно место је претходно оријентационо идентификовано).

Модел б) N + $V_{Din\ (+)}$ + ДО $N_{N\ Gen\ živo\ (+)}$ — генитив примарне именице која носи обележје живо (+) у својству локализатора, с предлогом ДО уз глагол кретања. Основно обележје ове структуре јесте обележје адлативности, с тим што у оваквом синтаксичко-семантичком окружењу предлог ДО поседује и семантичко обележје темпорално-квантификативног типа — наиме, носи податак о ограниченом, по правилу кратком задржавању / боравку агенса у сфери локализатора[14].[15] Нпр.

Идем *ДО Мире и Пере*. [→ Идем НАКРАТКО *ДО Мире и Пере*.]
Свратила је *ДО пријатељице*. [→ Свратила је ЗАЧАС *ДО пријатељице*.]
Отишао је *ДО родитеља*. [→ Отишао је ЧАСКОМ *ДО родитеља*.]

Значење адлативности потврђује се одговарајућим парцијалним питањем: *Куда* идеш? *Куда* је свратила? *Куда* је отишао?, али у примерима овога типа циљ у спацијалном смислу може бити транспонован као циљ у интенционалном смислу (= теличност), па је у том случају предлошка структура с генитивом експонент интенционалне (намерне) клаузе, тачније заступа објекат у слободном акузативу одговарајуће предикације ин-

[13] Уопште о појави удвајања предлога уп. Кашић 1969.
[14] Уп. и Ивић, М. 1999 / Ивић, М. 2000, 79—84.
[15] У овом синтаксичко-семантичком моделу као минималан пар предлогу ДО стоји предлог КОД, при чему се, с обзиром на додатно семантичко обележје темпорално-квантификативног типа, генитивна структура с предлогом ДО према структури с предлогом КОД понаша као обележена према необележеној. Уп. и Антонић 2005.

тенционалне клаузе, те се ради о секундарној реченичној структури једнопредикатској изведеној из базичне двопредикатске структуре. Нпр.

Идем *ДО Мире и Пере.* [→ Идем НАКРАТКО *да посетим / видим Миру и Перу.*]
Свратила је *ДО пријатељице.* [→ Свратила је ЗАЧАС *да посети / види пријатељицу.*]
Отишао је *ДО родитеља.* [→ Отишао је ЧАСКОМ *да посети / види родитеље.*]

У случају када је у својству локализатора појам који означава лице одређене струке, значење је интенционално, а предикација базичне пропозиције денотира сврху због које се одлази лицу одређеног занимања, уп.

Отишао је *ДО лекара / фризера / механичара.* [→ Отишао је *да се прегледа / нафризира / поправи кола.*]

Генитив с предлогом ДО[16] у примерима овога типа може бити праћен и акузативном падежном структуром као експонентом имплициране интенционалне клаузе, или експлицираном интенционалном клаузом, па у том случају генитивна структура представља пролептички елеменат интенционалне клаузе, нпр.

Свратила је *ДО пријатељице на кафу.* [→ Свратила је *ДО пријатељице да попије / попију кафу* / → Свратила је *да с пријатељицом попије кафу.*]
Идем *ДО родитеља по ручак.* [→ Идем *ДО родитеља да узмем ручак* /→ Идем *да од родитеља узмем ручак.*]
Отишао је *ДО лекара да измери притисак.* [→ Отишао је *да му лекар измери притисак.*]

— У моделу овога типа раније је био обавезан директивни датив (уп. Отишао је *пријатељу / родитељима / лекару*), али је у савременом српском језику готово потпуно истиснут.[17]

ПРЕДЛОГ *ДО* КАО ЕЛЕМЕНТ **ТЕМПОРАЛНОГ** ГЕНИТИВА.

1. Темпорална квантификација у ширем смислу (= одмеравање у времену).

1.1. Темпорална **квантификација** у ужем смислу (= одмеравање дужине трајања у времену).

1.1.1. **Терминативност** (= временска адлативност).

Ово значење подразумева одмеравање дужине трајања предикације у времену у смислу *до када / докле V?*

Модел $V_{ImPerf\ /\ Perf}$ + ДО $N_{N\ Gen}$ / $N_{DeV\ Gen}$ — генитив, примарне или девербативне именице, с предлогом ДО уз имперфективну или перфективну реченичну предикацију. Уколико је реченична предикација имперфективна, поред обележја терминативности присутно је и обележје лонгитудиналности, а уколико је перфективна, остварује се само обележје терминативности.[18] Примарна именица је из класе временских појмова. Дужи временски појмови могу бити сегментирани фрагментизатором (први пример). Нпр.

Одмараћемо се *ДО лета / ДО КРАЈА лета.*
Завршићемо посао *ДО недеље.*

---

[16] Овде стоји напомена да је генитив с предлогом КОД у савременом језику чешћи.

[17] Уп. и Антонић 2004; 2005.

[18] Детаљније о одликама значења терминативности и аспекатској конфигурацији в. Antonić 2001.

Добићемо новац *ДО петнаестог*.
Одлучићу о томе *ДО поласка*. [→ Одлучићу о томе *ДОК не пођем*.]

— Лонгитудиналност + терминативност остварује се и у идиому *ДО миле воље* уз имперфективну предикацију. Нпр.
Одмарали смо се *ДО миле воље*.

— Предлог ДО као индикатор значења терминативности може бити комбинован и с генитивом с оријентационим предлогом ПРЕ (антериорност), ПОСЛЕ (постериорност), нпр.
Становали смо у том стану *ДО ПРЕ рата*,
Светло му је било упаљено *ДО ПОСЛЕ поноћи*,
или с акузативом с оријентационим предлогом ПРЕД (антериорност), нпр.
Није ока склопила *ДО ПРЕД зору*.
Изузетно се може комбиновати и с акузативом с локационим предлогом У, нпр.
То ће потрајати *ДО У бесконачност*,
или с локационим предлогом У и обавезним детерминатором, нпр.
Имао је обичај да ради *ДО дубоко У ноћ*,
уз обавезну позицију детерминатора између два предлога. У таквим структурама на синтаксичком плану долази до појаве удвајања предлога, а на семантичком до комбиновања значења терминативности са значењем темпоралне идентификације оријентационог / локационог типа (наиме, циљна тачка у времену идентификована је оријентационо / локационо).

— Говорни идиом Видећемо се опет *ДÒ године*, обавезно с пренесеним краткоузлазним акцентом на предлог, сведочи о некада раширеној употреби генитива с предлогом ДО са значењем темпоралне идентификације оријентационог типа постериорност, уп. [→ Видећемо се опет *НАКОН године дана*],[19] с тим да се у савременом језику заправо остварује значење темпоралне идентификације локационог типа, уп. [→ Видећемо се опет *следеће године*].

ПРЕДЛОГ *ДО* КАО ЕЛЕМЕНТ **КВАНТИФИКАТИВНОГ** ГЕНИТИВА.

Модел а) V + ДО $Quant_{Num}$ $N_{Gen\ Jd/Mn}$ N_{Gen} — предлог ДО уз синтагму с нумеричким квантификатором (број + бројна именица у генитиву једнине или множине — мала или велика множина) и именицом у генитиву, и са значењем лимитиране квантификације, која, прагматички, имплицира само говорникову субјективну процену и стварно апроксимативну квантификацију референата о којима саопштава. Нпр.
Било *их* је *ДО три хиљаде*.
Окупи се и *ДО пет хиљада људи*.

Модел б) Adj + ДО ODet $N_{N\ Gen}$ /
Adj + ДО $N_{DeAdj\ Gen}$ — генитив, по правилу, примарне именице с предлогом ДО и обавезним детерминатором у форми придева, или генитив деадјективне именице с обавезним детерминатором који НИЈЕ исказан у форми засебног синтаксичког елемента, већ је садржан у лексичкој семантици, у обе варијанте модела у функцији квантификативног детерминатора — интензификатора уз придеве којима се показује

[19] Уп. примере које даје Рјечник ЈАЗУ, одредница ДО.

апсолутни интензитет исказане особине типа *обазрив, храбар, брижљив, упоран, нервозан, заљубљен.* Нпр.

Обазрив *ДО КРАЈЊИХ граница.*

Храбар *ДО несмотрености.*
Брижљив *ДО педантности.*
Упоран *ДО изнемоглости.*
Нервозан / заљубљен *ДО лудила.*

У варијанти овога модела с деадјективном именицом у генитиву обавезни детерминатор је интегрисан у лексичкој семантици деадјективне именице, тачније у лексичкој семантици одговарајућег базичног придева чији је она експонент. Ради се о деадјективним именицама изведеним од придева комплексне, двокомпонентне семантике. Једну семантичку компоненту чини придев прототипског значења у датом семантичком пољу, а другу детерминатор квантификатор — интензификатор у форми прилошке лексеме. Уп.

несмотреност [< *несмотрен* ↔ веома непажљив],
педантност [< *педантан* ↔ веома уредан],
изнемоглост [< *изнемогао* ↔ потпуно клонуо / малаксао],
лудило [< *луд* ↔ потпуно неуравнотежен].

— Овај модел остварује се и у идиому *ДО зла бога.* Нпр.
Било је то сурово *ДО зла бога.*

Модел в) V + ДО $N_{N\ Gen}$ — генитив примарне именице с предлогом ДО у функцији квантификативног детерминатора уз предикацију у мање или више идиоматизованим структурама. Примарна именица у генитиву врло често је из класе оних којима се денотирају одређени делови човековог тела, нпр. *колено, чланак, лакат, грло, кост*, или телесне течности живог организма, нпр. *крв, сузе*, *лимфа*, или се ради о именици *детаљ, танчина, појединост.* У зависности од конкретне именице обавезан је облик једнине или множине / двојине. Предлошким генитивом се показује неки од аспеката квантификације, најчешће колико дубоко, у којој мери / до које мере, изражен у максималном степену. Површински се ради о једнопредикатској структури, а базично о двопредикатској. Нпр.

Упао је у блато *ДО колена.* [↔ Упао је у блато *толико дубоко ДА су му и колена била у блату.*]
Загазио је у воду *ДО чланака.* [↔ Загазио је у воду *толико ДА су му стопала све до чланака била у води.*]
Умазао се *ДО лаката.* [↔ Умазао се *толико ДА су му и лактови били умазани.*]
Озебао је *ДО костију.* [↔ Озебао је *толико ДА су му се кости следиле.*]
У дуговима је *ДО грла.* [↔ Задужен је *толико „ДА не може да дише”.*]

Расекао се *ДО крви.* [↔ Расекао се *толико дубоко ДА је потекла крв.*]
Дирнуше га *ДО суза* стари мириси. [↔ Дирнуше га стари мириси *толико дубоко ДА су му сузе потекле.*]

Објаснио му је *ДО танчина* о чему се ради. [↔ Објаснио му је о чему се ради *у толикој мери ДА је објаснио и најмању појединост.*]
Узео је у обзир све, *ДО детаља.* [↔ Узео је у обзир све, *у толикој мери ДА је размотрио и сваки детаљ.*]

Хвали га *ДО неба.* / Захвални су јој *ДО неба.* [↔ *Веома* га хвали. / *Веома* су јој захвални.]

— Именице *танчина* и *детаљ* комбиноване с предлогом ДО могу бити и у акузативу с предлогом У. Нпр.

Познавао је филозофску литературу *ДО У танчине.*

Нацртао је цркву *ДО У детаљ.*

Модел г) V + $ProN_{Quant}$ ДО N_{Gen} — генитив с предлогом ДО у идиоматизованој синтагми с прономинaлним афирмативним универзалним квантификатором *сви ДО једног, сви ДО последњег, све ДО краја* у функцији квантификатора реченичне предикације са апсолутно-инклузивним (неексцептивним) значењем ’без изузетка’. Нпр.

Стигли су *сви ДО једног.*

Отишли су *сви ДО последњег.*

Урадила је *све ДО краја.*

— Модел Neg V + $NegProN_{Quant}$ ДО N_{Gen} — генитив с предлогом ДО у синтагми с негираним универзалним прономинaлним квантификатором уз негирану реченичну предикацију са ексцептивним значењем, у савременом језику је потиснут на периферију система. Нпр.

Ништа није окусио *ДО воде и зеленог воћа.* [→ Ништа није окусио *ОСИМ воде и зеленог воћа.* → Ништа није окусио, *ЈЕДИНО је окусио воду и зелено воће.*]

— У савременом говорном језику само појединачни примери, по правилу идиоматизовани и неретко на граници супстандарда, сведоче о некада шире заступљеном значењу генитива с предлогом ДО: каузалном, нпр. Није *ДО нас*, морате питати њихову службу, Ако је *ДО мене*, отићи ћу; и компаративном, нпр. Нема тице *ДО прасице.*

СИНТАКСИЧКА СЕМАНТИКА ПРЕДЛОГА *ДО* КАО СТРУКТУРНОГ ЕЛЕМЕНТА **АКУЗАТИВА**. Предлог ДО комбинован с именицом у акузативу заузимао је, у старијем језику, нешто шире синтаксичко-семантичко поље него што је то случај у савременом стандардном језику. Данашња употреба предлога ДО с акузативом своди се само на позицију уз квантификатор, номинални (бројну именицу или именицу која денотира временску мерну јединицу), или нумеричко-номинални у везаној синтагми с генитивом.

Модел а) $V_{ImPerf\ /\ Perf}$ + ДО $Quant_{N\ Ak}$ N_{Gen} /
$V_{ImPerf\ /\ Perf}$ + ДО $Quant_{Num\ Ak}$ $N_{Ak\ Jd}$ / $N_{Gen\ Jd/Mn}$ — акузатив именице којом се денотира временска мерна јединица *година, месец* с предлогом ДО и постпонованом именицом *дан* у генитиву, или у варијанти с нумеричким квантификатором и мерном јединицом у акузативу једнине (ако се ради о броју *један*), односно генитиву једнине или множине (малој или великој множини), уз имперфективну реченичну предикацију са значењем темпоралне квантификације и обележјима лонгитудиналност + терминативност. Нпр.

Можеш отезати најдуже *ДО годину дана.*

То може (по)трајати и *ДО месец дана.*

Данас ћу радити *ДО један сат.*

Такво стање може трајати најдуже *ДО четири месеца / ДО шест месеци.*

Уколико је реченична предикација перфективна, присутно је само обележје терминативности. Нпр.

Стићи ћу кући *ДО један сат.*

Завршићу посао *ДО осам сати.*

Модел б) V + ДО $Quant_{N\ Ak}$ N_{Gen} /

V + ДО $Quant_{Num\ Ak}$ $N_{Ak\ Jd}$ / $N_{Gen\ Jd/Mn}$ — акузатив бројне именице с предлогом ДО и постпонованом именицом у генитиву, или у варијанти с нумеричким квантификатором и мерном јединицом у акузативу једнине (ако се ради о броју *један*), односно генитиву једнине или множине (малој или великој множини), са значењем лимитиране квантификације. Нпр.

Библиотека прикупи и *ДО хиљаду књига* сваке године.

Било их је *ДО хиљаду (душа).*

Температура ноћу падне и *ДО минус један степен / ДО минус четири степена / ДО минус двадесет степени.*

СЕМАНТИКА ПРЕДЛОГА *ДО.* У савременом стандардном српском језику предлог ДО у комбинацији са генитивом, и са акузативом као делом везане структуре с генитивом, остварује се са семантичким обележјем АДЛАТИВНОСТИ, при том са могућим транспозицијама у [> ТЕРМИНАТИВНОСТ] и [> КВАНТИФИКАТИВНУ ЛИМИТАТИВНОСТ].[20]

Предлог ДО примарно носи обележје адлативност у пољу СПАЦИЈАЛНИХ односа, и то оног његовог дела који подразумева транслокативност објекта локализације (= померање објекта локализације у простору у односу на локализатор). У сфери спацијалне транслокативности адлативност укључује два појединачна микрообележја: ДИРЕКТИВНОСТ (+) и ЛОКАЛИЗАТОР-ЦИЉ (+), без прецизирања, при том, да ли је циљ унутрашњост или спољашњост локализатора (тај податак, у зависности од типа локализатора, углавном искуствено поимамо, нпр. *Отишао је ДО куће, Стигао је ДО капије*), али са јасним податком о ПРОКСИМАЛНОСТИ [= близини] (*Шетао је ДО моста*), а у зависности од типа локализатора и са импликацијом могућег контакта објекта локализације и локализатора (*Дотрчао је ДО мајке, Пливао је ДО обале*). У сфери конкретног спацијалног односа адлативност се најчешће манифестује као приближавање [= директивност], кретањем или простирањем, објекта локализације локализатору-циљу и доспевање у његову сферу [= циљ] (*(До)пливао је ДО обале, (До)трчао је ДО мајке, Област се простирала ДО западних граница царства*).

Ова семантичка обележја, када је у питању предлог ДО, даље се преносе у поље темпоралности, прецизније — темпоралне квантификације, и у поље квантификације општег типа.

---

[20] Од некадашњих значења падежне структуре с предлогом ДО, из система су се повукла управо сва она значења за која није било карактеристично обележје адлативности: ексцептивно, каузално, компаративно, кондиционално. Уп. грађу коју даје Rječnik JAZU под одредницом ДО.

Преласком у поље ТЕМПОРАЛНОСТИ транслокативност се транспонује у временску процесуалност, у овом случају остварену као квантификација линеарно-пунктуалног или пунктуалног типа (у зависности првенствено од глаголског вида реченичне предикације) — спацијална адлативност (директивност + циљ) у сфери темпоралних односа транспонује се у ЛОНГИТУДИНАЛНОСТ [= дужина трајања < простирање објекта локализације [предикације] у времену — директивност] + ТЕРМИНАТИВНОСТ [= прецизирање границе трајања < циљ], у случају када је реченична предикација имперфективна (*Одмараћемо се ДО лета, То може трајати и ДО месец дана*), или само у ТЕРМИНАТИВНОСТ са потпуно потиснутом представом о лонгитудиналности, у случају када је реченична предикација перфективна (*Завршићемо посао ДО недеље, Стићи ћу кући ДО један сат*).

Преласком у поље КВАНТИФИКАЦИЈЕ општег типа обележје спацијалне транслокативности и микрообележје директивност транспонују се у виду протезања на СКАЛИ објекта квантификације, а микрообележје циљ транспонује се као ЛИМИТАТИВНОСТ паранумеричког или нумеричког типа. У моделима с обележјем лимитативности паранумеричког типа видљива су оба обележја (*Храбар ДО несмотрености*; и *Упао је у блато ДО колена*), а у моделима са обележјем лимитативности нумеричког типа губи се јасна представа о протезању на скали и остварује само лимитативност (*Било их је ДО три хиљаде*; *Стигли су СВИ ДО једног*).

Поред тога, с једне стране, спацијална транслокативност типа адлативност исказана предлогом ДО, поред сфере конкретних односа, запрема и сферу мање или више апстрактних односа, при чему веза са базичним обележјем адлативности остаје присутна (нпр. *Дошао је ДО велике имовине, Догурао је ДО начелника одељења*), или пак, због високог степена идиоматизације, долази до њеног слабљења (нпр. *Стало му је ДО каријере, Дошло је ДО забуне*).

С друге стране, спацијална транслокативност типа адлативност, и то циљна компонента адлативности, исказана предлогом ДО уз глагол кретања [директивна компонента], може бити остварена и као циљ у ИНТЕНЦИОНАЛНОМ смислу [= теличност] (*Идем ДО Мире и Пере* [→ *Идем да посетим Миру и Перу*]), али само као једна од више присутних семантичких компоненти дате структуре с предлогом ДО (поред спацијално-локационе и темпорално-квантификативне).

Коначно, трагови спацијалне транслокативности типа адлативност (са микрообележјима директивност и циљ), исказане предлогом ДО, могу се наћи и у субпољу спацијалне локативности оријентационог неспецификованог типа с обележјем проксималности, и то уз глаголе промене телесног става (нпр. *Седа ДО прозора*, *Стаје ДО Пере*).

Напокон, у истом субпољу, али уз статичан глагол, задржава се још једино обележје проксималности (нпр. *Стоји ДО Пере*), које је истина код адлативности увек имплицирано, али као такво не везује се искључиво за адлативност, па је ово синтаксичко-семантичка ситуација у којој се остварује хомоним адлативног ДО, дакле $ДО_2$ са локативно-оријентационим значењем ’поред’.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Antonić, Ivana 2001. *Vremenska rečenica.* Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Антонић, Ивана 2003. Спацијална идентификација оријентационог типа номиналном формом у генитиву. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* (Нови Сад), XLVI/1, 61—69.

Антонић, Ивана 2004. Синтакса и семантика датива. *Јужнословенски филолог* (Београд), LX, 67—97.

Антонић, Ивана 2005. *Синтакса и семантика падежа* [119—300]. У: Пипер Предраг, Антонић Ивана, Ружић Владислава, Танасић Срето, Поповић Људмила, Тошовић Бранко 2005.

Антонић, Ивана 2006. Предлог *ОД* у стандардном српском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане* (Београд), 35/1, 129—144.

Даничићъ, Ђ. 1858. *Србска синтакса. Део првый.* Београд.

Ивић, Милка 1999. О реченицама типа *Отишла је КОД мајке / Отишла је ДО мајке. Наш језик* (Београд), н.с. књ. XXXIII, св. 1—2, 1—4. [Прештампано у: Ивић, Милка 2000, 79—84.]

Ivić, Milka 2000. *Lingvistički ogledi, tri.* Beograd: XX vek.

Ивић, Милка 2000а. Каже се: *сео поред ње*, али не: **устао поред ње*; зашто? *Наш језик* (Београд), н.с. књ. XXXIII, св. 3—4, 185—187. [Прештампано у: Ивић, Милка 2002, 81—84.]

Ivić, Milka 2002. *Red reči. Lingvistički ogledi, četiri.* Beograd: XX vek.

Кашић, Јован 1969. Појава нагомилавања предлога у савременом српскохрватском књижевном језику. *Зборник за филологију и лингвистику* (Нови Сад: Матица српска), XII, 173—182.

Клајн, Иван 2002. *Творба речи у савременом српском језику. Први део — Слагање и префиксација.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Нови Сад: Матица српска.

Павловић, Слободан 2006. *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености.* Нови Сад: Матица српска.

Пипер Предраг, Антонић Ивана, Ружић Владислава, Танасић Срето, Поповић Људмила, Тошовић Бранко 2005. *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица.* У редакцији академика Милке Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Нови Сад: Матица српска.

Rječnik JAZU. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Станојчић, Живојин С. 1967. *Језик и стил Ива Андрића. (Функције синонимских односа).* Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета (Монографије, књ. XI).

Стевановић, Михаило 1969[1]/1979[3]. *Савремени српскохрватски језик. (Граматички системи и књижевнојезичка норма). II Синтакса.* Београд: Научна књига [Одељак *Падежне синтагме*: 159—527].

Танасић, Срето 1998. Један тип бесубјекатске реченице у српском језику. *Јужнословенски филолог* (Београд), LIV, 87—94. [Прештампано са незнатним изменама под насловом: Безличне реченице са конструкцијом *до + генитив* у: Танасић, Срето 2005, 189—196.]

Танасић, Срето 2005. *Синтаксичке теме.* Београд: Београдска књига.

Фекете, Егон 2000. О граматичко-семантичким проблемима исказа *стало ми је до некога / до нечега. Наш језик* (Београд), н.с. књ. XXXIII, св. 3—4, 188—197.

Feleszko, Kazimierz 1970. *Składnia genetiwu i wyrażeń przyimkowych z genetiwem w języku serbsko-chorwackim.* Wrocław—Warszawa—Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich (Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk, Monografie Slawistyczne 21).

Фелешко, Казимјеж 1995. *Значења и синтакса српскохрватскога генитива.* [Превод Гордане Јовановић с пољског: Kazimierz Feleszko, 1970.] Београд — Нови Сад: Вукова задужбина — Орфелин — Матица српска.

О КОНСТРУКЦИЈИ С ОСНОВНИМ БРОЈЕМ

НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ

UDC 811.163.41'367.4

Кратак садржај. У раду се разматрају конструкције састављене од основног броја и именице, око којих у нашим граматикама не постоји јединствен став с обзиром на њихов међусобни однос, обележја и статус у оквиру конструкције. Примери евидентирани у савременом књижевном делу и постојећа литература показују да је бројевима најближа улога синтагмеме и да заједно са именицом чине јединствену целину која ступа у различите синтаксичке односе. Будући да партитивност није нужно унутарконструкцијског карактера и да облик именице само подсећа на генитив, прихватљивија решења су мала и велика множина, први за облике конструкција с бројевима до пет и други изнад пет, а не партитивни генитив, што предлажу и поједини граматичари.

Кључне речи: лингвистика, српски језик, синтакса, основни број, бројна конструкција

1. Граматички опис конструкција састављених од основног броја и именице, те њихова улога и значење у стандардном српском језику представља тему овога рада, а спада у оне језичке сегменте који у нашим актуелним граматикама добијају различита тумачења. Постојећа неусаглашеност око морфосинтаксичких обележја и међуконституентског статуса може да збуни, а свакако треба да побуди интересовање за њихово детаљније проучавање.

Примери чија је анализа усмерена појашњавању овог проблема преузети су из дела „Кућа мртвих мириса" савремене српске списатељице Виде Огњеновић.[1]

Конструкција која ће, по узору на Белића, бити названа бројном конструкцијом (Белић, 1998, 569), у већини наших граматичких приручника позната је као *партитивни генитив*, мада се понекад доводи у питање и њена партитивност и падежни облик именице. Такође, познато је, али можда недовољно истицано, да не постоји ни јединствени став о томе који члан има главну, а који зависну улогу у овој конструкцији.

Схватању односа између природе бројне конструкције и њеног одраза на лингвистичком плану, чему би могао да допринесе и овај и слични радови, усмерено је неколико постављених задатка.

---

[1] Вида Огњеновић „Кућа мртвих мириса", шесто издање, Савремена проза 2000, Просвета, Београд 2000, 239. Даље ће се у загради наводити само број странице на којој је евидентиран сваки наведени пример, док ће посматрана бројна конструкција бити и посебно истакнута.

Као прво, с обзиром на то да је терминолошко одређење повезано са обележјем партитивности дискутабилно, може се поставити питање њене заснованости на односу део-целина, а тиме и оправданости коришћења уобичајеног и најчешћег термина, партитивни генитив.[2]

Такође, избором ове теме и конципирањем задатака скреће се пажња на то да неки од граматичара одредбену улогу приписују именици (Вукадиновић, Мразовић, 1990, 291; Симић, 2000, 139, 140; Прањковић, 2005, 262), а други броју, као квантификатору (Станојчић и др., 1989, 257; Пипер и др., 2005, 884, 885).

Као посебан проблем може се посматрати облик именице уз бројеве до пет који у лингвистичкој литератури, с једне стране, бива протумачен као генитив сингулара а, с друге, као облик старе двојине, што је поткрепљено и одговарајућим аргументима (Станојчић и др., 1989, 257; Пипер и др., 2005, 884).

С посебним интересовањем ће се разматрати сва тумачења која се износе, уз коментар о њиховој прихватљивости с обзиром на примере забележене за потребе овога рада. И оно што је можда и најважније, ослањајући се на језик савремене књижевности, овога пута ће структурни лик конституисан бројем и именицом бити издвојен као целина за себе,[3] јединствен по својим обележјима, за разлику од досадашње праксе у којој је ова конструкција углавном посматрана заједно са другим конструкцијама блиским било структурно, семантички или функционално.

Да би се донекле разјаснили односи унутар бројне конструкције, потребно је укратко се осврнути на природу њених конституената, броја и именице.

2. Колико је питање природе броја заиста комплексно, говори нам и Ворфова констатација, да се ради о категорији која представља „...покушај интерпретације огромног искуства у целини, практично целокупног света или природе” (Ворф, 1979, 100). Дакле, појам броја се мора схватити много шире од логичко-математичког, нужно општеважећег принципа о јединствености низа бројева као таквог.

Пре свега, треба се подсетити да је систем бројева у индоевропским језицима децималан. Његова заснованост на првој десетици тумачи се тако што се првобитно поимање бројева доводи у везу са апстракцијом односа прстију леве и десне руке, где су се називи прстију разликовали и као такви имали детерминативну улогу (Белић, 1998, 570). Људско тело се и данас користи као основни модел бројања у неким егзотичним језицима, које помиње Касирер при покушају да објасни природу броја (Касирер, 1985).

Са језичке тачке гледишта, бројање превазилази адицију појединачних ентитета, а оно што је набројано не представља просто јединство без било какве квалитативне особине — напротив, Касирер, на пример, посебно истиче да „...свака нова врста објеката које је могуће бројати, у

[2] Употреба овог термина за обележавање бројне конструкције са основним бројем може унети забуну и у педагошкој пракси, нарочито на основношколском нивоу.

[3] Такође, разматрајући синтаксичко-семантичка обележја генитива, и И. Антонић поклања посебну пажњу баш конструкцијама с квантификатором. (Пипер и др., 2005).

основи, изискује нову полазну тачку и ново средство бројања.” (Касирер, 1985, 177) Исти аутор напомиње да се на примитивним ступњевима образовања језика број стапа са ознаком предмета и особине, па чак и кад је дошло до осамостаљивања бројчане ознаке, она је тежила да им се припоји. Очигледно, тенденција језика је да квантитативну разлику подреди генеричкој разлици међу врстама ентитета. Смисао броја не може се тумачити као квантитет уопште, већ као квантитет одређених појмова.[4]

Чињеница је да се квантитативна разлика схвата као разлика између врсти садржаја, односно, да је сваки „степен” јединствен и другачији (Касирер, 1985, 177). Ако се прихвати став да је свака од наведених конструкција другачије спецификована и у том смислу оригинална, разлика међу њима је еминентна без обзира на генеричку подударност именског појма.

Дакле, бројеви се могу дефинисати као посебна врста речи за изражавање количине, различита од свих осталих количинских речи (Белић, 1998, 87) пре свега по томе што своју функцију заснивају на релацији између „укупности” свих истоврсних елемента и јединичног елемента. Осим нужности повезивања с елементима подложним издвајању појединачног, бројеви сами за себе не представљају ни сегмент ни целину неког скупа елемената, већ само релацију међу њима. Такође, није довољно да два скупа елемената имају исти, односно различит однос према јединичном елементу, па да се говори о њиховој сличности или разлици. Без обзира на квантитативну подударност између *четири рибе* и *четири лопте*, разлика у перцепцији је очигледна, као и између *четири лопте* и *две лопте*. Овде би се могло поменути и питање схватања и тумачења бројних конструкција са приближном квантификацијом. Јасно је да ће се наша представа скупа са нпр. *десет књига* битно разликовати од оног у којем је *десетак књига*. Такве бројне конструкције су забележене и у посматраном корпусу где је приближно количинско значење испољено одговарајућим апроксиматором (Пипер и др., 2005, 896), нпр.:

> Руина над руинама, без иједног зуба, крастав, а једва *десетак длака* на глави (76); ... о писцима за које код нас зна једва *стотинак људи* (51); ..., ту је морало бити *близу три стотине различитих комада* (93); Са њим се званично упознала ..., тек *десетак дана* касније (39); Истина, њихова је веза настављена, али само у преписци ... и била много обимнија *од десетак писама* (41); ... скупља већ више *од тридесет година* (18); ... па оприати врућом водом у којој је искувана со (*две-три веће шаке*) (72); На целом свету нема ни *двадесет таквих* (26).[5]

Схватање бројне конструкције која представља мноштво појединачних елемената, али доживљено истовремено као јединство, значи њену

[4] Као интересантан пример Касирер наводи језик становника острва Моану где се бројеви разликују у зависности од тога да ли се броје кокосови ораси, или људи, дрвеће, кануи итд. (Касирер, 1985, 164).

[5] У овом примеру се имплицира појам на који се односи кванитификација, а из ширег контекста је разумљиво да се ради о флашицама.

и формалну недељивост. Међутим, посматра ли се број у духу идеје о низу бројева конституисаном по јединственом принципу где је сваки број само један сегмент тог низа без било какве оригиналности, могуће је правити не само релацију према јединичној конструкцији већ и према мноштву уопште. Ово је, дакако, логичко-математички појам броја чији низ има општи значај и могућност бесконачног продужавања, па и схватања односа између одређене бројне конструкције са дефинисаним бројем елемената и бесконачног, односно неограниченог броја истих елемената као партитивног односа. На пример, ако се бројна конструкција *осам књига* посматра као објекат квантификације према *н књига* као ситуативном квантификатору, где *н* представља неограничено мноштво, онда она јесте сегмент у односу на дату целину.

О различитим могућностима испољавања овог обележја у оквиру саме конструкције сведоче и неки од евидентираних случајева. На пример, осим нејединичних целих бројева у посматраним примерима појављују се и разломци, и то најчешће *пола* и *четврт*, којима се, у односу на целину заступљену именицом, издваја један њен део. Посматрано логички, у овом случају могло би се говорити о некој врсти партитивног односа, нпр.:

> ... чекају да она покупује *пола пијаце* ... (48); Сићушан, нема га шта видети, а овамо *пола вреће* долара не може да га купи... (16); ... докторска теза, објављена *четврт века* после одбране ... (51); ... не би му ни *четврт њиховог имања* било довољно да исплати то цмољаво флашче. (26)

Компонента партитивности с дистрибутивним значењем садржана је и у примерима типа:

> ... помера без роптања, *по девет сати*, ручку неке проклете машине (80); ... потписао *на стотине изванредних композиција униката* (114), ... и слао јој недељно *два букета* (8); ... доносили смо и *две лубенице* (55)

Овде је значење дистрибутивности мање или више наглашено предлозима *по* и *на*, лексемом *недељно*, или је условљено контекстом, као у последњем примеру где је засновано на репризирању радње означене имперфективним глаголом (уп. *доносили смо* две лубенице према *донели смо* две лубенице).

3. Функционална подела у којој улогу главног члана има именица, а зависног број заснована је на сазнању да су именице самосталне речи, а бројеви, који се једино уз њих и појављују, по својој природи детерминативне речи (Белић, 1998, 568). То поткрепљују и оне бројне конструкције у којима постоји конгруенцијски однос између броја и именице (*двају такмичара, двама такмичарима, ..., са двама такмичарима*). Међутим, често тумачење морфолошког облика именице као одраза зависности од броја, доводи у питање њен надређени статус, иако се занемарује чињеница да се то односи пре свега на основни облик (*две девојке*, али *с двема девојкама*).

Очигледно је да се ради о примени различитих критерија, логичког и формалног, о чему је већ и писано (Фелешко, 1995, 52, 53). Дакле, укрштањем критерија отвара се могућност промене хијерархијског односа тако да и број и именица могу бити и надређени и подређени члан пара, а граматичари углавном подржавају један од два опречна става. Неслагање око облика именице уз бројеве до пет резултат је постојања граматичке подударности са обликом генитива једнине, а с друге стране семантичке противуречности њеног сингуларског облика и нејединичног броја.[6]

4. Кратким освртом на грађу забележену у савременом књижевном тексту уочава се неколико карактеристика везаних за конструкције с основним бројем. Пре свега, треба рећи да непромењивост бројних конструкција у евидентираним примерима потврђује већ уобичајену праксу испољавања падежних значења у оквиру контекста, где до изражаја долази и улога предлога, нпр.:

> Кружила је углавном *у два основна облика* (14); ... *између та два догађаја* постоји нека веза (140); Све је то било лепо илустровано добром панорамом собе са експонатима, ..., *са три крупно насликане бочице* (99)

Такође, интересантни су и случајеви, са квантификацијом у којој учествују две именице, наизглед истог, генитивног облика. Ради се о примерима у којима се због немогућности избројавања појмова заступљених градивним и збирним именицама реализују бројне констукције у улози партикуларизатора:

> Онда лапне *пола криглe* пива (21); Стави у буре *пола ведра* пиљевине (74); ... светски стародери да једу *по три пера* лука дневно (85); ... као да му је причала да је нашла *два тома* Козинцијевих рукописа (76).

Подударност двеју именица у непосредном контакту, само је формална (три *пера лука*), јер је појам са значењем збира или грађе заиста реализован у облику партитивног генитива, док облик именице-партикуларизатора само сличи генитиву.

Да се ради само о обличкој сличности именичког конституента са генитивом једнине показују и придеви у улози атрибута реализовани уз бројне конструкције употребљене у различитим синтаксичким улогама:

> ... почетни, *од четири нумерисана одељка*, садржи и ове редове (33); ... *три дивна примерка* (94); са златним листовима између *два стаклена слоја* (94); Овде су вам покривена *три последња века*... (96); Тај пратилац је био личност *са два прецизно подешена лица*. (15); Загледајући *два мала попрсја* ... (78)

Уколико би наведене именице, које су у мушком или средњем роду, биле у генитиву једнине, атрибути који са њима остварују когруенцијски

---

[6] Интересантно је Сапирово запажање стања у енглеском, а и у другим индоевропским језицима, да је реализација множинског облика именице уз бројеве, који већ сами импликују множину, „... више обмана неголи стварност", посебно, ако се множина разумева само функционално (Сапир, 1974, 176 и 177).

однос имали би другачији облик, уместо *нумерисана (одељка)* било би *нумерисаног*, па тако и у осталим примерима: *дивног, стакленог, последњег, подешеног, малог*. У том смислу илустративан је и следећи пример: *Не постоје два човека* на свету *која имају* исти лични мирис (106), у којему бројна конструкција као субјекат конгруира са предикатом, чији облик у обе реченице одговара множинском облику датих глагола (*не постоје, имају*), а с друге стране понаша се као антецедент мушког рода односној заменици чији облик *која*, за разлику од множинског *који*, може бити само двојински облик истог рода.

Овакви и слични примери су управо индикатор посебног, двојинског облика именице, тзв. *мале множине*, облика у којем неки граматичари препознају паукал, док за граматички облик именице уз бројеве веће од пет, који је формално једнак генитиву плурала, кажу да је облик *велике множине* (Станојчић и др., 1989, 257; Пипер и др., 2005, 884, 885).

5. Спроводећи синтаксичку класификацију примера, поштован је став о целовитости посматране конструкције, тако да су груписане према њиховој јединственој синтаксичкој улози: граматичког и логичког субјекта, предиката, објекта, атрибута и прилошких детерминатора — најчешће за време, нешто ређе за начин и, у овом књижевном делу, веома ретко за место.

Бројна конструкција у улози субјекта

Субјекатску улогу у забележеним примерима заступају бројне конструкције најчешће са бројевима до пет, и то посебно са бројем два, док је именички конституент необележен с обзиром на персоналност, а реализован у граматичком облику који одговара конкретној нејединичној мери, малој или великој множини, нпр:

> *Два човека* су, дакле, била и питању (15); *Два добра стручњака*, ..., имали су тих дана пуне руке посла (128); Иако су им рокове завршних испита делила *два семестра* (52); ... да ли и *те две фигурице* представљају некога од његових предака (78); Све их повезују *две чврсте додирне тачке* (21) *Десет пинтера* те не би окрпило (22); У њеном трбуху *сто ђавола* држе ковачницу (116); ... а око тебе *сто речника* (47)

Разлика у односу на типично морфолошко обележје субјекта, номинатив, због које, на пример, Фелешко ову синтаксичку функцију бројне конструкције назива „quasi-subiectum" (Фелешко, 1995, 52), утиче и на извесна померања у конгруенцијским односима, што се види и у наведеним реченицама. У језику овог књижевног дела уочава се колебање при реализацији предиката уз субјекте мушког рода, тако да се појављују и паукални (Два човека *су била*) и плурални облик глагола (Два добра стручњака *су имали*), на чији је избор највероватније утицала њихова неједнака дистрибуција. Такође, различиту граматичку категорију броја имају предикати уз конструкције са бројевима изнад пет — у једном случају реализован је облик једнине средњег рода (десет пинтера *не би окр-*

пило), док се у другом појављује множински облик предиката (сто ђавола *држе*). Нешто је ређа недоследност у конгруенцији између бројне конструкције као антецедента и односне заменице, где се у односу на паукал појављује множина, нпр.: ...још *два*, можда *три састојка* за *које* не знам шта су. (103)

Бројна конструкција у улози предикатива

То су једина *два портрета* овде (68); ... за мене уторак не значи ништа друго осим: *три пломбе, два полирања, два џекета, три вађења живца* (85); Има времена, тек ми *је шетрдесет пет* (86); Са подијума је заувек сишао кад му је било *двадесет и четири* (85); ... кад је имао непуних *деветнаест година* (116); ... кад сам већ био напунио *осам година* (57)

Као што се види, најчешће су то бројне конструкције са значењем старосне доби при чему се јединица мере, година, не мора увек експлицирати као и појам на који се то односи, животна доб (нпр. кад му је било *двадесет четири = двадесет четири године живота*).

Бројна конструкција у улози објекта

У односу на управне глаголске предикате неке бројне конструкције се понашају као њихови објекти живе или неживе природе, нпр.:

Поменула је и *две своје књиге* (86); Ове данашње крекетуше не могу *два тона* да погоде (80); Од америчког стакла имао је *два-три комада* из компаније Феникс (94); ... отац има свега *две виолине* (11); Ти си ми *обе те ствари* донео на поклон (59); Стеван и Јелка су имали *три кћери* и сина (76); Затим је прочитао *прва три стиха* (59); Целу драму нам одигра сама, *свих пет чинова* напамет (80); *Шест градова* је обишао (111); Нашао је, истина, свега *девет таквих листова* (126); *Осам кћери* и сина су овде подигли (72)

У појединим примерима квантификација је специфицована као апроксимативна (*два-три* комада), кумулативно-општа (*обе* те ствари, *свих* пет чинова), партитивна (*прва* три стиха). На семантику управних предиката, највероватније утиче контекст, па је нешто чешћи глагол *имати* у посесивном значењу. У једном од наведених случајева уочава се интерференција објекатског и просторног значења која је условљена семантиком управне предикације (*шест градова* је обишао).

Бројна конструкција у улози временског детерминатора

Бројне конструкције са временским значењем идентификују или квантификују време вршења предикатске радње тако што у свом саставу по-

ред броја најчешће имају именске лексеме са значењем јединице временске мере (*дан, недеља, месец, година, деценија*), ређе именице другачијег значења којима се време само конотира:

> *Пре две недеље* смо два дана јурили од села до села (48); Ти си ми обе те ствари донео на поклон, *пре скоро шест година* (59); ... то се десило *пре пуних осам година* (42); ... истрчава сваки час у двориште, ..., *између два занимљива разговора* (143); Никад, икад, сутра, *за месец, за годину, за деценију* (12); ... *након пуних осамнаест година* упорног вежбања (85) Све је било готово *за три недеље* (74); ... која није живела ни *пола године* после тога (76); ... тамо *пет*, онде *три дана* (18); *Осам година* је био дентиста (85); ... којим је дириговао пуних *двадесет година* (76); Није ни *пет година* поживела у миру (81); *Преко двеста година* се у ту кућу уноси, човече (18); ... већ то кола *кроз пет наратаја* и још даље (9)

При идентификацији времена значење антериорности, интериорности и постериорности се спецификује одговарајућим предлозима (*пре* скоро шест година, *између* два занимљива разговора, *након* пуних осамнаест година). Улога предлога је евидентна и код утврђивања количине времена потребног за извршење предикатске радње, нарочито када је квантификација приближна (*преко* двеста година), или се инсистира на процесуалности, тј. на динамичкој компоненти (*кроз* пет нараштаја). У испољавању приближне квантификације, искоришћена је у наведеним примерима и негација (*није* живела *ни* пола године = живела је мање од пола године, *није ни* пет година поживела= поживела је мање од пет година).

Бројна конструкција у улози просторног детерминатора

У два забележена примера ради се о индиректној просторној детерминацији, с тим да бројна конструкција у другом примеру има метафоричко значење:

> ... од оних ливених са златним листовима *између два стаклена слоја* (94); Иако је скривена *испод седам брава* (120)

Бројна конструкција у улози начинског детерминатора

У овој групи примера налазе се бројне конструкције спецификоване резултативношћу, тј. уобличавањем, и у последња два примера значењем замене, надокнаде нпр.:

> Кружила је углавном *у два основна облика* (14); ... докторска теза, објављена ..., *у триста примерака* (51); Пут мириса од Истока, ..., ишао је водом, *у два крака* (99); ... колико је који купац ... нудио, а колико опет *за десетак бираних (стаклића)* (17); ... да то време не би заменио ни *за пет година* вежби (43)

Бројна конструкција у улози атрибута

Атрибутску улогу бројне конструкције остварајују на синтагматском плану детерминишући неку именску лексему са којом врше различите функције у реченици, нпр.:

> ... и он га је, као и његови преци *из ранијих пет колена*, ... изабрао задомицилни (5); ... да није било тог научника и философа *од пре двеста и више година*, не бисмо ми данас знали (7); ... у сваком дому има ствари *од пре триста година* (64); ... једна тајна веридба *с почетка деветнаестог столећа* (42); ... одсвирао са њим Бахов Кончерто *за две виолине* (110); Све је то било лепо илустровано добром панорамом собе са експонатима, ..., *са три крупно насликане бочице* (99)

Као што се у наведеним примерима види, бројне конструкције су дистрибуиране непосредно иза именице на коју се односе и имају улогу неконгруентних атрибута. У већини примера оне имају временско значење и комбиноване су с једним од аблативних предлога (*из ранијих пет колена, од пре двеста година, с почетка деветнаестог столећа*).

6. Судећи на основу свега поменутог, улога бројева у посматраним конструкцијама заиста је специфична. Њихове семантичко-синтаксичке особине показују да се понашају слично падежним наставцима, не само по томе што се додају именици, већ и по својој улози релационог средства, чије се значење испољава тек у комбинацији са именицом. Иако нису потпуно десемантизовани — поред односа на који упућују (квантитативног односа), они га и спецификују (по броју јединки), бројеви нису довољно семантички оформљени да сами ступају у синтаксичке односе на реченичном плану. Отуда им је ближа улога синтагмеме, него атрибута (Гортан-Премк, 1997, 28). То значи да се падежни однос не испољава на нивоу бројне конструкције, већ у синтагматским односима са другим реченичним конституентима. Такође, ни партитивност није спорна уколико је њоме спецификована јединствена бројна конструкција, а не увек однос између броја и именице. Ако би у овом тренутку требало направити избор између више понуђених решења, која су помињана на почетку овога рада, чини се да би везу основног броја и именице прихватљивије било називати *бројном конструкцијом* која има граматичке облике *мале и велике множине*, а не *партитивним генитивом*.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Ворф, 1979: Bendžamin Li Vorf, *Jezik, misao i stvarnost*, BIGZ, Beograd 1979, 206.

Гортан-Премк, 1997: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с., књ. 14, Београд 1997, 188.

Фелешко, 1995: Казимјеж Фелешко, *Значење и синтакса српскохрватског генитива*, Студије о Србима, Матица српска — Вукова задужбина — Орфелин, Н. Сад—Београд [1970] 1995, 164.

Касирер, 1985: Ernst Kasirer, *Filozofija simboličkih oblika*, III Jezički razvoj pojma broja, Dnevnik i Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1985, 157—178.

Миновић, 1987: Milivoje Minović, *Sintaksa srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole, II deo, Padeži*, Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo 1987, 123—126.

Мразовић, Вукадиновић, 1990: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest, Karlovci—Novi Sad 1990, 740.

Пипер и др., 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика, Проста реченица*, У редакцији академика Милке Ивић, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд 2005, 1164.

Прањковић, 2005: Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta, Sintaksa*, Školska knjiga, Zagreb 2005, 183—314.

Сапир, 1974: Edvard Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije*, BIGZ, Beograd 1974, 217.

Симић, 1999: Радоје Симић, *Основи синтаксе српскога језика*, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд 1999, 366.

Станојчић и др., 1989: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, Стеван Мицић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања*, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Завод за уџбенике и наставна средства — Завод за издавање уџбеника, Београд — Н. Сад 1989, 159—280.

Стевановић, 1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. II. (Граматички системи и књижевнојезичка норма)*, Научна књига, Београд 1979.

О ПОТРЕБИ ПОЗНАВАЊА НЕКИХ ТЕРМИНА ИЗ ГРЧКОГ ЈЕЗИКА У ОБЛАСТИ ПРАВОСЛАВЉА ДАНАС

РУЖИЦА БАЈИЋ

UDC 811.163.41'373.45:811.14]:271.2

Кратак садржај. Указује се на потребу познавања неких, мање познатих и ређих у употреби, термина из грчког језика у области православља.

Кључне речи: православље, грчки утицај у лексици, литургија, логос, мученик, љубав.

Увод

Преузевши православну веру од Грка, природно је да су Срби, као и остали словенски народи, током процеса превођења богослужбених текстова на своје језике, морали преузети и многе појмове из грчког језика. Велики број тих појмова у употреби је и данас у српском језику, најчешће у стручној, богословској литератури (*епиклеза*, *анафора*, *анамнеза*, *есхатон*, *еклисиологија*, *логос* и сл.), али има и оних који, иако такође из црквене терминологије, нису далеки језичком осећању просечно образованог говорника српског језика, свакако и због већег степена фонетске адаптације неких од њих (*литургија*, *калуђер*, *нафора*, *монах*, *јереј*, *анђео* и сл.).

С друге стране, имамо термине за које традиционално постоји преводни еквивалент у српском језику, али приликом чијег прецизнијег објашњавања, често потребног за правилно схватање неких аспеката православне вере, потребно је позвати се на грчки изворник.

У овом раду размотрићемо неке од њих.

Литургија

Најпре да видимо шта је то *литургија* (λειτ-ουργία). Шта се овом речју означавало у грчком језику, а шта се данас означава у српском? Значење овог појма у грчком језику било је „јавно, заједничко дело, делање (деловање), рад, функција, функционисање, општи и јавни рад за народ". У примени на Цркву, то је „дело Цркве, дело свега народа Божијег, главна и јавна служба Цркве, служење Цркве". У савременом српском језику ова реч се у свом именичком облику најчешће употребљава у значењу најважнијег православног богослужења чија је суштина

савршавање свете Тајне евхаристије (причешћа). У не сасвим прецизној дефиницији ове речи наведеној у Речнику Српске академије наука и уметности, стоји: *главно дневно богослужење у православној цркви, служба божја уопште* [Речник САНУ 1981, 497]. Речју *служба* преведена је реч *литургија*, али је значење прве у савременом српском језику шире. Оно се, наиме, односи на било које богослужење, не само оно на коме се савршава света тајна евхаристије, а сама реч употребљава се најчешће са атрибутом *Божији*. Поред тога, у Речнику САНУ наводе се још три значења: *црквена књига литургијских текстова које свештеник чита за време главне службе божије;* затим: *збир хорских и солистичких вокалних композиција које се певају приликом главног богослужења; музичко дело компоновано за такву прилику* и (са квалификатором *покр.*): *хлеб, колач који се меси о неким црквеним празницима; славски колач.* Под придевом *литургијски* стоји само: *који се односи на литургију* [Речник САНУ 1981, 497—498]. Последња три значења именичког облика су ређа и овде нису битна, али прво значење је потребно разјаснити и проширити, нарочито позивајући се на грчки изворник. Зашто је битно имати на уму, посебно у данашње време, то да је значење речи литургија *јавно, заједничко дело, делање (деловање), рад, функција, функционисање, општи и јавни рад за народ*? Зато што литургију не треба посматрати као нешто што припада само свештенослужитељима, како већина људи сматра. Треба променити схватање према коме клирици *служе* литургију, а народ на њој само *присуствује*. О овоме се доста говори у богословској литератури и скреће се пажња на овакво, погрешно схватање литургије, због којег долази до смањеног или неправилног учествовања у црквеном и духовном животу уопште. Са стране лингвиста потребно је, пак, поред позивања на значење речи у грчком језику, истицати то да је литургија *дискурс*, на коме се обавља *дијалог* (опширније в. Кончаревич — Баич 2004, 146—178), те да и у том смислу треба да буде заједничко дело, заједнички рад, а да је „одговорно учешће свакога ... у том делању ... од суштинског значаја и као такво заиста неопходно, јер кроз то Црква, Народ Божији испуњава своју сврху и остварује свој циљ" (Шмеман 2006, 26).

Будући да се реч литургија, нарочито у свом придевском облику *литургијски*, користи и у ширем значењу, тј. односи се на богослужење уопште, не само оно које се обавља у храму, по утврђеном типику, већ и на *Богу-служење* у најсвеобухватнијем смислу речи, можемо слободно рећи да она означава и дело уопште, делање уопште, тј. (правилно) *функционисање у животу* сваког крштеног, православног човека. Како каже један српски владика:

> Живот крштенога је *свеживотна Литургија* (а право значење речи *литургија* и јесте: упражњавање и функционисање богоданих сила и способности, на добро свих, тј. Цркве) [Јефтић 2000, 98].

На крају, да бисмо још сликовитије објаснили важност познавања семантичког садржаја које је ова реч имала у грчком језику за данашње говорнике српског језика, посебно оне који желе да живе *литургијским*

животом, навешћемо цитат, којим и завршавамо кратко разматрање овог појма:

> Читава историја је једна јединствена Света Литургија, и сав свет је постао један храм, дом Божији, једна једина породица [Гондикакис 2005, 52].

Логос

Реч *логос* (λογος), иако превођена на српски језик, присутна је у свом изворном, грчком облику све више. Најчешћа преведеница ове речи на српски језик јесте *реч*, а појављују се још неке: *смисао, дело, узрок, разум, слово, писана реч*. Она се на српски језик може превести и као *разум* и *говор*. Већ цитирани епископ, Атанасије Јефтић, наводи још више могућих преводних еквивалената, скрећући пажњу на исти корен (лог — грч. λογ) у некима од њих:

> Значење израза *логос* је вишеструко, те на српски може бити различито превођен као: *начело, принцип, суштински раз-**лог**, логичка под-**лога**, узрок, повод*, али и као: *реч, словесност, основна мисао, смисао*, итд. [Јефтић 2006, 34].

Међутим, ниједна од ових речи не може верно пренети значење речи *логос*, те је данас све више у употреби потоња, чак и у контекстима у којима је некад била преведена, од којих је најпознатији почетак Јеванђеља по Јовану. У последњем преводу Јеванђеља на српски језик користи се реч *Логос*, премда је након њене прве употребе у загради написано *Ријеч* (в. *Свето писмо / Нови завјет* 1988, 179). Ова реч „је израз за Богочовечанску личност Христову — Сина Божијег пре очовечења Његовог" [Томасовић 2000, 119]. Употреба и познавање значења ове речи утолико је кориснија што ју је могуће наћи и у другим контекстима. Наиме, наведено значење је значење ове речи, да кажемо, са великим почетним словом, јер се односи само на Христа, али за тумачење исте речи са малим почетним словом потребно је још дубље теолошко образовање, посебно познавање учења Светих Отаца који су се бавили управо тим питањем. Говорећи о учењу Св. Максима Исповедника „о *Логосу* Божијем (Христу) и *логосима* свих створења/бића", владика Атанасије Јефтић покушава да објасни овај други облик разматраног термина:

> Ови предпостојећи *логоси* (λογοι = творачка *словеса* пре но што су изговорена) јесу Божија *словеса, мисли, идеје* <...> из вечне љубави и доброте „настале" *замисли* ('εννοήματα, по Григорију Богослову), који *логоси* су узроци и „обрасци" свега насталог света ствараних бића [Јефтић 2006, 33].

Иако објашњава овај појам, он га ипак не преводи, већ га користи као таквог, наводећи да га ни др Јустин Поповић није преводио, већ да је у својој теологији увео ту реч у облику *логосност-словесност, логосан--словесан* [в. Јефтић 2006, 34].

Као што видимо, ради се о уско стручном термину, познатом само онима који се баве теологијом. Ипак, било би корисно открити значење термина и другим члановима Цркве, нарочито оног који се односи на Христа (са великим почетним словом), будући да се ради о једном од кључних појмова потребних за разумевање православног хришћанства: „Значај Логоса је толико велик да је сасвим исправно речено да се Хришћанство може назвати богооткривеном истином Бога Логоса" [Томасовић 2000, 119]. На српском језику је о њему написана цела студија [в. Томасовић 2000], из које између осталог сазнајемо да се овај термин не може верно превести ни на друге језике, јер има веома богат садржај [в. Томасовић 2000, 122]. Стога указујемо читаоцу на садржај који је овај појам имао у грчком језику некад и који има (или треба да има) и сада, у свим језицима који су га прихватили у његовом изворном облику, међу којима је и српски. Наиме, Томасовић наводи да постоји више разлога због којих је Јеванђелист Јован употребио израз *Логос*, те да се они своде на четири:

> а) тај израз најбоље изражава Логосов (тј. Христов — *прим. наша*) живот сам по себи; б) Његов однос према Богу Оцу; в) Његов однос ка свету и човеку — Његова улога као Објавитеља Тајне Божије и Откровитеља Бога Оца; и г) на крају, Јованова намера да изнесе истинито учење о Логосу као одговор свим погрешним и заблуделим логологијама пре њега [в. Томасовић 2000, 121].

Мученик

Трећи појам који смо одабрали јесте грчко μαρτυρ, μαρτυρος, што је у преводу на српски језик *мученик*. Потребу позивања на грчки облик ове речи и његово значење данас објашњавамо раздобљем у коме се налази човечанство, а посебно православне, бивше комунистичке земље, конкретно Србија и Русија. Наиме, ово је време канонизације мноштва новомученика ове две помесне Цркве, страдалих од комуниста. Тек у последњој деценији XX века у овим земљама почињу да се пишу књиге о њиховом мучеништву и обелодањују се цифре пострадалих, као и начини њиховога страдања. Сматра се да је у XX веку пострадало више православних хришћана него у прва три века историје хришћанства. Историја њиховог мучеништва, захваљујући Русима који су емигрирали због комунизма, постала је позната западном свету нешто раније. Управо због те историје многи су на Западу примили Православље [в. опширније у Поповић 2000, 182—183].

У оваквим, дакле, околностима, да бисмо разумели значај мучеништва за православље, корисно је сетити се да је ова реч (μαρτυρ) у грчком језику значила не само *мученик*, него и *сведок*. У чланку посвећеном управо овој теми [Флоренски 1999], детаљно је размотрена повезаност ова два значења, позивањем и на етимологију речи. Аутор закључује, на основу значења три корена за које сматра да стоје у основи разматране

речи (μαρ — сијати; μαρ — борити се и бити побеђен и μερ — имати мисао, сећати се), следеће:

> Сведочење истине јесте сијање. Али да би се сведочила истина, треба се борити, побеђујући таму незнања и лажи: сведок је борац и духовни победник. У борби се пак не само задају, него и примају ударци, и зато се мора страдати, мучити и сустајати, па чак и умрети [Флоренски 1999, 53].

Мученици, дакле, страдањем за Цркву *сведоче* Христа и хришћанство, тиме уједно чувајући и чистоту Цркве. „Свети Јован Златоусти у тумачењу 'Дела апостолских' говори да је највећа опасност за Цркву одсуство гоњења" [цит. према Карелин 2004, 336]. Ово је други разлог због којега указујемо на значење овог термина у грчком језику. Наиме, после века мучеништва, дошло је време веће слободе за Цркву, које је, видимо, опасније за њу у неком дубљем, унутрашњем смислу. Овде треба да постанемо свесни чињенице да је (или би требало да је) „подвиг хришћанског живота <...> унутарње ... увек мучеништво, јер представља одвајање себе од овог света у име оног света" [Флоренски 1999, 67], те да се запитамо да ли смо, као православни хришћани, заиста *мученици*, да ли смо заиста *сведоци*, као што су то православни хришћани били кроз векове?

Љубав

Последњи појам на који желимо да укажемо јесте појам *љубав*. У грчком језику у Христово време било је више речи за разне врсте емоционалне наклоности према неком или нечему које се у српском језику означавају овом једном речју — љубав: αγαπη — љубав у најширем смислу речи, често без обзира на садржај; στοργή — колективна, социјална љубав, као привезаност породици, отачаству, народу; φιλη — пријатељска љубав и, најзад, έρως — реч која означава страсну љубав, или јаку жељу, али не мора бити тиме ограничена (в. нпр. Керн 1997, 271—272).

Нажалост, у српском језику не постоји оваква издиференцираност, па сматрамо да је потребно указати на то да није случајно за хришћански појам љубави изабрана у то време баш реч αγαπη, најсвеобухватнија по свом значењу, а због своје ређе употребе тада [в. Јефтић 1996, 74] лишена „примеса" страсног и душевног. Глагол са истим овим кореном (αγαπάω) у *Новом завјету* означава љубав човека према Богу, Христу, ближњем, али и Бога према човеку, Бога према Исусу и човека према стварима [в. Поповић 2002, 12]. Ради се, дакле, о широком спектру значења, док реч *љубав* у српском језику данас, према њеној дефиницији из најдетаљнијег постојећег речника — Речника САНУ, не садржи све елементе које садржи грчко αγαπη [в. Речник САНУ 1981, 667—668]. Такође, ни асоцијације са овом речју (*љубав*) код данашњих говорника српског језика (младих људи) не показују да им је познато новозаветно схватање љубави. *Асоцијативни речник српског језика* казује нам да су асоцијације за ову реч у много већем броју речи: *срећа*, *срце*, *мржња*,

живот, *двоје*, *породица*, *секс*, него што су то речи *Бог*, *вечан*, *вечност*. Наиме, од 800 испитаника, само њих двоје асоцирало је реч *љубав* са речима *Бог* и *вечан*, а троје је ову реч асоцирало с речју *вечност*. Много већи број испитаника повезује *љубав* са осталим речима које смо набројали [в. Пипер— Драгићевић—Стефановић 2005, 278—279]. Из Јеванђеља, пак, знамо да *је Бог љубав* [1. Јов. 4, 16]. Немајући могућност да једном речју означимо хришћанску љубав, као што су то могли Грци, одвојивши αγαπη од έρως, στοργή и φιλη, у српском језику преостаје нам само да је описно објаснимо. Међутим, „сва бескрајна и безгранична, она се не може ухватити у појмове и речи" [Поповић 1983, 178], те ни овде не можемо понудити ниједну адекватну дефиницију (најадекватнија је можда ова коју смо већ навели — да је Бог љубав). Многи су, надахнути доживљајем и осећањем овакве љубави, истицали неке од њених елемената. Тако се за љубав каже, поред тога да је Бог, и да је *име Исуса Христа* [Карелин 2004, 128], да је жртва, радост, самоумањење, живот, распеће, царица, круна и венац свих врлина, као и много тога другог (в. Лествичник 1993, 202—205). У народу већ слављен као Светитељ, др Јустин Поповић, писао је: „Ако љубав може имати које друго, достојно име, онда је то: бесмртност, вечност, непролазност" [Поповић 1983, 189]. А недавно канонизовани, свети Николај Српски, посветио је љубави цело једно своје дело (поднаслов овог дела је: *Наука о хришћанском поимању љубави*), на којега првенствено упућујемо онога ко жели да открије предубоко значење овог појма [в. Велимировић 1997].

Закључак

Православно богословље обилује речима из грчког језика и позивање на њихове изворне облике често је у богословској литератури. За ову прилику ми смо изабрали четири појма: *литургија*, *логос*, *мученик* и *љубав*. Указивањем, или можда подсећањем на њихово значење и облик у новозаветном грчком језику покушали смо да истакнемо њихову важност у данашњем тренутку у коме се налази Православље и православни. Видели смо да је важно да схватимо литургију као „заједничко дело", чиме смо позвани да духовно узрастамо у учествовању у њој. „За Хришћанина који редовно учествује у Литургији искуство Божанске Литургије и учествовања у евхаристијском Жртвоприношењу јесте у томе да научи да жртвоприноси своје тело и своју крв" [Влахос 2006, 14], тј. да, између осталог, буде спреман на *сведочење*, па чак и *мученштво*, те да у *љубави* подражава Христу, *Логосу* Божијем, чија је љубав прототип сваке истинске љубави.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Велимировић 1997 — Н. Велимировић: *Касијана*. Нови Сад 1997.

Влахос 2006 — Ј. Влахос: *Богословље литургијске обнове*. Православље 2006, 935, 12—16.

Гондикакис 2005 — В. Гондикакис: *Света Литургија — тајна јединства*. Видослов 2005, 12, 51—57.

Јефтић 1996 — А. Јефтић: *Загрљај светова. Есеји о човеку и Цркви*. Србиње 1996.

Јефтић 2000 — А. Јефтић: *Христос алфа и омега*. Врњачка Бања 2000.

Јефтић 2006 — А. Јефтић: *Протологија и есхатологија светог Максима Исповедника*. Видослов 2006, 37, 19—36.

Карелин 2004 — Р. Карелин: *Умеће умирања или уметност живљења*. Београд 2004.

Керн 1997 — К. Керн: *Пастирско богословље*. Врњачка Бања/Богословски факултет Српске православне цркве 1997.

К. Кончаревич — Р. Баич 2004 — *О коммуникативных функциях литургического дискурса в сербском языке*. — В сб.: П. Пипер, И. А. Стернин (ред.), *Коммуникативное поведение славянских народов. Русские, сербы, чехи, словаки, поляки*. Воронеж, с. 146—178.

Лествичник 1993 — Св. Јован Лествичник: *Лествица*. Атос 1993.

Пипер—Драгићевић—Стефановић 2005 — П. Пипер, Р. Драгићевић, М. Стефановић: *Асоцијативни речник српскога језика*. Београд 2005.

Поповић 1983 — Ј. Поповић: *Тумачење посланица прве и друге Коринћанима Светог Апостола Павла*. Београд 1983.

Поповић 2000 — Р. В. Поповић: *Православна црква данас*. Годишњак. Србиње 2000, 181—187.

Поповић 2002 — Р. В. Поповић: *Грчко-српски речник Новог завета*. Београд 2002.

Речник САНУ 1981 — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. т. 11. Београд 1981.

Свето писмо / Нови завјет. Ослобођење, Сарајево 1988.

Томасовић 2000 — М. Ђ. Томасовић: *Бог Логос*. Београд — Атина 2000.

Флоренски 1999 — П. Флоренски: *Мученици — сведоци*. У књизи: *Голгота Христове Русије*. Цетиње 1999.

Шмеман 2006 — А. Шмеман: *Однос свештенства и верника у Цркви — хитно питање*. Црквени живот 2006, 8, 24—28.

АГЕНС У НЕАГЕНТИВНИМ ПАРТИЦИПСКИМ ПАСИВНИМ КОНСТРУКЦИЈАМА (у текстовима 19. века)

ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ

UDC 811.163.41'367.332.3

Кратак садржај. У овом раду анализирани су разлози неексплицирања агенса у партиципској пасивној конструкцији, у текстовима 19. века (1802—1868). Будући да се пасивом денотира акција са најмање два актанта, у многим забележеним неагентивним пасивним конструкцијама утврђено је да агенс може да се реконструише. У раду је извршена подела структура с обзиром на разлоге неексплицирања агенса.

Кључне речи: синтакса, партиципски пасив, агенс, 19. век.

1. Под пасивом се подразумева „реченица, клауза или глаголски облик чији је граматички субјект у већини случајева 'прималац' (реципијент) или 'циљ' радње означене глаголом [...]" (Кристал 1985: 182). Пасивна конструкција је синтаксичко средство које допушта, с једне стране, дефокусирање агенса и његово превођење у периферну позицију зависне агентивне допуне и, с друге стране, померање пацијенса у позицију теме, тј. изражавање пацијенса речју која се налази у приоритетној позицији субјекта (В. С. Храковски у: Бондарко 1991:164). Пасив се остварује у оквиру одређене семантичке класе глагола, способне за опозицију актив-пасив. У српском језику категорија глаголског рода игра веома важну улогу те се пасивне конструкције јављају само у реченицама у којима је предикат оформљен од прелазног глагола.[1]

У стандардном српском језику као пасивне фунгирају следеће конструкције:

I. Партиципска пасивна конструкција — која се појављује:

(1) у виду финитне структуре: **помоћни глагол** /јесам/, /бити/, /бивати/ у конгруетном одговарајућем личном глаголском облику и **трпни глаголски придев** (некадашњи пасивни партицип претерита) који је, наравно, оформљен од прелазног глагола: {(Nn) + [sop + part. pas [← V_{tranz}]] + Ag}[2] — Пера **је** много **хваљен** [од стране својих другова]; са необавезно

[1] То су глаголи који могу да представе (именују) денотативну ситуацију са најмање два партиципанта — вршиоцем, агенсом и предметом непосредно обухваћеним одређеном акцијом или таквим који се одређеном радњом ствара — пацијенсом (уп. Милошевић 1972: 64).

[2] Nn — именица у номинативу; соп — помоћни глагол */јесам, бити, бивати/*; парт. пас. — партицип пасивни (глаголски придев трпни); Ag — агенс; V_{tranz} — транзитивни глагол, $gerund_{prez}$ — глаголски прилог садашњи, $gerund_{pret}$ — глаголски прилог прошли.

експлицираним субјектом (пацијенсом), али и необавезним агенсом исказаним „агентивном одредбом” чији је типичан облик конструкција /од (стране) + генитив/ (Станојчић и Поповић 2005: 253—254; Пипер et al. 2005: 625): Много **је хваљен**.

(2) и у виду **инфинитне** конструкције интегрисане у развијену синтаксичку структуру и сачињене од:

(а) двочлане структуре са **глаголским прилогом** (садашњим или прошлим) **помоћног глагола** /бити/ и **трпним глаголским придевом** (Станојчић и Поповић 2005: 123): {[cop[← $gerund_{prez/pret}$] + part.pas [← V_{tranz}]]} — **Будући/Бивши похваљен** [од пријатеља], Пера је схватио да је донео праву одлуку / схватио је да је донео праву одлуку; Пера је, *будући/бивши похваљен* [од пријатеља], схватио да је донео праву одлуку; или

(б) од једночлане структуре са трпним глаголским придевом (Суботић и Петровић 2000): {Part.pas [← V_{tranz}]} — **Похваљен** [од пријатеља], Пера је схватио је да је донео праву одлуку; Пера је, *похваљен* [од пријатеља], схватио је да је донео праву одлуку.

Обе партиципске конструкције могу имати факултативни агенс изражен (типичном) агентивном одредбом /од (стране) + генитив/.[3]

II. Рефлексивна пасивна конструкција — финитна је структура: гради се од транзитивног глагола и морфеме /се/: {Nn + [V_{tranz} + /se/]} — *Занимљиве **се** књиге* радо ***читају*** (Катичић 1986: 144; Станојчић и Поповић 2005: 123). У овим конструкцијама субјекат (односно пацијенс) обавезно је експлициран, а реченица је деагентизована (Станојчић и Поповић 2005: 254—255), јер морфема /се/ функционише као средство за исказивање уопштеног агенса.

Пасивне конструкције са назначеним вршиоцем радње називају се агентивним (нпр. *Амбасадор је убијен од терориста*). Оне пасивне конструкције у којима није потребно, а понекад није ни могуће да се означи агенс (нпр. *Град је индустријализован*), зову се неагентивне или безагентивне пасивне конструкције (Кристал 1985: 182).

---

[3] Често се у пасивној партиципској конструкцији налазе извесни сигнализатори агентивности, који се у лингвистици не спомињу као уобичајена средства за исказивање агенса у пасивним конструкцијама, али за које је извесно да дају комплетну информацију о агенсу. Такво значење дају нам, на пример, реченични конституенти са значењем посесивности (присвојна заненица, присвојни придев, посесивни генитив). Ова појава позната је од раније (в. Радовановић 1977: 94):

— Но бурна времена год. 1849. у Аустријском царству упропастише ***скупљену*** *грађу моју* за то (JX, 1858: VI)

→ Но бурна времена упропастише грађу коју сам **ја** скупио за то;

— На похвалу и дику велику, заиста служи српском срцу и карактеру то одушевлениије признателности и благодарности и, не само словом и делом изјавити, него и себе овековечити желећа љубов, по којој се више већ родољубаца, одма по неоплакајемој смрти благодетеља Саве Текели свију неоценими *његови* за просвештеније рода **учињени** *благодејанија* сетили, и одма, нит позвани нити мољени од кога, споменик му подигнути зажелили (ТП-НН, 1842:95);

— Стање пак садашње какво је уверићете се из особеног о томе за собраније ово **сочињеног** *известија* г[оспо]д[и]на заведенија фишкала Г. Стојаковића (ТП-СНЛ, 1846:50);

— извините ме, дакле, молим, што сам се благодарност ону послати вам закаснио, коју за *усрдије ваше* том приликом **указано** ми, у срцу осећам (ТП-ВП, VI: 1912).

2. У овом раду анализиране су партиципске пасивне конструкције са неексплицираним агенсом, забележене у текстовима 19. века (1802—1868).[4] У раду су наведени само поједини примери ради илустрације. Уколико нису била у питању приређена издања (*Природно право* Ј. Ст. Поповића и текстови Теодора Павловића), сви су примери транскрибовани у складу са актуелним правописом српског језика према критеријумима које наводи А. Младеновић (1979).

3. Агенс представља типолошку семантичку улогу учесника ситуације, описане у реченици (Ярцева 1998: 16). Семантичка улога је базична, подлежна релација коју учесник (партиципант) остварује са реченичним предикатом. Под агенсом се подразумева појам којем се вршење радње приписује, без обзира на то да ли он ту радњу само покреће или спроводи до краја, да ли је вољно ангажован или не (Алановић, 2004: 12). То је, дакле, актуелна улога коју учесник игра у некој стварној или замишљеној ситуацији независно од тога како је то језички енкодирано у датој ситуацији односно какве граматичке релације заузима, тако да семантичке улоге, као концептуални појмови, не кореспондирају директно са граматичким релацијама, које су морфосинтаксички појмови.

Будући да се пасивом денотира акција са најмање два актанта, у готово свим забележеним безагентивним пасивним конструкцијама утврђено је да агенс може да се реконструише, тј. да је пресупониран.

Сматра се да се безагентивне пасивне конструкције употребљавају због тога што је агенс непознат или се, из неког разлога, примарни партиципант акције није желео експлицирати (Поутсма 1926: 101).[5] Према истраживањима Јесперсена (1933:120) 70% пасивних реченица у енглеској литератури је неагентивно, а међу њима он уочава следеће категорије: (1) активни субјекат је непознат, тешко се може утврдити, или не

[4] Анализирани су примери из следећих дела: АС — Аѳанасіа Стойковича Свободныхъ Художествъ и Фїлософїи Доктора, Кралев. Гетїнскаго содружества наукъ Члена внешняго соответствующаго и Іенскаго естествоиспытателнаго содружества Члена действующаго Фѵсіка простымъ языкомъ списана за родъ Славено-Сербскїй. Вторая часть. Въ Будиме. Писмены Кралевскаго Унїверсїтета. 1802: 1—217; АС — Нови завет господа нашег Исуса Христа по предводу Атанасија Стојковића. Лејпциг, в типографији Карла Таухница. 1830: 1—100; 279—330; ТП-СНН — Теодор Павловић — Српски народне новине; 1838. ТП-СНЛ — Теодор Павловић — Српски народни лист, 1846. ТП-НН — Теодор Павловић — Народне новине, 1842. ТП-П — Теодор Павловић — Писмо 1848—49. ТП-ВП — Теодор Павловић — Вукова преписка 1912. СЛ — Сербске Лѣтописи за год. 1825. Перва частица. Издана Гергием Магарашевићем, проф. у гимназии новос. Будим. 1824: 1—110, 176; Друга частица. Будим. 1825: 18—49; 83—101; Српски летопис за годину 1867. 1868. и 1869. Година XLI. Књига 112. У Новом Саду. 1871: 553—608. ЈХ — Духъ народа србскогъ. Одъ Іована Хаџића у књижеству названога Милоша Светића. У Карловцы. 1858: 1—118. ГДСС — Гласникъ Дружтва србске словесности. Свезка 1. У Београду. 1847: 9—16; 21—25; 201—219; 1858: 159—211; 352—366. СЗ — Училиштна и домашня Библіа. Старый завѣтъ. У Бечу. 1857: 1—100. МСС — У Фрушкой гори. 1854. Од М. С. Србкинѣ. У Новом Саду. 1861: 1—100. НС — Новине сербске изъ царствующега града Віенне. 1817. (I, II). ЈСП — Јован Стерија Поповић — Природно право (приређено издање рукописа). 1997. Нови Сад: Матица српска. 1840—1842: 23—82. Ч — Читанка за другій разредъ србскихъ народнихъ училишта у Аустрійском Царству. У Бечу 1855: 1—246.

[5] It is especially used in sentences in which it is unnecessary or undesirable to mention the agent, though the agent may be expressed by means of an adjunct with *by* (Zandvoort 1958: 53).

представља важну чињеницу говорнику: *Her father was killed in Boer war*; *The doctor was sent for*; (2) активни субјекат је потпуно јасан из ширег контекста: *She told me that her master had dismissed her. No reason had been asigned*; (3) активни субјекат није поменут због деликатности ситуације и сл.: *Enough has been said here of a subject.*

Calhoun (1976, према Granger 1983: 40—42) сматра да је пасив сјајно средство „прерушавања" одређеног субјекта у неодређени. Да би илустровао ову тврдњу, Calhoun употребљава реченицу Z. Harrisa: *The place has been taken*. Он ову реченицу поставља у хипотетички контекст — *A man and a woman are conversing at a bar. The man's friend is sitting next to him, on the other side of him from the woman. The man gets up to put a quarter in the jukebox. When he returns he finds that his friend has moved over and taken his former seat. He remains standing for several moments, obviously annoyed. Finally, the woman asks him why he doesn't sit down, indicating with a gesture the empty seat which his friend had formerly occupied. He shakes his head and replies: The place has been taken*. Иако неексплициран, сасвим је јасно да је агенс овде познат, одређен: *Joe has taken my place*. Calhoun закључује да је једна од функција безагентивног пасива да деперсонализује референце садржане у одређеним тврдњама које су на неки начин персоналне. У том смислу, пасив је посматран као врста стратегије која, заједно са осталим (имперсоналним конструкцијама, неодређеним заменицама и сл.), омогућује говорнику да избегне персонализовање свог дискурса.

J. Stanley (1975: 25—30) анализира пасив као средство којим је омогућен губитак на информативном плану. Анализирајући Јесперсенове ставове у погледу употребе безагентивног пасива, J. Stanley (1975: 27—32) их своди на две групе: на ситуације у којима говорнику агенс није познат (на пример, свеже вести: *The groccery store was robbed at midnight*) и на оне у којима је агенс познат. Ако је агенс познат, говорник може свесно или несвесно да га не наведе. Уколико је у питању говорниково свесно неексплицирање агенса, пасив нам омогућава да заваравамо читаоце доводећи их у ситуацију да верују да смо им дали потпуну информацију. То је конструкција која нам омогућава да „лажемо без очигледног лагања" и само ће пажљив читалац утврдити да је информација непотпуна. Оваква пракса је веома честа у документима владе, научним радовима и сличним областима комуникације. Неексплицирањем се агенс штити односно скрива. Ову употребу J. Stanley (1975:31) назива *реторским пасивом*. Уколико је у питању несвесно неексплицирање агенса, реч је о ситуацијама када је потпуно јасно ко је агенс или је то небитно па нема потребе да се експлицира (лична приватна писма, конверзације између пријатеља и сл.). У том случају избор пасива је често несвестан и аутоматски. J. Stanley критикује превелику употребу пасива у уџбеницима и назива је „интелектуална лењост", којом аутор штити агенса од евентуалних последица, а са себе скида одговорност. Таква је конструкција *it is known* и сл. која на површини изгледа потпуно деперсонализована, али која, у ствари, уводи агенса који денотира следећу ситуацију: *all right thinking people, everyone who agrees with me*, што усмера-

ва недовољно свесног читаоца ка слагању са аутором. У српском језику овде обично фунгирају имперсоналне реченице: *Зна се да...; Утврђено је ...; Сматра се да...; Познато је да...* и сл.

4. У анализираној грађи уочено је неколико разлога за неисказивање агенса у партиципским пасивним конструкцијама.[6]

а. Аутор (говорник) свесно, намерно не жели да истиче агенса, иако је он познат:

— Каже се да незаборављени Давидовић није својевољно од издавања новина престао, него да је, сам **остављен** — оставити и[х] морао (ТП, СНН-1838).

За идентификовање говорниковог свесног избегавања персонализовања дискурса потребан је шири контекст. Тек се на основу њега може јасно уочити свесна алузија говорника на одређеног појединца или мноштво. Тако је у наведеном примеру аутор, као нови уредник *Српских народних новина*, врло добро познавао разлоге гашења овог листа. Иако су особе које су одговорне за наведену радњу у денотираној ситуацији сигурно бројне, сасвим је очекивано да их Т. Павловић зна. Оваква употреба неагентивних структура типична је за сваки дискурс у којем се агенс свесно скрива, штити или оптужује из различитих разлога (због деликатности ситуације, жеље за дистанцирањем, неприхватањем одговорности и сл.).

б. Агенс је познат из ширег контекста јер је већ био именован, те нема потребе да се поново експлицира, а реченица ништа не губи на информативном плану. Агенс је, дакле, пресупониран и реч је о контекстуално условљеној неагентивности:

— И баце [*апостоли*] о нима жребија и падне на Матија, и тако **је** *[он]* ***сопричисљен*** [убројан, придружен] к једанајст Апостолом (АС, 1830: 281).

У анализираној грађи овакви су примери најфреквентнији. H. Mørk (1969:249) овај тип агенса назива *лексичким* и сматра да је експлицирање агенса непотребно уколико је он из ранијег контекста сасвим јасан. Такви су и следећи примери:

— Средина *вертлога* јест издубљена. *Сила* је *јего* толика, да он всја тела, која на њега дојду, заверти и у пропаст влече. Колико *корабљеј* **није** овако у морској води **погребених**? (АС, 1802:27)

— ... ни *Немања ни његови потомци* [...] нису уставним законом ред наследства утврдили, него **је** и *то* случају или наклоности родитељској **остављено** (JX, 1858:74)

— У години 1841. [...] предали смо *нас двојица* [...] прошеније, у ком смо [...] навели следујуће... *Што* **је** у овом прошенију **наведено**, то је истина (ГДСС, 1847:11)

Из контекста је често јасно да је у питању прво лице, јер је аутор текста особа одговорна за наведену радњу:

---

[6] Овом проблематиком бавио се С. Тежак (1971: 99—103).

— Из ових **наведених** *опитов* следујет, да червени луч најменшеје преломленије терпит, понеже он нижајши јест... (АС, 1802: 68)

→ из ових опита, које *сам навео*, следи да...

— Трећа част, како напечатана буде **хоће** *цена и место*, где се достати [домоћи се, доћи до] может, **објављена бити** (АС, 1802) → ...*ја* ћу и цену и место објавити

в. Агенс је толико познат да нема потребе да се посебно експлицира:

— ...**дана** ми **је** *свака власт* на небеси и на земљи (АС, 1830: 80)

→ **Бог** ми је дао сваку власт...;

— Блажени, који су милостиви, *они* **ће бити помиловани** (АС, 1830:8)

→ ...њих ће Бог помиловати.

г. Агенси се не именују јер бројни и различити, познати или анонимни, па их је тешко обухватити једноставним синтаксичким скупом:

— изъ Ханана **сам доведен** и без сваког узрока мога у ову тамницу бачен (СЗ, 1857: 61)

— ...као што је увенуло у пределима кои су ближи западу [...] где **су** мало помало *словенски учитељи* **замењени** са латинскима и немачкима (ГДСС, 1858: 200).

— Кад **је** тако *данашњи храм цркве наше* **прослављен** по обредима наше православне вере, у цркви, **слављен је**, по народњем обичају, и ван цркве (МСС, 1854: 80)

д. Агенси су природни закони или виша сила:

— ... а ничто менше **морало је** овако *все* **создано [створено] бити**, да би человјек с малим оком својим величајше просторе прегледати могао (АС, 1802: 45)

→ ...морала је ***природа (Бог)*** све овако створити...

ђ. Агенс је уопштен — уопштени одређени/неодређени појединац или мноштво. У питању су појединци или мноштво — припадници одређених социјалних група или уопштени појединци чије је везивање за одређену друштвену функцију или друштвену групу у овом контексту небитно (в. Радовановић 1990: 210—211):

— Пред Црквом се не бавите, ако и **није** *служба Божија* још **започета** (Ч, 1855:10) → чак и ако *свештеник* није започео службу Божију;

— У Саксонији је уредба изишла, да се *данци*, на уношење иностранне ракије досад **давани**, до прве жетве у половину умаљују (НС, 1817:5) → ... да се данци, које су *порески обвезници* досад давали, смањују);

— ... то се тек *увреда ова* тек онда преценити и другом урачунати може, почем **је учињена** (ЈСП, 1840—1842: 48)[7] → ...пошто ју је *неко* учинио.

[7] У питању је начелна тврдња, временски неконктретизована због чега и агенс добија уопштени карактер.

е. Агенс није познат.

У ситуацијама када агенс није познат, веома је тешко пасивну конструкцију трансформисати у активну. Реч је о највишем степену анонимизације агенса. У кореспондентним активним структурама евентуално би се могла увести неодређена заменица /неко/ у позицију субјекта, али тада треба направити дистинкцију у односу на ситуацију са уопштеним агенсом. У овим структурама, за разлику од структура са уопштеним агенсом, агенс је одређен, али непознат, неидентификован појединац (или мноштво).

— Богу **е** *то* **одано** [дано, уступљено, поверено], чим бити ја могао помоћи (АС, 1830:99) → Богу је то *неко* дао...

— *Новци и имена* **предана су** вместо мене некоему другому овде, а овај је имао доброту серца чрез целу годину на то заборавити и мени имена не предати, хотја је весма часто мене виђао (АС, 1802) → *Неко* је новце и имена, уместо мени, предао неком другом...

5. Може се закључити да су разлози за неексплицирање агенса у партиципским пасивним конструкцијама бројни и различити. Неексплицирање може бити свесно или несвесно, агенс може бити познат или непознат, одређен или неодређен, што зависи од говорниковог односа према учесницима денотиране ситуације. У већини забележених примера агенс има обележје /+ живо/, мада су регистровани и примери у којима се може увести агенс типа /-живо/. У највећем броју примера реч је о контекстуално условљеној неагентивности, дакле о случајима са формално неагентивним структурама код којих се агенс може утврдити на основу ширег контекста, у којем је већ био експлициран.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Алановић, Миливој (2004). Прилог типологији агенса. *Прилози проучавању језика*. Нови Сад: Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду. 35: 193—204.

Бондарко, А.В. и др. (1991). *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. Санкт-Петербург: Академия наук СССР. Институт лингвистических иследований.

Granger, Sylviane (1983). *The be + past participle construction in spoken English with special emphasis on the passive*. North-Holland Linguistic series. Amsterdam. New York. Oxford.

Zandvoort, R. W. (1958). *A Handbook of English Grammar*. London. New York. Toronto: Longmans, Green and Co.

[Ярцева, В. Н.] (1998). *Большой энциклопедический словарь. Языкознание* Москва: Научное издательство „Большая Российская энциклопедия".

Jespersen, Otto (1909—1949). *A Modern English Grammar on Historical Principles*. IV. London—Copenhagen.

Катичић, Радослав (1986). *Синтакса хрватскога књижевнога језика*. Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности.

Кристал, Дејвид (1985). *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*.. Београд: Нолит.

Милошевић, Ксенија (1972). Неки аспекти семантичког односа конструкција пасивне (са трпним придјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику. *Књижевни језик*. 1/3—4: 63—84. Сарајево.

Младеновић, Александар (1979). Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века. *Зборник за филологију и лингвистику*. Нови Сад. XXII/2: 95—129.

Mørk, Henning (1969). Impersonal and passive sentences in Serbo-Croatian (a generative study). *Scando-slavica*. Munksgaard. Copenhagen. XV: 247—261.

Пипер, Предраг et al. (2005). *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд.

Poutsma, H. (1926). *A Grammar of Late Modern English*. II: 2. Groningen: P. Noordhoff.

Радовановић, Милорад (1977). Именица у функцији кондензатора (I). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад. XX/1: 1—145.

Радовановић, Милорад (1990). *Списи из синтаксе и семантике*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Stanley, Julia (1975). Passive Mitivation. *Foundations of Language*. 13/1. Dordrecht — Boston: D. Reidel publishing company. 25—40.

Станојчић, Живојин и Љубомир Поповић (2005). *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Суботић, Љиљана и Владислава Петровић (2000). Апозитивни и/или предикативни атрибут. *Јужнословенски филолог*. Београд. LVI/3—4: 1141—1160.

Тежак, Стјепко (1971). Пасив у Крлежину „Хрватском богу Марсу". *Језик*. Загреб: Хрватско филолошко друштво. XVIII: 97—105.

У ИШЧЕКИВАЊУ РЕЧНИКА РОВАЦА ...
(срп. дијал. *скалабучити* „сакупити (стоку), помешати”)*

МАРТА БЈЕЛЕТИЋ

UDC 811.163.41’282’373

Кратак садржај. У раду се, на основу творбено-семантичке анализе, предлаже етимологија дијалекатског глагола *скалабучити* и његових варијаната.

Кључне речи: српски језик, дијалекат, етимологија, творба речи, семантика, глагол.

Речници црногорских говора доносе следеће облике: *скалабу́чити* „сакупити, саставити”: Скалабучили сте толику стоку, па је немам ђе затворити Прошћење (Вујичић), *скалабу́чити се* „скупити се брзо, стрчати (на неко место)”: А овце оѿетише вука, скалабуцаше се у долину Пива (Гаговић),[1] *скала̀(м)бучити* „помешати на брзу руку, како било”, „помешати два или више стада оваца, говеда, збуључити”: Скалабучили два буљука, па се направиј̑о дернек — Он ће скалам^н^бучити овце и говеда па све оћерати на локву да напои, *скала̀(м)бучити се* „помешати се, наћи се у гомили, стаду и сл.” Ускоци (Станић).[2] Глагол је забележен и са префиксима *за-*: *закала̀бучити* „в. *скалабучити*” Ускоци (Станић) и *на-*: *накалабу́чити* „нагнати, натерати, сатерати” Пива (Гаговић), што омогућава да се реконструише прост глагол **калабучити*, који досад није потврђен.

Пада у очи и фонетска варијантност разматраног глагола. Она се огледа у варирању не само иницијалног елемента *кала-*, уп. нпр. *скарабу́чити* „смешати”: Скарабучијо је и брашно, и масло, и аљине, торбе и грабље, никака се ту реда не зна Пива (Гаговић),[3] *скара̀бучити* „помешати, смешати, збуључити” Ускоци (Станић), него и основног *-бучити*. Тако су забележени и облици са *-бућити*: *закала(м)бу́ћити* „приокупити, терати испред себе”: Закаламбућијо буљук оваца и рано оћера на напој, „заимати, стећи, обогатити се”: Закалабућијо доста стоке и са[д] живи ко бег на Ерцеговини, такође „увелико одмакнути у започетом раду”: Закаламбућили су са радом увелико: још само да дигну кров и онда су на коњу, *накалабу́ћити* „нагнати, натерати, сатерати”:

---

* Овај чланак је резултат рада на пројекту 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*” који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

[1] Облик *скалабуцаше се*, употребљен у реченици, сугерисао би да је номинатив овог глагола *скалабуцати се*, уп. даље *збу́цати се* из истог говора.

[2] Милија Станић и у својој рукописној збирци лексема из Боговађе у доњој Колубари (грађа РСА) бележи глагол *скала̀бучити* „саставити, помешати (стоку или шта друго)”.

[3] У Пиви се јавља и истозначни облик *скарлабу́чити*.

Поче киша и ја накалабућим овце право колиби Пива (Гаговић),[4] али и са *-буцати*: *скалабу́цати се* „скупити се брзо, стрчати (на неко место)”, *накалабу́цати* „нагнати, натерати, сатерати” Пива (Гаговић).

Творбено рашчлањавање глагола *скалабучити* на елемент *кала-* и основу *-бучити* олакшаће нам трагање за његовом етимологијом. Пажњу ћемо прво усмерити на основу.

Изложени дијалекатски материјал показује да се уз глагол *скалабучити* „скупити, помешати, збуључити” као објекат најчешће појављују именице *овце*, *стока*, *говеда*. То нас наводи на помисао да основа *-бучити* стоји у вези са именицом *бу̂к* „крдо, чопор”: Бук у правом значењу је код оваца, а тако га зову и они Далматинци што пасу благо на нашој страни[5] — Наш Буковичанац ... у свом бу̂ку (крду) од блага забиљежи башка, што ће клати Буковица (РСА). Скок ову именицу објашњава као поствербал од *бу́кати*, са основним значењем „strepitus”, које се у Далмацији развило у „скуп, огранак, мноштво, крдо (оваца), стадо” (Skok 1:225 s.v. *bûčan*). Прихватајући Скоково тумачење, Бориш детаљније анализира однос између *бу̂к* „стадо” и *бук* „група људи, огранак, племе” (последња реч потврђена је код два далматинска писца из 18. века, Грабовца и Качића-Миошића). Он сматра да су оба значења секундарна, изведена из старијег „бука, галама” (коју прави велика група људи или животиња), али да је семантички развој у конкретном случају ишао у смеру „група људи” > „група животиња, стадо” (Boryś 1986:85—87).

Очекивани деноминал од *бу̂к* „стадо” био би глагол **(с-)бучити* „(с)купити у стадо”, али таквом облику за сада нисмо нашли потврду.[6] Забележени су, међутим, бројни синоними са *-букати* и *-буцати* у основи, уп. *збу́кати* „буком, риком или каквим сличним снажним звуцима сазвати, сакупити”, *збу́кати се*, *збу́чати се*, *збу́цати се* „доћи, скупити се бучући, уз рику (о животињама, обично о говедима)” (РСА), *збу́кати* „бучући учинити да се говеда скупе”, *збу́кати се* „скупити се бучући (обично о говедима)”: Збукала се говеда на вучјак, фиг. „скупити се, доћи са разних страна на једно место”: Збуко се велики народ Ускоци (Станић), „сакупити се с буком (о воловима)” Прошћење (Вујичић), *збӯка̀т (се), збу̂че̄м (се)* „скупити одасвуд, свикати; скупити се с разних страна” Васојевићи (Боричић).

Скок не помиње ниједан од наведених облика. Тако остаје неразјашњено питање њихове деривације: да ли су то изведенице префиксом *с-* од основних глагола *бу́кати* „оглашавати се букањем, риком” (в. ЭССЯ 2:235 s.v. **bǫkati*;[7] SP 1:443—444 s.v. **bukati* : **bučati 1.*), *бу́чати* „производити потмулу буку, хуку” (в. ЭССЯ 2:233 s.v. **bǫčati*;[8] SP l.c.), *бу́цати*

[4] Уп. и потврду из Бачке *скалабу́ћит* „нешто на брзину склептати без обзира на међусобну повезаност” бачки Буњевци (Peić/Bačlija).

[5] Ову потврду из „врлетних крајева на међи босанско-далматинској” бележи Мојо Медић у листу *Јавор* за 1883. годину, страна 1612, наводећи и загонетку „Уђе вук у бук и изнесе на репу јабук” (одгонетка: стапаница и стап).

[6] RJA доноси глагол *збучити (се)* у значењу „подбости, подићи буну, узбунити (се)”.

[7] Уп. и ЭССЯ 3:88 s.v. **bukati (sę)*.

[8] Уп. и ЭССЯ 3:74 s.v. **bučati*.

„букати, рикати”[9] (уп. Skok 1:225 s.v. *bȕcati*[2] *se*) или пак деноминали од *бȕк* „хука, тутњава; букање, рика; вика, галама” (в. ЭССЯ 2:235 s.v. **bǫkъ*; SP 1:445 s.v. **bukъ 2.* : **buka*), *бȕка* „id.” (в. ЭССЯ 3:87 s.v. **buka*; SP l.c.)? Чини се да су оба тумачења подједнако могућа, а занимљиво је и то да ова ономатопејска породица речи нема једнозначно решење ни на прасловенској равни, будући да се с.-х. облици своде на различите псл. предлошке.

За наше разматрање од посебног су значаја потврде *збу́ца̄ти* „саставити, скупити стоку у велико стадо”: Збуцали сеоску стоку па је пуштили у санпас Ускоци (Станић) и *збу́ца̄ти се* „збуљукати се (о говедима)”: Чим омирисаше крв, говеда се збуцаше око стрвине и почеше да се криве Пива (Гаговић), које представљају потпуне семантичке пандане непотврђеног, али врло извесног облика **збучӣти* „скупити у стадо”. Уп. још и *збу́ца̄ти се* „сакупити се”: Велики се народ на ону главицу збуцо, нешто се збило Прошћење (Вујичић), „доћи са разних страна у масама на једно место, скупити се, сјатити се, састати се, згрнути се”: Збуца се толики мал — Збуцо се велики народ на Буан Ускоци (Станић),[10] „сакупити се на једно место”: А доприје глас де се Турци примичу, сво се село збуца испре цркве Пива (Гаговић).[11]

У својству творбено-семантичке паралеле можемо поменути деноминале образоване од синонимног турцизма *бȕљук* „мноштво, већа гомила; стадо, крдо, јато итд.”:[12] *збуљу̀ка̄ти* / *збȕључӣти* „скупити у буљук, у гомилу (стоку или мноштво људи)” (РСА), *збуљу̀ка̄ти* / *збȕључӣти* „направити један буљук од два или више стада, помешати два или више стада (ради заједничке испаше, муже и прикупљања мрса)”, „скупити се у гомилу”: Шта е, људи, што сте се збуључили? Ускоци (Станић), *збул'у̀ка̄т* „дотерати велики број грла и чувати их на малом простору”: Збул'укал'и би стоку у једну л'иваду, па би играл'и гуце Гораждевац (Букумирић).[13] Паралелизам облика на *-а̄ти* и *-ӣти* (*з-буљук-а̄ти* : *з-буључ-ӣти*) још једна је потврда да је поред потврђеног *з-бук-а̄ти* сасвим вероватан и непотврђени облик **з-буч-ӣти* „скупити у стадо”, који лежи у основи глагола *скала-бучӣти*.

Тај глагол, као што је напред констатовано, садржи и елемент *-кала-*. Он је најпре могао настати преобликовањем првобитног **с-коло-бучӣти*, будући да су у црногорским говорима посведочени синонимни глаголи образовани по истом творбеном моделу, уп. *с-коло-вра́тӣти*

---

[9] Према РСА, основно значење овог глагола је „цепати, дерати, кидати; разбацивати, растурати” итд.

[10] Неповратни глагол *збу́ца̄ти* у Ускоцима има значење: „неуредно, немарно урадити, свршити неки посао на брзу руку”.

[11] Овој породици речи можда припада и именица *бȕч* „место где се народ скупља, трг, пијаца”: Доносе у њега [дуђан] мало ситнице и сиграчке за децу, чиме је могао на „бучеве” и на вашар изићи Грујић Н., *Даница* 1867, 468 (РСА), уп. и *бȕч, бу́ча* „католичка црквена слава” Војводина (РСГВ).

[12] Првобитно значење ове речи било је: „јединица турске војске; чета пешака, ескадрон коњаника” (РСА).

[13] Овамо и *забȕључӣти* „стећи доста стоке, обично оваца”, „постати имућан, обогатити се” Ускоци (Станић), *забул'у̀чӣт* „сакупити доста оваца, од њих створити стадо, буљук”: Он је забуључио, за њега нема кризе Гораждевац (Букумирић), уп. горе *закалабу̀тӣти*.

„скупити у гомилу (о стоци)”: Шта си сколовратијо та говеда, пушћи иг нек ћирају тијем долинама Пива (Гаговић),[14] *с-колѐ-врчи̏ти* „сатерати, сабити”: Сколоврчи овце па иг онђе између жита проћерај Ускоци (Станић).[15] Облик *сколовра̏ти̏ти* у значењу „дувати кружно (о ветру)” представља варијанту глагола *коловра̏ти̏ти* „дувати као вихор, стварајући вртлоге, ковитлаце”, који је деноминал од *ко̀ловра̏т* „ковитлац (воде, ваздуха, прашине и сл.), вртлог” (РСА). Ова именица се своди на псл. **kolovortъ*, које се тумачи као сложеница **kolo* и **vortъ* (ЭССЯ 10:149). За значење „скупити у гомилу (о стоци)” треба претпоставити утицај глагола *сколи̏ти* „окружити, опколити”, пошто је глагол *сколовра̏ти̏ти* уједно и његов синоним (в. Бјелетић 241—242). Исти је случај и са глаголом *сколѐврчи̏ти*, који је вероватно образован од *коло* и *врчи̏ти* (op. cit. 216).

До промене *коло-* > *кала-* могло је доћи или укрштањем са семантички блиском именицом *кала̀бука* „врева, галама, метеж” Ускоци (Станић), „галама, халабука” (РСА),[16] или под утицајем бројних глагола са иницијалним елементом *кала-*, од којих је већина забележена и у црногорским говорима. Неки од тих глагола представљају потпуне синониме разматраног *скалабучи̏ти*, уп. нпр. *скала(м^н^)ба̏са̏ти* „помешати два или више стада оваца, говеда, збуључити”:[17] Скалам^н^басо нолика говеда на локву, *скала̀мушити (се)* „id.” Ускоци (Станић), *калабу̏ра̏т(и)* „мешати своју и туђу стоку или мешати више врста стоке заједно”, *скалабу̏ра̏т(и)* „измешати стоку”: Што си скалабуро коње и краве? Змијање у Босанској Крајини (грађа ЕРСЈ),[18] неки имају врло блиско значење, уп. *каламу̏ти̏ти* „мешати, правити смесу, мешавину”, *закаламу̏ти̏ти* „урадити што на брзину и како било”: Бијаше закаламутила наку чорбетину, нијесам о ње ни сркно Пива (Гаговић),[19] а неки само садрже поменути елемент *кала-*, уп. *калавр̏ка̏ти* „срката, непристојно јести”, *калавр̏ска̏ти* „id.” Ускоци (Станић), *калаку̏са̏т* „пробати, кусати, јести” Васојевићи (Боричић),[20] *калави̏ја̏ти* „лутати без икаквог циља, скитати” Ускоци (Станић).[21]

Напред је речено да, осим основе *-бучи̏ти*, варира и елемент *кала-*, тј. да су забележени и облици са *кара-*: *скарабу̏чи̏ти* „смешати” Пива (Гаговић) и *скара̀бучи̏ти* „помешати, збуључити” Ускоци (Станић). Они су могли настати под утицајем фонетски блиског глагола *скара̀буци̏ти*

[14] У Пиви глагол има и значење „дувати кружно (о ветру)”, у Ускоцима „окружити, опколити” (Станић), уп. и *коловра̏та̏т* „очима колутати, шарати, превртати; окретати се” Васојевићи (Боричић).

[15] У Ускоцима глагол има и значење „салетети са свих страна, не дати некоме да мрдне; стиснути”, „направити коломат, венац око врнчаница одозго по опанку, по његовим крајевима и по средини”, док повратни облик *сколѐврчи̏ти се* значи „скупити се, савити се”. Уп. још и *сколовр̀чи̏т* „обрлатити, навалити са захтевом, притиснути да се нешто учини или дозволи” Загарач (Ћупићи), „савити, скрчити (некога, нешто)” Пива (Гаговић).

[16] За њено порекло в. ЕРСЈ 1:99 s.v. *алабука*.

[17] У Ускоцима глагол има и значење „помешати на брзу руку, како било”.

[18] Уп. и *скалабу̏ри̏т* „натрпати на гомилу ствари које међусобно немају везе” Васојевићи (Боричић).

[19] За порекло в. Бјелетић 302.

[20] За последња три облика уп. и Бјелетић 207—208.

[21] Уп. Бјелетић 178.

„урадити на брзину, како било” Боговађа, *скарабуцити* „id.” Јабучје, ср. Колубара (грађа РСА), који у Црној Гори има и варијанту са *кала-*, уп. *скалабу́цити* „id.” Седобро код Пријепоља (грађа ЕРСЈ). Сличан је случај и са глаголом *покарàбасити* „пореметити, покварити” Прошћење (Вујичић), *покараба́сити* „id.”: Ко ли ми је покарабасијо они плас, пас му се меса наијо? Пива (Гаговић),[22] који такође има варијанту са *кала-*, уп. *покалабàсит (се)* „покварити (се), пореметити (се)”: Све си ми ово покалабасио, „покварити (нечије) односе, завадити (се)”: Били су добри пријатељи, но су се сад нешто покалабасили Васојевићи (Стијовић). Овај глагол, међутим, показује и варирање основе, па су тако забележени и облици *покарàбосити* / *покàрабосити (се)* „покварити (се)”: Не покарабоси ми ову пилу, „покварити (нечије) односе, посвађати (се)”: Не виђамо се, покарабосили смо — Нешто су се покарабосили Ускоци (Станић). Изразита варијантност облика при релативној постојаности значења указује да сви овде поменути глаголи припадају сфери експресивне лексике.

Осврнимо се и на семантику глагола *скалабучити*. Уколико је предложено тумачење тачно, тј. да је у питању деноминал од *бу̑к* „стадо”, онда је примарно значење овог глагола „скупити (овце, говеда) у стадо”. У том случају значење „помешати (било шта)” настало је секундарно, преко међукарике „помешати два или више стада”, али и под утицајем семантике сличних творевина, као што је нпр. *каламутити*. Будући да семантички развој обично иде од општег ка конкретизованом, појединачном значењу, логичан би био и помак „помешати (било шта)” > „помешати стоку” > „скупити стадо”. У том случају за разматрани глагол морало би се потражити другачије етимолошко решење.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Бјелетић — М. Бјелетић: *Исковрнути глаголи. Типови експресивних превербалних форманата (на српском и хрватском језичком материјалу)*, Београд 2006.

Боричић — В. Боричић Тиврански: *Рјечник васојевићког говора*, Београд 2002.

Букумирић — М. Букумирић: Пастирска лексика села Гораждевца, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 35/1, Нови Сад 1992, 161—193.

Вујичић — М. Вујичић: *Рјечник говора Прошћења (код Мојковца)*, Подгорица 1995. (Посебна издања ЦАНУ књ. 29, Одјељење умјетности књ. 6).

Гаговић — С. Гаговић: Из лексике Пиве (село Безује), СДЗб 51/2004, 1—313.

Елезовић I—II — Г. Елезовић: *Речник косовско-метохиског дијалекта*, I СДЗб 4/1932, II СДЗб 6/1935.

ЕРСЈ — *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003—.

ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974—.

Марковић — М. Марковић: Речник народног говора у Црној Реци, СДЗб 32/1986, 245—500.

РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, Београд 1959—.

РСГВ — *Речник српских говора Војводине*, Нови Сад 2000—.

[22] Уп. и *покарабаситн* „растурити, покварити”: Одавно смо покарабасили односе, *покарабашен* „покварен, растурен”: У суботу је свадба договорена, а у понедељак већ покарабашена Јабучје, ср. Колубара (грађа РСА), *покарабàсит се* „позавадити се, покварити односе, споречкати се” Косово (Елезовић II), *покараба̀си (се)* 3. sg. „покварити (се)” Црна Река (Марковић).

СДЗб — *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
Станић — М. Станић: *Ускочки речник* 1—2, Београд 1990—1991.
Стијовић — Р. Стијовић: Из лексике Васојевића, СДЗб 36/1990, 121—380.
Ђупићи — Д. Ђупић, Ж. Ђупић: Речник говора Загарача, СДЗб 44/1997.

Boryś 1986 — W. Boryś: Z badań nad innowacjami semantycznymi w ludowym słownictwie serbsko-chorwackim (Ludowe terminy pasterskie *buk*, *(h)omut*, *uvor* 'stado'), *Studia linguistica Polono-Jugoslavica* 4, Wrocław etc. 1986, 85—91.
Peić/Bačlija — M. Peić, G. Bačlija: *Rečnik bačkih Bunjevaca*, Novi Sad / Subotica 1990.
RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU I—XXIII, Zagreb 1880—1976.
Skok — P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—IV, Zagreb 1971—1974.
SP — *Słownik prasłowiański*, Wrocław etc. 1974—.

КРЊИ ИМПЕРАТИВ У ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИМ ГОВОРИМА

НЕДЕЉКО БОГДАНОВИЋ

UDC 811.163.41'282.3'366.593

Кратак садржај. У раду се указује на постојање скраћених (окрњених) облика императива, без *-и, -ј* (*беж, сакри се*) у призренско-тимочким говорима српског језика.

Кључне речи: српски језик, призренско-тимочки говори, императив.

Под овим подразумевамо императив који се упрошћава отпадањем крајњег *-и, -ј*.

Као што је познато, у призренско-тимочким говорима постоји само друго лице једнине и друго лице множине императива, док је статус других лица другачији: од првог лица множине наводи се само по неки остатак, који више и није императив у правом смислу речи (морфолошки гледано), а трећа лице и једнине и множине остварује се описно (*нека носи, носе*).

Изван наше пажње је исказивање императивности другим глаголским облицима (*да идем, има да идем!, че дидеш јутре на косидбу!* и сл.).

Дакле, императив се гради додавањем наставка *-и, -ј* на основу коју чини „од облика 3. лица множине презента одбацивањем његовог наставка".[1] У појединим зонама призренско-тимочких говора код појединих глаголских врста облик за множину је на *-ете* (нос-е : *носи, нос-ете; узнете, речете*), што такође остаје изван наше пажње.

Постоји, међутим, тенденција да се облици императива скраћују отпадањем финалног елемента:

*донес, дик се, држ*ш; *донесте, дикте се*.

Појава се региструје у свим описима савремених народних говора, и то не само у призренско-тимочкој зони.[2]

Бучум и Бели Поток: *дик се, држ, трч, сед, гled, донес, однес, изнес; глете, леште, дикте се, изнесте; јец, виц* у Б и *јеђ / јеђи, виђ* у БП (Богдановић 1979, 85).

Црна Трава и Власина: *беж, држ, отрч; јец, јечте* (Вукадиновић 1996, 224—5).

Заплање: *беж, гled, држ, чек; беште; виђ* (Марковић 2000, 170).

Сокобања: *беш, бежи, гled, гле, диш се, држ, ман се, чек, че* (Гмитровић, 103).

---

[1] Станојчић — Поповић 2004, 114.

[2] Марковић 2000, 170; Реметић 1996, 502; Вукадиновић 1996, 242—3.

Лесковац: *јед, вид, држ, стан, ћут, беж, дођ, паз, трч, пођ* (Михајловић 1977, 44).

Призрен: *беж, држ, мик се, дик се; микте се, глејте* (Реметић 1996, 502).

Алексиначко Поморавље: *беж, дик се, врн се, трч* (Богдановић 1987, 200).

Било би занимљиво видети како се ова појава објашњава.

Преглед различитих тумачења даје Р. Симић[3] обавештавајући да Ј. Вуковић и Б. Николић у томе виде фонетске, а М. Стевановић и А. Пецо аналошке, док А. Пешикан налази ту семантичке разлоге. С. Реметић обавештава да се у говорима централне Шумадије вокал *и* (такође) губи, додајући да је та појава у 2. л. мн. знатно чешћа.[4]

Нама се чини да не треба искључити психолошки моменат изричитости наредбе, што се маркира скраћењем изрике за један слог, чиме се појачава и нека оштрина облика, поготову кад отпадне вокал (кад настане, дакле, елиминација отвореног слога): *сед*, бре; *трч, трчте, не бун се*. У чињеници да се *ћут!* често чује тако да важи и за појединца и за групу (иако је познато и *ћутте*), има се утисак да то полако напушта своју морфолошку категорију и прераста у узвик.

М. Пешикан за староцрногорске говоре даје објашњење: „/.../ отпадање *и* ограничено је на случајеве који су чести у афективном говору (строжа заповест, упозорење и сл.). Биће да овде има извесног угледања на узвике /.../".[5] Семантичке разлоге прихвата и Реметић: „Иако су око губљења *-и-* неког удела могли имати и одређени фонетски моменти /.../ и акценатски фактори /.../, ипак објашњење целе ствари очигледно треба тражити у семантици. До губљења наст. *и* на широком дијалекатском простору, што значи и у међусобно врло удаљеним говорима, по правилу долази у истом, стилски обележеном контексту: да би се појачала заповест. Ради се, у ствари, о поступку супротном од ублажавања заповести додавањем одговарајуће партикуле на облик императива."[6]

Скраћивање доводимо у везу са још двема појавама, које би, ако и нису иницијалне, могле подржати настајање краћих, односно „крњих" облика.

Прво, ово је подручје које познаје императиве атематских глагола типа: *јеђ, виђ*, односно: *јеџ, виџ*, а они су образовани као: *јад+ј-, дад+ј-, вид+ј-*. Такви су облици могли аналогијом постати и: *јеђи, виђи*. Али, на другој страни, могли су бити основа за аналогију: *излез, држ*.

Друго, код глагола где *-ј* долази иза *-и-* долази до губљења, и то не само у императиву (*чи* си?): *пи́, оми́ се, сакри́, обри́ се, сави́* тој крпу, *зави́* му рану.

---

[3] Симић 1972, 392—3.

[4] Реметић 1985, 325. Ту он поправља Симићеву напомену у односу на А. Пецо (СДЗб XIV, 45).

[5] Пешикан 1965; стр. 175.

[6] Реметић, исто, 326—7.

Декомпоновање завршетка, асимилационе или аналошке природе, захвата још једну област (најгушће пиротски крај), а реализује се као: *чекај* > *чека*^{е}*ј* > *чека*^{е} > *чеке, гледе, име, дизе се* итд., опет, дакле, као губљење наставка, односно као „крњење" облика. Ова се појава јавља као системска. Велики број примера налази се у записима народног стваралаштва, а мање у дијалектолошким описима.[7]

Указујемо и на један структурни моменат.

Често се скраћивање облика императива остварује у конструкцији *импера̄тив* + *нека енклита̄ика*, показна заменица, повратна речца и сл., углавном атона реч: *дик се, спрем се, нос то̄, гле̄д га̄, диш̱ се, нос му* то, *сед тӯј*.

Од глагола *(по)гледа̄ти* у Призрену је *глај*,[8] *глеј / глеј̄те*, где је најједноставније (питање је и колико исправно) помислити на гле(да)ј > *глеј*, док у Бучуму имамо: *гле, гле̄те, по̄гле га̄*, у чему нам је ближи поступак *гле̄д-* (јер се тамо чује и *гле̄ди*, можда према види!?), па онда: *гле, по̄гле*. У облицима *гле̄д, глеј, гле* имамо и подршку у акценту који се задржава ту где је и у случају употребе пуног облика (гледај), што не би могло бити са *глај*, због чега нам се подрива могућност о *гледај* > *гл(ед)ај*.

Облик *чек* своди се даље на *че*, а Белић га тумачи упрошћавањем (крњењем) основног облика *чекн* (*чекни!* са зн. „стани"). Аналогију имамо у *брк*, за који мислимо да је такође од *бркни*: *Брк* там, *брк* овам, и доста! (смисао је: бркнеш тамо /у неку зделу с јелом/, бркнеш овамо и доста /ти је/ (јер се наједше „успут").

Скрећемо пажњу да се *гле*, и *че* јављају као узвици, или речце за скретање пажње, када се одвајају од свога значења императива, иако и даље имају карактер императивности, као узвици (Гле, шта се само ради!; Че да те стигнем, па да видиш!).[9]

Као што се види: различите основе, различити поступци, различити разлози и објашњења, само им је нешто ипак заједничко — увек настану краћи, експлицитни облици!

Свему овоме треба додати да се крњи облици јављају као алтернативни пуним облицима. Та двојност њихове употребе чини нам се да подржава постојање „нормалног" (морфолошки пуног) императива и оног са појачаном императивношћу, са јачом наредбом, односно истакнутом беспоговорношћу извршења / неизвршења радње изречене императивом, који се крњи, односно скраћује (у већини примера, кад је у питању наст. *-и*, целу форму са отвореним слогом доводи до облика краћег за један слог и са затвореним завршним слогом).

---

[7] О томе види више у: Богдановић 1994.

[8] *Глај, глеј̄те* доноси и Белић у: Белић 1905, 541. Подсећамо се основношколских дана и Радичевићевог *Путника на уранку*, где су нам стихови: „... јоште путник један глај / поред стене, поред жбуна / на врлетни стиће крај" били скоро неразумљиви, управно због овог глај, којега у мом селу није било, јер је там; гле! Овде су, дакако, могући и песнички разлози, али је истина да та форма живи и у дијалектима.

[9] Гле се као узвик даје, и описује, у *Речнику* САНУ, књ. 3, стр. 322.

Појава заслужује детаљнији опис, с анализом конкретних комуникационих околности у којима се крњи императив употребљава, што у дијалектолошким расправама обично изостаје.

Ниш

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1905 — А. Белић: *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗб I, Београд.

Богдановић 1987 — Н. Богдановић: *Говор Алексиначког Поморавља*, СДЗб XXXIII, Београд.

Богдановић 1994 — Н. Богдановић: *Императив типа* чеке, гледе (у говорима призренско-тимочке области), Зборник МС за филологију и лингвистику, бр. 37/1—2, Нови Сад.

Вукадиновић 1996 — В. Вукадиновић: *Говор Црне Траве и Власине*, СДЗб XIX, Београд.

Гмитровић 2006 — Ј. Гмитровић: *Говор села Милушинца* (магистарски рад, рукопис), Филолошки факултет у Београду, 2006.

Марковић 2000 — Ј. Марковић: *Говор Зайлања*, СДЗб XLVII, Београд.

Михајловић 1977 — Ј. Михајловић: *Лесковачки говор*, Лесковац.

Пешикан 1965 — М. Пешикан: *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗб XV, Београд.

Реметић 1985 — С. Реметић: *Говори централне Шумадије*, СДЗб XXXI, Београд.

Реметић 1996 — С. Реметић: *Српски призренски говор*, СДЗб XLII, Београд.

Симић 1972 — Р. Симић: *Левачки говор*, СДЗб XIX, Београд.

Станојчић — Поповић 2004 — Ж. Станојчић — Љ. Поповић: *Граматика српског језика*, Београд.

ПРЕНОШЕЊЕ АКЦЕНАТА У ГОВОРУ НЕКИХ ЈАВНИХ МЕДИЈА*

ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ

UDC 811.163.41'276'342.8

Кратак садржај. У раду се релативно богатом грађом документује судбина акценатских целина с проклитиком у говору младих спикера, водитеља и новинара ТВ Паноније, као и њихових саговорника који су родом из Новог Сада или у њему бораве већ дуже време.

Кључне речи: говор Новог Сада, језик медија (ТВ Панонија), фонологија, прозодија, преношење акцената на проклитику.

УВОД

1.1. Јавна реч одувек је привлачила пажњу наших лингвиста. Систематичан и детаљан преглед литературе о језику глумаца, спикера и новинара радија и телевизије, као и о језику нашег главног града, дао је професор Петровић (1996:89—98). Јелица Јокановић-Михајлов (2006) аутор је књиге посвећене анализи прозодијског система неких београдских медија. Наша дијалектологија се није толико бавила говорима урбаних центара, будући да су пред њом били много ургентнији задаци, као што су монографски описи народних говора, учешће у изради Општесловенског и Општекартаског лингвистичког атласа. Много је снаге утрошено и на прикупљање грађе за Српски дијалектолошки атлас. Иако многи од ових послова још нису завршени, Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду 2005. године покренуо је пројекат Говор Новог Сада. Један од многобројних задатака јесте и анализа језика новосадских мас-медија, и то пре свега прозодијских карактеристика посленика јавне речи. У овом раду нас ће интересовати судбина силазних акцената иза проклитике у говору спикера, водитеља, новинара и других учесника различитих емисија ТВ Паноније (в. списак информатора).

1.2. У нашој стручној литератури констатовано је да је преношење акцената на проклитику данас обичније у ијекавским него у екавским говорима (Пецо 2002:70). Такође је примећено да на локалним новосадским медијима средњошколци и студенти спорадично померају акценат на проклитику (Петровић 1999:230). Померање акцената на проклитику по другим ауторима (Драгин 2005:281) факултативна је појава. Љиљана

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Говор Новог Сада*, који финансира Секретаријат за науку и технолошки развој Изврошног већа Војводине.

Суботић (2005:143) констатује да се данас преношење силазних акцената на проклитику углавном своди на акцентовање речце *не* код негираних глагола, што је обавезно. Међутим, акценат на везницима и предлозима данас се сматра крајње архаичним и регионалним обележјем. Приликом анализе ТВ Дневника Телевизије Нови Сад на српскохрватском језику, уочено је да се у великој мери срећу силазни акценти у медијалној позицији у страним речима и домаћим сложеницама, што кореспондира са непренесеним силазним акцентима у акценатским целинама с проклитиком. У корпусу је сасвим мало примера типа *на лѐд, на жа̀лост*, а за следеће целине *скок у вȋс, скок у да̑љ* предвиђено је спојено писање *ȕвȋс, ȕда̄љ* (Петровић и Суботић 1982:70—72). Ниједан од ових радова не даје нам богат емпиријски материјал.

1.3. Циљ нашег рада је да наведене констатације и закључке проверимо на знатно већем броју примера, разврстаних према типу преношења, врсти речи и броју слогова акцентогених речи и проклитика.

СТАРО ПРЕНОШЕЊЕ

2.0. Старо преношење акцената на проклитику десило се још у периоду пре доласка Словена на Балкан, те је стога присутно у свим српским говорима (Телебак 1999:38). Њега карактерише силазна интонација и на проклитици, тј. метатакса, а код двосложних предлога иницијална позиција пренесеног акцента.

Примери са пренесеним акцентом

2.1. Веома ретки примери преношења /ˇ/ и /ˆ/ срећу се само у неким прилозима (*надоле, нажалост, укратко; наглас*) и изразу (*и по*):

а) мȉслим, и од свȉх гарнитȕра, крȇнемо од полȉтичара па *на̀доле* НТ; Мȏј смȇр, *на̀жалост*, фотогра̀фија, ȉма са̀мо у прȇвој го̀дини СС; *на̀жалост*, то̂ су љȕди са ко̀јима МБ; ха̀јде ова̀ко са̀да да изанализȉрамо *ȕкратко* НТ;

б) у сѐби или *на̀глас* АЈМ; и про̀дат је у вȉше од два̂ *ȉ по* милио́на при́мерака БЛ.

2.2. Код једне гошће у емисији забележили смо два примера са преношењем /ˇ/ са заменице *шта* на предлог *у*: ви̂ мо̀жете код ва̀шег дѐтета да нѐгујете вѐровање у нѐшто *ȕ шта* са̀мо о̀на вѐрује АЈМ; ако бисте јој рѐкли да о̀но *ȕ шта* о̀на вѐрује да то̂ за̀иста посто̀ји АЈМ.

2.3. Једино је код негираних облика глагола уобичајено и доследно преношење:

а) јер и то̂ *нѐ ваља* ТМ; да се дѐтету по̀могне да *нѐ иде* ти̂м бȕнтовним пу́тем АЈМ;

б) *нѐ знам* Г ТМ, ФМ, ЈМ; *нѐ знамо* НТ.

2.4. Од свих енклитика, једино *бих, би, бисмо, бисте* могу под реченичним нагласком примити акценат на себе (Ивић 1998: 483), потом га

пренети на негацију *не*: ја̂ се *нѐ бих* бу̏нила АЈМ; што *нѐ бих* во̀лела ни̏како НТ; и *нѐ бих* издва̏јала АЈМ; и *нѐ бисте* ла̀гали АЈМ; уп. и: *да̀ ли* ће би̏ти АЈМ.

Примери са непренесеним акцентом

2.5. У говору млађе генерације изостаје старо преношење акцената са именица на предлоге:

а) *на жа̀лост*, по̏вод ко̀јим се догодио ни̏је нима̀ло срѐћан ТБ; та̀ко да би̏смо свѐ завр̏шили *до лѐта* ГВ; и нѐ знам ка̀ко да до̀бијем о̀дговор и у то̀м трену̏тку ми па̀дне *на па̀мет* И̏во А̏ндрић Г;

б) да̀ ли мо̀гу да у̀тичу *на ра̂ст* и ра̏звој дѐтета ТМ; пу̀но но̏вости *из све̂та* фи̏лма НТ; Е̏рагон у̀лази *у све̂т* ма̂гије и мо̀ћи по̀ста̄вши пра̂ви хѐро̄ј БЛ; или се самоповређи̏вају та̀ко што лу̏пају гла̏вом *о зи̂д* АЈМ; јѐдино што трѐба да у̀радите јѐсте да у̀змете телѐфо̄н *у ру̂ке* БЛ.

2.6. Чак ни у предлошкој вези *са собом* нисмо забележили померање акцента, као ни у осталим случајевима: пи̏ју и при̏чају са̏ми *са со̀бом* Г; уколѝко га у̀кључ̄че *у свѐ* тѐ акти̏вности ТМ; вѐћ су зна̀ли гдѐ *и шта̀* смо ра̏дили и ја̂ко им се ви̏дело МА.

2.7. Старо преношење акцента изостало је и у предлошкој конструкцији са придевом: на̀ма је *за са̂м* кра̂ј о̀стало још са̀мо толѝко да БЛ.

2.8. Дугосилазни акценат се не помера ни са једносложних бројева на предлоге: и про̀дат је у ви̏ше *од два̂* и̏ по милио̏на при̏мерака БЛ; од њи̏ховог гла̂са до̀био сам путова̏ње у Бу̀димпешту *за две̂* о̀особе Г; о̀но што се по̀ја̄ви *са две̂* го̀дине АЈМ; Ја̂ у ру̀кама др̀жӣм два̂ пу̀та *по две̂* ка̂рте НТ; де̂лимо два̂ пу̀та *по две̂* у̀лазнице и једа̀нпут *по две̂* у̀лазнице БЛ; ра̂д са дѐцо̄м *до ше̂ст* го̀дина АЈМ; али крѐће *са пе̂т* АЈМ.

2.9. Чак и у прилошком изразу *на кратко* акценат остаје непомерен: ѝдемо *на кра̀тко* да по̀гледамо ка̀ко је изгле̏дала ѝзложба АМ.

НОВО ПРЕНОШЕЊЕ

3.0. Ново преношење десило се знатно касније од старог, вероватно у време када су се силазни акценти померали за један слог ка почетку речи и давали узлазне. Дакле, ново преношење карактерише метатонија и јављање /ˋ/ на другом слогу двосложних проклитика (Телебак 1999: 38—39).

Примери са пренесеним акцентом

3.1. Код негираних облика глагола ново преношење је обавезно и нормално се среће и у говору младих људи:

а) та̀ко то̂ свѐ у̀тиче да дѐца и *нѐ буду* и̏ста АЈМ; *нѐ верујемо* АЈМ; ви̂ *нѐ верујете* ТМ; *нѐ волим* ре̂ч грѐшка АЈМ; *нѐ волите* НТ; *нѐ знају* НТ; *нѐ мислим* ТМ; то̂ *нѐ може* да се по̀стигне АЈМ; *нѐ можемо* АЈМ;

када је ва̀ше де́те у пи́тању ѝпак *нѐ можете* тѐк та̀ко да одрѐагујете ТМ; та̀ко да се тѐ пѐсме *нѐ моīу* на̀звати а̀уторским ТБ; да *нѐ īравимо* идѝличност АЈМ; жа̀о ми је што мо̀је де́те са̄д тô *нѐ слуша* АЈМ; чим *нѐ смеју* да ди́рају бе́бу АЈМ; и мѝсле да им та̀да *нѐ треба* посве́тити нѐку по́себну па́жњу ТМ; да *нѐ треба* рѐћи ТМ; *нѐ треба* нѝшта, *нѐ треба* тра́жити по̀моћ, да *нѐ треба* по̀моћ психо̀лога АЈМ; *нѐ треба* да ко̀рīсти АЈМ;

б) да *нѐ īрēше* ТМ; тô *нѐ зна̄чи* БЛ; *нѐ значи* да си тѝ та̀кав чо̀век АЈМ; значи, *нѐ кажемо*: аха АЈМ; ал *нѐ мо̄ра* АЈМ; *нѐ мо̄рамо* гу̀бити дѐо сѐбе АЈМ; да *нѐ īро̄ба* АЈМ; *нѐ ра̄дим* у Клиничком цѐнтру АЈМ; да *нѐ сме* да грêши АЈМ.

3.2. Према 3. л. мн. презента *о̀ни мо̀īӯ* — *нѐ моīӯ* аналошки се развило и *јâ нѐ моīу* иако је било *јâ мо̀īу* (Телебак 1999:39): *нѐ моīу* та̀чно да схва̀тим ФМ; *нѐ моīу* са̀д ова̀ко да про̂ценим АМ.

3.4. Код Мире Бањац (МБ), која је из Срема, примери типа *ко̀д на̄с* су обични, а у говору рођене Новосађанке (СА 1975) они су факултативни:

ко̀д на̄с су љу̂ди ду̀го мла́ди МБ; и што јâ јâко подр̀жа̄вам да не о̀стане тâ ѝгра и тô што је *ко̀д њих* о̀збиљно — нѐозбиљно СА.

Примери са непренесеним акцентом

3.5. Код именица без обзира на број слогова, учесталост, синтаксичку и семантичку повезаност, ново померање акцента доследно изостаје:

а) ѝмате адрѐсу *у дну̀* екра́на НТ; и она̀ко *кроз пла̀ч*, јѐцај и та̀ко разо̀ча̄рана ка̂же АЈМ;

да̀ ли ѝмамо нѐкога *на вѐзи* ТМ; чѝни ми се да ѝмамо нѐког *на вѐзи* НТ; у то̂м фѝлму ће ѝсто бѝти ре́чи *о дѐци* ко̀ја, овај, ра̂де НС; па пи́шке *у крѐвет* АЈМ; о̀нда сам напи́сала свѐ тô *у књѝзи* АЈМ; та̂ј ко̀нцепт ко̀ји сам напи́сала *у књѝзи* АЈМ; тô је по́себна при̂ча и / јâ сам се *у књѝзи* и освр̀нула АЈМ; Вѝше *о књѝзи* глѐдаоци ће ѝмати при́лику да чу̀ју *и то̀ком* емѝсије ТМ; жѐлимо, на́равно, да се лѐпо провѐде, глѐдајући о̀вај дê-ве-дê, би́ло *код ку̀ће* или у нѐком дру́ству НТ; шта̀ је о̀но што тѝ во̀лиш да ра̂димо *код ку̀ће* тѝ и јâ АЈМ; сва̀ђа *у ку̀ћи* ТМ; да вѝдим ко̀лко се сла̂же *у пра̀кси* АЈМ; угла̀вном су би́ли прѝсутни на̀ши прѝјатељи и про̀фесори *из шко̀ле* МА; ѝдемо по̀сле по́дне *у шко̀лу* ЈМ; та̂ лаборато̂рија *у шко̀ли* ни́је то̀лко о̀премљена ЈМ; јер ће са сѐдам кре́нути *у шко̀лу* АЈМ; ко̀ји не́мају до̀вољно но́вца да ѝду *у шко̀лу* ЛМ;

да пла̀чу *до бѐсвести* АЈМ; па, тô *од īо̀дине до īо̀дине* количѝна прѝстиглих ра́дова ва̀рīра ФМ; АЈМ; тô нѐма вѐзе *са ѝстином* АЈМ; да се де́те су̀ча̄ва *са ѝстином* АЈМ; та̂ ма̂ла дѐца се *у ко̀лективу*, кад пр̀ви пу̂т у̂ђу *у ко̀лектив*, пона́шају вр̀ло слѝчно АЈМ; ако је вѐћ *у нѐскладу* АЈМ; *без о̀бзира* на ко̂м у̀зрасту се јâви ТМ; *без о̀бзира* на тô ТМ; па мо̀жда ѝмамо *и о̀дīовор* на сва̀ тâ пи́тања НТ; тô пу̀но за́виси *од*

ѝзраста дѐтета АЈМ; ја̂ сам јѐш на поче́тку *кроз ча̀сове* покуша́вала да ѐбјāсним СА;

не́ћемо при́чати са̀мо *о ѐсобама* ТМ; пошто ја̂ ра̂дим *са пѐрукама* АЈМ;

б) У грађи се нашло знатно мање примера са непренесеним /◠/:

ве̂зана *за кра̂ј* на̀ше емѝсије НТ; нѐка пѐрука *за кра̂ј* ТМ; *код ма̂јке* по́себно прѐрāди та̀ква за́штитна фу̀нкција АЈМ; на̀јава *за при̂чу* ко̀ја сле̂ди трѐбало би да бу̀де НТ; и слу̀шала *у при̂чама* ти̂х мла́дих љу́ди АЈМ; значи, *са ра̂зменом* пѐрука АЈМ; и да̀ље при̂чамо *о сви̂ркама* ТБ.

3.6. У следећим примерима ново преношење би изостало чак и у говору оних појединаца код којих је оно жива категорија, будући да су лексеме новијег датума:

а) на̀ставићемо у то̂м мани́ру и са̀да *и спѐтом* ко̀ји до̀лази ћемо дѐфинитивно задово̀љити сва̀ ва̀ша чу́ла ТБ; ко̀ји вечѐрас ѝгра *на сцѐни* Јо̀ван Ри́стић НТ; занѝмљиво је по̀гледати *на сцѐни* о̀ве у̀метнике НТ; од љу́ди ко̀ји су се до са̀да дока́зали *на фѝлму* ГВ;

на̀лазе се међу пр̂вим бѐндовима *на лѐствици* ТБ; ја̂ сам ма̀ло пре̂ поме́нула *у на̀јави* НТ; прика̀зује остваре́ње ко̀је је ура́дио *за нѐвине* БЛ; колѝко че̂сто во̂ ѝдете у по́зориште или, мо̀жда, ѐво, ба̀ш *на ѐперу* АМ; а однѐсило се у̀право *на пѐруке* ТМ; о̀станите и да̀ље *уз прѐграм* на̀ше телеви̂зије БЛ;

б) и на кра̀ју кра̀јēва свѐ се вра̀ћа *на блу̂з* ТБ.

3.7. Померање акцента изостаје и код имена градова, држава и других институција:

да вам прѐдставимо шта̀ се то̂ *у Нѐвом Са́ду*ога́ђало ТБ; *у Чѐшкој Репу̀блици* је бѝо ѝзабран у о̀бразовни про̀грам ЛМ; *у Двѐришту* су се у то̂м мо̀менту њѝхове сви̂рке за̀текли са̀мо... ТБ.

3.8. Иако је преношење акцената обично код заменица с предлозима, па и с везницима *и* и *ни* (Ивић 1998:484), наша грађа даје другачију слику. Тако се оно не јавља ни код личних заменица с /◡̸/ и /◠/:

а) по̀кушаћемо да са̀знамо шта̀ је свѐ о̀ставило тра̂га *на на̀ма* ТМ; а *на на̀ма* жѐнама је да БЛ; нѐко је *са на̀ма* ТМ; ко̀ је *са на̀ма* ТМ; нѐко је бѝо *са на̀ма* ТМ; да вас позо̀вемо да и слѐдēће не́деље бу̀дете *са на̀ма* у ѝсто вре́ме и на ѝстом мѐсту БЛ; бу̀ди *са на̀ма* и на́редне су̀боте НТ; о̀стани *са на̀ма* до са́мог кра̀ја НТ; хва́ла ти за свѐ о̀во што си поде́лио *са на̀ма* НТ; ѝма пу̀но на̂града ко̀је су на̀мењене ва̀ма ко̀ји сте *са на̀ма* НТ; А ко̀ је *са на̀ма* НТ; о̀станите *са на̀ма* до са́мог кра̀ја АМ; и та̂ј дѐо *у на̀ма* је за̀иста ја̂к АЈМ; у̀ме да прѐвāгне и о̀нāј прѐкритични ро̀дитељ *у на̀ма* АЈМ;

хва́ла *и ва̀ма* што НТ, Г; за̀једно *са ва̀ма* НТ; сла̂жем се *са ва̀ма* ТМ; *са ва̀ма* су А̀на и На̀таша НТ;

и ра̀до поја̀вљујете *на њѝма* ТБ;

б) шта̀ је о̀но што ти̂ во̀лиш да ра̂димо код ку̀ће ти̂ *и ја̂* АЈМ; *и ја̂* сам се у̀хватила јѐднōг теорѝјског ко̀нцепта АЈМ; *и ја̂* сам обја́снила у сво̀јōј тѐōрији АЈМ; то̂ је по́себна при̂ча *и* / (пауза) *ја̂* сам се у књѝзи и

освр̏нула АЈМ; па ȍнда и манипȕлишу са тȋм *и ја̂* вȅрујем да ȍво де́те ȍдлично манипȕлише са свȍјим рȍдитељима АЈМ; Мȅт *и ја̂* смо БЛ;

па га и окарактȅришете: Бȁш си лȍш... *И ȏн* се нȁљӯти АЈМ; пона́шање ȕȍпште ни́је што *и ȏн* са̑м АЈМ;

поразгова́рати *са њȋм* АЈМ; тра̑жи да бȕду *са њȋм* АЈМ; и *са њȋм* ћемо на про́леће да снȋмимо јȅдан лȋк ГВ;

стȁнем на ȕличну чȅсму да пȋјем вȍду, *изнад њê* на́тпис Г; ако је тȏ *за њȳ* тȁко разочара́вајуће АЈМ; и пȍкушали зȁједно *са њȏм* да вам дȍча̄рамо ФМ; да нагȍвори коле́гиницу да *са њȏм* пȍсети по́зориште НТ; кȍ свȅ *у њȏ̄ј* ȕчествује НТ;

И мȋ смо ȍвим дȍшли до са́мог крȁја нȁше емȉсије БЛ; чȕли смо да су нȅки озбȉљнији љȕди кȍји су вȉдели, да су рекли да ȉма занȉмљивих ра́дова *и мȋ* смо зȁдовољни да смо нȅшто ура́дили МА;

ȏн вȅћ ȉма нȅкако свȏ̄ј жȉвот нȅвē̄зано *за на̑с* НС; *код на̑с* су пȍстојали слȉчни фестива́ли ФМ; До́ћеш *код на̑с* на телевȉзију НТ; Ѐрагон ће *код на̑с* бȉти прȅмијерно прȉка̄зан два̑ да̑на рȁније БЛ; свȁко *од на̑с* ȉма пра́во да вȅрује у нȅшто АЈМ; као што вȉдите, ни́су ни мȁло лȍши и нȉко *од на̑с* ни́је ни мȁло лȍш ТБ; мнȍги *од на̑с* не́мају при́лику да пȕтују БЛ; мȍжда се бȁш нȅко *од на̑с* или ва̑с ȕшӯња Г; рȁдује ме што је ȍва̄ј фȉлм *по̄ред на̑с* нȅколико вȅћ ветера́на ȍкупио вȅлик бро̑ј апсолȕтно мла́дих МБ; нȅ може нȉко дрȕги да *уместо̄ на̑с* ȕчини АЈМ;

а *и вȋ* ȉмате, ѐто, дȍмаћи зада́так ТМ; због кȍје бисте *и вȋ* трȅбали да пȍсетите... ТБ; чȅсто̄тамо јȍш јȅдном и ȕжȉвајте *и вȋ* и вȁша мȁма АМ;

да нȇма вȅзе са свȁђама кȍје су *између ва̑с* АЈМ; учȉнићемо ȉсту ствȃр *за ва̑с* ТБ; ȉмам нȅшто врȍло интересȁнтно *за ва̑с* ТБ; мȋ ȉмамо јȅдан лȇп пȍклон *за ва̑с* АМ; мȋ ȉмамо ка̑рте *за ва̑с* НТ; ка̑жемо да јȍш ȉмамо кȁрата *за ва̑с* НТ; ȉнтересује ме ода́кле се *код ва̑с* рȍдила љȕбав према фотогрȁфији ММ;

кȍји ни́је *за њȋх* задовоља́вајући АЈМ; свȁко *од њȋх* је ра́зличит АЈМ; мȁда, за́виси, овај, *од њȋх* са́мих дȁ ли ће ȉстрајати СА; Нијȅдан нȅпријатељ ни́је мȍгао да их пȍра̄зи док јȅдан *од њȋх* ни́је одлу́чио да свȕ мȏћ ȕзме за сȅбе БЛ; да дȏћете *по̄ њȋх* на телевȉзију НТ.

3.9. Код именичких заменица с предлозима и везником *и* такође изостаје ново преношење акцената:

а) вȋ мȍжете да нȅгујете вȅровање *у нȅшто̄* АЈМ; свȁко од на̑с ȉма пра́во да вȅрује *у нȅшто̄* АЈМ; ја̑, ȉначе, ја̑ко вȍдим рачу́на о тȏм вȅровању *у нȅшто̄* АЈМ; и кад се *са нȅчим* сȕочимо АЈМ; кȁко се ȍсећате када *у нȅчему* пȍгрē̄шите АЈМ; или су га *од нȅко̄ї* дȍбили НС; када се *са нȅким* у нȅком рȁзговору и опȍмē̄нете АЈМ;

б) ни́су ни мȁло лȍши и нȉко од на̑с ни́је ни мȁло лȍш ТБ; да кȍрȋсти свȅ *и свȁшта* АЈМ.

3.10. И код присвојних заменица с предлозима и везником *и* изостало је ново преношење акцената на проклитику:

а) и ȕносе хȁос *у нȁш* мȋрни свȇт БЛ; ȍдржао је ȉзложбу ȕправо *у нȁшем* гра́ду БЛ; кȍја се догȍдила *у нȁшем* гра́ду ТБ; на̑мера ор-

ганизатора је да се ѐдржи дȳх плѐмените ȳмешности гѐвора *у нȁшем* гра́ду ММ; нѐшто што је да́вно забѐрављено *у нȁшем* окру́жѐњу Г; а ѐно што је интересȁнтно јѐсте да ће пȳблика *у нȁшој* зѐмљи мѐћи да пѐгледа АМ;

да вам се зȁхвалим *на вȁшем* вечѐрашњем гостова́њу ТМ; *на вȁше* пи́тање би свȁко одговѐрио АЈМ;

ѐни су це́лу свѐју тежѝну, вѐзану *за њȳхову* свȳрку, рȁзбили фантȁстичном прȳчом ТБ;

чѐстȳтамо јѐш јѐдном и ȳжȳвајте и вȳ *и вȁша* мȁма АМ;

б) и кȁко се тȳ одрȁжава пѐсле *на њȳн* дѐживљај са́ме сѐбе ТМ; нѐка иску́ства вȳзана *за њȳну* каријѐру ФМ; и паралѐлна прȳча *о њȳним* прѝјатељима ЛМ; кѐји не разȳмеју културу *у њȳном* нȁјбољем сми́слу МБ;

кѐји покȳшава да дȳђе *до свȳ* дебитȁнтског фѝлма МС; *у свȳм* стȳдију, нȁзваном Бȳла сѐба БЛ; пѐтпуно ѐбучени за дȁље прȁвничко дѐловање *у свȳм* живѐту АС.

3.11. Ни код показних заменица с предлозима и везником *и* (и *да*) нема преношења акцената на проклитику:

а) чȁк дѐлазимо *до тѐ* да је ТМ; и ȳправо *из тѐ* пѐсла кѐји сам ра́дила АЈМ; нѐ можемо ȳвек де́те да зȁштитимо *од тѐ* да одра́сте АЈМ; да пѐчнем *од тѐ* АЈМ; тȳ је нѐшто што ће их чѐкати *од тѐ* момѐнта па нȁдаље АЈМ; *око тѐ* АЈМ; мѐжда другȁчије бȳду це́нили жѝвот *после тѐ* ЛМ;

па ѝма *и тѐ* Г;

рȁдимо *на тѐме* АЈМ; него да се зȁдржимо сȁмо *на тѐме* АЈМ; непри́чања *о тѐме* АЈМ; ѐно што јȁ не жѐлим тȳ је да прȳчам *о тѐме* АЈМ; ȳправо гѐворим *о тѐме* да нѐ треба о нѐким ства́рима су́дити АЈМ; вѝше *о тѐме* ТМ; ȁјде мȁло да прȳчамо *о тѐме* ТМ; обавѐштавајте нас *о тѐме* ТБ; али да нѐ бих вѝше ду́жила *о тѐме* ТБ; и одлу́чили смо да нȁправимо фѝлм *о тѐме* ЛМ; *о тѐме* колѝко је бѐлело, *о тѐме* колѝко су јој дрȳги пру́жали пѐдршку или јој одма́гали и *о тѐме* кȁко је тȳ... ФМ; а *о тѐме* колѝки је трȁг ѐставио БЛ; мȳ нѐки шеснајстогѐдишњи рȁд на клѝници се сȁстојао *у тѐме* АЈМ; јȁ гѐворим *о тѐме* да Г; прѐблēм кѐји срѐђем код већѝне клѝјената и јѐсте *у тѐме* што АЈМ; а пѐента је *у тѐме* сȁмо да тȳ превȁзиђете ТМ; мȳслим да прѐблем лѐжи *у тѐме* да Г; лȳпо се однѐсио *према тѐме* што је ѝмао да кȁже Г;

а да *при тѐм* нѝшта не чѝни АЈМ; ал да тȳ *при тѐм* нѝкада нѐ прōба АЈМ; ако де́те тȳ не нȁучи *у тѐм* рȁном дѐбу АЈМ; и *у тѐм*, сȁд целокȳпном, сазна́њу АЈМ; прȳви пȳт се стȳд пѐјāви *у тѐм* дѐбу АЈМ; и ȳправо је прѐблēм *у тѐм* дѝсбȁлансу па́жње АЈМ; и нѐ знам кȁко да дѐбијем ѐдговор и *у тѐм* трену́тку ми пȁдне на пȁмет И́во А́ндрић Г;

б) и *на тȁј* на́чин ȳспели да ТБ; те *на тȁј* на́чин жѐлимо да пѐдржимо мла́де МТ;

и тȁј дѐо у нȁма је зȁиста јȁк АЈМ;

тȳ је лѐше *за тȳ* дрȳго де́те АЈМ; прȳ него што ми одгѐворите *на тȳ* пи́тање ТМ; не ѐбраћају па́жњу *на тȳ* ТМ; у ѐдносу *на тȳ* АЈМ;

нека òни вѐрују *у то̂* АЈМ; значи, с ȍбзиром *на то̂* да је òво вàша пр̑ва ѝзложба, кàко се ви̑ òсећате ММ; уколѝко је *у то̂* вре́ме де́те ѝсправно трѐтирано АЈМ; с ȍбзиром *на то̂* НТ;

и то̂ бѐсплатно НТ; јер *и то̂* нѐ ваља ТМ; *и то̂* јâко лѐпо мȍже да се балàнсира са тȍм енѐргијом АЈМ; али си тȍ *и то̂* учѝнио АЈМ; вѝдела сам од òве мàме да је òна ра́дила тȍ *и то̂* АЈМ; *и то̂* је у ре́ду АЈМ; *и то̂* му нѐ треба зàмерити АЈМ; А спѝсак фѝлмова кȍји ѝграју у мâлој са́ли *и то̂* вечѐрас НТ; па, тȍ од гȍдине до гȍдине количѝна прѝстиглих ра́дова вàрира *и то̂* òпет нѐ могу тàчно да схвàтим од чѐга тȍ за́виси ФМ; трѐба споме́нути *и то̂* да се вѐрује БЛ; *И то̂* ѝсто ни́смо стѝгли ЈМ; и што јâ јâко подржа̄вам да не òстане тâ ѝгра *и то̂* што је кȍд њих ȍзбиљно — нѐозбиљно СА;

да то̂ јѐдно де́те прѐдставља свȕ тȕ ȍсталу дѐцу НС;

а трѐће је пона́шати се у склàду *са ти̂м* АЈМ; до кȍје мѐре се ȍсоба идентѝфикује заиста *са ти̂м* на́зивом ТМ; па ȍнда и манипȕлишу *са ти̂м* АЈМ; сѝгурно је мѝслила *о ти̂м* нѐдаћама и *о ти̂м* бȍлима АЈМ;

мȍје де́те је склȍно паганѝзму *и ти̂м* ȍбичајима АЈМ;

на то̂м фестива́лу се нѐгују ѝграни фѝлмови ФМ; мȍжемо и *о то̂м* АЈМ; јâ, ѝначе, јâко вȍдим рачу́на *о то̂м* вѐровању у нѐшто АЈМ; и тȍ јâко лѐпо мȍже да се балàнсира *са то̂м* енѐргијом АЈМ; када де́те крѐће *са то̂м* фа́зом нѐгација ТМ; па ȍнда ȏн *у то̂м* стрàху АЈМ; кȍје се мȍгу ја́вити *у то̂м* рâном дȍбу АЈМ; па ће да се побȕњује *у то̂м* сми́слу АЈМ; па ће мȍжда *у то̂м* бȕнту АЈМ; ȍбликује свȍје де́те ȕправо *у то̂м* прàвцу АЈМ; бѝти *у то̂м* рàзговору АЈМ; ȕправо су тȍ тѐ рâне пȍруке *у то̂м* рâном дȍбу АЈМ; и ȕчи да се *у то̂м* дру́штву пȍна̄ша АЈМ; нàставити прѝчу, али *у то̂м* пра́вцу да се АЈМ; у Двȍришту су се *у то̂м* мȍменту њѝхове свѝрке зàтекли сàмо... ТБ; нàставићемо *у то̂м* мани́ру ТБ;

без те̂ грѐшке, је л да АЈМ; *без те̂* грѐшке, да ТМ; очеки́вала је мнȍго *од те̂* гѝмна̄зије АЈМ; свàко *од те̂* дѐце је ра́зличито АЈМ; нити зна́мо да кȍрѝстимо гȍвор *у те̂* свр̑хе НТ;

па између òсталог *и те̂* што смо поме́нули АЈМ; òно кад одра́сте пâмти *и те̂* нѐгативне пȍруке АЈМ;

и òно вѐрује *у ту̂* бâјку АЈМ; и пȍтпуно слȕчајно смо налѐтели *на ту̂* шкȍлу ЛМ;

врѐменом сам дȍбио *и ту̂* жељу да Г;

и ако су нȍрмалне *у то̂ј* фа́зи АЈМ; кàко би трѐбало да бȕде *у то̂ј* ситуа́цији АЈМ; њѐн пр̑ви дâн *у то̂ј* шкȍли је бѝо АЈМ; углàвном, ми̑ *у то̂ј* лабораторији... прȍводимо ЈМ;

већѝна проблѐма пȍтиче *из ти̂х* рâних искȕстава АЈМ; и *од ти̂х* три́десет и три̑ фѝлма ФМ.

3.12. И остале придевске заменице задржавају свој акценат у вези с предлозима:

а) ѝпак де́те *на нѐки* на́чин изаналѝзира ТМ; па ȍнда, на́равно, врѐменом сам дȍбио и тȕ жѐљу да, јѐдноставно, мȍжда и пȍбедим *на нѐки* на́чин Г; рâди се о кȍмедији кȍја ѝма *на нѐки* на́чин тежѝну ГВ; и вȍле тȍ да пренѐсу *у нѐки* рâд СА; уколѝко се свàђе пона́вљају, да би

се тâј бȕм *из нѐкоī* ра́злога ѹга́сио ФМ; да су, за̀иста, и о̀стајали *на нѐком*, да кажем, нивóу АЈМ; када се са нѐким *у нѐком* ра̀зговору и опо̀мēнете АЈМ; жѐлимо, на́равно, да се лѐпо провѐде, глѐдајући о̀вај дê ве дê, би́ло код кȕће или *у нѐком дру́ш̄тву* НТ; јер до̀воде *до нѐке* про̀мене АЈМ; ȕправо го̀ворим о то̀ме да нѐ треба *о нѐким* ства́рима су́дити АЈМ; да при̂чамо јо̀ш *о нѐким* ства́рима ТМ; да бисте се поја́вили *на нѐкој* од мно̀гобројних сви̂рки ТБ; и ка̀ко се то̂ одра̀жāва по̀сле на њê до̀живљај са́ме сѐбе *у нѐкој* ситуа́ци̂ји ТМ; *у сва̀ком* слȕчају НТ; да је то̂ *у сва̀кој* по́родици ТМ;

б) *у ко̂м* сми́слу, дакле, да ко̀рȉсте ТМ.

3.13. Код придева је и иначе најмање распрострањено преношење акцената на проклитику (Ивић 1998:484). У нашој грађи оно се уопште не врши:

а) ко̀ја ће ми зна́чити *у да̀љем* мо̂м на̀претку Г; *у ѝсто̄м* врѐменском перѝоду ТБ; да вас позо̀вемо да и слѐдēће не́деље бȕдете са на̀ма *у ѝсто̄* вре́ме и *на ѝсто̄м* мѐсту БЛ; пȕстили га *на кȕлтȕрне* порта́ле ФМ; ѝде та̀кмичарски про̀грам *у Кȕлтȕрном* цѐнтру гра̂да ФМ; у одно́су *на про̀шли* фестѝва̄л ФМ; ста̀нем *на ȕличну* чѐсму да пȉјем во̀ду, изнад њê на́тпис Г;

Сла̀вољуб Ко̀стић *и мно̀ī* дрȕги НТ;

б) ко̀ји се рѐгрутују *за во̂јну* слȕжбу АЈМ; ра̂дим *у Во̂јној* бо́лници АЈМ; када ȕлазе *у во̂јни* ко̀лектив АЈМ; што се ра̂ди *по За̂падној* Евро́пи ФМ; при́јемни *у Ка̂рловачкој* је ра̀није АЈМ; А спȉсак фȉлмова ко̀ји ѝграју *у ма̂лој* са́ли и то̂ вечѐрас НТ; ȕчите ли ви̂ *на Пра̂вном* факултѐту ка̀ко да НТ; да то̂ пи́тање сѐби по̀ставимо *у пра̂во* вре́ме АЈМ; већѝна пробле́ма по̀тиче *из ра̂ноī* дети́њства АЈМ; а то̂ смо наȕчили *у ра̂ном* до̀бу АЈМ; да се вра̂тим *на са̂м* поче́так ТМ; занѝмљиво је по̀гледати на сцѐни о̀ве ȕметнике *у сја̂јним* кости́мима НТ.

3.14. Предлошке конструкције са редним бројевима задржавају акценат на ортотоничној речи:

а) и да ће ѝмати јѐднако љȕбави, па́жње и јѐдно *и дрȕīо* де́те АЈМ; и да се ѹпо̀знају *са дрȕīим* култȕрама БЛ; ѝма ша̀нси да по̀ла̄же при́јемне и ка̀сније *у дрȕīим* но̀рмалним гѝмна̄зијама АЈМ; брȉга *о дрȕīоме* АЈМ; пола́гаћеш ти̂ при́јемни *из дрȕīих* ѝспита АЈМ; *са дрȕīе* стра́не АЈМ; фȉлм стȉже у Евро́пу *у дрȕīој* половѝни дѐцēмбра БЛ;

б) *на пр̂вим* стра̀нама књѝге АЈМ; јер се о̂н за̀држао *на пр̂вом* мѐсту БЛ; ѝма са̀мо *у пр̂вој* го̀дини СС; о̂н је про̀фесор *на пр̂вој* го̀дини Г; ȕтичу на форми́рање лȉчности, значи, *до ш̄е̂сте* го̀дине АЈМ;

Акценат се не преноси ни на везник: јȕна двê хѝљаде *и ш̄е̂сте* го̀дине БЛ.

3.15. За разлику од неких говора (Николић 1964:) акценат се с глагола не преноси на везник *да*:

а) да ја̂ то̂ што чѝта̄м теорѐтски *да вȉдим* ко̀лко се сла̂же у пра̀кси АЈМ; и *да вȉдимо* гдѐ је то̂ ФМ; ко̀ји ѝмате при́лике *да вȉдите* пе́ком ТБ; што ћете ѝмати при́лике и *да вȉдите* у на́редних нѐколико минȕта ТБ;

б) да би о̀ни на̀ставили да̀ље *да ра̂де* СА.

3.16. Код прилога акценат се не помера ни на везнике и на предлоге:

а) од свѐга *по мàло* АМ; прòтеклих пу́та *до сàда* ТБ; òни су свòје квалите́те дока́зали нѐбројено пу́та *до сàда* ТБ; Ѐрагон је *до сàда* òбјāвљен у три́десет сѐдам зема́ља БЛ; од љу́ди кòји су се *до сàда* дока́зали на фи̏лму ГВ; у свôм сту̑дију је *до сàд* забѐлежила БЛ; нѐмам пòтребу *уо̄пште* мнòго да гòворим ТБ; ѝзложба је, у ствàри, јѐдан мâли пре́сек рâда са сѐкције и нѐ сàмо сѐкције, већ и *уо̄пште* живòта кòји се дѐшāва òколо СА; јâ сам јòш на поче́тку кроз чàсове покуша́вала да òбјāсним, *уо̄пште* ѝ̏ченицима да СА;

јер ће тàда би̏ти искрѐније *и бо̀ље* СА; *и да̀ље* при̏чамо о сви̏ркама ТБ; òстаните *и да̀ље* уз прòграм нàше телеви̏зије БЛ; уколи̏ко òткријемо зàшто нѐшто *и да̀ље* рâдимо ТМ; и да вам кâжемо да *и да̀ље* òстанете у ТБ; ѝако је нѐмам сàд, у кàснијим гòдинама, *и да̀ље* се тру̑дим да ѝскладим вре́ме и да СС; òдговоре *и да̀ље* трâжимо НТ; ни́је ѝмао *ни ѝсто* гòдина, *ни ѝсто* зна́ња, *ни ѝсто* иску́ства АЈМ; на жàлост, по́вод кòјим се догòдио ни́је *ни мàло* срѐћан ТБ; као што ви̏дите, ни́су *ни мàло* лòше и ни̏ко од нâс ни́је *ни мàло* лòш ТБ; тô је брôј телефо́на кòји ви̏ трѐба да òкрēнете *и ѐнда* òставите свòје пода́тке НТ; нàставићемо у тôм мани́ру *и сàда* и спòтом кòји дòлази ћемо дѐфинитивно задовòљити свà вàша чу́ла ТБ; а за сâм крâј, као *и ѝвек*, сле́ди пре́длог БЛ; Компàнија Минàква је одлу́чила да дàнас *и су̀тра* пòчасти сту̀денте МТ;

б) *и ту̑* мâјка ѝма диле́му ТМ; вѐћ су знàли гдѐ и штà смо ра́дили *и јâко* им се ви̏дело МА.

3.17. Реченична интонација условила је наглашавање енклитика и предлога уз ортотоничне речи:

а) Према тòме, јâвљајте нам се, зòвите, зòвите *нâс* да дôђемо на вàше ви̏рке ТБ; ми̏ ћемо их ѝспратити, погòтово уколи̏ко *нâс* ви̏ пòдсетите ТБ; те на тâј нâчин жѐлимо да пòдржимо мла́де и ѝнтелектуални ра́звој у òвој зѐмљи и олàкшамо *ѝм* прѐдстојећи јàнуарски рòк МТ;

б) а *бѐз нѐкоī* разулта́та АЈМ; мôрам да кâжем да су ви̏ бѐседници ѝмали јâко ле́пе те́ме, да ни́су би́ле свакоднѐвне, да ни́су би́ле, онàко, *бѐз сми̏сла*, него Г; да тô при̏кāжемо и *крòз фотоīрàфију* СА; *по̀ред то̀īа*, јâ сам припре́мао мôј тѐкст нѐколико нѐдеља Г.

ЗАКЉУЧАК

4.1. Још је Павле Ивић (1998:484) констатовао да преношење на проклитику варира и географски. Наиме „обим појаве је најужи у великим културним центрима на истоку и западу, нпр. у Београду и Загребу, а најшири у централним крајевима (Босна и Херцеговина, Црна Гора)... Наша грађа је показала да преношење на проклитику изостаје и у говору млађих генерација и у Новом Саду. Појава је шире балканска, пошто је налазимо и у говору млађе генерације Скопљанаца (Петроска 1998:63—64). У праву је Љиљана Суботић (2005:143) када констатује да се пре-

ношење на проклитику „данас сматра крајње архаичним и регионалним обележјем”. Слично мишљење имају и млади Скопљанци (Петроска 1998:63).

4.2. Наша анализа је показала да је старо преношење врло ретко и факултативно (*нѐжалост на жѐалост*), а ново скоро у потпуности изостаје. Једино је обавезно и старо и ново преношење у негираним формама глагола са иницијалним силазним акцентима (*нѐ иде, нѐ знам; нѐ треба нѐ ірѐше*).

4.3. Претпостављамо да ће нови емпиријски материјал са осталих новосадских медија потврдити изнесену слику. Интересантно би било упоредити језик млађе избегличке популације која углавном потиче са терена са интензивнијим преношењем акцената на проклитику.

Нови Сад

ИНФОРМАТОРИ

а) Водитељи и новинари:

Ана Манојловић (АМ), водитељ ТВ Панонније, Јутарњи програм 9. 12. 06. рођена у Н. Саду 1983. завршила средњу школу Богдан Шупут у Н. Саду, родитељи рођени у Н. Саду;

Бранислава Ловре (БЛ), водитељ ТВ Панонније, емисија „Поп корн”, рођена у Новом Саду 1968, студенткиња журналистике на Филозофском факултету, завршила гимназију Исидора Секулић, отац је рођен у Босни, а мајка у Косовској Митровици;

Маја Соколовић (МС), новинарка ТВ Панонније, емисија Јутарњи програм 9. 12. 06. студенткиња факултета за менаџмент, завршила средњу графичку школу у Н. Саду, отац је рођен у Н. Саду, а мајка у БиХ;

Мирјана Миленковић (ММ), новинарка ТВ Панонније, емисија Јутарњи програм 9. 12. 06. рођена у Оџацима 1978, живи 10 година у Н. Саду, апсолвент права у Н. Саду, завршила гимназију, отац јој је из Оџака;

Наташа Трифуновић (НТ), водитељ ТВ Панонније, емисија Јутарњи програм 9. 12. 06. завршила је српски језик и књижевност на Филозофском факултету у Н. Саду, родитељи су рођени у Крушедолском Прњавору;

Татјана Милојковић (ТМ), водитељ ТВ Панонније, емисија „Шта сад?” 18. 12. 2006; рођена у Сенти 1977. године, у Новом саду живи десет година, завршила психологију на Филозофском факултету у Новом Саду, отац је рођен у Београду, а мајка у Житишту;

Теодора Бахун (ТБ), водитељ ТВ Панонније, емисија „ДемосНС”, рођена у Новом Саду 1979, студенткиња треће године права у Новом Саду, завршила Јовину гимназију, родитељи су рођени у Новом Саду;

б) Саговорници:

Александра Јовановић — Мађар (АЈМ), гост емисије „Шта сад?” ТВ Панонније 18. 12. 2006; рођена у Новом Саду 1965, године, завршила психологију на Филозофском факултету у Новом Саду, ради као клинички психолог на одељењу неуропсихијатрије у Војној болници у Новом Саду, родитељи су рођени у Новом Саду;

Глигор Васиљевић (Г), гост, рођен 1984. у Врбасу, отац из Врбаса, а мајка из Новог Сада, апсолвент права, живи у Новом Саду 4 године;

Горан Вукчевић (ГВ), редитељ, рођен у Новом Саду 1967, завршио режију на Академији уметности у Н. Саду;

Јелена Мијић (ЈМ), рођена у Н. Саду 1989, живи у Буковцу, ученица трећег разреда средње школе Богдан Шупут у Н. Саду, родитељи су рођени у БиХ;

Лучијан Мунтеан (ЛМ), рођен у Новом Саду 1976, дипломирани снимаљ, Академију примењених уметности завршио у Букурешту, отац рођен у Алибунару, мајка исто у Војводини;

Милица Амиџић (МА), рођена у Н. Саду 1989, живи у Буковцу, ученица трећег разреда средње школе Богдан Шупут у Н. Саду, отац рођен у Крупи на Врбасу, а мајка у Скендер Вакуфу;

Милица Тепавац (МТ), маркентишки радник у Минакви, рођена у Сомбору 1981, живи у Н. Саду седам година, завршила је Факултет техничких наука у Н. Саду, родитељи су рођени у Сомбору;

Мира Бањац (МБ), глумица, рођена у Ердевику 1929, завршила Државну позоришну школу у Н. Саду 1949, мењала место боравка;

Наташа Станковић (НС), рођена у Зрењанину 1977, у Новом Саду живи око двадесет пет година, дипломирани визуелни уметник, завршила Академију примењених уметности у Букурешту, отац и мајка рођени у Зрењанину;

Слободан Стошић (СС), рођен у Н. Саду 1989, ученик трећег разреда средње школе Богдан Шупут у Новом Саду, отац рођен у Пожаревцу, а мајка у Н. Саду;

Соња Ардан (СА), рођена у Новом Саду 1975, професорка ликовног васпитања, завршила Академију уметности у Н. Саду, отац и мајка рођени у БиХ, у Лишњи и Хрвећанима;

Соња Дамјановић (СД), глумица, рођена у Берну (у Швајцарској) 1974, студира глуму на Академији уметности у Н. Саду;

Филип Марковиновић (ФМ), рођен у Сомбору 1976, у Новом Саду живи двадесет година, висока стручна спрема, завршио Академију уметности у Новом Саду, родитељи су рођени у Сомбору.

ЛИТЕРАТУРА

Драгин 2005: Драгин, Гордана, *Прозодијске особине говора спикера (новинара) РТВ Нови Сад*, — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVIII/1—2, Нови Сад 2005, 277—282.

Ивић 1998: Ивић, Павле, *Прозодијски систем савременог српскохрватског стандардног језика* (стр. 479—489), у књ. *Расправе, студије, чланци. I О фонологији*. Целокупна дела, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1998, 755 стр.

Ивић, Бошњаковић, Драгин 1994: Ивић, Павле, Бошњаковић, Жарко, Драгин, Гордана, *Преношење акцената на проклитику* (77—92) у књ. *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Увод и Фонетизам*. Српски дијалектолошки зборник XL, Београд 1994, 419 стр.

Јокановић-Михајлов 2006: Јокановић-Михајлов, Јелица, *Акценат и интонација говора на радију и телевизији*. — Београд 2006, 279 стр.

Николић 1964: Николић М., Берислав, *Сремски говор*, СДЗб XIV, Београд 1964, 201—412

Петровић и Суботић 1982: Petrović, dr Dragoljub, Subotić, dr Ljiljana, *Fonetske karakteristike* (str. 69—93) u mr Mirjana Jocić, dr Dragoljub Petrović i mr Ljiljana Subotić, *Komunikacijske i govorno-jezičke karakteristike TV Dnevnika Televizije Novi Sad na srpskohravtskom jeziku*, Novi Sad, februar 1982. god.

Петровић 1996: Петровић, Драгољуб, *Фонетика* (87—110), у књ. *Српски на крају века*, (ред. Милорад Радовановић), Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, Београд 1996, 201 стр.

Петровић 1999: Петровић, Драгољуб, *Две прозодијске норме?* (227—231), у зб. *Актуелни проблеми граматике српског језика. Зборник радова са другог, међународног научног скупа* (Градска библиотека, Суботица, 22—24. октобар 1997), Суботица—Београд 1999.

Петроска 1998: Petroska, Elena, *The cultural dialect of the younger generation in Skopje*, International J. Soc. Lang. 131 (1998), 55—72.

Пецо 2002: Пецо, Асим, *За реформу наше стандардне акцентуације*, МСЦ, Београд, Нови Сад, 12—17. 9. 2000. Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 2002, 30/1, 69—72.

Поповић 1968: Поповић, Иван, *Акценат и квантитет* (стр. 76—126) у књ. *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*, САНУ, Посебна издања књ. CDXXV, Одељење литературе и језика књ. 21, београд 1968, 248 стр.

Суботић 2005: Subotić, Ljiljana, *Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika.* WUS Austria, Austrian Cooperation, Eastern Europe, Novi Sad, 2005. 130—159.

Телебак 1999: Телебак, Милорад, *Преношење акцената на проклитику* (стр. 37—40) у књ. *Музика ријечи, Ка говорној култури*. Глас српски, Бања Лука 1999, 205 стр.

УПОТРЕБА ПРЕЗЕНТА У ГОВОРИМА СЕВЕРНЕ МЕТОХИЈЕ

МИЛЕТА БУКУМИРИЋ

UDC 811.163.41'282'366.581(497.115)

Кратак садржај. Структуру рада чини заступљеност презента у говору старинаца на подручју горње Метохије и реализација тога глаголског облика у индикативној, релативној и модалној употреби.

Кључне речи: презент, презент с везником *да*, глаголски облик, клауза, значење, употреба, (не)свршени глагол, (не)референцијална, радња.

Грађа за овај рад снимана је у току лета 1992. и 1994. године у тридесет насеља северне Метохије, где су живели Срби старинци, којима је матерњи језик био говор косовско-ресавског дијалекта. Настојало се да пунктови буду равномерно распоређени, а где је било могуће, одабирани су они у којима је било већинско становништво чији се говор овде испитује.[1]

У дочаравању слике говора северне Метохије глаголски облици имају више удела са морфолошког него са синтаксичког становишта. Међутим, неке појединости у вези са њиховом употребом локалног су карактера (и у оквиру говора који се овде испитују, тако да се и ту уочавају међусобне разлике), те су интересантне не само због тога што одступају од књижевнојезичких норми, већ и зато што се и унутар говора уочавају појединачне разлике.

Од глаголских облика презент се најчешће употребљава.[2] Њиме се исказују садашње радње, веома је фреквентан у улози футура, а означа-

---

[1] Уз примере се наводе следеће скраћенице пунктова у којима је грађа бележена кроз спонтани разговор: Б — Бања, Бл — Белица, БП — Бело Поље, Бр — Берково, Би — Бича, Бс — Будисавци, Г — Гораждевац, Гр — Гребник, ДД — Добри До, Д — Драгољевац, Др — Дреновац, Дс — Дрсник, Дњ — Дугоњево, Дш — Душевић, Ж — Жаково, Кг — Ковраге, Ки — Кијево, К — Кош, Л — Лоћане, Љe — Љевоша, Љ — Љубенић, Љу — Љубожда, Н — Накло, П — Пољане, Пр — Прекале, Св — Сврке, Си — Сига, С — Синаје, СЛ — Суви Лукавац, Т — Тучепо.

[2] На тексту од тридесет страница дијалекатске грађе из тридесет пунктова испитивана је заступљеност глаголских облика. Судећи по тим резултатима презент је најфреквентнији глаголски облик, јер је заступљен са 43,51%. По броју потврда следи га перфекат са 34,11%. Од глаголских времена запаженију заступљеност има аорист са 5,74%, док су имперфекат, плусквамперфекат и футур, као и глаголски прилози употребљавани мање од 1% појединачно. Глаголски начини се употребљавају и за исказивање времена, па имају више удела у глаголском систему говора СМ, тако да је императив заступљен са 8,61%, а потен-

вају се и радње које су се вршиле у прошлости, те се јавља у индикативној, релативној и модалној употреби.

Референцијалне радње несвршених глагола карактерише подударност момента њиховог вршења са моментом говора:

Глу́ва не́сам, већ што *не вȗћам*[3] К, Бȳгарско сла̀бо *пȃмтим* Ки, *Држи́мо* јено трȋ кра̀ве и једну јунѝцу Ље, Јȃ шêс ћевѐјака, ћēркȃ *ѝмам* Ље, Ѐна *ѝма* пēнsѝју дѐбру, *ѝма* пѐл'е СЛ, *Ѝмају* и шл'ѝве и ша̀рице и ца̀нарике Св.

Мада су непотребне прилошке одредбе којим се оне означавају, у тој функцији се јављају прилози *сад* и *данас* кад се жели истаћи разлика у односу на неко друго време у којем није постојало стање што се именује глаголима у предикатима реченица:

Са̀д *ѝма* тȏбус, а прê нѝчим — пѐшке Би, Са̀д *ѝма* вѝше л'екāрȃ Св, Дрȳкше *се жȋвȋ* да̀нас Г.

Међутим, наведеним прилозима одређује се и време у којем се радња несвршеног глагола понавља: Све́тком ни л'ѐбац не вал'ȃ да грѐјеш, *а* сад и *мêсу* и *ѝрѐју* и *омȋву* сȳдове С. Да̀нас дрȳкше *се удāê*, дрȳкше *се жѐни*, дрȳкше свѐ, јер дана̀скена се ȳзнēдȳ, па тѐк сва̀дба навр нѐкол'ико.

Падежне синтагме у функцији прилошке одредбе за време детерминишу садашње нереферецијалне радње:

Преко нѐћи *напа̀дау* Дѐчане, *напа̀дау* Шипта́ри озгȏ ДД, Нѐћи ȳ двȃ са̀та, ȳ трȋ са̀та већ *пѝје*, омѐзи Ки;

Пр̀вија да̄нȃ *се дѝнем* ра̀но Бс, Јȃ *се напѝјем* само дрȳгог а̀вгуста, од гѐдине ȳ гѐдину Т, Уочи сла̀ве *дȏћȳ* гѐсти, *дȏћу* мусāфѝри Би, Пѐсе прашѐга ѐпет кроз нѐкол'ико врѐме *дȏће* нагрѐћање Ки, У недѐл'у *отȋднем* ȳ цр̂кву, каже, објāвѝла Нѐмачка ра̀т БП, Нѐћом се тȏ *да̀ци* кат прȏћу кѐла Т.

У саставним реченицама презентом свршених глагола, у обема клаузама исказују се нереферецијалне радње које се врше сукцесивно:

Са̄не се и *пол'ȳби* пра̀к Би, *Сȋдȋне* она̀ј ѐгањ три́пут и *тȳри* мало сѐл'и ȳ онȏ гр̀не и *тȋдне* сна́ша пала̀ко и *сѐдне* три́пут на нȳ врѐћу Би, Двоѝца ју *дова̀те* за рȳке и *повѐду* ју ȳ њȏјну сѐбу СЛ, *Тȳре* ѐгањ, па

цијал са 3,50%. Трпни придев није фреквентан, те је заступљен са 2,54%. За футур II нису се нашле потврде употребе у тексту који је анализиран.

Можда је наративна природа анализираног текста (информатори су претежно причали о обичајима и начину живота) наметала потребу за употребом облика који означавају прошло време. Из тих разлога је висок проценат перфекта (који је иначе фреквентан) и релативно висок проценат удела глаголских начина који су се претежно јављали у релативној употреби за исказивање прошлих радњи. Ниска заступљеност футура тумачи се високим процентом употребе презента са везником *да*, који се употребљава као допуна непотпуним глаголима, 12,50%, и за означавање будућих радњи, који је у тој функцији обичнији од футура I.

[3] Свакао је у питању непрецизан изговор информатора у којем је глагол добио итеративну форму, што се може утврдити на основу контекста.

окрêну око онȍга ȍгња Пр, *Поседê* мȁло код њê, па *тȋдну* кот прȉетел'а Т, Л'êпо *се ископâ* ка овâ сȍба, па *се поравњâ*, па *ископâш* браздȉцу, па пȍсе *тȕриш* сѐме Љу, Пр̏во *опѐру* вȕну, па *испрѐдȋ*, па *офâрбају*, па *ткѐдȋ* Дњ, *Извȁдимо* (о)пȕте, па *покȉсел'имо* у лâвер, па *узнѐмо* вѐл'ику ȉглу па нȁоколо, па врнчȁнице, па *препл'ѐтемо* Би; *Тȋдне* домȁћин те *здрȁви* бȁдњаку Др.

Презент је референцијално употребљен у обема клаузама кад означава истовремене радње несвршених глагола: Ни да *пȋшем*, ни да *читâм* БП, Жѐне сефâ: нити *ткѐду*, нити *прѐдȋ*, нити *пл'етȋ* К.

Такође и у супротним реченицама са предикатима у презенту несвршених глагола, у обема клаузама исказују се референцијалне радње којима се означава истовременост:

Ȉма нешто рâдно имáње, а *ȉма* пȕстол'ија бȍл Дш, Јâ *нêм* ѐктер бâкче, но *ȉм* пѐт ȁрȋ бâкче Бр, Ето *прȋчаш* с менȍм, *а* ја *не знâм* ни дѐ си К.

Међутим, кад радња главне претходи радњи споредне клаузе, презентима се исказују нереференцијалне радње свршених и несвршених глагола:

Свȁтови мȁнгȕпи, нѐко *узнê* нѐшто, и тȕ̂ кȍца *се размȋну* л'ȕди, ал' ȍпет се *наȉде*;

Плâс *идê* по земл'ê, а онȍ *превр̏ће* зѐмл'у Би, Јáка ракȉја *бȕде* о дрêна, ал'и *бол'ȋ* глáва од њê Пр, *Нêма да ȉовȍриш* тȋ, но *да ȉовȍри* девȍјка СЛ.

Предикатима раставних реченица исказују се нереференцијалне радње свршених као и несвршених глагола:

Мâјка ел' да ме *дâ*, ел' да *фȁл'и* Љу, Авȁмо *пристȁви* бачȉца, ел'и кукȍшку, ел'и пéтла *закȍл'е* Би, Ел' *да нâћете* Нéмца, ел' сȁ *ћемо да бȁцимо* гȍриво у овȕ̂ слȁму Бл;

Ал' ћеш *да сȕшиш* обȕћу, ал' *да ȉрâдиш* опâнце К.

У временским реченицама с везником *кад*, означавају се нереференцијалне радње несвршених глагола које се врше истовремено:

Врȕшȋ кад *ȉма* К, *Ка сѐчȕ̂* мȉсит, *трâже* још колȉко трѐба да дȁдȕ̂ пâра Љу, Кат *се чȕју* свȁтови, девȍјка *л'ежȋ* у крѐвет Б, Бѐзбил'и, кад *ȉмаш* бȁбу и бȁба *вȍл'и* зѐта К, Кат *пȉју* вúно *ȉоспȍду* Би.

У реченицама с предикатима свршених глагола означавају се нереференцијалне радње сукцесивног карактера, где радња темпоралне претходи радњи управне реченице:

Кад га (зета) *сѐдну* на дрȕго мѐсто, *закȁче* му нѐшто позáди СЛ, Па сȁг кад *ȕ̂ћемо* на врȁтницу, *зôвну* нѐкога Св, Кад *умрê* нѐко, цéло сѐло се *зôвне* Т, Кат *се најê*, чȍвек *заборȁви* Ж, Ка *се завр̏ши* тȍ, ȍпет *посијêдају* Ље, Кад *узнѐдȋ* мнâдицу тȕ̂ здрȁвицу кȉшем *изнѐсе*, к ȍј да пȉјеш К, Ка *се запâл'и* свéћа, свȁко на свȍе мѐсто *сѐне* Св, Ка те највȉше *забȍл'и*, *стȁви* л'êт да ти разлâди мȁло Св, Кат *порастê*, чѐтири пѐра *истѐра* кȕкурус Ки.

Такође се исказује нереференцијална радња свршеним презентом у зависној клаузи која претходи радњи означеној несвршеним презентом у главној клаузи:

Кад *мâкне* ỳјутру сâч, *īл'ѐда* кой *ѝма* онâј пâул' СЛ, Кад *наплâтиш* дивôјку половѝн, мѝсит *се сēчê* К, Кад *сврâтим* код Āрсê у Плáну, тамо *конâчим* Дњ, Ка *се зīрỳва* пшенѝца, *макѝњеш* слâму Др, Тѝ *нêће да* ју *нѐсиш* кат *се* ѐна *ūребѝје* Дш, Гѐсти ка *дôђу*, *честѝтају* слâву Љe, Кат се бâдњак *донѐсе, ūрскају* га жѝтем да ѝма берѝћет СЛ, Па пѐсл'е, ка *се дѝīне* слâва — *īōсѝддимо* Св.

Истовременост вршења нереференцијалних радњи, исказује се и несвршеним презентом у временској, а свршеним у главној клаузи:

Кад *ѐћеш* да ти је мѐко за ткáње, *тѝуриш* у корѝто по едно јáје и мнáку вѐду СЛ, Кад *вршỳ* пченѝцу, *добѝје* пченѝце дѐста Љe, Ка *долâзе* свâтови са мнâдицом, *изнѐсу* котâо водê С.

Нереференцијалне радње исказују се презентом и у реченицама повезаним везником *док*:

Вâри се у котâо док *се свâри* БП, И *јéмо* док ѐна *трâе* Љe;

Док *се* мѐмак и девôјка *не упознâју, не доīовѐру*, мѝ *не мѐже да ѝдемо* ôпште Ки, Док ми *не дáте* ѐбјаву д идêм слѐбодно кот кỳће, јâ *нéћу д идêм* Бр, *Немô д идêш* нѝгде док *не понѐсеш* л'игитимâцију Ж, *Пѝју* док *се не оћорâве* пѝјући Б, *Чѐка* ме тô док *се не врâтим* Г.

Презентом у предикатима зависне и главне клаузе односних реченица исказане су референцијалне радње:

Дѐ *познâеш* тѝ овѐга што му *дāêш* л'ѐба да јê Бр, *Ѝма* поднāрѐдници, нāрѐдници кой *не рâде* Ж, *Ѝма* јено гвôјзе што *држѝ* плỳк, рâвно *идê* Ки.

Кад је у предикату односне реченице радња исказана неким претеритом, презентом у предикату главне клаузе исказују се референцијалне и нереференцијалне радње несвршених глагола:

Танâј кой је вѐровао, *вѐрује* и сâд Дш;

Бѝл'ѝ су мâјстори у Пêћ што *рâду*, што *шѝју* за тô Св, Нāђѐсмо овѐга што *ūрâви* цѝпел'е Г, Онâ ỳвр соврê што е сѐо, *запâл'и* свêћу Б.

У начинским реченицама где се радња исказује облицима презента, означава се истовременост вршења референцијалне радње главне и поредбене клаузе: Јâ вѝдим бâш кај тѝ што *вѝдиш* Ж. Међутим, у клаузама где се садашња радња локализује неком прилошком одредбом, презентом се означавају нереференцијалне радње: Ѐна рâда, игрâ по ѝжине, ка сâд вѝ што *ипрáте* К, Тỳриш мало сѐл'и, измêшаш ка сâт што се *замесỳе* с тавêм квáсцем Би, Знâ штâ, дерѐкторе, су не скѝдâл'и, ка вỳ(к) кад *удâри* у кѐзе Ж.

Презентом свршених глагола у предикатима обеју клауза узрочних реченица означавају се нереференцијалне истовремене радње: Л'ỳди да *завâту* воду, се *не смѐју да ѝусту* ни мнâдôга ни жѐнску Бр.

Бележи се и други тип узрочних реченица с презентом у обема клаузама где референцијална радња у зависној клаузи претходи радњи означеној модалним презентом: *Да сѐднеш* де ти јâ рѐкнем, *се јâ вѝдим* Ж.

Узрочним реченицама с презентом несвршених глагола у зависној, а другим глаголским обликом у главној клаузи, исказују се референцијалне радње: Долàзил'и су код нâс куповàл'и ра́ну, јер мѝ мàње стòке *држи́мо* Си.

Кад презенту у зависној клаузи последичниих реченица претходи презент у управној, њима се исказују истовремене нереференцијалне радње: Свѝ *прѝчају*, *да* пà(с) сāјбѝју *не познāјê* Г. Међутим, кад претерит у управној претходи нереференцијално употребљеној радњи у зависној клаузи, радње имају сукцесивни однос: Такô се ушāбѝл'и (збунили) да *не зна́мо* дѐ смо Бр, Родѝло на све страâне такô да *не зна́мо штà ћемо* з берићѐтем Бл, Ја се умориѝјо тал'ѝко, да једва *чѐкам* да *дôђем* до кревѐта ДД.

У предикатима погодбених реченица најчешће је презент глагола свршеног вида у обема клаузама:

Ако т *уфàти* да рàдиш, испедркâ те цадамѐрија Св, Да бôг да отрôв да попѝјем ако *попѝјем* кâфу бес тѐбе Ж, Ако у *испрòси*, те донѐсе òбел'еже, девôјка дâ тàмо нѐшто Б, Ако *бѝдне* кисмѐт, дāдȳ ју Др.

Презентом у предикату изричних реченица означава се истовременост вршења нереференцијалне радње и радње исказане претеритом у главној клаузи:[4]

Одржàше гòвор како *не трѐба* крѐста да *се нòси* Т, Њêн òбичај прê бѝјо да *се дѝне* рàно, да *побрѝше* кȳћу, да *налòжи* òган, да *услȳжи* свекрѐву, да *опѐре* сȳдове Ки, Тако сам остàо да *н идếм* у рòпсто ДД, Имàло е за гòдину да *посѝпл'ем* л'ȳће, ћѐцу, да *чѝстим*, да рѝбам, да *перếм* сȳдове ... да л'ȳћѝма *перếм* нòге, да *пол'ȳбим* рȳку ȳвече и ȳјутру Љe.

За исказивање радњи које су се вршиле у прошлости, презент се употребљава у приповедању са временском одредбом и без ње, од несвршених и свршених глагола:

Идếм јâ у шкôлу, а мâла Г, *Обрѐћеш се обрѐћеш* око тòга огњѝшта Др, Крз онȳ ручѝцу *вȳч'ȳ* волòви — *òреш*. Ки, Зве́зде *треперēдȳ* ка усрѐд л'ѐта СЛ;

Отѝдне снâ, *пол'ȳби* ју рȳке, у обàдва обрàза Би, *Покȳту* кàпе децàма и *узме́ду* врѐћу, па у врѐћу *тȳру* Ж, *Остàвим* бàдњак док не прегорѝ Б.

---

[4] Као у књижевном језику (в. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислав Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременоīа српскоī језика, Проста реченица*, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд, 2005, стр. 365; др Срето Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 12, Београд, 1906, стр. 123—127).

С обзиром на то да је приповедачки презент веома фреквентан, као на ширем простору говора косовско-ресавског дијалекта,[5] у једној реченици бележе се више облика од перфективних или имперфективних глагола, а неретко истовремено и од глагола оба вида:

Нâћемо му бȕчук брȁшња двâ — *покȕпимо* му Ки, Дѐца *дôћу*, па ме *пол'ȕбе* Ље, Нȁјпре *се окȕпл'у* дѐца, *прбȕчȕ се* и ја́је црвѐно *дâш* свȁкоме детѐту Би, О́дена *узме́ду* вȍла, пȁре *узмѐду* из ц'ѐпа Дш, Да ју (конопљи) *удѐсиш* мѐсто ко брȁшње, ȍнда пȍсл'е под матȉку бра́зде, јѐдну *покрȉваш* јѐдну *открȉваш* Гр, *Ткê* гȁраво пла́тно, па *сашȉје*, па *узнê* ȉглу, па сѐ *попл'ећȕје*, и *однѐсе* мȕжу пȕне двâ кȍвчѐга Би, Свôјте *конȁче, рȕчу* СЛ, Ȍни *дôћу, сѐдну* за астâл, *пȉју* ракȉје, *пѐву, пȕшу* дувâн К.

Квалификативни презент се јавља у индикативној и релативној употреби: Вȍћe *успѐва* свȁко Ље, Кујâвча се *ул'ȕва* о́де у Ȉсток Бр, Прȉчу да *отâпл'е* нѐгде ȉзвор Т.

Презент се јавља и у народним пословицама, од којих су неке прилагођене особинама говора подручја:

Кȍ *ȉма* ве́ка, ôн *ȉма* и л'ѐка Св, По јȕтру се дâн *познâјê* Гр, Бôн здрȁвога *нȍси* Г, *Не лȁје* кȕчка због сѐла, но због сѐбе Си, Док кȕчка *не мâне* рѐпом, псȉ *не идȕ* за њȍм Бс, Док де́те *не заплȁче*, мâјка му *не дâјê* сȉсе С, Зâједничка кобȉла *идê* бȍса, Јѐдан кȍлац плôт *не заграђȕје* ДД.

У пасивним конструкцијама садашње референцијалне радње исказују се повратним глаголима: Свакоја̂ко *се зовê* СЛ, Трȉдесет и шѐз гȍдина рâдни стâж ми *се рачунâ* Ки.

Транспоновање презента у будућност није честа, али не и непозната појава: У недѐл'у *идемо* у планȉну Г, Јȕтре *кȍсимо* ДД, *Долȁзи* из вȍјскê кроз недѐл'у дâнâ Пр.

Модални презент се најчешће јавља уз речцу *нека*: *Нек пôђе* нѐко Б, *Нек се жȁл'у* ДД, *Нек* ми ча́ре *на́ђе* мôј ȍтац Л, Бȍже, *нек се слȍжу* Дњ, Порȕчȉл'и ју *нека бȉра* Л; а с везником *да* уз речце *не, немој*, као и уз узвик *хајде*: *Нêне*, нâно, *д упâсимо човѐка* СЛ, *Немô д идêш* пу́том, јер ȍни крстâру ДД, *Немôј* ко штȁ *д укрâдê* СЛ, Нѐки каж'е *немô* бре такô фицȉре *да пцȕеш* Дш, *Немô да* се *пȕштиш*, нека рâди и ȍна К, *Немôјте овакô да рâдите* Ље, *Немôте д узȉмате* — срамȍта е Л, *Немôјте да се преда́те* Нѐмцȉма, бȍгоми не мȍгу сȁ да знâм ДД, *Ȁјде*, деверовȉца *да запѐва* Би, *Ȁјде да* ве *премѐстим* у Дȕгоњево Дњ, Ȍни, *ȁјде д укрȉстимо*, и ако на дȁју Шипта́ри *да тȕримо* крȉс Т.

Жеља, односно заповест саговорнику да се нека радња врши или изврши означава се и конструкцијом *да* + *презент*:

---

[5] „У трстеничком је говору оваква употреба велике фреквенције" (в. Душан Јовић, *Трстенички говор.* — СДЗб XVII, 1968, стр. 180).

Да те пȕстим, ал’ *да дȏ̄ђеш* сȃм БП, *Да ȕодȕиш* онȏ ја̀гње што е бел’ѐжено на врȃт БП, Снȁу *да ми ȕовѐдеш* Др, *Да вȍзиш* ка волȍвима кȍла ка идȕ̂ Ж, Ȍдма *да с обȕеш и д идȇш* Бр, Да *ȕȃмȕиш* како смо жȕвѐл’и Дш, *Да ȕокȕиш* свѐ дѐцу и *да дȏ̄ђете* Бл;

Д узнéте слȁву, ал’и каже ȍпет Светог Јовȁна ȍбавезно колȃч *да сēч’ȇте* онȍме Сетоме Јовȁну Дњ;

Да бȕдне дȍбро кот прȕетел’а СЛ, Бȏг *да сачȕва* Ки.

Модални презент најчешће се јавља у намерним реченицама:

Сам ве звȁо *да ȕознáте* тавȇ л’ȕде Дњ, Дошȁо *да дȃ* нѐкцију моȇ снаȇ Др, Ȍнда би тȕрила помало лȕка у танȕ̂ вȍду *да замирȕше* Г, Тȕ̂ дошȁо пȍп *да се исȕȕтуемо* Пр, Напрȇд сѐдни *да ȕкȇш* БП, Дȍшл’и овȕ̂ Мȕшȕћи *да* ме *ȕрȍсе* код ȍца моéга СЛ, Óде би долȁзил’и *д убеђȕју* Т, Сȁч тȕримо *да се ȕрȕје* Л, Па ȍпет тȕримо кȍње *да* га *ȕрȕвају* Д, Пȕшти га у рдȏв *да вȕди* кол’ȕко ракȕје ȕма Бс, Ȍни дóђи свѐ нȍћи тȁј вȕшак *да ȕрȃжу* Би, Узнȇ мало сȍл’и *да осȍл’и* онȕ̂ шéрпу Т.

Презент с везником *да* јавља се у функцији допуне глагола непотпуног значења:

Ђе д идēдȕ̂ у Срȍбију Дш, Четрȇс прве гȍдине *кȕȁо е да бēга* за Црȍну Гȍру ДД, Тȁмо био на пȍсо и *кȕѐо д идȇ* код нѐкога СЛ, Ми *смо кȕѐл’и* на чáмац *да идéмо*, да претȕримо преко Дрȕма ДД, Такȏ *су кȕѐл’и да учȕну* Ље, Ȍни су *ȕкѐл’и да удȁру* да запȃл’у Срȍбе Ки.

У овој функцији налази се и уз акценатски облик глагола *хȕети*, где има значење глагола *желети*, као у савременом језику:[6]

Ȍђу да кȃжем што сам бȕо на вѐжбу БП, Један Србијáнац *ȍђе да изȃђе* на пȍсо ДД, Сȁт мирȃс *ȍђе д узнēдȕ̂* ōдȇ код Мȕтȇ у Стѐпаницу Ки, *Ȍђемо* идéмо *да ȕрȃжимо* крȍс у унутрȁшњи, у Бурȁковац Т;

Понѐка *нȇђе да запѐва* Би, *Нȇте л’ȕди д идēдȕ̂* Гр, Нȁш чобȁнин каже ја *нѐђу да ȕȕштим* крȁве Дњ, *Нȇђе* ȍдма *да* му *ȕрекȕне* Дш, Кад *нȇђе* снȃ *да вȍл’и* свекрȍву, тȏ је до мȍмка њȏјнога К, Сȁд *нȇте* да *ȕреōовȍру* Н, *Нȇте да л’ȕбе* рȕке овȇ млáде Т.

Ова конструкција фреквентна је као допуна и глаголима: *моћи, морати, ȕочети, смети, ȕребати, умети*:

Сȁмо *мȍōу да знȃм* од моѐга дѐде Дњ, *Мȍже да бȕдне* нȕгде *нѐ мож д искȍчиш* К, Кȁко *мȍōу* такȏ *да ченȕдȕ̂* Љу, *Мȍже да се разбол’ȕ̂* Пр, *Мȍже* чȍвек *да оđōрȕ̂* СЛ;

Јá тȏ вȕдо нéсам, *да* те *лȁжем не мȍōу* Т, *Не мȍже да* га *обȍрне* на дȍрво К, *Не мȍжу* нȕшта *да* ни *урȃду* ДД, *Не мȍже* више *д издржȕ̂* Б, *Не мȍже да* у *ȕонѐсе* Бл, *Не мȍōу да* ти *кȃжем* Гр, *Не мȍōу* свѐ *да запȃмȕим* Др;

Бȃл’е, пошто се зарȁтило, јȃ *мȏрам да идȇм* БП, Ȍна *мȏра* онȍме рȍбл’у свēмȃ *д учȕни* нáчин Би, Јутредȃн *мȏра* ȍпе *да* га *вѐје* Би, *Мȏра да идȇш* прво кот пȍпа Ки, Мȕ̂ *мȏра да ȕчимо* на клȕ́пе тȁмо у тр-

[6] Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма, књ. II* — Београд (Научна књига, стр. 601).

пеза̀ридју Ки, Да рѐкнемо *мо̑раш* то̀га *д узме̑ш* Ље, *Мо̑раш да подѐл'иш* Љу, *Мо̑ра* један дрȕгога *да слу̑жи* Пр, Ѐнда *мо̑раж да у чу̑ваш* две̂ недѐл'е да̄на̂ СЛ, Ѐн ша̀јкачу напȕни и *мо̑раш да попȉјеш* Т;

До̀бро, ако не *по̄чне да пȉје* Ље;

Не сме̑м да се кре̑нем Бр, *Не сме̑м д ул'ѐ̄інем* Бр, *Не сме̑* нѝко *д узме̑* сȕпу да вечѐра ДД, Мо̑ј га̀зда *не сме̑ да држи̑* пи́штол' Ки, *Не сме̄ду̑* нѝшта *да ї̄овдре* СЛ, *Да се пре̄крѐсте не сме̄ду̑* Т;

Ти̑ *тре̄ба да* му *вѐруеш* Би, *Тре̄ба да бȉдне* прѐтодник Гр, *Тре̄ба да се обрѐ̄ћеш* око ва̀тре Др, *Тре̄ба* л'ѐпо *да* га *пошту̑еш* К, *Не тре̄ба да* му *крѐ̄пим* Пр, Одво̑ј ва̑де кол'ѝко *тре̄ба* сва̀дбу *да чини̑* Св, *Тре̄ба*, тави̑ мна́ди што̀ су, *да се дȉ̄ну* ра̀но Св, *Тре̄ба д иде̄ду̑* да повѐду мна̑дицу СЛ, *Тре̄баш да пока̑жеш* л'ȕбав Г;

Свака *умȉје да развȉје* Ље, Ти̑ *н уме̑ш да пе̄ваш* Би, Ти̑ *н уме̑ш да пре̑ча̄ш* Би, Ја̑ *н уме̑м д иде̑м* Г, *Н уме̑м да ћита̑м и да пȉшем* Ки, *Н уме̑ д очȉсти бра́зду* Љ, *Н уме̑ да пре̑ча* Љу, Са̀д а̀рмунике, *н уме̑м* ти *ка̑жем* — струмѐнти СЛ.

Презент с везником *да* употребљава се уз придевске, прилошке и глаголске изразе:

Ја̑ *сам жѐл'ан* прѝетел'а са̀ *да ȉмам* Т, То̑ *су ду̑жни* јѐдан дрȕгога *да држе̄ду̑* СЛ;

Вал'а̑ се вел'ѐ̄ду̑ то̑ *да се* нѐшто *узме̑* СЛ, *Не вал'а̑ да сѐјеш* бра̑шње С, Ни л'ѐбац *не вал'а̑ да ї̄рѐјеш* С, *Не вал'а̑ да крѐ̄пи* децама од урѐзника Пр;

Бојȉм се да не напа̀не нѐко Бс.

У исказивању будуће радње ова конструкција је обичнија од инфинитива уз футурску енклитику.[7]

До̀бро, но ка̀ко *ће̑ж да* ме *оста̀виш* ти̑ БП, Де̑веру *те да ту̑ру* црпȕл'у на гла́ву Би, Ко̀ *ће да иде̑* на јену фа̀брику да ра̑ди ДД, Ѐна *ће да ж'пви̑* уо̄де̑на Дш, Стари сва̀т по̀сена *ће да тра̑жи* мла́ду Т;

Ћемо ми̑ *да* те *држ'и́мо* Дш, Ми̑ *ћемо да* бо̑мбу *ба̀цимо* у кȕћу Ље, Ѐни, каже ми̑ *ћемо да ра̀туемо* о̄де̑на Т, А̀јде *ћемо*, дѐцо, *д иде́мо* по по̀л'у бес по̀па Т;

К *о̀ј да зна́те*, ја̑ ѝм дѐсеторо Ље, Та̑пут не́су гл'ѐдал'и чко̀л'е, но како *те да чу̑вају* Св;

Ће д иде̄ду̑ у Срѐбију Дш.

Обично уз повратне глаголе конструкција се јавља без везника, а појава бележи и уз прелазне и непрелазне глаголе:

ја̑ *ћу се преда̑м* Дс, то̑ *ће се ба̀ци* Дш, ка *ће се жѐни* Би, *ћемо се посȉпл'емо* Бл, *не̑ће се преда̄ду̑* Бр, *ћу* те *ја̑вим* жанда̄рѝма Бр, не ма̑ри, па *ћу* му *ка̑жем* Г, *ћеш* тѐбе *спре̑мим* нешто по́себно Ж, дѐ *ћеш* ти *кал'ѐмим* Б, ѐн *ће* ти *пре̑ча* СЛ, кол'ѝко *ће* ти *тра̑жи* Ки.

[7] То се и очекује пошто је „код писаца из источних наших крајева све чешћа употреба презента са *да* у овој служби (в. Михаило Стевановић, *Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом да.* — Наш језик, књ. V, 1953, стр. 88).

На источном делу подручја северне Метохије, источно од линије коју чине Источка река и Бели Дрим, уочава се генералисање облика *ће* за сва лица, сем за 1. л. јд., које је карактеристично за неке говоре централне и источне Србије,[8] а бележи се и на подручју говора косовско-ресавског дијалекта:[9]

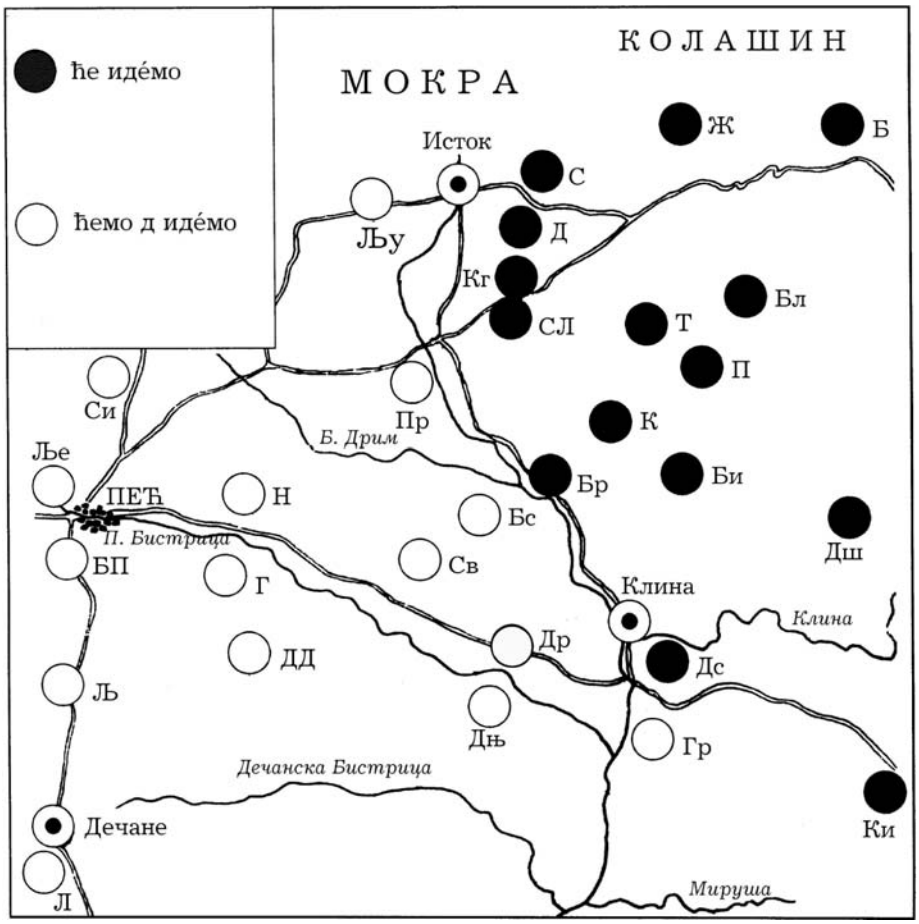

Генералисање облика *ће*

ће да вȕдиш Ж Т, ка у ра̀т *да ће да пôћеш* Б, *ће да преш̄ȕриш* Би, *ће да* м *узмêш* Бр, шта *ће да рâдиш* Гр Т, шта *ће да чинîш* К С, тӣ *нêће да* ју *нȍсиш* кат се ȍна пребȕје Дш;

ће се вȕдимо Кг, мӣ *ће да се дêл'имо* Ж, *ће да пȕшт̄имо* Бл Д Ки П, несȁп 'изгледа' *ће се раст̄ȕримо* Дс, мӣ *нêће* да ве *пȕст̄имо* Бр;

овô *ће да да́т̄е* С СЛ.

---

[8] Александар Белић, *Дијалект̄и ист̄очне и јужне Србије.* — СДЗб I, 1905, стр. 636.

[9] Радоје Симић, *Левачки говор.* — СДЗб XIX, 1972, стр. 399.

Изложена грађа сугерира закључак да се у погледу употребе презента, говори северне Метохије, добрим делом уклапају у књижевнојезичке норме, а најмаркантније одступање испољава се у конструкцији с везником *да* у функцији футура I, којем је употреба маргинализована.[10]

Подручје које се овде испитује није компактно, већ је поларизовано на источни део источно од Истока и Клине где се јавља генералисање облика *ће* и западно у околини Пећи где су футурски облици нешто фреквентнији него на истоку.

Крагујевац

[10] На тридесет страница текста компјутерског слога дијалекатске грађе из тридесет пунктова, забележени су следећи примери футура са инфинитивом: Ја̂ ни́сам зна̀ла, да *ће* ми *прекѝнут* гла̂ву Ље, Ја̂ и *мдѓу опсо̀ват* Ље, *Не̂те* ми *се нал'у́тит* Ље, Ла̀кше ти е то̀вар жѝта *ку́тит*, него са воло̀вима *ву̂јти* ра́ну Ље, Ма̂јка *не̂ће ра́ћат* вѝше Ље, *Не̂те* о̀ни *на̀ма* о̀браз узѐти ДД, Па нека бу̀де шта *ће бѝт* ДД, *Не̂ће про̂ј* ни пѐтнаез да̄на̂ ѝма да ископа̀ју њѝ ДД, О̏пе *те до̂ћ* Дш; *Нити* мо̀жемо узѐти од њѝ, *нити* про̀дати Св, Н умѐм ти при́чат ка̀ко, н умѐм ти ка́зат, трѝ го̀дине пре̂ ра̀та СЛ.

КОНДИЦИОНАЛНО-КАУЗАЛНИ КОМПЛЕКС[1]

ВЕРА ВАСИЋ

UDC 811.163.41'366.596

Кратак садржај. У чланку се разматрају структурна и семантичка обележја кондиционално-каузалног комплекса са каузалном или комплементом клаузом у функцији предикатива у аподози са пропозиционалном анафором *то* у функцији субјекта.

Кључне речи: кондиционална клауза, кондиционално-каузални комплекс, фактивност; синтакса, семантика, српски језик.

Под уредништвом Виктора С. Храковског објављен је обиман зборник под насловом *Typology of Conditional Constructions*, који садржи радове са подацима из 24 језика, од тога само о једном словенском — бугарском. Истраживања су рађена на основу уводног текста (*Conditional constructions*: *a theoretical description* (*meaning, calculus, typology*)) и упитника (*A questionnaire on conditional constructions*) уредника зборника. Чињеница да је у уводном тексту дат систематски преглед типова кондиционалних конструкција с обзиром на њихова морфосинтаксичка и семантичка обележја, те да су на основу упитника описани поједини језици, међу којима није и српски/хрватски, подстакла ме је да проблем кондиционално-каузалног комплекса у српском језику покушам објаснити полазећи управо од семантичког модела изложеног у зборнику да бих одговорила на тако често питање „ако p, онда q (зато што z)", односно „(зато што z) онда q, ако p", питање с којим се морао често сретати и колега Мато Пижурица, у чију част се овај број Зборника за филологију и лингвистику и објављује.[2]

Између реченице на самом почетку текста — цитат такође из уводног дела текста (Traugott Closs. E. at al. — *On Conditionals*, 1986: 3), у коме се специфичност кондиционалних конструкција објашњава тиме што оне директно одражавају способност човека да размишља о алтернативним ситуацијама, изводи закључке на основу непотпуне информације,

---

[1] Овај рад је део истраживања организованог у оквиру пројекта Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања (148010) Министартства науке и заштите животне средине Републике Србије.

[2] Овом приликом, с обзиром на тип и обим текста, нећу дати комплетан опис кондиционалних клауза на основу упитника Храковског. Напомињем да је ситуација у српском/хрватском језику веома исцрпно представљена што се тиче структурних модела кондиционалних конструкција (Musić 1898, 1900; Пипер 1998), семантичког односа између протазе и аподозе (Musić 1898, Ivić 1983; Кравар 1985; Катичић 1984) и темпорално-модалне парадигме (Musić 1898), што као параметре за утврђивање статуса кондиционалних конструкција издваја и Храковски.

замишља могући однос између ситуација и да разуме како би се свет променио да су одређене околности биле другачије — и реченице са самог краја уводног текста којом Храковски тврди да је дефиниција универзалног кондиционалног концепта (IF концепта) немогућа, зато што он представља семантички примитив, који, ако се ова тврдња повеже са оном с почетка текста, стиче на основу универзалности прагматичке матрице — постављени су и образложени основни типолошки принципи класификације кондиционалних конструкција на основу којих се могу обрадити подаци из структурно различитих језика.

Храковски је пошао од следећих задатака: (1) идентификовати неопходне и довољне семантичке параметре за конструисање универзалног и прагматички релевантног калкулуса кондиционалних конструкција; (2) утврдити које су логичке опције калкулуса примењиве на све језике, на неке језике а које су потпуно непримењиве; (3) утврдити семантичке, прагматичке и комуникативне карактеристике кондиционалних конструкција на основу којих се може објаснити употреба одређеног обрасца у дискурсу; (4) идентификовати формална обележја и типове веза кондиционалних конструкција на основу којих се директно или индиректно утврђује семантички тип; (5) утврдити који су концепти сематнички блиски кондиционалном, и који чиниоци омогућују да се формално истим средствима обележавају сви семантички блиски концепти; (6) формулисати упутник за испитивање кондиционалних конструкција на основу којег ће се оне моћи описати у свим природним језицима (стр. 6).

Делећи опредељење Храковског да се у утврђивању концепта кондиционалности може ићи од „форме ка значењу", поћи ћу од два модела кондиционално-каузалног комплекса у којима се у синтаксичкој позицији предикатива суперординиране клаузе јавља субординирана клауза, сагледајући их у складу са задатком (3) и (4):

1. Cond. cl. + Sup. cl. (то је + Caus. cl. (зато што + Pred.))[3]
2. Cond. cl. + Sup. cl. (то значи + Compl. cl. (да + Pred.))

Наведени модел је вишеструко обележен: обавезни члан аподозе је пропозиционално деиктична јединица *то* у синтаксичкој функцији субјекта, предикат је копулативан (*јесам/бити*, *значити*) са субординираном клаузом у функцији предикатива. Представљени модели кондиционално-каузалног комплекса могу се проверити на моделским примерима (1-1.1), а потврдити примерима из корпуса (2-2.1).[4]

1. Ако је могао то$_{прон}$ да уради, то$_{проп}$ је зато што је бешчастан.[5]
< ако је могао то да уради, онда је то урадио зато што је бешчастан.
> он је бешчастан ако је могао то да уради.
> зато што је бешчастан, он је могао то да уради.
> он је могао то да уради. он је бешчастан.

[3] Cond. cl. — кондиционална клауза; Sup. cl. — суперординирана (главна) клауза; Caus. cl. — каузална клауза; Compl. cl. — комплементна клауза; Pred. — предикат.

[4] Наводим примере из Електронског корпуса савременог српског језика, како стога што је он подобан за претрагу тако и у циљу његове афирмације. Вишецифрени број испред примера је шифра примера у корпусу.

[5] то$_{прон}$ — *то* прономинално; то$_{проп}$ — *то* пропозиционално.

1.1. Ако је могао то$_{прон}$ да уради, то$_{проп}$ значи да је бешчастан.
< ако је могао то да уради, онда то значи да је бешчастан.
> он је бешчастан ако је могао то да уради.
> он је могао то да уради зато што је бешчастан.
> зато што је бешчастан, он је могао то да уради.
> он је могао то да уради. он је бешчастан.

2. 1752721: Ако Фројда, који је преузео неке од тих добро познатих идеја својих савременика, можемо назвати творцем психоанализе, то је зато то им је он дао чињеничко утемељење.

> зато што им (преузетим добро познатим идејама својих савременика) је дао чињеничко утемељење, Фројда можемо назвати творцем психоанализе.

> он им (преузетим добро познатим идејама својих савременика) је дао чињеничко утемељење. њега можемо назвати творцем психоанализе

2.1. 21712829: Ако се неко од монаха није вратио у манастир, то је значило да се у току Великог поста упокојио на месту где се подвизавао

< ако се неко од монаха није вратио у манастир, онда се у току Великог поста упокојио на месту где се подвизавао

< зато што се упокојио у току Великог поста на месту где се подвизавао, неко од монаха се није вратио у манастир.[6]

На основу формалног критерија аподоза је двоструко суперординирана: кондиционалној и каузалној, под условом релексикализације предиката, односно комплементној клаузи; на основу семантичког критерија међузависност се упоставља и између субординираних клауза — кондиционалне и каузалне, односно кондиционалне и комплементне. Темпорална парадигма целог комплекса у складу је са парадигмама једноструке суперординације аподозе, а под контролом логике распоређивања условљавајућих и условљених, узрокујућих и узрокованих радњи, дакле:

1. Cond. cl. ($Pred_P$) + Sup. cl. (то cop_P + Caus. cl. (зато што + $Pred_P$.))
1.1. Cond. cl. ($Pred_{P1}$) + Sup. cl. (то cop_{P1} + Caus. cl. (зато што + $Pred_{P1,\ P}$.))
1.2. Cond. cl. ($Pred_{F2}$) + Sup. cl. (то cop_{F1} + Caus. cl. (зато што + $Pred_{F1,\ P}$.))
2. Cond. cl. ($Pred_P$) + Sup. cl. (то cop_P + Compl. cl. (да + $Pred_P$))
2.1. Cond. cl. ($Pred_{P1}$) + Sup. cl. (то cop_{P1} + Compl. cl. (да + $Pred_{P1,\ P}$))
2.2. Cond. cl. ($Pred_{F2}$) + Sup. cl. (то cop_{F1} + Compl. cl. (да + $Pred_{F1,\ P}$))[7]

У стандарном, двопредикатском, моделу протаза је семантички независна, а аподоза семантички зависна.[8] У кондиционално-каузалном комплексу семантички су независне обе субординиране клаузе у односу на аподозу. Каузалном клаузом образлажу се услови под којима је дошло, или под којима долази или ће евентуално доћи до ситуације у апо-

[6] Наведене реченичне варијанте не могу се, дакако, сматрати нити синтаксичким, а још мање стилиским еквивалентнима полазних реченица.

[7] Детаљније представљање темпоралне парадигме подразумевало би регистровање образаца са синонимичним глаголским облицима и идентификацију вида.

[8] Уп. Пипер (2005: 814): Ситаутивни оквир синтаксичке реализације сематничке категорије кондиционалности сложене је природе и обухвата (а) узрочну ситуацију, као ситуативни агенс у условно-последичном односу: (б) полазну ситуацију, која је пацијативне природе, а реченица са условно-последичном конструкцијом присутна је само као пресупозиција, (в) каузативни агентивно-пацијативни однос између (а) и (б), најзад (г) последичну ситуацију, као резултат деловања ситуације (а) на ситуацију (б). Поред тога, ситуативни оквир кондиционалности обухвата, као специфично обележје у односу на каузативност и (д) алтернативни плуралитет узрочних ситуација од којих се једна издваја као хипотетички узрок (услов) последичне ситуације.

дози, што значи да се образлаже протаза. Комплементном клаузом се изриче закључак у вези са оним што га је условило, односно евалуира протазни предикат с обзиром на могућност условљавања аподозе, али и индиректан узрок саме протазе. За разлику од стандардног модела, у коме протаза изражава услов типа *ако/и само ако*, што значи да то не мора бити и једини услов, у кондиционално-каузалном комплексу дати услов се ограничава ситуацијом у каузалној, односно комплементној клаузи, чиме се обезбеђује да се дате кондиционалне клаузе не могу укинути, што не значи да се њихов предикат не може негирати. Истовремено, међутим, успоставља се и однос у супротном смеру — условљава се могућност деловања узрока и извођења закључка. Из овога следи да се између пропозиција формулисаних помоћу кондиционалне клаузе и каузалне или комплементне успоставља протазно-аподозни однос, и то „ако p, онда q", али и „ако q, онда p". Кондиционално-каузалним комплексом говорник може, дакле, образложити своју претпоставку (каузална или комплементна у односу на кондиционлану), или условити, ограничити, своју тврдњу (кондиционална у односу на каузалну или комплементну).

У стандардном моделу фактивност протазе супротна је семантичком односу који успоставља са аподозом.[9] Међутим, ако је међу предикатима двеју клауза успостављен каузално-консекутивни нехипотетички однос, у зависности од лексичког значења глагола и ситуације, обе радње могу бити фактивне,[10] што значи да се такав однос може успоставити и између субординираних клауза у кондиционално-каузалном комплексу.

Структурно-типолошка обележја предиката релевантна су само у случају комплексног предиката са модалним глаголима операторима, у којима може доћи до неслагања између граматичке и лексичке информације, конкретно између информације коју прослеђује перфекатска парадигма и лексичко значења гл. *моћи*. Проблем приликом утврђивања фактивности оваквих предиката у презенту настаје и услед тога како се поима актуелност неке радње, и у каквом су односу феномени фактивности и начелног односно конкретног саопштавања (Ивић 1988).[11]

---

[9] Храковски (1996: 185) изричито тврди да нефактиваност представља семантичку особеност кондиционалних клауза, али да у дијалозима постоје и такви примери у којима „излази да је услов фактиван, уколико је дата радња остварена". Гивон (Givon 1990: 828—833) истиче да су кондиционалне клаузе нефактивне и да се њихова истиносна вредност креће између „могуће истинит" и „неистинит" (нефактиван). Наводи да Томпсон и Лангакер сматрају да многи језици изражавају и концепт „мало вероватан али не и потпун немогућ". М. Ивић (1983: 152) издваја мотивационе клаузе у „којима предикат именује радњу у референцијалном смислу (као сасвим конкретну објективну датост)", за које, даље тврди, да иако подсећају на кондиционалне клаузе, то по значењу нису.

[10] У сложеној реченици критериј фактивности проверава се на основу семантичког односа међу клаузама, карактера радњи означених глаголима у функцији предиката и његове темпорално-аспекатске парадигме, и, дакако, модалитета говорног чина и заједничког знања говорника и саговорника о догађају о којем се реферише. С обзиром на то да фактивност није морфологизирана, граматичка средства удружују се, по правилу, са лескичким, са реченичним модификаторима и партикулама (Ивић 1977).

[11] Реферишући о некоме ко услед повреде или болести није могао да хода, можемо рећи „сада већ може сам да хода", и тако фокусирати актуелност дате способности а не

На основу лексичког значења и семантичког односа међу клаузама у кондиционално-каузалном комплексу гл. *моћи* у функцији оператора у комплексном предикату реферише о способности или и вољности вршиоца да оствари радњу именовану глаголом у функцији комплементизатора, из чега следи да се у перфекту и презенту он може употребити фактивно, а да се гл. комплементизатор користи за разликовање конкретног од начелног саопштавања на исти начин као и у случају простог предиката са пунозначним глаголом, на пример:

> Ако је у стању да препозна шта је лепо, то је зато што носи лепоту у себи ... (Пауло Коељо, Приручник за ратника светлости, 1998: 136).[12]
>
> 6851247: Наравно, ако је направио одређени корак то је зато што другачије није могао, што су га покрет његових мишића, ток његових мисли довели до тога да направи баш тај корак.
>
> 3067157: Наједаред му нешто сину у главу: ако се толико муче, то је зато што не знају правила.

Семантичка посебност, како каже Храковски, реченица са гл. *значити* као предикатом аподозе, јесте у томе што ситуација у протази, у случају да се оствари, омогућује говорнику да изведе говорни чин логичког закључивања (стр. 16),[13] а саговорнику, не говорнику, да тврди да су те реченице фактивне, што он показује на следећем примеру: „*Peter, look! The rabbit has eaten the carrot*." „*If the rabbit has eaten the carrot*, *then it must have been hungry*."[14] У уводном делу и у упитнику Храковски не издваја примере са каузалном клаузом као предикативом у аподози, те је самим тим ни не разматра приликом утврђивање фактивности протазе; међутим у представљању темпорално-модалне парадигме у бугарском Николова даје један такав пример (Ako tvojat prijatel se smee tako silno, toj je (što e) v dobro nastroenie).[15]

На почетку постављена релација „ако p, онда q (зато што z)", односно „(зато што z) онда q, ако p" оставарује се у кондиционално-каузал-

---

конкретну реализацију радње идентификоване комплементизатором. Пипер (2005: 636) реченицу типа „он може да говори" третира као модално неодређену, будући да се „њен денотат не може узети као нешто реално или ireално, него као нешто што је неутрално према реалности/ireалности исказа", и супротставља је модално одређеној „он говори", чији се „пропозитивни садржај представља као реалан".

[12] У наведном примеру наместо гл. *моћи* у функцији оператора јавља се његова лексичко-граматичка перифраза (*бити у стању*).

[13] Поводом кондиционалних конструкција са гл. *значити* као предикатом аподозе, Храковски истиче да у њима, супротно стандардној протазно-аподозној секвенци, ситуација у аподози претходи ситуацији у протази, и при том наводи следећи пример: Ако је температура ваздуха пала испод нуле, то значи да се циклон преместио на запад (ср. 16). Ово је пример који је навео и у раду из 1996. године.

[14] У приказу ситуације у бугарском језику наведен је пример у чијем је преводу на енглески језик дозвољена употреба гл. *значити*: One does not weep for deceased like that. If Granny Minčovica is dead, [this means] she has gone to rest […] from torment. Коментаришући хипотетичке кондционалне клаузе Р. Николова, истиче: „Њихово значење укључује пресупозицију да, иако говорник зна (на основу контекста, ситуације или као универзалну истину) да је услов фактиван, и да је слушалац тога свестан, он/она га третирају као могућ" (стр. 141).

[15] Пример је оригинално дат у латиничкој транскрипцији.

ном комплексу са каузалном клаузом у функцији предикатива уз копулативни гл. *јесам/бити* или са комплементом предикативном клаузом уз копулативни гл. *значити* и пропозиционалном анафором *то* у функцији синтаксичког субјекта, која онемогућава инверзију протазе и аподозе карактеристичну за стандардни модел. Пошто се између субординираних клауза успоставља каузално-консекутивни однос, кондиционална клауза, у зависности од лексичког значења гл. у функцији предиката и ситуације, може бити и фактивна, што је супротно стандардном, двопредикатском моделу. Формализацијом датог семанатичког односа на овај начин говорник може каузалном или комплементом клаузом образложити своју претпоставку постављену у кондиционланој, или супротно томе, кондиционалном условити тврдњу изречену у каузалној или комплементној.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Givon, T. (1990). *Syntax. A functional-typological introduction*. Vol. II. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Ивић, М. (1977). Теоријско-методолошки проблеми словенске синтаксе везани за концепт фактивности. *Јужнословенски филолог* XXXIII, 1—16.

Ivić, M. (1983). O srpskohrvatskim pogodbenim rečenicama. *Lingvistički ogledi.* Beograd: Prosveta. 145—153.

Ивић, М. (1988). О разликовању конкретног од начелног саопштавања у српскохрватском језику. *Глас САНУ* CCCLII. 1—6.

Катичић, Р. (1984—85). Врсте погодбених реченица у стандардном језику српском или хрватском. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXVII—XXVIII. 339—343.

Кравар, М. (1985). Модална типологија хипотетичког периода у хрватско-српском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 14. 11—21.

Musić, A. (1898). Rečnice s konjunkcijom „ako, neka, li" u hrvatskom jeziku. *Rad JAZU* 134. 1—79.

Musić, A. (1900). Rečenice s konjunkcijom „da" u hrvatskom jeziku. *Rad JAZU*. 142.

Пипер, П. (1998). О кондиционалности у простој реченици. *Јужнословенски филолог* LIV. 41—58.

Храковский, В. С. (1996). Условные конструкции (опыт исчисления). У: *Теория функциональной грамматики*. Санкт-Петербург: „Наука". 175—214.

Hrakovskij, V. S. (ed.) (2005). Typology of Conditional Constructions. Lincom Europa.

О ПРОБЛЕМУ НЕ(ПРЕ)ПОЗНАТЕ РЕЧИ У ОБРАДИ ТЕКСТОВА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

ДУШКО ВИТАС

UDC 811.163.41'322.2

Кратак садржај. У раду се анализира проблем формалних речи које остају непрепознате у процесу аутоматске морфолошке анализе. Дата је класификација оваквих речи и размотрене могућности њиховог свођења на одговарајућу одредницу електронског речника. Показано је да њихово потпуно препознавање подразумева и израду специјализованих речника као што су речник властитих имена (са одговарајућим морфолошким информацијама) и речника оказионалне лексике одређеног текста.

Кључне речи: непозната реч, аутоматска морфолошка анализа, српски језик, корпус.

1. *Дефиниције и проблеми*

Први корак у обради природних језика је развој (аутоматског) морфолошког анализатора. Овакав програм је неопходан како у лингвистичким истраживањима (нпр. за ефикасно претраживање електронског корпуса), тако и у информатичким применама као што су проналажење информација (енгл. *information retrieval*) или аутоматско превођење (енгл. *machine translation*).

Рад морфолошког анализатора за језике са развијеним морфолошким системом темељи се често на консултовању речника који описује однос између формалних речи (речи из текста или *токена*, а то је низ алфабетских карактера између узастопних сепаратора, енгл. *token*), и одредница (или *лема*) у речнику. Овај однос може бити исказан на различите начине и са различитим степеном прецизности. Штавише, однос између токена и леме може се успоставити и статистичким методама: тада се знање о морфолошком систему језика који се анализира не представља експлицитно у анализатору (Brants).

Морфолошки анализатор се примењује на реални текст, тј. на текст који није претходно прилагођен захтевима обраде кроз фазу претходне редакције (енгл. *preediting*). То значи да се у анализатор не уграђују претпоставке о изгледу или садржају текста. Под таквим условима се природно јавља *непозната реч*, а то је токен који није био препознат током процеса морфолошке анализе. Морфолошки анализатор таквој речи не може да додели информацију о граматичком статусу, што представља проблем у интерпретацији излазних резултата (Daciuk), (Weischedel).

Појава непознате речи је последица чињенице да је речник који консултује морфолошки анализатор статична структура и ма колико био исцрпан, нови токени не могу у њему бити описани. Овај феномен је на известан начин последица Зипфовог закона који казује да је однос између ранга и фреквенције токена константан. Ово посредно значи да најфреквентнији токен има приближно ону фреквенцију која одговара укупном броју хапакса у тексту (односно речи са фреквенцијом 1) независно од дужине текста. Из Зипфовог закона следи да се повећавањем броја токена у корпусу повећава како фреквенција најфреквентнијег токена, тако и број токена који до тада нису били представљени у корпусу. Ако је речник описивао све токене који се појављују у корпусу у једном датом тренутку, онда додавање нових текстова корпусу изазива појаву токена који до тада нису били представљени, а тиме и појаву непознатих речи.

Циљ овог рада је да размотри феномен непознате речи у овом смислу, као и различите методе које омогућавају да се непозната реч опише или апроксимира на основу различитих типова морфолошких речника. Резултат овакве анализе, као што ћемо видети, допушта да се прецизно опишу *компоненте* од којих је састављен речник одређеног текста.

2. *Морфолошки анализатор*

Морфолошки анализатор српског језика се заснива на методи лексичког препознавања (Silberztein), а ова метода подразумева постојање морфолошког електронског речника (скраћено, е-речник) у прецизно утврђеном формату. Структуру е-речника илуструје следећи извод из његовог садржаја:

адресом, адреса. N:fs6q
адресовано, адресовати. V18+Imperf+Tr+Iref+DerOvatiIrati:Tns
аероплана, аероплан. N:ms2q:mp2q:mw2q:mw4q
агавама, агава. N+Bot:fp3q:fp6q:fp7q

У сваком реду је наведен прво токен (нпр. *адресом* у првом реду), затим лема (*адреса*), а иза тачке, редом, врста речи (*N* за именицу, *V* за глагол, итд.). Иза информације о врсти речи, симболом + су раздвојена различита деривациона, синтаксичка и семантичка својства леме (нпр. + *Bot* за ботанички, + *DerOvatiIrati* за алтернативни облик инфинитива *адресирати*). Иза симбола : наводе се вредности граматичких категорија које повезују токен са лемом: кôд *fs6q* указује да је токен *адресом* инструментал (*6*) сингулара (*s*) именице (*N*) граматичког женског рода (*f*) која је обележена као неживо (*q*). На сличан начин се интерпретирају и остали наведени кодови. Овај формат је познат као ЛАДЛ-формат морфолошког речника, а он је сагласан са стандардом о морфолошкој анотацији МАФ (Clément). Напоменимо да у овом формату постоје е-речници за већину европских језика.

Е-речник српског тренутно садржи око 120.000 лема и око 1.420.000 токена, којима је реализован знатно већи број граматичких облика. По-

ред опште лексике (око 85.000 лема), у речник су укључена и властита имена (географски називи и лична имена).

Поступак који се примењује у процесу морфолошке анализе састоји се у екстракцији токена из текста и испитивању да ли се он налази у колони токена е-речника. Уколико се утврди да се екстраховани токен налази у првој колони речника, онда му се додељује једна или више одговарајућих лема, као и граматичке информације придружене леми. Ако се токен не појављује у е-речнику, онда се он сврстава у категорију непознатих речи. За реченицу *Сигнал откуцава своје металне тонове*,[1] морфолошки анализатор даје следећи резултат:

(1) {*Сигнал*, сигнал.N:**ms1q**:ms4q}
{*откуцава*, откуцавати.V1+Imperf+Tr+Iref:**Pzs**:Ays:Azs}
{*своје*, свој.PRO+ProA+Pos:ns1g:ns4g:fs2g:fw2g:fw4g:**mp4g**:fp1g:fp4g}
{*металне*, металан.A+Mat:**aemp4g**:aefs2g:aefw2g:aefw4g:aefplg:...}
{*тонове*, тон.N:**mp4q**}.

Овакав редундантни излаз из морфолошког анализатора долази отуда што се информације о контексту не узимају у обзир, него се сваки токен анализира посебно. Резултат рада морфолошког анализатора се може свести на уобичајену интерпретацију[2] применом локалних граматика (Витас 2006). Други пример морфолошке анализе пружа секвенце *група младића и девојака, обучених у летње хаљине светлих боја*:[3]

(2) {*група*, .N:fs1q:fp2q}
{*младића*, младић.N+Hum:ms2v:ms4v:mp2v}
({*и*,. CONJ}+{и,.PAR})
{*девојака*, девојка.N+Hum+Ek:fp2v},
{*обучених*, обучен.A+PP:aemp2g:aefp2g:aenp2g}
({*у*, .PREP+p2} + {у, .PREP+p4} + {у, .PREP+p7})
{*летње*, летњи.A+PosQ+Ek:aemp4g:aefs2g:aefw2g:aefw4g:aefplg:...}
{*хаљине*, хаљина.N:fs2q:fw2q:fw4q:fp1q:fp4q:fp5q}
({*светлих*, светао.A:aemp2g:aefp2g:aenp2g}+
{*светлих*, светлити.V553+Imperf+It+Iref:Axs})
({*боја*, бој.N:ms2q:mw2q:mw4q}+{боја,.N:fs1q:fp2q}+
{*боја*, бојати.V542+Imperf+It+Ref:Ays:Azs})

У резултату се јављају вишеструка решења за поједине токене јер анализатор не води рачуна о контексту. Токен *у* може бити предлог који захтева генитив (p2), акузатив (p4) или локатив (p7), а токен *боја* може представљати реализацију именичких лема *бој* или *боја* или глагола *бојати (се)*, итд. И овде се, користећи локалне граматике, могу одстранити поједине нежељене интерпретације. На пример, пошто се секвенца *летње хаљине* не може интерпретирати као секвенца у локативу, могуће је аутоматски елиминисати интерпретацију предлога *у* са локативом (PREP+p7).

---

[1] Бранимир Ћосић: *Врзино коло*, Нолит, Београд, 1965. стр. 15.

[2] Уобичајену интерпретацију би у овом примеру представљали кодови наглашени црним слогом.

[3] Ibid, стр. 15.

Алтернативни поступци морфолошке анализе се заснивају на методама аутоматског учења и статистичким подацима. Код ових поступака се знање о својствима леме преноси на корпус у целини са узорка текстова који су унапред морфолошки обележени. Као илустрацију оваквог прилаза наведимо примере резултата које дају систем *Totale* (Erjavec) у примени на текст из претходног примера. Морфосинтаксички опис је овде дат у складу са препорукама *Multext-East* (Витас 2004а):

група	група	Ncfsn--n
младића	младићати	Vm-p3s-an-n---p
и	и	Q
девојака	девојка	Ncfpg--y
,		PUNCT
обучених	обучен	Afpfpg
у	у	Spsa
летње	летњи	Aopfpa
хаљине	хаљина	Ncfpa--n
светлих	светлих	Afpfpg
боја	боја	Ncfsn--n

Разлика овог прилаза у односу на методу лексичког препознавања је јасно видљива. Програм овде настоји да за анализирани токен пронађе најсличнији низ слова налик обрасцу који је саставио у фази учења. Тако је токен *младићи* интерпретиран као глагол (V) **младићати* јер су у узорку на коме је програм обучаван десни фактори *-ћи, -ићи, -дићи* карактеристични за глагол, па је аутоматски генерисано правило дало лему **младићати*. Придев *обучених* је интерпретиран као облик придева (A) у генитиву (g) плурала (p) женског рода (f) јер је претходни токен (*девојака*) женскога рода.

Ако се упореде методе лексичког препознавања и аутоматског учења, може се приметити основна разлика међу њима. У методама лексичког препознавања, резултат морфолошке анализе придружује токену све могуће његове интерпретације, од којих је у датом контексту обично само једна исправна. Методе машинског учења генеришу једнозначан опис токена који може бити погрешан у свакој вредности која му је додељена (и лема и граматичке информације).

3. *Непозната реч у морфолошкој анализи*

Морфолошки анализатор заснован на лексичком препознавању додељује категорију XERR свакој непознатој речи. На пример, за стихове на италијанском[4] *General Cardorna/ Scriveva la regina/...*, морфолошки анализатор заснован на лексичком препознавању даје резултат:[5]

(3) {*General*, general.N+Hum:ms1v}
{*Cardorna*, .XERR}

[4] Ibid, стр. 19.
[5] XERR је категорија „непозната реч”.

{*Scriveva*, .XERR}
{*la*, .XERR}
{*regina*, .XERR}

Приметимо да је морфолошки анализатор препознао *general* јер се такав токен налази у списку токена на српском, али није препознао *la* (музичка нота) јер тог токена нема у речнику. У складу са горњом дефиницијом, токени *Cardorna, Scriveva, la, regina* представљају непознате речи.

У методама морфолошке анализе заснованим на машинском учењу, за исту секвенцу добија се следећи резултат:

(4)	*General*	general	Ncmsn--n
	Cardorna	cardoran	Afpfsn
	Scriveva	scrivev	Afpfsn
	la	li	Aopfsn
	regina	regina	Ncfsn--n

Овде су токени *general* и *regina* препознати као именице, док су остали токени препознати као придеви. Посебно је занимљив токен *la* који је описан као облик номинатив једнине женског рода придева **li*.

4. *Однос речника и корпуса*

Размотримо даље како су токени у електронском корпусу *СрпКор* савременог српског[6] покривени е-речником. Садржајем е-речника је описано око 98% од укупног броја токена у овом корпусу, али свега 62% различитих токена (или типова, енгл. *type*). 38% непрепознатих типова потичу, углавном, из нискофреквентних слојева корпуса и најчешће се ради о токенима са фреквенцијом 1. У односу на укупну дужину корпуса, ови чине свега 2% укупне дужине корпуса. Ипак, иако представљају мали део токена, број непрепознатих типова није занемарљив, па је отуда неопходно извршити њихово класификовање и описати њихову природу.

С друге стране, високофреквентни слојеви у корпусу (типови са фреквенцијом већом од 50), а они чине 82% свих токена у корпусу, у потпуности су описани у е-речнику. Од свих токена који су садржани у е-речнику њих свега 26.5% појављује се и у корпусу. Ово значи да само једна четвртина морфолошки могућих облика, описаних у е-речнику, има своју потврду на корпусу, а то указује на занимљиву редундантност која проистиче из системности морфологије.

Размотримо даље природу токена који остају непрепознати у морфолошкој анализи текста Бранимира Ћосића, који је изабран јер илуструје на погодан начин различите изворе непознатих речи, а уз то садржи и екавски и ијекавски говор.

Текст садржи око 39600 токена, од којих је 10428 различитих. Различитим токенима одговара 11925 одредница из е-речника, што значи

[6] Доступан на адреси http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/.

да се око 1500 токена може интерпретирати на више начина у е-речнику (као што је то токен *боја* у примеру (2)). 628 токена припада класи непознатих речи, што чини 4.96% свих типова (различитих токена). Речи из категорије непознате речи се јављају укупно 1111 пута у тексту, што представља 2.8% свих токена.

Разлози појављивања непознате речи су различити.

Једну групу непознатих речи чине типографске грешке[7] (нпр. *грознићаво* уместо *грозничаво, лезеци* уместо *лежећи, кажес* уместо *кажеш*, итд.) и римски бројеви који представљају нумерацију поглавља.[8] Остали токени из класе непознатих речи припадају тексту романа. Они се и могу се сврстати у неколико категорија које су, на сличан начин, присутне и у корпусу *СрпКор* као целини.

5. *Класе непознатих речи*

У основи, оне се могу поделити у три основне групе. Прву, најмању групу чине оне речи чије је појављивање везано за сам текст. У анализираном тексту, овој групи припадају:

(1.1) „оказионални" елементи у тексту, као *осссстави мме, ппијан, дррмај* (стр. 130),

(1.2) властита имена ликова и места у роману, као *Черва, Лијерка, (хотел) Одак*, (1.3) дијалектизми, као у примеру *свршимо ови дискорас, перке ћемо вратове искривит, гледајући непрестано узгори. Рађе сиђите доли, јер се овако не можемо више дивертишкати* (стр. 22) и

(1.4) секвенце из страних језика, нпр. из италијанског — *Scriveva la regina*, из француског — *raison d'être* (стр. 125), руског — *Что вы сказали?* (стр. 75), енглеског — *made in Tchechoslovakia* (стр. 62), итд. Овакве секвенце припадају тексту, а анализатор би морао да може да их идентификује, обележи и искључи из даље анализе.

У другој групи се наилази на речи које би могле бити представљене у е-речнику, али то нису из различитих разлога (Пешикан). Неке од њих, као што ћемо показати, могуће је препознати различитим методама ако се изврши систематско проширивање речника. Овде се уочавају следеће класе непознатих речи:

(2.1) одреднице које недостају у е-речнику, као што су *анђелак, басамак, благонаклоност, генералисати, гнездо*, итд.

(2.2) властита имена, као *Димитрија, Декамерон, Дубровник, Хајне, Локрум, Страдун, Копелијус, Тарас Буљба, Толстој*, итд.

(2.3) скраћенице, као у примерима *бр. 25* (стр. 150), *1921. г.* (стр. 23), *г. Рачић* (стр. 53), *ул. св. Саве 71* (стр. 30) или у примеру *Адресу знаш: Л. Љ...* (стр. 72),

---

[7] Наведене типографске грешке су настале у процесу преноса текста у дигитални облик.

[8] Римски бројеви могу бити препознати током процеса морфолошке анализе.

(2.4) графијске варијације (где смо уврстили и регионализме, архаизме, и сл.) као у примерима *калимеѓдански* (према *калемеѓдански*, стр. 30), *консерваџивац* (према *конзерваџивац*, стр. 35), итд.

(2.5) делови лексичких композита (нпр. *џенис-ципеле* (стр. 15), *хџела-не хџела* (стр. 145), *ц̣ас-банд*, стр. 109, *Микел-Анђел*, стр. 73).

Трећу групу чине речи које су настале као резултат *реѓуларних деривационих процеса* (Vitas 2004b), а нису унете у речник. Под регуларним деривационим процесом подразумевамо процес у коме се значење изведене речи може предвидети из значења основне речи на основу начина творбе. Овој класи припадају изведенице као што су:

(3.1) аугментативи и деминутиви (нпр. *дамица, кафаница, ципелица*),

(3.2) резултат моције рода (нпр. *болесница, познаница*),

(3.3) присвојни и релациони придеви (као *какџусов, балконски, жирафски, Димиџријев, младићев, ѓосподин*, итд.),

(3.4) неке сложенице као што су придеви попут *бакарноцрвени* (стр. 60), *златноцрвени* (стр. 72), *златносмеђи* (стр. 106), *осамнаесџодишњи* (стр. 90),

(3.5) негиране именице и придеви (*недовршен, нетактичан, неверовање*, итд.),

(3.6) поједини глаголи добијени префиксацијом (*поцрнети, пожутети, ископити, испослати*), итд.

Парцијални опис феномена регуларне деривације посредством локалних морфолошких граматика је дат у (Vitas 2005a), (Pavlović).

Међу појединим типовима непознатих речи постоји сличност. На пример, класе (1.2) и (2.2) чине властита имена, али она имена која се налазе у класи (1.2) су везана за анализирани текст, док су у класи (2.2) имена која не припадају искључиво речнику текста (на основу респективних фреквенција у тексту и корпусу). На сличан начин се разликују и класе (1.1) и (2.4). Реч *анђелак* (класа (2.1) је деминутив, па би могао припадати и трећој групи (3.1). Ипак, због свог фигуративног значења (*дете*, према (РМСМХ)), ова реч не представља случај регуларне деривације.

6. *Обрада непознатих речи*

Свака од наведених класа непознатих речи захтева друкчији прилаз у обради.

Обрада треће групе која обухвата феномене регуларне деривације, своди се на опис локалних морфолошких граматика за случајеве (3.1) до (3.6) којима се на основу садржаја речника апроксимира појављивање непознате речи. Значајно својство оваквих локалних граматика је да се примењују само на непознату реч. Ако се неки токен налази у речнику, онда овај тип препознавања на њега неће бити примењен. Нпр. *јамица* (*на образу*) неће бити сведена на деминутив од *јама* јер ће бити препозната као лексички композит током процеса лексичког препознавања. Неки примери локалних граматика које описују регуларну деривацију у српском описани су у (Витас 2006).

Обрада неких класа захтева допуну појединих компонената е-речника. Тако је непознате речи из класе (2.1) потребно додати у речник типа ДЕЛАС, а речи из класе (2.5) у речник типа ДЕЛАК (лексичких композита).

Код скраћеница (2.3), један начин препознавања се састоји у формирању посебног речника који даје њихово разрешење и граматички статус. Други начин је да се оне укључе у речнике типа ДЕЛАС и ДЕЛАК, а да се случајеви вишеструке интерпретације (нпр. *год.*) реше посебним локалним граматикама.

Властита имена (класа (2.2)), као што је показано у (Krstev 2005a), се могу описати развојем концептуалне мреже (или онтологије) којом се, поред граматичких, одређују и њихова друга својства. Примера ради, упоредимо реченице

(5) а. *Човек шета поред реке*
б. *Димитрије шета поред Дунава*

Морфолошки анализатор у случају (5.а) препознаје структуру {N+Hum} {V} {PREP} {N}, док у случају (5.б) даје резултат са две непознате речи: {XERR} {V} {PREP} {XERR}. Ако се формира речник властитих имена (типа ДЕЛАС) у коме су редови

Dimitrije, Dimitrije.N+Hum+NProp:ms1v:ms5v
Dunava, Dunav.N+NProp+Hyd:ms2q

онда се непозната реч елиминише, а анализа примера (5.б) постаје {N+Hum+NProp} {V} {PREP} {N+NProp+Hyd}, где атрибут +Hyd означава хидроним.

Непознатим речима из групе (2.5), на сличан начин као у случају регуларне деривације, могу се доделити леме из речника типа ДЕЛАС. Под претпоставком да је формулисана локална граматика која слово *с* замењује са *з*, токену *консервативац* би била додељена лема *конзервативац* из речника. Овакав прилаз у другом примеру, *калимеѓдански*, сложенији је и подразумевао би двоструку примену морфолошких граматика (регуларна деривација над графијском варијацијом). Једно друкчије решење је разматрано у (Vitas 1997) увођењем појма протографеме — посебног кодирања речника — које неутрализује феномен графијских варијација.

Прву групу непознатих речи (осим класе (1.4)) чине токени који, чак и ако се могу уградити у општи речник, непотребно повећавају обим речника и уводе потенцијалне вишезначности у резултат анализе. Решење које се може предвидети за овај тип непознатих речи састоји се у формирању посебног речника типа ДЕЛАС који би се примењивао само у анализи текста из кога су ексцерпирани ови токени. Фрагмент таквог речника би имао тада облик:

(6) Черва, Черва.N+Hum+NProp+Last+VK:ms1v
дискорас, разговор.N+Zamena+Dija+VK:ms1q:ms4q
искривит, искривити.V152+Perf+Tr+Iref+Ref+Dija+VK:W

оссстави, оставити.V152+Perf+Tr+Iref+VK:Pzs:Yys:Ays:Azs
raison d'être, .N+Const+Fr // nepromenljivo

где су уведени маркери: *VK* за *Врзино коло*, *Dija* за *дијалекатски*, итд. Увођење оваквог речника у анализу би имало сличан ефекат као и већ описани речник властитих имена. Анализа групе (1.4), коју чине речи из страних језика, може се остварити било прикључивањем речника других језика, било укључивањем оваквих токена у описани речник текста.

7. *Закључак*

Анализа непознатих речи показује да се непознате речи једног текста деле у две групе — на непознате речи које се могу свести различитим поступцима на садржај општих речника и на непознате речи које формирају специфични речник датог текста. Оваква структура речника текста потврђена је и на примерима анализе текстова из других регистара и других временских периода. Из ње следе бар две последице, једна од потенцијалног значаја за лексикографију, а друга од значаја за лингвистичку информатику:

1. Непозната реч поставља начелно питање: на који би начин она била лексикографски обрађена, а пре тога, треба ли уопште да буде обрађена. Овде је посебно значајан статус речи (лексема) из треће групе, насталих регуларном деривацијом. Речи изведене регуларном деривацијом се не описују у речницима српског на систематичан начин, а у изради двојезичних речника је извор проблема и озбиљних недоследности (Krstev 2004).

2. Из информатичког угла, поред метода које омогућавају да се непозната реч сведе на познату, изградња речника непознатих речи специфичних за одређени текст омогућава неутралисање ефеката који непозната реч има на резултат морфолошке анализе што омогућава потпуну морфолошку обраду текста.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Brants — Brants, T., 2000. TnT — a statistical part-of-speech tagger. In *Proceedings of the 6th Applied NLP Conference*, *ANLP-2000*, April 29 — May 3, 2000, Seattle, WA.

Clément — Clément, Lionel, Clergerie, Eric de la, MAF: a Morphosyntactic Annotation Framework. In Zygmunt Vetulani (Ed.): *Proceedings of 2nd Language & Technology Conference*, April 21—23, 2005, Poznań, Poland, pp. 90—94, Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań, 2005.

Daciuk — Daciuk Ian, Treatment of unknown words. In *Proceedings of Workshop on Implementing Automata WIA '99*, Potsdam, Germany, July 1999, pp. 1—9.

Erjavec — Erjavec Tomaž: Multilingual Tokenisation, Tagging and Lemmatization with ToTaLe. In Vitas, D., Silberztein, M.: *Proc. of 9th Intex/NOOJ Conference (Abstracts)*, Belgrade, June 1—3, 2006, pp. 33—35.

Krstev 2004 — Krstev, Cvetana, Vitas, Duško: *Restructuring Lemma in a Dictionary of Serbian*, in Tomaž Erjavec, Jerneja Zganec Gros (Eds.): Zbornik 7. mednarodne multikonference

„Informacijska druzba IS 2004" Jezikovne tehnologije 9—15 Oktober 2004, Ljubljana, Slovenija, Institut „Jozef Stefan", Ljubljana, 2004, pp. 103—107.

Krstev 2005a — Krstev, Cvetana, Vitas, Duško, Corpus and Lexicon — Mutual Incompleteness, *Proceedings from the Corpus Linguistics Conference Series*, Vol. 1, no. l, 2005.

Krstev 2005b — Krstev, Cvetana, Vitas, Duško, Maurel, Denis, Tran, Mickael: *Multilingual Ontology of Porper Names*, in Zygmunt Vetulani (Ed.): Proceedings of 2nd Language & Technology Conference, April 21—23, 2005, Poznań, Poland, pp. 116—119, Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań, 2005.

Pavlović — Pavlović-Lažetić, Gordana, Vitas, Duško, Krstev, Cvetana: Towards Full Lexical Recognition, *Lecture Notes in Artificial Intelligence*: Subseries of Lecture Notes in Computer Science, eds. J. G. Carbonell, J. Siekmann, LNAI 3206, pp. 179—186, Springer, Berlin, Heidelberg, 2004.

Пешикан — Пешикан, Митар, Јерковић, Јован, Пижурица, Мато: *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 1993.

РМСМХ — *Речник српскохрватскога књижевнога језика*, том 1—6, Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967.

Silberztein — Silberztein, Mah, *Le dictionaire électronique et analyse automatique de textes: Le système INTEX*, Paris: Masson, 1993.

Vitas 1997 — Vitas, Duško, Krstev, Cvetana, Pavlović-Lažetić, Gordana: Neutralization of Variations in a Dictionary Entry's Structure in Serbo-Croatian; In: Junghanns, Uwe, Zybatow, Gerhilde (eds.): *Formale Slavistik*, Frankfurt am Main, Vervuert Verlag, 1997, pp. 417—425.

Витас 2004a — Витас, Душко, Крстев, Цветана, Сабо, Олга: О представљању морфолошке информације у електронским речницима словенских језика, *Књижевност и језик*, L (1—3), 2003 — стр. 97—106.

Vitas 2004b — Vitas, Duško, Morphologie dérivationnelle et mots simples: Le cas du serbo-croate. Lexique, Syntaxe et Lexique-Grammaire / Syntax, Lexis & Lexicon-Grammar (Papers in honour of Maurice Gross), *Lingvisticœ Investigationes Supplementa* 24. Amsterdam: John Benjamins, 2004, 629—640.

Vitas 2005a — Vitas, Duško, Krstev, Cvetana, Structural derivation and meaning extraction: a comparative study on French-Serbo-Croatian parallel texts. In: Geoff Barnbrook, Pernilla Danielsson, Michaela Mahlberg (Eds.), *Meaningful Texts: The Extraction of Semantic Information from Monolingual and Multilingual Corpora /*. — Continuum, London—New York, 2005, 166—178.

Vitas 2005b — Vitas, Duško, Krstev, Cvetana, Derivational Morphology in an E-Dictionary of Serbian. In Vetulani, Zygmunt (ed.), *Proceedings of 2nd Language & Technology Conference*, April 21—23, 2005, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., pp. 139—143.

Витас 2006 — Витас, Душко, Локалне граматике српског језика, *Зборник Матице српске за славистику*, 2007 (у припреми).

Weischedel 1993 — Weischedel, Ralph, Marie Meteer, Richard Schwartz, Lance Ramshaw, Coping with Ambiguity and Unknown Words through Probabilistic Models. *Computational Linguistics*, 19 (2), 359—382.

СРП. ДИЈАЛ. *КАТА́ВА* ’ВРСТА КОЛИБЕ’ — ПРИМЕР ЕТИМОЛОШКОГ ЛАВИРИНТА*

ЈАСНА ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ

UDC 811.163.41’282’373.614

Кратак садржај. У раду се етимолошкој анализи подвргава досад непозната лексичко-семантичка породица срп. дијал. именице *катава*, *катав*, *катафа*, *котав* ’(покретна) колиба, арњеви, софра; земуница итд.’ тако што се одбацује могућност да је она балкански грецизам и након разматрања свих фактора релевантних за доношење етимолошког суда предлаже се неколико могућих идиоглотских тумачења од којих се као вероватније од осталих издваја само оно базирано на реконструисаном глаголу **катати (се)* ’вући се, ваљати, клизати’ чији би поствербал са придевским суфиксом *-ав(а)* формално и семантички могао бити реализован као *катава* ’колиба која се повлачи, колиба на саоницама и сл.’

Кључне речи: српски језик, лексикологија, дијалекатска лексика, етимологија, семантика, творба речи.

0. У својој необјављеној збирци речи из Роваца, професор Мато Пижурица, између осталих, „крије” и именицу *ка̏та̄ва* ’загушљива просторија, место неприлично за становање, ћумез’, иначе усамљену у том говору. Овај прилог, као покушај њеног етимолошког тумачења, поклањамо нашем слављенику у нади да ће му то бити подстицај да лексичко благо Роваца изнесе на светлост дана и тако нам понуди још многе етимолошке изазове.

1.0. Именицу *ка̀та̄ва*/*ка̏та̄ва*, са варијантама *ка̀та̄в*, *ка̀та̄фа*/*ка̏та̄фа* и *ко̀та̄ва*, први пут бележи тек РСА у деветом тому објављеном 1975. године. Заједно са још неколико потврда из новије дијалекатске литературе, то чини довољно велику лексичку породицу која на пољу српске етимологије представља нов проблем — будући да је последњи том Скоковог речника управо изашао годину дана раније, 1974. године (в. Skok 1—4).

1.1. Најисцрпнији, а истовремено формално и семантички најразноврснији, јесу примери које доноси РСА: *ка̀та̄ва*, *ка̏та̄ва* f. 1. ’арњеви,[1] покривач на колима’ — Воловска су кола увек покривена катавом, преко које се меће асура или покровац (Левач и Темнић), Катава је покривач леса на рабаџиј-

* Овај чланак је резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Е̏тимолошко̄г речника српско̄г језика*”, који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

[1] Више о овом широко распрострањеном хунгаризму, који се дефинише и као ’лучно савијена дрва за покривање кола’, ’носачи леса у сушари’ итд. в. ЕРСЈ 1:211.

ским колима (Темнић), На лес се ... мође катава, која је обично покривена суром или асуром (Левач и Темнић); 2. Катава је мала, приземна брдска кућа, урасла у земљу, без прозора, светлост продире кроз врата; позида је камена, а горе је или кровина или даске[2] (Ускоци); 3. 'трпеза, софра' — Око ње [старе цркве] старинске совре (у Драгачеву их зову: катáве); *кàтāв* m. 'чобанска дрвена кућица на некој врсти саоница, која се лети повлачи заједно са стадом, п р е в и ј а ч а'[3] — Кàтāв је кућерак на саоницама где пастир спава с главом напоље (Врњачка Бања); *кàтāфа* f. 'катав' — Г. Ердељановић ... приказао је и једном сликом ... превијачу. Она се ... у Куча ... зове још и катафа; *кòтāва* f. 'колибица која служи као склониште за чувара винограда, бостаништа и др.' — У бостаништима и виноградима виђају се мале зграде котаве, које служе за становање пудара (чувара). То су три стрехе, покривене 'кровином' (сламом и коровом). Оне се наслањају једна на другу и леже непосредно на земљи (Шумадија) — Котава је ниска и веома примитивна зградица ... Служи као склониште за чуваре винограда и њива (ibid.).

1.2. Међу дијалекатским речницима ову реч бележе само њих неколико из Црне Горе, и то пореклом са релативно уског терена (Пива и Ускоци, плус Васојевићи, Прошћење и Рожаје), а у формално врло уједначеном лику (са јединим алтернацијом у виду уобичајене замене -*в*- са -*ф*- у зетско-сјеничким и неким херцеговачко-крајишким говорима, и са врло уједначеном семантиком 'колиба; земуница', уз једини искорак у Васојевићима ('три снопа кукуруза везана у купу') — што је потенцијално битан детаљ у анализи која следи (в. § 3.3.3., § 5.4.). Дакле: *катáва* f. 'кућица, скровиште; земуница', *катáвица* dem. (Пива, Гаговић 2004: 114); *катáва* f. 'мала примитивна колиба, колибица приземљуша од камене подзиде покривена бусеном'; *Катáве* f. pl. 'напуштено летње насеље, катуни на западној ивици Брцке, под Пећарцем, које се састоји од приземних колибица начињених од сувозидине са кровом од о б л и ц а преко којих је метнут бусен' (Ускоци, Станић 1990:353); *катáфа* f. 'проста, примитивна колиба, направљена на брзину од приручног материјала' (Прошћење, Вујичић 1995:56—57);[4] 'шупа од окрајака, импровизована остава за дрва и сл.' (Рожаје, Hadžić 2003:83); 'колиба од прућа, покривена папрати; више снопова кукуруза исправљених у купу и везаних на врху да не прокишњава' (Васојевићи, Боричић 2002:128); 'три снопа кукуруза везана у облику купе'[5] — Тури снопове у катафе, па и да кисну — неће им ништа бити (Васојевићи, Стијовић 1990:215).

---

[2] РСА уместо дефиниције значења даје само овај пример.

[3] Уп. опис у RJA: *превијача* f. 'особита лака колиба' (између рјечника у Вукову): „Више Куча, облак се навуче од брзога праха и олова ... превијаче остануло није, а камоли куле ил' чардака" НП Вук, Говори се у ријечкој нахији, Јовићевић (забиљежио да се тако зове и 'кућица за пса') — у Херцеговини: 'чобанска мала колиба од прућа, покрита сламом', као и уреднички коментар Т. Маретића: „Именица је јамачно у свези с глаголом *превијати* или *превити*, јер је начињена од превијена прућа." Занимљиво је да SKOK ову реч нема.

[4] Сазвучност и релативна блискозначност пореклом нејасне именице *кàтабӯн* m. 'насеље, караула, мјесто гдје је некад био катун' (ibid.) вероватно је случајна.

[5] О значају броја три у таквим грађевинама говори нпр. пословица *не бити трећом врљиком причврљит* 'не бити при чистој свести, бити луцкаст' (Оток у Славонији, РСА).

2.0. Ових речи или њима транспарентно сродних нема у другим српским говорима, нити у осталим с.-х. дијалектима, као ни у даљим словенским језицима. С обзиром на овај негативан налаз, а имајући у виду и ареал на коме су именице посведочене, логично је претпоставити да се овде ради о позајмљеници и потражити алоглотски предложак, најпре у суседним балканским језицима.

2.1. Ако се пође од црногорских примера, како од њиховог географског распореда тако и од тамо преовлађујућег значења 'приземљуша, земуница', као могући извор позајмљивања указује се алб. *katúa* — *katúe* m., pl. *katonj* 'стаја; приземље, подрум', што се стандардно тумачи као грецизам у албанском језику,[6] иначе познат и у бугарским дијалектима као *катòй* '(вински) подрум'.[7]

2.2. Препознавање ове везе срп. дијал. именица са етимолошки већ дефинисаним албанским и бугарским речима представљало би допринос не само српској етимологији већ и балканологији, јер би се успостављањем нове балканске изолексе[8] увећао списак балканских грецизама. Међутим, такво тумачење наилази на одређене препреке. Прво би се поставило питање балканског статуса срп. дијал. *ка̄та́ва* и сл. јер се из перспективе српског језика ове речи морају третирати као посредни грецизми пошто су оне заправо директне позајмљенице из албанског.[9]

2.3. Даље се ово наизглед веома привлачно тумачење сусреће са озбиљним тешкоћама формалне, фонетске и прозодијске природе. Финални дифтонг у албанским облицима (за нас је меродаван гегијски лик *katúe*), не може се регуларно довести у везу са завршетком *-ава* (нити *-афа*),[10] тако да би ово извођење дошло у обзир само уз крајње хипотетичну претпоставку о постојању неког нерегистрованог облика, у албанском или у српском језику, који би био карика у посредовању, нпр. *katue* > **ка̄тува* па одатле заменом суфикса *ка̄тава*. Овакво домишљање ипак није довољно основано да би се на њему базирала читава творбена конструкција. Поред тога, проблем је и чињеница да се ни акценат не слаже (алб. *-úe* према срп. *-а́ва* < *-а̄ва̏*).

2.4. Чак и да не постоје ове формалне сметње, остао би проблем мало вероватног семантичког развоја 'земуница' → 'арњеви', 'софра' и сл. Имајући све ово у виду, треба оставити по страни могућност да је срп. дијал. *ка̄та́ва* и сл. балкански грецизам и потражити неко друго решење.

3.0. Тако преостаје да се испитају могућности идиоглотског тумачења — а оне се на први поглед не назиру. Како су сви предмети које

---

[6] Од нгр. κατώγι < κατώγειον 'id.', што је препознао још MEYER 183. У међувремену је Орел помишљао и на порекло алб. речи од иран. **xata-* 'подрум', мада у етимолошком речнику ипак на првом месту наводи Мејерово тумачење (OREL 174).

[7] Осим овог значења, такође 'соба са огњиштем' (в. БЕР 2:275).

[8] Она би била исцртана према потврдама из три језика који не припадају истој језичкој породици, што је довољан услов да нека реч буде квалификована као балканизам.

[9] Аналогни примери речи крајњег грчког порекла које су у наш језик ушле непосредно из неког другог извора срећу се међу турцизмима, али међу албанизмима таквих случајева није било.

[10] За ово тумачење захвални смо колеги др Вањи Станишићу.

описује горенаведена породица речи заправо примитивне, пољопривредно-сточарске реалије, од њихових назива се може очекивати да буду домаће речи. У одсуству очитих словенских паралела — барем не таквих који би сасвим одговарале и формално и семантички — треба поћи од претпоставке да је по среди најпре локално српска творба, настала деривацијом од неке друге речи сличног ареала. У тој једначини са више непознатих, елементи за анализу били би следећи: разноликост облика, њихова ареална дистрибуција и семантика (сама по себи и у функцији претходна два фактора).

3.1. Различити облици *ка̀тава/ка̏тава* f., *ка̀тав* m., *ко̀тава* f., *ка̀тафа/ка̏фа* f. показују у по једном случају колебање у роду, у коренском вокализму и у консонантској алтернацији *-ф-* < *-в-*, што само по себи не би представљало проблем када би неспоран и недвосмислен био барем суфикс (односно његова функција), или када би макар мимо њега постојала јасна веза са неким кореном или бар другом породицом речи. Међутим, ништа од тога није случај, па је пут до заједничког предлошка отежан.

3.1.1. Варирање у роду, будући да се маскулинум јавља само једном, може се сматрати случајном појавом — мада пука бројност феминина никако не искључује могућност да је облик мушког рода примаран а да су женски секундарни.

3.1.2. Варирање коренског вокализма у виду само једне потврде коренског *-о-* по свој прилици је локални, случајни изузетак од парадигматског *-а-* вокализма, међутим и у овом случају хапакс не мора бити занемарљив: он може указивати или на примарност вокализма *-о-* или на регуларност алтернирања *-о-* / *-а-* путем дужења првобитно кратког самогласника.

3.1.3. Варирање консонантизма *-в-* / *-ф-* једино не представља проблем, пошто се јавља на очекиваном делу ареала ове именице, у говорима који закономерно показују развој *-ф-* < *-в-* не само код позајмљеница већ и код домаћих речи.

3.1.4. Дакле, ниједна од наведене три варијације не отвара могућност да се преко облика који су њима обележени евентуално дође до поузданог решења. При том се све побројане разлике могу сматрати ирелевантним тј. недовољно битним, највероватније случајним и свакако локалним, те се као предложак свих облика са знатном сигурношћу може узети лик *ка̄тава*.

3.1.5. Тако на крају још остаје отворено питање тумачења завршетка *-ава*. Он представља или поименичени женски род придевског суфикса *-ав*, *-ава*, *-аво* или можда примарни именички суфикс *-ава* < псл. **-ava* (евентуално од *-аха*, в. § 4.3.), међутим његову функцију и основу на коју би тај суфикс дошао тек треба утврдити, пошто буду размотрени остали фактори који утичу на дефинисање основе (§ 4.0. итд.).

3.2. Ареал на коме се јављају разматрани облици ограничен је, мада поларизован на две области, Шумадију и Црну Гору, са географским дисконтинуитетом за који треба дозволити да је случајан, условљен одсуством дијалекатских речника са тог међупростора западне Србије.

3.2.1. У Шумадији су посведочени сви варијетети облика и релативно семантичко шаренило које се задржава у сфери простијих дрвених грађевина различитих намена: 'арњеви', 'софра', 'чобанска кућа у облику саоница, превијача', 'склониште у њиви или винограду' итд.

3.2.2. У Црној Гори на више пунктова постоји исти облик (уз очекивану, дијалекатски условљену фонетску дистинкцију између *-ф-* на зетско-сјеничком, према *-в-* на источнохерцеговачком терену), али релативно уједначено значење 'колиба; шупа; земуница', само у Кучима 'превијача' — поред специфичног 'три снопа кукуруза везана у купу' у Васојевићима.[11]

3.3. Горепоменута поларизованост ареала поклапа се и са извесним семантичким јазом између црногорских и шумадијских потврда, дакле с једне стране укопане земунице према уздигнутим арњевима, софрама и сл. с друге стране. Узета у целини, значења су различита, мада замисливо сложива — чак на више начина, али фактор неизвесности ни на пољу семантике није уклоњен пошто је и даље отворено више могућности семантичког развоја.

3.3.1. Прва могућност би била да се пође од значења 'превијача, пастирске саонице', које једино премошћује поменути јаз јер је посведочено на два удаљена пункта (Кучи и Врњачка Бања, в. РСА), па да се потом сва остала изводе од њега: с једне стране у правцу функционалног пандана, несолидне грађевине која не служи становању (нпр. 'колиба', 'земуница' па чак и 'три снопа кукуруза'), а с друге стране у правцу других објеката различитих намена али сличног изгледа (нпр. 'арњеви', 'софра', 'склониште у њиви'). У оба случаја требало би рачунати са помаком од покретног објекта ка непокретном, мада основна мотивација остаје затамњена.

3.3.2. Друга могућност би била да се свим посведоченим значењима нађе заједнички именитељ у неком елементу који се у постојећим дефиницијама уопште не помиње, мада је у изворној номинацији играо кључну улогу — евентуално неки грађевински елемент, материјал, поступак и сл. који би био својствен ако не свима, оно бар већини поменутих конструкција. Тако би дошло у обзир да се, као потенцијално секундарна, у други план ставе значења 'земуница, приземљуша' и сл. (она су се могла накнадно развити и под утицајем суседног и делимично сазвучног алб. *katue*, в. § 2.1. итд.), те да се као семантичка целина посматрају значења свих осталих облика која се односе на конструкције од дрвета: прућа, облица; снопова кукурузовине итд. С обзиром на законитости у номиновању примитивних грађевина какве су колибе, шупе и сл., које подразумевају да синегдохом настају нова значења, дакле 'материјал' → 'предмет / грађевина од тог материјала' (в. Влајић-Поповић 2002:313—314),[12] легитимно је претпоставити да је и у случају *каштаве* дошло до

[11] Овог значења у Шумадији нема осим, можда, модификованог у виду *коштава* 'три стрехе покривене кровином, сламом и коровом [које се] наслањају једна на другу и леже непосредно на земљи' (проред ЈВ-П).

[12] У суштини је небитно да ли ти називи настају суфиксацијом (нпр. *луб* → *лубара*), или остају примарне градивне именице (нпр. *луб* → *луб* 'колиба од луба', в. ibid.).

сличног развоја. Треба имати у виду и описе као што је нпр. један из Ресаве: Бачије ... имају облик колиба, покривене су густим лиснатим гранама, а ограђене облицама или врљикама (РСА s.v. *облица*; проред ЈВ-П). То би опет дозвољавало различита решења (в. § 5.3. и § 5.4.).

3.3.3. Трећа — сасвим теоријска — могућност била би да се, као обележје најједноставније могуће провизорне структуре, за полазиште узме значење из Васојевића 'три снопа кукурузовине' које је, с једне стране, семантичким помаком фокусираним на функцију могло бити пренето на било какву несолидну грађевину ('шупа', 'колиба'; 'земуница'), а са друге стране, семантичким помаком заснованим на изгледу та три снопа, на било коју издигнуту конструкцију која почива на некаквим ногарама или подупирачима, било да су то арњеви, саонице тј. превијача, софра, стрехе наслоњене једна на другу итд.

4.0. Избор суфикса има пресудну важност за даље трагање за пореклом именице *катава*, пошто је тиме условљен и избор основе, како начелно (глаголска, именичка, придевска), тако и конкретно (непосредна производна реч). И ту се указује више могућности, срећом неједнаке вероватноће.

4.1. Ако је суфикс дошао на глаголску основу, облик *катава* би се изводио од неког непосведоченог (или ретког) глагола. Ту би на првом месту, и без икаквих формалних препрека, у обзир дошао **катати (се)* 'ваљати се, клизати и сл.' (< псл. **katati* 'id.', в. ЭССЯ 9:162—163),[13] на који би затим ишао придевски суфикс *-ав, -ава, -аво* (који се додаје првенствено на основе глагола на *-а-ти* и на именице *-а* и *-о* основа, в. нпр. Skok 1:75—76), са поименичењем облика женског рода.

4.1.1. Са мањом вероватноћом, и не без формалних сметњи, могло би се поћи од исте глаголске основе и претпоставити њено ширење именичким суфиксом *-ава* (< псл. **-ava*) који по правилу твори апстракта од глаголских, именичких и придевских основа (в. Skok 1:76; слично Vaillant 4:712—713, § 1187)[14] чиме се опет отварају вишеструке могућности тумачења. При том питање реалности супонирања срп. **катати* остаје отворено (§ 5.2., в. и Влајић-Поповић 2007), мада је сва прилика да са њим треба рачунати.

4.2. Претпоставка да је суфикс *-ав(а)* дошао на именичку основу, каква би теоријски могла бити реално посведочена именица *кат* 'врљика; клин',[15] већ би се теже могла бранити. Она би подразумевала колективну функцију суфикса *-ава* чије постојање није извесно: иако је Skok l.c. експлиците наводи тумачећи облик *дубрава*, Вајан је никако не

[13] Овом реконструкту треба дати предност у односу на само у Славонији посведочени глагол *котати се* 'провлачити се (један другоме испод руке)' (< псл. **kotati* 'id.', такође **kotiti* 'ваљати, обарати итд.', в. ЭССЯ 11:199, 205—206).

[14] У одељку о суфиксима на *-av*, *-iv*, истиче да су они чести у облику женског рода на *-ava*, затим их ређа, без класификације порекла (преовлађују деадјективи и девербали), карактерише *dǫbrava* као поименичени придев, даље и пољ. *pępawa*, чеш., с.-х. *pupava*, рус. *pupavka* 'anthemis': adjectif substantivé sur *pǫpŭ*.

[15] Ни она сама, међутим, досад није регистрована у етимолошкој литератури тј. тек недавно је предложено њено тумачење (в. Влајић-Поповић 2007).

помиње нити нуди ниједан пример који би се дао тумачити тако, него изводи *dǫbrava* од придева *dǫbrъ̑* (VAILLANT l.c.).

4.2.1. Друга могућност извођења од именичке основе (помоћу придевског суфикса *-ав, -ава, -аво*) још теже би дошла у обзир: реконструкција творбеног низа *кат* m (f.) > **кат̄ав, кат̄ава, кат̄аво* adj. > **кат̄ава* (sc. нпр. *колиба* или сл.) > *кат̄ава* f. *'колиба са катовима, од катова и сл.' због неслагања овакве семантике са функцијом суфикса која се описује као 'снабдевеност неким својством' (о томе в. SKOK 1:75).

4.3. И најзад, у домену спекулације налази се и могућност порекла срп. *-ава* од старијег *-аха*[16] чиме би се претпоставило **кат̄аха* > *кат̄ава* / *кат̄афа*.

5.0. Пошто су размотрени формални елементи од значаја за доношење етимолошког суда, потенцијална решења биће изложена у низу организованом према степену вероватноће, свако са тежиштем на по једном елементу семантичке структуре ове лексичке породице, уз предочавање предности и недостатака сваког тумачења понаособ.

5.1. Ако се пође од семантичке претпоставке изнете у § 3.3.1. и творбеног модела изнетог у § 4.1., именица *ка̀т̄ава* / *кат̄а́ва* 'превијача итд.' била би српска иновација на бази супонираног глагола **кат̄ати* 'ваљати, клизати итд.' < псл. **katati* 'id.' (в. ЭССЯ 9:162—163),[17] од чије би се основе и придевског суфикса *-ав(а)* — по творбеном типу *климав* од *климат̄и*[18] — добило **кат̄ава (кућа)* 'она која се ваља, клиза',[19] уз померање нагласка при поименичењу *ка̀т̄ава* > *кат̄а́ва* (осим у случају *ка̀т̄афа* у Кучима). Тиме се и за маскулинум *ка̀т̄ав* m. 'кућерак на саоницама где пастир спава с главом напоље' указује могућност да буде објашњен као регуларан одраз придевске моције, а не резултат (случајне) промене рода. Овакво тумачење имало би солидну типолошку паралелу у једном од могућих тумачења именице *колиба*, *колеба* (< псл. **kolyba* /**koliba* /**kolěba*) као девербала од **kolybati* /**kolěbati* (о томе ОРЕЛ 1985: 82—84, са додатном аргументацијом у ОРЕЛ 1987:77).

5.2. Ако се пође од семантичке претпоставке изнете у § 3.3.1. и творбеног модела изнетог у § 4.1.1., именица *кат̄ава* 'превијача итд.'

---

[16] Ту би се јавила и дилема да ли га изводити од псл. *-аха* (слабо посведоченог на словенском југу) или од *-ъха/-ъša* (иначе минимално продуктивног суфикса, в. SŁAWSKI 1974:74, 75) преко чијег би се мушког пандана *-ухъ/-ušъ* успостављале неке врло далеке словенске везе.

[17] Овом реконструкту треба дати предност у односу на само у Славонији посведочени глагол *кот̄ати се* 'провлачити се (један другоме испод руке)' (< псл. **kotati* 'id.', такође **kotiti* 'ваљати, обарати итд.', в. ЭССЯ 11:199, 205—206).

[18] Када долази на глаголске основе (што није ретко као што се стандардно сматра, в. КЛАЈН 2:254), овај суфикс има првенствено функцију описивања лица које типично врши одређену радњу (нпр. *гунђав*, *кењкав*, *лајав* и сл., в. КЛАЈН l.c.), али и разних одлика живих бића, апстракта и неживих предмета — поред овом примеру семантички најближег *кот̄рљав*, такође и други са значењем нестабилног кретања: *климав*, *лелујав*, *леп̄ршав*, *врцав*, *клизав*, *кривудав* итд.

[19] Ту би ваљало указати на семантички потенцијал псл. **katati* / **kotiti* да граде изведенице таквог или сличног значења о чему сведоче његови поствербали, нпр. рус. дијал. *кат* m. 'бразда, траг точка или саоница', 'таљиге', такође *каткú* pl. 'предњи део таљига са осовином, точковима и рукуницама' (СРНГ 13:119).

била би српска иновација, такође на бази супонираног глагола **каѿаѿи* ’ваљати, клизати итд.’ (в. § 5.1.), као конкретизација првобитно апстрактне именице (типа *држава*, *мећава*, в. SKOK, VAILLANT l.cc.), дакле nomen acti → nomen resultativum тј. ’ваљање, клизање’ → ’оно што се ваља, клиза’ = ’катава, превијача’. Овакво тумачење било би реално када би изворни нагласак био *каѿа̀ва* > *ка̀ѿава*, међутим за такво закључивање нема довољно основа због неуједначеног (и непоузданог!) акцентовања свих облика.[20]

5.3. Ако се пође од семантичке претпоставке изнете у § 3.3.2., творбени модел би био онај изнет у § 4.2., па би облик *каѿава*, као српска иновација, био колектив од реално посведочене именице *каѿ* ’врљика’ (такође ’клин’ у Левчу).[21] Међутим, формални проблем неадекватности суфикса (в. § 4.2.) поништава позитиван ефекат за ту варијанту битног фактора као што је ареал именице *каѿ*: Поцерина, Млава, Левач (што се у великој мери подудара са шумадијским ареалом именице *каѿава*, или се на њега надовезује), а небитним чини и указивање на законитости номиновања примитивних грађевина изнете у § 3.3.2.

5.4. Ако се пође од семантичке претпоставке изнете у § 3.3.3., у тумачење творбе морао би се укључити хипотетично присутни (иначе у оквиру српског материјала ничим индиковани!) суфикс *-аха* (в. § 4.3.). Ово би имало смисла само зато што се једино тако реконструисана лексема **каѿаха* не би тумачила као српска иновација већ као могући прасловенски реликт са панданом другде на словенском терену, у виду блр. девербалне именице *катахі* f. pl. ’рогоз, шаша’ (ЭСБМ 4:303).[22] На тај начин би хапаксно значење из Васојевића могло бити полазиште чијом еволуцијом се долази до свих наведених реалија: *’шаша’ → ’3 снопа кукуруза[23] везана у облику купе’ → ’грађевина од тог материјала’ → ’слична несолидна конструкција’.

6.0. Из свега изложеног намеће се з а к љ у ч а к да се етимолог у разматрању лексичке породице именице *каѿава* налази у својеврсном лавиринту из кога ни у једном правцу нема сигурног излаза — свако од понуђених решења у неким је елементима реално и чврсто фундирано, а у осталима (знатно) мање: ако је творба регуларна и семантика реална, основни глагол није посведочен већ само реконструисан; ако се деривациона основа препознаје у реално постојећој имениці, творбени модел је под знаком питања; ако постоји словенска паралела, реконструкција

---

[20] Указивање на семантички потенцијал псл. **katati* / **kotiti* истакнут у претходној напомени, због ове препреке постаје излишно у аргументовању овог случаја.

[21] Више о њој као вероватном поствербалу непосведоченог срп. **каѿаѿи* < псл. **katati* в. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ 2007.

[22] Уп. и блр. *катахе́*, *катухі́*, *каташ̆ке́* ’id.’, са коментаром да су то речи не сасвим јасног порекла и формално затамњене — можда у вези са псл. **katyšь*, дакле: блр. *каѿах-* од старијег **katyx-* (> **katyšь*): *каташ̆кі* < **кама́шкі* (ЭСБМ 4:303). С обзиром на досад регистровани дијапазон значења континуанти псл. **katyšь* (’ваљчић који се подмеће под жарач’, ’лопта, клупче’, ’грудва, плик’ итд., в. ЭССЯ 9:165), можда су блр. облици ближи семантици псл. **kotyšь* (према чеш. дијал. *kotyjš* ’огољени стожер пера’, в. ЭССЯ 11:214).

[23] Подразумевало би се да је у ЦГ током времена, и у зони другачије вегетације, дошло до помака са изворног деномината ’рогоз’ → ’кукуруз’.

творбе је крајње хипотетична. Тако се као једини сигуран закључак може изнети оно што је већ претпостављено у § 3.0., да је у питању српска иновација а не прасловенски реликт. У сваком случају, српска етимологија пред собом и даље има проблем за који на основу постојећих података не може да пружи коначно решење. Петар Скок би у оваквој прилици (уз евентуално кратко упућивање на неке облике) вероватно рекао „Незрело за етимологију" или би лаконски закључио „Постање тамно". Међутим, ЕРСЈ ће ову реч (уколико не искрсну потврде које би бациле ново светло) третирати као још једну у немалој класи одредница које се одликују својеврсном несразмером у обиму: други део који доноси етимолошки суд чини само једна реч: „Нејасно", наспрам овећег првог дела у коме се износи грађа, и врло обимног трећег дела у коме се нуди дискусија. Управо овде описана именица *каштава* — и на њеном примеру илустрована немогућност поуздане и несумњивим паралелама или чврстим аргументима подупрте јасне и јединствене етимологије, уз истовремено постојање неколико потенцијалних тумачења — требало би да увери кориснике овог речника у оправданост тако „минималистичког" формулисања другог дела одреднице ЕРСЈ.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

БЕР — *Български етимологичен речник*, София 1971—.

Боричић — В. Боричић Тиврански: *Рјечник васојевићког говора*, Београд 2002.

Влајић-Поповић 2002 — Ј. Влајић-Поповић: *Историјска семантика глагола ударања у српском језику. Преко етимологије до модела семасиолошког речника*, Београд (Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. 21).

Влајић-Поповић 2007 — Ј. Влајић-Поповић: Псл. **kotiti /*katati* и **kotъ /*katъ* — трагови вокализма *-а-* на словенском југу, *Словенска етимологија данас* (Зборник реферата са међународног научног скупа одржаног 5—7. септембра 2006. у Београду) (у штампи).

Вујичић — М. Вујичић: *Рјечник говора Прошћења (код Мојковца)*, Подгорица 1995. (Посебна издања ЦАНУ књ. 29, Одјељење умјетности књ. 6).

Гаговић — С. Гаговић: Из лексике Пиве (село Безује), СДЗб 51/2004, 1—313.

Hadžić — I. Hadžić: *Rožajski rječnik*. (Građa za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja), Rožaje 2003.

ЕРСЈ — *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003—.

ЭСБМ — *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1978—.

ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков*, под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974—.

Клајн — И. Клајн: *Творба речи у савременом српском језику* 1—2, Београд 2002—2003.

Meyer — G. Meyer: *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Straßburg 1891.

Orel — V. Orel: *Albanian etymological dictionary*, Leiden, etc. 1998.

Орел 1985 — В. Э. Орел: К вопросу о происхождении одного славянского названия постройки, *Советское славяноведение 1985*/5, Москва, 79—84.

Орел 1987 — В. Э. Орел: Pro et contra одной этимологии, *Советское славяноведение 1987*/1, Москва, 76—78.

RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU, 1—23, Zagreb 1880—1976.

РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, Београд 1959—.

СДЗб — *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.

Skok — P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1—4, Zagreb 1971—1974.

Sławski 1974 — F. Sławski: Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego [1], *Słownik prasłowiański* 1, Wrocław etc., 43—141.

Станић — М. Станић: *Ускочки речник* 1—2, Београд 1990—1991.

Стијовић — Р. Стијовић: Из лексике Васојевића, СДЗб 36/1990, 121—380.

Vaillant — A. Vaillant: *Grammaire comparée des langues slaves* 1—4, Lyon / Paris 1950—1974.

АГЕНС У НОМИНАЛИЗОВАНИМ СТРУКТУРАМА

ЈЕЛЕНА ВОЈНОВИЋ

UDC 811.163.41'37'367.622

Кратак садржај. У раду се анализирају структуре са девербативном именицом као средством номинализације са циљем да се региструју и опишу сва језичка средства која фунгирају као сигнал агенса дате номинализоване предикације. Акценат је стављен на семантику именица које остварују функцију субјекта радњи исказаних девербативним именицама. У раду се покушава установити чиме је мотивисан одређени начин исказивања субјекта дубинске реченичне предикације.

Кључне речи: номинализација, субјекат, агенс, носилац стања/статуса/особине, семантичка обележја, директни/индиректни објекат.

1. У савременој лингвистичкој литератури појава реченичне кондензације — употреба нереченичних језичких средстава (инфинитних и номиналних јединица) у функцији саопштавања реченичног садржаја (Радовановић 1990: 13) — и номинализације — појављивање номиналних средстава (девербативних и деадјективних именица) уместо вербалних, односно реченичних структура са финитним глаголским обликом у финкицији предиката — сматра се изразитим обележјем модерног српског језика (Радовановић 1977а: 90; 1990: 15, 28; Танасић, 2005: 123). Забележена грађа из ранијих фаза развоја српског језика показује да су у језику 19. века (1802—1868) и реченична кондензација, као општи процес, и номинализација, као један вид кондензовања реченичног садржаја помоћу номиналних средстава, били фреквентни и продуктивни језички феномени.[1]

Радња исказана, с једне стране, нереченичним језичким средствима (вербидима — инфинитивом, глаголским прилогом садашњим и глаголским прилогом прошлим, или номиналним средствима — девербативном и деадјективном именицом) и, с друге стране, глаголом у личном глаголском облику, подразумева појаву истих реченичних чланова (у првом реду субјекатског и објекатског аргумента). Будући да пре свега семантика одређене глаголске радње условљава појаву одређених реченичних чланова (пре свега аргумената, допуна с прилошким значењем и прилошким одредбама[2]), на семантичком плану нема разлика у погледу

[1] Са око 1600 страна рукописних и штампаних текстова различитих функционалних стилова предвуковске епохе ексцерпирано је 900 примера, што указује на релативно високу фреквенцију појављивања кондензованих и номинализованих структура у језику прве половине 19. века.

[2] Важно је направити разлику између адвербијалних одредби и адвербијалних допуна. Адвербијалне допуне представљају обавезну семантичку допуну глаголске лексеме јер

актаната који учествују у вршењу дате радње без обзира на то да ли је она исказана глаголом у финитном глаголском облику или неким нереченичним језичким средством (глаголом у инфинитном глаголском облику или номиналном јединицом). На синтаксичком плану, међутим, одређени реченични чланови исказују се различитим језичким средствима, с једне стране, у кондензованим, односно номинализованим исказима и, с друге стране, у одговарајућим реченичним структурама (Танасић, 2005: 153—154).

2. У овом раду анализиране су номинализоване структуре, забележене у језику прве половине 19 века, са детерминативном (одредбеном) синтаксичком функцијом адвербијалног типа у односу на управну, корелативну предикацију.[3] Анализи су, дакле, подвргнути само површински

реферишу „о одрђеним, самим глаголом имплицираним, али не и прецизираним, просторним или временским оквирима ситуације, као и битним квантификативно-квалификативним компонентама саме активности" (Ружић, 2005: 530). Допуне са прилошким значењем, за разлику од одредби, не могу се испустити из исказа са глаголом јер би без њих они били неграматични (уп. нпр. *Живим у Лондону.* и **Живим.*) (уп. Силић и Прањковић 2005: 305).

[3] Анализирани су следећи текстови: *Аѳанасіа Стойковича Свободныхъ Художествъ и Фїлософїи Доктора, Кралев. Гетїнскаго содружества наукъ Члена внешняго соответствуюраго и Іенскаго естествоиспытателнаго содружества Члена действующаго Фѵсіка простымъ языкомъ списана за родъ Славено-Сербскїй. Вторая часть. Въ Будиме. Писмены Кралевскаго Унїверсїтета. 1802.* (1—217). (АС 1802); *Историја од Сосане. Из свјатаго пророка Данила. Глава 13. Сочињена стихама, Викентијем Ракићем фенечким, јефимеријем Цркве свјатаго Спиридона в Триесте сушчија. Ради употребленија својеј снохи г. Софији попадији Константина Ракића, пароха земунскаго. 1803.* 1—8. Транскрибовани текст. (ВР); *Житије свјатаго и праведнаго Јосифа Прекраснаго сочињеное стихами Викентијем Ракићем фенечким, Јефимеријем цркве Глирическија, Храма Свјатаго Спиридона, в свободном граде и пристаниште Триесте сушчија. У Венецији.* При Г. Пани Теодосију. Con Sovrana Permissione. 1804. 1—29. (ВР); *Новине сербске изъ царствующега града Віенне. 1813. (I, II, III, IV)* (НС); *Новине сербске изъ царствующега града Віенне. 1815/1. (I, II, III, IV)* (НС); *Любомиръ у Елісіуму или Светозаръ и Драгиня, моралная повѣсть сочинена Милованомъ Видаковичемъ народнаго, греко-неун: Гѵм: Новосадскаго Профессоромъ, посвярена же Господару Георгію Варсану купцу житарскому, и жителю Панчевачкому, и любезной супруги єго Госпожи Персіди рожд: Радановичь. Часть третая. Въ Будимъ. Писменъ Кралевск: Всеучилища Пещанск: 1823* (1—100) (МВ 1823). Герасим Зелич. *Тестамент.* 1825. 4 стране. Налази се у Одељењу раритета Матице српске под сигнатуром P_{19}СрIII148.1. (Т); *Новый заветъ господа нашего Исуса христа по предводу Аѳанасіа Стойковича. Лейпцигъ, въ Типографіи Карла Таухница. 1830 (1—100; 279—330)* (АС 1830); *Наодъ Сѵмеонъ или несрећно супружество, трагедіа у петъ дѣйствія по Народной песми сочинѣна ІоанномФ С. Поповичемъ. У Будиму. Словыма Кр. Пештанскогъ Унїверсїтета. 1830. (1—122)* (ЈСП); Теодор Павловић — *Срӣски народни лист; 1835, 1837, 1838, 1839.* (ТП-СНЛ); *Тврдица.* Шаљиво позориште у три Дѣйства составлѣно одъ Іоанна С Поповича. У Пешти. Писмены Іос. Баймела Ц. К. Привилегир. Примаціал. Острогонског' Кньигопечателя. 1837. (1—56) (ЈСП); Јован Стерија Поповић — *Природно ӣраво* (приређено издање рукописа) 1997. Нови Сад: Матица српска. 1840—1842. (23—82) (ЈСП-ПП); *Лекаруша Георга Радака*, писана у Великој Кикинди у периоду између 1840. и 1846. године; рукопис садржи укупно 168 страна, док текст лекаруше обухвата 51 страну; налази се у Рукописном одељењу Матице српске под сигнатуром М-5863 (К); Теодор Павловић — *Народне новине*; ради се о чланцима Т. Павловића из 1842, 1843. (ТП-НН); Теодор Павловић — *Срӣски народне новине*; 1844, 1846. (ТП-СНН); Теодор Павловић — *Драгољуб* 1845. (ТП-Д); *Гласникъ Дружтва србске словесности.* Свезка 1. У Београду. И Кньигопечатньи Княжества Србіє. 1847. 9—16; 21—25; 201—219. (ГДСС); Теодор Павловић — *Писмо* 1848/49. (ТП-П); *Захтѣвана Србаля немачко-банатскогъ полка у скупштини 15. Априла 1848 у Црепаи држаной.* 4 стране. Налази се у Одељењу раритета Матице српске под сигнатуром

кондензатори адвербијалних реченичних значења — темпоралног, каузалног, кондиционалног, концесивног, финалног, инструменталног.

Анализа ексцерпираних примера вршена је са циљем да се опишу (1) услови у којима је неопходно исказивање дубинског субјекта номинализоване глаголске радње, да се (2) региструју и опишу сва језичка средства којима се он исказује, да се (3) сагледа семантика лексема које се појављују као површински сигнал агенса[4] номинализоване предикације, да се утврди (4) да ли лескичка семантика и рекција глагола у позицији управног предиката и глагола у позицији предиката развијене реченице утичу на појаву одређене језичке јединице као сигнала дубинског субјекта.

3. Ексцерпирана грађа показује да у површинској структури исказа агенс нереченичне предикације по правилу није експлициран у ситуацији идентичности агенса корелативних (реченичних и нереченичних) предикација, будући да је податак о вршиоцу радње информационо редундантан (нпр. *Послѣ молитве приступите к родительма* (Ч 1855: 56)).[5] У хетеросубјекатској ситуацији пак у површинској структури исказа мора постојати сигнал агенса нереченичне предикације (нпр. *Онъ е* ***послѣ Вукашинова паденія*** *Србію спасао* (ЈИ 1859: 21); *Я знамъ, да тье* ***по моемъ отшествію*** *лютіи волцы между васъ уйти* (АС 1830: 338); *Можда ће* ***послѣ смрти Марка*** *свѣтъ увиђети, кои е бью правый бранитель и пріятель свога рода* (ЈИ 1859: 84)).

P_{19}СрII328.1. (З); *У Фрушкой гори*. 1854. Од М. С. Србкинѣ. У Новом Саду 1861. (МСС); *Читанка за другій разредъ србскихъ народнихъ училишта у Аустрійском Царству*. Круто везана и съ леђа у платну за 21 кр.к.м. У Бечу 1855. Трошкомъ ц.к. Адміністраціе училиштныхъ кньига.(1—246). (Ч); *Училиштна и домашня Библіа. Старый завѣтъ*. У Бечу. 1857. (СЗ); *Духъ народа србскогъ*. Одъ Іована Хаџића у кньижеству названога Милоша Светића. У Карловцы. Митрополитско-гимназіялна Типографія. 1858. (1—118) (ЈХ); *Гласникъ Друштва србске словесности*. Свезка 10. У Београду. У типографіи княжества србскогъ. 1858. 159—211; 352—366. (ГДСС); *Ђурађъ Бранковићъ, историческій романъ*. Написао Яковъ Игнятовићъ, народный Секретаръ. Прва Свезка. У Карловцы. Митрополітско-Гимназіална Типографіа. 1859. 1—100. (ЈИ 1859); Комарац. 20. 5. 1861. Додатак. Огласи. Нови Сад. Број 11. (О); Јован Хаџић, *Огледало србско одъ дра Іована Хаџића у кньижеству названога Милоша Светића*. 1864. У Новом Саду. Епископска кньигопечатня. (ЈХ); Радња „Матице српске" г. 1868. *Српски летопис* за годину 1867. 1868. и 1869. Година XLI. Књига 112. Издаје Матица српска. Уређује А. Хаџић. У Новом Саду. Српска штампарија дра Јована Суботића. 1871. (СЛ); Теодор Павловић — *Вукова преписка* 1912. (ТП-ВП).

[4] У овом раду полазим од схватања Ван Валина да постоје две доминантне семантичке улоге — агенс и пацијенс (Ван Валин 1996: 101), те стога под појмом агенса подразумевам семантички пандан субјекту као граматичком појму. У раду се, међутим, ипак указује на разлику између агенса (вршилац радње, односно појма којем се вршење радње приписује (Ивић 1963: 23) и псеудоагенса (носилац стања, особине, статуса и сл.) (Антонић 2005: 125—143).

[5] У неким забележеним примерима, иако су идентични агенси управне, реченичне и зависне, нереченичне предикације, појављују се заменице *свој* и *мој* у површинским структурама исказа и реферишу о вршиоцу нереченичне предикације (нпр. *еръ они су свою домаћу слободу и независимость имали іошть* ***одъ свога долазка*** *у ову землю* (Духъ народа србскогъ, 1858:117); ***Одъ младости мое*** *старао самь се преко свега другога познати нарочито родъ Србскій* (ЈХ 1858: В). У дубинској структури овакви исказа заменице *свој* и *мој* немају свог еквивалента зато што податак о вршиоцу зависне предикације улази у домен информационе редунданце будући да је идентичан агенсу управне предикације (Радовановић 1977: 103).

4. Уз девербативне именице као кондензаторе реченичног садржаја податак о агенсу нереченичне предикације исказује се (1) беспредлошким генитивом, (2) посесивном заменицом, (3) посесивним придевом, односно податак о агенсу/псеудоагенсу зависне предикације исказан је (4) у управној реченици, тј. познат је на основу ширег контекста.

4.1. У примерима са девербативном именицом као кондензатором реченичног садржаја субјекат дубинске, нереченичне предикације може бити исказан беспредлошким генитивом, при чему се у облику генитива појављују, у највећем броју забележених примера, именице и, само по изузетку, личне заменице:[6]

1. Напротив забрањује природно право **при распри независими[х] људи** као судија *наметати се* [← Напротив забрањује природно право *када се независни људи расправљају наметати се* као судија] (ЈСП-ПП 1840—1842: 76);

2. **При овомъ ихъ разговору** *укаже* имъ *се* и данъ [← *Док су они овако разговарали*, *укаже* им *се* и дан] (МВ 1823, стр. 38).

4.1.1. Уколико девербативна именица означава радњу коју реализује вршилац радње, у генитиву без предлога, којим се уводи информација о субјекту номинализоване предикације, појављују се, у највећем броју забележених примера, именице са обележјем [живо +] и [људско +] са диференцијалним семама које исказују *пол*, *родбинске односе*, *статус*, *професију* и сл. (Алановић, 2006: 171):

3. Он *е* на Милоша рођенога свог пашанца, кое због веће његове храбрости, кое пак **због суетны препиранія лакомыслены свои жена**, *мерзіо* (СЛ 1825: 47);

4. (...) *принужденъ быо* 1774. **по жельи** и **молбы майке свое** *оженити се* (СЛ 1825: 24).

5. И будући да *сте* Вы (...) Генерала Алаву **на захтеванѣ депутата** Іосифа де Валеска *затворили* [← И будући да *сте* ви *затворили* Јосифа Валеска *зато што су то депутати захтевали*] (НС 1815: 2);

6. **На захтѣваніе гостей** *поставі* имъ *се* столъ на средъ двога и ту сѣдну вечерати (МВ 1823: 268);

7. **На молбу питомца Михаила Бастаје** *издаје* му *се* стипендија (...)(СЛ 1868: 610);

8. **при правичном раду владатеља**, или боље рећи, **при испуњавању дужности своје**, које му у следству уговора предстоје, *дужни су* поданици беспрекословно повиновеније *одавати* (ЈСП-ПП 1840—1842: 135);

9. Кто зна ако она звѣзда, кою *су* Волхви (Маги) на востоку **о рождеству спасителя** *видѣли*, ніе овакова была? (АС 1802: 134 — 135);

10. сва (...) саобштенія за новине сачинява и **са одобренѣмъ предсѣдателя** *оправля* (ГДСС 1847: 4).

Уз девербативне именице са значењем владања и управљања типа *царовање, влада, владеније* појављују се као сигнал дубинског субјекта именице са обележјем [живо +] и [људско +] које означавају титуле

[6] У анализираној грађи у само три забележена примера појављује се генитив личне заменице за треће лице као сигнал агенса номинализоване предикације: ***По смерти его*** *овай тье му све добро наслѣдити* [← *Након што он умре, овај ће му све добро наследити*] (МВ 1823: 155); ***по его*** *дома со собора* ***пришествію*** *изиде старый князь со своіомъ фамиліомъ у великій вертъ свой [← након што је он стигао са сабора кући, изађе стари са својом фамилијом у велики врт*] (МВ 1823: 342).

(нпр. *кнез, цар* и сл.) или властите именице, односно лична имена владара, што је, свакако, условљено значењем номинализоване глаголске радње:

11. **за владе кнеза Лазара** видимо да Стефанъ Тврьтко, краль Босанскій себе *пише* (ЈХ 1858: 84);
12. **за владе Лазареве** Вукъ Бранковићъ истина *непише се* као краль и *позива се* на писаніе Господина му Цара Стефана (ЈХ 1858: 83);
13. Іошт **за живота и владѣнія Цара Силног, Душана Стефана**, *посѣяно е было* сѣме (СЛ, 1825: 44);
14. (...) да *су се* Срби *крстили* **у време царованя Ираклія** (ГДСС 1858: 177).

Уз девербативне именице вршилац радње може бити исказан и именицама које формално имају обележје [живо –] и означавају колективе (нпр. *народ*) или друштвено-политичка тела (нпр. *заповедништво*).

15. **У време великогъ преселенія народа**, *нападали су* на ню често Гоѳи (СЛ 1825: 21);
16. (...) да *су* сведоцбе Костићевих питомаца Ђорђа Дерикладића, Николе Игића и Светомира Михајловића **по наредби земаљског главног војног заповедништва** *послане* државном ратном министарству (СЛ 1868: 567).

У оваквим примерима метонимијском модификацијом (колектив — људи који чине тај колектив, односно друштвено-политичко тело — људи који су чланови тог тела) (Гортан-Премк, 2004: 68—79) именице са обележјем [живо –] могу се тумачити као колективни вршилац радње репрезентоване девербативном именицом: *У време великогъ преселенія* ***народа***, *нападали су на ню често Гоѳи* (СЛ 1825: 21) [← *Када се* ***народ*** *селио, нападали су Готи често на њу]; (...) да су сведоцбе Костићевих питомаца Ђорђа Дерикладића, Николе Игића и Светомира Михајловића по наредби* ***земаљског главног војног заповедништва*** *послане државном ратном министарству* (СЛ 1868: 567) [← (...) *да су сведоцбе Костићевих питомаца Ђорђа Дерикладића, Николе Игића и Светомира Михајловића послане државном ратном министарству како је наредило* ***земаљско главно заповедништво***).

Именице са обележјем [живо +] и [људско +] и именице типа *nomina collectiva* појављују се као вршиоци свесних, вољних радњи репрезентованих именицама *препирање* (нпр. *Он е на Милоша рођенога свог пашанца, кое због веће његове храбрости, кое пак* ***због суетны препиранія лакомыслены свои жена***, *мерзїо* (СЛ 1825: 47)), *жеља, молба* (нпр. (...) *принужденъ био* 1774. ***по желби*** *и* ***молбы майке свое*** *оженити се* (СЛ 1825: 24)), *захтев* (нпр. ***На захтѣваніе гостей*** *постави имъ се столъ на средъ двора и ту сѣдну вечерати* (МВ 1823: 268)), *одобрење* (нпр. *сва (...) саобштенія за новине сачинява и* ***са одобренѣмъ предсѣдателя*** *оправля* (ГДСС 1847: 4)), *владавина* (нпр. *Іошт* ***за*** *живота и* ***владѣнія Цара Силног, Душана Стефана***, *посѣяно е было сѣме* (СЛ, 1825: 44)) и сл.

Именице овакве семантике у беспредлошком генитиву остварују агентивну функцију и уз девербативне именице које означавају аутоматске, несвесне, невољне радње, односно спонтане акције: *Іошт* ***за живота*** *и владѣнія* ***Цара Силног, Душана Стефана***, *посѣяно е было сѣме* (СЛ, 1825:

44); *Кто зна ако она звѣзда, кою су Волхви* (*Magi*) *на востоку* ***о рождеству спасителя*** *видѣли, ніе овакова была?* (АС 1802: 134—135).

У облику слободног генитива у функцији површинског сигнала субјекта номинализоване радње налазе се и именице са обележјем [живо –] и [самоактивност +] (Антонић, 2005: 128) које денотирају различите природне појаве и појмове (нпр. *сунце*, *река*, *пролеће*, *цвеће*):

17. Всякій зна да сѣнке тѣлесъ **при восхожденіи** и **захожденіи солнца** *долазе* (АС 1802, стр. 194);
18. Она *се* тогда **при захождению солнца** на полудне *находи* (АС 1802, стр. 116);
19. Зато **при соединеніи две рѣке** скорость веома *раститъ* (АС 1802, стр. 307);
20. Онда **са развіянѣмъ пролећа** и **са ницанѣмъ цвѣћа**, *ничу* и нове пѣсме [← Онда *како се развија пролеће и како ниче цвеће*, *ничу* и нове песме] (МСС 1861: 19).

Именице са обележјем [живо –] и [самоактивност +] појављују се у субјекатској позицији искључиво уз девербативне именице које денотирају одређене несвесне, невољне радње или спонтане процесе, акције. Наведене именице појављују се, наиме, у субјекатској функцији уз девербативне именице *излазак, залазак, сједињавање, развијање, ницање* које означавају природне процесе карактеристичне за дате појаве и појмове.

4.1.1.2. Уз девербативне именице које денотирају одређена стања у субјекатској функцији појављују се именице из класе *nomina actionis*[7] и именице које означавају различите предмете, односно именице са обележјем [живо –] као носиоци датих стања или одређеног статуса.

Именице са обележјем [живо +] и [људско +] појављују се у позицији субјекта уз (1) девербативне именице које означавају одређена физиолошка стања (нпр. *(...) по коїой душа ч'ловѣческа* ***по смерти человѣка*** *изъ єдногъ существа у друго прелази* (НС 1815: 14); (...) *отиде* ***по смерти Димитрїа Іосифовића*** *1803. пароха Будимског у Будимъ* (СЛ 1825: 26)) или (2) уз именице које репрезентују у површинској структури исказа егзистенцијалне глаголе (нпр. ***При недостатку способне за наследство особе*** *у наследној или изборној држави, после смрти монарха ни ти постаје такова земља анархија, ни ти демократија, но остаје монархија* (ЈСП-ПП 1840—1842: 152)).

Именице са обележјем [живо –] забележене су у субјекатској позицији уз (1) девербативне именице које денотирају само физичка стања (нпр. ***За пропасћу градова окружія Іорданскога*** *на годину дана испунисе пророчество Божіе на Аврааму и Сарри* (СЗ 1857: 34)) или одређени статус (нпр. *дужан је исту ствар* ***по истеченију уговора*** *њему натраг вратити* (ЈСП-ПП 1840—1842: 65)) и уз (2) именице које се јављају као површински репрезенти егзистенцијалних глагола (нпр. *У њима рѣшаваю се они предмети, кои се* ***збогъ недостатка савршене вишине гласова*** *нису могли рѣшити у редовныма засѣданіяма* (ГДСС 1847: 2); *које ја* ***при недостатку блажи[х] средства*** *силом одвратити властан јесам* (ЈСП-ПП 1840—1842: 72), *Премда се нека средства као неопходимо нужна* ***при по-***

[7] У класу именица *nomina actionis* убрајам све именице које имају обележје [живо +] или [самоактивност +] (Антонић, 2005: 128).

стању каквоґ друштва *или по себи указују или уґовором постављају* (ЈСП--ПП 1840—1842: 85)).

4.2. У анализираној грађи забележен је велики број примера у којима је субјекат површинске, нереченичне предикације исказан посесивном заменицом.

4.2.1. Посесивне заменице појављују се у субјекатској позицији уз девербативне именице које означавају радње чија реализација подразумева постојање активног вршиоца радње. Посесивне заменице остварују своју агентивну функцију уз девербативне именице које денотирају (1) неку свесну, вољну акцију (нпр. ***На моје распитивање и питање*** *како је моґао приватна писма ваша (...) разґлашавати, одґоворио је* (ВП); (...) *или другій кой знатанъ човѣкъ училиште посѣти, онда устаните сви, погледайте на Учителя или Учительку*, ***на опомену њихову*** *поклоните се* (Ч 1855: 6); *Који су права свршили, остављају се* ***на њихову молбу*** *још за ґодину дана у уживању њихове стипендије* (СЛ 1868: 566); *Мы смо* ***на твою заповесть*** *изишле* (ЈС 1830: 46); (...) *како ти є одъ Двора нашега* ***на нѣгово захтѣванѣ*** *допуштенѣ дошло* (ЈХ 1864: 36)), (2) визуелне перцептивне радње (нпр. *Нѣкогда толико долго* ***отъ видѣнїя нашего*** *сокрываюсе, да астрономи мысле, да они скоро до самыхé неподвижныхъ звѣздъ доходе* (АС 1802: 123)) и уз именице (3) које фунгирају као површински експоненти глагола кретања (нпр. *Господинъ тай тако ме омилуе, да ми е силу добра обѣћавао, ако се отважимъ, пратити га* ***на томъ нѣговомъ путованю*** (Ч 1855: 16); *Князъ є* (...) ***пре нашега долазка*** *био у Београду* (ЈХ 1864: 37); *Я знамъ, да тье* ***по моемъ отшествію*** *лютіи волцы между васъ уйти* (АС 1830: 338); *Мени је само пријатељ мој, ґосподин Стојаковић* ***по повратку моме*** *из Граца казивао о некаквом Георґија Куљанчића помоћника моґа писму (ТП-П 1848/49: 7).*

Посесивне заменице заузимају субјекатску позицију и уз девербативне именице које денотирају одређена (1) физиолошка стања (нпр. *Но* ***за твоґъ живота*** *теби ће добро бити* [← *но док си ти жив, теби ће добро бити*] (ЈИ 1859: 152); *Я желимъ да* ***по смерти моей*** *онъ вамъ на мѣсто мое, на мою столицу княжеску ступи и сѣдне* [← *Ја желим да, након што ја умрем, он вам на место моје, на моју кнежевску столицу ступи и седне*] (МВ 1823: 382)), (2) психофизиолошка стања (нпр. *Мойсей е вамъ дозволіо*, ***по вашему жестокосердію***, *разводити се съ женама вашима, а съ почетка ніе тако было* [← *Мојсеј вам је дозволио разводити се са женама вашим зато што сте се жестоко срдили, а у почетку није тако било* ← *Мојсеј вам је дозволио да се разводите са женама вашим зато што сте се жестоко срдили, а у почетку није тако било*] (АС 1830: 48), *Твоя мати, твоя несрећна мати, плаче дан и ноћ* ***због твога заблуђеня*** [← *Твоја мати, твоја несрећна мати, плаче дан и ноћ јер си ти заблудео*] (МСС 1861: 81)), затим уз уз именице које означавају (3) одређени статус (нпр. *Но* ***послѣ удадбе твое*** *све е то заборавлѣно* [← *Но све је то заборављено након што си се удала*] (ЈИ 1859: 7)) и, коначно, уз именице (4) које у површинској структури исказа заступају дубинске егзистенцијалне глаголе (нпр. (...) ***за време њиховоґъ станованя*** *ніє се савъ народъ крстио* [← *док су становали [тамо], није се сав народ крстио*] (*Гласникъ дружтва србске словесности*,

1858, стр. 176); ***У случаю њиовогъ*** *у месту* ***бавленя*** *сматраю се они као редовни членови* [← *Ако они у месту пребивају, сматрају се редовним члановима*] / [← *Када они у месту пребивају, сматрају се редовним члановима*] (ГДСС 1847: 6)). Уз девербативне именице овакве семантике, односно уз девербативне именице које денотирају радњу у чијој реализацији субјекатски аргумент нема агентивну улогу, посесивне заменице означавају носиоца стања или статуса означеног датом глаголском именицом.

4.3. Анализа ексцерпираних примера показала је да се у субјекатској функцији могу појавити и посесивни придеви.

У позицији субјекта номинализоване радње репрезентоване девербативном именицом појављују се, по правилу, посесивни придеви изведени од именица које означавају лица, односно од именица са обележјем [живо +] и [људско +]. Као површински експоненти субјекатског аргумента номинализоване предикације појављују се присвојни придеви изведени од (1) личних имена (нпр. *Кадъ е дакле у Срему* ***пре Атилиногъ пустошеня*** *Архиепископъ и Митрополитъ са найвишомь властю био* [← *Кад е, дакле, у Срему архиепископ и митрополит са највишом власти био пре него што је Атила пустошио [овај крај]]* (ЈХ 1858: 30)), затим придеви изведени од (2) именица којима се означавају титуле (нпр. ***Кралѣвскомъ заповѣстю*** *не може се министеръ отъ (...) отговараня своГъ освободити, нити (...) процесъ противъ нѣга започетъ прекинути* [← *Тиме што краљ заповеди, не може се министар ослободити одговорности, ни процес против њега започет прекинути*] (НС 1815: 17)) и, на крају, (3) од именица са обележјима [живо +] и [људско +] и са диференцијалним семама које исказују родбинске односе (нпр. (...) *као што су и нѣму* ***сбогъ особите любови отчине*** *завидели* [← *... као што су и њему завидели зато што га је отац особито волео*] (СЗ 1857: 72)).

Присвојни придеви фунгирају и као вршиоци свесних и несвесних, невољних радњи денотираних девербативним именицама у површинској структури исказа (нпр. ***На заповѣсть материну*** *отидемъ я у градъ, да пропытамъ за Отца* [← *Одем ја у град да питам за оца јер ми је мајка тако заповедила*] (Ч 1855: 77); *да су, велим, они* ***после Христова рођеня*** *у Европу дошли* [← *да су, велим, они, након што се Христ родио, у Европу дошли*] (ЈХ 1858: 6)) и као носиоци психофизиолошког стања исказаног површинском номинализованом структуром са девербативном именицом (нпр. *На Раму и дойню Босну* ***по смрти Бранковой*** *дойђе Радосавъ Прибинићъ* [← *На Раму и доњу Босну, након што је Бранко умро, дође Радосав Прибинић*] (ЈХ 1858: 88)).

4.4. У анализираној грађи регистровани су и примери у којима је податак о субјекту номинализоване, нереченичне предикације исказан у управној реченици и могуће је реконструисати га само на основу ширег контекста. У највећем броју забележених примера субјекат радње исказане девербативном именицом кореференцијалан је или са директним или са индиректним објектом управне радње, што је условљено лексичком семантиком, те рекцијом глагола у позицији датог управног предиката.

4.4.1. Уз транзитивне глаголе различите семантике у функцији предиката управне реченице појављује се номинална реч у акузативу без

предлога, при чему је њоме означен објекат управне радње који је истовремено и агенс радње исказане девербативном именицом (нпр. ***Њи[х] у достизању*** *правични[х] цели потпомагати* (ЈСП-ПП 1840—1842: 47); *Коїомъ* ***те*** *жалостна сестра* ***за избавленїе*** (...) *брата обожава* (МВ 1823: 135); *Ако* ***га*** *је пак* ***у уживању*** *узнемиравао* (ЈСП-ПП 1840—1842: 68); (...) *има домъ депутатовъ право*, ***Министре сбогъ издателства*** *или* ***сбогъ злоупотребленїя*** *свое силе тужити* (НС 1815: 17)), односно носилац физиолошког стања (нпр. *И* ***у*** (...) ***издисаню*** *не остави* ***га*** *гордость, но повиче на момка свога* (СЗ 1857: 127)) или физичког својства (нпр. ... ***нѣга*** *сад' нитко* ***сбогъ смрада*** *не може да трпи* (СЗ 1857: 306). У два забележена примера у позицији управног предиката налазе се каузативни („принудно-манипулативни") глаголи (Батистић 1978: 76) *послати* и *водити* у значењу у значењу 'наводити (на што)'[8] чије би се значење могло овако интерпретирати: „неко чини да неко други нешто (не) уради, да (не) постане агенс радње која се иницира", при чему идентични денотат имају директни објекат главне и субјекат кондензоване клаузе: ***њи*** *управо води* ***къ приманю*** *азбуке латинске* [← *њих управо води како би примили азбуку латинску*] (ЈХ 1864: 35); *Милица є са нѣкомъ войскомъ послала* ***сынове*** *Баязиту* ***у помоћь*** [← *Милица је послала* ***синове*** *са неком војском да [синови] помогну Бајазиту*] (ЈИ 1859: 127)).

4.4.2. Уколико се у позицији управног предиката појављују дворекцијски глаголи типа *донети, издавати, подносити, предати*, *предложити*, *слати* чије би се значење могло интерпретирати: 'неко износи, предлаже што неком на разматрање, оцењивање', адресат прве назначене радње кореференцијалан је са агенсом друге предстојеће, могуће, наложене радње исказане девербативном именицом чија се реализација очекује. Као адресат управне радње, односно агенс номинализоване предикације појављују се личне заменице (нпр. *То се мора* ***њой на преглед*** *донети* [← *То се мора њој донети да* ***она*** *прегледа*] (МСС 1861: 76), *Кои ће* ***намъ*** *дѣо израђеныхъ досадъ Закона* ***ради прегледаня*** *предати* [← *који ће нам део досад израђених закона предати да [их]* ***ми*** *прегледамо*] (ЈХ 1864: 37)), именице са обележјем [живо +] и [људско +] (нпр. *издаје се* ***дру Михаилу Политу и дру Лази Костићу на оцену*** *дело Јосифа Подхрадског* [← *издаје се дело Јосифа Подхрадског др Михаилу Политу и др Лази Костићу да [га]* ***др Михаило Полит и др Лаза Костић*** *оцене*] (СЛ 1868: 607); *Веће важности ствари испытиване су и шиляне* ***князу*** *и княжеской канцеларии у Крагуевацъ* ***ради рѣшения*** [← *Ствари од веће важности испитиване су и слане кнезу и кнежевској канцеларији да [их]* ***кнез*** *и кнежевска канцеларија реше*] (ЈХ 1864:. 38)) и именице са обележјем [живо –] које означавају институције и путем метонимијске модификације (институција-људи који чине ту институцију) могу се интерпретирати као колективни агенс (нпр. *Веће важности ствари испытиване су и шиляне князу и* ***княжеской канцеларии*** *у Крагуевацъ* ***ради рѣшения*** [← *Ствари од веће важности испитиване су и слане кнезу и кнежевској канцеларији да [их] кнез и* ***кнежевска канцеларија***

[8] Наведено значење глагола /водити/ преузето је из *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице српске и Матице хрватске.

реше] (ЈХ 1864:. 38); *и да га после* ***главној скупштини на потврду*** *поднесе* [← *и да га после главној скупштини поднесе да [га] потврди*] (СЛ 1868: 62); *Да се* ***главној скупштини ради избора*** *предложе за питомце Текелијине ови просители* [← *да се главној скупштини предложе да би [их]* ***она*** *бирала за Текелијине питомце*] (СЛ 1868: 585)).

5. *Закључак*

Анализа грађе показала је да податак о агенсу нереченичне предикације у површинској структури не мора бити експлициран када су агенс реченичне и нереченичне предикације репрезентоване девербативном именицом идентични будући да је тада податак о вршиоцу радње информационо редундантан (нпр. *є кукавица сва дрктала* ***од стра*** (МСС 1861: 100)). У ситуацији неидентичности вршилаца управне радње и радње означене девербативном именицом по правилу постоји сигнал агенса нереченичне предикације у површинској структури исказа (нпр. *Послѣ опетъ Вукъ Бранковићъ и Обилићъ* ***збогъ женски плетака*** *повадесе* (ЈИ 1859: 58)). Уколико у хетеросубјекатској ситуацији изостаје површински сигнал агенса номинализоване предикације, у интерпретативном транспорту успоставља се пасивна реченична структура са анонимним или уопштеним агенсом: *И Сынъ человѣческій быти тье преданъ* ***на распятіє*** [← *и син човечији биће предан да буде распет*] (АС 1830: 68)).

Податак о агенсу номинализоване предикације може бити исказан именицом у беспредлошком генитиву, посесивном заменицом, посесивним придевом који детерминишу девербативну именицу и може бити садржан у управној реченици.

У облику генитива без предлога на позицији субјекта нереченичне предикације појављују се именице са обележјем [живо +] и [људско +], затим именице које формално имају обележје [живо –] и означавају колективе или друштвено-политичка тела, именице са обележјем [живо –] и [самоактивност +] и, коначно, именице са обележјем [живо –] које означавају предмете или апстрактне појмове. Из које ће семантичке класе бити именица у беспредлошком генитиву у функцији субјекта дубинске предикације зависи у првом реду од семантике глаголске радње која се номинализује. Уз девербативне именице које у површинској структури заступају глаголе акционе семантике појављују се именице са обележјем [живо +] и оне са са обележјем [живо –] и [самоактивност +] (Алановић 2004: 195). Уз девербативне именице које денотирају одређена стања (физиолошка или психофизиолошка) и уз девербативне именице које су површински експоненти егзистенцијалних глагола појављују се и именице са обележјем [живо +] и оне са обележјем [живо –].

Податак о субјекту номинализоване, нереченичне предикације може бити исказан у управној реченици, што, у највећем броју забележених примера, значи да је субјекат радње исказане девербативном именицом кореференцијалан је или са директним или са индиректним објектом управне радње. Лексичка семантика и рекција управног глагола и, у по-

јединачним случајевима, семантика номиналне речи у позицији директног/индиректног објекта одређују да ли ће исти денотат имати директни или индиректни објекат управне радње и агенс радње означене девербативном именицом (уп. нпр. *Милица є са нѣкомъ войскомъ послала* ***сынове*** *Баязиту* ***у помоѣь*** [← *Милица је послала* ***синове*** *са неком војском да [синови] помогну Бајазиту*] (ЈИ 1859: 127)) и *Веће важности ствари испытиване су и шиляне князу и* ***княжеской канцелариии*** *у Крагуевацъ* ***ради рѣшения*** [← *Ствари од веће важности испитиване су и слане кнезу и кнежевској канцеларији да [их] кнез и* ***кнежевска канцеларија*** *реше*] (ЈХ 1864: 38)).

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Алановић, Миливој (2004). Прилог типологији агенса. *Прилози проучавању* језика. 35: 193—205.

Алановић, Миливој (2006). Лексичка семантика и семантичке улоге актаната. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 35/1: 169—178.

Антонић, Ивана (2005). Субјекатски генитив у стандардном српском језику. *Јужнословенски филолог*. LXI: 125—144.

Батистић, Татјана (1978). О неким аспектима анализе каузативних глагола. *Јужнословенски филолог*. XXXIV: 59—89. Београд.

Van Valin, R. D. (1996). Functional Relations. *Concise Encyclopedia of syntactic Theories*. 98—110. Cambridge: Pergamon.

Гортан-Премк, Даринка (2004). *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ивић, Милка (1963). Основне типолошке карактеристике српскохрватске имперсоналне реченице. *Књижевност и језик*. X/1: 18—24.

Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић и др. (2005). *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска.

Радовановић, Милорад (1977а). Именица у функцији кондензатора (I). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад. XX/1: 63—144.

Радовановић, Милорад (1977б). Именица у функцији кондензатора (II). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XX/2*. Нови Сад: Матица српска. 81—160.

Радовановић, Милорад (1990). *Списи из синтаксе и семантике*. Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића — Добра вест.

Речник српскохрватског књижевног језика (1967). Нови Сад — Загреб: Матица српска — Матица хрватска.

Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Танасић, Срето (2005). *Синтаксичке теме*. Београд: Београдска књига.

РАТАРСКА ЛЕКСИКА У ДОЊОЈ ГРУЖИ

МИЛОСАВ ВУКИЋЕВИЋ

UDC 811.163.41'282'373.46

Кратак садржај. После кратких уводних напомена (о говору и пореклу становништва), даје се богата збирка речи из области ратарства, старији и новији слој. Речи су забележене у доњогружанским селима — Чукојевци, Витановац, Милавчићи и Витковац.

Кључне речи: Доња Гружа, дијалекатска лексика, ратарство (традиционално и савремено).

Ратарство је, свакако, најстарије занимање људи које је током развоја људске заједнице до данас претрпело многе промене у начину обраде земље и у усавршавању средстава за тај рад. У другој половини прошлог века учињен је у том смислу огроман напредак уопште, па самим тим и у гружанском крају.

Овом приликом приказаћемо лексику како је у наслову назначено, при чему ће се звездицом означити лексема која је ретко у употреби или се не чује јер се њоме означени предмет не користи у ратарским пословима, али у памћењу старијих генерација постоји. Пре тога неколико напомена о говору тога краја.

Већи део Доње Груже према Западној Морави има говор косовско-ресавског типа на шта је скренуо пажњу Игрутин Стевовић рекавши да (се) „на крајњем југу, где је гружанска котлина отворена према моравској долини, у неколико гружанских села осећа утицај трстеничке Жупе и Левча"[1]. Али ако се погледају етногеографски извори у вези са пореклом житеља Доње Груже, види се да су они дошли из више области где се одржавају старије дијалекатске особине, па је такво стање и овде.

Код Михаила Драгића налазе се подаци да су се Доњогружани доселили из Колашина, Новог Пазара, Старе Србије, суседних Гледића, са простора под Јавором, од Дежеве, „из Турске", „дошли из Арнаутлука", из Жупе, од Васојевића, из студеничког среза, са Пештери, од Сјенице, дошли „озго", из Штавља и других крајева.[2]

Лексика овде приказана забележена је у Чȳкојевцу (Чȳкоевцу), Витȁновцу, Милâвчићима и Вȉтковцу и може се узети као репрезентативна за тај део Груже. Тамо се одржава троакценатска система: два акцента силазне интонације и један дуги узлазне интонације (᾽, ᾽, ′) и прето-

---

[1] И. Стевовић, *Шумадијски говор Груже*, с. 411.

[2] М. Драгић, *Гружа*..., на више места где се говори о селима у Доњој Гружи.

ничне дужине које су у процесу губљења. Силазни акценти код вишесложних речи налазе се на унутрашњим слоговима: *па̄пр̏ика, Радȉша, о̄тȉшо, Милȃнка, овȇм Јовȁну; Лу̏кићи — Лӯкȉћи, Па́вловић, Ри́стић, пи́со, по̄ лека́ра, има́мо, изву̏кли*, али: *То̄мȉндан, ско̄ча̀о, во̄ка̀о, Пе̄ро̂в* итд.

Стари глас јат је замењен вокалом *е* у заменичким и придевским речима: *овȇм* сам рѐко, *онȇм* Милȉсаву, *ȉсте̄м* пу̏тем. Акузатив и локатив морфолошки се не разликују: бȉо у *Вита̄новац*, остȁо у *Кра̄љѐво*, жи́ви у *сѐло*. Аорист у 1. л. мн. има стару форму: *про̄ва̀домо* од ра̂да, *до̄ђо̀мо* сад. Генитив мн. се узима у значењу локатива множине: ишȁо *по̄ лека́ра, по̄ шко̂ла, по̄ ња̂ва* се чу̏ва сто̀ка и сл.[3]

а̀мбар м — објекат направљен од брвана, уздигнут је од земље, служи за смештај житарица.

Мло̀го њȋ данȃс нȇма *а̀мбар*.

бра́зда ж — оно што се појави као ужи канал пошто плуг изоре и преврне земљу.

Бра́зда мо̀же бȉти ду̏бља и плȉћа.

браздȃч* м — направа за прављење бразда кад се кукуруз сејао под мотику, вукла га је запрега.

Браздȃч је пра̀вио трȋ бра́зде.

бра́на* ж — направа за равнање засејане њиве: две даске дугачке око један и по метар између којих се стављало дебље трње са густим гранама, испод доње даске на крајевима су биле тање гредице са врховима повијеним на горе, вукла ју је запрега, претходила је дрљачи.

Данȃс већȉна љу́ди нѐ зна нȉшта за *бра́ну*.

бра̀шно с — самлевена пшеница и друге житарице.

Мȋ купу̏емо *бра̀шно*.

брѐме с — већа гомила сена (неколико навиљака) чврсто везана у конопац; то се терало у поље као храна воловима за време орања у јесен и у пролеће, или у планину кад су превлачена дрва; може да буде и бреме грања које су чељад доносила кући.

Одȃвно нȉко не пра̀ви *брѐме*.

брӯшња̀ја ж — направа од рога говечета, у њој је вода и брус за косу, носи је косач о појасу или је веже испод колена.

Брӯшња̀ја код дру̏ги(х) зовȇ се бру̏са̀ра.

бу̏дак м — алатка; личи на мотику само је ужи и дужи гвоздени део; њиме се вади међа и др. растиње, а служи и за друге послове.

вȇњак* м — већа настрешница у тору где је стока да је заштити од кише и сунца.

Вȇњак смо покри́вали са сла̀мом и тр̏ском од ку̏ку̏ру̏за.

ветрѐњача* ж — направа за вејање пшенице у време кад се вршидба обављала говедима и коњима.

Са̀д нȉко нȇма *ве̄трѐњачу*.

---

[3] М. Вукићевић, *Изоглосе у јужном делу Груже.*

вȉла ж — алатка без које се не може; фабрички производ, гвоздена је, држалицу за њу праве домаћини.
Јучѐ сломȉо *вȉлу*.

вȉла дрвѐна ж — алатка: служи за купљење сена (плашћење); има три шиљка (парошка) мало повијена на горе, у врху доста размакнути.
Дрвѐну вȉлу прàвимо мȋ сáми, а имâ и да се кȳпи.

влàчек м — ланац од дебљег гвожђа; повезује дрљачу и јарам кад запрега треба да влачи (равна) посејану њиву; служи и за друге послове.
Влàчек не мȍже да се лàко прекȉне.

врѐћа* ж — платнени суд; као џак је, али шира и краћа, правили су је од козије длаке; кад се врло говедима врећом се мерила количина добијених житарица.
Говорȉло се: имàо двàес *врѐћа* пшенȉце.

врȓста ж — оно што се посеје у редове кад изникне — врста је: кукуруз, соја, сунцокрет.
Млȍго дугàчке *врȓсте* код њѐга.

врȓшај м — одвајање плодова из класова житарица; то су раније радиле вршалице а у новије време комбајни.
У стâро врéме *врȓшај* се обàвљо са говѐдима и кȍњима.

вршàлица ж — дреш и локомобила (парњача) — то се звало машина.
Сȳтра ни долàзи *вршàлица*.

вршȉдба ж — исто што и *врȓшај*.

главнȉца ж — гљивично обољење житарица.
Кад ȉма *главнȉцу*, пшенȉца нȉје дȍбра.

грáбеж м. — трава скупљена грабуљама после купљења сена.
Остàвио грáбеж ȳз плâс(т).

грабȳље ж пл. т. — дрвена направа у виду слова Т; има зупце на попречној летви, служи за грабљење ливаде, котара, и др.
Овѐ *грабȳље* сȳ лàке.

грéдељ м — део плуга, гредица 10 х 10 цм, дугачка нешто више од 1 м, на њу су причвршћени гвоздени делови плуга и наставак.
На *грéдељ* се постàве и рȳкȳнȉце.

гȳвно с — место где се снопље житарица подене у камаре и стогове па вршалица дође те то оврше.
Ранȉје за *гȳвно* се кресàла трáва па се врȓло са говѐдима.

гȳжва* ж — део прибора за орање; направљена је од гвожђа у виду развученог круга, има четири дела, може да се отвори и затвори. За њу се закачи плуг и веже за јарам запреге кад треба да се оре.
За *гȳжву* знàјȳ старȉ.

дàска ж — повећа метална плоча на плугу, преврће земљу при орању.
Поѐла се *дàска* на плȳгу.

да̀ске* ж пл. т. — метални део плуже (прашача); две су, уграђиване су на прашач, те су нагртале земљу уз кукуруз у другој копњи (огрт).

Одâвно кукӯруз не огрѝћемо и не трѐбају *да̀ске*.

дѐтелина ж — врста траве; служи као храна за стоку; има је три врсте:

тро́јка — двогодишња биљка
луцѐрка — вишегодишња биљка
цми́ља — вишегодишња биљка.

дрѐш* м — фабричка направа, део вршалице, покретала га парњача или трактор те је дробио снопове житарица.

За *дрѐш* млѐђи не знѐју.

дрља̀ча ж — направа за ситњење изоране земље у њиви. Некад је била дрвена, дужа и шира од 1 м, као дрвени рам са неколико чврсто повезаних гредица и гвозденим клиновима на њима.

Сѐда трѐактори вӯчу гвоздѐне *дрља̀че*.

ђӯбре с — стајњак, гнојиво за њиве и ливаде.

Сӯтра ће да вӯчу *ђӯбре*.

ђӯбриво с — фабрички хемијски производ за прихрањивање усева и траве у ливадама.

Ако не бâциш *ђӯбриво*, слѐбо родѝ свѐ.

жѐтва* ж — рад на скидању зрелих житарица.

Нѐма *жѐтве*, сад кѐмбај вр́ше.

жетѐоц* м — онај што је српом жњео житарице.

Рѐч *жетѐоц* слѐбо узѝмамо.

забра̄здѝти — учинити прву бразду кад се оре њива.

Забра̄здѝти не мѐжеш сâм.

за́стор* м — већа крпа од конопљаног грубог платна; стављана је на пуну врећу житарица, мало се завуче поред жита, а канапом се изукршта и тако се затвори врећа.

Нѐма ко́за — нѐма ни врѐћа, па ни *за́стора*.

змѝјско ѐко с — врста корова.

ја̀рма ж — брашно добијено млевењем помешаног кукуруза, пшенице, овса и јечма и то се даје стоци; ово данас обављају домаћини сами јер имају електричне млинове.

Ако нѐма *ја̀рме*, кра̀ве слѐбо да́ју млѐко.

јѐчам м — једна од житарица, сточна храна, а некад — у гладним и ратним годинама и људска.

Лѐб од *јѐчма* је нѐукусан.

кама̀ра ж — гомила (хрпа) сложених снопова житарица надуж на гумну (гувну) за вршај; тако се дене и овршена слама.

Одâвно не пра̀вимо *кама̀ре* пшенѝце.

кла̑с м — оно што доноси плод код житарица.
Кад се српом жњѐло, дѐца су кȕпила *кла́сове*.

кли̑п м — плод кукуруза.
Дȍбри су му *клӣпȍви* кукурȕза.

кли̏ца ж — оно што излази, избија из посејаног семена.
Не избȉја *кли̏ца* из свȁког зрна.

кȏв м — алат; служи да се откује, истањи рез косе, има два дела:
нȁковањ м — побија се у земљу и
чакȁнац м — као чекић је, али са обе стране врх му је танак и тиме се удара у косу.
Истȕпи̏о му се *чакȁнац*.

кȍзбаша м — косач који предводи косаче у ливади, први косач.
Нѐма *кȍзбаша* ви̏ше, сȁд трȁктори кȍсе ливȁде.

коли̏ба* ж — мања кућа у пољу: има собу за спавање и оставу за алат, уз то је и тор са вењком за стоку.
Одȃвно нѐма *коли̏бе* у пȍљу.

комишȃње с — скидање шушке са клипова кукуруза; то се радило код куће увече; била су *вѐлика комиша́ња* уз музику и игру по обављеном послу и *мȃла комиша́ња* где је радило 10—15 људи.
Вѐлико комишȃње прȁвио је понѐко.

конȍпац м — повез; направљен је од влакна конопље или од пластике, служи за везивање кабастих производа кад се превозе из поља кући.
Прекȉнуо се *кондȍпац*.

кȍпња ж — прво или друго копање кукуруза; прва копња била је да се кукуруз разреди и скине трава, а друга је огртање кукуруза.
Кȍпња се одȃвно не обȃвља, сȁмо се разрѐди кукȕруз и бȃци ђȕбриво.

копȍбаша м — први копач у њиви, он предводи копаче.
Копȍбаша је бȍљи копȃч од дрȕги(х).

кȍса ж — косачки алат; постоји коса за траву и коса за међу (*кȍса међȁра*), разликују се по величини и дебљини.
Кȍса међȁра је за мла́ду мѐђу.

коси̑р м — алатка за кресање међе поред њиве, ливаде и друго; врх му је мало савијен те се њиме извлачи међа.
Коси̑р су прȁвили кова́чи.

коси̑ште с — дрво лепо обрађено, на њега се поставља коса.
На *коси̑шту* ѝма рȕкохват за дѐсну ру́ку.

котȃр м — место где су стогови сена и сламе; в. *шȕпа*.
Котȃр је ȕвек бли́зу штȁле.

кочȃњка ж — оно што остане кад се са клипа кукуруза скину зрна.
Кочȃњке слȕже за ȍгрев.

коштани̏ка ж — в. *сије́рак*.

кра̀мп м — алатка за вађење камена; на једној страни је као трнокоп, а на другој је као шпиц.
Кра̀мп је те́жак за ра̂д.

крѐвет м — подлога за стог сена или сламе; ту се ставља веће камење, грање и друго.
Крѐвет спречава̂ да сѐно до зѐмље не трȕне.

крстѝна ж — гомила сложених снопова житарица; снопови се сложе у крст, има их тринаест.
Кад сла̀бо напра̀виш *крстѝну*, вѐтар је оба̂ли.

крчѐвина ж — простор са којег је повађено, искрчено растиње; тако су се добијале њиве па касније и ливаде.
Крчѐвина је у поче́тку до̀бра за ȳсѐве.

ку́кољ м — коров; зову га и уродица, обично је у пшеници, зрно му је округло и веће од бибера.
Сад се рѐтко ја̂вља *ку́кољ*.

кукȕруз м — врста усева, сточна храна, некад су га јели људи. Постојао је *кукȕруз осма̂к* — осам редова на клипу, био је раније и жути кукуруз који је народ звао *жу̂ћак*.
Кукурȕза ѝма сва̀ка кȕћа.

кућарѝца ж — гомила трске од кукуруза; 10 снопова трске од кукуруза сложе се вертикално у купе.
Ветро̀ви оба̂ле понѐку *кућарѝцу*.

кућера̀ти — од снопова трске (кукурузовине) правити купе.

лѐмез м — једно од четири дрвета која се стављају унакрст на врх сена или сламе, везују се жицом.
Лѐмези не да́ју да вѐтар растȕри сѐно.

мекѝње ж пл. т. — остатак од самлевене пшенице у брашну.
Мекѝње су до̀бре за кра̀ве, да́ју вѝше мле́ка.

мо́ба ж — облик удруженог рада. Постојала је *вѐлика* и *ма̂ла мо́ба* за брање шљива и за жетву, добровољна помоћ ономе ко је сазива; за велику мобу позивају се и свирачи па се после рада и вечере играло и певало.
Ма̂ле мо́бе су би́ле без музѝке.

мотѝка ж — алатка за копање кукуруза и др. усева.
На̀ма е кова̂ч клепа̀во *мотѝке*.

му̏(х)ар ж — коровска биљка. Обично расте у кукурузу, али и другде.
Нѐкад смо *му̏ар* да̄ва̀ли сто̀ци.

на̄вѝљак м — мања гомила сена — осушене траве на ливади; навиљци се дену у пластове.
На̄вѝљак не ва̂ља да е вѐлики.

нала́гање/налāгâње с — радња слагања пожњевеног жита ради везивања. Руковеђи пожњевених житарица слагане су на развијена ужа да се везују снопови.
Нала́īање ȍбично су ра́дили деча́ци.

на́на ж — врста коровске биљке, расте по њивама и око ограда.
Тô е дȉвља *на́на*.

нāсȉоница ж — део њиве. За сејање житарица домаћин обележи простор који може засејати бацањем семена из руке; у њиви обично буде више насионица.
Кад се сѐје ру́ком мôра да се обелѐже *нāсȉонице*.

на́ставак/нāстàвак м — део плуга од гредеља до орачице, на врху има гвоздени клин за који се закачи гужва па се преко орачице веже за јарам запреге.
На́сīавак од гре́деља ȉде мàло на го́ре.

њȉва ж — већа или мања површина земље по којој се сеју усеви.
Њȉву трѐба дȍбро ȍрати.

о́вас/зôб м — сточна храна, првенствено за коње; од њега и других житарица (помешане) прави се јарма за стоку.
О́вас испошћâва зѐмљу.

ȍгрт м — в. *кȍīња*.

орачȉца* ж — ракљасто дрво, лепо отесано, дужине око 70 цм, ставља се на јарам и на део између ракљева долази гужва за коју се закачи плуг кад треба да се оре.
Орачȉце вȉше нѐма у ȕпотреби.

ȍструга ж — врста купине. Ситно расте по њивама, много смета радницима, нарочито налагачима кад се жњело српом.
Ȍсīруīа изгрѐбе ру̑ке и нȍге рâдника.

пàбирак м — недозрео клип кукуруза; њих дају стоци.
Сȉтан ко *īàбирак*.

паламȉда ж — коровска биљка у житарицама, има бодље, много је сметала жетеоцима.
Ранȉје смо пле́вили пшенȉцу од *īаламȉде*.

пâњ м — дебљи гвоздени део на плугу, на њему су раоник и даска која преврће земљу кад се оре.
Пâњ је глàвни дѐо плȕга.

пȉјук м — в. *крàмī*.

пирѐвина ж — коровска биљка расте по њивама и другде.
Пирѐвина се те́шко утȉре.

плâст м — гомила, хрпа сена на ливади; правили су га пластиоци од навиљака сена у висину колико се вилом може набацити.
Пла́сīова сàда нѐма, сàд су сàмо рогȍце.

пла̀ска ж — мања количина сена која се скида са пласта/рогоце или са стога једним замахом вилом.

Бацâј мàње *пла̀ске* — каже онај који дене стог кад треба да га заврши.

плѐва ж — оно ситно што остане после вршидбе житарица, одваја се од сламе.

Плѐву су тȕрали у бла̀то кад су би́ле дрвѐне кȕће.

плȕг м — направа од дрвета и гвожђа, њиме се оре земља.

плȕг са̀ковац м — плуг сав од гвожђа; имао је колица са два точка и орач није морао стално да управља њиме; појавио се тридесетих година прошлог века.

Мàло је љȕди имàло *са̀ковац*.

плу́жа ж — направа за растресање земље у њиви која је засејана кукурузом; личи на плуг, раоник му је двостран и позади има две мотичице. Вукла га је запрега.

Плу́жа се у дрȕгим крајѐвима зовê прашâч.

полежа̀ча тра́ва ж — коровска биљка, не расте увис већ се припија уза земљу.

Полежа̀ча је гȕста тра́ва.

попѐнац м — коровска биљка, расте као лозица и упреда се око кукуруза и других биљака.

Попѐнац се прȕжа и по зѐмљи.

пѐстат м — део њиве засејане неком житарицом који ће жетеоци пожњети у једном захвату.

У њȉви мѐже бȉти нѐколико *пѐстати*.

пра́шење с — растресање земље између врста кукуруза, сунцокрета, соје помоћу плуже коју је вукла запрега.

За *пра́шење* са̀д се корȉсти тра̀ктор.

пшенȉца ж — усев на њиви и добијен плод од тог усева.

Овê гѐдине сла̀ба ми *пшенȉца*.

ра̂зор м — начин орања њиве; у овом случају њива се оре тако да се земља преврће према спољним странама; кад се пооре њива, у средини се појави мања удолина, тј. разор.

Кад се сѐје, *ра̂зор* се изгȕби.

ра̀ло/ра̀лица* с/ж — дрвена направа која има само мало гвожђа на врху који улази у земљу те је мало растресе.

За *ра̀лицу* мѐжда зна̂ нѐко дана̂с.

ра̀оник м — део плуга; мало дебље пљоснато гвожђе, дугачко тридесетак и широко петнестак цм, причвршћено на пањ плуга и кад се оре, одоздо одсеца земљу коју преврће даска.

И *ра̀оник* смо носȉли код кова́ча да га клепа̂.

рогѐ̏ца ж — трокрака направа за сушење сена; висока је око 2 м, врх све три мотке је лабаво везан танким гвожђем; мотке се развуку у троугао и при земљи учврсте се попречним летвама; сено се слаже на те мотке и направи се као пласт.

Роīѐ̏це спречáвају да кѝша не оштѐти млѐго сêно.

рогѝља ж — дрвена алатка са два шиљата дела на врху; служи за дизање сена на стог и друге послове.

Имâ дугѐачка и крѐатка *роīѝља*.

рѝковеђ ж — мања гомила жита коју праве жетеоци кад жњу.

Рѝковеђи се везѝју у снопѐве.

рукунѝце ж пл. т. — два дела причвршћена на гредељ плуга; њима орач усмерава плуг при орању.

Рукунѝце су мѐало савѝјене у гôрњем дêлу.

сѐалаш м — објекат за смештај обраног кукуруза: одигнут је од земље, на дирецима је по којима су приковане летве.

На *сѐалаш* су нѐкад стѐављали прѝ̂ће.

сијéрак м — коровска биљка, врло тешко се уништава.

скѐанкале ж пл. т. — направа за превлачење сена, снопља и др. што је кабасто. Направљене су од четири дебље гредице дугачке око 5 м и четири попречне тање мотке дугачке око 2 м. Све су повезане шрафовима. То се стављало на запрежна кола. У Горњој Гружи ова направа се зове *вѐāōн*.

Данâс скѐанкале скоро нêма нѝко.

слѐама ж — искидане, издробљене влати житарица у току вршаја, служи за простирање стоци.

Овсѐну *слѐаму* јѐду говѐда.

слѐог м — орање њиве супротно орању на разор; почиње се од средине па се иде ка крајевима.

Не ѐре се ѝвек на *слѐōī*.

снѐоп м — оно што се добије везивањем више руковеђи у уже.

Ранѝје су прѐавили вѐлике *снопѐве*.

стôг м — већа гомила садевеног сена; личи на пласт, али је знатно већа од њега; доњи део му је шири, а врх сужен.

Стôī закѝсне, ако се дѐобро не подѐне.

стѐожер м — стуб на средини гумна кад се врло говедима и коњима; око њега су ишла говеда у круг.

Стѐожер се дѐобро учвр̂сти.

ср̂п* м — алатка која је употребљавана у жетви житарица.

Мѐожда јѐош нѐко данâс ѝма *ср̂п*.

стр̂н м — оно што остане кад се са њиве пожњу житарице.

Чѝвѐали смо говѐда у *стр̂н*.

стрњѝка ж — в. *стр̂н*.

сурѐдак м — краћа врста кукуруза или сунцокрета; то се другде зове суврстак.

Остàо ни нѐки *сурѐдак* за сȳтра.

трȉјер/трȉјор м — фабричка направа за пречишћавање пшенице.

У овô врéме *трȉјор* се слàбо корȉсти.

трȉска ж — стабљика кукуруза кад остане без клипа.

Сад берâч кукурȳза издрòби *трȉску*.

ȳгар ж — поорана њива у јесен за пролећну сетву.

Пролѐтња *ȳгар* нȉје дòбра.

удȳт м — оно што раздваја две њиве, ливаде и др.; то је мало уздигнута земља или се на веће растојање између две њиве стави крупније камење.

Млòго су се ранȉје свàђали око *удȳта*.

ȳже с — веза којом се жито везује у сноп. Ужа су прављена од дужих влати пшенице, овса.

Ȳжа су квàшена да се лàкше вêже снòп.

узврàтина ж — бразде на врху и дну њиве настале подоравањем после орања.

Нѐкад је тéшко урáдити *узврàтину*.

цртâк ж — дебље пљоснато гвожђе на гредељу плуга; оцртава бразду коју плуг преврће.

Цртâк се подȉже и спȳшта.

шȉљак* м — мало дебље дрво дугачко око три метра; предњи и дебљи део је засечен и ту се везује ланац (влачек), а други његов крај на јарам запреге; шиљак се подвуче испод пласта у ливади, а преко њега пребаци се конопац и веже за други крај шиљка те се тако превлачило плашће кад су се стогови денули у ливади.

Тâј *шȉљак* данâс нêма нȉко.

шишâрка ж — в. *кочâњка.*

шȳпа ж — објекат већих димензија за сено и сламу; то је уместо котара.

За *шȳпу* трѐба млòго пâра.

шȳшка ж — оно што се скине са клипова кукуруза кад је бран ручно; негде се то зове ситна шашина.

Шȳшку смо нѐкад стàвљали у слàмарице.

Крагујевац

ЛИТЕРАТУРА

1. Игрутин Стевовић, *Шумадијски говор Груже*, СДЗб, књ. XVIII, 1969.
2. Михаило Драгић, *Гружа. Насеља и порекло становништва*, СЕЗб, књ. X.
3. Милосав Вукићевић, *Изоглосе у јужном делу Груже*, Зборник Филолошког факултета у Приштини, књ. II, 1992.

ОД УСАМЉЕНИХ ЛЕКСЕМА ДО ЛЕКСИЧКЕ ГРУПЕ У БАЛКАНСКОМ КОНТЕКСТУ*

МАРИЈА ВУЧКОВИЋ

UDC 811.163.41'282'373.45

Кратак садржај. У раду се српском дијалекатском глаголу *зафундари* 'запалити' и његовим варијантама налазе паралеле у бугарским дијалектима, а затим се разматра творбено-семантичка структура српских и бугарских лексема и претпоставља њихова веза са грчким глаголом φουντώνω за који је у етимолошкој литератури већ раније установљено да је позајмљиван у арумунски и албански језик.

Кључне речи: етимологија, српски језик, балкански језици, дијалекат, грецизми.

У речнику говора Црне Реке забележен је глагол *зафундáри* 'запалити, упалити (изазвати пожар)': Пази како идеш с ту свећу по шталу, да не зафундариш сламу, па да изгори све (Марковић 1986: 316). Реч је потврђена и у говорима двеју шарпланинских жупа: *зафундáрим* 'запалити (о цигарети)': Да зафундаримо цигаре Сиринићка жупа, *зафýндарим* 'запалити (о цигарети, о ватри)': Па да зафундари огањ Сретечка жупа (по саопштењу др Радивоја Младеновића), а доноси је и један извор лексике тајног говора зидара са истог подручја: *зафундари* 'запалити' Сретечка жупа (Никшић / Ђорђевић 1994: 109).[1]

У говорима источне Србије посведочена је фонетска варијанта са *-в-* уместо *-ф-* у истом значењу: *завȕндарити* 'запалити, упалити, потпалити': Чувај ту ватру да не завундариш ово сено Тимок, Немој ноћас да ми завундариш казаницу Парађин, и одговарајући рефлексивни облик: *завȕндарити се* 'запалити се, упалити се': Запрећи добро ватру да се не завундаре ова дрва ноћас Парађин (РСАНУ), *завундарúло се* 'id.' Лужница (Манић 1997: 30).

Увид у бугарску дијалекатску грађу проширује ареал овог глагола. Облик *зъфундàр'ъ съ*, *зафундàри съ*, у значењу другачијем али блиско повезаном са горенаведеним значењима српских лексема — 'заруменети се (о људској кожи услед унутрашње температуре)': Детито имъ огън', стърничките му съ зъфундариле; Ништо му н'амъ, зъфундарил съ ут виното — забележен је у Енини, Казанлак (Китипов 1970: 119). Друга потврда потиче из Ве-

* Овај прилог је резултат рада на пројекту Института за српски језик САНУ „Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика" (бр. 148004) који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

[1] Не може се са сигурношћу рећи да ли је реч ушла из тајног говора у локални дијалекат (за такве случајеве в. нпр. Јашар Настева 1953: 139), или је смер лексичке транспозиције био супротан (о употреби дијалекатских средстава у тајном говору в. Карастојчева 2005, уп. и Вучковић 2006: 466).

ригова, Карлово: *зафундàрен* ’упаљен’: Бузите му се зафундарили (т. е. има огањ, болене) (Картотека БДР) и она се у Бугарском етимолошком речнику, који је доноси са преиначеним значењем ’зарумењен, поцрвенео’, етимолошки просуђује као дериват од *фȕнда* ’цвеће са жуто-наранџастим цветовима, Tagetes patula’ (БЕР 1: 615).[2]

У исту лексичку породицу спада, према ауторима БЕР-а, и бугарски дијалекатски глагол из тројанске области *зафȕндям се*, *зафȕндя се* ’зацрвенети се’ који се тумачи као префигирани деноминални глагол, творбено рашчлањив на префикс *за-* и реконструисани симплекс *фȕндя се*, изведен од фитонима *фȕнда* (ibid.). У дијалекатском речнику тројанског говора посведочена је, међутим, не само префигирана форма *зъфȕнд’ъ съ* ’зацрвенети се’: Зъфунд’ъл съ къту габруски прос’ък (Ковачев 1968: 204) већ и основни облик *фȕнд’ъ съ* ’црвенети се од стида или услед болести’ (id. 231), уп. и потврду *фȕнд’ъ съ* ’зацрвенети се’: Кво съ фундиш тъй? Тројан (Картотека БДР).

У прилог тумачењу изнетом у БЕР-у, као семантичка и творбена паралела (само са другим префиксом — *раз-*), могао би се навести буг. глагол *разбожурѐя* ’постати црвен као божур’ (РРОДД). Индикативно је да су овај глагол и трпни придев *разбожȕрен* ’поцрвенео као божур’: ...хубаво момиче, цяло разбожурено от срам од стране лексикографа оквалификовани као ретки.[3]

Међу речи које се овде разматрају, по свом гласовном склопу и значењу, спада и буг. дијал. *фундȍсвам се* ’поцрвенети од беса’, ’поцрвенети, променити боју лица услед узнемирености’: Ако си прав н’ама да се фундосиш т. е. няма да се зачервиш Габрово (Картотека БДР). Ако се пође од објашњења изнетог у БЕР-у, овај се облик може протумачити као деноминал изведен суфиксом *-освам*, уп. у погледу творбе и развоја хроматског значења нпр. буг. *пепелосам* ’претворити у пепео’, ’побледети’, *пепелȍсвам* ’претварати у пепео, изгорети, спалити’ < *пѐпел* (БЕР 5: 158 s.v. *пѐпел*).

Бугарски дијалекатски материјал пружа и семантички разноврсније потврде које би се могле довести у везу са поменутим глаголом: са префиксом *раз-* *рȁсфундȍсвам са* ’развикати се у љутини’ Котел (Картотека БДР) и облици *путhундȍсвъм съ* impf., *путhундȍсъм съ* pf. ’јако се упалити’: Ранатъ ми съ путhундоса и мъ були (Петков 1974: 118), *путhундȍсвъм съ* ’отицати (услед болести)’ Мечев (1965: 318) из еленског говора, уколико стоји претпоставка да су у питању варијанте глагола *фундȍсвам се* са префиксом *под-*.[4]

Фонетско варирање *ф* : *в* среће се и у бугарским потврдама. У трнској области је регистрован глагол *вȕндим* у значењу ’жудно разносити

---

[2] У вези са пореклом овог фитонима, Pascu 1924: 51 и Budziszewska 1983: 60 сматрају да је у питању семантичка реализација лексеме *фȕнда* ’кићанка’, за коју Филипова-Байрова 1969: 168 и Budziszewska l.c. као етимон наводе нгр. φούντα (в. напомену 9). Међутим, Филипова-Байрова s.v. не помиње фитонимско значење.

[3] Творбено је још ближе глагол *забожȕрити се* у значењу ’зацрвенети се као божур’ и са јединим примером: Јутром кад се планине забожуре I Кренем у брда Б. В. Радичевић (РСАНУ) на основу чега је добио лексикографски квалификатор песнички.

[4] За редукцију ненаглашеног *о* у *у* односно *а* у *ъ* у овом говору в. Петков 1974: 5—6, за колебање *ф* и *х* уп. *ȍфчи* ’овчији’, *ȍфчинъ / ȍhчинъ* ’овчије месо; овце’, *пуфȁ(ш)тъм /*

трачеве и интриге' (Картотека БДР) на чију секундарност указује семантика облика *вȕндарим*: сем значења глагола *вȕндим*, за ову потврду се наводи и значење 'потпалити, запалити'[5] (ibid.) које је заправо основно, полазно. У истом говору су посведочена и одговарајућа nomina agentis која су семантички изведена из секундарног значења: *вундàр* 'човек који уноси немир лажним информацијама': Вундар йе он ... и с йедну руку пали, с другуту гаси, *вундàрка* 'жена која разноси лажне гласине' (ibid.).

Ако се пажљивије размотри изложен српски и бугарски материјал, може се установити извесна подударност између ареалне и семантичке дистрибуције наведених глагола.[6] Према предоченој грађи, потврде из пунктова Тројан, Карлово, Габрово, Казанлак, Елена и Котел оцртавају једну компактну територију у централној Бугарској, а од неколико значења тих потврда својом учесталошћу се издваја 'заруменети се, поцрвенети'. На другој страни стоји ареална целина чија је најисточнија тачка Трн у западној Бугарској, а у коју улазе, идући на запад, Лужница, Црна Река, Тимок и Параћин у Србији. Потврде са овог терена образују семантички знатно хомогенију лексичку скупину чије је основно и (готово) једино значење 'запалити (се), потпалити (се)'. Премда (засада) географски издвојене, са овим лексемама се, у погледу значења, потпуно слажу потврде са југа Косова.

Да се вратимо пореклу разматраних глагола. И поред њихових формалних и значењских варирања сматрамо да има основа да се посматрају заједно.[7] Остајање при предоченом етимолошком решењу предложеном за неке од тих лексема подразумевало би уопштавање извођења од буг. фитонима *фȕнда* 'кадифица, Tagetes patula' на целу лексичку групу. Претпоставка о фитониму као исходишној речи односила се на лексеме са значењем 'зацрвенети се (у лицу)' темељећи се, на семантичком плану, на развоју тог врло конкретног значења из поређења 'црвенети се као *фунда*'. Тумачење по коме би се и сва остала поменута значења базирала било непосредно на фитониму било на од њега изведеном глаголу са значењем 'зацрвенети се (у лицу)' изгледало би ипак прилично натегнуто.

Покушаћемо сада да српске и бугарске лексеме доведемо у везу са гр. глаголом φουντώνω. У прилог овом тумачењу говори скоро потпуна подударност значења која се јављају у српској и бугарској грађи и семан-

---

пуhà(ш)тъм 'додиривати; узимати; хватати', *фурладȉс(в)ъм / hурладȉс(в)ъм* 'упалити се, добити запаљење; наљутити се' (id. 103, 119, 159). Напомињемо ипак да ниједном пару наведених варијаната није примарно *ф*, већ редом *в*, *хв* и *х*, уколико последњи пар лексема потиче од тур. *harlamak* 'разбуктати се, распалити се; разљутити се, разгневити се' (TSS), *hürlemek* 'разбуктати се (о ватри)' (SDD).

[5] Скрећемо пажњу на то да се ово значење затим илуструје примером у коме се јавља префигирана форма глагола: Завундари га йа сеното.

[6] Ова запажања се износе уз сву ограду која проистиче из чињенице да корпус није потпуно исцрпан.

[7] О с.-х. романизмима сличног фонетског склопа (са секвенцом *-фунд-* и варијантом на *-вунд-*) в. Skok I 536 s.v. *fùndati*, I 523 s.v. *fȍnd*, III 49 s.v. *profund*, Vinja I 158—159 s.v. *fundanȉca*, III 88 s.v. *profȗndiš*.

тичке структуре грчког глагола. Са друге стране, указаћемо и на то да варирање на морфолошком нивоу захтева додатна објашњења.

Како је управо речено, грчки глагол φουντώνω (аор. φούντωσα) својим семантичким опсегом обухвата већину значења наведених глагола из српских и бугарских дијалеката. Јединим засада посведоченом значењу у српској грађи — 'запалити (се), потпалити (о ватри, слами, дрвима, цигарети)' — које није непознато ни бугарском дијалекатском материјалу, одговара следеће значење грчког глагола: 'ојачати, разбуктати се (о ватри, пожару)' (Μπαμπινιώτης; ΛΚΝΕ). Једно од секундарних значења ове лексеме које доносе савремени грчки речници јесте 'букнути, зажарити се (о лицу)' (Γεωργοπαπαδάκος). Ова семантичка реализација, формулисана као 'зацрвенети се од стида / беса / услед болести, унутрашње температуре / услед узнемирености', најзаступљенија је међу бугарским потврдама. У презентованој бугарској грађи регистрован је и семантизам 'развикати се у љутини' који кореспондира са значењем гр. глагола 'наљутити се, планути, веома се разјарити' (ΛΚΝΕ), 'узнемирити се' (Μπαμπινιώτης). Семантичкој реализацији 'јако се упалити (о рани)', потврђеној у бугарском материјалу, врло је блиско пренесено значење гр. лексеме које се бележи у ΛΚΝΕ: 'упалити се (о акнама, бубуљицама)'. Једино грчким глаголом непокривено значење јесте 'жудно разносити трачеве и интриге'. Уколико такав налаз није последица непотпуног увида у грчку грађу, можемо претпоставити да се то значење код буг. глагола секундарно развило на бази основног 'потпалити, запалити'. На такав семантички развој указују и буг. *подпалвач* и *подпалвачка* који су наведени као синоними у дефиницијама значења nomina agentis *вундàр* и *вундàрка*.[8]

У вези са пореклом гр. глагола, Андриотис касно средњовековно φουντώνω тумачи као дериват именице φούντα[9] (латинског порекла) изведен наставком -ώνω (Ανδριώτης 1967: 409, 410). У ранијој етимолошкој литератури срећемо налазе да и у другим балканским језицима има грецизама чији би етимон била ова лексема. Тако арумунско *funduséscu* 'покрити се лишћем, поново озеленети; постати густ, бујан', према Папахацију, потиче од истозначног гр. φουντώνω (Papahagi 1963: 478). Савремени грчки речници ово значење наводе као примарно, уп. 'добијати густо лишће, листати, развијати се (о биљкама и дрвећу)' (ΛΚΝΕ), 'ширити се, листати, гранати се, пуштати изданке (о дрвећу)', 'стећи гушће зеленило, вегетацију' (Μπαμπινιώτης). За албанско *fundós* 'запалити' са грчког терена — са значењем које се јавља код српских и појединих бугарских потврда — Мејер полази од нгр. φουντώνω 'напунити димом', наводећи као основно његово значење 'постати густ (о дрвећу са пуно лишћа)' (Meyer 1891: 114 s.v. *funt-di*, за гр. потврде уп. и Meyer 1895: 71).

---

[8] Уп. лексеме *по̄па̄ља̀ва̄ч* 'онај који потпаљује, распаљује', 'онај који подстрекава на какво дело, хушкач', *по̄па̄ља̀ивàчица* 'женска особа потпаљивач' (РМС) чија значења одражавају сличан семантички развој у српском језику.

[9] За значења лексеме φούντα 'кићанка' и 'напупела и процветала гранчица' уп. нпр. Μπαμπινιώτης. О овој речи као етимону буг. *фу̀нда* в. напомену 2.

Као паралеле за сличну семантичку структуру и развој значења код гр. глагола и у изложеном српском и бугарском материјалу уп. рефлексе псл. **buknǫti* у српско-хрватском, македонском и бугарском који значе, с једне стране, 'распламтети се (о ватри)', а с друге 'израсти нагло (о растињу)'[10] (ЭССЯ 3: 88). За значења која проистичу из основног 'упалити (се)' уп. с.-х. *запа̏лити (се)* 'упалити (се)', 'припалити дуван', 'зажарити се, зацрвенети се', 'узбудити се, узрујати се', 'постати обузет запаљењем (о телу или делу тела)' (РСАНУ).

Што се формалне стране тиче, фонолошке супституције не оспоравају претпоставку о позајмљивању: грчко φ се у српском рефлектује као *в*, *ф* (Поповић 1955: 130, 144, уп. и Popović 1955); у бугарском као *ф*, *в*, *х*, а група ντ као *нд* (Дзидзилис 1990: 42—43, 61, уп. и Симеонов 1962: 24).[11]

Односи између претпостављеног етимона и његових рефлекса у српском и бугарском замршенији су на творбено-морфолошком плану. Ту се извајају три групе потврда. У прву групу иду бугарске потврде *(зъ)фу̀нд'ъ съ* Тројан и *ву̀ндим* Трн, за које се може претпоставити да потичу од презентске основе глагола φουντώνω. Међутим, како запажа Филипова-Байрова 1969: 51, глагола грчког порекла од презентске основе глагола на -ώνω у бугарском има врло мало. Она даје свега два примера из своје грађе — оба проблематична, како ћемо одмах видети — *пизмам* < πεισμώνω и *кордя се* < κορδώνω. У вези са овим другим она одмах допушта да је то заправо деноминал од домаћег *корда* < гр. κόρδα, да би на другом месту и први глагол тумачила као изведеницу од именице *пѝзма* чак не остављајући могућност да то може бити директна позајмљеница (ead. 141).[12]

Другу групу чине бугарски глаголи: *фундо̀свам се* Габрово, *ра̏сфундо̀свам са̏* Котел, *путhундо̀с(в)ъм съ* Елена, који би могли бити добијени од аориста φούντωσα (аорисни конјунктив φουντώσω). Тако творени глаголи грчког порекла много су чешћи у бугарском него они из претходне групе, али су исто тако бројни и глаголи са формантом *-ос-* који заправо нису грецизми, о чему в. Филипова-Байрова 1969: 47—48.

У трећу групу, која се састоји од глагола са *-ар-*, поред неких бугарских: *зъфунда̀р'ъ съ*, *зафунда̀ри съ* Енина, Казанлак, *зафунда̀рен* Веригово, Карлово, *ву̀ндарим* Трн — спадају све српске потврде из наше грађе: *зафунда̀ри* Црна Река, *зафунда̀рим* Сиринићка жупа, *зафу̀ндарим* Сретечка жупа, арготизам *зафундари* Сретечка жупа, *заву̀ндарити (се)* Тимок, Параћин, *завундари̏ло се* Лужница. У вези са овом лексичком групом поставља се питање порекла и функције елемента *-ар-*. Са сличним проблемом сусрео се Поповић 1953: 219 тумачећи порекло лексеме *пелека̀рит[и]* 'радити, правити, градити нешто' из Врњачке Бање. Он је ову

[10] За везу значења 'ницати, расти' односно 'рађати се' и 'палити' на ие. равни уп. Лома 1999.

[11] Наведени су само они рефлекси који се јављају у презентованом материјалу.

[12] Као творбене паралеле, могу се још навести и лексеме које Дзидзилис 1990: 74 доноси s.vv. *гѐндре се*, *изхѐндрям*, *кендѐря*, не коментаришући са морфолошког аспекта извођење тих речи од нгр. κεντρώνω.

реч довео у везу гр. πελεκῶ 'тесати, рубити', претпоставивши да је грчки наставак у датом случају био -αρω, а не -ω. Разматрајући касније исти глагол и Поповићев суд о елементу -*ар*-, Влајић-Поповић 1986: 93 је покушала да објасни облик *пелекàрит[и]* као резултат експресивне домаће творбе помоћу -*(к)ари-ти*, као у *лежати* — *лешкарити*, сматрајући да се у грчком не може очекивати облик који је Поповић реконструисао као предложак разматране речи.[13] На експресивну функцију елемента -*ар*- код глагола у говорима југоисточне Србије, одакле и потичу наше потврде са српског терена, указала је Бјелетић 1994: 269, а о његовој семантици и морфолошким карактеристикама њиме творених с.-х. глагола писала је Грицкат 1955—56: 57—68.[14] Експлицитну потврду о експресивном потенцијалу разматраних лексема имамо за глагол *зафу̀ндарим* из Сретечке жупе. Р. Младеновић је, дајући нам информације о овом глаголу, истакао да је, сем у значењу 'запалити цигарету', могућа и његова експресивна употреба у општијем значењу 'запалити ватру'. На бугарском корпусу глаголима овог типа бавио се Шимањски, напомињући при том да они нису чести у бугарским дијалектима (Szymański 1977: 102—103).[15]

Двојност облика на истом пункту забележена је у нашој грађи једино у трнској области, где се јављају напоредо глаголи *вȕндим* и *вȕндарим*, као и nomina agentis на -*ар*. Ти именички деривати, ако их посматрамо као потенцијалну творбену карику која повезује два глагола, отварају могућност да се глагол на -*ар*- у овом случају објасни као деноминални глагол.

Циљ нам је био у овом раду да, пошавши од неколико на први поглед усамљених речи из српских и бугарских дијалеката, изнесемо додатну грађу из тих и других балканских језика за коју претпостављамо да треба да буде укључена у разматрање и да затим укажемо на неке семантичке и формалне особености изложених лексема које треба узети у обзир приликом даљих промишљања о њиховом пореклу.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

БЕР — *Български етимологичен речник*, София 1971—.

Бјелетић 1994 — М. Бјелетић, Експресивна средства у творби српскохрватских глагола (на материјалу говора југоисточне Србије), *Научни састанак слависта у Вукове дане* 22/2, Београд, 265—271.

Влајић-Поповић 1986 — Ј. Влајић-Поповић, *Данашње стање етимолошке обрађености грчких позајмљеница у српскохрватском језику*, Магистарски рад (у рукопису), Београд.

[13] Што се тиче непосредног извора, предност се даје алб. *peleqis* 'тесати', а претпоставља се посредство неког занатлијског тајног језика (Влајић-Поповић l.c.).

[14] У формалном али и семантичком погледу за нас су значајне следеће потврде које Влајић-Поповић 2002: 250, 252, 256 сврстава у породицу глагола *бухати*: *бȕкарити* 'јако горети, пламтети, пламсати' Ускоци (Станић 1990: 64) и *подбуáрити се* 'надићи се (обично о земљи)' Ровца (усмено саопштење, проф. др Мато Пижурица).

[15] Неколико примера глаголске творбе суфиксом -*ар*- у говорима западне Бугарске наводи и Москов 1977: 308.

Влајић-Поповић 2002 — Ј. Влајић-Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику. Преко етимологије до семасиолошког речника*, Београд.

Вучковић 2006 — М. Вучковић, Из лексике тајних говора. Лексика тајних језика у *Етимолошком речнику српског језика*, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35/1, Београд, 461—472.

Грицкат 1955—56 — И. Грицкат, Деминутивни глаголи у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог* XXI, Београд, 45—96.

Дзидзилис 1990 — Х. Дзидзилис, *Фонетични проблеми при етимологизуване на гръцките заемки в българския език*, София.

Јашар-Настева 1953 — О. Јашар-Настева, Албански зборови во македонските тајни јазици, *Македонски јазик* IV/5—6, Скопје, 132—139.

Карастойчева 2005 — Ц. Карастойчева, О диалектном в арго, *Балканско езикознание* XLIV/1—2, София, 161—174.

Картотека БДР — Картотека за *Български диалектен речник* у Институту за бугарски језик у Софији.

Китипов 1970 — П. Китипов, Речник на говора на с. Енина, Казанлъшко, *Българска диалектология. Проучвания и материали* V, София, 107—151.

Ковачев 1968 — С. Ковачев, Троянският говор, *Българска диалектология. Проучвания и материали* IV, София, 161—242.

Лома 1999 — А. Лома, „Петлић", „палидрвце" или „оплодитељ"?, *Кодови словенских култура* 4, Београд, 131—144.

Манић 1997 — Д. Манић Форски, *Лужнички речник*, Бабушница.

Марковић 1986 — М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, *Српски дијалектолошки зборник* XXXII, Београд, 245—500.

Мечев 1965 — К. Мечев, Особени думи и изрази в еленския говор, *Българска диалектология. Проучвания и материали* II, София, 315—319.

Москов 1977 — М. Москов, Славянски и балкански етимологии, *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии* LXVIII/3, год. 1975, София, 299—350.

Никшић / Ђорђевић 1994 — А. Никшић, Б. Ђорђевић, Бошкачки речник средачких зидара. Апсика је скопаче (Лепо је девојче), *Стремљења* 8—10, Приштина, 105—111.

Петков 1974 — П. Ив. Петков, Еленски речник, *Българска диалектология. Проучвания и материали* VII, София, 3—175.

Поповић 1953 — И. Поповић, Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, *Зборник радова САН* XXXVI, Византолошки институт САН, књ. 2, Београд, 197—237.

Поповић 1955 — И. Поповић, Грчко-српске лингвистичке студије III. Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику, *Зборник радова САН* XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, 117—157.

РМС — *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад 1967—1976.

РРОДД — *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, София 1974.

РСАНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, Београд 1959—.

Симеонов 1962 — Б. Симеонов, За субституцията на гръцкия звук φ (*ф*) в западните български говори, *Български език* XII/1—2, София, 20—25.

Станић 1990 — М. Станић, *Ускочки речник* I, А—Њ, Београд.

Филипова-Байрова 1969 — М. Филипова-Байрова, *Гръцки заемки в съвременния български език*, София.

ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков*, под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974—.

Budziszewska 1983 — W. Budziszewska, *Słownik bałkanizmów w dialektach Macedonii Egejskiej*, Warszawa.

Meyer 1891 — G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Straßburg.

Meyer 1895 — G. Meyer, Neugriechische Studien. III. Die lateinischen Lehnworte im Neugriechischen, *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Bd. 132, Wien, 1—84.

Papahagi 1963 — T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromîn, general și etimogic* I—II, București.

Pascu 1924 — G. Pascu, *Rumänische Elemente in den Balkansprachen*, Genève.

Popović 1955 — I. Popović, Zur Substitution des fremden *f* im Serbokroatischen, *Zeitschrift für slavische Philologie*, B. XXIV/1, Heidelberg, 32—47.

SDD — *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* I—IV, ¤stanbul 1939—1949.

Skok I—IV — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—IV, Zagreb 1971—1974.

Szymański 1977 — T. Szymański, *Derywacja czasowników onomatopeicznych i ekspresywnych w języku bułgarskim*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk.

TSS — S. Đinđić, M. Teodosijević, D. Tanasković, *Türkçe-sırpça sözlük*, Ankara 1997.

Vinja I—III — V. Vinja, *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku* I—III, Zagreb 1998—2004.

Ανδριώτης 1967 — Ν. Ανδριώτης, Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη.

Γεωργοπαπαδάκος — Α. Γεωργοπαπαδάκος, Το μεγάλο λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας μονοτονικό, Θεσσαλονίκη 1987.

ΛΚΝΕ — Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 2001.

Μπαμπινιώτης — Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Αθήνα 1998.

О НЕКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА СРПСКЕ, РУСКЕ И БУГАРСКЕ АНТРОПОНИМИЈЕ

МИРЈАНА ГОЧАНИН

UDC 811.163.41'373.23
811.161.1'373.23
811.163.2'373.23

Кратак садржај. Упоредно се анализира основа и начин избора личног имена (у историји и савремености) у трима словенским културама — српској, руској и бугарској.

Кључне речи: антропонимија, избор личног имена, словенска, хришћанска (библијска и светачка) имена, нова (и „помодна") имена.

„*Оно што нема имена, не постоји*" (Проп 6, 4).

Име је важна ознака лица; карактерише носиоца и битан је део његове личности „јер оно што каже име, то је он" (1 Сам 25, 25). Смисао имена сеже у дубине духа. И словенски назив везује се за стсл. глагол *imêti*, па *imê* може означавати оно што особа има у себи, оно што носи као своју унутрашњу вредност. Крштење је чин прилажења Христу (охристовљење), а име је видљиви знак те промене. То је света тајна у којој човек, претходно исповедивши праву веру, кроз троструко погружење у воду у име Оца и Сина и Светога духа, бива очишћен од свих грехова. Умире за грех и грешни живот и поново се рађа у духовни, свети живот. Нови, обновљени човек, та „нова твар у Господу" (2 Кор 5, 17; Гал 6, 15) улази у царство Божије. Име које се даје новокрштеноме треба да га подсећа и мотивише на подвиге светог имењака који постаје његов заштитник.

Давање имена на крштењу препушта се куму, који има улогу духовног родитеља. Он обично поштује: жеље најближих, датум рођења детета и могућност поклапања тог дана[1] са неким верским празником, а врло често крштеник добија име неког свог или кумовог претка односно потомка. Дете најпре добија име на знамењу (нар. 'на водици') првих дана по рођењу, обично у осми дан. Такво име има привремену намену и може бити: 1) дато по светоме који има спомен тих дана и 2) народно. Ако буде прихваћено на крштењу, оно постаје трајно и уписује се у протокол крштених. Верује се да анђео чувар пружа заштиту детету које носи име са знамењем крста.

[1] На основу грађе, прикупљене из матичних књига рођених у Врњачкој Бањи 1904—1930. г. за магистарски рад, уочено је да се, уколико се датум рођења или крштења поклапа са неким верским празником, деци дају имена везана за одговарајући дан: *Божидар* // *Божидарка*, *Божика* (→ Божић).

Први подаци о српским именима из преднемањићког периода потврђују малочас изнет образац који сачињавају словенски и хришћански антропоними (Пешикан 1995: 37; Ивић 1981: 636—637). Овакав систем остаје и у средњем веку, а задржан је и данас[2] уз проширење. То подразумева оне позајмљенице које се не могу уклопити у класу имена хришћанске традиције односно у светачке и библијске антропониме (уп. Стијовић 2000: 574).

Најстаријим именима, наслеђеним из прасловенског језика, сматрају се народна мушка и женска лична имена. Њих у најранијем периоду карактерише непосредна номинација и одсуство посесивне придевске морфеме. Основни тип прасловенских мушких личних имена јесу двотематска, двоосновинска односно сложена имена попут: *Радомир*. Скраћивањем настају нови облици као: *Раде*. Изведене форме од основа сложених имена и разних наставака представљају следећи тип имена: *Драгоје*, *Милош*, *Милутин*, *Мирко*, *Славко*. Контакти са несловенским народима омогућавају продор лексичко-семантички немотивисаних имена у постојећи ономастикон. Такве позајмљенице везују се за ужи, највиши слој феудалаца и не утичу на општу антропонимску слику. Примање хришћанства, међутим, доноси већу појаву календарских односно хришћанских имена која су лексичко-семантички такође немотивисане речи. Нарушава се однос између пуних и скраћених имена, а хипокористици од ових имена настају додавањем словенских суфикса типа: *Јовица*. Иако их је црква неколико векова наметала, није се променио традиционални однос широких народних слојева према имену као мотивисаном, интимном делу бића. Известан број календарских имена бива прихваћен као: *Иван*, *Никола*, а од њих су помоћу познатих наставака грађени нови облици попут: *Иванка*, *Николета*. Бројевна предност народних имена у односу на календарска забележена је још у Дечанској (90%: 5%), Бањској и Светоарханђелској хрисовуљи (Грковић 1983; 1986) и одржава се све до 18. века када, на тлу данашње Војводине, примат преузимају хришћанска имена (Ивић—Младеновић 1986: 106). Судећи по учесталости, основу антропонимског система данас представља народно, словенско наслеђе мада не треба занемарити ни изразиту фреквентност библијских и светачких имена у неким крајевима.

За позајмљенице треба истаћи да су добро адаптиране и да су од њих образовани хипокористици по моделу оних, грађених од народних имена: *Пера // Перо — Раша // Рашо* (уп. Грковић 1977; Стијовић 2000: 575).

Напоменућемо још да су на стање у савременој српској антропонимији утицали бројни политички, економски и културни разлози. После Другог светског рата политичко приближавање тадашњем Совјетском Савезу донело је уплив нових имена у наш ономастикон као: *Петолет-*

[2] Грковић (1984: 211) истиче да данашњу главну основу српског ономастикона чине: 1) словенска имена наслеђена из општесловенске заједнице и нова имена од словенских језичких елемената; 2) календарска имена примљена преко хришћанства; 3) имена позајмљена од других народа и других, под разноврсним утицајима и околностима, почевши од најранијих додира Срба са суседним народима па до савремених страних утицаја.

ка, Сташинка, Лењинка и велику популарност антропонима типа: *Татјана, Соња, Наташа, Игор*. Изразиту фреквентност забележила су и имена *Вера* и *Нада*, која су се међу Србе настанила још у 19. веку. Љубав према домовини или владару и лојалност држави показивала се давањем имена типа: *Титомир / Титомира*, *Титослав / Титослава*, *Југослав / Југослава* и ређе *Србијанка*. Отварање према западном свету довело је до тога да су деци давана имена неких познатих личности: *Жаклина* (→ Жаклина Кенеди), *Брижита* (→ Брижит Бардо). Сличан тренд забележен је и 90-их година 20. века када су, услед изолованости, растућег сиромаштва и промоције јефтине забаве, велику гледаност на телевизији доживеле латиноамеричке серије. Тако се сада појављују имена деце попут: *Касандра, Есмералда, Љовисна* (→ јунакиње разних „сапуница").

У савременом систему руских имена Васева (2005: 52) издваја: 1) стара руска кнежевска имена са општесловенском или руском основом: *Ярослав*,[3] *Всеволод, Владимир*; 2) стара руска имена према некој унутрашњој или спољашњој карактеристици човека: *Косой, Рябой, Буян, Молчан*; 3) стара руска имена из црквене сфере: *Сергей, Алексей, Семен*; 4) канонска имена из периода везаног за примање хришћанства: *Александр, Константин, Елена, Иаков* (рус. *Яков*), *Иоанн* (рус. *Иван*); 5) позајмљенице из грчког и латинског језика: *Ксения, Лариса, Лев, Лавр, Христина, Филипп*; 6) најновије позајмљенице из других европских језика: *Жанна, Артур*; 7) народне форме имена страног порекла: *Емельян* (← Эмилиан, *Авдотья* (← Евдокия); 8) „револуционарна имена" из времена успостављања совјетске власти: *Вил, Вилен, Владилен* (← В. И. Ленин), *Рада* (← рабочая демократия), *Рем*, *Ревмир* (← революция мира).

До револуције у Русији деца су, на предлог свештеника, добијала име неког свеца, везаног за датум рођења. Забележен је велики број појављивања имена *Иван* (← Иоанн). Само понекад би се дешавало да се услиши молба родитеља и детету да неко друго име. Међутим, после револуције евиденцију о новорођенима воде грађанске структуре, па родитељи изабирају име по сопственој жељи. Тада се већ сусрећу и нека страна имена: *Эрик, Эдуард, Ричард*. Поред нових, тзв. „револуционарних имена", јављају се и кованице састављене од имена мајке и оца: *Миолина* (← Михаил и Ольга).

Петровский (1966) бележи врло често извођење нових имена од основних. Међу њима значајно место заузимају хипокористичне форме. Треба напоменути да такви антропоними са основним именима имају: 1) исти само иницијални глас: *Иша* (← Иван); 2) исти почетни слог или слогове: *Ага* (← Агния), *Алеха* (← Алексей); 3) исти финални слог или слогове: *Рита* (← Маргарита). Некада се понавља један исти слог: *Вова* (← Владимир), *Тата* (← Тамара), а некада се јављају нови гласови: *Шура, Сашура, Саша* (← Александр). Показује се да имена *Иван* и *Мария* имају много изведених форми (уп. Петровский 1966): *Ваня, Ванюха, Ванюша, Ванюра, Ванюся, Иванюха, Иванюша, Ивася, Ивасик, Иваха, Иваша, Иша, Ишута; Марийка, Мариша, Мара, Маруня, Марюня, Маруля, Муля,*

[3] Сви примери бугарских и делимично руских имена преузети су из Васева (2005).

Маруся, Муся, Мася, Масята, Марюта, Марюха, Марюша, Муша, Маня, Манюня, Манюра, Манюся, Манюша, Маша, Мака, Муня, Машура, Мура, Машара, Машута. Ипак, понекад је тешко утврдити од ког имена су образовани неки хипокористични облици: *Оня* (← Семен); *Гуня, Гуся, Гуша, Гуля* (← Сергей, Сергий); *Люня, Люля, Люся, Олюся, Оленя, Леня, Леля, Ляля* (← Ольга).

У бугарском именослову (Васева 2005: 52) издвајају се: 1) стара словенска имена: *Владимир, Драгомир, Владислав*, која се чешће јављају у скраћеној форми: *Владо, Слав, Драго*; 2) имена владара и властелина: *Борис, Симеон*; 3) хришћанска имена светаца: *Йоан, Николай, Константин, Елена*; 4) грчка имена, од којих нека представљају семантичке преведенице*: Доротей — Божидар, Теофил — Боголюб*, а нека се скраћују у односу на изворни облик: *Манол, Мано, Маньо, Манчо* (← Емануил); 5) имена везана за епоху препорода: *Венелин, Александр (II)*; 6) имена која се везују за неко уметничко дело: *Албена, Емил*; 7) имена која упућују на време Октобарске револуције: *Ленин, Петилетка*; 8) групе имена са фитонимском основом односно називима за цвеће, дрвеће или лековито биље: *Детелин, Цветанка, Невена, Божура, Ружа, Босилка, Явор, Ясен.*

И у бугарском антропонимском систему уочава се појава изведених форми и хипокористика: *Иванко, Иванчо, Иванца, Ивануш, Иванаки, Иво, Ивко, Ивчо.*

Ако се сагледа семантика неких бугарских имена, показаће се да тзв. заштитна имена имају посебну улогу. Наиме, верује се да име може предодредити карактер и судбину детета, те да га може штитити од болести или смрти: имена *Стойо, Стойко, Стоенчо, Стоян* давана су деци с намером да поживе дуго; а *Кремен(а), Желязко* да буду здрава и чврста.

У Бугарској је очувана традиција давања имена деци према бакином или дедином имену, што се може видети у основи презимена: *Васил Василев, Петър Петров, Петър Пешев* (или *Пешов*), *Тошо Тошев.* Неретко се дешава да се женском детету да двочлано име или сложеница чиме би се укључила имена обеју бака*: Ана Мария, Мария Роза, Благоцвета, Добромила.* Не треба занемарити ни антропониме деце, који су сачињени од имена бака и деда по очевој или маминој линији: *Марин* (← Мария и Никола). Некада се траг дединог имена види само у иницијалном гласу у имену детета: деда *Стоян* — унука *Соня.*

Као особеност може се споменути поклапање неких изведених антропонима од руских мушких личних имена са бугарским женским именима: *Иванка*,[4] *Ваня, Ванюша* (← Иван); *Оля* (← Олег); *Яна* (← рус. Ариан, Баян, Боян, Гаян, Гордиан). Карактеристична је у руском језику и потпуна подударност изведених форми од мушких и од женских имена: *Оля* и *Олюся* (← Олег или Ольга). Интересантно је истаћи још и то да се у руском разговорном језику често у обраћању особама женског пола ко-

[4] Васева (2005: 51) напомиње да у руском нема женског пандана изведеног од мушког личног имена *Иван*, а име *Иванна* (← Иоанна) употребљава се ретко. И код нас се, као и бугарским именословима, јављају женска имена: *Иванка, Вања, Оља, Јана.*

ристи облик мушког рода: *Светик, Лидик, Лидок, Симок, Нюр*, што у српском језику није случај.

Да сумирамо. Српски антропонимски систем није затворен, већ припада ширем балканском и општесловенском ареалу. О томе сведочи и очигледна повезаност српског, руског и бугарског именослова.

Београд

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Васева 2005: Иванка Васева, „Культурная информация русских и болгарских имен", *Лексикографски преглед*, бр. 8, Българското лексикографско дружество, София, 47—63.

Грковић 1977: Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд.

Грковић 1983: Милица Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Нови Сад.

Грковић 1984: Милица Грковић, „Неке нове појаве у српској антропонимији", *Ономатолошки прилози* V, Београд, 211—215.

Грковић 1986: Милица Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд.

Ивић 1981: Павле Ивић, „Језик у немањићкој епоси" у: *Историја српског народа. Прва књига: Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, Београд, 617—640.

Ивић—Младеновић 1986: Павле Ивић и Александар Младеновић, „О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804" у: *Историја српског народа. Четврта књига. Други том: Срби у XVIII веку*, Београд, 69—106.

Петровский 1966: А. Н. Петровский, *Словарь русских личных имен*, Москва.

Пешикан 1995: Митар Пешикан, „Сведочанства српске историјске антропонимије", *Глас САНУ* CCCLXXVI, Београд, 37—45.

Стијовић 2000: Светозар Стијовић, „Ономастика код Срба", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLIII, Нови Сад, 573—579.

О ПРАИНДОЕВРОПСКОМ КОМПАРАТИВУ У СВЕТЛУ ЈЕЗИЧКЕ ТИПОЛОГИЈЕ*

ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР

UDC 811.1/.2'373.6

Кратак садржај. У раду се испитује порекло праиндоевропског компаратива и компаративних конструкција у светлу језичке типологије. Истраживање упућује на три типолошке фазе у процесу његовог развоја: изолативну, аглутинативну и флективну (синтаксичка конструкција > форма с аглутинативним афиксом, насталим граматикализацијом једног од елемената конструкције > флективни компаратив). Овај процес није био завршен крајем праиндоевропске епохе, о чему сведочи елативна или сепаративна семантика датих форми у најстаријим системима, али и разлике међу језицима у погледу компаративног суфикса и форме којом се маркира стандард поређења. На основу дијахроног односа форме компаратива, типа конструкције у којој се он реализује и реда речи може се закључити да је морфолошки тип у складу са синтаксичким и концептуалним типом језика. То значи да су промене у наведеним доменима манифестација промена јединственог, холистички схваћеног типа, на различитим језичким нивоима.

Кључне речи: језичка типологија, морфолошка, синтаксичка, концептуална, граматикализација, праиндоевропски, индоевропски језици, компаратив, компаративне конструкције.

0. Индоевропски компаратив придева до сада је проучаван с више аспеката: творбеног, семантичког и синтаксичког. На основу најраније забележених језика за касни индоевропски се традиционално реконструише компаратив са суфиксом *-(ī)i̯os/i̯es-*. Међутим, ова форма није изворно имала функцију степена поређења. Семантика облика на *-(ī)i̯os/i̯es* показује је реч о апсолутном интензиву, тј. елативу димензионалне вредности, који означава унутрашњи модалитет (Benveniste 1975: 115—125). Дакле, његово значење би било „веома *x*" а не „више *x* (у односу на *y*)". Према Ј. Куриловичу, то је пореклом девербативна именица са значењем „тај који (је) *x*", која се секундарно повезује с девербативним придевом и добија функцију компаратива (Kuryłowicz 1964: 227—229). Према Puhvel 1973: 148 компаратив је такође изворно именица средњег рода, која преко предикативне употребе постаје елативни придев. Треба додати да је још Б. Делбрик истакао, ослањајући се, пре свега, на староиндијску грађу, да је природа компаратива партиципска (Delbrück 1893: 412). Циљ овога рада јесте да, у светлу језичке типологије, покуша да од-

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

говори на питање како је текла еволуција форме која ће у флективном систему постати компаратив и да укаже на различите типове компаративних конструкција током овога развоја.

1. Порекло компаратива. Полазећи од претпоставке да афиксална средства настају граматикализацијом пунозначних лексема, у компаративниом суфиксу би се могао видети демонстратив / анафора **i̯o-*, која је најпре служила за истицање фокуса у реченици.[1] То значи да из синтаксичког елатива (корен речи + демонстратив) настаје елативна форма на *-(ī)i̯os/i̯es*, а њен семантички развој би био следећи: „*x*-тај” > „веома *x*”, те у каснијем компаративном систему „више *x*”. Чињеница да се суфикс не додаје на основу придева већ на корен речи указује на то да њиме образоване форме нису биле везане за основни облик придева, те упућује не само на систем без компарације каква је потврђена у најстаријим индоевропским језицима, већ и на систем у којем придеви као посебна класа не постоје. Ово је у складу с постулираним активним типом раног праиндоевропског (Гамкрелидзе / Иванов 1984: I, 267—319), будући да овај концептуални тип[2] нема посебну морфолошку класу придева. Номинално исказивање придевских значења, у језику активног типа датих интранзитивним глаголима, настаје тек преко конгруенције са именицама, те је индоевропски придев као категорија касног постања.[3] О истом језичком типу, који се одликује непостојањем заменица као посебне морфолошке класе као и употребом различитих партикула у прономиналној функцији (Lehmann 1996: 230—232), говори и то што се демонстратив додаје корену као афикс, тј. не деклинира се.[4] А претпоставку да су индоевропске демонстративне заменице пореклом деиктичне партикуле изнео је још К. Бругман (Brugmann / Delbrück 1911: 311).

Осим наведеног суфикса, као најшире заступљеног у индоевропским језицима, срећу се и други. Посебну пажњу завређује грчки и староиндијски компаратив са суфиксом *-tero-* који се такође додаје на корен. Генерално је прихваћено да се њиме преноси идеја контраста према нечему, а веома добру семантичку анализу дао је Е. Бенвенист, представљајући одговарајуће компаративне конструкције на следећи начин: „A est *h-teros*, B est *z*” (Benveniste 1975: 119), где се јукстапозицијом исказује антитеза два појма, а *-teros* има функцију сепаратива. У том светлу по-

---

[1] Говорећи о постанку релативне реченице В. Леман истиче да се анафором првобитно идентификује фокус исказа (Lehmann 1980: 134).

[2] Овде коришћен термин *концептуални тип* упућује на типологију језика Г. А. Климова према појмовној категоризацији (в. нпр. Klimov 1983), и близак је термину *концептуални калуп*, који, пишући о истој категоризацији, користи Џ. Николс (Nichols 1992: 8).

[3] Дати процес, који започиње крајем праиндоевропске епохе, окончава се у посебним индоевропским језицима (Erhart 1982: 128). Још у најстаријим, посебно у санскриту, гранична линија између именица и придева није увек јасна (Whitney 2004: 111). У хетитском иста реч може да, у зависности од контекста, има функцију и именице и придева: нпр. *taksul* „пријатељски”; „договор, мир” (Lehmann 1996: 227).

[4] Елатив (интензив) се по структури и по значењу може упоредити са прасловенским одређеним придевом: прасл. **dobrъ + jь* „добар-тај”. Разлика је у томе што се у прасловенском одређеном виду деклинира и заменички део, будући да се ова форма образује у језику флективног типа, где заменице као посебна класа речи постоје.

сматрано, на пример, лат. *dexter* „десни” првобитно би било „који прима, у контрасту према нечему другом”, тј. „левом”. Дати афикс можда настаје граматикализацијом корена **ter-* „прећи, проћи, превазићи” (Watkins 1985:70), одакле би потицало и сепаративно значење наведених творби.[5] Овом типу компарације историјски би претходила проста антитетичка јукстапозиција („А је *x*, Б је *y*”), једна од основних стратегија за поређење два појма. Иако се јавља у језицима различитог типолошког профила, ваља истаћи да је уобичајена у изолативним системима (Lehmann / Cuzzolin 2004). Са когнитивног становишта посматрано, овде је реч о *схеми поларности*, у којој се компарација исказује у смислу присуства или одсуства одређене особине (Heine 1997: 116—117).

На основу изнесеног, може се закључити да рани праиндоевропски није имао морфолошки компаратив те да су наведени афикси, настали граматикализацијом пунозначних лексема, најпре били *аглутинативног карактера*, као, уосталом, и падежни аглутинативни афикси, који ће се развити у флективне наставке. О аглутинативној природи афикса *-teros* сведочи и то што се он могао додавати различитим номиналним речима, уп. грч. κύν-τερος, πρό-τερος, скр. *vira-tará*, *ya-tará, ka-tará* али и предлогу: скр. *út-tara*, *an-tara* итд.[6] Ово типолошки одговара, рецимо, ситуацији у аглутинативном баскијском, где се суфикс *-(a)go* са значењем „више” може додати било којој лексичкој категорији (Benveniste 1975: 127).

У реконструкцији се може ићи и даље. Ако су ови афикси пореклом пунозначне речи, онда би аглутинацији претходила *изолативна језичка фаза*, у којој су се и елативно значење и релативна компарација могли исказати искључиво синтаксички. У том систему елатив се могао исказати на још један начин, такође синтаксички. За праиндоевропски се реконструишу сложенице са елементом **su-* „добар” у првом делу, које се јавља у антонимијском лексичком пару са **dus-* „лош”.[7] На њихово првобитно значење упућују могуће етимологије. Ие. **su-* (**H_1su-*) се, према једном тумачењу, везује за ие. **es-* „постојати, бити” (Boisacq 1950: 298, Watkins 1985: 17),[8] док се **dus-* тумачи као суфиксирани нулти ступањ ие. **deu-* „недостајати” (Pokorny 1959: 219, Watkins 1985: 12). О архаичности ових елемената сведочи и то што се јављају само у првом делу композита.[9] Уколико се прихвате наведене етимологије, **su-* и **dus-* би упућивали на степен заступљености особине исказане другим делом сложенице: њено постојање, односно пуно испољавање и, с друге стране, одсуство. Сложеница типа стинд. *su-divám* „добар, леп дан”, настала срастањем раније синтаксичке конструкције, вероватно је најпре имала елативно значење, нешто попут „дан у пуној мери / пуна светлост”. На-

[5] О другим тумачењима порекла овога афикса в. Семереньи 1980: 214.

[6] В. остале примере у Benveniste 1975, Семереньи 1980: 209—210.

[7] В. грађу у Гамкрелидзе / Иванов 1984: II, 780.

[8] По једном новијом тумачењу, у већини индоевропских језика се након губљења ларингала у почетној позицији **H_1su-* изједначило са изворним **su-* „пун” (Witczak 1995).

[9] Изузетак је придевско образовање грч. ἐύς, за које се даје дефиниција да је синонимично са ἀγαθός и καλός (Autenrieth 1987: 124).

супрот томе је **dъžd'ь* „киша” < **dus-diu-*, дословно „не-светлост” (Loma 2003: 269), као што је грч. δυσ-μήτηρ „не-мајка”, „она која нема особине мајке”, а δυσ-κλέης „не-славан”. Типолошки и когнитивно посматрано, и овде се, као и у случају антитетичке јукстапозиције, ради о *схеми поларности*, те се може претпоставити да је ова когнитивна схема одликовала исказивање компарације у систему изолативног типа. Судећи по структури наведених сложеница, оне су настале из синтагми са структуром Det N (детерминатор + детерминисани *nomen*), што одговара OV типу језика. А претпоставка да су и **su-* и **dus-* глаголског порекла упућује на активни тип језика у којем се особине, као што је речено, исказују интранзитивним глаголима.

Са развојем аглутинативних афикса губи се лексичка евалуација сложеницама са **su-* и **dus-*. Први део сложенице граматикализује се у префикс позитивне, односно негативне оцене, и у неким језицима, попут грчког, постаје продуктиван, развијајући значења „добар”, односно „лош”.

На овај старији систем, који претходи аглутинацији, упућује и ситуација у хетитском. Хетитски не познаје исказивање компарације посебним суфиксом (Friedrich 1960: 61). Компаратив као морфолошку категорију нема ни тохарски (Краузе 1959: 61).[10] У старојерменском је ова форма била тек у формирању: у току је била граматикализација компаративног суфикса *-goyn*, који је још увек чувао своје лексичко значење „имати”, уз конотацију интензива (Friedrich 1974: 41).

2. Релативна праиндоевропска компарација. За најстарију, изолативну језичку фазу могла би се, као што је већ поменуто, реконструисати антитетичка јукстапозиција, која опстаје и у аглутинативном систему, уз развој афиксалне форме. Грађа најстаријих индоевропских језика показује да се релативна компарација остварује синтаксичким средствима без морфолошког компаратива. Овај старији слој види се у хетитском и тохарском (А и В): стандард (појам са којим се пореди) ставља се испред придева у „позитиву” и има форму датива / локатива или аблатива (Friedrich 1960: 61, 127), односно перлатива (Краузе 1959: 61). Слична архаична структура потврђена је и санскриту, германским језицима и јерменском, а овај тип релативне компарације, са позицијом стандарда испред придева одговара OV типу језика (Lehmann 1996: 156, 198), и широко је заступљен у језицима света, посебно у аглутинативним системима (Lehmann / Cuzzolin 2004). Чињеница да форма зависног падежа, чак и у истом језику, варира (хетитски) показује да у прајезику није постојао јединствени модел. Не треба да чуди то што у конструкцији именица, за разлику од придева, има афикс, будући да је реч о процесу развоја аглутинације, којој најпре подлежу именице, а придеви, историјски млађи, касније. Конструкција с компаративним афиксом развија се тек крајем индоевропске епохе, вероватно са дијалекатским разликама, на шта указују и разлике у афиксима.

[10] Када је реч о тохарском, треба бити веома опрезан у закључцима, будући да је овај језик претрпео утицај суседних (или супстратских) језика.

Постоји још један тип конструкције у којој се реализује компаратив. Он је био ограничен на случајеве у којима се, у суштини, предност даје једној од две алтернативе. У хомерском грчком се у овој функцији јављају конструкције с партикулом ἢ: τοῖσι δ᾽ ἄφαρ πόλεμος γλυκίων γένετ᾽ ἠὲ νέεσθαι (инф.) „њима одмах борба постаје слађа него повратак" (Chantraine 1953: 152). Овоме одговарају и латинске конструкције са *quam*: *mori milies praestitit* ***quam*** *haec pati* (инф.) „боље је умрети хиљаду пута него трпети ово" (Ernout / Thomas 1953: 169), као и старословенске са неже: доврѣа ти естъ вънити въ животъ хромоу ли бѣдъноу · неже дьвѣ рѫцѣ и дъвѣ нозѣ имѫщю въвръженоу быти (инф.) въ огнь вѣчънъı „боље ти је ући у живот хром или кљаст него да имајући две руке и две ноге будеш бачен у огањ вечни" Мт 18/8 (СМ). Упадљиво је да се у сва три примера иза партикуле као кондензатор реченичног садржаја среће инфинитив (< ие. девербативна именица), који спада у репертоар номиналних средстава карактеристичних за OV језике.

3. **Три (пра)индоевропске типолошке фазе.** Имајући речено у виду, може се претпоставити да су у развоју индоевропске компарације постојале три фазе, тј. да су флексији претходиле изолација и аглутинација, што је у складу са Габеленцовом спиралом (изолација > аглутинација > флексија > нова изолација / аналитизам), коју и Прашка школа типологије сматра примарним трендом развоја (Sgall 1995: 67):

а) *Изолација*. Одликују је следеће особине: антитетичка јукстапозиција; синтаксички елатив; синтаксичка веза којом се исказује постојање / непостојање особине; фиксни OV тип; активни тип. Ова фаза се, уз крајњи опрез, само може реконструкцијом постулирати. При томе, она је могла бити везана и за систем из којег се праиндоевропски евентуално развија (?).

б) *Аглутинација*. Одликују је следеће особине: антитетичка јукстапозиција с аглутинативним афиксом; аглутинативни елатив; синтаксичка компарација са две фазе: а) стандард у зависном падежу + придев у основном облику; б) стандард у зависном падежу + придев с аглутинативним афиксом; фиксни OV тип; развој активни > номинативни тип. Неоспорно сведочанство о фази (а) пружа хетитски, можда и тохарски, а о фази (б) старојерменски и грчки.

в) *Флексија*. Рађање индоевропске флексије текло је паралелно је са развојем фиксног OV у основни VO ред речи и номинативно-акузативног типа језика. Ствара се морфолошки компаратив, стандард се и даље исказује зависним падежом, али разлике у његовој форми показују да није било јединствене прајезичке конструкције. У индоиранској и италској групи се среће аблатив, генитив у грчком и прасловенском, у којем, према К. Бругману (Brugmann 1911: 501—502), треба видети индоевропски аблатив, у готском датив (Streitberg 1981: 20), у староиндијском, литавском и ирском инструментал (Brugmann 1911: 542). Чак и у истом језику могу се јавити различите падежне конструкције, са нијансама у значењу. У латинском, на пример, (партитивним) генитивом наглашава се издвајање појма из одређене групе: *maior puerorum*, док се аблативом

исказује прави стандард поређења: *melle dulcior* (Ernout / Thomas 1953: 48, 168).

Са променом реда речи (OV > VO) старија конструкција са препонираним стандардом (а) уступа место новијој, са стандардом иза придева (б), на пример:

грч. а) μέλιτος γλυκίων, б) λευκότεροι χιόνος (Chantraine 1953: 151),

лат. а) *luce clarius*, б) *doctior Petro* (Ernout / Thomas 1953: 168),

срп. а) *силна вихра јачи и бржи*, б) *љепше сунца, зоре и мјесеца* (Miklosich 1868—1874: 460).

У историји самосталних индоевропских језика долази и до даљих промена, те се развија конструкција с маркером: компаратив + предлошко-падежна веза: лат. ***a*** *te dignior*, let. *jaunāka* ***par*** *mani*, срп. *већи* ***од*** *тебе* итд. Ово је последица опште тенденције ка прецизирању падежних значења предлозима, а дато кретање је конкомитантно с развојем језика VO типа, за које је карактеристично маркирање падежних значења препозитивним конструкцијама (Lehmann 1974: 197), за разлику од претходног OV типа са постпозитивним аглутинативним афиксима у истој функцији.

Поред тога се шири и конструкција компаратив + маркер + номинатив, а о новијем пореклу конструкције говори и разлика међу језицима у погледу маркера (лат. *quam*, лет. *nekā*, срп *него*, рус. *чем*, енгл. *than*, нем. *als* итд.).[11] Са разграђњом номиналних средстава (партиципи, герунди), типичних за OV језике, који су се могли јавити у зависном падежу компаративне конструкције, те њиховом трансформацијом у вербалне структуре према већ постојећем обрасцу с партикулом (тип грч. ἢ, лат. *quam*, стсл. нежє) уз девербативну именицу (> инфинитив), овај тип се аналогијом шири и на случајеве у којима се првобитно није јављао. У процесу вербализације језика развијају се и нове партикуле, тако да се чак и у истој подгрупи индоевропских језика, како наведени примери илуструју, јављају разлике.

Закључак. Развој компаратива указује на три сукцесивна типолошка стадијума праиндоевропског, изолативни, аглутинативни и флективни: синтаксичка конструкција > форма с аглутинативним афиксом, насталим граматикализацијом једног од елемената конструкције > флективни компаратив. Образовање компаратива и компаративних конструкција какве су нам познате из историје индоевропских језика није било завршено крајем индоевропске епохе, процес је текао и након дезинтеграције прајезика, на бази наслеђених тенденција. О томе сведочи, пре свега, елативна или сепаративна семантика „компаративих" форми у најстаријим системима, али и разлике међу језицима у погледу компаративног суфикса и падежа којим се маркира стандард. То значи да касни праиндоевропски није био заокружени, идеални флективни систем из којег се рађају индоевропски језици. И о томе у реконструкцији непрестано треба водити рачуна. На делу је *непрестана еволуција језика*, у којој су раз-

[11] Проблематика развоја новог аналитизма, чак и изолације у индоевропским језицима (нпр. енглески) овде се оставља по страни, будући да излази ван оквира теме.

личити видови испољавања дубинског типа у интеракцији, што условљава и различит темпо промена на различитим нивоима и у појединим сегментима ових нивоа. У језику стога могу у извесном периоду коегзистирати два типолошка профила: у праиндоевропском, на пример, одређено време вероватно изолација и аглутинација, затим аглутинација и флексија, као што у прауралском изолација постоји заједно с аглутинацијом (Dezsö 1999: 81). Тиме се може објаснити то што се у праиндоевропском али и из њега пониклим језицима јавља више типолошких слојева компарације, те зашто се у синхроном пресеку тешко налазе језици строгог типолошког профила. Језички тип јесте, према речима В. Скаличке, идеални конструкт (Skalička 1966). У историјскојезичким истраживањима он може служити као оперативни модел, а пред дијахроном лингвистиком је задатак да испитивањем конкретних проблема делотворност овога модела покаже или оповргне. У случају (пра)индоевропске компарације показује се, верујем, ваљаност примене језичке типологије.

На крају, треба нагласити следеће: на основу дијахроног односа форме компаратива, типа конструкције у којој се он реализује и реда речи може се закључити да је морфолошки тип у складу са синтаксичким и коцептуалним типом језика, што значи да су промене у наведеним доменима манифестација промена јединственог, холистички схваћеног типа, на различитим језичким нивоима.[12]

Нови Сад

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Гамкрелидзе / Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе / Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и Индоевропейцы* I—II, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

Краузе 1959: *Тохарский язык*, у: Тохарские языки [ред. В. В. Иванов], Москва: Издательство иностранной литературы, 39—89 (превод студије: W. Krause, *Tocharisch*, Handbuch der Orientalistik [hrsg. B. Spuler], IV, Iranistik, 3, Leiden 1955).

Семереньи 1980: О. Семереньи, *Введение в сравнительное языкознание*, Москва: „Прогресс" (превод с немачког).

Autenrieth 1987: Georg Autenrieth, *A Homeric Dictionary*, Norman: University of Oklahoma Press (превод с немачког).

Benveniste 1975: E. Benveniste, *Noms d'agent et noms d'action en indoeuropéen*, Paris: Libraire d'Amérique et d'Orient.

Boisacq 1950: Émile Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverlag.

Brugmann / Delbrück 1911: Karl Brugmann, Berthold Delbrück, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen* II/2, Strassburg: Karl J. Trübner.

Chantraine 1953: Pierre Chantraine, *Grammaire homérique* II: *Syntaxe*, Paris: Libraire C. Klincksieck.

CM: *Codex Marianus glagoliticus* [ed. V. Jagić], Graz: Akademische Druck- U. Verlagsanstalt.

Delbrück 1893: Berthold Delbrück, *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen* 1, Strassburg: Karl J. Trübner.

[12] О могућем повезивању различитих домена, тј. различитих типологија у „холистичку типологију" в. нпр. Sgall 1995, посебно 71—75 и Dezsö 1980, 1997.

Dezsö 1980: László Dezsö, *Grammatic Typology and Proto-Languages*, Linguistic Reconstruction nad Indo-European Syntax [ed. Paolo Ramat], Amsterdam: John Benjamins, 17—26.

Dezsö 1997: László Dezsö, *General Typology, the Characterisation and Comparison of Languages*, Proceedings of the 16th International Congress of Linguists, Oxford: Pergamon, Paper No. 0055.

Dezsö 1999: László Dezsö, *Two Approaches to Morphological Typology and the Diachronic Characterization and Comparison of Languages*, History and Perspectives of Language Study. Papers in Honor of Ranko Bugarski [eds. Olga Mišeska-Tomić, Milorad Radovanović], Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 71—83.

Erhart 1982: Adolf Erhart, *Indoevropské jazyky*, Praha: Academia.

Ernout / Thomas 1953: Alfred Ernout, François Thomas, *Syntaxe latine*, Paris: Libraire C. Klincksieck.

Friedrich 1960: Johannes Friedrich, *Hethitisches Elementarbuch*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Friedrich 1974: Paul Friedrich, *Proto-Indo-European Syntax: the Order of Meaningful Elements*, Washington [Journal of Indo-European Studies, Monograph Series Number One].

Heine 1997: Bernd Heine, *Cognitive Foundations of Grammar*, New York / Oxford: Oxford University Press.

Klimov 1983: G. A. Klimov, *On Contentive Typology*, Lingua e stile 18 (3), 327—341.

Kuryłowicz 1964: Jerzy Kuryłowicz, *The Inflectional Categories of Indo-European*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Lehmann 1974: Winfred P. Lehmann, *Proto-Indo-European Syntax*, Austin / London: University of Texas Press.

Lehmann 1980: Winfred P. Lehmann, *The Reconstruction of Non-simple Sentences in Proto-Indo-European*, Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax [ed. Paolo Ramat], Amsterdam: John Benjamins, 113—144.

Lehmann 1996: Winfred P. Lehmann, *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*, London / New York: Routledge.

Lehmann / Cuzzolin 2004: Christian Lehmann / Pierluigi Cuzzolin, *Comparison and Gradation*, Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung [eds. Christian Lehmann / Geert Booij / Joachim Mugdan / Stavros Skopeteas], 2. Halbband, Berlin / New York: Walter de Gruyter, 1212—1220.

Loma 2003: Aleksandar Loma, *Zur frühslavischen Nominalkomposition und ihren indogermanischen Grundlagen*, Studia etymologica Brunensia 2, Praha, 267—277.

Miklosich 1868—74: Fr. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien: Wilhelm Braumüller.

Nichols 1992: Johanna Nichols, *Linguistic Diversity in Space and Time*, Chicago / London: The University of Chicago Press.

Pokorny 1959: Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern / München: Francke Verlag.

Puhvel 1973: Jaan Puhvel, *Nature and Means of Comparison in Proto-Indo-European Grammar*, Journal of Indo-European Studies 1, 145—155.

Sgall 1995: Petr Sgall, *Prague School Typology*, Approaches to Language Typology [eds. Masayoshi Shibatani, Theodora Bynon], Oxford: Oxford University Press, 49—84.

Skalička 1966: V. Skalička, *Ein „typologishes Konstrukt"*, Travaux linguistiques de Prague 2, 157—163.

Streitberg 1981: Wilhelm Streitberg, *Gotische Syntax* [hrsg. Hugo Stopp], Heidelberg Carl Winter. Universitätsverlag (reprint).

Watkins 1985: Calvert Watkins, *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots*, Boston: Houghton Mifflin Company.

Whitney 2004: William Dwight Whitney, *Sanskrit Grammar (Including both the Classical Language, and the older Dialects, of Veda and Brahmana)*, New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers (reprint).

Witczak 1995: Krzysztof Tomasz Witczak, *Urslavisch* *sъdorvъ *und griechisch* ὑγιής, Historische Sprachforschung 108/1, 123—126.

ОСНИВАЧКА ХРИСОВУЉА МАНАСТИРА БАЊСКЕ

МИЛИЦА ГРКОВИЋ

UDC 091(=163.41)„13”

Кратак садржај. Прегледно се износи историја градње ман. Бањске, на рушевинама запустелог манастира, издавање ктиторске златопечатне повеље краља Милутина, место чувања и опис њеног садржаја. Износи се и претпоставка да је постојао и њен свечани примерак у свитку.

Кључне речи: краљ Милутин, ман. Бањска, ктиторка повеља.

Пре седам стотина година на рушевинама једног запустелог манастира, краљ Милутин водио је озбиљне разговоре да се на том светом месту подигне нов храм, посвећен светом првомученику Стефану, кога су многи европски владари тога времена сматрали својим заштитником, јер је значење његовог имена „венац” прикладно за оне који ће бити овенчани владарском круном.

Док се манастир подизао, писана је златопечатна повеља,[1] која треба за вечна времена да сведочи шта је ктитор, краљ Милутин, даровао својој задужбини. Хрисовуља је писана између 1313. и 1318. године. Њу је издао краљ Милутин, али у сагласности са братом Драгутином, који се у хрисовуљи назива „прежде бивши краљ”. Када је Хрисовуља већ била завршена око 1318. године, била је потврђена од стране архиепископа Никодима. На крају, на претпоследњем празном листу додата је забелешка Стефана Црнојевића, у којој саопштава да је ову хрисовуљу видео у хазни цара Мурат-бега.

Данас се хрисовуља налази у библиотеци Сараја у Цариграду, где је вероватно доспела после рушења манастира и пљачкања чувеног бањског блага. О њој се дуго ништа није знало. Веровало се да је изгубљена у некадашњим ратним вихорима и пљачкама. Српски научници су знали да је Бањска повеља постојала на основу других извора у којима је помињана. Међутим, нико није могао ни да помисли да ће једнога дана изаћи на светлост дана и сведочити о времену краља Милутина и стању у средњовековној српској држави. Откривена је сасвим случајно крајем деветнаестог века захваљујући раду познатог оријенталисте Вамберија и Комисије мађарске краљевске академије.[2] Група истраживача је радила у

---

[1] Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА IV, Београд 189О; *Svetostefanski hrisovulj, kralja Stefana Uroša Milutina*, iz Starog Saraja iznela na svijet Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, u Beču 1890 (uvod je na početku napisao V. Jagić).

[2] Стојан Новаковић, Споменик СКА IV, Београд 1890, III—VIII.

султановој ризници у Истамбулском Ески-сарају. Откривени рукопис Бањске хрисовуље, за који се није знало, изазвао је чуђење јер онима који су га нашли није било познато писмо, а ни српски средњовековни језик.

Пошто је била вековима на сигурном месту, склоњена од влаге и других штетних утицаја, сачувана је у целини, у облику пергаментне књиге ширине двадесет један, а висине двадесет седам сантиметара. Има сто осамдесет страница, на којима је исписан две хиљаде сто тридест један ред, црним мастилом и лепим уставним словима четрнаестог века, само су поједине речи од изузетног значаја имале почетно црвено слово. Када је пронађена, њени листови су били два сантиметра шири и дужи али су смањени за време коричења. Убиство једног краља и три рата на почетку двадесетог века бацили су у засенак ову хрисовуљу. То је сасвим разумљиво. Буре и олује које су грмеле Балканом нису давале људима мира, па су на њу многи заборавили. Тек је Алекса Ивић видео ову средњовековну драгоценост и о њој написао извештај.[3] Мара Харисијадис је видела у Цариграду све словенске рукописе и о њима написала чланак.[4]

Према обичају и правилима приликом издавања манастирских повеља, уводни и закључни делови су писани српскословенским језиком, тадашњим књижевним језиком који је био виши стил у српској писмености. Средњи део, у коме се набрајају дарови и дају законске одредбе, писан је народним језиком, како би свакоме било разумљиво шта је краљ хтео рећи и шта је све намењио својој задужбини и свима онима који су били дужни да брину о њој. Поред многих дарова ктитора краља Милутина, убележена су права манастира и законске одредбе намењене свима онима који су радили за славу и опстанак манастира.

Из садржаја се сазнаје да је пространо властелинство манастира Бањске имало око седамдесет пет села и девет влашких катуна. Уз то је било приложено и неколико властелинских и свештеничких села, а осим тога дародавац је водио рачуна о рибарима, пчеларима, кројачима, чизмарима, грнчарима и свима који су живели на пространом Бањском властелинству. Насеља су се налазила у разним крајевима: око Ибра, Ситнице, у Хвосну, Плаву, Будимљи, Зети, Расу, а и на реци Сави. По селима су углавном живели земљорадници везани за земљу и власи-сточари, који су били стално настањени или су мењали своја станишта.

У првој половини четрнаестог века српска држава се подизала од краљевства ка царству и тада су настале најдуже и најпотпуније српске повеље: оснивачка хрисовуља манастира Дечана и хрисовуља којом је цар Душан даровао своју задужбину манастир Светих архангела код Призрена. Нема сумње, писари из канцеларија краља Милутина, његовог сина Стефана Дечанског и унука цара Стефана Душана угледали су се једни на друге. То се види по низу детаља када се ове три највеће вла-

[3] Алекса Ивић, *Српске старине у Цариграду*, Политика, 4. фебруар 1926, бр. 6387.

[4] Мара Харисијадис, *Словенски рукописи у Библиотеци Сараја* у Цариграду, посебан отисак из Старинара — органа Археолошког института, Нова серија, књ. XV—XVI, Београд 1964—1965, 145—160.

дарске повеље упореде. Ако се упореде потписи краља Милутина на овој Хрисовуљи и сина му Стефана на првој Хрисовуљи датој задужбини манастиру Дечани, види се велика сличност, нарочито у писању владарских имена Стефан и Урош.

Судећи према сачуваном свечаном примерку Дечанске хрисовуље, написане у облику свитка, с правом се може претпоставити да је постојао и први примерак Бањске хрисовуље у свитку. Вероватно је нешто касније написан овај у облику књиге, како би био лакши за руковање. Нема сумње, овај примерак у облику књиге настао је одмах по писању првог свечаног примерка да би се све што је речено у првом примерку рекло оширније, те да би реч краљева могла бити пресудна када се догоде неспоразуми на удаљеним имањима.

Бањска хрисовуља почиње аренгом која има теолошки садржај. Ту је исказан однос краља дародавца према Богу и вери. Аренга прелази у експозицију где су објашњени разлози за подизање манастира баш на овом месту. У том делу је и родословно стабло које краљу Милутину обезбеђује право на престо предака. Ту он каже да је праунук Симеона Немање, унук Првовенчаног краља Срефана. Међутим, он не каже да је само унук краља Првовенчаног, што је пратећи мушку линију Немањића сасвим тачно, него истиче да је унук и равног апостолима богоносца наставника и просветитеља целе српске земље, првог српског архиепископа Светога Саве. Даље истиче да је син великог краља Стефана Уроша, чији је престо наследио.

У диспозицији набројао је све што је храму дао. Најпре су набројана села и њихове међе. Забележено је ту око пет стотина топонима, од којих је више од једне четвртине сачувано до данашњих дана, а идентификовано је по картама и на терену. Највише је топонима антропонимијског порекла. Дакле, људи који су пре четрнаестог века живели на тим просторима оставили су своја имена у топонимима посведоченим у Хрисовуљи. Једна четвртина од свих топонима постала је по именима људи. То је најстарији слој имена људи који су ту живели, можда и неколико стотина година пре писања ове хрисовуље. Топоними су у већини словенског порекла, што сведочи да су овај простор именовали Срби или су старе називе изговарали по својим језичким законима. Када се погледа структура топонима који су настали од личних имена, може се закључити да је већина имена српског порекла. Дакле, од сто седамнаест топонима који су настали од личних имена шездесет осам топонима је настало од српских имена, а од њих је већина посведочена у другим средњовековним изворима. Један део топонима је пореклом из романских језика, а могуће је да је један топоним настао од албанског имена. Око тринаест топонима је настало по светачким именима, али то су у већини називи црквених објеката или црквених имања. У повељи је забележен и један број топонима који су постали од календарских имена, у српској језичкој варијанти. Наравно, неки топоними нису јасни. То је потпуно разумљиво јер доста је топонима претрпело силне језичке промене па је тешко утврдити из којег језика потичу.

После овога, дате су законске одредбе намењене људима који су живели у селима, а који су били дужни да раде за манастир. Сам дародавац их назива црквени људи. Неке одредбе су постојале и у другим црквеним властелинствима, али има и специфичних које су забележене само у овој хрисовуљи. Овај одељак представља увод у стварање једног великог законика, чувеног Законика цара Душана, који је векоима преписиван у разним српским крајевима. Примера ради, ево поређења једне одредбе дате у Хрисовуљи и одредбе у Душановом законику. И једна и друга одредба односи се на сироте жене. У Хрисовуљи је речено: „А сирота која има малог сина, да држи све село, ако ли нема сина, да држи селиште, и врт и најбољу своју главну њиву". У Душановом Законику такође је показана брига за сироте жене: „А сирота преља да је слободна као и поп".

Један одељак је посвећен власима. Овде није тачно речено да ли су власи етничка или сталешка категорија. За разлику од земљорадничких насеља, домаћини у катунима су пописани. Зашто је направљена разлика између житеља у селима и катунима? Највероватније да је тако учињено зато што су становници села били везани за земљу и тешко покретљиви. Становници катуна су се бавили сточарством, имали посебне навике, селили се често у потрази за сточном храном па је манастирска управа желела да има што бољи увид у своје подложнике, катунаре. То су довољни разлози да се прихвати мишљење многих да су власи у средњовековној српској држави били сталешка категорија. Сама чињеница да су имали и посебан закон, поткрепљује овакво мишљење.

Закон за влахе није по свом садржају намењен никаквој етничкој категорији него сталешкој. Док се у закону за становнике села јасно види да све што је речено повезано је са делатностима којим се баве сељаци, у закону који је намењен власима све је углавном везано за сточарство.

У влашким катунима забележено је око пет стотина имена и тридесет један патроним. У патронимима се чува нешто старији слој личних имена. Основе патронима су имена која потичу с краја тринаестог века. Анализа је показала да су у основи патронима преко осамдесет процената српска имена.

Када се изузму патрони, у влашким катунима остаје петсто једно име. Од тог броја четири стотине четрнаест, односно осамдесет два процента припада српском ономастикону. Овде су узета у обзир имена која имају како српске основе тако и српске наставке. Слободно се може рећи да је, судећи према структури личних имена, процес славизације је већ био при крају.

Сви типови српских личних имена овде постоје, али је највише изведених имена. Она су заступљена са четрдесет процената. Било је доста и сложених имена. Она су заступљена са тридесет шест процената, а најмање је хипокористичних форми, свега четрнаест процената. Од сложених имена најчешће се јављају: *Богдан* (15), *Радослав* (11), *Доброслав* (6), *Будислав*, *Хранислав* и *Милослав* (5).

Само једно име може имати албанску основу. То је име *Бардоња*. Албанска реч *бард* у преводу на српски језик значи „бео”. Међитим, имена са овом основом су распрострањена по целом Балкану. Има их у Румунији, Хрватској, Македонији, Бугарској. Дакле, у влашким катунима властелинства манастира Бањске није морало бити албанског утицаја, као што га није било ни у топонимији Бањског властелинства.

На крају Хрисовуље долази заклетва у којој се тражи поштовање свега онога што је намењено краљевој задужбини. Повељу је потписао краљ Милутин, а потпис гласи: „Стефан Урош, по милости божијој краљ и самодржац свих српких земаља и поморских”.

Иза ове повеље је мали текст краљевог брата Драгутина. На основу текста се јасно види да су се браћа тих година међусобно поштовала. Драгутин се потписује: „Благоверни роб Христов који је раније био краљ”. Милутин је и без њега могао као владар да подиже храмове где је хтео, али он је желео да и његов брат има у томе неког удела. Драгутин у свом делу хрисовуље саопштава: „и ја Стефан, Христу Богу благоверни роб, брат господина мога, великог краља Стефана, видевши ово дато овде, од његове стране уписано овом светом храму, не порекох нити извадих ни једну црту, већ, напротив, потврдих”.

На крају је и повеља смерног Никодима, по милости божјој архиепископа свих српских земаља и поморских. У њој архиепископ Никодим на дирљив начин изражава своју радост што краљ подиже свети храм посвећен светом Стефану. Изражава задовољство што је на престолу на коме је некада био Свети Сава. Није заборавио да у својој повељи помене српски сабор, све тадашње часне владике и игумане који су заједно са њим благословили ово богоугодно краљево дело.

Тешком клетвом проклео је све оне који се усуде да униште нешто од онога што је краљ даровао манастиру, односно да униште нешто што је записано у Хрисовуљи. Његов потпис није урађен плавом бојом, како се некима учинило. Потпис је изведен зеленом бојом како и приличи патријарху.[5]

Манастир Бањска, чувен по свом сјају, разорен је рукама проклетих Агарјана, манастирско добро растурено и разнето, оснивачка даровница је већ вековима у туђим рукама, мошти краља Милутина су далеко од задужбине у којој је желео да почива.

Данас се манастир Бањска после много векова подиже, свети краљ Стефан ускоро ће доћи у своју земљу и у своју задужбину. Нека Бог дâ да се Хрисовуља врати или да се фототипски изда, да својим садржајем сведочи у овом светом храму да су Косово и Метохија вековима српске земље.

Нови Сад

[5] Знајући за проблем потписа, нарочиту пажњу сам обратила на то приликом одласка у Топкапи Сарај и закључила да архиепископ није направио грешку него да се потписао онако како налажу правила.

ОД АКУСТИЧКЕ СЛИКЕ ДО ГЛАСОВНЕ ФИГУРЕ (ФОНЕТИКА Ф. ДЕ СОСИРА СТО ГОДИНА КАСНИЈЕ)

СНЕЖАНА ГУДУРИЋ

UDC 81:929 Saussure F.
81'342

Кратак садржај. Објављивање *Списа из опште лингвистике* Ф. де Сосира наводи на поновно преиспитивање учења женевског лингвисте у светлу нових текстова чији је он непосредни аутор. Многи ставови везани за област фонетике и фонологије изнети у *Курсу опште лингвистике*, у *Списима* су појашњени, допуњени, а неки и сасвим ревидирани. Тако у *Курсу* Сосир оперише термином „акустичка слика" у једном значењу, док се у *Списима* овај термин замењује термином „гласовна фигура" којем се даје и ново значење, сасвим блиско акустичком поимању гласовног низа данас. Поред овога, у *Списима* се могу наћи и основне поставке како теорије о фонеми и дистинктивним обележјима Прашке лингвистичке школе, тако и елементи Мартинеове теорије о двострукој артикулацији.

Кључне речи: фонетика, фонологија, општа лингвистика, Фердинад де Сосир.

Стогодишњица појаве *Курса опште лингвистике* покренула је нови интерес за једну од најзначајнијих фигура из области опште лингвистике од њеног установљења до данашњих дана. На почетку двадесет првог столећа појава *Списа из опште лингвистике* Фердинанда де Сосира потакла је савремене лингвисте на поново ишчитавање *Курса* и упоређивање материјала изнетог у њему са новим чињеницама које нам је оставио њихов аутор у најразличитијим видовима (од кратког записа на салвети до интегралног предавања припремљеног за један од часова на курсу Опште лингвистике), а које су за штампу приредили Симон Буке и Рудолф Енглер у сарадњи са Антоанетом Вел.

Творац модерног структуралистичног правца у општој науци о језику, Ф. де Сосир добар део својих разматрања, како у *Курсу* тако и у *Списима*, посветио је фонетици, односно фонологији и њеном месту у лингвистици. Овакав поступак не изненађује с обзиром на то да је Сосир био ученик највећих умова лајпцишке младограматичарске школе оног доба (Бругман, Остхоф) те да се дружио са Лескином и Курцијусом. Уосталом, у то време је и настало једино обимније дело из компаративне лингвистике (или боље: фонологије) које нам је Сосир оставио — *Расправа о првобитном систему вокала у индоевропским језицима*. Написано у складу са најбољим правилима младограматичарске компаративне науке, ово дело није имало већег одјека у научним круговима оног доба на првом месту зато што је Сосир ушао у директан конфликт са водећим лингвистом лајпцишке школе, Остхофом, који се побринуо да рад младог

научника не наиђе на пријем какав би му, према резултатима које је у њему изложио, припадао.

Интересовања младог Сосира већ у то време била су усмерена ка једном новом концепту лингвистичке науке који је за последицу имао коначан и дефинитиван раскид са традиционалном компаративно-дијахронијском лингвистиком и који је у основи имао за циљ посматрање језика као система у једном времену, а не кроз време. Фонетика, као једна од базних дисциплина лингвистике, по природи ствари, заузела је значајно место и у овом новом концепту.

Сада већ далеке 1954. године Бертил Малмберг објавио је текст *Ferdinand de Saussure et la phonétique moderne* (*Фердинанд де Сосир и савремена фонетика*) у часопису *Cahiers de Ferdinand de Saussure*, у којем је направио изванредну паралелу између сосировског и тада савременог концепта фонетике, са посебним освртом на однос поставки изнетих у *Курсу* према поставкама главних представника Прашке школе — Трубецког и Јакобсона, али и других представника тада савремене лингвистичке науке.

Педесет година после овог Малмберговог текста, појављују се Сосирови *Списи из опште лингвистике* у којима велики учитељ образлаже, прецизира, чак коригује неке од својих ставова изнетих у *Курсу*. Посебно су занимљиви делови у којима Сосир образлаже поједине фонетско-фонолошке појаве на сасвим актуелан начин, чак толико савремен да нам се на тренутке чини да су поједине реченице изашле испод пера неког од аутора с почетка двадесет првог века.

Уколико занемаримо терминолошку неподударност која постоји између термина *фонетика* и *фонологија* у учењу Ф. де Сосира и тих истих термина у приступу лингвистичкој науци Трубецког и Јакобсона којих се данас, у највећој мери, држи већина истраживача из ове области — долазимо до суштински значајних референтних тачака савремене лингвистичке анализе онога што називамо акустичким или материјалним појавним обликом језика.

Прва референтна тачка тиче се дистинкције између синхронијског (по Сосиру — *фонолошког*) и дијахронијског (према Сосировој концепцији — *фонетског*) плана посматрања језичких чињеница у гласовном низу. На овој дихотомији почива целокупна Сосирова структуралистичка теорија о језику. Без обзира на то да ли је реч о некој апстрактној несводивој јединици (о јединици која има морфолошку функцију) или о речи, свака од ових језичких чињеница подложна је проучавању у једном временском периоду или у низу временских периода (или чак у два периода, при чему они не морају бити обавезно сукцесивни). У Сосировом учењу, проучавање неке *фонетске* чињенице, односно посматрање једне чињенице на *фонетском* плану, подразумева испитивање њеног стања у најмање две епохе. Да би се објаснила њена актуелна природа као и разлози због којих се налази ту где је у једном времену била, потребно је проучити њена претходна стања. То су, дакле, историјски услови и овакав је приступ изучавању језичких чињеница по природи ствари исто-

ријски. С друге, пак, стране, све оно што припада фонологији за Сосира је изван лингвистике, управо зато што је изван фонетике која је сасвим одређена област лингвистике. Дакле, ако се фонетика везује за посматрање језичких чињеница кроз различите епохе, онда фонологија, која се јавља као посматрање језика у једном времену, не само да нема ништа заједничко са фонетиком, већ се ове две области уопште не могу међусобно поредити, поготово с обзиром на то што у својим истраживањима примењују потпуно различите методолошке приступе.

Уколико се усредсредимо на изнете идеје, остављајући по страни терминолошке недоумице и неподударности, јасно је да се савремена фонетика у потпуности ослања на методологију коју заговара Фердинанд де Сосир. Управо његов интерес за говорни језик ударио је темеље савременим фонетским истраживањима спонтаног говорног језика и широм отворио врата модерним истраживањима фонолошких (у данашњем смислу те речи) система различитих језика одељујући јасно савремено језичко стање од свих претходних историјски омеђених епоха.

Друга референтна тачка Сосировог учења везана за фонетски ниво проучавања језика, јасно изнета у *Сӣисима*, односи се на разлучивање онога што је акустичка природа гласовног низа, који чине елементи звани *несводиве јединице*, од онога што је морфолошка улога тих истих јединица. Наиме, Сосир је инсистирао не само на јасном разлучивању фонетике од фонологије, већ и на категоричном одељивању ова два домена, с једне, и морфологије, с друге стране. Посматрајући фонетику као науку која се бави гласовним јединицама полазећи од њихових физиолошких и акустичких карактеристика, а морфологију као науку која посматра гласовне јединице као делове једне мисли или делове здруженог низа, Сосир је дошао до закључка да би из оваквог приступа произлазило да је морфологија пре теорија знакова, него форми. У којој мери је заправо могуће јасно раздвојити ове две дисциплине? Ако се, с једне стране, посматра фонетика као наука о гласовима, а, са друге, морфологија као наука о облицима једне речи, на први поглед би се могло рећи да је граница између две области јасно одређена. Чињеница је, међутим, да је морфологија, која се по правилу бави различитим облицима, принуђена да се бави и гласовима који учествују у грађењу појединих облика. Иако је са теоријског становишта упутно јасно раздвојити две дисциплине, јасно је да се на прагматичком плану оне у великој мери преплићу. И поред непомирљивог става о потреби раздвајања фонетике и морфологије на теоријском плану, управо показујући све додирне тачке и преплитања ових области, Ф. де Сосир је поставио темеље једној интердисциплинарној грани — морфонологији, која ће свој пуни процват доживети неколико деценија након појаве *Курса*.

Трећа референтна тачка Сосирове фонологије односи се на постојање несводивих јединица искључиво у гласовном ланцу, што значи да сваки покушај њиховог дефинисања ван гласовног ланца представља ништа друго до њихово теоријско апстраховање, превасходно у научне,

педагошке или неке друге сврхе, при чему је свака од њих изван њиховог реалног постојања. Будући да су за Сосира несводиве јединице биле примарно акустичког карактера, јасно је да се он оваквим својим ставом конфронтирао са својим савременицима који су фонолошке (у сосировском смислу) јединице поистовећивали са њиховом творбом (фонацијом). Заговарајући примат акустике над простом творбом гласова, Сосир је износио аргументе за које у оно време није имао инструменталну потврду, али који су у каснијем периоду, захваљујући инструменталним фонетским истраживањима, у потпуности потврђени. Основни аргумент односио се на немогућност јасне артикулационе поделе једног гласовног низа на његове саставне делове. Другим речима, по Сосиру, није могуће одредити где један глас почиње, односно где се неки други завршава. Савремена истраживања акустичких особина гласовних низова потврдила су ову Сосирову тезу, а језиком данашње акустичке фонетике ову појаву бисмо једноставно назвали *транзицијама*.

Позната је Сосирова формула по којој језички знак не обједињује једну ствар и једну реч, већ један концепт и једну акустичку слику. Тезу о примату акустике (тј. *акустичке слике*) над артикулацијом која се протеже кроз велики део текста *Курса*, касније је преузео и разрадио Роман Јакобсон, стварајући тако своју теорија о дистинктивним обележјима, а која је представљала логичан наставак поставки које је изнео Сосир. Не треба, међутим, сметнути с ума да Сосир под акустичком сликом у *Курсу* није подразумевао спектар гласа (распоред форманата у одређеним фреквенцијским појасевима), већ психички доживљај тог гласа, утисак који он оставља на наша чула, што значи да му је карактер изразито чулни, а не објективно физички, тј. акустички. Дакле, термин „артикулациони" односио се на све оно што је везано за говорне органе, пре свега на усну дупљу и гркљан, док је термин „акустички" био везан за све оно што се перцепира чулом слуха [Сосир, *CLG* : 98].

Развијајући даље своју теорију о језику, Сосир се касније окреће другачијем виђењу материјалног устројства језика и термин *акустичка слика* замењује термином *гласовна фигура*.[1] Значење овог термина дато је кроз објашњење начела двојности која се, по Сосиру, испољава кроз гласовну појаву **као такву саму по себи**, и кроз гласовну појаву **у функцији знака**, при чему се она прва јавља као објективна, физичка реализација, а ова друга као физичко-ментална, односно субјективна чињеница. Реч је, дакле, о два оделита домена, једном унутрашњем, психичком, у којем истовремено постоје и *знак* (*signe*) и *значење* (*signification*) и другом, спољашњем, који је сведен на чист знак или ознаку, и који не представља ништа друго до низ звучних таласа. Управо овај други домен јесте домен *гласовне фигуре*. У сосировском смислу, дакле, гласовна фигура је гласовни низ схваћен као проста акустичка реализација, односно то је оно што данас представљају спектрограми — објективна акустичка

[1] У *Курсу опште лингвистике* Сосир систематски употребљава термин „акустичка слика", док се овај термин помиње свега два пута у *Списима из опште лингвистике*, у којима се јавља термин „гласовна фигура".

слика гласовног низа коју може да анализира било који стручњак одговарајућег техничког усмерења, при чему он уопште не мора бити свестан значења које гласовни низ који анализира носи.

С друге стране, пак, савремена инструментално-акустичка фонетика, која нам омогућује објективну анализу гласовних низова, не бави се психичком страном акустичког ефекта остављајући овај сегмент неким другим областима, пре свега лингвистици, психологији, неурологији, медицини или интердисциплинарним областима какве су психолингвистика и неуролингвистика.

Значај перцептивног, односно рецептивног сегмента у пријему звучних таласа и процесу декодирања језичких порука, међутим, није ништа мањи од значаја објективне анализе њихове физичке природе. Ова два сегмента гласовног низа могу се раздвајати само из методолошких или педагошких разлога, али на нивоу функционисања језика као система за споразумевање они представљају неодвојиву целину. Чињеница јесте да је Сосир у свом првобитном раду везивао акустичку слику за психички доживљај гласовног низа, а да је касније свој став ревидирао у правцу одвајања психичког доживљаја од објективне „гласовне фигуре", при чему је и он наглашавао превасходно педагошку и методолошку потребу оваквог типа анализе.

Развијајући теорију о дистинктивним обележјима, припадници Прашке лингвистичке школе оперисали су бројем од 7, преко 9 и 12, до чак четрдесетак дистинктивних обележја минималних језичких јединица, односно несводивих јединица према сосировској терминологији. Јасно је, међутим, да су припадници појединих језичких заједница у стању да јасно разлуче свега десетак оваквих разликовних обележја, док остала остају на нивоу чисте теорије или акустичке прагматике недоступне обичним људским рецептивним органима.

У чему се огледа неподударност перцептивно-рецептивног доживљаја и објективне акустичке слике неког гласовног низа? Примера има доста, али набројаћемо само неколико најкарактеристичнијих.

Немогуће би било објаснити перцепцију звучног [r] у финалном положају, у коме се тај глас у многим језицима обезвучује (укључујући ту и српски) ако се не ослонимо на психичку реконструкцију безвучног гласа у звучни. Наиме, чињеница јесте да је реализација [r] у нпр. речи *цар* безвучна, али је исто тако чињеница и да се ниједан говорник српског језика неће наћи у недоумици приликом идентификације овог гласа у нареченом гласовном низу. Звучно [r] наћи ће се у целокупној падежној парадигми ове речи: *цара, цару, царем, цареви* итд. Појава обезвучења звучних гласова у финалном положају уобичајена је у многим језицима, при чему се обезвучени глас акустички скоро идентификује са својим безвучним паром, нпр. [d] / [t] *ґрада — ґрад*; [z] / [s] *воза — воз*; [g] / [k] *ґлоґа — ґлоґ*, али случај гласа [r] је посебан јер се он у фонолошком систему српског не јавља као део бинарног пара.

Исто тако, припадници једне језичке заједнице врло су често „глуви" за поједине акустичке реализације својствене припадницима неке друге језичке заједнице, као и за акустичке реализације везане за коарти-

кулацију у сопственом језику. Тако, на пример, акустички реализовани назални вокали пролазе незапажено код говорника језика који у свом фонолошком систему не поседује овакву врсту гласова. Исти је случај и са присуством неутралног вокала (шва или [ə]) који се у српском језику јавља увек испред тзв. вокалног [r]. Највећи број говорника српског језика није у стању да перцепира овај глас из простог разлога што се он, будући да не постоји као самостална јединица у фонолошком систему, нигде не бележи. Тај исти глас, пак, припадници бугарског лако идентификују с обзиром на то да га бележе у ортографији (нпр. *България*).

Елементи комбинаторне фонетике, мада не под тим називом, заузимали су истакнуто место у *Курсу* где је Сосир, критикујући младограматичарски поступак у опису гласова који се ослањао превасходно на артикулационе параметре, тврдио да није могуће одредити „где један глас почиње, а где се други завршава" [Сосир, *CLG*: 64]. Исту тезу Сосир разрађује и у *Списима*: „Гласови се од једног до другог нараштаја не преносе у изолованом облику; они постоје, живе и модификују се само у оквиру речи" [Сосир, *Ecrits*: 64]. Иако се термин *комбинаторна фонетика* у науку о гласовима уводи тек касније, у радовима припадника Прашке школе, а свој пуни процват ова грана фонетике доживљава тек у другој половини XX века када долази до убрзаног развоја техничких дисциплина везаних за област акустике, и *Курс* и *Списи* сведоче да је управо Сосир поставио темеље ове области у синхронијској равни језика.

Сосирове тезе о немогућности јасног омеђивања гласова у гласовном ланцу потврдили су експериментални радови Фанта, Малмберга, Ладефогеда, Мадисона и других, а у српском језику оваквом врстом истраживања бавили су се како језички стручњаци,[2] тако и стручњаци за електротехнику, акустику и телекомуникације.[3]

Управо инсистирање на „преливању" једних гласова у друге, односно прецизан рад на тзв. транзицијама, омогућили су стручњацима са поља електротехнике и акустике генерисање синтетичког говора који поседује готово све особине природног говорног низа. Наиме, просто „лепљење" једних уз друге оделитих гласовних јединица, сегментираних на местима где је глас у потпуности стабилизован, доводи до стварања неприродних, испрекиданих говорних низова. Да би се добио што природнији низ, потребно је вршити сегментацију не само на стабилизованом делу гласа, већ управо на местима која ће обухватити финални део претходног и почетни и стабилни део наредног гласа. Другим речима, сегментација мора обухватати и транзицију и стабилизован део гласа. Према Сосиру, акустички низ не дели се на једнаковремене, већ на временски хомогене јединице које се одликују јединственим утиском, односно перцепцијом. И управо те временски хомогене јединице чине природни почетак било каквог фонолошког проучавања [Сосир, *CLG* : 64]. Јасно је да људски ум реагује управо на хомогенизован, тј. стабилан део гласа,

[2] На пример: И. Лехисте, П. Ивић, А. Пецо, С. Гудурић, Т. Шотра, М. Марковић и други.

[3] На пример: П. Правица, В. Делић, С. Јовичић, М. Сечујски и други.

али прецизна акустичка анализа захтева да се посебна пажња обрати на транзиције.

И зачеци Мартинеове теорије о *двострукој артикулацији* могу се наћи код Сосира. Наиме, у *Курсу* Сосир наводи да исправна делимитација међу језичким јединицама захтева да „поделе извршене у акустичком низу... одговарају поделама у низу концепата" [Сосир, *CLG* : 146]. Овај први ниво делимитације одговара конкретним јединицама које стоје у међусобној опозицији у механизму језика. У *Списима* је појам овакве врсте јединица појашњен:

„Постоје два реда *јединица*:

— јединице које настају рационалним или нерационалним дељењем гласовног низа или синтагме на различите сегменте који ће представљати јединице истог конкретног тела;

— јединице које настају класификацијом јединица првог реда у односу на друге јединице истог реда." [Сосир, *Ecrits* : 26].

У белешкама за III курс (1910—1911), који се односи на анализу акустичког низа, Сосир уводи још један тип јединица, које назива *несводивим јединицама низа* (*unités irréductibles de la chaîne*), а које се установљавају путем просте међусобне различитости [Сосир, *Ecrits*: 26]. Одређивање једне несводиве јединице подразумева издвајање једног просторно одређеног хомогеног сегмента, без обзира на дужину његовог трајања.

Иако Сосир нигде експлицитно не наводи разлику између појма „несводива јединица", „глас" и „фонема", кроз цео текст *Бележака* јасно је да их аутор доследно разликује.

„Присуство једног гласа у неком језику је најнесводивији елеменат његов који се може замислити. ... Присуство тог одређеног знака пак нема вредности до у опозицији са другим присутним гласовима... и то је прва основна примена принципа **опозиција** или **реципрочних** вредности или **негативних** и **релативних величина**" [Сосир, *Ecrits*: 26].

Постоји и други принцип, али који је секундаран и који подразумева разлику у природи појединих гласова у зависности од утицаја непосредног окружења [Сосир, *Ecrits*: 26]. Управо ову мисао разрадили су припадници Прашке лингвистичке школе у својој теорији о дистинктивним обележјима и комбинаторним варијантама појединих фонема. Сосиру се током низа година замерало да није разликовао материјалну од функционалне стране минималне језичке јединице. У *Списима*, међутим, он је врло експлицитан:

„Присуство једне фонеме = њена опозиција према другим присутним фонемама, или њена *вредност* у односу на остале.

Корелација два гласа (без „значења") = њихова међусобна опозиција, *вредност* једне у односу на другу.

Корелација две фонеме у односу на корелацију различитих „значења" = увек једноставно њихова реципрочна вредност" [Сосир, *Ecrits*: 25].

Чињеница је да Сосирова терминологија није савршено доследна, поготово ако се упореде текстови *Курса* и *Списа* (а што се може, између осталог, објаснити и условима у којима су два рукописа настала — један

на основу бележака студената, а други у фрагментима, али аутентичан), али чињеница је такође и да се скоро сви елементи теорије фонеме, дистинктивних обележја и функционалних вредности минималних (несводивих) језичких јединица могу наћи у лекцијама женевског учитеља.

Сосирови ставови везани за природу слога, као и за разликовање сонантних и консонантних гласова, налазе и данас своју примену у теорији о слогу. Посебно су занимљиви делови у којима Сосир расправља о функционалној, а не формалној дистинкцији између сонантних и консонантних гласова, при чему су они први увек носиоци слога, за разлику од ових других који то нису. Један глас, наиме, није сонантан или консонантан по својој природи, већ ово обележје добија у односу на функцију коју врши у слогу. Тако је могуће да један акустички исти глас у једном окружењу функционише као *сонантан* (*sonante*), тј. слоготворан, а у другом окружењу као *консонантан* (*consonante*), тј. неслоготворан.

Колико је важно брижљиво ишчитавање Сосировог дела, најбоље показује управо наведени пример у коме Сосир употребљава термине који, на први поглед, постоје и у српском језику — *sonante* и *consonante*. Разлика у значењу ових термина у односу на сличне српске (*сонант* и *консонант*, при чему је овај други не само неадекватан, већ и сасвим погрешан[4]), међутим, суштинска је јер управо инсистира на функционалној опозицији два гласа чија природа не мора нужно бити и потпуно различита.

Сосирове идеје о класификацији гласова, односу између фонологије (у сосировском смислу), морфологије и етимологије такође су уткане у савремену науку о језику, али ова тема би могла да буде предмет посебног рада.

Публиковање *Списа из опште лингвистике* омогућило нам је да боље разумемо поједине идеје женевског учитеља, изнете у *Курсу опште лингвстике*. Да је 1954. године Б. Малмберг имао у рукама текст *Списа*, сигурно је да би његов чланак о Фердинанду де Сосиру и савременој фонетици претрпео извесне измене. Међутим, остаје неспорна његова тврдња да, у данашње време, ко год крене да се бави науком о језику, па самим тим и фонетиком, мора да узме у обзир радове великог женевског учитеља и његов допринос савременој лингвистици и фонетици.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Bally Ch., *Synchronie et diachronie*, Vox romanica, 2, 1937, 345—352.

Benveniste E., *Saussure après un demi-siècle*, Cahiers Ferdinand de Saussure, 20, 1970, 1963, 7—21.

Bloomfild L., *Language*, New York, 1930.

Bugarski R., *Jezik i lingvistika*, Beograd, 1972.

Bugarski R., *Jezik u društvu*, Beograd, 1986.

[4] Француска реч за сугласник (консонант) је *consonne*.

De Saussure F., *Cours de linguistique générale* (CLG), édition critique préparée par Tullio de Mauro, Payot, Paris, 1972.

De Saussure F., *Ecrits de linguistique générale* (Ecrits), établis et édités par S. Bouqet et R. Engler, avec la collaboration de A. Weil, Gallimard, Paris, 2002.

Fant G., *Acoustic theory of speech production*, The Hague, 1960.

Гудурић С., *О природи гласова*, Београд, 2004.

Ивић П., Лехисте И., *Прилози испитивању фонетске и фонолошке природе акцента у савременом српскохрватском језику*, Зборник за филологију и лингвистику, књ. XII, Нови Сад, 1969.

Jakobson R., *Essais de linguistique générale*, Paris, 1924.

Jakobson R., Halle M., *Temelji jezika*, Zagreb, 1988.

Jovičić S., *Govorna komunikacija, fiziologija, psihoakustika i percepcija*, Beograd, 1999.

Malmberg B., *Ferdinand de Saussure et la phonétique moderne*, Cahiers de Ferdinand de Saussure, 12, 1954, p. 9—28.

Martinet A., *Grammaire fonctionnelle du français*, Paris, 1979.

Mounin G., *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Paris, 1985.

Troubetzkoy N. S., *Principes de phonologie*, Paris, 1949.

БЕЛЕШКЕ О ЈЕЗИКУ ЊЕГОШЕВИХ ДИДАСКАЛИЈА У „ЛАЖНОМ ЦАРУ ШЋЕПАНУ МАЛОМ”

БОГДАН Л. ДАБИЋ

UDC 821.163.41.08 Petrović Njegoš P.

Кратак садржај. Овде се расправља о стању и језику у дидаскалијама Његошевог *Лажног цара Шћепана Малог.* Посебна пажња је обрађена лексици и фонетици.

Кључне речи: лексика, фонетика, стил, домаће речи, стране речи.

Приступ

Код Ј. Скерлића Његош је сврстан у песнике који припадају школи тзв. објективне лирике, заједно са Ј. С. Поповићем. При том је највећи српски књижевни критичар рекао и следећу оцену: многи учени Срби темељито га проучавају, а прости народ зна га напамет! Тиме се укратко подсећамо и на место Његошево у укупном корпусу српске поезије. О Његошевом песничком језику ми бисмо овом приликом изрекли овакав лингвистички суд: хетерогеност/разнородност његовог књижевног исказа главно му је обележје. У Његошевим стиховима звуче гласови завичајног и локалног језика, одзвања ехо српског епоса и присутни су још патетични звучи српскога псеудокласицизма. Како то и доликује великом нашем песнику, он је истражен и проучен са свакоје стране. Верујем да нас, као усрдне филологе и читаоце-поклонике његове поезије — то не лишава права да у оваквим јубиларним приликама понудимо млађим славистима и наше ситније опаске, лингвистичке и стилске.

Као општесрпског песника Његоша бисмо најкраће могли одредити следећом формулацијом: он је одиста један од оних што су створили наш народни епос и били су анонимни, али он је — за разлику од свију њих — и са (великим) именом. У његовим епским спевовима често се употребљава та песничка реч, име. Почев од оне чувене му изреке: *Име чесно* заслужи ли на њој (на Земљи) / Имао се рашта и родити, наш песник заиста је стекао славно име у Српству и Словенству. Он изричито и каже на једноме месту да све ваља мерити „у очима српства и словенства”.

У општијем плевљењу у башти Његошеве поезије измакле су, некако, оне чињенице што нам их нуди, да тако кажем, језик Његошевих дидаскалија. Наумио сам да то макар мало начнем, а други ће зацело отићи даље. Верујем да могу понудити нека зрнца запажања након усрдног ишчитавања језика у њима.

Стиховани или везани слог (израз, како се то раније звало), има своје условности. Другачије то и не може бити, па смо на то привикли и огуглали. Међутим у дидаскалијама налазимо максималну природност невезанога слога. Ту лакше избијају на површину неке црте, јер је то израз ослобођен од строжих метричких условности. То привлачи пажњу читаоца и истраживача. Баш због тога вреди мало позабавити се и тиме. Стручан и извежбан читалац лако ће осетити да се у тексту Његошевих дидаскалија испољавају и неке особености језика и стила, и то на више равни: у вокабулару, у фонетици, творби речи, у фразеологији, у семантици, синтакси, па чак понекад и у морфологији. Уопштено речено у језику и стилу. Све те особености ја сам ексцерпирао, типографски обележио подвлачењем и понудио у овоме чланку. Тиме сам их учинио доступним и прегледним свакоме (будућем) кориснику овог текста, на начин за који мислим да је прикладан — дидактички и педагошки. Тиме читалац добија могућност да и сам више обрати пажњу на њих и да сарађује са аутором, и то критички. Јер он може да се врати на сваку јединицу и да је и сâм извага по својој жељи и упућености.

Дидаскалије

ДЈЕЈСТВИЈЕ I

(1767. године у априлу доводе главари и многи народ Шћепана с Мирца на Цетиње. Јово Глуходољанин пред њим носи *знаме* руско. Перо Дрпа с *прочима* свира му у дипле; Бошко Томић и Марко Пјешивац пјевају из гласа.)

(Изведоше *међу народом* Ника Ђурова, Марка Тановића, Вука Маркова и још њих десетак — који су с владиком *Василијом* ходили *у П.-бургу* и гледали Петра III да их чисто распитају је ли он.)

(Оду главари у собу к Шћепану и воде га *међу народом*; велика *фиска* од радости, грмљаве *пушаках*, чудо се роди; начине му *сједницу* насред поља те сједне. Владика Сава *подалеко од* њега сједне, главари *око* њега дубе, а народ сав у гомили *кругом* стоји.)

(Доходи поклисар господина Обрјескова, посланика руског у Цариграду, и *дава* владици Сави писмо. Владика натмурен чита и каткад се пообјехне.)

(Владици Сави га је тобож мучно *обличити*, гдје је у кућу дошао.)

(Старешине и сав народ скоче као бијесни и *прожену* владику Саву, *Теодосију* Мркојевића и *њину* дружину, којих *у све* није више од десетине било; брже боље потрче, узму владици Сави седамдесет волова и подијели их народ.)

(Шћепан поставља уредбе по Црној Гори, озида седам *кулах* на *врхове од* Ловћена за спомен седам великих бојева црногорских с Турцима. — Просипље десет *дукатах* на друм (пут) *крстачки*, да види смије ли их ко украсти, је ли му уредба јака. Повраћа се окружен *са* свим главарима на Цетињу уз свирање *дипалах* и грмљаве *пушаках*.)

(Долази патријарх пећски, Василије Јовановић Бркић, *спровођен од* много народа, утекавши ноћу из постеље од *Тураках*, који су били дошли да га одведу Караман-паши *дукађинском*, да га речени паша објеси или на колац *удари* — због *споразумјенија* које је водио са Шћепаном. Патријарх приступи смирено Шћепану, а овај сједи, прима га као цар, *не сусретавши* га.)

(Доходи момче непознато и даје Шћепану писмо; Шћепан га дава попу Андрији, да га прочита; каже поп, на писму *не има* потписа и хоће ли наглас читати; Шћепан *даје* знак да чита.)

(Шћепан натмурен и *објешених брка*, пита *књигоношу* ко му је дао ову *књигу*. Књигоноша му *натајно* каже да му оно пише *архимандрит* барски Дебеља, којега је Мехмет-паша скадарски спремио с писмама провидуру *которскоме*, да главе како ће ударити на Црну Гору.)

(Доходе *Турчин* Перовић, Вујадин Кривокапић, Бајо Гавриловић и Пејо Пешикан и доводе два *татарина* турска, свезана, пред *Шћепаном*.)

(Загрмјеше топови на десет градова *турскијех* около Црне Горе, по стотина у једном; разјечаше се и устресоше горе црногорске, знак да војска турска иде једнако; грме, не престају. Одвоји се двије стотине момчади црногорске у ова кола и почеше пјевати; сав народ около њих стаде и слуша их.)

(Одоше сви на речена мјеста да дочекају Турке, а Шћепан се сакрије негђе украј.)

ДЈЕЈСТВИЈЕ II

(Под *шатором* беглербега Румели-валиса. Црногорцима нестаде *фишеках*; шаљу три посланика Турцима у околу на Чево, да ако би како хитрином вратили Турке натраг, а посланици су по имену: игуман Теодосија Мркојевић, *прото* Јован Аврамовић Бјелица и Лазар Богдановић Његуш. Игуман јаше брњаша Шћепанова. Срета их *паша* Шувајлија и уводи *под* сераскјеровим *шатором*.)

(Паша је Шувајлија *толмач, даје* знак посланицима да приступе руци беглербеговој; они неће. Беглербег намрштен *за лијек* им даје знак поздрава главом. Посједаше посланици без питања, а бегови и паше сви *дубе*, само што *сједи уз* сераскјера Осман *паша, везир* босански.)

(Одоше на ручак сераскјер и везир босански заједно, а посланици са Шувајлијом и Караман-пашом под *њин* шатор на ручак. Ручају, не зборе ништа; *два кадије* Бошњака поју уз тамбуре.)

(Долази *кафаз* од сераскјера и позива их да к њему иду. Одоше оба паше и посланици. Код сераскјера *нико није до* везир босански.)

(Разљути се беглербег, почне турски псовати, сви ћуте *комат*, нико ни у нос.)

(Дозива *једнога* кадију босанскога и каже му да прочита *титуо* султанов посланицима; кадија доноси титуо.)

(Беглербег скочи као *помамјен* брже боље, да их сва три посијече; већ су *џелати пале* повадили; вичу Турци као бијесни на *игумна*.)

(Са много муке и труда одмоли их паша Шувајлија, те их сераскјер не посијече, попрати их обратно откуда су и дошли; а брњаш (Шћепанов) остане свезан код шатора Шувајлина, показујући се и посланици и паша да су га сврглі с ума.)

ДЈЕЈСТВИЈЕ III

(По разбићу *Тураках* патријарх пећски, владика Сава, владика Арсеније и игуман *Теодосија*, послије службе Божје, чине *благодареније* Богу за побједу над Турцима; излазе *међу народом*, који непрестано са сваке стране врви к Цетињу, *благословјају* народ.)

(Пада патријарх у несвијест; народ се над њим купи; неко га жали, неко се чуди *што* му се догоди.)

(Доходе *архиђакон* Петар (свети Петар), војвода Драго Вукотић, војвода Вуксан Милић, сердар Јово Петровић, *прото* Жутковић и за њима много Црногорацах (и многе Црногорке *ћерају* рањене на коње, туже за погипшима, и од радости пјевају) готово сваки коња јаше. Патријарх се освијести. Они *разјахаше* коње те приступају патријарху и владици. *Архиђакон* Петар *дава* три хата и шатор сераскјеров владици Сави на дар од Црногорацах, а једнога *хата* патријарху.)

(Доходе главари *црнички* и они који су били *на границу* противу Млечића, и причају како је гром ударио у обје војске (турску и млетачку), које није много било, и како су *Црничани* посјекли Турке.)

(Доходи Шћепан из *Грађанах* (племе) из *куће Кнежевића*, у коју се био сакрио, *како* су Турци *до на* Чево продрли; примају га, али с мањим усхићењем.)

(Плаче Шћепан како мало дијете, пада на кољена и моли народ да га убију, говорећи: „Волиј сам од ваше руке умријети него се *с овим именом* по свијету скитати.” Исправља га и тјеши га поп Андрија Ђурашковић, и брани га од *Теодосије* Мркојевића.)

(Главари скоче на ноге, скину капе и сви му захвале на његовом царском *великодушију*; и оду три-четири по Мркојевића, те га доведу Шћепану и *прочима*.)

(Диже се Шћепан те се пољуби с Мркојевићем; велика граја и веселье, поче народ коло водити: једно коло води један млади калуђер, а друго *Симо* Цетињанин — трговац которски.)

(Доходи један трговац из Будве и доноси кријући писмо Шћепану од архимандрита *барскога* Дебеље; Шћепан, пошто му га кријући прочитају, дава исто патријарху — да га наглас прочита. У истом га писму именује архимандрит Дебеља *императором Стјепаном*.)

(Трче *архиђакон* Петар сиваља беглербегова. Сав га народ гледа како хитро и вјешто коња јаше; сердар Јово Ђурашковић метне му свој чибук на ливаду; он *залети хата* и у најватренијем трку — сагне се и уграби чибук са земље; тада га сав народ поздрави пуцњавом пушаках.)

(Долази архиђакон Петар; Шћепан га грли и *(х)оће* да му дарује свој џефердар; Петар се смије и *не хоће* дара примити.)

(Доходи један *монах* однекуда; Шћепан се диже, срете га и одведе настрану; задуго се с њим *забави*; поврати се на обично мјесто, сједне и позове монаха к себи међу народом. Монах приступи патријарху и владици руци, и стане *дуйке* пред Шћепаном; народ *наврви* гомилом около њих.)

(Монах дрхтећи и обзирући се около себе, вади из штапа *шиш*, около којега замотано једно *йовеље* писмо; одвије писмо и даје га Шћепану. Шћепан отвори писмо, гледа га као да га чита, и од радости плаче; народ *забјешен* шапти међу собом, чудећи се *шйо* је.)

(Долази *Йейро* Џаја из *Новоīа* и доноси на дар Шћепану двије канарине и *једноīа* папагала; поставише папагала на његово сједало; почне га Шћепан звати.)

(Народ се смије и крсти од чуда; различита и *знаменийа* се *йолкованија* просуше због папагала о Шћепану међу народом.)

(Долази *īраф* Бујовић, сердар бококоторски, родом из Пераста, и доноси Шћепану писма од *йровидура* из Котора, у *кому* га моли провидур да се не именује Шћепан *имйерайором* ни *царем*, јер речена имена *не звече* (sic!) лијепо у овијем крајевима.)

(Одлази *īраф* Бујовић. Долази један слијепац, који је *йјесну извео* о новој побједи *на Чево и Црмницу*; *умоле īа* да је пјева. Почне *īудјейи* пред Шћепаном и главарима; пук се нагомила да се не може кркнути.)

(Сврши пјесну слијепац. Шћепан гледа *йред собом*: боље му се допадаше пјесна папагалова но овога слијепца. Разлази се скупштина.)

ДЈЕЈСТВИЈЕ IV

(Долази посланик *имйераїрице* Екатерине *вйоре*, књаз и генерал Георги Долгоруков, и са њим 30 *официрах*; доносе Црногорцима *īрамайу* од речене царице, којом их позивље да устану на Турке, јер је и она на Турке заратила. Владика Сава пише у сва племена црногорска да иду на Малу Госпођу на Цетиње, да чују грамату царице руске — *шйо* им пише.)

(Соба у манастир на Цетиње. Књаз Долгоруков, владика Сава, патријарх Бркић, *Теодосија* Мркојевић, официри руски.)

(Доноси ђаче ракије; узимље Теодосија Мркојевић ракију те служи патријарха, владику; напуња чашу и књазу, а овај *се извињава* да не пије ракије.)

(Сабраше се Црногорци листом, излази *међу Црноīорцима* владика, патријарх, књаз Долгоруков, Теодосија Мркојевић и официри руски. Црногорци су дигли капе на пушке, а Теодосија Мркојевић чита грамату од царице; по *йрочийању* грамате учине Црногорци, у три пута, веселье из пушаках.)

(Црногорци изабирају сердара Јова Петровића, који је учио неколике године у *Йейровом* граду, — да он говори с књазем.)

(Пуче грозд пушаках на брду; иде Шћепан, па му по обичају чине веселье. *Како* чују остали Црногорци који су на искупу около грамате, сви проспу огањ, на веселье одговоре весељем. Тешко буде, веома, књазу

Долгорукову, који им је *кажева* да је Шћепан лажа, и Црногорци му рекли да вјерују књазу. Дође Шћепан.)

(Скочи неколико Црногорацах, узму од Шћепана сабљу; Шћепан уздрхти и почне плакати.)

(Књаз Долгоруков дозове једног *официра* који умије грчки, да види је ли истина да је Грк, но Шћепан не умједе ништа грчки.)

(Послије *дугога* испита виде да је чисто казао откуда је; поведу га и затворе у једну *клијет — више собе* књаза Долгорукова.)

(Долази неколико Црногорацах с границе и доведу са собом *патријарха* цариградског Есперијуса.)

(Скочи на ноге књаз Долгоруков, владика Сава, *патријарх* Бркић, владика Арсеније, официри и сав народ — да га *из љубопиства* виде. Патријарх се Бркић с њим познаде, целива се по обичају; тако исто и друга господа духовна и *мирска*.)

(Опет ћутање велико, свакоме нешто мучно бива. Патријарх Есперијус броји бројанице и плаче.)

(Теодосија Мркојевић *од име* оба владике, патријарха Бркића и књаза Долгорукова — моли Есперијуса да *даде благословено* писмо онима који су га довели *на Цетињу*. Есперијус дава писмо и они одма(х), прилично његовоме *званију*, испрате обратно вселенскога патријарха.)

(Долази Пејо Маџар, житељ скадарски а родом из Подгорице, и доноси писмо владици Сави и Црногорцима од беглербега Румели-валиса; *целива* владику у руку и дава му писмо; владика прочитавши *исто*, дава га књазу Долгорукову. Књаз, не умијући прости рукопис читати, даде писмо Теодосију (sic!) да га наглас прочита.)

(Долази један стражар, *послат од* Шћепана, клања се књазу Долгорукову и *прочој* господи, и стане *дупке* пред књазем.)

(Књаз не одговори ништа, него се срдит на страну нагне; стражар одлази, а Теодосија Мркојевић полако приступа књазу и почне му тихо говорити.)

(Велика хука у народу; поврви народ *гомилом*, сломи *врата од тавнице* и ослободи Шћепана; велика радост у народу што су га ослободили. Књаз Долгоруков, јако разљућен на Црногорце, стане неколико *данах* у Црној Гори — докле Црногорце добро с Турцима завади, па онако срдит за то и за многе друге ствари, као (и) Црногорци на њега, *готово утече* с Цетиња у октобру мјесецу године 1769, увезе се на Јаз (у кнежевини грбаљској) у *трабакули* Лазара Јанковића из Новога, и одведе са собом у Русију Василија (sic!) Јовановића Бркића, *последњег* српског патријарха.)

ДЈЕЈСТВИЈЕ V

(Долази беглербег Румели-валеси у Скадар с *неколике стотине коњаниках* своје *свите*; пуцају *топови*, бију *накараде*, велика му весеље граде; *сретају* га Караман-паша, Мехмет-паша и уводе га у *сарај* Мехмет-паше.)

(Сједају на објед заједно беглербег, Кади-аскјер и *два паше*; а мула Хасан и иман Хусеин — пјевају на *балкону од* велике собе, у којој *обједују* господа.)

(Пуцају *гроздови пушаках* Блатом *из лађах*. Сјетише се Турци *што* је, почеше грмјети топови на Скадар и на друге градове. Дође Паљикарда Станко Грк са својом дружином, спровођен великом славом; раскаже Турцима како је убио Шћепана. За награду Турци га спреме дома са свом његовом дружином, *не давши* му *до оне тока* које су биле Баја Пивљанина и нешто мало трошка за пута.

(Одлази беглербег и Кади-аскјер, враћа се цијела војска. Мехмет-паша добија *треци тук* (sic!) и чин везирски због погибије Шћепанове, која се догодила 1774. године у мају.)

Анализа и закључци

Из лексичке залихе Његошева ауторског језика у овим дидаскалијама наћи ћемо нешто архаизама и локализама, покоји песнички неологизам и нешто речи страног порекла. Међу овима последњим има ту славјанизама и русизама, оријентализама (турцизама) и европеизама. Овде издвајамо следеће лексеме из првога претинца: *знаме* (= застава), *прочи(ј)* (= остали), *кругом* (= унаоколо), *обличити* (= раскринкати), *благословјати, знаменит, мирски* (= световни), *толковање* (= тумачење), *граф* (= гроф), *императрица Екатерина, извињавати се, љубопиство* (= радозналост), *званије, благодареније, споразумјеније, великодушије* итд. Међу овим речима запажамо две карактеристичне црте које их одају и маркирају: 1) једне од њих су сложенице, 2) друге су тзв. глаголске именице на *-ије*. Осим тога, има и понеки фразеолошки обрт чисто руски: *од имена* обе владике (= уиме обају владика) итд. Из скупине оријентализама (турцизама) навешћемо следеће лексеме: *кула, татарин* (= курир), *кадија, кафаз (каваз), беглербег, целат, цефердар, хат, сердар, накарада, топ, паша, везир* итд. Њих лако распознајемо по тзв. слоговној хармонији (cf. *беглербег, накарада* и сл.). Оне се такође одликују и тиме што су у њима заступљени неки сугласници с периферије нашега гласовног репертоара (*ц, ф, х*). Међу тзв. европеизмима највише их је грчког порекла, затим романског (латинског, италијанског и француског), чак има и један германизам који су нам посредовали Руси: *граф*. Грчкога су порекла следећи европеизми: *архиђакон, архимандрит, игуман, прото, патријарх* и изведено *патрика* (по моделу *владика?*) итд. Италијанског су порекла следеће лексеме: *балкон, провидур, дукат* итд. Осим тога има овде и фразеологије тога порекла: врхови *од* Ловћена, соба *од* балкона итд. Латинског су порекла одреднице: *титуо* (sic!) < *titul, цар* < Caesarus, *император*, итд. Француског су порекла речи *официр* и *свита*. Завршетак *-ир* зацело је преузет из немачког језика, јер је у француском officier, па отуд у руском и код Његоша лик *офицер*!

У овим дидаскалијама има занимљивих појава из области фонетике у домаћим и страним речима. У домаћима најважније је изговарање во-

кала ѣ (јат) и реализација оних сугласника, који су данас на периферији нашега консонантизма: *Х, Ф* и *Ц*. Последњи од њих је стабилан, јер је (унутар речи) постојао већ одавно (cf. срцба, сведоцба, уцбеник). Међутим два прва сугласника су у наш језик унесени касно, тек у XIX веку (барем нормативно!). Стога се они колебају у српском народном језику, па и код Његоша. Он ће написати увек и доследно: *цефердар* и *целат*, али ће бити и Стефан (нпр. игуман из ГВ), али Шћепан Мали! Такође и сугласник *Х* писаће он тројако: као *Х* на своме етимолошкоме месту, али понегде ће га изоставити (*не (х)оће*) а другде ће га написати и хиперправилно: *Харап* у ШМ. И у дидаскалијама Његош испољава своју природну и доследну ијекавштину, али се може ипак наћи и покоје одступање. Тако, на пример, црногорско име *Шћепан* пише се тако, али је ту и хапакс (император) *Стјепан*. То је унесено књишки и приписује се архимандриту Дебељи. Иначе је код Његоша присутно такозвано јатовско јотовање, на пример: *ћерати, гдје* итд., и то прилично доследно.

Од осталих фонетских појава у дидаскалијама, истакнућемо још само једну: То је писање одречних облика глаголских овако: *не (х)оћу* и *не имам*. Ово заправо и није само фонетско питање, већ је оно и морфонолошко и правописно. Заиста и у средњој Босни данас чујемо још увек ликове: *нејма* уместо *нема*, а тако је то заступљено и код Мажуранића (...кад у теби глада *нејма*!). Још је занимљивији случај облика *не хоћу* > *не оћу неећу* > *НЕЋУ!* Испадање *Х* (још у XVII столећу!) омогућило је контакт двају вокала у *фонетској* речи, која се доцније, због тога, претворила у *лексичку* реч! У старијем хрватском правопису још се увек писало одвојено: *не ћу*, али је у новоме превагнуло фонетски образложено *нећу*.

Типографски разлози нису нам допустили да и осталим језичким равнима посветимо дужну пажњу, па су оне тако остале мање обрађене, док је пуна пажња посвећена вокабулару и фонетици. Ипак смо настојали да барем назначимо и њих колико се то могло у неизбежној типографској стисци. Разне и сродне језичке појаве у језику ових дидаскалија збиља помажу да се потпуније снађемо у питањима Његошевог стила и језика.

Београд

СУДБИНА НЕАКЦЕНТОВАНОГ КВАНТИТЕТА У ГОВОРИМА СЛИВА СТУДЕНИЦЕ

ГОРДАНА ДРАГИН

UDC 811.163.41'282'342.8

Кратак садржај. У раду се прати квантитет неакцентованих вокала у свим положајима. У говорима југозападне Србије нема значаја чињеница да ли се дужина налази у основи или у наставку. Фонолошки и морфолошки услови (појединачно или комбиновано) одређују да ли ће се јавити дужина, краткоћа или факултативна дужина у некој речи. Прозодијска нетипичност ових говора у односу на околни К-Р дијалекат само потврђује њихову прелазност, тј. блискост са З-С говорима са југа, односно Х-К са запада.

Кључне речи: студенички говори, предакценатски квантитет, постакценатски квантитет.

Троакценатски систем (◠, ˊˊ, ˊ) са добро сачуваним предакценатским дужинама и радикално скраћеним квантитетом иза акцента, што је типично за К-Р дијалекат, само је делимично потврђен у студеничком говору. Затечена је, пре свега у доњем току реке, стара акцентуација са повлачењем краткосилазног акцента са ултиме (и унутрашњег слога) на кратку пенултиму (и слогове ближе почетку речи) као ˊˊ (ређе као ˋ) [Јовић 1960: 175] или на дугу као ˊ.

Судбина првобитно дугог слога иза акцента може бити тројака:

1) или се он скраћује;
2) или остаје нескраћен;
3) или се (у изговору) једном скраћује, а други пут не (појава факултативне дужине). У циљу прецизнијег прегледа квантитета иза акцента користићу се цифрама којима се означава положај неакцентоване дужине у речи [П. Ивић et all. 1994: 97]:

1) иза неузлазне дужине у отвореном крајњем слогу (*ма̂зӣ*);
2) иза неузлазне дужине у затвореном крајњем слогу (*ра̂днӣк*);
3) иза неузлазне дужине у унутрашњем слогу (*ра̂днӣци*);
4) иза ˊ акцента у отвореном крајњем слогу (*шӣ́рӣ*);
5) иза ˊ акцента у затвореном крајњем слогу (*шӣ́рӣм*);
6) иза ˊ акцента у унутрашњем слогу (*сӣ́ва̄ње*);
7) иза неузлазне краткоће у отвореном крајњем слогу (*ви̏дӣ*);
8) иза неузлазне краткоће у затвореном крајњем слогу (*о̀блӣк*);
9) иза неузлазне краткоће у унутрашњем слогу (*о̀блӣка*);
10) иза ˋ акцента у отвореном крајњем слогу (*сѐдӣ*);

11) иза ˋ акцента у затвореном крајњем слогу (*јȕнāк*);
12) иза ˋ акцента у унутрашњем слогу (*дѐвōјка*).

Фонолошки и морфолошки услови (појединачно или комбиновано) одређују да ли ће се јавити дужина, краткоћа или факултативна дужина у некој речи. У ретким случајевима бележила сам факултативну дужину као и полудужину. Факултативност се огледа и у чињеници да врло често реченична интонација или спор ритам приповедања утичу на појаву постакценатског квантитета. Факултативни изговор дужине посматрам као факултативни остварену квантитетску опозицију, а полудужину као оказионалну варијанту дужине. Исто тако, треба имати у виду да се дужина лакше губи ако није непосредно иза акцената, тј. да се од две дужине губи друга (*кȍсōм, мàрамом, сōдȕлōца*).

У српским говорима југозападне Србије нема значаја чињеница да ли се дужина налази у основи или у наставку и ако се у примерима примети предност првих или других — у питању је случајност.

Положај 1

Послеакценатска дужина у отвореној ултими и иза (дуго)силазног акцента најпре се скраћује. Мали број примера са дужином и у овој позицији уводи битну дистинкцију према говорима Средњег Ибра у којима је „потпуно (...) елиминисана постакценатска дужина иза дугосилазног акцента” [Божовић 1993: 57]. Примери са скраћеном дужином готово су редовни па их нисам овде наводила у већем броју.

Прво издвајам двосложне примере истога типа са акцентом на првом слогу, а затим остале:

а) ◠ – : ◠ ◡: *бȃкчи* Д[1], у ȍво *дȍбā* Ч, *звȍнā* Бр Д, и *лȃнū* Бр, *мȇсū* Р, *нȃђē* Д, нȉко *нȇмā* Б, између *њȉвā* Д, Бȍга *пȉтā*! С, ôн *пȍђе* Ч, *прȉча* Д, шѐснāјс *рȃнā* Б Ч, *свȉрā* Д : *бȃци* Р, да *зȉда* Пж Р, осамнȃјс *кȉла* Бз, имȁла *крȃва* Бр, *мȍра* да ѝде ЦР Ко Пћ, *нȃђе* Д Ка Н, *пȉта* Ч, *прȉча* Бк Р Бр У, *свȉра* Д М, *сȕмња* се Бз, за команди́ре *чȇта* Бр;

б) ◠ – > ◠ ◡: *батȃли* Д И, трѝјес *девȇте* гȍдине М Д, *довȃте* Бр, *довлȃче* се Бр, *довȕко* Ч, *додȃје* се С, *досȃди* Бз, од *жетȉље* Бр, *забȃда* Р, *завȃти* С, *завȉче* Д, *заīаћȃва* Д, *заīрȃде* ЦР, *заīрȃди* Бр, *заīрȇва* Бр, *зајебȃва* Бр Д, *закȃжу* ЦР, *закȍчи* М Бк, *замȇси* Бр, *занȉма* Бр, *зановијȇће* „друкчије говори, отеже док говори” М Бк, *запȃли* Р ЦР, *зарȃди* З Бр Д И, шта *зарȃду* Бр, *заслȃди* млéком Бр, *збрисȃва* Ко, *изȃђе* Н БР Д И, *изȃђу* Бр, *изȉђе* С Бр Д, *изȉђу* Д, *изљȕбе* Д И М Бк, *измȇни* Бр Пж, *исељȃва* Бр, *искорȉсти* Ч, *искрȇне* Д, *испȃшћа* М, тȍ се *искрȉжа* Бз, *испрȉча* Р Ч Д Ко, *јаȍче* Бр, *крстȃри* Б, не *рођȇва* га лежȇћи Бр,

[1] Словне скраћенице које користим за испитиване пунктове јесу: Бз (Бзовик), Бк (Борково), Бр (Брезова), Д (Девићи), Ђ (Ђаково), З (Засад), И (Изубра), Км (Камењани), Ко (Косурићи), М (Мланча), Н (Никоњача), Пћ (Прћане), Пж (Палеж), Р (Рудно), С (Савово), Сл (Слатине), У (Ушће), ЦР (Црна Река), Ч (Чечина).

маўче мàчка Бр Д Пћ, *набûва* му Ч, *навûја* Бр Ка Н, *надôће* Бр М, *назêбо сам* Бр, *назûва* М Бк Ч, *наûће* Н З Бр, *накрâти* се дрва Ч, *нарêди* се Бр Д И У, *насâди* Бр, да се *нахрâни* М Бк, *очêва* Бр, *обîрâди* Бр, *обећâва* Бр Д, *обûће* Н Бр С, *објâсни* Бр, *оîрне* се Д, *оîрну* га Бр, *одвâја* Р М, *одîовâра* Д, *одрêди* се Бр, *одиîрâва* Н Ч, *одмијêни* Д И, *одржâва* З Бр, *одрêди* М, *одрêши* Бр, *озêбо* сам Бр, *окрêне* Д, *окрêћу* Бр, *олâди* Ко Бр У, *опâли* Н, *опшûва* Бр, *осûши* се Ко Б Ч Пћ, *откâже* Д, *отûде* Км Р Бр, *отûће* Бр, *откûва* Бр, *оцêди* Бз, *ошûшам* се Бр, од *папрâћа* Р, ѝма *послôва* Бр, *пијûчу* Бр, не *повêже* Бз, *повûко* Бр, *поîâси* Р, *подêле* ЦР, да се *подêле* Бз, *подêли* Р, *познâје* Бр, *појâве* Ч, *појâви* Н, *покâже* пи́смо Д, *покрûва* Р З, *полûжи* Р, *Помâже* Бôг Н Р Бр, *попâле* Бр, *поплâсти* М, *попрûча* ЦР, *пострâда* Бр, *посûши* Ко Бк М, *пребûра* Бр, па се *превêже* у кȕдељу Бз, *преврне* Р, да се *прекâди* Бр, *премêста* се Бр, *препûше* Ко, *прескâче* Бз, *претрêса* се М Бк, *пречûшћа* М, *прирêди* Р, *притûска* Ко Б, *пробûди* Бр, *продâје* Бр, *продужâва* Бр, *продûжи* Бр, *пролûва* С, *промêни* Бр Б, да *пронâђу* Бр, да *прошêта* М, да се не *разбûче* Д, *разîовâра* Б, *раздвâја* Ч, *развâли* Н, *развлâчи* Ко, *развûко* Д, *разîовâра* Б, *разлâчи* Бр, *размûшља* Бр, *расподêли* Бр, *расподеђâва* Км, дȕња *рођêва* Бр, *сажаљêва* Ко, *сазûда* Бр, *сазрêва* Бр, *степендûра* Бр, *убâци* Бз Бр, *убûва* Д И, *увâти* Км, *увêжу* ЦР, *увûја* се Бр, *уîињâва* Бр, *ужûва* Бр, да *узвâри* млéко Бр, *уûће* Д И, *уједûни* Ко, *укрûшта* нóжеве Пж, *умêси* Ч, *умêша* Ко З, *умûтимо* Ко, *унûћу* Бз, *упâли* Ко З, *употребљâва* Ч, *упûти* га Д, *урâди* Д, те се *урêди* Р, не *успêва* Бр, *услûже* Д.

Иза дугосилазног акцента дужина се најпре губи (д) или чува само непосредно иза акцента (г) или, врло ретко, одмах иза акцента и у наставку за Г мн (в):

в) ◠ – –: *домаћûнстава*[2] Бр, *подâтака* Бр;
г) ◠ – – > ◠ – ◡: *лôваца* Н;
д) ◠ – – > ◠ ◡ ◡: од *брвана* Бр, *лôваца* Бр, *мêтара* Км, дȅсет *рâдника* З;

У примерима иза дуге узлазне акцентоване прозодеме по изузетку срећу се чак три дуга слога (ђ), ретко два (е), а нешто чешће један, и то онај непосредно иза акцента (ж):[3]

ђ) ′ – – –: ѝма *нáдимака* Бр;
е) ′ – –: *Македóнаца* Н, од *мушкáраца* Р;
ж) ′ – – > ′ – ◡: *комáраца* Бр, *нáрода* Д, *пи́сама* Д, до пêт *сáтова* Бз;

[2] У примерима овога типа дистрибуција дугосилазног акцента у Г мн. подударна је са све чешћим одступањима и у стандардном језику [СЈНВ: 94].

[3] И овде облици Г мн. типолошки искључују се из правила преузимајући акценат Н јд. (*Македóнаца, од мушкâраца, комáраца, пи́сама*).

Иза неузлазне краткоће (у Г мн.) дуги слогови се, углавном, скраћују:

з) – – > – ◡: *ȍбичāја* (Г мн.) Д,

и) – – > ◡ ◡: пȕно *брȁбоњака* Бр, *īȍлубова* Бр, пêт *кȉлометāра* Км Д, имȁло је *кȍмунистāа* ЦР, *ȍбичаја* Бр, *ȕченика* Д;

Послеакценатска дужина иза краткосилазног акцента (опет у Г мн.) ређе се среће удвојена (ј), а чешће се чува само једна (к) или се не чува (л):

ј) ◟ – –: *вȁшāкā* Д, *кȍлēнā* Д, *крȕшāкā* Бр Д, од *кȕрјāкā* Ч, *јȁсāлā* Д, *мȁчāкā* Д, оволȉко *нȍвāцā* Р, *īлѣ̄āкā* Д, очи *īȍклāдā* Бр, прê *Тȕрāкā* Ч, *чѐтнīкā* Ч, ȍсам *чȍбāнā* Ч;

к) ◟ – – > ◟ – ◡: нȋ имȁло *аутȍбȕса* Бр, *бȁдњāка* Бр, не бојê се *бȁтīна* Ч, *бȉкōва* Д, нêма *бȕрāди* Д, *вȍлōва* Д, ȉма *вȕкōва* Н Пж, двȍје *īȍвēди* Бз, сȁмо *īȍвēди* Бр С Д, нêма *īȍвōра* З, прê десетȉну *īȍдīна* Км, двȁјес *īȍдīна* Бз Бр Б Ч Гр, ȍћеш и *īȍрīва* Бз, *īȕсāка* Д, *дȁсāка* Д, иза *Дѐвīћа* Д, *дȉвљāчи* Н, мȁло *дȉнāра* Д, за врéме *Ђевȍвāња* ЦР, од *зазȕбīна* Бр, пêт *звȍнāди* Бр, ȉма *зѐчēва* С, *зȉдōва* Д, ȉма *Ивāна* Км, двȁјес *ȉљāда* Бр, са *јȁбȕка* Пж, *јȁīњāди* Д, *јѐзīка* Д, осамнâјс *кȁзāна* Бр, *кȍлīба* Бр, збо *кокȍшāка* Бр, *кȍкчīна* Д, *конȍпāца* Д, од *кȍпрīва* Ч, *крȘстīна* Бр, *крȘстōва* Бр, *кȕрјāка* Д, од *кȕчīна* Р, ȉма *лȉстīца* С Д, *лȍнāца* Д, трȍе *лȍнчīћа* Бр, *лȍпāтīа* Д, кȍлико *мȁрāка* Км, трȋ *мѐсēца* Д, сѐдам *мѐсēци* Бр, *мѐчāка* Д, ȉма пȕно *Мȉлāна* Км, *мȉшēва* Д, *мȍмāка* Ч, ȉма *мушкȁрāца* Бр, кѐса *нȍвāца* Д, преко *нȍвīна* Д, од *ȍрāса* Пж Ч Д Гр, *пѐлēна* Бр, *пѐсāма* Бр, од вȉше *пȉлāди* Д, *пȍдрљамо* С, ȍдемо до *пȉјāца* Пж, пȕно *прȁсāди* Д, *прѐврне* Бр, *рѐбāра* Д, од нȁшије *рȍћāка* Бр, *сȁнōва* Бр, пêт *сѐдмīца* Д, пêт *стȍтīна īȍдīна* Ч, пêт *тȍвāра* Бз Бр, о *трѐшāња* Д, прê *Тȕрāка* Ч Д, сѐдам *ȕнȳка* Км Д, ȉма óнде *Цȉīāна* Бр, вȉше *чѐљāди* Бр ЦР, ȉма *чȍбāна* Бр;

л) ◟ – – > ◟ ◡ ◡: *вȁшака* Бр, *вȍлова* Бр, двâ-трȋ пâра *вȍлова* Бз, *врȘшкара* Б, ȉма *вȕкова* Км Бр, пêт *īȍдина* Км Бз Бр Б С Д ЦР, *дȁсака* Бр, *девȍјака* Бр, *заборâвља* Р, петнâјс *ȉљада дȉнара* Км, седамнâјс *ȉљада* Бр, *јȁīњади* Бр, имȁло *кокȍшака* Бр, од *кȍлена* мої Бр, дѐсет *кȍлиба* С, пȕно *конȍпаца* Бр, *крȕшака* Бр, од њѐгови *лȁктова* Д, одâљено од *лȉвада* Гк, *лȍнаца* Бр, пêт *лȍпатīа* Бр, *мȁчака* Бр, трȋ *мѐсеца* Бр, шѐс-сѐдам *мѐсеци* Бр, нѐколко *нѐдеља* Р Бр, *ȍраса* Бр, пêт *тȍвара* Бз, нѐшто *чȁрапа* Гк, од *чѐтника* Д, од *чȍбана* Гр.

Положај 2

И у затвореној ултими неупоредиво чешће скраћује се дужина него што се задржава:

а) ◠ –: *вȋћāм* Д, *нêмāш* Бр, *прȋчāм* Д;

б) ◠ – > ◠ ◡: *аљȋнком* Ч, *завр̄шиш* Бр, *заборâвљам* Р, *завâрим* Бр, *закљȋчим* Р, *залȋваш* Ко Пћ, *замêсиш* Бр, *запâлим* Н Бр, *заповêдам* З,

зарâдиш Д, *изâћем* Бр, *избâцим* Д, *избеīâвам* Бр, да *извûнеш* Бз Бр Д, да *извûниш* Бр, *изûдаш* ЦР, *изûћем* М, *изûћеш* Бр, *измêшам* Бр, *изрûчим* Бр, *изрûчиш* Ко, *искâчеш* Бр, *искљûчим* Д, *испребûвам* Пж, *набрâјам* Бз, *навûјаш* Бр, *накâнем* Бр, *накрêнем* Бр, *напûшеш* Бр, *нарâним* Бр, да *нарêдим* Н Бр, *нарêдиш* Бр, *објâсним* Р, *објâсниш* Бр, не *окрâтиш* Бр, *окрêћем* глâву М, *опâлим* Бр, *опûшеш* Бр, *орûбаш* Д, *острûжеш* Пл, *осûшим* Бр, *отûнеш* Ко, *отûћеш* Д, *планûрам* Бр, *побûвам* кôље Бр, *поīâсим* ȕглêвље Р, *поīлêднеш* Бр, *познâјеш* Р Бр, не *познâјеш* Бр, да ви *покâжем* М Бк, *полûжиш* Ко Пћ, *помêшам* Ко, *попûшеш* ЦР, *пораз-īовâрам* Д, *посмâтраш* С, *потпилâтиш* Ко, *потпûшеш* Д, *пофâлим* Бз, *презûвам* се Бз, *презнâјеш* Бр, *преслâчим* Бр, *пресмâчеш* Бр, *преповûјам* де́те Бр, ће тû *примêтиш* Бр, *промêнеш* Бр, да *прûчам* Бр, *прошêташ* Бр, *разīраћûвам* Бр, да се *размûнеш* Бр, *размоûћеш* Бр, *размûтим* Ко, *увâљаш* Ко, *увâтиш* Д И, *удâјем* Р, *укрûшћаш* Ко, *умûтиш* тêсто Бр, *уништâвам* Бр, *упâлим* све́ћу Бр, *урâдиш* Бр, *чашћâваш* Бр.

Положај 3

Велики је број примера са скраћеном дужином иза дугосилазног акцента, док иза неузлазне дужине има само четири записана примера са сачуваном дужином:

а) ˋ – – – > ˋ – ◡ ◡: *вȉкēндица* (Г мн.) Д;

б) ◠ – ◡ > ◠ ◡ ◡: *īалопûрамо* с кȍњима Бр, *довлâчимо* Бр, стȍку *доīâњамо* Ко Пћ, *дôћемо* Бз, *забâцимо* Бр, *завêжемо* Ч, *завр̑шимо* Ч, да *завр̑шите* М Бк, *запâлимо* све́ћу Н Ч, *зарâдимо* Д, *збрисâвамо* Ко Пћ, *избâцимо* Ко Пћ, *изûћете* С М, *измêљимо* Ко Пћ Р, *измêшамо* Пж, *корûстимо* М, да *наврâтите* ЦР, *наīрâдимо* на ра́збој Ко, *наīрнемо* земљê Бр, *наûћемо* Бр, *налâжемо* мû жѐне Р, *намûримо* стȍку Ч, *нарâнимо* Ч, *обâримо* Р, *обȕвамо* Р, *одрêшимо* Ко, *окâдимо* ЦР, *окрêнемо* Бр, *окрêћемо* ЦР, *отûднемо* Км Ко Пћ, *отûдемо* Н Бр, *покȕпамо* Р, *полâжемо* стȍци Бр, *пољȕбимо* ЦР, *помâжемо* Ч, *почûшћамо* Ко, *преврнемо* Ко Пћ, *презûвамо* Н, *прекâдимо* Бз, *разроћâвамо* Бр, *сазûвамо* се Ч, *узвâримо* мле́ко Ч.

в) ˋ – – > ˋ – ◡: *ȉстрēсам* С, *нȁбрāјам* Бз, *ȍстрȕжеш* Бз, *ȕмēсиш* З.

Положај 4

У овој позицији дужина се углавном задржава у наставцима и, опет, пре у јужним него у северним говорима уз Студеницу:

а) преко тû *бадња́кā* Бр, код *банде́рē* Бр, кȍлко *бȍјā* Бр, *бзо́вē* Бз, деветнâјс *бра́вā* С Бр, по дȅсет *бра́вā* Ч, *брко́вā* Д, *ве́зȕ* Бр, поред *во́дā* Н, из *во́јскē* Бр Бз Д, код *вра́тā* Бр Д, не *вре́дū* Д, јȁре *вре́чū* Бр, *ври́шū* Д, између *вр̏стā* М, двê-трû *вр̏стē* Бр, *вр̏шē* З, *ву́чȕ* З Бр Д, без

īла́вē Бр Д, из *Главо́чā* (топ.) Бр, *īолубо́вā* Д, *īоре́дӯ* Бз, сви́ња *īу́дī* Бр Д, *да́нā* (Г мн.) Пж З Бз Бр Ч Д Пл, *дина́рā* Бр, *др́вā* Км Д Гр, *друīо́вā* Н, иљаду *ду́шā* Д, у дубини *ду́шā* Бр, *ћаво́лā* Д, накупили *же́нā* Бр, ко *же́нā* Д, *жи́вī* З Бр ЦР, *жу́тī* се Бр, *зу́бā* Д, *изву́чӯ* Бр Д, *исије́чē* Ч, има *јаīњи́ћā* Д, од *је́лē* Бр, од *јо́вē* Ч, би́ло и *ко́зā* С Ч ЦР, имају *кола́чā* Бр, мојê *коле́īē* Бр, осам *кома́дā* Км, три́десет *кома́дā* Б, ни *камио́нā* Н, *ко́њā* Бр, *коса́чā* Р, код *кота́рā* Пл, сточне *кра́нē* Бз, *кри́лā* (Г мн.) Д, већи *лажо́вā* Бр, с *ле́ћā* Бр, с *Лескови́цā* (топ.) Бр, код *љу́дī* Бр Д, пâр *љу́дī* С, шêс *месе́цī* Бр Ч, од *млади́ћā* Д, ви́ше *мле́кā* Ч, *мома́кā* Бр Д, *мо́рō* Бр, *му́зӯ* Ч, кад *обу́чē* Пж, *ова́цā* Км Пж Р Бз Бр С Ч Д, од *оно́īā* Бр, да се *оце́чē* Бр, *оче́вā* (Г мн.) Д, ту́ру *пили́ћā* Д, *пора́стē* Б, *посло́вā* Бр Д, шêс не́деља по́стиш *по́стā* Бз, *пре́дē* З Бр Ч, *пре́дӯ* Бр Ч, *пре́лā* (Г мн.) Бр, *пријате́љā* (Г мн.) Д, не́колко *пу́тā* Км Р Бр, *раме́нā* Д, трȋ гра́не *ре́кā* Ч, до *ре́кē* Н Пж, *ру́дē* Бз, о двê *ру́кē* Бр Д, до *са́лē* Бр, осам *са́тī* М, двоје *сви́њā* Ч, ко *сељакā* Бр, *се́чӯ* Ч Д, *сино́вā* Д, рâдне *сна́īē* Пж, шêс *сно́пā* Бр, *снопо́вā* Н, има *срнā* Бр, пуно *стаба́лā* Бр, са свȋ *стра́нā* З Бр, са *стра́нē* Пж Ч Д, *тунā* С, трȋ *ће́ркē* Пж З Д, *ћу́тē* Бр, *убе́лī* Цр, *уву́чē* Д, ради *це́нē* Бр, пê *ца́кā* Бр, код *шиља́кā* Пл, *шу́тē* Д, *шу́тī* Д;

б) на основу *бзо́ве* Бз, рâзни *бо́ја* Бр, око *īла́ве* Р ЦР, после не́колико *да́на* Бр М, шêсет пêт *да́на* Бз Ч, месес *да́на* Бз У, ви́ше *дешња́ка* Ч, педесет-шесет *ду́ша* Бр, нêмам *ћедо́ва* Д, пуно *зу́ба* Бр, имала *јадни́ка* Д, с *ја́ји* Бр Д, *кана́па* Бр, *каса́ча* Н, два *кромпи́ра* Р, пуно *лешни́ка* / *лешњи́ка* Ч, од *љу́ди* Бр, колко *ова́ца* Бз ЦР, де́сет *пла́ста* Бр, се́дам-осам *сви́ња* Км, има дивљȋ *сви́ња* Бр, има од шареника, од *сеца́да* Бз, *снабде́во* Бр, од *ће́рке* Р, два̏нājс *шо́ља* Бз, тȋ *жи́ви* Бр, да се *жи́ви* ЦР, *зна́ду* З, *изра́сте* Р, *изву́чу* Д, *исе́чеш* З, да *напа́су* Р, *осе́че* Р, не *па́се* Р, да *па́су* Р, *пи́шти* Р, да *попр́шти* Бр, *прожи́ви* Бр, *претре́се* Р, *претре́су* Д, *ра́сте* Д, да *се́че* З БР, *чу́во* Ч, *шу́ти* Бр.

Положај 5

И овде је ситуција слична као у отвореном слогу, иако је овде знатно мање примера:

а) са *во́јскōм* М, *ври́штīм* Ч, *ври́штīш* Бр, *вр́шēш* Бр, *ву́чēм* Д, *īла́вōм* Ч, *два́нājс* Км, *дво́јкōм* Д, *жи́вīм* Бз, *жми́рīм* Д, *жму́рīм* Д, *земљора́дњōм* Н, *извр́шēм* С, с *коле́īōм* Д, *ла́днōм* З, *обу́чēм* Д, *обу́чēш* Д, *опре́дēш* Бр, *прежи́вīш* Д, *пу́тōм* Д, *ру́кōм* Р Бр С М Д, *стра́нōм* Бр С Д, *три́нājс* Бр, *ће́бе́нцад* Бз, *ће́ркōм* Км Д, *ци́īлōм* Бр, *шу́тīм* Р Бр;

б) *ру́ком* Бр, *зна́дем* Р, *обу́чеш* Б, да *опре́деш* Р.

Положај 6

Мало је примера, па и у горњем току реке, за дужину у овој позицији:

а) *ба́шта̄ма* З Бр, за *ве́за̄ње* Бр, *же́ве̄ње* Бр, *жи́ве̄мо* Д, и *За́са̄да* Бр, *мра́ва̄* Д, *опре́де̄мо* Р Д, *оце́че̄мо* Бр, *пи́са̄ње* Д, *пре́де̄мо* Гр, *при́ча̄ње* З Бр, *се́че̄мо* Бр, *тре́се̄мо* Д, *ћу́те̄мо* Д;

б) *пра́шење* Н Д, *жи́вимо* Ч, *опре́демо* Р, *осе́чемо* Н Бр ЦР, *се́чемо* Р.

Положај 7

а) *бо̀је̄* Б, код *бра̀ће̄* Д И, ӣма код нâс *брдӣја̄* Бр, *брӣје̄* Д И, *бр̀же̄* Д, ӣмала нѐке *вѐзе̄* Бр, *вӣдӣ* Д, *во̀де̄* Ч, *вра̀ћо̄* Бр, од *ву̀не̄* Бр, *ӣлѐда̄* Ч Д, *ӣрӣјӯ* Д, *ӣу̀тља̄* „гутљај” Н, *дӣвља̄* Д И, *др̀жӣ* ме Д, *дѐсӣ* се Ч, *до̀шо̄* Д, *др̀ке̄* ми Д, *ѐно̄* Д, *ждѐре̄* Д, гр̀чке *жѐне̄* Ч, *зако̀ље̄* Д, *здѐне̄* се Бр, *ӣдӯ* Р И, има̀ло *зѐмње̄* Бр, до *зо̀ре̄* Км, *ӣӣра̄* Бр М, *ӣӣра̄!* Бр, *ӣде̄* Р Бз, *ӣдӯ* Д, *избо̀лӣ* Б, *изво̀де̄* Д, *ӣма̄* Н Км Бр С М Ч Д ЦР, *иско̀ра̄* се Пж, *ка̀кӣ* Р, *ка̀кӣ* је Бр, *клӣза̄* се Д, *ко̀ра̄* Бр М, *којеку̀де̄* Н, *кр̀ца̄* ора̀се Пж, *ку̀ва̄* се Д, *ку̀ће̄* Б, *ла̀је̄* Д, *му̀ва̄* се Ч, *му̀че̄* се З Бр, од *му̀шкӣ* Н, ру̂жо, *мо̀ја̄* Б, *назве̄* Д, *напра̀ве̄* Д, *но̀во̄* Б, *но̀се̄* Д, *одвѐзе̄* Д, *ожѐнӣ* се Д, *о̀ре̄* „опет” Ч, из *но̀ӣе̄* Пж, *о̀ва̄* „овај” Бз, *о̀вче̄* млѐко С, *о̀де̄* Д, *о̀дӯ* Д, *о̀на̄* „онај” Бз, *о̀нда̄* сам Бр, *о̀ре̄* С, *о̀ро̄* сам Бр, *ота̀ле̄* „одатле” Д, *ота̀кне̄* Д, *па̀да̄* кӣша Д, *пѐва̄* М, *пѐва̄* се Км, *пѐре̄* Д, *пӣјӯ* Бр, *по̀шо̄* Бр, *пра̀ве̄* се Д, *пра̀вӣ* Р, *превѐдӯ* Д И, *преӣлѐда̄* је Бр, *прѐда̄* те Д, *про̀сӣ* ћевôјку Д Пл, *про̀шле̄* го̀дине Пж, *про̀шо̄* Д, *рачу̀на̄* се З, не *разу̀ме̄* Бр, *рѐкне̄* Д, *рѐко̄* сам Км, бли́зу *ру̀ке̄* Р, *саста̀вӣ* се Бр, *сведо̀чӣ* Д И, *ску̀ва̄* Пл, *ску̀во̄* ка̀ву Пл, *оку̀пе̄* се Бр Пл, се *ску̀пӣ* Бр, *сла̀вӣ* се Км, *сла̀вӣ* сла̀ва Бр, *слу̀ша̄* Ч Д, *смӣјо̄* Д, *смр̀зо̄* се Д, ӣма *Ср̀ба̄* Д, од *ста̀рӣне̄* Бр, *та̀ко̄* ти е Р, *тѐжӣне̄* Р, да се *тѐле̄* Ч, с *тѐме̄* „с тиме” Бр, *тѐра̄* се М, од *тӣја̄* брѐго̄ва Н, *трѐба̄* Д, *ту̀рӣ* ку̀пус Д, *ӯмро̄* Д, *унѐсе̄* Ч, нѐма *цр̀ва̄* Д, *чѐка̄* ме Бр, без *шећѐра̄* Д, *шӣје̄* Д;

ӣо̀дине̄ Д, зна̀ла *нѐмачкӣ* Д, *о̀бадве̄* Д И, *пѐвајӯ* Пл, нӣје баш *ро̀ђенӣ* Д, *ӯпозно̄* Бр;

куку̀рузно̄ Д.

Дужине се више задржавају у говору горње Студенице (Р Бз М Ч Д И Пл ЦР), док примери са краткоћом преовлађују у селима доњег тока реке. Овде укључујем и облике са секундарним кратким силазним акцентом, као и оне са енклитиком.

Положај 8

а) у *а̀мба̄р* Бр, *ба̀дња̄к* Км Р Бз Бр Ч ЦР, *бе̄ча̄д* Бр, на *Бла̀ӣове̄с* Д, *бо̀ле̄с* Бр ЦР, *бра̀шња̄р* Д, *брӣје̄с* Д, *брӣше̄м* Бр, *бу̀да̄к* Бр, *бу̀ра̄д* Бр Д, *већӣно̄м* Н, *вечѐра̄ш* Д, *вӣдӣм* Бр, *водени̇ча̄р* С Д, *во̀до̄м* З Ч ЦР, *во̀лӣм* Бр Д, *во̀лӣш* Бр, *во̀тња̄к* Бр Д, *во̀ћа̄р* Н, *вр̀та̄љ* Д, *ӣа̀вра̄н* Д, *ӣлѐда̄м*, Го̂цо Бр, *ӣлѐда̄ш* Д, после чѐтир *ӣо̀дӣн* Д, *ӣо̀лӯб* Д, *ӣра̀бӣм* Бр, *ӣу̀сла̄р* Д, *два̀на̄јс* Бз Бр, *два̀не̄с* Бз Б, *дѐве̄р* Бр, *девѐтна̄јс* Бр, *дѐсе̄тӣ* Д, *дѐсња̄к* „во који се упреже да иде с десна” З, *дӣвља̄ч* Н Бр Ч, *дӣӣне̄м* Д, *дӣӣне̄ш* Д, *дӣмња̄к* Д, *дӣна̄р* Бз Д, *дӣӣма̄д* Бр, *ћѐве̄р* З Бр Ч Д, *ћу̀бра̄д* Бр, *ѐкта̄р* Бр, *жа̀ло̄с* Бр Д, *жа̀нда̄р* Д, са *жѐно̄м* Бр, *заку̀ка̄м* Д, *зо̀ре̄ћ* Д, *зѐле̄н* Д,

Зѐмӯн Н Бр, *ѝвēр* Ч, *ѝдēм* Бр, *ѝдēш* Бз, *ѝмāм* Бр Д, *ѝмāш* Км, *ѝпāк* Бр, *Ја̀блāн* Пл, *јāїњāд* Бр Ч Д, *јāјцāд* Пл, *јѐдēм* Бр, *јѐдēш* Д, *јѐсēн* Бр, *јѐпēт* Бр Ђ, *јӯнāд* Бз, *јӯтрōс* Бр, *ка̀мēн* С Бр, *ка̀ћӯн* Д, над *ка̀цōм* С, *клӯчāд* Д, у нѐким *кньѝīāм* Бз, *ко̀днīк* Д Пл, *ко̀мāт* Д, *ко̀пāм* Бр, *ко̀тāр* Бр, с *кра̀вāм* Бр, *кр̀вāв* Д, *кревѐтīћ* Д, *крӯпнīк* Бз, *кӯбīк* Бз, *кӯчāд* Км Бр, у *кӯћāм сла̀мāм* покривѐно Бр, *кӯћīш* Бр, пред *кӯћōм* Д, *лѐтīтр* Д, *лѐтōс* Ч Д, *лѐшњīк* Д, *ло̀збāр* Д, У Бо̀жу *ма̀тēр*! Бр, *мѐсēц* Д, *мѝјӯр* Н Бр, *мѝрīс* ЦР, *мѝслīм* С Ч, *мотѝкōм* Бр, *недѐљōм* Д, *но̀вōј* Д, *но̀īōм* Д, *обрѝјāм* М, *о̀вāј* Бр С, *о̀īрт* Н Бр, *о̀дēш* Д, за *о̀нōм* Д, *о̀чӯв* Бр, *пāкчāд* Бр, *Па̀кчāд* ми жѝвот однијéла Д, *пāрчāд* Д, *пāӯк* Д, *пѐрēм* Бр Д, с *пѐтљāм* Бр, *пѐтнāјс* Д Бр, *пѐчēш* Бр, *пѝјāн* Бр, *пѝјēм* Д, *пѝлāд* Бр Д, *По̀дбāњ* (топ.) Бр, *пōзнāт* Д, *пōјāс* Ч, *пōклōн* Д, Го̀споди, *помѝлӯј* нас Бр, *помѝњēш* С, да *пōтрēм* Бр, *пōчīс* Бр, *пра̀сāд* Бр Д, *прōпāс* Ч, *прѐсīм* Д, *прōшлōс* М, *прѐслӯк* Д, *прѐстēн* Ч Д, *пӯшћāм* ЦР, *ра̀тāр* Н, *рѐчнīк* У, *рѝбāр* Д, с *рѝбōм* Бр, *рѝјēч* Д, *са̀лāш* „остава за кукуруз, котарака” С Бр, *са̀ндӯк* Бр Д, *Са̀нцāк* Д, по *сва̀дбāм* Бр, *сѐлīм* Д, *сѐњāк* „остава за сено” Н Бр, *сѐћāм* се Р З Бр, *сѝјēм* Бр, *сѝтāд* Д, *ситнѝчāр* Бз, *скӯвāш* Д, *сло̀мīм* Д, *слӯчāј* Бз, *слӯшāм* Бр Ч, *смѝјēм* се Р Д, *снѝјēī* Д, у *со̀бāм* М, *сто̀мēн* Бр, *срѐћōм* Бр Д, *сто̀жēр* Км, за *сто̀кōм* С, *сто̀лāр* Бр, *сутра̀дāн* Д, *то̀лāс* Д, *тѐлāд* Бз Бр Ч Д, *тѐрāн* Бр, *терѐтњāк* Д, *тестѐрāд* Бр, *то̀рњāк* Бр, *ӯвēк* Д, *ӯзмēш* Д, *ӯјāк* Д, *унӯчāд* Бр Д, *чāӯр* Бр Ђ, *чѐкāм* Бр, *чѐљāд* Н Р Бз Бр Ч Д, *чѐтнīк* Ч, *чѐтрēс* Бз Бр Д, *чӯдīм* Бр, *ша̀лīм се* Д, *шѐстāр* Бр, *шѝнōм* показу̂е М, *шӯмāр* Д;

на *Бла̀īовēс* Бр, *Вӯковāр* Бз, *жѐтиōц* Д, *за̀лоīāј* Бр, *ја̀нуāр* Д, *нѐопрāн* Бр, *о̀бичāј* Д, та̂ *о̀бичāј* ЦР, *о̀колīш* Н Км, *полажа̀онīк* ЦР, *пōро̀ћāј* Ч, *пōшаљēм* Д, *пра̀унучāд* Р, на *прѐīрабӯш* „на брзину” Д, *прѐкрстīм* Д, *Ра̀досāв* Бз, *ра̀онīк* Д, *реīрӯтова̀н* Пж, *Ро̀дољӯб* Бз, *рӯковēд* Н Бр, на *рӯковēт* Р, *тѐкничāр* Бр, у *Ужицāм* Д, *ӯченīк* Д, да се *ӯчешљāм* Д, *фѐбруāр* Д;

Ко̀паонīк Д, онô̂м *о̀путōм* Д, *пōлажаонīк* Д.

И у овом положају преовлађује дужина у говору горњег, а краткоћа у говору доњег тока реке.

Положај 9

У основи речи налази се мноштво примера и за дужину и за краткоћу у оба говора:

а) *ба̀дњāке* Км С М Ч ЦР, *ба̀кāрна* лӯла Бр, *бѐāћу* Бр, *бѐжа̀ла* З Д, *бјѐжа̀ли* М, *бѝјӯћи* Д, *Бо̀рōвци* (топ.) Бр, *бро̀јāла* Д, *бӯда̀ком* Бр, *Будѝмīрка* Пл, *вѝдīмо* Бр Д, *во̀ћāно* „вођно” Д, *вра̀ћāмо* Бр, *īла̀довāли* М, *īлѐдāмо* Д, *īӯсāла* Д, *īӯсāне* чашѝре Ђ, *два̀нājсти* Р, *девѐва̀ња* ЦР, *дѝјēте* (В јд.) Д, *до̀вōљно* Д, *до̀вӯче* Бр, *до̀дāто* Бр, *до̀ктōрка* Д, *до̀сāдна* Бр Пж, *дѐржāла* сам Ч Д, *дѐржāна* Бр Д, *дрӯīōīа* Д, *дрӯжēвно* Км, *ћѐвōјко* Д, *за̀вīка* Бр, *за̀пти* га „затвори” Бз, *за̀клāне* Км, *за̀ктēва* Бр, *за̀пāле* Д, *за̀пртио* Пж, *за̀хвāлна* М, *зѐвјēри* Д, *зна̀чājни* Н, *иīра̀јући* Д, *ѝīрāнку* ЦР, *ѝдēмо* Бр, *ѝздājник* Д, *ѝзīће* Д, *изуда̀рāна* Д, *ѝмāдне* Бр, *ѝмāмо* Бр Д

Пл, *ѝнāче* Км, *исӣечēмо* Д, *Јàблāнов* Д, *јѐднāка* Д, *јѐднāки* Д, *јѐднāко* Пж Б Д, *јѐдӯћи* Пж, *Ӯīōвци* (топ.) ЦР, *ӯнāди* Бр, *казӯјēмо* Д, *у кàсāрни* Д, *кашљàӯћи* Бр, *кȍвāло* С, у *кȍднӣку* Д, *колӣјēвку* Пл, *кȍмōтӣно* Бр Д, *кȍмшӣка* Бр Д, *кȍпāмо* Бр ЦР, *крàсӣтāвци* Д, *крӣтӣњāком* С, *кӯлтӯран* Бр, *кӯрјāци* Бр С, *кӯћēвни* је „онај који се држи куће” Пж Бр, *лѐвāчно* „сеновито” Бр, на *Лȍквӣње* (топ.) Бр, *лӯчāна* „од лука” Бр, *љӯбāзна* Пл, *Мàнōвци* (топ.) Н, *мàсōвно* Н, у овêм *мѐсēцу* Д, *мȍтāла* Д, *мȍтōрна* тестѐра М, *нàбрāја* Д, *ȍбӯко* С, *нàпӣће* Н, *нàпӣса* (2, 3. јд. аор.) Н Д, *нàпӯћи* се (3. јд. аор.) Бр, *нѐмӣрна* Бр, *нѐморāлно* Пж, *нȉкāко* Бр Д, *ȍбāли* је Бр, *ȍбӣће* ме Бр, *ȍбӯче* се (2. јд. аор.) Д, *ȍдēмо* Д, *ȍзбӣљан* Бр, *окрȉјēпи* Бз, *ȍпāсан* Бр Д, *ȍпāсна* ствâр Бр, *ȍпāсни* Пж С М Д, *ȍпрāле* Бр, *ȍрāла* Бр М Д ЦР, *ȍрāно* Бр, *ȍрāто* М, *освȉјēсти* Бз, *остàљāмо* Д, *ȍтōрна* Д, *пàднēмо* Ч, *пѐвāмо* Бз Бр Ч Д, *пȉлāди* С Д, *пластȉōца* Бр, *пȍвōљна* Н, *пȍīӯста* Бр, *пȍдмӯко* Бр, *пȍжњēмо* Бр, око *пȍјāса* Д, *пȍкāза* се Бр, *пȍклāно* Бр, *пȍлāко* Бр, *пȍљӯта* Бр, *пȍмāже* Бр, *понедѐōник* Бр, *пȍпēла* Р, *пȍслōвно* Бр, *пȍсӯће* Д, *пȍтāња* „тоне” Р, *пȍтēшко* Бр, *пȍчēла* Км Д, *пȍчēта* Д, *прàтӣмо* Бр, *прѐлēта* Бр, *прȍдāла* Бр, *прȍдāли* Пж, *прȍдāта* М, *прȍклēта* Бр Д, *псȍвāла* Бр М, *рàзбӯди* (3. јд. аор.) Д, *рàзӯмна* Бр М, *рѐдōвно* Бз, *рȍвтӣно* јáје Бр, *сàīнӯта* Бр, *Сàнцāку* Д, *сàпēта* крàва Бр, Тȍ ме *сàрāни*! (3. јд. аор.) Пл, *сàтрта* Д, *Сѐлпште* (топ.) Бр, *сȉīӯрно* Км Бз Бр, *сȉјāло* Бр, *сȉјāта* Пл, *сȉпāмо* Ч, *скȉјāши* Бз, *слȉкāмо* Бр, *смȉјāла* Д, *стàвӣмо* Ч, *Студенȉчāнка* Бр, пре *тѐлēња* тѐлāди Д, Бр, *тѐрāно* Бр, *тȉјēла* Д, *тȉјēсто* Д, *тȍтāлно* Бз, *трѐнēрку* Бр, ко *трѐћēīа* Бр, *трȍчāла* Бр, *ȕдāла* Бр М Д ЦР, *ȕдāта* З Бр Д, *ȕзвāла* „позвала” Д, *ȕзēли* М Д, од *ȕјāка* Д ЦР, *ȕтӯли* (3. јд. аор.) Д, *Цȉīāнче* Пл, *чѐљāди* Д Пл ЦР, *Чѐмēрно* (топ.) Бр С, *чѐкājте* Д, *чѐстта* ЦР, *чѐтнӣке* С, *чѐтнӣци* С Ч Д, *чѐтнӣцима* М Д, *чȕјāше* Бр;

од *бàуљӣна* Бр, са *водѐничāром* Бр, *īȉомēтар* Д, трâжимо *дѐвојāка* Бр, *дȍдијāла* ми је Гр, *дȍнијēла* Д, *дорȕчкујēмо* Д, ужелѐли се *Дрàīољӯба* Бр, од свȉја *жѐтӣоца* Д, *зàкопāно* „издубено” Ч, *зàкопāто* Ч Пл, *ȕскопāно* о дрвета „издубено” Ч Д, *јѐднобрāзно* С, збо *кȍкошāка* Бр, са́вез *кȍмунӣста* Бз Д ЦР, из *Кȍсурӣћа* Бр, *кȕповāне* Бр, у *мàнастӣру* Бр С, ѐво *млàденāца* Д, *нѐудāта* Бр, *ȍвијāли* Гр, *ȍпсовāли* Д, ȉма *ȍбавēза* Бр, *ȍбичāји* Д ЦР, *ȍвешāта* „овештана” Ч, *ȍдржāла* З, нêма *ȍпрошāја* Бр, *ȍпровāла* Д, ка *Пȍжарēвцу* Н, за *пȍлàжāоника* З Ч Д, *пȍодāвно* Бр, те и *пȍпровāли* Н, *прàвослāвну* Н, једанâјс *прàунӯка* Км, *прàунучāди* Р Д, *прѐузēли* Бз, *рàдовāли* Ч, *Рàдовāна* Км, *распрàвљаӯћи* Бр, *рачȕнаӯћи* М, *рȕковēди* З Бр, *сѐкирāла се* Бр, *ȕлазӣ* Ч, *ȕцветāло* „процветало” Д, *Цȉīанчāди* Бр, *шàренӣка* (Г јд.) Бз;

до *Вѐлизāреве* кȕће Бр, *нàправӣмо* Д, да га *ддерēмо* Д, *пàластиōци* Н, *пȍминьēмо* Бр, *ȕмијēмо* Д, двàнājс *ȕнучāди* Бр Д.

Положај 10

У флексивним наставцима дужина се често чува:

бàцā З Бр, из *бàштē* Д, *бѐжӣ* Д, *вàљā* М, онâ *вѐлӣ* З, *вѐлӣ* Бр, *вȍдē* Ч Д, *врȉштӣ* Д, *īȍрӣ* Бз, од *īредȍтē* Пж, *дàјӯ* Гр, о *дàљинē* Ч, двȍе *дѐцē*

Бр Д, да *дȍјӣ* Бз, *дȑвӣ* (Г. јд.) З, *дȑжӣ* Ч, овê *жѐнӣ* Р Бр, *зȍвӣ* Д, *ѝдӣ* Бр Д, *ѝдӯ* Бр Д Пл, *изѝшӣ* Бр Д, *ѝмӣ* Бр Ч ЦР, *ѝшӣ* Бз Д, па се *јȁїњӣ* Ч, *кȁкӣ* је ôн Д, *кȍјӣ* ѝма Ч, *кȍјӣ* Ч Пл, прê *лȁмӣ* Бз, *лѐжӣ* рȁњен Бз, *лѐтӣ* Д, *лȍмӣ* Ч, *нѐмӣ*! Д, *обѐћӣ* Бр, *ȍвӣ* кȕћа Бз Пл, *ȍвӣ* ни *ȍнӣ* Бр, *оволѝкӣ* Ч Д, *ȍзїӣ* Бз, *пѐчӯ* Бр, из *планѝнӣ* Бр, *плѐтӣ* Бр, *посѐдӣ* Бз, *постȍјӣ* Ч, *прегȍрӣ* Бр, *прȍврӣ* Бр, *прȍдӣ* Бз, *рȕчнӣ* Бр, *сȁзрӣ* Д, *сȁкрӣ* З, ӯзê *салȁтӣ* Д, *свѐтӣ Јовȁн* Ч, код те *сѐстрӣ* Д, *слобȍдӣ* Бр, *стȍјӣ* Ч, *тȁкӣ* Д, из *тазбѝнӣ* Бз, *тȁкӣ* Бз, да се *тѐлӣ* Ч, *тȑчӣ* Д, *увѐтӣ* (Г. јд.) Д, *ȕмӣ* Пж, *ципȁлӣ* (Г. јд.) Бр, мѐне се *чѝнӣ* Ч.

Положај 11

Јавља се дужина и у овој позицији без обзира на чињеницу да ли је у питању основа или наставак:

ȁлатӣ Бр, *ȁпрӣл* Д, ӯз *ȁсталӣ* Бз, *бордȍвњак* Бр, *вѐнчам* Бр, *већѝнȍм* Бр М Ч, *вѝтӣљ* Бз, с *вȍдȍм* Бр, *врȍнӣк* Д, *дȁнас* Ч, *двȁнајс* Р Бр С М, *двȁнес* Д, з *дѐцȍм* Бр, са *дѐцȍм* ЦР, *донѐсем* Бр, *дȑжећ* Д, *дȑжӣм* Д, *здвѐш* Ч, *жѝвӣш* Бр, *зѝдар* Бр, *ѝдем* Р Бр М Д ЦР, *ѝдеш* М Д, *ѝмам* Бр Д, ӯз *ѝнатӣ* Бр, *исплѐтеш* Ђ, *једȁнајс* Бр, ӯ *јѐднем* прáвцу Бз, ӯ бóлници *јѐднȍј* Бр, *Кȑватӣ* Бр, *Јулѝјан* Бр, *кȁнал* Бр, *кȍјȍм* Д, *кȍлач* З Ч, *кȍпач* Бр, *кȍсач* Бр, *кȍсӣм* Бр, косѝле се *кȍсȍм* Бр, *крȍмпир* Р, *кучȁнцад* Бр[4], *лѐжӣм* Бз, *лѐкар* Бз Д, *лȍмӣм* Д, *Мȁђар* Д, *матерѝјал* М, *мачȁнцад* Бр, *млȁдић* Д, с *мȍјȍм* жѐнȍм Бр Д, *муслѝман* Бр, *нȁпред* Км, *нȍїȍм* Д, *ȍбӯћ* Пл, *двȁј* Н, *ȍвӣм* пӯтом С, *ожѐднӣм* Д, *ȍнȍм* Д, *ȍпетӣ* Бз, *осамдѐсетӣ* Бр, под *ȍсталӣ* Ч, ӯ *Пȁзар* Д, *пȁстӯв* Д, *пȁсӯљ* Бр, *пѐвчић* Д, *пѐтнајс* Бз Бр Ђ, *пѐтнез* дáна Бз, *пилȁнцад* Бр, *поверѐнӣк* Бр, *пȍјӣм* Бр, *пȍстӣм* Д, *прасȁнцад* Бр, *прочѝтам* Ч, *рȁвњач* Бр, *рѐгрӯт* Бр, *рѐндӣљ* Бр, *рȕкȍм* Бр, *седамдѐсетӣ* Бр, *секѝраш* се Бр, *сѝјач* Км С, са *снȁвȍм* Бр, *стȍјӣм* Д, *стȍмак* Бр, *таблѝчар* Бр, *тȁњир* М, по *твȍјȍј* Бр, *телѐвизор* Бз, *телѐфȍн* Д, *тѐрен* Ч, *тȍлмач* Км Бр, *тȍрњак* „пас који чува стоку” Н, *тȑчӣм* Бр, *ȕвек* З, *ȕнам* Бр, *ȕћ* Д, *ȕмеш* Бр, гȍри но *Хрватӣ* Д, *црвић* Д, *чȁстиш* га Бр, *ћȁћȍм* Пл, *чѐтрес* Бз, *шѐснајс рȁна* Ч, *шѐшир* Бз, *шљѝвак* Д.

Положај 12

Алѐсандар Бр, *Ȁлбанија* Бр, из *Ȁлбаније* Д, *їимназији* Бр, *двȁнајсте* гȍдине Бз, *дѐвети* дȁн Бр, *дѐвȍјке* Бр, *дѐвȍјче*! Бр, *дѝвизија* Бр, *довѐдемо* Д, *домȁћинсто* М, *Дȕбравка* Д, *Ђѐрзȍнке* Ђ, *жѐвење* Н, *зȁпантијо* Д, *зȁштићен* Н, *звѝждите* Д, *ѝпрȁнку* Бр ЦР, *изȕбиван* Бз, *ѝсторију* Бр,

[4] Облици збирне множине за ср. р. на *-ад* типични су за говор којим се бавим и то је диференцијално у односу на К-Р говоре. Иначе, сви овде поменути облици из Бр садржани су у једној Божићној здравици која гласи: *Љȕбила крȁва телѐнце / Љȕбила óвца јагњѐнце / Љȕбила кȍза јарѐнце / крмȁча прасȁнцад, кȕчка кучȁнцад, мȁчка мачȁнцад, квȍчка пилȁнцад*.

јѐдӣна Бз Ч, *кȍзӣрве* М, *кȍкӣшку* Бз, *кȍмӣнду* Бр, *кȍмӣшница* Бр Д, *комѝшӣње* Бр, *кȍмӣшнка* Пж, *кȍрӣње* Д, *лѐгӣнда* Ч Д, *лѐкӣрка* Бз, *мȁцӣрке* Бр, *мирȁнцӣнка* Бр, *муслѝмӣнка* Д, *муслѝмӣнско* оде́ло Д, *нȁвӣлька* Д, *надовезѝвӣње* Бз, *нȁжӣци* Д, око *ȍгӣњӣшӣта* Ч, *ȍдӣвде* Д, *ȍдӣвлице* М, *ȍкӣрке* Д, *ȍкрӣље* Бр, *ȍпӣли* Д, *ȍпӣнке* Д, са свѝм *ȍрӯжом* Бр, *ȍтӣле* Д, *пѐчӯрке* Бз, *пѝрӣнча* Бз, за *пѝсӣње* Бр, *плȁнӣнка* Бз, *пȍвӣрка* Бр, *пȍдӣле* Бр, *пȍлӣжаник* Бз, *понѐсӣм* Д, *пȍстӣм* Д, вѐлико *прѐдстӣвник* Бз, *презнȁјӣње* Б, у *прȍдӣвници* Бз Д, *прȍшӣње* Бр, *прȍсӣју* Д, *рȁзвӯко* Д, *рукȍвӣђе* Н, *руковȍдӣњи* Бз, *сȁвршен* Бз, *сȁбӣјле* Бр, *сȁдӣлька* Бр, *слѐдӣћа* Бр, за *смѝјӣње* З, *тȁбӣрка* Бр, *тѐлѐвӣзор* Ч, *трѐћӣга* Бр, *трѝнӣјсти* Бр, *увеличȁвӣње* Бз, *ȕзмӣте* Д, *ȕпӣнтио* С, *ȕпрӣвник* Д, *Срѐпӯљник* Бз, ше́сет *чѐтӣврте* Бз, *чѐтӣврти* Бр ЦР.

Није редак случај да енклитика подржава дуг вокал иза акцента. Срећу се примера типа: *вȍлӣ ӣа* Бр, *дȑжӣ ме* Д, *дȑкӣте ми* Д, *здѐнӣ се* Бр, *здвӣ се* Бз, *овȑшӣ се* Бр, *пȍбијӣ се* Пж, *пȍсијӣ се* Пл, *прѐкрсӣти се* Д, *прѝјӣ му* Бз, *пȍшаљӣ те* Д, *рȁзведӯ се* З Бр, *ȕбијӣ је* Д, *чѐкӣ ме* Бр који и иначе, без енклитике, могу имати дуг вокал иза акцента. Енклитика у овом случају не игра одлучујућу улогу док се у следећим примерима она јавља као једини разлог дужења вокала: *вѝђелӣ су* Д, *разбȍљелӣ се* Д, *ȕмрлӣ је* Р.

Дужине испред акцента, у овим говорима, битно се скраћују или губе привлачећи на себе акценат. Позната је чињеница да се оне „могу скраћивати тамо где су скраћене и дужине иза акцента” [П. Ивић 1994: 102]. Ипак, више је оваквих дужина у говору места доњег тога реке који је (нетипичан) К-Р говор.

Већина говора косовско-ресавског типа не познаје квантитетске опозиције у слоговима иза акцента [Вукићевић 1971: 398, Симић 1972: 45, Божовић 1998: 123, Божовић 1993: 62, Јовић 1968: 37, Пецо—Милановић 1968: 297], док се у некима оне јављају као полудужине, или факултативно и само у неким положајима, или, ређе, редовно [П. Ивић 1957: 37, Барјактаревић 1964—1965: 65, Радић 1990: 9, М. Божовић 1993: 57, П. Ивић 1997: 227].

Говори херцеговачко-крајишког типа са којим се граниче наши говори знају за ове дужине:

1) у говору српског Полимља могу се јавити и две дужине иза дуге акцентоване или неакцентоване прозодеме (*од Бјелȍпӣвлӣћа, прȍдӣвнӣца*), док се могу скраћивати иза ◠ и дуге неакцентоване силабеме (*прâзник, пȍложӣјник*) [М. Николић 1991: 57];

2) у Драгачеву и околини „релативно добро чувају се постакценатске дужине” иза свих акцената (*свȁнӯ, пâрӣ, ѝмӣ, обȕчӣ*), а редукција је највише захватила слогове иза ◠ [Ђукановић 1995: 88];

3) и у моравичком говору истиче се да се „релативно добро чувају неакцентоване дужине” као и да је њихово губљење примећено углавном после ◠ акцента [В. Николић 2001: 250].

У зетско-сјеничким говорима који се са југа додирују са нашима ситуација са постакценатским дужинама је, на основу расположиве лите-

ратуре, двојака: или се оне по изузетку јављају, или по изузетку скраћују [М. Божовић 1998: 123, Барјактаревић 1965—1966: 54, Барјактаревић 1966: в. примере кроз целу монографију].

Може се говорити и о факултативности послеакценатског квантитета у студеничким говорима — мислим, пре свега, на (не)обавезност дужине иза акцента како у истом пункту, тако и широм испитиване територије. Чести су овакви примери: *ба̏дњāк* Бр : *ба̏дњак* Бр, *брдȍјāла* Д : *брдȍјала* Бр, *воденѝчāр* Д : *воденѝчар* Бр, *вдȍтњāк* Д : *вдȍтњак* Д, *īа̏врāн* Д : *īа̏вран* Бр, *īдȍинē* Д : *īдȍине* Бр, *īу̏сāла* Д : *īу̏сала* Бр, *ја̏īњāди* Д : *ја̏īњади* Бр, *ка̀мēн* С М : *ка̀мен* С М, *кокдȍшāка* Бр : *кокдȍшака* Бр, *мѐсēц* Д : *мѐсец* Бр, *ȍбичāј* Д : *ȍбичај* Бр, *пāда̀ ки̏ша* Д : *пāда̀ ки̏ша* Бр, *пдȍчēла* Д : *пдȍчела* Бр и сл.

У овим говорима дугих слогова иза акцента има изненађујуће много, нарочито у местима уз горњи ток реке. На снази је тенденција уклањања квантитета са крајњег слога у речи као и избегавање нагомилавања дужина. Ако се томе дода да је до новоштокавског преношења дужина иза узлазног акцента носила акценатски удар, постаје јасно зашто је данас у том положају дужина најотпорнија. То у исто време значи да је дужина иза узлазних акцената секундарна и лако објашњива као резултат преношења ◠ на претходни слог (*се̏чēм* < *сēчѐм, бѐжīм* < *бежѝм*), а иза силазних акцената нова је (*мѐсīм, īлѐдāм*).

Фонолошки и морфолошки услови (појединачно или комбиновано) одређују да ли ће се јавити дужина, краткоћа или факултативна дужина у некој речи. У ретким случајевима бележила сам факултативну дужину као и полудужину. Факултативност се огледа и у чињеници да врло често реченична интонација или спор ритам приповедања утичу на појаву постакценатског квантитета. Факултативни изговор дужине посматрам као факултативно остварену квантитетску опозицију, а полудужину као оказионалну варијанту дужине. Исто тако, треба имати у виду да се дужина лакше губи ако није непосредно иза акцената, тј. да се од две дужине губи друга (*кȍсōм, ма̀рамом, сītȍлīца*).

Прозодијска нетипичност ових говора у односу на околни К-Р дијалекат само потврђује њихову прелазност, тј. блискост са З-С говорима са југа, односно Х-К са запада.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић, Данило (1964—65),[1] *Средњоибарска īоворна зона.* — ЗФФП, књ. II, Приштина, 57—113.

Барјактаревић, Данило (1964—65),[2] *Говорне особине села Церовца.* — ЗФФП, књ. II, Приштина, 115—138.

Барјактаревић, Данило (1966),[1] *Бихорски īовор. Фонетске особине и акценат.* — ЗФФП, књ. III, Приштина, 9—79.

Барјактаревић, Данило (1966),[2] *Новопазарско-сјенички īовори.* — СДЗб, књ. XVI, I—XIV+1—177.

Божовић, Маринко (1993), *Говори Средњеīа Ибра.* — Приштина, стр. 339.

Вукићевић, Миле С. (1971), *О говору околине Куршумлије*. — ЗФФП, књ. VIII, св. А, Приштина, стр. 385.

Ђукановић, Петар (1995), *Говор Драгачева*. — СДЗб, књ. XII, 1—240.

Ивић, Павле (1957), *О говору Галипољских Срба*. — СДЗб, књ. XII, стр. XXI + 520.

Ивић, Павле et all. (1994), *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (увод и фонетизам)*. — СДЗб, књ. XI, 1—412.

Ивић, Павле et all. (1997),[4] *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови)*. — СДЗб, књ. XLIII, 1—586.

Јовић, Душан (1960), *Неки општи и акценатски проблеми говора зоне Раче Крагујевачке*. — ГФФ, књ. V, Нови Сад, 163—184 + карта.

Јовић, Душан (1968), *Трстенички говор*. — СДЗб, књ. XVII, XVI + 238 + карта.

Николић, Видан (2001), *Говор моравичког краја*.

Николић, Мирослав (1991), *Говори србијанског Полимља*. — СДЗб, књ. XXXVII, 1—548.

Пецо, Асим — Бранислав Милановић (1968), *Ресавски говор*. — СДЗб, књ. XVII, 241—366 + карта.

Радић, Првослав (1990), *Цртице о говору селу Мрче у куршумлијском крају*. — СДЗб, књ. XXXVI, 1—74.

Симић, Радоје (1972), *Левачки говор*. — СДЗб. књ. XIX, 1—618.

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ О ПРОУЧАВАЊУ ГЛАСОВНЕ ВРЕДНОСТИ ѣ У СРПСКОСЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ

(НА ГРАЂИ РУКОПИСА XII—XIV ВЕКА)*

НАТАША ДРАГИН

UDC 811.163.1

Кратак садржај. У овом раду на грађи рукописа XII—XIV века указује се на одређена методолошка ограничења и поступке у проучавању гласовне вредности ѣ у српскословенском језику. Посебно се разматрају следеће проблемске целине: а) дублети на ѣ/є; б) лексички екавизми у појединим основама; в) аналошка образовања; г) примери са могућношћу двојаке интерпретације; д) библијски цитати у оригиналним делима; е) страни рефлекси *јата*. Специфичност проблематике упућује на потребу детаљног проучавања и пописивања споменика са високим степеном доследности у бележењу ѣ ради њиховог лакшег груписања по хронолошком и регионалном критеријуму. На тај начин, с једне стране, створила би се потпунија представа о процесу екавизације српскословенског језика и његовом евентуалном територијалном варирању, а са друге, у извесној мери обогатила и сазнања из историјске дијалектологије када је реч о распрострањености и развоју говора са *незамењеним јатом*.

Кључне речи: српскословенски језик, гласовна вредност ѣ, методолошка питања.

Гласовна вредност ѣ једно је од кључних питања у транскрипцији српскословенских текстова, коме је до сада посвећивана знатна пажња. Неодвојиво од проблема дијалекатске основице аутора или писара, оно је у великој мери отежано чињеницом да овај стари глас[1] није дао јединствен рефлекс на целој језичкој територији,[2] а уз то су се до данас одржали и говори са тзв. *незамењеним јатом*.[3]

Досадашња испитивања српскословенских текстова потврдила су постојање екавске и икавске варијанте књижевног језика.[4] И док је икавизам потврђен у малом броју рукописа босанске скупине,[5] екавски рефлекс *јата* среће се у многобројним споменицима из различитих перио-

---

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика* који финансира Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије.

[1] Реч је о специфичном гласу који на словенском терену има веома широк и разноврстан спектар рефлекса за који не зна ниједна прасловенска фонема (Samilov 1964).

[2] Ивић 1991: 16—17; Samilov 1964: 41—51.

[3] Ivić 1959: 38—54; Ивић 1991: 18—19.

[4] Јерковић 1984: 59—60.

[5] Драгојловић 1997: 61—66, 75.

да српске редакцијске писмености. Након успостављања у XIII веку,[6] овај изговор ће представљати једно од главних обележја српскословенског језика до краја његовог постојања, независно од дијалекатске области из које потиче рукопис или његов писар.[7] Екавизам се, наиме, јавља и у богослужбеним књигама штампаним на ијекавском терену (Цетиње, Скадар, Горажде), сведочећи тако о уједначеној језичкој пракси унутар централизоване Српске православне цркве.[8]

У даљим проучавањима стога било би корисно већу пажњу посветити самом процесу екавизације српскословенског језика, будући да су из XIII столећа познати и рукописи у којима се чува *незамењено јат*,[9] а висок степен доследности у писању ѣ уочен је и у појединим текстовима из каснијих раздобља.[10] Намеће се, дакле, питање колико дуго је након појаве екавског рефлекса слово ѣ читано двојако, на старији и млађи начин.

У овом раду на грађи проучених рукописа XII—XIV века[11] које одликује висок степен доследности у бележењу етимолошког ѣ жели се указати на одређена методолошка ограничења и поступке приликом оваквих испитивања. Посебна пажња посветиће се и извесном броју дилема које је у решавању овог сложеног питања потребно узети у обзир како би критеријуми за одређивање поузданих екавизама међу истраживачима били у потпуности уједначени.

Дублети на ѣ/є

Од најранијих времена у редакцијским текстовима јављају се дублетне форме на ѣ/є које наравно не могу представљати поуздано сведочанство о екавској замени *јата*.[12] Праћење њихове фреквенције у тексту, међутим, може бити од значаја за одређивање дијалекатске основице писара. Наиме, уколико је у случају ових категорија фреквенција упадљиво на страни примера са ѣ с доста разлога се може претпоставити да је овај глас био присутан и у говору преписивача. Тако је, на пример, у МЧ[13] генерализована употреба ѣ у страним именима (аньдрѣꙗ Мк 13. 3)

---

[6] Први недвосмислено екавски рашки документ настао је око 1289. године (Ивић и Јерковић 1981: 200), а проучени редакцијски текстови показују да ће у истом столећу овај изговор продрети и у књижевни језик (Јеванђеља 1988: 19; Апостоли 1991: 8).

[7] Јерковић 1996: 6.

[8] Ивић 1994: 526.

[9] Грковић 1986: 47—48; Грковић-Мејџор 1997б: 73; Јерковић 1965: 11—12; Пешикан 1973: 75—76.

[10] Грковић-Мејџор 2000: 313—314; Драгин 2006: 115; Драгин 2007: 41—51.

[11] Као извор послужили су следећи споменици: Мирослављево јеванђеље (МЈ), Вуканово јеванђеље (ВЈ), Хиландарска повеља Стефана Немањића (ХП), Мокропољско четворојеванђеље (МЧ), Софијска служба светом Сави (СС), Хиландарски пуни апракос — Хил 8 (Хил 8), Слово светог Ћирила Солунског (СЋС), *Житије Симеона Немање* Стефана Првовенчаног (ЖСН), Бјелопољско четворојеванђеље (БЧ), *Житије светога Саве* Теодосија Хиландарца (ЖСС). Одговарајућу литературу о њима в. на крају рада.

[12] Куљбакин 1925: 97—100.

[13] Пешикан 1973: 75.

и позајмљеницама (ѥрѣѥмь Мт 12. 4), као и у прилозима гдѣ Лк 8.19, здѣ Мт 14. 8, идѣже Мт 6. 20 и везнику доньдѣже Мт 10. 23. Одступа једино где Јо 1. 40. Поређења ради напомињемо да је доминација форми са ѣ одлика и МЈ.[14]

Занимљиво је у том погледу и ЖСС[15] у коме се уочава извесна правилност у реализацији ових дублета. Опредељеност за форме са ѣ присутна је код следећих категорија (примери са е сасвим ретки или се не јављају): армѣниꙗ 237а/2, багрѣницѣ 152б/7, дрѣвы 136а/11, дрѣвнымь 107б/5, помѣноувь 144а/4, прѣмо 158б/18, птѣн'цемь 238б/18, слѣзена 136б/11; прилози вьковупѣ 99б/21, вьнѣ 163а/24, идѣже 106б/19, ин'дѣ 127а/17, ꙗвѣ 141б/14, гдѣ 99а/21, ѡндѣ 113б/20, здѣ 99б/8, везник дон'дѣже 121б/3. Варијанта са е, са друге стране, доследно се реализује код речи које имају изразито књишки карактер: календарско име стефань 118б/13, именице надеж/д/а 101а/6, ѡдеж/д/е 218а/15, стране речи на (–)ѣи(–)/(–)еи(–) као їєреи 102а/12, филоѳеи 140а/18, галилеи 216а/11 итд. Одступа једино корен *greb/grěb који је увек са е: погребатели 152б/20. Описано стање, дакле, такође је могло бити условљено присуством *незамењеног јата* у говору писара.

Напослетку, наводимо и пример БЧ у коме су ови дублети најчешће писани са е (код већине речи доследно) независно од тога да ли су у питању лексеме страног или словенског порекла.[16] Реализација датих форми у овом случају, дакле, могла је бити потпомогнута дијалекатском основицом са екавским рефлексом *јата*.

Лексички екавизми у појединим основама

У анализи посебну пажњу треба посветити лексичким екавизмима који не могу послужити као поуздан показатељ екавског рефлекса *јата*. У наведеним споменицима ове речи се углавном пишу са ѣ, али се у мањем броју потврда јавља и е у корену или основи:

а) целованиꙗ МЧ Мк 12. 38, целоуѥте Хил 8 41а/5—6, целованиѥ ЖСС 213б/11; оцепенѣваѥть Хил 8 255/16, ѡцепенѣвь ЖСС 213б/11. За ову црту зна и МЈ: целывати Мр XV/18. У питању је стара промена цѣ > *це*, која се у појединим штокавским говорима одиграла пре опште замене *јата*. Сродан процес, прелазак цѣ у *ца* јавља се и у бугарском и македонском језику,[17] што је највероватније било условљено отврдњавањем некадашњег меког *ц*.

б) ѿвеща Хил 8 1а/13, ѡтвещаваше МЧ Лк 23. 9, вещаѥть ЖСН 19/4, вещаѥть ЖСС 146а/5, ѡбеща се Хил 8 71в/1—2, ѡбещаше МЧ Мк 14. 11, ѡбеща ЖСН 62/9, ѡбещал' се ЖСС 180б/1. У МЈ примери овог типа су чак представљали већину.[18] Екавизам у *обећати* иначе познат је и ијекавским говорима.

---

[14] Куљбакин 1925: 98.
[15] Драгин 2007: 42—45.
[16] Стојановић 2002: 147.
[17] Samilov 1964: 121—122; Младенов 1979: 99; Конески 1965: 44.
[18] Куљбакин 1925: 98.

в) телеса МЧ Мт 27. 52, телеси Хил 8 41в/8, телесь СС 9б/19, телеса ЖСН 51/4, телеси ЖСС 246а/23. За овај лексички екавизам такође знају и неки ијекавски говори.

О ширини изоглоса, када је у питању распрострањеност наведених лексема (под а, б, в), сведочи и Пантелејмонов апостол, рукопис босанске редакције, за који је утврђено да су га преписали писари икавци.[19]

Типолошки овој групи примера припадају и речи у којима на месту є стоји ѣ:

а) презентски облици ѡбрѣщем се ЖСС 99а/5, ѡбрѣщеши ЖСС 130б/22, прїѡбрѣщемь ЖСС 197а/10 (у ЖСС увек су написани са рѣ на месту старословенског ро). Код ових глагола замена ѣ и є среће се и у ВЈ где „Симеон пише обрести чешће него обрѣсти".[20] Како форма *обрести* представља стари лексички екавизам, присутан и у данашњим ијекавским говорима, наведено колебање могло је бити условљено мешањем народних и књижевних облика.[21]

б) елѣнь МЈ 358а/20, ѥлѣнь СС 9г/13. Дијалекатске форме *јелин*, *љељен*, како сматра Куљбакин,[22] показују да је овде заиста могло бити старо ѣ, као у речима *корен* и *јасен*.[23]

в) корѣне МЧ Мт 13. 21, корѣниꙗ Хил 8 109г/15. Лик са *јатом* лексичко је обележје штокавског дијалекта,[24] док се у споменицима канона јављају само форме са *е*.[25]

У поменутим рукописима екавизам је потврђен и у основи (добро)дѣтѣл-: дѣтели ЖСН 55/19, добродѣтели ЖСС 118б/4. Примери овог типа, међутим, могли су се јавити и као резултат дисимилације вокала у суседним слоговима.[26]

Мешање графема є и ѣ у примерима камени ЖСС 163а/7 (< стсл. камѣнъ) и камѣн'ныхь ЖСС 107б/12, камѣн'ныѥ ЖСС 114б/24 (< стсл. каменьнъ) такође није поуздан показатељ екавизма, будући да су се још у старословенском периоду, после губљења *полугласника* у слабом положају, краћа и дужа форма овог придева у већини падежа изједначиле. Осим тога, треба имати у виду да су паралелна образовања глагола окаменити / окамѣнити од именичке и придевске основе потврђена већ у канону.[27]

Аналошка образовања

Замену графема ѣ и є у извесном броју облика могуће је објаснити њиховим аналошким образовањем, те стога они не могу послужити као поуздан показатељ фонетских измена:

---

19 Уп. Куна 1995: 182—183.
20 Врана 1967: 54.
21 Врана 1967: 54—55; Уп. Стојановић 2002: 141—142.
22 Куљбакин 1925: 99.
23 Бошковић 1978: 402.
24 Бошковић 1978: 400—402.
25 СС 1994: 291.
26 Јерковић 1965: 12.
27 СС 1994: 408; Уп. Врана 1967: 54.

а) аналогија према **о* основама у облицима локатива множине консонантске промене: на небесѣхь Хил 8 37в/16, дрѣвесѣхь СС 11в/37, на телесѣ/х/ ЖСС 106а/7; за ове форме иначе зна већ МЈ: небесѣхь 343а/8, 20.

б) утицај тврдог обрасца сложене придевске промене на меки: Л јд. вь послѣднѣи ЖСС 133а/11—12.

в) утицај сложене придевске промене на промену заменица: сѣи МЈ 349а/8, нѣи МЈ 338а/19, всѣи МЈ 341б/15, на нѣи ХП 1, на всѣи ХП 1, вь всѣи славѣ Хил 8 41г/2—3.

г) утицај **ĭ* промене на **jo*: по монастырехь ЖСС 111а/10; испитивање ЖСС[28] показало је да се ова именица, после отврдњавања *р'*, ни у другим падежима није мењала по **о* врсти: генитив множине по **ĭ* основи — монастыреи 120б/21, 122а/16, локатив једнине и множине по **jo* основи — вь монастиры 99б/16—17, вь ... монастїрихь 121а/19, вь ... монастырьихь 122а/5 итд.

До појаве одређене форме могло је доћи и под утицајем суседног облика унутар исказа. На пример, облик вь врьтпехь (са е место ѣ) могао је настати обичним преношењем наставка -ехь из претходног облика локатива множине по **ĭ* промени: вь горахь и пропастехь и вь врьтпехь ЖСС 112б/18—19.

Примери са могућношћу двојаке интерпретације

Анализу гласовне вредности ѣ отежавају и облици који у одређеном реченичном контексту добијају могућност двојаке интерпретације те се не могу сматрати поузданим екавизмима:

а) генитив једнине или екавски наставак у дативу: ѡчищаѥте вьнѣшнеѥ цьклѣнице и блюдоу МЧ Мт. 23. 26.

б) вокатив једнине придева неодређеног вида или прилог на -ѣ: стран'нолюбїа и нищепитѣнїа сь ѡцемь твоꙗ и юже ѡ гй любовь имате кь стымь монастыремь паче же кь ватопедоу доброѣ творите добро бо и приѥт'но прѣ/д/ бмь ѥже всако ѡ бзѣ нь оубо самѣхь тьчию вь врѣме живота вашего спсаѥте оубо блгоразоум'не ꙗко блгь прїими мои сьвѣть ꙗко ѿ ба блгаа ти исходатаюшоу ЖСС 126а/5—13, нинꙗ оубѡ прѣд' те бл/ч/вити се приидѡхомь моли ѡ нась бгоугод'не да беспакост'но вь своꙗ си ѡтидемь ЖСС 227а/13—16.

в) прилог на -ѣ или акузатив множине придева с наставком -е из народног говора: и абиѥ градѡмь сего ѡзидавь и трапезꙋ вьз/д/вигь ѿ основаниꙗ и келїѥ довольне братїи сьз'давь ЖСС 128а/18—21. Детаљна анализа ЖСС[29] је показала да писар прилоге на -ѣ доследно (96 пута) пише по етимолошком правопису. Уколико би се овај и претходна два примера тако тумачили, била би то једина одступања у том погледу. С друге стране, облици вокатива једнине увек (16 пута) имају -е, а облик довольне — ако се интерпретира као придев — не би био усамљен пример акузатива множине по именичкој промени са наставком из народног језика.[30]

---

[28] Драгин 2007: 47.
[29] Драгин 2007: 49.
[20] Драгин 2007: 96, 111.

г) номинатив једнине мушког рода активног партиципа презента у неодређеном виду или треће лице једнине аориста: ма҃твоу же вьзьмь бг҃омоудрыи сава ѿ игоумена и ѿ прпо/д/бнаго си ѡц҃а и много множьство работающихь сьвькоупивь ꙗко вь малѣ врѣмени многа хоте сьврьши/т/ ЖСС 128а/12—16, пришь/д/ же бл҃гочьстивомоу цр҃оу ѿходноѥ цѣлѡваниѥ дати ѥмоу хоте ЖСС 189а/12—14, оувѣрити же се хоте вещию аще ть самь ѥ/с/ неѡфить и вьзискавь дрѣвиꙗ на них' же роукама ѡпираѥ се по зем'ли прѣсмикаше се ЖСС 248б/18—21; что же оубѡ смѣрен'номоудраа ѡна и праведнаа дш҃а иже хвали и почьсты ꙗко хоулы и бес'чьстиꙗ ненавиде ч'то хотѣаше сьтворити виде цр҃а неповиноующа аще не прьвѣѥ ѡнь цр҃а воли покорит' се ЖСС 186б/11—16 и сл. Појава активних партиципа у функцији самосталног предиката иначе није била необична појава у српскословенским текстовима.[31] Ако би се наведене форме, са друге стране, протумачиле као аористи, не може се до краја искључити ни могућност графијског угледања на глаголе код којих је друго и треће лице једнине аориста имало наставак -е.[32]

д) друго лице множине императива или друго лице множине императивног односно простог футура: оубо кои хощеши монастирь вь ст҃ѣи горѣ пад'ши се сего вьз/д/вигнете вашемоу ѿчьствоу ЖСС 127а/13—16.

Библијски цитати у оригиналним делима

Посебан проблем представљају цитати из Светог писма који се релативно често јављају у оригиналним делима средњовековне књижевности. Уколико се одређени пример налази у овом делу текста, он не може пружити неспорно сведочанство о екавском рефлексу *јата*. У таквим случајевима, наиме, увек остаје могућност да га је писар преузео из непосредног предлошка или одређене богослужбене књиге. Додатну тешкоћу стварају и текстолошке варијанте библијских списа које такође могу допринети кривим асоцијацијама у разумевању текста. На пример, у цитату (Приче 3, 3) мл/ѥ/тинѥ и вѣры да не ѡскоудѣють тебе ЖСС 141б/6—7 нејасан је падеж личне заменице ты, будући да постојећи речници уз глагол оскоудѣти не наводе сличан тип конструкције. У другом препису овог *Житија*, међутим, јавља се иста форма заменице, али уз други глагол: милостынѥ и вѣры да не ѡстаноуть тебе.[33]

Страни рефлекси јата

У српскословенским текстовима, као што је познато, могу се спорадично јављати и рефлекси *јата* карактеристични за друге редакцијске писмености. У преведеним списима овакви примери обично указују на провенијенцију непосредног предлошка или неког од ранијих преписа:

[31] Грковић-Мејџор 1997а: 27—28, 32.
[32] Јерковић 1997: 124.
[33] Даничић 1973: 68.

ѡблѧже се Хил 8 41г/4, исцѣлѧ Хил 8 90б/7, на нбсѧхъ Хил 8 116а/16 (црта типична за бугарске и македонске редакцијске текстове).[34] Поштовање етимолошког правописа, дакле, у овим случајевима, осим присуством *незамењеног јата* у говору преписивача, могло је бити подржано и преписивањем из страног извора. Све то додатно компликује одређивање дијалекатске основице писара, поготово ако се у рукопису јаве и ретки екавизми.

Појављивање страних рефлекса *јата* у оригиналним делима писаним изворно на српскословенском језику среће се ређе, и уколико није резултат графијске асимилације или обична погрешка, могло би упућивати на писара страног порекла: прилѧплѧти се ЖСС 196б/15, хлѧвь ЖСС 222б/13.[35] Доследност у писању ѣ у том случају могла је бити потпомогнута специфичним рефлексом овог гласа у говору писара странца, који му је олакшавао препознавање етимолошке позиције.

Посебан проблем, осим наведеног, представљају и српскословенски текстови из раног периода редакцијске писмености у којима је присутан руски утицај. Ретки екавизми у њима, наиме, могли су бити унети и из руских предложака, будући да се ова писменост одликовала раним изговором ѣ као *е*.[36] Такав је, на пример, случај са СЋС у коме је уочено више руских црта, док је једини екавизам забележен у речи тлещи.[37]

*

У најкраћим цртама ово би били методолошки оквири које је потребно имати на уму приликом сличних испитивања српских редакцијских текстова. Наведене напомене је нарочито важно узимати у обзир приликом каталошке обраде рукописа, будући да се тада обично не наводе потврде за одређену особину у тексту или се то чини са минималним бројем примера. Испитани рукописи показују да је у оваквој обради материјал потребно сагледати и у обрнутој перспективи скрећући посебну пажњу на споменике у којима се уочава висок степен доследности у писању ѣ, независно од тога да ли се у њима јављају поуздани екавизми или не. Присуство малог броја поузданих екавизама, наиме, још увек не мора значити да се и говор писара одликовао екавским рефлексом *јата*, будући да се примери овог типа могу објаснити и књишким изговором.[38] Ради извођења што поузданијих закључака, како показује предочени материјал, неопходна је примена два основна поступка: а) поређење одређених особина унутар самог споменика, што најчешће подразумева детаљно праћење њихове фреквенције и начина реализације кроз цео рукопис (унутрашња компарација); б) поређење са другим рукописима исте скупине (спољашња компарација).

Свеобухватним испитивањем и пописом што већег броја оваквих споменика омогућило би се њихово лакше груписање према хроноло-

[34] Грковић-Мејџор 1997б: 73—74.
[35] Драгин 2007: 50.
[36] Matthews 1950: 259; Уп. Врана 1967: 54.
[37] Драгин 2004: 182.
[38] Уп. Младеновић 1977: 8—9.

шком и регионалном критеријуму (припадност одређеној области, културном центру, писарској радионици, писару и сл.). На тај начин стекла би се потпунија представа о процесу екавизације српскословенског језика и његовом евентуалном регионалном варирању. Добијени резултати, осим тога, имали би посебан значај и за историјску дијалектологију, попуњавајући у извесној мери празнину која постоји на историјској језичкој мапи када је у питању распрострањеност и развој говора са *незамењеним јатом* током и после појављивања различитих рефлекса овог старог гласа на штокавском терену.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Апостоли (1991): *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књига II*, *Апостоли* (редактор Вера Јерковић), Нови Сад.

Бошковић, Р. (1978): *Српскохрватско* корěнь. — Одабрани чланци и расправе, Титоград, 399—407.

Врана, Ј. (1967): *Вуканово еванђеље*, Београд.

Грковић, Ј. (1986): *Софијска служба светом Сави. Палеографска, ортографска и језичка испитивања*, Нови Сад.

Грковић-Мејџор, Ј. (1997а): *Партицији у српскословенском језику*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XL/1, Нови Сад, 21—39.

Грковић-Мејџор, Ј. (1997б): *Хиландарски пуни апракос из XIII века (Хил 8)*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XL/2, Нови Сад, 69—81.

Грковић-Мејџор, Ј. (2000): *Хиландарска апокалипса Јована Богослова (Хил 474)*. — Јужнословенски филолог, LVI/1—2, Београд, 311—320.

Даничић, Ђ. (1973): Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве*, Издање Ђуре Даничића. Приредио и предговор написао Ђорђе Трифуновић, Београд.

Драгин, Н. (2004): *Слово св. Ћирила Солунског у српском препису из XIII века*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVII/1—2, Нови Сад, 175—183.

Драгин, Н. (2006): *Филолошке напомене уз посланицу о језику ђакона Григорија*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLIX/1, Нови Сад, 113—121.

Драгин, Н. (2007): *Језик Теодосијевог Житија светог Саве у препису монаха Марка из XIV века*, Нови Сад.

Драгојловић, Д. (1997): *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад.

Ivić, P. (1959): *Der Vokal ě als lebendiges Phonem in den serbokroatischen Mundarten*. — International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, I—II, 38—54.

Ивић, П. (1991): *Путеви развоја српскохрватског вокализма*, Изабрани огледи, II, Из историје српскохрватског језика, Ниш, 5—74.

Ивић, П. (1994): *Књижевни и народни језик код Срба*. — Историја српског народа, друга књига, Београд, 519—534.

Ивић, П. и Јерковић, В. (1981): *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад.

Јеванђеља (1988): *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књига I*, *Јеванђеља* (редактор Вера Јерковић), Нови Сад.

Јерковић, В. (1965): *Одлике српске рецензије у Житију Симеона Немање од Стевана Првовенчаног. Правописне и фонетске црте*. — Прилози проучавању језика, 1, Нови Сад, 1—30.

Јерковић, В. (1984): *Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему*. — Југословенски семинар за стране слависте, 33—34, Задар, 55—66.

Јерковић, В. (1996): *О транскрипцији српскословенских текстова*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, 25/2, Београд, 5—14.

Јерковић, В. (1997): *Језик повеље великог жупана Стефана Немањића манастиру Хиландару*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XL/2, Нови Сад, 123—139.

Конески, Б. (1965): *Историја на македонскиот јазик*, Скопје.

Куљбакин, Ст. М. (1925): *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Сремски Карловци.

Куна, Х. (1995): *Јат у Пантелејмоновом апостолу*. — Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд, 177—187.

Matthews, W. K. (1950): *The Phonetic Value of Jat' in Old Russian*. — Slavistična revija, III, 3—4, Ljubljana, 256—262.

Младенов, С. (1979): *История на българския език*, София.

Младеновић, А. (1977): *Напомене о српскословенском језику*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XX/2, Нови Сад, 1—20.

Пешикан, М. (1973): *Мокропољско четворојеванђеље из XIII века — споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености*. — Зборник за филологију и лингвистику, XVI/1, Нови Сад, 61—88.

Samilov, M. (1964): *The Phoneme Jat' in Slavic*, The Hague.

СС (1994): *Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Москва.

Стојановић, Ј. (2002): *Ортографија и језик Бјелопољског четворојеванђеља (13/14. вијек)*, Подгорица.

БИЉЕШКЕ О ВАЖНИЈИМ ОСОБИНАМА СУГЛАСНИЧКОГ СИСТЕМА ГОВОРА СРБА БАЊЕ ВРУЋИЦЕ КРАЈ ТЕСЛИЋА

МИЛАН ДРАГИЧЕВИЋ

UDC 811.163.41'282(497.6)

Кратак садржај. Приказ важнијих особина сугласничког система говора Срба Бање Вруђице — полуурбаног насеља из средишњег дијела сјевероисточне Босне — мотивисан је колико настојањем да се саопшти изворни дијалекатски податак више из говора једног досад готово неистраживаног ареала, толико и жељом да се употпуне спознаје о размеђама између говора херцеговачко-крајишког (источнохерцеговачког) и говора источнобосанског (ијекавскошћакавског) дијалекта.

Кључне ријечи: говор Срба Бање Вруђице, сугласнички систем, херцеговачко-крајишке (ијекавскоштакавске) и источнобосанске (ијекавскошћакавске) размеђе.

УВОДНА БИЉЕШКА

0. О неким особинама говора Срба Бање Вруђице писао сам у два маха. Први пут 2005. године у раду у коме су изложени подаци о замјенама старог вокала јат (ѣ) и некадашњих сугласничких скупина **st' (*sk')* и **zd' (*zg')*,[1] а други пут 2006. године у прилогу у коме су разматране неке друге појединости које карактеришу вокалски систем наведеног говора.[2] У првом од два поменута прилога изложио сам, између осталог, и нешто више података о Бањи Вруђици, проведеним истраживањима, као и циљевима због којих су вршена.[3] Овај прилог писан поводом јубилеја проф. др Мате Пижурице, редовног професора Универзитета у Новом Саду и секретара Одељења за књижевност и језик Матице српске, представља у ствари наставак излагања грађе прикупљене током августа 2004. и јула 2005. године у говору старијих припадника оних вруђичких породица које се овдје сматрају старосједилачким.[4] Као и претходна два, и његово су објављивање — ако се изузме поменути свечарски повод — мотивисала ова два разлога: а) с једне стране, настојање

---

[1] В. Драгичевић 2005, 21—36.

[2] Рад у штампи у XI/1—2 књ. часописа *Српски језик* (Београд).

[3] В. Драгичевић 2005, 21—23. О самој Бањи Вруђици, иначе, и тамошњем здравствено-туристичком комплексу — на овај или онај начин — писано је много у нашој литератури. Исп. о томе нпр. Гњато—Маријанац 1996. и тамо поменуту литературу.

[4] О томе да се термин *старосједилачки* овдје употребљава условно в. Драгичевић 2005, 22 (у напомени под текстом).

да се саопшти изворни дијалекатски податак више из говора једног досад готово неистраженог ареала, и б) с друге стране, жеља да се употпуне наше још увијек доста скромне спознаје о размеђама између херцеговачко-крајишких (ијекавскоштакавских) и источнобосанских (ијекавскошћакавских) говора. О једном и другом,пак — у најкраћим цртама — саопштавам сљедеће.

ГРАЂА

Судбина сугласника х и ф

1. О томе да је судбина велара *х* у овдашњем говору у основи онаква какву сусрећемо и у главнини других српских народних говора — оних из ближег и ширег окружења, као и оних даљих и најдаљих — рјечито говоре потврде у којима:

а) х > ø:

àјвāн, ајва́нчеӣу, àјде, àјмо, àљине, èвӣа, èвӣӣ, Èрцеговна, у Èрцеговну, èрцеговачкō, ѝљада/ѝљеда, ѝљаде, ѝљаду, ѝљедиӣӣ, ла̂д[т]*, ла́дан, ла̂дӣ, ла́дна, ла̂днā, ла́дно, ла̀че, љѐб*[п]*, љéӣак* (< хаљетак), *ôдā, ódajȳ, ѐрōз*[с]*, ѐӣēл, ѐħе, ѐħемо, ѐħеӣ, ѐħу, ра́на, ра̂нӣмо, за ра́ну, ра̂сӣ* (< храст), *ра̀сӣовна, Ѐвāӣ, Рва́ӣи, Рва́ӣима, Ѐвāцкā, ѐвāцкӣ, у Ѐвāцкȳ, ħѐла, ħѐли, ħѐо/ħѝо, ħѐӣ/ħѐӣи, Усѐ*[ј]*ин*;

вѐра (< врха), *вѐрō, на вѐру* (< на врху), *у īра̀у, Дôви* (< Духови), *изла́ди, исӣрелаħи́вали се, ма̀уна, мјѐȳр, ѐврō, ѐлāдӣ, ѐлāдӣм, ôр* (< ухор = креста), *ѝо, Шêр* (< Шехер), *ѝ Шēр, у Ше́ру,* ко̀са *ш̱ê̱рка, ш̱ê̱ркама, ш̱ê̱рке, ш̱ê̱ркӣ*;

не *би* ја̂, *вѐ, īра̀, ѐобрӣ* кома́дā, *до́ħо* та̀мо, из *ѐубокӣ* плани́нā, *ка̀квӣ* ѐħеш, *крȳ, лѐīо* тȳ, нѝко од *мла̀ħӣ, мѐ*[ј]*ӣ* ро̀дитēљā, на̀ *њӣ, ѐдо* ја̂, *ѐдмā/ѐмā, ѐсӣадо, ӣѐко, ӣѐедо* ѐнō, *ӣѐчē* ја, от *ӣрѝӣрēмљенӣ* дрвā, *рѐко* му ја̂, од *р*[и]*ја́ӣкӣ* даса́кā, *сва̀каквӣ* би́ло, от *свӣ* се́лā, *свѐ*[ј]*ӣ* крâвā, *сла̀ӣкӣ* кола́чā, *ӣӣ̂* лѐнāцā, *увр* гла́вē.

б) *в* се јавља на мјестима ранијег *х*:

бȳва, бȳвā, бȳве, īлȳва, дȳвāн, дува́на, крȳва, крȳвом, кȳвā, кȳвали, кȳвало се, кȳвāно, мȳва, мȳве, ӣа̀зува, ӣа̀зувōм, ӣје́вē (< пјехе), *скȳвало се, сӣрѐва, сӣрѐве, су́ве, су́ви, ѝво, изà ува, нà уву*;

ва̀здȳв, īлȳв, Јѐлāв (< Јелах), *крȳв, ѐħȳв, ӣа̀зув, ӣа̀сӣȳв, сȳв.*

в) *ј* се јавља на мјестима ранијег *х*:

īри[ј]*ѐӣа, ма̀ħи*[ј]*а, ма̀ħи*[ј]*и, ма̀ħи*[ј]*ин, Ме́*[х]*о, у Ме́*[х]*ē, Ме́*[х]*ин, Ме́*[х]*ина, њѝ*[ј]*ā* су три̂, *за̀ њи*[ј]*ā, њѝ*[ј]*ā* двѐ[ј]ица, *њѝ*[ј]*ов, њѝ*[ј]*ови, њѝ*[ј]*овӣм, њѝ*[ј]*овōм* ѐцу, *сна̀ја, сна́јā*.

г) *х > к:*

сирѐмāк, сирома́ку, ӣѐӣик.

Напомињем да се старије *кӣ/кħ* добро држи у: *ѐркӣаӣ(и), ѐркħē* и д., те да се редовно употребљавају и ликови форми: *ѐрас, ѐраса, ӣод ѐрасом* и сл.

Обично се говори: *ѐвāли се, ѐвē се* / *ре́ве се, ѐħа* и сл., а спорадично јављање ликова типа: *хѐвāли се*, биће да је резултат хиперкорекције по-

такнуте употребом протетско *х-* у сличним формама у данашњем хрватском и бошњачком књижевном језику.

Судбина групе *хв-/-хв-* видљива је из примјера наведених у т. 10.

2. Ова општа процјена по којој сугласник *х* у овоме говору има судбину као и у главнини других наших говора, дабогме, не значи и да је он посве непознат. Добро знана дејства оних посредника који шире норму књижевног језика о којима су писали многи — међу којима и проф. М. Пижурица[5] — и овдје резултирају његовим јављањем у спонтаним казивањима чак и најрепрезантивнијих информатора: *ха̀љина, ха̀љине, хѐмӣјскā ѐлӣвка, хѝљада, хла̀че, хло̑р, Хр̀вāт, оӣ Хрва́тā, Хр̀вāцкā, хр̀вāцкӣ, Хр̀воје; пӣ вр̀ху, кȳхиња, ис кȳхиње̄; ва̀здȳх, пӣа̀стȳх, Са́лих* и сл. Фреквенција тих јављања, међутим, таква је да се и употреба сугласника *х* у говору врућичких Срба може уврстити у ред оних језичких појава за које проф. Д. Брозовић тврди да их „prav[oslavci] ipak poznaju iako ih sami (…) ne upotrebljavaju produktivno poput (…) muslimana".[6] Оваквој рестаурацији „умјереног интензитета" велара *х* у сугласнички инвентар говора овдашњих Срба — сличној оној коју је проф. Пижурица биљежио у говорима околине Колашина[7] — изгледа, у најновије вријеме доприноси и чињеница да је у новоформираном бошњачком језику овај сугласник добио статус неке врсте заштитног националног знака. На моје честе провокативне опаске због изостављања сугласника *х* информатори су углавном реаговали „скромним" полуироничним признањима типа: „*А шӣта̀ мѐдремо — са х̀ сла̀бо сӣо̀ӣмо*!"[8]

3. Реинтеграција сугласника *ф* у консонантски систем овога говора спроведена је знатно досљедније. Исп.:

фа̀брика, фа̀брике, фа̀мӣлиӣа/фа̀ме̄лиӣа, фа̀ме̄лиӣе̄, фа̀мӣлиӣи, фа̀мӣлнӣ̄ја, фа̀рцāīк (према њем. *Feuerzeug*), *фиӣа́кер, фиӣа́кере, фиӣа́кери, Фили́пӣовић, фи̑н, фѝниӣе̄* пла́тно, *фи̑но, фѝнцāн, фла̀ша*, го̀ри се *флѝпӣри* тѐса̄ли, *фрѝшка, фрља̀кā, фрља́кнō, фр̀тāљ, фрȳштук, фрȳштуци, фȳруна, фȳрунама, фȳруне̄, фȳчиӣа*;

кара̀нфил, ко̀фа, ӣла̀фōн, ӣлафо́нā, со̀фра, ћȳфлӣнīе;

īрȳ̀ф, до̀лāф (= висећа кухиња), *ча̀шаф*.

На мјестима сугласника *х* спорадично сам га слушао у: *кȳфина, кȳфине̄*, а уз обавезно: *кафа̀на, кафа̀не̄, у кафа̀ну*, говори се: *ка̀фа* и *ка̀ва*.

Једнако тако могуће је чути у говору сваког појединца ликове типа: *јѐфӣӣн, јѐвӣӣн* и *јѐӣӣн*.

За свођења типа *хв-/-хв- ф-/-ф-* в. потврде наведене у т. 10.

Укупно узевши, дакле, положај сугласника *ф* у сугласничком систему овога говора нешто је стабилнији него у главнини других говора сје-

---

[5] В. Пижурица 1981, 82.

[6] Исп. Брозовић 1966, 193.

[7] Пижурица 1981, 82.

[8] На то да о поменутом детаљу, као чиниоцу који може утицати на брзину процеса реинтеграције сугласника *х* у консонантски инвентар говора босанских Срба, треба водити рачуна, скреную сам пажњу и у раду у коме су разматране особине говора мјештана села Бранешци из околине Челинца. Исп. Драгичевић 2003, 309.

верозападног огранка херцеговачко-крајишког дијалекта,[9] али је, изгледа, још увијек прерано да се говори о његовој пуној реинтеграцији у систем. Ово не толико због тога што се и овдје, као и у другим нашим говорима, супституције *ф* > *в* стабилно чувају у облицима оних ријечи које припадају категорији архаизама (тип: *èвта* (= седмица), *èвтӣ*), већ првенствено стога што нису необичне ни у формама неких ријечи које припадају тзв. активној лексици: *àсвалтӣ, àсволтӣом, пӣо àсвалтӣу* и сл.

Сонанти

4. Сонант *ј* се углавном стабилно чува у иницијалним позицијама ријечи: *јàње, јâњци, јàсле, Јéвтӣо, јèдан, јèдна, јèднӣч, јêжш, Јèлена, Јéлка, Јóво, јȕчē* и сл. Фреквенција примјера типа: *èдан, èдна, èднē, пӣо èдно двâ, èдну бомбóну*, таква је да се њихово јављање може сматрати и чистом случајношћу. У сваком случају, ни изблиза нема оне размјере какве нпр. има у говорима западније скупине[10] сјеверозападног огранка говора херцеговачко-крајишког дијалекта.[11]

Из интервокалних позиција, посебно између два *и*, *-ј-* се губи након чега долази до контракције секвенце *ии*: *здрàвӣ, нòвӣ, стàрӣ, чȋ*. Ваља, међутим, поменути да се у наведеним позицијама сонант *ј*, макар и у форми слабог прелазног гласа, често и чува: *дȉвиіӣ, здрàвиіӣ, нòвиіӣ* и сл. Слабо прелазно *ј* редовно се остварује и унутар вокалске секвенце *ио*: *бȉіо, дȉіо, бèсједиіо, вȉдиіо, вòлиіо, īовòриіо* и д. Ако се у оваквој секвенци неакцентовани вокал *и* дјелимично или у потпуности редукује, артикулација сонанта *ј* постаје изразитија: *вòлиіјō/вòлјō, īовòриіјō/īовòрјō, наȕчиіјō/наȕчјō, пȉонјō*, итд.

У финалним позицијама ријечи губи се иза вокала *и* у примјерима типа: *пȋ, пȉовӣ, пȉопӣ, сàкрӣ, сȋ, смȋ се* и сл. Ако му у сличним формама претходи неки други вокал, обично се чува: *дâј, мȉтāј, пȕцāј, пȕтȕј, слȕшāј, чуј*. До његовог губљења долази и у сантхијским везама типа: *бȋла е, мâлā е* свàдба, *цȕра е* дòшла, односно оним типа: *дâ-је* њѐму, *тво̂-је* òтац.

О његовим јављањима на мјестима ранијег *х* било је ријечи у т. 1. Напомињем да се, напоредо са *īȉспоћа*, говори и *īȉспоја*, а уз *сјȁњна*, слушао сам и *сјȁјна*.

Протетичко *ј-* обично се остварује у облицима именице *јȕлāр*, а нису ријетка ни његова јављања у форми *јȉпē* (напоредо са: *ȉпē*). У финалним позицијама секундарно *ј* остварује се у прилошкој постави *тȕ̂ј*.

---

[9] Исп. нпр. Петровић 1973, 67—68, Дешић 1976, 138—140, Петровић 1978, 67, Бјелановић 1978, 24. и Драгичевић 1986, 98—99.

[10] О могућностима условне подјеле сјеверозападних говора херцеговачко-крајишког типа на тзв. западну и источну скупину њихову в. Драгичевић 1986, 226—228, Ивић 1996, 146—147. и 1998, 121—122, те Драгичевић 2001, 86—87.

[11] Исп. Дешић 1976, 144—148, Петровић 1978, 68, Бјелановић 1978, 24. и Драгичевић 1986, 89.

5. Супституције типа *в* > *љ*, за које знају многи наши говори, овдје су изгледа непознате. Редовно сам биљежио: *цр̀вен, цр̀вена/цр̀вена̄, цр̀венкас(т̄)*. Исто тако, обавезно је: *ва̀ӣр, ваӣ́ра, ваӣ́ри*. Потврде за случајеве употребе сонанта *в* у интервокалним позицијама на мјестима сугласника *х* наведене су у т. 1, а оне у којима се јавља умјесто сугласника *ф* у т. 3. За неке друге случајеве његова јављања у интервокалним позицијама имам у прикупљеној грађи: *а̀ᵛут̄о, ја̀нуᵛа̄р, ӣа̀ᵛӯн, ст̄ѐᵛона, т̄ѐᵛоци, т̄ѐᵛо̄ца̄*. Хијатског је поријекла, нема сумње, и секундарно *в* у облицима ген. мн. *но̀ӣӯва̄* и *ру̀кӯва̄*.[12] О појавама губљења изворног *в* и јављања секундарног *в*, до којих долази у процесима упрошћавања сугласничких група, свједочи неколико потврда наведених у т. 10.

6. Од интересантнијих детаља који карактеришу употребу осталих сонаната помињем само ове:

а) Фреквенцију сонанта *р*, као и у многим другим нашим говорима, појачавају честе промјене *же* > *ре* у: *мо̀ре, мо̀рем, мо̀ремо, нѐ мерем, нѐ мере / нѐ море.* Прилог *одозго* обично се остварује у постави са партикулом: *о̀зӣо̄р*.

б) Секундарно *љ* често се јавља у компаративним формама *вѝш̱љӣ* и *вѝш̱ље̄*, а обавезно, умјесто *л*, у облицима позајмљенице *фр̀т̄а̄љ* (< њем. Viertel).

Уз рјеђе: *т̄јѐме*, обично се говори: *т̄љѐме*.

в) Секундарно *м* слушао сам у *о̀кт̄о̄мбар* и *ӣра̀мбаба*, а секундарно *н* у облицима именице *ӣра̀ндјед*ᵀ. Именица *бра̀двӣљ* реализује се понекад и у постави *бра̀двӣн*.

Л умјесто *н* редовно се јавља у формама: *ду̀лум* (< тур. dönüm), *ду̀лӯма̄*.

Неколико других појединости, које, такође, на извјестан начин утичу на проширивање или сужавање поља дистрибуције појединих сонаната, илуструју потврде наведене у т. 10.

Африкат̄ивни суг̄ласници

7. Да говор чува стабилан систем африката, потврђују и ове, махом насумице, изабране потврде:

а) *ха̀во̄, ха̂к, hòн, до́ће, ле́ћа, мѐћа, мѐћа̄ш̱, ӣрѐћа, ча̂ћ*;

б) *ха̀ћа, ће̂р, ћѝлим, ћо̀ш̱ак, ћу́т̄ат̄, врѐћа, ку̀ћа, ӣлѐће, но̂ћ*;

в) *цвӣ̀ет̄, цр̂ква, цр̂н, цу̀ре, но̂вци, о́вца, ко̀лац, ло̀нац, до̀т̄ац*;

г) *ча̀нак, ча̀ш̱а, чва́рци, чо̀бан, чу̀нак, вѐче̄, ки̂чма, о̀чев, жу̂ч, крѐч*;

д) *ца̂к, ца́мија, цѐӣ, цѝӣара, а̀мице, ба́цо, да̀јца, о̀ца, о̀ца̄к, ӣе̂нцер.*

Од именских ликова *жандар* и *цандар* овдје су, изгледа обичније фонетске поставе са африкатом *ц*: *ца̂нда̄р, ца̂ндари*. С друге стране, слушао сам само фонетизме форми: *Ма̀ћа̄р, Маћа́ри, Ма̀ћарска̄, у Ма̀ћарско̄ј* и сл. *Ђ* умјесто *ц* редовно се јавља у облицима именице *ђѐм* (= врста пекмеза), а о томе да се *ј* умјесто *ђ* понекад остварује у ријечи *ӣо̀споја* било је ријечи у т. 4.

---

[12] В. Дешић 1976, 232, Реметић 1985, 251. и тамо поменуту литературу.

О осшалим сугласницима

8. И остали сугласници изговарају се углавном као у књижевном језику, а извјесне посебности испољавају се претежно у виду чешћих дјелимичних десоноризација финалних опструената: *бȕбреī*[к], *бȕ̂ħ*[ħ], *īâз*[с], *īлâд*[т], *īрȁб*[п], *īрâд*[т], *īрȍб*[п], *зīлȍб*[п], *зȍб*[п], *зȕб*[п], *јêж*[ш], *кȍмād*[т], *кȕруз*[с], *лȕī*[к], *љȅб*[п], *мȅħед*[т], *нȍж*[ш], *ȍрōз*[с], *пāрадȁјз*[с], *снȉјеī*[к] и сл. Потпуне десоноризације наведених сугласника у поменутим позицијама, међутим, представљају знатно рјеђу појаву: *īрâш, лêш* (< лед), *млâш*.

Од других појединости које — на овај или онај начин — доприносе ширењу или сужавању поља дистрибуције појединих консонаната, издвајам ове:

а) Честа су, разумије се, асимилациона прилагођавања по звучности у везама типа: *двaез дрȕīō, ħе īȍш су сшȁновāли, з дȍбрīм, з дȍбрōм, ис кȕхињē, кāш се крáде, нис пȍшок, прȉш кућōм, шшо īȍш се мȍīло*, као и она (асимилација по мјесту изговора) типа: *бȅж њеīа, ȉж њē, ш ньȉм, ш ньȉма, ш ньóме*, итд. Даљинска асимилација предодредила је фонетизам именице *шȕбаша*.

б) Сугласник *б-* умјесто *ū-* понекад се јавља у ријечи *брȅзиме*, а, као и у главнини других наших говора, и овдје је према њем. *Wirtshaus* формирана лексема *бȉршија*. На то да се поставе прилога *опēш* каткад остварују и без финалног *-ш* (*ȍпē*/*јȍпē*) скренута је пажња у т. 4, а напомињем да се уз *шȳ* и *шȳj*, не мање често, говори и: *шȕде*. Једнако тако, у употреби су ликови прилога: *ȕвјēк, вȁвиʲēк* и *ȕвјē, вȁвјē*/*вȁјē*, односно они типа: *ȍндā* и *ȍндāк*.

в) Губљења завршног *-д* (испред безвучних *-ш*) обична су у везама типа: *ка-сам рáдиʲо, ка-сам у шкȍлу ȉшō, ка-смо бȉли, кȁ-ħē дȍħи, ко-дјȅвера, ко-ħāкā, о-сȕкна, о-шȉфуса, о-цȉīлē, сȁ-ħē ȍни* и д., а финалног *-з* у онима типа: *ȉ-собē, ȉ-шумē, крȍ-земљу, нȉ-зīд* и сл.

*О групама *st' (*zd') и *sk' (*zg') и резултатима новог и јекавског јотовања*

9. Наведену проблематику разматрао сам и у помињаном раду који је објављен 2005. године.[13] Најкраћи преглед онога што је тамо о свему овоме речено може се свести на ових неколико основних обавјештења:

а) Присуство секвенце *шħ* као рефлекса старих сугласничких скупина **st'* и **sk'* представља и данас изразиту особину говора старијих представника стариначког дијела популације врућичких Срба: *бȕњūшħе, īȍдūшħе, īрȁблūшħе, зȅмљūшħе, ȉшħē, ȉшħȳ, дīњūшħе, ūрȗшħ, шħȃū* и сл. Сугласник *ш* се у овој секвенци изговара мекше од стандардног, због чега је, можда, боље говорити о рефлексу *ш'ħ*. Потврђено је и присуство тзв. *ćаквизама*, на које је прије нешто мање од педесетак година упутио и проф. И. Брабец[14]: *бȕњūćħē, īȍдūćħе, лȁнūćħе, ćħȃū* и д., односно:

[13] Исп. Драгичевић 2005, 26. и 28—29.
[14] В. Брабец 1959, 421.

ӣра̏бљӣће, јѐчмӣће, ћаӣ, ш̱тӣ̀лӣће и др. Присуство секвенце *жђ*, као супституента слабо фреквентних старих скупина **zd'* и **zg'* потврђено је примјерима: *звѝжђӣте, звѝжђāли* и *мѐжђанӣ*.

Нормално, пошто су процеси штакавизације овога говора у данашње вријеме увелико узели маха, у говору истих информатора нису необичне ни форме поменутих ријечи са рефлексима *ш̱т*: *ӣо̀дӣш̱те, ӣра̏бљӣш̱те, ӣ̀ш̱тер, зѐмљӣш̱те, ѝш̱тӣ̄, кѝ̀ђӣш̱те, ш̱та̂ӣ* и д., односно оне са рефлексом *жд*: *мѐжданӣ*. Млађи потомци врућичких старосједилаца данас углавном употребљавају само ове, штакавске ликове ријечи.

б) Ново јотовање досљедно се остварује у: *ӣвѐжђе, ӣвѐжђом/ӣѐжђом, ӣро̂жђе/ӣро̀жђе, здра̂вље, ли̂ш̱ђе, ӣрӯ̂ђе, снѐ̀ӣље/сно̂ӣље*, али се напоредо са: *дѝвљӣ, кра̏вљē* и *ӣа̀ђӣ*, говори и: *дѝвӣ/дѝвиⱼӣ, кра̏виⱼē/кра̏виⱼō* и *ӣа̀сӣ/ӣа̀сиⱼӣ*. Такође, уз чешће ликове: *до̂ђē, на̂ђēш̱, на̂ђē* и др., сусрећу се и нејотоване форме типа: *до̂јдē, на̂јдē, на̂јдӯ*, а уз обичније: *сӯ̀ӣра*, спорадично се остварује и постава: *сӯ̀ӣра*.

Испред секвенце *је* < *ѣ* јотују се обавезно само сонанти *л* и *н*:[15] *жсѐљезо, ко̀љено, љеӣо̀та, љѐӣо, ӣ̀љѐва; Њѐмачка̄, њѐмачки, њѐжан, сњѐӣови* и сл., а дентали *д, ӣ, з* и *с* само у ограниченом броју лексичких случајева: *ђѐ, мѐђед*[т], *мѐђедица, нѐ̀ђе, нѝ̀ђе, сва̀ђе; ѝш̱ђераӣ, дђераӣ, ђѐӣ, ђѐла, ђѐли; ѝзесӣ; бѐсѐда, ӣо̀сѐкли, сѐсӣ, сѐде, сѐђи* и д.

Судбина неких других сугласничких група

10. Њихово чување или упрошћавање видљиво је из сљедећих потврда:

бз-	*зо́ва, здв*[и]*ка*;
-вд-	*о́вде, о́вди*, али и прилично често: *о́де*;
-вљ-	*ѝӣравља̄, ѐсӣавља̄мо*, напоредо са: *ѐсӣаља̄мо, ӣриӣӣѐсӣаља̄м*;
-вт-	*ѐвӣа* (= седмица), *ѐвӣӣ, ш̱евӣѐлија* (= дивља бресква);
гв-	*ӣвѐжђе, ӣвѐжђенӣм ш̱ђа́ӣовма*, и: *ӣѐжђе/ӣѐђе, ӣѐжђенӣ ӣлѝ̀ӣ*[к];
гд-/-гд-	Преовлађују јекавска упрошћавања типа: *ђѐ, нѐ̀ђе, нѝ̀ђе*, али нису ишчезли из употребе ни икавски ликови прилога *нѐ̀ӣди* и *нѝ̀ӣди*.
гл-/-гл-	*ӣла́ва, ӣла̂д*[т], *ӣла́дна, ӣлѐдаӣ, ма̀ӣла, сӣѝ̀ӣли, ѝ̀ӣледа̄, ѝ̀ӣледаӣ*;
-гм-	Обично је: *бо̀ме, дабо̀ме*, али посредством посредника који шире норму књижевног језика у новије вријеме продире и: *бо̀ӣме*.
гн-	*ӣниⱼе́здо*, али исто тако и: *ӣньо̂ј*;
-гњ-	*ја̀ње, ја̂њци, ја̂њцима*;

[15] Уз напомену да је редовни континуант префикса *нѣ-* секвенца *не-*: *нѐко, нѐкав/нѐкакав, нѐкӣ, нѐш̱то* и сл.

-дгл-	*пої̄ла̀ва̄ч* (< подглавач = јастук);
дл-	*дла̏ка, дла̏н*, па и: *длиј̑е̏то*;
-дм-	Чешће је у употреби: *ѐдма̄*, али се чује и: *ѐма̄*.
дн-/-дн-	*дно̀, дне̂внӣк, јѐдна, јѐдно̄ч, у̀падне̄*, али и: *ѝспане̄, па̀не̄*;
ждр-	*ждрѐбна, ждриј̑е̏бац*;
жл-	*жлѝј̑еб*[п]*/жл*[и]*је̂б*[п] и *жљѐб*[п];
-зд-/-зд	*бра̀зда, у бра̏зди, но̀здрва, ї̄ро̂зд*;
здр-/-здр-	*здра̀в, здра̂вље, на̀здра̏вӣ, по̀здравиј̑о*;
-зј-	*у̀зјашӣ, у̀зјашиј̑о, у̀зјашила*;
-зљ-	*ѝжљӯбе̄* и *ѝзљӯбе̄*;
зр-/-зр-	*зрѐо, зрѐла, ра̀зрезаш̄, али: здра̀ка*;
кв-/-кв-	*ква̏сац, ква̏чак, бу̀ква, ло̀ква, це̂рква*, уз обавезно: *ко̀чка* (= квочка);
кл-/-кл-	*кла̂с, кле̏пац, кле̏чала, клиј̑е̏шћа/клиј̑е̏шта, кли̂ш̄, ву̏кла, сву̏кла, ту̏кла*;
кљ-/-кљ-	*кљу̂ч, кљу̏чови, про̀кљука, прокљу̀чаш̄*;
-кн-	*су̏кно, о-су̏кна, су̀кнен̄, су̀кнена̄...*, уз ријетко: *су̀клен̄*;
-кс-	*ру̀са̄к*;
-кт-	*но̀кти, но̀ктима, на̀ ла̄кту*;
кћ-	*ћѐр-ћѐри-ћѐрима, ћѐрка-ћѐркѐ-ћѐркама*;
-кч-	*дру̀кчија̄, дру̀кчиј̑е̄*;
-лк-	*а̀лка, Јѐлка, ма̏лко, Ми̏лка*;
-мд-	*седамдѐсе̄ш̄, осмдѐсе̄ш̄, осамдѐс*[3] *ї̄дӣна̄*;
мл-/-мл-	*мла̂д, мла̂ди* (= невјести), *мла̀диј̑о̄ци, млѝво, млѝн, са̀млиј̑о*;
мљ-/-мљ-	*мљѐти, зѐмља, зѐмље̄, зѐмљанӣ*;
мн-/-мн-	*мно̀ї̄о, мно̀ї̄и*, и рјеђе: *мно̀ї̄о; ї̄у̏вно*, напоредо с рјеђим: *ї̄у̏мно*;
-мт-	*па̂нтӣм, у̀панӣј̑о*, уз — утисак је — рјеђе: *па̂мӣш̄* ôн;
-мш-	*ко̀мшија*, и: *ко̀ншије*;
-нд-	*комада̀н̄ш̄, комада̀нта*;
-пк-	Обавезно је: *клу̀ко* (= клупко), *клу̀ка*;
-пн-	*ка̀не̄, ка̀нӣти*;
пс-/-пс-	*со̀ва̄ли, су̀јӯ, тѝвсија*, али: *пси̏*;
пт-/-пт-	*тѝца, тѝце, лѐптӣр, ло̀пта*;
пч-/-пч-	*чѐла, чѐле; ко̀вча, ко̂вча̄*, уз: *за̀копча̄*.
пш-/-пш-	*шѐница/шѐ̏нца, шѐничнӯ по̀ї̄ачу, љѐпша̄*, и: *љѐвше̄/љѐшве̄*;
-пшт-	Редовно је: *о̀пштӣна*.
свђ-/свр-	*свје̏ддци, свје̏ддчӣ, свје̏ддчиј̑о*, и обавезно: *швра̀ка*.
сл-/-сл-	Досљедно је: *сла̀ва, сла̀ш̄, слѝка* и *шљѝва*, а такође и: *ї̄у̀сле, ї̄у̀сла̄р*, односно: *бла̀ї̄осо̀в, бла̀ї̄осо̀вит̄*.
-см-	*пи̏смо, пјѐсма*, али и: *по̀љу̏бишмо, по̀пишмо, рѐкошмо*;
ст-/-ст-/-ст	*ста̀вит̄, ста̀јат̄, ста̀кло, сто̀ма̄к; ко̀сти, ла̀ставица, пр̀сте̄н, ра̀стала се, у̏ста; вла̂ст̄, ко̂ст̄, кр̀ст̄, ма̂ст̄, нѐра̄ст̄, по̂ст̄, ча̂ст̄*, уз: *ма̏стан* и *ма̏сан, свјѐстан* и *свјѐсан*, те: *два̏не̄ст̄* и *два̏не̄с, једа̀не̄ст̄* и *једа̀не̄с, ше̂ст̄* и *ше̂с*;

стр-/-стр-	*стра̀н^{и}ца, стра̀њаче*, као и обавезно: *дштра, дштрит*;
-сц-	*пра̀сци, пра̀сце*, напоредо са: *дицитлѝна, дицитлѝне*;
тк-/-тк-	*тка̀т, тка̂, тка̀ла, тка̀н̥ца, мо̀тка*, али и редовно: *ко̀, нѐко, нѝко*;
-тс-(< -дс-)	*о̀сјеће, о̀сјечена*, уз: *осѐл̥ла* и *отсѐл̥ла*;
-тск-	*ље̏цки, Ра̀цка̄, у Ра̀цкӯ, свјѐцки ра̀т*;
-тст-	*дѐвестӣ, пе̂стӣ*;
-тств-	*боја̀ство/бо̀јаство, сро̀ство*;
тх-	Према *тхор-* < *дъхор-* обично се говори: *тво̀рић*.
-ћк-	*во̀ћке, срѐћке*;
-ћн-	*бо̀жићнӣ, во̀ћнӣ, но̀ћнӣ*, па и: *срѐћна, срѐћни*, напоредо са обичнијим: *срѐтна, срѐтни*;
хв-/-хв-	*фа́ла, фа́лит, фа́ли^{ј}о*, али: *у̀фатӣ*, уз — утисак је — чешће: *ва̀тат, у̀ватит, у̀вати^{ј}о*;
чл-	*чла́нак, чла́нци*; континуант старијег *човѣк* најчешће гласи: *чо̀ек*;
шк-/-шк-	*шко̂ла, шко̂ле; му̏шко, пу̏шка, пу̏шке*;
-шство-	*дру́штво*.

ЗАВРШНА ОПАСКА

11. Бољи познаваоци српских ијекавских говорних комплекса и овлашним увидом у напријед изложене податке о важнијим особинама сугласничког система говора Срба Бање Врућице могу закључити само једно — то да стање у овоме говору, у том погледу, не одудара много од оног стања које би се могло назвати одговарајућим просјеком карактеристичним и за главнину осталих говора који чине сјеверозападни огранак херцеговачко-крајишког дијалекта.[16] Изразитију посебност у овоме говору чини само чињеница да се у њему шћакавизми сусрећу у већој мјери него у осталим српским ијекавским говорима, и то како онима из најближег, тако и онима из нешто даљег сусједства. Остале евентуалне посебности спадају у ред оних ситнијих разлика какве се, иначе, увијек могу наћи унутар говора који чине компактан, могло би се рећи и јединствен говорни идиом. Због свега тога би се и одређење мјесто говора Срба Бање Врућице међу другим српским говорима — ако се узму у обзир само особине сугласничког система — најпрецизније могло исказати констатацијом по којој се овдашњи Срби служе херцеговачко-крајишким типом говора у коме има и примјеса источнобосанских ијекавскошћакавских говора. Сличну општу оцјену за говоре свих православних житеља усорске области дао је прије нешто мање од четрдесетак година проф. М. С. Филиповић.[17] Иначе, сами шћакавизми који се јављају у го-

[16] О сугласничким системима говора који чине сјеверозападни огранак херцеговачко-крајишког дијалекта постоје бројни подаци у научној литератури. Исп. нпр.: Петровић 1973, 63—90, Дешић 1976, 130—207, Петровић 1978, 64—85, Драгичевић 1986, 88—126. и Далмација 1997, 60—88.

[17] В. Филиповић 1969, 43.

вору врућичких Срба представљају импорт из шћакавских говора, а њихово устаљивање у овдашњем говору највјероватније је мотивисано истим оним разлозима којима и проф. С. Реметић објашњава њихово усвајање у говору какањских и зеничких Срба.[18] Специфичан географски положај Бање Врућице, као и посебни вишевјековни услови живота допринијели су томе да се шћакавизми овдје дуже очувају, баш као што и измијењене животне околности у новијим временима снажно потпомажу развој оних тенденција које воде ка њиховом радикалном напуштању.

Бања Лука

ЛИТЕРАТУРА

Бјелановић 1978: Živko Bjelanović, *Imena stanovnika mjesta Bukovice*, Split, 1978.

Брабец 1959: Ivan Brabec, *Istraživanje govora stanovništva na lijevoj obali Bosne*, Ljetopis JAZU 63, Zagreb, 1959, 421—422.

Брозовић 1966: Dalibor Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb, 1966, knj. 2, 119—208.

Гњато—Маријанац 1996: Рајко Гњато — Здравко Маријанац, *Бања Врућица* (*географско-балнеолошко-туристичка монографија*), Бања Лука, 1996.

Далмација 1997: Стево Далмација, *Ијекавски говори Поткозарја*, Бања Лука, 1997.

Дешић 1976: Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1976, књ. XXI, 316+карте

Драгичевић 1986: Милан Драгичевић, *Говор личких јекаваца*, Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1986, књ. XXXII, 7—241.

Драгичевић 2001: Милан Драгичевић, *Најзападнији српски говори данас*, Зборник за српски језик, књижевност и умјетности, Бања Лука, књ. I, 79—89.

Драгичевић 2003: Милан Драгичевић, *О говору села Бранешци у околини Челинца*, Српски језик, Београд, 2003, VIII/1—2, 303—314.

Драгичевић 2005: Милан Драгичевић, *О супституентима вокала јат (ѣ) и старих сугласничких група *st' (*sk') и *zd' (*zg') у говору Срба Бање Врућице крај Теслића*, Српски језик, Београд, 2005, X/1—2, 21—36.

Ивић 1996: Група аутора, *Република Српска Крајина*, Книн—Београд, 1996; П. Ивић, *О језику*, 143—158.

Ивић 1988: Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Зборник МС за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1998, књ. XLI, 113—132.

Петровић 1973: Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*, Нови Сад, 1973.

Петровић 1978: Драгољуб Петровић, *Говор Банције и Кордуна*, Нови Сад — Загреб, 1978.

Пижурица 1981: Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, Титоград, 1981.

Реметић 1985: Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*, Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1985, књ. XXXI, XIX+555.

Реметић 2000: Слободан Реметић, *О шћакавизму какањских и зеничких Срба*, Јужнословенски филолог, Београд, 2000, књ. LVI/3—4, 931—949.

Филиповић 1969: Milenko S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Građa ANUBiH, knj. XVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo, 1969, 1—169.

[18] Исп. Реметић 2000, 947—948.

МЕСТО И УЛОГА ТВОРБЕ РЕЧИ У МИНИМАЛНОМ РЕЧНИКУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

ЈАСМИНА ДРАЖИЋ

UDC 811.163.41'374.4

Кратак садржај. Творба речи као значајан сегмент усвајања, ширења и богаћења лексичког фонда у процесу учења страног језика требало би да буде презентована на посебан начин у минималним речницима. У раду се након дефинисања основних принципа за конципирање минималног речника српског језика дају аргументи и предлози како би се и принципи творбе речи представили у речнику и на тај начин кориснику омогућило лакше и брже ширење лексичког фонда.

Кључне речи: лексема, деривација, праг знања, српски језик, минимални речник.

1. *Језички минимум*

Будући да према европским стандардима савремена настава страних језика треба да почива на уједначеним начелима у домену обима и структуре граматичких и лексичких садржаја, те методолошких принципа при изради наставног материјала, приручника, уџбеника и тестова, неопходно је формулисати узусе који ће бити полазна основа за сваку даљу активност у тој области. Селекција и одабир лексичког фонда један је од битних сегмената у овом процесу. Лексички минимум назван *прагом знања* (Б1)[1] подразумева инвентар оних лексема које ће кориснику обезбедити комуникацију на страном језику у најпотребнијим доменима људског постојања и деловања.

Листе језичког минимума конципирају се на основу језичких и нејезичких параметара. Као најдоминантнији нејезички фактор издваја се корисник који има потребу да што брже, једноставније и лакше научи језик средине у којој дуже или краће борави. Овај прагматички критеријум условиће како избор и селекцију језичке грађе, тако и њену презентацију у речнику.

---

[1] У оквиру једног од пројеката овог Савета, названог *Заједнички европски оквир за живе језике* дефинисана је скала за процену знања, која предвиђа шест нивоа (уз могућност увођења и три међунивоа). Разрађена је с обзиром на то чије потребе треба да задовољи — ученика, испитивача/оцењивача и састављача тестова. Нивои су следећи: А1 — ниво откривања језика, А2 — ниво „преживљавања", Б1 — праг знања, Б2 — напредни ниво, Ц1 — ниво самосталне употребе језика и Ц2 — ниво владања језиком (уп. Ђурић 2003: 69).

2. *Праг знања*

За потребе учења српског језика као страног начињен је најпре Праг знања за српски језик према постојећем опису оптерећења за овај ниво знања језика у Заједничком европском оквиру за учење живих језика (The Common European Framwork). Наш је праг конципиран по угледу на неке од постојећих прагова знања,[2] те тако „његову срж чине универзалије које се транспонују кроз језик и огледају се у савладавању захтева који се односе на *језичке функције* (...) и *појмове — опште* (...) и *специфичне*...” (Суботић 2004: 173). Поред поглавља која садрже нормативне оквире за стицање граматичке, комуникатвне и социокултурне компетенције у свим видовима језичког испољавања — говорење, слушање, писање, читање — праг знања садржи и индекс речи употребљених у примерима који прате претходно постављене захтеве. Да би се добила што валиднија листа језичког минимума, оправданост присуства једне лексеме упоређивана је са лекисичким пописом у словеначком и енглеском прагу знања, као и у уџбенику *Научимо српски — Let's learn Serbian*.

Користећи постојеће прагове знања, стандардизоване скале оптерећења за одређене нивое знања језика, као и вишегодишње искуство у настави српског језика као страног у оквиру Центра за српски језик као страни, урађен је магистарски рад под насловом *Минимални једнојезични тематско-терминолошки речник српског језика као страног*. Овакав речник имаће двоструку намену. Служиће као основа за израду двојезичног речника намењеног одраслим полазницима курсева који уче српски језик као страни, пре свега, у домаћој средини, на оном нивоу који је процењен и назван прагом знања. Такође, биће полазна основа за израду уџбеника и другог наставног материјала за овакву врсту курсева и као такав представљаће допринос утврђивању корпуса нашег језика као страног. Минимални речник броји око 2.700 одредница, од чега је око 1.000 деривираних лексема. Будући да се у овом речнику налазе пре свега лексеме са својим основним, примарним значењем, а да деривати преузимају садржај лексеме у творбеној основи, сматрамо оправданим да, када говоримо о коначном збиру лексема, деривате не убрајамо у цифру од 2.700. У речнику су деривати графички посебно означени тако што су груписани као минимална деривациона гнезда визуелно одвојена (увучена) у односу на основну лексему. Осим тога, требало би ова гнезда посебно презентовати на крају речника, о чему ће даље бити речи.

3. *Презентација одредница*

Речи у речнику дате су абецедним редом[3] при чему једну одредицу чини једна лексема. Када су у питању случајеви лексичких спојева,[4] нај-

---

[2] Праг знања енглеског језика: Threshold level (1990), Prag znanja ruskog jezika: Пороговый уровень (1996) i Prag znanja češkog jezika: Prahová úroveň — čeština jako cizí jazyik (2001).

[3] Абецедни поредак је успостављен из два разлога: у циљу припреме за израду двојезичног — српско-енглеског минималног речника, као и стога што су у већини уџбеника

чешће колокација, у зависности од тога која лексема се дефинише, примарни или секундарни колокат дат је у посебној колони, иза граматичке информације. Пошто степен везаности ових лексема није увек исти, они су и различито означени.

Један од кључних параметара при избору лексике јесу теме око којих се концентришу поједине лексеме. Груписање лексема у тематске целине како графички тако и садржајно пружиће кориснику лакше и брже савладавање програмски предвиђеног вокабулара.

4. *Творба речи и речник*

Познавање механизама творбе речи важно је за проширивање лексичког фонда те је, стога, сврсисходно да се одговарајући подаци укључе у речник. У том смислу, ваљало би направити репрезентативна минимална деривациона гнезда која би садржавала основне лексеме и њихове деривате у оном обиму колико њихова семантика допушта, односно у оном у коме је семантичка веза са лексичком морфемом транспарентна, а дериват носилац оних категоријалних обележја која му омогућују да оствари са комуникативног становишта релевантне семантичке улоге, нпр. улогу вршиоца радње (nomen agentis), носиоца особина (nomen atributiva), да означи место радње (nomen loci).

Да је творба речи значајан сегмент у учењу једног језика као страног, потврђује и Иван Клајн у својој *Граматици српског језика*[5] намењеној превасходно странцима. Посебно поглавље посвећено је принципима творбе речи као механизу богаћења речника, где у уводу овом поглављу аутор наводи да је „најплоднији поступак **суфиксација**, у мањој мери се користе **префиксација** и **слагање** (композиција), а само изузетно се јавља **конверзија** (претварање, преобразба).” (Клајн 2005: 175). У самом одељку *Творба речи* аутор најпре разврстава суфиксе на именичке, придевске и глаголске, које даље разврстава према најрепрезентативнијим семантичким групама.

Уколико би се приказивала минимална деривациона гнезда у Минималном речнику, тада би се пошло од принципа творбе речи према њеној творбеној, а не морфемској структури, тако да би до механизма творбе требало доћи указивањем на творбену основу и творбени формант речи, нпр. зуб — зуб-*ар* — зубар-*ски*. Двоморфемске или вишеморфемске речи тако имају увек дводелну творбену структуру (уп. Гортан-Премк 2003:14).

српског језика као страног анексни речници уабецедарени, те изабрани поредак омогућава корисницима лакше праћење и упоређивање.

[4] Термин преузет од Т. Прћића, који под лексичким спојевима подразумева „уобичајено, редовно, а понекад и систематско, јављање једне лексема у спрези с најмање још једном, по правилу унутар неке синтагме или реченице...” (1997: 115).

[5] Klajn, Ivan, Gramatika srpskog jezika, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005. Beograd.

Посматрајући лексички фонд Минималног речника из угла творбе речи, можемо констатовати да су готово доследно регистровани облици из следећих категорија:

а) творбена основа глагола > деривати: глаголска именица, именице вршиоца радње мушког и женског рода, као и релациони и трпни придев (нпр. кувати, кувар, куварица, кување, куварски, (с)куван, па тако и од певати, сликати, учити...);

б) творбена основа именица > деривати: именице вршиоца радње мушког и женског рода, глагол, трпни глаголски придев, те глаголска именица (слика, сликар, сликарка, сликати, (на)сликан, сликање, па тако и од пут, стан, род и сл.);

в) творбена основа придев деривати: деадјективна именице (леп — лепота, млад — младост и сл.);

г) творбена основа именица деривати: глагол и релациони придев од именице (пензија — пензионисати се, пензиони; матура — матурирати, матурски) или само придев (хемија — хемијски).

Приказ минималног деривационог речника

1) Свака лексема која је деривационо продуктивна била би у речнику посебно означена чиме би се упутило на то да се њено деривационо гнездо може посебно прочитати (нпр. **слика** ↓). Ова минимална гнезда налазила би се издвојена и изгледала би овако:

слика
- слик-ар
  - сликар-ка
  - сликар-ски
  - сликар-ство
- слик-ати
  - слик-ан
    - слика-ње

Прегледом истакнутих творбених основа и форманата, могли би се лако и брзо уочити неки од принципа творбе те тако и усвојити модели творбе, на пример, именица мушког рода формантом -ар (али и -ац, -лац, -ач...), женског рода формантом -ка (-ица), формантом -ски релациони придев, -ост деадјективне именице, -ан трпни придев, -ње глаголска именица и сл. Најфреквентнији творбени форманти могу се посебно издвојити, илустровати примерима, те навести значење које добија лексма. Прегледом речничког фонда издвајају се горе наведени суфикси, али и -иште (двориште, игралиште, шеталиште, одмаралиште), -оница (чекаоница, чистионица, учионица, болница), -ина (дубина, дебљина, висина, јачина, дужина...)

2) Табеларни приказ омогућио би преглед према резултатима деривације у односу на поједине семантичке категорије речи и он би могао изгледати овако:

	Nom agentis m.	Nom agentis f.	Adj relationis	V	Part	Nom deverbativum	Nom actionis
слика	сликар	сликарка	сликарски	сликати	(на)сликан	сликање	сликарство
	кувар	куварица	куварски	кувати	(с)куван	кување	
	такмичар	такмичарка	такмичарски	такмичити се		такмичење	
	ученик учитељ	ученица учитељица		учити	(на)учен	учење	
пут	путник	путница	путнички	путовати	путни	путовање	
стан	становник	становница		становати	стамбени	становање	
	купац			купити	купљен		куповина
род	рођак	рођака		родити се	рођен		родбина
бол	болесник	болесница	болеснички	болети	болестан	боловање	болест
држава	држављанин	држављанка	државни				
Европа	Европљанин	Европљанка	европски				
Америка	Американац	Американка	амерички				

Нови Сад

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вучо, Јулијана (1998). Лексички минимум и врсте речи. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 27/2: 367—375.

Ђурић, Љиљана (2003). Заједнички европски оквир за живе језике и Европски језички портфолио. *Свет речи*. 15/16: 68—70.

Гортан-Премк, Даринка (2004). *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Klajn, Ivan, Gramatika srpskog jezika, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005. Beograd.

Prćić, Tvrtko (1997). *Semantika i pragmatika reči*. Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Semantičko-derivacioni rečnik. Sveska 1: Čovek — delovi tela. Lingvističke sveske 3. Red. Darinka Gortan-Premk i dr. (2003). Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku.

Суботић, Љиљана (2004). Праг знања и речник (Историјат проблема). *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 33/1: 167—176.

The Common European Framework in its political and education context. Internet. http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_EN.pdf

ОД ЈЕЗИКА ДИЈАСПОРЕ КА ПРЕВЕНТИВНОЈ ЛИНГВИСТИЦИ?

МИРОСЛАВ ДУДОК

UDC 811.162.4'282.4

Кратак садржај. У раду се на примеру развоја словачког као језика енклаве ка језику дијаспоре разматра један од могућих модела конституисања превентивне лингвистике, примењив и на ситуацију динамике развоја осталих дијаспоралних језика.

Кључне речи: идентитет језика, језичка енклава, језик дијаспоре, словачка језичка дијаспора, превентивна лингвистика.

Рад представља иницијалну сонду у истраживању на пројекту језичког идентитета у југоисточној и средњој Европи. Приликом овогодишњег теренског истраживања у Нађбанхеђешу, месту које одсликава језички, културно-политички и друштвени, историјски и савремени, дискурс региона Чанадске, Чонградске и Бекешке регије, у интервјуу експлоратора дошао сам до следећег податка:

> *Ми овде говоримо најправилније, овај наш језик је тај прави, не тај којим се говори у Словачкој.* (Експлоратор: Ховорка, Ј., год. рођ. 1930. Забележ. М. Д. 19. 6. 2006)

Коментар реплике: Нађбанхеђеш је до 1947. било готово чисто словачко место. Између два рата овде је са околним салашима, живело нешто испод 2000 становника. Данас, по статистичким подацима из 1990. год., овде живи 1800 становника. Након репатријације Словака у Словачку и Мађара из Словачке, у месту живи 340 становника који свој матерински језик сматрају словачки, 214 мештана се изјаснило да припадају словачкој народности а осим тога још 89 мештана говори словачки (Atlas, 1996: 91). Течно словачки (средњесловачким дијалектом) говори најстарија генерација, словачки као спавајући језик је језик средње генерације а код најмлађе генерације је словачки заменио мађарски језик, што су потврдила и наша најновија теренска истраживања. За свој (и уједно најбољи, пошто је природни) језик словачки мештани сматрају матерњи дијалект, а стандардни словачки им је страни. Из ове ситуације, као и сличне компаративне и паралелне ситуације у другим регионима југоисточне и средње Европе, проистекла су следећа теоријска размишљања.

1. *Развој и разуђеност словачког језика*

Словакистичка теорија се о модерном словачком изјашњава као о језику који се невероватно брзо развија, што је основна карактеристика

њене виталности. О незауставности овога процеса и еластичности словачког у најразличитијим комуникативним сферама сведоче најзначајнији словачки лингвисти као што су Љ. Новак, Е. Паулини, Ј. Хорецки, В. Крупа, С. Ондрејович. Зато можда може на први поглед изненадити наш предлог за оснивање превентивне лингвистике и у словакистичком контексту. Међутим, ако се подсетимо историјата отворених и прикривених дискусија и полемика о словачком, а увек, или скоро увек је у оптицају био развојни аспекат језика, онда би своје место превентивна лингвистика могла имати и у словакистици. У нашем раду ћемо на првом месту имати у виду лингвистички дискурс словачких енклава и дијаспоре где се ово социолингвистичко и општелингвистичко питање већ од раније спонтано отворило. У таквој језичкој ситуацији, када се често ради о тзв. спавајућем језику (термин користи и С. Ондрејович у своме раду о Словацима у Аустрији), дескриптивнолингвистичка, а камоли прескриптивнолингвистичка средства у овим егзистенцијалним језичким облицима у специфичким условима животне средине су од мале користи јер не допиру до корисника језика у дијаспори као потенцијално или понегде већ и реално угроженом језичком ентитету. Такође су релативно мало делотворна језичка средства имплементована из језичких центара у Словачкој. Јер модерни је словачки забележио од самог свог конституирања и етаблирања као посебан савремени словенски језик у сложеним развојним околностима, у ствари, прурицентрички развој. Због тога смо словачки и сврстали у тип плурицентричких језика (Dudok, 2002), истини за вољу, не толиког значаја и опсега као енглески, шпански или немачки.

2. *Словачки као енклавни и дијаспорални језик*

Кад говоримо о језику словачке популације изван Словачке, до данашњег дана је најпродуктивнији термин језик енклаве и језик дијаспоре. Први термин се чешће користи у словачкој лингвистици, други у западној линвистици. У словачки лингвистички дискурс га, међу првима, уводи Љ. Ђурович (Ďurovič, 1990). Пошто се ради о два различита егзистенцијална типа мањинске популације која живи изван граница матичне земље с посебним и специфичним језичким обележјима у интерперсоналној и јавној комуникацији користан би био, на нивоу употребе словачког језика, диференцирани поглед на језик енклаве, или словачких острва у иностраној средини, и језик дијаспоре.

Енклавни језик карактерише лингвистички, пре свега етнички и културно, компактну заједницу. Проистекао је из развоја европске геополитичке ситуације од 18. до 20. века. Енклавни словачки је резултат спољашњих геополитичких промена и кретања. Након терезијанских и јозефинских реформи и распада Османске империје у јужној Панонији никла су јака словачка острва у тзв. Доњој земљи и у Бихорским планинама с непрекинутим културним, духовним и физичким контактом са старим завичајем. Након 1918. год. на овим се острвима формирала словачка мањина која се обрела у новим државним формацијама, и то сло-

вачка мањина у Румунији, Југославији, Мађарској, Украјини и Пољској. У 20. веку, након распада Чехословачке федерације, словачка заједница у Чешкој републици такође стиче статус националне мањине (више у Vranovský a kol., 2001).

Језик дијаспоре је хетерогеног карактера, јер су његови носиоци, појединци и чланови заједнице, расејани, далеко један од другог као и од матичног језгра. Словачку дијаспору Љ. Ђурович лоцира у западноевропске земље (треба нагласити — и земље осталих континената). Словачку дијаспору сачињавају углавном каснији социјални и политички мигранти. У обе Америке и Аустралији су се у прошлости такође формирала словачка острва која су се врло брзо мењала у дијаспоралну тип заједница. Карактеристично, при томе, јесте то да су се од стабилних словачких енклава из Доње земље често формирале секундарне енклаве и у западној Европи и поменутим континентима. Тако да данас у виду мањих енклава, у првом реду у виду дијаспора словачки коегзистира у више од тридесет земаља на свим континентима. Бедекер Словака у иностранству веродостојније, или мало мање веродостојно, наводи податке о Словацима у двадесет седам држава и процењује да овде живи око 2.600.000 Словака. Статистички, ни процењени податак, међутим, вероватно није сасвим тачан (Sprievodca, 2001; Šatava, 1994), јер се словачки етнички и језички идентитет у разним земљама света мери разним демографским параметрима. По нашем нахођењу ради се о (знатно) нижем броју од горе наведеног.

Језик словачке дијаспоре се до сада у Словачкој скоро и није истраживао. И интересовање за енклавни словачки се у Словачкој продубило након Другог светског рата у оквиру процеса репатријација грађана. Од многобројних резултата ових истраживања велика већина је била дијалектолошког карактера, али су се проучавали и језици у контакту и ономастика (В. Бланар, П. Ондрус, Ј. Штолц итд.), међутим, доминирала су етнографска истраживања. У наше време је истраживачки интерес из словачке визуре мање-више појединачан и несистематичан. Систематска истраживања енклавног језика у оквиру широко конципиране словакистике се изводе само у традиционално највиталнијим словачким заједницама у земљама бивше Југославије, у Румунији и Мађарској. У задње време се повећава интерес за рефлексију словачког у Мађарској, који се у међувремену обрео скоро на самој граници спавајућег језика. Зато је настало време да се конституише озбиљан интердисциплинарни пројекат, без мистификација, који би објективно скицирао развој и савремено стање словачког као енклавног и дијаспоралног језика, јер се словачки изван граница Словачке не валоризује на јединствен начин, почесто се идеализује и у словакистичком дискурсу у Словачкој, и словакистичком дискурсу изван Словачке где живе Словаци. Међу најзаслужније истраживаче у овој области не спадају само дијалектолози Ј. Штолц, Е. Паулини, П. Ондрус, В. Бланар, Д. Дудок, И. Рипка, Ш. Липтак, већ и лингвисти другачије оријентације, нпр. М. Мијавец, М. Тир, А. Ђивичан, М. Жилак, А. Хорнок, Ј. Млацек, Е. Хорак, Ј. Мистрик, С. Ондрејович и многи још млађи аутори. Најчешће се код већине ових истраживања

примењују конзервативни сцијентометрички параметри, без примене критеријума социјалних и идиолекатских мрежа, језичких биографема, теорије језичког менаџмента итд. итд., с једностраним усмерењем на дијалекатску, монолингвалну и моностилистичку комуникацију, при чему истраживачкој пажњи измиче чињеница да се код неких колективних идентитета изгубио језички идентитет или да је пак код неких заједница као што су бивше заједнице тзв. Доње земље дошло до карактеристичних обележја плурицентричног развоја словачког. Више о овоме види М. Дудок (Dudok, 2002). Језик словачких енклава и дијаспора и поред привидне унутарјезичке законзервираности, како се често презентује у досадашњој литератури, представља динамички, пулсирајући ентитет који формирају пулсирајући језички вектори (више о томе Dudok, 2004). Традиционална системска инфраструктура приликом анализе језика у овим језичким заједницама није донела очекиване резултате: овде се градило на пројектованој ситуацији, задовољавало се са статичким параметрима а развојни аспекат није у потпуности био истакнут. Резултати истраживања су се често завршавала депримирајуће за кориснике енклавног и дијаспоралног словачког језика и са становишта еколингвистичких поступака су магловити и нејасни. И поред тога што још увек немамо прецизно скицирану мапу енклавног и дијаспоралног словачког, у овом тренутку можемо замислити његову релативно реалну слику, барем у циљним срединама традиционалних миграција Словака.

3. *Тенденције ка дијаспоралности*

На основу лингвометријских, социометријских и комуниколошких параметара, међутим, засада без дубљег социолингвистичког понирања у проблем с којим, нажалост, још увек у комплекснијим размерама не располажемо, можемо азбучним редом констатовати следећу актуелну ситуацију словачког изван матичног животног простора, који карактерише широка лингвистичка лепеза од унутарње знатно разуђеног језика до спавајућег језика и језика који је у фази промене кода. У делимично прилагођеној табели из студије Словачки у животној средини (Dudok, 2005) евидентна је тенденција ка дијаспоризацији словачког изван матичне земље. С. Ондрејович се користи термином дијаспора већ и у таквим случајевима где се донедавно говорило о језичкој енклави (Ondrejovič, 2004). Промену енклавног словачког као доминантног типа у првој генерацији исељеника у 18. и 19. веку у дијаспорални омогућила је економска, друштвена и културна урбанизација словачке заједнице изван матичне средине.

Аргентина	Језик потомака словачких исељеника из Доње замље, касније и из Словачке сменио је шпански; савремени развој има карактер дијаспоралности
Аустралија	Словачки потомака исељеника из Словачке постао је првенствено спавајући језик, потомци југословенских Словака су сачували језик са специфичним језичким карактеристикама бивше друштвене средине са одговарајућим језичким векторима (фолклорна друштва, масмедијална средства и сл.), који иновирају лектичку лепезу
Аустрија	У дијаспоралном развоју доминира словачки у виду спавајућег језика који обогаћује бројна гастарбајтерска популација
Белгија	Словачки у условима дијаспоралног развоја је сменио углавном француски, поједине породице које одржавају везу са Словачком сачувале су дијакат или стандардни словачки (пре свега млађи миграциони талас)
Босна и Херцеговина	Спавајући језик секундарне колонизације из Војводине
Бразил	Секундарни енклавни словачки бивших енклава из Бугарске, Румуније и бивше Југославије је изумро, појединци — потомци бивших енклавних Словака и емиграната из Словачке још увек признају етничко порекло, али комуникативна мрежа на матерњем језику је већ веома слаба, словачки је у фази спавајућег, породичног и индивидуалног језика
Бугарска	Словачка заједница након репатријације је сачувала колективни идентитет (нпр. у виду удружења грађана Словаци из Бугарске, основаног 1990), у Бугарској у траговима су се сачували словачки дијалекти с малим бројем корисника
Велика Британија	Старији дијаспорални словачки у новије време ојачан новим социјалним миграционим таласом, међутим, без знакова језичке ескалације
Данска	Словачки постоји као породични језик код савремених имиграната
Француска	Дијаспорални словачки се у рудиментарном облику сачувао у фолклорним друштвима а у Паризу и у оквиру црквене општине (једном недељно се врши служба божја на словачком)
Хрватска	Енклавни и дијаспорални словачки; образовање на словачком у основним школама (билингвални разреди), најновије је могуће студирати словачки на универзитетском нивоу у Загребу и Осијеку; у знатној мери очувању словачког су допринеле традиционалне пољопривредне заједнице, данас штампа, радио, једном недељно телевизијско емитовање на словачком, и поред тога број корисника словачког нагло опада
Италија	Дијаспорални словачки ослабио након 1989, када се део духовника вратио у Словачку
Јужноафричка Република	Релативно млада мањинска заједница (углавном од 1968. и 1989), која и поред дијаспоралности није изгубила контакт са живим словачким
Канада	Словачки је у великој мери надокнадио енглески, местимице француски, и поред тежње имиграционог таласа након 2. светског рата и 1968, односно најновијег после 1989, не успевају оживети стандардни словачки, преовладава креолизовани језик, појединци, међутим, овладавају и диглосију
Луксембург	Дијаспорални словачки новијег датума с малим бројем корисника

Мађарска	Од изразитог енклавног словачког данас доминира дијаспорални језик, који је у великој мери надоместио мађарски, у најновије време се повећао интерес за ревитализацију словачког, у првом реду код интелигенције с могућношћу неговања словачког у предшколским установама, у билингвалним одељењима основне школе, у словачкој гимназији и на универзитетском нивоу, постоји и масмедијална потпора очувања словачког
Немачка	Само дијаспорални тип словачког са релативно конзервираним језиком из периода после 2. св. рата и након политике емиграције 1968, код потомака ових Словака словачки је у знатној мери надоместио немачки, у појединим породицама задњих година повећан интерес за словачки као туристички језик; употребу словачког је овде ојачао најновији гастарбајтерски талас из Словачке
Норвешка	У малобројној новијој словачкој дијаспори, углавном интелигенције, чува се стандардни словачки језик
Нови Зеланд	У малобројној словачкој дијаспори словачки се повремено пасивно негује (посредством претплате на словачку штампу и књиге из Аустралије)
Пољска	У пограничном појасу енклавни тип словачког с доминантним елементима дијалекатских облика, у најновије време ревитализација словачког код представника дијаспоралног словачког
Црна Гора	Словачки као дијаспорални тип језика са незнатним бројем говорних представника
Румунија	Развијен тип енклавног словачког са знатно диверзификованим егзистенцијалним језичким облицима, након Војводине у Србији, највиталнија словачка енклава с развијеним школским системом, црквеном организацијом, издавачком делатношћу, масмедијалном мрежом
Србија	Највиталнији словачки енклавни и дијаспорални словачки, који се развија као разуђени језик плурицентричког карактера у оквиру јавне и интерперсоналне комуникације са израженим осећањем за диглосију; потпуно развијена школска мрежа, од предшколског до универзитетског образовања, разуђена издавачка мрежа, државна и приватна радиодифузијска мрежа, жива позоришна, књижевна активност на словачком, развијена научноистраживачка словакистичка инфраструктура, равноправни језик у јавној комуникацији
Словенија	У малобројној словачкој заједници дијаспоралног карактера чува се словачки као породични језик новије провенијенције
Шпанија	Мала послератна и млађа дијаспора (углавном у Мадриду) чува коректно стандардни словачки језик
Швајцарска	У условима дијаспоре словачки говори мали број словачких имиграната
Шведска	Млађа дијаспора коју сачињава углавном високообразована популација, најмлађа генерација словачки зна пасивно, у појединим породицама и на високом нивоу
Уједињене Америчке Државе	Након фазе melting pot сачувани рудименти дијаспоралног словачког, после 1989. Оживео интерес за пасивни, туристички словачки, словачки јача и захваљујући најновијем таласу економске и студијске емиграције
Украјина	Енклавни тип словачког, старија генерација чува словачке дијалекте, у задње време оживљава интерес за словачки и код млађе генерације

Уругвај	У дијаспоралним условима словачке дијалекте западног и источног типа заменио шпански
Чешка	Старија и средња генерација активно користи словачки, најмлађа генерација у великој мери већ чешки; и поред тога словачки је веома диверзификован језик, у новије време је стекао статус равноправног језика са доминантним чешким
Остале земље	Словачки као индивидуални или дијаспорални језик без одговарајућих лингвометријских параметара

У лингвометријске, етнометријске, демографске и културолошке параметре словачког језичког идентитета изван граница Словачке уврстили смо активно и пасивно знање словачког, функционално кориштење словачког, социјалне и идиолекталне мреже, језичку биографију, спорадички и животне приче (због недостатка систематичног истраживања словачког изван матичне средине). Пошто оваква истраживања захтевају много боље кадровско обезбеђење тренутног проучавања и систематична дугогодишња теренска проучавања, без организованог научно-институционалног приступа словачком као енклавном и дијаспоралном језику, на шта, бар за сада, не примећујемо уравнотежен и предусретљив приступ, наша размишљања репрезентују само промену парадигме у сагледавању дате проблематике.

У бројним по пореклу словачким иностраним језичким заједницама словачки је језик у фази спавајућег језика. Први је овај термин употребио у словачкој лингвистици С. Ондрејович (Ondrejovič, 1999). Његово схватање овог термина нам је блиско за именовање прикривеног језика, који функционише само у уској породичној комуникацији и као постојећи језик за ширу јавност је непознат и без видније тежње за његову ревитализацију.

4. *Критична маса — Број корисника словачког у иностранству*

У теорији не постоји усаглашеност мишљења о критичној маси, која би требало да буде остварена у пракси да би се неки језик почео сматрати језиком у заласку. Што се тиче енклавног и дијаспоралног словачког није толико пресудан број говорника, као квалитет пулсирајућих вектора очувања језика и квалитет њихове мреже. У свим случајевима се ради о друштвеном билингвизму с различитим степеном статусне заступљености словачког у друштвеној заједници — од словачког као равноправног језика са осталим језицима у животном простору или доминантним језиком по словачки као прикривени, спавајући језик који се остварује једино у интерперсоналној комуникацији. У свим овим случајевима словачки текстови дијаспоралних и енклавних Словака обележени су креолизацијом језика која бележи тенденцију пораста као и неадекватним језичким планирањем доминантног језика, што представља уједно један од чинилаца којим се храни опадање корисника словачког, а на

другој страни, нетолерантан став корисника у матичној земљи према енклавним/дијаспоралним Словацима и њиховом језику. Опадање броја словачких говорника у иностранству је само спољни фактор евидентирања критичне масе. На пример, опадање евидентирамо у Хрватској — од 30.000 у 19. веку број говорника је опао на 5606 у 1991. У Канади, на основу расположивих података о досељеницима, и након узимања у обзир природног наталитета, могло би се очекивати око сто хиљада Канађана словачког порекла, приликом пописа становништва 1991. само 29.350 грађана је навело да су један или оба родитеља били Словаци а словачки као свој матерњи језик је навело само 17.750 становника. У Мађарској где је 1920. живело око 250.000 етничких Словака приликом пописа становништва 1990. словачку као своју националност је навело око 10.500 лица а Словачки као свој матерњи језик је навело преко 12.700 становника. У Сједињеним Америчким Државама на основу Федералног пописа из 1920. је било 620.000 Словака, док попис из 1990. региструје скоро 1.900.000 грађана словачког порекла од чега на основу претпоставке тамошњих Словака, њих само око 10.000 користи словачки у интерперсоналној комуникацији (упореди податке и са Sprievodca, 2001).

Највећи пад активне употребе словачког у иностраним мањинским заједницама бележимо у 20. веку. Да би се овај природни тренд успорио и зауставио у 21. веку, нису довољни класични инструменти језичког опоравка већ треба рачунати и са језичким планирањем односно стандардизацијом језика одоздо, односно са искуствима језичког менаџмента и средствима превентивне лингвистике.

5. *Оправданост превентивне лингвистике у словакистици*

Видни пад корисника словачког у иностранству у 20. веку говори у прилог две језичке тенденције у развоју словачког као енклавног и дијаспоралног језика. Прва је језичка интолеранција, у оном бољем случају индоленција корисника већинског језика према корисницима мањинског језика (језичка ситуација у Америци до 80. година 20. века, у Мађарској до 90. година 20. века, у Србији и Хрватској у 90. годинама 20. века и сл., када су се већински језици понашали у наведеним регионима као велики односно доминантни језици према словачком (и осталим) као малом језику, односно рецесивном језику). На другој страни, то су унутарјезички вектори језика на свом заласку (незаинтересованост за рођени језик или билингвални замор, односно асиметрични билингвизам и замор енклавне или дијаспоралне језичке енергије). У доброј намери успорити овај процес, као контрапродуктивно се често показују и металингвистички подстицаји како лингвиста из Словачке, тако и иностраних словакиста, који рефлектују језик Словака у расејању са позиција словачког у матичној земљи. Теорије о паду језичке и комуникативне компетенције словачког енклавног језика (нпр. М. Мијавцове, Л. Хаме-

рове, И. Рипке) које се надовезују на традиционалне терије развоја енклавног језика (почев М. Годром а не завршавајући се Ј. Петриховихом) баш не мотивишу кориснике енклавног и дијаспоралног словачког језика у устрајавању у неравноправном комуникативном и језичком животном простору. Због тога вероватно треба тражити нове путеве који би успорили процес егзита словачког иза граница матичне земље и реално омогућиле стагнацију овог процеса, односно у оптимистичнијем хоризонту — омогућили ревитализацију словачког као језика енклаве и језика у расејању.

Опадајући број корисника дијаспоралног словачког је, свакако, значајни индикатор пропадања и губитка језика, али то је само једна страна језичке медаље коју треба имати у виду приликом проучавања процеса који се крећу правцем замене језичког кода. Важним се чини и познавање социјалних мрежа, језичких биографија (Sloboda, 2004), посебних региолекталних и генеролекталних вектора ползирајућег карактера (Dudok, 2004), али и генерацијски језички ставови код дијаспоралних корисника језика, ставови корисника већинског језика према корисницима мањинског језика (Nábělková, 2006), евентуално ставови корисника језика у конкретној животној средини и узимање у обзир искуства језичког менаџмента приликом дијагностиковања стања дијаспоралног словачког (Dudok, 2004). У стварности и сама класификација и опис вектора енклавног и дијаспоралног словачког се у словакистици само нејасно промаља, наговештава и покушава научно верификовати. Али већ сама чињеница да та и слична питања у словакистици поставља више лингвиста представља значајни напредак наспрам традиционалне лингвистичке науке у рефлексији овог исечка лингвистичке реалности. Јер без тражења одговора на наведена питања и постављање сличних питања о развоју словачког језика у његовом животном простору скоро да и није могуће прогнозирати да ли ће се одржати. Са сличном дилемом се носе и светски социолингвисти, еколингвисти и перилингвисти, односно превентивни лингвисти. Дејвид Кристал се у својој књизи Смрт језика изричито пита: колико уопште релевантних чинилаца за очување језика постоји? (Crystal, 2000, 2003: 129).

Али, сума вектора очувања језика у билингвалним или мултилингвалним срединама, слично као и у условима дијаспоралног развоја језика, није у свим случајевима иста и не понаша се увек и свугде једнако. Зато иста превентивна лингвистичка средства није могуће увек и свугде примењивати. На пример, унутарјезички вектор истог ранга у дијаспоралном словачком као што су нпр. школа, црква, културно-уметничка друштва, породична традиција и сл. често се понашају као дисипативне структуре и у оквиру тог истог културног типа и дискурсивне традиције. Ради поређења, вектори очувања словачког у Војводини су се показали као довољни, али у Хрватској или Мађарској, као компаративним друштвеним и културним моделима, дотакли су само етносигнификативни простор, без изразитијег утицаја на језички идентитет. Поједине иностране словачке језичке заједнице не располажу истим потенцијалом у сфери ставова, што се тиче властите језичке рефлексије. Такође није

свугде у истој мери присутна егзистенцијална воља коегистирати у вишејезичним заједницама. Д. Кристал говори да можда у догледно време нећемо избећи општа запажања сличности или разлика међу ситуацијама у којима се налазе поједини угрожени језици. И поред тога апелује на изграђивање теоријског оквира помоћу којег би се могла скицирати мапа ревитализације и очувања језика, јер ништа нећемо постићи одлагањем овог корака док не прикупимо све потребне податке ради конституисања овакве теорије — јер са свим подацима ионако нећемо никада диспонирати, а да додамо, као што је познато, губитком језика, па макар и једног његовог сегмента, одлази у потпуни заборав важан исечак људског памћења, културе и цивилизације. Важи то у истој мери и за развој дијаспоралног словачког језика: док доспемо у оквиру савремене словакистичке инфраструктуре до неких конкретних података, то ће већ можда бити само пасивна категорија.

У језичкој пракси енклавног и дијаспоралног словачког је ситуација толико различита, јер и објективна и субјективна угроженост језика може бити врло различита и језичка профилакса најчешће није ни могућа на основу једног јединственог обрасца. До сада код нас важећа теорија која се примењивала пре свега у дијалектологији, али и првој фази социолингвистичке мисли да су спољне социјалне околности (капитализација, индустријализација и слични чиниоци и са њима спојене нуспојаве) убрзавале акултурацију језика (упореди нпр. радове о словачким дијалектима мешовитог типа у Војводини Д. Дудока или интердијалекатску теорију у општесловачким релацијама). У општим цртама се и у светским лингвистичким размерама прихвата релевантност и иницијална функција социјално-економских и политичких промена на језичка померања, али они нису увук одлучујуће у атрицији језика (упореди, нпр., Calvet, 1987, 1995, Dorian, 1981, Dressler, 1999 и др.). У овом тренутку би нам, чини ми се, био довољан аргумент за овакво размишљање реална ситуација из једног прошлог друштвено-политичког дискурса. За време тзв. самоуправног социјализма у бившој Југославији словачки језик доживљава своју ренесансу, док сто километара даље, у Славонији, атрофира. Али ни у самој Војводини ситуација није била тако једнозначна како се на први поглед може чинити: интерес за словачки у урбаној средини (где је дошло до преслојавања у правцу дијаспоралности) испољавала се у функционалној експанзији и порасту језичких варијетета, док се у руралној средини у знатној мери раширио моностилизам који је карактеристичан за завршне фазе нестанка језика, и на другој се страни проширила интерференција језичких структура из доминантно српског језика. Богат интерференцијски материјал нуди у својим истраживањима М. Мијавец (Myjavcová, 1985). У откривању ових противречних процеса не би више била довољна стандардна средства за такве трендове као што су социјалне мреже, језичке биографије и сл., већ то тражи и експланативна средства. Семикомуникација се не храни само комуникативним векторима, већ и векторима когнитивне лингвистичке области. Моностилисти код језичке перспективе и одржавања властитог језика не

размишљају у категоријама и појмовима рецесивног језика, већ помоћу средстава доминантног језика и доминантне културе.

Пошто досадашња дескриптивнолингвистичка, а камоли прескриптивнолингвистичка, стремљења нису била у стању да одстране скептицистичке ставове што се тиче дијаспоралног словачког, треба тражити нове могућности сачувања и ревитализације језика у новом простору, у простору превентивне лингвистике. Наравно, то изискује велики труд. То је изван могућности појединаца, али и изван моћи атрофирајуће заједнице. Процес ревитализације компликује слојевитост и мултидисциплинарност питања: изискује то не само промену ставова и реорганизацију културних, психолошких, друштвених, економских и других вектора. До оптимализације у садејству свих вектора у пракси скоро никада и нигде неће доћи. Лингвистичком евидентирању стања често може да претходи промена кода. Па и поред тога треба почети са организованим проучавањем, у многим случајевима надовезати се и на традицију, јер никада није касно за то. Већ и само занимање за дијаспорални језик често стартује процесе ревитализације и активнијег коришћења језика. При томе стручна искуства превентивне лингвистике неће обогатити само словакистику, већ и остале унутарјезичке лингвистичке дисциплине, као и језике у контакту и општелингвистички простор.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku — A magyarországi Szlovákok népi kultúrájának atalsza. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 1996.

CALVET, Luis-Jean: La guerre des languages et les politiques linguistiques. Paris: Payton 1987. Rat među jezicima. Prekl. M. Džunjić-Drinjković. Beograd: XX vek 1995. 338 s.

CRYSTAL, David: Language death. Cambridge: Cambridge University Press 2000. Smrt jezika. Prel. A. Bajazetov-Vučenov. Beograd: XX vek 2003. 262 s.

DORIAN, N.: Language Death. The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1981.

DRESSLER, Wolfgang U.: Smrť jazykov. In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Ed. S. Ondrejovič. Sociolingustica Slovaca 4. Bratislava: Veda 1999, s. 23—42.

DUDOK, Miroslav: Pluricentrický vývin modernej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca 31. Prednášky 38. Letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2002, s. 42—50.

DUDOK, Miroslav: Pulzačné vektory enklávnej slovenčiny. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Ed. A. Uhrinová a M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2004, s. 32—42.

DUDOK, Miroslav: Slovenčina v životnom prostredí. In: Budapešť: 2005 (v tlači).

ĎUROVIČ, Ľubomír.: Slovenčina ako jazyk diaspóry. In: Zahraniční Slováci a materinský jazyk. Zost. F. Bielik a C. Baláž. Martin: Matica slovenská 1990, s. 126—131.

MYJAVCOVÁ, Mária: Súčasné vývinové tendencie v spisovnej slovenčine v Juhoslávii. In: Zborník Spolku vojvodinských slovakistov 6—7, 1984—1985, s. 5—70.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenská prítomnosť v súčasnej českej jazykovej prítomnosti (2006, у штампи).

ONDREJOVIČ, Slavomír: Z výskumu etno-jazykovej situácii Slovákov v Rakúsku. In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Sociolingustica Slovaca 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 45—59.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk v menšinovom prostredí. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Ed. A. Uhrinová a M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2004, s. 43—49.

SLOBODA, Marián: Jazyk národnostnej menšiny, idiolektné siete a biografie (Slováci v chorvátskom Iloku). Slovenská reč 2004, roč. 69, č. 1, s. 15—36.

Sprievodca slovenským zahraničím. Zost. Ľ. Bartalská. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov 2001.

ŠATAVA, L.: Národnostní menšiny v Evropě. Encyklopedická příručka. Praha: Ivo Železný 1994.

VRANOVSKÝ, P. a kol.: Slovenskosť v multikultúrnom svete. Praha: Obec Slovákov v Českej republike 2001.

SONDA DO DEKLINÁCIE SUBSTANTÍV NA MATERIÁLI OLA[1]

PAVOL ŽIGO

UDC 811.16'366

Abstrakt. Príspevok je ukážkou spracovania deklinácie substantív v samostatnom zväzku Slovanského jazykového atlasu (Общеславянский лингвистический атлас), koncepčne pripravovanom slovenskou národnou komisiou OLA. Text obsahuje ukážkovú mapu a komentár k spracovaniu tvaru genitívu singuláru M 885 **l'ьda* s využitím materiálu hláskoslovnej série OLA, ktorý sa na interpretáciu morfologickej problematiky spracoval využitím softvéru MAPola.

Kľúčové slová: Slovanský jazykový atlas (Общеславянский лингвистический атлас), areálová lingvistika, dialektológia, kartografovanie, geografické vyrianty, morfológia.

Vysvetľovanie prirodzených vývinových procesov, ktorých výsledkom je stav v súčasných nárečiach slovanských jazykov, predpokladá kognitívne spracovanie jednotlivých prvkov systému takým spôsobom, aby tvorili základ orientácie v jazyku prostredníctvom klasifikačných kritérií. S ohľadom na vývinové zmeny v jazyku je dôležité uvedomovanie si modelu, ktorý sa na začiatku vývinových procesov stal impulzom, vyvolávajúcim zmeny. Rozmanitosť tvarotvorných morfém pri vyjadrovaní toho istého gramatického výskumu v rámci deklinácie substantív nás privádza k myšlienke spracovať jednotlivé deklinačné typy komplexne, t. j. synchronicky aj diachronicky, metódou lingvistickej kartografie, teoretickej syntézy a vyústenia do explanácie. Prístupom, ktorý otvára cesty a stáva sa východiskom takéhoto spracovania je osobitný zväzok Slovanského jazykového atlasu (Общеславянский лингвистический атлас, ďalej OLA), v ktorom sa primárne rešpekuje súčasný stav. Slovenská národná komisia OLA na pravidelnom zasadnutí v Struge (Macedónsko, október 2006) prezentovala zámer spracovať deklináciu substantív na materiáli OLA v osobitnom zväzku. Na tom istom zasadnutí sa schválil harmonogram spracúvania a vyhodnocovania materiálu celého slovanského areálu na základe Dotazníka. Už v tejto, začiatočnej fáze výskumu boli známe detaily, ktoré treba dotvoriť využitím sprievodných opisov morfológie jednotlivých slovanských jazykov (Dotazník OLA napr. neobsahuje otázky na vyrovnávanie foriem nominativus — acusativus pri neživotných maskulínach typu *dub* (nom. sg. // acus. sg.): *duba* (acus. sg.) ↔ *duba* (gen. sg.), ktoré integruje kajkavské nárečia so stredoslovenskými nárečiami). Vo vývine deklinačného systému v slovanských jazykoch dochádzalo k nerovnomernému mentálnemu dotváraniu jedno-

[1] Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/3738/06 *Konvergencie, divergencie a tradície vo vývine slovanských jazykov.*

tlivých javov. Výsledkom takéhoto dotvárania je okrem snahy o homogenizáciu významovo rovnorodých tried aj množstvo anomálií vyplývajúcich z rozdielnej povahy pôvodného kritéria a zo štruktúr, formujúcich sa uplatňovaním novších kritérií. Dôsledkom takétoho procesu je množstvo variantných prípon v jednotlivých substantívnych skloňovacích vzoroch.

Východiskom vývinu substantívnych deklinačných sústav, ako je všeobecne známe, bolo pôvodné triedenie substantív podľa kmeňov, v ktorom dominovalo formálne kritérium. Od najstarších čias vývinu slovenskej substantívnej deklinácie však už popri ňom zohrávalo veľký význam vnímanie významového kritéria — vzťah prirodzeného rodu a gramatického rodu. Pri riešení problematiky tvarotvorných morfém a ich variantov si treba uvedomiť problém ideálneho prototypu. Predpokladom na jeho postihnutie je uvedomenie si rozdielov medzi východiskovým a súčasným stavom deklinačných sústav. V kategórií substantív ide o osobitný vývin, ktorý je výsledkom relatívneho, nedôsledného prehodnocovania pozostatkov pôvodnej ontologickej registrácie relevantných vlastností. Na základe nových klasifikačných kritérií podľa kategórie rodu tak vznikli rozdiely v začlenení pôvodných *o*-kmeňov maskulín (**plodъ*) a neutier (**lěto*), *a*-kmeňov feminín (**žena*) a maskulín (**sluga*), *i*-kmeňov maskulín (**gostь*) a feminín (*kosťь*) do tej miery, že pôvodné klasifikačné kritériá zanikli a nahradili ich iné. Pri formovaní nových deklinačných sústav sa výrazne prejavila analógia, ktorá mala z hľadiska vzniku nových paradigmatických štruktúr dvojakú povahu: prejavovala sa medziparadigmaticky a vnútroparadigmaticky (klasickým prípadom takéhoto pôsobenia analógie je vývin deklinačného typu *sluga*, pri ktorom sa na pozadí vnímania mužskej osoby v časti slovanských jazykov výrazne prejavila vnútroparadigmatická, najmä medziparadigmatická analógia. Pri charakteristike vnútroparadigmatických a medziparadigmatických analogických vyrovnávaní v rámci tvarových okruhov vzniká otázka, v akej miere išlo v obidvoch prípadoch o funkčnú motiváciu. Na ilustráciu možno uviesť lokál plurálu životných maskulín v slovenčine, do ktorých sa začlenili pôvodné tvary *o*-kmeňov (**chlapěchъ*), *u*-kmeňov (*synъchъ*), *a*-kmeňov (**slugachъ*), resp. *jo*-kmeňov (**moNžichъ*) a *i*-kmeňov (**gostichъ*) a vo všetkých prípadoch sa v tomto tvare v konkurencii tvarotvorných morfém *-ěchъ*, *-ъchъ*, *-achъ*, *-ichъ* ustálila rodovo silná tvarotvorná morféma *-och*. Nie vo všetkých tvaroch sa však intenzita analogického vyrovnávania prejavila v rovnakej miere a časť životných maskulín si zachovala pôvodné tvarotvorné morfémy. Areálová heterogénnosť tvarotvorných morfém jednotlivých tvarových okruhov v nespisovných útvaroch sa vyznačuje modifikovanou štruktúrovanosťou a snahou o dosiahnutie idealizovaného prototypu. Výsledkom narúšania pôvodného stavu sa však napokon nestala absolútne homogénna zidealizovaná štruktúra, ale tvarové okruhy s nehomogénnymi prvkami, resp. tvarové súbory s variantnými prvkami. Túto nehomogénnosť tvarových okruhov či variantnosť tvarových súborov nemožno pochopiť bez dokonalého poznania vnútornej štrukturácie, bez poznania príčin variantnosti tvarotvorných morfém jednotlivých tvarotvorných okruhov substantívnej deklinácie a identifikovania pragmatického zámeru dosiahnuť idealizovaný prototyp.

V každom slovanskom jazyku sú vzťahy medzi pôvodnými a súčasnými tvarovými okruhmi s ohľadom na historický vývin iné. Ako sondu do spraco-

vania substantívnej deklinácie na materiáli doteraz publikovaných zväzkov hláskoslovnej série OLA využívame tvar genitívu singuláru **l'ьna* (Общеславянский лингвистический атлас. Выпуск 4б. Скопје 2003, mapa č. 23, s. 71, autorky T. I. Vendina, V. Milenkovič) a všímame si ho z morfologického hľadiska. Podstatu morfologických javov nemožno však vnímať bez rešpektovania fonologických, resp. morfonologických zákonitostí, a to najmä pri komentovaní areálov, ktoré sa vyčlenia spracovaním nárečového materiálu.

Materiál sme spracovali využitím osobitného počítačového programu *MA-Pola*. Pôvodný tvar genitívu singuláru **l'ьna* interpretujeme v našej sonde do spracovania morfologickej podstaty zmien tak, že pôvodnú tvarotvornú morfému *-a* zovšeobecňujúco zobrazujeme rovnakým geometrickým symbolom a prepisujeme veľkým kurzívovaným písmenom *-A*, vyjadrujúcim potenciálny ďalší hláskoslovný vývin (ten nie je predmetom morfologickej interpretácie). Nepôvodnú tvarotvornú morfému *-u* a jej ďalšie vývinové podoby v rovine hláskoslovných zmien interpretujeme zovšeobecňujúcim symbolom, odlišným od pôvodnej tvarotvornej morfémy a v legende ju prepisujeme veľkým kurzívovaným písmenom *-U*, vyjadrujúcim potenciálny ďalší hláskoslovný vývin. Pôvodnú archifonému **l'-* prepisujeme v legende ako kurzívované veľké *Ľ*, čím zovšeobecňujeme jeho palatálnu, palatalizovanú aj depalatalizovanú realizáciu. Kurzívou označovaný znak *V* vyjadruje vokalizáciu pôvedného jeru v slabej pozícii. Kompaktné areály výskytu sledovaného javu interpretujeme na mape šrafovaním, resp. farebnou výplňou a ojedinelý výskyt odlišného javu uvádzame na tomto území príslušným symbolom z legendy. V prípade výskytu obidvoch javov v tej istej lokalite interpretujeme príslušným symbolom obidva javy.

Po kartografickom spracovaní materiálu sa morfologicky relevantné areály ohraničujú výskytom pôvodných tvarotvorných morfém *-A* v južnoslovanských jazykoch (okrem bulharských a macedónskych nárečí, ktoré z typologického hľadiska gramatické tvary netvoria synteticky) a v lužickosrbských nárečiach. Osobitný priebeh vokalizácie redukovaných vokálov jednoslabičných koreňových morfémach v nárečiach, v ktorých po zániku jeru nemohlo dôjsť k napätiu v štruktúre slabiky (sonóra + konsonant), resp. kde je sa vokalizoval aj jer v pôvodnej slabej pozícii — a sem patrí aj náš interpretovaný príklad *l'ь-nъ*: *Ľ-na* > *ĽV-na* — interpretujeme na mape prázdnym vnútrom symbolu (v zovšeobecnenej podobe tvarom *ĽVnA*). Výskytom pôvodnej tvarotvornej morfémy *-A* s pravidelným pôvodným vývinom **l'ьna* > *Ľna* sa vyznačuje aj severovýchodoslovanský areál ruských nárečí. Naproti tomu nepôvodnou tvarotvornou morfémou genitívu singuláru, ktorá sa do tohto tvaru dostala analogickým vyrovnávaním, sú podoby *ĽnU / ĽVnU*. Homogénny areál s výskytom tvarotvorne morfémy *-U* tvorí celý západoslovanský areál okrem lužickosrbských nárečí s miernym rozptylom v severovýchodoslovanskom areáli ruských nárečí, v ktorých je prienik výskytu *-U / -A*. Vnútorná diferenciácia s ohľadom na zmeny morfonologickej povahy, t. j. vokalizáciu redukovaných vokálov v jednoslabičných koreňových morfémach v tých nárečiach, v ktorých po zániku jeru nemohlo dôjsť k napätiu v štruktúre slabiky (sonóra + konsonant), sa osobitne vyčleňuje areál podoby *ĽVnU* na území slovenských, ukrajinských a severných a východných bieloruských nárečiach s miernym rozptylom na území

moravských a českých nárečí. Homogénny areál výskytu podovy *ĽnU* tvorí územie poľských nárečí a juhozápadná časť bieloruských nárečí.

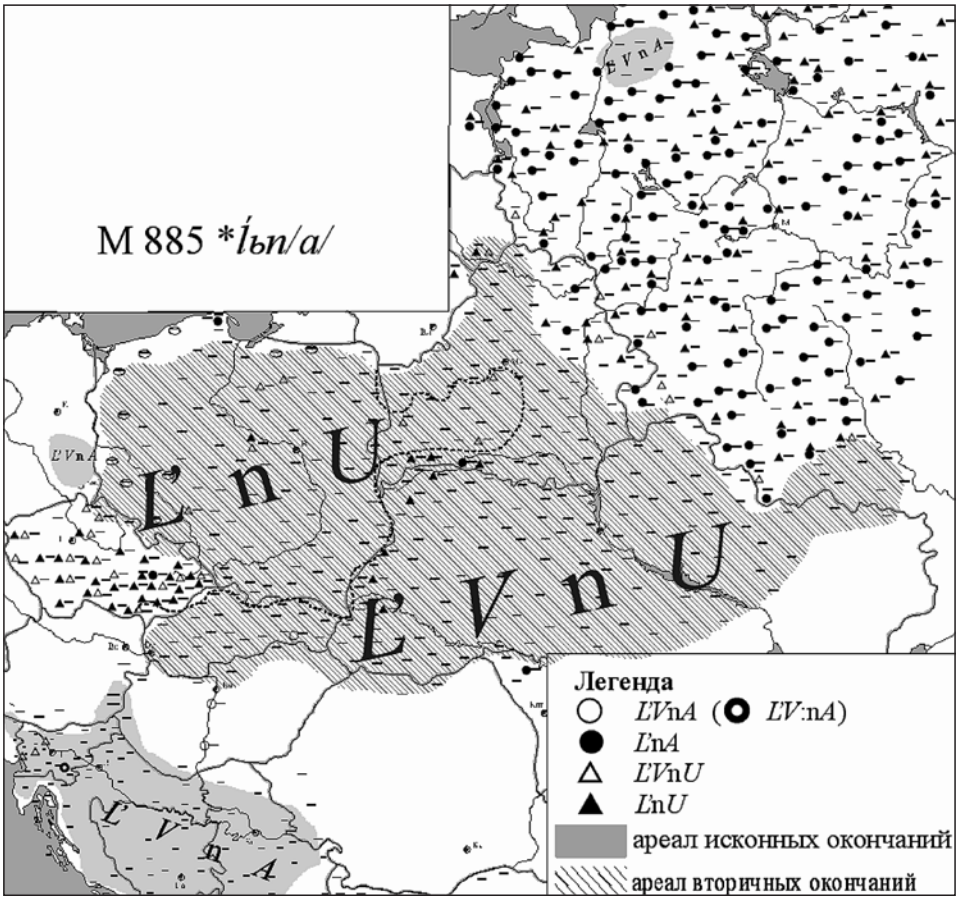

Čiastková sonda do spracovania morfologických javov na syntetickej báze výskumu nárečí slovanských jazykov ukazuje, že z vývinového hľadiska na takom zdanlivo jednoduchom tvare, akým sa javí východiskový tvar genitívu singuláru **ľьna*, možno zistiť heterogénnosť vývinu nielen s ohľadom na zachovanie pôvodných tvarotovorných morfém, ale aj dosah fonologických činiteľov na povahu slabičnej štruktúry a pôsobenie napätia vnútri paradigmy či medzi jednotlivými paradigmami a jeho dôsledky pri vyrovnávaní morfologických štruktúr. Morfologicky najstabilnejšou oblasťou sa na pozadí našej predbežnej a jedinej sondy na materiáli OLA javí územie severovýchodoslovanských (centrálnych ruských) nárečí, južnoslovanských nárečí syntetického flektívneho typu a zo západoslovanských nárečí lužickosrbské nárečia. Najvyššiu mieru morfologickej nestability s ohľadom na vonkajší vlpyv prejavili nárečia západoslovanských jazykov — nárečia poľské, čiastočne české a moravské, napätie v slabičnej štruktúre morfonologickej povahy sa najzreteľnejšie preja-

vilo v slovenských, ukrajinských a východných a severných bieloruských nárečiach. Zo syntetizujúceho hľadiska je zaujímavou oblasťou paralelného výskytu pôvodných aj nepôvodných tvarotvorných morfém oblasť ruských nárečí.

Naše poznatky považujeme za východiskovú sondu do spracovania substantívnej deklinácie mateiálu OLA. Uvedomujeme si, že zložitosť problematiky si vyžaduje citlivý prístup a rešpektovanie širokého spektra činiteľov — fonologických, morfonologických, morfologických, ale pravdepodobne aj mimojazykových, ktoré ovplyvňovali vývin deklinácie substantív na takom rozsiahlom území, aké tvoria nárečia jednotlivých slovanských jazykov. Preto náš text odporúčame vnímať ako vstup do problematiky, ktorej súhrnné riešenie je náročné na porovnávacie štúdium vývinu prirodzených foriem jednotlivých slovanských jazykov vo viacerých jazykových rovinách a bude si vyžadovať aj značné časové investície.

Bratislava

ГЛАГОЛСКИ ДЕМИНУТИВИ С ПРЕФИКСОМ *ПО-* У ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИМ ГОВОРИМА

РАДМИЛА ЖУГИЋ

UDC 811.163.41'282'367.625

Кратак садржај. Овај рад има за циљ да истражи семантичку диференцијацију глагола изведених префиксом ПО- у призренско-тимочким говорима. Пошли смо од основног сазнања да се у овим говорима наведени префикс не јавља само у функцији модификовања глаголског вида, већ показује и неке специфичности семантичке диференцијације и нијансирања што се првенствено односи на семантичку димензију деминуције глагола.

Кључне речи: глаголски деминутив, творбено-семантички тип, префикс ПО-, перфективизација, имперфектизација, деминуирање, секундарно образовање глаголских деминутива, формант -к-, инфиксална морфема -куј е-.

1. Непосредни повод за ово истраживање проистиче из потребе аутора да скрене пажњу на чињеницу да творбеној проблематици у нашој дијалектологији уопште, па самим тим и у проучавањима говора призренско-тимочке дијалекатске зоне, није посвећена адекватна пажња. Наиме, наше досадашње монографије које су описивале говоре с подручја призренско-тимочке дијалекатске зоне, углавном су се бавиле проблемима фонетике, морфологије и донекле, доста оскудно, проблемима синтаксе падежа и творбе речи.[1]

---

[1] На српском дијалекатском простору, засада, нема посебних студија о творбеној проблематици. Овде ћемо, по хронолошком принципу, изнети податке о творби, у оној мери у којој их доносе монографски описани говори с призренско-тимочког подручја: Н. Богдановић 1979: у монографији *Говори Бучума и Белог Потока* не разматра се творба речи. Н. Богдановић 1987: у монографији *Говор Алексиначког Поморавља* творба речи се не разматра посебно, али аутор у оквиру другог дела ОБЛИЦИ (141—224) на стр. 213. каже: „Обични су деминутиви и итеративи: *пи́вка, ри́љка, тр̏чка, ту̏цка, цр̏тка, цвр̏цка, шви́рка*... као и од њих изведени: *попивку̏је, потрчку̏је, потуцку̏је, поцврцку̏је*... са осталим паралелним облицима: *ри́љкај: пориљку̏ј; пивка́а* сам кад не ви́ди ни́ко̑...: *попивкува́а* си о́н".

В. Вукадиновић 1996: у монографији *Говор Црне Траве и Власине* нема посебног дела о творби, а у поглављу Облици, у делу у коме се расправља о глаголским облицима (203—236), пронашли смо деминутивни глагол: ти му *свирка́*, *сви́ркаше*, који, иако усамљен, упућује на ову семантичку категорију која је обична у околним говорима.

Љ. Ћирић 1999: монографија *Говори Понишавља* нема посебног дела о творби речи, а у оквиру другог дела Облици, у Напоменама о појединим глаголима, аутор на стр. 180 каже да су деминутивни глаголи чести у говору Понишавља и наводи примере: *му́зне*... гаса́рче са́мо *сви́тка*... сас њи се *попокри́је*... *почу́кне* га по обра́з, међу којима су, дакле, и они са префиксом ПО- који су предмет нашег интересовања у овом раду.

Ј. Марковић 2000: монографија *Говор Заплања* садржи посебан део насловљен Творба речи (199—219). Ауторка износи констатацију да је ова област у досадашњим дијалектоло-

Ретки су и појединачни радови у чијој је жижи интересовања творба речи.[2]

2. Грађу за овај рад ексцерпирали смо из дијалекатских речника[3] с подручја призренско-тимочке дијалекатске зоне, који без обзира на многе њихове мањкавости и недостатке, почевши од недовољне исцрпности лексема једног деривационог језгра до начина њихове интерпретације, ипак представљају користан извор и могућност формирања оптималног корпуса за обраду једне овакве теме: *Речник лесковачког говора* Бране Митровића (скраћено: Б. Митровић 1984); *Речник народног говора у Црној Реци* Миодрага Марковића (скраћено: М. Марковић 1986/1993); *Речник тимочког говора* Јакше Динића (скраћено: Ј. Динић 1988/1990/1992); *Речник говора јужне Србије* Момчила Златановића (скраћено: М. Златановић 1998); *Речник села Каменице код Ниша* Властимира Јовановића (скраћено: В. Јовановић 2004) и *Речник говора јабланичког краја* Радмиле Жугић (скраћено: Р. Жугић 2005).[4] Коришћена је и грађа из ауторове личне картотеке, прикупљана у јабланичком крају (Р. Жугић, Грађа).

шким студијама релативно мало заступљена. Она то образлаже непостојећим суштинским разликама са стандардним језиком, али ипак износи неке разлике у поређењу говора Заплања и стандардног идиома, па тако на 18 страна Творбе речи говори о творби именица, а о осталим морфолошким категоријама на 3 стране. О творби глагола се говори на 2 стране, а за наше истраживање је битан податак о творбеним моделима глаголских деминутива који су размотрени у 3 тачке на 218. страни. Међу њима су и деминутиви настали помоћу префикса ПО- са којим ауторка наводи неколико примера: *поглетку̀је... попивку̀је, поритку̀је, посвитку̀је, поцутку̀је*.

[2] Р. Жугић 2003: у раду се уопштено указује на специфичне творбене моделе именица, придева и глагола са семантиком деминуције. Ј. Марковић 2005: 134—139. у раду *О неким глаголским образовањима* ауторка доноси врло занимљиве податке о творби глагола формантом -к- у заплањском говору и о семантичким нијансама овако образованих глагола. Р. Жугић 2006[1]: *Придевски деминутиви у говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне који се односе на особине ентитета из човековог окружења (семантичко-творбени аспект)* и Р. Жугић 2006[2]: *Придевски деминутиви за означавање особина човека у призренско-тимочкој дијалекатској зони (семантичко-творбени аспект)*. У овим радовима су истражена семантичко-творбена диференцијална обележја деминутивних придева на простору призренско-тимочке дијалекатске зоне у односу на стање у стандардном српском језику. Нарочита пажња је посвећена творбеним моделима придева ове семантичке категорије, уз настојање да се сагледа утицај творбе на њихову специфичну семантичку димензију деминутивности.

[3] Можда би се тврдња (Ј. Марковић 2005: 133) да „свако ко је покушао да се таквом грађом послужи (мисли се на грађу дијалекатских речника) зна да она готово никада не може да буде довољан доказ о постојању или непостојању неког облика због начина одабира те грађе” — могла мало ублажити. Тачно је то да се она несистематски одабира, да се једно семантичко језгро никада до краја не исцрпљује (реч је о речницима са простора југоисточне Србије), да су такве речнике претежно радили људи који нису по вокацији лингвисти, а још мање лексикографи. Но ипак, они су и те како корисни као извор грађе за обраду лингвистичких тема. Добар познавалац говора о којима је реч лако ће уочити лоше протумачену семантику неке лексеме, тим пре ако је потврда уз одређену лексему добро одабрана и аутентична. Ако трагамо за оптималним корпусом на коме ћемо темељити рад о неком лингвистичком проблему, обједињени корпус свих прегледаних дијалекатских речника с једне дијалекатске зоне, показаће бар две ствари. Једна је, у случају глаголских деминутива, довољан број примера за идентичне творбене обрасце, и друга да се на специфичан начин односе према стању у стандардном језику. Стога сматрам да важност дијалекатских речника никада не треба губити из вида.

[4] Неки од ексцерпираних речника доносе, мада доста оскудно, што је и разумљиво има ли се у виду задатак и природа оваквих публикација, извесне напомене о творби речи

3. Ексцерпирана грађа из наведених извора скреће нам пажњу на неколико битних проблема везаних за деминутивне глаголе у говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне, а то су: а) питање глаголског вида глагола који подлеже процесу префиксације префиксом ПО-; б) питање да ли се префикс ПО- везује за просте, неизведене или изведене глаголе; в) питање промене глаголског вида помоћу префиксалне морфеме ПО-; г) питање начина испољавања деминутивне радње; д) питање приоритета видског или деминутивног елемента код глагола с префиксом ПО- који су предмет нашег интересовања у зависности од тога да ли се префикс ПО- везује за глагол који у својој структури има коренску морфему и основински вокал, или за глагол који између коренске и основинске морфеме има формант *-к-* и морфему *-кује-* којом се гради презентска основа.

4.1. У материјалу којим располажемо јасно се уочавају четири творбено-семантичка типа глаголских деминутива с префиксом ПО-.

4.2. Први творбено-семантички тип од префиксне морфеме ПО- и трајног глагола (ТГ) који чине коренска морфема (КМ) и основински вокал (ОВ), може се представити формулом: ПО- + ТГ, односно ПО- + КМ + ОВ.

4.3. Најпре ћемо навести примере са потврдама,[5] а потом ћемо на основу изложеног материјала извући одређене закључке у складу са напред постављеним питањима. Општа дефиниција творбено груписаних

у оквиру кратког представљања особина дотичног говора. Тако нпр., аутор *Речника говора Црне Реке* доноси напомену о широкој употреби именичких деминутива који често носе нијансу хипокористичког обележја. Неки од њих су се толико осамосталили у употреби и потиснули основну именицу од које су изведени: клупче од клубе, усница од усна.

„Деминутиви од придева и прилога су нешто друкчијих квалитета него деминутиви од именица, што се види и из њиховог друкчијег облика и значења. То, уосталом, произилази и из посебне структуре ових речи (придева и прилога)" (М. Марковић 1986: 251). Аутор напомиње да постоје и деминутивни глаголи, да су чак и у овом говору, као и у осталим народним говорима, у знатно чешћој употреби од придевских деминутива.

Напомене о творби речи, у две тачке, доноси и *Речник села Каменице код Ниша*. Овде се истиче да су врло чести деминутиви од именица, али да нису ретки ни аугментативи (В. Јовановић 2004: 325). Занимљиво је да аутор овде укратко помиње и деминутивне придеве изведене наставком -кас (*бе̏лкас, жу̏шкас*) (стр. 326), али не помиње деминутивне глаголе, којима његов речник иначе обилује. Ауторка *Речника говора јабланичког краја*, у делу Увода, *О Речнику говора јабланичког краја*, истиче своје настојање да што исцрпније представи деривате основне лексеме као што су деминутивне и аугментативне изведенице од именица. Она сматра да се оваквим приступом не сагледава само њихов међусобни лексичко-семантички однос, већ се омогућава и увид у творбену проблематику, односно карактеристичне суфиксе. „У вези с овим је и настојање да се што потпуније представи свако деривационо гнездо... Исцрпно навођење лексема из једног деривационог гнезда значајно је не само ради употпуњавања лексичког фонда овог говора, већ првенствено стога што омогућава праћење деривације (ланац именица — придев, придев — именица, именица — глагол, глагол — именица), уочавање творбених суфикса или творбених префикса код глагола. Добар увид у творбену проблематику моћи ће да се сагледа на примерима глаголских лексема с деминуцијом... код којих се уочава и творбени модел двоструке префиксације (*поуа̏лим*, *попристе̏нем*) који је ређи у нашем стандардном језику. Творбено су занимљиве и придевске лексеме којима је означено присуство назначене особине у незнатној мери" (Р. Жугић 2005, XXXVIII).

[5] Код одредница које су посведочене у више извора, извори ће у јединственој фусноти бити навођени по редоследу датих потврда.

деминутива, односно дефиницијом протумачена семантика оваквих глагола, биће моја.

поба́чка се *расхлади се накратко у бачкалу (о свињама).* — Пу̏шти гу тој ста̀ру свињу̏ ис ко̀чину да се поба̀чка ма̀ло, вру̏ћо.[6]

поболи̏ *извесно краће време боли, кратко, мало боли.* — Тој ће ма̀лко да те поболи̏, па ће према̀не.[7]

пова̀ља *кратко време, мало котрља.* — Пова̀љај бу̏ре да се ма̀лко одмо̀рим.[8]

пова̀ља се *кратко време, мало се ваља по трави, слами и сл.* — Ма̀лко се поваља̀ по сла̀му.[9]

пова̀рди *извесно краће време пази, чува.* — Дѐда о̀де дом, а ја оста̀до да пова̀рдим ло̀јзе.[10]

пови̏је *извесно краће време плаче, мало, кратко плаче.* — Оти̏днем на гро̀бје, пови̏јем, пови̏јем... па се вр̏нем дом да рабо̀тим.[11]

пови̏ка *в. повије.* — Кљд ми ја̀ко снажалѐе, ја си пови̏кам, пови̏кам и тека̀ си на срце оту̏шим.[12]

пово̀зи се *извесно краће време се вози, мало, кратко се вози.* — Да се ма̀лко пово̀зим, па ћу и̏дем пе̏шке.[13]

поврѐви *проведе у разговору извесно краће време, поразговара.* — Поврѐве шта̀ и ка̀ко је било̀ не̏кад. Изле̏го у љу̏ди да ма̀лко сьс њи̏ поврѐвим.[14]

погори̏ *гори извесно краће време, кратко, мало гори.* — Не̏ка ла̀мпа погори̏ док вече̏рате, па уга̀сите. Не̏ка ла̀мба погори̏ док вече̏рамо. По̀сле ће ју уга̀симо.[15]

погрва̀ља се *проведем извесно краће време у ваљању, котрљању, кратко, мало се ваљам, котрљам.* — Нека̀ га дете̏ нека се погрва̀ља у тој се̏но. Погрваља̀мо се ма̀лко, и то̀лко.[16]

погрди̏ *извесно краће време скичи, кратко, мало скичи (о прасету).* — Погрде̏ше, погрде̏ше, па се уђута̀ше.[17]

подру̏ска *извесно краће време љуља некога (обично дете) на колену, у крилу.* — Нави̏кло ону̏че да га дѐда подру̏ска на коле̏но.[18]

пожа̀ли *проведе извесно краће време у жалости за преминулим.* — По̀жали гу до пола го̀дину па се о̀жени. Пожали̏ гу, пожали̏, па се ожени̏.[19]

---

6 Р. Жугић 2005.
7 В. Јовановић 2004: 539.
8 Исто.
9 Исто.
10 Исто.
11 Р. Жугић 2005.
12 Ј. Динић 1992: 495.
13 В. Јовановић 2004: 540.
14 М. Марковић 1986: 296 и В. Јовановић 2004: 540.
15 М. Марковић 1986: 402 и В. Јовановић 2004: 542.
16 Р. Жугић 2005 и Б. Михајловић 1984.
17 В. Јовановић 2004: 542.
18 Исто: 545.
19 Р. Жугић 2005 и Б. Михајловић 1984.

пожми́је *проведе једно краће време жмурећи, дремајући, кратко, мало одрема.* — Ма́ло да пожми́јем, о́чи да одмо́рим.[20]

позбо́ри *проведе извесно краће време у разговору, поразговара.* — Дођи, Бранке да седнемо на клупу да позборимо, па ће идемо обед да спраљамо! Сре́тоше се та́мо до́ле, та́мо до́ле на пољ̀ани, постоја̀ше, позбори́ше.[21]

пози́вли *извесно краће време плаче, кратко, мало плаче.* — Ни́шта му не́ће бу́де а́ко ма́лко пози́вли.[22]

покапе́ *проведе извесно краће време у чекању, ишчекивању некога.* — Покапа́ прет капи́ју дљ ће наи́дев из њи́ве, па си пођо́ дом.[23]

пока́ра *мало, кратко некога грди, прекорева.* — Дете́ га мо́ра пока́раш, не мо́ж да рабо́ти све на њиго́во.[24]

пољи́зга се *проведе извесно краће време клизајући се, мало, кратко се клиже.* — Пу́шти деца́ да се пољи́згав, не́ е студе́но за њи књд цу обу́чени.[25]

пома́зни *извесно краће време глади, милује.* — Де́да је воле́л да ни пома́зни по ко́су и обра́зи.[26]

пома́је се *проведе извесно краће време у доколици, разоноди.* — Пома́ј се ма́ло на сока́к па до́ђи у ба́шчу да и́демо![27]

пома́је се *мало се задржи.* — Ово́ ју́тро сам се помајала по ку́ћу ма́ло ви́ше, зато́ што сам меси́ла ле́ба.[28]

пома́ца *извесно краће време једем умачући залогаје хлеба у јело.* — Докле он изво́ди кра́ве, ти пома́цај од тој пр̀жено.[29]

поми́је *мало, овлаш умије.* — Поми́те дете́то по чало́ и о́дма че му ла́кне.[30]

помо́та *извесно краће време мота, кратко, мало мота.* — Помо́тај ми ма́лко пре́ђу.[31]

понато́ри *до извесне мере, мало, донекле нађубрим.* — А́ко њи́ву понато́риш, она́ си по́сле гоца́ го́дин добро́ ра́ца.[32]

пони́ша *мало, кратко љуља некога.* — Пони́шај ма́ло дете́, докле ја опере́м пе́ленке.[33]

поно́си *извесно краће време носи, кратко, мало носи некога.* — Поно́си ме ма́лко, не мо́г ви́ше ни да мр̀днем.[34]

поо́ди *проведе извесно краће време у ходању, мало, кратко хода.* — Поо́ди ма́ло по обо́р, немо́ј ста́лно да ле́гаш! Поо́ди ма́лко па се́дне.[35]

---

20 Р. Жугић 2005.
21 Р. Жугић 2005 и Б. Михајловић 1984.
22 Ј. Јовановић 2004: 546.
23 Р. Жугић 2005.
24 Исто.
25 Исто.
26 В. Јовановић 2004: 549.
27 Р. Жугић 2005.
28 М. Марковић 1993: 303.
29 Р. Жугић: Грађа.
30 Ј. Динић 1992: 503.
31 В. Јовановић 2004: 550.
32 Ј. Динић 1992: 505.
33 Р. Жугић 2005.
34 В. Јовановић 2004: 551.
35 Р. Жугић 2005 и В. Јовановић 2004: 551.

поора́ти *проведем извесно краће време у разговору, поразговара.* — Убаво поорати́мо... па си дође́ дом. А́јде ма́ло да поора́тимо, па ће си и́дем.[36]

попа́зи *извесно краће време пази некога.* — Да попа́зи на пре́лази, да попа́зи шће́ да ни́кне. Попа́зи ма́лко дете́.[37]

попасе́ *извесно краће време пасе, кратко, мало пасе.* — Пу́шти воло́ви да ма́лко попасу́.[38]

попла́че *извесно краће време плаче, мало, кратко плаче.* — Попла́чем, попла́чем, тврда ду́ша у чове́ка, па се вр̀нем да рабо́тим.[39]

попоје́ *мало, кратко пева.* — Попо́ј ма́ло да чу̑ев ови́ја љу̑ди кько́ у̑баво поје́ш![40]

попо́ска *мало, донекле претражујем по нечијој коси чистећи, уклањајући ваши.* — Попо́скај ме да види́ш не́мам ли вьшке![41]

попр̀ска *кратко, мало пада (о киши).* — По́прска ма́лко и ма́ну.[42]

порабо́ти *извесно краће време ради, поради.* — Ма́ло порабо́ти па ће се вр̀неж за ручьк! Да порабо́тим ма́лко по ку́ћу, па ћу до́ђем. Да си порабо́тим још ма́лко док се ви́ди.[43]

порове́ *извесно краће време плаче, кратко, мало плаче.* — По́рова ма́лко па се у̑мири.[44]

посви́ри *проведе извесно краће време свирајући.* — Дај ма́ло на твоју̑ рамуни́ку да посви́рим! Кьт посви́рим, лькне ми на ду́шу.[45]

поседи́ *проведе извесно краће време седећи, кратко, мало седи.* — Си́ноћ Деса и Милка поседе́ше ма́ло.[46]

посме́је се *мало, кратко се смеје.* — Иско́чи ма́ло у комши́је, ће ора́тиш, ће се посме́јеш. Ће се собере́мо да се ма́лко посме́јемо.[47]

поспи́је *проведе извесно краће време у спавању, мало одспава.* — Нека́ га дете́ нека поспи́је па ће и́демо! Поспи́је ма́лко преко но́ћ па се ди́гне да рабо́ти.[48]

потр̀ља *извесно краће време трља, масира.* — Потр̀љај ма́лко ра́мо с ко́мову ра́кију̑.[49]

потрпи́ *извесно краће време трпи, подноси (обично неку непријатност).* — Потр̀пи ма́лко, ће ти про́јде боле́ж.[50]

пођути́ *извесно краће време ћути, мало, кратко ћути.* — До́ђе, пођути́ ма́лко, пођути́, па си оти́дне до́м.[51]

---

36 Р. Жугић 2005 и Б. Михајловић 1984.
37 Б. Михајловић 1984 и В. Јовановић 2004: 551.
38 В. Јовановић 2004: 552.
39 Р. Жугић 2005.
40 Исто.
41 Исто.
42 В. Јовановић 2004: 553.
43 Р. Жугић 2005 и В. Јовановић 2004: 553.
44 В. Јовановић 2004: 554.
45 Р. Жугић 2005 и В. Јовановић 2004: 554.
46 М. Марковић 1993: 305.
47 Р. Жугић 2005 и Б. Михајловић 1984.
48 Исто.
49 В. Јовановић 2004: 558.
50 В. Јовановић 2004: 558.
51 Р. Жугић: Грађа.

почéка *проведе у чекању извесно краће време.* — Ће гу почéкамо још мáло, áко не дóђе, ће си и́демо.[52]

почýва *извесно краће време чува, кратко, мало чува.* — Почýвај и мојé óвце док оти́днем на пој́ату да си ýзнем бри́тву.[53]

пошпáра *прištедим, заštедим.* — Мóра да пошпáраш, а не да тéраш на широ́ко. Пошпарáмо, али ни тој óднесе ники лош дьн.[54]

4.4. Наведени примери глаголских деминутива разматраног творбено-семантичког типа, наводе на следеће закључке: префикс ПО- трансформише ТГ ограничавајући време трајања радње која се њиме исказује, односно перфективизује радњу ТГ. Ваља рећи да овде није реч о перфективизацији типа *поједе : једе*, својствене како стандардном српском језику тако и призренско-тимочким говорима (*попи́је, потро́ши, почéша* и сл.), већ о виду перфективизације у коме префиксна морфема ПО- своди радњу новог глагола на известан, квантитативно ограничени део или известан степен интензитета. Дакле, ови параметри нису доведени до пуног степена што упућује на другачију семантичку димензију овако изведених глагола. Такви глаголи означавају радњу која је реализована донекле, мало, односно у једном краћем временском интервалу. Због тога се и дефинишу описно прилозима: *мало, кратко, донекле плачем, ровем, викам* и сл.

4.4.1. За глаголе овог творбеног типа битна су два елемента. Први се односи на перфективизацију глагола помоћу префикса ПО-, тј. глагол несвршеног вида прелази у глагол свршеног вида: *рабóти → порабóти*, *ровé → поровé*, *ви́ка → пови́ка* и сл. Други елемент садржан у резултату творбе јесте нова семантичка димензија деминутивности.

5. Други творбено-семантички тип, додуше знатно слабије продуктивности, чине глаголи образовани од префикса ПО- и несвршеног глагола (НГ) који се састоји од коренске морфеме (КМ) и основинског вокала (ОВ) између којих се налази формант *-к-*, па се сходно томе њихова структура може представити формулом: ПО- + НГ, односно ПО- + КМ + -к- + ОВ.[55]

5.1. У речничким изворима пронашли смо следеће глаголске деминутиве овог творбено-семантичког типа:

побáњкам се *извесно краће време се купам, мало се купам.* — Побáњкај се мáлко па искáчај ис тој студéну вóду![56]

повечéркам *проведем извесно краће време вечерајући, мало вечерам.* — Пр́во ће повечéркаш мáло од овóј што ти баба спреми́ла.[57]

---

[52] Р. Жугић 2005.

[53] М. Марковић 1993: 309.

[54] Р. Жугић 2005 и Б. Михајловић 1984.

[55] О глаголским деминутивима образованим од КМ (коренске морфеме), форманта -к- и ОВ (основинског вокала) типа пипка, рипка, глетка, свитка и сл., в. рад Ј. Марковић 2005.

[56] Р. Жугић: Грађа.

[57] Исто.

погле́ткам *проведем извесно краће време гледајући, мало, кратко гледам.* — Ће погле́тка ма́ло па ће ти гу па вр̏не.[58]

погрва́љкам се *извесно краће време се ваљам (по поду, трави и сл.).* — Ће му опере́ш цо̏љчики, нека се погрва́љка дете́![59]

пома́цкам *извесно краће време мацкам, једем умачући комадиће хлеба у мочу.* — Пома́цкај од тој пр̏жено да зальжеш глад![60]

пони̏шкам се *мало, кратко се љуљам.* — Ће се пони̏шка па ће се ски̏не.

пори̏пкам *скакућем извесно краће време, кратко, мало скакућем.* — Дете́ да пори̏пка ма́ло, бо̏ље да спи̏је.[61]

пору̏чкам *мало, донекле једем.* — По̏ручка ма́ло од ба́ницу, па оно̏ је дете́, не̏је ко стар што мож да изеде́.[62]

посви̏ркам *проведем извесно краће време свирајући, кратко, мало свирам.* — Посви̏ркај туј рамуни̏ку, па гу оста́ј ба́та да те не ка́ра![63]

поси̏скам *извесно краће време сисам, дојим.* — Ма́ло по̏сиска па се у̏спа. Оста́ви да и теле́ ма́лко поси̏ска.[64]

поспи̏кам *извесно краће време спавам, мало одспавам.* — Не ди̏рај дете́, нека поспи̏ка па ће тьг и̏демо![65]

потру̏пка *извесно краће време трупа, удара ногом о под.* — Да потру̏пкаш ма́ло с тој ма́мине ципе́ле, па ги бр̏го вр̏ћај![66]

пошо̏нкам *извесно краће време шонка, учи да хода уз помоћ одрасле особе (о детету).* — Ај дете́ да пошо̏нка ма́ло по обо̏р, по̏ у̏баво ће спи̏ка.[67]

5.2. Глаголски деминутиви овог творбено-семантичког типа, упоређени са глаголским лексемама првог типа, показују на семантичком плану степен деминутивног нијансирања који је пропорционалан међусобном односу њиховог другог творбеног елемента. Наиме, префикс ПО- се у оба наведена творбено-семантичка типа јавља као елемент који перфективизује и деминуира глаголску радњу: *пома́ца* (први тип) и *пома́цка* (други тип). Оба глагола се дефинишу „*маца / мацка извесно краће време, кратко, мало*”. Семантичка нијанса појачане деминутивности другог глагола *пома́цка*, резултат је морфолошког форманта *-к-* који се као средство деминуције јавља већ у простом глаголу *ма́цкам*. Дакле, деминутивност глагола првог типа остварена је префиксом ПО-, док је деминутивност глагола другог типа, изузев префиксом ПО- реализована и формантом *-к-* у другом творбеном члану деминутивног глагола.

---

58 Исто.
59 Исто.
60 Исто.
61 Исто.
62 Исто.
63 Исто.
64 Р. Жугић: Грађа и В. Јовановић 2004: 555.
65 Р. Жугић 2005.
66 Р. Жугић: Грађа.
67 Исто.

5.3. Овде бисмо скренули пажњу на још један битан елемент глаголских деминутива другог типа. Вршилац радње у њима су младе јединке, младунчад, деца,[68] док су код глаголских деминутива првог типа вршиоци радње одрасле особе. Одрасла особа, осим у експресивном изражавању, никада за себе или другу одраслу особу неће рећи да *ру̏чка*, али ће овај глагол свакако употребити у комуникацији са дететом: *ру̏чкај*, а̏јде детѐ да *ру̏чка*, или а̏јде детѐ да се *по̄ба̏њка* и сл.

5.4. Творбена структура оваквих глагола, како је на примерима и потврдама показано, уз својство деминуције има и својство хипокористичности, па би сасвим оправдано било да се о њима говори као о деминутивно-хипокористичним глаголима.

6. Трећи творбено-семантички тип представљају глаголски деминутиви образовани од префикса ПО- и свршеног глагола (СГ) од префикса, коренске морфеме (КМ) и основинског вокала (ОВ), па се може представити формулом: ПО- + СГ, односно ПО- + префикс + КМ + ОВ.

6.1. У грађи смо пронашли следеће примере овог творбено-семантичког типа:

позакр̏пи *до извесне мере, не сасвим, донекле закрпи.* — Дај да ȕзнем да позакр̏пим врѐчеве, че ни трѐбу за ȕ вр̏шу.[69]

поисплни *до извесне мере, не сасвим, донекле, ту и тамо испуни.* — Поисплни̏ли сег онѐј прегла̏бице на пу̏т.[70]

понаȕчи *до извесне мере, не сасвим, недовољно, донекле научи.* — Понаȕчи̏ја ништо, ми̏сли с то̀лко ȕчѐње ће му дадѐв там о̀цене. Кьд понаȕчиш да сви̏риш.[71]

поодьне *одмори се у некој мањој мери, предахне.* — Рабо̀тим, рабо̀тим, па поодьнем ма̏лко.[72]

поола̏ди се *до извесне мере, не сасвим, непотпуно се охлади.* — Чѐкни ма̏лко да се поола̏ди по̀парата.[73]

пооми̏је *умије непотпуно, недовољно, овлаш.* — Нећи пут е децȕту пооми̏је и етр̏вата, али сла̏бо.[74]

поочи̏сти *до извесне мере, не сасвим, површно очисти.* — Добро̀ би било̀ да поочи̏стиш по нећи пу̏т овѐј твоѐ ци̏пиле.[75]

попокри̏је се *до извесне мере, не сасвим, овлаш се покрије.* — Сас њи се попокри̏је.[76]

посачѐка свр. *извесно краће време, мало, донекле чека.* — Ја ста̏нем па га посачѐкам.[77]

---

68 На ову појаву указује и Ј. Марковић 2005: 135.
69 Ј. Динић 1992: 500.
70 Исто.
71 Р. Жугић 2005 и Ј. Динић 1992: 505.
72 Ј. Динић 1992: 505.
73 Исто.
74 Исто.
75 Исто: 506.
76 Љ. Ћирић 1999: 180.
77 Ј. Динић 1992: 508.

посврнем се *до извесне мере, мало, донекле ојача.* — Како̀ идѐ у ба̀њу, човѐк се по̀сврна.[78]

посмѐље *самеље извесну мању количину, самеље мало.* — За леб посмѐљем и пшени̏цу, ал по̀више му̏ру̏зу.[79]

поспеча̀ли *заради нешто новца у печалби.* — Глѐдам да поспеча̀лим нѐћи дина̀р. Одо у свѐт да поспеча̀лим нѐку пару̏.[80]

посрабо̀ти *до извесне мере, не сасвим, донекле урадим неки посао.* — Ајд на та̀м кљ се посрабо̀ти, че да до̀јдемо. Кљт се по̀ље ма̀лко посрабо̀ти, ће до̀јдемо код вас у го̀сти.[81]

постѐкне *дође до одређеног (обично невеликог иметка), стекне иметак у границама својих могућности.* — Ја сьм постекја, колко сьм могја. А, нѐсу ви̏ше сирома̀си, постекна̀ше се.[82]

поуа̀ли *мало, донекле размази.* — Поуа̀лено и твојѐ детѐ. Ни̏шта ако га ма̀лко поуа̀лим.[83]

6.2. Наведени глаголски деминутиви, посматрани с творбеног становишта, настали су двоструком префиксацијом основног глагола. Примарно образованим глаголским лексемама уз помоћ одговарајућих префикса, извршена је најпре трансформација глаголског вида, конкретно перфективизација глагола (*за-* + кр̀пим, *на-* + у̏чим, *у-* + а̀лим, *о-* + ла̀дим и сл.). Јасно је да глаголи изведени овим префиксима означавају радњу која је извршена у потпуности, односно радњу која је доведена до краја. Префиксом ПО- додатим на ове, једном већ префиксиране глаголе, настали су секундарно образовани глаголи код којих префикс ПО- није променио њихов глаголски вид, али је довео до семантичког померања, односно до уношења једне нове семантичке димензије, димензије деминутивности. Из овога произилази, да је код оваквих образовања глаголских деминутива, примарна информација префикса ПО- деминуција, а перфективизација је секундарна информација.

6.3. Однос видског и семантичког елемента глагола образованих секундарним префиксом ПО- и примарно образованог глагола с неким другим префиксом, показаћемо на једном глаголском пару: *поочи̏стим : очи̏стим.* Оба глагола су истог, свршеног глаголског вида (глагол *очи̏стим* је свршеног вида и секундарна префиксација префиксом ПО- није довела до промене овог момента). Међутим, између семантике ова два глагола не може стајати знак једнакости: *очи̏стим* значи да је радња исказана њиме свршена, процес чишћења је доведен до краја. Глагол *поочи̏стим*, међутим, семантички означава да је радња чишћења доведена до извесног степена, али да није спроведена до краја, или до оног степена квалитета чишћења који у потпуности задовољава и који се као такав може сматрати завршеним. Зато се овај глагол и дефинише тако: *до из-*

---

78 М. Златановић 1998.
79 Ј. Динић 1992: 508.
80 Исто: 509 и В. Јовановић 2004: 555.
81 Исто.
82 Р. Жугић 2005 и М. Златановић 1998.
83 Исто.

весне мере, не сасвим, донекле, мало очисшим. Реч је, дакле, о исказаној деминутивности глаголске радње чији је носилац управо префикс ПО-.

6.4. Пажљивом анализом примера и потврда претходна два наведена типа глаголских деминутива овог и деминутива првог творбено-семантичког типа, нужно се намеће питање врсте фактора који се јавља као ограничавајући елемент деминуиране глаголске радње или стања.

6. 5. На семантичком плану, код највећег броја глаголских деминутива првог творбено-семантичког типа, префиксом ПО- се ограничава време трајања радње. Такви глаголи су због тога дефинисани прилошким средствима или изразима за умањивање времена трајања радње или степена интензитета радње или стања: *извесно краће време, кратко, донекле, мало* (*пла̀чем*, *ровѐм*, *ба̀чкам се* и сл.).

6. 6. Код глагола трећег творбено-семантичког типа, као органичавајући елемент деминуиране глаголске радње или стања помоћу префикса ПО- најчешће се јавља квалитет, односно начин обављене радње или исказаног стања. Наравно, радња се обавља у неком времену, али овде је време у секундарном плану. Због тога се ови деминутиви дефинишу прилошким средствима којима се упућује више на начин, квалитет обављене радње: *до извесне мере, не сасвим, непошпуно, како-шако, овлаш* (*позакрпим, понаучим*, *поола̀дим*, *поомѝјем* и сл.).

6.7. Семантичке нијансе деминутивних глагола првог и трећег типа експлицираћемо на примеру два глаголска деминутива од којих један припада првом, а други другом творбено-семантичком плану.

Глагол *порабо̀шим* узет је из првог, а глагол *понаучим* из трећег типа. Глагол *порабо̀шим* има значење „*радим извесно краће време, радим, мало, донекле*", док глагол *понаучим* значи „*научим до извесне мере, не сасвим добро, непошпуно*". Али, ако у семантичку везу доведемо глаголе *порабо̀шим* и *поучим*, моћи ћемо да закључимо да је реч о истој семантичкој нијанси деминуције: Оба ова глагола имају значење „*рабо̀шим / учим извесно краће време, рабо̀шим / учим донекле, мало*".

7. Као четврти творбено-семантички тип издвојили бисмо глаголске деминутиве од префикса ПО-, основе глагола с формантом *к-* и инфиксалне морфеме *-ује-/-ува-* за грађење презентске или инфинитивне основе. Сходно овоме, деминутивне глаголске лексеме овог типа могу се представити формулом: ПО- + Ок- + -ује-/-ува-.

7. 1. По овом творбеном обрасцу настали су следећи глаголи:

побуткује се *међусобно се гуркају с времена на време, повремено, у одређеним временским интервалима (обично једно другом скрећући пажњу на трећу особу).* — Трѐба да мѝслиш шта ра̀диш, да се не побуткују људи од тѐбе. Ви па што се побуткујете, на куга̀ се смѐјете?[84]

поглеткује *у одређеним временским интервалима, повремено, накратко баца поглед на неког или нешто.* — Ма̀ло, ма̀ло па поглеткујe онòј детѐ у тѐбе, мѝсли ће му дадѐш ништо.[85]

---

[84] М. Марковић 1986: 401 и Р. Жугић 2005.

[85] Р. Жугић: Грађа. Овај глагол без потврде доноси још J. Марковић 2000: 187 и J. Марковић 2005: 128.

попивку̏је *у одређеним временским интервалима, повремено пије мању количину пића (обично алкохолног).* — Попивку̏је море и о̀н, кудѐ па нѐ! Попивкува̀а си о̀н. Он си и попивку̏е.[86]

порипку̏је *у одређеним временским интервалима, с времена на време ударам ногама о земљу.* — Оно̀ се детѐ зарадува̀ло па сьм порипку̏је од ра̀дос.[87]

посвирку̏је *у одређеним временским интервалима, с времена на време, накратко звиждућем.* — Посвирку̏је, потрупку̏је: о̀ћете ме све седѐљке.[88]

потрупку̏је *в. порипкује.* — Студѐно ми па све потрупку̏јем.[89]

потрчку̏је *у одређеним временским интервалима, с времена на време, накратко трчим.* — Онѝ замькоше, а она̀ онако̀ј дебѐла да ги стѝгне, па сьм потрчку̏је.[90]

поцврцку̏је експр. *в. попивкује.* — Ће поцврцку̏е докле ѝма у фла̀шу, по̀сле ће тра̀жи ис комшѝе.[91]

поцупку̏је *у одређеним временским интервалима, с времена на време цупкам.* — Све поцупку̏је кьд збо̀ри.[92]

посипку̏је *в. порипкује.* — Посипку̏је како ја̀ре.[93]

7.2. Напред размотрене глаголске лексеме, на творбеном плану представљају префиксно-основински-инфиксално образоване глаголе чији творбени образац у резултату има семантичку димензију деминутивности и итеративност у смислу глаголског вида.[94]

7.3. Будући да су они настали префиксацијом префиксом ПО- глаголских деминутива с формантом *к-* типа *рѝпка, пѝвка, цу̀пка* и сл., наравно уз инфиксалну морфему *-ује-/-ува-*, можемо о њима говорити као о секундарним глаголским образовањима, односно глаголским деминутивима итеративима.

7.4. Овим типом глаголских деминутива означава се радња која се врши у мањој мери чему доприноси формант *к-* који у склопу инфиксне морфеме *-кује-* истовремено имперфективизује радњу и указује на њено обавезно понављање. Битно је, међутим, да димензији понављања овакве радње доприноси префикс ПО- без кога бисмо у остатку структуре имали конструкцију са бесмисленом семантиком: речи *рипкује, пивкује, ципкује* и сл. нису у употреби будући да су семантички празне. Дакле, за семантику глагола овог типа неопходан је и обавезан управо творбени елемент ПО-.

---

86 Р. Жугић 2005, Н. Богдановић 1987: 213 и Ј. Марковић 2000: 187.

87 Р. Жугић: Грађа. Овај глагол без потврде доноси Ј. Марковић 2000: 218 и Ј. Марковић 2005: 138.

88 Б. Михајловић 1984.

89 Исто.

90 Р. Жугић: Грађа. Глагол без потврде наводи Н. Богдановић 1987: 213.

91 Исто.

92 Б. Михајловић 1984. Глагол без потврде наводи Ј. Марковић 2000: 218 и Ј. Марковић 2005: 138.

93 В. Јовановић 2004: 546.

94 Овај творбено-семантички тип запажају Н. Богдановић 1987: 213 и Ј. Марковић 218 (уп. фусноту 1), као и Ј. Марковић 2005: 138 која глаголе овог типа посматра „као секундарна образовања настала од оних типа *рѝпка, пѝвка, свѝпка* и сл.” уз истицање да је „уз њих „обавезан” префикс *по-*”.

7.5. Деминутивно и итеративно обележје оваквих глагола, проистекло из њихове творбене структуре, означава деминутивну радњу која се обавезно понавља, те су, сходно томе, ови глаголи и дефинисани описним дефиницијама у којима се истичу семантички елементи умањене радње која се врши (на)кратко уз понављање, нпр.: посвиркује *у одређеним временским интервалима, с времена на време, накратко звиждућем.*

8. Разматрање глаголских деминутива с префиксом ПО- у говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне, омогућује извођење следећих закључака:

8.1. На основу расположиве грађе, издвојена су четири типа глаголских деминутива с префиксом ПО-: а. глаголи типа ПО- + КМ + ОВ (повози се); б. глаголи типа ПО- + КМ + -к- + ОВ (побањка се); в. глаголи типа ПО- + префикс + КМ + ОВ (понаучи) и г. глаголи типа ПО- + Ок- + -ује-/-ува- (попивкује).

8.2. Код глагола првог типа, префикс ПО- перфективизује трајни глагол ограничавајући време трајања радње која се њиме исказује, односно своди радњу новог глагола на известан, квантитативно ограничени део или известан степен интензитета (*попоје*). Зато се овде може говорити о две функције префикса ПО-: перфективизацији и деминуирању глаголске радње.

8.3. Семантичка нијанса појачане деминутивности другог творбено-семантичког типа *(по)мацка*, остварена је у првом реду морфолошким формантом *-к-* из другог творбеног члана деминутивног глагола, али и префиксом ПО- који и овде, као и код глагола првог типа има функцију перфективизације и деминуирања глаголске радње.

8.4. У трећем творбено-семантичком типу, додавањем префикса ПО- на једном већ префиксиране глаголе, настали су секундарно образовани глаголи код којих префикс ПО- није променио њихов глаголски вид, али је довео до семантичког померања, односно до уношења једне нове семантичке димензије, димензије деминутивности (*понаучи*). Дакле, код овако образованих глаголских деминутива, примарна информација префикса ПО- је деминуција, а перфективизација је секундарна информација.

8.5. Четвртим типом глаголских деминутива *(попивкује)* означава се радња која се врши у мањој мери чему доприноси формант *к-* који у склопу инфиксне морфеме *-кује-* истовремено имперфективизује радњу и указује на њено обавезно понављање. Битно је, међутим, да димензији понављања овакве радње доприноси префикс ПО- без кога бисмо у остатку структуре имали семантички празне конструкције, из чега произилази чињеница да је код оваквих глаголских деминутива префикс ПО- неопходан и обавезан творбени елемент.

9. У закључку се може рећи: глаголски деминутиви у призренско-тимочким говорима, образовани префиксом ПО-, представљају језичку релативност у односу на стандардни српски језик.

9.1. Префикс ПО- у глаголским деминутивима прва два творбено-семантичка типа има функцију деминуције и перфективизације радње основног глагола, док се у глаголима четвртог творбено-семантичког типа јавља као неопходан елемент који сугерише понављање деминутивне радње глагола која је имперфектизована и деминуирана инфиксалном морфемом -куј е-.

9.2. Код глагола трећег творбено-семантичког типа, префикс ПО- има примарну функцију деминуције радње основног глагола, док је функција перфективизације у другом плану будући да је основни глагол претходно перфективизован другим префиксима.

Београд

БИБЛИОГРАФИЈА

Б. Митровић 1984: Брана Митровић, *Речник лесковачког говора.* — Народни музеј, Лесковац.

В. Вукадиновић 1996: Вилотије Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине.* — СДЗб XLII, Београд, 1—317.

В. Јовановић 2004: Властимир Јовановић, *Речник села Каменице код Ниша.* — СДЗб 51, Београд, 313—688.

Ј. Динић 1990: Јакша Динић, *Речник тимочког говора*, СДЗб XXXVI, Београд, 381—422.

Ј. Динић 1992: Јакша Динић, *Речник тимочког говора, други додатак*, СДЗб XXXVIII, Београд, 379—586.

Ј. Марковић 2000: Јордана Марковић, *Говор Заплања.* — СДЗб XLVII, Београд, 7—307.

Ј. Марковић 2005: Јордана Марковић, *О неким глаголским образовањима.* — Србистички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 133—139.

Љ. Ћирић 1999: Љубисав Ћирић, *Говори Понишавља.* — СДЗб XLVI, Београд, 7—262.

М. Марковић 1986: Миодраг Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци.* — СДЗб XXXII, Београд, 245—500.

М. Марковић 1993: Миодраг Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци, други додатак.* — СДЗб XXXIX, Београд, 151—398.

М. Златановић 1998: Момчило Златановић, *Речник говора јужне Србије.* — Учитељски факултет, Врање.

Н. Богдановић 1979: Недељко Богдановић, *Говори Бучума и Белог Потока.* — СДЗб XXV, Београд.

Н. Богдановић 1987: Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља.* — СДЗб XXXIII, Београд, 7—302.

Р. Жугић 2003: Радмила Жугић, *Речник Момчила Златановића, значајан извор за проучавање многих лингвистичких тема.* — Стваралаштво Момчила Златановића, Учитељски факултет, Врање, 81—86.

Р. Жугић 2005: Радмила Жугић, *Речник говора јабланичког краја.* — СДЗб LII, Београд.

Р. Жугић: Грађа: Радмила Жугић, *Картотека дијалекатске лексике јабланичког краја (рукопис).*

Р. Жугић 2006[1]: Радмила Жугић, *Придевски деминутиви у говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне који се односе на особине ентитета из човековог окружења (семантичко-творбени аспект).* — Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, XXXVI (2006), Косовска Митровица, 2007, 377—391.

Р. Жугић 2006[2]: Радмила Жугић, *Придевски деминтиви за означавање особина човека у призренско-тимочкој дијалекатској зони (семантичко-творбени аспект)* (у рукопису).

О НЕКИМ СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИМ ТРАНСФОРМАЦИЈАМА НА РЕЛАЦИЈИ: КОНДИЦИОНАЛНОСТ — НЕГАЦИЈА — КОНЦЕСИВНОСТ

ДУШАНКА ЗВЕКИЋ-ДУШАНОВИЋ

UDC 811.163.41'367

Кратак садржај. У раду се скреће пажња на један тип зависних реченица, формално (готово) идентичан кондиционалним реченицама, а семантички повезан адверсативним односом са главном. На релацији кондиционалност — негација — концесивност уочавају се његове синтаксичко-семантичке карактеристике. Приказивањем стања у литератури, долази се до закључка о потреби његовог потпунијег и адекватнијег описа.

Кључне речи: кондиционалност, концесивност, негација, семантика, синтакса, српски језик.

Подстицај да се у овом раду пажња посвети неким специфичним зависним односима у сложеним реченицама дали су следећи искази, сасвим уобичајени у српском језику:

(а) — Ако је пио, не би смео да вози.
(б) — Чак и ако није пио, не би смео да вози. Сувише је уморан.

(а) — Кад бих добио премију, купио бих ауто.
(б) — Чак и кад бих добио премију, не бих купио ауто. Имам пречих ствари за куповину.

(а) — Да имам пара, купио бих тај плац.
(б) — И да имам пара, не бих купио тај плац. Уопште ми се не свиђа.

(а) — Да си ме питала, рекла бих ти.
(б) — И да сам те питала, не би ми рекла. Познајем те ја добро.

(а) — Да је ниси нахранила, сад би плакала.
(б) — И да је нисам нахранила, не би плакала. Она плаче само кад је нешто боли.

Зависне реченице дате под (а) несумњиво су кондиционалне. Питање је, међутим, којем типу зависних реченица припадају реченице (б).[1]

[1] Ово питање постављено је и професорима српског језика. Од укупно осморо анкетираних, шесторо је дало одговор да су то условне реченице, док је двоје било у дилеми којем типу зависних реченица треба прикључити реченице овога типа, уз коментар да то свакако више нису условне реченице. Врло је вероватно да је управо контекст, кондицио-

Да би се на њега одговорило, потребно је сагледати синтаксичко-семантичке околности које доводе до појављивања оваквог типа реченица. Најпре ће се поћи од семантичке категорије кондиционалности.

1. Одељци српских (/хрватских/ српскохрватских) граматика у којима се приказују кондиционалне реченице најчешће овај тип зависног односа међу реченицама анализирају према критеријуму: реалност, потенцијалност и иреалност.[2] Пажња се, по правилу, посвећује везницима карактеристичним за одређени тип кондиционалне реченице, као и глаголским облицима који се у њима могу појавити. Значајан допринос сагледавању ових односа дала је и М. Ивић (1983:145—153).

Ипак, одговор на постављено питање треба тражити у неким другим моментима, такође релевантним за семантичку категорију кондиционалности. Кондиционалне (условне, погодбене) реченице дефинишу се као зависне реченице којима се означава услов за реализовање ситуације означене главном реченицом. Семантичка категорија кондиционалности може се схватати као један од чланова категоријалног комплекса каузативности (Пипер, 2005:786). Кондиционалност карактерише моменат хипотетичност, а са каузативношћу се повезује као „хипотетични узрок обично хипотетичне последице" (Пипер, 2005:814). Између ситуативних оквира каузативности и кондиционалности постоји подударност. У кондиционалним реченицама постоји очекивање да остваривање ситуације означене зависном реченицом узрокује остваривање ситуације означене главном реченицом, односно да доводи до њеног остваривања. Међу тим предикацијама постоји очекиван след догађања који се не нарушава уколико се изврши трансформација афирмације у негацију и обрнуто, под условом да се ова трансформација спроведе у обе предикације сложене реченице. Ово показују следећи примери:

Ако си гладна, једи.
Ако ниси гладна, немој јести.

Ако је изгубила документа, имаће неприлика (МИ, 150)[3]
Ако није изгубила документа, неће имати неприлика.

Кад би редовно учио, постигао би добар успех.
Кад не би редовно учио, не би постигао добар успех.

Да је била крива, осудили би је.
Да није била крива, не би је осудили.

Ако је боли грло, не треба да иде у школу.
Ако је не боли грло, треба да иде у школу.

налне реченице које су претходиле посматранима, имао утицај на оваква опредељења и недоумице. Ипак, он не би смео да одређује тип зависног односа и у реченицама које су се појавиле као реплике.

[2] О различитим параметрима за класификацију кондиционалних клауза уп. В. Васић (2000:177—178).

[3] Примери означени скраћеницом МИ преузети су од М. Ивић (1983).

Да нисам био болестан, ја бих изашао на испит (МИ, 147)
Да сам био болестан, ја не бих изашао на испит.

Да ниси дирао мачку, не би те огребала (МИ, 149)
Да си дирао мачку, огребала би те.

2. Уколико, међутим, оваква трансформација обухвати само једну предикацију у саставу овако сложене реченице, очекивана веза међу двема ситуацијама нарушава се и настају реченице чији садржај не одговара очекивањима. Добијају се или неприхватљиве реченице или реченице које упућују на специфичан контекст.

*Ако си гладна, немој јести.
*Ако ниси гладна, једи.

*Ако је изгубила документа, неће имати неприлика.
*Ако није изгубила документа, имаће неприлика.

*Кад не би редовно учио, постигао би добар успех.
*Кад би редовно учио, не би постигао добар успех.

*Да је била крива, не би је осудили.
*Да није била крива, осудили би је.

*Ако је боли грло, треба да иде у школу.
*Ако је не боли грло, не треба да иде у школу.

*Да нисам био болестан, не бих изашао на испит.
*Да сам био болестан, изашао бих на испит.

*Да ниси дирао мачку, огребала би те.
*Да си дирао мачку, не би те огребала.

3. Међу реченицама (2) настао је семантички однос супротности. Да би наведене реченице биле прихватљиве, неопходно је увести елеменат који ће омогућити повезивање двеју предикација по принципу супротности. Овоме може послужити партикула *и*, сама или појачана партикулом *чак*, што потврђују следећи примери:

И /Чак и/ ако си гладна, немој јести.
И /Чак и/ ако ниси гладна, једи.

И /Чак и/ ако је изгубила документа, неће имати неприлика.
И /Чак и/ ако није изгубила документа, имаће неприлика.

И /Чак и/ кад не би редовно учио, постигао би добар успех.
И /Чак и/ кад би редовно учио, не би постигао добар успех.

И /Чак и/ да је била крива, не би је осудили.
И /Чак и/ да није била крива осудили би је.

И /Чак и/ ако је боли грло, треба да иде у школу.
И /Чак и/ ако је не боли грло, не треба да иде у школу.

И /Чак и/ да нисам био болестан, не бих изашао на испит.
И /Чак и/ да сам био болестан, изашао бих на испит.

И /Чак и/ да ниси дирао мачку, огребала би те.
И /Чак и/ да си дирао мачку, не би те огребала.

Семантички „несклад", који је постојао међу предикацијама кондиционалних реченица датим под (2), неутралисан је овом партикулом у реченицама (3). Јесу ли тако настале зависне реченице и даље кондиционалне или су ове измене довеле до промене типа зависног односа?

Семантички однос супротности, у систему зависних реченица, карактеристичан је за концесивне (допусне) реченице. Концесивност се, као и кондиционалност, може посматрати као семантичка категорија која припада категоријалном комплексу каузативности (Пипер, 2005:826). Каузативност, кондиционалност и концесивност повезани су узрочно-последичним односом. Међутим, док у каузативној и кондиционалној вези двеју појава постоји очекиван узрочно-последични однос, концесивност карактерише однос који је супротан очекиваном.[4]

На који се начин, у литератури,[5] одређују концесивне реченице, па и са̂м појам концесивности?

У *Граматици српскога језика (уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе)*, аутора Ж. Станојчића и Љ. Поповића (2002:323), допусне реченице дефинишу се на следећи начин: „*Допусне* или *концесивне* реченице су зависне реченице са *допусним* (*концесивним*) значењем, тј. реченице које показују да се ситуација означена вишом реченицом (потврдном или одричном) остварује[6] упркос ономе што значи зависна реченица. Другим речима, ситуација зависне реченице представља сметњу за реализацију ситуације више реченице, али се ситуација више реченице ипак реализује." Наводе се само везници *иако*, *мада* и *премда* и констатује се њихова синонимичност. У напомени се указује на блискост са супротним напоредним реченицама. Реченице за које се у овом раду тражи одговор нису обухваћене концесивним реченицама у овој граматици.

М. Стевановић, у граматици *Савремени српскохрватски језик II* (1969: 872), приказивање допусних реченица започиње њиховим повезивањем

[4] О мишљењима према којима се концесивност посматра као подврста каузативног односа реферише и М. Ковачевић (1992:73—82). Концесивна клауза, посматрана као каузална, показује каузалну неусаглашеност „jer se sadržaj osnovne ne može smatrati posljedicom onoga što je obilježeno koncesivnom klauzom. On je obrnut od onoga što se uobičajeno očekuje pri (ne)realizaciji sadržaja koncesivne klauze" (str. 73). Везу између ове две категорије потврђује и анализом синтагми у којима каузалне форме уз помоћ негације добијају концесивну семантичку вредност.

[5] Два су момента утицала на одабир литературе, те се приказује 1) она која се најчешће консултује и самим тим може имати непосредан утицај на статус посматраних реченица и 2) она која може помоћи у даљем расветљавању њихових својстава.

[6] У цитатима подвлачим речи које, сматрам, сужавају оквир концесивности и тиме скрећу пажњу на одређени тип овог значења, занемарујући друге могуће типове.

с условним, указујући на њихову сродност као и на, понекад, формалну идентичност. Специфичност допусних реченица истиче на следећи начин: „Према ономе што се њима казује, допусне реченице представљају препреку да се врши или да буде оно што се износи у главној реченици, па ипак се то врши, односно ипак то бива. Допусне су, дакле, оне зависне реченице којих садржина не погодује вршењу, тј. постојању или настајању онога што се казује главном реченицом, а што се и при том врши или изврши, односно буде или бива." Осим синонимичних везника *иако, мада* и *премда*, разматра и друге везнике, за које напомиње да нису прави синоними с овима. Указује на то да су реченице с везником *ма* увек хипотетичне (модалне), док су реченице с везником *макар* често такве. Даје и примере концесивних реченица које имају „исте спољње знаке везе с управним реченицама" (стр. 876) као и условне реченице. То су реченице с везницима *ако* и *да*, као и везнички скупови *ако...и*, *да и* (односно *да...и*), *па да*, *и да*, *па опет*, *колико* и сл. За утврђивање карактеристика реченица које се у овом раду анализирају значајно је и следеће запажање: „концесивне реченице и с овим знацима везе некад су временског (индикативног или релативног), а некад модалног карактера" (стр. 877). Наиме, показаће се да их управо хипотетични карактер (модални — према М. Стевановићу) чини различитим у односу на друге допусне реченице. Не би требало занемарити ни то да се у овој граматици скреће пажња на то да не чини везник или везнички скуп реченице концесивним, већ су оне такве заједно с осталим елементима, у контексту, у језичкој ситуацији. Чини се, ипак, да ово није довољно прецизно одређено, тј. да није истакнуто какав је то контекст неопходан.

Није на одмет, овде, показати и каква је ситуација у уџбенику *Српски језик за седми разред основне школе*, А. Милановића (2005), јер се, према важећем програму, систем сложених реченица српског језика обрађује управо у овом разреду. У овом уџбенику стоји: „допусна реченица је зависна реченица којом се исказује *сметња* која не спречава остварење радње из главне реченице. Та радња се *допушта* зависном реченицом, уз одређено ометање" (стр. 101). Наводе се везници: *иако*, *мада*, *премда*, *макар*, *ако и*. Ученицима се указује на могућност међусобне замене везника *иако, мада* и *премда*, али се не даје коментар који би показао разлику између реченица са овим везницима и оних са везницима *макар* и *ако и*.

П. Пипер, у *Синтакси савременога српскога језика — Проста реченица* (2005, 826), подробно анализирајући ситуативни оквир концесивног значења, показује његову изразиту сложеност: „концесивност обухвата: (а) постојање неке ситуације, нпр. 'пада киша'; (б) постојање неке друге, хипотетичне ситуације 'она не шета'; (в) постојање очекивања говорног лица да ће ситуација (а) проузроковати ситуацију (б); затим — (г) констатовање неоправданости таквог очекивања; (д) констатовање остваривања ситуације супротне ситуацији (б), што се све исказује реченицом типа *Упркос кишни она шета*." За разлику од до сада приказане литературе, овде се инсистира на моменту „супротно очекивању". Моменат супротности истиче се на више места: „Концесивност је очигледно катего-

рија комплексног садржаја са елементима и каузативности, и модалности (очекивање као увереност да ће се нешто догодити), и адверсативности 'али се догађа супротно' " (826) и даље: „конструкцијама с таквим значењем допушта (се) да се у ситуацији означеној неком концесивном конструкцијом остварује нешто друго у односу на очекивано" (827). Треба имати у виду да ова синтакса представља опис просте реченице, те се и не очекује приказ реченица које су предмет размишљања у овом раду, јер су оне везане за ниво сложене реченице.

Концесивном субординираном клаузом детаљније се бави К. Милошевић (1986:33—45). Смештајући је у систем зависносложених исказа са односом импликације (систем који, поред концесивних, чине кондиционалне, каузалне, консекутивне и финалне клаузе) показује опозиције у које ступа према другим члановима тога система. Тако „концесивна клауза ступа у опозицију према *кондиционалној* у том смислу што се у концесивној представља *појава* (*ситуација, радња*) која је, објективно или субјективно (...) *препрека* остваривању *догађаја* (*стања, збивања*) из надређене клаузе, али се овај *ипак остварује* (стр. 33)." Мишљења је да је концесивна клауза семантички најближа кондиционалној „пошто и једна и друга представљају *неки услов* — а ти услови се разликују на основу *адекватности* ефекту у чијем стварању учествују" (стр. 35). Уочава и модалну парадигму аналогну оној са кондиционалном клаузом што илуструје паровима исказа који се разликују само по „*адекватности услова*" (пр. *Ако на мору пада киша, нећемо ићи на излет* и *Ако на мору и пада киша ићи ћемо на излет*). Везнички комплекс који се састоји од кондиционалног везника *ако* и партикуле за истицање *и*, сматра, настаје разлагањем концесивног везника *иако*. Концесивне реченице са овако „раздвојеним елементима сложеног концесивног везника *иако* са становишта модалне парадигме класификују се као *потенцијалне*" (стр. 38). Мишљења је да је семантичка структура концесивне клаузе изведена из кондиционалне, и то помоћу семантичке компоненте „*контрастности*". Видимо да су реченице које нас у овом раду занимају обухваћене консцесивним клаузама. Ауторка уочава њихов хипотетички карактер (тј. потенцијални) и семантичку компоненту супротности (тј. контрастности). Ипак, ове реченице нису експлицитно одвојене од оних које немају хипотетични карактер. Такође је питање да ли је исправно све концесивне клаузе посматрати као изведене из кондиционалних.

Ако сада погледамо „кључне речи" којима се описује ситуација дата у зависној реченици и оне којима се описује ситуација дата у главној реченици, видимо да се садржај зависне реченице описује речима „сметња", „препрека", „отежавање", док се за главну везују речи као што су „остваривање", „постојање", „вршење/извршавање". Оваква одређивања замагљују битно својство значења допусности — семантички моменат „супротно очекивању". Такође, даје се приоритет оном типу допусности у којем се ситуација означена главном реченицом остварује, тј. оним реченицама у којима дате ситуације постоје, док је однос према хипотетичним ситуацијама различит: не разматрају се или се стављају у други

план, а, уколико се и узимају у обзир, критерији према којима се издвајају нису довољно јасно формулисани.

Реченице које су предмет анализе у овом раду, реченице под (б), дате на самом почетку, и реченице под тачком 3, тешко се могу подвести под ове појмове. Ове зависне реченице не представљају „сметњу", „препреку" за остваривање главне реченице, нити се ситуације означене главним реченицама „врше", „остварују".

Другачији приступ може се наћи у *Gramatici za strance*, П. Мразовић и З. Вукадиновић (1990). У овој се граматици веза између значења каузативности, кондиционалности и концесивности успоставља на следећи начин: „Dok se uzročnom rečenicom iznosi stvaran uzrok vršenja radnje u nadređenoj rečenici, a pogodbenom pored realnog i moguća n uslov za izvršenje radnje nadređene rečenice, dopusnom rečenicom se iznosi nedovoljan uslov za izvršavanje radnje nadređene rečenice" (стр. 534). На једну се страну стављају узрочне и погодбене реченице, а на другу — допусне. Допусна реченица се супротставља и узрочној и погодбеној на основу присуства момента „супротно очекивању": „Ali dopusna rečenica se od uzročne odn. pogodbene razlikuje po tome što taj odnos ne funkcioniše u očekivanom smislu. Određeni uzrok nema očekivane, već suprotne posledice" (стр. 535). У овој граматици налазимо и коментар о улози негације: „Bitna razlika između dopusne rečenice i uzročne odn. pogodbene sastoji se u tome što negiranoj dopusnoj rečenici odgovara uzročna odn. pogodbena bez negacije i obrnuto. Pri tome negacija može stojati bilo u zavisnoj bilo u nadređenoj rečenici" (стр. 535). Везано за употребу глаголских облика у допусној реченици, као и за временско ситуирање, каже се да важе иста правила као и код погодбених. Наводе се везници и везнички скупови (тј. субјунктори): *ако... (и)/и ако*, *да... и/и да*, *кад... и/и кад*, *(па) да*, *иако*, *мада*, *премда*; *(па) ма (да/како)* као и *(па) макар (да)*. Показују се и правила дистрибуције партикуле *и* у односу на субјункторе *ако*, *кад* и *да*: могућност раздвајања ове партикуле од субјунктора када се нађе у позицији иза субјунктора и обавезност контактне позиције када се нађе испред субјунктора. Присутно је и запажање да се значење допусне реченице може појачати партикулама *све* или *чак* (уп. *Neću ti pomoći, sve i da mogu*, *Čak i da su nas silom terali, mi bismo ostali ovde* (стр. 536)). Оно што у овој граматици помаже расветљавању синтаксичко-семантичких карактеристика реченица које нас у овом раду занимају јесте јасније супротстављање допусних реченица и узрочним и условним реченицама.

Ипак, у консултованој литератури,[7] једино се у *Gramatici hrvatskoga jezika (za gimnazije i visoka učilišta)*, аутора Ј. Силића и И. Прањко-

[7] За потребе овога рада прегледане су још: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika* (Katičić, 1986) и *Hrvatska gramatika* (Barić, E., Lončarić, M. et al., 1997). У обе ове граматике истакнута је веза између условности и допусности при чему за допусне реченице важи да „i uz ispunjavanje nekoga/određenog uvjeta ne postiže se/nije postignut očekivani rezultat" (Katičić, 1986:293; Barić, E., Lončarić, M. et al., 1997:511). Не издвајају се као посебан тип реченице које су у фокусу овога рада, за њих се само констатује да се у њима „uvjet kojega se ispunjenje dopušta izriče kao pomišljen, a ne kao zbiljski ispunjen." (Katičić, 1986:301; Barić, E., Lon-

вића[8] посматраним реченицама експлицитно даје статус равноправан онима у којима се допусна реченица супротставља узрочној. Поставка је да допусне реченице настају на два начина. У зависности од тога да ли се 1) супротност удружује са узрочношћу или се 2) супротност удружује с условношћу настају 1) „uzročnodopusne rečenice" или 2) „uvjetnodopusne rečenice" (стр. 349—351). Прве карактеришу везници *иако*, *мада* и *премда* и везнички скупови („proizvedeni veznici") *унаточ томе што*, *успркос томе што*, *без обзира на то што*, *(н)и поред тога што*. Друге су, као и условне, подложне класификацији на реалне, потенцијалне и ireалне, с карактеристичним везницима *ако*, *кад* и *да*, с том разликом што је условнодопусним реченицама својствен интензификатор *н(и)* (уп. *Ako je i umoran, doći će na sastanak, Kad bi i bio umoran, došao bi na sastanak, Da je i bio umoran, došao bi na sastanak* (стр. 350—351)). Условнодопусним реченицама припадају и оне с везником *макар*, а њима су сличне реченице уведене везничким скуповима са интензификаторима *ма* или *год* и заменичким прилозима или придевима: *ма како*, *ма колико*, *како год*, *колико год* и сл. Сматрам да је и за српску језичку ситуацију сасвим прихватљиво овакво разликовање допусних реченица.

На основу приказаног можемо рећи да реченице под (б) с почетка овога рада, као и реченице под тачком 3. настале трансформацијама, припадају концесивним реченицама.

У чему треба тражити узроке колебања, па и погрешног одређивања типа зависног односа у њима? Оне су, с једне стране, формално готово идентичне условним реченицама. Од ових се разликују једино по томе што је у њима присутан интензификатор *и/чак и*. С друге стране, дефиниције концесивних реченица, према мом мишљењу, сувише инсистирају на „сметњи", „препреци", „отежавању" приликом одређивања ситуације дате у допусној реченици, а недовољно истичу моменат „супротно очекивању". У приказивању концесивних реченица тежиште је најчешће на оном типу у којем долази до разбијања узрочно-последичне везе, док се тип који настаје разбијањем очекиване условно-последичне везе ставља у други план, бива недовољно запажен, или се чак и не спомиње. Требало би, дакле, да и овај тип зависног односа добије адекватан опис и своје место у систему зависних реченица.

Нови Сад

čarić, M. et al., 1997:514). Ова се ситуација везује за реченице с везницима *макар* (с предикатом зависне реченице у оптативу) и *ма*, као и за оне с везницима *да* и *нека*.

[8] Књига И. Прањковића *Druga hrvatska skladnja* (2001), која је претходила наведеној граматици, садржи и чланак *Izražavanje dopusnosti* (стр. 48—52). У њему се види пут којим се ишло у размишљању о овој теми. Полази се од тога да је за допусни однос битно да се узрок или услов „разбијају" супротношћу, па је зато последица супротна очекивању. На основу тога Прањковић издваја два типа допусности: 1. допусност заснована на „разбијању" узрока и 2. допусност заснована на „разбијању" услова. Тако је „dopusnost, bar kad je riječ o subordinaciji, s jedne strane „paralelna" s uzročno-posljedičnim, a s druge strane s pogodbenim odnosom" (стр. 49). Овде он разликује четири различита типа које, како câм истиче, „радно" именује као: 1. uzročnodopusne, 2. realnodopusne, 3. potencijalnodopusne и 4. irealnodopusne.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo et al. (1997). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Vasić, Vera (2000). Kondicionalne klauze sa nekonsekutivnom apodozom. *Južnoslovenski filolog* LVI/1—2, 177—185.

Ivić, Milka (1983). *Lingvistički ogledi*. Beograd: Prosveta.

Katičić, Radoslav (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Globus.

Kovačević, Miloš (1992). *Kroz sintagme i rečenice*. Sarajevo: Svjetlost; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Милановић, Александар (2005). *Српски језик за седми разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Милошевић, Ксенија (1986). Синтаксички поступци за исказивање концесивних релација у сложеној реченици у српскохрватском језику и семантичка структура која се при том остварује. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 15/1, 33—45.

Mrazović, Pavica; Vukadinović, Zora (1990). *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Novi Sad: Dobra vest.

Пипер, Предраг (2005). *Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика*. У: Пипер, Предраг; Антонић, Ивана; Ружић, Владислава; Танасић, Срето; Поповић, Људмила; Тошовић, Бранко (2005).

Пипер, Предраг; Антонић, Ивана; Ружић, Владислава; Танасић, Срето; Поповић, Људмила; Тошовић, Бранко (2005). *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица*. У редакцији Милке Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ; Београдска књига; Нови Сад: Матица српска.

Pranjković, Ivo (2001). *Druga hrvatska skladnja. Sintaksičke rasprave*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Silić, Josip; Pranjković, Ivo (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Станојчић, Живојин; Поповић Љубомир (2002). *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић, Михаило (1969). *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса*. Београд: Научна књига.

СЛОГОТВОРНИ ГЛАСОВИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

ДРАГА ЗЕЦ

UDC 811.163.41'344.2

Кратак садржај. У овом раду изложени су принципи организације нуклеуса слога у српском језику који, како је показано, нису исти у домаћем и страном слоју лексике. Прва разлика огледа се у скупу слоготворних гласова: у домаћој лексици су слоготворни вокали и /r/, а у страној лексици, још и /l/ и /n/. Друга разлика односи се на позицију у речи коју могу да заузму слоготворни сонанти. Теоријски оквир рада је теорија оптималности, у којој су фонолошки процеси изражени интеракцијама међу рангираним ограничењима, док су разлике између домаћег и страног слоја лексике изражене различитим рангирањем ограничења.

Кључне речи: слог, нуклеус слога, сонорност, теорија оптималности.

1. *Увод*

Предмет овог рада је организација слога у српском језику, с посебним нагласком на његовом централном делу, односно нуклеусу. Ово питање разматраћемо из перспективе теорије оптималности, граматичког формализма у којем се правилности у фонолошком систему изражавају скупом ограничења којима се дефинишу могући фонолошки облици и њихове комбинације (уп. Принс и Смоленски 1993). Као што ћемо показати на примеру српског слога, за функционисање овог формализма од кључног значаја су интеракције међу ограничењима, које омогућавају једноставан и концизан опис ове, као и многих других фонолошких појава.[1]

Међу основна својства слога, карактеристична за све језике, спада подела на његов централни део, или нуклеус, и његове периферне делове, узлаз и коду.[2] Слог је организован као у (1): σ чвор, којим је формал-

[1] У теорији оптималности, граматички систем је организован на следећи начин (види Принс и Смоленски 1993, Макарти и Принс 1995): основу формализма представља универзални скуп ограничења (енглески термин, *constraint*) која су строго рангирана. Скуп ограничења исти је за све језике, док разлике међу језицима потичу из разлика у рангирању ограничења. Реализовани фонолошки облици се генеришу из облика пописаних у лексикону, тако што се у односу на сваки лексички облик генерише скуп кандидата за одговарајућу реализовану реч. Скуп кандидата се вреднује у односу на рангирани скуп ограничења: онај кандидат који се најмање огреши о скуп ограничења постаје победник, а самим тим и реализовани облик.

[2] О организацији слога видети, између осталих, Кан (1978), Хејз (1989), Принс и Смоленски (1993), као и Зец (2007) и референце у том раду.

но представљен слог, непосредно доминира μ чвором, који означава мору, односно, његов најистакнутији део. Сегмент којим доминира μ чвор одговара централном делу слога, његовом нуклеусу, док сегменти везани за σ чвор представљају периферне делове слога; они који претходе нуклеусу одговарају левој маргини, односно узлазу слога, а они који следе нуклеусу, његовој коди. У датом примеру, *сан* /san/, /a/ представља нуклеус слога, /s/ његов узлаз, а /n/ његову коду.

(1)

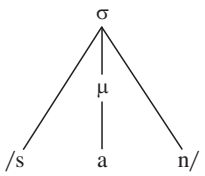

Од три дела слога, једино је нуклеус обавезан; слог дакле може опстати без коде, као *та* /ta/, или без узлаза, као *ат* /at/, али не и без нуклеуса.[3]

У једном ранијем раду (Зец 2000), описали смо специфичности организације три дела слога у српском језику.[4] У том раду претпоставили смо да је организација нуклеуса, и слога уопште, једнака за све слојеве лексике; дакле, да су у свим речима слоготворни гласови вокали /i, e, a, o, u/ и консонант /r/. То је међутим тако у домаћој, али не и у страној лексици, у којој, поред набројаних гласова, слоготворни могу да буду и сонанти /l/ и /n/. У овом раду ћемо показати да се домаћи и страни слојеви лексике разликују не само по скупу гласова који се могу јавити у улози нуклеуса, него и по дистрибуцији слоготворних консонаната унутар речи.

2. *Нуклеус слога у домаћој лексици*

2.1 Сонорност гласова

Организација слога почива на принципима тесно везаним за сонорност гласова, која се стандардно представља у облику скале, као у (2):[5]

(2) Скала сонорности
- вокали
- ликвида /r/
- ликвиде /l, lj/
- назали /n, m, nj/
- опструенти

[3] У неким језицима, поред нуклеуса, обавезан је и узлазни део слога; колико нам је познато, нема језика у којем је обавезна кода (види Зец 2007 и референце у том раду).

[4] У том раду смо формално обрадили и тежину слога, односно, разлику између лаких слогова, који садрже једну мору, као у (1), и тешких слогова, који садрже две море. Проблем тежине слога је изван домена овог рада.

[5] Сонорност гласова и њен значај за груписање гласова у слогове разматрају, између осталих, Хупер (1976), Селкирк (1984), Клементс (1990); такође и Зец (1996, 2000, 2007).

Сонорност сваког гласа, или групе гласова, представљена је местом на скали: вокали поседују највиши, а опструенти (фрикативи, плозиви, африкати), најнижи степен сонорности. Сонанти су сонорнији од опструената, а мање сонорни од вокала; ликвиде су сонорније од назала, а унутар ликвида, сегмент /r/ је сонорнији него /l/. Назали се ретко даље деле по сонорности, мада је сегмент /n/ потенцијално сонорнији од /m/. У скалу смо уврстили и палаталне сонанте /lj/ и /nj/, који у нашем језику имају дистрибуцију друкчију од одговарајућих непалаталних гласова.

У стандардном српском језику, у слоју домаће лексике, поред вокала /i, e, a, o, u/ слоготворан је и сонант /r/. Вокали се јављају искључиво у нуклеусу слога, и не могу да се вежу ни за узлаз ни за коду. Међутим, битно је друкчија ситуација са слоготворним консонантом /r/, који се може везати за било који од три дела слога. Ово се међутим не одређује произвољно, већ је подложно строгим ограничењима на распоред гласова унутар слога, у којима сонорност игра кључну улогу.

2.2 Ограничење *сонорност маргина*

Да ли ће се сонант /r/ јавити у нуклеусу или некој од маргина слога, регулисано је општим принципима дистрибуције гласова. У српском језику се на маргинама слога може јавити више од једног консонанта. Могући парови консонаната у узлазу и коди регулишу се следећим ограничењем (преузетим из Зец 2000):

(3) Сонорност маргина слога (**сонорност маргина**)

а. Везивање сегмената за узлаз:

У низу s_i s_j, где су s_i и s_j везани за σ чвор у узлазу слога, s_i не сме да буде сонорнији од s_j.

б. Везивање сегмената за коду:

У низу s_i s_j, где су s_i и s_j везани за σ чвор у коди слога, s_j не сме да буде сонорнији од s_i.

Оваква ограничења су широко документована, и може се рећи да су универзалне природе (уп. Селкирк 1984, Клементс 1990). Према (3а), допуштени су низови у којима је сонорност узлазног дела слога у успону, као у подвученим консонантским групама у речима *град* /grad/, *снег* /sneg/, *блед* /bled/ или *млад* /mlad/; а нису допуштени низови везани за узлазни део слога с падом сонорности, као у хипотетичким облицима */rgad/, */nseg/, */lbed/ или */lmad/. Према (3б), допуштен је низ *култ* /kult/, у коме сонорност у коди пада, али не и хипотетички облик */kutl/, где је сонорност коде у успону. Општије речено, ограничењем (3), које ћемо звати **сонорност маргина**, кодификује се релативна сонорност гласова унутар слога. Централни део слога, односно нуклеус, његов је најсонорнији део, док сонорност гласова опада према маргинама (Сурдучки 1964, Ивић 1967, Зец 2000). Успон и пад сонорности који карактерише слог представља основни принцип дистрибуције гласова: реч садржи онолико успона и врхунаца сонорности колико има слогова.[6]

[6] Поред ових, постоје и други типови рестрикција на могуће консонантске групе у узлазу и коди слога, које не произилазе из сонорности, већ из неких других особина гла-

Рекли смо да се сонант /r/, једини слоготворан консонант у домаћој лексици, може јавити како у нуклеусу тако и на маргинама слога. Ово је илустровано у (4); границе међу слоговима означене су тачком, а слоготворни статус сонанта /r/ означен је великим словом.

(4) Дистрибуција сонанта /r/
а. нуклеус: *врт* /vRt/, *трг* /tRg/, *срце* /sR.ce/, *четвртак* /če.tvR.tak/, *рђа* /R.đa/
б. узлаз: *врат* /vrat/, *траг* /trag/, *рађа* /ra.đa/
в. кода: *сир* /sir/, *дар* /dar/, *парк* /park/

То што је сонант /r/ силабичан у (4а), а не у (4б) и (4в), директно следи из **сонорност маргина**, ограничења у (3). Кад сонант /r/ не би био силабичан, речи у (4а) би се претвориле у недопуштене комбинације гласова: низовима */vrt/ и */trg/ недостаје нуклеус, у низовима */srce/ и */rđa/ пада сонорност у узлазном делу слога, а свака подела низа *четвртак* на слогове, без силабичког /r/, даје или коду узлазне сонорности */četvr.tak/, или узлаз силазне сонорности */četv.rtak/. Да закључимо, силабичност сонанта /r/ је условљена контекстом. Овај сегмент је силабичан само ако би у противном дошло до огрешења о **сонорност маргина**; и несилабичан у свим другим случајевима.

2.3 Ограничења на сонорност нуклеуса

Сонорност нуклеуса ћемо формално изразити скупом ограничења којима се регулише нуклеус слога. Ова, као и сва друга ограничења у теорији оптималности, универзалне су природе.

Скуп ограничења на нуклеус слога треба формално да изрази следеће: што је више место које неки сегмент заузима на скали сонорности, то је он бољи кандидат за улогу нуклеуса слога. Најбољи кандидати су вокали, затим ликвиде, с тим што је /r/ бољи кандидат од /l/, за њима следе назали, а за њима, као најмање добри, опструенти. Ово се изражава природном хијерархијом могућих нуклеуса, као у (5) (уп. Принс и Смоленски 1993):

(5) Природна хијерархија нуклеуса:
вокали < /r/ < /l/ < назали < опструенти

Природна хијерархија нуклеуса служи као основа за скуп формалних ограничења у (6) (где **H** означава нуклеус), која у теорији оптималности припадају класи ограничења на степен маркираности фонолошких облика.[7] Ограничења у (6) треба разумети на следећи начин: ***H-опструент** каже да опструенти не могу бити везани за нуклеус, ***H-назал** каже исто

сова, на пример, места или начина артикулације; о томе, видети Сурдучки (1964), Ивић (1967), Зец (2000).

[7] О појму маркираности, и његовој историји, видети М. Ивић (2001), а о схватању маркираности у теорији оптималности, видети Принс и Смоленски (1993).

то за назале, ***H-/l/** за /l/, ***H-/r/** за /r/, а ***H-вокал**, за вокале. Што је ограничење више рангирано, то је огрешење о њега озбиљније. Овим ограничењима, која су строго рангирана, изражава се интуиција да је за све типове сегмената улога нуклеуса маркиране природе, али да је маркираност највиша за опструенте, као сегменте најмање пожељне у улози нуклеуса, нешто нижа за назале, још нижа за ликвиде, и најнижа за вокале.

(6) Ограничења на нуклеус (**H**) слога:

***H-опструент**
|
***H-назал**
|
***H-/l/**
|
***H-/r/**
|
***H-вокал**

Већ смо рекли да су ограничења на могуће нуклеусе међусобно строго рангирана. Она су наравно рангирана и у односу на друга ограничења. Тако је, у српском језику, **сонорност маргина**, ограничење (3), рангирано у односу на скуп ограничења (6), као у (7):

(7) **Сонорност маргина** рангирана према ограничењима на нуклеус:

***H-опструент**
|
***H-назал**
|
***H-/l/**
|
сонорност маргина
|
***H-/r/**
|
***H-вокал**

Сонорност маргина рангирана је, дакле, одмах изнад ***H-/r/**. Из овога следи да ће низ гласова бити фонотактички бољи ако садржи силабичко /r/ него ако се огреши о **сонорност маргина**. Али да бисмо ово показали, морамо нешто рећи о природи интеракција међу ограничењима, и формалном представљању тих интеракција.

3. *Принципи селекције нуклеуса у домаћој лексици*

У теорији оптималности интеракције међу ограничењима приказују се, формално, у облику такозваног таблоа, као у (8). Овде прва колона припада облицима које вреднујемо у односу на скуп ограничења. У првом реду је облик преузет из лексикона, а следећа два реда садрже два кандидата која се „такмиче” за статус реализоване речи. У следеће три колоне су ограничења релевантна за избор фонотактички најбољег кандидата. Њихов редослед је одређен рангом који заузимају у (7): прво је ограничење највишег ранга, **сонорност маргина**, друго је ***H-/r/**, а треће ***H-вокал**, ограничење које заузима најнижи ранг. Свако огрешење о ограничења означује се звездицом. Кандидати се вреднују прво у односу на ограничење са највишим рангом. Видимо да се кандидат б. огрешује о **сонорност маргина**, што је означено звездицом. Огрешење о ограничење највише по рангу довољно је за његову елиминацију; ускличником у пољу **сонорност маргина** намењеним кандидату б. констатује се његов статус губитника. Кандидат а., који садржи силабичко /r/, не огрешује се о **сонорност маргина** и, мада се огрешује о ***H-/r/**, ограничење следеће по рангу, добија статус реализоване речи (што је означено знаком ☞).[8]

(8) Лексички облик /rđa/ реализован је као /R.đa/

rđa	**сонорност маргина**	***H-/r/**	***H-вокал**
☞ а. R.đa		*	*
б. rđa	*!		*

Из односа међу ограничењима у (7) следи, наравно, да је вокал везан за нуклеус слога мање маркиран него сонант /r/ у тој позицији. Као што смо показали у (8), сонант /r/ ће бити слоготворан да би се спречило огрешење о **сонорност маргина**. То је, према нашој досадашњој анализи, уједно и једини случај кад сонант /r/ може бити слоготворан. У свим другим случајевима, укључујући и случајеве кад се /r/ јавља непосредно уз вокал, као у (9), овај сонант није, и не може да буде, слоготворан.

(9) а. траг /trag/ а не */tR.ag/
b. парк /park/ а не */pa.Rk/

Ово је формално показано у таблоу (10). Како кандидати а. и б. оба поштују **сонорност маргина**, ограничење следеће по рангу, ***H-/r/**, преузи-

[8] Наравно, ово је карактеристично за српски, али не нужно и за друге језике. У руском језику је ситуација обрнута. Низ *рта* /rta/, на пример, садржи узлаз с падом сонорности, што је у овом случају мање огрешење него да је /r/ силабично, као у */R.ta/. Ово ћемо приписати нешто друкчијем рангирању ограничења него у српском: ***H-/r/** је рангиран изнад **сонорност маргина**, за разлику од српског, где је ***H-/r/** рангиран испод **сонорност маргина**. Овим смо формално изразили познату чињеницу: да у руском нема силабичних консонаната, а да су честа огрешења о **сонорност маргина**. Као што је речено, разлике међу фонолошким системима изражене су разликама у рангирању универзално датог скупа ограничења.

ма кључну улогу у избору кандидата који ће постати реализована реч. У овом случају губитник је кандидат који се огрешује о забрану против силабичности сонанта /r/. Победник је кандидат а., у којем је силабичан само вокал.

(10) Лексички облик /trag/ реализован је као /trag/

trag	**сонорност маргина**	***H-/r/**	***H-вокал**
☞ а. trag			*
б. tR.ag		*!	*

4. *Два одступања од принципа селекције нуклеуса у домаћој лексици*

4.1 Одступање због интеракције са морфолошком структуром

У речи *зарђа* сонант /r/ је слоготворан, као у (11а), а анализом у одељцима 2 и 3 био би му приписан неслоготворан статус, као у (11б).

(11) а. /za.R.đa/
б. */zar.đa/

У овом и сличним облицима, од кључног значаја је сложена морфолошка структура. Као што је показано у (12), реч *зарђа* се састоји од префикса и глаголске основе. Подела на слогове строго поштује границу између префикса и основе, тачније, граница слога подудара се са овом морфолошком границом. Дакле, лева маргина морфолошког конституента α представља брану слободном формирању слогова у домену већег морфолошког конституента β, што резултира у подели на слогове као у (11а).

(12) Морфолошка структура облика *зарђа*: $[\text{за}[\text{рђа}]_{\alpha}]_{\beta}$

Како ћемо формално обезбедити да лева маргина морфолошког конституента α буде брана слободном груписању гласова ове речи у слогове? Призваћемо у помоћ ограничење (13), које ћемо назвати **подударност маргина**, а које припада општем типу ограничења којима се регулише однос међу различитим компонентама граматичког система; у овом случају, између фонолошког и морфолошког конституента, или прецизније, међу њиховим левим маргинама.

(13) **Подударност маргина**:
Свака *лева* морфолошка маргина мора да се подудара
са *левом* маргином слога.

Ограничење (13) рангираћемо непосредно изнад ***H-/r/**, као у (14), где видимо да **подударност маргина** заузима исти ранг као и **сонорност маргина**; другим речима, ова два ограничења нису узајамно рангирана.

(14) Рангираност ограничења **подударност маргина**

***Н-опструент**
|
***Н-назал**
|
***Н-/l/**
|
сонорност маргина, подударност маргина
|
***Н-/r/**
|
***Н-вокал**

У таблоу (15) показано је како се, интеракцијом ограничења **подударност маргина** са осталим релевантним ограничењима, одабира кандидат који одговара реализованој речи. Губитници су кандидат (15б), у којем се лева маргина основе подудара са левом маргином слога, али долази до огрешења о **сонорност маргина**, пошто се низ силазне сонорности, /rđ/, налази у узлазу слога; и кандидат (15в), у којем нема огрешења о **сонорност маргина**, али се лева маргина основе не подудара са левом маргином слога. Кандидат који побеђује, (15а), садржи силабичко /r/. Овај кандидат се огрешује о ***Н-/r/**, али се не огрешује ни о **подударност маргина** ни о **сонорност маргина**. Резултат је низ који садржи хијат, односно, низ у којем су два нуклеуса, силабичко /r/ и вокал /a/ који му претходи, непосредно један уз други.[9] Сва три кандидата имају по два огрешења о ***Н-вокал**, али то не утиче на коначни исход. Пошто ограничења **сонорност маргина** и **подударност маргина** нису узајамно рангирана, у таблоу их дели испрекидана линија.

(15) Лексички облик /zarđa/ реализован је као /za.R.đa/, а не као */zar.đa/ или */za.rđa/

$[za[rđa]_{\alpha}]_{\beta}$	**сонорност маргина**	**подударност маргина**	**Н-/r/**	***Н-вокал**
☞ а. za. [R.đa			*	* *
б. za. [rđa	* !			* *
в. za [r. đa		* !		* *

4.2 Одступање због интеракције са позицијом у речи

Сонант /r/ не може бити силабичан у финалној позицији, дакле, на крају речи, супротно предвиђањима анализе у одељцима 2 и 3. Ово је

[9] О дистрибуцији хијата у српском језику, видети Лехисте и Ивић (1967).

изражено ограничењем (16), које припада класи ограничења на маркираност везану за позиције унутар морфолошких и фонолошких конституената.

(16) ***Н-/r/-крај речи**
Силабичко /r/ се не може јавити на крају речи.

Ово ограничење игра кључну улогу у фонолошкој реализацији лексичких облика који се завршавају консонантском групом чији је други члан /r/. Проблем је илустрован у (17), где је лексички облик /vetr/, и (18), с лексичким обликом /dobr/. У (17б) и (18б), реализовани облици се комбинују са падешким наставком који почиње вокалом, тако да низови узлазне сонорност, /tr/ у (17б) и /br/ у (18б), везујући се за узлаз слога, у потпуности поштују **сонорност маргина**. Али у (17а) и (18а), реализована реч садржи лексички облик без морфолошког наставка и зато наслеђује, на десној маргини, консонантску групу узлазне сонорности чији је други члан /r/. Ови лексички облици не могу да се реализује као речи без неке додатне фонолошке интервенције. Али како се, у финалној позицији, /r/ не може везати за нуклеус чак ни кад се јавља непосредно иза консонанта ниже сонорности, у овим случајевима додатна интервенција је епентеза вокала /a/: у (17а) /vetr/ постаје /vetar/, а у (18а) /dobr/ постаје /dobar/.

(17)	а. ветар	*Ном Синг̄, м.*	лексички облик: *vetr*
	б. ветра	*Ген Синг̄, м.*	
(18)	а. добар	*Ном Синг̄, м.*	лексички облик: *dobr*
	б. добра	*Ном Синг̄, ф.*	

Овај фонолошки процес регулише се ограничењима на верност лексичком облику, којима се кажњава свако одступање реализоване речи од одговарајућег лексичког облика. У овом случају, реч је о огрешењу о ограничење (19), којим се забрањује епентеза, односно, додавање гласова.[10]

(19) **Верност** лексичком облику
Сваком гласу у реализованој речи мора одговарати глас у лексичком облику, односно, гласови се не могу додавати.

Као што видимо у таблоу (20), ово ограничење је рангирано испод ***Н-/r/-крај речи**, што нам каже да је фонотактички боље вокалом разбити сугласничку групу /tr/ на крају речи, као у кандидату а. који је уједно и „победник", него реализовати /r/ као силабичан консонант, као код кандидата б, који је овде губитник. **Верност** лексичком облику, ограниче-

[10] Ограничење (19) је нешто слободнија формулација ограничења *Dep* постулираног у Макарти и Принс (1995). Ово је једно од два основна ограничења из класе верности лексичком облику. Друго ограничење из ове класе је забрана на брисање гласова, *Max*, која неформално гласи: Сваком гласу у лексичком облику мора одговарати глас у реализованој речи, односно, гласови се не могу брисати.

ње (19), рангирано је изнад ***H-/r/**, што нам каже да је у свим другим позицијама фонотактички боље силабично /r/ него разбијање непожељне консонантске групе вокалом /a/.

(20) Лексички облик /vetr/ реализован је као /ve.tar/

vetr	***H-/r/-крај речи**	**верност**	***H-/r/**	***H-вокал**
☞ а. ve.tar		*		* *
б. ve.tR	* !		*	*

Ради потпуније слике, дајемо и табло (21). Ограничењима у (20) додата је и **сонорност маргина**, а уместо два, вреднују се три кандидата. Кандидати а. и б. су исти као у (20). Кандидат в., који је веран лексичком облику и не садржи силабичко /r/ на крају речи, огрешује се о **сонорност маргина**, што је довољно да буде елиминисан. Као што је показано испрекиданом линијом, ограничења **сонорност маргина** и ***H-/r/-крај речи** нису узајамно рангирана.

(21) Лексички облик /vetr/ реализован је као /vetar/, а не као */ve.tR/ или */vetr/

vetr	**сонорност маргина**	**H-/r/-крај речи**	**верност**	***H-/r/**	***H-вокал**
☞ а. ve.tar			*		* *
б. ve.tR		* !		*	*
в. vetr	* !				*

5. *Закључци о нуклеусу слога у домаћој лексици*

Показали смо да су, у домаћој лексици, једини силабични сегменти вокали и сонант /r/ и да, за разлику од вокала, сонант /r/ нема слободну дистрибуцију ни као силабичан ни као несилабичан сегмент. Интеракције релевантне за избор нуклеуса показане су коначним рангом свих релевантних ограничења у (22):

(22) Коначно рангирање ограничења:

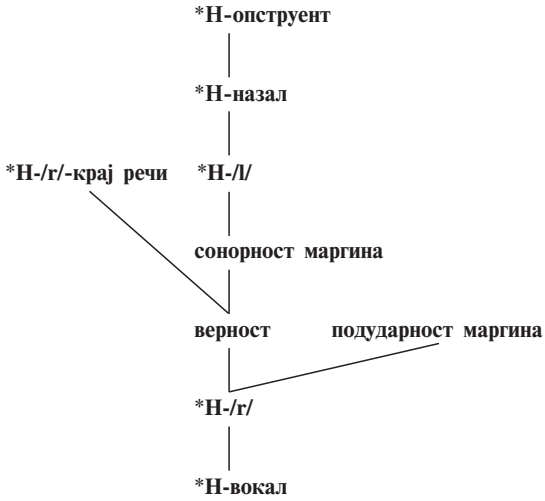

Али како је, према анализи у (22), сонант /r/ једини силабичан консонант у домаћој лексици, требало би показати да ни један други консонант, на пример сонанти /l/, /lj/, /n/, /nj/ или /m/, да поменемо само очигледне кандидате, не може стећи тај статус. Ово међутим није једноставан задатак. У слоју домаће лексике нисмо нашли лексички облик у којем би ови консонанти могли постати силабични, под оним условима под којима сонант /r/ стиче тај статус. Низове у којима сонанти /l/, /n/, /nj/ и /m/ доводе до потенцијалних огрешења о **сонорност маргина** пошто се налазе на крају лексичког облика налазимо само у примерима (23)—(26).[11] То је управо она позиција у којој сонант /r/ не може да стекне силабичан статус, односно, где се потенцијално огрешење о **сонорност маргина** разрешује епентезом, као у примерима (17)—(18). На основу рангираних ограничења у (22) следи да ће се сугласничке групе узлазне сонорности на крају основе у (23)—(26), кад се јаве у облицима без морфолошког наставка, */gl/* у (23а), */tn/* у (24а), */gnj/* у (25а) и */dm/* у (26а), изместити из коде истом стратегијом, дакле, епентезом вокала /а/. Ово је за облик (25а) показано у таблоу (27), паралелним с таблоом (21); изостављено је ограничење ***Н-/r/-крај речи**, а као релевантно, додато је ограничење ***Н-назал**, и ограничење следеће по рангу, ***Н-/l/**.

(23) а. нагао *Ном Синг̄, м.* лексички облик: *nagl*
б. нагла *Ген Синг̄, м.*

[11] Ови примери припадају класи облика у којима, према Белићу (1965), такозвано непостојано *а* историјски потиче од полугласа који је „добивен гласовним путем", то јест, епентезом. Овде узимамо овај дијахронијски процес као основу синхроне анализе примера (23)—(26) и осталих случајева које они репрезентују. Овој групи случајева припада и пример *мр̄тав — мр̄тва*, лексички облик mrtv) који за нас није релевантан пошто сонант /v/ не може да буде силабичан. Додатна компликација у (23а) је прелазак /nagal/ у /nagao/; та фонолошка алтернација је изван домена овог рада.

(24) а. ситан *Ном Синг, м.* лексички облик: *sitn*
б. ситна *Ном Синг, ж.*

(25) а. огањ *Ном Синг, м.* лексички облик: *ognj*
б. огња *Ген Синг, м.*

(26) а. седам *прост број* лексички облик: *sedm*
б. седми *редни број*

(27) Лексички облик /ognj/ реализован је као /o.ganj/

ognj	***H-назал**	***H-/l/**	**сонорност маргина**	**верност**	***H-/r/**	***H-вокал**
☞ а. o.ganj				*		* *
б. o.gNj	*!					*
в. ognj			*!			*

Облици (23б), (24б), (25б), и (26б), у којима морфолошки наставак обезбеђује да се низ узлазне сонорности нађе у узлазу слога, не подлежу наравно епентези.

6. *Нуклеус слога у страној лексици*

У страној лексици знатно је проширен скуп силабичних сегмената. Поред сонанта /r/ и наравно вокала, силабични су /l/, као у (28), и /n/, као у (29). Примера са силабичним /l/ има много више него примера са силабичним /n/. Нисмо нашли примере за силабично /m/, нити за силабичне палатале /lj/ и /nj/.[12]

(28) Силабично /l/

а.	џентлмен	/džen.tL.men/	е.	шатл	/ša.tL/
б.	Плзен	/pL.zen/	ж.	дебакл	/de.ba.kL/
в.	Влтава	/vL.ta.va/	з.	спектакл	/spek.ta.kL/
г.	бицикл	/bi.ci.kL/	и.	ансамбл	/an.sam.bL/
д.	дирижабл	/di.ri.ža.bL/	ј.	бофл	/bo.fL/
ђ.	вергл	/ver.gL/	к.	никл	/ni.kL/

(29) Силабично /n/

а.	актн ташна	/ak.tN tašna/
б.	Нкрумах	/N.kru.mah/
в.	еркондишн	/er.kon.di.šN/
г.	Њутн	/nju.tN/
д.	кловн	/klo.vN/
ђ.	Идн	/i.dN/
е.	Хајдн	/haj.dN/

Из ових примера је очигледно да је проширен и скуп позиција у којима се могу јавити силабични сонанти. И силабично /l/ и силабично

[12] Ову фонолошку појаву је међу првима описао Петар Ђорђић (Ђорђић 1931). Поред овог извора, примери су узимани из *Обратног речника српског језика* (Николић 2000) и из свакодневног говора.

/n/ јављају се на крају речи, дакле у позицији која, у домаћој лексици, није доступна силабичном сонанту /r/. Али у страној лексици и силабичко /r/ се јавља на крају речи:

(30) а. жанр /ža.nR/
б. масакр /ma.sa.kR/
в. канделабр /kan.de.labR/

Ситуација са силабичким /r/ у страној лексици је ипак нешто сложенија. Поред примера у (30) налазимо и речи страног порекла као *кадар*, *метар*, *спектар*, *семестар*, или *театар*, у којима вокал /a/ очигледно има улогу да разбије консонантску групу узлазне сонорности на крају речи, дакле које се фонотактички понашају као да припадају слоју домаће лексике; за њих важи граматички систем у (22). Ове асимиловане стране речи треба разликовати од страних речи у (28)—(30), које следе фонотактичке принципе својствене искључиво страној лексици.

Разлика међу фонотактичким принципима у домаћем и страном слоју лексике је, у теорији оптималности, изражена разликом у рангирању ограничења. У слоју стране лексике, ограничења су рангирана као у (31).

(31) Рангираност ограничења у страној лексици

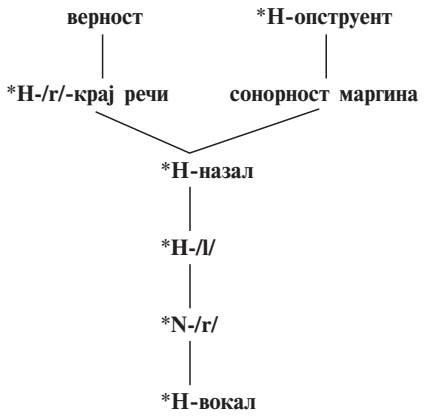

Кључна, и једина, разлика у односу на домаћу лексику је виши ранг ограничења **верност** и **сонорност маргина**. Ова два ограничења у страној лексици доминирају свим ограничењима на маркираност нуклеуса која се односе на сонанте; у домаћој лексици она доминирају само ограничењем на маркираност /r/ нуклеуса (упореди (22)). Као што је показано у таблоу (32), реализована реч *шатл* /ša.tL/ одговара кандидату а., у којем је сонант /l/ силабичан; кандидати без силабичног /l/ се огрешују било о **верност** било о **сонорност маргина**.

(32) Лексички облик /šatl/ реализован је као /ša.tL/

šatl	**верност**	**сонорност маргина**	***H-назал**	***H-/l/**	***H-/r/**	***H-вокал**
☞ а. ša.tL				*		*
б. šatl		*!				*
в. šatal	*!					* *

При том, у страној лексици **верност** доминира и забраном против силабичног /r/ на крају речи; ефекте овог рангирања видимо у (30).

Својим рангом у (31), **сонорност маргина** диктира да сонанти /r/, /l/ и /n/ буду силабични само ако би у противном дошло до огрешења о то ограничење.[13] Бројне речи страног порекла које се завршавају консонантском групом силазне сонорности, чији је други члан сонант, не садрже силабичне консонанте. Сонантом /l/ се завршавају *емајл* и *ерл*, а сонантом /n/, *комбајн*, *вестерн* и *Сатурн*. Сонантом /m/ се завршавају *аларм*, *штурм*, *хлороформ*, *шарм, регтајм* и *напалм*. У овим примерима, у којима се у пуној мери поштује **сонорност маргина**, нема услова да сонант на крају речи буде силабичан. Има међутим једно одступање које треба поменути: у речи *Кремљ* /kremlj/, иако је сонорнији од /m/, сонант /lj/ није слоготворан. Дакле, у овом случају, јединoм те врсте, имамо огрешење о **сонорност маргина** које није разрешено ни једном од двеју стратегија које смо у овом раду документовали: ни везивањем сонанта /lj/ за нуклеус, ни епентезом.

7. *Уместо закључка*

Показали смо да принципи организације нуклеуса слога у српском језику нису исти у домаћем и страном слоју лексике. Прва разлика огледа се у скупу слоготворних гласова: у домаћој лексици су слоготворни вокали и /r/, а у страној лексици, још и /l/ и /n/. Друга разлика тиче се позиције у речи коју могу да заузму слоготворни сонанти: у домаћој лексици могуће су све позиције осим финалне, док у страној лексици скуп могућих позиција укључује и финалну. У теорији оптималности, ове разлике су изражене различитим рангирањем ограничења у страном и домаћем слоју лексике.

Итака (САД) — Београд

[13] Фонолошким системом у (31) и сонант /m/ може бити силабичан. Мада нисмо нашли примере са силабичким /m/, претпоставићемо да је овај сонант слоготворан, али да у лексикону, бар засад, нема облика који би ово и показали. Тренутно немамо доказе ни за ову претпоставку ни против ње.

ЛИТЕРАТУРА

Белић (1965) — Белић, А. (1965) Историја српскохрватског језика. Речи са деклинацијом. Научна књига. Београд.

Ђорђић (1931) — Ђорђић, П. (1931) „Самогласничко *л*". *Јужнословенски филолоґ* 11: 219—222.

Зец (1996) — Zec, D. (1995) „Sonority Constraints on Syllable Structure". *Phonology* 12: 85—129.

Зец (2000) — Зец, Д. (2000) „О структури слога у српском језику". *Јужнословенски филолоґ* 56/I: 435—448.

Зец (2007) — Zec, D. (2007) „The Syllable". DeLacy, P. (ed.) *Handbook of Phonology*. Cambridge University Press.

Ивић (1967) — Ивић, П. (1967) „Милан Сурдучки, The Distribution of Serbo-Croatian Consonants". *Зборник Матице српске за филолоґију и линґвистику* 10: 227—236.

М. Ивић (2001) — Ивић, М. (2001) *Правци у линґвистици*. Библиотека XX век. Београд.

Кан (1978) — Kahn, D. (1978) *Syllable-Based Generalization in English Phonology*. MIT Ph.D. Dissertation.

Клементс (1990) — Clements, George N. (1990) „The Role of the Sonority Cycle in Core Syllabification". Kingston, J. i M. Beckman (ed). *Papers in Laboratory Phonology I: Between the Grammar and Physics of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press. 283—333.

Лехисте и Ивић (1967) — Lehiste, I. and P. Ivić (1967) „Some Problems Concerning the Syllable in Serbocroatian". *Glossa* 1:126—136.

Макарти и Принс (1995) — McCarthy, J. and Prince, A. (1995) „Faithfulness and Reduplicative Identity". *Papers in Optimality Theory*, University of Massachusetts Occasional Papers (UMOP) 18. Edited by Beckman, J., Urbanczyk, S., and Walsh, L. Amherst, Ma.: GLSA.

Николић (2000) — Николић, М. (2000) *Обратни речник српскоґ језика*. Београд.

Принс и Смоленски (1993) — Prince, A. and Smolensky, P. (1993) *Optimality Theory. Constraint Interaction in Generative Grammar*. Ms. Rutgers University and University of Colorado, Boulder.

Селкирк (1984) — Selkirk, E. O. (1984) „On the Major Class Features and Syllable Theory". Aronoff, M. i R. Oehrle (ed). *Language Sound Structure*. Cambridge: MIT Press. 107—136.

Сурдучки (1964) — Surdučki, M. I. (1964) „Distribution of Serbo-Croatian Consonants". *The Slavic and East European Journal* 8: 159—181.

Хејз (1989) — Hayes, B. (1989) „Compensatory Lengthening in Moraic Phonology". *Linguistic Inquiry 20*: 253—306.

Хупер (1976) — Hooper, Joan B. (1976) *An Introduction to Natural Generative Phonology*. New York: Academic Press.

РЕЛЕВАНТНА УЛОГА ЧУЛА МИРИСА ЕГЗЕМПЛИФИКОВАНА СРПСКИМ ЈЕЗИЧКИМ ФАКТИМА

МИЛКА ИВИЋ

UDC 811.163.41'373.46

Кратак садржај. Последње две деценије објављивана су, у когнитивистички оријентисаним стручним срединама, бројна излагања посвећена питањима улоге чулних опажаја у оформљавању човекове појмовне слике света. Посебно су се у жижи пажње нашли визуелни утисци, док се утисцима стеченим чулом мириса није досад поклањала готово никаква пажња. Осветљавајући на одговарајући начин српска језичка факта, ауторка указује на то шта се све од универзалнијег значаја може докучити усмеравањем истраживачког осматрања и на ту запостављану страну, додајући, на крају, и нека своја запажања о томе шта би, од оног што је уочила при разматрању тог специфичног проблемског домена, било корисно убудуће уносити у наставу српског језика, посебно ону која се намењује странцима.

Кључне речи: когнитивистичко виђење чулних опажаја; релевантност визуелног утиска; улога чула мириса у појмовном оформљавању слике света; појмовно разликовање „мирише"/„смрди"; немаркираност српског глагола *мирисати* / маркираност српског глагола *смрдети*; регулаторни принципи семантичко-синтаксичког и морфолошког устројавања српских језичких датости.

Почетком последње деценије претходног века почели су у језичкој науци интензивни разговори о томе колики мора бити удео остварених чулних опажаја у оформљавању онакве слике света у човековој свести какву он потом, са свог менталног плана, претаче у одговарајуће саопштење, приносећи је, тим саопштењем, и другима на спознају.

Посебно је на тај проблем пажњу осталих језичких стручњака привело следеће упозорење когнитивисте Роналда Лангацкера: значење исказа о некој датој ситуацији не сме се тумачити искључиво као давање објективне карактеризације о њој, будући да сваку сопственим очима сагледану ситуацију човек прво „наслика" на свом менталном плану, а затим стечену слику, пре него што ће је, језичким путем, ставити на увид другима, почешће добро „накити" како би њоме постигао жељени ефекат, па се и тај аспекат проблема обавезно мора узимати у обзир при обављању одговарајућих истраживачких послова („an expression's meaning cannot be reduced to an objective characterisation of the situation… Equally important is how the conceptualizer chooses to construe the situation and portray it for expressive purposes" — R. W. Langacker, *Concept, Image and Symbol* (*The Cognitive Basis for Grammar*), New York 1991, на стр. 76).

Чињеница је да когнитивистички опредељени лингвисти, почев од 1990. године па све до данас, имају на списку својих радних задужења и доследно евидентирање могућих начина на који визуелни утисци бивају коришћени за постизање одређених комуникативних ефеката. Утисцима стеченим осталим чулима, међутим, досада није поклањана готово никаква пажња, мада би стручно осматрање упућено и на ту страну, могло изнети на видело неке научно релевантне појединости. Излагање које следи, а које ће се тицати само чула мириса и само факата српског језика, узима на себе управо тај задатак да ову тврдњу на прикладан начин документује.

Одмах да нагласим: нимало не зачађује то што су истраживачи веома заинтересовани за оно што спада у домен постигнућа чулом вида, а не обраћају баш нарочиту пажњу на оно што се региструје чулом мириса. Ствар је, наиме, у овоме: све што се сопственим очима сагледа лако се може одговарајућим прецизним описом дочарати другима, док се исто то не може рећи за све оно што, у неким приликама, долази у обзир да буде „омирисано". Ако се, рецимо, за одређену егзотичну биљку, која расте у пределима географски веома удаљеним од Европе, неком Европљанину, који њу никад ни на слици није видео, каже: „ониска, загасито зелена, на врху стабљике има широк, светло љубичасти цвет", дотични, на основу тог описа, одмах у себи замишља њен изглед. Али ако у упадљиве одлике исте те биљке спада и неки њен сасвим несвакидашњи, сасвим специфичан мирис, другог избора нема до да се, уз све неопходне ограде, обави поређење са неким Европљанима знаним мирисом — уп. „мирише сасвим нарочито, онако, отприлике, као обарени кромпир" или сл.

Као што се зна, има појединих појава овог света из којих происходе одређене еманације, такве које се региструју чулом мириса. Онај ко, заслугом тог чула, те еманације у себе упија, прибавља себи, тим упијањем, специфичан чулни доживљај, који може, у принципу, бити њему или пријатан, или непријатан. Ако је прво посреди, говорни представник савременог (стандардног) српског језика, да би то саопштио, може се послужити искључиво глаголом *мирисати*, а ако се ради о супротном, у обзир долази и употреба глагола *смрдети*.

По свом синтаксичком понашању *мирисати*, у односу на *смрдети*, испољава (сходно познатој Јакобсоновој терминолошкој дистинкцији) својство немаркиране према маркираној језичкој јединици, и то с погледом не само на једну, него на две релевантне појединости.

Као што се зна, неки су глаголски предикати прелазног, а други непрелазног карактера. Немаркираност глаголске лексеме *мирисати* испољава се, пре свега, у томе што су јој обе те у принципу могуће семантичко-синтаксичке остварености једнако доступне, док повезивање глагола *смрдети* с акузативом директног објекта ни под којим условима не долази у обзир (уп. *ружа мириш̱е леп̱ш̱е од јорг̄ована, ја сам ружу мирисала* и сл., с једне стране, а са друге: *сум̄пор смрди г̄оре од заг̄орелог̄ јела* и сл., али никако **ја сам сум̄пор смрдела* и сл.).

Утисци које човек прима чулом мириса, као што смо већ истакли, некад јесу, а некад нису пријатни. Немаркираност језичке јединице *мирисати* оличава се и том чињеницом да врста примљеног утиска не одлучује о могућности њене употребе,[1] док, кад је реч о *смрдети*, ствар стоји управо супротно — тим се глаголом служимо искључиво у приликама кад нам је наше чуло мириса приредило крајње непријатан доживљај. Другим речима, истина је да ћемо прибећи употреби глагола *мирисати* пре свега онда кад се ради о пријатном утиску[2] (уп. *(ту) дивно мирише* и сл.), али су нам ипак свима прихватљиве и изјаве типа *(ту) грозно мирише*, док се саопштења типа **(ту) дивно смрди* доследно не остварују.

Није реткост да појаве које иначе, по себи, нити миришу, нити смрде дођу у најнепосреднији контакт с појавама у чија карактеристична својства спада испуштање специфичног мириса/смрада, па, у исходу те контактне ситуације, неминовно постану и саме у истом том специфичном смислу миришљаве односно смрдљиве (уп. *(унела је букет јоргована у собу, па сад) цела соба мирише на јоргован*; *домаћици руке смрде на бели лук (; она га је управо насецкала за салату од печених паприка)* и сл.).

Дешава се и то да бивамо неочекивано суочени са специфичним мирисом/смрадом који, из нама непознатих разлога, шири око себе представник неке од оних појава које, иначе, нити миришу, нити смрде. У таквим приликама, да бисмо саопштили о каквој се врсти мириса/смрада ради, постављамо уз предикатски глагол *мирисати/смрдети* одговарајућу падежну допуну, обелодањујући тим поступком назив оне појаве са чијим је свима знаним мирисом/смрадом дати мирис/дати смрад подударан. „Код Смрдана близу има једна бара, која смрди на сумпор” каже нам, на пример, Вук у свом *Српском рјечнику* (под одредницом *смрдан*).

Говорни представник (стандардног) српског језика понекад није у могућности да чулни утисак који је стекао удишући ваздух свог непосредног просторног окружења искаже синтаксичким спојем субјекта и предиката, већ мора прибећи употреби имперсоналне реченице. Такав му се синтаксички избор неизбежно намеће у приликама кад није сасвим сигуран у то да тај мирис/тај смрад који се око њега осећа, а који је иначе препознатљив као типичан за ту и ту појаву, овог пута заиста од ње и потиче. При том, користећи се имперсонално конституисаним глаголским предикатом, он тај предикат обавезно повезује са на одговарајући начин оформљеном падежном конструкцијом у којој именује појаву чији је карактеристичан мирис/карактеристичан смрад, чини му се, осетио — уп. *ту ђурђевак мирише* са *ту мирише на ђурђевак*, *ту сумпор смрди* са *ту смрди на сумпор* и сл.

---

[1] Од Вукових времена па све до данас употребљавају се, на терену народних говора, у истом значењу и са истом том семантичком немаркираношћу о којој управо говоримо, поред израза *мирис* и *мирисати* и изрази *вањ* и *вањати* — в. податке које дају Вуков *Српски рјечник* и РСАНУ под одговарајућим одредницама.

[2] Карактеристично је да се, по Вуковој оцени, *мирисом* у српском језику назива „der Wohlgeruch, odor” — в. *Српски рјечник* под речју *мирис*.

Све досад изложено наводи на закључак да би за когнитивистички оријентисане истраживаче од озбиљне користи било упознавање са оним што разоткривају овде помињане српске језичке датости јер би им то омогућило пуније увиде у околности о којима људски ум води рачуна при регистровању утисака примљених чулом мириса. А то што је тим датостима разоткривено резимирају, у најкраћем, следеће констатације:

(1) У битне човекове спознајне задатке спада идентификовање оних појава у чије се специфичне одлике убраја и испуштање карактеристичног мириса/смрада (уп. *ружа мирише, сумпор смрди* и сл.).

(2) Наша свест обавезно региструје оне ситуације кад нам, у нашем непосредном сусрету с неким препознатљивим мирисом/смрадом, недостаје знање о томе како се тај мирис/тај смрад ту око нас створио (уп. *овде мирише на ружу, тамо је смрдело на сумпор* и сл.).

(3) Има прилика кад човек, будући упућен у то које су две појаве, и под којим условима, биле у најнепосреднијем међусобном контакту, тачно увиђа која је од њих оној другој наметнула свој мирис/свој смрад (уп. *девојчица (се окитила ружама па) сва мирише на ружу, домаћици руке смрде на бели лук (јер га је управо сецкала за салату од печених паприка)* и сл.).

(4) Дешава се да човек буде „затечен" чињеницом да тај и тај конкретни представник појаве која, иначе, по себи нити мирише, нити смрди, шири око себе мирис/смрад који је познат као карактеристичан за такву и такву појаву, па се и та човекова „затеченост" неминовно убраја у она догађања на његовом менталном плану за која је непосредни „кривац" чуло мириса (уп. *ова бара мирише однекуда на сумпор* и сл.).

Искази о таквим појавним датостима којима је делатност чула мириса фундаментално извориште пружају, уосталом, понекад и пажње вредна сведочанства о културно-цивилизацијским одликама средине из које потичу они о чијим је исказима реч. Карактеристично је, на пример, да глаголи *намирисати* и *намирисати се* (чије значење РСАНУ саопштава дефиницијом „посути, попрскати или намазати, натрљати каквом мирисном материјом, напарфимисати", односно „попрскати се или намазати се мирисом, освежити се мирисом, напарфимисати се") нису забележени у Вуковом *Српском рјечнику*. А како би и могли бити забележени кад неписмени народ по селима тек ослобођене Србије, чији је језик Вук у том свом делу приказивао, још увек није упражњавао „парфимисање"?!

Као што се да разабрати, све што је у овом раду досад излагано о оперативној функцији чула мириса и српским језичким фактима било је срачунато првенствено на то да когнитивистички оријентисаним научним посленицима учини доступним одређена чињенична сазнања која би им могла бити од користи у њиховим истраживачким подухватима. Сад нам преостаје још и тај нимало споредан задатак да, рекапитулацијом обелодањених синтаксичко-морфолошких датости које собом илуструју релевантност увида у услове под којима долази до спознаје мирисшљавог/смрадног чулног опажаја, олакшамо домаћем стручњаку указивање, до којег би свакако требало да дође, и на те датости током наставе савременог (стандардног) српског језика, поготову у приликама кад се та

настава намењује странцима у чијем језику идентични синтаксичко-морфолошки показатељи не долазе до изражаја.

Именица се данас, у стандардном српском, уз глагол *мирисати* и њему одговарајуће префиксалне изведенице (*помирисати, омирисати, замирисати, намирисати*) може отелотворити у четири различите граматичке форме: (1) у облику номинатива, што бива у приликама кад се примењује идентификациони приступ „произвођачу" мириса (уп. *ружа мирише* и сл.); (2) у акузативном облику, онда кад је посреди идентификација појаве која „трпи" над собом нечију активност мирисања (уп. *омирисала је ружу* и сл.); (3) у виду конструкције *на* + акузатив[3] онда када је квалификациони аспекат у жижи пажње; (4) у облику инструментала кад се ради о вештачки справљеном мирису[4] који се као такав именује, док дата граматичка форма показује да је именовани вештачки мирис коришћен као средство за постизање миришљавости (уп. *намирисала се скупоценим парфемом* и сл.).

Именици, пак, која се повезује с глаголом *смрдети* доступне су искључиво синтаксичко-морфолошка остварења типа (1) и (2), што је најдиректнија последица те околности да се глагол *смрдети* не само доследно употребљава без објекатске допуне, већ и да доследно именује испуштање неког од оних мириса који су сваком људском створу изразито непријатни.

И, најзад, још само једна, закључна напомена.

Сви језички стручњаци, без обзира на то јесу ли опредељени за теоријски или за практични приступ језику, добијају у овде изложеним српским језичким фактима још један доказ више о умесности уверења многих меродавних да су најчешће главни „кривци" за могућа/немогућа догађања у домену синтаксе сваког језика понаособ л е к с и ч к а з н а ч е њ а њ е г о в и х р е ч и.

Београд

С К Р А Ћ Е Н И Ц Е

Вук, Српски рјечник: Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник, 1852, Београд 1986.

Ивић, Значења сх. инструментала: Милка Ивић, Значења српскохрватског инструментала и њихов развој, Посебна издања САНУ књ. CCXXVII, Београд 1954.

РМС: Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске.

РСАНУ: Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ.

[3] У народним говорима јавља се и конструкција с предлогом *по*. Та чињеница је, сасвим умесно, регистрована у РМС. Под одредницом *мирисати* се, наиме, и ово каже: „мирисати на барут (и диј. ~ по баруту)".

[4] У Вуковом времену, па ни касније, нису били ретки случајеви употребе инструментала уз глаголе *мирисати* и *смрдети* — в. Ивић, *Значења сх. инструментала*, на стр. 95. Он сам, у свом *Српском рјечнику*, поред изјаве као што је „заудара вино на буре" (одредница *заударати*), у којој се јавља данас стандардно коришћена конструкција *на* + акузатив, наводи (одредница *забаздјети*) и изјаву „да ти псином не забазде руке" у којој је, по архаичнијем употребном принципу, остварен инструментал.

НЕОБИЧНА УПОТРЕБА РЕФЛЕКСИВНЕ МОРФЕМЕ *СЕ* У ГОВОРУ МУСЛИМАНА У КЛАДЊУ И ОКОЛИНИ*

ПАВЛЕ ИВИЋ и СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

UDC 811.163.4'282'366(497.6)

Кратак садржај. Предмет расправе је веома раширена необична употреба рефлексивне морфеме *се* у говору муслиманског живља варошице Кладња и најближих села. Потврде типа Медједи *се забрањени*; Ето *бивају се* сат прославе; По пет љеса *буде се*; Она умрије давно, па *се* он *оста* сам; Ти мореш ићи ш-њимекар док *се* не *изучи[ш]* школу — воде закључку да се практично стигло до тачке уклањања свих ограничења у коришћењу морфеме *се*.

Кључне речи и изрази: источнобосански дијалекат, рефлексивна морфема *се*, објекат, пасивне конструкције.

У градићу Кладњу у источној Босни и његовој околини живе измешани Срби и Муслимани. Као што то и иначе често бива у таквим приликама, њихови се говори веома разликују. Уосталом, има осетних раз-

---

* Стицајем околности овај прилог се штампа осам година након смрти његовог првог аутора. Заједнички рад практично је у овој форми био завршен почетком пролећа 1990. године, када се рачунало с Реметићевим додатним, у контексту нових сазнања и (новоискрслих) дилема проистеклих из рада на приложеном тексту, програмски усмереним испитивањима и снимањима на терену. Трагични развој догађаја и предстојећа ратна разарања уништили су перспективу било каквих истраживачких амбиција, а С. Реметић је на неодређено време одложио наставак иначе поодмаклог рада на монографском опису екавско-јекавскога говора Бошњака Кладња и његове непосредне околине. С друге стране, предмет расправе свакако заслужује да се пружи на увид стручној и научној јавности. Треба очекивати да појединци на основу резултата својих истраживања и садржаја својих картотека понуде коначне одговоре за нека питања назначена на овим страницама.

Пред читаоцима је практично неизмењена верзија текста настала крајем фебруара 1990. године. Иако је међувреме донело крупне промене на пољу српск(охрватск)е дијалектологије, као последицу распада српскохрватске језичке заједнице, други аутор је, из више разлога, сматрао умесним да сачува аутентичност раније писаног прилога, што подразумева и задржавање тадашње, у међувремену напуштене, терминологије. Мада је управо у радовима професора Павла Ивића српска дијалектологија српскохрватску визуру заменила српском, термин источнохерцеговачки дијалекат уступио место херцеговачко-крајишком и сл. (о томе у Ивићевој синтетској троделној студији *Српски дијалекти и њихова класификација*, објављеној на страницама Зборника Матице српске за филологију и лингвистику: XLI/2, стр. 113—132; XLII, стр. 303—354; XLIV/1—2, 175—209), овај прилог је у сагласју са дотадашњом праксом. Тако ни Муслимани нису „превођени" у Бошњаке. У једном битном детаљу ипак се одустало од првобитне верзије. Првобитно опредељење да се примери наводе неакцентовани темељено је и на избегавању техничких тешкоћа око обележавања компликованог шесточланог акценатског система говора кладањских Бошњака, а оправдавано уверењем да ће С. Реметић завршити посебан обимни рад „који треба да изађе у Српском дијалектолошком зборнику". Бурни догађаји донели су приоритете друге врсте и одложили монографски подухват, али је С. Реметић кладањску акцентуацију

лика и међу говорима самих Срба у том крају, а још више међу говорима Муслимана. Ипак, сви говори тамошњих Срба припадају источнохерцеговачком дијалекту и релативно су блиски књижевном језику, док говори Муслимана спадају у особени источнобосански дијалекат. То је говор села Плаховића (Пл), Бушева (Б) и једног дела Муслимана у самом Кладњу (Кл). Тај се говор, као што је већ констатовано,[1] одликује екавско-јекавским рефлексом *ě* (дуго *ě* > *ē*, а кратко *ě* > *je*) и чувањем тзв. чакавског акута, скопчаним с његовим непреношењем на претходни слог, док су остали стари акценти, ако су се налазили ван почетног слога, пренесени на штокавски начин за један слог ка почетку речи.

Језички феномен којим се бави овај рад познат је С. Реметићу, једном од двојице аутора, још из времена његовог детињства. Он је рођен у Ковачићима код Кпадња и имао је често прилику да слуша говор околних Муслимана, па и пошалице на рачун тога говора. Ипак, овај се рад не заснива на тим сећањима, већ на магнетофонским снимцима које је С. Реметић начинио 1981, 1988. и 1989. године, а који обухватају око педесет сати причања старијих особа, поглавито жена, и то таквих које поседују битне квалитете добрих дијалекатских информатора. Сав тај материјал С. Реметић је преслушао вадећи податке за овај рад; сви релевантни примери тако добијени биће наведени овде. Будући да снимци спонтаног говора, ма колико обимни били, не могу обухватити у потпуности лексичко благо неког дијалекта, у неколико махова снимљена грађа биће допуњена подацима из Реметићевог непосредног познавања говора. То ће, наравно, сваки пут бити изричито наглашено.

Феномен којем је посвећен овај чланак може се, у најкраћим цртама, описати као употреба рефлексивног *се* далеко шира него и у једном досад познатом српскохрватском говору. Излагање ћемо почети од најмање необичних типова употребе *се*, идући постепено ка све необичнијима. Као референцијалну тачку узећемо јекавски говор околних Срба, оличен у језичком осећању С. Реметића. Тај се говор у вези с нашом темом не разликује осетније од књижевног језика. Једино што у неким појединостима где књижевни језик — који се ослања на широку територију и разне регионалне језичке нијансе — допушта двојство, говор Ковачића познаје само једну могућност.

Навешћемо прво потврде за глаголе ПРИОНУТ СЕ, СИЋ СЕ, КЛАСАТ СЕ, ЗАСЛЕПИТ СЕ, ПОРУМЕЊЕТ СЕ, ЗАНОЋИТ СЕ, ЗАКОНАЋИТ СЕ, МРСИТ СЕ, РАЗМИШЉАТ СЕ, ВЈЕРОВАТ СЕ:

представио у раду *О шесточланом прозодијском систему у говору Кладња и околине* (Зборник радова са трећег међународног научног скупа ЖИВОТ И ДЕЛО АКАДЕМИКА ПАВЛА ИВИЋА, Суботица — Нови Сад — Београд, 2004, 651—660). Зато се С. Реметић определио за акцентовање језичког материјала у заједничком прилогу.

Ових неколико редова објашњавају како је стицај нежељених околности учинио да колега Мато Пижурица у зборнику радова писаних њему у част чита редове из пера свога давно преминулог великог учитеља и пријатеља.

[1] Мр Слободан Реметић, *О још једном незапаженом екавско-јекавском босанском говору*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења, Београд, 1982, књ. 11/2, 181—186.

Скȳ̂ха̄ж[2] гура́бије, скȳ̂ха̄ш, у тѐвсију порѐда̄ш, ма̀ло бра̀шна по̀спе̄ш, да *се* нѐ би *приòнула* и да се нѐ би препѐкла (Кл); Ćхѐра̄ пѐкмеза, па пȳна она̄-бре́ма што *се* јенôх *сȋхе̄* онӣ-пѐкмез (Кл); Ено *се*, ја̀на, и ра̂ж по̀хе̄ла *кла̀са̄т* (Пл); Сла̀бо ми *се* жи̏то *кла̀са̄* (Кл); По̀херала дрȳга̄ мла́да шѐница и *о̀класа̄ се, о̀класа̄ се*, и — по̀би свѐ нѐшта, то̀ња! (Кл); Зна̀-о̏н ба́цит бо̀ју из оније-жȳтије бо́ја̄ да се *заслѣ̄тӣ* (Пл); Ста̀виш пи̏ту на онӣ-са̀ха̄к, по̀кријеш је онијем врѐлијем са̀ћем; ѝма̄ пр̀во̄ јѐдан ко̀лȳт па се на ко̀лȳт о̀згō на̀спе̄ лу́га да би *се* бо̀ље *порумѐњело* (Пл); И о̀н ти тȳди се довȳ̂ко̄ и о̀на тȳд *зано̀ћила се* и о̀н-је-њȳ по̀јō, по̀јō кȳ̂ра̄к (Кл); Бје̏ж ѝс-кȳ̂ће̄, нѐ-смијемо *зано̀ћит се* у̀-кȳ̂ћи, свѐ о̀д њег, от пја̀нто̄ша̄ (Кл); Мѐтне̄ж зво̀но да се ћȳ̂је̄. Ако *се зако̀наћ*, ва̀ља̄ ти га по но̀ћи тра́жит (Пл); Про́х̂а врȳ̂ћа, л^и^ја́па; на̀једи се, на̀дробӣ мл^и^ја́ка — ѐто ти спрѐма! А са̀д ва̀зда̄н *мр̂си се*! (Кл); И кад х̂ȳ̂ја до̂ће̄, сӣне, о̀пе̄ *се размӣшља̄ј! Ра̀змӣшља̄ј се* ка̀ко мо̀ре да ѝспане̄! (Кл); Ни́сам пȳ̂шијо, а, *вје̏рӯјте се*, доби́во̄ сам сва̀кӣ да̀н у сва̀кōј во́јски дѐсет кома̄да̂ цига́ра̄ (Кл); *Вје̏рӯјте се*, сми̏јем се заклѐт да ни̏кад ни́сам ни̏ког оцве́лијо (Пл); А *вје̏рӯјте се*, та̀ка̄ је по̀штена̄ ду́ша би́ла (Пл); Ама̀н ја̂раби, кад је мѐни по̀ће̄ле преко пра̀га ȳши и̏ћ^и^, на вра́та ва̀кō ко̄-мра̂ви, *вје̏рӯјте се* (Кл); Ни̏ко *се* ни̏ком нѐ-*вје̏ру̏је̄* (Пл); Не́сам *се вје̏рово̄* док се ни̏је мѐни дѐсило (Кл); Ја̂ *се* ни́сам *вје̏ровала* да је о̀н ȳмро̄ док ни́сам отишла и ви̏лла (Кп); Би̏-л-се-тӣ *вје̏рово̄* да то̀лко̄ го̀дӣна̄ ѝма̄м? (Кл); Би̏-л-*се* ви̏-*вје̏ровали*: ја̄-ѝма̄м вȳ̂ненӣ ша̀л кȳ̂повнӣ, ја̂ ȳ̂ве̄ер за̀мота̄м о̀ко-себе би́ло љѐти, би́ло зи̏ми (Кл); Х̂о̀ћеш *се вје̏ровати*: на ле́ћима три́дес ки̂ла̄ дона̀сила ѝс-Тузлѐ (Кл); *Вје̏рӯј се* да-х̂ӣн-о̀була зи̏ми ни́сам (Кл); А *вје̏рӯјте се*, не мо̀гу да ра̂дӣм (Пл); И о̀но *по̀вјеровало се* дрȳ̀го̄м: шта̀ је дрȳ̀гӣ ла̀нуо нѐшто о жѐни, а о̀н, го̀ва̄на̄ — о̀д-мене ни̏ком не ћѐно — и на̀пије̄ се и за̀-но̄ж! Наро̂ка̄ се анам-о̀н и жѐну за̀коље̄! (Кл); И̏-ја̄ ћу с ва̀ма, и о̀ни *се* њѐму *по̀вјеровали* (Пл), поред:

Нѐшта ми *приòнуло* за о̀панке (Кл); Пла̀о ми до̀бро *кла̀са̄* ра̂ж (Пл); Ла̀х̂ко мо̀реш *осле́тит* ѝ-тӣ, ћȳ̂ва̄ј се (Кл); Са̀м па̀зи да по̀гаћа ма̀ло *порумѐнӣ* (Б); Ако ти кра̀ве на Па̀левцу *за̀ноће̄*, не тра́жи-х̂ӣн (Пл); У Оло̀вскијем Лȳкама мӣ̂ смо ти, ја̀ра̄не мо̂ј, и *зако̀наћ^и^ли* (Б); Свȳ̂ *мр̂се̄*, бо̀ме: ѝ-ваши, ѝ-наши (Кл); Ни́сам *вје̏рово̄* својо̂ј не́ни да јōј-се-ȳтво̀р^и^ло (Кл); *Вје̏рӯ̄ј* шта̀ ти не́на ка̂же̄ (Кл); И *вје̏рӯјте*: са̀да̄ ове̄-на̀ше зѐмље нѐ-могȳ̂ да пла̂те̄ о̀бразе̄ и по̀реза (Кл); Вје̏рӯ̄ј у Ала́х̂а, трѐба̄ вје̏роват (Пл).

Наведеним глаголима заједничка је околност да их и тако, са *се*, бележи бар један од двају великих речника савременог српскохрватског књижевног језика,[3] додуше по правилу са потврдама, или у експлицитним напоменама, које говоре да је реч о употреби дијалекатској, застаре-

[2] Знаком ˋ обележава се трећи кратки акценат, континуант старосрпског краткоузлазног, који се у току историјског развоја прозодијског система код Срба и Хрвата (у примерима типа *кућа*, *носимо* и сл.) изједначио са краткосилазним акцентом (в. С. Реметић, *О шесточланом прозодијском систему у говору Клања и околине*, 654—658). Графијом *х̂* означавамо безвучни фарингални изговор фонеме /х/.

[3] То су шестотомни *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске (1967—1976; РМС) и далеко исцрпнији *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности, од којег је досад изашло шеснаест томова, закључно с

лој или маргиналној у данашњем књижевном језику — у сваком случају далеко мање обичној од употребе облика без *се* у истом значењу.

У снимљеном материјапу нису се нашле потврде за глагол УСТАТ СЕ, за који је С. Реметићу познато да се употребљава и тако, у вези са *се*. Материјал, иначе, садржи неколико потврда за *уста̄т* без те морфеме: Кад би дјѐд *ỳста̄* па ви̏дијо, да *ỳста̄не̄* са̀мо дјѐд па да ви̏дӣ, да се за̀ћудӣ (Пл); Сȳдија *ỳста* са стòлицē (Пл); Лѐпо ѝзјутра *ỳста̄ле*-мӣ и пòпиле ка̀хӯ (Пл).

Слично стоји ствар и са глаголом МИРИСАТ СЕ. На траци су се нашле реченице: *Мѝриште̄ се* ку̏ћа на онȳ-мѐтвицу. Сва̀ *се* ку̏ћа *узмѝриште̄* (Кл), уз чешће: Ру̏жа ми̏х̂ћем *мѝриште̄* (Пл); На́на је до̀бра, о̀на пла̀х̂о *мѝриште̄* (Кл); По̀гаћа, ба̀н, *мѝриште̄*, пла̀х̂о *мѝриште̄* (Пл). Међутим, С. Реметићу је познато да се у говору чује нпр. и: *Мӣрӣ* ми *се* и кади́фа, не мо̀гу ри̏јет ни̏шта (Кл); Пла̀хо се лѐпо *мӣрӣ* х̂рговâн (Пл). За глагол *мирити*, далеко ређи у српскохрватском од синонимног *мирисати*, нема у речницима података о могућој употреби са *се*.

Заједничка је свим досад поменутим глаголима непрелазност, што одговара општем значењу морфеме *се*. Посебан је, међутим, случај глагола ЗАМОЛИТ СЕ: Ако нѐш сво̀је о̀бавит и Бо̀гу *се замо̀литӣ*, ни̏шта нѐјмā (Пл); Мо́рађеш *се*, бо̀ме, и̏-њима ле́по *замо̀литӣ* (Пл); Фи̏н је би̏јо Ма̀ксим, бо̀гами. Шта го̀д би *се* њѐгāр *замо̀лијо*, онō-ȳз-рат, о̏н-би-на̀сјетовō: ева̀кō ћете и нѐмōјте се ру̏жит на конфере́нцији (Кл), али: Да *се* ја̂ *моља̀ка̄м*, не́ћу да га *моља̀ка̄м*. Не́ћу и њѐ да *моља̀ка̄м*, не́ћу и њѐг ни̏шта да *моља̀ка̄м* (Пл). Наиме, веза *замолити се* + датив употребљава се као еквивалент обичније конструкције *замолити* + акузатив, где *замолити* фунгира као типичан прелазни глагол.

Понекад није лако повући границу између наведене скупине глагола и оних који, судећи по сведочанству речника̂,[4] спадају у одлике књижевног језика у прошлости, ближој или даљој. Такви су ЦВАСТ СЕ / ЦВ(Ј)ЕТАТ СЕ, ИСЦВАСТ СЕ (с варијацијом у гласовном лику префикса), БЕХАРАТ СЕ, ИЗЛИСТАТ СЕ, ПУПАТ СЕ, ИЗРАСТ СЕ, ПРОПАСТ СЕ, УПАСТ СЕ, ОПАДАТ СЕ, СЈЕСТ СЕ, ПОСЈЕСТ СЕ, ЛЕЋ СЕ, ЛЕЖАТ СЕ, ОСТАТ СЕ:

Шта го̀д — ја̄-ка̂жēм: *цва̀ло ми се*, а о̀ни ка̂жȳ: ѝсцвета̄ло, ја̂ ка̂жēм — исцва̀ло. Ако је ру̏жа — ру̏жа ми *се исцва̀ла*, ја̄-ка̂жēм: *исцва̀ло се*. О̀ни ка̂жȳ: *ѝсцвета̄ло* ти цвѐће (Пл); Шта го̀ђ-ја̄ ка̂жēм: *цва̀ло ми се*! Ако ми се ру̏жа *исцва̀ла*, ја̄-ка̂жēм: цва̀ла! (Пл); Еволи̏ка̄ изра́сте па *се* пла́во *исцва̀те*, ѝстō х̂рговâн — ка̄жē — *цва̀те*; кō-х̂рговâн они̏ што-*се-цва̀те* (Пл); Овō-је-дѐцēмбар, о̀ва̄ј *се цва̀те*, ва̀кō му ру̏же воли̏каћкē, ал у дѐцēмбру *се цва̀те* (Пл); Зѐље ѝма̄ пи̏товнō. Ѐно и̏-са[д]-*се цва̀те* по̀-њивама, што-мӣ-[о]нō-зѐље избàцујемо (Кл); Ѐто ва̀кō *изра́сте се*

речју *одврзивати* (у време писања прве верзије овога рада — тринаест томова, закључно с речју *наклапуша*).

[4] Овде и у даљим одељцима рада узете су у обзир и потврде из *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* Југославенске академије знаности и умјетности (1880—1976; РЈАЗУ), тезауруса који обухвата грађу од почетка писмености на српскохрватском језику па до новијих времена, углавном закључно са XIX веком.

волѝкō, ѝстō кō-х̂ргова̂н кат *се исцва̀ше* — х̂ргова̂н онѝ кат *се цва̀ше* цвѐт, онѝ х̂ргова̂н што се зо̀ве. Ѐн *се* свѐ *избехàрā* (Пл); Во̀лкаћкō нара́сте тра̀вка кунѝца и о̀на *се избехàрā* (Кл); Нара́сте голѐмо кō-шљѝвић па се *и*ˣ*сцва̀ше*, ѐто са̀т-*се*-ѐн *цва̀ше* (Пл); Свѐ-су-тō, ва̀кō-су онō-*-цва̀ле се* ру́же па до̀љ ћо̀птӣ, јā-мѐтем (Пл); А кат *се исцва̀ше*, ка̀ко ти је лѐпо ви̏ђет! А ѹ-х̂елдē та̀ко: црвѐно де́бло, ѝстō у ено̀ног ро̀змарӣна ева̀кō, ева̀кō црвѐно де́бло па *исцва̀ше се*, ондāр-еволѝкē кѝке о̀бјесӣ (Кл); Ѐна *се* зна̂ *ѝхцвасти*: ја̀, о̀на *се цва̀ше*, еволѝкаћкӣ ње̂зӣн цва̂т, бех̂а̂р (Кл); Бо̀ква̀ца и кунѝца и онō-ва̀кō волѝкō *се исцва̀ше* (Пл); Ва̀кō *се исцва̀ше* кō-гр̂м, кō-гр́мови по кр̀шев*и*ма (Пл); Ко-гра̀х и *исцва̀ше се* ва̀ко и овӣ-цвјѐтови и о̀не [пчеле] ку̀пē ме̂д и но̀сē (Кл); А̀лиграх̂ *се* црвѐно *цвѐшā* па кру́пна зр̀на. Ѐн *се* црвѐно *цвешâ* (Пл); Па *се* га̀вēз пла́во *исцвѐшā* (Пл); Во̀лкаћкō нара́сте тра̀вка кунѝца и о̀на *се избехàрā* (Кл); И зо́ба и од гло̀га — онӣ-цва̂т кат *се избехàрā*, да се на̀берē (Пл); Не́су *се* [ораси] ра̀но *ѝзлисшāли* и н*и*jéсу се ра̀но *пòсшали* и јòпēт нѐшто ре́тко (Кл); Ѐистор *се* по̀ћēло *пу̀пашī* — онō-прима̀љетје — *пу̀пā се*! (Пл); Го̀р онā-трѐн*и*ца, кāжē, ма̀л нѝје *се ѹпō* сѝнōћ (Пл); *Ѹпō се* ћо̀јк ѹ-бунāр (Кл); Нѝје *се прòпала* нијѐна кру̀шка, ни дѝвјака ни пѝтовнā; испѐци се до̀сти пѐкмеза (Пл); Свѐ-ћē ми се шљѝве *прòпасшī*, ѹбиће-х̂ӣн кѝша (Кл); Ру́же ... се расцватѹ̂, до̀-краја расхцватѹ̂ се и по̀ћну да *се* ма̀ло *о̀падају*, вѐћ њѝх̂ово вре́ме да о̀падајѹ̄ (Кл); *Лѐīла се* и о̀на кра̀ј-*-дѐта*, да ма̀ло х̂у́да о̀х̂анē (Пл); По̀кријē се мр̀твӣ и *лѐжӣ се* ѹ-кући (Кл); Јā-му-свѐ испѐћем ка̀х̂ву. Са̀м што сам јуће̂ до̀шла из Дрѝњаћē, ма̀ло *се полѐжах*, јā-ѹстадох да испѐћем (Пл); Док не́су-јōј до̀шле цу̀ре [кћери], нек пора̂дӣ нек не́мајѹ̄ по̀сла, нек *се* мо̀ре *сјѐсӣ* ш њѝма ма̀ло, са зѐтов*и*ма (Пл); Да ја̂ *се* мо̀гу лѐћи и сѝдјет у м*и*jéру, свѐ би би́ло ла̀х̂ко (Кл); Нѝје *се* јòш ни *лѐīла*, а нѐко за̀х̂лу́па на̀-врāта (Кл); Нѝшта нѐ-рāдӣ, са̀м *се лежâ* под-онōм-шљѝвōм (Б); Ѐна ѹ̀мрије да́вно, па *се* о̀н *о̀сшā* са̂м (Кл); И да́вно је ѹ̀мр̄ла па се о̀н *о̀сшā* са̂м (Кл); Са̀мо-је-ѐн ћѝјо да по̀бијē мо̂га сѝна јѐдӣнōг и мо̀је ѹнуке, да *се* о̀н *пòсједē* но̂нди ћа̀ба (Кл), поред:

Ō[н]-на̀јпре у про̀љеће *исцва̀ше*, пила́вац, жу̂т и бѝјел (Кл); Жа́ра *и*ˣ*сцвѐшā* па је су̂шӣш (Пл); А по̀сле по̀ла љѐта о̀на *и*ˣ*сцвѐшā* (Пл); Ѐно и о̀на-ј *ѝ*ˣ*сцвешāла*, вѝ̏ђох јуће̂р (Пл); Жа́ра *исцвѐшā* па ти жа́ру и кунѝцу, а ни́сам јòш ма̂јћинē ду̀шицē (Кл); Бо̀рићи *изра́сшу* евлѝкӣ (Пл); Са̀мо на ста̀бāри *ра́сше* (Кл); Во̀лкаћкā ми кади́фа *изра́сла* (Пл); Н*и*jéсу јòш *ѝсшупале* (Пл); *Сјѐди*, ја̀на, да ка̀хву по̀пијēмо (Пл); Ѝ-ѐн је *пāо* с ку̀ћē. *Ѹпо* с ку̀ћē и ѹ̀мрō (Пл); А јѐдан *ѹпō* з басама̀кā (Пл); Ја̂ запома̂жēм: *ѹпō* ми А̀лија (Кл); Ѐна *ѹпа* с мото́ра и по̀гиде, нѝје да̀х̂ла (Пл); *Ѹпала* с на̀градē о̀згор на-онē-ја̀сле. Мо̀гла са[м] мр̀тва *пāсшī* (Кл); Цу̀ра ми *пāла* са̀-трешњē (Пл); *Прòпаћше*, рѐкō-би, ѝ-овā др̀жава (Кл); Нѝшта не рāдē, ама̂н ја̂раби, *лежê* по ва̀здāн (Кл); Ѹмрē ми ба́бо и ја̂ ти са̂м *о̀сшанēм* Кл. И ови глаголи, дакле, знају углавном за напоредне форме без *се*.

Уз глаголе *исцвасти се, излисшāти се* иде, видели смо, и *избехарāшī се*, сродног значења али много ређи, чиме вероватно треба тумачити чињеницу да у речницима изостају помени тога глагола у варијанти са *се*.

Не треба губити из вида семантичку блискост наведених глагола са глаголима *расцвасти се, разлистати се*, који су и у савременом књижевном језику сасвим обични у таквом виду. Долазе они, разуме се, и у нашем материјалу: Пòберēмо кат стàнӯ ру́же — већ *се расцвати̂*, дò-краја *рах̂цвати̂ се* и пòћнӯ да се мàло òпадајӯ, вѐћ њѝхово вре́ме да òпадајӯ (Кл); Јѐсу ми се, ма̂шала, ру́же *расцвàле* (Пл); Јòш *се* òне, бо́на, и не́су пра̂вō *рàзлистāле* (Кл).

Са глаголима *сјести се* и *леђ се* сродан је по значењу УСТАТ СЕ,[5] који је познат С. Реметићу као одлика говора кладањских Муслимана. Међутим, у снимљаној грађи није потврђена форма са *се*, већ само она без њега: Кад би дјѐд ỳстō па вѝдијо, да ỳстанē само дјѐт па да вѝдӣ, да се зàћудӣ (Пл); Сỳдија ỳста са стòлицē (Пл); Лêпо ѝзјутра *ỳсталe*-мӣ и пòпиле кàхву (Пл). Упор., уосталом, делимично синонимично *дићи се* и у књижевном језику.

Слободану Реметићу је познат из истог говора и глагол СМЕТАТ СЕ (у реченицама као Не-*смêтāј-се*, јàна нѐ-бӣла!; Ова̄-*се*-дјѐца дàнашња̄ сàм *сме́тајӯ* нà-њиви), али у грађи скинутој са траке затекао се само пример: Ма бјѐжи, нѐ-смѐтāј! (Пл). Зато су се у снимљеном корпусу нашле потврде за ПОМЕТАТ СЕ, ПОМЕСТ СЕ: Ма бјѐжи, *помêтам се*, нѐ-смѐтāј! (Пл); А нѐ-дајӯ кàшикōм, побр́каће се мр̂с, мле́ко ће се побр́кат, нѐће бѝт кàјмака, *помêхће се* (Пл).

Глагол ИМАТ СЕ у егзистенцијалном значењу налази се у нашој грађи у неколико примера: Да ми је сàмо зр̀но ћѐ нâћ бејтура́на! Нѐ-знāм, *ѝма̄*-л *се* код-вашије жѐна̂ (Пл); *Ѝмајӯ*-л *се* мàјстори дòл? (Пл); *Ѝма̄*-л-се шкôлē, штò се тàкō ра̀но вра́тисте? (Кл); Бѐгица ме пѝта̄: „*Ѝма̄*-л *се* Слōбê?” (Пл); Штò-се-[о]вō јòш нêјма̄ Сēјфê? (Пл); Нѝкад *се нêјма* ỳтварē: ỳтвара је на́род нѐкӣ тѐ-некӣ (Кл), поред: *Ѝма̄* јѐна бàћа; ѝ-тӯди се кòло ѝграј̄ (Пл); Мòгӯ јòш трѝ кỳће бѝт, *ѝмајӯ* ћѐ бѝт (Пл); *Ѝмајӯ* крỳшке зелѐнике, *ѝмајӯ* тàкише, *ѝмајӯ* ра̀нке (Пл); *Нêјма̄* нѝће, бо́на, нàшијен љỳдѝ (Кл).

У овом значењу глагол је, наравно, непрелазан. РЈАЗУ садржи неколико не баш сасвим прецизних паралела.

Посебно место припада глаголу РАЂАТ (СЕ), забележеном у реченици где он једанпут долази без *се*, а други пут у рефлексивној форми: Нѐ-ра̄ђа̄ нѝшта нити *се* свѝјет толѝкō *сѝјē*, а прѝје *ра́ђало се*: кат пòсӣ, свѐгāр ѝма̄ш (Б).

И овај је глагол у начелу прелазан, али је овде употребљен у генералном значењу и безлично, дакле у конструкцији која и иначе искључује појаву објекта.

---

[5] Упор. чакавски *ustàti se*, Blaž Slišković, *Rječnik otoka Vrgade II dio*, Zagreb, 1973, 226; *ustàt se*, Mate Hraste/Petar Šimunović/Reinhold Olesch, *Čakavisch-deutsches Lexikon*, I, Köln-Wien, 1979, стубац 1298. Има и паралела у другим језицима: итал. *levarsi*, франц. *se lever* „устати”. Могу се навести и паралеле за друге глаголе из поменуте скупине: чак. *posēst se* „сести”, H.-P.-Houtzagers, *The Čakavian Dialect of Orlec on the island of Cres*, Amsterdam 1985, 349, итал. *sedersi*, франц. *s'asseoir*, нем. *sich setzen* „сести”, франц. *se coucher*, нем. *sich legen* „лећи”.

Овде напуштамо домен глагола за које бар један од трију великих речника српскохрватског језика садржи какву-такву потврду могућности употребе са *се*.

За сву грађу која следи подразумева се да таквих потврда нема.

Облици ОБОЉЕТ СЕ, ПРОКВОЦАТ СЕ и СУСТАТ СЕ могу се објаснити ослонцем на истозначне глаголе *разбољети се, расквоцати се* и *уморити се*, обичне и у српскохрватском књижевном језику:

Свѐ ми жѐна јѐна озгôр вӣ̑ħē: „Мо̀ја жѐно, што ħеш *се обо̀љеш!*" (Кл); Квѐħку наса́ди и о̀на *прòквоħē се* и тӣ-ту̀рӣш ја̑ја по̀д-њӯ (Кл); Онā-пӣ̀ргавā ми *се* ју̏ħêр *прòквоцала* (Пл); Ма, ħѐкāј, нѐшта сам *су́стала се* при́ħајӯħ (Кл), али: А са̀д не́ħē ни да *квѐħӯ* евѐвē ко̀коши (Кл).

Са нешто мање уверљивости можемо тумачити појаву *се* у БОЛОВАТ СЕ утицајем глагола *разбољет се* и *обољет се*: Ра́дијо с ко̀њима у дѐржавнōм по̀слу и свѐ, кат *се бо̀лово̄*, ка̑жē: „Не сикӣ̀рāј-се-тӣ, нѐħеш нӣко[м] муктâħ бӣт" (Пл), поред: Ко̀ је *бо̀лово̄* су̏шӣцу? (Кл).

Глагол *изругивати се* или неки сличан могао би бити одговоран за ЦИРКУЗАТ СЕ: Свѐ-јā свòјōј дјѐци ка̀зујēм-тō, ал о̀ни *се* мѐни *циркȕзајӯ* (Пл); А о̀н *се циркȕзō* са̀-мнōм (Пл).

У вези с глаголом ПРИКРАТИТ СЕ можемо помишљати на утицај глагола *одрећи се*, али не смемо губити из вида ни пасивно значење конструкције у којој је забележен тај глагол: Млѐгā дјѐца, два́нēстеро дјецê ȕ-њег-је, у Мēхê. Ŏн-*прикра̑ти се*, бел, свѐгāр (Пл).

Пасивно је и значење ПИСАТ СЕ у реченици: На су̑дњијем да́ну тô је та̀кō пропи̑сāто и онӣ-којӣ-се-нӣ̀је ро̀дијо — ро̀диħе се па ħе ѝ-њему оно што му је пропи̑сāно (на ħѐлу ево́вде *пи̑шē* се) и шта̀-ħеш прѐдеврит (Пл). Овде би се у књижевном језику употребило просто *пише*. Међутим, значење израза је „написано је". Ако ту ишта изискује објашњење, то је активна конструкција у књижевном језику.

Према *сјести се, леђ се* и *устат се* овде се јавља и СИДЈЕТ СЕ (облик познат С. Реметићу, али без сигурних потврда у снимљеној грађи), ЛЕЖАТ СЕ (уз њега и ПОЛЕЖАТ СЕ) и СТАЈАТ СЕ: По̀крије се мр̏твӣ и *лѐжӣ се* ȕ-куħи (Кл); Нӣ̀шта нѐ-рāдӣ, са̀м *се лежӣ* под-онōм-шљӣ̀вōм (Б); Јā-му-свѐ испѐħем ка̀х̑ву. Са̀м што сам ју̏ħê до̀шла ӣ̀з-Дриња̑ħā, ма̀ло *се полѐжах̑*, јā-ȕстадох̑ да испѐħем. Јѐлде: нêјмā нēнê, нêјмā ни ка̑хвê (Пл); Тахра̀ну за̀ку̑хāмо и ондāр-о̀на *се стајӣ, стајӣ́* и кад ȕкиснē, ра̀скȕ̑хāмо и осȕ̑шӣ се (Кл), поред: Кад је кӣ̀ша, ва̀здāн лѐжӣмо у бара̀кама (Кл); Па̀пр^{и}ца *стајӣ* у ко̀ша па је по̀дигнēш да ти крȕ̀пнијē мѐ̀љē (Пл); Нѐħијē сѐто стајӣ прѐд-нашōм кȕ̏ħōм (Кл); Нӣ̀шта не рāдē, амâн ја̑раби, *лежê* по ва̀здāн (Кл).

Реч је о типичним глаголима стања. Употреба рефлексивне морфеме овде је мање логична него код глагола *сјест се, леђ се* и *устат се*, код којих субјекат својим покретом *себе* доводи у одређен положај, док се код глагола *сидјет, лежат* и *стајат* ради о чистом стању. Отуда разлике у третирању ових глагола у појединим језицима.[6] Иста значењска нијанса условила је и честу појаву *се* код већ поменутог глагола *сићи се* поред *сићи*.

Тешко је поверовати да је семантичка веза са глаголом *сићи се* била довољна да уведе мофему *се* у целу скупину глагола који означавају једноставно људско кретање: ИЋ СЕ, ДОЋ СЕ и ДОЛАЗИТ СЕ, ОТИЋ СЕ, ИЗИЋ СЕ, СИЋ СЕ, ПРЕЋ СЕ, ХОДАТ СЕ:

Кат су нас пòћерали да *се ѝдемо* да скѝнемо зàрове и òтишли смо (Кл); Ѝ-мене *се* крàве свѐ òнудā *ѝдū*, и jâ ѝдем (Кл); И пòтље су свѐ *се ѝшли* jѐдан дрѝгом, дóђи би jѐдан дрѝгом (Пл); Свà рòдбина — jѐно дрѝгом свѐ-jе-тō *ѝшло се* (Пл); Свѐ би *ѝшло се* jѐно дрѝгом; и на сѐло се ѝшло (Пл); Òдем на Кòњевиће кат-*се*-Jелѝсија jòпē *дóђе* мѐни (Кл); Кат-*се*-ѝ-нā[с] Сàрājке прѝје *дóђи* — òне дôђū и сàмо нађѝпājū и скѝ-х̂ājū, и пòпijū, и прòлijū (Кл); Осáмих се, бòлан, док *се* нéси *дòшō*, jā-сам-свѐ плàкала (Кл); И кат *се* мѐни кò *дóђи*, каже Шéвко Хабѝб и Шēвкинѝца, сѝдjели ми нà-Плаха̂овићима: „Лêпā — кāжē — Зѝмро, нѝгди дjецê кō-у-Ѝзетē” (Пл); Дòл jѐна мàха̂ала, зòвě се Х̂рàстоваћкā, тѝj *се* Тѝто *долàзијо* ѝ-тū-мàха̂алу (Пл); Прѝје рàта свѐ *се долàзило* jѐно дрѝгом (Пл); Х̂à je бѝло мàло ослобођéње, jā-сам-*се-дòшла* у држăвнѝ пòсō и свѐ сам рáдила (Кл); Òколо се грâњом дрѝгиjем оплѐте плôт, ѝстō кō-кат-се-плôт плѐте. Òндā *се* òно *изѝђē* као ђáса пòголемо мѐтар ѝ-пō, jѐдан мѐтар ѝ-пō (Кл); И òндā *изѝђи се* рàно и бàцāj у онāj-вjѐтар и пљѐву изнѐсе и слàма, жѝто сàмо пàдā (Пл); Ćћѐрā пѐкмеза, па пѝна онā-брéма што *се* jенôђ *сѝђē* онѝ-пѐкмез (Кл); Шòкице *се* нѐ-могū *ѝрêђ* ѝ-нашу вjѐру, а Српкиње мòгū (Кл); Свѐ-jā извѝруjēм: òни *се х̂óдаjū* окò-шталē, по àвлиjи х̂óдаjū (Пл); Свѐ *се* кѝjрāци, амàн jâраби, *х̂óдаjū* окò-нашиjен сēнâ на Пàлевцима (Пл).

Снимљена грађа садржи, наравно, и примере тих глагола без *се*: Ѝ-мене сѐстра *ѝшла* и тāj-Мѐх̂мед што je Ѝмка зà-њѝм (Пл); *Ѝшō* ѝ-jā з дjѐдом у Сàрājво (Кл); Нéсу жѐне *ѝшле* по ђàршиjи (Кл); Порѝђуjū х̂òђē л *дôђ* нà-мēр, да се мѐрē (Пл); Свàтови *дôђū*, свѐт се òкупѝ (Пл); *Дôђē* мòмак пот прóзор, она *изѝђи* па прѝђāj (Пл); Нѐ-смиje *изѝђ*, jâ *изѝђēм*, бòгме (Пл); Нêће ѝс-куђē *изѝђ*, х̂à àкшам, кѝћа се зàклопѝ (Кл); *Долàзила* ми Сējфинѝца, сѝдjела (Пл); Ćћерѝ-jōj свàкōг љѐта *долàзиле* (Б); Преко Пàлевāцā *прѐшли* кѝjрāци (Кл); Сàмо *прôђēм* вàкō кад òдēм да се подмѐрѝм кат пѐмзиjу Сáлим прѝмѝ, подмѐрѝм се и тàкō *прôђēм* (Пл); Ено-х̂ѝн, *х̂óдаjū* окò-куђē, вóдаjū Х̂ājрѝно дéте (Кл); Сàм ђàбē *х̂õдā* по мàха̂алама (Кл).

Овамо се прикључују и неки други глаголи кретања: БЈЕЖАТ СЕ, ЛЕТЈЕТ СЕ, ЗВИЈАТ СЕ „лутати, дангубити, ходати без циља”:

Нек *се* не *бјежѝ* млâда од ђувѐглиjē (Кл); Штò *се*, jàни нѐ-бѝли, дjѐца *бјежê* ѝ[з]-шкòлē? (Пл); Нѝкат *се* нѐмōj, кâжē, *бјѐжат* òд-оно[г] кò je љѝт, òн и вàљā зà-свашта (Кл); И дòл *се* низ онѝ-х̂рѝд, низ онѝ-х̂рѝд *лѐтијо, лѐтијо* и — нà-пѝт! (Пл); Мѐни *се* нáке мѝшице *налѐтē* ѝ-ући (Пл); Ѐ сàд, бòме, пò-њѝх бòљē, по ˣòмладину бòљē: х̂óдаjū, *звѝjаjū се*, а мѝ нѝсмо, бòгами (Кл); Òно, бòлан, х̂òће да нѝшта

---

[6] Карактеристично је да у дијалектима и језицима из којих су навођене потврде у напомени 5 нема примера рефлексивне употребе као што би били **stāt se, *sedèt se, *sich sitzen*.

нè-рāдӣ, да *се звӣјā* по ħàршији, а да дòбро жӣвӣ (Пл); И бáбо му *се* раѫмѐтли *звúјō* у младòсти, јàми бòлан! (Б), поред: *Бјѐжи* ỳ-шуму, бјѐжи ѝ[з]-шумē, òста се бре[з]-живòта Кл; Бјѐжō сам, òħиjȳ ми, о[д]-свàкē вōјскê Кл); А òна, ѫ̂да, *лѐтјела* зà-кравōм прекò-њивē (Б); *Лѐтијо* сам ти, млàдӣħу мôј, за свàкакијем пòслом, свѐ се мóрало рáд^{и}т (Пл); Нѝје се дòбро нѝ-смркло, òни дòшли, јâ *излѐтјела* и — èт! (Кл); Нѝје, бàн, крúва òмлад^{и}на што *звûјā* сву-дрáгу нôħ по ħàршији (Пл).

Посебну семантичку скупину чине глаголи ЦРКНУТ СЕ, ПОГИНУТ СЕ и УМРЕТ СЕ, од којих је последњи у грађи регистрован само без *се*, али је С. Реметићу одавно познат и у рефлексивној форми у говору кладањских Муслимана (у потврдама типа Јуће-јој се *умрла* и нена; Бабо му *се* давно, давно *умро*): Ỳ-менē су *се* двѝје крàве *цр̀кле* от-ħȳртê нàтрȳхлē и док òни дòшли — крàве *цр̀кле*, двѝје! (Пл); У Мȳјê *се цр̀кō* кòњ пот-фȳрōм (Кл); А кад ми се *пòīиде* ćħѝ, ондā-сам-срце дòбила и шѐħер (Пл); Òба му *се* сѝна *пòīинула*, а жѐна ỳмрла и нѝје, срѐħōм, дòħекала сàв кијáмет (Б), поред: Дâј и дѝјету, мàкар мàло, *цр̀кла* дабôгдā!; Вô му *цр̀кнē* ò[д]-детел^{и}нē (Кл); *Пòīидошē* му сѝнови, ćħѝ му сàм јѐна òстанē (Кл); Пѐтеро наз бúло. Е, *умрéшē* двѝје цȳре, цȳрице *умрéшē*, òстала јâ и брàт ми и јѐна цȳрица... Јâ не *умрê*^{х}, èто! (Кл); Хòħу курбáна дјѐду, *ỳмрō* дáвно (Кл).

Раније поменутим глаголима *мирисāт се* и *мирит се* придружује се и СМРДЈЕТ СЕ: Пр̀вō ^{х}лȳга нàспēш ỳ-жак^{и}цу јѐ^{л}ну тàкō да нѐ-би дòл прòлазијо мòкрāħ дјѐħӣ, да *се* нѐ-би *смр̀дјело* (Пл); Ỳ-њē *се* кàјмак вàвēк *смр̀дијо* (Пл), поред: Штà-[о]нō нàкō, Алáха ти, *смрдû*? (Кл).

О раширености појаве *се* уз непрелазне глаголе сведоче и појединачни глаголи веома различитих значења: ЗАСПАТ СЕ, ДИСАТ СЕ, ПРОГЛЕДАТ СЕ, ОГЛУХНУТ СЕ, ЗАПОМАГАТ СЕ, ИЗДРЕКНУТ СЕ, РУКНУТ СЕ, ПОСТУПАТ СЕ, КОМАНДОВАТ СЕ, ПОЋЕТ СЕ, УВЈЕРАТ СЕ (упор. КЊИЖ, *увирāти*), ОПАДАТ СЕ (упор. горе *упāст се, пропāст се*), ПРОКИСНУТ СЕ:

Мѝлӣ Àлāхȳ, јā-*се*-нѝкад *зàспāт*! Да је мѐни зàспат бôгдōм! (Кл); Јѐдва *се* нѐкāко сѝнōħ *зàспа*^{х} (Кл); Нѝкāко се нѐ-ħȳјēш. Нѐ-ħȳјēш се да *се дѝшēш* (Кл); Кад ми ȳнúħосмо, òна *се*, месħинѝ, јòж *дúхала* (Кл); Бòгме, мӣ-*се-пр̀ōīледасмо* нà-оħи (Кл); Шȳте, бôни нѐ-бӣли, шȳте, сјерòтиња *се* сàм ȳ-Тӣтê мàло *пр̀ōīледала* (Пл); Дѝзħењāк ħе звúзнут па ħеш *се ōīлухнут* (Пл); Инсâн *се*, бàн, *ōīлухнē* кад на зѐмљи спâвā (Кл); А òни нà-врāта: „Бê-[о]нā жѐна" — òне се *запомáīале*, òне! (Пл); Хà *се* ħòбани *запомâжȳ* на Пàлевцима, знáмо: кȳјрāци су нàпали òвце (Пл); А тѐтка *се* нà-њихā *ѝздрēкнȳ* (Кл); Истор-*се*-òн *хрȳкни*, сплâстӣ се сà-кравē (Кл); Нѐшта *се хрȳкну* у хомàрић^{и}ма виш Пàлевāцā (Кл); Фѝно *се постȳпајȳ* и с нáродом и дòбро је, фáла Бòгу (Кл); Кò ти *се*, јàна нѐ-бӣла, са сјерòтињōм хàйрли *постȳпō*, кò, рѐци ми!? (Пл); Òн кāжē да *се* òн *кòмандује* тòбōм, да мòре òн сѐби прòдат (Кл); Сѝн-јōј *се кòмандовō*, кáзали нам љȳди, и у Беòграду ħàк (Б); Òндāр Ибрáхим пошто *се пòħō* рáдит ỳ-опħини, бѐли ѝ-òн се упѝсô у кòнзул и свѐ смо дѝзали (Кл); И мàло се кō-за-врéме бѝвшē Југослâвијē прѝ-крају *пòħēли се* крàткӣ рукáви (Пл); И èно га *се* сâм òпēт *пòħō*. Тô је милѝна стàт па глѐда[т]

тӣ-цвêт (Пл); Изгр̑нēмо онē-гла̏вње и са̏м жâр ỳвјерē пȍистихȃ, *ỳвјерē се* док се ти̏ква испѐће (Пл); Ѝ-наша Дрѝњаћа *се*, би̏вā, ỳ-Дрѝну *ỳвјерē* Кл; Ба̏тве су пѝтовнē кру̏шке, ȍне *се ȍпадајӯ* прѝје вам-угми̏лê (Кл); Пȍберēмо кат ста̏нӯ ру́же — већ се расцватȳ, дȍ-краја рахцватȳ се у пȍћнӯ да *се* ма̀ло *ȍпадајӯ*, вѐћ њѝхȃ во́ре да ȍпадајӯ и ти̏ пȍкупѝш, ȍткинēш ру́же (Кл); Нек се ма̀ло хла̏нē, ту̏ри у фрѝжидер, мо̏ре ти бѝти двâ дâна, нêће *се прȍкиснут* (Кл); На̀-Плахȍвићима ми *се* нѝкад нѝје ћȍрба *прȍкисла* (Б); На̀лијēш млнјéка па ту̏рѝж да ти се *прȍврӣ* за кахвê, истом-*се*-ȍно *прȍкиснē*, прȍсјецā се (Кл); Нêће *се прȍкиснут* за кахвê (Кл); Ȍстарнло па *се* онō-пȍћē *прокисѝват*ī тā-Та́хира нѐкōг Ахмѐдића стâрā кȳћа, па пȍћē прокисѝват (Кл), поред:

Јѐдва сам *за̏спō* нȍћас, пла̏хо ми врућѝна би́ла (Пл); На̏зōр ти хѝћēм, јѐдва, бȍлан, *дȗшēм*, ỳтȳшӣ ме а̀сма (Кл); *Прȍīледа*х на јѐно ȍко, ал на̀-другō — ни зерê! (Б); Ха̀ *прȍīледā*, ȍдмā трâжӣ ра̀кијē (Пл); Зу́мра *запома́īа*, мӣ-свѝ скȍћисмо: шта̀-јōј бӣ? (Кл); Свѐ го̀ло и бȍсо за ȍвцама, *ȍīлухнуће*, ху́да, прѝје ва̏кта (Кл); Шта̀-[о]нō сву-драгȳ нȍћ *дрēћȗ* у Мȳјѝну пȍтоку? (Кл); Јâ у а̀влију а њѝхȍво па̀хће *ру́кну* нâ-ме (Кл); Сва̏кā би њѝхā *ко̀мандовала*, са̏м да је мȍре дȍпаст (Пл); Кукȳрус *ȗдȍћнē* перћѝнат и *ȗдȍћнē* свѝлат; перћи́не дâјē гȍр, а ȍндāр āмдȍл сви́ла (Кл); Ȳћила сам, ба̀н, ỳ-шкōли ћѐ Са́ва *ỳвјерē*, ал сам, ја̀ница, свѐ побȍравила (Кл); Ѐно пȍћēло лѝхће *ȍпадаӣ* (Пл); Шљѝве ја̀ко зарȳдјеле, јȍш не ȍпадајȳ (Б); Јѐно ми мле́ко ѝстор ỳкисло, а дрȳгō, ѐно, прȍкисло (Пл); Мѐтнēж гēрмê и ȍна ỳскиснē (Кл).

Морфема *се* долази и уз неке глаголе који означавају психичка стања и способности. У вези с УМЈЕТ СЕ може се помишљати на паралелу с глаголом *разумјеӣи се*, на који подсећа значење облика *умијем се* у примеру: А бȍгами *се ỳмијем* овō-што-ућѝм свȍје; не помêтāм нѝшта (Пл); Ȍн *се ỳмије* ћѝтаву кȳћу на̀правит (Пл).

Слично томе глагол СМЈЕТ СЕ може се доводити у везу с *усуђиваӣи се*: Јâ сам *се смјѐла* говȍрит (Пл); Нѝје *се смѝјо* проговȍрит (Кл); Ȍна се смјѐла отѝћ и ћа̀ндāрима (Б), поред: Нѐ-*смијем*, бȍлан, ỳ-кућу са́ма унѝћ (Кл); Свѐ сам *смјѐла* пȍ-шуми са́ма ћу́ват (Кл).

За глагол ШТЕТ СЕ познато је С. Реметићу да може доћи у реченицама као *Хȍће се* кија́мет; Бјеште, дјѐцо, *хȍће се* кѝша; *Хȗће се*, мехћинѝ, мѐћава, хȳћѝ шȳма.

Међутим, снимљена грађа садржи само два примера, и то за супротну ситуацију: Ја лêпā дјѐцо, *хȍће* вѐликā холу́ја (Пл); Ако *хȗћѐнӯ* жи́вјет, нек жѝвê (Пл).

Сасвим изненађују бројни примери за глагол БИТИ „esse”:

Свѐ-је-тō та̀кō-*се* прѝје *би́ло* (Кл); Та̀кō *се* прѝје *би́ло* ȍгњиште и тȳ се на ȍгњишту пѐкō хљѐб (Пл); И тȗ-ј-*се би́ло*: бѐнсилāх у-љȳдѝ (Кл); Јѐ л *се* ѝко жѝв, ѝмā л му жѐна, зна̏ће што-сам-јâ! (Кл); *Бѝјо* ми *се* Ибра́хим у за́твору (Кл); И ȍднијо е ку́глу ỳ-црнȳ зѐмљу; ȍвдам су *се би́ле* ку́гле (Кл); Жѐна му *се би́ла* нѐпокрēтна (Кл); Ѐто, кад *се* тō-са̏д бѝ па се за̏ставѝ тāј-белâј (Кл); Ȍдē и дȍћē и нѐ-*будē се* дȳго (Пл); Ду́га што *се* прѐко-неба *бȳдē*, јѐл де? Ȍно и пла́во бȳдē и црвѐно (Пл); Мѐдјед под земљȍм па ма̀кнē дла̀кȍм па *се* зѐмљотрēс *бȳдē* (Кл); Голѐмо-тō

бȕдē, пȍ-пēт љêсā *бȕдē се* — ȕ-онȕ-пȕшн^и^цȕ мѐтнēш (Кл); Ȍн испѐће пȍ-двоје јањāдȋ кат *се* кȍсци *бȕдȕ* (Кл), поред:

Сȁ-ћē нам двȉје пѐнзије *бȉт* (Пл); Штȁ *бȋ* с мȁтерē нȁшē? (Пл); Штȁ *бȋ* с нȁшēга Мȕјê? (Кл); Нȉје *бȉло* гȍр кȕ̂ћā мȁло! (Пл); Нȉје *бȉло* прȉје вȁкије љȕдȋ (Кл); Јебѐно је, дȉјете, *бȉло* и зȁ-х̂љеб, јȁ, јȁ, зȁ-х̂љеб! (Кл); Љȕљâћка *бȉла* на х̂ȍмарама (Пл); Кад зȍра зȁзори и кат сванȕ́ће *бȕнē*, да *бȕнēмо* ȍвди на Стȍл^и^цама (Кл); Свѐ-тō *бȕди* лêпо, сéла *бȕди*, тȁмбуре *бȕди* (Пл).

Место копуле често се јавља *се*, свакако < *се је*, поред осталог и у пасивним конструкцијама: Знȁш кȁко је кад је рȁт, кат *се* вȍјска (Пл); Ȍндāр је ȍколо зѐмља и онā-*се*-плȍћа ȕвēк зȁгријāна (Кл); Летȋ, ȍнȋ нȍсȋ, летȋ, ȍнȋ нȍсȋ, такō ј *се* ȍбићāј шљѐме ка[д]-се-дȉжē (Кл); Компȋрâ се мȁло пȍсијало — ће-*се*-[о]вō-цвêће Шерȋфȉно (Кл); Блȁго ли *се* њȉма! (Пл); Блȁго ли *се* њôј, јѐдē бȉјелȋ х̂љѐб (Кл); Мѐдјед *се* забрâњен — да се нѐ-бијȕ! (Кл); Срна *се*, бȍлан, вȁвēг забрâњена (Пл).

У једном случају сачувано је *се је*: Ȍндāр *се је* Мȁксим пȕхћāн и[з]-зáтвора. (Нȉје ми се ćћȉјо да ȕкâжē). Ȍндāр се ȍн пȕхћио и[з]-зáтвора (Кл).

Кад је у питању пасив, могло би се помишљати на укрштање двеју пасивних кострукција — типова *Максим је пуштен* и *Максим се пустио*.

Изгледа да се *се* почиње схватати као копула уопште, тако да у једном примеру стоји *се* место *су*, а не место *је*: Мāлȋ је кȁблић бȉјо за бестȋљ, брéме за пѐкмез, брéме зȁ-воду то се ȉсто звȁло, сȁмо *се* другȁ-ћије брéме бȉле зȁ-воду (Кл).

На глагол *бит се* наслања се БИВАТ СЕ: Ѐто *бȉвајȕ се* сȁт прȍславе па се ȉћē нȁ-прославе (Пл).

Причи ћемо сада појави која највише одступа од онога што је нормално у српскохрватском језику: употреби *се* уз прелазне глаголе. Такви примери нашли су се у снимљеном материјалу у приличном броју, и то од врло различитих глагола. Додуше, глаголи ПИТ СЕ, ИМАТ СЕ (у обичном значењу „habere”), ВИДЈЕТ СЕ, ЗАГРАБИТ СЕ, ПРАТИТ СЕ, СИЈАТ СЕ, ЛОЖИТ СЕ забележени су у конструкцијама које не садрже објекат у акузативу:

Нек сједê с мȉјером па тȋ, брȁте, *пȋј се* (Кл); Нȉсмо *се ȉмали* брȉгē ȍ-шкōли јал ȍ-нећему. Брȉни се ћѐ ће сéло бȉт (Пл); Кат *се* дȍ-краја вѐћ *видȋж* да нêјмā вȉшē жȉта, извѐдȕ се кȍњи (Кл);); И ȁко нȁбавȋ лијéпу х̂ȁљинку и ȍбȕће се: ȍх̂, кāжē, ȍклē ли му, мȁјку му њѐгову? Ȍклē, ћѐ-л-[о]нō-*се зȁграбȋ*? (Кл); Ко-да-*се*-јâ *пратȋм* кȁд је тō-бȉло, х̂êј бȍлан (Кл); Нѐ-рâбā нȉшта нити се свȉје[т] толȉкō *сȕјē*, а прȉје рáћало се: кат пȍсȋ, свѐгāр ȉмāш (Б); Пê[т] дāнâ ȕ-кȕћи се нȉје, ни-се-јѐло, ни-се-пȉло, ни-*се*-кȍ *лȍжијо* вȁтрē (Пл), поред: Вȁздāн сједȋ ȕ гостијóни и пȉјē (Кл); *Сȕјō* нáород и рâж, и јѐћам, и зôб (Кл); *Налȍжи*, дȉјете, *налȍжи* јȁћȕ вȁтрȕ (Пл).

Међутим, глаголи НАПРАВИТ СЕ, ПОКУПИТ СЕ, ИЗУЋИТ СЕ, САБРАТ СЕ, БАЦАТ СЕ, ИЗВАДИТ СЕ употребљени су управо у синтагмама с акузативом:

Х̂ај, по̀мӣјā му на̀правӣ, ỳ-нāз-би та̀кō свѐ не́на ви́ћи — ба̀ба. Х̂ај се *на̀правӣте* по̀мије цу́ки (Пл); По̀ћēшē ку̀пит ѝ-јā-[о]нō ма̀ло вѝлама. Х̂ѐле, *по̀купӣшē-се*-тō сêно, ѐндā се садêвā сêно (Пл); Тӣ мо̀реш ѝћи ш њи́мекāр док *се* не *ѝзуђӣ[ш]* шко̀лу (Пл); Ја́ја *сабѐри се* ако ѝмаж до̀сти (Кл); О̀не узу́ћи, узу́ћи а тӣ ỳзми, бо̀гати, па савӣјāј ˣи-*ба̀цāј-се* штà на̀-њих̂āр да се нѐ-прӣмӣ висо̀ко и ѐндā о̀не но́нт-се прӣмē ћѐ ỳ-бах̂ћи за̀-шљиву, за̀̂-грāну ћѐ (Кл); Ѝ-тō-*се* мо̀рāш *ѝзвадит* врѐле на̀кō-тō и спỳх̂ћит па прѐбрат (Кл) [Додуше, овај пример није сасвим јасан; морфема *се* можда иде уз *морат*, а не уз *извадит*], поред: *На̀правӣ* му по̀гаћу за пу́та (Пл); *На̀правʷ*ла ми пла̀х̂о до̀бре гура́бије (Кл); *По̀купӣ* сво̀је трỳље и да те нѐ-гледāм у-своја̂ј а̀влији (Б); О̀но ти је, бајàги, некàке вѐлкē шко̂ле *изу̀ћило* (Пл); *Сабѐри* сво̀ју дјѐцу и Ала̂х̂ да те вѝдӣ! (Кл); А мѐдјед *ба̀цā* камêње озго̂р из-онē-стране̂ (Кл); *Ѝзвади* про́х̂у испо̀т-пекē, а о̀на — кō-ду̀кат (Пл).

Овим пада и последње начелно ограничење појаве морфеме *се* уз глаголе у нашем говору. Додуше, и овде се могу стављати ограде уз поједине примере. Код *изуђит се* може се помишљати на контаминацију с рефлексивним *изуђит се*. У вези са *бацат се* не сме се превидети конструкција *бацати се* + инструментал, која је могла утицати да се *се* појави и уз прелазно *бацати*. Контексти у којима се налазе глаголи *изуђит се, извадит се* и *сабрат се* у нашим примерима допуштају да се морфема *се* протумачи као супституте за дативско *си, себи* (енклитика *си* иначе је непозната овом говору). Исто важи и за раније наведени пример са глаголом *ложит се*, уз који не иде акузатив него тзв. словенски генитив уз негацију — у ствари позициона варијанта падежа објекта. Међутим, све то нимало не упрошћава ситуацију, тим пре што није јасно под којим се условима и на који начин *си* могло претворити у *се*. Осим тога, овде поменуте околности тичу се само једног дела материјала, што значи да се њима не може објаснити проблем у целини.

Засад је немогуће одговорити одлучно и јасно на питање о пореклу феномена назначеног у овом раду. Утицај неког страног језика тешко би могао доћи у обзир, из два крупна разлога. Кладањ се налази дубоко у унутрашњости подручја српскохрватског језика, а међу суседним језицима нема ниједног који би поседовао особину сличну овде констатованој. Додуше, могло би се у начелу помишљати на турски језик, за који је познато да је утицао на говоре босанскохерцеговачких Муслимана.[7] Међутим, ни у турском нема неке изузетно широке употребе рефлексивних облика глагола. То важи како за парадигматске облике са суфиксима *-(i)n* и *-lan*, тако и за комбинације с рефлексивном морфемом *kendi*. Овако је, у сваком случају, у турском књижевном језику;[8] у стање у турским дијалектима ми нисмо у могућности да улазимо. Уосталом, утицај турског језика осетио би се много јаче у већим градовима и административним средиштима, где је било више додира с правим Турцима, па и

[7] В. нпр. Павле Ивић, *Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику.* — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1957, књ. II, 173—175.

[8] В. нпр. А. Н. Коноров, *Грамматика современного турецкого летературного языка.* — Москва, АНСССР, 1956, 194—197.

досељеника из Турске, понајвише султанских чиновника. Приликā за преузимање из турског једва да је било у Кладњу, касаби на надморској висини од око 600 метара, која сад има око 4.500 становника, а у време турске власти могла је имати свега неколико стотина. Поготову су села у околини Кладња била по страни од непосредног додира с Османлијама.

Појава је, дакле, вероватно аутохтона на земљишту где смо је затекли. У прилог таквој претпоставци говори у извесном смислу и географски распоред других потврда за *се* уз поједине глаголе наведене у овом раду. У вези с тим размотрићемо потврде у РМС и РСАНУ, у којима је грађа из источнијих и западнијих крајева[9] мање-више равномерно заступљена. РЈАЗУ је за ово мање погодан јер је у њему богатије представљен материјал из западнијих предела, а уз то је размера између количине искоришћених извора с истока и са запада врло неједнака у разним временима, што ствара додатну асимтерију.

Преглед РМС и РСАНУ (овог другог, наравно, за онај део азбуке који је убухваћен досад изашлим томовима) даје следећу слику.

Потврде су из западнијих крајева: *издрекнути се, класати се, оглухнути се, порумењети се, размислити се* (у нашој грађи: *размишљат се*), *вјеровати се, исцвасти се, излистати се, мирисати се, израсти се, пропасти се, лећи се, устати се.*

Потврде и са истока и са запада имамо за глаголе: *заслепити се, живети се, сићи се, помести се, мрсити се.* То су већим делом широко распрострањени облици и као такви су мање карактеристични.

Најзад, глаголе *прионути се* и *занићити се* поменути речници потврђују само из источнијих извора. Међутим, РЈАЗУ пружа документацију управо са запада. Остаје јасан закључак да су необичнији глаголи са *се* бележени сви само на западу, а то је област у коју спада и говор кладањских Муслимана.

Пошто смо на основу РМС и РСАНУ установили јачу заступљеност морфеме *се* уз глаголе на западу него на истоку, можемо се обратити и РЈАЗУ. Ту ћемо наћи и потврде за *цвасти се, пупати се, сјести се, посјести се, остати се, сметати се и рађати се*, све са запада, и за *упасти се*, и са запада и са истока. Чак и ако имамо у виду оно што је малопре речено у вези с РЈАЗУ, очигледно је да овим постаје још изразитија већ уочена превласт примера са запада. Може се, према томе, рећи да наш говор доводи до крајности једну тенденцију присутну у широј дијалекатској средини којој он припада. Додуше, уз ту тврдњу незаобилазна је напомена о огромној несразмери између домашаја процеса у нашем говору и онога што је потврђено другде на западу српскохрватског језичког подручја.

Извори којима располажемо не допуштају да се поближе одреди у којем су делу западног подручја необичнији глаголи са *се* најбоље заступљени.

Наше досад изнете констатације не дају одговор на питање о начину на који се развила појава којој је посвећен овај рад. Логично је — или

[9] У источније говоре убрајамо српске екавске, а у западније све остале — ијекавске и икавске штокавске, као и чакавске и кајкавске.

најмање нелогично — да је развој пошао од затеченог двојства код глагола типа *сићи/сићи се, мрсити/мрсити се, вјеровати/вјеровати се.* То се двојство раширило и на друге глаголе, чему је свакако припомогла помињана семантичка блискост појединих глагола без *се* с одређеним глаголима који одраније обавезно имају уза се ту морфему. Тако се осећање за ограничење употребљивости *се* (готово) сасвим изгубило. Свесни смо, међутим, да овакво тумачење има озбиљних слабости. Многа питања ту остају нерасветљена. Каснија проучавања можда ће попунити те празнине. У сваком случају, засад нема уверљивијег објашњења.

Овим нашим прилогом тек је начета једна лингвистичка тема, дијалектолошка и у исти мах граматичка. Остаје, пре свега, да се прецизније утврди чињенично стање у говору кладањских Муслимана. Врло је вероватно да ће се наћи још глагола који се могу употребити са *се.* Можда ће се оцртати чврсто језгро глагола за које се *се* обавезно везује, а није искључено да ће се наћи и семантичке или граматичке области у које то *се* ипак није продрло. Мораће се поставити и питање од чега зависи кад ће се појавити та морфема уз оне глаголе који се јављају с њом и без ње.[10] Или се можда ради о сасвим слободној варијацији? Требаће, даље, утврдити ареал појаве. Јавља ли се она и у суседним говорима, и докле допире? Да ли је њен опсег свугде исти? Има ли говора у којима би она захватала мање (или више) глагола него у Кладњу и околини? Можда би такви случајеви омогућили да се боље сагледа ток развоја феномена, па и његова генеза. Све су то питања која захтевају нова истраживања.

Београд

[10] Наша грађа не даје могућност за доношење одређенијих закључака. Ипак, на основу понеких примера, као што су они са глаголом *бит се* „esse", рекло би се да понекад употреба *се* има предност у исказима са ширим значењем, таквим као што је приказивање прилика у неком раздобљу.

НАПОМЕНЕ О ЈЕЗИКУ ЦРНОГОРАЦА У ПУТОПИСНОЈ ПРОЗИ ЉУБОМИРА НЕНАДОВИЋА

ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ

UDC 821.163.41.08 Nenadović Lj.

Кратак садржај. Ненадовић је у две књиге „Писма из Италије" описао своје сусрете с Његошем, а у три књиге „Писма са Цетиња" свој боравак у Црној Гори и своје сусрете с њеним житељима. Из наведених дела издвојена је грађа коју писац даје под знацима навода и она је анализирана по језичким нивоима: фонолошком, морфолошком, синтаксичком и лексичком. Ненадовић је углавном са великим успехом уочавао и преносио говор Црногораца и тако доприносио реалистичности описа и експресивности дела.

Кључне речи: говор Црногораца, фонолошки ниво, морфолошки ниво, синтаксички ниво, лексички ниво.

0.1. Љубомир П. Ненадовић (1826—1895)[1] спада у ред најплоднијих и најпопуларнијих српских писаца друге половине XIX века. Његово разноврсно књижевно дело нема подједнаку вредност те део његовог стваралаштва није надживео писца:

„Оно што Љубомира Ненадовића и данас чини свежим и привлачним писцем, то нису ни његове песме, ни приповетке, то су његови путописи, нова књижевна врста која тек од њега сигурно траје у српској књижевности и нови књижевни стил којим је у нашој прози тек он почео писати и која је дуго времена служила за углед српским писцима." (*Бошков, 1958*: 571).

0.2. Ненадовић се у Италији често сретао с црногорским поглаваром, Петром Петровићем Његошем, „владиком Радом". Касније је више пута боравио у Црној Гори: зиму 1857—58. провео је на Цетињу; двадесетак година касније живи на Цетињу две године (1874—75), да би се после једногодишњег боравка у Ваљеву поново вратио у Црну Гору и у њој задржао годину дана (1877).

Чест долазак у Црну Гору и вишегодишњи боравак у њој јасан су доказ да је Ненадовић волео ову средину и њене људе, као уосталом што су Црногорци ценили и уважавали овог писца. О томе сведочи и понуда

[1] Рођен је у Бранковини, селу поред Ваљева, као син проте Матије Ненадовића, једног од вођа Првог српског устанка (1804); школовао се у Београду, Прагу, Берлину и Хајделбергу и припада првој генерацији српских интелектуалаца школованих у иностранству; у Београду је био професор Лицеја и начелник Министарства просвете; у Цариграду врши дужност секретара српског посланства. Много је путовао по европским земљама, о чему сведоче записи (путописна проза) које је објављивао прво у периодици а касније у посебним књигама.

кнеза Николе 1878. године да га постави за министра просвете своје државе (Ненадовић понуду није прихватио).

У Црној Гори Ненадовић се сусретао са кнезом Николом, кнезом Данилом, Новицом Церовићем, Марком Миљановим, Стјепаном Митровим Љубишом, мноштвом сердара и угледних људи, али и са обичним светом.

0.3. Особине „јужних" ијекавских говора нису биле стране Љ. Ненадовићу. Подручје Колубаре, у које спада и говор Бранковине, по казивању дијалектолога углавном је миграционог порекла:

„Од 1152 породице стариначких је 78, тј. досељеничких породица је 93,22%", уз напомену да су сеобе на ово подручје трајале од 16. века, а највећи број породица (572) досељен је у 19. веку (*Николић 1969*: 482).

Николић веома прецизно поред досељавања становника даје податке о крајевима и местима из којих су досељеници стизали (*Николић 1969*: 482—483).

Недвосмислено је да гро становништва потиче с ијекавског подручја, али је и непобитна чињеница да је у другој половини XIX века ово подручје припадало по главнини језичких црта шумадијско-војвођанским говорима. Евидентно је, даље, да се у овим говорима одражава и непреврело стање, тј. присуство и језичких црта карактеристичних за друга подручја српског језика.

Све наведено, напокон, казује да је језик Црногораца био близак Љ. Ненадовићу.[2]

1.1. Нашу грађу чине књиге у којима Ненадовић приказује Црногорце објављене у целокупним делима.[3] О припремању овог издања постоји пишчево казивање „Ја нисам рад језик поправљати, али ипак неке речи и правопис требало би по најновијем усвојеном начину поправити, а за тај посао требало би да пронађете једног од млађих предавача који су у томе вични и тај би могао и прве две коректуре држати, а мени да се шаље последња коректура. На сваки начин ја бих морао све поправке у језику видети."[4]

Наша грађа се дакле може сматрати аутентичном. Ово наглашавамо пошто су у различитим издањима после пишчеве смрти (1895) примећене и знатније разлике које се не могу сматрати пишчевим.

1.2. Преглед грађе:

XI[5] *Писма из Италије* (1851/1894),[6] 5—96

---

[2] Исп. моје радове: *Језик Љубомира Ненадовића*, Матица српска, Нови Сад 1981, 5—145; *О рукопису и издању Мемоара проте Матије Ненадовића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXV/3, 151—161, као и тамо наведену литературу; *Дијалектизми у језику првог екавског писца савременог српскохрватског језика*, Научни састанак у Вукове дане. Зборник радова, 7/1, Београд 1979; *Однос дијалекта према књижевној норми у језику проте Матије Ненадовића*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXII/1, 125—143.

[3] *Љубрмир П. Ненадовић, Целокупна дела*, I—XIX, Београд 1892—1895.

[4] Из писма које је Љ. Ненадовић упутио Љуби Ковачевићу 15. новембра 1891. године (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", Београд, Ибр. 3527).

[5] Уз примере које ћемо наводити римска цифра означава књигу а арапска страницу.

[6] Прва година наведена у загради означава када је дело први пут објављено, а друга годину објављивања у Целокупним делима.

XII *Писма из Италије* (1851/1894), 5—96
XVII *О Црногорцима* (Писма са Цетиња) (1875/1895), 6—91
XVIII *О Црногорцима* (Писма са Цетиња) (1876/1895), 3—67
XIX *О Црногорцима* (Писма са Цетиња) (1875/1895), 3—122

2.1.1. Рођени екавци са великим трудом усвајају ијекавицу и по правилу је и не усвоје у свим појединостима. Љубомир Ненадовић нам о томе и сам пружа доказ. Наиме, ради се о дијалогу кнеза Николе и нашег писца:

„Зову на вјечеру". Одговорих му ја. (XIX, 77)
„Е, ти пређера" — одговори гласно смејући се — „ни Црногорци не кажу вјечера, говори од сада као што си навикао." (XIX, 77)

2.1.2. Замена *јата* у црногорским говорима детаљно је описана у многобројним радовима и описима народних говора. Примери које смо издвојили у цитираном говору Црногораца у путописној прози Љ. Ненадовића у потпуности се могу објаснити на основу описа који о замени *јата* и гласовним појавама у вези са рефлексом кратког *јата* (је) даје Стевановић у својој граматици (*Савремени 1964*: 132—140), те не видимо потребе да се позивамо на друге радове овог аутора, као и на радове других аутора.

2.1.3. Замене дугог *јат*

напријед (XII, 8, 5, 16),[7] Дађу ти *двије* леденице (XVII, 54), *не смијем* (XIX, 79), када *не смијеш* (XIX, 79), *прије* (XII, 55, 66, XVII, 23), *пријепис* (XII, 75), *промијенио* своју вјеру (XII, 64), просуо прах мимо *цијев* (XVII, 23), *нијеси* измјерио (XVII, 49), тужи од *бијеса* (XVII, 29), *бијели свијет* (XVIII, 27), и да је тица не може *изнијет* своје главе (XIX, 21), *лијепи* Срб (XVIII, 26) итд.

Евидентни су и сасвим ретки примери где је дуго *јат* замењено рефлексом кратког *јат* (је): душом и *тјелом* (XVIII, 39) — исп. *Правопис 1960*: тијело, тијела...).

2.1.4. Замене кратког *јат*

један *човјек* (XVII, 13), Ето истога таквога *човјека* (XVIII, 25), овђе их је *посјекао* (XII, 71), за *посјећену* главу (XIX, 4), *исјећи* (XII, 57), *мјесец* (XVII, 42), нијеси *измјерио* (XII, 31), *обједовао* је (XII, 43), Свагда смо се *разумјели* (XVII, 14), *мјесечина* (XVIII, 14), *дјело* (XII, 62) итд.

Напомена: Ненадовић је успешно диференцирао различиту замену *јат* када је у различитим облицима исте основе постојала квантитативна разлика некадашњег *јат*: ...овђе их је *посјекао* (XII, 71), — *посијечете* (XII, 75).

2.1.5. Стевановић у даљем разматрању замене *јат* у ијекавским говорима каже: „... место *је* (или *ије*) испред *ј* имамо *и*: *сијати, гријати*...",

[7] Истицање примера које анализирам је моје.

односно „Тако исто место *је* (или *ује*), имамо *и* у положају испред *о*: *одолио, летио, мрзио*” (*Стевановић, 1964*: 84), што највећим бројем примера потврђује и наша грађа:

> *гријали* су се на сунцу (XVIII, 34), *цонио је* (XVII, 47), *хтио* би се *смијати* (XIX, 79), Како би *смио* с другима (XIX, 79), нијеси га *разумио* (XI, 66) итд.

2.1.6. „Сугласници *д* и *т* са *ј* у *је* (ђ) у народном говору скоро редовно се јотују и Вук је до 1839. углавном писао *ђед, ђеца, ђевојка, виђети, ћешити, ћерати*, али је те године у првом реду према дубровачком, почео да пише: *дјед, дјеца, дјевојка, видјети, стидјети се, тјешити, тјерати*. И отада је ово постала особина ијекавског књижевног језика” (*Стевановић, 1964*: 133).

У нашој грађи, уз ретке изузетке, преовлађују дијалектизми:

> ...*ђе* је Раде Томов (XVIII, 16), Турци ће вас *неђе* опкољети (XVIII, 20), мојега *ђетињства* (XVIII, 38), *ође* (XVIII, 49, XIX, 11), *ниђе* ми се то није догодило (XII, 75), *виђе* ли мене (XVII, 47), *ђегођ* (XII, 96), *ђе* ли ће жуто гвожђе *штеђети* (XVII, 47) итд.
>
> *ћерај* (XIX, 25), *пођерати* (XIX, 25), *пођерали* су га (XIX, 67), *ћешили* су своје (XVII, 38), *учешити* (XVIII, 46) итд.

2.1.7. „Једино се сугласници *л* и *н* свугде у нашем језику јотују испред *ј* од старог кратког *јат* (ђ). И књижевни језик зна за једине ијекавске облике: *љето, љепота, вољети, сљепило, посљедњи, његовати, њежан, сњежник*.” (*Стевановић, 1964*: 133).

Највећи број примера које Ненадовић наводи из говора Црногораца потврђује наведену констатацију:

> Турци ће вас *опкољети* (XVIII, 20), *љето* (XIX, 17), *љепота* (XII, 39), вољети (XVIII, 63), *пољеће* (XII, 45) итд.
>
> у *њедрима* (XVIII, 21), *њежна* (XII, 43), *њедра* (XVII, 62), *његовати* (XII, 43), *црвењети* (XVII, 42) итд.

Фонетизам *њекад* (XVIII, 12) не улази у оквире норме ијекавског књижевног језика (исп. *Правопис 1960*: *њекад*, не него *некад*). И следећи примери одступају од норме ијекавског књижевног изговора: *надживјела* (XVIII, 28), од чега је *живљео* (XVII, 43) — исп. *Правопис 1960*: *живјети*, живим ... гл. прид. живио, живјела...

2.1.8. „И судбина *с* и *з* испред *ј* у рефлексу старог *јат* (је) у народним говорима је двострука — *с* и *з* остају неизмењени (сјеме, сјекира, изјести, изјелица); у црногорско-херцеговачкој ијекавштини имамо меке предњонепчане сугласнике који су местом артикулације врло блиски сугласницима *ћ* и *ђ*, а које обично зовемо умекшаним *с, з* (или меким *ш, ж*), али за које немамо посебних слова у нашим азбукама, нити они улазе у гласовни систем нашег књижевног језика” (*Стевановић 1964*: 133).

Наша грађа пружа искључиво примере књижевног језика:

Кад ти у тамницу *сједишш* (XVII, 21), *сјећање* (XII, 7), *ӣосјеӣа* (XI, 58), *изјелица* (XVIII, 16), *изјесӣи* (XVIII, 29).

2.1.9. У ијекавским говорима јављају се и спорадични екавизми по правилу на лексичком нивоу. Тако се за зетско-ловћенске говоре наводе следеће лексеме: *зеница, озледа, цесӣа* (исп. *Ивић 1994*: 159).

Примери које Ненадовић даје у цитираном говору Црногораца не улазе у ову категорију 'екавизама', већ се могу третирати као пишчеве омашке:

уӣешиӣи (XVII, 34), *неуӣешна је* (XVII, 34), понесу *хлеба* (XVIII, 21), *овде* (XII, 28), *ӣреје* (XVIII, 32).

У два случаја прилог *ӣдђ* забележен је с икавским рефлексом: *ди* (XVII, 37, XVIII, 16). Наведени фонетизам карактерише шумадијско-војвођанске говоре, првенствено говоре Бачке и Баната (*Ивић 1994*: 162).

2.2.1. „У разним говорима овог дијалекта (зетско-ловћенског, Ј. Ј.) консонант *х* се чува или замењује другим гласовима или се пак губи."

„Говори са чувањем *х* налазе се претежно на западу. Најисточнији део ове арее налази се у доњем току реке Мораче, северно од Скадарског језера" (*Ивић, 1994*: 201).

У нашој грађи *х* се добро чува у свим позицијама (примере нећемо посебно наводити), а само се изузетно губи:

са *нашије* брда (XVII, 42), *њи* два погину, зато сам их и родила (XVII, 34), *маниӣи* људи (XVIII, 65)

2.2.2. Ради лакшег изговора поједине сугласничке групе се или преобликују или редукују. Обе појаве карактеристичне су за народне говоре или колоквијални израз, али одређене промене прихвата и књижевни језик.

Примере које износимо припадају супстандарду:

ӣӣ → *ӣ*: и да је *ӣица* не мож' изнијет главе (XIX, 21)
ӣч → *ч*: Сљетела му *чела* на капу (XVII, 39)
ӣд → *д*: *ђе* (гдЂ XVII, 37, XII, 67, XVIII, 16, XIX, 29). Турци ће вас *нађе* опкољети (XVIII, 20), *нађе* (XVIII, 32) итд., као и већ поменути икавизам: *ди* (XVII, 37).

2.2.3. Одређене непромењиве речи поред облика у складу с формом књижевног језика (нећемо их посебно наводити) долазе и без крајњег самогласника, што је карактеристично за колоквијални израз:

ал' (XVII, 62), *ил*' (XVIII, 24), *међ*' вама (XIX, 9), *међ*' свијетом (XIX, 71), *међ*' собом (XI, 25) итд.

3.1.1. „Двосложна хипокористична образовања м.р. имају овде (у зетско-ловћенском дијалекту, Ј. Ј.) тип *Божо, Вуле* с променом по деклинацији 1. врсте (ген. *Божа, Вула* итд.)" — исп. *Ивић 1994*: 203.

Ненадовић није доследан — преовлађују форме *Божо, Божа*..., али се срећу и облици на -*а* у ном. јд. и очекивана промена по деклинацији 2. врсте:

> војвода *Божо* (XIX, 18), *од Божа* (XIX, 19), *Симо* (XVII, 18, 19), *Лазо* (XVII, 29), *Чубро* Чојковић (XVIII, 20), ђе је *Раде* Томов (XVIII, 16) — где је придев *Томов* образован од хипокористика *Томо*;
>
> односно: *Лаза* (XVII, 22), *Божа* (XVII, 23), *од Боже* (XVII, 23), *Сава* Марков (XVIII, 47), с напоменом да Црногорци Ненадовића редовно називају *Љуба* (XVIII, 17, 18, 19).

3.1.2. Дијалектизам представља следећи облик лок. јд. именице м. р. 1. деклинационе врсте — уместо очекиваног наставка -*е* употребљен је наставак -*у*: Мак' се отле, *гаду* (XI, 58) — исп. РСАНУ: *гад* м (вок. *гаде*, диј. *гаду*).

3.1.3. „Па и у ијекавским говорима старијег, као и у неким новијег типа у народном језику преовлађују наставци тврдих основа, тј. наставци с двосложном вредношћу ѣ (јата); *тије(х), тијема, нашије(х), нашијема*, а у другим нашим новијим ијекавским, као и у новијим екавским, распрострањенији је наставак са -*и*, па је природно што су ти облици једино прихваћени као књижевни облици ијекавског и екавског изговора." (*Стевановић, 1964*: 81).

Облици тврдих основа нису ретки у нашој грађи, али по слободној процени, далеко су чешћи они које је прихватио књижевни језик (њих нећемо посебно наводити):

> ...поздравља се *с овијем* човјеком (XVIII, 16), *с онијем* Србом (XVIII, 62), *са овијех* брда (XVII, 27), *од тијех* људи (XII, 58), *овијем* стубама (XI, 22), *о њиховијем* страдањима (XVIII, 43) итд.

3.1.4. РЈАЗУ облик *они*, она, оно проном изједначује се са *онај*, а *ови*, ова, ово са *овај*. Њихове најстарије потврде датирају из 15, односно 16. столећа, а засведочени су на врло широкој територији српскохрватског језика.

Наша грађа пружа мањи број потврда у језику Црногораца, што подразумева да је преовладала употреба *онај, овај* (примере нећемо посебно наводити).

Исп. примере са *ови, они*:

> Е јесте *ови* Чубро Чојковић (XVIII, 21). Сад ће *ови* прижд за петнаест дана постати ђенерал (XI, 67—68), *Они* сваки у њедрима понесу хлеба (XVIII, 21), Сједнем на *они* балкун (XI, 22), Вратио се *они* човјек (XVIII, 28) итд.

3.2.1. За зетско-ловћенске говоре изричито се каже „Инфинитив има облике без -*и*" (*Ивић 1994*: 202).

У нашој грађи забележено је само неколико примера инфинитива без -*и*, што значи да је овај глаг. облик скоро редовно у складу с нормом књиж. језика (ове примере нећемо посебно наводити).

Исп. примере без *-и*:

Није ми ни *боловаш* ни *умријеш* (XI, 64—65), Оли је *даш*', господару, леденице? (XVII, 54), ... да је тица не може *изнијеш* своје главе (XIX, 21), *сшаш* (XVII, 36), *гледаш* (XVII, 36).

4.1.1. „Најважније обележје овог дијалекта (зетско-ловћенског, J. J.) у области синтаксе је непознавање опозиције између падежа места (лок. или инстр.) и падежа правца (ак.) при употреби предлога за место као *на, у, међу, под* итд. Обично се употребљава акузатив место локатива (*седи у шуму*), док се у погледу односа акузатив инструментал уочавају поремећаји у оба правца. С једне стране има примера као *живи под Веље Брдо*, а с друге *мешне под главом*" (*Ивић 1994*: 205).

Исп. примере:

На Косово да се састанемо (XII, 96), Немој да се изгубиш *у лацманску земљу* (XII, 96), и вас роди такве *у ове планине* (XIX, 9), Војводе су изгинуле *у Косово*, а сердари *у равне Кошаре* (XIX, 98), А кад ти *у планину* сједиш и неке јаде пишеш (XVIII, 21) итд.

5.1. И многе лексеме карактеришу говор Црногораца, тј. дају му регионалну обојеност, било да се ради о дијалектизмима (провинцијализмима), архаизмима, речима страног порекла (варваризмима). Овако издвојених речи има у приличном броју те би им се могао посветити и посебан рад.

Уз поједине речи Ненадовић је у загради давао њихове синониме (речи које су шире познате) или их је објашњавао, с циљем да помогне читаоцима.

У раду ће се навести део лексике и то по азбучном редоследу:

БАЛКУН м. р.: *на балкуну* (XI, 22, Сједнем на они *балкун* (XI, 22).

РСАНУ: *балкун* м покр. в. *балкон*, -она (тал. balcone, нем. Balcon) истурена и ограђена мања тераса на неком од спратова куће.

БЈЕЧВЕ ж. р. мн.: *бјечве* (чарапе) (XIX, 91).

РСАНУ: *бечве* ј. *бјечве* ж (обично у мн.) ... (југозап. кр.) = врста мушких или женских чарапа или доколеница.

ВАПОР м.р.: пун *вапор* Турака (XII, 65).

РСАНУ: *вапор*, -ора м (тал. vapore) в. *пароброд*, брод са парним погоном.

ВАПОРИЋ: м. р.: на *вапорићу* (XIX, 31).

РСАНУ: *вапорић* м покр. дем. од *вапор*.

ВЕЉАСТ -а, -о: Бога ми су Французи *вељасти* (XVII, 66).

У РЈАЗУ, РСАНУ и РМС нема потврда; придев треба довести у везу с глаголом *вељати*, односно *ваљати* = вредети; овде у значењу: вредан, ваљан.

ВЕЉИ, -а, -е: *веља* жеља (XVII, 37), *вељи* град (XVII, 53).

РСАНУ: *вељи*, -а, -е покр. в. *велик*.

ЈАМИТИ, -им: *Јами*, чоче. тако је имао обичај рећи кад што не одобрава (XI, 58).

РСАНУ: *јамити*, -им несвр. покр. 3. уклонити се, макнути се, отићи.

ЈЕВРОПА ж. р.: *Јевропа* (XI, 25), у *Јевропи* (XII, 68).

РСАНУ: *Јевропа* ж заст. в. *Европа*.

КАПАЦ прид. непром.: ... био је *капац* (XVIII, 47).

РСАНУ: *капац*[2] прид. непром. (тал. сарасе — способан, ваљан), покр. у изразу бити *капац* бити у стању, бити кадар.

ЛАПИС м. р.: Дајте ми *лапис* (плајвајз) (XIX, 95).

РСАНУ: *лапис* м. (лат. lapis), заст. и покр. = оловка, писаљка.

ЛЕВОР м. р.: *левор* (= револвер) (XIX, 89).

РСАНУ: *левор*, левора, *леворвер* (енгл. levorver) диј. нар. в. *револвер* м кратко ручно ватрено оружје за стрељање, гађање из непосредне близине, пиштољ.

ЛЕДЕНИЦА ж. р.: Оли дат', господару *леденице* (XVIII, 54).

РСАНУ: *леденица* ж 2. старинска пушка окована сребром.

МУРВА ж. р.: Радо је јео *мурве* (дудиње) (XVIII, 39).

РСАНУ: *мурва* ж 1.а. бот. дуд.

ОЖИЦА ж. р.: не једе са двије *ожице* (XVII, 27).

РМС: *ожица* ж = жлица, лажица, кашика.

ОЛИ везник: *Оли* дат', господару, леденице? (XVII, 57).

РМС: *оли* везн. покр. 1. в. или 2. да ли.

ПАСАТИ, пашем: Све овуда *паса* (XI, 23).

РМС: *пасати*, пашем несврш. нем. = пристајати, доликовати.

ПРАХ м. р.: *прах* мимо цијев просуо (XVII, 23).

РМС: *прах* м 2. в. *барут*.

РАЗБУЧИТИ, -им: Ко ме *разбучи*? (XVII, 53).

РМС: *разбучити*, разбучим сврш. покр. б. распорити, пробости.

РИШЋАНСКИ, -а, -о: За *ришћанску* слободу... (XIX, 86).

РМС: *хришћан(ин)* 2. покр. правоверник источне цркве, православац — овде: који се односи на ришћане.

СРБ м. р.: лијепи *Срб* (XVII, 26). Нашао сам једнога Срба (XI, 23).

РМС: в. Србин.

УЛЋИН м. р.: од Бара до *Улћина* (XIX, 11).

РЈАЗУ: *Улцин* м. име приморског града у Црној Гори. *Улћин* м. име града, исто што и *Улциње*.

ХАЉИНЕ ж. р. мн.: Гледа те *хаљине* (XVII, 25).

РМС: *хаљина* ж 1. одећа женска или мушка која се носи поврх рубља 2. м. мн. мушко одело састављено од више делова.

6.1. Говор Црногораца који под наводницима Ненадовић износи у својој путописној прози највећим је делом у складу с нормом српског језика ијекавског изговора. Мањи број супстандардних појединости углавном представљају дијалектизме, од којих су неки присутни на широј територији ијекавских говора (и не само њих), док други представљају тзв. регионализме пошто су засведочени на ужем простору.

Ненадовић је са великим успехом преносио језичке особине одређеног времена и одређеног подручја Црне Горе. Међутим, неке појединости нисмо могли да потврдимо као 'црногорске' и са сигурношћу претпостављамо да представљају пишчеве омашке. Њих, срећом, нема

много и лако се, уз одређене напомене, могу уклонити у наредним издањима.

На крају се намеће као логичан закључак да је Ненадовић с успехом 'обележио' Црногорце и њиховим говором и тиме постигао реалистичност свога дела доприносећи његовој уверљивости и уметничкој вредности.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Ивић 1994 — Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти — њихова структура и развој*. Прва књига: *Општа разматрања и Штокавско наречје*, Ср. Карловци — Нови Сад, 1994, 5—319.

Николић 1969 — Берислав М. Николић, *Колубарски говор*, Српски дијалектолошки зборник, XVIII, Београд 1969, 1—73.

Правопис 1960 — *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Матица српска — Матица хрватска, Нови Сад — Загреб, 1960.

Правопис 1993 — *Правопис српскога језика*, приредили: Митар Пешикан — Јован Јерковић — Мато Пижурица, Матица српска, Нови Сад, 1993, 5—522.

RJAZU — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, I—XXIII, Zagreb, 1882—1976.

РМС — *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. I—III, Матица српска — Матица хрватска, Нови Сад — Загреб, 1967—1971, књ. IV—VI, Матица српска, Нови Сад, 1973—1976.

РСАНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1—16, Београд, 1966—2001.

Стевановић 1964 — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, Граматички системи и књижевнојезичка норма, I, Београд, 1964, 692.

О ПОВЕЉИ ЦАРИЦЕ МАРЕ ОД 15. АПРИЛА 1479. ГОДИНЕ

ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

UDC 091(=163.41)„14”

Кратак садржај. Овде се доноси текст повеље царице Маре, кћери деспота Ђурђа Бранковића, у преводу на данашњи српски књижевни језик, а дају се такође неке фонетске и морфолошке особине језика овог документа.

Кључне речи: царица Мара, стонски доходак, манастир Хиландар, манастир св. Павле, Јерусалим.

Мара, кћи деспота Ђурђа Бранковића, спада по много чему у занимљиве и изузетне личности српског средњег века. Подаци о њеном рођењу[1] и раном детињству нису познати. Први поуздани трагови о њој везани су за њену удају за султана Мурата II 1435 (или 1436) године, а пре тога помен о њој сачувао се у виду њеног портрета у Есфигменској повељи[2] заједно са родитељима, деспотом Ђурђем и деспотицом Јерином, браћом и сестром. Она се налази до деспотице Јерине „с круном на глави и мало подигнутом левом обрвом, што је, наводно, својство умних особа.”[3] Она ће се касније, као султанија и владарка, често помињати у византијским, турским, млетачким и дубровачким изворима па се доста јасно може сагледати њена личност која је на свој начин обележила српску Деспотовину у време владавине деспота Ђурђа и после њега, одн. после коначног пада српске државе под турску власт.

Деспот Ђурађ, у време изузетно тешко за Деспотовину, покушава на све начине да сачува наслеђе које му је оставио ујак, деспот Стефан Лазаревић. Његова држава простирала се „од Дунава до Јадранског мора, као у доба Немањића, али је била тело без кичме. Турци су држали важне стратегијске тачке и путеве који су из Скопља водили даље на запад, у Босну.”[4] Један од начина очувања државе био је да се брачним везама обезбеди сигурност и мир на границама. Стога деспот Ђурађ удаје Мару за турског султана, а Катарину (Кантакузину) за грофа Улриха II Цељског. Обе сестре, а нарочито Мара која је „по природи... била сигурно најумнија од све Ђурђеве деце”,[5] показале су су достојним потомцима српских средњовековних династа, истрајне у намерама да од-

---

[1] Посредно се може закључити да је рођена 1418. године; в. Р. Ћук, *Царица Мара*, Историјски часопис, књ. XXV, Историјски институт, Београд 1978, стр. 57.

[2] Р. Ћук, *Царица Мара*..., стр. 53, 57.

[3] М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, СКЗ, Београд 1994, стр. 138.

[4] *Историја српског народа*, II, Београд 1982, стр. 224.

[5] Нав. дело, стр. 241.

бране све оно што би могло допринети очувању државних и народних традиција и вредности; оне су добре дипломате, поуздани посредници у међудржавним споровима, штедри дародавци манастирима.

После смрти Мурата II 1451. г. Мара се враћа у отаџбину, величанствено и с поштовањем испраћена од свог пасторка, новог султана Мехмеда II.[6] Деспот Ђурађ умире 1456. г., а пола године касније и деспотица Јерина. У држави се распламсавају борбе између угрофила и туркофила, па је Мара сматрала да је боље да се склони у Турску, код султана Мехмеда, што и чини. У границама турске државе провела је остатак живота — тачније у месту Јежеву, у Серској области, недалеко Свете Горе. Умрла је по свој прилици 1487. г., али о томе где је сахрањена у науци постоје различита мишљења — неки сматрају да је сахрањена у Јежеву, а неки да јој је гроб код Куршумлије, у околини Мариног градића.[7]

Царица Мара је до краја живота остала привржена хришћанству и православљу; као Деспотова ћерка имала је и специјалне повластице, наиме „није морала да пређе на ислам као ни њена тетка Оливера, кћи кнеза Лазара...”[8] Остајући у вери својих предака она се јавља и као дародавац и покровитељ манастира које су они зидали или обнављали.

Повеља, која је предмет овога рада, односи се на пренос стонског дохотка на светогорске манастире Хиландар и Св. Павле. Наиме, 1333. г. краљ Душан уступа посебном повељом дубровачкој општини „Стон, Пељешац и приморје између Курила и Стона.”[9] Услов је био да општина српским владарима исплаћује годишњи трибут у висини 500 перпера. Његову повељу потврђује његов син, цар Стефан Урош,[10] али њоме су Дубровчани били дужни да исплаћују 1000 перпера, у два дела — на Ускрс и на Митровдан.[11]

Дајем, најпре, свој превод повеље а онда и најосновнији преглед језичких и правописних особености који ову повељу квалификују у значајне изворе за изучавање историје српског језика.

Свевидећи и преблаги и човекољубиви цар славе Господ наш Исус Христос, Син божији, уму недоступан, неисказан, неисцрпан, неизбројив, неизречен, неистражен, владика и творац и саздатељ свега живог — одлучи да замисао своју оствари по нахођењу своме. И нико није у стању да сведочи о чудесима твојим неисповедним, Христе боже наш — ни анђели који су пред пресветим твојим престолом, Владико! Божаство твоје нико није у стању исповедати, јер пречистим својим рукама, на боголепан начин, пр-

---

6 Р. Ћук, *Царица Мара...*, стр. 65, 66.

7 *Историја...*, стр. 311; Р. Ћук, *Царица Мара...*, стр. 93, 94.

8 М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, стр. 195, 196.

9 Р. Ћук, *Царица Мара...*, стр. 75.

10 Повеља носи датум 2. јуни 1358. г.

11 *За ову повељу утврђено је да је фалсификат. Калуђери Хиландара и св. Павла желели су да од царице Маре издејствују да се стонски доходак даје њима, пошто је манастир Св. Арханђела у Јерусалиму заиста запустео. Пренос дохотка на њих гарантовала је Марина повеља од 15. априла 1479. За овај рад податак о фалсификату није релевантан, јер је повеља царице Маре аутентична, на шта указују многи подаци.* В: Р. Ћук, стр. 78.

стима сазда наше трулежно тело и приведе га из небића у биће. И удахнувши му пресвети и животворни дух, оживе га и даде му душу, и нареди му да живи на земљи и да се у земљу врати по речима Господњим. И као првостворени Адам (тако) и сви праведници, пророци и апостоли и мученици, и сви свети који угодише Христу богу од века — једни пророчанствима, други проповедима и поукама народима, и крштавањем свих који живе на земљи — пред тобом, војводо небеске војске, архистратиже, слуго божији, арханђелу Михаило, силама небесним заповедниче и заступниче, сви земаљски народи падају на колена и приносе племените дарове светоме и божаственом храму твоме (као и) царевима и свим православним који на земљи живе. А они цареви који правоверје прихватише, они и примише дарове божије.

Стога (и) ја, раба Твоја, царица и самодржица, кира Мара, падам ничице, молим за помоћ и (молим) да нас овде, као настрешницом, закрилиш крилима својим, а на страшноме суду приликом доласка Христовог, молимо (те) да вечна блага добијемо — ми који се теби клањамо.

Пошто видех хрисовуље које сачини прародитељ Царства ми, триблажени, увек помињани, благоверни цар кир Стефан и син његов, триблажени и увек помињани цар кир Стефан Урош, којима записаше и дадоше прилоге цркви Светог Арханђела у Јерусалиму; (и видех) како су утаначили са властелом дубровачком — давши им град Стон и све што му принадлежи — да на Велигдан (Васкрс — Г. Ј.) дају 500 перпера дубровачких а на Митровдан других пет стотина како би за годину дана било (укупно) тисућу перпера дубровачких. А видесмо да у хрисовуљама прародитеља Царства ми стоји записано да ако запусти храм Арханђелов у Јерусалиму да се овај доходак даје манастиру Хиландару и (манастиру) светога Павла у Светој Гори који су наши прадедови и родитељи градили: свети Симеон Немања и свети архиепископ Сава и други после њих све до данас. Уверивши се да је та јерусалимска црква запустела, учиних као што је пре речено било, (и) одредих да се доходак који Дубровчани даваху Јерусалиму даје Светој Гори, у ова два речена манастира; и послах из Хиландара и из Светога Павла у Дубровник калуђере, поштоване људе, кир Арсенија (и) Кирила и учинише Дубровчани са њима клетвени уговор у виду дуката расеченог на троје да од та два манастира долазе калуђери сваке године да узимају доходак; и да се тај доходак даје докле год постоји Дубровник и манастир Хиландар и (манастир) Светога Павла; и да (тај доходак) нико не ускрати, ни од нашега рода ни од некога другога.

Зато сачиних овај запис као што то чињаху и ранији моји прародитељи. И ако би се догодило — по ђавољој вољи — да манастири загубе уговор, (онда) да пођу клетвеници (сведоци — Г. Ј.) да опет сачине уговор, какав је и пре био, и да манастири узимају доходак докле год постоје.

И молим онога кога Господ постави (да влада) после нас ништа од овога да не разори и не разрушши него да још чврште потврди и сачува. А ако се неко — по ђавољем наговору — усуди да уништи ово приношење и дар светим црквама, тога да уништи Господ Бог и Пречиста Богородица и Приснодјева Марија; и да је проклет од светих апостола и од 318 Отаца никејских и да је садруг издајнику Јуди и онима који рекоше „Распни га!”

Ово, свима на знање, писмо Царства ми сачиних и утврдих у Јежеву, лета 6987 (1479), индикта 12-ог, месеца априла, 15-ог дана.

Султана цара Амурата царица Мара, кћи Ђурђа деспота.

Кад је реч о језичким одликама ове повеље, наравно да се може урадити и много детаљнија језичка анализа. Сматрам, међутим, да примери које сам изабрала у довољној мери дефинишу језик, па и писара.

Фонетске одлике:

— нема вокализације јаког полугласника, нпр. всевыдъць, създатель, доходькь, творць; павль (код Даничића и павьль, павло, паваль, павaш);[12] у нашем примеру без секундарног полугласника, али се ту **а** по свој прилици већ изговарало као и у претходним примерима.

— фонема **ђ** даје се у лику гѥ: калоугѥр;

— фонема ы не контролоше се више језичким осећањем; чак ни после уснених сугласника, где се *јери* најдуже изговарало,[13] нпр.: прѣснопомынаемимь, неизслѣдимїи, непостижимїи, всевыдъць;

— секвенца -їаа означава -їа: оученїа, крѣщенїа;

— ѣ се по традицији пише на свом етимолошком месту и то у речима које су црквенословенске или бар често употребљаване у црквенословенским и богословским текстовима, нпр.: неизслѣдимїи, твоемоу прѣстолоу, тѣло, ѿ вѣка, али се примећују поремећаји који указују на писара-екавца и то у народним речима — истина, један је пример, али веома добар као потврда — белегь (х 2). Код Миклошића[14] пример је из српских споменика: бѣлѣгь. У јекавским говорима **биљег** (са краткоузлазним акцентом на **и**),[15] одн. кад се ѣ налазило испред **ђ** и **ль** прелазило је у **и**.

Морфолошке одлике:

— У 3. л. јд. облици без -*т*: и да не боуде... докле годе стои доубровникь;

— У 1. л. мн. још се не бележи наставак -*мо* (мада нема довољно потврда): просимь;

— У 3. л. мн. облици су без -*т*, што је у духу српског народног језика као и облици: **дају, доходе (да доходе)**,

— и како соу се..., да даваю..., што даваю доубровчане, да даваю оу стоу гороу... да изгоубе..., да оучине..., да поидоу чл҃вци;

— Партикула -но: каконо; партикула -*ј* уз показне заменице: таи црква, оу овои два ... монастира;

---

[12] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, Дио други, У Биограду 1863, стр. 265, 266, 267.

[13] Р. Бошковић, *Колико се ю изговарало у Немањиној повељи Хилендару*?, Одабрани чланци и расправе, Титоград 1978, стр. 289—291.

[14] F. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Wien 1862—65. Код Даничића исто као и код Миклошића, док други словенски историјски (црквенословенски) речници ову реч не бележе. Немају је: *Rječnik crkvenoslavenskog jezika*, sv. 5, Zagreb 1995; *Slovník jazyka staroslověnského*, z. 4, Praha 1961; *Старобългарски речник*, София 1999; *Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)*, Москва 1994.

[15] А. Белић, *Основи историје српскохрватског језика*, I, Фонетика, Београд 1956, стр. 94.

— Предлог вь јавља се у лику оу: оу доубровникь..., оу... два... монастира, оу ежевоу, оу стоу гороу (уз акузатив и локатив);

— Предлог *с* у асимилованом облику *ш*: оучинише... ш ним белегь;

— Двојина се јавља уз именице које означавају природни пар: покрити нась ... крилоу твоєю, прѣчстыма роукама;

— Мислим да треба скренути пажњу на две аналитичке конструкцију: ере таи цр҃ква на ер҃слимь є҃с поуста (одн. *да је та јерусалимска црква пуста*, или: *да је та црква у Јерусалиму пуста*), што даваю доубровчане на ієрслимь да даваю оу с҃тоу горѹ (одн. *што Дубровчани дају Јерусалиму да дају у Свету Гору*); писар је, по свој прилици, био Србин из јужних крајева, али свакако штокавац, што се види из много других примера;

— Заменица вьсакь јавља се у лику свакь: на свакоу годиноу;

— Такође пада у очи показна заменица **тај** у лику: тьи (tь + j): да оузимлю тьи дохдькь... и да се дава тьи доходькь докле годе стои доубровникь;

— Народни облик личног имена **Дмитар**: на дмитровь д҃нь;

— Из лексике вреди споменути: опеть, зарадн (због), пакь (у везничкој функцији,у значењу **па**), ако (би се прилоучило...) докле годе (стои доубровникь).

Какав би се закључак могао извести кад је реч о језику ове повеље? На двору царице Маре у Дежеву морало је бити највише људи из крајева којима је владао њен отац, деспот Ђурађ. Логично је претпоставити да су у њеној дворској канцеларији били писари, добро упознати са основним узусима дотадашње српске писмености и дипломатике, што се види и по композицији повеље — свечани, традиционални стил аренге а пуно елемената народног језика у експозицији и диспозицији. Тај део је и најважнији за историју српског језика и за историјску дијалектологију. На том невеликом тексту јасно се уочавају обриси већ у приличној мери стабилизованог српског језика (на морфолошком, синтаксичком па и фонетско-фонолошком плану), штокавско-екавске провенијенције. Два примера аналитизма могуће је да указују на тај процес који продире са југа, али општи лик повеље говори у прилог тврдњи о синтетичком језичком карактеру овога документа.

Београд

КНЕГИЊА ДАРИНКА И ЦРНОГОРСКИ ДВОР „НА ФРАНЦУСКИ НАЧИН” (1855—1867)

ИВОНА ЈОВАНОВИЋ

UDC 929.7 Darinka, crnogorska kneginja

Кратак садржај. Након двадесетогодишње владавине световног и духовног поглавара Црне Горе Петра II Петровића Његоша, на црногорски престо ступа 1851. године световни књаз Данило. За супругу ће одабрати изузетно образовану Српкињу, кћерку богатог тршћанског трговца, Даринку Квекић. Настанивши се на Цетињу, варошици од свега двадесетак кућа, прва црногорска кнегиња, протагониста франкофилске политике, постаје креатор „Црногорског двора” у који уводи дворску етикецију, француске обичаје и језик. Захваљујући својим личним особинама, пре свега својој интелигенцији и широком образовању извршила је велики утицај на спољнополитичку оријентацију традиционално „проруске” Црне Горе.

Кључне речи: црногорска кцегиња, црногорски двор, француски утицај, спољна политика Црне Горе.

Након смрти Петра II Петровића Његоша октобра 1851. године, у Црној Гори долази до преокрета и, уместо духовног владара, на престо долази световни књаз Данило, потекао из исте породице из које су били његови претходници владике.

Тадашња Црна Гора коју су чиниле четири нахије (Катунска, Ријечка, Црмничка и Љешанска) и петоро Брда (Бјелопавлићи, Пипери, Ровца, Морача и Кучи) обухватала је свега 3000 км^2. Њена минијатурна престоница Цетиње састојала се од манастира, Биљарде (у којој је био смештен црногорски владар и једина црногорска школа) и од свега неколико кућа покривених сламом.[1]

Та мајушна Црна Гора била је карика у једном много већем ланцу који се називао *Источно питање*, али таква која је у појединим моментима могла довести до покретања читавог ланца.[2] Стога су велике европске силе покушавале задобити њене симпатије како би имале што јачи утицај на политику која се водила на Балкану. Француска, која је у доба владавине Наполеона III половином 19. века играла у Европи прворазредну улогу на политичкој позорници, показивала је у том периоду појачано интересовање за, до тада, „проруски” оријентисану Црну Гору. Њено ангажовање, у појединим тренуцима, било је одлучујуће за црногорску судбину. На такав развој догађаја свакако је имао утицаја и тадашњи црногорски владар књаз Данило, а нарочито његова супруга кнеги-

[1] Д. Вујовић, *Књегиња Даринка — политичка активност*, Цетиње, 1968, 20.
[2] Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860—1914*, Цетиње, 1971, 11.

ња Даринка, која је и била највећи протагониста франкофилске политике у Црној Гори.

Године 1853, приликом посете француског дипломате Буреа Цетињу, књаз Данило изјављује да има жарку жељу да посети Француску чим научи француски језик. Нешто касније, априла 1855. године, када је новоименовани француски конзул у Скадру Ц. Екар (H. Hecquart) први пут посетио Цетиње, разговор са владаром Црне Горе који је говорио француски и италијански, одвијао се на француском језику.[3] Том приликом је књаз Данило изјавио да је имао прилике да једним делом упозна Француску захваљујући његовом претходнику Петру II Петровићу Његошу и да је већ безброј пута зажалио што није могао тамо да отпутује и да се у њој школује.[4] Већ након ове прве посете, црногорски владар је отворено затражио заштиту од Француске, земље за коју каже да је Црногорцима најсимпатичнија.[5] Од тада, односи између књаза и конзула Екара прерастају у лично пријатељство и француски конзул, који ће све чешће боравити на Цетињу, постаће књажев саветодавац.[6]

У жељи за још тешњим повезивањем са Француском, 1855. године владар Црне Горе ће затражити од Екара да „му нађе неког младог Француза у кога би имао потпуно поверење, са којим би могао да говори наш језик и који би био способан да води преписку са великим страним силама."[7] Француски конзул му одмах препоручује свог пријатеља, Анрија Деларија (Henri Delarue), за кога кажу да је са одушевљењем прихватио ту врсту добровољне мисије којој је посветио сву своју способност и читаву своју душу.[8]

Анри Делари је стигао на Цетиње у фебруару 1856. године преко Скадра[9] и тамо је боравио све до 1859. године. У својству књажевог секретара био је послат у многе важне мисије у Албанији, Далмацији, Бечу и Паризу, а физиономија и жива интелигенција овог изасланика, умногоме су допринели да се *Црногорско питање*, које се тицало признавања њене независности, популарише и да се придобију дипломате и људи са француског двора.[10]

Анри Делари, „професор у колежу Жији био је веома отмен младић и поседовао је све што је било потребно за извршење те мисије", оценио је француски дипломата Екар. Узимајући у обзир Деларијево темељно образовање, интелигенцију и одмереност, црногорски књаз је у каснијем периоду намеравао да га одреди да предаје француски и италијански језик у школи на Цетињу,[11] што је уједно био и први покушај увођења учења француског језика у Црној Гори.

---

[3] А. Лаиновић, *Француски конзул у Скадру Ијасент Екар и његова прва посјета Црној Гори*. — Историјски записи, Цетиње, 1956, год. IX, књ. XII, св. 1—2, 196.
[4] Ibid.. 197.
[5] Ibid., 199.
[6] Ibid., 203.
[7] К. Спасић, *Његош и Французи*, Зајечар, 1988, 163.
[8] Ibid., 164.
[9] Idem.
[10] Idem.
[11] Idem.

Црногорски књаз се оженио 24. јануара 1855. године на Цетињу *Даринком Квекић*, кћерком богатог тршћанског трговца старином из Херцег Новог.[12] На дан венчања пошао јој је у сусрет надомак Цетиња, пољубио јој је руку и том приликом ју је упитао обративши јој се на француском језику: „Да ли Вам је хладно?", на шта је она узвратила: „А када је топло у Вашој Црној Гори?".[13]

Даринка Данилова је прва жена која је одиграла одређену улогу у политичком животу Црне Горе. Међутим, њена активност није била само резултат положаја који је она заузимала као прва црногорска кнегиња, већ и резултат њених личних особина. Она је пуних 12 година, колико је живела у Црној Гори, своју улогу владарке доживљавала изузетно озбиљно и била је непрекидно укључена у друштвени и политички живот Црне Горе.[14]

Изузетно образована жена, која је учила српску школу у Трсту, где се настава изводила на три језика, српском, италијанском и немачком; жена која је течно говорила француски и енглески, а изгледа да се пре удаје покушавала бавити и књижевним радом.[15] Даринка је, настанивши се на Цетињу, месту које је као престоница тек у то време почело да се развија као градско насеље, покушала да ту варошицу донекле измени и цивилизује и прилагоди својим потребама.[16]

Француски конзул Екар пише после првог сусрета са њом: „Сматрам да је врло амбициозна и да много жели да се о њој говори. Уосталом, она је учинила већ много добра и изгледа да јој је на срцу да цивилизује Црну Гору, где има већ много тога измењеног од њена доласка."[17]

Књажев секретар Делари је у свом делу *Le Monténégro (histoire, déscriptions, moeurs, usages...)*, објављеном у Француској 1862. године, истицао Даринкину лепоту, отменост духа и, посебно, њен француски језик. Наиме, Французи су осетљиви на то како странци говоре њихов језик, посебно на акценат и изговор. О томе је написао: „У току три мјесеца колико сам био на путу, слушао сам како су сакатили, управо мучили наш језик на свемогуће начине. Каже се свако говори француски, али какав француски? Међутим, слушао сам са великим задовољством књегињу која врло добро говори наш језик."[18]

Даринка је заправо и била креатор институције назване Црногорски двор, која пре њеног доласка на Цетиње, није ни постојала. „Прије књажеве женидбе", писао је касније војвода С. Поповић, „двор бјеше скроман, без раскоши, по црногорски", а у њему се живело као и у свакој другој црногорској владарској кући.[19] Биљарда, коју је Његош подигао

---

[12] Његош је током свог боравка у Трсту 1833. године био често у прилици да се дружи са Даринкиним оцем Марком Квекићем (видети Ј. Миловић, *Боравак Антида и Франциске Жом у Црној Гори.* — Историјски записи XVII, књ. XXI, св. 1, 1964, 45).

[13] Цитирао Д. Вујовић, *Књегиња Даринка...*, 26.

[14] Д. Вујовић, *Књегиња Даринка...*, 4.

[15] Ibid., 20.

[16] Ibid., 33.

[17] Цитирао Д. Вујовић, *Књегиња Даринка...*, 36.

[18] Д. Лекић, *Французи о Цетињу.* — Библиографски вјесник, XI, Цетиње, 1982, бр. 3, 74.

[19] Д. Вујовић, *Књегиња Даринка...*, 34.

1838. године, у којој се двор налазио, била је више налик на средњовековни замак, све док Даринка није у њега увела европске обичаје и смисао за луксуз и комфор. Конзул Екар писао је да се тај европски укус већ шири код главара који почињу да себи подижу пространије и лепше куће, набављају покућство из Трста, одабирају штофове за себе и своје жене.[20]

По свом доласку у Црну Гору кнегиња је, по препоруци француског конзула у Скадру, на двор одмах довела послугу из Француске, француске дворјане, кувара и собара, а нешто касније и француског лекара Панкрација, Корзиканца, који је у доба владавине књаза Николе био и његов лични секретар. Кад год је то било могуће, кнегиња је инсистирала да се на двору говори француски, и трудила се да атмосфера, односи и понашање буду управо онакви какви би, по њеном мишљењу, требало да буду на европским дворовима.[21]

Руски конзул у Дубровнику Петковић у једном писму посланику у Бечу 1859. године наводи да је тај двор био организован по француски, и да је он као такав и био проводник француског политичког утицаја у Црној Гори. Руска дипломатија је тврдила да су до Даринкиног доласка у Црну Гору Црногорци знали само за православну Русију и њеног цара, а да ја од тада она почела да говори о француском цару и да је увела на двор француско понашање. „Она је", каже Петковић у свом извештају 1865. године, „довела на Цетиње француске љекаре, секретаре, куваре и др, а и француске конзуле који су се отворено мешали у црногорске унутрашње ствари."[22] Петковић такође наводи да се и после смрти књаза Данила 1860. године, када су Даринка и њена браћа били на Цетињу, у двору добрим делом говорио француски, и да су Париз и париски живот често били предмет разговора.[23]

П. А. Ровински, руски историчар који је проучавао Црну Гору, такође наводи да се на књажевом двору успоставља етикеција у француском духу, која нимало није у складу са оним што га окружује, и служи само одвајању и отуђењу од народа.[24]

Кнегињи је такође пошло за руком да 1857. године оствари своју велику жељу и у пратњи свог супруга и књажевог секретара Делариа посети Париз. Због свог префињеног и образованог духа, елеганције и отмености манира и лакоће изражавања на француском, немачком, италијанском и енглеском тада је привукла велику пажњу Парижана.[25]

У намери да пруже заштиту Црногорцима, Французи су 20. маја 1858. године након чувене Граховачке битке, у којој је Црна Гора извојевала победу над Турском, одлучили да у Јадран пошаљу ратне бродове у Дубровачку и Которску луку. Непосредно након те француске одлуке турски султан Али-паша предао је француском амбасадору ноту у којој

---

20 А. Лаиновић, *Француски конзул*..., 201.
21 Ibid., 34.
22 Цитирао Д. Вујовић, *Књегиња*..., 133.
23 Ibid., 149.
24 П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, Цетиње, 1994, т. IV, 34.
25 Цитирао К. Спасић, *Његош и Французи*, 165.

га обавештава о прихватању разграничења на бази статус кво из 1856. године, а представници великих сила ће уз велику подршку француског представника, у корист Црне Горе, послати 1859. године своје стручњаке у Црну Гору како би коначно обележили њену граничну линију. Француски адмирал Жиријен де ла Гравијер (Jurien de la Gravière), који је у тој операцији командовао француском ескадром у Јадранском мору, приликом своје посете Цетињу 1858. године тврдио је да је Даринка, без сумње, оно најинтересантније што се може видети у Црној Гори. Он је запазио да се она трудила да истакне свој париски укус, што се видело и по њеној елегантној тоалети, накиту и фризури.[26] Посебно је истицао њено образовање и чињеницу да је за време дугих цетињских зима читала све што се публиковало у Европи, као и да је више волела да буде у друштву странаца, који су живели на Цетињу или су ту долазили, јер су јој њихови манири и понашање били много ближи него они црногорских главара, тврдих ратника, мало образованих и прилично примитивних.[27] Набављајући књиге из иностранства, од којих су јој многе биле поклоњене, кнегиња је такође знатно утицала на увећање књижевног фонда библиотеке цетињског двора.[28]

С обзиром на прилично неузбуђлив и усамљен живот који је водила на Цетињу,[29] кнегиња се након свог доласка у Црну Гору почела бавити и организацијом црногорског школства, заправо јединoм црногорском школом којој је тада било седиште у Цетињском манастиру. Даринка је утицала на то да се ова школа организује по узору на француске школе, а с обзиром да су се у њој школовала деца из читаве Црне Горе, она је 1856. године при школи увела један интернат (благодјејаније) где су ђаци добијали бесплатно храну и униформе скројене по узору на оне у француским заводима.[30] Кнегиња је такође редовно пратила рад школе и присуствовала разним школским свечаностима и прославама, а бавила се и одабиром стипендиста за школовање у иностранству, првенствено у Француској. У Паризу су се школовали у лицеју „Louis le Grand", осим будућег владара Црне Горе, књаза Николе, и књажев други братанић Божо Петровић, као и будући министар у влади књаза Николе војвода Станко Радоњић. Будући генерал Нико Матановић је завршио војну школу у Сен Сиру.[31]

Руски конзул Петковић је сматрао да кнегиња инсистира на школовању црногорске деце у Француској због тога што је лакше изаћи на крај са „Црногорцем-Парижанином него ли са суровим, али неисквареним горштаком". Петковић алудира на Даринкин однос са војводом Мир-

---

26 Д. Вујовић, *Књегиња*..., 36.

27 Ibid., 36, 37.

28 Д. Вуксан, *Библиотека Владике Рада*, Цетиње и Црна Гора, Београд, 1927, 193.

29 „Једине разоноде се састоје у бризи коју поклања образовању дечака и дјевојчица цетињских" (адмирал Де ла Гравиер у Д. Вујовић, *Књегиња Даринка*..., 41).

30 Д. Вујовић, *Књегиња*..., 41.

31 К. Спасић, *Његош и Французи*... 171 (подаци добијени од Пера Шоћа, министра краља Николе који је докторирао правне науке у Дижону).

ком, Даниловим братом, који није био много вичан дворском церемонијалу, што је вероватно погађало њену сујету.[32]

Овај велики црногорски војсковођа заслужан за чувену победу у бици на Граховцу 1858. године у којој је, као командант црногорских снага, поразио надмоћнијег османског непријатеља и обезбедио независност Црној Гори, био је у приватном животу веома осветољубив и бруталан.[33] Због сукоба са њим, Даринка је, након убиства књаза Данила 1860. године у Котору, са јединицом кћерком Олгом напустила Црну Гору. У своју Књажевину вратила се две године касније како би учествовала у политичкој мисији у Београду где је водила разговоре са кнезом Михаилом и председником српске владе и министром иностраних дела Илијом Гарашанином о српско-црногорским односима и усклађивању планова за акцију против Турске.[34] Даринка Петровић ће из Црне Горе заувек отићи 1867. године у Венецију где и умире 1892. године. Сахрањена је у Цетињском манастиру 24. фебруара 1892. године.

Иако су Даринку њени противници често оптуживали за прекомерно расипништво и мешање у послове који је се нису тицали, чињеница је да је она давала основни тон животу на цетињском двору на коме се добрим делом говорио француски и где је утицај француске културе био изузетно изражен. Са Даринком је у сиромашну Црну Гору ушао и француски укус, смисао за лепо, елеганцију и луксуз, као и тежња за лагоднијим и хуманијим начином живота. Сигурно је да је својим образовањем и интелигенцијом, у средини каква је била Црна Гора, Даринка свакако одскакала од свих осталих црногорских жена.[35] С обзиром на њено грађанско порекло и њене изузетне амбиције, сасвим је било разумљиво и њено безрезервно залагање за културу и језик којим су говорили сви образовани људи тог времена.

Котор

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Лаиновић Андрија, *Француски конзулу Скадру Ијасент Екар и његова прва посјета Црној Гори.* — Историјски записи, Цетиње, 1956, год. IX, књ. XII, св. 1—2.

2. Лаиновић Андрија, *Положај књегиње Даринке послије смрти књаза Данила.* — Историјски записи, Цетиње, 1958, 11, св. 1—2.

3. Лекић Данило, *Французи о Цетињу.* — Библиографски вјесник, Цетиње, 1982, год. XI, 3.

---

[32] Она и војвода Мирко били су два антипода: он, окрутан и безобзирни ратник, представник патријархалних традиција Црне Горе; она, представник, у једној заосталој средини, савременог европског образовања, које јој је омогућила да добије једна развијена буржоаска породица западњачког типа (А. Лаиновић, *Положај књегиње Даринке послије смрти књаза Данила.* — Историјски записи, Цетиње, 1958, 11, 1—2, 312).

[33] Ш. Растодер, *Историјски лексикон Црне Горе* 5, Подгорица, 2006, 1016.

[34] Д. Вујовић, *Књегиња Даринка...*, 19.

[35] Руски конзул Петковић је тврдио да је од многих чуо следеће мишљење о њој: „*Добра је била и изображена жена, али није била Црногорка него Лацманка, вољела је често да се мијеша у послове који нијесу њени и да троши прекомјерно па нам и кућу ископа*" (Д. Вујовић, *Књегиња...* 108).

4. Миловић Јевто, *Боравак Антида и Франциске Жом у Црној Гори*. — Историјски записи, Цетиње, 1964, год. XVII, књ. XXI, св. 1.
5. Растодер Шербо, *Историјски лексикон Црне Горе*, Подгорица, 2006, 5.
6. Ровински Павел Аполонович, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, Цетиње, 1994, том IV.
7. Спасић Крунослав, *Његош и Французи*, Зајечар, 1988.
8. Вујовић Димитрије, *Црна Гора и Француска 1860—1914*, Цетиње, 1971.
9. Вујовић Димитрије, *Књегиња Даринка — политичка активност*, Цетиње, 1968.
10. Вуксан Душан, *Библиотека Владике Рада*, Цетиње и Црна Гора, Београд, 1927.

СУДБИНА СУГЛАСНИКА *Х* У ГОВОРИМА ДУРМИТОРСКОГ КРАЈА

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ

UDC 811.163.41'282(497.6)

Кратак садржај. Судбина сугласника *х* прати се у зависности од положаја у ријечи (иницијалног, медијалног и финалног). Када се учини значајним, узимају се у обзир сусједни гласови и разни морфолошки фактори, а показало се да је за еволуцију овога гласа често важна и категорија ријечи у којој се јавља. Пошто изговор спиранта *х* у овим крајевима уопште не постоји у цјелокупном систему замјене, гласови *в, к, г* и *ј* стоје напоредо са чисто фонетским процесима *х* > Ø. Рефлекси свих ових појава — обавезног или факултативног карактера — дају се и за говоре ближег и даљег окружења — источно и западно од дурмиторске регије.

Кључне ријечи: Дурмитор, ускочки говор, Пива и Дробњак, источна Херцеговина, Потарје, Пљевља, околина Колашина, сугласник *х*, замјеници, иницијални, медијални, финални положај.

1. Испод падина Дурмитора, на издуженом појасу који затварају двије планинске ријеке Тара и Пива, налази се говорна зона коју је Вук Стефановић Караџић уградио у темеље књижевног језика ијекавског изговора. Говори дурмиторског краја, на сјеверозападу Црне Горе, припадају новоштокавским говорима и заузимају једно од централних мјеста у склопу говора источне Херцеговине. На том простору издиференцирана су три говорна типа: дробњачки, говор Пиве и ускочки говор — сви су монографски описани.[1] Међутим, поједини истраживачи и добри познаваоци говора Дурмитора и околине у овој су говорној зони, у неким мањим географским цјелинама које су посматрали, запазили одређене посебности, извјесна одступања од укупних прилика: једно од таквих мјеста, Шаранци, смјештени су „на појасу испод падина Дурмитора, па до кањона ријеке Таре, на појасу према Сињајевини".[2] Ипак, између ових говора тешко је очекивати неке оштре границе — у крају који представља исту говорну нијансу не може ни бити ријечи о неким специјалним особинама једног говора које, са мањим или већим степеном очекиваности, не бисмо забиљежили на цијелом простору. Због тога је природно

[1] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, Београд 1938—1939, 1—114; Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗб XX, Београд 1974, 1—259.

[2] Бранислав Остојић, *О црногорском књижевнојезичком изразу III, Рефлекси гласа јата у језерско-шаранском говору*, Библиотека филозофско-филолошка, Универзитет Црне Горе, Подгорица 2003, 253—267; *О топонимима у ономастици језерско-шаранског подручја*, 267—289.

што су се у таквом амбијенту све важније језичке црте развијале у заједници са неким сусједним говором. Још и даље, говоре дурмиторског краја и са свих страна окружују углавном говори источнохерцеговачког типа. Зато се судбина сугласника *х* у говорима тзв. „дурмиторског прстена" није могла посматрати изоловано од употребе овога гласа у сродним говорима, источно и западно од територије говорне зоне Дурмитора. С друге стране, и међу њима су се, када је спирант *х* у питању, поред чешћих додирних тачака, које су се готово подразумијевале, пронашле и поједине дивергентне црте.

1.1. Западно од Дурмитора тражиле су се паралеле са говорима које су у различитом времену описали Данило Вушовић и Асим Пецо[3] — Вушовићеви говори „старе источне Херцеговине" налазе се углавном на црногорској страни (источно од линије Требиње — Билећа — Гацко), у којима се издвајају двије изговорне нијансе: никшићка и граховско-бањска; у монографији Асима Пеца посматрају се новоштокавски говори Херцеговине — простор од границе Црне Горе до околине Мостара (територија општина Невесиње, Гацко, Билећа, Требиње и мањи дио општина Столац, Љубиње и Мостар). На истоку, нераскидиву цјелину са говорима дурмиторског краја (у већем степену него са онима на западу) чине говори Потарја и Пљеваља[4] у толикој мјери да Драго Ђупић тврди: „по својим структурно-типолошким особинама говор Пљеваља и његове околине најближи је говорима дурмиторског краја — чак га није могуће ни одвајати од наведених сусједних".[5] Осврталили смо се и на ситуацију у говорима Роваца и Мораче: на извјесне директније контакте припадника дробњачког и ускочког говора са периферним горњоморачким указао је Мато Пижурица — уз то, истиче он, у Морачком Требаљеву има доста досељеника из Ускока.[6] Иначе, говори Роваца и Мораче, исто као и говори дурмиторског краја, припадају источнохерцеговачком дијалекту — дилема о карактеру говора Роваца и Мораче разријешена је Петровићевим радом *Гласовни систем ровачког говора*, док је говор Мораче и много раније, Решетаревом подјелом, уврштен у источнохерцеговачки дијалекат.[7]

1.2. Иако се зна колико је Вуков језик близак говорима Дурмитора и околине, треба имати на уму и нека важна одступања. Изграђујући књижевни језик Вук је у великој мјери вршио посао одабирања говорних

---

[3] Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, СДЗб III, Београд 1927, 1—71; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗб XIV, Београд 1964, 1—200.

[4] Материјал о сугласнику *х* из Потарја добили смо од мр Драге Бојовић — прикупљен за потребе израде њене докторске дисертације *Говор Потарја*. Говором Пљеваља бавили су се Гојко Ружичић, *Акценатски систем пљеваљског говора*, СДЗб III, Београд 1927, 113—176; Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, ЦАНУ, Гласник Одјељења умјетности 8, Титоград 1988, 79—107.

[5] Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 77.

[6] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, ЦАНУ Титоград, Пос. издања, књ. 12, Одј. умјетности, књ. 2 (1981), 13, 81.

[7] Драгољуб Петровић, *Гласовни систем ровачког говора*, ЗбФЛ VIII (1965), 157—184; Милан Решетар, *Der štokavische Dialekt*, Keiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommision VIII, Wien 1907; — нав. према: Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 23—24.

црта из ширег језичког подручја — свакако да овом реформатору, на путу устаљивања гласа *х* у гласовни систем српског књижевног језика, дурмиторски говори нијесу могли бити узор јер га је, како је познато, узео из западнијих говора. Нијесу могли бити узор ни сродни говори западно и источно од подручја Дурмитора — међутим, у тим говорима судбина сугласника *х* није јединствена, већ је у одређеном степену детерминисана различитом конфесионалном структуром становништва у тим крајевима. Док се за Потарје и околину Пљеваља констатује да се говори различитих конфесија у посљедње вријеме сва више приближавају: „мада се код муслимана *х* јавља у систему говора, ни код њих овај глас није стабилан и једва да се нешто више чува него код православних";[8] Асим Пецо је сва мјеста у источној Херцеговини, према различитој судбини гласа *х*, подијелио у три групе: села са православним становништвом, села са мијешаним становништвом и села са муслиманским становништвом.[9] С обзиром на конфесионални састав становништва дурмиторског краја нека посебна испитивања у овом правцу, осим за честа поређења, и нијесу потребна.

2. Судбина сугласника *х* у говорима дурмиторског краја и околине, како се у науци о језику показало најсистематичнијим, прати се у зависности од положаја у ријечи (иницијалног, медијалног и финалног) — при томе, често се узимају у обзир сусједни гласови и разни морфолошки фактори.

1. *Иницијални положај*

3. Да напоменемо: сугласником *х* у иницијалној позицији аналитичније смо се бавили на десетак страница једног другог рада — *Глас х на почетку ријечи у дурмиторским говорима* — који је био у програму научног скупа *На извору Вукова језика* (Жабљак, 2006. године) и биће ускоро штампан у Зборнику. Због тога овдје преносимо само главне резултате до којих смо дошли:

— Најчешћа варијанта, потврђена бројним примјерима из ових говора, јесте да се сугласник *х*, и испред сугласника и испред самогласника, губи потпуно без остављања икаква трага иза себе: *рбат, ладити се, лад, ладан, ранити, раст / арамбаша, ајдук, ајде, аљина, итар, итати, арач, Ерцеговина*;

---

[8] Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 84.

[9] Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 68—69. Мада се у раду до краја не инсистира на овој подјели, она је, како мисли овај испитивач, била од користи да би се овај говорни простор упоредио са сусједним крајевима и добила прегледнија слика о распрострањености изговора гласа *х* и његовим замјеницима. „Прву групу сачињавају села са православним становништвом гдје се глас *х* скоро уопште не чује. Другу групу углавном сачињавају села са мијешаним становништвом: православци и муслимани. У тим селима муслимани обично чувају изговор гласа *х* у свим позицијама, али ту за њега знају и други, иако га ови често изговарају тамо гдје му етимолошки није мјесто. Православци ове групе знају и за замјену сугласника *х*. У трећу групу сврстана су села са муслиманским становништвом. Ту се глас *х* чува у свим позицијама, његове су замјене ријетке."

— Није у говорима дурмиторског краја забиљежен ниједан примјер са изговореним почетним *х*, али у свима њима, и испред сугласника и испред самогласника, испитивачи потврђују, као варијанту, и његов замјеник, сугласник *к*: *киљада, китрина, керој, кладно, крана, крабар, крабрити се, крам, кајде, кљеб*;

— Посебне случајеве представљају сугласничке групе *хт*- и *хв*-: а) у групи *хт*-, карактеристичној за глагол *хтјети*, преовладавају асимиловани облици (*хт*- < *хћ*- > *шћ*-): *шћела, шћак, шћасмо, шћек, шћаг, шћедо, шћети*...; б) сугласник *х* није задржан ни у иницијалној (ни у медијалној) групи *хв*-; без разлике — и код *хвал*- и код *хват*- основа — група *хв* дала је *в*: *вала Богу, валити, валијо / сватати, уватити, уваше, приватим*.

Рефлекси свих ових појава, у раду *Глас х на почетку ријечи у дурмиторским говорима*, дају се и за говоре ближег и даљег окружења — источно (Потарје, Пљевља, околина Колашина) и западно (говори источне Херцеговине) од дурмиторске регије.

2. *Медијални положај*

4. Вјероватно је релативно слабија артикулација некадашњег *х* била основни разлог што на пространом земљишту околине Дурмитора, у савременим говорима ове области, изговор задњонепчаног гласа *х* у медијалној позицији — без обзира да ли су у питању засебне ријечи или поједине морфолошке категорије — уопште не постоји. Идући даље од ове говорне зоне према истоку *х* се може очекивати тек у близини Пљеваља, и то углавном код муслиманског становништва: *стрѐха* / *стрѐа, махàла, дрàхā, двá-трī сахáта, сàхāт* / *сâт*. Међутим, испитивач ових говора Драго Ћупић наглашава да спирант *х*, иако се несумњиво јавља у медијалној позицији, ни у говору муслимана није стабилан — једва да се нешто више чува него код православних. На примјер, у мјесту Ђурђевића Тара се, умјесто имена *Сабахудин*, чује *Сабаудин*. Примјетно је да се могућност његовог изговора повећава у ријечима оријенталног поријекла, чак се и у говору православних, посебно у обредној терминологији, понекад наилази на изговор овога гласа.[10] Мада изузетно ријетко потврде за чување гласа *х* налазе се и у околини Колашина, недалеко од границе простирања једног типичног дурмиторског говора, какав је говор Ускока — у којем се *х* никако не чује. У ровачким и морачким селима овај сугласник је ипак забиљежен — и у међувокалској позицији: *Мѐтōхија, пардòхија, нáхија, сирдòмаха, Влáхо*; и испред сугласника: *тѐхника, тѐхничāр*.[11] Потврђен је и у Потарју: *сахрану* — у селу Левер Тара, *Метохија* — у Ђурђевића Тари.

Идући од подручја дурмиторских говора ка западу глас *х* се понекад може чути већ у оним херцеговачким мјестима која се граниче са Пи-

[10] Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 83—84.
[11] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 81, 83.

вом, тј. у мјестима из тзв. прве групе у којима живи православно становништво. Испитивач ових говора Асим Пецо извјештава да је код старијих православаца у селима Јасеник, Платице, Казанци и Вратковићи спирант *х* забиљежио у примјерима: свêтōга *дȕха, на̀хија, па̄рдохија, дȕховнӣк, снȁхē* — дакле, и у ријечима нашег, и у ријечима страног поријекла.[12] Различити конфесионални састав становништва основни је разлог што је у селима друге (мијешано) и посебно треће (муслиманско) групе села учесталост употребе сугласника *х* много већа.[13] Поред тога, у другој и трећој групи села, најчешће испред вокала *а*, развија се и секундарно *х* — што се може и фонетски објаснити: „то долази отуда што ваздух пре образовања вокала већ почне да струји, те на тај начин образује врло слаб спирант *х*".[14] Такво *х* — искључиво испред вокала *а*, и нарочито у ријечима оријенталног поријекла — карактеристика је и говора муслиманског становништва околине Пљеваља: *ка̀хва, тӣерха̀на, тӣерха̀ница, ба̀хча, мѐхлем*.[15]

5. У цјелокупном систему замјене сугласника *х* у медијалној позицији гласови *в, к, ḡ* и *ј* стоје напоредо са резултатом *х* > *Ø*, па се, у складу са том чињеницом, приликом анализе појединих замјеника дају и примјери за варијанту *х* > *Ø*, а рекли смо: то је, ипак, најобичнија варијанта.

а) *х* > *ḡ*

5.1. Глас *ḡ*, као замјеника старијег *х*, у дурмиторским говорима налазимо у основинским морфемама именица чији финални положај гласа *х* у номинативу једнине алтернира са медијалним *х* у системи облика. Знајући, како ћемо потврдити у даљем раду, за процесе *х* > *ḡ* на крају ријечи у форми номинатива једнине, који се понаша као полазна тачка парадигме, чини нам се да се и ова се промјена *х* > *ḡ* у средини ријечи мора протумачити фонетско-морфолошким разлозима. У прилог овој тези иду нам и потпуно другачији процеси који су се одвијали у овим говорима; — без сумње, у питању су чисто фонетски процеси: основна фрикација некадашњег *х* у говорима Ускока, Пиве и Дробњака временом се све више редуковала тако да се такво слабо веларно *х* у даљој фази, преко аспирате, изгубило без трага: *о̀раа, о̀рау, вр̀а, вр̀у, вр̀ови, ма̀ови, ма̀ōвā, ӣрȉ̑а, смȉ̑а, сӣра̀у, ӣра̂* < *ӣра̂(х)а* — у ускочком говору;[16] сличан закључак: „у средини речи губи се *х*" — али поткријепљен само једним примјером: „*вр̀а* (увек кратак први слог)" даје се и за говор Пиве и Дробњака.[17] Процеси *х* > *Ø* доминантна су судбина сугласника *х* и у сродним околним говорима — Потарје: *вра* (Морачко Требаљево), *сиромаа* (Ђурђевића Тара); Пљевља (83—84): *ње̑ов* — код православних, *ње̑о-*

---

[12] Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 18, 70.

[13] Бројне примјере са гласом *х* у овим селима Асим Пецо даје на стр. 70.

[14] Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗб I, Београд 1905, 207; — нав. према: Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 75, фус. 173.

[15] Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 84.

[16] Милија Станић, *Ускочки говор*, 87, 93.

[17] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 34—35.

вије, на *вр̀у* — код муслимана; Диалект источне Херцеговине (18): *Гр̀ово, д̀раовина*; Говори источне Херцеговине (72): *ст̄рад̀т̄а* — примјер је из групе села са мијешаним становништвом; Колашин (80): нêмā *д̀рā, д̀-ст̄рā, īрâ* (ријетко и *īр̀āīа*), *īр̀āорина*, посáдијо *д̀рае*. Још је и раније за говоре околине Колашина констатовано: глас *х* се у почетку и у средини ријечи не изговара, али се за медијалну позицију наводи само један примјер: *ор̀āев* (= *орахов*).[18]

5.1.1. Нема сумње, прелазак слабог веларног *х* у експлозивно *ī* у медијалној позицији био је могућ само тамо гдје је система облика то захтијевала: *д̀раīа, д̀рāīā, īрȉеīа, смȉеīа, īр̀āīа, д̀чȳīа, мȉеīа, āпаст̄ȳīа, āпаст̄ȳīом, ст̄рáīа, мâīа, врîīа, врîīу, д̀раīу* (*Ускочки īовор*, 88, 93); *врîīа* („увек дуг први слог") — Пива и Дробњак, 35. Гледајући на укупну ситуацију у говорима источно и западно од простора Дурмитора у овим је приликама у, како испитивач каже, секундарној медијалној позицији нешто више примјера са *х* > *ī* забиљежено само у говорима околине Колашина: *мâīа, д̀рāīā, ст̄рáīа, āрâīа, īрȉеīа, смȉеīа, врȉīōвā, āȳīōвā, дȳīа*.[19]

5.2. Однос краја (*х* > *ī* у првом лицу аориста и имперфекта) према средини ријечи, према мишљењу неких дијалектолога, учврстио је експлозивно *ī* на мјесту старог *х* и у наставку *-аīу* трећег лица множине имперфекта. У ускочком говору *х* > *ī* је чак у овој категорији једина могућност: *знâвāīȳ, вȳцȉāīȳ, мȉшљāīȳ, бȉāīȳ, ст̄аjáīȳ, īòворāīȳ, лежáīȳ* (*Ускочки īовор*, 88, 94). Према *рâħāīу, īòворāīу, држáīу, нàвоħāīу* и сл. *ī* је у говор Пиве и Дробњака „ушло и у прво лице plur. (место *с*) што се може ретко чути у овом крају код старијих људи: *рâħаīмо, знàдијāīмо, имàдијāīмо, рàзбијāīмо, сȉјељāīмо*".[20] Ни Јован Вуковић нема дилему да је *х* > *ī* у 3. л. множине имперфекта дошло преко првог лица једнине, иако је за савремени говор Пиве и Дробњака карактеристично (видјећемо даље) *х* > *к* на крају ријечи: *рâħāк*... Због тога Вуковић у овом говору претпоставља првобитну замјену *х* > *ī* у 1. лицу једнине имперфекта, овог, у Пиви и Дробњаку, заједно са аористом, свакако у народу живог глаголског облика. Наставак *-аīу* (*īовораīу*) у 3. лицу множине имперфекта, као израз фонетских и морфолошких прилика у ријечи, на простору Дурмитора биљеже и други познаваоци ових говора,[21] а потврђен је и у другим мање или више удаљеним сродним говорима — Потарје, у селу Ђурђевића Тара: *оħаīу, носаīу, једаīу, чит̄аīу, држаīу, навоħаīу*; Пљевља (84): *ȳбȉjāīȳ, нȍсāīȳ* — код православних; досљедно у дијалекту источне Херцеговине (19): *кȍāīȳ, вȍħāīȳ*... и говорима околине Колашина (80, 83) — уз питање испитивача ових говора Мата Пижурице: да ли је баш у томе имало удијела угледање на 1. лице сингулара?[22] А у говорима источне Херцеговине наставак *-īу* углавном се срета само код старијих правосла-

[18] Радомир Алексић, *Извешт̄ај о испит̄ивању īовора у околини Берана и Колашина*, ГЗСВС V (1937), 16; — нав. према: Мато Пижурица, *Īовор околине Колашина*, 11, фус. 19.

[19] Мато Пижурица, *Īовор околине Колашина*, 80, 83.

[20] Јован Вуковић, *Īовор Пиве и Дробњака*, 35.

[21] Бранислав Остојић, *О црноīорском књижевнојезичком изразу III, Из лексике и ономаст̄ике дурмит̄орских īовора*, 210.

[22] Мато Пижурица, *Īовор околине Колашина*, 83.

ваца прве групе мјеста, док га млађи људи све мање употребљавају. У селима других група Асим Пецо је овај наставак забиљежио једино у Бањцима. Како се Бањци налазе у граничном појасу према Никшићкој жупи његов закључак је да је та особина у ово село допрла из тих говора.[23]

5.2.1. Говорној зони Дурмитора и уже околине процеси *х* > Ø, у завршном интервокалном положају, тј. у 3. лицу множине имперфекта, остали су непознати. На тај начин избјегнута је могућност формалног изједначења 3. л. множине презента и имперфекта (*мо̄тау, ко̄пау, ударау*), иначе јако израженој појави у старијим црногорским говорима.

б) *х* > *к*

6. Појаву сугласника *к* на мјесту некадашњег *х* у медијалној позицији, која и није посебно честа, испитивачи ове говорне зоне углавном на сличан начин објашњавају: ако се деси да је у овим говорима *х* замијењено са *к*, онда то и није резултат фонетских процеса него су у питању примјери књишког поријекла — унесени из књижевног или административног језика, или на неки други начин унесени са стране[24] — као што су несумњиво: *мѐканичā̄р, ӣрдѐко̄т, ӣрѝкод, рȳко, вркȕнац* и сл. Остаје, међутим, и једна група примјера у којима се глас *к* може објашњавати и подршком системе облика — према *х* > *к* на крају ријечи, које се, како ћемо даље видјети, напоредо са *х* > *ḡ*, као необичнија варијанта, чује у дурмиторским и околним говорима: *ва̀здуку, ȕсӣјека, сјàкаӣти, ньȉков*. Потврде за оваква тумачења налазе се у говору околине Колашина (стр. 80, 83): *ӣлѐком, кȍжука, дȕка, сирȍмака, ӣрбука, ва̀здȳка*; а истог је поријекла и *ȍрāкā* у говорима источне Херцеговине (74), у мјестима са мијешаним становништвом. У већини ових примјера, напоредо са *х* > *к*, употребљава се и сугласник *ḡ*, па понекад и *в* — *ӣрбува*, на примјер — и свакако најчешћа варијанта *х* > *Ø*: *ја̂ӣти* (јахати), *јаѐħāк* (јахаћи коњ), *дȕвнӣк* (свештеник), *дȕваӣти*[25] итд. Прелазак *х* > *к* у овим крајевима освједочено је и у антропонимијском материјалу, у различитим ликовима имена *Михаило*: *Мика̀ило* (Ускоци, 90; Пива и Дробњак, 34; Потарје — забиљежено у селу Ђурђевића Тара; Говор околине Колашина, 83) / *Мика̀иле* (Диалект источне Херцеговине, 20; Колашин, 83) у говорима за које је, када је име *Михаило* у питању, карактеристично и народно образовање *Мȉјāјло* и *Мȉјāјле* (Пива и Дробњак, 34; Диалект источне Херцеговине, 20). У Ђурђевића Тари је у употреби и лик са изговореним гласом *х*: *Михаило*. Разлози шароликости овог у овим крајевима честог имена, сматра Мато Пижурица, налазе се у специфичном компромису разних еволутивних фаза и иновационих процеса.[26]

6.1. Нешто је веће учесталости сугласник *к* на мјесту старијег *х* у претконсонантској позицији — штавише, када се *х* налази испред *ӣ*, го-

---

[23] Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 74.

[24] Сугласник *к* на овај начин објашњавају: Милија Станић, *Ускочки говор*, 94; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 34; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 19—20.

[25] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 34—35.

[26] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 83.

тово да је обавезан: *дàктати, пȕктати* (Пива и Дробњак, 34); *дрктим* (Ускоци, 90); а домашаји појаве *-хт-* > *-к-* много су даљи од простора уже околине Дурмитора: *дрктати, дрктим, закмијéвати, зàкмијевам, бàктати, дàктати* — Диалект источне Херцеговине, 19—20; *дàктати, закмијèво* — Говор источне Херцеговине, 74; у Пљевљима (код православних), 84; у Потарју — у селима Бријег и Ђурђевића Тара; *некмéћи* — у околини Колашина, 83; а појава је потврђена и у источној Црној Гори (у говорима источноцрногорског дијалекта).[27] Експлозивно *к* могло се у овим говорима развити и пред неким другим сугласницима — обично су у питању, сматрају испитивачи говора ових простора, позајмљенице релативно новијег датума, као и примјери у којима се и одређени асимилациони процеси могу препознати: *тèкника, Òкрид, прèклада, пресàкнути, сакрáнити* (Ускоци, 90); *усàкнути* (Пива и Дробњак, 34); *рáскод, уздàкнути, дркћем* (Диалект источне Херцеговине, 20); *дàкћē* (Пецо, Говор источне Херцеговине, 74); *текничку* (Потарје — село Врановина); *рáскод, рáскодовано, тèкничāр, тèкника* (Говор околине Колашина, 80, 83). Међутим, у овим је позицијама (осим у позајмљеницама) паралелан процес *х* > *Ø* много обичнији — и у дурмиторским говорима: *задàнути, предàнути, уздàнути, замáнути, поманúтати, прирáнити* (Ускоци, 87); *усàнути, дàнути* (Пива и Дробњак, 34); и у сродним говорима: *нâлада, мáнути, усàнути* (Диалект источне Херцеговине, 18); Потарје: *преране* — село Поља, *залади* — Бријег, *данут* — Ђурђевића Тара; *усàнула, òманем, мàнита* (Говор околине Колашина, 80). Јасно је да се слично понашају и све друге сложенице ове врсте: *злòран, слаткòран, самòхранк, прèлада, самòраница* (Ускочки говор, 87). Када је у питању судбина сугласничке групе *-хв-* у средини ријечи, на простору Дурмитора су изгледа могућа два пута: код *хвал-* основа, поред *-хв-* > *в*, остварује се и *-хв-* > *к*: *закваљúвати*; док је код *хват-* основа гласовни процес *хв-* > *в* обавезан: *дòватити, ȕватити, свàтити, нàватати, дòватати, подȕват*.[28]

в) *х* > *в*

7. Појаву сонанта *в*, умјесто *х*, у дурмиторским говорима пратили смо кроз двије категорије случајева:

7.1. „После ишчезнућа гласа *х* створила се хијатска позиција, особито у секвенцама *уа* и *уо*, коју је језик, уколико му је било потребно, ликвидирао на тај начин што ју је лабијализовао, тј. развио интервокално *в*"[29]: *пȕ*ᵛ*ати, напȕ*ᵛ*ати, мȕ*ᵛ*а, бȕ*ᵛ*а, дȕ*ᵛ*ан, ȕ*ᵛ*о, пàзу*ᵛ*о, пȕ*ᵛ*ах, рȕ*ᵛ*о, пȕ*ᵛ*ало* (Ускочки говор, 90); *ȕво, дȕван, увòдила, увòдити* (уходити), *ȕвар* (ухар) (Пива и Дробњак, 34). Доиста, глас *в* се јавља већином у хијатским позицијама, гдје би га као прелазни глас и очекивали, те његова појава као континуанта гласа *х* ни теоријски не представља фонетску тешкоћу: стари глас *х* који је у међувокалској околини — у типичним ситуацијама *у + о, у + а* и сл. — био сведен на просту звучну ваздушну струју, без

[27] Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Библиотека ЈФ V, Београд 1935, 46—47.

[28] Милија Станић, *Ускочки говор*, 87.

[29] *Исто*, 91.

карактеристичне праве препреке на задњем непцу, преласком у себи најближи глас *в*, тј. промјеном мјеста артикулације, добио је у замјенику *в* нешто одређенију боју. Овим путем, и слаба фрикација и звучност, особине које је имало старо *х*, преласком у *в* нијесу изгубљене.[30] Међутим, како се према наведеном дијалекатском материјалу из ускочког говора и говора Пиве и Дробњака види, ни природа његовог замјеника сонанта *в* није стабилна (*мȕ*ᵛ*а, дȕ*ᵛ*ан* : *ȕво, увȍдила*), а Милија Станић сматра да је прелазни глас *в* учвршћен само у оним случајевима кад је његово постојање било релевантно за значење.[31] Зато се у овим говорима срета доста прелазних нивоа — од књижевног изговора до врло слабог *в* —, а веома су фреквентни и примјери у којима се овај глас није ни развио: *бȕа, муа́нат, здȕа, за̂дува* (Ускочки говор, 87); *мȕа, мȕе, пȍт пазуом, пȍдбуо* (Пива и Дробњак, 34—35). У лексеми *грехота* извјесни фонетски процеси довели су до лика *гро́та* (у употреби је и *греота*) у којему су избрисани трагови некадашњег постојања и сугласника *х* и вокала јата.[32] Паралелни процеси — *х* > *в* и *х* > *Ø* —, у типичним позицијама, углавном карактеришу и говоре на истоку и западу од области Дурмитора[33] — у источној Херцеговини је чак и *сна̏ва, стра̏ву* (< *снаха, страху*).[34]

7.2. Код неких придјева, и од њих изведених именица (такође и понеких других ријечи), у позицијама послије вокала *у* развио се глас *в* много стабилније артикулације него у примјерима из прве групе: *су́ва, сȕвад, сȕвота, пасту́ва* (Ускочки говор, 90—91); *су́во, сувдвина, сува́рак* (Пива и Дробњак, 34). Сличне су прилике и у сродним говорима источно и западно од Дурмитора: *глуви, сувовина, суво* — Ђурђевића Тара; *илȕваћ* — Пљевља (84) — забиљежено код православног становништва; *су́во, сува́рак, илȕваћ* — околина Колашина (80); у говорима источне Херцеговине — у првој и другој групи села имамо *су́ва, сувдта*, иако је *х* > *в* на крају ријечи у овим говорима потврђено са само два примјера: *сȕв, при̏илȕв*.[35] Стварно, у примјерима из ове групе, за разлику од примјера под 7.1, у области коју посматрамо нијесу забиљежени паралелни фонетски процеси *х* > Ø. Спорадично се може десити да паралелно са *в*, утицајем системе облика, медијално *х* може дати и *г* (у ускочком говору (88, 93) и говору Пиве и Дробњака (34—35) оба се гласа — *в* и *г* (чак и *к*: *трбука*) — могу јавити у истим фонетским позицијама: *пасту́ја* / *пасту́ва, пасту́ју* / *пасту́ву, тр̀буја* / *тр̀бува*...). Потврда стабилног изговора оваквог медијалног *в* < *х* у дурмиторским говорима јесте и чињеница

[30] Види: Радосав Бошковић, *О природи, развитку и заменицима гласа х у говорима Црне Горе*, 12.

[31] Милија Станић, *Ускочки говор*, 91.

[32] Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 18.

[33] У Потарју: *мува, бува, руво, авар* — у селу Ђурђевића Тара / *руо* — Бријег, *греота* — Поља, *под пазуом, муа, муе* — Ђурђевића Тара; околини Пљеваља (84) — и код православних и код муслимана чешће су варијанте *х* > *в*: *ȕво, ȕвор* — „креста", *кȕварица, кȕвати, ра̀скувати, ȕкувати* / *стрѐа*; у околини Колашина (80, 83), у типичним позицијама, ипак преовладавају замјене са *в* — *у* + *х* + *а*: *бȕва, мȕва, пȕва, дȕвам, за̂дува, бѐздува, дȕван, здȕвач*; *у* + *х* + *о*: *ȕво, пȁзуво, рȕво*; *е* + *х* + *а*: *стрѐва, пȍстрева* итд.

[34] Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 73.

[35] *Исто*, 72.

да је овај глас, преко средине ријечи, учвршћен умјесто *х* и у номинативу једнине, дакле у финалној позицији — *су̑в, ӣлу̑в*... (в. даље).

7.3. Испитивач ускочког говора Милија Станић даје занимљиву анализу процеса *х* > *в* и *х* > *Ø* — без обзира да ли је сонант *в* израз саме вокалске околине или су у питању позиције гдје то није могуће претпоставити: „У случајевима кад је било потребно обезбедити пуни гласовни материјал за конзервацију дотичног значења, глас *в* је потпуно учвршћен, као у примерима: *су̑ва, су̏ва̄д*... Ако не постоји језичка нужда, глас *в* се неће ни јавити; тако да се каже само *у сӣра̀у*, а никад *у сӣра̀ву*, или *у сӣра̀ᵛу*; само *зду̏а*, а никад *зду̏ᵛа* или *зду̏ва*. Облици *му̏у, бу̏у, му̏ӧ̄м, бу̏ӧ̄м* и сл. редовно се употребљавају, много чешће него облици *му̏ву, бу̏ву* и сл.”[36]

х > *ј*

8. Као што су за стварање гласа *в*, послије губљења старијег *х*, биле најпогодније позиције послије вокала *у*, тако су за настајање прелазног гласа *ј* < *х* у дурмиторским говорима највише одговарали додири два вокала од којих је први *и*: *Ми̏ᵢа̄т, ӣи̏ᵢо, ӣи̏ᵢе̄т, Миᵢа̀ило* (в. у т. 6. и обичнији лик *Мика̀ило*), *ди̏ᵢа̄ти, ки̏ᵢа̄ти, иски̏ᵢа̄ти* (Ускочки говор, 91); *ди̏јаније, Ми̏јо, Ми̏јоља̄н, Ми̏јӧ̄ка* (Пива и Дробњак, 34). При том, слично као и сонант *в* (случајеви под 7.1), и новонастали сонант *ј* је нестабилне артикаулације: његова вриједност креће се од пуног изговора (најнеобичније), преко нешто пасивнијег изговора (ʲ) до потпуног губљења: *Мија̄т, Миᵢа̄т, Миа̄т*, при чему задњу варијанту не треба доводити у везу са судбином гласа *х* јер се тиче искључиво путева развоја сонанта *ј* у овим говорима.[37] Наиме, ова се позиција са гласом *ј* < *х* потпуно уклапа у многобројне друге у којима је глас *ј* другачијег поријекла, али исте судбине: *Ӣлија, учѝниᵢо, цви̏ᵢе̄т, Ма̀ри̏ју*.[38] Друга међувокалска околина није била повољна да се до краја доведе процес *х* > *Ø* > *ј*, него се спирант *х*, како потврђују типични примјери, у говорима дурмиторског краја губио без замјеника: *сна̂, сна̀и, сна̀ӧ̄м, сна̂а̄, аждàа* (Ускочки говор, 87); *сна̂* (Пива и Дробњак, 34). Идући даље, према истоку и западу, сродни говори не дијеле у потпуности судбину Дурмитора. Поред несумњиво најчешћих позиција *и* + *х* + вокал > *ј*: *кијавица, Мијоља̄н*... — Ђурђевића Тара; *ӣи̏іо, ки̏іа̄ти, иски̏іа̄ти* — Пљевља — православно становништво, 84; *ки̏ја̄т, зади̏ја̄ се, Мија̀иле, Ми̏ја̄ка* — Колашин (81, 83); *ньи̏јови, Ма̀ја̄ло, Ми̏јоља̄н, Ти̏јо* (у мјестима прве и друге групе села) — Пецо, Говор источне Херцеговине (73), *ј* се као интервентни глас у хијату могао развити и послије других вокала: *ораји* — Ђурђевића Тара; *сӣрѐіа, чо̀ја* — Пљевља — православни, 84; *чо̀ја, сна̀ја* — Диалект источне Херцеговине (20); *сна̀ја̄, сна̀ји, за̀ кујињу, а̀ждаја* — прва и друга група мјеста (Пецо, Говор источне Херцеговине, 73); *ма̀ја̄ти* — Колашин (83) итд. У неким од ових говора чује се и *сна* — у селима Потарја: потврђено у Бријегу, Ровачком Требаљеву, Врановини и Ђурђевића Тари; у Пљевљима (83): *сна̀* и код православних и код муслимана; у свим селима околине Кола-

[36] Милија Станић, *Ускочки ґовор*, 90.
[37] *Исӣо*, 91.
[38] *Исӣо*, 91.

шина (80) — ту се употребљава и *ра́ет*. Код пљеваљских муслимана интересантан је лик *маћа* < *маћеха*, који се у околини Колашина усталио у форми *ма̀ћија*.[39]

9. Да на крају дамо најосновније закључке о судбини сугласника *х* у медијалној позицији: глас *х*, уколико се није сасвим изгубио, не остављајући иза себе никаква трага, замијењен је или гласовима *в* и *ј*, који су се на мјесту гласа *х* развили под утицајем комплексних артикулационо-фонетских фактора — након што се овај глас изгубио; или гласовима *ǵ* и *к*, који су се развили модификацијом основне артикулације гласа *х*. Додуше, фонетско-морфолошки чиниоци често су и главни разлог успостављања гласова *ǵ* и *к* — посебно гласа *ǵ* — на мјесту етимолошког *х*. Већ и по томе што се промјена *х* > *ǵ* јавља само у случајевима гдје глас *х* стоји у извјесној системи облика (у основинским морфемама неких именица финални положај гласа *х* у номинативу једнине алтернира са медијалним *х* у системи облика: *орах — ораха, очух — очуха*; односно у дурмиторским говорима: *орах̄ — ораґа, очух̄ — очуґа*) значи да у замјени *х* са експлозивним *ǵ* није све до краја органско. Подршком системе облика може се протумачити и понеко *к* < *х*: *тр̄бука*. Ипак, глас *к* < *х* испитивачи дурмиторских говора најчешће сматрају наносом са стране: *меканичар, п̄рикод...*, а изузетак је глас *к* < *х* у претконсонантској позицији гдје је, нарочито у групи *хт̄-*, глас *х* готово обавезан: *дрктати, закт̄ијевати*. Рекли смо, *в* и *ј* се умјесто *х* јављају у хијатским позицијама гдје би се, послије губљења *х*, као прелазни гласови и очекивали. За развитак гласа *в* посебно су одговарале секвенце *у* + *а* и *у* + *о*, док је за развитак гласа *ј* у дурмиторским говорима највише одговарали додири два вокала од којих је први вокал *и*. Тако се, на примјер, сонант *в* могао јавити у лексеми *тр̄бува* што је довело до веома интересантне карактеристике говора дурмиторског краја: у истим фонетским позицијама могу се наћи чак три замјеника — *тр̄бува, тр̄буґа* и *тр̄бука*. Остаје да важи за ове говоре у почетку изречена констатација да су напоредо са извршеним процесима *х* > *ǵ, к, в* и *ј*, ипак најчешћи паралелни процеси *х* > *Ø*.

10. У материјалу из дурмиторских, и сродних говора на истоку и западу од области Дурмитора, налази се још пуно примјера којим се потврђује чисто фонетски процес, какав несумњиво јесте процес губљења сугласника *х* у медијалној позицији без икаква замјеника: *са̂т̄, На̀од, наѐдит̄и, п̄ѐит̄ат̄и* (Ускочки говор, 87); *п̄ѐит̄ат̄и, са̂т̄, са̂н* (*сахан*), Пива и Дробњак, 34; *п̄оарали* (Остојић, Из лексике и ономастике дурмиторских говора, 210); *ја̂т̄и, до́дит̄и, меа̀на, п̄ѐит̄ат̄и* (Диалект источне Херцеговине, 18); *бѐар̄, са̂т̄* (али и *сахат̄*) — Пљевља, 84 (у говору муслимана); *п̄ѐар̄але* (Колашин, 80) итд.

3. *Финални п̄оложај*

11. Попут констатација изнијетих за иницијалну и медијалну позицију и крај ријечи је позиција у којој нема колебања: подручје које захва-

[39] Драго Ћупић, *Основне особине ґовора Пљеваља*, 84; Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 81.

тају дурмиторски говори не познаје глас *х*. Његов изговор у областима источно и западно од Дурмитора испитивачи тих говора обично везују за различиту конфесионалну припадност становништва — на истоку је, углавном у вјерској и обичајној лексици, код муслимана потврђено у Ђурђевића Тари (*алах, билах*) и Пљевљима, 84 (*са̀ба̄х*), док се, западније од области Дурмитора, у говору источне Херцеговине, поред муслимана, спорадично биљежи и код православаца прве групе мјеста: *на̀ мијех* — „ако се овај глас наново уноси у говор наше прве групе мјеста, он може остати и неизмијењен",[40] сматра Асим Пецо. Спирант *х* може се јавити и код православаца друге групе села: *ш̱ха̂х, ш̱ха̀дија̄х*; — логично, овај глас је код муслимана који живе у области источне Херцеговине у употреби, потврђен је са великим бројем примјера, али, интересантно, много мањим бројем него на почетку и у средини ријечи.[41]

12. У дурмиторским говорима, у финалној позицији, дешавало се више процеса: *х* > *Ø*, *х* > *г̄*, *х* > *к* и *х* > *в*, али са различитим степеном учесталости. Да почнемо од најнеобичнијег:

а) *х* > *в*

13. Једине поуздане потврде досљедно извршеног процеса *х* > *в* на крају ријечи у говорима дурмиторског краја јесу придјеви *су̂в* и *ӣлу̂в* (и композите).[42] Како смо раније поменули, *в* се у овој позицији није развило фонетским путем: овај глас дошао је у номинатив једнине преко зависних падежа, тј. примарним развојем у медијалној позицији у којој је спирант *х*, иза вокала *у*, прелазио у *в* (*су́ва, ӣлу́во* : *су̂в, ӣлу̂в*...). Овакав пут до потпуног учвршћивања ликова *су̂в, ӣлу̂в* — без могућности другачијег изговора — констатовали су и испитивачи говора ближе и даље околине Дурмитора.[43] Ван ових примјера, од дурмиторских говора, само је у Ускоцима забиљежена лексема *па̀ст̄ув* (в. даље и *пас̄тӯг̄*), која је у истом лику, као једна од могућих варијанти, забиљежена и у околини Пљеваља.[44]

13.1. Очигледно је, нешто присутнији процеси развитка *х* > *в* у средини ријечи, послије вокала *у*, у именицама, нијесу у говорима Дурмитора имали посебног одраза на крај ријечи (уп. *т̄рбува, кожува* и сл.) те је лик *пас̄тӯв* остао усамљен.

14. Далеко најчешћа замјена финалног гласа *х* је *г̄*.

б) *х* > *г̄*

Још је Вук констатовао да се у говорној зони коју посматрамо „ово слово на крају ријечи изговара као *г̄* н. п. *ора̄г̄* (а даље *ораа* или *ора̂, орау* итд.); *пра̂ӣ* (*праа* — *пра̂* — *прау*...)".[45] Савремено стање, међутим, показу-

[40] Асим Пецо, *Говор ист̄очне Херцег̄овине*, 74, 77.

[41] *Ист̄о*, 74.

[42] Милија Станић, *Ускочки г̄овор*, 90—91; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 35.

[43] Асим Пецо, *Говор ист̄очне Херцег̄овине*, 73; Драго Ћупић, *Основне особине г̄овора Пљеваља* (код православних), 84; Мато Пижурица, *Говор околине Колаш̱ина*, 84.

[44] Милија Станић, *Ускочки г̄овор*, 90; Драго Ћупић, *Основне особине г̄овора Пљеваља* (код православног становништва), 84.

[45] Вук Стефановић Караџић, *Грама̄т̄ички и п̄олемички сп̄иси III*, стр. 4; нав. према: Асим Пецо, *Говор ист̄очне Херцег̄овине*, 68, фус. 156.

је и многа одступања — обавезног или факултативног карактера — која су углавном везана за поједине категорије ријечи. Сходно томе, с циљем да препознамо главне тенденције и на прави начин их објаснимо, грађу из дурмиторских говора систематизовали смо у неколике групе.

α) Основна (номинативна) форма именица и неке непромјењиве ријечи

14.1. Присутна су два процеса — чешћи, *х* > *ḡ*: *мȕ̑ḭеī, смȕ̑ḭеī, īрȕ̑ḭеī, вȗрциī, īрȁī, ȍраī, ȗастȳī, сирȍмаī, ц̱ерȍмаī, ст̱рȃī, мȃī, ȗрȃī, ȍчȳī, врȋī, ȍдмāī, увр̏ī* (Ускочки говор, 88, 93); *īрȁī, ȍраī, ȗдслȳī* и *врȋī* (Пива и Дробњак, 35); и необичнији, *х* > *Ø*: *вр̏, мȃ, сирȍма, ц̱ерȍма, свр̏, ȗдвр, ȍдмā* (Ускочки говор, 87); *ȗрȃ, мȃ, ст̱рȃ, врȋ, сирȍма* и *с'ерȍма, ȍдмā* (Пива и Дробњак, 35). (О *х* > *к* у овој категорији в. даље.) Процес губљења гласа *х* на крају ријечи развио се, према мишљењу Јована Вуковића, преко медијалне позиције: „у речи *ȍдмā* свакако ће бити губљење *х* у средини речи (*ȍд māха*) у речи пак *сирȍма* и *с'ерȍма* (*с'ерȍма* чȍек) губљење је дошло, па у другом примјеру и дужина, из генитива (*у с'ерȍмā*). Из зависних падежа дошло је и до губљења *х* у примерима: *ȗрȃ, мȃ, ст̱рȃ*".[46] Чини се да је губљење *х* у примјерима типа *вр, свр, навр* морало настати у сантхију: Пȍпē се на *вр̏ кȕ̑ħе* (Ускочки говор, 88); *свр̏ īāħā, навр̏-кȕ̑ħē* (Колашин, 81) — у питању је, у ствари, упрошћавање сугласничких група. Данило Вушовић варијанту *х* > *ḡ* ограничава искључиво на ријечи са дугим посљедњим вокалом: *ȗрȃī, врȋī, мȃī, ст̱рȃī* (Диалект источне Херцеговине, 19). Одступања од овог правила, као што су *īрȁī, смȕ̑јеī*, сматра аналогијом добијено *ḡ* — преко *ȗрȁī, снȕ̑јеī* и сл. Наравно, и овим говорима познати су процеси *х* > *Ø*: *ȍдмā, сирȍмā, с'ерȍма* (стр. 19). С оваквим објашњењем се не слаже испитивач говора Пиве и Дробњака — „јер не би било згодно на тај начин објаснити *ḡ* у речи *ȍраī* и у речи *врȋī*".[47] Ни материјал који смо пренијели из ускочког говора, са доста примјера са кратким посљедњим вокалом, не иду у прилог Вушовићевој претпоставци. Сличне путеве *х* > *ḡ* и *х* > *Ø* (као много необичнију варијанту) познају и говори који се простиру источније од Дурмитора — у Потарју, Пљевљима (код православних) и околини Колашина,[48] при чему је у говору околине Колашина, у једној лексеми — *сиромах*, могућа и алтернација континуаната *к* и *ḡ* у номинативној форми: *сирȍмаī* и *сирȍмак* (чешће).[49]

β) Генитив множине замјеничко-придјевских ријечи и именица

14.2. Према материјалу из ускочког и говора Пиве и Дробњака који нам стоји на располагању из истраживања Милије Станића и Јована Вуковића судбина гласа *х* у финалној позицији у генитиву множине замјеничко-придјевских ријечи донекле раздваја ова два говора. У говору

---

[46] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 35.

[47] *Исто*, 36.

[48] Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 84; Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 81, 84.

[49] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 81.

Ускока у овој морфолошкој категорији глас *ѓ* мјесто гласа *х* јавља се готово редовно, чак је „толико чврст да се његова природа ту ничим не да изменити”:[50] *дви̑ѓ, двӣ, дни̑ѓ, ко̀и̑ѓ, на̏ши̑ѓ, ка̀ки̑ѓ, сви̑ѓ, на́ки̑ѓ, ње̑ни̑ѓ, мо̀ӣ, нѐки̑ѓ, до̀бри̑ѓ, зла̂ӣни̑ѓ, ма̀ньи̑ѓ, ма̀ньӣ, вѐћи̑ѓ, вѐћӣ, цр̀ньӣ, зли̑ѓ, ӣо̀ӣнулӣ, ӣр̂ви̑ѓ, дру̀ӣи̑ѓ* итд. (Ускочки говор, 88). У говору Пиве и Дробњака — иако ни примјери са *х* > *ѓ* нијесу ријетки: *о́нијеѓ, лијѐӣијеѓ, ша̀ренијеѓ, ље̂ӣијеѓ* (стр. 35) — много је обичније отпадање крајњег *ѓ* добијеног од *х*: *о̀вије, о̀није, до̀бије, зли̑је*... (стр. 36). Више од просте констатације ове чињенице овдје је важније Вуковићево наглашавање „да отпада крајње *ѓ*, а не *х*” — значи ли то да процеси *х* > *ѓ* и *х* > *Ø* у генитиву множине придјевско-замјеничких ријечи у пивско-дробњачком говору нијесу текли паралелно, да је заправо процес *х* > *ѓ* примаран, а *х* > *Ø* секундаран? Крајње *ѓ*, сматра Вуковић, могло је на терену говора Пиве и Дробњака отпасти најприје фонетским путем у оним случајевима када су придјев или замјеница у овом облику стајали испред именице која је почињала сугласником *ѓ* (или *к*). На примјер, у изразу *сре̂ӣнијеѓ ѓодина* добили смо фонетски *сре̂ӣније ѓодина*, а овај се окрњени облик касније могао уопштавати и пред другим сугласницима, па чак и пред самогласницима: *о̀д сӣа̀рије љу́дӣ* сам чу̏о; са̀чува̄ј те, Бо̀же, *зли̑је о̀чијӯ*, ко̀лико и̏ма̄ *до̀ великије ӣо́сӣа̄*?[51] Овај испитивач одбацује могућност да је до губљења крајњег *ѓ* дошло утицајем јужнијих говора — преко облика старог локатива множине у служби и локатива и генитива: *ӣо оније ӣоља́на, ӣо овије села, ӣо наши̑је кућа*; који се заиста код старијих људи Пиве и Дробњака још увијек може у овој форми употријебити. Да је процес *ѓ* > *Ø* — а не *х* > *Ø* — настао фонетским путем (упрошћавањем сугласничких група у додиру двију ријечи), у крилу самог овог говора, Вуковић доказује примјерима постојанијег гласа *ѓ* у супстантивној употреби придјева: чу̏о сам од *сӣа̀ријеѓ*...; кр̏ије од *до̀ма̄ћијеѓ* па̏ре.[52] И примјери типа *дви̑ѓе̄ љу́дӣ, на̏ши̑ѓе̄ мо̀ма̄ка̄, срѐӣни̑ѓе̄ да́на̄*... из ускочког говора схватају се као губљење гласа *ѓ* са ултиме ријечи, односно до појаве ликова без *ѓ* дошло се преко губљења тога гласа „у средини сливених изговорних целина, какве чине заменице са наредном именицом, поготово због склоности слабљењу акцента заменица у реченици”.[53] Тако су спојеви *дви̑ѓе̄ ѓо̀дӣна̄* > *дви̑е ѓо̀дӣна̄* имали одсудну улогу за развитак све чешћих форми генитива множине замјеничко-придјевских ријечи без крајњег *ѓ* (*х*): *ӣи̑ѓе̄, ӣа̀ки̑е, до̀бри̑ѓе̄, нѝка̀ки̑ѓе̄, у̀људни̑ѓе̄, на́ки̑ѓе̄, сви̑ѓе̄, жи́ви̑ѓе̄, ӣра̂ви̑е*... (Ускочки говор, 87). Колебљивост *ѓ* / *Ø* на крају ријечи у одређеној мјери карактерише и говорне зоне источно и западно од појаса Дурмитора: тако је без сумње у Потарју и околини Колашина, док Вушовић наводи искључиво примјере са *х* > *ѓ*: *мо̀ијеѓ, о̀вијеѓ, о̀нијеѓ, оволѝкијеѓ*...; *вѐликијеѓ, до̀бријеѓ, сӣа̂ријеѓ*.[54] У зонама источно и западно

[50] Милија Станић, *Ускочки ѓовор*, 92.
[51] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 37.
[52] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 37.
[53] Милија Станић, *Ускочки ѓовор*, 92.
[54] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 81; Данило Вушовић, *Диалекӣ исӣочне Херцеѓовине*, 19.

од говора „дурмиторског прстена”, које описују Ћупић и Пецо, судбина спиранта *х* одређена је конфесионалном припадношћу: *х* > *ḡ* код православаца прве и друге групе села у источној Херцеговини, а такође и у Пљевљима; процеси *х* > *Ø*, иако не много чести, дешавају се и у говору православних и у говору муслимана.[55]

14.2.1. Да овдје прикажемо генитив (и акузатив) личних замјеница 3. л. множине. Што се тиче дурмиторских говора одступања од основног правила *х* > *ḡ*, у категорији *њих / их*, готово су занемарљива. У Ускоцима се може чути Нѐка *и* тȁмо, али са мањим степеном очекиваности од горе наведених ликова *ȍвиⱼе, тȉйⱼе* — зато што је „форма *ӣ(х)* исувише ’огољена’ да би могла одржати своје значење”. Отуда, закључак је Милије Станића, *иḡ* је у ускочком говору редовна појава, а *ӣ(х)* само спорадична.[56] „Огољена” форма забиљежена је и у Пљевљима (стр. 84) — у говору муслимана: дȍчекали су *ӣ(х)*, Àустрија *и* је прȍпустӣла. Код пуног облика замјенице трећег лица *њих* као да нема изузетака — једино је *њиḡ* могуће. Усамљени нетипични примјер са *х* > *к* у ускочком говору: мӣ смо ỳ *њӣк* ỳзēли лȉваду може бити „просто случајност или ретко дејство аналогије”.[57] Географски домашај форми *иḡ/њиḡ* увелико прелази простор дурмиторских говора: само се тако региструје у Потарју, Колашину и код православног становништва Пљеваља и источне Херцеговине,[58] само је тако биљежи и Данило Вушовић.[59] *Иḡ* се, као необична варијанта, чује и код муслимана Пљеваља и источне Херцеговине — Асим Пецо је у другој групи мјеста, у појасу Дабра и Оџака, и код православних и код муслимана, потврдио енклитички облик *иḡ* — чак и са развитком секундарних гласова *ј* и *х* — *јиḡ*, *хиḡ*. И у трећој групи мјеста (сва села у областима Борач и Кула), гдје живи само муслиманско становништво, знају за форму *хиḡ* — са секундарним *х* и извршеним процесом *х* > *ḡ* на ултими ријечи.[60] Међутим, овај је испитивач, у првој и другој групи мјеста, забиљежио и енклитички облик са крајњим *к*: глѐдāш ли *ик*; *ик* (Пецо, Говор источне Херцеговине, 74).

14.3. У широј области коју посматрамо, генитив множине именица са извршеним процесом *х* > *ḡ* на крају ријечи: *ова́цāī, кȳ̂ħāī, ш̱љȋвāī* нашао је једино Данило Вушовић (Диалект источне Херцеговине, 19), напоредо са обичнијим примјерима у којима се финално *х* (односно *ḡ*) губи: *ова̂цā*, и за ово подручје нетипичним прозодијским ликом са непренесеним дугосилазним акцентом — *овāца̂*.[61]

14.4. Да на овом мјесту поменемо и узвике који су се, „иако су условни језички знаци”, односно „недовољно оформљене и недовољно

---

[55] Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 74; Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 84.

[56] Милија Станић, *Ускочки говор*, 93.

[57] *Исто*, 92.

[58] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 11; Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 84; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 74.

[59] Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 19.

[60] Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*,74.

[61] Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 19.

семантички одређене речи”,[62] у ускочком говору усталили и од типичних представника овога говора прихваћени са крајњим сугласником *ǵ* — неки од њих су и необичног гласовног склопа: *àиī, ијóī, óī, ỳī, ȁī, ѐī, ȉī, àōī, јàōī, àȳī, ŷī*.[63] Због основних карактеристика узвика као врсте ријечи појаве попут *àи* и *àиī* не морају се, сматра Милија Станић, схватити као дублети у којима је у првом примјеру глас *х* просто изгубљен, док је у другом сачуван у свом замјенику *ǵ*, већ као узвици који су се могли самостално формирати с тим што је звук *ǵ* у *àиī* или аналошког или *х*-овског поријекла.[64] Зато ни једном забиљежени лик *ỳк* у ускочком говору не можемо са сигурношћу сматрати резултатом процеса *х* > *к* на крају ријечи. Потврда за *ỳк*[в] — „*ух*”! нађена је и у пљеваљском говору.[65]

γ) Прво лице једнине имперфекта и аориста

14.5. Судбина сугласника *х* у првом лицу једнине имперфекта и аориста у свим дурмиторским говорима није иста. У складу са Вушовићевим правилом да у свим ријечима са дугим вокалом у дијалекту источне Херцеговине имамо увијек мјесто спиранта *х* експлозивно слабо *ǵ* јесте и прво лице једнине имперфекта у ускочком говору: *ȍħāī, ш̱ħâī, бȉ̏ȉāī, чȳвāī, īлѐдāī, нȍсāī, вȕцȉāī, мȍīāī, љȳљāī, īȍњāī, брâњāī, кȍсāī, сш̱ризȉāī* (Ускочки говор, 88, 92). Редовност појаве *х* > *ǵ* поремећена је само у једном примјеру: *ш̱ħâвāк* дȍ пријатēљā (Ускочки говор, 88). Међутим, у сусједном дурмиторском говору Пиве и Дробњака имперфекат је (као уосталом и аорист), без обзира на дуги посљедњи вокал, у 1. л. једнине са крајњим сугласником *к* (в. даље замјену *х* > *к*). Вуковић у монографији Говор Пиве и Дробњака и у овом говору ипак претпоставља првобитну замјену *х* са *ǵ*, а данашње *к* ће бити секундарно (дакле, имали смо *рâħāī*, па касније од тога *рâħāк*).[66] Можда се у овој појави *х* > *ǵ* > *к* донекле огледа тенденција за редуковањем звучности сугласника на крају ријечи. Ускочка замјена *х* > *ǵ*, и Вушовићева у „диалекту источне Херцеговине”, дјелимично обухвата нека села у јужном Дробњаку и можда још понеко дробњачко село, док у Пиви нема изузетака — једино је могуће *х* > *к*. Стање слично ускочком, и говорима источне Херцеговине које је описао Данило Вушовић, у вези са имперфектом нађено је и у говорима околине Колашина: *ȍħāī, рâħāī*.[67]

14.5.1. Глас *ǵ* јесте дио језичког осјећања представника ускочког говора и у 1. л. једнине аориста (за разлику од имперфекта, овакво стање није у складу са Вушовићевим правилом да се сугласник *к* углавном јавља у свим ријечима са кратким вокалом у наставку): *ра́диī, рѐкоī, чȳī, бȉ̏ī, ȳбиī, дȍбиī, мȍīоī, ш̱ħѐī, нȁљеīоī, дȁдоī, ӣрѐбиī, ӣро́ħоī, ӣȁдоī, ӣрȍсȳī,*

---

[62] Ове дефиниције узвика налазе се у: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развитку*, I, друго издање, Београд 1958, 77—79; Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика*, II, Завод за уџбенике и наставна средства Београд — Завод за издавање уџбеника Нови Сад 1992, 122.

[63] Милија Станић, *Ускочки говор*, 88.

[64] *Исто*, 93.

[65] Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 84.

[66] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 36.

[67] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 81.

ѐсшадоī, ѐбуī, прѐсуī, ѐмиī, пѐквасиī, ѐдоī, вѝљоī, подми́риī, нѐчуī, пѐчеī, запри̑ѐшиī, пла́шиī, ѐзни̑еī, шрѐснуī (Ускочки говор, 88, 92). Ипак, напоредо са *ī*, у овом се говору, у овом лицу аориста може чути и замјеник *к*: *ѐбик се, мѐīок, прѐпадок се, ѐдок, рѐкок, бик, вѝљок, ш̱ћѐк, дѐдок, прѐбик, пѐдок, забѐравик, пѐдц̱екок, сни̑ѐвак, знѐдок* (Ускочки говор, 88). Задњонепчаник *к* на крају ријечи у ускочком говору, сматра испитивач, „не треба схватити само као последицу прерастања гласа *х* у глас *к*, већ као извесну склоност обезвучавању на крају речи, утицај једначења испред речце 'се', можда и као нанос из других говора".[68] А могао је бити нанос из сусједног дурмиторског говора, говора Пиве и Дробњака, или Вушовићевог дијалекта источне Херцеговине, у којима је у првом лицу једнине аориста *х* > *к* редовна појава (в. даље). Насупрот томе, рођени Дробњак проф. Бранислав Остојић из овога говора наводи примјер: *виђеī*.[69] Појава *х* > *ī* у аористу, напоредо са *х* > *к*, потврђена је и на ширем простору новоштокавских говора — Потарје: *биī*; Пљевља (84): *напр̑цаī*; Пецо, Говор источне Херцеговине (74) — у првој групи села: ја̑ *биī*; у околини Колашина, гдје је замјена *х* > *ī* далеко најчешћа и, у ствари, једина права и типична замјена финалног гласа *х*.[70] Додуше, Драгољуб Петровић је и у Ровцима биљежио алтернативно — *ī*, односно *к* у аористу,[71] па и код досељеника из Горње Мораче и Ускока, у Морачком Требаљеву и Липову спорадично се биљежи *х* > *к* — у Старчу чак облици са *к* имају и превагу. За Мата Пижурицу дублети у Ровцима само су позиционе варијанте (као у примјерима: *скѐчик ши* зѐ врāт, *ѐваши̑к ше*), а усамљене потврде за замјену гласа *х* гласом *к* у аористу у неким селима околине Колашина само су, сматра он, рефлекси стања у периферној зони.[72]

14.6. Индикативно је да су у формама 1. лица једнине аориста (као и имперфекта) паралелни процеси *х* > *Ø* у дурмиторским говорима готово искључени. У мањој су мјери потврђени у ужој и широј околини — Потарје: *реко*; Диалект источне Херцеговине (18): *дѐ́ћо, ѐдо, сшѝīо, бјѐжā*; Пецо (73) — у другој групи села: *ш̱ћѐдо* нешто ра́дит. Изузетак је форма *би* (мјесто *биī*) у ускочком говору коју у овом облику, по мишљењу Милије Станића, „подржава у чувању заменица *ја*, што опет не значи да је та форма чешћа од форме *ја̑ нѐ биī* да́ла".[73]

в) *х* > *к*

15. Слично гласу *ī*, и грађу о замјенику *к* систематизујемо према одређеним категоријама у којима се може наћи.

α) Основна (номинативна) форма именица и неке непромјенљиве ријечи

---

68 Милија Станић, *Ускочки īовор*, 92.

69 Бранислав Остојић, *О црноīорском књижевнојезичком изразу III, Из лексике и ономасшике дурмишорских īовора*, 210.

70 Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 84.

71 Драгољуб Петровић, *Гласовни систем ровачкоī īовора*, ЗбФЛ VIII, 174.

72 Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 84.

73 Милија Станић, *Ускочки īовор*, 93.

15.1. Поред обичног *ḡ*, и нешто мање очекиваних процеса *х* > Ø на крају ријечи, у говору Ускока, без обзира на квантитет посљедњег вокала, може се јавити и сугласник *к*: *за̏да̄к, сирȍмак, ц̑ерȍмак, слȳк, дȳк, ш̄рбук, ва̏здȳк, кȍжук, ӣлѐк, ȕсӣјек, ȍдма̄к* (Ускочки говор, 88). Готово исти попис ријечи са *х* > *к* даје се, на примјер, за говор околине Колашина (81, 84): *ва̏здȳк, кȍжук, ш̄рбук, ӣлѐк, сирȍмак* (ријетко *сирȍмаӣ*), *ш̄ӣк*, а нијесу, каже истраживач овога говора, прозирни разлози овако ограничене и строго лексикализоване замјене гласом *к*: „Очигледно је да то није (или не само то) прозодијски моменат. Уп.: *ӣрљȳӣ — кȍжуӣ, ȍчȳӣ — ва̏здȳк, ӣра̀ӣ — ӣлѐк*".[74] За разлику од Ускока, ове се именице у околини Колашина искључиво употребљавају у форми са финалним *к*. Разлоге одступања од општих тенденција у замјени гласа *х* тражио је и Данило Вушовић: „Овде треба имати на уму то да народ те гласове несвесно изговара, а за њихово је језичко осећање главно да је на крају таквих речи један од речена два задњонепчаника (*к* или *ḡ*, пошто *х* у изговору не постоји); које ће он врсте бити, видели смо од чега зависи. [Зависи од квантитета задњег вокала — отуда: *сирȍмак, ӣа̀рок* / *ш̄ра̂ӣ, ма̂ӣ, ӣра̂ӣ* — прим. М. Ј.] Али ако се нарочито веже језичко осећање за један од ова два гласа у извесном примеру, било утицајем аналогије или ма како другачије, он се уопшти, те се тако и изговара у свим случајевима".[75] Резултати *х* > *к* потврђени су у Потарју: *ваздук* — Засада, *с'еромак* — Ђурђевића Тара, *ондак* — С'ерогоште; а примјери *ȍрак, ӣа̀рок, ӣра̂к* карактеристика су у источној Херцеговини и говора православних и говора муслимана — не, наравно, у подједнакој мјери: иако у селима са муслиманским становништвом ова појава није тако честа, ипак за такву замјену знају и муслимани из треће групе села.[76] Занимљиво је да у типичном дурмиторском говору, какав је говор Пиве и Дробњака, у овој категорији ријечи немамо ниједан примјер који би потврђивао замјену *х* > *к* — тамо су, видјели смо, остварена два процеса *х* > *ḡ* и *х* > *Ø*.

β) Генитив множине замјеничко-придјевских ријечи

15.2. Што се дурмиторских говора тиче ситуација је потпуно јасна: у овој категорији ријечи замјена гласа *х* гласом *к* није могућа. Исте тенденције показују и сродни говори ближег и даљег окружења, источно и западно од области Дурмитора. Од тих говора, једино је у источној Херцеговини, код православаца друге групе села, забиљежено и: *ȍвӣк, здра̀вијек*.[77]

γ) Прво лице једнине имперфекта и аориста

15.3. Како смо раније констатовали судбина сугласника х у 1. лицу једнине имперфекта и аориста у дурмиторским говорима иде различитим путевима. Насупрот стању у Ускоцима — *х* > *ḡ* у имперфекту, *х* > *ḡ/к* у аористу (в. примјере и објашњење у т. 14.5. и 14.5.1) стоји редовна

[74] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 84.
[75] Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 19.
[76] Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 74, 78.
[77] *Исто*, 74.

промјена *х* > *к* у говору Пиве и Дробњака — и у имперфекту: *ра̂ђак, кȍвак, слȕшак, за̀бављак, ї̀оворак* (стр. 35); и у аористу: *ра́дик, при́чак, трȍїок, лѐїок, нѐ шћек, пи́сак* (стр. 35). И ово смо већ рекли: *х* > *к* у првом лицу једнине аориста у ускочком говору је секундарног поријекла, док је у говору Пиве и Дробњака, у складу са Вушовићевим правилом: „у аористу, као и у свим речима са кратким вокалом у наставку, звук *х* увек замењен задњонепчаним јасним *к*", што несумњиво и потврђују Вушовићеви примјери аориста из дијалекта источне Херцеговине: *ра́дик, искȍпак, мȍїак, шћѐк, учѝник, сва́лик, мȍлик, прȍсик, утѐкок* и сл.[78] С друге стране, првим лицем једнине имперфекта, са Вушовићевим говорима и његовим правилом, „*х* > *ґ* у слоговима с дугим крајњим вокалом", слаже се ускочки говор — додуше, и за говор Пиве и Дробњака Јован Вуковић оставља резерву: вјероватно је *х* > *ґ* првобитна замјена, док је глас *к* секундарног поријекла (в. т. 14.5). Појава *х* > *к*, напоредо са *х* > *ґ*, потврђена је и у ширем појасу околине Дурмитора — у Потарју: *одок, прођок* (Бријег), *рекок, истеґок* — Засада, *уочик* — Врановина, *нађок, с'едок* — Премћане, *остак* — Тутићи, *радик, трґок*, не *шћек, рекок* — Ђурђевића Тара, *бик* — С'ерогоште, Горња Добриловина, Поља, Засада и Тутићи; Пљевљима (84) — код православног становништва: *ѝзбик, рѐкок, утѐкок, ȕзēк, мȍїак, бѝк*, нѐ *бик*; у говору источне Херцеговине (74) — без обзира на конфесионалну припадност (мада је, наравно, највише примјера са *х* > *к* забиљежено код православних: *да̀док, ȍдок, пи́сак, пи́так, поса́дик, ра́дик, ȕљеїок, утѐкок* — прва група мјеста; *бик, прока́зак, учѝник* — друга група мјеста). Форма *бик* посебно је засвједочена у сантхију: да̀о *бик ти* нѐшто, ѝмō *бик ти* нешто да̀ти.[79] Очигледно је, замјене *х* > *к* на крају ријечи у говору источне Херцеговине су обичније него *х* > *ґ*: „Супституција гласа *х* гласом *ґ* најобичнија је у селима прве групе и то у пограничним мјестима према Црној Гори. Православци друге групе ријетко имају такву замјену, а муслимани за њу уопште не знају. Пошто је оваква замјена гласа *х* обична у Никшићкој жупи и Пиви природно је претпоставити да се и у овај говор отуда проширила" — сматра Асим Пецо.[80] Осим тога, и код православаца и код муслимана има сразмјерно доста примјера и са неизговореним гласом *х*, односно губљењем овога гласа без икаква трага.[81] Усамљене потврде за замјену гласа *х* гласом *к* у 1. л. једнине аориста у околини Колашина раније смо, у т. 14.5.1, прокоментарисали.

У зони ближе и даље околине Дурмитора замјена *х* > *к* потврђена је и у 1. л. једнине имперфекта — у потарском селу Ђурђевића Тара: *рађак, слушак, забављак, ґоворак, причак*; *бȉјāк* — Пецо, Говор источне Херцеговине (74) итд.

16. Да укратко прегледамо финалну позицију. Природа краја ријечи омогућавала је да се у дурмиторским говорима у овом положају дешавају више процеса: *х* > *ґ*, *х* > *Ø*, *х* > *к* и *х* > *в*. Док је појава *х* > *в* лако обја-

[78] Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеґовине*, 19.
[79] Асим Пецо, *Говор источне Херцеґовине*, 74.
[80] *Исто*, 74, 75, 84.
[81] *Исто*, 72—73.

шњива — сонант *в* дошао је у номинатив једнине преко зависних падежа — пажњу више заокупљају други процеси, обавезног или факултативног карактера, који понекад дијеле дурмиторске говоре. Показало се да је за судбину сугласника *х* од важног значаја и категорија ријечи у којој се јавља. Поред обичног *ḡ*, и нешто мање очекиваних процеса *х* > *Ø*, у основној (номинативној) форми именица у говору Ускока може се јавити и сугласник *к*. С друге стране, у монографији о говору Пиве и Дробњака нијесмо нашли ниједан примјер који би потврдио одвијање трећег процеса *х* > *к*. У замјеничко-придјевским ријечима — ни у ускочком говору, ни у говору Пиве и Дробњака — замјена *х* > *к* није могућа. Нарочито се дурмиторски говори разликују судбином финалног *х* у 1. лицу једнине имперфекта и аориста: наспрам редовног *х* > *к* у говору Пиве и Дробњака и у једном и у другом глаголском облику стоји другачије правило дистрибуције у ускочком говору — *х* > *ḡ*, у имперфекту; *х* > *ḡ/к*, у првом лицу једнине аориста. Преглед укупне грађе о сугласнику *х* на крају ријечи, и увид у објашњења појединих процеса, наметнуо је главни закључак: директни замјеник гласа *х* у дурмиторским говорима јесте експлозивно *ḡ*, остали процеси су секундарни (*х* > *Ø* — преко зависних падежа, често из сантхија, долазило је до губљења гласа *ḡ*, а не гласа *х*, послије чега су се резултати добијених процеса уопштавали; *х* > *к* — вјероватно као посљедица обезвучавања гласа *ḡ* на крају ријечи, при чему се не искључује ни улога неких других процеса). Не може за дурмиторске говоре важити Вушовићево објашњење за двојство *ḡ* и *к* у финалној позицији: *х* > *ḡ* у ријечима са дугим посљедњим вокалом, *х* > *к* у ријечима са кратким посљедњим вокалом. Ипак, јесте било важно полазиште за сагледавање доста сложене ситуације у вези са финалним *х* у дурмиторским говорима.

17. Чињеница да изговор задњонепчаног гласа *х* у говорима дурмиторског краја — без обзира да ли су у питању засебне ријечи или поједине морфолошке категорије — уопште не постоји није умањила научно интересовање за праћење његове судбине у говорној зони Дурмитора и сусједним говорима. На такав закључак могао би нас водити и податак да су у овим говорима ипак најбројнији примјери са губљењем гласа *х* без остављања икаква трага иза себе (нарочито у иницијалној и медијалној позицији). Међутим, судбина сугласника *х* ишла је и у другом правцу: на мјесту некадашњег *х* развијали су се и други гласови — накнадно када гласа *х* у одређеној позицији више није било (нпр.: *х* > *в*, *ј* у средини ријечи); или на други начин: гласовима сличним по артикулацији (*ḡ* и *к*) који су настали из самог гласа *х*, модификацијом његове основне артикулације. Мада се исти замјеници, осим у области тзв. дурмиторског прстена, налазе и у готово свим околним говорима примјетне су и неке разлике — како у природи самих замјеника, тако и у њиховом распореду и досљедности замјене. Штавише, каткада се судбином сонанта *х*, у појединим цртама, и сами дурмиторски говори међусобно разилазе (нпр.: 1. лице једнине имперфекта и аориста, ових у дурмиторским говорима још увијек живих глаголских облика). И најзад, слика и распоред данашњих замјеника у говорима дурмиторског краја не показује систем који

би био израз само фонетских прилика већ се за објашњење многих појава мора водити рачуна о морфологизацији гласовних односа.

Иако, с обзиром на конфесионални састав становника Дурмитора, у почетку нашег интересовања за судбину сугласника *х* у овом крају нијесмо имали таквих амбиција ипак смо, разним поређењима са мјешовитим говорним срединама источно и западно од подручја Дурмитора, препознали одређене тенденције: и поред тога што је различита конфесионална структура становништва условила специфичан пут развоја спиранта *х* помало изненађује сазнање да се говори муслимана и православаца изговором, боље рећи нестабилношћу изговора сугласника *х* и његових замјеника, у посљедње вријеме све више приближавају.

Никшић

СКРАЋЕНИЦЕ

ГЗСВС — Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића, Београд.
ЈФ — Јужнословенски филолог, Београд.
СДЗб — Српски дијалектолошки зборник, Београд.
ЦАНУ — Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица.

АРХАИЧНЕ ИНОВАЦИЈЕ

МИРЈАНА ЈОЦИЋ

UDC 811.163.41'373.43

Кратак садржај. У раду се анализирају социолингвистички аспекти нове учестале употребе предлога *зарад(и)* са генитивом у савременом стандардном српском језику, пре свега у средствима масовне комуникације. Навођењем стања у лингвистички релевантним старијим и савременим изворима, и многобројних примера савремене употребе посматраног предлога са генитивом у штампи, на радију и на телевизији, указује се на то како се из пасивног слоја лексике општег лексикона оживљава једна лексичка (непунозначна) јединица и постаје помодна појава. Фреквентност и престижни карактер стиче, може се рећи, захваљујући томе што широј јавности бива „постепено наметана одозго", што конотира на известан начин лични став, односно једну врсту културног (па и етнокултурног) идентитета онога који је употребљава, а у граматичком смислу — што разрешава или неутралише проблем употребе *узрочног због* и *циљног ради са генитивом*.

Кључне речи: Стандардни српски језик, оживљавање пасивних лексема, архаизми, узрочне и циљне предлошко-падежне конструкције са генитивом, социолингвистика, јавни језик, језичка мода, културна (и етнокултурна) идентификација језиком.

Готово свакодневно се у нашем језику појављују нове речи. Најчешће су тим иновирањем обухваћене пунозначне речи, пре свега именице и глаголи, а затим придеви, прилози; иновирања код помоћних, граматичких речи, нпр. предлога, везника, заменица и заменичких прилога су ређа, односно, резултат су дуготрајних иновационих процеса. Најчешће су узрок томе нови појмови за које не стижемо, или немамо навику, да стварамо одговарајуће наше речи, па позајмљујемо стране.[1] Како је наш језик увек био отворен према страним речима, нарочито према интернационализмима, то није нека посебност овога времена. Није ни поступак који у принципу треба осуђивати. Напротив. Нашој језичкој традицији увек је био стран пуризам, „та болест слабачких, угрожених и уплашених за егзистенцију" (П. Ивић, 1966, стр. 24). У том погледу свакако ваља прихватити констатацију да је наша „одбојност према пуризму, склоност интернационализму, отвореност према језичким и културним контактима, отвореност према страној лексици уопште (...) *европеи-*

[1] У *Речнику нових речи* Ивана Клајна из 1992, који обухвата око 1900 одредница које нису забележене или се јављају са новим значењем у три главна речника нашег савременог језика, а ексцерпиране су из језика масовних медија у периоду од 1985—1991. године, туђице чине, по речима самог аутора, „око 63 одсто одредница".

зација у екстерној равни (...), а „преплављеност општег лексикона интернационализмима, посебно европеизмима, односно англицизмима (...) *европеизација у интерној равни...”* (Радовановић, 2003, стр. 240). Наравно да понекад просто подлежемо језичкој моди прихватања и употребе страних речи да бисмо се идентификовали са неком светски престижнијом културом и језиком. Која је то култура и који језик зависи обично од друшвено-културних прилика код нас и, наравно, од односа на међународној сцени и у међународној комуникацији. Али у овом раду неће бити речи о иновирању српског језика позајмљивањем из других језика. Пажња је овде усмерена на лексичке иновације које се темеље на архаизмима, а испољиле су се фреквентније у јавном језику током двадесетак последњих, по много чему за наше друштво превратничких, година. Напомену о друштвеној ситуацији у поменутом периоду сматрамо битном, јер је уобичајено да се озбиљније промене у лексици јављају у време преломних и темељитих промена у друштву.[2] У овом раду ћемо детаљније размотрити само један пример појаве коју смо назвали *архаична иновација*, мада је примера више.[3]

Реч је о предлогу ***зарад(и)*** *са генитивом* који се некако био заметнуо, готово изгубио из употребе, али и из многих речника, граматика,

---

[2] „Можемо закључити да је XVIII век донео преокрет у развоју српске лексике. То је раздобље кад је почео, и у великој мери се извршио, процес европеизације *горњег слоја* речничког фонда. (...) језичка европеизација била је, наравно, у складу с новом културном усмереношћу српског грађанства на аустријском тлу.” (П. Ивић и А. Младеновић, 1986, стр. 103) „Вуковом победом српска култура је у целини стављена на темеље какви су одговарали Србији израслој из устанка (...)” и „у Вуков књижевни језик уграђене (су) и језичке тековине устаничке администрације...” (П. Ивић и Ј. Кашић, 1981, стр. 358).

[3] Један од таквих примера је нова употреба застарелог предлога ***гледе*** са генитивом, у значењу „односно, што се тиче, с обзиром на, у погледу; поводом, у поводу” (Речник МС, 1967, I том, стр. 498, са назнаком ’**заст**’). Колико је нама познато, ни на ову *архаичну иновацију* није у нашој стручној литератури указивано, али је овде не анализирамо јер смо забележили веома мало примера и сматрамо да (још?) није шире распрострањена у стандардном језику. Навешћемо стога ових неколико примера које смо забележили: 1. „*...али и грађани су више него у праву* ***гледе*** *решености да учине све што могу да спрече да им неко ’заклања сунце’, буквално и метафорично*” (Т. Панчић, Ред хот чили паркић, *Време*, бр. 845, 15. март 2007, стр. 35); 2. „*...само се још ТВ БК није нашла у његовом спектру медијске пете колоне* ***гледе*** *утицаја и важности јавног сервиса.”* (Б. Тирнанић, Пандорина кутија, *НИН*, 2. фебруар 2006, стр. 47); 3. „*...но не пада јој на памет да образложи свој став, нити да макар преприча о чему се,* ***гледе*** *тог промашаја, уопште ради.*” (*Културни додатак*, Електронски корпус савременог српског језика — даље ЕКССЈ — сачињен на Математичком факултету Универзитета у Београду); 4. „*...дотле ФЕСТ-ов ’позицијски слоган’ отворено сугерише какав став заузимамо* ***гледе*** *селекторског избора.*” (*НИН* 0202, ЕКССЈ); 5. „*...да последња зрна цуре из њиховог сата, те да Вашингтон очекује помаке* ***гледе*** *сарадње са Хагом.*” (*НИН* 0204, ЕКССЈ). Ваља, међутим, подсетити на то да је на примере обновљене употребе архаизама везаних за традиционалну српску културу и историју већ више пута указивано: „...враћање митског језика у свакодневицу (...) где се користе термини блиски епској поезији” (Бугарски, 1995, стр. 110); „Термини из Другог светског рата *четник* (често проширено у *србочетник, -чки*) односно *уставша* сада се употребљавају као међунационалне погрде; за Муслимане се обнавља стари турцизам *балија*... (Радовановић ред. 1996, стр. 57); „...да ту скоро прогласи како у Србији (...) има, наводно (...) шачица нових *јаничара*” (Бугарски, 2001, стр. 124); „Као потпуно валидан користи се анахронизам *јатак* (...) већ уобичајен израз епске традиције у политичком дискурсу (...), затим *хајдук, ускок (...)*. Фразе и изрази попут *вековних огњишта*, или *угрожене нејачи...*” (лист *Данас, Бетон* — културнопропагандни комплет бр. 7, 28. новембар 2006, стр. I, Београд).

приручника, студија, па чак и из једне монографије о генитиву. Прегледом релевантних извора може се уочити да је овај предлог био постао архаизам или застарела реч, или „ријеч везана за вријеме" (Згуста, 1991, стр. 171), дакле није више била у текућој употреби, али је, наравно, остала део лексикона. Употреба архаизама није неуобичајена у језику. Језик врло често 'меандрира', па се нека лексичка јединица сведе само на употребу као стилски обележена, или бар није забележена после одређеног периода или „сасвим престане да се користи ('изгуби се')" (Згуста, н. д., стр. 170); а онда опет такве речи понекад „бивају 'оживљене' и почињу да се поново често користе, обично, али не и обавезно, с новим смислом" (Згуста, н. д., стр. 172). Наравно да границе између појединих периода нису оштре. Штета је, наравно, што ми немамо савремене, актуелне речнике који напомињу да се нека лексичка јединица престала користити или да није забележена после одређеног периода. Но, оно што у вези са новом употребом предлога **зарад(и)** посебно привлачи нашу пажњу јесу следеће чињенице: 1) овај предлог са генитивом никада није био нарочито учестало употребљаван; 2) у питању је функторска, непунозначна, несамостална реч, а такве речи ређе се 'извлаче' из заборава; 3) данас се **зарад** учестало употребљава у јавном језику — и писаном и говорном; 4) савремена употреба овог предлога има известан нов 'призвук' оних лексема које су обележене ставом говорника[4] и функционише као вид културног, па чак и етнонационалног идентитета (више о ова два појма види у Р. Бугарски, 2005, стр. 67 до 77).

I. Пођимо редом. Да бисмо се обавестили о старијој употреби предлога ***зарад(и)*** са генитивом, прегледали смо неке релевантне речнике, граматике, приручнике, монографије и одговарајуће научне радове. Укратко ћемо изложити налазе.

У Вуковом **Српском рјечнику** из 1818 (издање о стогодишњици смрти, 1964, Просвета, Београд) на стр. 211 стоји само:" **заради** (за ради), um — tvillen, ob, propter, per: *заради Бога*". Исти текст налази се и у **Српском рјечнику** из 1852 (исти повод, година, издавач и место), I том, стр. 281. У делу **Србска синтакса** Ђуре Даничића (У Београду, У Државној штампарији, 1858), у опису другог падежа са предлозима појављују се, поред осталих, предлози **због** — „значи узрок нечему" (стр. 169—170) и **ради** — „С овим предлогом реч у другом падежу показује да се што ради маређи за оно што сама значи" (стр. 292—293), али се уопште не помиње предлог **зарад(и)** (као ни **(по)ради**). **Рјечник ЈАЗУ** констатује: „***ZARAD, zarad***, *praep. s gen. isto što* ***zaradi****, od čega je i postalo otpadanem glasa* ***i*** *u otvorenom slogu (…) (vidi* ***zaradi****)*". Наводи се, затим, преко тридесет потврда из старије литературе и народних песама; у већини тих примера предлогом **зарад** са генитивом остварује се узрочно значење (види на стр. 338, дио 21, св. 90, год. 1974). На следећој, 339. страни, обрађен је облик **заради**, за који се каже „*praep. s gen. isto što* ***zbog, radi***; *od toga*

[4] „Категорија лексема обиљежених ставом говорника" термин је Д. Шипке (Šipka, D. 1998, стр. 75).

*drugoga prijedloga i postalo je postavlanem preda n prijedloga **za**, koji mu značene pojačava. ispor. **poradi**.*" Следи затим велики број потврда које су груписане у две целине: „а) *уопће*" — у којој се налазе примери *са **заради*** у значењу и циљног **ради** и узрочног **због** наведени из дефиниција овога предлога у Микаљином, Хабделићевом, Бјелостенчевом, Витезовићевом, Стулићевом, Вуковом и Даничићевом речнику; „б) *s gen.*" — у којој је наведено преко тридесет примера **заради** са генитивом из старије литературе и народних песама, углавном у узрочном, али и у значењу намере, циља (мада мањи број примера). У **Граматици хрватскога или српскога књижевног језика** Т. Маретића (треће, непромењено издање, Матица хрватска, Загреб, 1963) посматрани предлог помиње се у поглављу о генитиву с предлозима као један од сложених предлога (стр. 574) и у набрајању предлога с генитивом који служе за „za izricanje *uzroka* (…) *od, pored* (rijetko), *radi* (poradi, **zaradi**), *s, zbog*…" (стр. 576). Од наведених предлога само се за предлог **заради** не даје пример.

Потврду невелике учесталости употребе предлога **зарад(и)** у периоду превирања, започињања и утемељивања вуковског типа стандардног српског језика налазимо и у опису језика двају значајних интелектуалаца тога доба — Доситеја, који је „смело и на велика врата увео народни језик у српску књижевност" (П. Ивић и А. Младеновић, 1986, стр. 92), и Јована Хаџића, који је био припадник „првог поколења писаца које се у целини определило за књижевни језик на основици народног" (П. Ивић и Ј. Кашић, 1981, стр. 336). Исцрпна анализа М. Сучевића **Језик у делима Доситеја Обрадовића** (Сучевић, 1914) садржи и поглавље о предлозима (и везницима), али се међу предлозима уопште не помиње предлог **зарад(и)** (мада се помињу у узрочном значењу предлози *због, ради, из* са генитивом). У значајној студији **Језик Јована Хаџића** (Суботић, 1989) наводи се да „*Узрочне конструкције са генитивом* Хаџић изражава предлозима /због/, /од/, /из/ и /с/. Предлог /ради/, за разлику од многих писаца 19. века па и Вука (...), код којих је /ради/ синонимично са /због/ дакле, такође, узрочно, Хаџић има једино са значењем циља.(...) Уз облик /ради/, Хаџић има спорадично и /поради/" (стр. 175) — нема, дакле, уопште **зарад(и)**. Исти су налази — употреба предлога *од, из, због* са генитивом у узрочном значењу, а „конструкције с предлогом *ради* (...) за означавање циљности вршења неке радње", предлога **зарад(и)** нема — изнети и у раду **Прилог проучавању језичке проблематике прве половине XIX века** (Кашић, 1970, стр. 256). У поменутом раду су анализирана „приватна писма, намењена појединцу или уском кругу читалаца (...) која садрже многе особине разговорног језика (...) па је материјал који она пружају веома интересантан за утврђивање оних језичких појава које се могу уврстити у особине *просечног језика*" (н. д. стр. 1). Ни у трима монографијама Ј. Јерковића — **Језик Јакова Игњатовића** (Јерковић, Ј. 1972), **Језик Богобоја Атанацковића** (Јерковић, Ј. 1976) и **Језик Љубомира Ненадовића** (Јерковић, Ј. 1981) — није констатована употреба предлога **зарад(и)** с генитивом. Код сва три писца се, иначе, констатују генитивне синтагме са предлозима *због* и *ради*, а код Б.Атанацковића и *поради*.

II. Може се рећи да је у првој половини XX века овај предлог све мање употребљаван.[5] Наравно, он је у неким речницима, граматикама и нормативним приручницима и даље бележен или помињан као део укупног лексичког и граматичког инвентара, понекад и са ознаком 'застарело', а понекад само као алтернативна могућност (обично у загради) уз предлоге *због* и *ради*. Тако, на пример, у **Речнику српскохрватског књижевног и народног језика** (књига VI, стр. 329, САНУ, Београд, 1969) стоји да је „**зарад (...)** *предл. (с ген.) в. заради*", наводи се затим десетак примера из нешто старије литературе, али и два устаљена израза „***зарад мене*** (*нас* итд.) — *што се мене (нас итд.) тиче (у обртима којима се казује незаинтересованост онога који је у питању, немешање, неспречавање) (...).* ***зарад себе*** (***отићи, изаћи*** и сл.) **покр**. *ради свршавања нужде.*[6] При обради облика **заради** каже се „*предл.(с ген.) в. ради* **1.** *за исказивање намере, циља, намене* (...). **2.** *за исказивање узрока, мотива, разлога; због.*" Међутим, већ у Матичином **Речнику српскохрватскога књижевног језика** (књига друга, стр. 203, Нови Сад—Загреб, 1967) само се врло кратко за **зарад** каже „*предл. с ген. = заради, ради.*" затим се даје само један пример; код **заради** стоји „*предл. = зарад.*" и опет само један пример. Обимна и примерима (често архаичним) веома богата двотомна граматика Михаила Стевановића **Савремени српскохрватски језик I** (**Граматички системи и књижевнојезичка норма** — Увод, Фонетика, Морфологија) и **Савремени српскохрватски језик II** (**Граматички системи и књижевнојезичка норма** — Синтакса), која је деценијама третирана као најпотпунија нормативна граматика и била (и остала) универзитетски уџбеник, у поглављу Морфологија, у одељку Предлози, у инвентару предлога којима се означава" в) **узрок**: *са, од, из, због*; (...) г) **циљ или намера**: *ради, по, за*;" (**Савремени српскохрватски језик I**, треће издање, Научна књига, Београд, 1975, стр. 380), уопште не помиње предлог **зарад(и). Савремени српскохрватски језик II**, Синтакса (друго издање, Научна књига, Београд, 1974, стр. 257—262) садржи доста обиман одељак посвећен генитивним синтагмама „**с предлозима**: *због*, *ради* и *услед*". Сврха разматрања у том одељку је да се укаже на то да треба „разграничити значење узрочног предлога *због* и предлога за циљ *ради*, иако се у језичкој пракси ова два предлога толико често употребљавају један у значењу другог (...)", на пример врло широка употреба „предлога **ради** (као и сложених **заради** и **поради**) у значењу предлога *због*" (стр. 257), дакле у узрочном значењу. Предлог **заради** помиње се овде само као варијанта, сложени предлог од предлога *ради*. Наведен је велик број примера са предлогом *ради* у узрочном и у циљном значењу, а само један пример употребе предлога **заради** (у значењу

---

[5] Претпостављамо да је један од основних разлога што је М. Ивић у свој **Квестионар за употребу падежа у савременом српскохрватском књижевном језику** (*Зборник за филологију и лингвистику*, XIV, 1, стр. 159—170, Нови Сад, 1971) уврстила (под бројем 146), као конкурентне по облику, а истозначне, предлоге „*ради, заради, поради*" да би, на основу ексцерпције из савремених стандарднојезичких извора, проверила већ готово општеважеће мишљење о ретској употреби, односно архаичности облика *заради и поради*.

[6] У војвођанским, бачким и банатским, говорима и данас је (поред наведене) веома жива кострукција *зарад чега* — у значењу *због чега, зашто*.

циља): „*Пошаље неколика човека у Цариград* ***заради мира***” (стр. 261). Карактеристично је да се и у **Gramatici hrvatskosrpskoga jezika** autora Brabec—Hraste—Živković (V, neizmijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1963) предлог **заради** само региструје, без примера и коментара, као један од сложених предлога са генитивом (нав. дело, стр. 225). Овај предлог је на готово исти начин третиран у **Priručnoj gramatici hrvatskoga književnog jezika** Eugenije Barić i grupe autora (Školska knjiga, Zagreb, 1979), као и у **Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance** Pavice Mrazović i Zore Vukadinović (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci — Dobra vest Novi Sad, 1990, str. 338).

Први рад у којем је у првом плану био семантички аспект каузалности, а који се није бавио појединачним узрочним конструкцијама, него системом узрочних конструкција с предлозима *због, од, из* са генитивом, *као најчешћим конструкцијама* (истицање М. Ј.) „помоћу којих се обележава узрок у нашем савременом књижевном језику”, објављен је 1954 (Ивић, М. 1954). Из тога рада посредно можемо закључити о незнатној употреби, као и маргиналности конструкције предлога **зарад(и)** са генитивом у узрочном значењу у књижевном језику тога времена. У опсежној и, са становишта приступа, метода и уочавања правца „и захвата иновационог процеса” у развоју српскохрватског система предлошких конструкција, веома важној студији **Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику** (Ивић, М. 1957—1958) међу предлошким конструкцијама са генитивом не помиње се **зарад(и)**;[7] за означавање *узрока* наводе се предлози „(*од, из, због* и сл.),” а за означавање *сврхе „(ради)”* (стр. 144). Ни у монографији **Значења и синтакса српскохрватског генитива** (Фелешко, 1995 /1970/), мада постоји обимно поглавље *Генитив у предлошко-падежним конструкцијама* (стр. 77—163) не помиње се предлог **зарад(и)**. Исцрпна и по много чему узорна монографија **Jezik i stil Iva Andrića** (Станојчић, 1967),[8] у поглављу *Синтагме са значењем узрока и циља*, одељак *Генитивске синтагме с предлозима*, бележи у Андрићевом језику предлоге *од, због, ради, из, без, око, с/са*; предлога **зарад(и)** нема.

Предлог **зарад(и)** не помиње се ни у **Граматици српског језика** (Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе) Ж. Станојчића и Љ. Поповића (друго, прерађено издање /прво издање објављено 1989/, Завод за уџбенике и наставна средства Београд — Завод за издавање уџбеника Нови Сад, 1992) нити у табели у којој су наведени „најважнији (не сви!) предлози уз поједине падеже” (стр. 283), нити међу предлошко-падежним конструкцијама са узрочним (стр. 277) и циљним (стр. 278) значењем.

Књига **Uzročno semantičko polje** (Kovačević, 1988), посвећена „узрочним синтаксичким конструкцијама српскохрватског језика, анализира-

---

[7] Ваља напоменути да ауторка наглашава да „Циљ рада није да се побројe и појединачно испитају **све** (истицање М. Ј.) предлошке везе у свим њиховим могућим реализацијама већ да се, утврђивањем основних значењских типова које обухвата једна предлошка конструкција, одреде њени односи у оквиру система.” (стр. 142).

[8] Ову монографију помињемо због изузетне књижевне вредности Андрићевих дела, као и језика и стила којим су написана, и утицаја који су имала на развој наше књижевности и српскохрватског језика.

ним првенствено са семантичке стране" (стр. 7), комплексном (и компликованом) анализом, спроведеном на богатом корпусу, обухвата и падежне конструкције као „најзначајније језичке јединице у узрочном семантичком пољу" (стр. 239). Предлог **зарад** помиње се овде на три места у по једном примеру узетом из новинских текстова (види стр. 145, 177 и 185). За нашу анализу индикативна су следећа запажања: „У данашњем српскохрватском језику све се чешће у свим дијеловима употребе узрочног *због* почињу употребљавати генитивни приједлози *ради, зарад* и *поради*... (...) Приједлог *ради*, иако без логичких и језичких упоришта, 'аналошки' се усталио и у узрочној (не само циљно-узрочној) употреби, а *поради* и *зарад* све се чешће употребљавају нарочито у новинарском језику и у узрочном и у циљном значењу..." (стр. 184).

Новије (од 1945. до 1995) унутрашње промене у стандардном српском језику детаљно и прегледно су описане и објашњене, уз означавање главних тенденција у тим променама, у књизи **Српски језик на крају века** (Радовановић ред. 1996). У поглављу ове књиге *Морфологија, синтакса и фразеологија* (стр. 111—141) аутор Ж. Станојчић, представљајући „промене језичких црта (...) у (ограниченом) сегменту морфологије и синтаксе, углавном" (стр. 112), не помиње предлог **зарад(и)**, али говорећи о „сфери генитивских предлога, у допунама глаголима (нпр., са значењем узрока, циља и др.)" (стр. 130) наводи да се „у модерном језику показује тренд губљења многих предлога. Тако је данас све ређа употреба предлога ***ради*** (+ген.), дакле: *отишао је у бању ради лечења — отишао је у бању због лечења*" (стр. 130). Примери са употребом предлога **зарад** које смо прикупили и које ћемо на следећим страницама навести поткрепљују ову констатацију, али и потврђују да предлог *ради* не бива замењен само предлогом *због*, него — све чешће — значењски амбивалентним предлогом **зарад**.

Предлог **зарад(и)** наводи се у списку сложених предлога које „чине спојеви два предлога „(стр. 139) у до сада по проблематици коју обрађује најобимнијој, најкомплетнијој и по приступу најмодернијој књизи **Творба речи у савременом српском језику**, Први део — Слагање и префиксација (Клајн, 2002, Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ — Матица српска, Београд).[9]

Најновија и до сада, по дубини захвата, ширини и начину обраде, најрепрезентативнија **Синтакса српског језика: проста реченица** ауторског тима П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић и Б. Тошовић, а у редакцији академика М. Ивић (Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд, 2005) падежној проблематици посвећује готово 200 страна у поглављу чији је аутор И. Антонић — **Синтакса и семантика падежа**; ту се у одељку о генитиву предлог **зарад(и)** не помиње, што опет објашњавамо ретком употребом овога предлога у изворима који су послужили као основа за анализу. Две нормативне напомене — једна у вези са генитивом индиректног („пасив-

[9] Други део ове књиге: *Суфиксација и конверзија* објављен је 2003. у Београду; издавачи су исти.

ног”) узрока типа разлог или повод, а друга у вези са интенционалним (намерним) генитивом — указују на актуелност проблема „мешања” узрочног *због* и циљног *ради* који постоји деценијама: 1. „...генитив с предлогом РАДИ (место ЗБОГ) употребљен с каузалним значењем сматра се супстандардним. Нпр. Изостао је! РАДИ *болести*, (треба: Изостао је *ЗБОГ болести*...” (н. д., стр. 167—168); 2. „Отпутовао је у Београд *ЗБОГ испита*. → Отпутовао је у Београд *ДА би полагао испит*./ — Модел с предлогом ЗБОГ место РАДИ у оваквим случајевима дуго је сматран супстандардним. Данас је, међутим, веома раширен, и више му се не може оспоравати статус стандардне форме. Ипак би га ваљало избегавати у оним доменима стандардног језика који захтевају стилску перфекцију” (стр. 170). Наводимо ово зато што сматрамо да је и оваква ситуација допринела ширењу употребе предлога **зарад** са генитивом као конструкције која се јавља у оба ова значења, па и у случајевима у којима се не може сасвим прецизно одредити о којем се значењу ради (види листе примера које се наводе у следећем одељку).

III. На почетку овога рада смо већ констатовали да је данас у јавном језику употреба архаичног предлога **зарад** (али не и **заради**) са генитивом веома учестала.[10] Већ почетком деведесетих година, у текстовима и иступањима понеких интелектуалаца у новинама, на радију, на телевизији или на јавним скуповима, могао се запазити само по неки пример употребе овога предлога. У први мах је та употреба звучала помало необично, архаично, али и као лични манир идентификације појединаца са новим духом времена. Убрзо се употреба предлога **зарад** проширила и на вести и извештаје, затим на разне друге медијске жанрове, као и на колоквијални језик и постала језичка мода. Томе је, свакако, поред ауторитета јавних личности које су се овим предлогом користиле, допринео ауторитет масовних медија у пропагирању друштвено-културних, па и језичких образаца и модела, као и драж новог а архаичног које употреби те лексичке јединице даје и нијансу етнокултурног идентитета. У социолингвистичкој теорији се такав поступак којим елита намеће нове језичке навике[11] назива „постепеном променом одозго” (Р. Бугарски, 2005, стр. 144). Али, како смо већ напоменули, очито је да разлози ширења употребе предлога **зарад** нису само социолингвистички, него и чисто граматички.

Да бисмо поткрепили констатацију о знатној учесталости предлога **зарад** у савременом стандардном језику, навешћемо већи број примера прикупљених из различитих масмедијских извора и из већ помињаног Електронског корпуса.[12]

---

[10] Овај рад, наравно, не покрива изворима и примерима читав простор стандардног српског језика, нити претендује на свеобухватност и исцрпност у анализи посматраног проблема. Примери су бележени по принципу случајног узорка из штампе, са радија и телевизије београдског и новосадског културног простора и, као што је већ напоменуто (види напомену 3), узети су и из ЕКССЈ.

[11] Исти поступак се односи и на већ помињану нову употребу архаичног предлога **гледе** са генитивом.

[12] Види напомене 3 и 9.

Примери из средстава масовне комуникације

1. *...али ће успоставити континуитет са србистиком и неће, као што је досад чинила, радити у корист штете српског народа, негирајући властиту историју* ***зарад*** *туђих интереса.* (*Србистика, Serbica*, год. 1, бр. 1, Друштво за обнову србистике — Центар Приштина, 1998, стр. 86)

2. *Ако нисмо врста рогате стоке него врста нације, сваки Србин који пристане да ћути* ***зарад*** *сопствене сигурности, сваки грађанин који се сложи да је над Славком обављена национална правда, мртав је једнако као и он.* (НИН, 28. 12. 2003, стр. 15)

3. *... и врхушка Савеза војвођанских Мађара, са Јожефом Касом на челу, обогатила се на рачун својих сународника, тргујући њиховим интересима и интересима Војводине,* ***зарад*** *својих личних. (Политика, 19. октобар 2005, стр. 6)*

4. *... још пре пола деценије нешто сам узгредних критичких речи изговорио и написао* ***зарад*** *неких крајње мрачњачких аспеката Николајевог дела (...) ... таљигаћемо даље тупо чекајући неки нови камен у неки нови прозор,* ***зарад*** *нових и старих Светаца... (Дневник, 21. мај 2006, стр. 9)*

5. *... како и на кога се тај новац троши, као и одмах додато оправдано питање:* ***зарад чега*** *се троши?* (...) *...тек онда када се они сете свих 'звона' која су вапила и звонила* ***зарад*** *помоћи и болница... (...) заборављајући да су већ једном изневерили оно* ***зарад чега*** *су били доведени на власт. (Дневник, 25. децембар 2005, стр. 4)*

6. *... који очигледно сматрају да нема ничег спорног у податку да су неки од њих,* ***зарад*** *редовног присуства на седницама или макар у чувеном скупштинском ресторану...* (...) *Притом се Стевић дрско запитао треба ли да,* ***зарад*** *уштеде, укинемо посланике из унутрашњости...* (*Дневник*, 25. децембар, стр. 4)

7. *... Милош је — онако испод гласа — говорио о светковинама цвећа и о драми латица руже која у тонама гине* ***зарад*** *две или три капи парфема.* (*Грађански лист*, 30. септембар 2006, стр. 8—9)

8. *... Јовановић има прилику да покаже да ли 'грађанске' партије могу да* ***зарад*** *остварења свог циља жртвују догматичност...* (*НИН*, 20. 4. 2006, стр. 71)

9. *...Најпоузданији сведок тог увиђања је факат употребе назива партонимијских ентитета* ***зарад*** *указивања и на неке друге појаве из животне свакодневице дате говорне средине.* (*Зборник МС за славистику*, бр. 70, стр. 17, Н. Сад, 2006)

10. *УДАВИ ПИТОНА* ***ЗАРАД*** *ПРОДАЈЕ* (наслов текста, *Дневник*, 2. август 2005, стр. 22)

11. *... Ту највећу одговорност сноси премијер Војислав Коштуница који би најзад,* ***зарад*** *будућности ове земље, морао да се јасно огради од таквог понашања радикала.* (*Дневник*, 12. март 2006, стр. 4)

12. *...Наиме, Басара тврди да сам,* ***зарад*** *своје политичке неутралности (што је тачно) писао у Милошевићевом папирнатом сенкруту званом 'Политика'...* (*НИН*, 5. јули 2007, стр. 46)

13. ...*Оквирно се могу одредити две групе сајбер педофила, они који само дистрибуирају дечју порнографију за новац и они који се окупљају и* ***зарад*** *свог 'уживања' међусобно је размењују.* (*Време*, 8. фебруар 2007, стр. 67)

14. ... *Гвинет, што је тако атипично за звезде, напросто не жели да* ***зарад*** *каријере буде лоша мајка...* (*Дневников суботњи додатак — ТВ дневник*, 9. децембар 2006, стр. 4)

15. ... *Да, зато што би* ***зарад*** *ефикаснијег и бржег споразумевања требало прилагодити језик околини у којој се налази.* (Анкета /писмена/ спроведена у марту 2006. на Фил. фак у Н. Саду за научни пројекат 'Говор Новог Сада', одговор студента II год.)

16. ... *Говоримо чисто* ***зарад*** *ситуације и свега тога... (Радио Београд, Емисија за младе*, март 2006, непосредан говор младог госта у емисији)

17. ... *Не можете* ***зарад*** *њега да занемарите већину.* (*ТВ 'Пинк'*, 19. јуни 2006, учесница у емисији 'Замка')

18. ...*А* ***зарад*** *овог угодног недељног поподнева* (...) *позвали смо у госте Невену и Јелену Вучо...* (*ТВ Војводина, Недељно поподне*, 5. 11. 2006)

19. ... *Многи на евиденцији су* ***зарад*** *социјалног осигурања и неких других права...* (*Радио Београд, Вести*, 7. 11. 2006)

20. ...*Само да вам кажем да знате* ***заради*** *јавности да ће ова коалиција победити на изборима.* (*ТВ Београд*, емисија 'Торањ', 18. 11. 2006)

21. ... *Ми данас* ***зарад*** *гледаности,* ***зарад*** *пара,* ***зарад*** *пуно тога* (...) *нудимо модел таквог понашања.* (*Радио Београд, Емисија за младе*, 6. 12. 2006)

22. ... *У неравноправној борби против пилећег памћења и* ***зарад*** *поучног сећања...* (*Радио Београд*, 17. 2. 2007)

23. ... *у којој мери недостају оваква сусретања, пре свега* ***зарад*** *отимања од заборава једног времена, простора, људи...* (Радио Београд, Емисија 'Доживети стоту', 10. 2. 2007)

Примери из ЕКССЈ корпуса

Из ЕКССЈ корпуса, у коме се налази 85 примера предлога **зарад** са генитивом, навешћемо тридесетак примера, водећи рачуна да буду заступљени примери употребе овога предлога у сва три основна значења: *узрока* и *разлога, циља* и *намере*, и *узрока* и *циља* истовремено.

1. *Човек коме су у једном тренутку,* ***зарад*** *моћи и новца којим је располагао, указиване краљевске почасти.*

2. *Нисам видела разлог да* ***зарад*** *каријере немам децу и породицу.*

3. *Вероватно се догађа да се два крда великих сурлаша сукобе* ***зарад*** *неке лепе слонице.*

4. *Хоће ли се* ***зарад*** *тог скандала нешто догодити?*

5. ...*уздигну на ниво посебне врлине, не* ***зарад*** *своје симпатије према дотичној склоности већ да би је приказали као друштвено пожељно понашање...*

6. *Међутим, Јунг није* ***зарад*** *Фројда желео да се одрекне Ничеа, којег је проучавао целог живота...*

7. *Милан Стефановић Кића на свој захтев је отишао у пензију* ***зарад*** *љубави према сликању.*

8. *Али, иако се учешће на такмичењу плаћа, жеља за надметањем је нешто* ***зарад чега*** *се труд 'исплати'.*

9. *А* ***зарад чега*** *бити бесмртан у свету без страсти...?*

10. *...а Балкан је за ово најбољи пример. Уприкос бројним границама и конфликтима око тих граница* ***зарад*** *територија...*

11. *Ради 'добре приче' често се користе врло сумњива открића и подстиче опште неповерење јавности, искључиво* ***зарад*** *нарцисоидне демонстрације сопствене моћи.*

12. *Шеф државног Прес центра у Бујановцу, Зоран Тодоровић, мишљења је да 'ове приче,* ***зарад*** *боље будућности, треба дефинитивно заборавити'.*

13. *У 'припремном' периоду за Други светски рат у Немачкој су стварани маршеви* ***зарад*** *покретања маса у сулуди поход.*

14. *...више* ***зарад*** *приче о колутту дима који сам, за својом душом, могао послати у небо...*

15. *Изгубили смо тиховања* ***зарад*** *славе овога света, подсећа Светлана Велмар-Јанковић својим 'Светилником'...*

16. *Било је то безразложно, савршено бесциљно учење, учење* ***зарад*** *учења...*

17. *...установљавање вертикале између духовне прошлости и баштине и савременог стварања* ***зарад*** *успостављања нових вредности и изналажења нових изражајних могућности.*

18. *...затим злоупотреба националног осећања и жртвовање аутономије грађанина* ***зарад*** *'највећих националних циљева'* (хрватски етноцентризам и српска херојска...)

19. *Ради (****зарадi****) мира у кући није хтео ништа да каже.*

20. *... а шта машта или лаж, то није још нигде у новинама ни на телевизији разјашњено. Па нека нам Бог помогне, макар се* ***зарад*** *тог циља жртвовало нешто и од литерарне маштовитости.*

21. *Док филм открива персоналност, ТВ је убија* ***зарад*** *добре слике...*

22. *... а Теразијама гурали и међусобно отимали око векне хлеба (снимци који су обишли свет '93. године) нису на реку одлазили* ***зарад*** *одмора и евентуалног спорта, већ су на њој ловили ручак.*

23. *Али они морају већ једном схватити да је безосећајно стварање сиромаштва,* ***зарад*** *умножавања профита, узрок крвавих револуција...*

24. *Нисам видела разлог да* ***зарад*** *каријере немам децу и породицу.*

25. *... као да поезија треба да буде чардак ни на небу ни на земљи — немушта, муцава,* ***зарад*** *испразног естетизма и књижевности која никога не иритира.*

26. *Срби су се тад одрекли сопствене државе* ***зарад*** *нове, јужнословенске заједнице.*

27. *...бавила сам се фризерско-козметичарским послом. Нисам га напуштала* ***зарад*** *слика.*

28. *Управо* ***зарад*** *тог расположивог поља слободе вредно је живети, трудити се и пашћити се у животу.*

29. *Пријатељи вам нису оно што су били па се у то име може десити да изгубите пријатељство* ***зарад*** *љубави.*

30. *... али ми остајемо с утиском да је русвај направљен само* ***зарад*** *медија.*

31. *... читаве литаније жалби и питања, од којих се већина бави наводним тежњама Србије да* ***зарад*** *других жртвује сопствене интересе...*

32. *... да би задовољили своју радозналост, због посебних склоности или из навике, а не* ***зарад*** *политике и грађанске свести.*

33. *Уверен да* ***зарад*** *истине морамо постати индиферентни према бићу стварности, аутор се окреће...*

IV. Можемо закључити да је нова и учестала употребе предлога **зарад** (али не и облика **заради**) са генитивом неспорна и да је резултат коинцидентног деловања социолингвистичких околности и семантичко-синтаксичких карактеристика — нарочито поливалентности те конструкције, која јој је омогућила функцију амалгама или неутрализатора *узрочног због* и *циљног ради* са генитивом; томе је додатно допринела и тенденција повлачења, све ређе употребе, предлога *ради*.

Нови Сад

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА[14]

Бугарски, Ранко (1995), *Језик од мира до рата*, Друго допуњено издање, Библиотека XX век, Београд.

Бугарски, Ранко (2001), *Лица језика, Социолингвистичке теме*, Библиотека XX век, Београд.

Бугарски, Ранко (2005), *Језик и култура*, Библиотека XX век, Београд.

Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, „Svjetlost", Sarajevo.

Ивић, Милка (1954), *Узрочне конструкције* **због, од, из** у савременом *књижевном језику*, Наш језик, В /нова серија/, 5—6, 186—194, Београд.

Ивић, Милка (1957—1958), *Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог, XII, 1—4, 141—166.

Ивић, Павле (1966), *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, Поговор, Српски рјечник (1818), фототипско издање, Просвета, Београд..

Ивић, Павле и Јован Кашић (1981), *О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године*, Историја српскога народа, V-2, СКЗ, Београд.

Ивић, Павле и Александар Младеновић (1986), *О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804*, Историја српског народа, IV-2, СКЗ, Београд.

Јерковић, Јован (1972), *Језик Јакова Игњатовића*, Матица српска, Нови Сад.

Јерковић, Јован (1976), *Језик Богобоја Атанацковића*, Матица српска, Нови Сад.

Јерковић, Јован (1981), *Језик Љубомира Ненадовића*, Матица српска, Нови Сад.

Кашић, Јован (1970), *Прилози проучавању синтаксичке проблематике прве половине XIX века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XIII/1, 263—272.

Kovačević, Miloš (1988), *Uzročno semantičko polje*, „Svjetlost", Sarajevo.

Радовановић, Милорад ред. (1996), *Српски на крају века*, Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, Београд.

[14] Библиографски подаци о речницима, граматикама и приручницима навођени су у тексту.

Radovanović, Milorad (2003), *Srpski jezik na početku milenijuma: inventar eksternih i internih pitanja*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderbad 57, Wien.

Stanojčić, Živojin (1967), *Jezik i stil Iva Andrića (Funkcije sinonimskih odnosa), Monografije, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd*.

Суботић, Љиљана (1989), *Језик Јована Хаџића*, Матица српска, Нови Сад.

Сучевић, Милован (1914), *Језик у делима Доситеја Обрадовића*, Извештај српске прав. велике гимназије Ср. Карловачке за школску годину 1913/1914, књ. 55. — година 62, У Срем. Карловцима, Српска манастирска штампарија.

Фелешко, Казимјеж (1995), *Значења и синтакса српскохрватског генитива*, превод са пољског *Г. Јовановић, Матица српска — Вукова задужбина — Орфелин, Нови Сад — Београд.*

Šipka, Danko (1998), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad.

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О УНУТРАШЊИМ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈАМА ПЧИЊСКОГА ГОВОРА*

МАРИНА ЈУРИШИЋ

UDC 811.163.41'282'366

Кратак садржај. У говору Горње Пчиње идући од истока према западу смањује се број сврљишко-заплањских особина. То се показује пратећи место акцента, облик личних зам. 1. и 2. лица мн. у ном., множ. дативске енклитике за 3. лице, чланску морфему, аорист у 2. л. мн. и радни глаг. придев глагола са основом ИТИ.

Кључне речи: пчињски говор, сврљишко-заплањске одлике, диференцијација говора, прозодија и морфологија.

0. Још је професор Павле Ивић, износећи запажања о говору села Радовница на крајњем југоистоку Србије, приметио да је овај говор на неки начин прелазан, односно да има сврљишко-заплањску основицу на коју је накалемљен известан број јужноморавских црта.[1] Истраживањем језика горњопчињских села, дошла сам да закључка да ово запажање свакако важи и за говор Пролесја и Црвеног Града, док је говор Голочевца, Кућуре, Леснице и Трнице за нијансу ближи призренско-јужноморавској групи. Села на југозападу Пчиње, ближа Врању (Шаинце и Шапранце), могу се пак у потпуности сматрати јужноморавским говорима.[2] Дакле, у Горњој Пчињи није тешко приметити да се од истока према западу смањује број сврљишко-заплањских језичких карактеристика, као и то да је говор западних села призренско-јужноморавски.

0.1. Приличан је број језичких особина које раздвајају пчињски говор на бар две целине. Овом приликом поменућу само неке од њих (оне најупадљивије, које и нелингвисти најпре уоче): место акцента, личне заменице 1. и 2. лица множине у номинативу (*ми*, *ви*), множинске дативне енклитике за 3. лице (*ги*, *им*, *ни*), чланска морфема, аорист у 2. лицу множине, глаголи са основом ИТИ у мушком роду једнине радног глаголског придева.

---

* Овај прилог резултат је рада на пројекту 148001 — *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

[1] Уп. Павле Ивић, *О рефлексима слоговног л у призренско-тимочкој дијалекатској области*, Изабрани огледи III. Из српскохрватске дијалектологије. Ниш, Просвета, 1991, 210—211.

[2] У даљем раду за наведене пунктове употребљаваћу скраћенице: Голочевце (Г), Кућура (К), Лесница (Л), Пролесје (П), Радовница (Р), Горња Трница (Т), Црвени Град (ЦГ), Шајинце (Ш) и Шапранце (Шп).

1. У горњопчињском говору акценат је, као и у осталим призренско-тимочким говорима, експираторан и може стајати на свим слоговима у речи (почетном, средишњем, завршном). Место акцента одговара старијој акцентуацији. Међутим, у једном делу Горње Пчиње (Шп, Ш), акценат се преноси за један слог према почетку речи у извесним случајевима. Ово интересантно одступање одавно је забележено у Врању и његовој околини,[3] а затим и у Алексиначком Поморављу.[4] Дакле, потпуно је очекивано да на крајњем западу пчињске територије наиђемо на померање акцента са отворене ултиме (слично ономе у Врању), а да тога померања према истоку буде све мање (К, Г, Т, Л, Р, П, ЦГ). Такође је занимљиво да се у свим поменутим местима, у којима акценат није померен са последњег отвореног слога, спорадично срећемо са појавом да исти информатор каже и *де̏ца* и *деца̀*, вероватно под утицајем урбаног врањског говора, коме су сви мање или више изложени.

Тако је, на пример, у Ш и Шп извршено преношење акцента са отворене ултиме у речима као што су: *ко̀ња*, *ку̀ма*, *по̀па*, *бу̀а*, *вдшка*, *же̏на*, *змѝја*, *лджа*, *о̀фца*, *о̀са*, *пче̏ла*, *рђа*, *свѝња*, *ве̏дро*, *ињѐздо*, *де̏те*, *ја̀јце*, *у̀ста*; *о̀на*, *о̀но*, *о̀ни*, *о̀не*; *мо̀ја*, *тво̀ја*, а у другим пунктовима оно је спорадично и његова фреквентност зависи од тога колико је информатор био подложан утицају урбаног врањског говора и медија.

Акценат је такође пренет са последњег слога у облицима презента, футура и перфекта глагола у западним деловима Горње Пчиње: *пе̏че*, *се̏ди*, *ћу̀ти*; *ће да̀деш*, *ће дрѐжи*; *до̀шја*, *ѝшле*, *отѝшла* и сл. При том је једна занимљивост везана за радни глаголски придев мушког рода једнине: облици без *-ə-*, тамо где су обичнији ликови типа *ишдја* (ЦГ, Р, П, Т, Л, Г, К), готово се редовно чују са акцентом на последњем слогу — *ишја̀*, док то у Шп и Ш никада није случај — *ѝшја* (уп. т. 6). У облицима аориста акценат је доследно сачуван на последњем слогу (када му је тамо место) на целој испитиваној територији: *ја̀ бидна̀*, *ја̀ видо̀*, *ја̀ ито̀*, *ја̀ рекна̀*, *о̀н дође̏* и сл. Постоји ипак једна тенденција у облицима аориста која издваја крајњи исток од преосталог дела Пчиње: акценат у облицима 2. и 3. л. јд. тежи да се нађе на финалном слогу и уједначи са 1. л. јд. у примерима типа: то̀ј *написа̀* ли све̏?; па ти̏ *изатка̀* ли?; ко̀лко *нашари̏*? (ЦГ) и слично.

2. У 1. и 2. лицу множине личних заменица обични су облици *ние* и *вие* на крајњем североистоку Горње Пчиње (посебно у говору старијег становништва). Овде се спорадично могу чути и *ни*, *мие* док су форме *ми*, *ви* очигледно млађе. На преосталом простору Горње Пчиње једино се среће *ми* и *ви*.

---

[3] Уп. Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела Александра Белића, IX том, Београд, 1999, 212—215.

[4] Павле Ивић у свом *Извештају* наводи слично преношење акцента у Тешици код Алексинца, сматрајући при том да географски моменат искључује врањски утицај (Павле Ивић, *Извештај о дијалектолошкој екскурзији по ужој Србији октобра 1959*, Годишњак Филозофског факултета, књ. IV, Нови Сад, 1959, 397—400). Недељко Богдановић, међутим, јаку досељеничку струју из врањског краја сматра незанемаривим „подстицајем" на поменуто акценатско преношење у Алексиначком Поморављу (Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXXIII, 1987, 136).

Примери: *ни̏е* по њи̏м и̏демо; а *ни̏е* смо Радо̀вница; а *ни̏е* смо били̏ ше̏сат; а *ни̏е* чети̏ри оста̀домо (Р), *ни̏е* не зна̀јемо; *ни̏е* смо љу̏ди ста̀ри; *ни̏е* га ви̏камо трпѐза, а *ви̏е* наста̀лче; а по̀сле *ви̏е* ру̏чете; *ви̏е* очисти̏те ку̏ћу; *ви̏е* шумкари̏те ра̀њите, а *ни̏е* ра̀њимо сви̏те (ЦГ), што ће ка̀жете *ви̏е* но̀во? (Р); дѐве[т] деца̀ смо били̏ *ми̏е* тѐк; *ми̏е* смо га све пази̏ли; а *ни̏* га згла̀мница ви̏кајамо тѐк; *ни̏* смо били̏ коца̀ деца̀ крај моју̏ ма̀јку, ше̏с; *ни̏* још несмо̀ (Р);

а *ми̏* не је̏дешемо (Г), како̀ ти *ми̏* казу̏јемо; *ми̏* развучу̏јемо гла̀с кат по̀јемо (К), *ми̏* да си но̀симо (Ш), а *ми̏* ако се лѐжемо (Т); а *ви̏* све са[с] студѐну?; одо̀кле сте *ви̏*? (К), несте *ви̏* пушти̏ли (Г), те̏ј си ги чу̏вете *ви̏* (Ш), не̏ ли сте *ви̏* њего̀во дѐте? (Л).

Иначе, за облике *мије*, *ни*, *није* и *вије* Белић напомиње да припадају, углавном, пиротском крају и лужничком поддијалекту, док су у јужноморавској зони много ређи и срећу се само спорадично. Он, даље, верује да су ти облици највероватније донесени са стране из суседних македонских и бугарских говора.[5] *Мије* и *вије* присутни су и у Сретечкој жупи, шарпланинској жупи Гора и још у три насеља у Призренском Подгору (Скробиште, Грнчаре и Ново Село),[6] а некада их је, по свему судећи, било и у Ђаковици[7] и у прешевском говору.[8] Њихов географски распоред није сасвим јасан с обзиром на чињеницу да се ти облици срећу у бугарским и македонским говорима.[9] Једино је тај географски распоред логичан у говору Горње Пчиње.

3. У овоме говору као целини постоје три дативне енклитике личних заменица у 3. лицу множине: *ги*, *им*, *ни*. На северозападу (Шп, Ш, К, Г) чује се само енклитика *ги*, док се у преосталом делу пчињскога краја ова енклитика јавља спорадично. Енклитика *им* може се чути на крајњем истоку (Р, ЦГ, П), али најбоље се чува у Р. Енклитика *ни*, и то у 3. лицу множине (!), може се чути у свим пунктовима изузев северозападних (Шп, Ш, К, Г) и при том је изузетно честа у ЦГ, П, Л.

Примери: куде̏ *ӣи* су ро̀т; бе̏ше *ӣи* чи̏ча умрѐја (Ш), а што *ги* се ва̀ди ја̀тка; доо̀деф си *ги* (К), дава̀мо *ги* ле̏п; ба̀нице да *ги* ме̏сиш (Г), ку̏вам *ги* ка̀фу; о̀н *ӣи* при̏ча (Т), пла̀тев *ги* (Л);

те̏рав ме деца̀та да *им* казу̏јем пе̏сне; Си̏ма *им* ку̏м бе̏ше; па овде̏ ова̀кој *им* тури̏ли на обра̀зи; зр̏на *им* пушти̏мо (Р), ама тура̀мо *им* ле̏п (ЦГ), па се ди̏гну на̀јтро и на ти̏ја казу̏јем *им*; две̏ *им* се опраси̏ле (П);

---

[5] Уп. А. Белић, н. д., 277—279.

[6] Уп. Миливој Павловић, *Говор Сретечке жупе*, Српски дијалектолошки зборник, књ. VIII, Београд, 1939, 172; Радивоје Младеновић, *Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије*, Живот и дело академика Павла Ивића, Зборник радова са трећег међународног научног скупа Живот и дело академика Павла Ивића, Суботица — Нови Сад — Београд, 2004, 232.

[7] Уп. Михајло Стевановић, *Ђаковачки говор*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XI, Београд, 1950, 110.

[8] Уп. Данило Барјактаревић, *Дијалектолошка истраживања*, Приштина, 1977, 346—347.

[9] Уп. Божо Видоески, *Кумановскиот говор* [Институт за македонски јазик, Посебни изданија, книга 3], Скопје, 1962, 163—165.

и она́ *ни* даде́ жена́, која́ је ту́ј, па́рче, и по́сле оти́дев куде́ ће се расту́рев; куде не́кога ће спи́јев, ко́ј *ни* је ро́т; до́јдев уга́сев *ни* ла́мпуту, они́ ви́јев; и потепа́ше ги ту́ј: вр̑жев *ни* но́ге нагоре па би́јеф сə̑ ста́пови; на ови́ја деца́ *ни* је кра́тək ве́к; а она́ј, сва́ћо, што бе́ја они́ја умре́ли двои́ца, како́ *ни* бе́ше и́ме (ЦГ), ра́њимо си ги, данə́с ћу *ни* ту́рим ја́ ле́п, дру́к ће *ни* ту́ри, оме́симо; ја́ ћу *ни* при́чам (ђацима) (Р), та́м да *ни* однесу та да еде́в; па не́ *ни* се рабо́ти, ле́гав тако́ј; доте́рам ги у̑вече, даде́м *ни* ле́бəц; ја́ ће *ни* казу́ју пу́т, ја́ ће ги во́ду; и дава́ла *ни* ву́ну да пе́рев; и́ма онде́ троица, беђа́ри, ма́јка *ни* умре́, та́тко *ни* умре́, они́ ни́шта не́мав (П), па ће ту́рамо *ни* зеља́нчики и мле́ко за поткусак та је̑дев; па *ни* кро́имо ма́нтице (деци); ја́ ги лə̑жу, лə̑жу, казу́ју *ни*, казу́ју (Л), то́ј деца́та ме мло́го пу́ти те́рав, па *ни* гу при́чам; ја́ *ни* казу́ју као те́бе (њима) (Т) и сл.

Досадашња дијалектолошка литература, колико је мени познато, помиње само *ни* као енклитику (у дативу и акузативу) 1. лица множине, једино у кумановском говору наилазимо на нешто слично и то „во некои источни села”: поред енклитике *ѓи* може да се сретне, али ређе, и енклитика *њи*, са дативним значењем.[10]

4. Једна од битних карактеристика говора југоисточне Србије и суседних македонских и бугарских говора јесте употреба члана.[11] У пчињском говору, међутим, нема тростепеног система чланских морфема (*-в*, *-т̄*, *-н*, *-ва*, *-та̄*, *-на* итд.), већ су присутне само члановане форме с елементом *-т̄* (међу именицама, заменицама, придевима и бројевима):

снеѓат̄ голе́м ли је (Л), и побе́гја *ву́кат̄* (Т), све́ како се́њка по *коња́тоѓа* То́зинога ишло́ (Г), от *кр̑ват̄* се чове́к увампири́ја (П), она́ гу *је̑тр̑ву́ту* ону́ј дару́је (Т), то́ј му сапу́н на *дете́то* (Г), ја́ да ву при́чам од *ђа́волите* (ЦГ), *дево́јкете* се ода́доше (Шп), *јаѓанците* си си́сəв (Т), па и она́ *Ја̑воркат̄а* (Р);

моето́ѓа ста́рца да збе́рев (Г), ис *т̄воје́то* гоче́ ва́ди (Р), зна́м гу ја́ *ва̑цу́ту* ку́ћу (Л), *сви́те* пе́т у шко́лу и́дев (ЦГ);

у̑кинат̄ живо́т (Р), *Стоилковат̄а* ба́ба (Р), *де́снат̄а* не́ма, а *ле́ва-та̄* и́ма (П), *ѓоле́мото* носи́ло у не́што (Л);

поме́ри *едну́ту* но́гу (Л), а *пр̑вну́ту* го́дину девојчи́ња и́дев (Л), и *се́дмото* мале́цко (Л) и сл.

Оно што у погледу чланске морфеме диференцира говор овога краја јесу две појединости: 1) на крајњем западу (Ш, Шп) употреба члана упадљиво је редукована и 2) у јужном делу Горње Пчиње (Т, Л) забележила сам и члановане форме са елементом *-в*: па ја́ при́чам *дете́во*; не зна́је *дете́во* (Л), *дете́во* пи́је ли? (Т), а *дево́јчево* ме питу́је (Л); *де́цава* ли?;

[10] Уп. Б. Видоески, н. д., 169.

[11] Прецизније, чланска морфема позната је тимочко-лужничкој зони, има је и у заплањском говору, али се не зна да ли је у њему члан стар или је унесен из оближњег лужничког говора (уп. А. Белић, н. д., 300—302). О употреби члана у бугарским и македонским говорима видети цитирану литературу у: Недељко Богдановић, *Говори Бучума и Белоѓ Потока*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXV, Београд, 1979, 74; Вилотије Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XLII, Београд, 1996, 197.

и ја́ не теја́ да казу̏ј̣ем на *де̏ца̏ва* (Л). Верујем да се појава ових облика може тумачити чињеницом да су Т и Л у непосредном суседству македонских села.

5. Наставак *-те* у 2. лицу множине аориста особина је источног дела Горње Пчиње (П, Р, ЦГ, Г). Он је по свом пореклу свакако млађи од наставка *-сте*, који функционише у западној зони (Т, Л, К, Ш, Шп).

Примери: Епа чеке, *набра́сте*, нешто *доне́состе* ли пећу̏рке?; у Ми̏рчинци ли *бидна́сте*?; ви̏ се *пої̣уби́сте* (Т), *најдо́сте* ли га деда Жи̏вана?; *врна́сте* ли се? (Л), зашто́ ни овде̏ка са̏г *докара́сте*?; на́с ни *накара́сте* у̏нутра; *збра́сте* сə си̏лу (К), *казува́сте* ли ги?; ви̏ *ото́сте*, па по́сле чина́мо ла́ф па́ (Ш), *дипна́сте* ли се?; како́ *прођо́сте*? (Шп);

Ви̏е не *мої̣а́те* ни̏шта да ку̏пите; *е̏доте* ли?; *писува́те* ли нешто́?; Но́вицу зашто́ не *вика́те* дове̏чер да до́јде?; *прича́те* ли?; што Ве̏ру не *слима́те* (снимасте)? (ЦГ); ти̏ и Ива́н се *ичека́те* да у̏мру; *бидо́те* ли на собо́р?; кəд га *пуштиите*, оно́ не при̏ча у̏баво (П), зашто́ ми ги си̏ пр̏сти *врза́те*?; *пој̣до́те* ли наго́ре?; *ицепи̏те се*; куде̏ *бидна́те*?; куде̏ *се̏дете* си̏ноћке?; што *работи̏те* иче̏р?; за́што ме *докара́те*?; *испича́те* ли се? (Р), а и *ви̏доте* ли у ва́ш ли телеви̏зор си; ма са̏г *видо́те* на оно́ј, у телеви̏зор; *дове̏доте* ли некога́, како́ је? (Г) и сл.[12]

6. У овом говору глаголи I Белићеве врсте са основом на *ИТИ* у облику мушког рода једнине радног глаголског придева имају двојаке облике: оне у којима се *-ə-* изгубио (*ишја*, *отишја*) и оне у којима се *-ə-* чува, и то под акцентом (*ишə́ја*, *отишə́ја*). Географски посматрано, на крајњем западу (Шп, Ш) функционишу само облици без *-ə-*, а у преосталом делу Горње Пчиње (Л, Т, К, Г, ЦГ, Р, П) доминантни су облици са *-ə-*. При том је занимљиво рећи да се облици без *-ə-*, у оном делу Горње Пчиње где су обичнији ликови типа *ишə́ја*, готово редовно чују са акцентом на последњем слогу, што у Шп и Ш никада није случај.

Примери: до пло́чу је *до́шја* (Ш), па *и̏шја* па у̏зе̏ја ко́ња; *оти̏шја* мо́мак у собо́р; *по́шја* да ра́ни сви̏њу (Шп), и ко́[ј] је мога́ја да о́ди *и̏шја* је у Лесни̏цу; двана́јез го́дине не̏је *оти̏шја* куде лека́ра (Т); зашто́ си *дошја́*; о́н гу *нашја́* ву́к; *наишја́* во́с; *ишја́* сəм (К), ова́ј *дошја́* чове̏к (Р), она́ј у партиза́ни *ишја́* (ЦГ), та́ј си̏н ми *дошја́* ла́ни; а та́ј бра́т ву *ошја́* сəс офчи̏це (П);

о́н је по ме̏не *ишə́ја* како во́да; а чу̏мо да је *прешə́ја* (К), о́н је *ишə́ја* у сирова́ри; Добро́сəф се *нашə́ја* сəс Ве̏рицу; о́н *пошə́ја* (Г), с коња́ *дошə́ја* наве̏чер; и *ошə́ја*; али тако́[ј] ј̣е *прошə́ја*; о́н ова́[ј] је *пришə́ја* (Р), *ишə́ја* мло́го по девојчи̏ња; *ошə́ја* у шко́лу; и *отишə́ја* у гро́бје (ЦГ), и о́н *дошə́ја* (П), *наишə́ја* некој чове̏к и рекна́ја; де̏вер ми *отишə́ја*; и о́н *пошə́ја* сəс њи̏м (Л), све̏кар ми *ишə́ја*; ву̏кат гу па́ *нашə́ја* (Т) и сл.

[12] О наставцима за грађење 2. лица множине аориста детаљније сам писала у још увек необјављеном раду *Друго лице множине аориста у говору Горње Пчиње*, тако да бих се овом приликом задржала само на чињеници да је поменути наставак једна од оних лако уочљивих разлика између говора источне и западне Пчиње.

7. Већ на основу изложених језичких обележја може се приметити да је тешко одредити прецизну границу унутрашње диференцијације пчињскога говора. Додуше, одмах се могу уочити разлике између говора крајњег истока и крајњег запада, али проблем представља средишњи део ове области, у коме се укрштају поменута два говорна типа (источни и западни).

Покушаћу да табеларно представим ове разлике:

Особине / Места	Место акцента	Личне заменице за 1. и 2. лице множине	Дативне енклитике за 3. лице множине	Чланска морфема	2. лице множине аориста	М. род јд. радног гл. прид. типа *ишја*
Шапранце	же̏на	ми, ви	ги	+/–	-сте	-ишја
Шаинце	же̏на	ми, ви	ги	+/–	-сте	-ишја
Коћура	жена́	ми, ви	ги	+	-сте	-ишѐја
Голочевце	жена́	ми, ви	ги	+	-те	-ишѐја
Трница	жена́	ми, ви	ни, ги	+	-сте	-ишѐја
Лесница	жена́	ми, ви	ни, ги	+	-сте	-ишѐја
Радовница	жена́	ние, вие	им, ни, ги	+	-те	-ишѐја
Пролесје	жена́	ние, вие	ни, им, ги	+	-те	-ишѐја
Црвени Град	жена́	ние, вие	ни, им, ги	+	-те	-ишѐја

Дакле, идентичност у набројаним језичким особинама[13] постоји међу пунктовима на крајњем истоку (ЦГ, Р, П) и на крајњем западу (Шп, Ш); К се по месту акцента и радном глаголском придеву типа *ишѐја* приближава истоку, а по осталим особинама слична је западу, Г има још једну одлику више која га разликује од К а приближава истоку: наставак -*те* у 2. лицу множине аориста; Т и Л су по свим наведеним особинама исте, односно, по месту акцента, радном глаголском придеву типа *ишѐја*, чланској морфеми и донекле дативним енклитикама личне заменице за 3. лице множине блиске су истоку, док их наставак у 2. лицу множине аориста и облици личних заменица за 1. и 2. лице множине приближавају западној групи.

Ваља имати на уму да су ово биле само неке од језичких црта на основу којих се може повући граница између источног и западног дела Горње Пчиње, иначе је оваквих особина много више: различити начини образовања множинских облика имперфекта, облика аориста глагола *ићи*, глагола **јесам* у 3. лицу множине (укључујући и одричну форму), затим, облика помоћног глагола *буду/будем*, постојаност групе -*сц*- и -*шч*- и сл.

Београд

[13] Морам напоменути да се ради искључиво о сличности у поменутим особинама, пошто је већ у једној битној морфолошкој одлици ЦГ другачији од Р и П. У питању је наставак на -*у* у 1. лицу једнине презента, који само у ЦГ није сачуван (уп. Марина Костић, *Прво лице једнине презента у говору Горње Пчиње*, Прилози проучавању језика, бр. 28/29, Нови Сад, 191—203).

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ИЗМЕНЕНИЯ КОНСОНАНТНЫХ СОЧЕТАНИЙ В СЛАВЯНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

ЛЮДМИЛА Э. КАЛНЫНЬ

UDC 811.16'282

В статье рассматриваются факты консонантной синтагматики в фонетике современных славянских диалектов. Показано, какими способами реализуется преобладающая в диалектах тенденция к снижению артикуляционного контраста между сочетающимися согласными. В процессе уподобления приоритет отдается разным признакам согласного.

Кључне речи: славянски диалекти, изменение консонантных сочетаний

Падение редуцированных гласных в славянских языках/диалектах провоцировало образования таких консонантных сочетаний, которые ранее были запрещены согласно действующим правилам синтагматики. Это касалось не только артикуляции сочетающихся согласных, но и их распределения в слове относительно друг друга. Так, до падения редуцированных гласных отсутствовали инициальные сочетания типа Sont, любые финальные сочетания согласных; допустимые сочетания шумных согласных были однородны в отношении участия голоса и под. В ситуации, когда слово перестало быть последовательностью открытых слогов, в его пределах оказались в соседстве друг с другом согласные, различающиеся по любому из консонантных признаков — участие голоса, высота тона (палатализованность ~ веляризованность, мягкость ~ твердость), место и способ образования, уровень сонорности. Некоторые из этих сочетаний подверглись в славянских диалектах преобразованиям, направленным на снижение артикуляционного контраста между согласными. Это достигалось путем ассимиляции согласных, которая могла иметь прогрессивную направленность, когда второй согласный уподоблялся первому (произносительная инерция), и регрессивную, при которой приоритет имела артикуляция второго согласного (действие принципа антиципации).

Наряду с этим в славянских языках/диалектах представлены такие изменения консонантных сочетаний, которые эксплицированы повышением артикуляционного контраста между согласными. Это — диссимиляция согласных. Явления ассимиляции и диссимиляции сегментов звуковой последовательности находятся в разном отношении к представлению о произносительном удобстве, на которое, по определению, должны ориентироваться любые линейные фонетические изменения. Це-

лью таких изменений в принципе не должно быть усложнение артикуляции звукового ряда и, как следствие, создание произносительных неудобств — это противоречило бы естественному построению звучащей речи. Можно полагать, что произношение линейного сегмента, компоненты которого по своей артикуляции не сильно различаются, является более удобным для произношения в сравнении с сегментом, содержащим бóльший артикуляционный контраст.

Явление ассимиляции очевидно снижает контраст между согласными и может иметь последующую ступень в виде утраты одного согласного, т.е. происходит упрощение звуковой последовательности. Ср. такие изменения, как *tt' > t't', zs > ss, sč > šč, zž > žž, ps > pc, pr > pš n* и др. Упрощение артикуляции одинаковых сегментов в разных диалектах может быть реализовано по-разному. Так, сочетания согласных *t, d* с последующими зубными и передненебными фрикативными демонстрируют прогрессивную ассимиляцию по способу образования в одних диалектах (изменяется второй согласный) и регрессивную по способу и месту образования (изменяется первый согласный) — в других. Ср. мак. *odʒadi, nadʒornik, potčepnit, otči* (= otši), *ot cega, da otcejt* (FO № 96) и пол. *ǯžym'e, čšon, ććina, čšyma* (OF 1983 № 314, 323).

Увеличение контраста между согласными при диссимиляции, напротив, должно усложнять произношение.

Однако в славянской фонетике имеются такие проявления консонантной синтагматики, которые внешне производят впечатление увеличения контраста между согласными, а по существу способствуют произносительному упрощению.

Пример этого представлен в одном севернорусском говоре. Здесь происходит мена *n > n'* перед *š, ž — ommán > ommán'šyk, c'ingá > zac'ín'žyla, žená > žén'ščyna*. Внешне это выглядит как диссимиляция согласных по высоте тона (замена твердого согласного мягким перед следующим твердым согласным). Однако в действительности — это ассимиляция согласных по месту образования. Мена *n > n'* в этом случае является следствием сближения места затвора носового согласного с зоной образования передненебного спиранта и замены корональной формы языка дорсальной. При таком изменении контраст по высоте тона оказывается менее значимым на фоне приоритетного значения признака места образования.

Похожая ситуация отражена в хорватских говорах в виде изменения *gn, gl, kl > gń, gĺ, kĺ*. Это — *gńí:zdo, gńò:j, gĺístina* (FO № 45), *g'ĺu:xi, g'ĺe:tva, kĺin, kĺạ'či* (FO № 31); в сербском говоре изменение поддерживается следующим после сонанта передним гласным — *'legńe, gńí:li, na'takńeš, 'nikńe* (FO № 69). В основе этого изменения лежит регрессивная ассимиляция по месту образования — передвижение *n, l* по направлению к *g, k* помещает сонант в палатальную зону, а такая локализация ассоциируется и с повышение тона согласного, т.е. *n > ń, l > ĺ*.

Обычно в качестве диссимиляции по способу образования интерпретируется достаточно широко представленное в славянских диалектах изменение *mn > vn*. Это — севернорус. *внóго, т'евнотá, надо внóй*; болг.

каштодо́вник, пла́вник, стрѣ́вно, *те́внина* (Младенов: 53); серб. *ш̄а̀вница, ш̄оша̀внијо* (Пецо: 242); хорв. *slȍ:vnica, dù:vna*, *gū:vno* (FO: № 42) и др. Но и это изменение можно считать ассимиляцией по месту образования. Поскольку лабиодентальный согласный *v* образуется с участием зубного смыкания так же, как и *n*, то и изменение *m* > *v* перед *n* сближает сочетание согласных по месту переднеязычного смыкания.

Один из примеров допустимости альтернативной интерпретации для таких консонантных изменений, которые имеют вид прогрессивной диссимиляции, имеется в белорусских говорах. Это — изменение сочетания фрикативных согласных в последовательность 'фрикативный + аффриката' (т.е. ss > sc, zz > zʒ, šš > šč, žž > žʒ): *ты с'м'ijé/ц'ц'/а, /с'ц'/е́лос' мълакó, валó/с'ц'/а, ка/с'ц'/ó ат касы́*, *ра/сц/ы́ш̄ъў муку́, ма́/з'дз'/у* (Inst sg), */здз/а́дз'i* (< зз), */ш ч/ъ́шкъй* (< ш#ш < с#ш), */ш ч/ум'íхъй, /ж дж/óнкъй* (< ж#ж < с#ж) (Крывіцкі, Падлужны: 177) Можно полагать, что такое произношение является следствием достаточно высокого уровня напряженности фрикативных согласных. Напряженность усиливается в последовательности одинаковых согласных, а это ведет к образованию смычки при переходе от первого согласного ко второму. В этих условиях сочетание фрикативных согласных приобретает свойства дифтонга, т.е. нерасчлененной последовательности, организация которой не может идентифицироваться с применением понятий ассимиляция/диссимиляция. В белорусских говорах имеется и противоположное изменение в сочетании фрикативного согласного со смычным, когда вторая смычная артикуляция заменяется фрикативной (прогрессивная ассимиляция). Это — *с':е́ны* (< сцены), *кас':е́й* (касцей), *кас:ъ́* (касцы), *р'е́ш:а* (< решча imper) и под. (ibid: 178). Такое слияние двух согласных в один долгий возможно на фоне более низкой напряженности согласных, чем это имеет место в рассмотренных выше примерах.

Особый тип изменения в консонантных последовательностях эксплицирован заменой согласных, локализованных в передней зоне ротовой полости, заднеязычными согласными (*g, x, h*).

Изменения, *dn, tn* > *gn, kn, dl, tl* > *gl, kl n* известны современным славянским диалектам. В данном случае не имеем в виду изменение старых сочетаний *dl, tl* > *gl, kl*, являющееся, в частности, особенностью древнепсковского наречия (Шахматов: 101).

В словенских говорах — *gnə, g'na:r* (= denar) (FO № 10), *k'nạ:ła*, *g'nạr:*, *k'łạčim, k'lijɛ* (FO № 17), *'zạ:gi̯e* (< gń), *k'na:la*, *'pọ:kle*, *g'nạ:r* (FO № 18), *g'lu:mp*, *g'le:i̯tva, k'la:čijo, 'ku:kl a* (= tolklja), *g'na:r, g'nie:s* (Koletnik: 111); в хорватских — *'mạkl̥ạ, gl̥ạn, g'l̥ạka* (FO № 29), *mẹ̑kla*, *nâkle*, *glẹ̄tvẹ* (Peco 1980: 175); в сербских — *glȁko*, *glèto*, *pȅklja* (ibid: 31) и *dn* > *hn* — *gláhna, nah njôm* (ibid: 97); в македонских — *g'łobok, g'leto, k'łanik, k'lei̯t, k'noko* (FO № 99); в словацких — *klčiem, klknút, glhí, sveklo, glžen, mgli̯* (= mdlý), *gnu, gněs* (Stanislav: 545), произношение *kĺct', kĺk, klmačit', klatí, glho, gložba, gĺžava* предлагается объяснять контрастом между слоговым *l* (т.е. *l̥*) и предшествующими *t, d* (Pauliny: 170).

Замена губного взрывного согласного задненебным перед губным сонорным, т.е. *bm* > *gm*, свойственна некоторым русским говорам. Ср. в

вологодском говоре — *огманӯў, огмоц'і̄ў*, *огморо́з'іwс'е*, *огм'іра́ў*, *в о́гморок*. В этом говоре такое же изменение происходит перед лабиодентальным губным согласным — *огвал'і́лас'е*, *огв'ернýла, о́гв'іл'і* (= обвили).

Перечисленные изменения увеличивают артикуляционный контраст по месту образования между рядом стоящими согласными и репрезентируют явление диссимиляции. При рассмотрении механизма изменения этих сочетаний надо учитывать их артикуляционную специфику. Сочетания [*p, b* + *m*], [*t, d* + *n*], [*t, d* + *l*] артикулируются как один согласный, на всем „протяжении которого губы и язык не меняют своего положения, продолжается та же самая выдержка" (Панов: 37). Имеется специальное терминологическое обозначение таких артикуляций. Панов определяет *bm, dn* как „губная и зубная щелчковая артикуляция", а *tl, dl* как „взрывно-боковой звук" (ibid 37, 38). Брок для тех же артикуляций использует термины „носовой" и „боковой взрыв" (Брок: 144).

Слитность артикуляции рядом стоящих согласных создает благоприятные условия для артикуляционной унификации соответствующего сегмента, т.е. ассимиляции, которая достаточно распространена в славянских диалектах. Изменение *dn* > *nn* известно в восточнославянских диалектах, польских (OF 1983: 92), чешских (Havránek: 140), болгарских (БДА II К. № 109), *dn* > *nn* > *n* в словацких (ASJ I, K. XXV; Stanislav: 549) и др. Изменение *dl* > *ll* > *l* отмечено в словацких (ASJ I, K. XXV; Селищев: 72), только *l* в словенских (Weiss: 336), только *ll* в укр. гуцульских и др.

Для расподобления (диссимиляции) тех же компонентов сегмента надо преодолеть артикуляционную слитность его произношения, что должно иметь особую мотивацию. Возможно следующее объяснение.

Изменение [*d* > *g*], [*t* > *k*] перед *n, l* могло произойти с целью перестройки консонантной последовательности в соответствии с естественным направлением движения шума при образовании звука, т.е., в конечном счете, для упрощения произношения. Имеется в виду следующее. Начало звукодвижения (образования звука) вообще локализуется в задней зоне речевого аппарата и далее реализуется путем преодоления преград, образуемых в его передних частях. Переключение зубного смычного в назальный или латеральный сонант осуществляется путем некоторого перемещения языкового сближения с зубами спереди назад (от *t, d* к *n, l*) т.е. навстречу движению воздушной струи, образующему шум. Изменение [*d* > *g*], [*t* > *k*] перед *n, l* означает, что подход к сонантам переместился из передней части ротовой полости в ее заднюю часть. Это соответствует естественному направлению движения шума при образовании консонантной последовательности.

Изменение [*bm* > *gm*] имеет, видимо, другие предпосылки. Здесь перемещение подхода к *m* в заднюю зону ротовой полости, возможно, является реакцией на сложность артикуляции — продленного билабиального сближения, разрешающегося назальным взрывом. Но и в этой ситуации достигается движение звукообразования из задней зоны в переднюю.

Коррекция направления движения шума при образовании консонантного сочетания выражается также в замене фрикативного зубного и

передненебного согласного задненебным перед аффрикатой. Так, в болгарских говорах — *гро́хче* (< шч), *но́хче* (< жч), *мо́хче* (= мостче) (Иванов 1977: 125); *св'ихч'и́ца, но́хч'и, ч'у́хч'иц'и, с'а́ках ч'и* (< ш#ч), *хч'уп̄'ш̱, ш̱'ех' ч'а́са*, *вạхч'арв'ену* (< шч < сх), *ах ч'е́п̄ох* (< з#ч), а также *сх > хц — сạх ц'а́р*, *съх ц'и́ган'ạн, б'их ц'инạ́* (Калнынь, Попова: 157).

Переключение спиранта в аффрикату того же ряда осуществляется навстречу движению воздушной струи, образующей шум. Это достаточно сложное артикуляционное движение, особенно при высокой напряженности глухих согласных. Изменение зубного и передненебного спиранта в *х* означает перемещение подхода к аффрикате из передней части ротовой полости в ее заднюю часть. Это ведет к тому, что развитие шума движется по каналу звучания от более задней и простой артикуляции (фрикативной) к более сложной и передней (аффрикативной) в соответствии с естественным направлением шумопрохождения а не навстречу ему. При такой интерпретации мена *s, š > x* может быть понята и как реализация артикуляционной экономии.

В сербских говорах изменение *s, š, z, ž* перед аффрикатой в заднеязычный спирант имеет вид произношения перед аффрикатой глухого фарингального спиранта *ĥ*. Локализация спиранта в фарингальном ряду максимально приближает артикуляцию первого согласного сочетания к месту начала звукодвижения. Перед звонким согласным произносится задненебный спирант γ. Это — *'vuko:ĥći, p'raĥci, m'ładĥću, g'roɣʒe, gvo:γ'ʒe*, *beγ ʒece*, (FO № 75); *lí:ĥca, klà:ĥće, pùĥćim, ĥćèt, gùĥče, bá:ĥča, brè:γʒe* (№ 78), а также *seléxce* (< šc), *piléxce* (№ 50).

В сербском говоре отмечено также изменение *šč > kč — gukče, d'vikče, 'dakčica* (FO № 82). В этом случае перемещение первого компоненте сочетания в заднюю зону сопровождается изменением его способа образования — фрикативность заменяется взрывностью. Но и в этом случае изменение способствует организации консонантного сочетания в соответствии с движением шума от задней части речевого аппарата к передней.

Как видно из приведенных фактов, преобладающей тенденцией в консонантной синтагматике в славянских диалектах является ассимиляция, т.е. уменьшение артикуляционного контраста между согласными. При этом приоритетное значение может получать один из признаков согласного — часто это место образования. В таком случае может увеличиться контраст между согласными по другим признакам, что создает эффект опосредованной (или — менее значимой) диссимиляции (*nš > n'š, gn > gń, mn > vn*).

Коррекция консонантной последовательности в соответствии с естественным движением шума от задней зоны ротовой полости к передней означает расподобление по месту образования рядом стоящих согласных (губных, зубных, передненебных). Но одновременно это означает артикуляционную экономию и произносительное упрощение.

Москва

СОКРАЩЕНИЯ

БДА — Български диалектен атлас. Т. I—IV. София, 1964—1978.

Брок — *Брок О.* Очерк физиологии славянской речи. СПб, 1910.

Иванов — *Иванов Й. Н.* Български преселнически говори. София, 1977.

Калнынь, Попова — *Калнынь Л.Э., Попова Т. В.* Фонетика двух болгарских говоров, функционирующих в условиях разной языковой ситуации // Исследования по славянской диалектологии 2. М., 1993.

Крывіцкі, Падлужны — *Крывіцкі А. А., Падлужны А. І.* Фанетыка беларускай мовы. Мінск, 1984.

Младенов — *Младенов М.* Ихтиманският говор. София, 1966.

Пецо — *Пецо А.* Икавскошћакавски говори Западне Босне // Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник. Кн. I. Сарајево, 1975.

Панов — *Панов М. В.* Русская фонетика. М., 1967.

Селищев — *Селищев А. М.* Славянское языкознание. М., 1941.

Шахматов — *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. Пг, 1915.

ASJ — Atlas slovenského jazyka I. Bratislava, 1968.

FO — Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom. Sarajevo, 1981.

Havránek — *Havránek B.* Nářeči česká. Praha, 1934.

Koletnik — *Koletnik M.* Slovenskogoriško narečje. Maribor, 2001.

OF 1983 — Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego językowego atlasa”. *A. Basara, J. Basara.* Zeszti II. Wrocław, 1983.

Pauliny — *Pauliny E.* Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, 1963.

Peco — *Peco A.* Pregled srpskohrvatskih dijalekata. Beograd, 1980.

Stanislav — *Stanislav J.* Dejiny slovenskeho jazyka I. Bratislava, 1958.

Weiss — *Weiss P.* Fonološki opis posavskego govora kraja Spodnje Kraše // Jezikoslovni zapiski 7. 1—2. Ljubljana, 2001.

О ПРОБЛЕМУ НЕГАЦИЈЕ КОД ДЕАДЈЕКТИВНИХ ИМЕНИЦА*

НАТАША КИШ

UDC 811.163.41'367.622

Кратак садржај. Основни циљеви овога рада јесу да се уоче средства за исказивање негације уз деадјективне именице које се појављују у функцији кондензатора реченичног садржаја. Посматрана су средства за исказивање негације на три језичка нивоа савременог српског језика: морфолошком, лексичком и синтаксичком. На морфолошком нивоу анализирани су префикси којима се означава негација или супротност. Уочено је да се код великог броја деадјективних именица при исказивању негације појављују именице супротног значења или антоними. На синтаксичком нивоу посматрају се предлошко-падежне конструкције, реченичне структуре и предикати у чијем се саставу налазе деадјективне именице, а који имају значење негације.

Кључне речи: деадјективна именица, негација, префикси, антоними, предлошко-падежне конструкције, имперсонална реченица, аналитички предикат, српски језик.

1. Деадјективне именице као једно од номинализационих средстава у српском језику кондензују реченичне структуре различитих функција и значења. Овом приликом биће речи о једној синтаксичко-семантичкој особености овог кондензационог средстава, тачније о проблему исказивања негације уз деадјективне именице.[1]

Основни задатак овога рада јесте да укаже на средства којима се у савременом српском језику може исказати негација уз деадјективне именице, као и да се на тај начин заокруже досадашња бављења синтаксичко-семантичким карактеристикама деадјективних именица.[2]

Грађа коришћена у овом раду ексцерпирана је из електронског Корпуса савременог српског језика (www.korpus.matf.bg.ac.yu/korpus/login.php), у којем су сабрани различити текстови из свих функционалних стилова српског језика, с изузетком разговорног стила. Будући да се у овом раду посматра актуелно стање у нашем језику, одабрани корпус показао се као веома добар и поуздан извор релевантних примера.

---

* Овај рад резултат је истраживања у оквиру петогодишњег пројекта Савремени српски језик: синтакса, семантика и прагматика, који финансира Министарство науке и заштите животне средине од 2006. године.

[1] О исказивању негације уз девербативне именице видети у: Радовановић 1977а, 1977б, 1990а, 2001.

[2] О деадјективним именицама у фукнцији кондензатора видети у: Бугарски 2004, 2006, Радовановић / Бугарски 2007.

У нашем раду анализом је обухваћено око 350 деадјективних именица, а на основу примера ексцерпираних из корпуса, уочено је да се негација код деадјективних именица може исказати морфолошким, лексичким и синтаксичким средствима.

2. На морфолошком нивоу у том смислу говори се о одговарајућим префиксима.[3] Како деадјективне именице настају суфиксалном творбом од придева,[4] потребно је најпре указати на творбене моделе у деривацији придева са значењем негације односно супротности, јер ово значење деадјективних именица произилази управо из таквог значења самих придева.

Анализа корпуса показала је да се придеви у основи деадјективних именица, уколико се њима означава одсуство неке особине или стања, односно особина или стање супротног значења, појављују са следећим префиксима: *не-*, *без-*, *а-*, *аб-*, *и-*, *дис-*, *контра-*, *ртив-*.

2.1. О творби придева као и о семантици творбених форманата, пре свега префикса, детаљно говори Иван Клајн (2002) у *Творби речи у савременом српском језику*. Клајн (2002: 185—186), позивајући се на Стјепана Бабића (1986), указује на то да префикс *не-* даје основном придеву четири темељна значења: значење чисте негације (*непознат*, *непотпун*, *нездрав*); њиме се исказује и супротност особини исказаној основним придевом, или тачније „њена негативна нијанса" (*несрећан*, *непоштен*), значење „лош, зао" (*нечовек*, *немајка*, *несрећа*) или се пак њиме ублажава значење супротног придева, тј. казује средња мера између основног и њему супротног придева (*невелик*, *недалек*).

За штрајкове је тврдио да нису знак лоше атмосфере и да га не забрињава активност колико *неактивност грађана*... [→ што *су* грађани *неактивни / нису активни*][5]

Међутим, упркос таквој *неумерености*, железница је постала покретачка снага америчке привреде. [→ иако *су* [људи] *били неумерени / нису били умерени*]

Када су остали префикси за означавање негације у питању, Дана Бошков (1981) истакла је семаничке особености које их разликују од најпродуктивнијег префикса *не-*. Тако, на пример, префикс *без-* наглашава одсуство неке особине или својства које се очекује у датом контексту, без обзира на то да ли је то својство позитивно или негативно,[6] док је

[3] У својој књизи *Именице с префиксима у српском језику* Милица Радовић-Тешић (2002) посматра префиксе класификоване према семантичком критеријуму, те у том смислу детаљно говори и о префиксима негације и супротности.

[4] Видети у: Радовић-Тешић 2002, 31.

[5] Приликом реконструкције семантичке базе деадјективних именица настају реченичне структуре са копулативно-именским предикатом. Поставља се питање када ће реконструисани предикат, у површинској структури репрезентован деадјективном именицом са нагацијом исказаном неким од наведених префикса, имати структуру типа: *грађани нису активни* или *грађани су неактивни*. Будући да обим овога рада то не дозвољава, остаје за неку другу прилику да се покаже постоје ли и које су то синтаксичке, семантичке или пак прагматичке разлике између овако реконструисаних предиката.

[6] Показало се да између негираног и ненегираног облика појединих деадјективних именица постоје значајне разлике у деловима њиховог семантичког поља. Тако се, на при-

префикс *не-* у том погледу неутралан јер само означава непостојање неког својства без потенцирања да ли је оно било очекивано или не (Бошков 1981: 67). Разлику у семантици коју уносе ова два префикса потврђују деадјективне именице у нашем корпусу код којих се они паралелно употребљавају. Такве су именице: *безосећајност / неосећајност*, *безвољност / невољност*, *безвредност / невредност* и сл.

> Па ипак, *безосећајност* субјекта, оно што Батај назива „склизнућем у равнодушност", свакако је последица неког чина који јесте сличан убиству... [→ то што *је* субјекат *безосећајан*][7]
>
> ... осећао сам како се онај површински оклоп *неосећајности* — који бејах навикама створио око мога моралног бића — угиба и отвара. [→ оклоп који показује да *нисам осећајан*]

2.2. Слична је ситуација и са три страна префикса, *дис-*, *и-*, *а-*, који се употребљавају напоредо са префиксом *не-*. При том, деадјективним именицама са овим префиксима означено је потпуно одсуство својства или особине, док префикс *не-* уноси нијансу ублажавања у том погледу (Бошков 1981: 66).

> Ова вечна тежња ка миру кроз вечно ратовање јесте доказ људске *ирационалности*. [74 доказ да *су* људи *ирационални*]
>
> ... да им држава убризгава паре којима ће они покривати своју неспособност, вишак радне снаге и друге *нерационалности* у производњи... [→ и друге начине на које *су нерационални* у производњи]
>
> У понашању се ова *дисфункционалност* изражава као пасивност и беспомоћност. [→ ово што *је дисфункционално*]
>
> Осим тога, машине за механизовано одржавање пруга спремне су за отпис, што указује на потпуну *нефункционалност* железнице и угрожену безбедност. [→ на то да *је* железница уопште *нефункционална*]
>
> Постоји у човеку једно морално мерило, независно од његове евентуалне религиозности или *арелиґиозности*. [→ да ли је религиозан или *је арелиґиозан*][8]

2.3. Префикс *аб-* појављује се, како Иван Клајн наводи (Клајн 2002: 222), у значењу негације само са придевом *нормалан*, при чему се између придева *абнормалан* и *ненормалан*, односно деадјективних именица *абнормалност* и *ненормалност* не уочавају семантичке разлике.

мер, именица *безбрижност* (1. стање и особина онога ко је безбрижан, 2. мир, миран живот) не може увек посматрати као негирани облик именице *брижност* (особина онога који је брижан, забринут; будност, брижљивост, пажљивост) (Значења ових именица наведена су према Речнику Матице српске): *Док сте још уживали у безбрижности основне школе, можда нисте ни знали да делите клупу или ужину са другом коме ћете одушевљено аплаудирати из публике...*; *Често је раније запажао ту брижност на лицима Урашана, и она га је доводила у недоумицу. Је ли њен узрок можда то што, ма колико новца имали...* Овај проблем свакако захтева детаљнију и опсежнију анализу.

[7] Управо овакви примери показују да две могуће реконструкције предиката (видети о томе напомену бр. 3) нису увек међусобно комутабилне. Стога је, да би се сачувала специфична семантичка компонента коју уноси префикс, боље је да у лексичком језгру реконструисаног предиката буде придев са одговарајућим префиксом.

[8] Дана Бошков (1981: 66) напомиње да се придеви са префиксом *а-* обично не могу заменити придевом са префиксом *не-*, али и таква могућност постоји, и тада, као што је већ речено, префикс *не-* уносу нијансу ублажавања. У нашем корпусу, међутим, није пронађен ниједан пример паралелне употребе ова два префикса.

Хромозомске *абнормалности* сусрећу се код један одсто новорођене деце. [→ то да *су* хромозоми *абнормални / нису нормални*]

У склоности за бележењем *ненормалности* у развоју цивилизације историчари су, по њему, запоставили значај — нормалности. [→ онога што *је* у развоју цивилизације *ненормално / није нормално*]

2.4. Надаље, појам негације обухвата у свом семантичком пољу и значење супротности. Тако придеви, односно деадјективне именице, са префиксима *контра-* и *против-* могу, између осталог, означавати особину супротну од оне исказане основним придевом.[9] Индикативно је и то да се оба префикса у овом значењу употребљавају паралелно са префиксом *не-*.

Уз оцену *контрапродуктивности* казнених мера, Европа се суочава са дилемом... [→ да *су* казнене мере *контрапродуксти*вне / *нису продиктивне*]

Непродуктивност сопствене смрти, као самоубиственог чина, превазишла се убијањем других, а филмском продукцијом настојала се задовољити глад ... [→ то да *је* сопствена смрт *непродуктивана / није продуктивна*]

С тим уверењем, он је предложио измену изборног закона како би се *противуставност* чл. 86. изборног закона отклонила. [→ то што *је* чл. 86. изборног закона *противуставан / није уставан*]

... два пута је упозорио црногорске законодавце о *неуставности* истих одредаба из ранијег и најновијег Закона о референдуму. [→ о томе да *су* исте одредбе *неуставне / нису уставне*]

3. Упркос томе што, као што смо видели, у српском језику постоји већи број префикса, мање или више продуктивних, којима се исказује негација, код око 160 од укупно 350 посматраних деадјективних именица сигнал негације не постоји ни на морфолошком ни на синтаксичком нивоу. Код деадјективних именица типа: *аутономност*, *горчина*, *доброта*, *сложеност*, *загушљивост*, *задртост*, *изгубљеност*, *издашност*, *изопштеност*, *изузетност*, *исцрпљеност*, *лежерност*, *лукавство*, *младост*, *нужност*, *тајност*, *универзалност*, *урбаност* и сл.,[10] негација се исказује употребом одговарајућег антонима,[11] тј. именице супротног значења.[12]

Сложеност поезије и јесте у томе што она није раздружена од прозе света, ... [→ *једноставност* поезије и јесте у томе]

Ако *изузетност* овог места и није довољно уверљиво образложена, нема сумње да ... [→ ако *обичност* овог места и није довољно уверљиво образложена]

Не плашим се *старости*. [→ не плашим се *младости*]

---

[9] Префикски *против-* и *контра-* могу основној речи на коју се додају уносити различита значења. О томе детаљније видети у: Бабић 1986, Клајн 2002.

[10] Важно је напоменуту да се овај рад бави, пре свега, стањем у савременом српском језику, те стога дијахронијска перспектива посматрања ове проблематике није укључена.

[11] Овде се мисли на *лексичку* антонимизацију, тј. супротстављање различитих лексема (*црно — бело*), а не на *творбену* антонимизацију, тј. супротстављање творбених елемената код лексема истог корена (*напад — противнапад*) (Шипка 1998: 47—48).

[12] О карактеристикама и типовима антонимског односа видети у: Грицкат 1961—1962, Бошков 1981, Поповић 1994, Прћић 1997, Гортан-Премк 1997.

Ова особеност присутна је код различитих семантичких типова деадјективних именица, и код оних којима се именује инхерентно својство неког појма, као и код оних којима је именовано својство или стање које се испољава тек у релацији између два појма или више њих. Дакле, код деадјективних именица изведених и од описних и од релационих придева.[13]

3.1. Ипак, постоји један број деадјективних именица изведених од трпног глаголског придева које због своје инхерентне семантике (најчешће се ради о специфичним стањима изазваним неким спољашњим факторима), уопште не развијају негирано значење. То су именице типа: *ганутост*, *заокупљеност*, *запањеност*, *згађеност* и сл.

3.2. Посебну групу сачињавају деадјективне именице које имају типичне префиксе за исказивање негације, *без-* и *не-*, али заправо не представљају негиране облике именица јер у савременом српском језику основни облик не постоји. Такве су именице: *безобразлук*, *неопходност*, *неумитност* и сл. Такође, постоје придеви који имају и негирани и ненегирани облик, али се деадјективне именице изводе само од негираног облика (*беспомоћност*, *бестидност*).

4. На синтаксичком нивоу негација деадјективних именица изказује се употребом предлога *без* уз именицу у генитиву, имперсоналном реченицом егзистенцијалног типа са предикатом *немати* и негираним аналитичким предикатом у чијем се лексичком језгру налази деадјективна именица.

4.1. Деадјективне именице у генитиву са предлогом *без*, а у функцији адвербијалног детерминатора, имају значење пратеће околности.[14] Тако употребљене деадјективне именице кондензују реченичну структуру са везничким скупом *а да при том* и негираним копулативно-именским предикатом. Овим деадјективним именицама указује се на одуство одређене околности приликом реализовања корелативне предикације, а та је околност најчешће неко психичко или физиолошко стање, или пак одређена појава у природи.

> Понудио сам читаоцу причу коју може да чита трезан и трезвен, али и ону која се не може пратити *без* извесне *опијености*, уз чашицу. [→ а да при том (човек) *није опијен*]
>
> ... да ... романтичну љубав — дочара уверљиво, без сувишне ироније, али и *без* трунке *баналности*,... [→ а да при том *није* нимало *баналан*]
>
> ... захваљујући свом утицају на штампу, успели су да онемогуће сваки јавни приговор и да се сад, *без забринутости* и нервозе, шеткају око кућица. [→ а да при том *нису забринути*]

Уколико се деадјектина именица са предлогом *без* појави у функцији адноминалног детерминатора, кондензоваће релативну клаузу која детерминише именицу с обзиром на одсуство неке особине, коју би дата

---

[13] Видети о томе у: Прањковић 1993, Бугарски 2006.

[14] О значењу пратеће околности, везничким спојевима и клаузама са тим значењем видети у: Радовановић 1977б.

именица требало да је има. Предикат у реконструисаној семантичкој бази овако употребљених деадјективних именица обавезно је негиран.

Такав ватерполо, *без брзине*, ... није атрактиван производ. [→ који *није брз*]

4.2. Деадјективна именица у генитиву у функцији логичког субјекта имперсоналних реченица егзистенцијалног типа означава одсуство неке особине или стања уколико је у позицији предиката негирани глагол *имати*.[15] Ово се може показати трансформацијом имперсоналне реченице најпре у персоналну са негираним предикатом *постојати*, а потом реконструкцијом семантичке базе деадјективне именице у којој се налази негирани копулативно-именски предикат.

Није у њему било ни трага *болећивости* или самосажаљења. [→ *болећивост* у њему није постојала → он *није био болећив*]

Нема мира на Косову и Метохији, нема мира и *спокојства* ни за људе, ни за манастире, ни за књиге. [→ *спокојство* за људе не постоји → људи *нису спокојни*]

Срећом, како је истакао Мишевић, код резервних официра нема ни заблуда, ни *наивности*. [→ код резервних официра не постоји *наивност* → резервни официри *нису наивни*]

Резултат клонирања је низ међусобно идентичних потомака. Нема *разноврсности* коју Господ воли. [→ *разноврсност* не постоји → (жива бића) *нису разноврсна*]

У војсци сам био летећи гренадир. Нема *случајности*, или су све само ризици. [→ *случајности* не постоје → ништа *није случајно*]

Оно што је занимљиво то је да нема *суровости*, а негативни ликови се увек на крају покају. [→ *суровост* не постоји → ништа *није сурово*]

4.3. Деадјективне именице могу се у површинској реченици наћи у функцији предикатива или лексичког језгра аналитичког предиката, односно декомпонованог и копулативно-именског предиката.[16]

Декомпоновани предикат се састоји из вербалног и номиналног дела, вербални део могу чинити глаголска копула или семикопулативни глагол, док је номинални део најчешће девербативна именица,[17] или пак деадјективна именица.[18] Негација се у овом случају исказује негирањем глаголског дела предиката. Такав декомпоновани предикат на дубинском се нивоу реконструише двојако: као негирани копулативно-именски предикат, или као негирани прост глаголски предикат уколико се придев у основи деадјективне именице у датом контексту доводи у семантичку везу са глаголом.

---

[15] Видети у: Антонић 2005.

[16] Под појмом *аналитички предикат* подразумева се сваки онај предикат који има глаголски и неглаголски део, при чему глаголски део нема самостално лексичко значење (Пипер 2005:312). Декомпоновани предикат и копулативно-именски предикат јесу врсте аналитичког предиката.

[17] О декомпонованом предикату видети у: Радовановић (1977а, 1977б, 1977в, 1990б, 2002), Ивић (1995), Танасић (1995), Пипер (1999, 2005).

[18] О типовима предиката у чијем саставу су деадјективне именице и начинима њихове интерпретације и реконструкције видети у: Бугарски 2004, 2006. и Радовановић / Бугарски 2007.

Фризер ме наговара да исечем шишке, а ја *немам храброс̄ти* за то. [→ ја *нисам храбра*]

То је коалиција, то су председници странака и ја ту *немам* никакве *надлежнос̄ти*. [→ ја *нисам надлежна*]

Немају смелос̄ти и нису спремни. [→ *нису смели*]

Није ми *улио храброс̄т* да наставим. [← *није* ме *охрабрио*]

Накупци негодују јер им није дат никакав рок да распродају робу, ако већ држава *нема могућнос̄ти* да их пререгиструје. [← ако већ држава *не може* да их пререгиструје]

Други тип аналитичког предиката у чијем се саставу налазе деадјективне именице јесте копулативно-именски. Негација се и овде исказује на исти начин као код декомпомованог предиката, додавањем негације глаголском делу, односно, копули.

... њихова активност *није* никада *била у супротнос̄ти* са интересима српског народа. [→ њихова активност *није* никада *била супротна*]

... Све то *није у сагласнос̄ти* са уставношћу у модерном смислу те речи. [→ све то *није сагласно*]

То *није у надлежнос̄ти* Министарства за привреду и приватизацију. [→ Министарство за привреду и приватизацију *није надлежно*]

Да закључимо: видели смо да се негација деадјективних именица може исказати морфолошким, лексичким и синтаксичким средствима. Највећи број деајективних именица добија префиксе са значењем негације или супротности. Најпродуктивнији је префикс *не-*, а ту су и остали префикси који уносе и неке додатне семантичке компоненете: *без-*, *а-*, *аб-*, *и-*, *дис-*, *конт̄ра-*, *пр̄тив-*. Велики је број и оних деадјективних именица код којих се супротност не исказује одговарајућим префиксима, нити неким од синтаксичких средстава, већ употребом антонима, односно, именице супротног значења. На синтаксичком нивоу негација може бити изражена конструкцијом деадјективне именице у генитиву са предлогом *без*, када деадјективна именица кондензује клаузу са везничким скупом *а да при том* и негираним копулативно-именским предикатом, а са значењем одуства одређене околности приликом реализовања корелативне предикације. Негација се, надаље, исказује употребом деадјективне именице у функцији логичког субјекта у имперсоналним реченицама егзистенцијалног типа са предикатом *нема̄ти*, у значењу *не по̄стојати*, и, на послетку, негацијом декомпонованих и копулативно-именских предиката у чијем се лексичком језгру налазе деадјективне именице. Будући да је основни задатак овога рада био да укаже на инвентар језичких средстава за исказивање негације уз деадјективне именице, многа су питања остала отворена и представљају теме за нека наредна истраживања.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Антонић, Ивана (2005), Субјекатски генитив у стандардном српском језику, *Јужнословенски филолог* LXI, Београд: САНУ — Институт за српски језик САНУ, 125—143.

Babić, Stjepan (1986), *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti — Globus.

Бошков, Дана (1981), Придевска негација префиксима (не-, а-, дис-, без-), *Наш језик* XXV/1—2, Београд: Институт за српски језик САНУ, 63—67.

Бугарски, Наташа (2004), Деадјективна именица као средство номинализације (у публицистичком стилу стандардног српског језика), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVII, Нови Сад: Матица српска, 297—404.

Бугарски, Наташа (2006), Типови предиката у реченичним структурама кондензованим деадјективном именицом, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35/1 (Реч — морфолошки, синтаксички, семантички и формални аспекти у српском језику), Београд: Међународни славистички центар, 159—168.

Гортан-Премк, Даринка (1997), *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 14, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Грицкат, Ирена (1961—1962), О антонимији, *Зборник за филологију и лингвистику* IV—V, Нови Сад: Матица српска, 87—90.

Ivić, Milka (1995), *Lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek — Slovograf.

Клајн, Иван (2002), *Творба речи у савременом српском језику. Први део. Слагање и префиксација*, Прилози граматици српског језика И, Београд — Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ — Матица српска.

Пипер, Предраг (1999), Аналитички глаголски изрази и декомпоновани предикати типа „изразити захвалност", *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLII, Нови Сад: Матица српска, 37—44.

Пипер, Предраг, Ивана Антонић и др. (2005), *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица*. Прилози граматици српског језика, Београд: Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица Српска.

Поповић, М. (1994), Ка могућој класификацији страних речи, *Наш језик* XXIX/5, Београд: Институт за српски језик САНУ, 284—287.

Pranjković, Ivo (1993), *Hrvatska skladwa. Rasprave iz sintakse hrvatskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Prćić, Tvrtko (1997), *Semantika i pragmatika reči*, Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Radovanović, Milorad (1977a), Imenica u funkciji kondenzatora (I), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XX/1, Нови Сад: Матица српска, 63—144.

Radovanović, Milorad (1977b), Imenica u funkciji kondenzatora (II), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XX/2, Нови Сад: Матица српска, 81—160.

Радовановић, Милорад (1977в), Декомпоновање предиката (На примерима из српскохрватског језика), *Јужнословенски филолог* XXXIII. Београд: Институт за српскохрватски језик, 53—80.

Radovanović, Milorad (1990a), Nominalizacija i negacija, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXIII, Нови Сад: Матица српска, 407—416.

Radovanović, Milorad (1990b), *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest.

Радовановић, Милорад (2002), Још о појави декомпоновања језичких јединица, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLV/1—2, Нови Сад: Матица српска, 21—28.

Радовановић, Милорад и Наташа Бугарски (2007), Номинализације: два лика, *Зборник Матице српске за славистику* 71—72, 199—209.

Радовић-Тешић, Милица (2002), *Именице с префиксима у српском језику*, Библикотека Јужнословенског филолога, књ. 20, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Речник српскохрватскога књижевнога језика, I—VI, 1967—1976, Нови Сад: Матица српска.

Танасић, Срето (1995), Декомпоновање глагола и структура просте реченице, *Јужнословенски филолог* LI, Београд: Институт за српски језик САНУ, 157—166.

Šipka, Danko (1998), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.

ПОРЕКЛО СРБА ПРЕМА *ХРОНИКАМА* Ђ. БРАНКОВИЋА

АНА КРЕЧМЕР

UDC 821.163.41.09 Branković Đ.
94(=163.41)

Кратак садржај. На примеру података о српској етно- и глотогенези и о раној фази немањићке Србије показује се начин на који је историјска грађа обрађивана и излагана у *Хроникама* Ђ. Бранковића.

Кључне речи: Хронике Ђ. Бранковића, српска етно- и глотогенеза, Немањићи.

Хронике Ђорђа Бранковића, написане на самом почетку XVIII века, несумњиво представљају једно од најзначајних споменика старије српске световне писмености. Протограф *Хроника* садржи око 2700 страна и чува се у библиотеци Српске Патријаршије у Београду под бројем Р 90. *Хронике* представљају приказ европске историје — од раних векова хришћанства све до краја XVII века. Централно место у овом приказу свакако припада словенској и пре свега српској историји, као и историји суседних са Србима народа, пре свега Византије, Угарске, Бугарске као и Османске царевине. Овај значајни споменик српске културе још увек чека на своје издање и остаје тешко приступачан за истраживаче.

Међутим, *Хронике* Ђ. Бранковића пружају веома занимљиву грађу за истраживање, како у погледу њиховог језика тако и садржаја. Наиме, о језику српске световне писмености XVII и прве половине XVIII века зна се и данас сразмерно мало. Овај период, попут славеносрпског, један је од најслабије проучених периода старије српске писмености. Ово је утолико више штета јер се ради о веома важном прелазном добу у историји културе, наиме о прелазу од јединствене за целокупну православну Славију парадигме писмене културе ка националним моделима писмености и књижевности. Ово доба, дакле, може се сматрати као својеврстан мост између старе и нове српске писмености.

Исто се може рећи и за *Хронике* као историографско дело — оне истовремено припадају летописној традицији старе православне Славије и западноевропској историографији. У ствари, *Хронике* се могу сматрати као почетак савремене српске историографије.[1]

Упозоримо у вези с тим на веома важно, по нашем мишљењу, запажање А. А. Алексејева, према којем је историјска стварност непрекидна. Дакле, на почетку сваког њеног новог периода стоје исти људи и

[1] Уп. податке Ј. Радонића о коришћењу *Хроника* Јована Рајића (Ј. Радонић 1911, гл. XIX).

исти текстови којима се завршава претходни, старији период (Алексеев 1993, 240).

У неколико својих ранијих радова позабавили смо се особинама језика *Хроника*, пре свега њиховом синтаксом (в. списак литературе на крају рада). У овом раду желели бисмо пре свега представити научној јавности начин на који је историјска грађа обрађивана и приказивана у *Хроникама*, и то на примеру података о српској етно- и глотогенези и о почетној фази историје немањићке Србије. Ова тема је доминантна у првим двема књигама *Хроника*. Упозоримо у овој вези на анализу садржаја *Хроника* у вероватно најзначајнијем истраживању посвећеном личности и делу Ђорђа Бранковића — монографији *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време* коју је објавио далеке 1911. године Јован Радонић (глава XIX). Нажалост, у протеклих готово сто година нико се више није тако озбиљно бавио проучавањем историјске грађе и извора којима се служио Ђ. Бранковић, као што је то урадио Радонић.[2] У границама овог рада свакако не може да се спроведе било каква озбиљнија анализа овог веома важног питања. Зато смо се ограничили на то да задржимо у примерима све наведене историјске изворе — уз коментаре у фуснотама — како би се боље приказала методологија Бранковића као историографа, као и опсег коришћених извора.

Примери се дају у хронолошком редоследу, тј. почевши од најстарије историје Словена одн. Срба све до оснивања немањићке Србије.

Примери се дају савременом српском ћирилицом у доследној транслитерацији (јерови се изостављају). У косим заградама / / наводе се дотична књига (римским бројевима) и страна (арапским бројевима) *Хроника*. У округлим заградама ( ) разрешавају се арапским бројевима датуми, одн. дају се коментари. У угластим заградама [ ] разрешавају се конвенционалне црквенословенске скраћенице. Изостављени фрагменти текста означавају се са три тачкице. У овом раду не наводе се интервенције на тексту *Хроника* као што су прецртани фрагменти, поправке и сл. — осим додатака (обично на маргинама) који се ту дају у фуснотама.

Ради бољег разумевања, уз оригиналне примере дају се посрбљена тумачења, при чему смо се трудили да се максимално доследно сачува стил и текстовна организација *Хроника*. Упозоримо у вези с тим на одређене проблеме у адекватном тумачењу проузроковане већ поменутим дефицитима у нашем познавању језика овог доба. Таква нејасна односно спорна места обележавају се знаком упитника у округлим заградама (?).

На крају се укратко наводе неке најбитније, по нашем мишљењу, особине језика *Хроника*.

Порекло Словена и словенска праотаџбина у *Хроникама*

/I-16/ ... словенски народ от самого Јафета, его же Грци именујут Јапет сина Ноева бити вазискаванием саписавајут они, иже Лехом и Че-

[2] Упозоримо на више веома занимљивих радова Ј. Рађеп, посвећених појединим аспектима ове тематике (в. списак литературе на крају рада).

хом летописанија изследствуют; от Јафета же убо Јаван источнозачинанием похожден бив: от сего же Филар: от него же потом Алан: отнуду Анкхисен: отнуду Енеа: отнуду Аскан: от него Памфил: от сего Реасилин: от сего же Алан Втори, иже први от Асие ва Еуропию происхождително приселение сатворив, тои же убо четири синови имев: от нии же прворождени бив Вандал ...

... према пољској и чешкој историографији словенски народ потиче од Јафета сина Нојева кога Грци зову Јапет. Од Јафета се роди Јаван, од њега Алан, од овога Анкхисен, од овога Ајнеја, од овога Аскан, од овога Памфил, од овога Реасилин, од овога Алан Други — који се као први преселио из Азије у Европу. Овај је имао четири сина од којих је прворођени био Вандал ...

/I-10/ ... их же (Словени) неци гл[агол]јут от Савроматииски странах пришаствие сатворили сут, друзи же гл[агол]јут јако от Пафлагоние прихождение свое садевали сут ...

... за њих (Словене) неки наводе да су стигли из сарматских предела, док према другима они су дошли из Пафлагоније ...

/I-26/ ... Блгари же са Словеними присавачетавает Иорнанд,[3] егда от сих единокупно, и от Анти називаеми, такожде и от Словени Римску област исташтеванием, разрушаваему бити пишет, придавает же убо ими ва ино место бити пребивателние столице, ва Еуропиу више мора Понтиискаго, сиреч више Чернаго мора, сему единосагласуем бивает Блонд,[4] ва разделение прво и ва кни[гу]: ... (9) иже при Дунавскои води ими пребиванием бити их произвестив Помпоние[5] же убо ва историчаску кни[гу]: ... (2) ... приваспоменует, рекше: јако Анастасие[6] цар длго зидоздание привазносити сатворив, от мора даже и до Силиврииског тржиштнаго града, да исхождением мисииским, блгарским, и скитииским народом, нападателна протеченија, костантинополскими народими, пагубним супостатствием бити не вазмогут, обаче же убо /27/ ѡт иние страни ими ва тајажде места пришадшим бити, тоижде Блонд сведетел бивает, ... от Скитие, скитииским же именем Савроматиу и Сарматиу рекому ... Савроматија же разумеваема бивает, Скитииска држава иже от сеи страни Танаискои води бивает, еуропииска Савроматија називаема бивает, от оние же страни Танаискои води, асииска Савроматија именуема бивает, даже и до Ирканиискаго мора, Ирканија же асииска држава називаема бивает; известно же убо зримо бивает, от вишеваспоменувшим се сведетелства историчаска, јако Блгаром древнепребивателние, ими столице ва Савроматиу асииску биле сут, при текуштои води

---

[3] *Јордан* (Iordanes / Iornandes), остроготски (одн. алански) хришћански историчар, аутор Готске и Римске Историје (*De origine actibusque Getarum*; *De summa temporum vel origine actibusque gentis*), VI в.

[4] *Биондо (Блондо) Флавије из Форлија* (Flavius Blondus (Biondo, Biondi)) (1392—1463), италијански хуманиста и историчар (*Historiarum romani imperii decades III*).

[5] *Помпоније Лет* (Pomponius Laetus / Giulio Sanseverino) (1428—1497), италијански хуманиста, научник и историчар (*Compendium historiae Romanae ab interitu Gordiani usque ad Justinum III*).

[6] *Анастасије I* (Anastasios I), византијски цар (491—518).

називаемои Рха, или Волга рекомои. Птоломеи[7] же убо сими вас*п*оминание не садевает, Србле*м* же убо приваспоминание сатваравает ва кни-[гу]: ... (5) гла[визну]: ... (9) Савроматиу асииску саписавшему, ему же и Плиние[8] ва кни[гу]: ... (6) гла[визну]: ... (7) единосагласование садевав, егда србскому народу пребивателно место бити изјаснив, при Миотииискаго езеришта иже Гнилое море нарицаемо бивает, /28/ известно зримо бивает убо такожде, от ближаиши новоисторичаствујуштеи, јако же и Мартин Кромер[9] ва кни[гу]: ... (1) гла[визну]: ... (9) лис[т]: ... (15) сведетелство изследствовав, рекше: јако и сии Србли такожде ва Еуропиу, вамежду народими словенскими сачисловаеми бивајут, и не тачиу же убо они иже Блгаром, и Роксоланом или Тракиом ближаишим вамештаванием пребивајут, на убо и они иже Саксониу и ближаиша места, при текуштои води нарицаемои Алби садржавали сут, вода же Алби рекома бивает ва Немачску област, при неи же превазглашенни тржиштни град бивает, називаеми Витеберга, и Србли тамо бивши јако же више рекохом, от некие Сораби рекоми били сут; Им же ваистину јавставно извествуемо бивает, јако Словени от Асие ва Еуропиу пришли сут ... ваистину ва велико удивление саматраваеми бивајут, некоего таковаго единаго малаго народа, от ускаго землскаго угла исходештаго, ва толико мало временнаго мимошаствија, токова,[10] превеличаиша мужаства, и вазрастовател/29/на преумножеванија да васприети будет, ватолико иже вамале не полчести, васои Еуропии присвоением васприели ест; Потом аште тачију от Блгари преродително похождение бивает Словеном, Србли Словени бити не имејут, аште ли же от Србли преродително похождение Словеном бивает, Блгари Словени бити не вазмогут, аште ли же убо от обоих јако от Србли тако и от Блгари, преродително похождение Словеном бивает, ваистину обоими обште источно преродително похождение, и обште нејаково име бити им имеет ...

Јордан када пише о разарању земаља Римског царства, рачуна Бугаре у Словене — они су заједно са Антима срушили Римско царство. Као њихов завичај он наводи друге пределе, наиме у Европи изнад Понтијског односно Црног мора. У томе се са њим слаже Биондо у првом одељку и у књизи 9. Према овоме, они су живели на Дунаву. Према другој књизи Историје Помпонија, цар Анастасије је саградио дуг зид, од мора све до града Силиврије, како би тиме спречио нападе мезијских, бугарских и скитских народа на Византију. Према Бионду, иначе, они су у иста места дошли из других предела, ... од Скитије — под Скитијом он подразумева Савроматију или Сарматију ... Сарматија је скитска држава, на овој страни реке Танаис је европска Сарматија, са оне стране Танаи-

[7] *Птолемеј Клаудије* (Ptolemaios Klaudios), хеленски географ и математичар; крај I — 1. пол. II в.

[8] *Плиније Старији* (Caius Plinius Secundus zvani Maior) (23/24—79), римски енциклопедиста, историчар (*Naturalis historia*).

[9] *Кромер Мартин* (Kromer / Cromer, M.) (око 1512—1589), ермландски епископ; пољски историчар у краљевској служби (*De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*. Basileae 1568).

[10] Тако у рукопису.

са је азијска Сарматија, све до Ирканијског мора — Ирканијом се зове једна азијска држава. Из наведених историјских сведочанстава видљиво је да су Бугари у древности живели у азијској Сауроматији на реци Рха или Волги. Птолемеј иначе њих не спомиње а Србе помиње у књизи 5. у поглављу 9. где се даје опис азијске Сауроматије. Са њим се слаже и Плиније у књизи 6. и поглављу 7. када наводи Миотијско језеро које се зове и Труло море као пребивалиште српског народа. Сличне податке пруже и новији историчари као што Мартин Кромер у књизи 1, поглавље 9, лист 15 — он сврстава и ове Србе међу европске Словене, и то не само оне који су суседи Бугарима и Роксоланима односно Трачанима него и оне који су држали Саксонију и окружне пределе на реци зовомој Алба. Река Алба је у немачким пределима, на њој је већ поменути град Витеберг — и ове Србе који су тамо (као што сам већ поменуо) неки називају Сораби. Из овога јасно произлази да су Словени дошли у Европу из Азије ... ово је заиста веома чудно да је један тако мали народ који потиче из једног малог (?) краја света, у тако малом временском распону толико постигао да замало не освоји половину Европе. Према томе, ако Словени потичу од Бугара, Срби не могу да буду Словени, ако Словени потичу од Срба, Бугари не могу да буду Словени. Ако Словени истовремено потичу и од Срба и од Бугара, онда оба ова народа морају имати заједно порекло и име ...

/36/ ... откуду же и ва кое време Словени ва пьрвее ва Вандалиу, ва Саксониу, ва Немачску, ва Далматииску, и — ва Иллиричаски областех пришли сут, то знаемо бивает јако от Киммериискаго Восфора, и Танаискои води, Киммерион називаем бивает место иже между, Миотииска-го езеришта и между мора, Ексинопонтииискаго обретаваемо бивает, Восфор же теснота морска јако же неким гртаном отврзаваема разумеваем бивает ... /37/ От васих же убо сија засведетелствованија, известнеишим изјасневанием знаемо бивает, јако васи народи именем словенскаго рода биваеми, савроматїиски народи садржаваеми бивајут, паче же убо јако ваистину обретаваемо бивает, јако иже /38/ Блгари, Србли, и Роксани савроматииски народи сут ...

Откуд и када су Словени стигли прво у Вандалију, у Саксонију, у немачке, далматинске и илирске пределе — за то се зна да је то било са Кимеријског Босфора и са реке Танаис. Кимерион се зове место између Миотијског језера и Ексипонтијског мора, Босфор је мореуз — као нека врста отвореног грла ... Из свега овог јасно је да сви словенски народи су сарматског порекла, утолико више ако је истина да су Бугари, Срби и Роксолани сарматски народи ...

/II-6/ ... јавствено знаемо есть бити исхождение србско, блгарско, и роксијско сиреч русијско, от них же и рашковско ва Србскои земли именовани сут, сији васи народи сауроматиски сут ... о них же Блонд, Савелин,[11] и Кромер сице сведетелствујут, рекше јако Словени от уст

[11] Вероватно *Сабелико Марко* (Marcus Antonius Coccius) (1436—1506), италијански историчар (*Annotationes in Plinium* (1487), *Rerum Venetarum historiae* (1487), *Rhapsodiae historiarum* (1496)).

Киммериски, сиреч асиски народ, иже между Миотиском, и Ексипонтиском морскими езериштами пребивали били сут, и двостручним своим исхождением, едина чест десну страну ва полуношти прилежно себе освоише, друга же чест Дунав воду прошадше при текуштие Саве воде, даже и до Далматиские државе престоли свои вадрузивше устроише, име свое неприменно придржаше ...

Што се порекла српског, бугарског и роксијског, тј. росијског тиче (од овога и рашковско у Српској земљи), поуздано се зна да су сви ови народи сарматски ... о њима сведоче Биондо, Савелин и Кромер да Словени потичу од кимеријског ушћа, тј. они су азијски народ који је живео између Миотијског и Ексипонтијског морских језера. Они су кренули у два правца, тако да је један део освојио десну страну према северу, а други део прошао је преко Дунава близу Саве и стигао све до Далмације где се настанио и сачувао своје име ...

Порекло етнонима Словени у *Хроникама*

/I-38/ Блгари, Србли, и Роксани савроматиски народи сут, и ва некое време оттуду исходешти народи бивши, новопребивателние столице себе присвоили сут, ва Немачску и ва Римску област, и славним Словеном себе назвали сут ... словенски народ, от многоразличние народи разумеваеми бивајут, ва првее убо ва Скитиску област, ... обретаваеми били сут, именем називаеми Алани иже Татари древни сут, иже потом ва Еуропиу разпространившим се, словенскаго езика гл[агол]анием себе Гости бити наз/39/вали сут, ва поругание онеми ими же преодолеванием, пребивателние земле ва своју област притворили сут, тии же рекоми Гости от Греков ... скитиски Готи ими бити нарекли сут, их же и Латини таковим нарицанием сапособствовали сут, Готи же или Гости рекоми словенски народи разумеваеми сут, по сведетелству именуемаго презвитера Диоклитиискаго,[12] иже Словенску област особним изложением записав, сии же Гости или Готи вамежду инеми народими, приобштением имели сут и пафлагониски народ именуеми Енети, Пафлагониа же разумеваема бивает асиска држава, даже и до Витиние та же и до Каппадокие от иние же страни до Ексиниискаго мора, сиреч: море то бивает ва нем же Дунавска вода ватечевает, при границу Блгарскои држави јако же и више васпоминание сатворихом, васи же убо си вишеречени народи вадружени бивши Блгарими, Срблими, Тракиими, и Роксаними и по минувшими временими повенегда јако гости приваселившим се, Тракиу, Македониу, и /40/ васу Иллириу ва своју им област притворившим, такожде и они Словени иже при Савроматиски планинах били сут, јако гости приваселившим се, ва Ливониу и ва Прусиу ва првее пребивајуштим, потом же и ва Вандалиу тиижде словенски Гости приваселили се сут ...

[12] *Дукљанин Поп* (Anonymus presbyter de Dioclea), свештеник из Бара, аутор *Летописа попа Дукљанина* (*Барски Родослов*), крај XI—XII в.

Бугари, Срби и Роксани су сауроматијски народи који су, пошто су напустили те пределе, освојили нова места у немачким и римским пределима и назвали су се славни Словени ... словенски народ потиче од више народа (?) и прво је живео у Скитији под именом Алана — то су древни Татари — тај се народ касније преселио у Европу и проширио се тамо. На својем словенском језику они су се назвали Гости како би се подругивали оним које су победили и чије су земље преузели. Ове Госте Грци су називали скитски Готи — као што су то радили и Латини. Готи односно Гости јесу словенски народи, према сведочанству Попа Дукљанина који у једном посебном делу описује Славију. У ове Госте или Готе спадају — као и други народи — и пафлагонски народ који се зове Енети. А Пафлагонија је азијска држава, све до Битиније као и до Кападокије, а с друге стране до Ексинијског мора, то је то море у које се улива Дунав, уз границу Бугарске државе — као што сам навео горе. И сви ови поменути народи, заједно са Бугарима, Србима, Трачанима и Роксоланима доселили су се некада као гости у Тракији, Македонији и у целој Илирији и освојили су ове пределе. Исто тако и они Словени који су живели код сарматске планине уселили су се као гости прво у Ливонију и у Прусију, затим су се исти словенски Гости уселили и у Вандалију...

/I-207/ от Словеногости, гречаски и латински Готи рекоми ... ни же убо ва сумнение бивает Словеногости рекоми Готи, древни гетиские народи бити, иже иногда ва Асииску област били сут, јако же указует гречаски историчаст|вујуштеи, именуеми Иродитос латински називаеми Херодотус...[13]

од Словеногосте, односно грчки и латински од Гота ... јер нема сумње да су Словеногости звани Готи древни гетијски народи који су некада живели у Азији — како то наводи грчки историчар Иродит, латински звани Херодот ...

/I-208/ ... Гете, рекоми Гости, и — Готи, потом Словени, та же и Славни називаеми биваеми, иже прежде Иустиниана[14] цара ... гречаским и латинским историчаствуюштим, непознаваеми били сут ...

Ови Гети звани Гости и Готи, после Словени (који се зову и Славни) нису били познати грчким и латинским историчарима пре доба цара Јустинијана ...

/III-251/ Адријан[15] кесарь ... по вишеименованнаго историка Диона,[16] разрушив таи мост, ванегда римскаго своего народа воинство ва Мисииски странах васпет беше вазвратил, да некако варва/252/вароготски народ от Дакииски државах, ратију шаствуюштим им ва Мисииски областех наступлением ванити не имејут; Того же готскаго народа Лати-

---

13 *Херодот* (Hērodotos), грчки историчар (око 485 — око 425. пре н. е.).

14 *Јустинијан I Велики* (Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus I), последњи римски цар у Византији (527—565), организатор Петог васељенског сабора у Цариграду (553); склон монофизитској јереси.

15 *Хадријан Публије Аелије* (Hadrianus Publius Aelius), римски цар (117—138).

16 *Касије Дион* (Cassius Dio Cocceianus) (око 150 — око 235), грчки историчар, аутор *Историје Римског царства* у 80 т. (*Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*).

ни словенскаго, народа бити гл[аго]љут ест бо сведетел тому презвитер Диоклитииски саписујуште Историју своју сице гл[агол]ет, Изииде и народ, от полуноштни странах иже Готи именовани бише ...

Цар Хадријан ... према сведочанству већ поменутог историчара Диона, када је вратио своју војску поново у Мизију, срушио је тај мост како би спречио наступ варвароготског народа који је ишао ратом од Дакије у Мизију. За тај готски народ Латини кажу да су Словени — сведок је томе Поп Дукљанин који овако пише у својој Историји: изиђе и народ од северних предела који се звао Готи ...

Долазак Словена одн. Срба на Балкан према *Хроникама*

/II-5/ ... Словеносрбски убо народ јако же прежде писахом са прочими народи словенкими[17] от русииски и сауроматииски држава, сиреч от полуноштних ва полуданних попитоми и породителни странах, и не тачију ва Мисију, Дакију, Пионију, сиреч Паннонију, даже и до Дунавскога брега ва страну сеју проглзше изашли сут ... оттуду же ва времена цара Иустиниана, ва Тракију, Македонију, Далматију, и ва Иллирију изаврише: и паки вамале по том, сиреч при временији Маврикија[18] и Фоке[19] цареви, ва тиежде чести пребивание свое васелише Прежде бо тои народ пребист ва високих горах Сауроматииски, и при источники /6/ Истуле, сиреч Висле воде иде же нине Лешка земле ест ...

... Као што сам навео горе, словеносрпски народ се преселио, заједно са другим словенским народима из руских и сарматских земаља, тј. са севера у јужне, плодније и богатије земље, и то не само у Мизију, Дакију, Пионију, тј. Панонију, но (они) су стигли и све до Дунавског брега ... отуд су у доба цара Јустинијана прешли у Тракију, Македонију, Далмацију и у Илирију, и мало затим, тј. у доба царева Маврикија и Фоке, настанили су се тамо. Наиме, раније је тај народ живео у Сарматској планини као и на реци Истули, тј. Висли, тамо где је сада Пољска ...

/II-4/ ... Срби, ва првое зачело са прочими многими народи по Плиниеву писанију от Киммерииские страни окрст великаго езера рекомаго Миотис седше пребивали сут, тое же морско езеро Миотис ест ва Скитскои држави, ва нем же вода Танаис течет ...

Према списима Плинија Срби су прво живели — заједно са више других народа — у кимеријским пределима око великог језера које се зове Миотис. Ово морско језеро Миотис налази се у Скитији, у њему је река Танаис ...

/I-47/ ... сего Селимира братија били сут, Лех, Чех, и Русин ... от Иллиричаские области при лету ... Х[ри]с[т]а. ... (550) ва Србску државу древним именем називаему Тривала, ... именем елинским називаема

[17] Тако у рукопису.
[18] *Маврикије* (Maurikios Flavios Tiberios), византијски цар (582—602).
[19] *Фока* (Phokas), византијски цар (602—610).

Имос, ва Чешску, ва Моравску, ва Лешску, и ва Русииску државу словенские народи привазвождавали сут ...

Браћа овог Селимира били су Лех, Чех и Русин ... (који) су године 550. по Христовом рођењу довели словенске народе из Илирије у Српску државу (која се у древности звала Тривала ... грчки Имос), као и у Чешку, у Моравску, у Лешку и у Русију ...

/I-8/ Блонд Фороливииски ... Аркадија[20] и Хонорија[21] времена саизследствовав, Словеном васпоминание сатваравает, потом ... они име и краиние свое страни, брантворителними оружиими приумножением разпространили сут, ватолико иже Мисиу, Дакиу, Пиониские дьржави, Дарданиу, Ливурниу, Далматиу, Иллириу, Истриу, и некие /9/ инние ва полуноштну страну, склонјаваемие биваемие држави от римски кесаров васхитили сут: Македониу, Тракиу, Епироту, Гречаску област, и — Италииску област, разрушителному исташтеванију предали сут ...

Биондо из Форлија помиње Словене када пише о временима царева Аркадија и Хонорија ... према томе они су успели да своје име и своје земље прошире путем (успешних) ратова, и то утолико да су посели Мизију, Дакију, Пионијске државе, Дарданију, Ливурнију, Далмацију, Илирију, Истрију као што су освојили и неке друге земље према северу које су били потчињене римским царевима: Македонију, Тракију, Епироту, Грчке земље — и Италију — које су порушили и разорили ...

/I-41/ ... от савроматииские же страни пришадши ини Словени, и прико Дунавску воду прошаствие сатворившим, двоструко ва Тракиу и ва Македониу вахождение сатворили сут, иже при Анастасија цара зачинајуштим даже и до царствујуштим Маврикие и Фока прошадшим, ва Пониу и ва Иллириу и ва Далматиу, их же присвоением ва своју им област притворили сут ...

... од сарматске стране дошли су други Словени и када су прешли преко Дунава, двоструко су ушли у Тракију и у Македонију — и то почевши од доба цара Анастасија све до времена Маврикија и Фоке они су успели да дођу у Пионију и у Илирију и у Далмацију које су припојили својим земљама ...

Етногенеза Срба према *Хроникама*

/II-3/ Птоломеи васпоменует саписујуште асииску Сауроматију јако и Србли си ва прочи словенски народах вамештением нарешти се имејут, и не тачију они иже /4/ обретајут се пребиванием ближаишим изследованием блгарскем и роксиискем сиреч рашковскем народом на и они иже Саксонију и јеи ближаише место зовомое Алби ва своју област имели сут: и от алемански народи именовани сут Сораби, иде же и до

[20] *Аркадије* (Arkadios), први источноримски цар (395—408); син цара Теодосија I, брат Хонорија.

[21] *Хонорије* (Honorius Flavius), западноримски цар (395—423), син цара Теодосија I, брат Аркадија.

нине Сорбен, и Зорбек зовоми сут, Филипу Мелантону[22] тако сведелствујушту, о сем велми дивеште се, како такови мали народ от малаго земле угла изашадшаго, ва толико мало време, толика велика мужаства и спорение васприемше, јако близу полчести васои Еуропији ва област своју вазели и наплнили сут, сице и Мартин Кромер сведетелствует.[23]

Птолемеј, када описује азијску Сарматију, наводи да Срби спадају у словенске народе. Ово важи не само за оне који су најближи бугарском и роксијском, тј. рашковском народима, него и они који живе у Саксонији и у близини код Елбе и које Немци зову Сораби и који и данас се зову Сорбен и Зорбек — тако сведочи Филип Мелантон који се много чуди како је један такав мали народ који потиче из једног малог земаљског кутка у тако кратко време успео да ојача да је освојио и населио замало пола Европе — тако сведочи и Мартин Кромер.

/II-10/ Сија же васа јако по прежде изображенном јавставно указа се, иже Срби, Булгари, и Роксани сиреч Руси сауроматијски народи сут, и оттуду исхождение им бившу, ва неких временна новопрестолна места себе освоише, ва Алеманију, и ва Римску област, пишет бо васпоминанием Помпоние, јако Анастасие костантинополски цар, веледлги зид сатворити повелев от мора даже и до града Силивриискаго, јако да некако пришадше мисииски сиреч србски, блгарски, и скитијиски народи, и ва Костантинополском граде пребивајуштим да не приодолети имејут, тако и Птоломеи васпоменует о србском исхожденију асииску Сауроматију саписујуште: Того ради ведомо ест јако и Срби си словенскаго народа бивше, са прочими Словени М/11/сију начинајут до конца пагубно раздрушити, тако и потом, вапоследи же изнемоштши се готскими, хунскими, вандалскими, аланскими, лонгобардскими, партскими персидскими, саракиньскими, и римскими насилствујуштими воинствами, не тачију Мисију, на и Дакију, Паннонију, Дарданију, Либурнију, Иллирију, Далматију, Истрију, под област своју приобрели сут: Тракију, Македонију, и Гречаску државу ва плен своју расхиштајут, и гречаски език даже и до конца сакрушили сут ...

Све ово већ наведено јасно показује да су Срби, Бугари и Роксани сарматски народи и када су они напустили те крајеве, након неког времена освојили су нове крајеве, у Немачкој, у Римској земљи. Тако Помпоније сведочи како је цариградски цар Анастасије наредио да се сазида веома дуги зид, од мора све до града Силиврије како би се тиме спречио наступ мизијских, тј. српских, бугарских и скитских народа да не би могли освојити Цариград и његов живаљ. Такође и Птолемеј помиње српску сеобу када описује азијску Сарматију: зато је јасно да су и Срби словенског порекла и да су заједно са другим Словенима почели да обарају Мизију, и да касније, када су ослабили готска, хунска, вандалска, аланска, лонгобардијска, партенска, персијска, сараценска и римска војска, потчинили су не само Мизију него освојили су и Дакију, Панонију, Дар-

[22] *Меланхтон Филип* (Melanchthon (Schwarzerd(t)), Philipp) (1497—1560), немачки хуманиста, писац, један од главних идеолога Реформације.

[23] Уп. г. слично о Словенима уопште.

данију, Либурнију, Илирију, Далмацију, Истрију, Тракију, Македонију и Грчку државу и малтене уништили потпуно грчки народ...

Порекло Немањића и оснивање немањићке Србије према *Хроникама*

/II-21/ ... србскаго скиптра држава когда и от кого вамештена бист, Глаголјут бо неци србски летописци, от Ликинија[24] цара и по нем ему сина, его же Бела Урошем нарицајут, ми убо Бела Уроша сего именована сина Ликиниева, ни от едини древни гречаски или латински историосаставителе до сего часа не обретохом ...

... када и од кога је створена била српска држава. Наиме, неки српски летописци кажу да потиче од цара Лицинија и по њему од његовог сина које се звао Бела Урош. Али ми нисмо досада пронашли овога Белу Уроша ни код једног од древних грчких или латинских историографа ...

/II-41/ ... отнуду же и сина его от Костантие[25] супружнице свое сестре Великаго Костантина[26] рожденнаго, Бела Урошем, именујут неци наши саписатели, ва историјах же сего сина Ликиниева именована Бела Урошем не обретаем, а сина бити от вишереченнеи Костантие именем наречени млади Ликиние[27] обретаем: На убо вазљуб/42/лени чатителју, саматраи зде, колико време отстоит от Ликиниа даже и до Тихомила[28] отца Неманина[29], | пишет бо Готофред[30] Архонтологију Козмику саписујуште, јако ва лето г[оспод]не, ... (310) битија же мира по нашему изложенному летописанију бист ва лето, ... (5818) егда Костантин Велики ва западнои области царствова, Ликиние же единосавластник его ва васточнои области царствова, толико убо велемногому времену бившу, между реченним невазможно ест Ликиниеву сину бити оцем Тихомилу оцу Неманиному првому кралју ва србском роде ... /44/ ... Не дивна и не невазможна вешт да от того же сина Ликиниева лозом влекоми вративши се васпет ва Србску землју, сиреч ва Илиричаскои области, некто именем Бела, паки по неких же тоју же лозоју влечушти се от рода ва род, может бити некто и Урошем назван бив: Далматију бо са прочом диоклитијанском државом Орбину[31] саписујушту васпоменует о едином

---

[24] *Лицинје* (Licinius, Caius Valerius Licinin(n)ianus) († 325), официр, римски цар (308—324), супруг (од 313) Констанције, полусестре Константина Великог; аутор прохришћанског Миланског едикта (313).

[25] *Констанција*, полусестра Константина Великог, супруга цара Лицинија (од 313).

[26] *Константин I Велики* (Gaius Flavius Valerius Constantinus), римски цар (306—337); аутор Едикта о верској толеранцији (Милански едикт 313).

[27] *Лицинје Млађи* (Valerius Licinius Licinianus), син цара Лицинија, цар (317—336).

[28] *Тихомил*, по предању велики жупан Рашке, отац Стефана Немање; брат Немањин.

[29] *Стефан (Симеон) Немања* († 1200), српски велики жупан (1168—1196).

[30] *Готфрид, Ј. Л.* (Gottfried, Johannes Ludwig), историчар, XVII в. (*Archontologia cosmica sive imperiorum regnorum rerumque publicarum omnium commentarii*, 1649).

[31] *Орбин (Орбини) Мавро* (Orbini, Mauro) († 1614), дубровачки историчар (*Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601).

Урошу, ему же родословие и до Неманја краља приносит сице изследствујуште, рекше; Бист ва Захлмскои држави ва село именем Луца Стефан презвитер гречаскаго закона иже от супружнице свое между инеми синови своими имев и Љубомира именем сина, Сеи же Љубомир по некоему времену, муж мудростију уподоблен, и бадарставно ва воинставни потребах савьршена /45/шена себе указати начинает; Его же захлмски кнез ва некоем дворнем пребиваниа месту Терново нареченном, исправником бити постављает, тое же и до данашнега дна от него Љубимир називает се ... вамале мира сего отлучением преставлен бист, оставивши по себе рожденаго сина своего Уроша[32] именем, ... сиа убо слишав и разумев Георгие[33] крал словенски Диоклитииским и прочим државам словенским обладајуштаго, ва вишереченну Захлмску државу кнезем поставив, Уроша ва том и утврждает его, и пованегда Урош ... /46/ супостати Георгија краља преодолев ... некогда ухиштен бист от свои супостатов, и ва Рашску државу отслану бившу тамо придржан бист, донде же државу Рашску Георгие крал паки ва своју област притварает; Зде убо по вишереченаго бл[а]гословителе нашего архиепискупа Данила изволением, неци наши саписујут јако Урош два сина имев, именем прворождени Тихомил втори же Чедомиль ... /49/ ... сему Тихомилу от чресал утроби своеи четиреми синовими родити се изволи, иже именем названи бише, прворождени супостатнаго завистија ради јако ва завистно време роди се Завида[34] наречень бист, втори, желаемаго /50/ мира приобрештениа ради Сретимир,[35] или Срецимир наречен бист, трети, прву славу рода своего вазисканиа ради наречен бист Првослав,[36] четврти, Стефан иже потом мужеставну силу васприем супротив супостатни завистников иже ва време оца своего #[37] Уроша Прваго бише, не тачију стефанско свое име изјаснити вазхотев, еже елинским езиком венац бити царски разумеет се, на и крв царску лозом влекому не манега себе ва царствију бити от цара Костантина Великаго, сестрају его Костантиеју супружницеју Ликиниевоју, старожитноју, пребабоју своеју указујуште, Немане призивателно, име себе васприем, отнуду же наследници его Неманичи назваше се ... |

... стога неки наши писци наводе његова сина Белу Уроша, рођеног од сестре Константина Великог, Констанције. У Историјама не налазимо овога Белу Уроша, сина Лицинијева, али налазимо Лицинија Млађег као сина горе поменуте Констанције. Али види, поштовани читатељу, колики је временски распон од Лицинија све до Тихомила, оца Немањиног — наиме, Готфрид у својој Архонтологији Космики пише како године 310. по Христу, од саздања света 5818, када је у западном делу

---

32 Можда *Урош I*, велики жупан Рашке, 1. пол. XII в.

33 Можда *Ђорђе*, зетски краљ, (око 1113 — око 1118 и 1125 — око 1135), син дукљанског краља Бодина.

34 *Завида*, отац Немањин. Према *Хроникама* брат Немање (уп. Орбини, Млађи Родослов).

35 *Страцимир*, брат Стефана Немање.

36 *Првослав*, син великог жупана Тихомила.

37 Додатак на унутрашњој маргини, тако обележен у рукопису: # Тихомила, и ва време деда своего.

(Римског царства) владао Константин Велики, његов је савладар у источном делу био Лициније — према томе већ из временских разлога није могуће да је Лицинијев син био отац Тихомила, оца Немањина, првог краља у српском роду ... (Али) није то ни чудно ни немогуће да од истог сина Лицинијева у директној линији (потиче) неко звани Бела који се вратио поново у Србију, тј. у Илирске земље, и потом, у истој династији могао је да буде неко назван и Урош. Наиме, Орбин у својем опису Далмације помиње неког Уроша, чију линију води све до краља Немање овако: беше у Захумљу у једном селу Луца један Стефан, свештеник грчког закона, који са својом супругом осим других синова имао је и сина Љубомира. Овај је Љубомир постао храбар и мудар човек. Њега је захумски кнез поставио за свог намесника у дворском месту Трнову, које се и данас по њему зове Љубимир ... Након неког времена је преминуо и оставио после себе свог сина Уроша. Када је ово чуо Ђорђе, словенски краљ дукљанским и другим словенским земљама, он је поставио Уроша за кнеза у поменутој Захумској држави. Пошто је он поразио непријатеље краља Ђорђа, Уроша су отели његови непријатељи и био је одведен у Рашку државу и тамо задржан — све док није краљ Ђорђе поново освојио Рашку државу. По ... владици Данилу према неким нашим (писцима) Урош је имао два сина, прворођени се звао Тихомил, други Чедомил ... Овом Тихомилу се роде четири сина који су се звали: прворођени Завида (због доба у које се родио — јер је владала завист), други Сретимир или Срецимир — да би се постигао жељени мир, трећи — по првој слави својег рода — Првослав, четврти — Стефан, који је после оборио своје непријатеље којих је било за доба његова оца Уроша. (Он) не само да је потврдио (?) да му пристоји име Стефан, што грчки значи царски венац, него је усвојио и име Немања — како би својим царским пореклом показао да није мањи од цара Константина Великог и од своје прабабе Констанције, сестре Константина Великог, супруге Лицинијеве. По томе су се и његови наследници звали Немањићи ...

/II-50/ Сеи же Први Стефан Немане /51/ син јунеиши Тихомила и внук Уроша Прваго ... преизобилним подвигом стефанскому имену своему паче сагласив се, и великем жупаном ва отачаствији рода своего бити избирает се; Гл[агол]јут убо неци еште и ва двор французкаго кралја службу садевавь, отнуду же и супружницу себе вазем посагајуште се сародницеју вишереченнаго езика кралја именем зовомоју Анноју[38] †[39], тои же крал французки дарует Немању, не тачију по латинскому и алеманскому обичају ва Римскои области, комисем и грофом назвати се и грофскаго сана част имети, на и знаменителним кралства своего печатом иже ест стабло от цвета /52/ крин дарова его, иже и до сего времена ва Неманином печате зрим обретает се: Пованегда же ва своем ему отачаству вазвраштеному бившу, и крштение светои васточнои цркви на себе васприем, и супротив старовременним роду своему завистником

[38] *Ана*, супруга великог жупана Стефана Немање.

[39] Додатак на унутрашњој маргини, тако обележен у рукопису: † даштерију же Стефана босанскаго бана биваема.

воевати начинает умишљати ... и тако ва то време Неманја и братиа его воевати начинају/53/штим, земљу, јаже нашим езиком Зетска, латинским езиком же Зента именует се, тују земљу ва скоро време себе освоивше, многие воини присавакуплјајут, и рукоју властноју ванидут ва Рашску државу, отнуду же Владимир[40] тои држави обладател, и роду Неманиному старовременни и велми завистни супостат бив, са народом рашковскем вастав на бран супротив Немани исходит, и ванегда сараженију им случи се бити ва Приштину, преодолением изгнан бист, Владимир же бегству себе вадав, ва Бльгаре прибегнув остављает земљу, Неманја же и братија его себе земљу присвајајут: Победи же тое ради, васхотеше јако да место то от того времена сърбскому народу кралев/54/-скаго дијадимоју сиреч венцем венчаниа престолно место будет: Тогда же убо Неманја подобним обичаем великаго кнеза титлом назнаменовати се начинает, под свој област садржајуштему земљу Рашску са Вишоју и Нижноју Зетскоју землеју ... Немане Први обретајуштему се ва западни страна и спрва, ва дни французскаго крелја Лудовика Шестаго,[41] от Французов алемански грофом сана почтень бив, именоваше се јако же и више писахом, по на/55/шему же езику велики жупан именован бити разумеет се, Беху бо чести државам тим разделена ва многа жупанијах, потом област своју распространив Неманја и ва васточни жупанстьах, јако же сведетелствует цар Костантин Порфирогенит,[42] ‡[43] | и прочи гречаски историчаствујуштеи Иоан куропалат,[44] Кедрено,[45] Анна Комнена,[46] Иоан Киннам,[47] и презвитер Диоклеа, иже Србли ва Диоклитију и Далматију васточну, и ва прочи државах словенски даже и до западнои земле Хрватскои и до Дунава текуштие воде пребивали били сут, и царь костантинополски Трети Алексиа Ангел Комнен[48] именовани, даштер своју ‡[49] Евдокију[50] именованнују, јаже от еговаго отца Втораго Исаака

---

[40] Вероватно један од дукљанских кнезова у доба Стефана Немање.

[41] *Луј VI* (Louis VI Le Gros), француски краљ (1108—1137) династије Капета, син Филипа I.

[42] *Констан̃тин VII Порфироге́ни̃т* (Konstantinos VII Porphyrogennetos), византијски цар (913—959).

[43] Додатак на унутрашњој маргини, тако обележен у рукопису: ‡ сиреч Багренорожден.

[44] *Кодин Георг̃ије* (Georgios Kodinos, kuropalates), куропалат цариградске дворане, историчар (*De officialibus palatii Constantinopolitani*, Lion 1588), XV в.

[45] *Кедрин (Кедрен) Георг̃ије* (Georgios Kedrenos), византијски историчар, компилатор (*Σύνοψις ἱστορι̃ων* до 1057), крај XI—XII в.

[46] *Ана Комнина* (Anna Komnene) (1083—1153/1155), византијска историчарка (*'Αλεξιάς*), кћи цара Алексија I Комнина и Ирине Дука; од 1097. супруга Нићифора Вријенија.

[47] *Кинам Јован* (Kinnamos Johannes) (после 1143 — после 1185), секретар и пријатељ цара Манојла I Комнина; значајни византијски историчар, аутор описа владавине Јована II Комнина (1118—1143) и Манојла I Комнина (1143—1180) (*'Επιτομή*).

[48] *Алексије III Анђео* (Alexios III Angelos) († 1210), византијски цар (1195—1203), шурак краља Стефана Првовенчаног.

[49] Додатак на унутрашњој маргини доле, тако обележен у рукопису: ‡ или јако же ини списатели решти хоштут сестру своју.

[50] *Евдокија* (Eudokia), византијска принцеза, сестра цара Алексија III Анђела, супруга краља Стефана Првовенчаног (касније разведена), затим цара Алексија V Дуке Мурцуфла; после његове смрти супруга Лава Згура господара Аргоса, Науплије и Коринта: II, 55.

Ангела Комнена[51] пореклом називаемаго, еште ва јуности даштери своеи обручением ва супружницу ваздав Стефану[52] сину Немане првому ... Немане са банми босанскими, и Херватскои држави господарми, честократним сараштением борителни бран имев и брани воинства своего бл[а]гонарочите садевав, беше бо муж великаго рассужденија и ва воинставни потребах, бл[а]гополазна самотренија навикнул бил; От Рашкие же великие жупание и от инна многа места такожде Срем и Босну са текуштим водам Савоју и подунавские ограничение држави области своего господарства сачетав, и васегда супротив супостатом своим рукоју непобедителноју преодолев, воинставному делу велевешт и знаем бив, и ва строение /57/ власти своеи пренарочит бив ... ... и утврди област своју ва землју Србку, беше бо притворил ва своју ему власт и Поморску Диоклитију, Далматију, Травунију, и Захлмијую, и бист први иже ва Србкои земли себе самодржавним кралем именова, ва лето г[оспод]нја, ... (1139) битија же ... (6647) он бо гречаскаго цара, многократним числом оружием победил ест, Орбину тако сведетелствујушту ...

Овај Први Стефан Немања, најмлађи син Тихомила и унук Уроша Првог ... многим својим подвизима потпуно је одговарао својем стефанском имену и био је изабран за великог жупана своје отаџбине. Према неким изворима он је служио и на двору француског краља откуд је себи узео и супругу Ану, рођаку поменутог краља (додато на маргини: која је била кћи Стјепана босанског бана). Тај француски краљ не само да је доделио Немањи титулу комеса и грофа Римског царства по латинском и немачком обичају него је њему доделио (?) печат своје краљевине у облику стабла цвета крин — који се и до данас види на Немањином печату, са рашким народом. Због те победе то место је постало место венчања на српско краљевство. Отада Немања почиње да носи титулу великог кнеза и имао је под својом влашћу Горњу и Доњу Зету ... Када је Први Немања био у Западној Европи, он је прво добио, за владе француског краља Луја Шестог, од Француза титулу немачког грофа, а према нашем језику — као што сам писао горе — именовао се велики жупан. Наиме, делови тих држава били су подељени на више жупанија. Затим је Немања проширио своју власт и на истоку, како сведочи цар Константин Порфирогенит и други грчки историчари као што су Јован Кодин куропалат, Кедрен, Ана Комнина, Јован Кинам и Поп Дукљанин — да су Срби настањивали Дукљу и источну Далмацију и друге словенске земље све до западне Хрватске и до Дунава. И византијски цар Трећи Алексије Анђео Комнин удао је своју кћер (додатак на маргини: или како неки кажу, своју сестру) поменуту Евдокију која се по његову оцу Другом Исаку Анђелу звала и Комнина (прилично нејасни фрагменат) за Стефана првога сина Немањина ... Немања је више пута ратовао против босанских банова и Хрватске и био је успешан у својим ратовањима јер је био веома паметан и у бици искусан човек. Он је припојио својој

---

[51] *Исак II Анђео* (Isaak Angelos), византијски цар (1185—1195 и 1203—1204), таст краља Стефана Првовенчаног.

[52] *Стефан Првовенчани*, српски велики жупан (1196—1227) и први краљ (од 1217), син Стефана Немање.

држави и Срем и Босну све до Саве и Подунавља и увек је побеђивао своје непријатеље јер је био веома искусан и вешт у ратном делу а и у државним пословима ... И утврдио је своју владу у Српској земљи јер је освојио и Поморску Дукљу, Далмацију, Травунију и Захумље и као први код Срба примио је титулу самодржавног краља године по Христу 1139. а од створења света 6647. Он је више пута победио и визатијског цара како сведочи Орбин ...

О језику *Хроника* — за који се свакако може утврдити да он представља тадашњу норму писменог световног језика у Србији, зна се још увек веома мало. У својим истраживањима која се претежно баве синтаксом (како на нивоу реченице тако и текста) стигли смо досада до следећих закључака: као најрелевантније ознаке језика *Хроника* може се навести несумњиво свесно ограничавање репертоара изражајних средстава — у лексици, у творби речи, у синтакси — чиме се постиже извесна монотонија и високи ниво понављања истих језичких елемената. По нашем мишљењу, Бранковић је то гледао као важну ознаку једног озбиљног научног рада. Даље, језик *Хроника* се одликује прилично строгом и доследном нормом на свим језичким нивоима осим одређених елемената правописа. У њему се вешто спајају елементи српског, црквенословенског, али и западноеврпских језика. Друга важна ознака језика *Хроника* је његово намерно отежавање, пре свега у творби речи и у синтакси (хипотакса, периоди и сл.). Детаљније проучавање и дескрипција језика *Хроника* Ђ. Бранковића сигурно ће попунити наше знање овог периода у историји српске писмености.

Беч

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев, А. А., Внутренняя хронология русского литературного языка. *Philologia slavica* (К 70-летию академика Н. И. Толстого). Москва 1993, 238—244.

Радонић, Ђ., *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*. Београд 1911.

Рађеп, Ј., Гроф Ђорђе Бранковић и српски главари. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 20/1. Београд 1991, 65—77.

Рађеп, Ј., *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање*. Нови Сад 1991.

Рађеп, Ј., Бонфини и Бранковићеве Хронике. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 30/2. Београд 2002, 83—90.

Рађеп, Ј., *Генеза Хроника грофа Ђорђа Бранковића*. Нови Сад 2004.

Рађеп, Ј., *Хронике*. Антологија. Нови Сад 2004.

Kretschmer, A., Од српскословенског ка рускословенском (на материјалу *Хроника* Ђ. Бранковића). *Научни састанак слависта у Вукове дане* 28/2. Београд 1999, 197—202.

Kretschmer, A., Уочи стандардизације српског језика (језик *Хроника* Ђ. Бранковића). *Научни састанак слависта у Вукове дане* 30/1. Београд 2002, 11—19.

Kretschmer, A., Zur Syntax des serbischen und russischen Schrifttums um 1700. W. Gladrow (ed.). *Die slawischen Sprachen im aktuellen Funktionieren und historischen Kontakt*. Beiträge zum XIII. internationalen Slawistenkongress vom 15. bis 21. August 2003 in Ljubljana. Berlin 2003, 111—131.

Kretschmer, A., Vom Kirchenslavischen zu Schriftsprachen der Neuzeit (Schriftserbisch um 1700). *Welt der Slaven* XLIX (2004), 145—160.

Kretschmer, A., Српски језик између старог и новог доба (о језику *Хроника* Ђ. Бранковића). *Научни састанак слависта у Вукове дане* 34/1. Београд 2005, 43—53.

О НЕКИМ ФРАНЦУСКИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМИМА И ЊИХОВИМ СРПСКИМ ЕКВИВАЛЕНТИМА

НЕНАД КРСТИЋ

UDC 811.133.1'373.48:811.163.41'373.48

Кратак садржај. Фразеологизме или фразеолошке изразе могли бисмо дефинисати као устаљене језичке јединице састављене од најмање две речи које имају јединствено значење. На основу ове дефиниције јасно се види да такав скуп речи мора да задовољи три захтева: прво, мора да буде *устаљен*, друго, мора да има *сложену структуру*, и треће, мора да има *јединствено значење*.

У овом раду дата је подела фразеологизама по типу структуре (синтагме, предлошко-падежне конструкције, зависне реченице) и по семантичком типу (глобални фразеологизми, компонентни фразеологизми), а дата је и функционално стилска подела фразеологизама. Затим су приказани неки фразеолошки стереотипи и, на крају, неки француски фразеологизми и њихови српски еквиваленти.

Кључне речи: глобални фразеологизми, компонентни фразеологизми, стереотипи, француски фразеологизми, њихови српски еквиваленти.

Лексикологија, као део науке о језику, проучава посебну или индивидуалну реч која је основна јединица именовања појмова (ствари, појава, радњи). Међутим, осим проучавања индивидуалних речи, лексикологија се бави и проучаванем сложенијих устаљених језичких јединица, односно устаљених скупова од две или више речи. А сваки такав устаљени скуп речи назива се **фразеологизам** (= **phraséologisme**).

Осим наведеног термина, за такве устаљене скупове речи користе се и називи: **идиом** (= **idiome**), **идиоматски израз** (= **expression idiomatique**), **израз** (= **expression**), **обрт** (= **tour**, **tournure**), **устаљени израз** (= **locution**, **locution toute faite**), а у новије време и термини: **фразеолошки израз** (= **expression phraséologique**), **фразем** (= **phrasème**) и **фразеолошка синтагма** (= **syntagme phraséologique**).

Ти устаљени скупови речи одликују се:

(1) сличношћу са слободним скуповима речи као деловима реченице — по томе што су то, углавном, синтагме, групе речи са синтаксичком функцијом у реченици или зависне реченице (travailler *sous le blé* = радити *испод жита*), и

(2) сличношћу с једном речи — по томе што сваки такав скуп има јединствено значење — радити *испод жита* = радити *тајно*).

Према томе, дефиниција таквих скупова речи, поред тога што садржи састојак *устаљености*, мора садржати и састојак *структуре* (састава) и састојак *значења* (семантике). Дакле, *фразеологизме* бисмо могли дефи-

нисати као устаљене језичке јединице састављене од најмање две речи које имају јединствено значење.

На основу наведене дефиниције, јасно се види да такав скуп речи мора да задовољи три захтева: **а.** мора да буде *устаљен*; **б.** мора да има *сложену структуру*; и **в.** мора да има *јединствено значење*.

Тако, на пример, у сваком већем речнику француског језика, фразеологизам *le talon d'Achille* (= Ахилова пета) протумачен је на следећи начин: „point vulnérable, côté faible de quelqu'un"; наравно, и у речнику српског књижевног језика, овај фразеологизам је протумачен на исти начин: „рањива тачка, слаба страна некога".

(1) По **типу структуре** (по своме саставу) фразеологизми могу бити:

а. синтагме, као на пример: *le talon d'Achille = Ахилова пета*;

б. предлошко-падежне конструкције; нпр.: (travailler) *sous le blé* = (радити) *испод жита*;

в. зависне реченице (клаузе), као на пример: *si le coeur vous en dit = ако вам се хоће* (*ако вас је воља*).

(2) По **значењу** (по **семантичком типу**), фразеологизме делимо на два типа: **а.** *глобалне фразеологизме* и **б.** *компонентне фразеологизме*.

а. Глобални фразеологизми су они фразеологизми код којих постоји узајамна зависност међу пунозначним речима које их чине. Тако, на пример, фразеологизам *chasser dans un trou de souris = сатерати у мишју рупу* само у целини (глобално) има значење *faire reculer* (*refouler*, *repousser*) = *потпуно потиснути*. Да је уместо глагола *chasser = сатерати* употребљен, на пример, глагол *regarder = гледати* или глагол *se coucher = лећи*, не бисмо имали исто значење. Исто тако, да је уз глагол *chasser = сатерати* употребљена нека друга синтагма, на пример, синтагма *dans la forêt = у шуму*, такође не бисмо имали исто значење.

б. Компонентни фразеологизми су они фразеологизми у којима је само једна компонента (један њихов саставни део) носилац фразеолошког значења. Тако, на пример, у изразу n'avoir *ni sou ni maille* = немати *ни пребијене паре* компонента *ni sou ni maille = ни пребијене паре* има метафорско, пренесено, значење: *point*, *pas du tout = нимало*.

Фразеологија је обележена природом језичког слоја и она се, како у српском, тако и у француском језику, раслојава зависно од *функционалног стила*. Као део науке о језику који проучава речи, лексикологија даје шест типова фразеологије (**функционална стилска** подела):

(1) **Професионална фразеологија.** Ову фразеологију чине фразеологизми из различитих стручних делатности: филма, позоришта, разних уметности, саобраћаја, трговине, спорта, школске праксе, заната, војне делатности итд.: нпр.: *recevoir le feu vert = добити зелено светло*; *faire feu = отворити ватру, паљбу* (*опалити, пукнути, пуцати*); *lever le rideau = подићи завесу*; *passer un examen = положити испит*; *poids mi-lourd = полутешка категорија*; *mettre en page = преломити слог* итд.

(2) **Научна фразеологија**. Ову фразеологију чине фразеологизми у различитим наукама; нпр.: *complément d'agent = агентивна одредба*; (*élever*) *au cube* = (*дићи*) *на куб*; *poids utile = корисно оптерећење*; *l'adéquati-*

on complète = потпуна адекватност; *le principe de l'équivalence fonctionnelle = принцип функционалне еквивалентности* итд.

(3) **Административно-правна фразеологија**. Ову фразеологију чине фразеологизми у стручним областима; њима се у великој мери прецизирају односи у држави, друштву; нпр.: *au taux de la loi = по законском постотку*; *gagner son procès = добити парницу*; *prendre acte de = ставити у записник*; *acte de naissance = родни лист* итд.

(4) **Међустилска фразеологија**. Ову фразеологију чине фразеологизми који се јављају у различитим стиловима књижевног језика и који лако прелазе из једног у други; нпр.: *jouer avec le feu = играти се ватром*; *jouer avec sa vie = играти се животом*; *jouer avec sa santé = играти се здрављем*; *jouer un rôle = играти улогу*; *ville morte = мртав град*; *silence de mort = мртва тишина*; *mettre la main au feu = ставити руку у ватру*; *juste milieu = златна средина* итд.

(5) **Разговорна фразеологија**. Ову фразеологију чине фразеологизми из језика свакодневног комуницирања; најчешће је емоционално обојена и обележена ставом говорника који може бити добронамеран, злонамеран, шаљив, ироничан и сл.; нпр.: *comptes clairs*, *amis chers = чист рачун, дуга љубав*; *la cour du roi Pétaud = луда кућа*; *être dans de beaux draps = обрати зелен бостан*; *brouiller les cartes = помрсити конце*; *faire la sourde oreille = правити се глув* итд.

(6) **Књижевна фразеологија**. Ову фразеологију чине фразеологизми преузети из разноврсних предања или списа који припадају традиционалном делу европске, али и специфичне народне традиције; нпр.: *les yeux d'Argus = Аргусове очи*;[1] *l'épée de Damoclès = Дамоклов мач*;[2] *brandon de discorde = камен смутње*; *pierre de scandale = камен спотицања*; *Terre de feu = Огњена земља*; *franchir le Rubicon = прећи Рубикон*; *tout chemin mène à Rome = сви путеви воде у Рим* итд.

Поред функционалне стилске поделе, лексикологија даје и **емоционалноекспресивну** поделу фразеологизама које, у зависности од контекста, дели на:

(1) фразеологизме с позитивном обојеношћу; они могу бити фамилијарни, нежни, шаљиви, с изражавањем одушевљења, одобравања, поштовања; на пример: *être sans égal = бити без премца*; *être fort dans sa partie = бити јак у својој струци*; *être fou de quelqu'un = бити луд за ким*; *être fort couru = бити много тражен* итд.;

(2) фразеологизме с негативном обојеношћу који могу бити потцењивачки, иронични, вулгарни, презриви; на пример: *être une poule mouillée = бити млакоња*; *être gris comme un cordelier = бити пијан као зе-*

---

[1] Аргус — син Зевсов и Ниобин, стооки чувар који је увек држао педесет отворених очију; *Аргусове очи* — врло будне, пажљиве, увек отворене очи којима ништа не може промаћи.

[2] Дамокло — име једног ласкавца који је тиранину Дионизију позавидео на срећи. Да би му показао каква је то срећа, наредио је Дионизије да га почасте за његовом трпезом као каква краља, али му је обесио изнад главе мач о коњску длаку. Отуда *Дамоклов мач* — опасност која човеку стално прети.

мља; *faire sa gueule = дићи нос* (*направити се важан*); *ferme ta gueule = завежи њушку* (*умукни*) итд.

Фразеолошке јединице **терминолошког карактера** имају засебно место у фразеологији. По типу структуре (по саставу), то су, углавном, фразеологизми типа **синтагме**, вишечлани називи појмова у свакодневној комуникацији, у наукама и у струкама. Тако, на пример, у свакодневном језику имамо фразеологизме: *rose trémière = црвени слез*; *rose sauvage = дивља ружа*; *petits poivrons = љуте папричице*; *poivre long = љута паприка*; у граматици: *complément d'agent = агентивна одредба*; *pronom démonstratif = показна* (*демонстративна*) *заменица*; *complément circonstanciel = прилошка одредба*; *point-virgule = тачка и запета*; у економији: *taux d'intérêt = каматна стопа*; *taux de profit = норма профита*; *économie politique = политичка економија*; у медицини: *tension artérielle = крвни притисак*; *petite vérole = богиње*; *toux sèche = суви кашаљ* итд.

Међутим, ове сложене називе, посебно кад је реч о оним називима у научном стилу језика, могли бисмо назвати и **вишечланим терминима**, а не фразеологизмима.[3]

Стереотипи или **клишеи**. У фразеологију француског и српског књижевног језика можемо сврстати и лексичке, фразеолошке и синтаксичке устаљене јединице, односно речи, фразеологизме, синтагме и реченице, које се веома често употребљавају у одређеној говорној ситуацији или врсти текста. Такве јединице које лако препознајемо зато што се учестало користе, називамо **стереотипима** = **stéréotypes** или **клишеима** = **clichés**.

Стереотипи су доста заступљени у новинарско-публицистичком стилу, али и у административном функционалном стилу; они имају оправдања само када се умерено употребљавају. Наиме, њихова оправданост заснована је на потреби да читалац прими информацију која је изнета у њему познатој форми. Тако ће, на пример, у новинарском језику на синтаксичком нивоу, стереотип бити елиптична реченица употребљена уместо пуне; она ће наћи, на пример, у насловима чланака:

CHOMSKY AUJOURD'HUI A PARIS = ЧОМСКИ ДАНАС У ПАРИЗУ

У административном језику читалац ће, на крају неке писмене одлуке, пресуде, решења и сл., моћи често да прочита, на пример, овакву устаљену реченицу:

„Le travail a été exécuté *dans le délai fixé*" = „Посао је извршен *у утврђеном року*".

Ова устаљена реченица садржи и устаљену конструкцију *dans le délai fixé = у утврђеном року*.

Међутим, кад се фразеолошки и лексички стереотипи често употребљавају, они постају изрази који представљају лошу страна стила. Најчешће је реч о стереотипима, односно фразеолошким изразима у којима се

[3] Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српскога језика*, Пето, исправљено издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 178.

супстантиви употребљавају са пренесеним значењем, односно метафорски.

На пример, супстантив (*la*) *bataille* = *битка* припада војној терминологији и најчешће се употребљава уз глаголе *gagner* = *добити*, *perdre* = *изгубити*, *mener* = *водити*. Међутим, он се често преноси у друге сфере људске активности и ствара типизиране изразе као што су: *mener la bataille pour la qualité* = *водити битку за квалитет*, *mener la bataille pour l'existence* = *водити битку за опстанак*, *mener la bataille pour la stabilisation* = *водити битку за стабилизацију* итд. Тај типизирани израз често постаје монотон читаоцу или слушаоцу. Из тог разлога, уместо метафорске употребе лексема, боље је употребити речи с основним њиховим значењем: *travailler pour une meilleure qualité* = *радити за бољи квалитет*, *travailler pour une meilleure vie* = *радити за бољи живот*, *travailler pour la stabilisation de l'économie* = *радити за стабилизацију привреде* итд.

Фразеолошки стереотипи, као на пример: *un coup pour l'inflation* = *ударац инфлацији*, *un coup pour le progrès* = *ударац прогресу* и сл. могли би бити замењени бољим конструкцијама: *arrêter* [stopper] *l'inflation* = *зауставити инфлацију*, *empêcher le progrès* = *спречити прогрес* итд.; израз са употребом лексике која се користи у саобраћају *recevoir le feu vert* = *добити зелено светло* могао би бити замењен прецизнијим и једноставнијим *recevoir la permission* = *добити одобрење* итд.

У наставку овог дела рада биће приказан један број француских фразеолошких израза и њихових српских еквивалената.

A attendre l'herbe qui pousse, le boeuf meurt de faim — Не липши магарче до зелене траве.

A bannière levée — У отвореном непријатељству.

Abattre l'arbre pour avoir le fruit — Не коље се свиња ради џигерице.

A beau jeu beau retour — Клин се клином избија.

A bien prendre les choses — Право речено (руку на срце).

A bon chat, bon rat — Ударио тук на лук; намерили се на себи равног.

A chacun sa chacune — Нашла врећа закрпу.

A chacun son compte — Сваком по заслузи.

A chair de loup sauce de chien — Клин се клином избија.

Acheter un chat en poche — Купити мачка у џаку.

A cheval donné on ne regarde pas à la bride — Поклону се у зубе не гледа.

A couteaux tirés — На крв и нож.

Affaire à tout le monde, affaire à personne — Свачије и ничије.

A fond de train — Наврат-нанос (лудом брзином).

Aller comme un gant — Стајати као саливено.

A l'ombre — Иза браве (у затвору).

A l'ongle on connaît le lion — Птица се по перју позна.

A malin, malin et demi — Има и над попом поп.

A méchant ouvrier point de bon outil — Без алата нема заната.

Appeler un chat un chat — Рећи попу поп, а бобу боб.

Après dommage chacun est sage — После битке сви су генерали паметни.
Arriver à pic — Доћи у прави час.
A toutes jambes — Што га ноге носе.
Auberge espagnole — Место (крчма) где се не зна ни ко пије ни ко плаћа.
Au danger on connaît les braves — На муци се познају јунаци.
Autant de têtes, autant d'avis — Колико људи, толико ћуди.
Autant vaudrait parler à un sourd — Као глувом добро јутро.
Autres temps, autres moeurs — Друго време, други обичаји.
Avoir bien d'autres chats à fouetter — Имати пречих брига.
Avoir du foin dans ses sabots — Имати пара као блата.
Avoir la tête près du bonnet — Брзо планути.
Avoir le pied à l'étrier — Бити на коњу; бити на добром путу.
Avoir les dents longues — Бити као вук гладан.
Avoir l'estomac dans les talons — Бити гладан као вук.
Avoir l'oeil américain — Имати бистро око (око соколово).
Avoir plus d'un tour dans son sac — И ми коња за трку имамо.
Avoir quelqu'un dans sa manche — Имати кога у џепу.
Avoir un cadavre dans le placard — Имати бутера на глави.
Avoir un chat dans la gorge — Бити промукао.
Avoir un estomac d'autruche — Имати коњски желудац.
A vol d'oiseau — У птичјој перспективи.
A vue d'oiseau — У птичјој перспективи.

Bâtir des châteaux en Espagne — Градити куле у облацима.
Battre la grosse caisse — Ударати на сва звона.
Battre l'air — Празну сламу млатити.
Battre l'eau avec un bâton — Празну сламу млатити.
Beaucoup de bruit pour rien — Много вике ни око чега.
Bien perdu, bien connu — Имадох, не знадох.
Blanc comme un linge — Блед као крпа.
Boire le calice jusqu'à la lie — Испити чашу жучи до краја.
Boire sec — Много пити.
Boire un bouillon — Бити у були (изгубити).
Bon à tout, propre à rien — Ко зна све, не зна ништа.
Bon chien, chien de race — Ивер не пада далеко од кладе.
Bonnet blanc et blanc bonnet — Није ђаво него враг (није шија него врат).
Bouc émissaire — Жртвени јарац (дежурни кривац).
Bouche de miel, coeur de fiel — На речима мед, а у срцу јед.
Bouillon d'onze heures — Отровни напитак.
Brider l'âne par la queue — Радити наопако.

Cela crève les yeux — То боде очи (упада у очи).
Cela n'a ni queue ni tête — То нема ни главе ни репа.
Cela ne fait ni chaud ni froid — Свеједно ми је.

Cela ne vaut pas un double — То не вреди ни паре.
Cela saute aux yeux — То упада у очи.
Ce n'est pas tous les jours fête — Није сваки дан Бадњи дан.
Ce qui est bon à prendre est bon à rendre — Памти па врати.
C'est à prendre ou à laisser — Узми или остави.
C'est dans les vieux pots qu'on fait les bonnes soupes — Матора кока, масна супа.
C'est la cour du roi Pétaud — Луда кућа (у којој се не зна ни ко пије ни ко плаћа).
C'est là le diable — У том грму лежи зец.
C'est là que gît le lièvre — У том грму лежи зец.
C'est par la tête que le poisson commence à se gâter — Од главе риба смрди.
C'est un sot en trois lettres — Глуп је као ноћ.
Changer son cheval borgne contre un cheval aveugle — Пасти с коња на магарца.
Chaque chose en son temps — Све у своје време.
Châteaux en Espagne — Чардак ни на небу ни на земљи.
Chaud de la pince — Бити заљубљиве природе.
Chercher la petite bête — Терати мак на конац.
Chercher midi à quatorze heures — Тражити длаку у јајету.
Chien échaudé craint la cuisine — Кога је змија ујела, боји се и гуштера.
Comme on fait son lit, on se couche — Како сејеш, тако ћеш и жњети.
Comme un seul homme — Сви као један (једнодушно).
Compter sans son hôte — Правити рачун без крчмара.
Comptes clairs, amis chers — Чист рачун, дуга љубав.
Connu comme le loup gris — Добро познат као бела врана.
Conte à dormir debout — Прича за зевање.
Conte bleu — Бапска прича.
Conte gras — Масна прича.
Contracter une maladie — Навући болест (разболети се).
Couper court — Одсећи као на пању.
Crier comme un sourd — Дерати се као луд.
Crise de nerfs — Живчани напад.
Croire dur comme fer — Слепо веровати.
Cueillir les roses de la vie — Узми што ти живот пружа.

De but en blanc — С неба па у ребра.
De deux maux il faut choisir le moindre — Од два зла треба изабрати мање.
Deux têtes dans un bonnet — Две особе истих мисли.
Dieu m'en garde — Боже сачувај!
Dis-moi qui tu hantes, je te dirai qui tu es — С ким си, онакав си.
Donnant donnant — Ја теби, ти мени.
Donner beau jeu à — Ићи на руку.
Donner sur les nerfs — Ићи на живце.

Donnez-lui un pied, il en prendra quatre — Даш му прст, а он ти узме целу шаку.
Dormir comme un sabot — Спавати као заклан.
Dormir en gendarme — Спавати једним оком.

Eau qui dort sape les berges — Тиха вода брег рони.
En un clin d'oeil — У трен ока.
Être bête à manger du foin — Бити глуп као во.
Être dans de beaux draps — Обрати зелен бостан.
Être dans les choux — Бити у неприлици.
Être dans ses petits souliers — Бити у неприлици.
Être en fonds — Бити при парама.
Être fort en gueule — Бити јак на језику (имати језичину).
Être juge et partie — Кадија те тужи, кадија ти суди.
Être sur des épines — Бити у великој бризи.
Être sur les dents — Падати од умора.
Être toujours dans la lune — Увек о нечему сањарити.
Être tout yeux — Претворити се у око (пиљити).

Faire chou blanc — Остати празних шака.
Faire des foins — Згртати паре.
Faire la cane — Завући се у мишју рупу.
Faire la journée blanche — Под милим богом ништа не радити.
Faire la mouche du coche — Надувати се (правити се важним).
Faire la pluie et le beau temps — Ведрити и облачити.
Faire parade — Разметати се нечим.
Faire sa gueule — Дићи нос (правити се важан).
Faire son chemin — Прокрчити себи пут.
Faire table nette — Све смазати (појести).
Faire tapis net — Побрати сав новац.
Faire un nez — Обесити нос (покуњити се).
Faire un trou à la lune — Одмаглити не плативши дугове.
Faire venir l'eau au moulin — Навијати на свој млин.
Femme en travail — Жена у трудовима.
Foi d'honnête homme! — Часне ми речи!
Fondre en eau — Ударити у плач.
Frapper comme un sourd — Туђи као луд (без милости).

Garder son sang-froid — Остати хладнокрван.
Garder une poire pour la soif — Чувати новац за црне дане.
Glacer le sang — Следити крв у жилама од страха.
Gros bonnet — Велика звер (важна личност).
Gros légume — Велика звер (важна личност).

Heureux au jeu, malheureux en amour — Срећан у коцки, несрећан у љубави.
Homme du monde — Светски човек (човек високог друштва).

Homme sans aveu — Никоговић.
Hors de saison — У незгодно време.

Il a du sable dans les yeux — Очи су му тешке као камен (од поспаности).
Il est tout miel et tout sucre — Сладак је као мед.
Il est venu en sabots — Дошао је го и бос (без игде ичега).
Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud — Гвожђе се кује док је врућe.
Il faut manger pour vivre et non vivre pour manger — Човек не живи да би јео, већ једе да би живео.
Il faut que jeunesse se passe — Младост, лудост.
Il faut vivre et laisser vivre — Живи и дај другом да живи.
Il gagne à être connu — Што га више упознаваш, више га цениш.
Il le mène à la baguette — Плеше како он свира.
Il ne faut pas réveiller le chat qui dort — Мани се врага (не дирај лава док спава).
Il ne faut pas se fier aux apparences — Није све као што изгледа.
Il n'est pire eau que l'eau qui dort — Испод Мире сто ђавола вире.
Il ne trouverait pas de l'eau à la rivière — Не види шта му је пред носом.
Il n'y a pas de fumée sans feu — Где има ватре, има и дима.
Il n'y a pas un chat — Нема ни живе душе.
Il n'y a que la vérité qui blesse — Најтеже пада истина.
Il revient de l'autre monde — Као да је с Марса пао.
Il se croit quelqu'un — Мисли да је неко и нешто.
Il vaut mieux prévenir que guérir — Боље је спречити него лечити.
Il vient toujours qui vient tard — Боље икад него никад.
Il y aura bien à tirer — Биће повуци-потегни.
Imposer silence — Зачепити уста (ућуткати).
Innocent comme l'enfant qui vient de naître — Ни крив ни дужан.

Jeter à la figure — Скресати у брк.
Jeter au nez — Скресати у брк.
Jeter des éclats de rire — Праснути у смех.
Jeter le gant — Бацити рукавицу (изазвати).
Jeter le manche après la cognée — Клонути духом (дићи руке).
Jeter son bonnet par-dessus les moulins — Не хајати шта свет говори.
Jeu de mots — Игра речима.
Jeu joué — Намештена ствар.
Joindre les deux bouts de l'année — Једва крај с крајем саставити.
Jouer des jambes — Побећи главом без обзира.
Jouer gros jeu — Ставити све на коцку.

La cervelle lui tourne — Шенуо је.
La connaître dans les coins — Бити намазан свим мастима.
La faim chasse le loup du bois — Гладан курјак усред села иде.

La fortune sourit aux audacieux — Срећа само храбре прати.

La guerre dessert les uns et sert les autres — Рат је некоме рат, а некоме брат.

L'âne du moulin — Дежурни кривац.

La nuit tous les chats sont gris — У мраку све су мачке црне.

L'appétit vient en mangeant — Ко више има, више му се хоће.

La raison du plus fort est toujours la meilleure — Јачи је увек у праву.

L'argent appelle l'argent — Пара на пару иде.

L'argent est un bon serviteur mais un mauvais maître — Новац је добар слуга, али рђав господар.

L'argent ne fait pas le bonheur — Новац не чини срећу.

L'argent va à l'argent — Ко има, имаће.

La semaine des quatre jeudis — Такорећи никада (у куково лето).

La tête lui tourne — Врти му се у глави (шенуо је).

Le bâton du maître vient du paradis — Батина је из раја изашла.

Le chat parti, les souris dansent — Где мачке нема, ту мишеви коло воде.

Le diable bat sa femme et marie sa fille — Киша пада, сунце сија, цигани се жене.

Le jeu ne vaut pas la chandelle — Не вреди труда (скупља пита него тепсија, не исплати се).

Le loup mourra dans sa peau — Вук длаку мења, али ћуд никада.

Les arbres cachent la forêt — Не видети шуму од дрвећа.

Les deux font la paire — Нашла врећа закрпу.

Les grands diseurs ne sont pas les grands faiseurs — Кокош која много кокодаче, мало јаја носи (ко много прича, мало уради).

Le silence est d'or — Ћутање је злато.

Les jeux sont faits — Шта је, ту је.

Les loups ne se mangent pas entre eux — Врана врани очи не копа.

Le talon d'Achille — Ахилова пета.

Le temps, c'est de l'argent — Време је новац.

Le tiers et le quart — Збрда-здола.

Le vin gagne en bouteilles — Вино у боцама постаје боље.

Loger le diable dans sa bourse — Немати ни пребијене паре.

Long comme un jour sans pain — Дуг као гладна година.

L'union fait la force — Слогом расту мале ствари, а неслога све поквари.

Ma foi! — Вере ми (богме)!

Malgré lui et ses dents — Хтео — не хтео.

Manger comme quatre — Јести за четворицу.

Manger de la vache enragée — Трпети велику оскудицу.

Manger des yeux — Гутати очима (жудети).

Manger sur le pouce — Стојећи појести (на брзу руку).

Mener par le bout du nez — Вући за нос.

Menteur comme un arracheur de dents — Лажа и паралажа (лажов над лажовима).

Menteur comme un laquais — Лажа и паралажа (лажов над лажовима).
Menu propos — Празни разговори (празно брбљање).
Mettre la cognée à l'arbre — Дати се на посао.
Mettre les fers au feu — Дати се на посао.
Mettre sur la paille — Довести на просјачки штап.
Mieux vaut peu que rien — Боље ишта него ништа.
Mieux vaut tard que jamais — Боље икад него никад.
Mieux vaut tenir que courir — Боље врабац у руци, него голуб на грани.
Moitié figue, moitié raisin — Нешто милом, нешто силом.
Moitié guerre, moitié marchandise — Пола милом, пола силом.
Mon chou — Злато моје (чедо моје).
Mort aux vaches! — Доле полиција!

Nager comme un chien de plomb — Пливати као секира.
N'avoir ni foi ni loi — Немати ни вере ни закона (бити без икаквог начела).
N'avoir ni sou ni maille — Бити го као пиштољ (немати ништа).
N'avoir que de la gueule — Бити јунак само на језику.
Nécessité n'a point de loi — Нужда закон мења.
Ne demander que plaies et bosses — Врага за реп вући (стално изазивати).
Ne faire semblant de rien — Правити се Енглез.
Ne pas avoir les yeux dans sa poche — Не бити ћорав (знати).
Ne pas en croire ses yeux — Не веровати властитим очима.
Ne pas reculer d'une semelle — Не узмакнути ни за стопу.
Ne pas répondre une syllabe — Ни не бекнути (не прозборити ни речи).
Ne pas tourner rond — Бити кврцнут (бити шенут).
Ne savoir ni A ni B — Не знати ни две унакрст.
Ne valoir pas un sou — Не вредети ни пребијене паре.
N'éveillez pas le chat qui dort — Не дирај лава док спава (не чачкај мечку).
Ni chair ni poisson — Нит смрди нит мирише.
Ni figue ni raisin — Нит смрди нит мирише.
Ni lard ni cochon — Нит смрди нит мирише.
Ni vu ni connu — Појела маца.

Oeil pour oeil, dent pour dent — Око за око, зуб за зуб.
On apprend à tout âge — Човек се учи док је жив.
On ne peut avoir le lard et le cochon — Не може и јаре и паре.
On risque de tout perdre en voulant trop gagner — Ко тражи веће, изгуби и оно из вреће.

Parler à son bonnet — Говорити сам са собом.
Parler de la pluie et du beau temps — Млатити празну сламу.

Pas d'effet sans cause — Свако зашто има своје зато.
Passer un mauvais quart d'heure — Наћи се у небраном грожђу.
Pauvre comme un rat d'église — Сиромашан као црквени миш.
Peigner la girafe — Трла баба лан да јој прође дан (ленчарити).
Petit à petit l'oiseau fait son nid — Зрно по зрно — погача.
Pleurer comme un veau — Дерати се као во.
Point d'argent, point de Suisse — Колико пара, толико и музике.
Point de pain sans peine — Нема хлеба без мотике.
Porter aux nues — Ковати некога у звезде (дизати до неба).
Porter des bouteilles — Ићи опрезно као по јајима.
Prêcher dans le désert — Говорити узалуд, у ветар.
Prêcher pour sa chapelle — Терати воду на свој млин.
Prendre ses jambes à son cou — Побећи главом без обзира.
Promesse de seigneur, espoir de fou — Обећање лудом радовање.
Promettre monts et merveilles — Обећавати брда и долине.

Quand le chat n'est pas là, les souris dansent — Где мачке нема, ту мишеви коло воде.
Quand on n'a pas de tête, il faut avoir des jambes — Ко нема у глави, има у ногама.
Quart d'heure de Rabelais — Час плаћања (неугодан тренутак).
Que Dieu t'entende! — Из твојих уста у божје уши!
Qui langue a, à Rome va — Ко пита не скита.
Qui mal veut, mal lui vient — Ко зло чини, зло и дочека.
Qui ne risque rien n'a rien — Ко не рескира, тај не профитира.
Qui se ressemble s'assemble — Свака птица своме јату лети.
Qui s'excuse, s'accuse — Ко се правда, тај признаје.
Qui va à la chasse perd sa place — Ко тражи веће, изгуби и оно из вреће.
Qui vivra verra — Жив био, па видео.

Réchauffer un serpent dans son sein — Хранити гују у недрима.
Réduire au silence — Зачепити уста (уђуткати).
Relever le gant — Прихватити рукавицу (двобој, изазов).
Reprendre tout à zéro — Почети од нуле (од почетка).
Revenir à la case départ — Јово наново (вратити се на почетак).
Revers de la fortune — Зла коб судбине.
Revers de la médaille — Друга страна медаље (право лице ствари).
Rien dans les mains, rien dans les poches — Сад га видиш, сад га не видиш.
Rira bien qui rira le dernier — Ко се последњи смеје, најслађе се смеје.
Rire à belles dents — Смејати се од срца.
Rire à gorge déployée — Грохотом се смејати.
Rire au nez — Смејати се у брк.
Rire aux éclats — Праснути у смех.
Rire comme une baleine — Церити се као сом.

Risquer sa peau — Ставити главу у торбу.
Risquer tout pour le tout — Одлучити се куд пукло да пукло (ставити све на коцку).

Sans feu ni lieu — Без игде ичега.
Sans phrases — Без околишења.
Santé passe richesse — Здравље је највеће богатство.
Sauter de la poêle dans le feu — Пасти са зла на још веће зло.
Savoir sur le bout du doigt — Имати у малом прсту (изврсно знати).
Se casser le nez — Наћи затворена врата (не успети).
Se flanquer une bosse de rire — Пуцати од смеха.
Semer la zizanie — Завадити два ока у глави.
S'emporter comme une soupe au lait — Зачас планути.
S'endormir sur ses lauriers — Заспати на ловорикама.
S'envelopper de son manteau — Мирно чекати судбину.
Se rendre à discrétion — Предати се на милост и немилост.
Se reposer sur ses lauriers — Одмарати се на старој слави.
Se tordre de rire — Пуцати од смеха (грохотом се смејати).
Se tuer pour tuer le temps — Беспослен поп и јариће крсти.
Seules les montagnes ne se rencontrent pas — Само се брдо с брдом не може састати (свет је мали).
Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait — Кад сам могô, нисам могô, а сад могу па не могу.
Sot en trois lettres — Будала над будалама.
Sourd comme un pot — Глув као топ.
Système D — Парола снађи се.

Tailler des croupières à quelqu'un — Мутити коме кашу (задати коме муке).
Tant qu'il y a de la vie, il y a de l'espoir — Човек се нада док је жив.
Taper dans l'oeil — Упасти у очи (одмах се свидети).
Tel arbre, tel fruit — Где ће крушка но под крушку.
Telle vie, telle fin — Како си живео, тако ћеш умрети.
Tel pain, telle soupe — Какво месо, таква чорба.
Tel père, tel fils — Какав отац, такав син.
Tenir le loup par les oreilles — Бити у шкрипцу.
Tirer les marrons du feu — Вадити кестење из ватре.
Tirer son épingle du jeu — Извући се из неприлике.
Tomber à pic — Доћи у прави час.
Tomber de la poêle dans le feu — Пасти са зла на још веће зло.
Tomber des nues — Пасти с облака (пасти с Марса).
Tomber entre les mains — Допасти шака коме.
Tomber mal — Доћи у незгодан час (баш кад не треба).
Tourner à tout vent — Бити превртљив.
Tourner autour du pot — Хоће бити, неће бити.
Tourner casaque — Окренути ћурак, променити мишљење.
Tout ce qui brille n'est pas or — Није злато све што сија.

Tout chemin mène à Rome — Сви путеви воде у Рим.
Tout est bien qui finit bien — Све је добро што се добро сврши.
Toute vérité n'est pas bonne à dire — Све што знаш не кажи, све што имаш не покажи.
Tout nouveau, tout beau — Све што је ново лепо је.
Trancher du grand seigneur — Изигравати великог господина.
Trempé comme une soupe — Мокар као миш.
Trop de cuisinières gâtent la sauce — Где су многе бабице, ту су деца килава.
Trouver visage de bois — Наћи затворена врата (не наћи никога).
Tu verras beau jeu — Видећеш ти свога бога.

Un clou chasse l'autre — Клин се клином избија.
Une femme galante — Слободна (лакоумна, распуштена) жена.
Un panier percé — Буре без дна.
Un sou amène l'autre — Пара на пару иде.
Un tiens vaut mieux que deux tu l'auras — Боље једно држи него два узми (боље врабац у руци него голуб на грани).
Un trou de souris — Мишја рупа.
Usage fait loi — Обичај постаје закон.
Usage rend maître — Вежба чини мајстора.

Va-et-vient — Амо-тамо.
Vaille que vaille — Било како било.
Vivre à discrétion — Живети на туђи рачун.
Vivre comme un coq en pâte — Живети као бубрег у лоју.
Vivre d'amour et d'eau fraîche — Живети од љубави.
Voir rouge — Бити разјарен (бити ван себе од беса).
Vouloir prendre la lune avec ses dents — Тражити нешто немогуће.

Zéro en chiffre — Нико и ништа.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1966.
Grand Larousse encyclopédique, 10 vol., Larousse, Paris, 1959—1964.
Maurice Grevisse, *Le Bon Usage*, 9e édition, Editions J. Duculot, S. A., Gembloux (Belgique), 1969.
Pierre Guiraud, *La Sémantique*, Collection „Que sais-je?", Presses Universitaires de France, Paris, 1955.
Vlado Drašković, *Francusko-srpskohrvatski frazeološki rečnik*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990.
Иван Клајн, *Врсте романизама у савременом српскохрватском језику и путеви њиховог доласка*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1998, књ. XLI/1, стр. 69—89.
Nenad Krstić, *La contrastive et la traduction — Le français et le serbe: les ressemblances et les différences*, Vedes, Beograd, 2001.

Ненад Крстић, *Прилози упоредној француско-српској лексикологији*, Змај, Нови Сад, 2005.

Emile Littré, *Petit Littré — Dictionnaire de la Langue française*, Gallimard — Hachette, Paris, 1959.

Henri Mitterand, *Les Mots français*, Collection „Que sais-je?", Presses Universitaires de France, Paris, 1963.

Vlado Putanec, *Francusko-hrvatski ili srpski rječnik*, 2. izdanje, Zagreb, 1974.

Речник српскохрватскога књижевнога језика, Матица српска, Нови Сад, 1967—1976, I—VI.

Pierre Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la Langue française*, 6 vol., Société du Nouveau Littré, Paris, 1953—1964.

Pierre Robert, *Le Petit Robert*, Société du Nouveau Littré, Paris, 1967.

Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика*, Пето, исправљено издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.

Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. (Граматички системи и књижевнојезичка норма), I, Увод, Фонетика, Морфологија*, Научна књига, Београд, 1975.

Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. (Граматички системи и књижевнојезичка норма), II, Синтакса*, Научна књига, Београд, 1979.

Novak Strugar, *Francuske poslovice sa srpskim ekvivalentima*, Prevodilac, Beograd, 2002, br. 1—2, str. 104—117.

Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1986.

Branko Franolić, *Les mots d'emprunts Français en Croate*, Nouvelles éditions latines, Paris, 1976.

ФУНКЦИОНАЛНА РАСЛОЈЕНОСТ СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА ПОСМАТРАНА КРОЗ УПОТРЕБУ АПСОЛУТНОГ ДАТИВА[1]

МАРИНА КУРЕШЕВИЋ

UDC 811.163.1
821.163.1.08

Кратак садржај. У раду се на основу употребе апсолутног датива, типичне књишке црте на синтаксичком нивоу, истражује који све лингвистички и екстралингвстички фактори утичу на избор вишег, односно нижег функционалног стила српскословенског језика. Анализом је потврђено да апсолутни датив представља карактеристично наративно језичко средство. Његова употреба зависи како од садржаја, намене текста тако и од образованости писца. Специфичне одлике његове употребе зависе још и од индивидуалног стила писца, стила епохе и од доминирајућег реченичног модела унутар конкретног дела.

Кључне речи: српскословенски језик, функционални стилови (виши и нижи стил), апсолутни датив.

Уводне напомене. Диглосија[2] представља општесловенску карактеристику књижевнојезичке ситуације у средњем веку. Српску средњовековну писменост одликовала је диглосија хомогеног типа:[3] у функционално разграниченој употреби налазили су се српскословенски и српски народни језик. Поред диглосије, за средњовековну књижевнојезичку ситуа-

---

[1] Овај рад резлутат је рада на пројекту *Историја српског језика* који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије, а проистекао је из ширег истраживања синтаксичко-семантичких особености употребе АД, које је изложено у раду *Апсолутни датив у српском средњовековном стваралаштву* (магистарски рад, одбрањен 29. децембра 2005. године на Филозофском факултету у Новом Саду).

[2] Диглосија је социолингвистичка појава која се дефинише као функционално диференцирана употреба два језика, тј. два језичка система, који се налазе у комплементарној дистрибуцији; један језик је вишег, а други нижег стила, тј. један функционише као књижевни, а други је у функцији разговорног језика. Функционална разграниченост њихове употребе може се поредити са функционалном раслојеношћу једног језика, која карактерише нпр. савремене словенске књижевне језике. Стога се диглосија може посматрати и као језичка ситуација у којој се два језика унутар једне језичке заједнице схватају и функционишу као један језик. Као таква, диглосија је појава која је карактеристила и друге језичке заједнице. (Успенский 1994: 5—6; Ивић, П. 1998: 28—29; Грковић-Мејџор 2004).

[3] Словенске језике који су улазили у грчко-словенски ареал (тзв. *Slavia Orthodoxa*) одликовала је хомогена диглосија са тешњом (генетском) везом између језика вишег и нижег стила, а словенске језике, припаднике латинско-словенске културне зоне (тзв. *Slavia Latina*) хетерогена диглосија у којој су у употреби вишег и нишег стила два генетски несродна језика (Толстој 1998: 166—167). О довођењу у везу средњовековних књижевнојезичких ситуација код Словена са постојањем двеју културних (верских) зона, *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Romana (Latina)*, в. у: Пиккио 2003: 201—243, Толстой 1997; Кречмер 1996; Суботић 2004: 148—151.

цију карактеристична је и строга повезаност употребе језика и жанра.[4] Текстови везани за сферу сакралног писани су српскословенским, а текстови или делови текста везани за сферу профаног писани су народним језиком.

Норма, схваћена као укупност најуобичајенијих и традицијом сачуваних елемената језичке структуре, јесте одлика и црквенословенског и народног језика (Ремнёва 2003: 27). Она је представљена у текстовима. Постоје разлике у карактеру норме и њене структуре између поменута два језика. Норму црквенословенског језика за разлику од народног одликује њена стабилност кроз векове,[5] развијенија функционална издиференцираност и сложенији комплекс језичких средстава. Одређена еволуција црквенословенског језика, при том, мора да се подразумева, јер се он, као и сваки други природни језик, под утицајем народног језика током времена мењао не нарушавајући првобитни систем и не удаљавајући се од њега у великој мери како би се његово јединство очувало на целом терену *Slavia Orthodoxa*. Стога је методолошки исправније норму црквенословенског језика посматрати као скуп изонорми, црта насталих у одређеном временском пресеку које су превазишле карактер локалних црта и истовремено захватиле већи део територије православног словенства (Пиккио 2003: 411), тј. флексибилно, са променљивим границама допустивости већег или мањег броја варијантних форми и језичких елемената хронолошки и жанровски условљених (Толстој 2004: 6). Норма црквенословенског језика на нивоу фонетике и морфологије је прецизније дефинисана и подразумева једно решење (што је резултат развоја народног идиома и његовог утицаја на књижевни), док је на плану синтаксе и лексике сложенија ситуација. Ту норма допушта конкурентна средства за исказивање одређене категорије, што подразумева избор, а то даље води ка стилској издиференцираности књижевног (црквенсловенског) језика (Грковић-Мејџор 2004: 396).

Ниједан природни језик, па тако ни црквенословенски, није хомоген. Његова реализација условљена је језичким и нејезичким факторима. Он се раслојава у зависности од тога коју функцију има у друштву, о којој теми саопштава, ко њиме говори или пише, с ким, када, где и у којој ситуацији га употребљава, с којим циљем итд. (Radovanović 1986: 165). У средњем веку употреба црквенословенског језика у одређеном делу првенствено је била условљена, као што је већ поменуто, жанром којем текст припада,[6] али такође и садржајем који се саопштава, пореклом текста (да ли је у питању превод или оригинал), чињеницом коме је текст намењен, као и образованошћу писца[7] под којом се подразумева

[4] Жанрови српске средњовековне писмености се према Н. И. Толстоју (2004: 148—156) схематски могу представити у облику хијерархизоване пирамиде састављене од четрнаест галерија устројене по принципу *сакрално ~ профано*.

[5] Стабилност црквенословенског језика се нарочито огледа у жанровима горњих галерија хијерархизоване пирамиде.

[6] Зависност употребе језика од конкретног жанра у средњем веку повезана је истовремено и са функцијом коју текст има у друштву.

[7] Под термином 'писац' у овом раду подразумева се писар, преписивач, али и творац оригиналних дела.

начитаност писца и степен његовог познавања норме књижевног језика (Грковић-Мејџор 2002; Ремнёва 2003: 55). Стога се разликују два основна типа књижевног језика, или другачије речено два основна функционална стила, црквенословенски језик вишег стила који карактерише строга граматичка норма и онај нижег стила чија је граматичка норма флексибилнија (Грковић-Мејџор 2002; Ремнёва 2003: 30—31). Виши стил црквенословенског језика је општесловенског карактера и његова граматичка норма је унифицирана, без присуства конкурентних језичких средстава, у чијој позадини се крије тежња ка очувању јединственог црквенословенског простора. Он је вековима задражао одређену стабилност. За разлику од претходног, нижи стил се одликује присуством конкурентних средстава, од којих нису сва из потенцијала црквенословенског језика, већ су нека пореклом и из народног говора, што ову норму чини редакцијски маркираном. Граматичка норма црквенословенског језика нижег стила није тако стабилна као претходно поменута, већ је динамична и флексибилна.

Детаљније праћење избора језичких средстава и њихове употребе у конкретним делима омогућује правилније схватање језичке норме, пре свега као флексибилне појаве. У том смислу и проучавање апсолутног датива (АД),[8] типичне књишке црте на синтаксичком нивоу, у текстовима српске средњовековне писмености може да допринесе бољем сагледавању функционалног раслојавања српскословенског језика.

2. Корпус и циљ рада. Корпус за ово истраживање чине текстови настали у периоду од 12. до 15. века, жанровски разноврсни, према дихотомији сакрално-профано најпре подељени у две скупине, а потом и хијерархизовани и класификовани у скалу од тринаест категорија (жанрова) према следећим факторима: функцији коју текстови умају у друштву, садржини и намени текста. Међу текстовима *сакралног* карактера налазе се споменици који припадају следећим жанровима: 1) химнографској литератури, 2) хагиографској литератури, 3) опису преноса моштију, 4) панегиричкој литератури, 5) црквеноправној литератури, 6) епистоларној и путописној литератури, 7) апокрифној литератури, 8) записима и натписима, док текстове *профаног* карактера можемо подвести под следеће жанрове: 9) историографска литература, 10) наративна литература/ „белетристика”, 11) научна и филозофска литература, 12) законици и 13) повеље и писма.

Циљ рада је да се на основу прегледа употребе АД по жанровима српске средњовековне писмености, сагледавајући, при том, његову употребу са неколико аспеката: а) са синтаксичко-семантичког аспекта, б) са становишта фреквенције, в) са прагматичког аспекта и г) са аспекта језичког стила појединог писца, односно стила епохе, дâ одговор на питање који све екстралингвистички и лингвистички фактори утичу на избор одређеног функционалног стила.

[8] Даље ће се у тексту употребљавати ова скраћеница.

3. Анализа.

3.1. *Химнографску литературу* чине песме, строфе, канони и службе у црквеним богослужбеним књигама, који се употребљавају на заједничком и посебном богослужењу (Трифуновић 1990: 376). За оригиналну српску *химнографску литературу* употреба АД није карактеристична. Она је у прегледаним текстовима[9] веома ретко у употреби (у мање од 3%[10] од укупно забележеног броја примера). Појављује се, пре свега, у значењу временске и независне реченице, а по један пример забележен је и у значењу поредбене и допусне реченице. Основни разлог ниске фреквентности АД у химнографској литератури, иако на почетку хијерархизоване скале жанрова, лежи у поетској природи текстова. Међутим, запажа се да половина забележених примера припада текстовима истог аутора — Димитрија Кантакузина. У његовим примерима употреба АД условљена је, с једне стране, композиционо-стилским факторима самог жанра (језгровитим изражавањем и ритмизацијом ради постизања одређеног књижевноуметничког ефекта), а са друге, језичко-стилским склоностима самог писца. Његов језик је изразито високог стила и представља узорни образац стила епохе *плетеније словес* (Грковић-Мејџор 1993: 20—21).

не жив'цоу ми въ добродѣтелехъ не жѧоуцѹ съмрътъ ѿраднѹ же и кроткѹ. не жѧоуцѹ ни о съмрътъ покои. (Д. Кантакузин, *Молитва Богородици*: 116/18—20); *оче їѡанне. ꙗко жывѹ суцѹ ти. жыви бо бг҃ѹ вси правѣднѣ* (Д. Кантакузин, *Канон повратку моштију Јована Рилског*: 65/37).

3.2. *Хагиографска литература* заједно са црквеном поезијом чини основни текстовни корпус у оквиру култа светог. У српској средњовековној књижевности хагиографска литература заузима посебно истакнуто место (Трифуновић 1990: 61). АД је у прегледаним текстовима[11] овог жанра најфреквентнији (забележен је у преко 25% од укупног броја сакупљених примера). Синтаксичко-семантичка реализација ове конструкције је веома разуђена: АД са активним партиципом презента је за разлику од АД са активним партиципом претерита забележен у свим функцијама (адвербијалног детерминатора, допуне глагола, независне реченице и адноминланог детерминатора) и свим значењима, при чему је најчешће

[9] Прегледани су следећи текстови овог жанра: 1. Свети Сава, *Служба светом Симеону* (Свети Сава 1998: 193—221); 2. *Служба светом Сави* (Богдановић 1980: 57—90); 3. Теодосије, *Служба Петру Коришком* (Новаковић 1884: 12—27); 4. Теодосије, *Заједнички канон Спасу Христу, светом Симеону и светом Сави* (Трифуновић 1975: 50—55); 5. Димитрије Кантакузин, *Канон повратку моштију Јована Рилског* (Кантакузин 1989: 58—77); 6. Димитрије Кантакузин, *Молитва Богородици* (Кантакузин 1989: 112—122).

[10] Проценти који се овде наводе преузети су из рада Курешевић 2005: 112.

[11] Корпус текстова који припадају хагиографској литератури чинила су следећа дела: 1. Свети Сава, *Житије светога Симеона* (према: Јерковић 1997); 2. Стефан Првовенчани, *Житије светог Симеона* (према: Рајнхарт 2000); 3. Доментијан, *Житије светог Симеона* (према: Рајнхарт 2000); 4. Доментијан, *Житије светог Саве* (према: Штрбац 2002); 5. Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског* (према: Стојменовић 1997); 6. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића* (Јагић 1875: 244—328); 7. Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског* (Кантакузин 1989: 26—43).

употребљаван у значењу временске реченице, а потом и у функцији независне реченице.[12] Његова честа употреба условљена је, са једне стране, сакралном функцијом коју ови текстови имају у друштву и са друге, самом природом текста (проза) и наративним начином приповедања. Одређене карактеристике његове употребе, међутим, условљене су индивидуалним стилом писца. Анализа је показала да употреба АД у реченицама без личног глаголског облика у језику разматраних писаца није реткост, те се не може сматрати стилским обележјем појединачног писца. Запажено је и то да су примери нагомилавања ових конструкција унутар једне реченичне целине најчешће интерпретирани независном реченицом. Употреба АД у функцији независне реченице, будући да није мотивисана ни синтаксичким, ни комуникативним факторима, представља стилски маркирану форму финитне реченице која упућује на високи стил изражавања у поређењу са реченицом стилски неутралне структуре. Тако структурирана реченица у великом броју случајева запажена је у језику Димитрија Кантакузина, мада она није страна ни другим писцима ресавске епохе, као ни језику светога Саве и Доментијана.

Малоу оубо прѣшьдшоу врѣмени и грьчьскымь смѣрившим се вещемь и изнемогшемь, 'Іоанноу Ѧсеню блъар'скымь опоасавшоу се цр҃твѡ и грьчьскаа крѣпцѣ низлагающоу и грады ихь прѣимющоу, въ Срѣдьць пришьд. (Д. Кантакузин, *Житије Јована Рилског*: 35/9—12); рождьствоу его бывшоу вь зетѣ на рыбници, и тамо пріемшоу светое крьщеніе изнесеноу младѣнцоу томоу соущоу сѣмо, пріемь епископь светыхь апостоль црькве, и молитвоу давь младеньцоу соущоу, и мироѡмь его помаза, и дроугo крьщеніе пріимьшоу емоу. (Св. Сава, *Житије светог Симеона:* 14/9—13); и распри велицѣ и многѣ мльвѣ бывьши о словеси томь, и семоу боголюбюцоу краю неослабьно прѣдьстоющоу, и много прилежьно молещоу цара: (Доментијан, *Житије светога Саве*: 335/19—22).

3.3. Међу самосталним текстовима који описују *пренос мошшију* светог разликују се они поетског карактера (њих смо сврстали у химнографску литературу) и они прозног карактера.[13] Неки аутори их сматрају засебним жанром, будући да се кроз све текстове провлачи иста композициона схема (Трифуновић 1990: 283—286). Мада, по мишљењу других научника, они на известан начин, „припадају међужанру, између хагиографског текста као књижевне врсте и историописања у ширем смислу, тј. хроника и анала." (Марјановић-Душанић/ Поповић 2004: 609—610). По свом садржају и намени припадају сакралној сфери употребе, а оно што их истовремено приближава хагиографијама и историјским списима то је њихов наративни начин приповедања. Отуда је и употреба АД у њима слична као и у житијима. У овом жанру забележен је у 8% од укупног броја примера и то најчешће у значењу зависне временске, а одмах потом и у функцији независне реченице. Нешто нижа фреквент-

[12] Резултате истраживања синтаксичко-семантичке реализације АД по жанровима табеларно представљене в. у Курешевић 2005: 113, 114.

[13] Прегледана су следећа дела: 1. Григорије Цамблак, *Слово о преносу мошшију свете Петке из Трнова у Видин и Србију* (Трифуновић 1975: 90—93); 2. *Опис преноса мошшију светога Луке из Рогоса у Смедерево* (Трифуновић 1975: 118—123); 3. Владислав Граматик, *Рилска повест* или *О обнови Рилског манастира и о преносу мошшију светог Јована Рилског* (Трифуновић 1975: 125—136).

ност и слабија синтаксичко-семантичка разуђеност АД у овим делима условљена је ограниченим корпусом, као и чињеницом да су текстови описа преноса моштију краћи од житија, хроника и летописа. Сва три текста која су ушла у наш корпус настала су у ресавској епоси, за коју је карактеристичан покрет језичке ревизије која неретко подразумева и накнадну грецизацију текстова,[14] те стога понекад пренаглашена употреба АД у њима не изненађује. Међу прегледаним делима издаваја се текст Владислава Граматика, чији је језик по стилу сличан језику Димитрија Кантакузина, што не зачуђује будући да припадају истом културном кругу (обојица се као књижевници везују за Ново Брдо). Владислављеви дуги реченични комплекси просто врве од конструкција АД, било у реченицама са финитним глаголом као управним (а), било у реченицама без финитног глагола (б).

(а) врѣмени же по сих мимишъдшоу ѹбѡ не малоу и чюдесемь тако прѣславнымь и исцѣлѥнїемь оу прпдбнаго ракы съдѣвающими се, Грькѡм'же крѣпкоу абїе и непрѣмѣнителноу и блъгарѡмь междоу собою съдръжещимь рать, воурю въздвижєтъ [...] ратникь [...] (В. Граматик, *Рилска повест*: 125/5—8).

(б) тамо, томоу гл҃ющоу, потрѣбы ради нѣкыѥ съ своимъ митрополїтѡмь шъ'ствїе имѣвшоу и сщеннымь мощемь прѣпдобнаго и съ иже о нѥмь не малыми поклникѹ оуже бывшоу и честь нѣкоу ѿ нихь въ блгвенїе себѣ ѿ тамо соущїихь клирикь испросити ꙗвлꙗющоу. (В. Граматик, *Рилска повест*: 128/20—25)

На употребу АД као стилски маркираног језичког средства, а синтаксички и комуникативно немотивисаног, указује и употреба временских одредница помоћу којих се радња исказана апсолутном конструкцијом смештала у одређени временски оквир.

вь то врѣме бысть ꙗко поиты деспотомь на брань кь странамь далматїискїимь и оустрьмившимь се имь сь вои своими кь градоу глаголемомоу Тельчакь, вь ѥдинь ѹбо оть дьнїи исходецїимь дѥспотомь вь еже поꙗздити хлада ради, ꙗко же ѡбычаи бѣ, и вь нѥзапѹ възоупи стар'ць нѣкы глаголѥ: (*Опис преноса моштију светога Луке из Рогоса у Смедерево*: 18/8—13); поустѣ соущеи тои и нежителнѣ тогда, ꙗкоже прѣдсказано быѥ, врѣменемь множаишїимь оустроившои се оуже (В. Граматик, *Рилска повест*: 127/10—119).

У оквиру овог жанра могу се наћи типизиране реченичне структуре којима се исказује време владавине неког лица, карактеристичне пре свега за језик записа и натписа (в. ниже).

правецоу же тогда прѣстоль. тоѥ митрополїѥ прѣѡсвещенномоу митрополитѹ кѵр Ѧѳанасїю, моужоу чьстноу и светолѣпноу и всакыми добродѣл'ми православїа ѹкрашенѹ. (*Опис преноса моштију светога Луке из Рогоса у Смедерево*: 122/18—21).

3.4. Текстови[15] сврстани у *панегиричку литературу* по својим жанровским обележјима не припадају ни прозним, ни поетским, већ прела-

[14] Грецизација при том не подразумева само продор нових црта под утицајем грчког изворника, него и повећану учесталост употребе већ постојећих црта у језику.

[15] Прегледана су следећа дела: 1. Јефимија, *Похвала кнезу Лазару* (Трифуновић 1975: 85), 2. Димитрије Кантакузин, *Похвала светом Николи* (Кантакузин 1989: 91—92), 3. Димитрије Кантакузин, *Похвално слово Димитрију Солунском* (Кантакузин 1989: 82—90), 4. *Ту-*

зним жанровима средњовековне књижевности. Писани су високим стилом српскословенског језика. Међутим, ни за овај жанр, као ни за жанр црквене поезије, није карактеристична употреба АД (забележен је у мање од 3% случајева од укупног броја сакупљених примера). У забележеним примерима употребљаван је пре свега у значењу независне, потом временске и врло ретко у значењу узрочне реченице. Иако малобројни, примери употребе АД у реченицама без финитног глагола доминантна су одлика језичког стила Димитрија Кантакузина и у овом жанру.

въ сихъ и сицевыхъ соуцюу мѹнкоу и тъцюцѹ се въсако ѿ тѣла ѿлоучити се и съ Х(рист)ѡмь быти. (Д. Кантакузин, *Похвално слово Димитрију Солунском*: 85/25—26).

Такође, запажено је да су се писци често опредељивали за употребу назависног АД у функцији навођења директног говора. Употреба партиципа од глагола *dicendi* за навођење директног говора сматра се хебраизом, који је у старословенски и црквенословенски доспео преко грчког (Gardiner 1984: 135; Грковић-Мејџор 2001: 14), а да се таква употреба партиципа у црквенословенском одомаћила и постала радо употребљавано средство сведоче и многобројни примери АД са том функцијом у оригиналним делима. Са друге стране, ови примери сведоче о образованости и начитаности писца који их употребљава:

и еще діаволѹ глаголющѹ, се скрьбещимь прѣдьстатель и вьдовицамь заступникь [...] моученикь Лазарь прѣдьста сь тысоущами тысоущь аггель... (Непознати Раваничанин, *Слово о светом кнезу Лазару*: 363/29—31 — 364/1—3), Єи, рече, мльчю и не вештаю ꙗвленѣиша праведномоу соудїи и богоу моемоу сїе повелѣвшоу, за еже земльнимь и тлѣнныимь обложень есмь тѣломь... (*Тужбалица над Ђурђем Бранковићем*: 309/9—11).

3.5. У *црквено*правна дела сврстани су они текстови[16] који за свој предмет имају уређење односа и понашања у цркви, манастирима и испосничким ћелијама, а то су пре свега типици. Језик у њима, иако везаним за сакралну сферу, није српскословенски високог стила, као на пример у претходно поменутим жанровима. У њима се запажа известан продор црта из народног језика.[17] Разлог томе лежи у садржини текстова, која неминовно, описујући и живот монаха, залази у сферу профаног. У делима овог жанра забележена је релативно ниска фреквентност употребе АД (не прелази 6% од укупног броја забележених примера). АД

жбалица над Ђурђем Бранковићем (Новаковић 1904: 309—313), 5. Непознати Раваничанин, *Слово о светом кнезу Лазару* (Трифуновић 1975: 74—84), 6. *Похвала кнезу Лазару* (Даничић 1861: 358—368) и 7. Стефан Лазаревић, *Натпис на мраморном стубу на Косову* (Јерковић 1976:137—145).

[16] За истраживање су одабрани следећи текстови: 1. Свети Сава, *Карејски типик* (Свети Сава 1998: 3—10), 2. Свети Сава, *Хиландарски типик* (Свети Сава 1998: 13—126) и 3. Свети Сава, *Указ за држање псалтира* (Свети Сава 1998: 231—238).

[17] То потврђује испитивање фонетике и морфологије Хиландарског типика где се констатује да се основу наноса из народног говора у том споменику може сазнати више о живом говору Срба, него из било ког другог споменика на српскословенском или народном језику (Ивић, П. 1979: 170), као и испитивање инфинитва и инфинитивних конструкција које показује да је њихова употреба у типику у духу словенског језичког наслеђа, док су грецизми сведени на појединачне случајеве (Грковић-Мејџор 1997б: 64).

није карактеристично језичко средство у текстовима овог типа, као што је то на пример инфинитив, будући да је основни реченични модел у њима онај којим се исказују препоруке понашања. Синтаксичко-семантичка анализа ове конструкције показала је да се она најчешће употребљавала у значењу временске реченице (нарочито кад је унутар АД био употребљен активни партицип претерита), потом у функцији независне реченице (у овој функцији забележени су само примери АД са активним партиципом презента), а заблежени су и примери АД у значењу условне и поредбене реченице (на ту семантику упућивала је употреба везника). Независни АД често је, као и у панегирчкој литератури, био употребљен за навођење директног говора.

вам' же ѡт[ь]вѣщающиимь · в(ог)ь да сп(а)сет' те ч(ь)стныи ѡ(ть)че. и пакы вамь ѡномоу сь ѹмилениемь вѣщающїимь [...] пакы игоуменоу молещоу се и г(лаго)лющоу [...] (Св. Сава, *Хиландарски типик*: 32/17—22).

Специфика употребе АД у овом жанру јесте његова употреба у прескриптивном значењу, у чему се огледа његова синонимичност са инфинитивом. Оваква интерпретација АД условљена је искључиво ширим контекстом у којем се јавља, јер би се, да нису правила службе у питању, могао интерпретирати и стилски неутралном независном реченицом. И прве две конструкције у претходно наведеном примеру могу се тако интерпретирати: *А ви [треба да] одговарате: „...” А затим ви њему са умиљењем [треба да] кажете*: „...”, као и следећи примери:

и та сьблюдающоу ѥмоу имоущоу и под(ь)екл(и)сиарха мьн'шаго себе. и блюдно и сьмотрьно сьгледоующа... (Св. Сава, *Хиландарски типик*: 74/8—9).

У тексту *Указа за држање псалтира*, оригиналном црквеноправном делу, за разлику од осталих текстова овог жанра, постоји само један пример АД и то са партиципском компонентом у номинативу. Та црта, забележена и у другим споменицима српскословенске писмености, карактеристика је црквенословенског језика нижег стила (Курешевић 2006).

такмо соуботе[18] свитающи да из'мльвиши ,ѥ, каѳ(измь) на полоунощн(и)ци (Св. Сава, *Указ за држање псалтира*: 238/9—10).

Последње две описане особине сведоче о семантичким и структуралним иновацијама у употреби АД у односу на ону заблежену у старословенском канону. Те иновације су настале под утицајем народног језика, а допустивост за продор таквих црта у књижевни језик јесте пре свега карактеристика српскословенског језика нижег стила.

3.6. У *епистоларну и путопису литературу*[19] сврстана су како приватна писма, тако и књижевне посланице. Нека дела су писана у прози,

[18] У основи овог издања је препис из 16. века, те се стога може претпоставити да се у овом облику крије датив једнине у којем је дошло до екавске замене јата.

[19] У корпусу за ово истраживање уврстили смо следеће текстове: 1.Свети Сава, *Писмо игуману Спиридону* (Свети Сава 1998: 231—238), 2. Силуан, *Епистолије* (Богдановић

а нека у стиху. У њима је поред књижевног језика високог стила (у књижевним посланицама) у употреби и народни језик (у приватним писмима). Стога су ови текстови смештени нешто ниже на хијерархизованој скали жанрова. Заблежена је веома ниска фреквентност употребе АД у њима (мање од 3% од укупног броја примера), слично као и у химнографској и панегиричкој литератури. Разлог томе лежи у начелима епистоларне поетике, међу којима су најзначајнија — сажетост (нерасплинутост) и јасноћа (тежња ка свакодневном говору) (Трифуновић 1990: 264). Међу прегледаним текстовима ниједан пример АД није забележен у *Посланици игуману Спиридону* светога Саве нити у *Слову љубве* Деспота Стефана Лазаревића. Забележени примери у другим делима били су подједнако употребљавани у значењу временске и у функцији независне реченице, има примера у значењу узрочне и односне реченице, а један пример забележен је и у позицији допуне глагола. Највећи број примера забележен је у *Посланици кир Исацији* Димитрија Кантакузина чиме се још једном потврђује да је склоност ка употреби књишких црта једна од одлика индивидуалног стила овога средњовековног писца.

3.7. *Апокрифну литературу* чине неканонски списи наративног типа у којима се појављују библијске личности и збивања (Јовановић 2005: 11). То је био један од веома распрострањених жанрова како у српској тако и у другим словенским књижевностима. „Ова религиозна дела ванканонског карактера немају онакву стилску уједначеност каквом се одликују канонске књиге иако по извесним моделима каткад подсећају на библијске изражајне обрасце". (Јовановић 2005: 9) Дакле, у овим делима у употреби су оба типа српскословенског језика. О фреквентности употребе и синтаксичко-семантичкој разуђености употребе АД у оквиру овога жанра нећемо говорити, будући да је корпус текстова био ограничен. За ову прилику одабрана су два апокрифа у по два преписа[20] у којима је у употреби српскословенски језик нижег стила. О томе сведочи податак да се у њима од укупно три забележена примера у два у оквиру АД нашла партиципска компонента у номинативу.

и се ѡжидающе намь мало врѣме. и се быс(ть) глас(ь) ѡт[ь] вишнаго небесе [...] (*Варухово откровење*: 574/14—15).

3.8. У *записе* спадају дуже или краће белешке које је на књизи могао да остави преписивач, читалац, власник итд. По интимности и директном обраћању личе на приватна писма, али су намењени свакоме (Кашанин 1975: 84). У њима су, у зависности од садржине и образованости

1979: 195—201), 3. Јелена Балшић, *Писмо духовнику Никону Јерусалимцу* (Трифуновић 1975: 113—114), 4. Никон Јерусалимац, *Повест о јерусалимским црквама и пустињским манастирима* (Трифуновић 1975: 115—117), 5. Деспот Стефан Лазаревић, *Слово љубве* (Трифуновић 1975: 87—89), 6. Кантакузин, *Посланица кир Исацији* (Кантакузин 1989: 141—169), 7. Владислав Граматик, *Посланица Димитрију* (Стојановић 1902: 103—107).

[20] 1. *Слово како Давид написа псалтир (Тиквешки и Никољски препис)* (Јовановић 1999: 307—309) и 2. *Варухово откровење (у преписима манастира Савине и Никољца)* (Јовановић 1996: 563—574).

самог писца, у употреби различити функционални стилови књижевног језика, а неки су написани и чистим народним језиком. *Натписи*, слично записима, могу да буду различите дужине. Иако су то првенствено историјски извори, има међу њима и оних који су написани сликовитим језиком.

Наративна природа већине прегледаних текстова[21] један је од фактора који је условио високу фреквентост употребе АД у њима (забележен је у преко 10% од укупног броја примера). Синтаксичко-семантичка анализа је показала да преовлађује њихова употреба у функцији независне реченице. У двоструко мањем проценту забележен је АД у значењу временске реченице, а појединачни примери интерпретирани су и узрочном, начинском или изричном реченицом. Превага независног АД, који представља одступање на функционалном плану од оригиналне синтаксичко-семантичке структуре АД утврђене за старословенски језик до којег је у редакцијским писменостима дошло под утицајем народног језика, над АД у адвербијалној функцији говори у прилог тези да је језик у овом жанру, иако књижевни, употребљаван са великим ослонцем на народни говор.

Синтаксичко-семантичка разуђеност употребе АД у појединим текстовима овога жанра јесте потврда образованости писца. О томе сведоче и следећи примери употребе ове конструкције који се по стилу могу поредити са оним забележеним у житијима или опису преноса моштију, дакле текстовима наративног карактера:

> мнѣ же стоѥщю и възирающю на ѡбразъ печаленъ ѡ(ть)ца моѥго и великою жалостию ѕадрьзахъ, да ѡ(ть)ци и братиꙗ, вѣрꙋ ми имѣте, мнѣщꙋ ми се ꙗко и на второмь пришествии и ѡжидающю коѥю казанию ѡсоужденоу ми быти. (*Записи и натписи*: 1263, 10/42—45); светѣишомоу же патрїархоу ѿ прѣстола ѡшьдшоу и богоносныѩ моужемь инокыѩ соущемь къ нѥмоу сьбравшемь се къ странамь доунавскыѩ, тамо и самомоу соущоу благочьстивомоу и господства ѕемлѥ срьпскыѥ сьпрїѥмникоу новомоу, деспотоу Гѥѡргїю съ сьборомь христоименитыхъ людїи. (*Записи и натписи* I: око 1428, 81/40—82/3).

Као изразита карактеристика овог жанра показује се употреба АД у шаблонизованом типу реченице којом се исказује време преписивања књиге. Време се често исказује спомињањем владара, патријарха, епископа, игумана манастира у којем је преписивач радио, који су тада били на челу државе, односно цркве (а) или навођењем месеца, године, индикта или кругова сунца и месеца (б).

> а) Изволѥниѥмь ѡтьца и поспѣшениѥмь сына, ..., и сьврьшениѥмь светаго доуха начет се и сьврьшї се книга сиꙗ [...], ѡбьдрьжещꙋ ѡбластию всею ѡвчепольскою великомꙋ воѥводѣ Ѡливерꙋ. (*Записи и натписи*: 1342, 31/1—5).
>
> б) прѣведе же се сїа книга вь лѣто ·ѕ·ц·к·д· ендїктишноу текоущоу осмѡмоу. (*Записи и натписи*: 1416, 1418, 72/10—11).

Такође се у тим деловима текста уз АД среће и временски локализатор који показује да ова конструкција нема ослонца у народном гово-

[21] 1. *Записи са старих рукописа манастира Хиландара* (Богдановић 1978) и 2. *Записи и натписи* (Стојановић 1902—1923).

ру, тј. да је њена употреба еквивалентна финитном глаголу (интерпретира се независном реченицом), док је сама форма конструкције употребљена, вероватно, као део шаблона.

и при бл(а)жєнѣм' и пр(ѣ)п(о)д(о)бнѣмъ ѡ(ть)ци нашємъ с(вє)тогорьсцѣмъ протѣ кирь Арсении, и тъгда же прѣдръжєщю кръмило хълан'дарюскиє лаври пр(ѣ)п(о)д(о)бноѡмоу ѡ(ть)цоу нашємоу игоуменоу кѵрь Євстадию и въ д(ь)ни тѣхъ с(вє)тыхъ написаше се сиє книгы [...] (*Записи и натписи*: 1263, 9/5—10); и тогда игоумьньствоуюцоу вь толиждє монастыре Хїландари митрополитѹ царьскаго града Сѣра кѵр Савѣ. (*Записи и натписи*: 1386, 50/4—6).

Немали број примера интерпретирао се независном реченицом функционално једнаком односној реченици, што је карактеристична црта повеља и писама (В. ниже).

сиє свєтоє и божьствноє єѵгелїє написа се и сьвръши се повелѣниємь [...] кѵрь Данила, тогда владычствоуюцю ємоу на прѣстолѣ свєтаго свєтитєла кѵрь Савы... (*Записи и натписи*: 1329, 25/7—11); сиа светаа и божьствьнаа книга, рекше лѣтовныкь, написа се вь дьни благовѣрнааго кнєза Лазара, и възлюбленнаго ємоу сына господина Илька, сьдрьжещима же има все срьбскыє земле... (*Записи и натписи*: 1387, 50/1—5).

3.9. Летописи и родослови чине велики део *историографске литературе*. Анализа је обухватила текстове старијих летописа[22] и опширних родослова,[23] будући да се они и хронолошки уклапају у темом задати оквир (Трифуновић 1990: 143, 307). Старији летописи својом родословно-житијном суштином и наративним начином казивања не припадају књижевној врсти летописа, већ пре жанру „*житија и житељства*", на шта упућује и њихов наслов *Житије и житељство краљева и царева српских* (Трифуновић 1990: 143). Нарација, као форма приповедања, доминира и у опширнијим родословима, иако у њима писци о најважнијим догађајима из живота владара саопштавају сажето. Стога не зачуђује податак да је у овим текстовима, иако везаним за профану сферу, забележена велика учесталост употребе конструкције АД (у приближно 8% од укупног броја сакупљених примера). Употреба АД у овим делима слична је оној забележеној у текстовима записа и натписа. Језик којим су они писани јесте српскословенски, али се у избору и употреби језичких средстава осећа утицај народног језика. Синтаксичко-семантичком анализом утврђено је да је и у овим текстовима АД најчешће био употребљаван у функцији независне реченице, у двоструко мањем броју примера у значењу временске реченице, и још мање у другим службама: узрочне, начинске, последичне или изричне реченице.

И у овим текстовима забележена је употреба независног АД са временским локализатором у шаблонизованој структури реченице којом се исказује време владавине неког лица, карактеристична пре свега за језик записа и натписа (в. више).

вь врѣмена же она моучителскаа сьдрьжещымь в'соу вселєнноую ѕлочьстывымь и великымь царємь сверѣпымь: вь Римѣ царствоуюцоу Макьсентїю моучителю, на вьсточнѣи же странѣ

[22] *Родослови и летописи* (Стојановић 1927: 61—104).
[23] *Родослови и летописи* (Стојановић 1927: 1—40).

царствоующоу Гаалоу Максїміаноу, по срѣдѣ же тѣхю царствоующоу мечестивомоу Лїкунїю сѣвер'ными и западными странами-что по сихъ бивають. (*Родослови и летописи*: 2/1—12); И светы Сава поставлае се архїепископом вь Константинѹ градоу роукою патріарха Манѹила, царствѹющоу тогда благочьстивомоу царю Коминѹ. (*Родослови и летописи*: 25/1—6).

Употреба независног АД у летописима и родословима често подсећа на употребу неапсолутних партиципских конструкција (герунда), који има свој ослонац у народном говору, само што је избор пао на форму АД због хетеросубјекатских односа у реченици.

трети же сынь его Рас'ко ѿпрашает се ѿ родитель своих, [...], и ѿ всѣх оутаив' се Светѹю Горѹ достизает, миниѹ нѣкоемѹ рѹсиноу водещоу его, и въ роушкы монастирь вывь [...] (*Родослови и летописи*: 22/11—20).

Иако употребљен у хетеросубјекатским конструкцијама, у следећим примерима независни АД интерпретира се финитним глаголом у приповедачкој употреби. Избор АД, као једног од језичких средстава за исказивање следа догађаја (који се могу дешавати симултано или у сукцесивним етапама), само формално имитира високи стил изражавања, док му је употреба у духу народног, разговорног језика. На утицај народног говора упућује и честа појава везника *и* између партиципских конструкција и финитног глагола (Грковић-Мејџор 2003: 27).

Томоу же сь поганими настѹпающѹ езыкы, семоу же благочьстие не попѹщающѹ попрати и светилища божьствьная и крьсть ѹничижившѣ ѡскврьнити, и сьражению междоу ѡбоими бывшоу, и вь сьражени томь нечьстивы насилникь падають ѿ мьча по срѣдѣ развою... (*Родослови и летописи*, 90/23—91/2); Потомь же бысть и сьнитїю ратномоу, вьсприел'шоу Константиноу велико дрьзновенїе ѿ знаменїа на небеси [...] и гласоу слышав'шоу се на въздоусѣ: цароу Кон'стантине ... (*Родослови и летописи*, 6/18—25); Мимошадьшомѹ ·и· лѣть светомоу вь гробе, иише метежи вь езицехь многїе (*Родослови и летописи*, 52/1—2).

Конструкција АД сачињена од показне заменице сь и активног партиципа претерита глагола быти у дативу сматра се делом формуле којом се започиње нови део текста, радо употребљаване у наративним текстовима, а норочито у белетристици (в. ниже).

Сице, ꙗкоже рече се, сїимь бывшїимь, вь рѹкахь езычьскыхь сїихь ѕвѣровидныхь видѣеше се овче словеснаго и светаго стада Христова, [...] (*Родослови и летописи*: 97/1—3).

3.10. Српској средњовековној књижевности припадају и романи и приповетке, дела преводног карактера, који по својој тематици, која се увек кретала око царева, великаша и дворова, и по начину како су обрађени, представљају неку врсту средњовековне *белетристике*. Ти текстови били су намењени првенствено члановима владајуће феудалне класе (Павловић/Маринковић 1975: 125—127). У прегледаним текстовима[24] овог

[24] 1. *Александрида* а) (према: Јерковић 1983); б) (према: Ребић 1995); 2. *Слово о Александру Тројанском* (Močuljskij 1893: 377—380); 3. *Роман о Троји* (Ringheim 1951: 36—75); 4. *Муке блаженога Гроздија* (Даничић 1870: 311—312); 5. *Стефанит и Ихнилат* (Даничић 1870: 261—310); 6. *Дванаест снова цара Шахиншаха* (Поливка 1889: 188—194); 7. *Усуд; Медвед, свиња и лисица; Прича о цару Јовинијану* (Даничић 1872: 63—80) и 8. *Варлаам и Јоасаф* (Хиландарски словенски рукопис бр. 422. — HM.SMS.422).

жанра забележена је висока фреквентност употребе АД (преко 15%), условљена пре свега наративним начином приповедања. Као и у текстовима житија, и овде је забележена велика синтаксичко-семантичка разуђеност употребе ове конструкције: АД је потврђен у свим синтаксичким функцијама, осим функцији адноминалног детерминатора. При том је АД најчешће био употребљаван у значењу временске и независне реченице.

Већ по основној тематици и намени може се закључити да су ова дела писана оним функционалним стилом српскословенског језика у којем нема тешких и неразумљивих језичких обрта карактеристичних за језик културних списа. Норма тог језика, иако у основи чува наслеђени старословенски модел, показује се флексибилнијом за продор црта из народног говора. На утицај народног говора упућује употреба АД у таутосубјекатским конструкцијама која се функционално поклапа са употребом герунда.

и ѡ/т/ходещоу ѥмоу ѡ/т/ на/с/ писаниѥ ѡставї намь сиково. (*Софијска илустрована Александрида*: 64б/3—5); въ єдинъ дн҃ь седещи єи на полате виде чл҃вка въз'море ꙗзаєща... (*Слово о Александру Тројанском*: 378/11—12); и идоущоу емоу трєти дьнь прїиде на поле,... (*Усуд*: 65/26—27); рож/д/шꙋ се ѡ/т/рочєтꙋ, излєзшꙋ на свѣть проплакавь ре/ч/е: (*Софијска илустрована Александрида*: 11а/2—3).

Конструкција **семꙋ же** (**сице тако**) **бывшꙋ** увек стоји издвојено као засебна реченица и има функцију независне реченице којом се на текстолошком нивоу повезује претходно речено са оним што следи. Употреба ове својеврсне језичке формуле управо је карктеристична за текстове овога жанра.

семꙋ же сице тако бышꙋ: о рати алеѯандровѣ. и о немоци филїповѣ. Єг/д/а ѹбы агламиша цр҃а: въ немощъ великоу въпаде цр҃ь филїпь. (*Српска Александрида*: 27р/1—7); семоу же сице (/сицѣ) бывшоу (*Роман о Троји*: 36/1, 15; 37/2, 10, 20; 38/ 2, 23, ...); семꙋ же бившоу вси въ тишинє прѣвоудемь. (*Стефанит и Ихнилат*: 275/3).

Утицај народног говора осећа се и у употреби АД у функцији независне реченице чија је самосталност сигнализована везником *и*.

неправдѣ же многє. оубиствоу и клѣвопрѣстоуплєнїю. и кровьом/е/ствоу наставшоу. и сиє иракліє ц(а)рь видевь. и ѥзикь нашьствиє видевь. и оу поустинꙗ/х/ изволе жи/т/и. (*Софијска илустрована Александрида*: 102а/11/16); сїа оубо помышлаꙗѥ, видѣхь страньнаго оного миниха ꙗко раздѣли злато, и свою честь ва нѣкоемь вълагалищоу въложивьшоу, и се подь главоу свою въложивьшоу, и съкривьшоу и въсхотѣхь таи ѡтьвлѣщи злато. (*Стефанит и Ихнилат*: 292/3—6); и ономь дьни шьдьшоу емоу на ловь и оудави велика влька и принесе его мрьтва... (*Усуд*: 72/34—36).

Спорадична употреба АД са партиципском компонентом у номинативу такође указује на употребу српскословенског језика нижег стила.

филїпꙋ же на воисцѣ сѹщꙋ дни тамо ми/о/гїе сътворшꙋ, и къ македонїи въвращающи се, ꙗви се емꙋ [...] (*Српска Александрида*: 14в/1—5); ꙗко никомꙋ поборити се ихъ могоуще (*Српска Александрида*: 196в/10); изъ тми же въсеи воисцѣ изьшьдьше. єже възели бѣхꙋ то въсе злато бѣше. (*Српска Александрида*: 169р/7—10); и ставши се двема воискама. сльньце помрачи се ѡ/т/ праха и страха. (*Софијска илустрована Александрида*: 87а/15—17).

3.11. У жанр *научне и филозофске литературе* уврстили смо текстове филолошког карактера,[25] као и списе из природних наука[26] (медицине, космографије и географије, биологије и сл.). У језичком погледу, ситуација у овим текстовима је веома шаролика: од текстова писаних високим стилом српскословенског (*Сказаније о писменех*) до оних писаних чистим народним језиком (*Физиолог*). Употреба језика у њима зависи од различитих фактора: образованости писца, садржаја самог дела, као и од намене текста. Учесталост употребе АД у овим текстовима износи око 6% од укупног броја сакупљених примера. Релативно мала фреквентност употребе ове конструкције (слично је и у црквеноправној литератури) условљена је природом самих текстова за које није карактеристична нарација као форма изражавања. АД са активним партиципом презента имао је шире реализационе могућности (интерпретирао се пре свега временском, узрочном, а спорадично и допусном, условном и начинском реченицом), док је АД са активним партиципом претерита најчешће био употребљен у значењу временске реченице. Највећи број примера забележен је у тексту Константина Филозофа. Главни фактор честе употребе АД у овом делу јесте образованост писца, али свакако је на то утицала и дужина текста.[27]

3.12. *Законици* су текстови пословно-правне писмености којима се регулишу првенствено грађански, а некима и црквени односи. Међу прегледаним текстовима[28] налазе се дела како преводног тако и оригиналног карактера. Законици су добар пример условљености употребе језика од порекла текста. Текстови настали у српској средини писани су српским народним језиком да би их припадници свих сталежа могли добро разумети (*Закон о рудницима* и *Душанов законик*), док је у законицима преведеним са грчког у употреби српскословенски језик (*Синтагма Матије Властара*). АД био је карктеристика само последње поменутог текста.

По учесталости употребе АД законици иду заједно са црквеноправном, научном и филозофском литературом (заблежен је у преко 3% примера). Ниска фреквентоност условљена је и овде начином излагања садржаја. Доминирајући реченични модел у овим текстовима је онај са релацијом *ако ~ онда*. Стога не зачуђује што је АД са активним партиципом презента најчешће употребљен у условном значењу (а), док се АД са активним партиципом претерита и даље најчешће исказивало временско значење (б).

---

[25] 1. Константин Филозоф: *Сказаније о писменех* (Ягичь 1885—1895: 366—517).

[26] 1. *Медицински списи Ходошког зборника* (Катић 1990: 57—85); 2. *Медицински списи* (Катић 1958: 60—62); 3. *Одломци средњовековне космографије и географије* (Новаковић 1884: 41—56); 4. Димитрије Кантакузин: *Спис о дакијским земљама* (Кантакузин 1989: 141—169) и 5. *Физиолог* (Новаковић 1879: 181—203).

[27] Текст *Сказанија о писменех* налази се на неких 150-так страница, док су други текстови знатно мањег обима.

[28] 1. *Закон о рудницима* (Радојчић 1962: 37—57); 2. *Законик цара Душана* (Законик 1975—1997) и 3. *Матије Властара Синтагмат* (Синтагмат 1907).

а) раздрѣшаѥть се бракь и ѥгда плѣн'ныѭь боудеть моужь или жена, безвѣст'ноу соущоу за пѥть лѣть, аште живь ѥсть. (*Синтагмат*: 186/27—28).

б) мимошьдшоу же и семоу, тогда сьврьшен'ноѥ да полоучаѥть. (*Синтагмат*: 104/25—20).

3.12. На дну хијерархизоване скале жанрова налазе се *повеље и писма* које чине велику групу правних текстова. Међу њима се разликују манастирске даровнице, везане за сферу сакралног, и повеље профане тематике. Владарске повеље манастирима структуриране су према начелима византијске реторике и састоје се од четири дела: аренге (побожно надахнуће ктитора), експозиције (образложење ктитора да оснује манастир), диспозиције (средишњи део повеље) и есхатола (закључни одељак), а језички по принципу диглосије: у деловима везаним за сферу сакралног у употреби је српскословенски високог стила, док је средишњи део писан народним језиком (Грковић-Мејџор 2002).[29] Са друге стране, у повељама профане тематике (а то су махом били трговачки уговори и међудржавни споразуми) доминирао је народни језик, али се у извесном броју ових повеља среће и аренга (Грковић-Мејџор 2002).

Ситуација у прегледаним повељама и писмима[30] је по учесталости употребе АД слична ситуацији у текстовима описа преноса моштију и историографске литературе. Забележен је у нешто мање од 10% сакупљених примера. При том, најчешће се интерпретирао временском и независном реченицом, потом односном и нешто ређе узрочном реченицом. АД је био карактеристика пре свега језика аренги и експозиције манастирских даровница, мада се по изузетку могао појавити и у уводним деловима повеља којима се регулишу међудржавни односи, и то скоро по правилу онима које потичу из канцеларије краља Твртка или су настале по угледу на њих. У другом случају употреба АД објашњава се образованошћу писца или утицајем језика текста који је служио као образац.

и тамо шьдшꙋ ми вѣнчань быхь бг҃омь дарованним ми вѣнцемь (*Старе српске повеље и писма*: 1378, 76/22—24). и дошьдшꙋ ми землѥ помořьскиѥ и тꙋ пришьдшꙋ ми прѣдь славни и добронарочити градь дꙋбровник. и тꙋ изидоше прѣдь кралевство ми всепочтени властеле дꙋбровьсци сь всакою славою и чс҃тию (*Старе српске повеље и писма*: 1378, 77/5—11); и вь сихь прѣбывающоу ми ѡбрѣте кралевьство ми вь примори вь жꙋпѣ драчевичкои мѣсто подобно на сьзиданиѥ град [...] (*Старе српске повеље и писма*: 1382, 84/14—16); Мене же видещꙋ землю прародитель моихь по нихь ѡставальшꙋю и не илꙋщꙋ своега пастира ѡць нихь же племене и азь избрань бѣхь [...] ѣко бити ми гдне кирь стипанꙋ Ѡстои кральꙋ срьблѥмь босни [...] и потомь начехь сь богомь кралевати и правти прѣсто... (*Старе српске повеље и писма*: 1399, 421/5—12).

---

[29] Треба напоменути да у старосрпској писмености постоје повеље у потпуности писане српскословенским језиком, као што је, на пример, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног* (Јерковић 1997).

[30] 1. *Старе српске повеље и писма* (Стојановић 1929/1934); 2. *Monumenta serbica* (Miklosich 1964); 3. Стари српски хрисовуљи,... (Стојановића 1890: 6—13); 4. *Повеље кнеза Лазара* (Младеновић 2003); 5. *Хиландарска повеља Симеона Немање* (Ђоровић 1928: 1—4); 6. *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног* (Стефан Првовенчани 1999: 2—12); 7. *Повеља краља Уроша I Богородичиној цркви у Стону* (Новаковић 1912: 600—602); 8. *Дечанске хрисовуље* (Ивић/ Грковић 1975); 9. *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина* (Јагић 1890); 10. *Повеља цара Душана о законодавном раду* (*Законик* 1997: 426—430) и 11. *Призренска повеља* (Шафарик 1862: 264—310).

Примери употребе АД интерпретирани независним реченицама подсећају на оне забележене у другим наративним текстовима писаним српскословенским језиком (житијима, опису преноса моштију, белетристици). На самостални карактер упућивала је појава везника *и* (а) или употреба АД у реченицама без личног глаголског облика (б).

а) и тако шьдьшоу ми вь Светоую Гороу и покланѧющоу ми се светымь и вѣлыкыимь цръквамь и благословенїе прїемь ѡть светыихь и чьстныихь и аггеломь подобныихь житїемь ѡтьцьь, и елико бысть мощно царствоу ми, оукрасихь светые и чьстные храмы ѡть малыихь даже и до великыихь [...] (*Monumenta serbica*: 1347, 125/25—29).

б) и неѹстроенѹ бышѹ того монастырѹ ѿ братїе приходещих хиландар'скых ѡбладающих тѣмži Монастыреемь и ѹничижившѹ се в'са реченнимь хтиторомь. паче же ѡпѹстѣвшѹ до последнїаго žапѹтѣнїа. (*Повеље кнеза Лазара*: 222/14—16).

Карактеристичну одлику употребе АД у овим текстовима представљају примери интерпретирани независном релативном реченицом.[31] У тој функцији појављивао се првенствено АД са активним партиципом презента и његова употреба подсећа на шаблонизовани језички израз. Одлика је српскословенског језика нижег стила.

милостию божию и неизреченимь ѥго промишлениѥмь сьдрьжещѹ ми сиꙗ вьса, благовѣромѹ и богопоставленомѹ ми Стефаноу ѹрошѹ царѹ, царьствѹющѹ ми ѡ бозѣ и веселещѹ ми се сь възлюбленими властели и властеличики царьства ми и вьсегда непрѣстаньно чьстними дарови дарѹѥ ихь (*Monumenta serbica*: 1365, 172/5—9); азь вь Христа Бога благовѣрни· и самодрьжавни по милости Божиѥи Стефань кнезь Лазарь и господинь сьдрьжешѹ ми сиꙗ вса богѹ ѡ семь благоволещѹ. (*Повеље кнеза Лазара*: 1387); азъ въ х҃а ба҃ бл҃говѣрны и самодрьжавны по мл҃ти бжиѥи деспот стефань съдрьжешѹ ми сіа вьса · бѹ ѡ тѡ҃ бл҃говолещѹ · тѣмю и пише г҃подство ми сїа въ свѣдтелство въсѣмь. (*Старе српске повеље и писма*: 1405, 212/6—8).

4. Закључак. Испитивање употребе ове конструкције показало је да је конструкција АД језичко средство карактеристично за наративне текстове било сакралног или профаног, преводног или оригиналног карактера. Поред начина казивања, његова употреба била је условљена и сфером употребе, садржајем, наменом текста и образованошћу писца. Специфичне одлике његове употребе зависиле су од индивидуалних склоности аутора али и од доминирајућег реченичног модела у тексту. Тако обилата употреба АД, као једне од књишких црта, унутар једног реченичног комплекса, забележена у текстовима Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика, представља језичку одлику њиховог стила. Са друге стране, употреба АД у прескриптивном значењу у типицима, потом независног АД са временским локализатором у записима и натписима или честа употреба АД у условном значењу у законицима, као и употреба АД у функцији адноминалног детерминатора у текстовима повеља, на пример, представља карактеристичну одлику употребе АД у овим жанровима.

[31] То су примери кад се вршилац радње АД, исказан прономинaлном компонентом, налази у сфери истог лица као и појам из претходне реченице (директни/индиректни објекат или субјекат), што отвара могућност да се та два појма доведу у кореферентан однос, те да се први схвати као антецедент, а други као катафора. О оваквом типу независних релативних клауза у савременом језику писао је М. Ковачевић (1996).

Синтаксичко-семантичком анализом утврђено је да је поред временске АД често био употребљаван и у функцији независне реченице. Независни АД представља иновацију редакцијских језика у односу на старословенски канон на функционалном плану. И док је у текстовима горњих галерија употреба назависног АД условљена пре свега стилом писца, у којем се огледа и утицај стила епохе, где је склоност ка употреби стилски маркираних језичких средстава, чак и у неадекватној (посматранао у односу на наслеђени модел) употреби пре одраз учености и доброг познавања норме књижевног језика, дотле се у употреби независног АД у жанровима са средине лествице и из њених доњих галерија (то су употребе поменуте у претходном пасусу) осећа ослонац на народни говор где је АД само спољашња форма којом се жели имитирати високи стил изражавања. Прва појава јесте особина српскословенског језика вишег стила, а друга српскословенског нижег стила. Поред ове, карактеристику српскословенског језика нижег стила, насталом под утицајем народног језика, представља и употреба АД у временском значењу у таутосубјекатским конструкцијама функционално једнака герундима, као и појава партиципа у номинативу унутар конструкције АД.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1978: Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд.

Богдановић 1979: Димитрије Богдановић, Епистолије кир-Силуанове. *Зборник Филозофског факултета*: XIV-1: 195—201.

Грковић-Мејџор 1993: Јасмина Грковић-Мејџор, *Димитрије Кантакузин*. (Предговор књизи *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*. Београд.)

Грковић-Мејџор 1997а: Јасмина Грковић-Мејџор, Партиципи у српскословенском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XL/1: 21—39.

Грковић-Мејџор 1997б: Јасмина Грковић-Мејџор, Инфинитив у Хиландарском типику Светога Саве. *Спаљивање моштију Светога Саве, 1549—1994* (Зборник радова): 55—64.

Грковић-Мејџор 2001: Јасмина Грковић-Мејџор, *Питања из старословенске синтаксе и лексике. (Лингвистичке свеске 1). Нови Сад.*

Грковић-Мејџор 2002: Јасмина Грковић-Мејџор, Језик и стил старосрпске писмености. *Пета међународна хиландарска конференција*. Рашка, септембар 2002. (у штампи).

Грковић-Мејџор 2003: Јасмина Грковић-Мејџор, Предикативни герунд у старосрпском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XLVI/1: 23—34.

Грковић-Мејџор 2004: Јасмина Грковић-Мејџор, Диглосија у старосрпској писмености. *Живот и дело академика Павла Ивића* (Зборник радова са Трећег међународног научног скупа): 391—401.

Даничић 1861: Ђура Даничић, Похвала кнезу Лазару. *Гласник Друштва србске словесности*. XIII: 358—368.

Даничић 1870: Ђура Даничић, Индијске приче прозване Стефанит и Ихнилат. *Старине ЈАЗУ*. II: 261—310.

Даничић 1872: Ђура Даничић, Три старе приче. *Старине ЈАЗУ*. IV: 63—80.

Законик 1975—1997: *Законик цара Душана*. I—III. 1975—1997. Београд.

Ивић/Грковић 1975: Павле Ивић, Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад.

Ивић, П. 1979: Павле Ивић, О језику у списима светога Саве. *Сава Немањић — свети Сава* (*историја и предање*). Београд: 167—175.

Ивић, П. 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика. Целокупна дела. VIII*. Сремски Карловци/ Нови Сад.

Ягичь 1885—1895: Ватрослав Ягичь, Книга Константина Философа и грамматика о письменехъ. *Разсужденія южнословянской и русской страины о церковно-словянскомь языкѣ. Изслѣдованія по русскому языку. Изданіе ОРЯС ИАН.* Том I: 366—517.

Јагић 1890: Ватрослав Јагић, Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина (из старог Сараја). Беч.

Јерковић 1976: Вера Јерковић, Натпис на мраморном стубу на Косову. *Зборник историје књижевности:* 10:137—145.

Јерковић 1983: Вера Јерковић, *Српска Александрида/Академијин рукопис (бр. 352) Палеографска, ортографска и језичка истраживања.* Београд.

Јерковић 1997: Вера Јерковић, Језик Повеље великог жупана Стефана Немањића манастиру Хиландару, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику.* XL/2:123—139.

Јовановић 1996: Томислав Јовановић, Варухово откровење у преписима манастира Савине и Никољца. *Српски језик.* 1—2: 563—574.

Јовановић 1999: Томислав Јовановић, Српски преписи апокрифа „Како Давид написа псалтир". *Археографски прилози.* 21: 307—309.

Јовановић 2005: Томислав Јовановић, *Апокрифи у старим српским преписима.* (Предговор књизи *Апокрифи старозаветни.* Београд.)

Кантакузин 1989: Димитър Кантакузин, *Събрани съчинения.* София.

Катић 1990: Реља Катић, *Медицински списи Ходошког зборника (Избор).* Београд: 57—85.

Катић 1958: Реља Катић, *Медицина код Срба у средњем веку.* Београд: 60—62.

Кашанин 1975: Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку.* Београд.

Кречмер 1996: Ана Кречмер, О феномену тзв. *Pax Slavia Orthodoxa* у контексту историје словенских стандардних језика. *Научни састанак слависта у Вукове дане.* 25/2: 31—41.

Курешевић 2005: Марина Курешевеђ, *Апсолутни датив у српском средњовековном стваралаштву од XII до XV века.* Магистарски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.

Курешевић 2006: Марина Курешевић, О једној редакцијској иновацији у конструкцији апсолутног датива. *Научни састанак слависта у Вукове дане.* 36/1:245—255.

Ковачевић 1996: Милош Ковачевић, Сложена реченица с независном релативном клаузом. *Српски језик.* 1—2:78—89.

Марјановић-Душанић / Поповић 2004: [Приредиле Марјановић-Душанић /Смиља и Поповић, Даница], *Приватни живот у српским земљама средњег века.* Београд.

Младеновић 2003: Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара.* Београд.

Новаковић 1879: Стојан Новаковић, Physiologus. Слово о вѣштєхъ ходєштихъ и лєтєщихъ. *Старине* ЈАЗУ. XI: 181—203.

Новаковић 1884: Стојан Новаковић, Одломци средњовековне космографије и географије. *Старине ЈАЗУ.* XVI: 41—56.

Новаковић 1904: Стојан Новаковић, Тужбалица над Ђурђем Бранковићем, *Примери књижевности и језика старога српскога и српско-славенскаго.* Београд: 309—313.

Новаковић 1912: Стојан Новаковић, Црква Св. Богородице у Стону. *Законски споменици српских држава средњег века.* Београд: 600—602.

Павловић/Маринковић 1975: [приредили др Драгољуб Павловић, др Радмила Маринковић], *Из наше књижевности феудалног доба.* Београд.

Пиккио 2003: Риккардо Пиккио, *Slavia Othodoxa. Литература и язык.* Москва.

Поливка 1889: Ђ. Поливка, Дванајест снова цара Шахиншаха. *Старине ЈАЗУ.* XXI: 188—194.

Радојчић 1962: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића.* Београд: 37—57.

Рајнхарт 2000: Јоханес Рајнхарт, Синтакса *Житија Симеона Немање* од светога Саве, Стефана Првовенчанога и Доментијана. *Стефан Немања-Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање.* XCIV. 26: 137—152.

Ребић 1995: Горданан Ребић, *Апосолутни датив у Софијској илустрованој Александриди.* Дипломски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.

Ремнёва 2003: М. Л. Ремнёва, *Пути развития русского литературного языка XI—XVII вв.* Москва.

Свети Сава 1998: Свети Сава, *Сабрана дела* (приредио и превео Томислав Јовановић). Београд.

Синтагмат 1907: Матије Властара Синтагмат. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа.* Књига IV.

Стефан Првовенчани 1999: Стефан Првовенчани, *Сабрана дела* Београд. 2—12.

Стојановић 1890: Љубомир Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др. *Споменик*. III/2: 6—13.

Стојановић 1902—1923: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи:* I (1902). II (1903). III (1905). IV (1923). Београд.

Стојановић 1929/1934: Љубомир Стојановић. *Старе српске повеље и писма*. Књига I. Први део: (1929) / Књига I. Други део: (1934). Београд/Ср. Карловци.

Стојановић 1927: Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*. Београд—Ср. Карловци. 1—40, 61—104.

Стојменовић 1997: Чедомир Стојменовић, *Сужба и Житије Стефана Дечанског (дечански препис)*. Докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет.

Суботић 2004: Љиљана Суботић, Из историје књижевног језика: „питање језика". *Предавања из историје језика*. (Лингвистичке свеске 4). Нови Сад: 142—191.

Толстой 1997: Н. И. Толстой, Slavia Orthodoxa и Slavia Latina — общее и различное в литературно-языковой ситуации. *Вопросы языкознания*. 2:16—23.

Толстој 2004: Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд—Нови Сад.

Трифуновић 1975: Ђорђе Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*. Београд.

Трифуновић 1990: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд.

Ђоровић 1928: Владимир Ћоровић, *Дела старих српских писаца*. Књига I. *Списи св. Саве*. Београд/Ср. Карловци: 1—4.

Успенский 1994: Б. А. Успенский, *Краткий очерк истории русского языка (XI—XIX вв.)*. Москва.

Шафарик 1862: Янко Шафарик, Хрісовула цара Стефана Душана коіомъ основа монастиръ Св. Архангела Михаила и Гаврійла у Призрену године 1348?. *Гласникъ Друштва србске словесности*. XV: 264—310.

Штрбац 2002: Гордана Штрбац, Апсолутни датив у Доментијановом Животу светога Саве. *Прилози проучавању језика*. 33: 5—18.

Gardiner 1984: S. C. Gardiner, *An Old Church SlavonicElementary Grammar*. Cambridge.

Miklosich 1964: Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*. Graz.

Močuljskij 1893: W. Močuljskij, Zur mittelalterlichen Erzählungsliteratur bei den Südsslaven. *Archiv für slavische philologie*. XV: 377—380.

Radovanović 1986: Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*. Novi Sad.

Ringheim 1951: Alen Ringheim, *Eine Altserbische Trojasage*. Prague—Upsal.

HRVATSKI JEZIK 18. STOLJEĆA I ANDRIJA KAČIĆ MIOŠIĆ

JOSIP LISAC

UDC 821.163.42.08 Kačić-Miošić A.
811.163.42„17”

Kratak sadržaj. U hrvatskoj književnosti 18. stoljeća djelovao je velik broj hrvatskih pisaca, njih osjetno više od dvjesta, među kojima su prevladavali štokavci, mnogo malobrojniji su bili kajkavci i osobito čakavci. Uz to su čakavci u pisanju obično uočljivo odstupali od vlastitih govora kako je u mnogo manjoj mjeri bilo i u prethodnim stoljećima. Najvažniji pisci u početcima hrvatskoga standardnog jezika bili su dijelom svoga opusa prozaici, a najutjecajniji među njima bio je Andrija Kačić Miošić (1704—1760) u kojega proza kvantitativno nadmašuje poeziju. Kačić, skromni franjevac, ostvario je djelo koje se s ugodnošću čita, kako se 1821. izrazio kajkavski pisac Tomaš Mikloušić, a zapravo je postigao mnogo: promijenio je u temeljima situaciju u hrvatskoj književnosti i u hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: štokavština, proza, jezikoslovni rad, standardizacija.

Kolega Mato Pižurica, standardolog, dijalektolog, onomastičar, etimolog, osobite je prinose jezičnoj znanosti dao pišući jezičnopovijesne priloge, poglavito monografiju *Jezik Andrije Zmajevića*. Zato zborniku njemu u čast prilažem ovaj kratki članak.

Važnost 18. stoljeća u hrvatskoj jezičnoj povijesti je velika, a osobito je Andrija Kačić Miošić (Brist kraj Makarske, 1704. — Zaostrog, 1760) tom razvoju dao mnogo, pa je to jasno zapaženo već u njegovo doba i osobito nakon njega, makar sam Kačić bio skroman i samozatajan a zapravo veličanstven po tom koliko se svojim djelom uključio u već postojeće hrvatske tendencije i koliko je širio utjecaje na sve strane, i među Hrvatima i u nehrvatskim korpusima. Za Kačićeva života i prije njega mnoga su hrvatska jezična pitanja riješena, mnoga još nisu (Brozović 1978), iako je naša književna baština 16. i 17. stoljeća bila najboljom u slavenskom svijetu uopće, ipak bez definitivnih jezičnih rješenja, otežanih i političkim stanjem hrvatskih zemalja i objektivnom nejednostavnosti hrvatske jezične situacije, prvenstveno u dijalektološkom smislu. U hrvatskoj književnosti 18. stoljeća djeluje velik broj pisaca, njih osjetno više od dvjesta, među kojima prevladavaju štokavci (oko 70%), malobrojniji su kajkavci (preko 20%) i osobito čakavci (manje od 10%). Uz to čakavci u pisanju obično uočljivo odstupaju od vlastitih govora (npr. Višanin Andrija Vitaljić) kako je u mnogo manjoj mjeri bilo i u prethodnim stoljećima (Splićani Aleksandar Komulović i Jerolim Kavanjin). Čakavci većinom nastoje pisati dubrovački, tj. štokavski (i)jekavski (npr. Korčulanin Augustin Draginić Šaška, Ivan Dražić iz splitske zone), neki opet štokavski ikavski (npr. Splićanin Ivan Petar Marchi). Već prije, da tako kažemo, bili su Dubrovčani ponešto Hvarani

i Splićani, Korčulani i Višani pak Dubrovčani itd., dakle, formirao se jedan pjesnički jezik od Zadra do Dubrovnika i Boke, dijelom čakavski, dijelom štokavski. Mora se, uz bliskost štokavske ikavice i (i)jekavice, zapaziti i međusobno konkuriranje, kako je i prirodno i među tim i među drugim hrvatskim idiomima uključenim u književnojezični razvoj. Kako smo već rekli, čakavsko je pisanje u 17. i 18. stoljeću pomalo zamiralo, da bi u drugoj polovici 18. stoljeća bilo iznimno, uglavnom kvarnersko. Kajkavski se književni jezik od 16. stoljeća dalje lijepo razvijao uspostavljajući već i uznapredovalu standardnost. Štokavci su u 18. stoljeću bili podjednako zastupljeni u hrvatskoj književnosti, bili ikavci ili ipak nešto brojniji (i)jekavci. Najzastupljeniji su bili dubrovački štokavci i zagrebački kajkavci, što je s obzirom na životne uvjete bilo prirodno, međutim, znakovito je da najizdavanija i najčitanija djela ne dolaze iz tih sredina (Kombol 1961). U sociolingvistički bitnom 18. stoljeću štokavsko pisanje jače je utjecalo na kajkavsko nego obrnuto, a općenito je međusobno poznavanje i utjecanje među piscima tada izrazito povećano, kao što se omasovila čitalačka publika, koja je, osim hrvatskih, čitala talijanske i njemačke tekstove, latinske također. Dobro je poznat primjer južnoga, Della Bellina i Đurđevićeva utjecaja u Slavoniji, u djelu Antuna Kanižlića (Vončina 2002: 32). Jasno je da je hrvatska književnost postajala jedinstvenijom no što je prije bila. Npr. Kačić je nova pojava u hrvatskoj književnosti, vrlo brzo poznat u svim hrvatskim krajevima i u svim slojevima stanovništva, pa i izvan vlastita nacionalnoga kolektiva, osobito u Srba. Prisjetimo se npr. hrvatskoga pisca Emerika Pavića iz Budima (Dukić 2002) ili srpskoga autora Vuka Stefanovića Karadžića (Pavlović 1966). Izrastao u skromnim južnohrvatskim prostorima, Kačić je tu postao najobljubljeniji pisac, jako je odjeknuo u Slavoniji gdje se u mladosti školovao, u Bosni, u južnoj Ugarskoj itd. U Dubrovniku citira ga 1758. Josip Betondić (Novak 1999: 871), a pomalo ulazi i u kajkavske krajeve, pa i u Zagreb. Sva muka hrvatskoga jezičnog pitanja, gledano, naravno, iz današnjega očišta, ogleda se u djelu Jurja Muliha, Turopoljca rodom, plodnoga kajkavskog pisca, ali i autora na slavonskoj ikavici te na čakavskom književnom jeziku Gradišćanskih Hrvata (Vulić 2000). Hibridna koncepcija književnoga jezika, nakon zrinsko-frankopanske katastrofe 1671, gotovo je presahla, ali je ipak preživjela npr. u Vitezovićevu djelu te donekle u Gradišću, a progovarala je i iz Belostenčeva *Gazophylaciuma*. Sredinom 18. stoljeća Dubrovčanin Stijepo Rusić ne uspijeva objaviti cjeloviti prijevod *Novoga zavjeta*, pa se, dakle, i nakon Bartola Kašića događaju teške nevolje u tako važnoj prevodilačkoj disciplini kao što je posao oko *Biblije*. Kako je Matija Petar Katančić (1750—1825) dijelom svoga opusa pisac 18. stoljeća, napominjem da ni s Katančićevim prijevodom *Biblije* nije bilo sretno; i on je objavljen naknadno, već nakon njegove smrti. Dodajem da je Matija Petar Katančić Valpovčanin, dakle podravski ekavac, ali piše ikavskim književnim jezikom, kao i drugi Slavonci, bez obzira na reflekse jata u njihovim govorima. Očito je, dakle, da se Katančić uključuje u pisanje standardnim jezikom, doduše još nedovoljno razvijenim.

Kako je proza bitna u pitanjima jezične standardizacije, naglašavam da u 18. stoljeću ima relativno znatno više proze nego u prethodnim stoljećima hrvatske književnosti. Uz to u 18. stoljeću ima dosta nescenske proze, ali su va-

žne i glasovite dubrovačke molijerističke preradbe, kao i ostale dubrovačke drame. Najvažniji pisci u početcima hrvatskoga standardnog jezika bili su dijelom svoga opusa prozaici. To su Andrija Kačić Miošić i Matija Antun Reljković, Antun Kanižlić i Antun Ivanošić. U Kačića proza kvantitativno nadmašuje poeziju, Reljković je vrstan prozaik, Kanižlić daje djelo filozofsko-teološkoga karaktera (*Kamen pravi smutnje velike*, Osijek, 1780), Ivanošić pak ojačava zagrebačko-slavonsku komunikaciju. Važni su prozaici i bosanski franjevci Marko Dobretić, Nikola Lašvanin, Bono Benić i Filip Lastrić (Pranjković 2000), također dalmatinski franjevci Toma Babić, Josip Banovac i Jakov Pletikosa. Dodajem ovdje Josipa Paviševića iz Požege i Jerolima Filipovića iz Rame. Prevode se i romani; Dubrovčanin Timotej Gleđ prevodi s talijanskoga, Slavonac Adam Tadija Blagojević s francuskoga, Karlovčanin Antun Vranić s njemačkoga na kajkavski (Fališevac 2003). U tim djelima većinom se ogleda mladi hrvatski novoštokavski standard, ipak već u nemaloj mjeri standardiziran i funkcionalno izdiferenciran, osobito u terminologiji i frazeologiji. Sličnim riječima mogli bismo se osvrnuti na Vranićev prijevod objavljen 1796. u Zagrebu, tekst napisan još u osjetnijoj mjeri standardiziranim jezikom, kajkavštinom. Pisci kao Juraj Habdelić, Štefan Fuček ili Hilarion Gašparoti daroviti su autori; kajkavci, međutim, nikad nisu imali svoje *pismarice*, svoga Kačića. Upravo u godini pojave Vranićeva prijevoda razborito je o potrebi jedinstvenoga hrvatskoga književnog jezika pisao Karlovčanin Josip Šipuš.

U 18. stoljeću u nekim hrvatskim gradovima djeluju tiskare, ali je ipak dosta djela ostalo neobjavljeno. Ne možemo sada ulaziti u razloge, međutim, možemo istaknuti da Gleđev prijevod iz 1750. glasovitoga talijanskog romana nije objavljen, a neobjavljen je ostao i Pletikosin putopis *Putovanje k Jerozolimu 1752*, kao i sva djela Lukrecije Bogašinović, pa i Tanclingerov rječnik. Očito vidimo da je u hrvatskih pisaca 18. stoljeća bilo dosta prevođenja, pri čemu valja istaći da prijevodna književnost nije najzgodnija za jezična istraživanja, osobito ako se ne može uspoređivati s izvornim tekstovima istoga hrvatskoga pisca koji je i prevoditelj. Spomenuli smo već neke prijevode, dodajmo da je i znatan dio Reljkovićeva opusa prevodilačkoga karaktera.

U 18. stoljeću veoma se razvio hrvatski jezikoslovni rad, među ostalim u dosta brojnim akademijama. O tom govore gramatike i rječnici, o tom govore grafijska nastojanja, o tom govori dosta masovno bavljenje jezičnim pitanjima. Razumije se samo po sebi da i jezikoslovna djela utječu na standardizaciju jezika, kao što utječu i književna djela, kao i razna druga ostvarenja, npr. knjige o aritmetici (npr. Mihalj Šilobod-Bolšić, *Aritmetika horvatska*, Zagreb, 1958; Mate Zoričić, *Aritmetika u slavni ilirički jezik sastavljena*, Ancona, 1766) ili mnogim drugim temama, ljekaruše recimo (Emerik Pavić, *Cvit likarije*, Budimpešta, 1768; Luka Vladmirović, *Likarije priprostite*, Mleci, 1775; nekoliko djela Ivana Krstitelja Lalanguea). Među čakavcima i štokavcima novoštokavski proces standardizacije zahvaća golem prostor, a novi će veliki događaj biti hrvatski narodni preporod u kojem će i među kajkavcima biti prihvaćena kompromisna štokavština, štokavština s odstupanjima od novoštokavskoga usmjerenja. Ljudevit Gaj, preporoditeljski predvodnik, još se za gimnazijskih dana oduševio Kačićevim jezikom (Katičić 1987—1988: 39), koji je jezik poslije Gajevu gramatičaru Vjekoslavu Babukiću bio autoritativan. U Zagrebu bio je

Kačić cijenjen već desetljećima prije preporoda, kako to poznati primjer Tituša Brezovačkoga rječito pokazuje.

U ipak povoljnijim uvjetima života 18. je stoljeće donijelo plodan i raznolik književni rad, dijelom bitno različit u odnosu na prethodno stvaralaštvo, prvenstveno obilježeno visokoestetičkom koncepcijom hrvatske književnosti (Fališevac 2003: 96—97). Važan je pritom snažan prodor svjetovne tematike i žanrovsko obogaćenje stvaralaštva. Andrija Kačić Miošić, kao i mnogi drugi hrvatski pisci 18. stoljeća, pisao je i hrvatski i latinski, a bitan je po tom što je autor pučke knjige, kao i Reljković, mnogo čitan i objavljivan i u novije doba u hrvatskoj dijaspori, ne samo u nas. Imao je Kačić utjecajne prethodnike kao što su Stipan Margitić Jajčanin, Toma Babić i Filip Grabovac (bosanski i dalmatinski franjevci), pa se u teškim južnohrvatskim prilikama, kako god bio daleko od austrijskih ili francuskih uvjeta, smjelo uputio prosvjetiteljskim putem. Kačić pripovijeda povijest u prozi i u stihu, a inovativan je time što mu je predmet svjetovan, budući da su prethodno pučke knjige služile samo vjerskoj pouci. Novoštokavskom obilježenošću ikavskoga tipa i stilističkom utemeljenosti u folkloru preporodio je Kačić hrvatsku knjigu i hrvatski jezik, nesumnjivo usmjeren prema spontanoj standardizaciji. Tomu je pogodovao veliki uspjeh njegova djela, golema njegova popularnost. Još u drugoj polovici 20. stoljeća živjeli su ljudi koji Kačića nisu čitali, znali su ga napamet. Andrija Kačić Miošić — uza sve razlike, a to znači i nenadmašen sve do danas — Šenoa prije Šenoe, dionikom je demokratizacije hrvatske kulture, jedan od velikog broja pisaca — njegovih suvremenika, autor kojem je jezik već u mnogome polifunkcionalan. Koliko je pak njegov izraz dosljedan i ustaljen, to tek treba temeljito istražiti, pa bi disertativno (i računalno) proučavanje Kačićeva jezika bilo nužno. Ipak, svakako je znatan posao obavila Iva Lukežić (2005). Međutim, već se sada može reći kako je njegov prozni jezik, razumije se, prirodniji od njegova pjesničkog jezika (Dukić 2002: 29), koji je ipak i kod slabo zahtjevne publike bio dobro priman i utjecajan. Odatle je lako razumjeti činjenicu relativno slabijeg Kačićeva utjecaja u Dubrovniku, gdje je prijelaz iz pretpreporodnoga hrvatskog jezika u jezik preporodnoga doba bio praktički neprimjetan. U Dubrovniku se u 18. stoljeću već javljaju autori modernoga pjesničkog jezika (Đuro Hidža), a slično se događa i među kajkavcima (Katarina Patačić). Andrija Kačić Miošić, skromni franjevac, ostvario je djelo koje se „z vugodnostjum čteje", kako se 1821. izrazio Tomaš Mikloušić, a zapravo je postigao mnogo: promijenio je u temeljima situaciju u hrvatskoj književnosti i u hrvatskom jeziku.

Zagreb

LITERATURA

Stipe Botica, 2003: *Andrija Kačić Miošić*, Školska knjiga, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zbornik „Kačić", Zagreb.

Dalibor Brozović, 1978: „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti", *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, uredili Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Zavod za znanost o književnosti Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, str. 9—83.

Davor Dukić, 2002: *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća*, Književni krug, Split

Dunje Fališevac, 2003: *Kaliopin vrt II*, Književni krug, Split.

Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Sv. 3. Barok i prosvjetiteljstvo (XVII—XVIII stoljeće), HAZU — Školska knjiga, Zagreb.

Pavle Ivić, 2001: *Srpski narod i njegov jezik*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad.

Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* — Matija Antun Reljković, *Satir iliti divji čovik*. Priredio Josip Vončina, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988.

Radoslav Katičić, 1987—1988: „Vuk Stefanović Karadžić i književni jezik u Hrvata", *Jezik*, 35, 2, str. 38—48.

Mihovil Kombol, 1961: *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb.

Josip Lisac, 1994: *Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji*, Književni krug, Split.

Josip Lisac, 2000: „Jakov Pletikosa i njegov putopis", u: Jakov Pletikosa, *Putovanje k Jerozolimu god. 1752*, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić", Šibenik, str. 5—18.

Josip Lisac, 2004: *Faust Vrančić i drugi*, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić", Šibenik.

Iva Lukežić, 2005: „Jezična norma u *Razgovoru ugodnome narodu slovinskoga* Andrije Kačića Miošića", *Fluminensia*, 17, 2, str. 17—44.

Tomo Matić, 1956: „Kačićev 'Razgovor ugodni' među kajkavcima", *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 27, str. 209—213.

Tomo Matić, 1963: „Hrvatski putopis iz sredine osamnaestoga vijeka", u: *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, str. 255—261.

Vaso Milinčević, 1974: „Nepoznati ćirilički rukopis Kačićeva 'Razgovora ugodnog' s kraja XVIII veka posvećen G. A. Potemkinu", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 4, 2, 133—157.

Aleksandar Mladenović, 1961: „O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina", *Građa Naučnog društva NR BiH*, knj. X, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 7, str. 53—123.

Slobodan P. Novak, 1999: *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva poroda od tmine do Kačićeva Razgovora ugodnog naroda slovinskoga iz 1756*, Antibarbarus, Zagreb.

Roberto Orlandi, 1962: „Kratka i duga množina u djelima A. Kačića — Miošića", *Filologija*, 3, str. 109—123.

Dragoljub Pavlović, 1966: „Vuk i Kačić", *Vukov zbornik*, SANU, Beograd, str. 451—463.

Ivan Pederin, 1977: *„Začinjavci", štioci i pregaoci*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

Ivo Pranjković, 2000: *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.

Milan Ratković, 1971: „Andrija Kačić Miošić i njegovo mjesto u hrvatskoj književnosti", *Makarski zbornik*, l, Makarska, str. 545—565.

Dubravko Škiljan, 2002: *Govor nacije*, Golden marketing, Zagreb.

Antun Šojat, 1978: „Zdravstvena terminologija u starim kajkavskim *vračarušama* i rječnicima", *Filologija*, 8, str. 323—331.

Josip Vončina, 2002: „Hrvatski jezik u 18. stoljeću", *Treći hrvatski slavistički kongres. Uvodna izlaganja*, Slavistički komitet Hrvatskoga filološkoga društva, Zagreb — Zadar, str. 21—36.

Sanja Vulić, 2000: „Jezične zanimljivosti u djelima Jurja Muliha", *Marulić*, 33, 6, str. 1153—1158.

SERBISCH-KROATISCH *NEMAN* 'UNGEHEUER'

ALEKSANDAR LOMA[1]

UDC 811.163.4'373.6

In the present paper the etymology of SCr *neman* f. 'monster, ghost' is reconsidered and a new derivation from **nejьmati* 'not to have, not to catch' proposed; the comparison with Russ. dial. *nejman'* besides *nejm*, *nejmal'* 'untameable (horse, dog); ill-mannered (person), evil-doer' enables to trace the word back to Common Slavic **nejьmanь*.

Keywords: Etymology, Serbian, Croatian, Slavic.

In allen Varianten der modernen serbokroatischen Schriftsprache ist *nȅmān* f. (Gen. *nȅmāni*) das normale, stilistisch neutrale Wort für 'Ungeheuer, Untier, Ungetum', dem auf einer mehr volkstümlichen Sprachebene, auch in übertragenen Anwendungen (auf gefräßige oder wilde Leute, Gewitter u.ä.), *(h)ala* f. entspricht. Nach der einleitenden Anmerkung Maretićs im Agramer Wörterbuch s.v. *neman* (RJA VII, S. 825), komme dieses Wort meistens bei den ragusanischen Schriftstellern und Lexikographern des 16—18. Jh.s vor, woraus es im Laufe des 19. Jh.s in den schriftsprachlichen Gebrauch gekommen und auch von Popović in sein serbisch-deutsches Wörterbuch eingetragen worden, im Volksgebrauch aber zur Zeit, als Maretić schrieb (1911—16) nicht mehr herkömmlich gewesen sei.

Diese knappe Beurteilung läßt sich durch das in RJA s.v. angeführte Material bestätigen, sowie durch das Fehlen des Wortes in Vuk und durch seine vielen Belege aus dem 19—20. Jh. in RSA XV (1996), 143—144, die, einschließlich der hapaxen Nebenform *nȅmānj* f., alle einen literaren Charakter haben, mit einziger Ausnahme eines Belegs aus Slavonien, wo das Wort 1911. in der Bedeutung 'gefräßige, unersättliche Person' aufgezeichnet worden ist. Jedoch zu diesem Zeitpunkt kann es dort schon aus der Literatur in die Volkssprache eingedrungen sein und z.T. *(h)ala* ersetzt haben.[2] Andererseits stammen die Belege für die Ableitung *nemánština / nemánjština* in RSA XV 145, die volkstümlich anmuten, alle aus Ragusa (Dubrovnik) und Umgebung und zeugen davon, das das Wort wirklich dort zu Hause war; doch auch sie gehören zum 19. Jh.; im unlängst erschienenen Wörterbuch der Mundart von

[1] Die vorliegende Arbeit ist im Rahmen des Projekts „Etimološka istraživanja srpskog jezika i izrada *Etimološkog rečnika srpskog jezika*" entstanden, das unter der Nummer 148004 vom serbischen Wissenschafts- und Umweltschutzministerium finanziert wird.

[2] Dieser Ersatz dürfte sprachpuristisch motiviert worden sein, denn *hala* galt seit Miklosich als Fremdwort türkischen Ursprungs, was sich zuletzt als falsch erwiesen hat. Das Wort ist im Türkischen so gut wie unbekannt, und Marta Bjeletić (2002) hat überzeugend gezeigt, daß es sich in der Tat um einen urslavischen Dialektismus handelt, vgl. jetzt auch ERSJ 1, 96 f. s.v. *ala* 2.

Dubrovnik (Bojanić/Trivunac) sind weder *neman* noch seine Ableitungen zu finden, und dasselbe gilt für die umliegende Mundarten Dalmatiens im Norden, Montenegros im Süden und der Herzegowina im Osten, soweit ihr Wortschatz uns bekannt ist.

Es kann von Interesse sein, daß *neman(j)ština* stetts 'Gespenst' bedeutet, eine Bedeutung, die für das Grundwort schon 1508 bei dem ragusanischen Schriftsteller Nikola Ranjina zu belegen ist, in der Übersetzung von Markus VI 49 (Gang auf dem Wasser): Učenici kad vidješe njega hodeći svrhu mora, mńahu, da n e m a n bješe „Und als sie [die Jüngen] ihn sahen auf dem See gehen, meinten sie, es wäre e i n G e s p e n s t" (Luther), in der Vulgata: *putaverunt phantasma esse*. Nahe stehen die ebenfalls schon für das XVI Jh. belegbare Bedeutungen 'böser Geist' in der volkssprachlichen Wendung: Tebe s u n e m a n i uzele, ti nijesi zdrav „Du bist von den b o s e n G e i s t e r n besessen, kaum gesund!" bei dem Komodiögraphen M. Držić, oder 'Zauberei' Ti si gdjegod u dubravi na k u n e m a n nastupio „Du mußt irgendwo im Walde auf e i n e Z a u b e r e i gestoßen sein" beim seinem Mitbürger, Dichter J. Đorđić (RJA a.a.O.), vgl. in dieser Bdt. *alosati se*, von *(h)ala*. Sonst ist auch die heutige Hauptbedeutung 'Ungeheuer' u. ä. seit dem Anfang an gut belegt, vgl. im 16. Jh. basiliske jadne / i strašne kimere / k nemani prikladne / i ljute vipere „die giftigen Basilisken, die Chimären, die einem Ungeheuer (*neman*) ähnlich sind, die Giftschlangen" in einem Gedicht von Mavro Vetranić (2, 101, nach RJA a.a.O.) und aus dem nächsten Jh. zmije, drokuni, lavi, cerberi, basiliški i ine pakļene n e m a n i „die Schlangen, die Drachen, die Löwen, die Zerberi, die Basilisken und die anderen höllischen U n g e h e u e r" bei V. Andrijašević, den beiden ebenfalls aus Ragusa.

Das Belgrader Wörterbuch belegt, z.T. im selben Gebiet, die Homonyme *nȅmān* f., *nȅmānj* f., in Ston bei Dubrovnik *nemánjština* 'Armut'. Das Nebeneinander der Formen *neimaština* dass., *nejmati* neben *nemati* 'nicht haben' < ursl. **ne jьmati*, *neimanje / nemanje* 'Nichtbesitz' < ursl. **nejьmanьje* (vgl. ĖSSJa 24/1997, 96 f.; 135 f.) zeigen klar, daß hier von **nejьmanь* auszugehen ist. Daß dasselbe auch für die gleichlautenden Wörter in der Bedeutung 'Ungeheuer' u.ä. höchst wahrscheinlich ist, geht aus dem Vergleich mit russ. dial. *néiman'* f. neben *neimal' / nejmal'* f., *néim / neím / nejm* m. hervor, alles als Bezeichnungen eines Haustieres (Pferdes, Hundes), das sich nicht fangen läßt, ubertragen auch der ungezogenen Leute, Übeltäter u.ä. in den Mundarten des russischen Nordostens (Archangelsk, Perm', Sibirien, Kamtschatka), s. SRNG 21/1986, vgl. ĖSSJa 24, 136 s.v. **nejьtь*. Die der serbokroatischen genau entsprechende Form *néiman'* (*нéиманъ*) ist freilich nur einmal, 1870 im Gebiet von Jaroslavl' belegt worden, es liegt hier aber eine altertümliche postverbale Bildung zu *ne jьma-ti* vom Typ ursl. **da-nь* 'Abgabe' zu *da-ti* (vgl. Vaillant IV 599 ff., Sławski 1974, 117 f.) vor, und die besser belegte Nebenform *néimal'* kann daraus durch Dissimilation entstanden sein — oder handelt es sich doch um eine Parallelbildung mit dem Suffix *-(a)lь* wie in *pádal'* 'Aas'.

Die zugrundeliegende Semantik 'ungezähmt, wild' steht jener von dt. *Ungeheuer*, urspr. 'unheimlich', kaum fern. Die sowohl formelle als auch semantische Entsprechung von skr. *nȅmān* f. = russ. dial. *néiman'* f., die den Autoren des Moskauer Wörterbuchs entgangen ist, zwingt uns, die alte Etymologie

Skoks zu verwerfen, der das von Maretić in RJA a.a.O. als „dunkler Herkunft" beurteilte Wort *neman* durch Dissimilation aus **ne-mam* zu *mámiti* '(ver)locken' ableiten wollte (Skok II 366). Übrigens Skoks semantischer Ansatz ist von unserem kaum verschieden, denn die beiden gehen von einer Idee der Unzahmheit aus, vgl. bei della Bella *nemamḷiv* adj. 'che non può esser allettato'. Freilich für die Bedeutung „Gespenst" kann man auch an *„unfaßbar, immateriel, unwirklich" denken.[3]

Beograd

ABKÜRZUNGEN

Bjeletić 2002: M. Bjeletić, Duhovna kultura Slovena u svetlu etimologije: jsl. *(h)ala*, *Dzieje Słowian w świetle leskyki*, Pamęci Profesora Franciszka Sławskiego, Kraków, 75—82.

Bojanić/Trivunac: M. Bojanić / R. Trivunac, *Rječnik dubrovačkog govora* (= Srpski dijalektološki zbornik XLIX), Beograd 2002.

ERSJ: *Etimološki rečnik srpskog jezika*, Beograd 2003—.

ĖSSJa: *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974—.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti I—XXIII, Zagreb 1880—1976.

Skok: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—III, Zagreb 1971—1973.

Sławski 1974: Fr. Sławski, Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego (1), in: *Słownik prasłowiański* 1, Kraków, 43—141.

SRNG: *Словарь русских народных говоров*, Москва / Ленинград (Санкт-Петербург) 1965—.

Vaillant 1974: A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves* IV. *La formation des noms*, Paris.

[3] Die von uns angenommene Deutung des Wortes *neman* kann ein neues Licht auf die umstrittene Etymologie des PN *Nemanja* werfen, besonders mit Rücksicht auf die Schreibungen Νεέμαν, *Neeman*, die Skok veranlaßt haben, eine Grundform **Nejman* anzunehmen; diese Möglichkeit wird anderswo detailliert erörtert werden.

ŠTOKAVSKO-KAJKAVSKI ODNOS NA KALNIČKO-BILOGORSKOM PODRUČJU

MIJO LONČARIĆ

UDC 811.163.42'282

Kratak sadržaj. Pregledno se izlaže historija i karakter suvremenih štokavsko-kajkavskih odnosa na kalničko-bilogorskom području. Doseljavanjem štokavaca od 16. stoljeća na područje kajkavskoga narječja nastalo je lingvistički zanimljivo stanje — međudijalekatska interferencija i osoben razvoj dijalekata odvojenih od matice.

Ključne riječi: kajkavsko i štokavsko narječje, stare granice narječja, međudijalekatska interferencija.

Problematika je obrađena ranije u dva rada, i to kajkavski govori opširnije u monografiji *Bilogorski kajkavski govori*, a štokavština pregledno u radu *Kalničko-bilogorska štokavština.* Šira verzija, pod naslovom *Štokavsko-kajkavski susret u Križevačkoj županiji*, objavljuje se u zborniku radova sa simpozija o povijesnoj Križevačkoj županiji.

Od Rešetarova rada *Der štokavische Dialekt* i Fancevljeva rada *Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie*, oba iz 1907. godine, poznato je u našoj dijalektologiji koliko se na kalničkom i bilogorskom području, kao i moslavačkom, uz kajkavštinu govori i štokavština. Ta se dva rada zapravo i nadopunjuju u tomu pogledu. Naime, Rešetaru nije bio poznat štokavski otok južno od Novigrada Podravskoga, a Fancev ga spominje i ima ga na karti (sela Glogovac, Vlajslav i Plavšinac), iako granica nije posve točna. Iz Rešetarovih podataka bilo je moguće zaključiti i to o kakvim je štokavskim govorima riječ, tj. da su to novoštokavski govori. Nešto više govori Rešetar o kajkavsko-štokavskim govorima toga područja. R. Strohal objavio je 1919. godine rad *Dijalekti u današnjoj bjelovarsko-križevačkoj županiji.* On navodi samo, na temelju tuđih podataka, kako se u pojedinim selima govori, tj. štokavski, kajkavski ili „mješavinom štokavskoga i kajkavskoga" te što su po narodnosti govornici.[1]

[1] Kako u Strohalovu radu ima dosta netočnosti (što i ne čudi jer je Strohal podatke dobio iz treće ruke), donijet ću ispravke za ona mjesta koja su mi poznata. Štokavski govore Hrvati i u ovim mjestima: Vojakovcu, Starom Glogu, Kraljevcu, Plavšincu, Glogovcu. U Malom Trojstvu govori se kajkavski, a u Velikom Trojstvu Hrvati govore kajkavsko-štokavskim govorom. U Novom Glogu nema štokavaca. U Žabnu Hrvati govore štokavski s kajkavskim utjecajem. U Poveliću govore Hrvati i štokavski. U Peščeniku danas nema štokavaca. Za Grabrovnicu i Dinjevec vrijedi ono što je Strohal rekao za Kloštar i Virje. U Kapeli i Pavlin Kloštru štokavski govore i Hrvati, možda s utjecajem kajkavskoga, a u Mostima i Topolovcu govori se kajkavski. U Križevačkom Ivancu govori se štokavsko-kajkavski, dakle „mješavinom". Obično kada Strohal kaže da se govori mješavinom, onda je to štokavski s većim ili manjim utjecajcm kajkavštine, a samo sam u dva mjesta našao govor koji ne možemo svrstati ni u kajkavske ni u štokavske, tj. teško je odredi-

Fancev je u navedenom radu vrlo stručno i pouzdano opisao rodni govor svojega Virja i okolice. Kajkavština je tim radom dobila prvu znanstvenu monografiju jednoga svojega dijalekta, a hrvatska dijalektologija dobila je drugi takav rad, uz spomenut Rešetarev. Zanimljivo je da smo tim radom s obzirom na fonologiju i morfologiju dobili detaljniji opis tipičnoga kajkavskoga idioma. Međutim, s obzirom na akcentuaciju lingvistička je znanost upoznata ne samo sa specifičnom akcentuacijom u kajkavštini i hrvatskom jeziku nego i sa specifičnom prozodijom u općeslavenskim pa i općejezičnim relacijama. Naime, u Virju i govorima od Drnja kraj Koprivnice na zapadu pa do Podravskih Sesveta na istoku, između Drave i Bilogore, uz mađarsku granicu vrlo je rijedak suprasegmentni sustav. U njemu je mjesto naglaska ograničeno na zadnja dva sloga riječi, i to tako da je zadnji slog naglašen ako je dug, ako je zadnji slog kratak, onda je naglašen predzadnji slog. Fancev je takav sustav nazvao akcentuacijom sa „zakonom dvaju slogova" (Zweisilbengesetz). Ta se akcentuacija može interpretirati i tako da je mjesto naglaska ograničeno za predzadnju moru riječi, kao što je u poljskom jeziku i nekim makedonskim govorima, tj. naglašen je predzadnji slog riječi.[2] Više podataka o kajkavskim govorima Križevačke županije, zapravo o njihovoj akcentuaciji, kao i ostalih, dobili smo u radu Stjepana Ivšića *Jezik Hrvata kajkavaca* iz 1936. godine, a većina kajkavskih govora toga područja opisana je u mojem radu *Bilogorski kajkavski govori.* Štokavski govori prikazani su u nekoliko radova. Po jedan mjesni govor opisali su Jovan Kašić (*O jekavskom govoru Velikoga Grđevca, sela jugoistočno od Bjelovara*) te Petar Šimunović i Dalibor Brozović (fonološki opis govora Male Peratovice). Stjepan Sekereš prikazao je opširnije virovitičko područje u radu *Govor Virovitice i okolice*, a Božidar Finka i ja pregledno u manjem radu *Virovitički govor*.

S obzirom na kajkavske govore ovoga područja, osim opisa njihovih suvremenih značajki, tri su pitanja bila posebno zanimljiva. Prvo je: dokle se prostirala kajkavština na istoku prije dolaska štokavaca, gdje je bila „granica" kajkavskoga narječja sa starom slavonskom (zapadnom) štokavštinom. Drugo je, kako protumačiti nastanak podravske akcentuacije s ograničenim mjestom naglaska i treće, interferencija kajkavskih i štokavskih govora.

Za dosezanje kajkavštine na istoku, pretpostavio sam da se kajkavština na istoku sigurno prostirala dokle je išla granica Križevačke županije i Zagrebačke biskupije, do slatinskoga područja. Dakle na sjeveru Slavonije to je bilo nešto istočnije nego u njezinu južnom dijelu, gdje je kajkavština dosezala sigurno

---

ti koji elementi prevladavaju, odnosno stanje nije ni s obzirom na diskriminantna obilježja još ustaljeno.

[2] Fancev je tu akcentuaciju usporedio s navedenim makedonskim govorima. Kao što sam to već prije konstantirao u (*Na temeljima Ivšićevih dijalektoloških istraživanja (s posebnim osvrtom na kajkavštinu*), Ivšić čini nepravdu prema Fancevu kada kaže da Fancevljeva usporedba ne stoji. Međutim, s tipološkoga gledišta, na što je mislio Fancev, a ne genetskoga, njegova usporedba adekvatna je. Zanimljivo je da se slična akcentuacija pretpostavlja i za izumrli polapski jezik, što je implicitno građom pokazao još Nikolaj Trubeckoj, a teoretski je to protumačio Rainhold Olesch. Istu tendenciju ograničavanja mjesta naglaska nalazimo u gradišćanskohrvatskom govoru Bajngroba, samo što tamo proces nije doveden do kraja pa imamo stanje kao u tri sela koja se na istoku nastavljaju na govore sa „zakonom dvaju slogova", u Otrovancu, Špišić-Bukovici i Starom Gracu.

do Požeškoga gorja. Kako u prirodnom jezičnom kontinuumu, prostiranju jezika na teritoriju, nema čvrstih jezičnih granica (osim ako nema i zemljišnih granica — neprohodnoga područja s visokim gorama i većim vodama), tako ni iza pretpostavljene crte na istoku nisu odmah bili posve drukčiji govori, nego je to bilo prijelazno kajkavsko-štokavsko (točnije: šćakavsko) područje, i to na zapadu više kajkavsko, a idući na istok, sve više i više štokavsko (šćakavsko).

Za specifičnu podravsku kajkavsku akcentuaciju (koja nas ovdje manje zanima) pretpostavio sam tendencije kao u slovačkom jeziku s ograničavanjem mjesta naglaska. Istina danas je naglasak u slovačkom fiksiran na pravom slogu, ali iznijete su pretpostavke da je prije fiksiranja na prvom slogu mogao biti ustaljen na predzadnjem slogu. To bi značilo promjene prije 10. stoljeća, tj. prije dolaska Mađara. Međutim, može se tendencija fiksiranja akcenta povezati i s fiksiranjem naglaska u mađarskom jeziku, gdje je kao u slovačkom to sada prvi slog, ali i za mađarski jezik postoje pretpostavke da je u prethodnoj fazi to također mogao biti predzadnji slog.

0.1. *Doseljavanje štokavaca*

Doseljavanjem štokavaca od 16. stoljeća na područje kajkavskoga narječja, dakle na područje drugoga narječja istoga jezika, dobiveno je lingvistički zanimljivo stanje, i to s dva gledišta.

Jedno je međudijalektna interferencija, a drugo razvoj dijalekata odvojenih od matice. Naravno, isto je toliko zanimljiv i razvoj kajkavskih govora koji su došli u dodir s doseljenim novoštokavskim govorima. Time je prekinut organski prijelaz kajkavštine u (zapadnu) štokavštinu (šćakavštinu) na sjeveru, što ćemo možda naći još na jugu kajkavskoga područja.

Prema nekim podacima, naseljavanja štokavaca s istoka u ove krajeve bilo je i ranije, tako već u prvoj polovici 15. st. Kako su doseljenici bili malobrojni, oni su se brzo pretopili i nisu ostavili, koliko je poznato, nikakva lingvističkoga traga. Možda će se naći tragova u onomastici.

Turci su opustošili kraj između Čazme, Križevaca i Dubrave 1538. godine. Tada starosjedilačko stanovništvo masovno napušta sela, bježeći na sjever i zapad. Preko toga područja išla je granica prema zemljištu pod Turcima od pada Virovitice 1552. godine do odlaska Turaka 1684. godine. Išla je Ciglarskim potokom do njegova utoka u Čazmu, preko Bilo-gore, izmedu Turnašice i Sedlarice na Sv. Jelenu, pa na Pitomaču i Dravu ispod Vizvara. Još i danas zna se među stanovništvom kuda točno ide ta granica, koja sada vrijedi kao granica između Slavonije i Podravine.

Prva skupina doseljenika uskoka za koju se zna došla je na Bilo-goru 1540. god., i to od Žumberka, pa je teže odrediti otkuda zapravo potječu. Dvije godine kasnije nalazimo uskoke u današnjem Virju, Strezi (Pavlin-Kloštru), a 1544. god. ima ih u Ivaniću, Gradecu, Ludbregu, Križevcima, Topolovcu i Koprivnici, gdje danas nema starih štokavaca. Doseljenici se nazivaju Vlasima, *Walachen.* Znatan dio potomaka toga stanovništva jesu Hrvati, naročito u bjelovarskom i virovitičkom kraju. Sebe nazivaju „šokcima", a nije poznato da je ovdje bilo masovnoga prijelaza na katolicizam. Na istoku novoštokavskoga ije-

kavskoga područja, kao i istočno od Neretve, otkuda stanovništvo potječe, ima i danas Hrvata koji su novoštokavci ijekavci.

U isto vrijeme, dok uskoci dolaze u austrijsku Vojnu krajinu, i Turci dovode u opustjele krajeve na svojoj strani, u Slavoniji, stanovništvo iz Bosne, koje je također štokavsko, točnije novoštokavsko. Oni stupaju u kontakt sa sunarodnjacima u Slavonskoj krajini i polovicom 16. st. počinju masovnije prebjegavati. Većina štokavaca doselila je u Varaždinski generalat zadnjih godina 16. stoljeća.

Sva mjesta na tom području, s izuzetkom dva-tri, koja danas postoje, nalazimo na početku 18. st. U popisima susrećemo i neka mjesta koja sada ne postoje. Sela su okupljena u vojvodstva. Obično u neko vojvodstvo ulaze sela koja međusobno graniče, ali ima i vojvodstava neobična sastava. Tako su vojvodstvo *Bansona* činila sela koja su veoma udaljena jedno od drugoga: Rovišće, između Bjelovara i Križevaca, Šandrovec, izmedu Bjelovara i Novigrada Podravskoga, i Miličani, izmedu Koprivnice i Križevaca (VK IV). Možda su sela toga imena nekada bila susjedi, ali to je potrebno tek istražiti, ali to nije vjerojatno jer ta sela imaju tri različita govora: Rovišće je štokavsko, a Miličani i Šandrovec imaju kajkavske govore, koji se dosta razlikuju međusobno. Broj sela u vojvodstvima kreće se obično oko desetak. Naravno, i u novim kapetanijama dolaze skupa štokavska i kajkavska, i to raznorodna kajkavska mjesta.

Iza godine 1770. dolazi do spajanja malih mjesta, koja su se sastojala od po nekoliko kuća. Stanovništvo se grupiralo u veća mjesta. Tada su, vjerojatno, nestala sela kao Golubinska, Segerčani, Sutare, koja postoje na početku 18. stoljeća, zapadno od Koprivnice. Nastaju tada i nova mjesta, odnosno neka se stara preseljavaju. Tako su se, na primjer, stanovnici starijeg naselja Mučna preselili dijelom u Reku, selo 2 km južnije, točnije na zemljište uz staru Reku, pa se i danas govori o Staroj i Novoj Reci, danas dijelovima jednoga mjesta. Drugi dio stanovništva stare Mučne naselio se između Reke i Sokolovca, na cestu Koprivnica—Križevci, osnovavši novo selo, koje se neko vrijeme i zvalo *Novo Selo*, a kasnije dobiva današnje ime *Velika Mučna*. Zanimljivo je da su potomci doseljenika u Reku kajkavci i štokavci, a u Mučni samo štokavci. Staro napušteno zemljište naziva se Riječko Domaje, a postoji i Mučansko Domaje, koje se nalazi 2 km sjeverno od Mučne. Znači, Mučna je naseljena iz dva starija sela.

Na zapadu su u Vojnu krajinu ulazila i neka sela sjevernije i zapadnije od Križevaca, a predaja i danas zna koja su sela „graničari", a koja „paurija". Graničarska su sela: Tučenik, Poljana, Gračina, Prikraj, Potočec, Ivanec, Marinovec, Osek. Sva su ta sela osim dvaju, Ivanca i Oseka, kajkavska. Ivanec ima štokavsko-kajkavski govor, za koji je čak teško reći koji elementi pretežu, a u Oseku se govori i štokavski i kajkavski. Zanimljivo je da se kajkavski zaselak u Oseku naziva *Avdije*, službeno prezime glasi *Habdije*, što bi takoder govorilo o štokavskom porijeklu prvih naseljenika, koji su fizičkim miješanjem s kajkavskom okolinom kroz nekoliko stoljeća postali kajkavci. Druga dva zaselka u selu koja su ostala štokavska nisu se zbog vjere, pravoslavna su, miješala s kajkavcima.

Naseljavanje pustoga zemljišta oko granice počelo je nakon oslobođenja Slavonije, krajem sedamnaestoga stoljeća. Logična je Pavičićeva pretpostavka

o porijeklu doseljenika, koja se oslanja i na stvarne podatke: „Struje su potekle u taj kraj sa različnih strana. One su bile hrvatske, a jedna je između njih bila i srpska. Hrvatske su bile uglavnom četiri: iz bliže ili dalje okoline sa druge strane Drave iz tamošnjega podravskoga hrvatskoga naselja, iz đurđevačke krajine i iz Bosne. Pojedinci su dolazili i iz daljih zapadnijih strana. Srpska je struja potjecala iz Bosne, ponajviše iz sjeverozapadnih krajeva (…). Najveći je broj doseljenika stekla Virovitica. U Viroviticu su Hrvati doselili sa svih navedenih strana. (…).

Pored Virovitice naseljeno je tih godina i cijelo zemljište njoj na zapad i sjever. Tu su nastala sela: Bušetina, Gradac (Stari), Bukovica, Lozan, Vukosavljevica, Turnašica i Sedlarica. I dalje na zapad otuda na nekadašnjem dijelu đurđevačke krajine, koji je za Turaka ležao pust. (…)

Posljedica je toga naseljavanja sa zapada na istok u postepenom redu bila i ta, da su istočnija sela dobivala nove koloniste i iz zapadnijih već nastanjenih mjesta. Tako je, na pr., Turnašica gotovo sva nastanjena iz nešto zapadnije Sedlarice i Pitomače, Čepelovac, Lozan isto tako, i t. d.” (Pavičić 178).

S obzirom na današnje stanje govora, potrebno je reći da neke Pavičićeve tvrdnje iz citiranoga ulomka nisu vjerojatne. Tako Turnašica nije mogla biti naseljena „gotovo sva” iz Sedlarice i Pitomače jer je to danas prije štokavsko mjesto, a Sedlarica i Pitomača imaju kajkavske govore, istina sa štokavskim utjecajem.

Prema suvremenim zapisima bilo je u okolici Virovitice oko 1700. godine i starih katoličkih sela, npr. Lukač, Bazje, Turanovac, ali po govoru to stanovništvo nije, barem u većem dijelu, nastavak stanovništva iz predturskoga vremena. Ti hrvatski ijekavski šćakavski govori mogu se svrstati u istočnobosanski ijekavskošćakavski dijalekt, dakle stanovništvo će biti porijeklom iz istočne Bosne (Lončarić, Finka).

0.2. *Kontakt kajkavštine i štokavštine*

Područje je štokavštine na kalničko-bilogorskom području dviju vrsta. Jedno je nastavak kompaktne štokavske cjeline iz Slavonije, koja kao poluotok seže jednim svojim krakom na sjeveru na dvadesetak kilometara od Koprivnice, a na zapadu petnaestak kilometara od Vrbovca. Drugo su dva otoka, jedan veći između Koprivnice, Križevaca i Ludbrega, drugi manji između Koprivnice i Novigrada, te nekoliko otočića od po jednoga sela, odnosno zaselka.

S obzirom na vrstu, odnosno intenzitet kontakata između štokavskih i kajkavskih govora mogu se danas razlikovati tri vrste govora. Prvu skupinu čine oni govori između kojih je kontakt ostvarivan u najvećem opsegu, a to je onda kada su u istome mjestu, još pogodnije ako su i u istom zaselku, bili pomiješani štokavci i kajkavci. Tako je u Reki, Bakovčici, Branjskoj Velikoj, Sremu, Poveliću, Rovištancima, Hrsovu, Oseku, Plavšincu. Prema Strohalu tako bi bilo u Glogovcu i Širokom Selu, ali prema mojim podacima tamo nije u Strohalovo vrijeme bilo kajkavaca. Prema Strohalu bilo bi, s druge strane, štokavaca u Dinjevcu i Grabrovnici, ali to su mogli biti samo pojedinačni kasniji doselje-

nici. Isto tako, Strohal je naveo da se u Reci govori samo štokavski, ali veći dio Hrvata govori kajkavski, a manji štokavski.

Ti bi se govori mogli podijeliti također u dvije podskupine, i to prema tomu govore li štokavski samo Srbi ili i Hrvati. To ima važnosti zbog toga što između Srba i Hrvata neki kontakti, zbog vjere, nisu postojali, odnosno nisu bili intenzivni, npr. ženidbene veze. Za prvo primjer može biti Osek, a za drugo Reka.

Druga bi skupina štokavskih govora bila ona gdje štokavski govori nemaju kontakt u istome mjestu, već imaju kontakt s kajkavštinom iz susjednog mjesta. Tih je govora najviše.

Treći govori nemaju kontakta s kajkavštinom, točnije ne postoji bliži kontakt. To su neki govori u potkalničkom kraju, zatim govori na istok od Bjelovara, kakav je npr. i govor V. Grđevca.

S obzirom na količinu kajkavskoga utjecaja, moglo bi se govoriti o četiri, odnosno pet, stupnjeva i o toliko skupina govora. Na prvom stupnju posuđuju se pojedinačni leksemi i obično fonem *X* (*dz* — parnjak bezvučne afrikate *c*). Čini mi se da su svi štokavski govori ovoga područja zahvaćeni tim stupnjem, a ako nisu, onda ih je malo. Takav bi možda bio govor V. Grđevca, naime Kašić ne daje dovoljno podataka da bi se o tomu moglo prosuditi.

Na drugom stupnju izjednačuju se palatalne afrikate, ako to jednačenje nije drugoga porijekla, javlja se *x* (*h*), otvoreno ili zatvoreno *e*, preuzima se supin, ponovno se uspostavljaju ispali vokali, npr. u infinitivu. Sve te pojave nisu zastupljene u svim govorima koje bismo mogli svrstati u tu skupinu. Ako su zastupljene sve, ili većina, može se već govoriti o višem, trećem stupnju utjecaja. U drugu skupinu išli bi štokavski govor Reke, Plavšinca, Bosiljevo kraj Čazme, Žabna. Trećim stupnjem bili bi zahvaćeni govori Turnašice, Vukosavljevice i Koritne.

Četvrti bi stupanj bio stanje kada je teže odrediti je li govor štokavski ili već kajkavski, možemo ga smatrati štokavsko-kajkavskim, odnosno kajkavsko-štokavskim govorom. Naravno, teško je tu reći je li govor bio u početku štokavski ili kajkavski i je li u početku bila riječ o dva govora, štokavskom i kajkavskom u istome mjestu, od kojih je onda nastala takva mješavina. Takvi su govori, barem u nekih govornika Križevačkoga Ivanca i Velikoga Trojstva. U nekih govornika tih mjesta jača je kajkavska, a u nekih štokavska komponenta.

Uvjetno bismo mogli govoriti i o petom stupnju kajkavskog utjecaja na štokavske govore, a to bi bio stupanj kada je štokavski govor postao kajkavski. Naime, s dosta vjerojatnosti možemo to pretpostaviti za kajkavski govor Oseka, o čemu je već bilo riječi.

Spomenut ćemo ovdje i govore Vaške i Kuštana kod Žabna. Te govore možemo smatrati kajkavskima, ali je štokavski element također značajan. Govor Kuštana sličan je govorima Trojstva i K. Ivanca po tomu što je teško odrediti sustavnost u razvoju, još ima previranja, borbe jednih i drugih elemenata, samo što prevladavaju kajkavske crte. Govor Vaške zanimljiv je i po tomu što su različiti utjecaji uglavnom usustavljeni. Tako u leksičkim morfemima prema poluglasu stoji *a*, a u gramatičkim morfemima zatvoreno *e*, npr. *pakẹl* 'pakao'. To znači da je do štokavsko-kajkavske interferencije u tomu govoru došlo u

daljoj prošlosti. Najvjerojatnije je da je to bilo u vrijeme ponovnog naseljavanja toga mjesta, dakle u 18. stoljeću. Taj je govor zanimljiv i po tomu što takav odnos poluglasa možemo pretpostaviti i za organske prijelazne štokavsko-kajkavske govore koji su postojali upravo na tomu području prije migracija i doseljavanja novoštokavaca. Iako je malo vjerojatno da bi vaščanski govor mogao biti nastavak takvog jednog govora, tu mogućnost ne možemo posve odbaciti, već na to pitanje treba da odgovore buduća istraživanja.

I kod utjecaja štokavskih govora na kajkavske također se može govoriti o četiri stupnja, s time da je četvrti stupanj jednak kao kod utjecaja kajkavskih govora na štokavske.

U prozodiji vidljiv je utjecaj je novoštokavštine u tom što je dobivena opreka po kretanju tona i na kratkim slogovima, dakle dobiven je „četveroakcenatski" sustav. Uzlazni naglasak na kratkim slogovima odgovara u načelu novoštokavskom kratkouzlaznom, tj. dobiven je pomicanjem starijega kratkoga naglaska na prethodni kratki slog, u primjerima kao *nòga*, *sèlo*, *mòliti*, *osùšeni*. Međutim, posebno je zanimljiv slučaj kada je četveroakcenatski sustav dobio govor s progresivnom metataksom naglaska na kratkim slogovima, s tzv. unakrsnom metatonijom, tipa *jágoda* > *jagòda*, ali *lòpata* < *lopáta* Ivšićev tip IV_2. Novi akcenat pomaknut prema kraju riječi također je kratkouzlazni. Takav je, na primjer, govor u Sremu, zapadno od Koprivnice.

U fonemskom sustavu redovno je znatan utjecaj u vokalizmu. Dugi vokali obično gube ili nisu dobili zatvoreniju artikulaciju, tj. dugo *a* nije pomaknuto unatrag prema *o* (akustički sniženo), a dugo *e* od staroga *e* i prednjega nosnoga samoglasnika *e* (*ę*) nije pomaknut prema *i* (akustički povišeno).

PROZODIJA

Naglasni je sustav istraženih govora u osnovi onakav kakav je J. Kašić opisao za V. Grđevac. Naime, takav je sustav u većini govora, a kada postoje razlike, one su rezultat daljega razvoja, odnosno utjecaja adstrata (supstrata).

Ti govori imaju, kako se obično kaže, četveroakcenatski novoštokavski sustav, sa specifičnom distribucijom akcenata.[3] Dakle, opreka po modulaciji (tonu) postoji i u kratkom i u dugom slogu. Svi naglasci mogu stajati u svakom slogu riječi — i jedinom i zadnjem slogu. U zadnjem naglašenom slogu višesložnih riječi običan je uzlazni ton i u kratkom i u dugom, ali samo u zatvorenom slogu. Silazni su naglasci obični u jedinom slogu, tj. jednosložnim riječima, kao i uzlazni, odnosno od njih su u tim riječima i češći, ali u zadnjem slogu višesložnih riječi rijetki su. Dolaze u stranim i ekspresivnim riječima, i nekim pojedinačnim riječima, npr. u Oseku je zabilježeno *pradjed*, kao i drugdje u novoštokavštini i književnom jeziku.

[3] Naglasak novoštokavskoga tipa bilježi se kako je uobičajeno u radovima o novoštokavskim govorima tj. kao i u književnom jeziku (ˋ). Rečeno je „novoštokavskoga tipa" jer se ne misli samo na naglasak u novoštokavskim govorima, nego i na takav naglasak u kajkavskim govorima. U kajkavskim troakcentskim sustavima, tj. gdje nema opreke po kretanju tona u kratkom slogu, kratak se naglasak bilježi samo okomitom crtom ispred slova za vokal, npr. *kr'ava, ž'ena*, a dugouzlazni se bilježi zavinutim znakom (~), za razliku od novoštokavskoga dugouzlaznoga naglaska, makar dolaze i u istim položajima, npr. *gláva — glãva*.

Dovoljno primjera za takvu akcentuaciju donio je Kašić iz V. Grđevca te Šimunović i Brozović iz Male Peratovice. Većina kategorija s uzlaznom modulacijom u jedinom i zadnjem slogu, koji je položaj posebno zanimljiv, zastupljena je u svim govorima. Naime, ta se modulacija pojavila nakon otpadanja krajnjega staroga kratkog *-i* u nastavku. Međutim, taj nastavak nije u svim govorima ovoga područja otpao u istom broju kategorija, oblika riječi, o čemu će još biti govora. U jednim govorima imamo *nòg, rúk* DL jed, a u drugima *nògi, rúki*.

Sudeći prema drugim govorima, i nekim kajkavskima, i u V. Grđevcu će biti uzlazni naglasak u zadnjem (jedinom) slogu u primjerima kao *kòst*, *ùčt*, *preskòčt*, a nećemo imati likove sa slogotvornim suglasnikom kako bilježi Kašić (*kòs°t*, *ùč°t*, *preskòčt*), nego se čuva slog sa sonantom koji je postao slogotvoran, npr. *prȅsl°ca, dȉgnt* itd.

Prozodijski sustavi pojedinih govora razlikuju se s obzirom na zanaglasnu duljinu, i to u tomu da li je koji govor uopće ima i u kojim je pozicijama, u pogledu fonološke strukture zanaglasnih slogova.

Jedni govori čuvaju nenaglašenu duljinu u svim položajima dakle i u zadnjem otvorenom slogu. Tako je u V. Grđevcu, Oseku, Koritni u Srba, a čini se da je tako u najvećem dijelu srpskih govora. Međutim, u Oseku i Koritni nije rijetko izostajanje duljine, naročito u zadnjem otvorenom slogu.

Drugo su govori koji nemaju duljine u zadnjem otvorenom slogu. Tako je u Sokolovcu i Plavšincu i u većine govornika u Reki.

Nenaglašenih duljina nemaju Hrvati, i neki Srbi, u Reki, Hrvati u Koritni, Marinkovcu, Vukosavljevici, Turnašici, Ivancu i Žabnu. U svim tim govorima evidentan je kajkavski utjecaj i u drugih obilježja, odnosno za neke je i teško reći je li to kajkavski ili štokavski govor, npr. za Ivanec. Ipak u tim govorima zabilježen je po koji primjer sa zanaglasnom duljinom, npr. u Žabnu.

S obzirom na dijakroniju, tj. na porijeklo naglasaka u pojedinim kategorijama riječi, oblicima, odnosno s obzirom na distribuciju naglasaka u istraživanim govorima karakteristično je nekoliko kategorija.

U prezentu generaliziran je u 1,2 mn naglasak jednine u svih glagola, dakle *lètīmo, ȉmāmo* itd.

Postoje infinitivni likovi tipa *dóć, náć, pèć, plèst*. U Plavšincu zabilježeno je „*ìzāć* i *òtīć, izíć* i *otíć* (prvi likovi u Hrvata, drugi u Srba, što može biti slučajno). Oblici *umrijét i ùmrijet* zabilježeni su u Oseku i Sokolovcu.

Oblici ličnih zamjenica za 1. i 2. lice jed. imaju takoder klasičan naglasak — *mène, tèbe*, ali *mèn* i *tèb*.

U Ljed u tipova koji su imali naglasak na zadnjem slogu sada je naglasak: *grȁdu, màst(i); pȁmēt(i)* i *pamȅt(i)*, ali zabilježeno je samo *na-kȁmenu*.

Imenice muškoga roda koje su u Gmn imale naglasak na ultimi još nemaju ustaljene naglasne likove: uz stare javljaju se i novi: *sȉnōvā i sinóvā* (Osek, Reka) itd.

Suprotno od čuvanja kračine u prethodnim primjerima, susreću se nove duljine u nekih sufiksa, kao i u nekim drugim novoštokavskim govorima na novom terenu: *dòba-r, nȅrvoza-n, mȑša-v, kȁko-v* Osek.

Od pojedinačnih zabilježenih primjera mogu se navesti supin *prât* u Plavšincu (i u Srba) i *svora* u Oseku. U Oseku riječ je zapravo o posudivanju leksema, a u Plavšincu to pretpostavlja i posuđivanje gramatičke kategorije.

VOKALIZAM

Od istraživanih govora svi su ijekavski, osim štokavsko-kajkavskih govora Vukosavljevice i Turnašice koji su uglavnom ekavski. Prema posrednim obavještenjima i svi su drugi štokavski govori ovoga područja ijekavski.

Kod ijekavskih govora nije posve jasno je li riječ o peteročlanom vokalizmu (*i, e, a, o, u*), gdje na mjestu dugoga jata imamo i tzv. dvosložnu zamjenu */ije/*, ili imamo šesteročlani vokalizam, tj. šesti bi vokalski fonem bio dvoglas */ie/* na mjestu jata.[4] Naime, susreće se i jedan i drugi izgovor, i to kod istih informanata. I sami informanti osjećaju razliku, a dvosložni izgovor smatraju starijim. Intelektualci izvorni govornici imaju obično jednosložan izgovor. Može se pretpostaviti da je razvoj išao prema dvosložnom izgovoru, odnosno da je takav izgovor prevladao u nekim govorima ili većini njih, ali pod utjecajem književnoga jezika, jača ponovo jednosložan izgovor.

U Turnašici i Vukosavljevici gdje imamo ekavske govore, dugo je *e* (*e*:) zatvoreno — [*ẹ*], a kratko srednje — [*e*] i otvoreno [*ε*].

Nedaleko tih dvaju sela ima također drugih štokavskih ekavskih govora, npr. Brezovica.[5]

U ijekavskim govorima u kratkim slogovima na mjestu jata redovno stoji *je*, osim u nekim primjerima. Zabilježeno je *dečko* i *ostarela* u Oseku, *gorelo* u Marinkovcu, *sikera* (s metatezom) u Sokolovcu.

Iza početnoga skupa suglasnik +*r* zabilježio sam također samo *je*, npr. Nmn *crjepov, brjegov u* Oseku.

Ispred *ļ*, *j* i *o* dobiveno je *i*, npr. *grijat*, *pondiļak*, *grij* (taj primjer također svjedoči o staroj zamjeni suglasnika *x*), *nosjo* (od *nosijo* a to od *nosio*). Međutim, govori se *jeo* i *ijo, sjeo* i *sijo*, *sreo* i *srijo*.

Prema sekundarnom dugom jatu u sufiksu *-*er* dolazi, normalno, *ije* || *ie*, npr. *tanijer* 'tanjur'.

U nekim kategorijama oblika i riječi došlo je do otpadanja zanaglasnih, starih kratkih vokala *i*, *u*.

Na ovom području samo iznimno sreće se redukcija kao u nekim drugim novoštokavskim govorima, npr. u Bosni i Lici, kada se u primjerima kao *lisica* reducira *i*, ali se čuva slog, i obično nije jasno je li nosilac sloga slogotvorni suglasnik ili imamo sekvencu suglasnik + šva, koje bi bilo nosilac sloga. Već je rečeno naprijed da takvi likovi koje je J. Kašić zabilježio za V. Grđevac nisu vjerojatni i da se najvjerojatnije i tamo čuva slog samo kada je u njemu sonant, koji postaje slogotvoran.

---

[4] Bilježim taj dvoglas zbog jednostavnosti na ovaj način, slično kao i D. Brozović u nekim radovima, koji je i utvrdio njegovu fonološku posebnost u nekim novoštokavskim ijekavskim govorima i hrvatskom književnom jeziku. Usp. npr. „*O fonološkom sustavu suvremenog standardnog jezika*".

[5] Kasnija istraživanja pokazala su da Brezovica ima kajkavsko-štokavski govor, v. *Lončarić, Finka.*

Navedeno otpadanje vokala *i*, *u* nije jednako na cijelom području. Najviše kategorija obuhvaćeno je njime u V. Grđevcu, i vjerojatno drugim govorima toga kraja, te potkalničkim govorima. Manje ga je u govoru Hrvata štokavaca. Kašić je nabrojio deset gramatičkih kategorija u kojima otpada *-i*. Najčešće je gubljenje u infinitivu. Da je u ovim govorima riječ o gubljenju nastavka *-i*, a ne o obliku staroga supina, može se zaključiti po naglasku u tipovima kao *dóć*, *plèst*, koji pretpostavljaju pomicanje naglaska s krajnjega *-i (< *do-ćȋ, plestȋ)*. Redovno je ispadanje *ji* u imperativu. Međutim, ne ispada *-i*, u svim slučajevima, tj. postoji okolina koja sprečava otpadanje, a to je onda kada bi otpadanjem nastao skup suglasnika koji ne može stajati u završnom položaju. Takav je skup slijed od dvaju šumnika te šumnik + sonant, pa imamo npr. *digni, dignite* ili *dig̊nte*, prema *vúc, donès, krén*. Kao i u drugim govorima toga područja glagoli II. vrste imaju odnosno imali su sufiks za tvorbu infinitivne osnove sa *i*, a ne *u*. Čak i neki kajkavski govori sa štokavskim utjecajem imaju tako, npr. u Reki je *víknit, víknil*.

Češće izostaje otpadanje nastavka *-i* u N mn. m. roda u imenica i pridjevu radnom — prema češćem *pjèval*, *seḷák* dolazi *pjèvali*, *seḷáki*.

Zijev se većinom uklanja, i to sa *v*, fonetski [*v, w*], i sa *j*. Primjeri za *v: otevo i otewo, čuvo i čuwo* (Reka), *ževo, počevo, klevo, izuvo* (Osek). U Plavšincu se u tim primjerima zijev ne uklanja, npr. *uzeo, kleo*.

Sa *j* i *v* uklanja se zijev na mjestu staroga *x (h)*, i to većinom s *v*, npr. *uvo, buva, očuv*. Sa *j* otklanja se zijev uz prednje vokale, npr. *maćija, grijota, grî(j), grija*. U *snaja*, uz *sna*, i *oraj* bit će *j* vjerojatno zbog staroga poluglasa, što bi značilo da je nestanak h vrlo stara pojava, da nestaje prije prijelaza poluglasa u *a*.

KONZONANTIZAM

Većina govora ima dva para palatalnih afrikata — *ć* — *č*, *ʒ́* (*đ*) — *ǯ* (*dž*) i jednu nepalatalnu — *ʒ* (*dz*). Čini se da i svi srpski govori na kalničko-bilogorskom području imaju tako, kao i većina hrvatskih govora. Međutim, Hrvati u Križevačkom Ivancu, Žabnu, Koritni, Vukosavljevici i Turnašici, i na većini bjelovarskoga područja, kojega govori imaju i drugih kajkavskih osobina, imaju samo jedan par palatalnih afrikata (*ć* — *ʒ́*), ali neki imaju i par nepalatalnih (*c* — *ʒ*). Ovdje je to, bez sumnje, samo kajkavski utjecaj, dok u čazmanskom trokutu, gdje i neki srpski govori imaju samo jedan par palatalnih afrikata (*č* — *ǯ*), npr. u Šumećanima i Bosiljevu, to bi moglo biti i štokavskog porijekla. Bezvučni par srednjega *ć* nije ni fonetski stridentan, kao ni *ć*, dok je *č* izrazito stridentno, „tvrdo".

Zvučna nepalatalna afrikata zabilježena je u štokavaca Reke, Plavšinca i Marinkovca, npr. *beʒga, beʒgovna*, a ima je sigurno i drugdje. (U Reki štokavski leksem *zopka, zobuka* postoji pasivno u starijih ljudi.) Spirant *x* (bezvučno grleno *h*) dolazi samo u onih govora koji su pod utjecajem kajkavskoga. U Marinkovcu je zabilježeno *uxo i uvo*, u Koritni *maćaxa, snaxa i snaja*, u Žabnu *tiha* Gmn 'tih'. ,:. Spomenuto je već da se u nekim govorima uz slogotvorno *r* pojavilo i slogotvorno *n*, npr. *dig̊nt, kap̊nt*, i isto tako da nije vjerojatno da u V. Grđevcu postoje i drugi slogotvorni suglasnici.

Značajno je za konzonantizam tih govora također da imaju duge suglasnike, koji su nastali otpadanjem samoglasnika, npr. [*plat:, mol:a*]. Fonološki može ih se interpretirati kao geminate, dva ista suglasnika, dakle */platt, molla/*.

U Ivancu ukinuta je opreka između palatalnoga i nepalatalnoga laterala ispred visokih vokala, kao i u susjednim kajkavskim govorima, npr. *ļiko, biļi*.

Izgubili su se rezultati 2. palatalizacije u imenica, tj. generaliziran je isti morf leksema u svim padežima, nema alternacije osnove, npr. *čvarki*, *seļk(i)*, *ruk(i), nog(i)*.

Najnovije jotovanje ograničenoga je opsega. Uglavnom je na cijelom području stanje kao u V. Grđevcu. Prema očekivanju, dosljedno su jotovani samo *n* i *l*, a od drugih suglasnika koji mogu biti zahvaćeni tom pojavom nalazimo da su jotovani svaki u nekoliko leksema. Neki od njih dolaze i u liku bez jotovanja, bilo u različitim govorima bilo u istom govoru. Najdosljednije je jotovanje *d u* leksemu *đe (ʒ́e)*, i izvedenicama, i *t u ćio, ćela*... 'htio'. Suprotno od stanja u V. Grđevcu nije jotovano *d* u *djelat, medvjed i djed* u ostalim istraživanim govorima, a uz *neđeļa* u Plavšincu je, i u Hrvata, *nedjeļa*.

Drugi su leksemi koji imaju dubletne likove, s jotiranim i nejotiranim likovima: *ćerat, požućet, šućet; žívjet*, *kípļet*; *siđet*, *viđet*; *šutra*.

J. Kašić ne spominje jotiranje afrikata *c* u V. Grdevcu, a ja sam zbilježio *ćedlo i ćeta* 'cvjeta' u Oseku, u Koritni *cjeta*.

Odstupanja od novijega jotovanja ima na cijelom području, npr. *mladjak* (Grđevac), *divji* (Sokolovac, Osek) itd. Svuda je *netjak*, odnosno *metjak*, kako ta riječ glasi u potkalničkom kraju i gdje imamo zanimljivu zamjenu nazala *n-* > *m-*.

Od ostalih pojava u konzonantizmu značajnija je ispadanje *v*, npr. *jeverca M*. Poganac, *sjedok* Sokolovac, *ostaļamo, crļena* Osek. Svuda je *crešńia*, ako nije preuzet kajkavski oblik kao *ćerešria* u Ivancu. U Oseku je zabilježeno *bauk* za 'pauk'.

Obično je *namješćen, pušćat, ogńišće*.

Sonant *-l* pred pauzom prešao je u *o*, ali ima odstupanja, odnosno ponovnog uspostavljanja. Obično je i *stȍl — stô, vȍl — vô*. U Sokolovcu je zabilježeno *kisel, debel, vesel*.

Obično je *ko*, a redovno *netko, nitko* itd. Redovno je *očla* 'otišla' i sl.

MORFOLOGIJA

Od morfoloških osobina na prvo mjesto može se u štokavskim govorima staviti gubitak imperfekta, potpuni, što je obično u mnogim štokavskim govorima, te aorista, kojem se čuvaju tragovi kao i u kajkavskim govorima.

U štokavskim govorima izjednačeni su DLI mn. a karaktreističan je nastavak u a-deklinaciji *-am*, npr. *svìćam, krȁvam*, koji dolazi i u nekim susjednim kajkavkim govorima.

Uz redovne nastavke u štokavskim govorima u G mn. *-ija, -ije*, negdje kao dublete, a u Reki i Plavšincu samo *-ije*, štokavci u Ivancu imaju *-iju*, kao i kajkavci, a u Žabnu je potvrđeno *tiha, dvijo, trejov*.

Obično je u štok. govorima u 3. mn. prez. generaliziran nastavak *-u*, tip *velu.* U Plavšincu je i *vele.* U Sokolovcu i Plavšincu štokavci imaju *peču*, što je redovno u kajkavaca, ako nije *pečeju*, ili kao dubleta uz taj lik.

Likovi *dječji, krvjom* u štokavskim govorima mogu se tumačiti kao likovi oblika s nastavacima *-iji, -ijom*, koji se također javljaju, u kojima je otpalo -i-. U Reki štokavci jimaju *krvḷom*, kao i kajkavci. Ističe se nastavak sa *-om* iz a-deklinacije.

* * *

Štokavski govori na kalničko-bilogorskom području, koji su svi doseljenički, većinom su iz iste matice, ali sa širega novoštokavskoga područja. Najbrojniji su bili doseljenici, a time i govor, s gornjega toka Neretve, većinom Srbi, ali i Hrvati. Manje su bili pristuni govornici starih slavonskih dijalekata, štokavskoga i prijelaznoga štokavsko-kajkavskoga.

Kajkavski su govori većinom autohtoni, manje su to govori koji su došli s istoka na zapad, za dolaska Turaka, odnosno sa zapada na istok, nakon odlaska Turaka.

Kontaktom i interferencijom štokavskih i kajkavskih govora javljaju se, uz čuvanje starijih osobina između pojedinih lokalnih govora, nove razlike između njih.

S obzirom na vrstu, odnosno intenzitet kontakata izmedu štokavskih i kajkavskih govora mogu se danas razlikovati tri vrste govora. Prvu skupinu čine oni govori između kojih je kontakt ostvarivan u najvećem opsegu, a to je onda kada su u istome mjestu, još pogodnije ako su i u istom zaselku, bili pomiješani štokavci i kajkavci. Tako je u Reki, Bakovčici, Branjskoj Velikoj, Sremu, Poveliću, Rovištancima, Hrsovu, Oseku, Plavšincu.

Ti bi se govori mogli podijeliti također u dvije podskupine, i to prema tomu govore li štokavski samo Srbi ili i Hrvati. To ima značaja zbog toga što između Srba i Hrvata neki kontakti, zbog vjere, nisu postojali, odnosno nisu bili intenzivni, npr. ženidbene veze. Za prvo primjer može biti Osek, a za drugo Reka.

Druga bi skupina štokavskih govora bila ona gdje štokavski govori nemaju kontakt u istome mjestu, već imaju kontakt s kajkavštinom iz susjednog mjesta. Tih je govora najviše.

Treća skupina tih govora nema kontakt s kajkavštinom, točnije nema, bliži kontakt. To su neki govori u potkalničkom kraju, zatim govori na istok od Bjelovara, kakav je npr. i govor V. Grđevca.

S obzirom na količinu kajkavskoga utjecaja, moglo bi se govoriti o četiri, odnosno pet, stupnjeva i o toliko skupina govora. Na prvom stupnju posuđuju se pojedinačni leksemi i obično fonem *ʒ* (*dz*). Čini mi se da su svi štokavski govori ovoga područja zahvaćeni tim stupnjem, a ako nisu, onda ih je malo.

I kod utjecaja štokavskih govora na kajkavske također se može govoriti o četiri stupnja, s time da je četvrti stupanj jednak kao kod utjecaja kajkavskih govora na štokavske.

Zagreb

LITERATURA

[Zbog opsežne literature donose se samo citirani radovi, a ostali se mogu naći u Lončarić 2005. i Petrić 2001.]

J. Adamček, I. Kampuš: *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću.* Zagreb 1977.

J. Bösendorfer: *Crtice iz Slavonske povijesti*. Osijek 1910.

D. Brozović.: *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata. „Filologija"*, 6: 45—56.

D. Brozović, P. Šimunović: *Mala Peratovica*. FO 367—372.

L. Brozović: *Građa za povijest Koprivnice*. Koprivnica 1978.

N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb 1994.

D. Feletar: *Podravina*. Koprivnica (II. izdanje) 1988.

B. Finka, A. Šojat: *Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca."Radovi Centra za znanstveni rad JAZU u Vinkovcima"*, 3 (Vinkovci 1975): 1—131.

FO = *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo l981.

I. Goldštajn: *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb 1995.

J. Hamm — 1934: *Matija Petar Katančić, njegova djela i njegov dijalekat*. Zagreb 1934. (dizertacija, rukopis).

J. Hamm — 1949: *Štokavština Donje Podravine. „Rad JAZU"*, 275: 1—70.

R. Horvat: *Hrvatska Podravina*. Zagreb 1933.

A. Ivić: *Migracije Srba u Slavoniju tokom 16, 17. i 18. stoleća. Srpski etnografski zbornik* 26 (Subotica 1926).

P. Ivić: *Die serbokroatischen Dialekte, ihre Struktur und Entwicklung. Erster Band. Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe*. 'S- Gravcnhage 1958.

S. Ivšić 1936: *Jezik Hrvata kajkavaca, „Ljetopis JAZU"*, 48 (1936).

D. Kašić: *Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj.* Zagreb 1967.

J. Kašić: *Ijekavski govor Velikoga Grđevca sela jugoistočno od Bjelovara. Zbornik za filologiju i lingvistiku* 6 (Novi Sad 1963): 149—157.

A. Karger: *Die Entwicklung der Siedlungen im westlichen Slavonien.* Wiesbaden l963.

N. Klaić — 1987: *Koprivnica u srednjem vijeku.* Koprivnica.

N. Klaić — 1990: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*.

M. Lončarić — 1974: *Jagnjedovački govor (s osvrtom na pitanje podravskoga kajkavskog dijalekta). „Hrvatski djalektološki zbornik"* 4: 179—262.

M. Lončarić — 1982: *Sjevernomoslavački kajkavski govori (s kartom sjeveroistočne kajkavštine). „Rasprave Zavoda za jezik"*, 6—7: 55—120.

M. Lončarić — 1990: *Jezični odnosi u Podravini. „Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji*," 181—191. Zagreb 1990.

M. Lončarić — 1986: *Bilogorski kajkavski govori (= RZJ H¡¡).*

M. Lončarić — 1985: *Toponimi u osvjetljivanju predmigracijskog jezičnog stanja u Slavoniji. „Zbornik referata i materijala V. jugoslovenske onomastičke konferencije"*. Sarajevo 1985: 95—101.

M. Lončarić — 2005: *Kajkaviana & alia.* Čakovec.

M. Lončarić, B. Finka: *Govor virovitičkoga kraja. „Virovitički zbornik, 1234—1984*": 329—338. Virovitica 1986.

R. Lopašić: *Prilozi za povijest Hrvatske XVI. i XVII. stoljeća iz Štajerskog arhiva u Gracu. „Starine JAZU"* 19 (1887).

J. Maresić: *Tragom nekih povijesnih imena podravskih sela. „Đurdevački zbornik, 137—144"*. Đurđevac 1996.

S. Pavičić Stjepan — 1920: *O govoru u Slavoniji do ratova s Turcima i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću. „Rad JAZU"*, 222: 194—269.

S. Pavičić Stjepan — 1953: Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji. Zagreb 1953.

xxx: Povijesni spomenici zagrebačke biskupije, V. Zagreb 1992.

R. Pavleš: *Koprivničko i đurđevačko vlastelinstvo. Povijest, topografija, organizacija*. Koprivnica 2001.

H. Petrić — 2001a: *Bibliographia Podraviana — Izbor literature o Podravini*, koautor: dr. Dragutin Feletar. Koprivnica.

H. Petrić — 2001b: *Novigradska Podravina od ranoga srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća. Općina Novigrad Podravski/ Izabrane teme*, 43—80. Novigrad Podravski.

H. Petrić — 2005: *Koprivnica u 17. stoljeću — okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*, Meridijani, Samobor 2005.

F. Rački: *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. god. „Starine JAZU"*, 4 (1872): 201—229.

Milan Rešetar: *Der štokavische Dialekt*. Wien 1907.

S. Sekereš: *„Govor Virovitice i okolice." Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske* (Novi Sad) 18/2: 161—202; 19/1: 93—113.

S. Sekereš — 1974: *Govor slavonske Podravine. „Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske*" (Novi Sad), 17/2: 125—172.

F. Šišić: *Županija virovitička u prošlosti*. Osijek 1896.

Đ. Šurmin: *Hrvatski spomenici* I. Zagreb 1898.

R. Vaniček: *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I—III. Wien 1875.

᾿Αλλαγή: КРАТКА ПРИЧА О *ПРОМЕНИ*

КСЕНИЈА МАРИЦКИ ГАЂАНСКИ

UDC 811.14'373
811.124'373
811.163.41'373

Кратак садржај. У раду се анализирају изрази у грчком, латинском и српском језику за појам *промена* (ἀλλαγή) и њихова семантичка дистрибуција.

Кључне речи: промена, ἀλλαγή, Хомер, Платон, Аристотел, Кикерон, Вук Ст. Караџић, глаголи кретања.

Ако би се тражила једном кључна реч за деведесете године двадесетог века, то би несумњиво била реч „демократија". Тај прастари грчки израз, још из 5. века пре нове ере,[1] била је у то време најфреквентнија реч вероватно у свим језицима на свим меридијанима, код свих народа, у јавној, политичкој, а и индивидуалној употреби.[2]

Сада, петнаестак година касније, таква кључна реч је вероватно „промена", али овог пута, без обзира на фреквентност, која је можда још већа, сваки језик користи радије свој језички облик него неки евен-

---

[1] Код Херодота и Тукидида, и Аристотела у 4. веку пре нове ере.

[2] В. Ксенија Марицки Гађански, *Демократија у антици — а данас?*, Годишњак Философског факултета у Новом Саду (1992), и у књизи *Разговор с временом*. Античке и модерне теме I, 1995, 35—46. Ту сам изнела главне карактеристике атинске демократије у 5. веку пре нове ере, упоређујући их с нашим тадашњим приликама, управо у време кад је цео свет одјекивао том наизглед свима разумљивом речју. У међувремену се ситуација изменила: помињање *демократије* је по фреквентности уступило место *промени*, тако да би било јако корисно просто нумерички утврдити колико се пута ова наизглед обична реч користила у разним јавним дискурсима, последњих месеци нарочито. А не само да је демократија устукнула по фреквентности помињања, него изгледа да се и концепција саме те појаве изменила. У том смислу су посебно запажене књиге енглеског аутора Колина Крауча (Crouch), нпр. *Social Change in Western Europe*, Оксфорд, 1999, или *Coping with Post-Democracy*, 2000, преведено на грчки *Μεταδημοκρατία*, 2006. Последњих година се статусом „метадемократије" баве и француски аутори Шантал Муф (Mouffe) и Жак Рансијер (Rencière, 1995), као и аутори Зборника који су издали A. Gamble и T. Wright под насловом *The New Social Democracy*, Оксфорд, 1999.

У књизи о метадемократији Крауч пише: „Крајем деценије 1990. године у већини земаља индустријског света и независно од партијске легитимације владе, државна политика почела је све више да служи интересима богатих — групацијама које профитирају од неконтролисаног функционисања капиталистичке економије, а не интересима оних којима је неопходан известан степен заштите од те економије" (стр. 49, на грчком). Ова промена у самој природи демократије нужно има утицаја и на схватање појма и дефиниције. Политиколози и социолози овог усмерења у новије време нарочито указују на комерцијализацију образовања и других јавних служби у Европи (в. књигу *Commercialization of Citizenship: Education Policy and the Future of Public Services*, Лондон, 2003). Да ли то значи да промене које сви код нас траже иду у овом правцу који многи теоретичари у Европи здушно критикују?

туални интернационализам. Тешко би било и формулисати какав би то интернационализам могао бити, јер „реформа”, као могући еквивалент, не претпоставља увођење промене, него само извесно „преобликовање” нечега.

Вуково *ӣром(ј)ена* покрива неколико семантичких употреба 1) der Tausch, permutatio, 2) der Wechsel, die Veränderung, mutatio, 3) преобука (Дубр.) Има и *ӣреоблачење*, das Überziehen, mutatio vestis или die Kleidung zum umkleiden (!), vestimenta alia, recentia.[3] Очигледно код Срба тада није та реч била abstractum у правом смисли речи, још мање философски terminus technicus. Израз који је код српских научника у другој половини 19. века изражавао смисао дијалектичке промене, пре свега у физици, *мена*, („Само је мена вечна”) или мијена, код Вука још увек нема ту значењску нијансу, него се односило конкретно на месечеве мене (der Mondwechsel, und zwar der Neumond, novilunium).[4] Глаголска именица *мијењање*, иако значи и апстрактније das Wechseln, још увек задржава и старију употребу das Tauschen (лат. mutatio, permutatio). С обзиром да mutatio код Кикерона, који је неизбежни римски ауторитет за терминологију, такође значи и једно и друго, и action de change и échange, види се да ова најновија, данашња употреба[5] израза *ӣромена* ни тада није била констатована. С обзиром да permutatio, како је *ӣромјена* преведена код Вука, такође значи и *модификација* и *размена*, семантичка дистрибуција задржава се на исти начин од Кикерона до Вука, што значи неке две хиљаде година. И немачко Wechsel превасходно значи *Tausch*. И француско change (од познолатинског cambiare, у употреби од 12. века), од 13. века надаље задржава се у финансијској и банкарској сфери. Паралелно постоји и израз changement, још од 12. века, у сличној примени као и претходна реч.

Овај нужно несистематичан кроки језичко-семантичке дистрибуције проучаваних израза показује да се интересовање људи задржавало на трговинско-банкарској и практичној сфери. Како је у новије време текао развој и употреба ове социолошке и политичке универзалне девизе, мање-више је свима, бар имплицитно, познато.

Ја сам помислила да у раду посвећеном Споменици за мог дугогодишњег колегу и сарадника Мату Пижурицу, погледам шта се догађало с овим појмом *ӣре* Кикерона, дакле код Хелена, и то почев од Хомера. Посматрајући овај израз и његово појављивање, можда можемо посредно докучити какво је било схватање код најстаријих аутора о промени, мењању и новом, које је данас тако нападно, да се може говорити о

[3] Цело семантичко поље укључује велики број израза усмерених на поједине делове одевања — преобување, преоденути и др.

[4] Индикативно, најстарија забележена употреба у 3. веку пре нове ере латинског глагола muto односи се такође на месец; то је стих из Плаута (*Amphitruo* 274): neque se luna quoquam mutat.

[5] Додуше, у *Писмима Аӣику* (8, 3, 4) сретамо сингуларну употребу Кикеронову *mutatio rerum* у смислу „промена у држави, револуција”. Али ни то није смисао данашње употребе.

„диктатури новог”. Такав приступ истраживања налазимо, на пример, и код Емила Бенвениста у његовом поглављу *Лексика и култура*.[6]

Грчки се *промена* каже ἀλλαγή, а глагол је ἀλλάσσω, и може се констатовати да ниједне од ове две речи нема код Хомера. С обзиром да је Хомер био енциклопедија грчког, и да је Платон рекао да се „на Хомеру учила цела Хелада”, очито је да Хомер Грке није упућивао на промене.

Ни „мрачни” философ свеопште промене Хераклит, с краја 6. века пре нове ере, нема нигде у сачуваним фрагментима реч ἀλλαγή. У славном frg. 67 DK[7] читамо стихове

ὁ θεὸς
ἡμέρη εὐφρόνη, χειμὼν θέρος᾽
πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός
(τἀναντία ἅπαντα, οὗτος ὁ νοῦς)·
ἀλλοιοῦται δὲ ὅκωσπερ <πῦρ>,
<ὃ> ὁκόταν συμμιγῆι θυώμασιν
ὀνομάζεται καθ᾽ ἡδονὴν ἑκάστου.

Ту бог „узима разне облике”, ἀλλοιοῦται, што Мирослав Марковић објашњава као квалитативну промену, као код глагола μεταβάλλειν. Глагол из Хераклитовог фрагмента ἀλλοιοῦται такође се још не појављује код Хомера. Додуше, има придев ἀλλοῖος „друкчији, de nature autre” (*Il*. 4, 258, *Od*. 16, 181). ᾽Αλλοῖος је адјективна деривација од прономинално основе ἄλλος „autre”, која је у грчком у употреби од Хомера до данас, дакле неких двадесет осам векова. Свеза ἀλλά „него, већ” формирана је од неутрума заменице у плуралу, а не обрнуто. Касније је, код Платона и новијих аутора, придев ἀλλοῖος произвео бројне изведенице, које би такође ваљало проучити за примере и пре и после Платона.

Грчком ἄλλος одговара латинско alius, а оба значе и „други” и „друкчији”, затим „туђ”. Присталици модерних приговора да је традиционално било занемаривано да се људи позабаве „другим”, да се заинтересују за то какви су „други”, овај језички детаљ је најбоља негација. Дистрибуција ове основе широм индоевропске језичке заједнице управо демантује заговорнике тезе да су сви људи одувек били само егоцентрични, не обраћајући пажњу на „друге”. Језичкој групи с alius у латинском језику припада и alter, који означава „другог” у опозицији с одређеном индивидуом, док је alius и ἄλλος ознака за „другог” у односу на више њих. Придев са значењем „други” у односу само на „једног” сачуван је у грчком ἕτερος, који је, између осталих облика, корадикалан са старословенским *vŭtorŭ*. Како излаже Меје у Ернуовом *Етимолошком речнику латинског језика* (1959), латинско alter је резервисано за италске говоре, с радикалним проширењем са l-, а не са n- као у грчком и германском. У словенским говорима се означавање удаљене особе није вршило ради-

[6] В. Емил Бенвенист, *Проблеми опште лингвистике*. Превод: Сретен Марић, Београд, Нолит, 1975, 217—263 et passim.

[7] У издању Мирослава Марковића, *Heraclitus*. Greek text with a short commentary. Editio maior, The Los Andes University Press, Merida, 1967, p. 413. То је fg. 77 (67 DK).

калом l- (cf. лат. ille), него помоћу n- (cf. старослов. onŭ). Италска формација није задржала назални радикал.

То све, укратко, указује на јако древна језичка решења у означавању неког другог, и нечег другог, и удаљеног.

Када је ἀλλαγή настало и кад се одомаћило у грчком вокабулару, није детаљније испитивано. Као и многе друге новотарије, појавило се почетком 5. века пре нове ере,[8] с новом самосвешћу после величанствених победа над најездом с Истока. Код философа шестог века још нема ове изведенице, него се све врти око израза ἀλλοιόω, ἀλλοίωσις, који јесте од исте основе, ἄλλος, али има специфична значења.[9] Методолошки,

---

[8] Ἀλλαγή (у дорском облику ἀλλαγά) налази се код Ајсхила (*Agamemnon* 482: ἀλλαγᾷ λόγου), Софокла (*Oed. Tyr.* 1206: ἀλλαγᾷ βίου) и код Еурипида (*Hel.* 1180), глагол ἀλλάσσω у *Окованом Прометеју* 967 Ајсхиловом и неколико сложеница с тим глаголом код сва три драматичара. Међутим, могуће је да се овај израз пре но код Ајсхила налази у Парменидовој философској поеми 8,40 DK, где он паралелно користи и хомерски глагол за „мењати" ἀμείβειν и нови глагол ἀλλάσσειν. То је следећи стих:

καὶ τόπον ἀλλάσσειν διὰ τε χρόα φανὸν ἀμείβειν
„променити место и мењати сјајну боју".

Парменид, наиме, говори да је све само у имену смртника, и настајање и пропадање, промена места и мењање сјајне боје, а те су називе људи дали верујући да виде истину.

Парменидова је поема Περὶ φύσεως објављена вероватно око 480. године пре нове ере, док је Ајсхилов *Агамемнон* изведен 456. године, те је то каснија употреба. Очигледно се драмским писцима после тога више свидела реч ἀλλάσσω него хомерско ἀμείβω, затим, именица ἀλλαγή.

[9] Целу слику о развоју схватања о промени и мењању у разним фазама употребе доста је тешко укратко скицирати а камоли систематски изложити. Није ми познато да постоје о томе специјална истраживања. Изрази у многим индоевропским језицима, те тако и у српском и у латинском, полазе од корена *mei- „ићи, путовати; мењати", уз разна проширења. Тако је очигледно да је *промена* увек повезана са *кретањем*. Такви су, на пример, латински изрази muto, migro, meo, munia, старослов. mitě (loc.) „izmjence" (Скок), „en alternance avec" (Meje), minǫti „passer" и др. Од хомерског слоја грчког надаље постојала је деривација од овог корена *mei- са специфичним проширењем: ἀμείβω, ἀμοιβή, такође са значењем „мењати, размењивати, узвраћати". За разлику од ἀλλαγή, код Хомера непостојећег израза, употреба глагола ἀμείβω и, ређе, именице ἀμοιβή, веома је честа; ја сам избројала неких петнаестак примера, у комбинацији са μύθῳ, ἐπέεσσι, δώροισι итд. Неки примери чувају конкретну ономасиологију „кретања" код Хомера, као и код Хесиода, где значе једино „крочити преко прага" (Theog. 749). Цео комплекс би заиста заслуживао да се темељно и систематски испита. Најкраће, сада ми се чини да се може закључити да је појам „промене" код Хомера изражен лексички дериватом од корена *mei- за кретање, као и код Хесиода.

Касније, изгледа да тадашњи грчки sujet parlant то није више доживљавао као довољно јасан израз, и појавила се потреба за повезивањем са нечим познатим, а то је био придев и заменица ἄλλος „други", тако да је формиран глагол ἀλλάσσω (ἀλλάττω) и именица ἀλλαγή, почев од Парменида и драматичара (в. бел. 8). Ἀμοιβή, наравно, није нестало, већ се и даље употребљавало у суженом значењу, нпр. код Платона (*Symp.* 2020): ἀμοιβὴ θυσίων, faveur (des dieux) en retours des sacrifices; recompense. Трећи термин којим се изражавала промена је ἀλλοιόω и такође се не јавља као глагол или именица код Хомера, иако има придев ἀλλοῖος „друкчији, различит". С обзиром да је и он непосредно мотивисан с ἄλλος, као и касније ἀλλαγή, ἀλλάττω, изгледа да су га у 6. и 5. веку пре нове ере „усвојили" философи, који су се почели занимати за природу промена. Поред већ наведене употребе тога глагола код Хераклита, уз њега се везује и објашњење како угаљ у близини ватре променом постаје ужарен (οἱ ἄνθρακες κατ᾽ ἀλλοίωσιν διάπυροι γίνονται, DK I 148, 17 — A 16). Уз Демокрита се термин ἀλλοίωσις најчешће појављује. Занимљив је и цитат из Симпликија из Киликије: „по Демокриту постанак (γένεσις) би био нека промена" (A 37).

ово је тешко изучити, јер имамо само текстуалне потврде. Бенвенист каже: „Нужност да се прибегава текстовима може изгледати као и сувише слободан методолошки принцип да би заслуживао да се на њему инсистира”.[10] Али ми немамо других језичких извора.

Употреба израза за појам „промене” је врло занимљива код Платона. Ту се одлично види колико су се Грци тога времена мучили око језичких формулација, израза и почетног ковања термина. Сама именица ἀλλαγή у целом Платоновом делу јавља се пет пута: у *Фајдону* једном (69a 6), исто у *Држави* (371b 8) и *Софисту* (223d 6) и *Законима* два пута (742a 2; 849e 7).

Текст у *Фајдону* гласи у преводу М. Н. Ђурића: „Блажени мој Симија, ипак то неће бити права замена за врлину кад човек мења насладу за насладу, бол за бол, страх за страх, и веће за мање, као новац, него ће само онај новац бити прави за који све то треба мењати, а то је умно сазнање. И све што се за њега и с њиме купује и продаје, то су одиста и храброст, и трезвеност, и праведност, и уопште свака врлина везана за сазнање, па било поред тога или не било и наслâда, и страха, и свега осталога што је томе слично”: „Ἡδονὰς πρὸς ἡδονὰς ... καταλλάττεσθαι ὥσπερ νομίσματα”. Платон очигледно настоји да у извесном апстрактном смислу употреби практични израз код замене/размене новца. На исти начин користи и глагол ἀλλάττεσθαι νόμισμα ... χρημάτων (*Legg*. 742 a 2). Има он и реч μεταβάλλειν „changer”, „passer”, „sortir”. По синонимима за ову реч код Платона види се како је он употребљава: ἀλλοιοῦν, κινεῖν, μετακινεῖν, па μεταβαίνειν у сродној употреби: „se déplacer”, „passer”, „changer”, „sortir” (d’un état anterieur). Види се да су у питању глаголи кретања, и промена се доживљава као промена места: φορᾷ κινεῖται μεταβαίνοντα εἰς ἕτερον ἀεὶ τόπον (*Legg*. 893 д 7)[11] итд. Занимљиво је да је Платон најчешће користио ових неколико израза пред крај живота, углавном у *Држави* и *Законима*, где је говорио о промени/мењању, тј. преласку једног државног уређења у друго, на пример: εἰς ὀλιγαρχικὸν ἐκ τοῦ τιμοκρατικοῦ ... μεταβάλλει (*Rp*. 553 a 7); τίς τρόπος τυραννίδος ... γίγνεται; ... ἐκ δημοκρατίας μεταβάλλει (*Rp*. 562 a 9). Будући да је Кикерон своја философска схватања формирао и на Платону, биће да је и његова наведена формулација о (политичкој) промени потекла из Платонових речи. Творци мо-

---

Али како је Симпликије живео у 6. веку нове ере, заиста не можемо да знамо да ли је аутентичан Демокритов израз, због чега су га Дилс и Кранц ставили у *Сведочанства* (A), а не у *Фрагменте* (B). Слично је и са примерима у вези с учењима философа Анаксагоре, Емпедокла, Мелиса, можда Леукипа пре Демокрита. Барнет у свом индексу грчких речи разматраних у његовој чувеној, иако сада старој књизи, *Early Greek Philosophy*, 1930, девети пут прештампано 1965; због нечега код нас преведено 2006?) нема ниједног од ових израза. И овај детаљ заслужује даље испитивање, мада су терминолошка изучавања хеленске философије заиста ретка.

[10] Op. cit. p. 223.

[11] Скок у *Етим. речнику* даје исто објашњење s. vv., cf. и 9 supra. Изучавање кретања код Платона је новија тема у философији, в. књигу J. B. Skemp, *The Theory of Motion in Plato’s Later Dialogues*, Амстердам, 1967. Тој тематици је посвећена и књига солунског философа, мог пријатеља Таса Арванитакија: *Η κίνηση στο έργο του Πλάτωνα*, Солун, 1996; в. мој приказ овог дела у Зборнику за класичне студије Матице српске 6, 2004, 177—178. Ови аутори се не баве посебно језичким питањима код Платона.

дерних квалификатива као да нису далеко од оваквих схватања, кад су целом свету наметнули глобални и нејасни термин „транзиција” са сличном ономасиологијом кретања, уместо да су отворено формулисали циљеве политичко-економских процеса, који се своде на повратак у капитализам.

Али тада би можда дошло у питање да ли би народи тог тзв. некадашњег социјалистичког блока предодређеног за транзицију прихватили повратак газда, будући да су они сви то већ имали пре пола века. Није случајно давно један лекар и философ из Африке, око 200. године нове ере, Секст Емпирик, сковао редак термин φιλομετάβολος „онај који воли промене, incostant” (*Adv. math*. 1, 82). Као лекар, он је очигледно боље познавао људе него многи његови претходници, кад је за непостојану особу рекао да је „она која воли промене”. А то је било више него шест и по векова после Платона и два и по века после Кикерона. Колико год да су се објективне промене за тих седам векова догодиле у том простору, философи нису умели да социолошки формулишу стварност, него су само уочавали политичке и законске промене. Ту није много помогао ни Аристотел у 4. веку пре нове ере, јер и он промену види као мењање места (ἡ κατὰ τόπον ἀλλαγή, Περὶ Πνεύματος, 8.485a 22) или размену за новац (ποία ἡ ἀλλαγὴ ἦν πρίν τὸ νόμισμα εἶναι, *Eth. Nic*. 8.1133 b 26): „Разуме се да се размена обављала на овај начин пре него што је постојао новац; јер у ствари свеједно је да ли ће се за једну кућу дати пет кревета, или новчана противредност пет кревета” (превод Р. Шалабалић). Слична је семантика и глагола ἀλλάττειν, μεταβάλλειν (μεταβάλλειν τοὺς τόπους. Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι. Θ. 12.596 b 28). И, наравно, μεταβάλλειν τὴν πολιτείαν (Polit. 5.1292 b 21), што је везивни беочуг између Платона и Кикерона кад је реч о променама устава, тј. државног уређења (ἡ πολιτεία μεταβάλλει, *Polit*. 1301 a 20).

Има Аристотел и формулацију о мењању трагедије: ἡ τραγῳδία πολλὰς μεταβολὰς μεταβαλοῦσα (*Poet*. 4.1449 a 14).[12] Али нема о друштвеним приликама и неприликама.

У овом крокију покушала сам да унеколико систематизујем разбацана лексичка саопштења у разним текстовима, подстакнута полазном тачком да код Хомера нема речи ἀλλαγή, која је касније у грчком — мислим и на најновије време — постала универзалан израз за промену. С обзи-

[12] Arist. *Poet*. 1449a 9—15; Аристотел објашњава развој трагедије, али и комедије, од почетне импровизације, преко дитирамба, тј. фаличких песама у случају комедије. Трагедија се постепено развила усавршавањем „и пошто је прошла многе преображаје, она се усталила, јер је напослетку добила облик који одговара њеној природи” (Милош Н. Ђурић): „... καὶ πολλὰς μεταβολὰς μεταβαλλοῦσα ἡ τραγῳδία ἐπαύσατο, καὶ ἔσχε τὴν αὑτῆς φύσιν”. Здеслав Дукат преводи „промјене”, као и издавач критичког Аристотеловог текста *Поетике*, J. Hardy, Belles Lettres, 1979, 34: changements. На овом примеру се види колико наше изучавање античке мисли зависи од модерног превода. А телеолошко објашњење трагедије захтева додатну пажњу.

Μεταβολὴ је још један израз за промену, очигледно каснији, јер га нема код Хомера (има само глагол), а код природних философа је почео чешће да се користи, у смислу промене места и сл. Иначе је значило „мењање одеће”, као и Вукови термини, а и политички — напуштање неке странке.

ром да се показало да је тај израз све време задржао семантичку компоненту *размене*, покушала сам да констатујем нека одступања ка апстрактној употреби у извесним случајевима. Језички стручњаци се код нас недовољно баве сарадњом са социолозима, што је штета, а сам Бенвенист наводи своје радове из часописа Anneé sociologique у поменутој књизи преведеној код нас.[13] Један рад у тој књизи посвећен је теми формулисаној као *Дар и размена у индоевропском речнику*. Наизглед се бави проблематиком обрађиваном и у овом мом тексту. Међутим, термини које овде испитује Бенвенист су сасвим други и, полазећи од идеје Марсела Моса о „архаичности друштава са разменом", долази до закључка да се „вредност размене" употребљава у најматеријалнијем смислу (стр. 246). Ја сам покушала да покажем, на основу анализе других термина за „размену", да је такође био заступљен материјални смисао, али да двострука линија употребе речи у оквиру овог семантичког поља није нестала од антике до Вука. Сам Бенвенист напомиње да „у тој широкој области још није било систематичних истраживања". Он, додуше, на основу оваквих терминолошких изучавања, тражи институције из давних времена. Наравно, легитимна су и друга размишљања, до каквих год других сазнања да нас могу довести.

Београд

[13] У својој књизи *Социолингвистика*[2], 1986, Милорад Радовановић говори о потреби „интердисциплинарних лингвистичких активности у области проучавања језичких појава" (стр. 8). На жалост, ни до данас нисмо добили систематски преглед друштвене стратификације српског језика, на пример у Београду, како је то за Њујорк Сити 1966. године урадио Вилијам Лабов, кога сам имала задовољство да упознам у 113. Западној улици у Њујорку, где смо, и он и ми, Иван и ја, становали неко време. После катаклизмичких друштвених и државних промена последњих петнаестак година, то би за српски језик било неопходно да се уради.

СИТУАЦИОНИ ТИПОВИ ГЛАГОЛА *ВИДЕТИ* И *ГЛЕДАТИ*

ЖЕЉКО МАРКОВИЋ

UDC 811.163.41'367.625

Кратак садржај. По карактеристикама свог развојног тока свака се ситуација може представити као једна темпорална структура дефинисана ограниченим бројем дистинктивних обележја. На основу ових обележја ситуације се могу класификовати у неколико основних ситуационих типова. Аутор у раду разматра два централна глагола семантичког поља визуелне перцепције и на основу њихових предикација настоји да утврди који се све ситуациони типови овим глаголима исказују.

Кључне речи: аспектуална значења, ситуациони типови, глаголи визуелне перцепције.

Поставка о ситуационим типовима, развијена током друге половине прошлог века као средство за семантичку анализу глаголских лексема, нашла је широку примену у западној науци о језику.[1] У нас је, међутим, она мало коришћена, а по свој прилици је и мало позната.[2]

Ја ћу у овом раду покушати да покажем како се поставка о ситуационим типовима може употребити као један од елемената семантичког описа глагола визуелне перцепције. Овом приликом ограничићу се на два главна представника посматраног семантичког поља: глаголе *видети* и *гледати*.[3] У анализи ових глагола ослањаћу се на теоријски систем изложен у студији Карлоте Смит (Smith 1991), делу синтетичког карактера у којем је учење о ситуационим типовима изложено у оквиру шире теорије о две компоненте аспектуалног значења. По овој теорији, аспектуално значење реченице настаје у интеракцији двају чинилаца — глаголског вида и ситуационог типа који је датом реченицом представљен. Реченицом се, наиме, увек исказује некаква ситуација, стање ствари (state of affairs), а употребом одређеног глаголског вида усмерава се пажња на ситуацију у целини или неки њен издвојени део. У односу на карактери-

---

[1] У литератури се настанак модерног учења о ситуационим типовима обично везују за радове Рајла (Ryle 1949) и Вендлера (Vendler 1967), мада се неки његови елементи могу наћи још у Аристотеловој филозофији (Binnick 1991: 143; Smith 1991: 29, 64).

[2] Од наших аутора, колико је барем мени познато, поставком о ситуационим типовима у већој се мери користи једино новосадски англиста Предраг Новаков у својим енглеско-српским контрастивним анализама (в. Novakov 2005).

[3] У литератури се ова два глагола (тј. њихови еквиваленти у различитим језицима) обично узимају као представници двеју опозитних група перцептивних глагола, најчешће супротстављених на основу присуства одн. одсуства црта агентивности и волунтативности. (О семантичким класификацијама глагола визуелне перцепције в. опширније у Марковић 2006.)

стике свог развојног тока свака се ситуација може представити као једна темпорална структура дефинисана ограниченим бројем својстава — дистинктивних обележја — на основу којих се ситуације класификују у неколико основних (и универзалних) ситуационих типова. Ситуациони типови, дакле, репрезентују класификације актуелних ситуација на основу карактеристика њихових темпоралних структура. Они су когнитивне категорије и као такви организовани су по прототипском принципу.[4]

Смитова ситуације класификује на основу трију обележја: [± стање], [± трајно], [± теличко] и издваја пет основних ситуационих типова за које ћу ја, ослањајући се на Орешникова терминолошка решења, користити следеће називе: стање, нетеличко догађање, теличко догађање, нетелички догађај, телички догађај.[5]

Сшања су статичне и хомогене ситуације које трају извесно дуже или краће време. Она нису издељена ни на какве унутрашње етапе — док трају ништа се не мења, а њихов почетак и крај нису и њихови саставни делови јер је почетак прелазак у стање, а крај је прелазак из стања — у тим се тачкама, дакле, одвија промена. Примери: [бити висок], [имати кућу], [бити у Новом Саду], [веровати у духове].

Нешеличка догађања су динамичке трајне ситуације које подразумевају физичку или менталну активност без израженог циља, врхунца, одн. испуњења. Њихов је завршетак произвољан — она једноставно престану, а престанку не следи било какав непосредан резултат или прелазак у неко стање. Садрже унутрашње етапе у толикој мери сличне једне другима да се било која од њих може сматрати примерком датог нетеличког догађања у целини. Примери: [смејати се], [шетати по парку], [вртети (се)], [маштати о седмици на лоту].

---

[4] Да се овако конципирана теорија аспектуалности — и у оквиру ње теорија ситуационих типова — развијена превасходно у англосаксонској лингвистичкој традицији на материјалу енглеског језика, може применити и на другим језицима, Смитова показује у делу своје студије посвећеном анализи аспектуалних система неколико језика (индоевропских и неиндоевропских), међу којима и руског као представника словенске језичке групе. (Поглавље посвећено руском језику Смитова је написала заједно са Гилбертом Рапапортом [Gilbert C. Rappaport].) По узору на књигу Смитове словеначки лингвиста Јанез Орешник написао је монографију о аспектуалном систему словеначког језика (Orešnik 1994). (О Орешниковој књизи в. опширније у мом приказу Марковић 1996.)

[5] Орешникови изворни словеначки називи гласе: stanje, netelično dogajanje, telično dogajanje, netelični dogodek, telični dogodek. Орешниковим терминима служим се зато што су њима веома успешно исказане дистинкције везане за три типолошка обележја кључна за одређење ситуационих типова. Прво, изрази *догађај, догађање* упућују на динамичност, насупрот статичности сугерисане изразом *сшање*. Друго, дистинкција тренутност : трајност изражава се супротстављањем лексема *догађај — догађање*. И треће, употребом детерминативног пара *шелички — нешелички* (од грч. *télos* „циљ, сврха") јасно се раздвајају догађаји и догађања који су усмерени ка неком циљу, одн. непосредном резултату, од оних са којима то није случај. За називе наведених ситуационих типова Смитова се служи терминима уобичајеним у англосаксонској литератури: *state* (= стање), *activity* (= нетел. догађање), *accomplishment* (= тел. догађање), *semelfactive* (= нетел. догађај), *achievement* (тел. догађај). Новаков (2005), полазећи од Вендлерове поделе на четири основна ситуациона типа, употребљава преводне еквиваленте енглеских термина: *сшање*, *акшивносш*, *осшварење* (= *accomplishment*), *досшигнуће* (= *achievement*).

Теличка догађања са нетеличким повезују динамичност и трајност, међутим за разлику од њих она имају природан завршетак — резултат чијим се остварењем заокружују. Такође садрже унутрашње етапе, али оне нису међусобно једнаке пошто се њиховим низањем догађање постепено доводи до свог циља, одн. закључења. Примери: [градити мост], [пити чашу вина], [ићи у парк].

Нетелички догађаји су динамичке тренутне ситуације које немају никакавих прелиминарних етапа нити непосредних последица. Примери: [куцнути у врата], [замахнути крилима], [штуцнути].

Телички догађаји су такође динамичке тренутне ситуације, али за разлику од нетеличких догађаја они узрокују неку промену стања. Примери: [поломити чашу], [победити у утакмици], [освојити планински врх], [препознати тетка-Перку].

Ситуациони типови се језички исказују тзв. глаголском констелацијом (verb constellation) која поред глагола укључује и друге елементе предикатско-аргументатске структуре. Глаголска констелација основних ситуационих типова садржи или само глагол, или глагол и његове најнеопходније аргументе. Употребом различитих средстава, нпр. адвербијала или глаголских префикса, од основних се ситуационих типова могу произвести померени и деривирани ситуациони типови.

Померени ситуациони типови (shifted situation types) настају померањем фокуса аспектуалног значења. Као лексичка средства за остварење тога Смитова посебно истиче супралексичке морфеме (super-lexical morphemes) које указују на почетак, средину или крај ситуације. Таква средства су нпр. фазни глаголи (*Марко је почео /наставио, престао/ да зviжди*) или глаголски префикси (тако је у реченици *Марко је запевао* фокус ситуације [Марко певати] померен на њен почетак). Померени ситуациони типови присутни су и у реченицама у којима се стање приказује као нестање (догађај или догађање) и обрнуто, нестање као стање.

Деривирани ситуациони типови (derived situation types) састоје се из више примерака неког основног ситуационог типа. По Смитовој, две су универзалне врсте деривираних ситуационих типова: *учестала нетеличка догађања* (multiple-event activities) и *хабитуална стања* (habitual statives). Учестала нетеличка догађања састоје се од непрекинуте серије једнаких примерака неког основног динамичког стуационог типа — догађаја или догађања (*Марко је пет минута куцао на врата* ← Марко је покуцао на врата; *Бродић цео дан превози туристе на другу обалу* ← *Бродић /сада/ превози туристе на другу обалу*). Хабитуална стања представљају стања или динамичке ситуације што се редовно остварују у дужем или краћем временском периоду: (*Марко је болестан сваке зиме* ← Марко је болестан; *Марко суботом иде на излет* ← Марко иде на излет).

Прелазим на преглед ситуационих типова по разматраним перцептивним глаголима.

Глагол *видети* наступа као ознака стања или теличког догађаја.

У стативном се значењу овај глагол јавља у тзв. генеричким исказима, као у примеру *Сисари виде* (пример преузимам из Grzesiak 1983: 21)[6]

[6] Изворни пољски пример гласи: *Ssaki widzą*.

где се предикацијом која поред перцептивног глагола укључује још само аргумент са улогом експеријенсера указује на способност визуелног опажања као општу одлику врсте. У предикатско-логичкој формули оваквих исказа индивидуална варијабла што се појављује у улози експеријенсера везана је универзалним квантификатором:

$\forall x$ [sisar (x) $\rightarrow$ vidi (x)].

Како Гжесјак истиче, једна од битних одлика реченица којима се изражавају генеричка значења као у горњем примеру јесте њихова атемпорализација — оне се појављују искључиво у презенту (Grzesiak 1983: 22). Орешник (1994: 151), међутим, упозорава да уколико говоримо нпр. о изумрлим врстама, генеричност обично исказујемо перфектом. Стога би и нпр. реченица *Диносауруси су видели* била сасвим прихватљива у генеричком значењу.

Будући да је способност визуелног опажања прирођена људској врсти, па тако у нормалним околностима и сваком њеном припаднику, диспозиционе предикације типа *x vidi* које се односе на појединца имају смисла једино уколико имплицирају одсуство ове способности код њега у неком временском одсечку. Добар пример овакве употребе глагола *видети* налазимо на неколико места у 9. поглављу јеванђеља по Јовану (поглавље о исцељењу слепога):[7] *Блато метну ми на очи, и умих се и видим* (Јн 9, 15); *Је ли ово син ваш за кога кажете да се роди слијеп? Како, дакле, сада види?* (Јн 9, 19); *Знамо да је ово син наш, и да се роди слијеп; а како сада види не знамо* ... (Јн 9, 20—21); ... *једно знам, да ја бијах слијеп, а сада видим* (Јн 9, 25).[8]

Предикатско-логичка формула у коју се овакви примери могу преточити мора упућивати на два временска тока: један у коме постоји способност визуелног опажања и други у којем је та способност ускраћена. Индивидуална варијабла везана је егзистенцијалним (партикуларним) квантификатором:

У t: $\exists x$ [vidi (x)]
У t': $\exists x$ [$\neg$ vidi (x)]
t' < t

Глагол *видети* у диспозиционом значењу може бити модификован различитим детерминаторима који указују на квалитет перцептивне способности (*Иако је прилично стар, још увек добро види*; *Лоше видим у по-*

[7] Нови завјет, превод Комисије Синода СПЦ, Београд, 1984.

[8] Концепт *видети* исказан на овакав начин и у оваквом значењу срећемо и у многим другим језицима — уп. нпр. *Јн 9, 15* у грчком оригиналу и у преводу на руски, пољски, енглески и француски (наводим само завршетак стиха): ... καὶ ἐνιψάμην, καὶ βλέπω; ... *и я умылся, и вижу*; ... *i umyłem się i widzę*; ... *and I washed, and do see*; ... *je me suis lavé, et je vois*. У немачком, се међутим, предикација овде остварује другачије: спојем лексичког глагола и помоћног глагола können „моћи" или партиципском конструкцијом: ... *ich habe mich gewaschen und kann nun sehen*; ... *und ich wusch mich, und bin nun sehend*.

следње време, мораћу да носим наочаре) или извесно њено ограничење, нпр. услед физичке аномалије (*Он види само на једно око*).[9]

У примерима *Видим све лошије*; *После операције пацијент види све боље (и боље)* адвербијалима се указује на континуирану промену у способности визуелног опажања. Истицањем градуелне промене адвербијали померају интерпретацију реченице од статичне ка динамичној те се на тај начин стање приказује као (нетеличко) догађање. Овде би се, дакле, радило о помереном ситуационом типу.

Диспозиционо значење глагола *видети* сигнализовано је одсуством аргумента са улогом објеката перцепције, како нам то до сада наведени примери и показују. Ту се, наравно, не ради о контекстуално условљеној елипси којом се испушта спецификовани објекат, као у следећем примеру: — *Видиш ли ону кућу тамо?* — *Видим*.

У реченицама са спецификованим објектом перцепције глагол *видети* наступа као глагол стања уколико се може закључити да актуализовани перцептивни акт о којем се реферише траје извесно време: *На другој страни реке видимо тврђаву из 18. века*; *Држећи левом руком подлактицу десне понављала је као да не верује ономе што тамо види* (Пекић, 83);[10] *Виде исти одсечак улице, у истом простирању, на једној страни у недоглед пружен — оданде су стигли ...* (Тишма, 241); *... од укњижене Божије речи подиже манастир који видите ...* (Петровић, 167); *У просторији је још неколико људи, али добро видим само једнога* (Марковић, 123). У свим овим примерима реферише се о ситуацијама визуелног опажања које се по својствима своје темпоралне структуре недвосмислено могу окарактерисати као стање. (Ситуације су статичне, без икаквих унутрашњих развојних етапа и без неког одређеног краја. Приказане су као трајне што се у наведеним примерима постиже пре свега употребом глагола у индикативном презенту.)

Некада је без познавања ширег контекста тешко одредити да ли се реченицом са глаголом *видети* и директним објектом реферише о трајној или тренутној ситуацији. Тако је у примеру *Кроз прозор своје собе Марко је видео дугу* нејасно да ли је Марко, рецимо, седео поред прозора, пио кафу и пушио и за све то време гледајући кроз прозор видео дугу или је Марко пришао прозору, погледао кроз њега и тада видео дугу. У овом другом случају глагол *видети* означава ситуацију која је динамичка, тренутна и резултира променом стања — из стања неопажања у стање опажања нечега. Стога се оваква ситуација сврстава у категорију теличког догађаја.[11]

---

[9] О различитим начинима модификације перцептивних глагола у диспозиционом значењу в. опширније у Петровић 1991: 85.

[10] За илустрацију различитих значења глагола *видети* и *гледати* једним делом се служим и примерима из наших новијих књижевних текстова. Примере сам ексцерпирао из следећих романа: V. Arsenijević, *U potpalublju*, Vreme knjige, Beograd, 1995; M. Bulatović, *Ljudi sa četiri prsta*, Verzal press, Beograd, 1998; M. Bulatović, *Crveni petao leti prema nebu*, Stylos, Novi Sad, 2000; V. Marković, *Izranjanje*, Stubovi kulture, Beograd, 2001; B. Pekić, *Besnilo*, Solaris, Novi Sad, 2002; Г. Петровић, *Ситничарница „Код срећне руке"*, Народна књига, Београд, 2005; A. Tišma, *Vere i zavere*, Prosveta, Beograd, 1997.

[11] Смитова (1991: 82) и за њом Орешник (1994: 73) употребу глагола *видети* (енгл. *see*, слов. *videti*) у својству глагола теличког догађаја објашњавају померањем фокуса са

Значење глагола *видети* као глагола теличког догађаја лакше је уочљиво уколико су у реченици присутни изрази који упућују на тренутност остварења ситуације, нпр. различити адвербијали: *У том моменту Марко је видео змију; Марко је наједном видео змију; Лебдећу сенку из сна видео је Габријел изненада, изашавши из бочног тунела у главни* (Пекић, 522). Да се перцептивни акт остварује тренутно, често се сугерише и употребом глагола у аористу: ... *врата се одшкринуше (...) и он у размаку виде Јеленино лице* (Петровић, 245); ... *помисли Марковић и виде како се одједном појави горила с Турчиновим капутом од тигровине* (Булатовић, Људи, 342); *Старац се обрадова кад виде младожењу* (Булатовић, Петао, 33); *Старац се наднесе на извор. Виде своју широку главу* (Булатовић, Петао, 82). И својства самог објекта могу указивати на тренутност перцептивног акта — ако је објекат по својој природи такав да се нагло и краткотрајно појављује: *Марко је у даљини видео муњу.*

Глагол *видети* може наступити и у деривираном ситуационом типу хабитуалног стања. Тада се најчешће неким адвербијалним изразом упућује на то да се перцептивна радња о којој се реферише редовно остварује. Примери: исходишно стање *Са веранде свог летњиковца Марко види реку* → деривирано хабитуално стање *У ведрим ноћима Марко са веранде свог летњиковца види реку*; исходишни телички догађај *Такмичили су се ко ће у даљини први видети море; Марко га је први видео* → деривирано хабитуално стање *Када су као деца путовали са родитељима на Црногорско приморје, такмичили су се ко ће у даљини први видети море; Марко га је увек први видео.*

По својим интринзичким својствима глагол *гледати* је глагол нетеличког догађања. У оваквој улози глагол *гледати* може стајати самостално (*И ја овако лежим, жмурим или гледам* [Булатовић, Петао, 97]) или се појавити у комбинацији са директним или предлошким објектом и адвербијалом правца: *Мислио сам да си дошла да гледаш авионе* (Пекић, 42); *Прилази прозору и дуго (...) гледа улицу* (Тишма, 25); ... *гледао је у специјални телефон* (...) *као да гледа у властити мртвачки сандук* (Пекић, 509); *Човек са сивом косом узнемирено је гледао у правцу улаза на кровну башту* (Пекић, 42); *Наредник Елиас Елмер је с неразумевањем гледао око себе* (Пекић, 274); *Отишла је низ улицу, а ја сам гледао за њом* (Марковић, 67).

У свим горе наведеним примерима глаголом *гледати* исказана је перцептивна активност са сукцесивним фазама ситуационог тока без неког циља, врхунца или природног завршетка којим се активност исцрпљује. (Завршетак је ту „произвољан" — ако нпр. Марко гледа пролазнике на улици, он ту своју перцептивну радњу може окончати у било

основног стативног нивоа (виђење као стање) на иницијалну тачку ситуације — настанак стања виђења (виђење као телички догађај). По њима би, дакле, ово био пример помереног ситуационог типа. Ја сам, међутим, склонији претпоставци да се овде ради о категорисању ситуација на два независна основна нивоа где се једна иста глаголска лексема појављује као лексички експонент двају засебних ситуационих предиката. У сваком случају, парафразирајући Сиблија (Sibley, 1967: 144), можемо констатовати да виђење као стање пресупонира виђење у својству теличког догађаја и непосредно се надовезује на њега.

ком моменту њеног одвијања, после неколико минута или неколико сати, свеједно.)

Међутим, уколико објекат перцепције по својој природи и сам представља својеврсно догађање, са прецизно одређеном и конвенцијом утврђеном почетном и завршном тачком, као што је то нпр. филмска или позоришна представа или рецимо спортска утакмица (фудбалска, кошаркашка ...), тада перцептивна радња има природан завршетак којим се заокружује, а који је везан за окончање перципираног догађања (филма, позоришног комада, фудбалске утакмице ...). У таквим би се случајевима, дакле, перцептивна радња исказана глаголом *гледати* могла окарактерисати као теличко догађање. И заиста, ситуација [гледати филм], на пример, показује сродне одлике своје темпоралне структуре као рецимо ситуација [писати писмо] или [пити чашу вина]. У свим овим случајевима активност о којој се реферише природно се окончава достизањем одређене тачке у којој се та активност исцрпљује, у конкретним случајевима када је писмо написано, чаша вина испијена и филм одгледан до краја. Наравно, некада се дешава да теличко догађање није доведено до свог природног краја. Гледалац може прекинути гледање филма (нпр. зато што му је филм досадан), као што и писање писма из неких разлога може бити прекинуто. Ипак се и у оваквим случајевима може рећи да је теличко догађање било у току пошто нам знање о свету говори да уколико неко, рецимо, започне да гледа филм, он то обично чини са намером да филм одгледа до краја. Тако се и у примеру *Марко је (већ) гледао тај филм* имплицира да је Марко филм гледао све док се није завршио, а не само да је извесно време провео у гледању филма (па у неком моменту можда и прекинуо да га гледа). (Уп. и примере из књижевних текстова: *У биоскопу су гледали филм о подвизима сицилијанских мафијаша* [Булатовић, Људи, 108]; *А ту су онда још /.../ саопштења /.../ о неком филму који су гледали* [Тишма, 19]; *Потом смо разговарали о филму који смо те вечери гледали* [Марковић, 10].)

Будући да теличке ситуације имају одређену крајњу тачку у којој се природно завршавају, у реченицама које их исказују номинална фраза у функцији објекта мора се односити на бројиве ентитете у једнини или у спецификованој множини (Smith 1991: 31; Orešnik 1994: 21). У примеру *Марко је јуче гледао неколико филмова на телевизији* ради се, стога, о нетеличком догађању зато што не знамо колико је то заправо Марко филмова гледао, те зато не знамо ни када је наступио онај моменат (везан за крај последњег од филмова што их је Марко гледао) у којем се дата радња природно окончала. На другој страни у примеру са спецификованим плуралом *Марко је јуче гледао (чак) три филма на телевизији* ситуација је теличка пошто се крајња тачка зна (а то је завршетак по редоследу тачно одређеног филма, у овом случају трећег). Исто је тако ситуација теличка и у примеру *Марко је гледао те филмове* јер се претпоставља да је познато које је то филмове Марко гледао (те стога, наравно, и колико их је укупно било).

Глагол *гледати*, свеједно да ли на основном нивоу категорисања реализован као глагол нетеличког или теличког догађања, појављује се и у деривираном ситуационом типу хабитуалног стања. Као што то већ бива

у исказима који реферишу о ситуацијама овог типа, и овде се обично неким адвербијалним изразом упућује на то да се радња одвија редовно. Примери: исходишно нетеличко догађање *Марко је гледао звездано небо* → деривирано хабитуално стање *Марко је сваке ноћи гледао звездано небо*; исходишно теличко догађање *Марко је гледао неки кримић на телевизији* → деривирано хабитуално стање *Марко је сваки дан гледао неки кримић на телевизији*.

Од исходишног теличког догађања типа [гледати филм] може се деривирати и учестало нетеличко догађање, нпр. *Марко је гледао филм* → *Марко је цео дан гледао један исти филм*, што би значило да је Марко више пута у току дана гледао један исти филм од почетка до краја или можда да је више пута гледао различите делове једног истог филма (што је данас у ери деведе уређаја лако изводљиво). Овде би и деривирано учестало догађања могло бити основа за извођење хабитуалног стања: *Марко је цео дан гледао један исти филм* → *Марко је по цео дан гледао један исти филм*.

И на крају да резимирамо. На основном нивоу категорисања глагол *видети* наступа у улози глагола стања ([+ стање], [+ трајно], [– теличко]) и теличког догађаја ([– стање], [– трајно], [+ теличко]). Глагол *гледати* у основи се појављује као глагол нетеличког догађања ([– стање], [+ трајно], [– теличко]), мада се уз једну специфичну класу објеката овим глаголом могу исказивати и теличка догађања ([– стање], [+ трајно], [+ теличко]). Одступањем од основног нивоа категорисања, обично уз помоћ одређених лексичких, морфолошких или синтаксичких средстава, разматраним се перцептивним глаголима могу исказивати и тзв. померени и деривирани ситуациони типови.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Binnick, Robert (1991). *Time and the Verb*. New York: Oxford University Press.

Vendler, Zeno (1967). *Linguistics in Philosophy*. Ithaca — London: Cornell University Press.

Grzesiak, Romuald (1983). *Semantyka i składnia czasowników percepcji zmysłowej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.

Dik, Simon (1997). *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause*. Berlin — New York: Mouton de Gruyter.

Марковић, Жељко (1996). Један словенски преглед „западног" знања о глаголском виду. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXIX/2: 226—231.

Марковић, Жељко (2006). О различитим приступима семантичком опису глагола визуелне перцепције. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XXXI: 191—206.

Novakov, Predrag (2005). *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad: Futura publikacije.

Orešnik, Janez (1994). *Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Петровић, Владислава (1991). О негацији уз неке перцептивне српскохрватске глаголе. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXIV/1: 83—87.

Ryle, Gilbert (1949). *The Concept of Mind*. New York: Barnes and Noble.

Sibley, Frank (1967). Seeking, Scrutinizing and Seeing. U: *The Philosophy of Perception* (ed. G. J. Warnock). Oxford: Oxford University Press, 127—149.

Smith, Carlota (1991). *The Parameter of Aspect*. Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.

ИНТЕРФИКСИ У РУСКОЈ И СРПСКОЈ ТВОРБЕНОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ

ЈЕЛКА МАТИЈАШЕВИЋ

UDC 811.161.1'373.611
811.163.41'373.611

Кратак садржај. У погледу одређених сегмената у структури речи названих *интерфиксима*, у русистици постоје подељена мишљења. Србистика овај термин познаје знатно краће, па и ту постоје разилажења. Као творбени термин у руској лингвистици он има шири концепт, док је у нашој језичкој терминологији прихваћен у ужој варијанти. Полазиште у овом раду је чињеница да питање интерфикса није само формално рашчлањење речи, већ да се кроз преглед релевантних становишта и дефиниција указује читав низ импликација и бројне дилеме у деривацији.

Кључне речи: интерфикс, асемантички уметак, морфонологија, морфема, афикс, спојни вокал, везивни вокал, лингвистичка терминологија, творбена морфемика, руски и српски језик.

Идеја да пишем о неким питањима из творбе речи која се у руској лингвистичкој традицији неједнозначно третирају, а у нашој лингвистици у најбољем случају буду представљена фрагментарно, јавила се када сам о неким питањима из области творбене морфемике на међународном симпозијуму* изложила један концепт где су интерфикси заузимали централно место, што је изазвало интересовање неких еминентних учесника. Појава фундаменталне *Творбе речи* Ивана Клајна (2002—2003), пребогата најразноврснијим подацима и информацијама из деривације, која је врло квалитетно попунила велику празнину у овој области, дала ми је нови импулс да се вратим овој идеји.

Намера је стога овде да се интерфикси као латентно спорни сегменти речи, размотре на један посебан и конкретан начин — кроз постојеће дефиниције и научне резултате у двема лингвистичким срединама — руског и српског језика. Шира употреба термина интерфикс и ван сфере чисто лингвистичких расправа, додатни је аргумент да обрада такве теме може и треба да побуди интересовање.

Стоји чињеница да у погледу одређених сегмената у структури речи, названих интерфиксима, у русистици постоји подела лингвиста. О овоме има пуно текстова, али и дилема, иако тај термин егзистира дуго времена, док је у нашој лингвистици термин интерфикс присутан знатно краће, што ипак не важи и за сам појам који се под тим подразумева.

---

* VI Международный симпозиум: Проекты по сопоставительному изучению русского и других языков, Београд, јуна 2004.

Лингвистичке енциклопедије и речници под тим именом, сем руских, га не бележе. Па и ту где га налазимо, он није једнозначно дефинисан. Може се генерално сматрати да у истраживањима није добио адекватно место а ни статус у досадашњој лингвистици.

Могло би се мислити да је овоме разлог што одређене теме из морфологије и творбене морфемике, које се тичу пре свега технике морфолошке и творбене анализе, нису у време одређених лингвистичких струјања биле нарочито популарне као истраживачки задаци, па су остајале мање истражене, чак и запостављене. Међутим, мора се нагласити да је било и периода у развоју лингвистике XX века који су били врло благонаклони тој деривацији, односно морфолошкој сегментацији и анализи, као учење америчких дескриптивиста о непосредним конституентима, па затим структурализам, врло заступљен у русистици. Највећа продукција радова о интерфиксима у русистици управо се поклапа са тим периодом.

У овом раду се полази од чињенице да питање интерфикса није само формална сегментација речи, већ носи читав низ импликација и бројне дилеме: варирања условљена фонолошком позицијом при чему морфемска граница условљава могућност промене такве позиције; везано је пре свега са статусом морфеме који се неједнозначно одређује у савременој лингвистици; са простим или изведеним суфиксима или варијантама и сл.

А међутим каква је реалност.

Проблем сегментације речи дуго година је присутан у русистици откада је иницран учењем Н. С. Трубецког идејом о издвајању у речи асемантичких спојних елемената (Verbindungsmorphemen „соединительные морфемы”). Датирања у литератури нису уједначена. Тако налазимо да се увођење терминолошких решења за одређене сегменте у структури речи, међу којима *интерфикс*, везује за име А. М. Сухотина, које су затим подржали Панов (1966), Реформатски (Реформатский 1967), Тихонов (1971) и др. Додајмо да се овај аутор истог става о интерфиксима придржава и у речнику (1985). Назив сегмента *интерфикс* тумачи се латинским интер — међу и fixus — причвршћен према његовом положају у речи. Међутим, налазимо и овако да су термин предложили А. М. Сухотин и М. В. Панов у ЛЭС (1990), или се пак и прецизира код Розентала (1976): као датум увођења појма 1934. и приписује се Трубецком, а термина 1938. А. М. Сухотину. Једно ипак је сигурно — за конкретну примену на руски језички материјал највећи допринос дала је Земска (Земская Е. А.). Иако и сама примећује лошу страну овог термина, јер стаје у ред морфема, а није морфема, она се и поред тога определила за назив интерфикс из практичних разлога: од њега се лако образује придев *интерфиксални* и именица — *интерфиксација*, а и због тога што има прозирну унутрашњу форму која га смешта у унутрашњост речи где заправо и стоји. Постоје у русистици и други називи ове појаве, али нису добили статус термина као *вставки, прокладки* (= умеци, додаци, допуне), *пустые морфы* (= празне морфеме), *формативы* и сл.

Седамдесете године биле су пресудне за учење о интерфиксима. Тада се појављује низ капиталних радова: поред граматике и неке значајне монографије које проблем интерфиксације виде различито. Ово се односи на два, у русистици и шире позната рада — двоје од водећих руских дериватолога: уџбеник Јелене Андрејевне Земске и монографија Владимира Владимировича Лопатина, који су се и кроз своје радове, а затим кроз граматике и универзитетске уџбенике поделили у погледу одређења интерфикса. Њихови ставови утицали су на формирање научног мишљења у русистици, имали су шири значај јер се то пренело и ван граница руске лингвистике. Подела лингвистичке јавности по том питању нашла се у терминолошким и енциклопедијским речницима. Коришћење резултата ових научних истраживања евидентно је и у нашој лингвистици. Како су то обично краћа или дужа позивања на литературу, мање-више успутног карактера, сматрали смо оправданом и научно корисном идеју о упознавању са изворним ставовима из релевантне литературе о овом проблему. При том није нам намера да отварамо расправу, већ првенствено да конфронтирани ставови говоре сами за себе.

Име од ауторитета у русистици, Земска (Земская 1964), континуирано се бави творбом речи, а интерфиксацијом доследно својим становима још из времена рада на том проблему. Посебан значај има њен рад на универзитетским уџбеницима из творбе речи, а као први веома цитиран и у круговима дериватолога незаобилазан (1973); затим, универзитетски уџбеник у ауторском колективу, где такође обрађује творбу речи Совр. рус. (1981) и најзад — издато протекле године треће допуњено издање њеног првог уџбеника (2006).

Земска интерфиксацију види као појаву на граници морфема. Она је категорична у ставу: интерфиксација је морфонолошка појава слична алтернацији гласова. Састоји се у томе да се међу двема морфемама убацује асемантички уметак (= незначимая прокладка), који уклања спој фонема забрањен законима морфонологије или нетипичне за структуру руске речи. Такви се умеци могу појавити и по аналогији. Дакле, интерфикси су међуморфемски умеци који у структури речи имају чисту функцију спајања. Издваја две врсте интерфикса: (1) за најраспрострањенију врсту интерфикса установила је да је то она која се среће на граници основе и суфикса код изведеница, па је највише места дато управо њима, као и да је у савременом суфиксалном грађењу ово врло продуктивна појава која обухвата читаве серије речи. Примери: *твор-ец // пе-в-ец, лондон-ец // орл-ов-ец, африк-ан-ец, африк-ан-ск-ий // лондон-ск-ий* и сл. Интерфикси су: *-в-, -ов-, -ан-*. Поред ове врсте постоје и (2) сегменти који везују две основе у саставу сложенице: *пар-о-ход*. Употреба интерфикса у саставу сложенице се види такође као продуктивна појава. Међутим, у радовима Земске они не заузимају доминантно место. Важно је приметити да она не прихвата идеју о нултим интерфиксима.

Ауторка сматра да ако би се интерфикси ставили у исти ред са суфиксима и префиксима који су значењски сегменти речи, нарушило би се одређење морфеме као најмањег значењског елемента у саставу речи, па би се термином „морфема” назвале појаве функционално различите:

семантички делови речи и асемантички умеци, што није добро ни за теорију творбе речи, ни за праксу изучавања структуре речи.

Земска у аргументацији признаје, да се у многим уџбеницима из творбе речи интерфикси као посебан елеменат речи не издвајају. Уместо тога аутори говоре о многобројним изведеним суфиксима који се не разликују по значењу од одговарајућих простих. Тако напоредо са простим суфиксом *-н (ый)* издвајају се изведени суфикси *-шн (ый); -й (ый); ник /-шник, -йник, -овник, очник; -ист / -аист, -атист, -етист, -анист, -инист; -ец -вец, -овец, -нец, -лец, -инец, -анец; -ство / -овство, -тство, -начество; -ск (ий) / -овск (ий), -инск (ий), -анск (ий), йск (ий)* итд. Међутим у свакој групи су изведени истоветни са простим суфиксом, а у таквом случају издвајање сложених суфикса као посебних значењских јединица нема основа, јер је носилац значења прост суфикс, а не онај одрезак после основе. Са функционалног аспекта у синхроном истраживању само минимални значењски део речи, који је носилац значења, јесте суфикс па се изведеним суфиксом може сматрати само у оним случајевима кад има специфично значење које се разликује од простог суфикса. Ово се илуструје речима као *красноватый, голубоватый, желтоватый* у којима је очигледно да *-ов-* није интерфикс. Суфикс који има специфично значење је овде цео комплекс *-оват-*, јер се наведени придеви не обједињују по значењу са придевима са суфиксом *-ат-* типа *бородатый, усатый, хвостатый* и сл. Признаје међутим, да није увек лако повући морфемску границу због појаве перинтеграције — нарастања у леву страну. *пев-ец*, нарастања у десну страну: *пе-вец*, или пак *пе-в-ец*, исто као ни дати одговор на питање — интерфикс + прост суфикс, или изведени суфикс када су истог значења, нпр. *-ск-* и *-еск, -овск-, -анск-* и др.: *орловский, ялтинский / рижский, пермский*, дилема је али она само потврђује асемантичност интерфикса.

Иако инсистира на синхроном приступу, Земска није ипак могла мимоићи питање о пореклу интерфикса у руском језику. Њихову разнородност представља у три неравне групе: најбројнији су резултат перинтеграције од крајњих (најчешће суфиксалних) делова основе, етимолошки нпр. везано са основом прошлог времена на -л-: *игралище, судилище, жилище, хранилище, училище*; затим, на граници морфема по законима морфонологије: МГУ — *эмгэушный, эмгэушник*; Ялта — *ялтинский*, Вязьма — *вязьминский*; *купейный, кофейник, шоссейник, релейщик*; Дели — *делийцы*, Капри — *каприйцы*, Чили — *чилийцы*; *киношник, киношный, доминошник, доминошный*; пренесени у руски језик с краја стране позајмљене основе као средство укључења позајмица у руску деривацију: арго — *арго(т)изм*, *арготизация, кабаре(т)ист, морф(ин)ист.*

Сведени резултати разматрања интерфиксације гласе: интерфиксација је морфонолошка појава; један исти интерфикс опслужује изведенице са различитим афиксима од исте основе; за додавање истог афикса разним изведеним основама обично се користе разни интерфикси. При том комплекс интерфикс + суфикс ако би се сматрао изведеним суфиксом, њихов број би порастао много пута. С друге стране код поређења многобројних разних „изведених суфикса”, лако се запажа да многи од

њих садрже општи део који се понавља. Тако се *-ов-* понавља у више од десетак изведених суфикса: *-овск-, -овец, -овство, -овка, -овник, -овница, -овина, -овизна* итд. Ауторка сматра, да ако се ови понављани елементи посматрају као посебни елементи речи, описивање структуре руске речи се упрошћава, иако се уводи нова јединица — интерфикс. Интерфиксација шири круг основа од којих се могу градити суфиксалне изведенице — нпр. часопис „Огонек" — *огоньковский, огоньковцы*. Издвајањем пак изведених суфикса, расте број суфикса или њихових варијаната и то усложњава опис творбе речи. Закључак је, да за изведене суфиксе нема места у синхроном опису творбе речи, јер се ту описују јединице језика са аспекта функције, а не њиховог порекла. Очигледно је да су ове расправе о интерфиксима углавном вођене у време доста крутог раздвајања нивоа — синхроније од дијахроније, и да Земска инсистира на синхронијском приступу.

Лопатин је лингвиста и један од уредника руских граматика (Грам. 1970, Рус. грам. 1980 и др.), који своје виђење проблема интерфиксације износи и у коауторству и у посебним радовима, од којих овде заслужује да буде посебно представљена монографија (1977). За разлику од Земске он пажњу окреће ка другој врсти интерфикса — интерфиксима код композита, и насупрот Земској и другачије види ове сегменте код сложеница, али је прихватио термин интерфикс, и то само код њих јер друге и не признаје.

Исто тако он сматра да се суштина разумевања процеса изведене речи не мења, ако се она интерпретира као раст употребљивости секундарних суфиксалних морфема, а не као раст интерфиксације.

Али да видимо, како он аргументује.

Лопатин не прихвата теорију асемантичких интерфикса-уметака, у које Земска и друге присталице овог гледишта убраја и спојне елементе сложених речи. То што Земска за полазиште узима морфему као значењски део речи, што сматра правилним и са чиме се и он слаже, уопште није морало да резултира издвајањем асемантичких ванморфемских „уметака". Он затим констатује да Земска своју концепцију „интерфикса" развија углавном на материјалу „уметака" између корена и суфикса у структури изведеница (нпр. „одресци" *-ов-, -ин-, -ан-* и др. пред суфиксом *-ск-* код придева), а са елементима структуре речи пак код сложеница (*-о-* у *лесостепь, пароход*, *-и-* у *пятиконечный*, *-ех-* у *четырехэтажный* и сл.) ствар не стоји онако као са другим „интерфиксима". То су интерфикси у сасвим другом схватању датог термина — то је посебна врста афикса. Сматра да није случајно сам термин „интерфикс" створен пре свега за означавање спојних морфема сложених речи. Такав интерфикс — није асемантички „уметак" и није део морфеме, већ посебан, значењски део речи, морфема. Ипак признаје, семантика те морфеме је веома специфична и најапстрактнија је од свих творбених значења која се изражавају у руском језику, а то је — спојно значење.

Аутор поред референцијалног и транспозиционог значења (по Куриловичу: лексичка деривација и синтаксичка деривација), уводи појам трећег творбеног значења — синтагматског, као јединог код чисте ком-

позиције и сраслица. Интерфикси, будући носиоцима синтагматског творбеног значења, указују на везу основа у структури целовите сложенице, као значење спајања. То је, дакле, *творбено значење спајања*. Са тог гледишта могуће их је изједначити са помоћним врстама речи (везницима, предлозима), док друге творбене афиксе — са самосталним речима. И ако се признају значења, нпр. везницима и они се сматрају речима, онда по аналогији треба сматрати интерфиксе сложених речи морфемама, а не асемантичким сегментима. Сложеница је синтагма која се састоји из лексички значењских компонената — основа. Као свака синтагма она има граматичка средства за повезивање својих компонената. Истина, у структури сложене речи формална средства везе компонената су уопштенија, више унифицирана у поређењу са синтагмама и реченицама.

Наглашава да је позната чињеница да се сложенице, по правилу, налазе у корелацији са одређеним синтагмама (понекад реченицама) које им леже у основи (*самоходный — ходит сам, водопад — падает вода*) (уп. и код Стевановића, 1964), али ма какви да су синтаксички односи у одговарајућим синтагмама и реченици, у структури сложене речи ти односи се изражавају интерфиксом.

Иако близак по схватањима дериватологу Шанском (Шанский 1959), он не прихвата у целини његово гледиште о изједначавању по значењу спојних афикса са саставним везницима, слажући се да је то оправдано за речи типа *лесостепь* (лес и степь); али у речи *луноход* (ходить по Луне), спојни афикс се може изједначити са предлогом, у речи *книголюб* (любить книгу) — са падешком флексијом итд. Он сматра да се интерфикс појављује на нивоу сложенице у улози јединог аналога разноврсних граматичких средстава која постоје на нивоу синтагме и реченице. Закључак је, да у структури сложенице ми имамо посла са посебним уопштеним типом синтаксичке везе лексичких компонената.

За разлику од Земске, која не признаје појам нултог интерфикса, Лопатин сматра, да ако се веза компонената сложенице изражава посебном синтаксичком морфемом — интерфиксом, онда је за сраслице (*долгоиграющий, тяжелобольной, впередсмотрящий, умалишенный* и сл.) карактеристичан други начин изражавања ове везе: синтаксичка веза компонената одговарајуће синтагме (веза рекције, прикључења) транспонује се у таквим образовањима на ниво речи. Пошто интерфикс сматра очигледним доминантним средством у творбеном систему руског језика за изражавање везе компонената сложене речи, управо то му даје основ тумачењу да се сложенице, које немају у свом саставу материјално изражен интерфикс, и које су лишене неких других специфичних формалних средстава изражавања везе компонената (*Ленинград, прессформа* и сл.), третирају као сложенице са нултим интерфиксом (1966). Са те тачке гледишта интерфикси сложених речи такође се битно разликују од „интерфикса-уметака" између корена и афикса, који ни у ком случају не поседују такав исти степен значљивости, нису преовлађујући у структури афиксалне речи. Основни закључак је да — у структури сложенице имамо посла са посебним типом синтаксичке везе лексичких компонената. У томе је и суштина интерфикса у сложеницама.

У овом смислу, као аутор или један од коаутора дериватолошке проблематике у великим граматикама (1970, 1980), Лопатин о интерфиксима код сложеница и суфиксално-сложених именица и придева говори као о афиксима, остајући доследан у свом ставу о афиксалној природи интерфикса код композита, придржава га се и у другим граматикама КРГ (1989): афиксе дели на наставке (флексије), префиксе, суфиксе, постфиксе и спојне афиксе (интерфиксе). Афикси који се појављују у саставу сложене основе између две просте основе, називају се спојним афиксима или интерфиксима.

Улуханов (1996) је још једно еминентно име из области дериватологије, које дели овакво мишљење, а које се у низу граматика и радова појављује у коауторству са Лопатином. И овога пута он у овом посебном раду новијег датума, истиче афиксалну природу интерфикса који се у саставу сложених речи увек појављују само као део форманта образујући скупа форманте сложеница. Композиција се карактерише интерфиксом, срастање је без интерфикса. Интерфикси за разлику од других афикса, никад се не спајају један с другим, већ један интерфикс и два компонента. Са повећањем броја компонената повећава се број интерфикса у форманту, али више од три се не употребљава, иако су малоупотребиви и вештачки: *пылевлагонепроницаемость, кинофотофонодокументы.*

Треба напоменути, да се разнородност гледања на интерфиксе није ограничавала само на ове правце. Иако без неког већег и запаженијег успеха, изношена су и мање-више појединачна мишљења, да су интерфикси-умеци самостални суфикси са одређеним значењима, нпр. *-ов-, -ин-, -ан-* испред *-ск-* код придева да су допунски показатељи категорије односа или говоре о присвојном придевском карактеру основе (Дементьев 1974). Оваква и слична мишљења нису доприносила дефинисању датих сегмената и нису наилазила на прихватање, јер се у датом случају тичу семантичке везе која је за данашње језичко стање изгубљена. Додајмо, да се ово не би могло односити на све врсте интерфикса-уметака с обзиром на већ поменуту разнородност њихову у погледу порекла.

У старијим уџбеницима и приручницима за наставне потребе, појам интерфикс није фигурирао, и говорило се о *спојним вокалима*, па се тако код Шанског (1968) налази гледиште да по функцији спојни вокали подсећају на саставне везнике који се употребљавају у синтагмама и реченицама, као и да се некад спојни вокал појављује из чисто фонетских разлога као средство уклањања нагомилавања сугласника. Међу такве ауторе спада и Потиха (Потиха 1970). Он такође не употребљава термин интерфикс, већ традиционално термин „соединительные гласные” (= спојни вокали), а као основну функцију ових семантички апстрактних морфема види у сједињавању значењских речи у једну сложеницу.

Враћати се у старије стање, није у духу овде постављеног задатка, а не би ништа битније променило у учењу о интерфиксима, иако је сигурно да би се код великих имена у руској и светској лингвистици могло наћи пуно „претеча”.

Присталице асемантичности интерфикса налазе се и међу истраживачима о морфеми као нпр. Вардуљ (Вардуль 1991) који се конфронтира

са Лопатином, прихватајући да су сегменти који се у русистици називају интерфиксима према Земској и др. — асемантични... Они су слични морфемама (= морфеподобны), а покушаји да се докаже семантичност интерфикса, по мишљењу овог аутора тешко да имају перспективу. Он ту напомиње да ово посебно важи за тезу о сличности „спојних елемената сложених речи" са везницима какву проналази Лопатин (1977).

На страницама енциклопедија и терминолошких речника, нашла су се ова опречна мишљења. Тако у ЛЭС (1990): интерфикс је смештен између два корена и служи за везивање њихово (уп. рус. *овц-е-бык, дом-о--строй*, нем. *Arbeit-s-plan* рабочий план), или међу кореном и суфиксом (уп. рус. *шоссе — шоссе-й-ный, там — там-ош-ний*), који се понекад зову умецима (= прокладками).

Рус. енц. (1979): под одредницом морфема одређује спојни афикс (или интерфикс) као афикс који служи за спајање две просте основе у саставу сложене основе, а уз констатацију да су афикси по значењу апстрактнији од значењски конкретног корена; за интерфиксе даље се наводи да су најапстрактнији и да се њихово значење своди на спајање. Они указују на везу простих основа и оних значења која су у њима садржана у саставу сложене основе. Са овог становишта место интерфикса међу афиксима може се изједначити са местом помоћних врста речи међу речима.

Розентал и др. (Розенталь и др. 1976) наводе оба мишљења која се односе само на интерфиксе-уметке код Земске и Панова, да је интерфикс део речи који нема самостално значење, није творбено средство и служи као нека врста „уметка" између корена и суфикса у оним случајевима, када је њихово спајање отежано или је онемогућено из морфонолошких разлога. Тако се са те тачке гледишта интерфиксима могу сматрати елементи *в* у речи *певец (пе-ть)*, *л* у речи *жилец (жи-ть)*, *ј* у речи *купейный (купе)*, *ш* у речи *завтрашний (завтра)*, *ан* у речи *африканский (Африка)*, *ин* у речи *ялтинский (Ялта)*, *ов* у речи *райкомовский (райком)* и сл.; наводе затим супротно гледиште других поводом овога — Шанског и др.: који сматрају да пред нама нису самостални елементи (интерфикси), већ саставни делови изведених суфикса, добијених путем перинтеграције; такви су суфикси *-анск-ий, -анец, -инск-ий, -инец, -овск-ий, -овец, -льщик (бурильщик), -овщик (крановщик), -шн-ий (нынешний, тогдашний)* итд. Речи *певец, жилец* налазе се у сагласју са облицима *певать, жилой* (са суфиксом *-л-*). Допунски гласови могу се појавити као резултат аналогије (*купейный, шоссейный и ружейный, семейный*; у последњим је гласовни спој *-ей-* резултат алтернације са гласом *ј* у речима *ружье, семья*).

Васиљева и др. (Васильева и др. 1995) за интерфикс каже — (спојна/везивна морфема) је помоћна морфема, лишена значења и служи само као конструктивни елеменат за повезивање корена сложене речи: *пароход, кроветворный, двухгодичный, пятипроцентный.* Понекад се списак интерфикса проширује низом других творбених елемената са својством „уметка" (= „прокладочного" свойства), *шоссе — шоссейный, Куба — кубинец.*

Немченко (Немченко 1984): даје следећу дефиницију интерфикса: 1. Лишен значења структурни део речи у виду посебног гласа или скуп неколико гласова који стоји између основе и творбене или граматичке морфеме и који служи за њихово спајање. 2. исто што спојни елемент сложене речи (= соединительный элемент /сложного слова/, с. аффикс, с. гласный, с. звук, с. морфема, с. звукосочетание). Овај аутор обједињује спојне вокале и интерфиксе у групу асемантичких делова речи које не сматра морфемама, а основну функцију види као чисто формалну, спојну. Интерфикси, по њему, стоје само у оквиру изведенице, тј. између основе и помоћне морфеме као код Земске и Панова, док за разлику од њих, он спојне вокале код композита не убраја у интерфиксе.

Из руске лингвистике научни резултати, као и у другим случајевима, преносили су се у ширу русистику, па се учење о интерфиксима нашло и у граматикама руског језика у другим срединама и, сасвим је извесно, усвајало се у току наставног процеса и уопште формирања знања. Тако су се и различита мишљења о интерфиксима као ствар избора и личног опредељења аутора нашле и у нашим граматикама руског језика.

Примере интерфикса — уметака, оне друге врсте интерфикса код изведеница, коју Земска тако широко експлицира а која код нас као да није ни примећена, налазимо ипак у контрастивној граматици Тошовића (1988). С обзиром на намену граматике он даје најелементарнија и најједноставнија објашњења: интерфиксе сврстава у афиксе; афикси се додају корену и уносе допунске нијансе у значење; допунска значења својствена широј групи речи називају се граматичким значењем. Афикси се деле на префиксе, суфиксе, наставке, интерфиксе и постфиксе. Затим кратко закључује: „Интерфикси јесу дијелови ријечи који немају самосталног значења, нису творбено средство, већ служе као својеврстан уметак између коријена и суфикса, нпр. *-ан-* у ријечи *американский*".

Међутим у граматици Маројевића (1994) у контрастивним прилозима о творби речи, интерфикси се посматрају у контексту композиције, и сходно лингвистичкој оријентацији о морфеми као најмањем делу речи који има значење, аутор у морфеме убраја: корен, префикс, суфикс, постфикс, интерфикс и наставак. „Интерфикс је морфема која спаја два корена или основе двеју речи; интерфикс се још зове спојни самогласник; у примерима: *паровоз, дальневосточный* интерфикс је *-о-* и *-е-*".

Термин интерфикс налазимо и у другим познатим у славистици граматикама руског језика и исто тако врло кратко. Тако Рус. грам. (1979) скраћивању (= усечению) супротставља проширење (= наращение), нпр.: *конголезский (Конго), израильтянин (Израиль)*. Даље следи, да се понекад проширење овог типа назива „интерфиксом" што га уводи у систем афикса, као и: да је проширење просто одраз специјалних морфонолошких правила. Констатује се, без улажења у даље разматрање, да у случају типа *водовоз, мясорубка*, а такође *себялюбив, конголезский*, у којима се често говори о интерфиксима, да се очигледно под тим термином крију доста разноврсни факти којима је потребна даља анализа.

Има руских аутора који интерфиксима сматрају посебан спојни елемент као показатељ композиције и у другим језицима, као нпр. код немачких сложеница (Мельчук 1997).

Уопште узев може се констатовати очигледна окренутост руске лингвистике ка значењској страни овог сегмента речи, функцији и месту у структури речи, па било да се он види — и као сегмент изведенице и као сегмент сложенице, или само сложенице.

Одсуство у енциклопедији Симеона (1969), потврда је касног увођења термина интерфикс у нашу науку о језику. Овде се сам назив интерфикс не помиње, а код одреднице „*морфем*" има термин „*саставни морфем*" према рус. *соединительная морфема* и енгл. *comecting morpheme* — „*афиксни морфем* који обликује основе код творбе ријечи; усп. саставни самогласник, нпр. у рус. -о-: *сев-о-оборот*, *s* у енгл..." и код *„афикс" — спојни или свезни самогласник* према рус. *соединительный гласный; „афиксни морфем"* — афикс као значењски и обликотворни елемент речи. Очито је разлог и то што га нема у релевантним руским изворима, у речнику Ахманове (1966, 1969), чија је грађа иначе преузета у целости, сем: *соединительные гласные (о и е)* — помоћне (= служебные) морфеме творбеног карактера у сложеницама које у свом саставу имају две или више неизведених основа.

У српској творбеној терминологији тај назив се касно почео употребљавати. Сем русиста који су преносили овај термин у својим радовима и путем граматика, у србистику је интерфикс стизао преко радова аутора чије су теме биле углавном из области композиције и најчешће преко граматика, док се нико није посебно њиме бавио. Иако термин новијег времена, не би се могло рећи да је општеприхваћен. Извесно је да ни сам појам нема истозначну дефиницију као у руском или тачније, како смо видели — у делу руске лингвистике. Напоменимо да се старија русистика са учењем о спојним вокалима није битније разликовала од гледишта у србистици. Када се у русистици појавило учење о интерфиксима као асемантичким елементима у структури изведене или сложене речи, ситуација се променила: у србистици се интерфикси смештају по правилу у концепт композиције и сврставају се у синонимски низ за спојни вокал. У том контексту су углавном и данас, те стога стојимо на становишту да је спојни вокал у српском језику делимично еквивалентан интерфиксу и као такав ће се и овде третирати.

Најпотпуније информације о стању и изучености спојних вокала и најтемељније до сада у србистици налазимо код Клајна у *Творби речи* у оквиру *Слагања* говори се под насловом *Улога спојног вокала*. Ту се дају називи: *спојни вокал, спојник, спојница, везивни вокал, везивна морфема, спојни формант, инфикс, интерфикс* итд. Већ по мноштву назива да се закључити да сем традиционалног *спојни вокал* и о статусу датог елемента речи. Иако се у овом низу појављује и *интерфикс*, њиме се у раду не служи да би се избегла евентуална асоцијација на морфемску природу датог сегмента, што, како ћемо видети, аутор сам не дели. У резимирању резултата досадашњих истраживања, како је већ истакнуто код Радовановића (2004) „о свима тим претечама Клајн подробно расправља ...

као и са новијим ауторима и њиховим доприносима развоју рада у овој теми језичкој". Он остаје при традицији у називу — *спојни вокал* и посебно наводи неколико новијих аутора који су, бавећи се проблемом сложеница, своје ставове о интерфиксима градили користећи се у основи резултатима руских лингвиста.

На овом месту навешћемо те делове њихових радова управо познајући прилике у русистици и посебно стога што, како и Клајн наводи, о спојном вокалу говоре цитирајући руске лингвисте, међу којима постоје прилично различита мишљења о броју спојних вокала, о њиховом значењу, а највише о питању да ли је спојни вокал „интерфикс", дакле морфема бар делимично аналогна префиксу и суфиксу, или је пак морфонолошки елемент са чисто формалном функцијом везивања.

Један од овде цитираних аутора је Киршова (1993), која помиње интерфикс у контексту композиције издвајајући атематско слагање — срастање (*данґуба*) и тематско слагање „састављање делова помоћу спојног вокала, или интерфикса" (*риболов, очевидац, земљотрес*). У раду ипак не употребљава термин интерфикс, иако напомиње да га користе многи совјетски лингвисти и да јој се чини да слободно може бити коришћен за обележавање спојних вокала *о/е* у српскохрватском језику. Она наводи разлоге опредељења за други термин: „пошто су спојни вокали само један од случајева интерфиксације" и уклапање у стање у српском „пошто се у српскохрватским радовима из творбе речи традиционално користи термин *спојни вокал*". Опредељујући се у свом раду за овај последњи, уз додатак да постоје само два спојна вокала (*о* и *е*) у савременом књижевном српскохрватском језику, она узгред наводи Бабићево гледиште да „спојни вокал и иначе није формант, већ елеменат који проширује основу (да је додатак основи) уз чију помоћ се основа прилагођава слагању".

Вукићевић (1995) интерфикс такође посматра у контексту композиције и наводи познате називе: *спојни вокал*, *спојница, спојник, интерфикс* или *везивни морфем*, а опредељује се за термин *везивни вокал*. Ауторка се ограђује од намере да се упушта у озбиљније расправе о природи спојног, односно везивног вокала, и истиче да на основу добијене грађе може рећи, да је за сложене речи у српском језику карактеристично присуство спојног вокала. Посматра га као творбену јединицу која није увек изражена у саставу сложенице, али која је најкарактеристичније структурно обележје сложене речи. То је она јединица која се увек налази између две творбене основе: *вид-о-круг, краљ-е-убица*, а може бити и неизражена: *баба-девојка, ћул-баклава*.

Коментаришући литературу о датом проблему, ауторка се посебно задржава на мишљењима о значењу спојног вокала руских лингвиста Земске и Шанског: да је асемантичко творбено средство, односно да има функцију спајања. Замерајући Шанском на обједињавању функције и значења као творбеном значењу спојног вокала, примећује да иако функција и значење речи обично иду заједно, они нису условљени једно другим, што значи да спојни вокал има своју функцију у речи, али не мора да поседује никакво семантичко својство.

Као закључак о везивном вокалу, како га зове због функције везивања, она износи: да у сложеним речима које је анализирала, везивни вокал нема никакву семантичку вредност, нити могућност да попут суфикса и префикса модификује значење творбене основе. Његово значење је чисто обличко, са морфолошком функцијом спајања лексичких компоненти у сложеници. Он представља једно од творбених средстава, од творбеног је значаја, и може се сврстати у ред морфема и то обличких, граматичких.

И још један аутор и мишљење које се доводи у везу са ставовима руске лингвистике о спојном вокалу, или другачије и о интерфиксу, јесте Барић (1980) која каже „да *спојник* јест значљива јединица, само што нема творбено него граматичко значење, а то је значење спајања... Исто вреди и за спојник нула... Издвајање нултог спојника потврда је да не треба говорити о спојном вокалу јер нема нултог спојног вокала, него треба говорити о спојном морфему. Композицијски је морфем прецизнији термин од термина спојни вокал."

Став Бабића (1986) који гласи: „може се сматрати да спојник није уопће формант, него додатак основи којим се она оспособљује за слагање, дакле аломорфизација основе, тј. да се основа у слагању јавља у аломорфном лику", за Клајна је прихватљив, „уз напомену да „аломорфни лик" нипошто не мора бити различит од свих већ постојећих аломорфа променљиве речи".

Као компромисне ставове у сербокроатистици Клајн види мишљење Рамелмајера (Rammelmeyer 1975) који употребљава термин 'Kompositionsmorphem', а за који каже да, за разлику од префикса и суфикса, нема сопствену семантичку вредност. Сличан компромисан став налази и у граматици Барић и др. (1979): „Спојник није значљиво творбено средство... али и спојник је значљива јединица — он значи спајање, само што то није творбени него граматички садржај". Он пак не сматра сврсисходном расправу о оваквој формулацији јер и сама магловитост и замршеност ове формулације (ако се говори о спајању, тј. грађењу сложеница, који то садржај може бити „граматички" а да није „творбен"?), тешко може довести до неког одређеног закључка", а ни дијахронија много не помаже, јер порекло спојног вокала по Белићу (1949) потиче „још из оног времена када није било развијене флексије". О пореклу он наставља да је велика већина грчких сложеница имала први део са завршетком на *-о*, одакле се тај вокал пренео и у префиксоиде, а у западноевропским језицима *о* служи као спојни вокал у придевима ученог порекла, посебно у етничким (нпр. енгл. spatio-temporal, physico-chemical, Anglo-Saxon, фр. latino-américain, israélo-arabe, итал. italo-americano итд.)". О овоме као творбеном моделу из дубоке старине и такође уделу грчких сложеница, слично иако не и идентично, треба придружити и мишљења овде наведених руских лингвиста Виноградова, Потихе, Немченка и др.

Смештајући настанак велике већине сложеница у новије доба и издвајајући два несумњива спојна вокала *о* и *е* од којих „*о* заузима далеко претежније место, било по аналогији са старим сложеницама, било (што је вероватније) по аналогији с флексионим облицима с вокалом *-о* или

-е у наставку", Клајн о природи овог сегмента износи своје виђење:" Општи је закључак да спојни вокал нипошто није у свим случајевима неки посебан „интерфикс" или „Kompositionsmorphem" (као у *пољ-о--привреда*), него исту улогу може преузети и флексиони наставак (као у *чуд-о-творац*, *трећ-е-разредни*), или напросто завршни вокал непроменљиве речи (као у *више-дневни, сто-ноѓа*)". Мислимо, да би се овоме могле додати руске флексионе морфеме хомонимичне генитиву код бројева *-ух, -ех, -и, -у, -а*, а такође *-и* код глаголског дела у (*перекатиполе)* и сл.

Констатује даље, „да је спојни вокал заправо завршни сегмент првог форманта, а не засебан формант, равноправан са друга два". У том смислу он за разлику од других истраживача који сложенице представљају као троделне формуле, види их као дводелне, па ни присуство или одсуство спојног вокала не сматра „за најважније обележје на основу кога се врши двојна подела свих сложеница, како су то чинили неки од досадашњих истраживача".

Што се тиче увођења термина „интерфикс", чини се да ни сам назив није био без утицаја на резервисаност; њега су у русистици управо противници асемантичности и ширег концепта радо прихватили. У србистици, чини се, „дисквалификован" је како се не би протумачило да је то морфема, конкретније — афикс у низу: префикс, суфикс итд. Па ипак, интерфикс у концепту композиције — може се рећи углавном опстаје. Иако традиционално више заинтересована за врсту, број и порекло спојних вокала, србистика је појавом учења о интерфиксима проширила свој истраживачки концепт о овим сегментима и на семантички и функционални план, истина, у односу на русистику са разликама у поимању морфеме, односно афикса.

Онај други тип интерфикса — уметка између творбене основе и суфикса код изведеница, остао је ван опсервације истраживача и њихово одсуство у дефиницији интерфикса у србистици — чини једну од битних разлика у поимању овог термина и назива одређеног сегмента у структури речи. За ово би се могла навести и сасвим логична објашњења: најпре сама идеја о некаквим умецима, саставним деловима суфикса, ту није одговарала, јер би се могло протумачити да се ради о морфемској анализи, што се, како истиче Клајн, не сме мешати с деривацијом. Затим, не уклапа се у концепцију издвајања изведених, сложених суфикса — а управо и Бабић и Клајн их издвајају више него ранији аутори, иако не увек и с разлогом. Бабићу се пре свега замера на грубом формализму, као нпр. у изједначавању страних и домаћих суфикса, чиме непотребно умножава број суфикса. Клајн исто тако наглашава да ће набројати „далеко више сложених суфикса него што су били спремни да их признају некадашњи граматичари". Аргумент за којим Клајн посеже је врло значајан за деривацију — принцип бинарности или двочланости у творбеној анализи, по коме изведеница као таква има само два дела. Истичући да овај принцип произилази из методе непосредних конституената коју су затим развили структуралисти, Клајн наводи заслуге Белићеве (1949) још пре њих: „Обично се код речи разликује основа и наставак, дакле ... детерминативни део и структурални ... при сваком новом

грађењу осећа се само двоје — основа (реч од које се полази) и наставак (гласовна група којом се реч гради)". На бинарности инсистирају с правом дериватолози Анчић-Обрадовић, (1973) „у механизму стварања нове ријечи увијек дјелују само два фактора: основа за творбу и елементи који ту основу за творбу модификују у нову ријеч", а Докулил (1962) је то као суштину творбене анализе применио у својој фундаменталној монографији из теорије дериватологије. Напомињемо да је и у русистици принцип бинарности као достигнуће у дериватологији, такође врло раширен заслугом бројних истраживача. Можемо само успутно поменути Винокура (1955), једног од зачетника учења о творби речи као самосталној дисциплини, који је подвлачио значај принципа бинарности у рашчлањивању изведених речи.

Било би бесумње пуно питања којима би требало поклонити пажњу у будућим истраживањима наведене проблематике, а пред истраживачима је да се определе за концепцију, или да покушају да у новим концептима језичког истраживања пронађу можда и адекватнија решења сегментације речи. Резултати одређених истраживања траже и озбиљну проверу, па и потреба за новим истраживањима постаје све актуелнија, посебно из практичних разлога — код састављања творбених речника: творбених гнезда, творбених афикса који су у току израде или се планирају нови.

Нови Сад

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Анчић-Обрадовић (1973): M. Ančić-Obradović, *Teorija tvorbe riječi i njena problematika (na primjerima izvedenih imenica iz srpskohrvatskog i ruskog jezika)*, Fil. fak. u Sarajevu. Radovi. Knj. VII 1972/1973, Sarajevo.

Ахманова (1966): О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва.

Бабић (1986): S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb.

Барић и др. (1979): E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević, M. Znika, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb.

Барић (1980): E. Barić, *Imeničke složenice neprefiksalne i nesufiksalne tvorbe*, Zagreb.

Белић (1949): А. Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик. Наука о грађењу речи*, Београд.

Вардуль (1991): И. Ф. Вардуль, *Морфема в типологическом исследовании*. У књ.: Морфема и проблемы типологии, Москва.

Васильева и др. (1995): Н. В. Васильева, В. А. Виноградов, А. М. Шахнарович, *Краткий словарь лингвистических терминов*, Москва.

Виноградов (1972): В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва.

Винокур (1955): Г. О. Винокур, *Заметки по русскому словообразованию. Избранные работы по русскому языку*, Москва.

Вукићевић (1995): Д. Вукићевић, *Именичке сложенице у савременом српском књижевном језику*, ЗМСФЛ, XXXVIII/1, Нови Сад.

Грам. (1970): *Грамматика современного русского литературного языка*, Москва.

Дементьев (1974): А. А. Дементьев, *О так называемых „интерфиксах" в русском языке*, ВЯ, 4.

Докулил (1962): M. Dokulil, *Tvoření slov v češtine*, I. Praha.

Земская (1964): Е. А. Земская, *Интерфиксация в современном русском словообразовании*. У књ. „Развитие грамматики и лексики современного русского языка", Москва.

Земская (1973): Е. А. Земская, *Современный русский язык. Словообразование*, Москва.

Земская (2006): Е. А. Земская, *Современный русский язык. Словообразование.* Учебное пособие. Третье издание, исправленное, Москва.

Киршова (1993): М. Киршова, *О неким врстама српскохрватских именичких сложеница (у књижевним текстовима и у речницима)*, НЈ XXIX/3—4, Београд.

Клајн (2002—2003): И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику.* I. *Слагање и префиксација.* Београд. II. *Суфиксација и конверзија.* Београд.

КРГ (1989): *Краткая русская грамматика*, (Под ред. Н. Ю. Шведовой и В. В. Лопатина) Москва.

Лопатин (1966): В. В. Лопатин, *Нулевая аффиксация в системе русского словообразования*, ВЯ, 1.

Лопатин (1977): В. В. Лопатин, *Русская словообразовательная морфемика*, Москва.

ЛЭС (1990): *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва.

Маројевић (1994): R. Marojević, *Gramatika ruskog jezika*. IV izd. (I-1983). Prilog: *O građenju reči i ruskom jeziku u poređenju sa srpskim*, Beograd.

Мельчук (1997): И. А. Мельчук *Курс общей морфологии* 1, 2, Москва—Вена.

Немченко (1984): В. Н. Немченко, *Современный русский язык. Словообразование.* У додатку: *Краткий словарь словообразовательных терминов*, Москва.

Панов (1966): М. В. Панов, *Русский язык*, Москва.

Потиха (1970): З. А. Потиха, *Современное русское словообразование.* Пособие для учителя, Москва.

Радовановић (2004): М. Радовановић, *О Клајновој Творби речи*, ЗМСФЛ, XLVII/1—2, Нови Сад.

Rammelmeyer (1975): M. Rammelmeyer, *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen, Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung*, Wiesbaden.

Реформатский (1967): А. А. Реформатский, *Введение в языковедение*, Москва.

Розенталь и др. (1976): Д. Розенталь, М. А. Теленкова, *Словарь справочник лингвистических терминов*, Москва.

Рус. грам. (1979): *Русская грамматика*, 1, 2, Праха.

Рус. грам. (1980): *Русская грамматика*, Москва.

Рус. енц. (1979): *Русский язык. Энциклопедия*, Москва.

Simeon (1969): R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I—II, Zagreb.

Совр. рус. (1981): *Современный русский язык*. Под ред. В. А. Белошапковой, Москва, 1981 (для студентов филологических специальностей университетов /Авторы учебника: В. А. Белошапкова, Е. А. Земская, И. Г. Милославский, М. В. Панов.

Стевановић (1964): М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, Београд.

Тихонов (1971): А. Н. Тихонов, *Морфема как значимая часть слова*, ФН, 5.

Тихонов (1985): А. Н. Тихонов, *Словообразовательный словарь русского языка*, т. 1—2, Москва.

Тошовић (1988): В. Tošović, *Ruska gramatika u poređenju sa srpskohrvatskom*, Sarajevo.

Улуханов (1996): И. С. Улуханов, *Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация*, Москва.

Шанский (1959): Н. М. Шанский, *Очерки по русскому словообразованию и лексикологии*, Москва.

Шанский (1968): Н. М. Шанский, *Очерки по русскому словообразованию*, МГУ, Москва.

HRVATSKI DIJALEKTNI FRAZEMI SA SASTAVNICOM *MAČAK, MAČKA, MAČE* I SL.

MIRA MENAC-MIHALIĆ

UDC 811.163.42'282'373.74

Kratak sadržaj. Ovaj rad se bavi frazemima u hrvatskom jeziku. Autor je (u saradnji sa studentima) prikupio i obradio frazeme iz svih delova Hrvatske (iz preko 100 hrvatskih govora). Predmet istraživanja u radu su frazemi sa sastavnicom *mačak, mačka, mače* i sl., koji se mogu sresti u čakavskom, kajkavskom i štokavskom dijalektu. Neki od njih su geografski vezani.

Ključne riječi: frazeologija, dijalektologija, hrvatski, čakavski, kajkavski, štokavski.

Surađujući s nekoliko generacija svojih studenata na predavanjima i seminarima iz Hrvatske dijalektologije istraživala sam frazeme u više od stotinu hrvatskih govora. Najviše je ispitanika bilo s kajkavskoga, nešto manje sa štokavskoga, a najmanje s čakavskoga područja, što odgovara strukturi studentske populacije Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Studenti druge godine na samom početku bavljenja dijalektologijom ispunjavali su ankete, popunjavali ih sami, kao izvorni govornici, ili kao ispitivači bliskih osoba u svom kraju. Neki su nastavili prikupljati frazeme u svom govoru, a njihova su istraživanja rezultirala seminarskim i diplomskim radovima.

Predmet istraživanja u ovome radu frazemi su sa sastavnicom *mačak, mačka, mače*[1] i sl.

I. Poredbeni frazemi

I.1. Pridjevski poredbeni frazemi

U pridjevskim poredbenim frazemima najčešća je pridjevska sastavnica: *brz, lijep, pospan, pošten, spretan, slijep, umiljat* (*mačak* i sl. u tim frazemima je u N). Često je značenje pojačane osobine. Karakteristike su i pozitivne i negativne.

MAČAK

1. **brz kao mačak** = jako brz: *Brs ko mačak* (Otok).

2. **lijep kao mačka / <u>mačak</u> ispod repa (pod repom)** = jako ružan: *Što je lijepa ko mačak ispod repa* (Jarmina).

---

[1] Imenica srednjeg roda *mače* potvrđena je samo u dijelu govora, ima nejednakosložnu deklinaciju *mače — mačeta*. U dijelu govora došlo je do ujednačavanja osnove jednine i množine, u tim je govorima imenica muškog roda: *mačić — mačića — mačići*.

3. **pospan kao mačak** = jako pospan: *Pospan ko mačak* (Vukosavljevica kraj Virovitice).

4. **spretan kao mačak / mačka** = jako spretan: *Spretan ko mačak* (Otok).

MAČIĆ

1. **slijep kao mačić što se tek okoti** = tvrdoglav je *tko*, radi slijepo po svome: *Slip ko mačić šta se ištan*[2] *okoti* (Lovreć).

2. **umiljat kao mačić** = jako umiljat: *Umiljat ko mačić* (Tomislavgrad).

MAČKA

1. **lijep kao mačka / mačak ispod repa (pod repom)** = jako ružan: *Lipa si ko mačka pod repon* (Gospić). • *Lipa si ka maška ispod repa* (Trogir).

2. **lijepa kao mačka slijepa** = jako ružan: ■ *Tak si lepa kaj mačka slepa* (Samoborski Lug). • *Lipa ka mačka slipa* (Split).

3. **pošten kao mačka u prve noge** = nepošten: *Pošten ki mačka u prve noge* (Gala).

4. **spretan kao mačak / mačka** = jako spretan: *Spretna je ki mačka* (Šibenik).

I.2. Glagolski poredbeni frezemi

MAČAK

1. **biti kraj peći kao mačak** = grijati se: *Furt ja pri pači ko moček* (Rinkovec).

2. **biti vjere kao i mačak mjere** = biti nepouzdan, ne držati riječ; biti loš vjernik: *On je vere kak i maček mere* (Podravina).

3. **brzo otići kao mačak** = jako brzo otići: *Vušel je fljetne ko maček* (Ivanec).

4. **gledati kao mačak u biskupa** = gledati stalno u jedno te isto: *Gleda ko mačak u biskupa* (Vukosavljevica kraj Virovitice).

5. **grijati se kao mačak** = grijati se: *Grieješ se ko maček* (Ivanec).

6. **nadrapati (stradati) kao žuti {mačak}** = jako stradati, nastradati: ■ *Nadrbal boš kaj žoti maček* (Podravina). *Nadrapati ko žuti* (Veleškovec).

7. **napisati / pisati (čarati/ načarati) kao mačka / mačak {s} {repom}** = ružno, neuredno napisati / pisati: ■ *Pišeš ko maček* (Ivanec). *Tak pišeš kaj moček* (Ludbreg). *Tak pišeš kaj moček* (Ludbreške Sesvete). *Pišεš kak maček z rεpem* (Podravina).

8. **oblizivati se kao stari mačak** = unaprijed se veseliti, uživati unaprijed: *Obliziva se ko stari mačak* (Lovreć).

9. **presti kao mačak** = izmišljati i nerazumljivo govoriti: ■ *Prada ko moček* (Rinkovec).

10. **proučavati kao mačak kad je išao kakati** = držati se mudro: *Študeraš kaj bajsarov maček dok je išel vu pepelnak srat* (Podravina).

11. **uzvrtjeti se / vrtjeti se (motati se) kao mačak / mačka oko vruće kaše** = ne usuđivati se prići, oprezno pristupati; izbjegavati razgovor: *Obilazi ko mačak oko vruće kaše* (Derventa). *Vrti se ko mačak oko vruće kaše* (Do-

[2] ištan = tek, istom

brinče). *Obilaziš oko toga ko mačak oko vruće kaše* (Drežnik u Slavoniji). *Uzvrtijo se ko mačak oko vruće kaše* (Lovreć). *Mota se ko mačak oko vruće kaše* (Lovreć). *Uzvrtijo se ki mačak oko vruće kaše* (Otok). *Mota se ko mačak oko vruće kaše* (Vukosavljevica kraj Virovitice). ■ *Kaj maček okolji vroče kaše* (Donja Dubrava, Međimurje). *Hodi ko maček oko vroče kaše* (Ivanec). *Hodi oko tebe ko maček oko vroče kaše* (Ivanec). *Vrti se ko mačak oko vruće kaše!* (Križevci). *Kaj hodaš kaj moček koli vroče kaše* (Ludbreg). *Hejditi eke nekego ko moček eke vruča kaša* (Rinkovec). *Mota se (vrti se) kaj maček oko vruče kaše* (Samoborski Lug). *Radi (ide) kao mačak oko vruće kaše* (Sisak). *Ojdiš okoli toga kak maček okoli vruče kaše* (Struga Nartska). *Iti ko maček oko vručε kašε* (Veleškovec). *Ko mačak oko vruče kaše* (Zabok). • *Vrti se ko mačak oko vruče kaše* (Grebaštica). *Mota se ko mačak oko vruče kaše* (Pelješac). *Mota se oko nje ka macak oko vruće kaše*. (Trogir).

12. **vikati (govoriti, pjevati) kao da *tko* poteže mačka za rep** = jako vikati, zavijati; nemati sluha: ■ *Tak kriči ko da si mačka za rep pategnol* (Ivanec). *Popevleš kaj moček dok ga nešči za rep navloči*. (Međimurje). *Popevaš kaj da mačka za rep navlačiš* (Novi Marof). *Popevaš kaj da mačka za rep navlačiš* (Podravina). *Govoriš ko da natežeš mačka za rep* (Varaždin mladi).

13. **voljeti se (biti, slagati se, svađati se, živjeti i sl.) kao pas (miš) i mačka / <u>mačak</u>** = ne podnositi se, ne slagati se, stalno se svađati: *Vole se ko cucak i mačak* (Vukosavljevica kraj Virovitice). ■ *Tak su kaj pes i moček* (Ludbreške Sesvete). *Tak so kaj pes i moček* (Mačkovec kod Čakovca). *Vole se kak pes i maček* (Novi Marof). *Imaju se rad kak cucek i maček* (Samobor). *Svadiju se kak pes i maček* (Samobor). *Voliju se pri te hiže kak cucek i maček* (Struga Nartska). *Oni su kaj pes i muacek* (Šemovec kraj Varaždina).

14. **vući se kao prebijeni <u>mačak</u> // vući se kao prebijena mačka** = hodati (raditi) polako, bezvoljno: *Vučeš se ko pribijeni mačak* (Opuzen). • *Vučeš se ko pribijeni mačak* (Pelješac).

MAČE / MAČIĆ

1. **ima *koga* kao u Leše mačića** = ima ih trinaest: *Ima i*[3] *ka u Léšē mčīćā* (Br).

2. **motati se oko *koga* kao mače** = maziti se, umiljavati se *komu*: *Mota se oko mene ko mače* (Dobrinče).

3. **smijati se kao mače u košari** = smiješiti se (o djetetu): ■ *Smejje se kaj cicek*[4] *f cekro* (Međimurje).

MAČKA

1. **dočekati se {na noge} kao mačka** = spretno reagirati u svakoj situaciji: *Dočeka se na noge ko mačka* (Lovreć). • *Dočeko se na noge ko maška* (Pelješac). *Dočekala se ko maška* (Pelješac).

2. **goniti *koga* kao mačka miša** = proganjati *koga*: *Goni ga ko mačka miša* (Tomislavgrad).

---

[3] i = ih

[4] cicek = mače, mačić

3. **igrati se {s kim} kao mačka s mišem** = poigravati se *s kim*: *Igra se s njim ko mačka s mišem* (Jarmina).

4. **imati devet života kao mačka** = biti spretan, izdržljiv, moći svašta podnijeti: *Ima devet života ko mačka* (Dobrinče). • *Ima devet života* (Pelješac).

5. **kúnjati kao mačka** = dugo i često drijemati: *Kûńā kâ mačka* (Brnaze). *Końa ka mačka* (Gala). • *Kunja ko maška* (Pelješac).

6. **napisati / pisati (šarat / našarat) kao <u>mačka</u> / mačak {s} {repom}** = ružno, neuredno napisati / pisati: *Piše ko mačka repon* (Dobrinče). *Načara ki mačka repon* (Gala). *Piše ko mačka repon* (Lovreć). *Pišeš ko mačka s repon* (Opuzen). *Gore piše neg mačka s repon* (Otok). *Načara ki mačka repon* (Sinj). *Pišeš ka mačka* (Šibenik). *Piše ko mačka repom* (Dubrovnik). ■ *Pisati grdo kaj mačka* (Podravina). *Pišeš gore nek moj maček z repom* (Varaždin mladi). *Pisati grdo kaj mačka* (Podravina). • *Piše ka maška s repon* (Trogir). *Piše ka maška* (Grebaštica).

7. **prebiti *koga* kao mačku** = jako istući *koga*: *Hoćeš li da ti ja dođem tu i prebijem te kao mačku?* (Zagreb).

8. **prenositi *što* kao mačka mačiće** = stalno nešto nepotrebno sređivati: ■ *Prenašaš to kak mačka mačoke* (Podravina Matišić). *Prenašaš to kak mačka mačoke* (Novi Marof).

9. **presti kao mačka** = zadovoljno uživati: *Prede ka mačka* (Split).

10. **protezati se kao mačka** = rastezati se: *Proteže se ka mačka* (Ga, Si). • *Proteže se ko maška* (Pelješac).

11. **režati jedan na drugoga kao pas na mačku** = ne slagati se, svađati se, vikati jedan na drugoga: ■ *Reži jen na drugega kaj pes na mačku* (Samoborski Lug).

12. **umivati se kao mačka** = dugo i pažljivo se umivati s malo vode: *Umiva se ka mačka* (Gala). *Umiva se ko mačka* (Sinj). • *Umiva se ko maška* (Pelješac).

13. **uzvrtjeti se / vrtjeti se (motati se) kao mačak / <u>mačka</u> oko vruće kaše** = ne usuđivati se prići *komu / čemu*, oprezno pristupati *komu / čemu*; izbjegavati razgovor o *kome / čemu*: *Ko mačka oko vrele kaše* (Banja Luka). *Mota se ko mačka oko vruće kaše* (Jarmina). *Vrti se oko ńe ka mačka oko vruće kaše* (Šibenik).

14. **voljeti se (biti, slagati se, svađati se, živjeti i sl.) kao pas (miš) i <u>mačka</u> / mačak** = ne podnositi se, ne slagati se, stalno se svađati: *Vole se ko pas i mačka* (Bjelovar). *Žive ko pas i mačka* (Čisla). *Slažu se ko miš i mačka* (Čisla). *Slažu se ko miš i mačka* (Dobrinče). *Vole se ka pas i mačka* (Donje Pazarište). *Vole se ko pas i mačka* (Dobrinče). *Svađaju se ko pas i mačka* (Dubrovnik). *Slažemo se ko pas i mačka* (Đakovo). *Oni ti žive ko pas i mačka* (Gospić). *Vole se ko pas i mačka* (Lovreć). *Žive ko pas i mačka* (Lovreć). *Pravdaju se*[5] *ko pas i mačka* (Lovreć). *Vole se ki pas i mačka* (Otok). *Vole se ko pas i mačka* (Pleternica). *Vole se ka pas i mačka* (Šibenik). *Žive ki pas i mačka* (Šibenik). *Vole se ko miš i mačka* (Tomislavgrad). *Vole se ko pas i mačka* (Tomislavgrad). *Žive ko pas i mačka* (Vukosavljevica kraj Virovitice). ■ *Imajo se rada kaj pes i mačka* (Donja Dubrava). *Stolni se pravdaju kak cucak*

[5] pravdati se = svađati se

i močka! (Draganić kraj Karlovca). *Doabri su si ko pes i mačka* (Ivanec). *Žive kak pes i mačka* (Ivanec). *Oni dva živeju kak cucek i mačka* (Oborovo). *Imaju se radi kut cucak i macka* (Ozalj). *Žive ko pes i mačka* (Samobor). *Živeti kaj pes i mačka* (Podravina). *Dobri ko miš i mačka* (Varaždin mladi). *Tak ste kaj pes i mačka* (Varaždin mladi). *Živeti ko pes i mačka* (Veleškovec). • *Volu se ko pas i maška* (Milna). *Nos dvo smo ka pas i maška* (Pitve, Hvar). *Volu se ko kučak i mačka* (Potomje).

15. **vući se kao prebijeni mačak // vući se kao prebijena mačka** = hodati (raditi) polako, bezvoljno: *Vučeš se ko pribijena mačka* (Čisla). *Vuče se ko pribijena mačka* (Lovreć).

I.3. imenički poredbeni frazemi

glava kao u fratrova mačka = velika glava: *Glava mu je ko u pratrova*[6] *mačka* (Lovreć).

I.A Struktura poredbenih frazema

I.A.A.1. Pridjev + poredbeni veznik + imenica (M)[7]: **brz kao mačak; pospan kao mačak; spretan kao mačak / mačka; umiljat kao mačić**.

I.A.A.2. Pridjev + poredbeni veznik + imenica (M) + pridjev: **lijepa kao mačka slijepa**.

I.A.A.3. Pridjev + poredbeni veznik + imenica (M) + prijedlog {+redni broj} + imenica: **lijep kao mačka / mačak ispod repa (pod repom); pošten kao mačka u prve noge**.

I.A.A.4. Pridjev + poredbeni veznik + imenica (M) + atributna rečenica: **slijep kao mačić što se tek okoti**.

I.A.B.1. Glagol + poredbeni veznik + {(glagolski) pridjev} + imenica (M): **grijati se kao mačak; kúnjati kao mačka; presti kao mačak; presti kao mačka; protezati se kao mačka; umivati se kao mačka; oblizivati se kao stari mačak; vući se kao prebijeni mačak // vući se kao prebijena mačka**. U ovaj tip uvjetno ubrajam i frazem **nadrapati (stradati) kao žuti {mačak}** u kojem je zoonim fakultativni dio, iako se podrazumijeva.

I.A.B.2. Glagol + imenska riječ u A + poredbeni veznik + imenica u A (M): **prebiti *koga* kao mačku**.

I.A.B.3. Glagol + prijedlog + imenska riječ u kosom padežu + poredbeni veznik + imenica (M): **biti kraj peći kao mačak; motati se oko *koga* kao mače; dočekati se {na noge} kao mačka**.

I.A.B.4. Prilog + glagol + poredbeni veznik + imenica (M) u N: **brzo otići kao mačak**.

I.A.B.5. Glagol + objekt + poredbeni veznik + imenica (M) u N: **imati devet života kao mačka**.

I.A.B.6. Glagol + poredbeni veznik + imenica (M) u N {+ prijedlog + imenica u kosom padežu}: **gledati kao mačak u biskupa; igrati se {s kim} kao mačka s mišem; napisati / pisati (šarat / našarat) kao mačka / mačak {s} {repom}; smijati se kao mače u košari**.

---

[6] pratrov = (lat). posvojni pridjev od pratar, fratrov

[7] (M) označava sastavnicu *mačak, mačka, mače* i sl.

I.A.B.7. Glagol + poredbeni veznik + imenica (M) u N + prijedlog + pridjev + imenica u G: **uzvrtjeti se / vrtjeti se (motati se) kao mačak / mačka oko vruće kaše**.

I.A.B.8. Glagol + imenička riječ u kosom padežu + poredbeni veznik + imenica (M) u N + imenica u A: **goniti *koga* kao mačka miša: prenositi *što* kao mačka mačiće**.

I.A.B.9. Glagol + poredbeni veznik + imenica u N + veznik *i* + imenica (M) u N: **voljeti se (biti, slagati se, svađati se, živjeti i sl.) kao pas (miš) i mačka / mačak**.

I.A.B.10. Glagol + broj u N + prijedlog + broj u A+ poredbeni veznik + imenica u N + prijedlog + imenica (M) u A: **režati jedan na drugoga kao pas na mačku**.

I.A.B.11. Glagol + imenica u G + poredbeni veznik + veznik + imenica (M) + imenica u G: **biti vjere kao i mačak mjere**.

I.A.B.12. Glagol + imenska riječ u G + poredbeni veznik + prijedlog + imenica u G + imenica (M) u G mn: **ima *koga* kao u Leše mačića**.

I.A.B.13. Glagol + poredbeni veznik + imenica (M) + vremenska rečenica: **proučavati kao mačak kad je išao kakati**.

I.A.B.14. Glagol + poredbeni veznik + zavisna rečenica u kojoj je imenica (M) u A: **vikati (govoriti, pjevati) kao da *tko* poteže mačka za rep**.

I.A.B.15. Glagol + imenica u A + poredbeni veznik + zavisna rečenica u kojoj je imenica (M) u N: **imati rukopis kao da je mačka s repom šarala**.

I.B.A. Semantički aspekt poredbenih pridjevskih frazema sa sastavnicom mačak i sl.

I.B.A.1. Svi se potvrđeni pridjevski frazemi sa sastavnicom *mačak i sl.* sastoje od tri dijela (A, B, C). A dio najčešće nije desemantiziran, frazem znači intenzivno svojstvo izraženo A dijelom: **brz kao mačak; pospan kao mačak; spretan kao mačak / mačka; umiljat kao mačić**.

I.B.A.2. U frazemima bez desemantizacije A dijela značenje može biti suprotno:

- **lijepa kao mačka slijepa** = ružna
- **lijep kao mačka / mačak ispod repa (pod repom)** = ružan
- **pošten kao mačka u prve noge** = nepošten

I.B.A.3. Može doći do djelomične desemantizacije, tj. do prenesenog značenja pridjeva A dijela:

- **slijep kao mačić što se tek okoti** = tvrdoglav

I.B.B. Semantički aspekt poredbenih glagolskih frazema sa sastavnicom mačak i sl.

I.B.B.1. Svi se potvrđeni glagolski frazemi sa sastavnicom *mačak i sl.* sastoje od tri dijela (A, B, C). A dio najčešće nije desemantiziran, frazem znači intenzivnu radnju izraženu A dijelom: **biti vjere kao i mačak mjere; brzo otići kao mačak; gledati kao mačak u biskupa; goniti *koga* kao mačka miša; grijati se kao mačak; igrati se {s *kim*} kao mačka s mišem; ima *koga* kao u Leše mačića; imati rukopis kao da je mačka s repom šarala; kúnjati kao mačka; nadrapati (stradati) kao žuti {mačak}; napisati / pisati (šarat / našarat) kao mačka / mačak {s} {repom}; protezati se kao mačka; smijati se kao**

mače u košari; umivati se kao mačka; vikati (govoriti, pjevati) kao da *tko* poteže mačka za rep.

I.B.B.2. U frazemima bez desemantizacije A dijela značenje može biti suprotno: **voljeti se (biti, slagati se, svađati se, živjeti i sl.) kao pas (miš) i mačka / mačak**. Kad se ovaj frazem rabi s glagolom *svađati se*, pripada tipu **I.B.B.1.**, a s ostalim potvrđenim glagolima pripada tipu **I.B.B.2**.

I.B.B.3. Može doći do djelomične desemantizacije, tj. do prenesenog značenja glagolskog A dijela: **biti kraj peći kao mačak; dočekati se {na noge} kao mačka; imati devet života kao mačka; motati se oko *koga* kao mače; oblizivati se kao stari mačak; prenositi *što* kao mačka mačiće; presti kao mačak; proučavati kao mačak kad je išao kakati; režati jedan na drugoga kao pas na mačku; uzvrtjeti se / vrtjeti se (motati se) kao mačak / mačka oko vruće kaše; vući se kao prebijeni mačak // vući se kao prebijena mačka**.

II.A. Neporedbeni frazemi

MAČAK

1. **dužan je kučku i mačku** = dužan svima, pun dugova, prezadužen: • *Dužan je kučku i mačku* (Pelješac).

2. **kupiti / kupovati (uzeti) <u>mačka</u> / mačku u vreći** = kupiti / kupovati naslijepo: *Kupije mačka u vrići* (Donje Pazarište). *Kupjo j mačka u vrići* (Drežnik u Slavoniji). *Kupio mačka u vreći* (Dubrovnik). *Kup*[i]*la je mačka u vrić*[i] (Gala). *To ti je ko da si kupio mačka u vreći* (Makljenovac). *Uzejo je mačka u vrići* (Otok). *Kup*[i]*la je mačka u vrić*[i] (Sinj). *Kupija san mačka u vrić*[i] (Šibenik). *Ne kupuj mačka u zavezanoj vrići* (Tomislavgrad). ■ *Kupjo je močka v vreči* (Brezje). *Kupil si mačka v vreči* (Ivanec). *To ti je kaj kupiti močka v vreči* (Ludbreg). *To ti je kaj kupiti močka v vreči* (Ludbreške Sesvete). *Kupio je močka vu vreči* (Međimurje). *Kupiti mačka vreči* (Novi Marof). *Kaj si kupil mačka vu vreči* (Oborovo). *Kupil si si mačka v vreči* (Podravina). *Kupil je mačka v vreči* (Samoborski Lug). *Pazi da ne kupiš mačka v vreči* (Struga Nartska). *Kupiti / dubiti mačka vreče* (Veleškovec). *Kupiti mačka u vreči* (Varaždin mladi). • *Ko da si kupija mačka u vrići* (Grebaštica). *Uzeo je maška u vriči* (Pelješac). *Kupija si macka u vrići* (Trogir).

3. **mačak u vreći** = nepouzdana stvar, nepoznanica: *Mačak u vreći ti je to* (Derventa).

4. **nemati ni kučeta (kučka) ni mačeta / <u>mačka</u>** = nemati nikoga: • *Nema ni kučka ni mačka, potpuno je sam* (Pelješac).

5. **nije Bog mačka / <u>mačak</u>** = ne može se Boga prevariti, sve se vraća, sve se plaća: *Nije Bog mačak!* (Dobrinče).

6. **{objesi (možeš objesiti, moći)} {to} mačku o (na) rep!** = to ništa ne vrijedi: *Obisi to mačku o rep!* (Čisla). *To moš obisit mačku o rep* (Donje Pazarište). *Obisi to mačku o rep!* (Dobrinče). *Moš to obist mačku na rep* (Drežnik u Slavoniji). *Objesi ti to mačku o rep!* (Dubrovnik). *Okači to mačku o rep* (Dubrovnik). *Obis*[i] *to mačku o rep!* (Gospić). *Obisi ti to mačku o rep!* (Lovreć). *Objesi to mačku o rep* (Makljenovac). *Obis*[i] *to mačku o rep!* (Otok). *Obisi mačku o rep!* (Pazarište Donje). *Moš to obis*[i]*t mačku o rep* (Rašćane). *Obis*[i] *ti to mačku o rep!* (Runović). *Moš s tin mačku o rep* (Sinj). *Obis*[i] *ti to mačku na rep!* (Šibenik). *Obesi to močku za rep* (Ludbreg). *Objesi to mačku*

za rep (Derventa). *Obisi to mačku o rep* (Dobrinče Imotska krajina). *Objesi to mačku o rep* (Makljenovac). *Obisi ti to mačku o rep* (Pleternica). *Obisi ti to mačku o rep* (Tomislavgrad). ■ *Moreš to močko na rep obesiti* (Brezje). *Tuo moreš mačku za rep obesiti* (Ivanec). *Obesi to močku za rep* (Ludbreške Sesvete). *To moreš obesiti mačku za rep* (Novi Marof). *Obesi ti to mačku o rep* (Oborovo). *Ebesi tuo močku ze rap* (Rinkovec). *Obesiti mačku o rep* (Struga Nartska). *To moreš obesiti mačku za rep* (Samobor). *Zavεzati (koj) mačku za rεp* (Veleškovec). *Tau moreš moačko za rjeap zakačiti* (Vrhovljan). • *To moreš obisit mačku o rep* (Grebaštica). *Možeš to obisit mašku o rep* (Pelješac). *To moreš obisit mačku o rep* (Trogir).

7. **podviri (zaviri) mačku pod rep {pa ćeš znati}** = ne budi znatiželjan / odgovor na znatiželjne upite: *Zavir*[i] *mačku pod rep pa š znat!* (Gala). • *Podviri mašku pod rep* (Pelješac).

8. **stari mačak** = lukav, iskusan čovjek: *On je stari mačak* (Šibenik). • *On je stari mačak* (Pelješac).

9. **uhvatiti mačka za rep** = 1. prevariti se, biti prevaren: *Uvatit mačka za rep* (Otok), 2. neće se *komu što* ostvariti: • *Čapaj maška za rep* (Pelješac).

10. **vući mačka za rep** = izazivati: *Ne vuči mačka za rep* (Tomislavgrad). ■ *Naj močka za rep vleči* (Brezje).

MAČE / MAČIĆ

1. **nemati ni kučeta (kučka) ni <u>mačeta</u> / mačka** = nemati nikoga: *Nema ni kučeta ni mačeta* (Čisla). *Nema ni kučeta ni mačeta* (Derventa — Bos. Pos.). *Nema ni kučeta ni mačeta* (Dobrinče, Lovreć). *Nema ni kučeta ni mačeta* (Drežnik u Slavoniji). *Ni kučeta ni mačeta* (Drežnik u Slavoniji). *Nema ni kučeta ni mačeta* (Dubrovnik). *Nema ni kučeta ni mačeta* (Makljenovac). *Nema ni kučeta ni mačeta, a već joj je trideseta* (S. Brod). *Nema ni kučeta ni mačeta* (Šibenik). *Nema ni kučeta ni mačeta* (Tomislavgrad). ■ *Ni kučeta ni mačeta* (Brezje).

2. **prvi se mačići u vodu (jamu, more) bacaju**[8] = početak je obično neuspješan; prvi se pokušaj ne računa: *Prvi mačići u vodu* (Bjelovar). *Prvi mačići se u vodu bacaju* (Derventa). *Prvi se mačići bacaju u vodu/jamu* (Dobrinče). *Prvi se mačići u vodu bacaju* (Donje Pazarište). *Prvi se mačići u vodu bacaju* (Drežnik u Slavoniji). *Prvi se mačići bacaju u more* (Dubrovnik). *Prvi se mačići u vodu bacaju* (Dubrovnik). *Prvi mačići se u vodu bacaju* (Makljenovac). *Prvi mačići se u vodu bacaju* (Tomislavgrad). ■ *Prvi mujceki se v vodu meču* (Ivanec). *Prvi močki se hičeju v vodu* (Ludbreg). *Prvi močki se hičeju v vodu* (Ludbreške Sesvete). *Prvi močki se vu vodu hičǫ* (Kotoriba). *Prvi se mački vu vodu hičeju* (Mačkovec). *Prvi mački se v vodu hičeju* (Samoborski Lug). *Prvi mačići se u vodu hičeju* (Varaždin mladi). • *P(a)rvi se mačići u more bacaju* (Grebaštica). *Prvi mačići se u more bacaju* (Pelješac). *Prvi se mačići u more bacaju* (Trogir).

MAČKA

1. **govoriti mački „Vi"** = jako se napiti: • *Govori muaški „Vi"* (Kali).

[8] Ova se poslovica može upotrebljavati i kao frazem pa je zato navodimo.

2. **i mačka je kralja gledala pa ga se nije bojala** = gledani kamo hoću, obično kao odgovor na pitanje „*Zašto me gledaš?*": *I mačka je kraja gledala pa ga se nije bojala* (Split).

3. **igrati se mačke i miša {s *kim*}** = poigravati se s kim: *Nećemo se igrati miša i mačke* (Derventa). *Igrat se mačke i miša* (Dubrovnik). *Nemoj se igrat sa mnon mačke i miša!* (Gospić). *Nećemo se igrat mačke i miša* (Šibenik). *Nećemo se igrat mačke i miša* (Tomislavgrad). *Ne bumo se igrali mačke i miša* (Vukosavljevica kraj Virovitice). ■ *Nemo se igrali mačke i miša* (Ivanec). *Ne bumo se igrali mačke i miša* (Samobor). *Ne da mi se igrati mačke i miša* (Varaždin mladi). • *On bi se igra maške i miša* (Grebaštica). *Nečemo se igrat mačke i miša* (Pelješac). *Nećemo se igrat maške i miša* (Trogir).

4. **{je li} mačka pojela jezik *komu*** = šuti, ne odgovara; šutljiv je *tko*: ■ *Kaj ti je močka pojela jezika kaj nikaj ne govoriš* (Brezje). • *Ča mučiš? Oli ti je mačka pojila jazik?!* (Sapina Doca).

5. **još mačka biskupa gleda** = stalno *tko* gleda u jedno te isto, usp. **gledati kao mačak u biskupa**: ■ *Još mačka biskupa gledi* (Samoborski Lug).

6. **kupiti / kupovati (uzeti) mačka / <u>mačku</u> u vreći** = kupiti / kupovati naslijepo: *Kupuješ mačku u vreći* (Dobrinče). • *Kupija si mašku u vrići* (Trogir).

7. **neće mačka slanine** = itekako želi, ne treba omogućiti *komu što*: • *Neče maška larda*[9] (Pelješac).

8. **nema ni mačke na putu** = pusto je, nikoga nema: *Ni muaške na putu ni* (Kali).

9. **nije Bog <u>mačka</u> / mačak** = ne može se Boga prevariti, sve se vraća, sve se plaća: *Nije Bog mačka* (Gala, Otok).

10. **nije mačka kriva nego gazdarica lijena** = kad mačka napravi kakvu štetu: • *Nije maška kriva nego gazdarica lina* (Pelješac).

11. **pobjeći će mačka** = zatvori vrata, kaže se *komu* kad zaboravi zatvoriti vrata: • *Pobigniće maška* (Pelješac).

MÁCA

1. **doći će (došla) máca na vratanca** = doći će (došlo je) sve na svoje: *Doće maca na vratanca* (Dobrinče, Banja Luka). *Došla maca na vratanca* (Split).

2. **máca popapala jezik *komu*** = šuti, ne odgovara; šutljiv je *tko*: *Maca mu popapala jezik* (Pleternica).

II.B. Struktura neporedbenih frazema

Nisu potvrđeni frazemi sa sastavnicom *mačak* i sl. u obliku fonetske riječi. Većina neporedbenih frazema u oblikuje skupa riječi i rečenice. Skupovi su zavisnoga tipa u kojima postoji:

II.B.1. SKUP RIJEČI

a) 1. kongruencija: **stari mačak**;

b) 2. rekcija:

---

[9] lardo = slanina

c) glagolska: **govoriti mački „Vi"; igrati se mačke i miša {s *kim*}; kupiti / kupovati (uzeti) mačka / mačku u vreći; nemati ni kučeta (kučka) ni mačeta / mačka; uhvatiti mačka za rep; vući mačka za rep**;

d) imenička: **mačak u vreći**;

e) pridjevska: **dužan je kučku i mačku**.

II.B.2. REČENICA

a) Potvrđeni su frazemi u obliku proste rečenice: **{je li} mačka pojela jezik *komu*; doći će (došla) máca na vratanca; još mačka biskupa gleda; máca popapala jezik *komu*; neće mačka slanine; nema ni mačke na putu; nije Bog mačka / mačak; nije mačka kriva nego gazdarica lijena; pobjeći će mačka; podviri (zaviri) mačku pod rep {pa ćeš znati}; prvi se mačići u vodu (jamu, more) bacaju; sita mačka miševe lovi**.

b) Potvrđen je frazem u obliku složene rečenice: **i mačka je kralja gledala pa ga se nije bojala**.

III. Među prikupljenim frazemima nalazimo internacionalne frazeme, slavenske, srednjejužnoslavenske i lokalizme.

III.1. Internacionalni frazemi

Frazemi, potvrđeni i u drugim (europskim ili svjetskim) sustavima — najčešće su frazemi s općepoznatim asocijacijama iz svakodnevnog života: **igrati se mačke i miša {s *kim*}**;[10] **kupiti / kupovati (uzeti) mačka / mačku u vreći**;[11] **uzvrtjeti se / vrtjeti se (motati se) kao mačak / mačka oko vruće kaše**;[12] **voljeti se (biti, slagati se, svađati se, živjeti i sl.) kao pas (miš) i mačka / mačak**.[13]

III.2. Slavenski frazemi: prenositi *što* kao mačka mačiće.[14]

III.3. Srednjejužnoslavenski: doći će (došla) maca na vratanca.

III.4. Frazemi lokalizmi: glava kao u fratrova mačka; pošten kao mačka u prve noge.

IV. Zaključak

Uz pomoć studenata Kroatistike Filozofskoga fakulteta u Zagrebu u više od sto hrvatskih govora prikupljeni su frazemi, od kojih su za ovaj rad izdvojeni i obrađeni oni koji kao jednu od sastavnica imaju riječi *mačak, mačka, mače* i sl. Pokazalo se da su takvi frazemi dobro potvrđeni u svim hrvatskim krajevima — čakavskim, kajkavskim i štokavskim govorima. Samo su neki od njih zemljopisno ograničeni.

Većina frazema ima od navedenih samo jednu moguću zoonimsku sastavnicu. Manji je broj frazemskih inačica u kojima varira sastavnica *mačak* i *mačka*: **spretan kao mačak / mačka; uzvrtjeti se / vrtjeti se (motati se) kao ma-**

---

[10] Potvrđeno npr. u ukrajinskom, češkom, poljskom, njemačkom, talijanskom, francuskom. Navodim jezike bez obzira na to je li u njemu u tom frazemu potvrđena sastavnica *mačak* ili *mačka*.

[11] Potvrđeno npr. u ukrajinskom, poljskom, njemačkom, talijanskom, francuskom.

[12] Potvrđeno npr. u slovenskom, poljskom, češkom, slovačkom, njemačkom, talijanskom.

[13] Potvrđeno npr. u ukrajinskom, poljskom, njemačkom, talijanskom, francuskom.

[14] Potvrđeno npr. u slovenskom, makedonskom, bugarskom, ukrajinskom, ruskom.

čak / mačka oko vruće kaše; vući se kao prebijeni mačak // vući se kao prebijena mačka; voljeti se (slagati se, živjeti i sl.) kao pas (miš) i mačka / mačak. Još je manji broj frazemskih inačica u kojima variraju zoonimske sastavnice *pas* i *miš*: Inačice mogu, a ne moraju biti teritorijalno omeđene.

Postoji tendencija uspoređivanja osoba muškog roda s mačkom, a osoba ženskoga roda s mačkom, iako se na temelju malog broja primjera bez daljnjeg istraživanja ne bi moglo tvrditi da je takva veza obavezna.

U frazemu **nemati ni kučeta (kučka) ni mačeta / mačka** varira sastavnica *mače /mačak* i to teritorijalno određeno: frazemi sa sastavnicom *mače* najvećim su dijelom potvrđeni na štokavskom području, a inačica sa sastavnicom *mačak* samo je jedanput potvrđena i to na čakavskom području.

Dio frazema nastao je potaknut rimom: **lijepa kao mačka slijepa; biti vjere kao i mačak mjere**. Zanimljivo je da postoje frazemi koji se u jednom slučaju (npr. kad se rabe u ž. r.) rimuju, a inače ne. Postoji i inačica frazema s drugom prijedložnom svezom koja onemogućava rimu:

• s rimom: **lijepa kao mačka / mačak ispod repa**,

• bez rime: **lijep kao mačka / mačak ispod repa; lijep / lijepa kao mačka / mačak pod repom**. Potvrđeniji su ostvaraji s rimom.

Ukupno je prikupljeno 68 frazema. Sastavnice mačka i mačak zastupljene su podjednako, ostale su sastavnice rjeđe: u 30 se pojavljuje sastavnica *mačka*, u 29 *mačak*, u 7 sastavnica *mače / mačić* i u 2 *maca*. 43 frazema su poredbena, a 25 neporedbena, poredbenih je, dakle, 63%.

	mačak	mače/mačić	mačka	maca	Ukupno
Pridjevski poredbeni	4	2	4		10
Glagolski poredbeni	14	3	15		32
Imenički poredbeni	1				1
Poredbeni ukupno	19	5	15		43
Neporedbeni	10	2	11	2	25
Ukupno	29	7	30	2	68

Zagreb

LITERATURA

1) Bogović, Sanja (1996). *Frazeologija grobničkih govora. Grobnički zbornik*, 341—362.

2) Fink-Arsovski, Željka (2002). *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF press.

3) Fink Arsovski, Željka (2006). *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra.

4) Ivčenko, Anatolij, Wölke, Sonja (2004). *Hornjoserbski frazeologiski słownik / Obersorbisches phraseologisches Wörterbuch / Verhnelužickij frazeologičeskij slovarœ*. Budyšin/Bautzen: Domowina-Verlag GMbH.

5) Lukanec, Pero (1938). *Poslovice i fraze (Virje u Podravini). Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* XXXI/2, 133—200.

6) Maresić, Jela (1995). *Mali frazeološki rječnik govora Podravskih Sesveta. Podravski zbornik*. 219—236.

7) Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

8) Matković, Dinko (2004). *Rječnik frazema i poslovica govora Vrboske na otoku Hvaru*. Jelsa: Ogranak Matice hrvatske Jelsa.

9) Menac, Antica i suautori (1985—1993). *Mali frazeološki rječnici*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

10) Menac, Antica (1972). *Svoje i posuđeno u frazeologiji. Strani jezici* 1, 9—18.

11) Menac, Antica, Fink-Arsovski, Željka, Venturin, Radomir (2003). *Hrvatski Frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.

12) Menac, Antica, Menac-Mihalić, Mira (1997). *Elementi venecijanskog dijalekta u frazeologiji suvremenih bračkih pjesnika. Riječ, časopis za filologiju* 3/2, 54—58.

13) Menac, Antica, Menac-Mihalić, Mira (1998). *Frazeologija suvremenih bračkih čakavskih pjesnika. Riječki filološki dani. Zbornik radova* 2, 303—312.

14) Menac-Mihalić, Mira (1998). *Izrazi za 'malo' u čakavskim rječnicima. Filologija* 30—31, 267—271.

15) Menac-Mihalić, Mira, 2000: *Frazemi s nazivima kukaca u hrvatskim govorima. Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* XXVI, 179—195.

16) Menac-Mihalić, Mira, 2002 [2003]: *Problemi izrade višedijalektnoga frazeološkog rječnika. Filologija* 38—39, 49—55.

17) Menac-Mihalić, Mira (2005). *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj (S Rječnikom frazema i Značenjskim kazalom s popisom sinonimnih frazema)*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje i Školska knjiga.

18) Turk, Marija (l998). *Frazeologija krčkih govora. Govori otoka Krka*, Rijeka, 263—298.

19) Vajs, Nada, Zečević, Vesna (1994). *Frazeologija u rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. Filologija* 22—23, 175—185.

ИМА ЛИ РАЗЛИКИ ВО СЛОБОДНИОТ РЕДОСЛЕД НА ЗБОРОВИТЕ ВО МАКЕДОНСКАТА И ПОЛСКАТА ПРОСТА РЕЧЕНИЦА?

СОЊА МИЛЕНКОВСКА

UDC 811.163.3'367.332:811.162.1'367.332

Аѝсѝракѝ. Во оваа статија е претставен редоследот на реченичните компоненти во македонската и полската проста реченица. Полскиот и македонскиот јазик се земени како претставници на словенските јазици, односно јазици кои се карактеризираат со слободен редослед на реченичните елементи. Целта е да се покаже колку е слободен слободниот редослед во двата јазика, а потоа и разликите меѓу нив.

Клучни зборови: полски јазик, македонски јазик, проста реченица, редослед на зборовите, разлики.

За словенските јазици се вели дека се карактеризираат со слободен редослед на зборовите во реченицата, што значи дека главните реченични делови можат да се најдат на секое место во реченицата без оглед на функцијата што ја имаат. Македонскиот и полскиот јазик, како словенски јазици, исто така се карактеризираат со слободен редослед на зборовите, но во секој од нив редоследот има свои специфичности кои всушност се и предмет на ова истражување. Несомнено, специфичностите се должат пред сè на процесите предизвикани од контактот на македонскиот јазик со балканските јазици од несловенско потекло, преминот од синтетичка на аналитичка деклинација, појавата на удвоениот објект, граматикализацијата на предлозите и сл.

Главните компоненти на простата реченица се: S (subjekt), V (verbum), O (objekt). Неутралниот, односно немаркираниот редослед на овие компоненти, и во полскиот, и во македонскиот јазик, е S — V — O. Во *Граматиката на современиот полски јазик* (Topolińska, ... 1984: 32) се вели дека реченици кои што имаат ваков редослед на главните реченични компоненти се природни или неутрални во поглед на тематско — рематското редење на компонентите, односно имаат неутрална функционална перспектива". Промената на функционалната реченична перспектива зависи од контекстот или од актуелната ситуација на говорниот чин, со промената се менува и редоследот на реченичните елементи, а тоа значи дека нивното место во реченицата не зависи од нивната функција во реченицата, туку од функционалната реченична перспектива. Во споредбените граматики се вели дека „w językach słowiańskich występuje zwykle taki porządek elementów, który powoduje narastanie war-

tości informacyjnej wyrażenia, a więc charakteryzuje się kolejnością od wyrażenia tematycznego do rematycznego,…" (Dalewska-Greń, 1997: 452).

Според претходно кажаното, редоследот на главните реченични компоненти: S, V, O, како во македонскиот, така и во полскиот јазик, може да биде:

S-V-O — немаркиран или неутрален редослед, односно редослед кој што не зависи од контекстот / конситуацијата;

S-O-V; V-O-S; V-S-O; O-V-S; O-S-V — маркиран редослед, односно редослед кој што зависи од контекстот / конситуацијата.

Како што е познато, современиот македонски литературен јазик не поседува морфолошка категорија падеж, така што за разлика од полскиот јазик помали се можностите за сигнализирање на синтаксичката врска меѓу предикатскиот израз и именската синтагма со морфолошки средства. Еден од основните показатели на таа врска е линеаризацијата, т. е. редоследот на зборовите во реченичната конструкција, но овој показател е релевантен само кога означува немаркирана поставеност на главните елементи во реченицата, односно S — V — O. При маркиран редослед показатели на таа врска во македонскиот јазик се: заменската редупликација, предлозите, интонацијата, именските синтагми со сигнали на референција и сл. Сепак, и покрај овие можности може да дојде до двосмисленост во случаи како:

Стефан го турна Петар.

каде што субјектот и директниот објект означуваат лице од ист пол. Но, овој пример, и нему сличните, не дава за право да се мисли дека во јазиците со синтетичка деклинација не доаѓа до двосмисленост во одредени случаи. Конкретно, во полскиот јазик иста таква ситуација се јавува во случаи кога двете именки (во функција на субјект и објект) имаат Номинатив еднаков на Акузатив:

Woda zniszczyła dywan.

Од причина што предмет на анализа овде се актуелизирани реченици, односно реченици кои својата реализација ја остваруваат во рамките на ситуацијата (ако се изговорени) или во контекстот (ако се напишани), може да се каже дека решението за двосмисленоста и во двата случаи е контекстот.

Од анализата произлегува дека не постои помалку или повеќе слобода во редоследот на реченичните компоненти во простата реченица на македонскиот и полскиот јазик. Едноставно, и двата јазика развиле доволно можности за изразување на синтаксичките врски меѓу ИС и ПИ, а разликата во средствата за нивно изразување се должи на различните јазични средини во кои овие јазици се развивале.

Скопје

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Topolińska, Z., Grochowski, M., Karolak, S.: *Gramatyka współczesnego języka polskiego — Składnia*, PWN, Warszawa, 1984.

Dalewska-Greń, Hanna: *Języki słowiańskie*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa, 1997.

Babić, Stjepan: O redu riječi u južnoslavenskim jezicima, *Македонски јазик*, Скопје, 1974.

ДЕНДРОНИМИ ФРУШКЕ ГОРЕ

ДЕЈАН МИЛОРАДОВ

UDC 811.163.41'373.22

Кратак садржај. У раду се кроз лексичко-семантичку анализу покушава дати попис свих дендронима, односно назива дрвећа, које расте на Фрушкој гори. У оквиру ове анализе највише се пажње поклањало мотивационој бази датих лексема и њиховом пореклу. У оквиру рада представљена је и творба речи, те су тако дати творбени модели, као и инвентар афикса. Суфикси и префикси приказани су на основу фреквенције. Као део рада приложен је речник.

Кључне речи: дендроними, Фрушка гора, лексема, семема, порекло речи, врста, лексичко-семантичка анализа, творба речи, речник.

I. УВОД

Фрушка гора се највећим својим делом налази у Срему и пружа се у правцу исток — запад. Ова је планина дуга око 80 км а широка највише 15 км. На истоку се Фрушка гора протеже до Дунава код Старог Сланкамена, а на западу до линије Шаренград—Шид. Просечна висина ове планине јесте 300—400 метара. Иако је прва асоцијација која се јавља у вези с Фрушком гором — шума, овај ареал од својих 130 000 хектара има само 23 000 под шумама [50: 11]. Некадашња велика шумска пространства посечена су и прокрчена, а већина садашњих шума није природна, већ је човек утицао на њихово стварање.

Фитоними на терену српско(хрватско)г језичког простора веома су мало истражени. Могло би се чак рећи да је српска лингвистика показала, нажалост, изузетно мало занимање за овакву лексику.[1] Предност у изучавању лексике народних говора добили су неки други лексичко-семантички системи, као што су рибарство, коларство, пастирство, покућство, пчеларство. С терена Војводине постоји један рад о коровима Марије Л. Шпис-Ћулум — *Фитонимија југозападне Бачке (коровска флора)* [43], који на детаљан начин приказује коровску лексику из 12 села с југозапада Бачке и једног са севера Срема. Проблему фитонима посвећен је један зборник радова — *Прилози из фитолингвистике* I и II [33], у коме су (у две свеске) сабрани резултати рада сарадника на потпројекту о биљној лексици на Групи за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу у оквиру пројекта *Српска дијалектологија*, чији је но-

[1] Овде првенствено мислим на дијалекатску лексику, не рачунајући при том на радове који се баве фитонимима с аспекта стандардног језика.

силац Институт за српски језик из Београда. У првој свесци објављени су радови који су саопштени на III симпозијуму о флори југоисточне Србије, који је одржан у Пироту 1993, док су у другој свесци радови са VI симпозијума о флори југоисточне Србије, одржаног 1997. у Зајечару. О фитонимима који потичу из народа писано је још у неколиким радовима,[2] али њихов број је недовољан да би се ова област покрила на задовољавајући начин.

Сви ови радови о фитонимима покривају лексику која означава зељасте биљке. О дрвенастим врстама скоро да ни нема помена. У оквиру зборника *Прилози из фитолингвистике* II налази се, додуше, један рад посвећен дендронимима аутора Надежде Јовић — *Лексика дрвета у тимочком говору*, где се семантички анализира лексика везана за дрвеће из речника тимочког и пиротског говора. Постоји још један рад, који опет припада Марији Ђулум — *Из дендронимије Куча* — који се такође бави овом проблематиком. Ту се анализира лексичка грађа коју је прикупио проф. Драгољуб Петровић из неколико села с кучке територије. Колико је мени познато, ова су два рада једина те врсте у нас који за предмет анализе имају називе дрвећа.

Овде се морам мало задржати на појму — *дендроним*, јер се он такође јавља у наслову овога рада. Овај је термин настао од грчких речи *déndron* ‘дрво’ и *ónoma* ‘име’ и значио би ‘назив дрвета’. Реч је настала по узору на сличне сложенице типа *фитоним*, *зооним*, *топоним* итд., те ће се с наведеним значењем даље употребљавати у раду.

Циљ рада јесте пописати инвентар дендронима на Фрушкој гори, затим установити мотивациону базу датих лексема и њихово порекло, с освртом на њихову семантику, као и, ако је могуће, утврдити географски распоред лексема. Када је проучавање лексике у питању, требало би представити и творбу речи, те су тако иза лексичко-семантичке анализе дати творбени модели, као и инвентар афикса. Суфикси и префикси представљени су на основу фреквенције, и то тако да су за оне чија је учесталост ниска дати сви примери, док су они са већим бројем појављивања представљени с неколико потврда.

За теренски рад, када су фитоними у питању, могло би се рећи да је изузетно сложен. Било је нужно упознати се као лаик са свим дрвенастим врстама које успевају на Фрушкој гори. За ту прилику консултовао сам се с ботаничарима. Први човек коме сам се обратио јесте проф. Алекса Кнежевић с Пољопривредног факултета у Новом Саду. Он ми је препоручио ботаничку литературу коју је било пожељно ишчитати, на основу које сам касније могао направити стручну ботаничку класификацију у лексичко-семантичкој анализи.[3] Уместо класичног упитника, када је оваква врста истраживања у питању, било је потребно сачинити хербар са свим дрвенастим врстама. За тај посао обратио сам се проф. Ружици Игић с Института за биологију Природно-математичког факултета у Новом Саду. За комплетирање хербара требало је прво отићи на терен,

[2] Детаљније о томе в. у литератури.

[3] Овом приликом се најсрдачније захваљујем професору Кнежевићу на пруженој помоћи.

на Фрушку гору, и прикупити све биљке.[4] На основу ботаничке литературе претпостављено је око 150 врста. Тај је број, након селекције, преполовљен.[5] После прикупљања материјал је стављен у новинску хартију и тако спакован у нарочиту пресу да се суши. На овај начин добио сам хербар помоћу кога сам могао показати „питање" информаторима и добити тражени одговор.[6] На терену се показало да хербар није довољан, те сам се морао послужити и једном књигом богатом фотографијама дрвенастих биљака у боји. Та је књига *Атлас дрвећа и грмља* Чедомила Шилића [49], у којој се налазе детаљне фотографије (на веома квалитетном папиру) дрвенастих врста које расту на нашим просторима.

На избор пунктова нисам, нажалост, могао нимало утицати. Било је, наиме, веома тешко доћи до правих информатора који, с једне стране, знају да разликују биљке, и, с друге, познају њихове народне називе. За помоћ при налажењу таквих људи обратио сам се у седиште Националног парка „Фрушка гора" у Сремској Каменици, где сам се упознао с њиховим биологом, иначе орхидеологом, Драгишом Савићем. Он ме је упутио на извесне људе, који су ме, опет, повезали с неким другим одговарајућим особама.[7] На тај начин избор пунктова свео се на пет села на Фрушкој гори — Ердевик, Врдник, Буковац, Чортановци и Велика Ремета. У Ердевику сам имао прилике разговарати с једним старим човеком који има слабији вид, те хербар није био од велике помоћи. Од овога човека добио сам жељене информације на тај начин што сам описивао изглед биљака и, кроз разговор, наводио информатора да ми дâ тражени одговор, понекад предочавајући саговорнику назив врсте. Већина питања, дакле, била је формулисана ономасиолошки, односно од значења к лексеми, док су у мањем броју случајева питања оформљена семасиолошки, тј. од лексеме к значењу. У Врднику сам водио разговор с пензионисаним шумарем који је један део биљака препознао из хербара, а други део на живим примерцима у шуми. Буковац је био занимљив самим тим што сам разговарао с једним старијим брачним паром који веома добро познаје дрвеће и жбуње. Тамо је разговор вођен помоћу хербара. Што се Чортановаца тиче, разговарао сам с једним пензионисаним шумарским инжењером и једним шумарем, који су ми на основу хербара дали драгоцен материјал. Из Велике Ремете имао сам сјајног

---

[4] Проф. Ружици Игић дугујем велику захвалност на несебичној помоћи коју ми је пружила приликом сакупљања и класификације материјала под веома неповољним временским условима.

[5] Углавном су избачене жбунасте врсте које се ретко срећу на Фрушкој гори и за које се претпостављало да их информатори не би знали, јер чак ни у ботаничкој литератури за понеку од тих биљака не постоји домаћи назив.

[6] Треба нагласити, међутим, да овакав начин идентификације биљака није сасвим сигуран. Чак ни ботаничари не могу увек поуздано да разлуче која је врста у питању када је испресована и осушена. Но пошто је било тешко, готово немогуће, тражити од информатора да иду са мном кроз шуму како би препознали дрвета и жбунове, то је био најпоузданији метод за испитивање.

[7] Касније ми је Драгиша Савић помогао да детаљније класификујем све прикупљене врсте, те ми је такође препоручио неке стручне радове. На свему што је урадио да ми олакша сналажење у биљном свету, као и на пријатељској подршци, Драгиши Савићу дугујем посебну захвалност.

информатора, заљубљеника у дрвеће, али, нажалост, овај човек због болести није могао до краја да ми саопшти све називе, тако да је грађа из овога села некомплетна и фрагментарна. Сва лексика бележена је на хартију, из техничких (не)могућности; једино је у Буковцу разговор забележен на аудио-касету, те је то разлог зашто у речнику постоји шири контекст само из овога села.

У дендрониме сврстао сам дрвенасте биљке, тј. дрвеће и жбуње које расте на Фрушкој гори. Првобитна је идеја била да у обзир узмем само аутохтоне биљке. Касније се, међутим, испоставило да многе уобичајене врсте које можемо срести на сваком кораку на Фрушкој гори (нпр. багрем, кисело дрво, дуд итд.) нису самосталне врсте него су или сађене или подивљале. Њих сам ипак узео у анализу из простог разлога што те врсте на Фрушкој гори постоје одавно, више од сто година, те као такве за народ који живи на овој планини имају значај исто као и аутохтоне врсте. Обичном човеку, сељаку не значи ништа што је неко дрво некад давно донесено из Америке, јер он то дрво, као и његов назив, познаје од свога детињства. Називе таквих врста нисам могао испустити, а они су у речнику означени звездицом.

Подела назива на дрвета и жбунове чини се веома грубом, јер тешко је са сигурношћу, чак и ботаничарима, тврдити да ли је нека врста жбун или дрво. Из тога разлога сам у лексичко-семантичкој анализи направио поделу на основу класификације животних облика биљака коју је дао Ландолт према другим ауторима [25: 79]. На основу ове поделе, на Фрушкој гори се налазе следећи облици дрвенастих врста: *ствaрне фанерофите* (дрвенасте биљке које расту више од 4 метра а које у јесен губе лишће или четине), *зимзелене*[8] *фанерофите* (дрвенасте биљке које расту више од 4 метра а које зими задржавају зелено лишће или четине), *ствaрне нанофанерофите* (дрвенасте биљке које расту 0,4—4 метра а које зими губе лишће или четине), *дрвенасте хамефите* (патуљасти жбунови чији су одређени делови високи мање од 0,4 метра с пупољцима који су зими изнад површине земљишта). На тај начин добио сам четири скупине лексема (в. у лексичко-семантичкој анализи § 2, 3, 4 и 5), које, заједно с првом — у којој се налазе општи називи у вези с дендронимима — чине један лексички систем.

На Фрушкој гори, као и у сваком природном станишту, не расту на сваком месту исте биљке. Из тога разлога не може се очекивати да информатори познају све врсте већ само оне које расту у околини њиховога села. Тако у речнику не постоје увек потврде из свих места за сваку дрвенасту биљку. С друге стране, ређе врсте, на пример поједини жбунови, нису били познати свим саговорницима, тако да је неке примерке могао препознати само један или двојица информатора.[9]

---

[8] Овде сам направио малу измену у односу на превод који ми је понудио проф. Кнежевић. Придев *зимзелен* више одговара српском језику од понуђеног *вечнозелен*.

[9] Овде се поново морам осврнути на теренски рад и проналажење одговарајућих информатора. У данашње време брзог развоја технологије овакав тип истраживања носи са собом извесне ризике. За проучавање дијалекатске лексике треба одабрати одговарајућу особу, која није много образована, и на коју стандардни језик није имао великог утицаја. То се поготово односи на испитивање појединих лексичко-семантичких система, као што

У овом се раду налази и један мали приказ грађе базиран на лингвистичкој географији. Картографиране су само две семеме. Овако мали број могућности за картографирање треба тражити у чињеници да се за називе дрвећа појављује веома мали број синонима, тј. лексика је прилично уједначена и разликује се углавном на морфонолошком плану. Још је једна ствар битно утицала на малу количину карата — то је број пунктова. За детаљнија истраживања и исцрпније закључке требало би покрити више места на Фрушкој гори. У оквиру карата пуним кругом означена је најфреквентнија лексема. На обема картама, нажалост, нема потврде из Велике Ремете, из већ наведених разлога.

Као део рада приложен је речник који је сачињен на основу принципа израде *Речника српских говора Војводине*, а формулисао их је проф. Драгољуб Петровић. Тако се, у складу с тим принципима, сви фонетски ликови дају у једној одредници, при чему се акценатски ликови не дају у самој одредници већ после, приликом обраде.

Синоними се упућују знаком ⇨ на ону лексему која је најчешћа. Поред овога, тај знак може означавати и то да је сложена лексема — сачињена од придева и именице — обрађена у оквиру именичког дела одреднице (нпр. **дѝвљи** -а -е ‘некултивисан /о дрвету или жбуну/’; ~ *вишња* ⇨ *вишња*). Под најфреквентнијом лексемом налазе се побројани сви синоними испред којих се налази знак ➞. Знак ⊜ стављен је, уместо семеме, иза оних лексема чије се значење сматра стандардизованим, те није било потребе наводити га. Стрелица усмерена улево (←), ради уштеде, налази се уместо контекста који је већ наведен у речнику.

У вези с граматичким информацијама треба рећи следеће. За именице се податак о генитиву наводи уколико се у косом падежу мења акценатски лик (нпр. **дȕдик** -и́ка) или се у генитиву јавља непостојано а (**ши́пак** ши́пка). После се даје ознака за род.

Сложене лексеме обрађиване су двојако. Они називи, наиме, који се семантички могу разложити на два дела (на пример, *бела врба*, *дивља вишња*, *липова шума*, *растово дрво* итд. у речнику су обрађени тако што се за придевски део даје значење, а даље се упућује на именицу под којом су дати сви подаци за дати назив — значење, род, контекст, податак о пункту). Други тип сложених лексема чине оне које, када се раздвоје

је то, на пример, занатска лексика (сви стари занати), чија права, стара терминологија полако изумире заједно са занатом. Но такву је лексику ипак лакше истражити јер особа с којом се разговара, уколико се таква пронађе, професионално се бави тим занатом и у том послу је целога свог живота. Другачије је с фитонимима. Најидеалнији информатор био би онај који никаквог контакта са струком није имао, ко је слушао називе биљака у детињству и научио да разликује врсте без икакве помоћи ботанике. Таквог човека, чак и ако постоји, веома је тешко наћи. Ја сам у три случаја успео у томе, а у три донекле. Ово потоње односи се на двојицу информатора из Чортановаца и на оног из Врдника. Сва су тројица уско везана (или некад била) за дрвеће; другачији је био њихов пут спознаје дендронима. Ту сам морао бити опрезан и стално подсећати информаторе на „народски” однос према материји, што су ови врло добро разумели и увек ми саопштавали дијалекатски облик. Када се прикупља оваква лексика, истраживач — то је неминовно — мора бити „наоружан” ботаничарем, јер од једног филолога не може се очекивати да зна у чему је разлика, на пример, између беле и црне тополе или између јавора и млеча. С те сам стране имао драгоцену помоћ двоје људи.

придев и именица, немају своје самостално значење (на пример, *орлови нокти* или *кереће дрво* — у првом случају нити су у питању нокти, нити пак припадају орлу; за други се пример такође не може рећи да је у питању дрво — ради се о жбуну — а камоли да се односи на пса). Овакви називи обрађени су у целини, без растављања.

Као што је већ речено, шири контекст постоји само из Буковца, те сам се унеколико трудио да примери у којима је одредничка реч употребљена буду репрезентативни. Након примера стоји број који замењује место одакле је пример, а даље се у загради налази низ бројева, односно ознаке пункта у којима је дата лексема исто забележена.

II. ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА

1. *Општи део*

1.1. Општи назив за семему ‘дугогодишња биљка са стаблом, гранама и корењем’ јесте *дȕво*. У свим испитиваним пунктовима забележена је ова лексема домаћег порекла.[10]

1.2. ‘Мноштво дрвећа на једном терену’ назива се лексемом *шȕма*. Порекло ове речи није баш сасвим јасно [39, s. v. *šuma*]. Према једном тумачењу, *шума* је поствербал од глагола *шумити*, зато што лишће шуми. Ово би тумачење можда требало одбацити, јер припада тзв. народној етимологији. Скок, међутим, каже да, с обзиром на распростирање ове речи на истоку нашега језика, порекло јој је илирско-трачко.

1.3. У једном сам пункту успут забележио лексему *шумàрица*, која, према речима информатора,[11] означава ‘шуму у власништву појединца’. Овај је деминутив мотивисан именицом *шȕма*, изведен помоћу суфиксâ *-ар* и *-ица*.

1.4. У истом пункту бележим и лексему *цѐверав*, са значењем ‘(о дрвету које расте поред воде) који има неправилну шару’. (Ради се углавном о црној тополи /*Populus nigra*/ званој *јагњеда*, која, растући поред реке, прима више воде, услед чега настају извесне промене у структури дрвета у виду неправилних шара.) Овај је турцизам изведен од *цевер* (тур. *cevher*) помоћу придевског суфикса *-ав*. Код Вука, према Скоку, постоји облик *цевер* ‘шарено дамаштанско надо’ (ferrum damascenum), док Скок [s. v. *цефердар*] бележи израз *показати цевер* ‘показати да је неко шарен’. Ова се лексема, дакле, везује за нешто што је шарено. Одговор на питање како је значење пренето на биљку, тј. на дрво, требало би можда тражити у турцизму *цефердар* ‘пушка са цеви од шареног нада, димишћија’, односно *цефердан*, где Скок, помало нејасно, наводи да се овај назив може такође односити на биљку.

---

[10] Информације о пунктовима у којима су забележене дате лексеме могу се наћи у речнику на крају рада.

[11] У питању је шумар Жика Пашић из Чортановаца. Према његовим речима, лексема *шума* се употребљава када треба именовати шуму чији је власник држава, односно Национални парк Фрушка гора, док ће сељак за своју шуму рећи *шумарица*.

1.5. Семема ‘ниско, густо израсло шибље чији надземни изданци (гране) опстају током зиме’ назива се домаћом лексемом *жбу̂н*, уз промену *ж* > *ц* у једном пункту: *цбу̂н*.

2. *Сшварне фанерофише*

2.1. Овде бележим називе везане за род *Quercus*.

2.1.1. Врста *Quercus petraea* назива се двема простим лексемама — *па̂сш* и *кѝшњак*, као и једном сложеном — *цр̂ни па̂сш*. Реч *храсш* прасловенског је порекла, уз губљење иницијалног *х* у нашим говорима. *Кишњак* је настало од прасловенског *kyta ‘грана с лишћем’ > придев *кишан* > поименичен даље помоћу суфикса *-јак*. Није ми познато зашто се употребљава детерминатив *црни* у сложеном називу; можда је у питању тамнија кора у односу на кору осталих врста.

2.1.2. *Quercus cerris* у свим испитиваним пунктовима назива се латинизмом *цѐр* (< лат. cerris).

2.1.3. Само у једном пункту бележим назив за врсту *Quercus pubescens* — *меду́нац*. Ова је лексема мотивисана старом прасловенском речи *мед*.

2.1.4. За *Quercus robur* бележим потврду у двама пунктовима — *бе̂ли па̂сш*. Употреба детерминатива *бели* можда је у вези с белином голог дрвета или светлије коре.

2.1.5. У Ердевику сам забележио сложену лексему *пла̂ви па̂сш*. Овај се назив, међутим, не налази код Симоновића, а ни ботаничари с којима сам разговарао нису знали о којој се врсти храста ради, тако да је у овом случају изостала ботаничка идентификација.

2.1.6. Бележим још један назив за храст за који нисам успео утврдити латински назив. То је *пла̀ша̄ш*. Ово је дериват на *-аш* именице *плуша*.[12]

2.1.7. За семему ‘растово дрво’ јавља се једна проста лексема, дериват именице *расш* — *ра̀сшовина*, те сложена лексема — *ра̀сшово дрво*.

2.1.8. ‘Мноштво храста на једном терену’ назива се сложеном лексемом *ра̀сшова шу̀ма*.

2.1.9. Семема ‘плод храста’ назива се старом домаћом лексемом *жу̂р*.

2.1.10. У једном сам пункту забележио назив за ‘младу церову шуму’ — *цѐрӣк*.

2.1.11. Бележим још и сложени назив за семему ‘мноштво цера на једном терену’ — *цѐрова шу̀ма*.

2.1.12. За семему ‘церово дрво’ јавља се дериват *цѐровина*.

2.2. Овде бележим називе за врсте рода *Salix*. За постојеће врсте на Фрушкој гори општи назив у испитиваним пунктовима јесте *вр́ба*.

---

[12] Код Скока се налази назив *плушак* [s. v. *плишти*], који је идентификован као *Quercus suber*. Ова је врста, међутим, пореклом из Африке и код нас је сађена. У РМС под одредницом *плуша* каже се следеће — *машерија која се добива од коре храста плушњака*. Плута је, наиме, како су ми ботаничари објаснили — одумрли део стабла.

2.2.1. За врсту *Salix alba* употребљава се проста лексема *вр́ба* домаћег порекла. У основи ове речи јесте индоевропски корен *u̯er- ‘савијати’, што је мотивисано изгледом грана овога дрвета које су танке и углавном повијене надоле. Бележим још и два сложена назива — *бе̂ла вр́ба* и *жу̂та вр́ба*. Ове лексеме мотивисане су изгледом биљке, тј. бојом наличја листова. Латински назив садржи такође детерминатив *бели* — *albus* ‘бео’.

2.2.2. Два различита назива за врсту *Salix purpurea* забележио сам у једном пункту: *ви̏ће* и *ра̀кита*. Лексема *виће* највероватније је изведеница на *-је* од глагола *вити*, с обзиром на већ помињану савитљивост грана рода *Salix*.[13] *Ракита* је стара, прасловенска реч која у корену има *orlj- или *arlj- ‘нешто савијено’ [39, s. v. *ракита*].[14]

2.2.3. За врсту *Salix viminalis* бележим само у једном пункту сложену лексему — *ко̀шарачка вр́ба*.[15] Од ове се врбе, тј. од њених грана, иначе праве кошарице, те је назив мотивисан према употреби ове биљке.

2.2.4. Врста *Salix caprea* назива се лексемом *ива* која се јавља у два различита акценатска лика — *и̏ва* и *и́ва*. Ова реч води порекло још из прасловенког доба и некада је значила ‘плод’ [39, s. v. *ива*]. Касније је значење пренето на ово дрво због изразитих плодова ове врсте.

2.2.5. У једном пункту бележим назив за ‘плод иве’ — *цицама́ца*. Први део — *цица* — потиче од глагола *сисати*, док други део ове сложенице јесте хипокористик од ономатопејског *мац*. Ова домаћа сложеница мотивисана је изгледом плода који је, попут мачета, мали, чупав и нежан на додир.

2.2.6. За ‘место обрасло врбама’ јавља се назив *вр̀ба̄к*. У једном пункту информатор разликује врбак с обзиром на величину: ако је у питању већи комплекс врба, назива га *вр̀бара*, ако се ради пак о мањем месту које је обрасло врбама, онда се користи лексемом *вр̀бња̄к*. Сва три назива мотивисана су именицом *врба*.

2.2.7. Семема ‘врбово дрво’ лексички се реализује у виду просте лексеме *вр̀бовина*, као и сложене *вр̀бово др̏во*.

2.3. За род *Morus* општи је назив *ду̏д*. Ова је лексема у наш језик доспела из турског (тур. *dut*, с преласком крајњег *-д* > *-т*). Овде бележим називе за три врсте овога рода.

2.3.1. Врста *Morus alba* назива се сложеном лексемом *бе̂ли ду̏д*. Детерминатив *бели* употребљава се због боје плода овог дрвета.[16]

2.3.2. За врсту *Morus nigra* јавља се сложена лексема *цр̂ни ду̏д*, зато што је зрели плод ове врсте црн.

---

[13] Занимљиво је да лексему *виће* не бележе ни Вук, ни Матичин речник, ни Скок. У речнику САНУ налази се одредница *ви̂ће* са значењем ‘витко пруће’, док у речнику ЈАЗУ ова одредница означава ‘мјесто у врачарском селу у Србији’.

[14] Овде би можда требало још једном истаћи то да је у основи свих облички различитих назива за дрвета из рода *Salix* (осим за иву, тј. *Salix caprea*) мотивациона база иста, тј. своди се на особину грана да су веома савитљиве.

[15] Латински назив за врсту — *viminalis* значи ‘подесан за плетење’.

[16] Овде треба напоменути то да информатори не разликују дуд када нема плода, него тек када је овај сасвим зрео и када се јасно види његова боја, онда знају о којој је врсти реч.

2.3.3. *Morus rubra* назива се простом лексемом *му́рга*, те дериватима *му̀ргāн*, *му̀ргāш*, као и сложеном — *ди̏вљи ду̏д*. Међу информаторима влада мишљење да је ово дрво настало укрштањем врста *Morus alba* и *Morus nigra*, због тога што је боја плода ове врсте црвенкаста, више љубичаста, као да су измешани црни и бели дуд. Управо је боја била пресудан моменат у мотивцаији назива. Реч *мурга*, наиме, са значењем ‘тамна боја’ припада балканском језичком супстрату [39, s. v. *мурка*[2]]; претпостављам да је овај облик пренет на биљку (заједно са значењем) због сличности с речју *мурва* ‘дуд’, мада се и варијанта *мурга* у неким крајевима српскохрватског језичког подручја [s. v. *мура*[2]] употребљава са значењем ‘дуд’. *Мурга* ‘дуд’ лексички је остатак из далматско-романског (лат. *mōrus*). Назив *дивљи дуд* означава врсту *Morus rubra*, али тај дуд није гајен, као ови претходни, већ самостално расте и има мање плодове.

2.3.4. У Фрушкој гори, као ни у Европи, дуд није аутохтона биљка, већ се гаји, и то интензивно.[17] Могуће је да том приликом настане мања шума гајених дудова. У једном пункту бележим назив за семему ‘дудова шума’ — *ду̏дӣк*.

2.3.5. Плод рода *Morus* назива се изведеницом од *дуд* — *ду̏диња*.

2.3.6. Семема ‘дудовина’ означава се сложеном лексемом *ду̏дово дȑво*.

2.4. Овде наводим називе за род *Acer*.

2.4.1. За врсту *Acer pseudoplatanus* јавља се у испитиваним пунктовима једна проста лексема — *ја̀вор* и једна сложена — *бе̑ли ја̀вор*. То је стара словенска реч (прасл. *avorъ). Нејасна је употреба детерминатива *бели* у сложеној лексеми.[18]

2.4.2. Врста *Acer platanoides* назива се такође лексемом *ја̀вор*.[19]

2.4.3. За семему ‘јаворовина’ јавља се сложена лексема *ја̀воровo дȑво*.

2.4.4. Лексемом *клѐн* именује се врста *Acer campestre*. Ова реч припада словенском супстрату.

2.4.5. Семема ‘кленово дрво’ именује се поименичeним придевом *клѐновина*, као и сложеном лексемом с присвојним придевом — *клѐново дȑво*.

2.4.6. Врста *Acer tataricum* назива се трима простим лексемама — *же́ста*, *жѐстика*, *жѐшља*. Сви ови облици потичу од старог придева *жесто̑к* (прасл. *žeg-). Суфикс *-ок* губи се у изведеницама.

2.5. Овде се налазе називи у вези с родом *Fraxinus*. Општи назив за три забележене врсте јесте *јасен*.

2.5.1. За врсту *Fraxinus ornus* бележим домаћу лексему *ја̀сēн*, одн. *ја̀сен*. Реч припада прасловенском супстрату (*asenъ).

---

[17] Војводина је позната као подручје где се некада веома интензивно узгајао дуд ради лишћа које је служило као храна гусеницама свилених буба.

[18] У Буковцу информатор ми је рекао да зна да је јавор бело дрво. У стручној ботаничкој и шумарској литератури, међутим, нигде нисам нашао да се било каква белина везује за ово дрво.

[19] Овде сам, међутим, очекивао лексемеу *млеч*, али информатори нису знали за њу.

2.5.2. Врста *Fraxinus excelsior* именује се такође простом лексемом *ја̏сен* и сложеном *бе̑ли ја̏се̄н*, односно *бе̑ли ја̏сен*. Детерминатив *бели* сигурно је због боје коре која је код старијег дрвета светлосива.

2.5.3. Сложену лексему *ӣдљски ја̏сен* бележим само у једном пункту за означавање врсте *Fraxinus angustifolia*.

2.5.4. У једном сам пункту забележио два различита деривата за именовање семеме ‘јасенова шума’ — изведеница на *-ик ја̏се̄нӣк*, те збирно образовање *ја̀се̄ње*.

2.5.5. Семема ‘јасеновина’ лексички се реализује као сложена лексема *ја̏сеново дрво*.

2.5.6. Лексемом *мѐђа̄ш* у једном пункту означава се дрво (јасен или брест) који расте између њива (в. § 2.15.2.).

2.6. Овде се налазе обрађени називи за род *Tilia*.

2.6.1. За врсту *Tilia tomentosa* јавља се домаћа проста лексема *ли̏ӣа* и сложена — *бе̑ла ли̏ӣа*. Детерминатив је у вези са сребрнастобелом бојом доњег дела листова ове врсте.

2.6.2. Само у једном пункту бележим назив *цр̑на ли̏ӣа* за врсту *Tilia cordata*. Листови ове врсте тамнији су од листова претходне врсте, тако да ова сложена лексема стоји у супротности према називу *бела липа*.

2.6.3. Врста *Tilia platyphyllos* у једном пункту назива се сложеницом *смрдо̀лӣа*. Нејасна је мотивациона база ове лексеме.

2.6.4. Семема ‘млада липа’ лексикализује се у једном пункту у виду изведенице *ли̏ӣӣк*, иако би за ову лексему требало очекивати да значи ‘липова шума’.

2.6.5. За семему ‘мноштво липе на једном терену’ јавља се сложена лексема *липова шума* у двама акценатским ликовима — *ли̏ӣова шу̏ма* и *ли̏ӣова шу̏ма*.

2.6.6. Простом лексемом *ли̏ӣовина*, мотивисаном именицом *липа*, назива се ‘липово дрво’.

2.7. Овде се налазе сви називи који су у вези с родом *Populus*.

2.7.1. За врсте *Populus alba* и *Populus nigra* општи је назив *то̄ӣо̀ла*. Ова реч припада прасловенском лексичком корпусу. Неки информатори разликују те две врсте, па ће тако за *Populus alba* употребити сложени назив *бе̑ла то̄ӣо̀ла*, док се у једном пункту информатор спрам овог назива користи простом лексемом *то̄ӣола* да би означио врсту *Populus nigra*. У Чортановцима сам забележио лексему *ја̄гње́да* која означава врсту *Populus nigra* али искључиво ону која расте уз саму воду, односно уз Дунав. Ова реч потиче још из прасловенског (*agnędъ) и односила се на *Populus nigra* уопште. Нема никакве етимолошке везе са *ја̄гње* [39, s. v. *ја̄гњед*], иако је овај зооним утицао на формант *-ње-* у *ја̄гњеда*. Према Скоку, непознат је постанак ове речи.

2.7.2. Двема различитим простим лексемама — *ја̀сика* и *тре̄ӣѐтљика* — назива се врста *Populus tremula*. *Јасика* потиче од прасловенског корена *as- уз суфикс *-ика*, који је чест код имена биљака [39, s. v. *јасика*]. Реч *тре̄ӣе̄тљика* такође припада прасловенском лексичком супстрату (корен *trep-, проширен ономатопејским суфиксом *-е̄т* [39, s. v. *тре̄ӣа̄ти*]),

мотивисана је именицом *ш̄реӣеш̄* због тога што ситни листови ове биљке карактеристично трепере на благом поветарцу.

2.7.3. ‘Место обрасло тополама’ у једном се пункту назива дериватом *ш̄оӣдлӣк*.

2.7.4. За семему ‘тополово дрво’ јавља се именица придевског порекла — *ш̄оӣдловина*.

2.7.5. Врста *Populus nigra cv. italica* именује се старом лексемом *јȁблāн*, одн. *јȁблан* (прасл. *jabolnъ). Овде, међутим, треба нагласити да је основно значење ове прасловенске речи било у ствари ‘*Pyrus malus*, јабука’,[20] а семантика је данас пренета на *Populus* због „једнаке боје дрвета” [39, s. v. *јаблан*][21] двеју биљака.

2.8. За врсту *Robinia pseudoacacia* на испитиваном подручју јавља се лексема *бȁгрем*, уз фонетски лик *бȁгрен* у једном пункту. У другом се пункту пак употребљавају оба ова лика. Та се основа, према Скоку [s. v. *багра*], вероватно први пут код нас појављује у XIII веку у облику придева *багрен*, изведеног помоћу суфикса *-ен* од црквенословенског багръ ‘скрлет’,[22] чије је порекло непознато. Касније се јавио поименичен лик *багрем*, уз промену *н* > *м*. Дрво, које се у Европи појављује тек почетком XVI века, након „открића” Америке, где му је постојбина, највероватније је у нас добило овај назив према боји својих цветова који могу бити црвенкасти.

2.8.1. У једном пункту бележим назив за цвет врсте *Robinia pseudoacacia* — *бȁгра*.

2.8.2. За означавање семеме ‘љуска којом је увијено семе багрема’ бележим у једном пункту лексему *мȁуна*. Лексема *махуна* иначе се у српском језику употребљава за именовање љуске или чауре којом је увијено семе многих биљака.

2.8.3. За семему ‘мноштво багрема на једном терену’ јављају се две просте лексеме — *багрѐмāр* и *багрѐњāк*, мотивисане називом *багрем*, и једна сложена — *бȁгремова ш̲ȕма*.

2.8.4. ‘Багремово дрво (као грађа или гориво)’ означава се простом лексемом *бȁгремовина* и сложеном *бȁгремово дȕрво*.

2.9. Овде су обрађени називи везани за род *Crataegus*. Општи назив за овај род јесте *глȕг*.

2.9.1. Врста *Crataegus nigra* назива се домаћом, старом лексемом *глȕг*, уз, у једном пункту, употребу детерминатива — *цр̂ни глȕг*. И у латинском називу за ову врсту јавља се овај детерминатив — лат. *niger* ‘црн’. То је због боје зрелог плода који је црн и сјајан.

2.9.2. За врсту *Crataegus monogyna* појављује се такође лексема *глȕг*.

2.9.3. ‘Глогов плод’ назива се изведеницом *глȕгиња*, а у једном пункту овај назив јавља се у множинском облику — *глȕгиње*. Занимљиво

---

[20] У словеначком је, на пример, назив за *Pyrus malus* — *jablana*.

[21] Ово Скоково објашњење оставља доста недоумица. Није јасно да ли се мисли на боју коре или пак на боју самог дрвета када се оно пресече. Али с обзиром на то да су биљке углавном добијале називе управо због својих видљивих физичких особина, пре ће бити у питању оно прво. Кора је, наиме, у обеју врста глатка и светлосива.

[22] *Скрлеш̄* ‘љубичастоцрвена боја, пурпур’.

је објашњење које Скок даје за постанак ове лексеме. По његовом мишљењу, наиме, „плод је морао добити суфикс женског лица”[23] [s. v. *глог*] зато што се глог много употребљава приликом врачања, а с обзиром на ову „работу” којом су се бавиле углавном жене, та је биљка „персонифицирана”.

2.9.4. Семема ‘глогово дрво’ има као лексичку реализацију једну просту лексему — *глòговина* и једну сложену — *глòгово дрȍво*. Обе су мотивисане општом лексемом *глог*.

2.10. Под овим параграфом налазе се називи рода *Carpinus*.

2.10.1. Врста *Carpinus betulus* у испитиваним пунктовима назива се домаћом лексемом *грȁб* (прасл. *grabъ), док се само у једном пункту јавља и детерминатив — *бе̑ли грȁб*. Белина се можда везује за светлосиву глатку кору.[24]

2.10.2. За врсту *Carpinus orientalis* забележен је у једном пункту назив *грȁбић*, настао суфиксацијом на основу *граб*. Овај деминутив означава дрво које је много мање од обичног граба (*Carpinus betulus*).

2.10.3. Семема ‘грабово дрво’ реализује се у виду просте лексеме *грȁбовина* и сложене *грȁбово дрȍво*.

2.10.4. За семему ‘мноштво граба на једном месту’ јавља се једино сложена лексема *грȁбова шȕма*.

2.11. Овде се налазе називи у вези с врстама рода *Prunus* које припадају стварним фанерофитима.[25]

2.11.1. Врста *Prunus mahaleb* назива се једном простом лексемом у двама фонетским ликовима — *рȁшељка*, односно *рѐшељка*. Ову лексему Скок не бележи, док се она налази у *Ботаничкој терминологији* [3], а самим тим и у *Речнику Матице српске*. Реч налазим и у речнику ЈАЗУ, али се не наводи њено порекло.

2.11.2. За врсту *Prunus cerasifera* јављају се две различите просте лексеме, једна од њих у двама фонетским и акценатским ликовима — *рȉнглов*, *ца̏нарика* и *ценȁрика*. Именицу *ринглов* Скок такође не бележи, док у *Речнику Матице српске* стоји да је *ринглов* француског порекла. Лексема *цанарика* припада турском лексичком наносу.

2.11.3. За врсту *Prunus padus* само у једном пункту бележим просту лексему домаћег порекла — *срѐмза*.

2.11.4. Врста *Prunus avium* у испитиваним пунктовима назива се двема сложеним лексемама — *дȉвља трѐшња* или *трѐшња дȉвљака*. Реч *трешња*, према Скоку [s. v. *кришa*], припада далматско-романском лексичком остатку — од лат. *ceresea*, где је метатезом добијен слог *кре-*. Касније је фонема *к* првом палатализацијом дала *ч*. Тако смо од иницијалног *чр-* добили *тр-*: *трешња*. Суфикс *-ња* настао је аналогијом према *вишња*.

---

[23] Ради се, наравно, о суфиксу *-ња*.

[24] Латинско *betulus* значи ‘као бреза’. Војин Глигић то везује за сличност листова белог граба и брезе. Могуће је пак да је овакво именовање уследило због боје коре.

[25] Поједине врсте рода *Prunus* припадају категорији стварних нанофанерофита (нпр. *дивља вишња* или *трњина*).

2.12. Врста *Fagus silvatica* назива се домаћом лексемом *бȕква*. Занимљиво је да је словенски корен *бук-* (стсл. бꙋкъ) у ствари позајмљеница из германског (герм. *bōkō), које се пак везује за латинско *fagus* и грчко *phegós* ‘дуб’ [39, s. v. *бук*].

2.12.1. Семема ‘буково дрво’ именује се простом лексемом *бȕковина*, која је мотивисана називом за врсту *Fagus silvatica*.

2.12.2. ‘Мноштво букве на једном терену’ назива се сложеном лексемом *бȕкова ш̱ȕма*.

2.12.3. Када се посече буква, на пању после извесног времена никну младице букве које се називају изведеницом на *-ūћ* — *бȕквūћ*.

2.13. За врсту *Cornus mas* у свим пунктовима јавља се једино домаћа лексема *дрѐн* (прасл. *drěnъ). Све изведенице мотивисане су овом лексемом.

2.13.1. Семема ‘дреново дрво’ назива се једино дериватом од придева — *дрѐновина*.

2.13.2. ‘Плод дрена’ лексички се реализује у једном пункту у облику — *дрѐњина*.

2.13.3. Поименичени придев *дрѐновача* употребљава се да означи ‘штап од дрена који служи за поштапање’. Ову сам просту лексему забележио успут у једном пункту.

2.14. Овде бележим називе за род *Sorbus*.

2.14.1. За врсту *Sorbus torminalis* јавља се лексема домаћег порекла — *брѐкиња*, која потиче још из прасловенског доба.

2.14.2. Врста *Sorbus domestica* у испитиваним пунктовима назива се домаћом лексемом *оскору̱ша* која се јавља у три различита акценатска лика, уз промену рода у једном случају — *ȍскору̱ша*, *оскȍру̱ша* и *ȍскорȕ̱ш*. Назив се доводи у везу са *скора* ‘кора’ [39, s. v. *оскору̱ша*]. Та се реч налази у словачком, пољском и староруском, а некада је постојала и у нашем језику. Назив забележен на терену био би изведеница настала помоћу префикса *о-* и суфикса *-у̱ш(а)*.

2.15. На Фрушкој гори постоји више врста бреста. Информатори с којима сам разговарао знали су да распознају само две најчешће врсте: *Ulmus glabra* и *Ulmus procera*.[26] Информатори не разликују ове две врсте, већ обе именују простом лексемом *брêст*. Порекло овог назива исто је као код именовања врсте *Betula pendula* (в. § 2.16).

2.15.1. Семема ‘брестово дрво’ има две лексичке реализације — просту лексему *брѐстовина* и сложену *брѐстово дȍрво*, провидне мотивације.

2.15.2. У једном пункту успут бележим лексему која означава брест (и јасен) који расте на међи између њива — *мѐђа̄ш*. Назив је мотивисан домаћом лексемом *међа* зато што се граница приватних поседа и имања некада (а и сада) обележавала тако што се засаде дрвета или жбунови.

2.16. Врста *Betula pendula* назива се домаћом лексемом *бре́за*, док се у једном пункту јавља другачији акценатски лик — *брѐза*. Да би се уста-

[26] На Фрушкој гори, уз Дунав, расте још једна врста бреста која се у стручној ботаничкој литератури назива *вез* — *Ulmus laevis*. Информаторима, међутим, није била понуђена ова врста на идентификацију јер је нисам успео наћи, а претпостављам да би се појавио исти одговор као и за поменуте две врсте.

новило зашто је ово дрво добило овакав назив, треба погледати у дубоку старину, чак у индоевропски супстрат. Наиме, ова словенска лексема потиче од индоевропског корена *bherēĝ- [39, s. v. *бреза*] који има основно значење ‘бео’. Назив је, дакле, мотивисан бојом коре младог стабла, која је, у ствари, изразито бела и сјајна.

2.16.1. За семему ‘брезово дрво’ бележим изведеницу од присвојног придева — *брѐзовина*.

2.17. Овде сам забележио називе за врсту *Cydonia oblonga*. Ова се врста, у зависности од „пола”, различито назива. Ако је у питању „женски” примерак, та се биљка назива простом лексемом *гȕња*, а „мушка” јединка изведеницом *гу́њац*. Ова реч, као и сви њени деривати, потиче од балканско-латинског придева *cydōneum*.

2.17.1. ‘Плод дуње’ назива се такође лексемом *гȕња*.

2.18. За врсту *Juglans regia* јавља се лексема *орах* у неколико фонетских ликова, сходно понашању фонеме *х* у нашим говорима — *ѐра*, *ѐрај*, *ѐрас*. Ова је реч прасловенског порекла (*orěhъ). Занимљив је њен постанак [39, s. v. *орах*]: у основи је индоевропски корен *ар-*, који се стопио с балтословенским кореном *rēks* ‘лупити’. Ово отуда што се орах мора излупати да би се јео.

2.18.1. За семему ‘ораховина’ јавља се дериват *ѐровина*, као и сложена лексема *ѐраово дȑво*.

2.19. Врста *Malus silvestris* лексички се реализује у виду просте лексеме *дѝвљака*, те сложене — *дѝвља јȁбука*. Ово је дрво у ствари некултивисана јабука која расте самостално у шуми без икакве људске бриге. С обзиром на то да расте у дивљини, назив биљке мотивисан је домаћим придевом *дивљи*. Лексема *дивљака* не означава само јабуку него и све остале воћке које самостално успевају у шуми, тј. без људског уплива.

2.20. За врсту *Pirus piraster*, као и код осталих дивљих воћака, појављује се прости назив *дѝвљака* и сложени — *дѝвља крȕшка*.

2.21. За врсту *Vitis silvestris* бележим у једном пункту сложену лексему *дѝвља лѐза* и просту *лѐзнӣк*. *Лоза* је реч прасловенског порекла којом се именују врсте рода *Vitis* (међу којима је и *Vitis vinifera* — винова лоза). С обзиром на свог сродника који се узгаја у пољопривреди, ова врста (*silvestris*) која расте у дивљини има детерминатив *дивљи*, као код назива воћака (в. *дивља вишња*, *дивља јабука*, *дивља крушка*, *дивља трешња*, *дивљи дуд*).

2.22. На Фрушкој гори некада давно растао је, као аутохтона врста, питоми кестен (*Castanea sativa*), кога има и у осталим нашим крајевима. Временом он је истребљен и данас се на Фрушкој гори може ретко срести само као сађена врста. Једна сасвим друга врста (*Aesculus hippocastanum*) много је познатија у народу, и то под називом *дивљи кестен*. Ове две врсте пак немају, ботанички гледано, никакве везе једна с другом.[27] Када су се Словени доселили на Балканско полуострво, они су од старог становништва вероватно чули романски назив за врсту *Castanea sativa*,

[27] Плодови ових двеју врста веома су слични, готово идентични. Разлика је једино у величини.

јер тамо одакле су дошли није било овог дрвета (питоми кестен расте у топлијим крајевима Европе), па су прихватили туђи термин не створивши свој. Тај би назив био *костӣан/коштӣан*, који потиче од латинског *castaneus*.[28] На просторима српског језика у употреби је више, међутим, назив *кестӣен*, који је, према Скоку [s. v. *костӣан*], турцизам (тур. *kestane*).[29] Скок ово објашњава тиме што је дрво — мислећи при том на *Aesculus hippocastanum* — првобитно малоазијско. Ово, међутим, није тачно, јер је постојбина ове врсте управо Балканско полуострво [50, s. v. *кестӣен, дивљи*], односно његови јужни крајеви (Македонија, Албанија, Грчка — највећим делом, и мали ареал у Бугарској). Некада се, у ствари, веровало да дивљи кестен потиче из западне Азије. Турци су највероватније ову биљку пренели с Балканског полуострва даље, у Европу и Азију, зато што су турски коњаници семе употребљавали за лечење једне болести код коња.[30] Сходно турском лексичком утицају у Срба и овај назив је импортиран. Остаје нејасно, међутим, од кога су Турци преузели овај назив и да ли су они пренели, због сличности плодова, назив с врсте *Castanea sativa* и на врсту *Aesculus hippocastanum* или је то пак урадио неко други. Скок за латинско *castaneus* каже да је настало из грчког.[31] С обзиром на то да, како смо видели, *Aesculus hippocastanum* води порекло баш из Грчке, највероватније је да су Турци од Грка преузели назив и дали га нама.

Како било, на Фрушкој гори данас је чешћа и познатија врста *Aesculus hippocastanum*. Назива се сложеном лексемом *дȉвљи кѐстӣен*. За

---

[28] У облику *костӣањ* Скок ову лексему бележи у Боки, затим у лику *костӣања* у Будви, код Призрена топоним *Коштӣањани*, те *Костӣајница* у Хрватској итд., док се у Речнику САНУ среће именица *коштӣȁница* (у Матичином *кȍштӣаница*) у значењу ‘који је од кестеновог дрвета’, затим потврда из Врања *коштӣȁнлија* ‘коса кестенасте боје’ итд.

[29] Весна Н. Берић каже „da je zapadni deo srpskohrvatskog jezičkog područja preuzeo naziv iz ital.: kostań < *castagno* (Budmani, 164), dok je istočni preuzeo iz nemačkog odnosno austrijskog, s obzirom na identičnost oblika” [2: 231]. Ово последње односи се управо на облик *кестӣен*, али се не може прихватити, јер су турски језички утицаји старији од немачких, а поготово од аустријских. С обзиром на чињеницу да *Castanea sativa* није аутохтона биљка у Аустрији и Немачкој, лик *Kesten* у аустријском немачком мора бити позајмљеница, и то такође из турског (касније ћемо видети на који начин), а тешко је поверовати да су Турци назив прво дали Аустријанцима, „прескочивши” српски језички простор, па тек онда да је лик из немачког, односно аустријског, како каже Весна Н. Берић, доспео у српски. С друге стране, Марија Киш [23: 38] каже да је назив *костӣен* (у македонским говорима) општесловенски и прасловенски. Бојим се да је овде дошло до грешке, да је Марија Киш побркала реч костѣн ‘који је начињен од кости’ с називом за дрво *Castanea sativa*. На овај ме закључак наводи податак да управо лик костѣн Марија Киш, између осталог, наводи као пример из црквенословенског језика, што се налази и у *Етӣмолошком речнику словенских језика* [16] али под одредницом *костену́ (jȳ) ‘који је начињен од кости’ (мак. *костӣен*, сх. *кȍстӣен*).

[30] *Hippocastanum* значи ‘коњски кестен’ (грч. *hippov* ‘коњ’). У енглеском језику назив за *Aesculus hippocastanum* је *horse-chesnut*.

[31] Према Милораду Шијаку [s. v. *Castanea*], *castanea* потиче од топонима *Костӣанеи*, града у Тесалији у Грчкој, док Драгутин Симоновић [s. v. *Castanea*] каже да је назив града, у ствари, *Костӣан* [или Кастана?] у чијој је околини некада давно било много питомог кестена, али да су подељена мишљења о томе да ли је град добио назив по дрвету или обрнуто. Војин Глигић [s. v. *Castanea*] пак претпоставља да је грч. *kastanon* од јерменског *kaskeni*.

њега се иначе везује детерминатив *дивљи* због тога што се он среће и у природи, док се онај други — питоми кестен — махом гаји.[32]

2.23. Врста *Alnus glutinosa* назива се двама различитим фонетским ликовима — *јо̏ва* и *јо̏ха*. Ова лексема, према Скоку, потиче од прасловенског *elьha, али нема потврда на српскохрватском језичком подручју [s. v. *јелха*].

2.24. За врсту *Ailanthus altissima* јавља се једино сложена лексема *ки̏село др̏во*. На мотивацију назива утицао је мирис свежих цветова овога дрвета који је изразито кисео.

2.25. Врста *Clematis vitalba* назива се двема простим лексемама — *па̏вит* и *па̏витовина* и једном сложеном — *бе̑ла ло̀за*. Реч *павит* настала је од префикса *па-*[33] и старог глагола *вити*, док је *павитовина* дериват одатле.[34] Назив *лоза* везује се за ову биљку зато што је то пузавица, попут рода *Vitis* (в. § 2.21.), док се детерминатив *бели* овде појављује због белих цветова ове врсте.[35]

2.26. Врста *Gleditschia triacantos* у једном пункту назива се деривато̀м *ро̀га̄ч*. Ова је лексема мотивисана именицом домаћег порекла — *рог*. У ботаничкој литератури овај се назив везује за род *Ceratonia*. Информатор је, може бити, пренео овај назив на врсту *Gleditchia triacantos* због сличности с родом *Ceratonia* (махунасти плодови ових двеју врста веома личе једни на друге).

3. *Зимзелене фанерофите*

3.1. За врсту *Hedera helix* бележим две просте лексеме — *бр̏шљан* и *пу̏завица*. Непознато је порекло именице *бршљан*, а Скок претпоставља [s. v. *бршљан*] да се „можда ради о лексикологијском реликту из илирског језика Панонијe”. *Пузавица* је мотивисано глаголом *пузати* зато што се ова биљка пузајући пење уз неко дрво или пак пузи по земљи.

3.2. Врста *Juniperus communis*, која је, иначе, једини аутохтони четинар на Фрушкој гори, у испитиваним пунктовима назива се простом лексемом *ве́ња*. У питању је хунгаризам (мађ. *fenyö, fenyü*) који бележи и Вук [s. v. *вења*], с напоменом — „у Сријему, у Бачк. и у Бан.”.

4. *Стварне нанофанерофите*

4.1. Овде бележим називе за род *Prunus* који припадају категорији стварних нанофанерофита.

---

[32] Латински придев *sativus* значи ‘сејан, гајен’.

[33] За префикс *па-* у РМС стоји да „казује да је оно што други део сложенице значи нешто друго, друкчије, лошије, споредно, да је подражавање, имитација нечега; да није изворно, првобитно, право”.

[34] У вези с етимологијом лексеме *лоза* в. § 2.11.

[35] Латински придев *vitalba* значи ‘белоцветна’.

4.1.1. Врста *Prunus fruticosa* назива се двема сложеним лексемама — *дȉвља вȉшња* и *ȍбалска вȉшња*, наравно и простом *дȉвљака* (в. § 2.19). Именица *вишња* прасловенског је порекла. У вези с детерминативом *дивљи* већ је било речи када се радило о некултивисаним воћкама. С друге стране, детерминатив *обалски* у истој је вези као и именица *међаш* (назив за брест или јасен који расте на међи између двеју њива), јер та вишња расте, поред осталог, и на „обали", граници између двеју приватних обрадивих површина, тј. њива.

4.1.2. За семему 'вишњевина' јавља се сложена лексема *вȉшњево дȑво*.

4.1.3 У једном сам пункту успут забележио назив за трновиту биљку — *трн*.[36] Ова лексема потиче још из прасловенске ере, прозирне мотивације.

4.1.4. Једна трновита врста — *Prunus spinosa* — назива се управо лексемом *трн*, као и њеним дериватом — *трњина*.[37]

4.1.5. Лексема *трњина* у испитиваним пунктовима значи још и 'плод врсте *Prunus spinosa*'.

4.2. Овде бележим називе за род *Lonicera*.

4.2.1. Врста *Lonicera caprifolium* назива се једном сложеном лексемом у двама акценатским ликовима — *дȑлови нȍкти* и *ȏрлови нȍкти*. Оба члана сложеног назива словенског су порекла. Нејасна је мотивациона основа ове лексеме — можда је у питању карактеристичан изглед затворених цветова.

4.2.2. За врсту *Lonicera xylosteum* јавља се сложена лексема домаћег порекла — *пȁсје грȍжђе*. Други део ове сложене лексеме сигурно је мотивисан изгледом бобичастих плодова ове биљке, док је нејасна употреба детерминатива *пасји*.

4.3. За врсту *Corylus avellana* јавља се проста лексема *ле́ска* и сложена — *дȉвљи лѐшник*. Назив потиче још из прасловенског доба, у чијој је основи индоевропски корен *u̯el 'савијати' [39, s. v. *лијеска*], јер су лескове гране лако савитљиве. Облик *лешник* у ствари је поименичени придев на *-ик*.

4.3.1. Семема 'плод леске' лексички се реализује у виду лексеме *лешник* у двама ликовима: *лѐшник/лѐшник* и *лѐшњик*.

4.3.2. У двама пунктовима бележим дериват *лѐсковина* који у једном месту означава 'лесково дрво' а у другом 'лесково жбуње'.

4.4. Врста *Rubus caesius* назива се двема простим лексемама — *кȕпина* и *јȁгодњак*. Реч *купина* потиче још из прасловенске заједнице (прасл. *kȍra, уз промену *ȍ* > *у*, и с наставком *-ина*, честим у биљака). Лексема *јагодњак* мотивисана је домаћом именицом *јагода*, највероватније због сличности плода ових биљака.[38]

4.4.1. 'Место где расту купине' назива се дериватом од именице *купина* — *кȕпињак*.

---

[36] *Трн* може означавати више врста бодљикавих жбунова, нпр. драч, трњину итд.

[37] Латински придев *spinosus* значи 'трновит'.

[38] Речник САНУ бележи *јагодњак* са значењем 'купина', тако да употерба ове лексеме с тим значењем није реткост, иако се то на први мах дâ наслутити.

4.5. Простом лексемом *рȳј* и њеном изведеницом *рȳјевина* назива се врста *Cotinus coggygria*. Ови се фитоними налазе само у јужнословенским језицима.

4.5.1. Лексема *рȳјевина* у једном пункту има још једно значење — ‘рујево жбуње’.

4.6. Врста *Cornus sanguinea* назива се простим лексемама *свȗб*, *свȉбовина*, односно *сȉбовина*. Потоње две изведенице мотивисане су речју *свиб*, која потиче из прасловенског доба.

4.6.1. Поименичeним придевом *свȉбовина* у једном се пункту означава семема ‘свибово дрво’.

4.7. За врсту *Amorpha fruticosa* бележим једну лексему у двама фонетским ликовима — *баг̄ре́мац*, односно *баг̄ре́нац*. Ова је реч мотивисана називом за врсту *Robinia pseudoacacia* — *баг̄рем*/*баг̄рен*. Веома личи на багрем по својим листовима, а с обзиром на то да се у нашим шумама, па тако и у Фрушкој гори, појавио тек после багрема (почетком прошлог века), добио је назив према врсти на коју подсећа. Деминутивни суфикс *-ац* придодат је због тога што је багремац мањи од багрема.

4.8. На Фрушкој гори има много врста ружа. Најчешћа је *Rosa canina*. За већину ружа које расту у природи у ботаничкој литератури нема забележених домаћих назива. Према информаторима с којима сам разговарао, када је ружа у цвету, назива се сложеном лексемом *дȉвља ру́жа*, док се ружа с плодом зове *ш̲и̏п̄ак*. *Ружа* је романски лексички остатак (лат. *rosa*), а облик са *ж* у нашим говорима под утицајем је италијанског језика [39, s. v. *руса*]. Детерминатив *дивљи* стоји наспрам ружа које се гаје у баштама. Порекло лексеме *ш̲и̏п̄ак* мало је мутно, јер би на први поглед то могла бити изведеница од прасловенског *ш̲и̏п̄* ‘врх, трн, шиљак’, али Скок каже [s. v. *ш̲и̏п̄*] да то и не мора бити тако.

4.9. За врсту *Lembotropis nigricans* у једном пункту бележим просту лексему *зȁновет̄*. У вези с постанком ове речи постоји неколико верзија [39, s. v. *зановијет̄*]. Најједноставније објашњење јесте народно — од глагола *зановет̄ати* — које би вероватно требало одбацити.[39] По једном другом тумачењу, реч *зановет̄* потиче од латинског *genist(r)a* (с променом *г̄* > *з*) ‘смеса за прављење жуте боје у апотекарству’.[40] Скок још помиње лексему *јановец*, која би требало да означава поменуту биљку, и каже како је етимолошки доведена у везу са Св. Иваном (Ивањдан) јер цвета у време овог црквеног празника. Према овом тумачењу, иницијално *ј-* прешло је у *з-*. Позната је промена *Jader* > *Задар*.

4.10. За *Sambucus nigra* јавља се у свим пунктовима поименичени придев — *зо́ва*, стара словенска лексема (прасл. *bъzъ), у којој је отпало иницијално *б-* [39, s. v. *баз*].

4.11. Врста *Syringa vulgaris* назива се једном простом лексемом која се фонетски реализује на два начина — *јерг̄два̄н* и *јорг̄два̄н*. Ова реч припада старијем турском наносу.

---

[39] У Речнику САНУ основно значење речи *зановет̄* јесте ‘приговор, замерка’, дакле ту се доводи у везу с глаголом.

[40] Овде треба напоменути да су цветови ове биљке, који расту у гроздовима, изразито жути.

4.12. За врсту *Ligustrum vulgare* јавља се проста лексема *ка̀лина*. Скок каже [s. v. *калина*] да је то дериват од *кал*, због тога што ова биљка расте на влажном земљишту.

4.13. Врста *Rhamnus catharticus* назива се сложеном лексемом *керѐће др̀во*. Први део овог сложеног назива мотивисан је латинизмом *кер*. Ова биљка има низ народних назива који се доводе у везу с псом: *пасја дрењина*, *пасја леска*, *пасјак*, *пасјаковина*, *пасје дрво*, *пасји дрен*, *пасји трн*, *псећи трн*.

4.14. Врста *Staphylea pinnata* назива се лексемом домаћег порекла — *клокочика*. Ова је реч настала од ономатопејског глагола *глогдјати* ‘кључати’ [39, s. v. *глогојати*], који опонаша шум кључале воде, где је *г* > *к*: *клокотати*. Тај се глагол, према Скоку, преноси на суд из ког се пије, па и на биљке.

4.15. Још један назив ономатопејског порекла — *ку̀рика* — јавља се као назив биљке, овога пута да означи врсту *Evonymus europaeus*. Та је лексема настала од ономатопеје — *кукурику*, којом се имитира петлов глас [39, s. v. *кукурујеку*]. *Курика* је настало хаплологијом — гласовна група *куку-* > *ку-*. Биљка је овако названа највероватније због карактеристичних плодова — црвена чаура која се састоји из четири дела, посматрана са стране, подсећа на петлову кресту.

4.16. Врста *Colutea arborescens* назива се простом лексемом *пуцали́на*. У основи ове изведенице јесте прасловенско *pǫk- (> *пући*). Биљка је тако названа због карактеристике плодова да пуцају како би се ситне семенке распршиле.

4.17. За врсту *Viburnum lantana* бележим просту лескему *у̀дика*. Занимљив је постанак ове речи. Потиче од прасловенског придева *худ* ‘рђав, лош’ [39, s. v. *худ*]. У нашим је говорима изгубљено иницијално *х-*. Према Скоку [s. v. *фидан*], назив је семантички везан за биљку зато што је дошло до укрштања с грцизмом *фидан* ‘младица од дрвета, нарочито од воћке’ (< тур. *fidān* ‘расад, грана’).[41]

4.18. Врста *Berberis vulgaris* назива се простом лексемом — *шѝмшир*. Ова је реч у нас дошла из турског језика (тур. *çimšir* = *ṣimṣir*) [39, s. v. *шимшир*].

5. *Древнасте хамефите*

5.1. За врсту *Genista sp.* јавља се сложена лексема *жу̀тилова тра́ва*. Придев *жутилов* иде од именице *жутило* ‘жута боја’, јер су цветови ове биљке жути. Домаћа реч *трава* у датом називу у вези је с ниским растом ове врсте, чиме, заправо, подсећа на зељасту биљку.

5.2. Назив *зѝмзелен* бележим у једном пункту за именовање врсте *Vinca minor*. Ова сложеница настала је срастањем двеју домаћих речи — именице *зима* и придева *зелен*. Мотивациона база је прозирна.

---

[41] Ни у *Речнику српских народних веровања о биљкама* Веселина Чајкановића [46], ни у књизи *Главније биље у народном веровању и певању код нас Срба* Павла Софрића [40] нисам нашао ову биљку (удика), тако да ми није познато да ли је него народно веровање могло можда утицати на постанак назива.

III. ТВОРБЕНА АНАЛИЗА

С обзиром на то да је примарни циљ овога рада лексичко-семантичка анализа лексема везаних за дрвенасте биљке, у оквиру овога одељка биће речи само о типовима творбе, уз инвентар свих афикса који се јављају, при чему се задржавам само на неким значењима.

При анализи примећено је присуство свих творбених модела: афиксални (што подразумева суфиксални, префиксални и префиксално-суфиксални начин творбе), затим композиција, тј. слагање речи, те синтагматизација (у оквиру које се јављају конструкције *придев* + *именица* и *именица* + *именица*).

Афиксална деривација

Суфиксални начин творбе

У оквиру овога творбеног модела поједини суфикси имају малу учесталост, с по једном потврдом за сваки тип. Такви су суфикси:

-*āк*: врбак
-*ака*: дивљака
-*ан*: мурган
-*ар*: багремар
-*ара*: врбара
-*ач*: рогач
-*ља*: жешља
-*љика*: трепетљика
-*унац*: медунац
[-*(ељ)ка*: рашељка ?]

Нешто већу заступљеност (с два до четири примера) имају следећи суфикси:

-*ак*: гуњак, шипак
-*ац*: багремац/багренац, гуњац, медунац
-*аш*: међаш, мургаш, плуташ
-*ина*: дрењина, калина, купина, пуцалина, трњина
-*иња*: брекиња, глогиња, дудиња
-*ић*: буквић, грабић
-*је*: виће, јасење

У ову скупину сврстао сам најпродуктивније суфиксе, који су заступљени с пет и више примера. Ови се суфикси углавном везују за лексеме које означавају поједине биљке, као и места обрасла неким врстама:

-*ик* / -*јик*: дудик, јасеник, лешник/лешњик, липик, лозник, тополик, церик

-ика: жестика, јасика, клокочика, удика, џанарика/џенарика
-јак: багрењак, врбњак, јагодњак, китњак, купињак

Приметио сам такође двоструку суфиксацију у извесном броју примера. Овде се показало да један творбени тип има изузетно велику продуктивност (чак 16 примера), а везује се за лексеме које означавају дрво као гориво и грађу:

-ав + *-ица*: пузавица
-ар + *-ица*: шумарица
-ов + *-ача*: дреновача
-ов + *-ина* / *-ев* + *-ина*: багреновина, брезовина, брестовина, буковина, врбовина, глоговина, грабовина, дреновина, кленовина, липовина, оровина, растовина, рујевина, свибовина/сибовина, тополовина, церовина

Префиксални начин творбе

У оквиру овога модела налазим само један пример:

па-: павит

Префиксално-суфиксални начин творбе

Овај творбени тип обухвата свега две лексеме:

о- / *-уш(а)*: оскоруш/оскоруша
па- / *-ов* + *-ина*: павитовина

Композиција

У оквиру овога начина творбе, иначе ретког у српскоме језику, јављају се два подтипа с три примера укупно:

Сложеница постала срастањем: зимзелен, цицамаца
Сложеница са спојним вокалом: смрдолипа

Синтагматизација

Резултат оваквога типа творбе јесу тзв. сложене лексеме. По начину творбе, овај модел изузетно је продуктиван. Приметио сам два подтипа: један чине сложене лексеме по обрасцу *придев* + *именица*, где се јавља укупно 55 примера, а за други — *именица* + *именица* — бележим свега један пример:

придев + именица: багремова шума, бела врба, дивља вишња, жута врба, кошарачка врба, црни глог, глогово дрво, дивља вишња, жутилова трава, кереће дрво, кисело дрво, ораово дрво, орлови нокти, пасје грожђе, плави раст, церово дрво итд.

именица + именица: трешња дивљака

IV. ЗАКЉУЧАК

Иако је простих лексема много више, удео сложених лексема није занемарив. На овај начин реализују се махом семеме које означавају ‘место обрасло појединoм врстом’ или ‘дрво као гориво или грађу’, на пример, *багремово дрво*, *грабово дрво*, *липова шума*, *растова шума* итд. Сложене лексеме такође се употребљавају када треба направити опозицију према некој особини врсте, на пример према боји плода, листа или коре (*бела топола* : *црна топола*, *бели дуд* : *црни дуд*, или само *бела лоза*, рецимо). У једном случају сложени је назив мотивисан употребом у привреди. Од једне врсте врбе (*Salix viminalis*), тј. од њених грана, праве се кошарице, те се тако ова врста врбе назива *кошарачком врбом*. Мало је правих сложених лексема који се не могу расложити на придев и именицу који би имали своје самостално и логично значење. Такви су називи *жутилова трава*, *кереће дрво*, *орлови нокти*, *пасје грожђе*.

Већина простих лексема нема провидну мотивацију. Ово се углавном односи на називе биљака, док су, на пример, лексеме које означавају ‘место обрасло појединoм врстом’ или пак ‘дрво као огрев или грађу’ непосредно мотивисане дендронимом. Такве су, рецимо, лексеме *багремар*, *брезовина*, *врбњак*, *глоговина*, *дреновина*, *дудик* итд. За мањи део назива биљака ипак се може утврдити мотивациона база. У појединим случајевима фитоним је послужио као мотивациона база за лексеме које означавају те исте врсте. Тако су, на пример, *гуњак* и *гуњац* мотивисани лексемом *гуња* (у питању је врста *Cydonia oblonga*), *жестика* и *жешља* лексемом *жеста* (*Acer tataricum*), *павитовина* лексемом *павит* (*Clematis vitalba*), *трњина* лексемом *трн* (*Prunus spinosa*) итд. Неке лексеме мотивисане су називом сасвим друге врсте — *багремац* и *грабић* (багремац нема везе с багремом, док грабић, такође, није у сродству с грабом). За две лексеме као основа номинализације послужила је ономатопеја — *клокочика* и *курика*. Место где расте појединa врста такође може послужити за мотивацију назива. *Калина*, рецимо, расте на блатњавом терену, јасен *међаш* или брест *међаш* расту на међи између двеју њива, воћке *дивљаке* расту у дивљини. За називе *зимзелен*, *пузавица*, *пуцалина* или *трепетљика* може се рећи да су мотивисане неким карактеристикама датих врста. Изглед биљке такође може утицати на узроке именовања — тако назив *трн* упућује на то да је ова биљка трновита итд. Код појединих назива нејасан је мотив номинације. Такви су, на пример, дендроними *заповет*, *рашељка/решељка*, *рогач* итд. Називи плодова појединих врста имају врло прозирну мотивацију. Те су лексеме, наиме, мотивисане називом биљке на којој расту — *глогиња*, *дрењина*, *дудика*, *трњина* и сл.

Што се порекла прикупљене грађе тиче, може се констатовати следеће. С обзиром на то да је човек одувек живео у биљном окружењу, лако је закључити да овај лексички слој задире у дубоку старину. То се, наравно, показало и на корпусу дендронима с простора Фрушке горе. Велика већина лексема, наиме, своје порекло води још из прасловенског периода, а неке су и старије. Остале лексеме — веома мали број — страног су порекла. Очекивано је било да се у грађи појави и покоји турцизам. Овом лексичком слоју припадају лексеме *дуд*, *јерго̄ван/јорго̄ван*, *кестен*, *ца̏нарика* и *цеверав*. Има неколико речи које можемо сврстати у латински лексички остатак — *го̄ња*, *мурго̄а*, *ружа*, *трешња*, *цер*. Лексема *ринго̄лов* потиче из француског језика, док се једна пак везује за мађарски утицај — *вења*.[42] Појединим лексемама нисам, нажалост, могао утрдити етимологију или је њихово порекло прилично нејасно. За *баго̄рем* и *бршљан* Скок каже да им се не зна порекло, док *зановет*, рецимо, може припадати домаћем лексичком корпусу или пак латинском утицају, док је за лексему *рашељка*, односно *решељка*, очигледно да је домаћег порекла, само је нејасно од чега потиче (можда од *расти* или пак од *рашље*).

Грађа која је проучавана у овом раду не показује велику лексичку разуђеност. За све испитиване пунктове карактеристична је прилична уједначеност назива. Ово је логично с обзиром на то да је у питању лексика (називи дрвећа) која у језику не посеже за синонимијом, за разлику од корова, рецимо, код којих се на веома малом ареалу може појавити велики број синонима. Код појединих примера јавља се другачији фонетски или гласовни лик једне исте лексеме. Тако имамо, с једне стране, *баго̄рем/баго̄рен*, *баго̄ремац/баго̄ренац*, *жбун/цбун*, *јерго̄ван/јорго̄ван*, *јова/јоха*, *лешник/лешњик*, *ора/орај/орас*, *рашељка/решељка*, *свибовина/сибовина*, а с друге, *и́ва/ѝва*, *ѐрлови нѐкти/о́рлови нѐкти*, или и фонетски и акценатски другачији ликови — *ца̀нарика/ценàрика*. У једном случају јавља се промена рода (уз другачији акценатски лик) — *ѐскоро̄ш* према *ѐскоруша*, односно *оскѐруша*.

Због мале синонимичности дендронима није било могуће картографирати више семема. Тако се у делу с лингвистичким картама налазе свега две карте из којих је врло тешко изводити било какве закључке у вези с распростирањем датих лексема, за шта би било потребно спровести истраживање ширих размера које би обухватило више села како с једне стране обода Фрушке горе тако и с друге.

Када се проучава лексика, треба представити и творбену анализу. На основу овога показало се да је синтагматизација изузетно продуктиван творбени модел, по обрасцу типа *придев + именица*. Што се деривације тиче, најпродуктивнији је тип с двоструком суфиксацијом, где се у оквиру модела *-ов + -ина / -ев + -ина* јавља укупно 16 примера. Од осталих афикса вреди поменути следеће суфиксе: *-ик / -јик* (7 примера), *-ика* (5) и *-јак* (5).

---

[42] Занимљиво је да се у српском језику за ову биљку (*Juniperus communis*) јављају две лексеме домаћег порекла — *клека* и *смрека* — али је у Војводини, тј. у Срему изгледа (нејасно је зашто) превладао хунгаризам *вења*.

V. РЕЧНИК

Б

ба́гра ж ‘багремов цвет’ (4).

***багрем / багрен** м ‘*Robinia pseudoacacia*’; *ба̀гр̄ем*. — Тȍ је ба̀грем. Ô н је дȍста кȍристан. Пра̏вили смо кȍље за ви̏ноград од њѐга, стȕбове за ви̏ногра̄д. За лȍжē ње је на̂јбȍљи. 3 (2 4 5); *ба̀гр̄ен* (1 4).

багрѐма̄р -а́ра м ‘багремова шума’ (4); ➞ *ба̄гремова шума*, *ба̄грењак*.

***багремац** -мца / **багренац** -нца м ‘*Amorpha fruticosa*’; *ба̄гре́мац* (4); *ба̄гре́нац* (1 4).

ба̀гремов -а -о ‘који припада багрему, који потиче од багрема’; ~ *дрво* ⇨ *дрво*; ~ *шума* ⇨ *шума*.

ба̀греновина ж ‘багремово дрво (као гориво и грађа)’ (4); ➞ *ба̄гремово дрво*.

багрѐња̄к -а́ка м ⇨ *ба̄гремар*. — Кад нѐко ка̂же: „Дȉ ћете сѐћи дрва?” Па ȉмамо мȉ на̀ш багрѐња̄к. 3 (1 4 5).

бѐо бе́ла бе́ло ⊖; ~ *врба* ⇨ *врба*; ~ *липа* ⇨ *липа*; ~ *лоза* ⇨ *лоза*; ~ *то̄пола* ⇨ *то̄пола*; ~ *гра̄б* ⇨ *гра̄б*; ~ *дуд* ⇨ *дуд*; ~ *јавор* ⇨ *јавор*; ~ *јасен* ⇨ *јасен 2*; ~ *раст̄* ⇨ *раст̄*.

***бреза** ж ‘*Betula pendula*’; *бре́за*. — Ȉма тȕ за̀ кућом бре́за. 3 (2 4); *брѐза* (5).

брѐзовина ж ‘брезово дрво’ (4).

брѐкиња ж ‘*Sorbus torminalis*’ (2).

бре̂ст м ‘*Ulmus glabra*’. — Бȕде тȕ покȍји и бре̂ст. 3 (2 4); ~ бре́ста (1).

брѐстов -а -о ‘који припада бресту, који потиче од бреста’; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

брѐстовина ж ‘брестово дрво’. — Бре̂ста ȉма и ȕ шуми. Брѐстово дрȉво — за лȍжēње. Пра̏вило се од њѐга нѐшто ка̀дгод док су би́ли кȍла̄ри и тȍ — брѐстовину су кори́стили за ру́де. Тȍ је тврдо, жȉлаво дрȉво. 3 (4); ➞ *брест̄ово дрво*.

бр̏шљан м ‘*Hedera helix*’. — Бр̏шљан — што се за сва̀тове плѐте ве́нац преко ка̀пије. Ра́сте нȕз дрво висȍко гȍре. Свѐ се за̀лēпи за дрȉво и ра́сте колко гȍд је дрȉво. Ра́сте и по пȍду дȍле, ако нѐма гдѐ да се пѐње гȍре, ȍндак се уплѐте и пȍстави се дȍле. 3 (1 2 4); ➞ *пузавица*.

бȕква ж ‘*Fagus silvatica*’. — Мȉ ложи́мо бȕкву. Ѐво бȕковина. За ȍгрев је ја̂ко дȍбро са̀мо кад је сȉрово, кад је су́во, ја̂ко изгȍре. Спа̀да под тврдо дрȉво, али ја̂ко бр̂зо изгȍре, ни́је кȍ ра̀стовина и кȍ гра̀бовина. 3 (2 4).

бȕквȉћ -и́ћа м ‘младица на пању букве’ (2).

бȕков -а -о ‘који припада букви, који потиче од букве’; ~ *шума* ⇨ *шума*.

бȕковина ж ‘буково дрво’. ← *буква* (3 4).

В

ве́ња ж ‘*Juniperus communis*’. — Ве́ња — тô ѝма по па̀шњāцима већѝнōм, а ѝма и у шу̏ми међу др̏вима. Ò на онàко вѝше ра́сте окру́гло и нѐ буде вѐлика. Четѝнāр ве́ња. Тò нѐко је кàдгод ту̂, ò ду па се́ку, мѐ̏ћу у пу̏шницу да дòбије мêсо мѝрāс. 3 (2); ~ *ве́ње̄* (1).

вѝ̏ће с ⇨ *ракита*. — Поред обале расте, као коров, касније од тога поједина стабла врбе израсту. 4.

вѝшња ж ‘*Prunus fruticosa*’; *дѝвља вѝшња* ‘исто’ (2 4 5); *ò балска вѝшња* ‘исто’ (2).

вѝшњев -а -о ‘који припада вишњи, који потиче од букве’; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

вр̏ба ж **а.** ‘општи назив за род *Salix*’ (1 2 3 4 5); **б.** ‘*Salix alba*’. — Мѝ̏ ѝмамо òне вр̏бе òбичне. Òне ра́сту по лѝвадāма, по мòчварāма. За Лà̏зареву су̀боту мѝ̏ кâжемо Врби́ца, ѐ ò нда насе́чемо вр̏бе у бока́лу. 3 (4); Гјд *вр̏бе̄* (1); *бѐла вр̏ба* ‘исто’ (2 5); *жу̂та вр̏ба* ‘исто’ (1); **в.** ‘*Salix viminalis*’; *кòшарачка вр̏ба* (4).

вр̀бāк -а́ка м ‘место обрасло врбама’ (4).

вр̀бара ж ‘веће место обрасло врбама’ (5).

вр̀бњāк -а́ка м ‘мање место обрасло врбама’ (5).

вр̏бов -а -о ‘који припада врби, који потиче од врбе’; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

вр̀бовина ж ‘врбово дрво’ (5); ➞ *врбово дрво*.

Г

глòг глòга м **а.** ‘општи назив за род *Crataegus*’ (1 2 3 4); **б.** ‘*Crataegus nigra*’ (1 2 4); *цр̏ни* ~ ‘исто’ (4); **в.** ‘*Crataegus monogyna*’. — Њѐга нѐма тòлко ỳ шумама, òн ѝсто òће тàко по бай́рима, по кр̀шевима да ра́сте — глòг — ѝсто тврдо др̀во, али гà̏дно, бòде, бòдљикаво. И ôн ѝма цр̀вен плôд — глòгиња. Глòг — сàмо нѐ буде ста́бло да је, нег ѝсто тàко ра́сте кàо вѝше у жбу́ну, а бу̀де и дѐбо, тврдо др̀во за лòжēње, и òће да гòре и сѝрово кàо су́во — сàмо пу̀ца кад мѐтеш ỳ ватру. Мѝ̏ кâжемо — је л тò вѐровāње јел штà̏ је — кад рòди глòг јâко, каже бѝ̏ће рòдна гòдина, свѐ ће рòдити. 3 (4).

глòгиња ж ‘глогов плод’. — Глòгиња се зòве плôд. И тô је као дòбро, нѐшто лекòвито, ỳзимају га за чà̏ј. Јâко сѝтне бо́бице, па ѝма го́ре ма́лко онàко цр̏но нѐшто. 3; мн *глòгиње* (4).

глòгов -а -о ‘који припада глогу, који је од глога’; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

глòговина ж ‘глогово дрво’ (1 4); ➞ *глогово дрво*.

грà̏б грàба м ‘*Carpinus betulus*’. — Грàба ѝма, рàстовине, бу̀ковине, цѐровине. 3 (1 4 5); *бели граб* ‘исто’ (2).

грàбѝ̏ћ -и́ћа ‘*Carpinus orientalis*’ (2).

грàбов -а -о ‘који припада грабу, који потиче од граба’; ← *грабовина*; ~ *дрво* ⇨ *дрво*; ~ *шума* ⇨ *шума*.

грàбовина ж ‘грабово дрво’. — Грàбовина — па др̀во грàбово, за лòжēње, тò је дòбро др̀во и дòбро за лòжēње. 3 (4 5).

***гу̏ња** ж **1.** ‘*Cydonia oblonga*’. — Ми̏ ка̂жемо гу̏ња. Ја̂ко ле̂по мирѝши, ја̂ко је ле̂п со̀к од њѐга, сла̀тко, ко̀мпо̄т. 3 (1 4 5); **2.** ‘плод дуње’ (1 3 4 5).

***гу́њак** гу́њка м ⇨ *гӯњац* (1 5).

***гу́њац** гу́њца м ‘*Cydonia oblonga*’. — Ти̏ се зо̀ву гу́њци, ду̀гачки, што бу̏де окру́го, па ова̀ко ви̏сок, ду̀гуљаст. А гу̏ње бу̏ду окру́гле, ко̀ ја̀бука. И гу̏ње су бо̀ље, же̏нске, те̂ гу̏ње ка̂жемо, за ко̀мпо̄т, ни́су у̀нӯтра жи̏лаве. А гу́њци о̀ће о̀бично да бу̏ду жи̏лави и да бу̏ду у̀нӯтра она̀ко бра̀он. Гу́њац је му̏шки. 3 (4); ➞ *гӯњак*.

Д

ди̏вљака ж ‘некултивисана воћка (јабука, крушка, вишња /*Prunus fruticosa*/, трешња) која расте у шуми’. — За сва̀ку [воћку] ка̂жемо ди̏вљака, ко̀ја не̂ма, јел о̀на у̀ шуми не̂ма ро̀да, са̀мо ви̏диш да је ви̏шњево дрво̀. И ако бу̏де [вишње] у шу̏ми, то̂ је ди̏вље дрво̀, не̂ма ро̀да — ка̂жемо ди̏вљака. 3.

ди̏вљи -а -е ‘некултивисан (о дрвету или жбуну)’; ~ *вишња* ⇨ *вишња*; ~ *јабука* ⇨ *јабука*; ~ *крушка* ⇨ *крушка*; ~ *лоза* ⇨ *лоза*; ~ *ружа* ⇨ *ружа*; ~ *трешња* ⇨ *трешња*; ~ *дуд* ⇨ *дуд*; ~ *кестен* ⇨ *кестен*; ~ *лешник* ⇨ *лешник*.

дрво̀ -ета с ⊖; *ба̀гремово* ~ ⇨ *ба̄греновина*. — Дрво̀ се зо̀ве ба̀грем — ба̀гремово дрво̀. И њѐга и̏ма двѐ вр́сте: и̏ма бѐли ба̀грем који и̏ма ви̏ше белѝне, та̂[ј] је мѐкши, као ста́бло, ви̏ше је белѝна; а и̏ма о̀на̄ј жу̂ти, то̂ жу́то је ка̀о тврђе, то̂ је бо̀ље. 3 (5); *брѐстово* ~ ⇨ *бре̏стовина* (1 3); *вѝшњево* ~ ‘вишњевина’. — За сва̀ку [воћку] ка̂жемо ди̏вљака, ко̀ја не̂ма, јел о̀на у̀ шуми не̂ма ро̀да, са̀мо ви̏диш да је ви̏шњево дрво̀. 3 (4 5); *вр̀бово* ~ ‘врбовина’ (5); *гло̀гово* ~ ⇨ *гло̄говина*. — Ка̂жемо гло̀гово дрво̀, и то̂ је тврдо дрво̀, ја̂ко ле̂по го̀ре и си̏рово. 3; *гра̀бово* ~ ⇨ *гра̄бовина* (1 3); *ду̀дово* ~ ‘дудовина’. — Ду̀дово дрво̀ — мо̀ж га ло̀жити кад оце́чеш, кад ви̏ше нѐ треба. 3 (4); *ја̀ворово* ~ ‘јаворовина’ (3 4 5); *ја̀сеново* ~ ‘јасеновина’ (4); **кѝсело* ~ ‘*Ailanthus altissima*’. — Кѝсело дрво̀ — бу̏де [велико] и нара́сте. Ту̏ ко̀д на̄с између ку̂ћа нара́сте. Ми̏ ка̂жемо кѝсело дрво̀. Мѐкано је то̀ ја̂ко. 3 (1 2 4); *клѐново* ~ ⇨ *кленовина* (3); *о̀раово* ~ ⇨ *оровина* (3); *ра̀сто̄во* ~ ⇨ *раст̄овина* (1 3); *трѐшњево* ~ ‘трешњевина (као грађа или гориво)’ (4); *цѐрово* ~ ⇨ *церовина*. — Цѐр — то̂ је ско̀ро и̏сто, и̏сто тврдо дрво̀ и та̀ки ли̏ст и̏ма, са̀мо не̂ма пло̀да. Цѐрово дрво̀, цѐровина. 3 (1 2)

дрѐн дрѐна м ‘*Cornus mas*’. — Ко̂ље о[д] дрѐна. 2 (1 3 4).

дрѐновача ж ‘дренов штап за поштапање’ (4).

дрѐновина ж ‘дреново дрво’. — Ми̏ ка̂жемо дрѐновина. То̀ је тврдо дрво̀ ја̂ко. О̀[д] тог се пра̀ве држа̀љице за чѐкиће. То̀ не ра́сте ка̀о дрво̀, то̀ ви̏ше ка̀о грм, и о̀нда нѐ буде ја̂ко дѐбело. 3 (2 4).

дрѐњина ж ‘плод дрена’ (4).

***ду̏д** ду̀да м ‘*Morus*’; *бѐли* ~ ‘*Morus alba*’ (1 2 3 4 5); *ди̏вљи* ~ ⇨ *мурга*. — И̏мамо ми̏ ду̏д у ба̂шти. И̏ма бѐли ду̏д, а и̏ма му́рга. Му́рга бу̏де

љу̏бичаст. А ѝма нѐки си̏тан, то̂ су ди̏вљи. Ти̂ ди̏вљи, то̀ бу̏де — и по̀ шуми, и по баи́рима, по а̀та̄ру, ди̏ год о̀ћеш, то̀г ди̏вљог ду̏да. 3; *цр̂ни* ~ '*Morus nigra*' (1 4 5).

ду̏дӣк -и́ка м 'дудова шума (вештачки направљена)' (4).

ду̏диња ж 'плод дуда' (2 4).

ду̏дов -а -о 'који припада дуду, који потиче од дуда'; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

Ж

жбун / ц̧бун м 'ниско, густо израсло шибље чији надземни изданци (гране) опстају током зиме'; *жбу̂н*. — Чи̏тав жбу̂н између на̂с ту̂, па ка̂жем: „Ла̂зо, ни̏ко нѐ кр̄чи!" 3 (4); *ц̧бу̂н* (1).

же́ста -е̄ ж ⇨ *жешља* (1).

жѐстика ж ⇨ *жешља* (2).

жѐшља ж '*Acer tataricum*' (4); ➔ *жеста*, *жестика*.

жи̂р м 'плод храста'. — То̀ кад бу̏де кру́пно, то̀ о̀нда по̀пола пу̏кне, та̂ј њѐгов пло̂д, кад у̏зре, по̀пола пу̏кне, и у сре́ди о̀стане она̀ко гла̀тко а о̀коло љу̏ска бу̏де на̀ две стра̂не. То̀ је жи̂р. 3.

жу̂т жу́та жу́то ⊖; ~ *врба* ⇨ *врба*.

жу̏тилова тра́ва ж '*Genista sp.*' (4).

З

за̀новет -и ж '*Lembotropis nigricans*' (4).

зи̏мзелен м '*Vinca minor*' (4).

зо́ва ж '*Sambucus nigra*'. — То̀ је зо́ва. Нѐко ка̂же а́пта, нѐко зо́ва. Ми̏ ка̂жемо зо́ва. Бе̏ру за со̀к. Ја̀ нѐ волем, нѐ волем у̏кус и та̂ј ми̏рис. То̀ кад у̏зре, то̂ ви̏диш са̀м ди га̀мижу по баи́рима и бе̏ру. 3 (2 4); Гјд *зо́ве̄* (1).

И

ива ж '*Salix caprea*'; *и́ва* (4); *и̏ва* (1 2).

Ј

***ја̀блан** м '*Populus nigra cv. italica*'; *ја̀блан* (2 4); *ја̀бла̄н*. — Не̂ма. Би́ло је у сѐлу. Би̏о је и до́ле јѐда̄н јел два̂ — ја̀бла̄н. О̀н ра́сте ви̏сок, у̏зано, па ви̏сок, ја̂ко ви̏сок ра́сте. Нѐ знам да̀ л ѝма у шу̏ми ја̀бла̄на. То̀ ѝсто сли̏чно др̀во мѐкано топо̀ли. 3.

ја̀бука ж 'врста воћке из породице ружа с много подврста'; *ди̏вља* ~ '*Malus silvestris*'. — Па ѝма, Ја̂цо, и ја̀буке те̂ ди̏вље. 3 (1 2 4).

ја̀вор м **1.** '*Acer pseudoplatanus*'. — Ја̀вор — па ѝ тог ѝма у̀ шуми. То̀ је мѐкано др̀во, ја̂ко ла̀ко др̀во. О̀[д] тог се пра̀ве о̀ва ко̀сӣшта за ко̀се.

Знâм да је бе́ло др̏во. 3 (4 5); *бе̑ли* ~ ‘исто’ (2); **2.** ‘*Acer platanoides*, млеч’ (2 4).

ја̀воров -а -о ‘који је од јавора’; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

јагње́да ж ‘*Populus nigra*, која расте само уз воду’. — Личи на јагњећу кожу, има шаре на дасци; само уз воду [расте], три до пет метара од воде. 4.

ја̀годњāк м ⇨ *купина* (3).

јасен м **1.** ‘општи назив за род *Fraxinus*’; *ја̀сēн* (3); *ја̀сен* (1 2 4); **2.** ‘*Fraxinus ornus*’; *ја̀сēн*. — Ја̀сēна ѝма двê вр́сте. Ѝма бе̑ли ја̀сēн и о̀бичан. Бе̑ли ја̀сēн, ôн је ѝсто за мâјстора нѐкад бѝо, од њѐгā су пра̀вили ло́тре. Ѝма бе̑ли ја̀сēн и о̀бичан ја̀сēн. Ствâрно је бѐљи. Кат скѝнеш ко̀ру, бѐљи је. 3; *ја̀сен* (1 2 4); **3.** ‘*Fraxinus excelsior*’; *бе̑ли ја̀сēн* (3); *бе̑ли ја̀сен* (4); *ја̀сен* ‘исто’ (1); **4.** ‘*Fraxinus angustifolia*’ *пōљски ја̀сен* (2).

јасѐнāк -и́ка м ‘јасенова шума’ (4); ➞ *јасење*.

ја̀сенов -а -о ‘који је од јасена’; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

ја̀сēње с зб ⇨ *јасеник* (4).

ја̀сика ж ‘*Populus tremula*’. — У пролеће га [дрво] зову јасика због цвета, када има цвет. 4 (2); ➞ *трēпетљика*.

***јергован / јоргован** -а́на м ‘*Syringa vulgaris*’; *јерг̄о̀вāн* (1); *јорг̄о̀вāн*. — Јѐсте јоргòвāн. Са̀д за́виси са̀мо да̀ л је бе̑ли. Бе̑ли о̀ће да бу̏де ду̏пли — ду̏пли цвêт. Ѝмам јоргова́на пу̏ну бâшту. А ѝмамо пла̑ви. 3 (2 4 5).

јова / јоха ж ‘*Alnus glutinosa*’; *јо́ва* (2 4); *јо́ха јо́хē* (1).

К

ка̀лина ж ‘*Ligustrum vulgare*’. — Зна̀ш шта̀ је, Вêро, ка̀лина? О̀но кад се ко̀тарице плѐле, па о̀но што се нуз др̏жак оплѐте — то̀ се от ка̀лине насе́че, о̀но жу́то. То̀ се са̀мо скѝне ко̀ра и ту̏ се плѐте. То̀ су ка̀дгод љу̑ди зна̀ли да плѐту ко̀тарице за грô̑жђе, о̀нда око др̏шке, дѝ бу̏де др̏шка — о̀нда тѐ ка̀лине, скѝне се са̀мо ко̀ра, па с о̀тӣм исплѐту око др̏шке да др̏жи др̏шку. 3 (4).

керѐће др̏во с ‘*Rhamnus catharticus*’ (4).

***кѐстен** м само у *ду̀вљи* ~ ‘*Aesculus hippocastanum*’. — Ѝма, са̀мо ка̑жемо ди̏вљи кѐстен, бу̏де сѝтно. 3 (1 2).

кѝсео кѝсела кѝсело ⊜; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

кѝтњак м ⇨ *расӣ а* (2).

клѐн клѐна м ‘*Acer campestre*’. — Клѐн, клѐново др̏во ѝсто ѝма, ѝсто не ра́сте ја̑ко вѐлико, него она̀ко. Ла̀ко је др̏во. За држа̀љице којека̀кве. Ја̀ мѝслим да не ра́сте као др̏во. 3 (1 2 4).

клѐнов -а -о ‘који припада клену, који потиче од клена’; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

клѐновина ж ‘кленово дрво’ (2 4); ➞ *кленово дрво*.

клоко̀чика ж ‘*Staphylea pinnata*’ (4).

ко̀шарачки -а -о ‘који се односи на особе које плету кошаре’; ~ *врба* ⇨ *врба*.

крȳшка ж ‘*Pirus*’; *дȉвља* ~ ‘*Pirus piraster*’. — Ако ȉма ȳ шуми крȳшка, ȍн[да] ка̂жемо дȉвља крȳшка, ал ȍна ȉма ма̀ло рȍда. 3 (1 2 4).

кȕпина ж ‘*Rubus caesius*’ (1 2 4); ➞ *јагодњак*.

кȕпињак м ‘место где расту купине’ (4).

кȕрика ж ‘*Evonymus europaeus*’ (4).

Л

ле́ска ж ‘*Corylus avellana*’ (2 4); Гјд *-ē* (1); ➞ *дивљи лешник*.

лѐсковина ж **а.** ‘лесково дрво’ (4); **б.** ‘лесково жбуње’ (1).

лешник / лешњик м **1.** ‘плод леске’; *лѐшник* (2 4); *лѐшнӣк* (3); *лѐшњӣк* (1); **2.** ⇨ *леска*; *дȉвљи лѐшнӣк*. — Бӣљку — лѐшнӣк. Ȉмамо и мӣ ба̀ш јѐдно др̏во та̀мо у вȉнограду, у бай́ру — лѐшнӣк. Лѐшнӣк је пло̑д. Ȉма и ȳ шуми. Са̀мо је на̀ш пȉтоми лѐшнӣк, а по бре́гу ȉма сȉтнији. Ма́лко су крȕпнији од нȍкта па̑лца. Мȉ ка̂жемо дȉвљи лѐшнӣк. 3.

лȉпа ж **1.** ‘*Tilia tomentosa*’. — Зна́мо за ȍву лȉпу што у прȍлеће цвѐта и што бѐрēмо за ча̀ј. Ȉма и ȳ шуми лȉпе. Ȍна бȕде жу́та, цвѐт бȕде жȳт. Лȉст дȍле је бѐо, а гȍре зѐлен, а цвѐт је жȳт. Мȉ зна́мо са̀мо за̀ ту лȉпу. 3 (1 4); *бѐла* ~ (2); **2.** ‘*Tilia cordata*’ *цр̏на* ~ (2).

лȉпӣк -и́ка м ‘млада липа’ (2).

лȉпов -а -о ‘који припада липи, који потиче од липе’; ~ *шума* ⇨ *шума*.

лȉповина ж ‘липово дрво’ (4).

лȍза ж **1.** *дȉвља* ~ ‘*Vitis silvestris*’ (4); ➞ *лозник*; **2.** *бѐла* ~ ⇨ *ӣавиӣ* (2).

лȍзнӣк -и́ка м ⇨ *дивља лоза*. — Вȉдим да је нѐки лȍзнӣк. Бе́ла лȍза бȕде, са̀мо се скȉне љȕска, ȍнда с ȍтōм лȍзōм се плѐту кȍтарице. Тô др̏во зове́мо лȍзнӣк, тȍ нѐ мош слȍмити. Мȍш уви́јати и плѐсти, шта гȍд ȍћеш, нѐ може да се слȍми. Ра́сте та̀ко кроз ȍбале, на̀ дрво се пѐње. Мо̑ра да се пѐње нѐгди и по зѐмљи се прȕжа. 3.

М

ма̀уна ж ‘љуска којом је увијено семе багрема’ (2).

меду́нац -нца м ‘*Quercus pubescens*’ (4).

мѐђāш -а́ша м ‘јасен или брест који расте на међи између њива’ (2).

***му́рга** м ‘*Morus rubra*’ (3 4 5); Гјд *-ē* (1); ➞ *дивљи дуд*, *мурга̄н*, *мурга̄ш*; ← *дуд*.

***мȕргāн** -а́на м ⇨ *мурга̄* (2).

***мȕргāш** -а́ша м ⇨ *мурга̄* (5).

О

ȍбалски -а -о ‘(о дрвету) који расте уз њиву’; *обалска вишња* ⇨ *дивља вишња*.

***ора / орај / орас** ‘*Juglans regia*’; *ȍра*. — Мȉ ка̂жемо као др̏во ȍра, ȍво је ȍра. 3 (4); *ȍрај* (1 5); *ȍрас* (2).

ȍраов -а -о ‘који припада ораху, који потиче од ораха’; *ораово дрво* ⇨ *дрво*.

орлови нокти м ‘*Lonicera caprifolium*’; *ȍрлови нȍкти* (2); *ȏрлови нȍкти* (4).

ȍровина м ‘ораховина’ (4); ➞ *ораово дрво*.

***оскоруш / оскоруша** м ‘*Sorbus domestica*’; *ȍскорȳш*. — Ȍскорȳш — тȍ је ка̏о кр̏ушка, са̀мо бȳде сȉтно, и тȍ са̏д ȳ јесē н ка̏сно стȉгне, а нѐ мош ни јѐсти, бȳде ȍпоро она̀ко. Ȍндак пȍсле ка[д] тȍ на̀береш, па кад угњи́ли, ȍнда преко зи́ме са̀мо мȍш јѐсти. — Мȉ ка̂жемо за̀ ту дȉвљу кр̏ушку ȍскорȳш, што рȍди ȳ шуми или нѐгди у баи́ру, у а̏тāру. Ȉ тō мȍже да се јѐде, ал тȏ се ȳ јесен ȍбере ка̏сно, па ȍнда кад угњи́ли она̀ко, пȍстане мѐкано, гњи́ло, ȍнда тȍ ȉсто бȳде ле́по за̀ јело. 3; *ȍскоруша* (1 2); *оскȍруша* (4).

П

па̏вит ж ‘*Clematis vitalba*’ (4); ➞ *бела лоза*, *пāвит*.

па̏витовина ж ⇨ *пāвит* (4).

па̀сје грȏжђе с ‘*Lonicera xylosteum*’ (2).

пла̂ви пла́ва пла́во ⊜; ~ *раст* ⇨ *раст*.

плȕтāш -а́ша ‘?’ (4).

пȍљски -а -о ⊜; ~ *јасен* ⇨ *јасен*.

пȕзавица ж ⇨ *брдљан* (4).

пуцали́на ж ‘*Colutea arborescens*’ (4).

Р

ра̀кита ж ‘*Salix purpurea*’. — Ра̀кита не ра́сте висȍко (4); ➞ *виће*.

ра̂ст м **а.** ‘*Quercus petraea*’. — Цѐр или ра̂ст. Ȍнȉ су слȉчни. Мȉ за ба̏дњāк тȍ се́чемо. Ȍво је ра̂ст, ȉма ȍно, жȉр што ȍтпада, дȍле тȍ пȍ шуми ȉма. Ка̀дгод пу́штали се свȉњи на ра̂ст по ȍвȉм шȕмāма. Ȍвō је ра̂ст. 3 (2 4); *цр̂ни* ~ ‘исто’ (1); ➞ *китњак*; **б.** *бēли* ~ ‘*Quercus robur*, лужњак’ (1 4); *пла̂ви* ~ ‘?’ (1).

ра̀стов -а -о ‘који припада храсту, који потиче од храста’; ~ *шȕма* ⇨ *шума*; ~ *др̏во* ⇨ *дрво*; ← *растовина*.

ра̀стовина ж ‘храстово дрво’. — Ра̀стово др̏во или ра̀стовина. Твр́до је др̏во, за лȍжēње. 3 (2 4); ➞ *растово дрво*.

рашељка / решељка ж ‘*Prunus mahaleb*’; *ра̀шēлька* (4); *рѐшēлька* (4).

рȉнглōв -о́ва м ‘*Prunus cerasifera*’. — Рȉнглōв — тȍ је јѐдна вр́ста шљȉве. 3 (1 4); ➞ *ц̑анарика*.

***рȍгāч** -а́ча м ‘*Gleditschia triacantos*’ (4).

ру́жа ж ‘*Rosa*’; *дивља* ~ ‘*Rosa canina*, која има цвет’. — Ру́жа, тȍ је ȍна дȉвља. Мȉ ка̂жемо дȉвља ру́жа. 3 (2 4); Гјд *-ē* (1).

рȕј м ⇨ *рујевина 1* (2).

ру̀јевина ж **1.** ‘*Cotinus coggygria*’. — Ру̀јевина — и то̀ бу̀де на пи́јаци да про̀да̄ју. Ѝма ѝ то̄г у За́кића до̀лу у шу̀ми. Бе́ло бу̀де она̀ко, си́во, гра̀ор — та̀ј цве̂т. 3 (4); ➞ *руј*; **2.** ‘рујево жбуње’ (2).

С

свѝб свѝба м ⇨ *свибовина* (4).

свибовина / сибовина ж **1.** ‘*Cornus sanguinea*’; *свѝбовина* (1); *сѝбовина* (2); **2.** ‘свибово дрво’; *свѝбовина* (4).

смрдо̀липа ж ‘*Tilia platyphyllos*’ (1).

срѐмза ж ‘*Prunus padus*’ (4).

Т

топо̀ла ж ‘*Populus alba* и *Populus nigra*’. — Ко̀д на̄с ѝма са̀м ту̀ до̀ле топо̀ле. Ѝма њѝ вѝше вр̏ста. Топо̀ле нѐ верујем да ѝма у̀ шуми, јел о̀на во̀ле у ра̀вничарским, у̀з воду. О̀ва о́вде ко̀д на̄с зна̂м да цвѐта бе́ло и о̀нда кат по̀чне да о̀пада, то̀ лѐти крос цѐо Бу̀ковац. Зна̂м да је др̀во мѐкано. 3 (1); **а.** *бе̂ла* ~ ‘*Populus alba*’ (2 4); **б.** ‘*Populus nigra*’ (4).

топо̀лӣк -и́ка ж ‘место обрасло тополама’ (2).

топо̀ловина ж ‘тополово дрво’ (4).

трепѐтљика ж ⇨ *јасика* (4).

трѐшња ж ‘*Prunus avium*’; *дѝвља* ~ (2 4); ~ *дѝвљака* ‘исто’ (1).

трѐшњев -а -о ‘који се односи на трешњу’; ~ *др̀во* ‘трешњевина’ (4).

тр̂н м **а.** ‘назив за трновиту биљку’ (3); ← *тр̄њина 1*; **б.** ⇨ *тр̄њина 1* (2).

тр̀њина ж **1.** ‘*Prunus spinosa*’. — Тр̀њина, то̀ је ѝсто тр̂н. Ра́сте та̀ко, ѝма бо́дљицу, као си̏тнија трѐшња. То̀ о̀нда ѝсто кад до̂ђе јѐсēн, кад је у̀вати мра̀з, за̀метне, мо̀ш јѐсти. У ко̀мовицу тѐ тр̀њине мѐтеш и о̀не о̀нда сто̀је у̀ флаши, ра̀кија из њѝ изву́че, то̂ је за сто̀ма̄к здра̀во. 3 (1 4); **2.** ‘плод врсте *Prunus spinosa*’ (1 2 3 4).

У

у̀дика ж ‘*Viburnum lantana*’ (4).

Ц

цѐр цѐра м ‘*Quercus cerris*’. — Цѐр ѝсто ѝма та̀ко ѝшчичкано ли̂шће ма̀ло. 3 (1 2 4).

цѐрӣк -и́ка ‘млада церова шума’ (1).

цѐров -а -о ‘који припада церу, који потиче од цера’; ~ *шума* ⇨ *шума*; ~ *дрво* ⇨ *дрво*.

цѐровина ж ‘церово дрво’ (3 4); ← *ра̄б*.

цицама́ца ж ‘плод иве’ (2).

цр̑ни -а -о ⊖; ~ *врба* ⇨ *врба*; ~ *липа* ⇨ *липа*; ~ *глог* ⇨ *глог*; ~ *дуд* ⇨ *дуд*; ~ *раст* ⇨ *раст*.

Ц

ц̏анарика / ц̏енарика ж ⇨ *ринглов*; *ц̏а̀нарика* (2); *ц̏ена̀рика* (4).

ц̏ѐверав -а -о ‘(о дрвету које расте поред воде) који има неправилну шару’; ~ *дрво* (4).

Ш

***ши̏мшир** м ‘*Berberis vulgaris*’. — Ши̏мшир — о̀но што и̏ма о̀не о̀граде у̀красне, и̏ма [у шуми]. Зелѐно, и зи̑ми бу̀де зелѐно. Ни̏кад нѐ пада ли̑ст, та̀ко си̏тан ли̑ст и гу́сто, гу́сто. И сва̀ког лѐта ѝстера мла́до, бу̀де ли̑хто зелѐно и тѐра мла́до, мла̀ђиковина, а до̀ле о̀ће о̀нај ко̀ји је ста̑ри по̀сле у̀ лето да се су̑ши и да па̀да. Не ра́сте висо̀ко. 3 (4).

ши́пак ши́пка м ‘*Rosa canina*, која има плод’. — О̀[д] тог ши́пка си̏тног што са̀д др̀жите у ру́ки — то̀ ко̀рн̄стимо. Мо̀гу вам пока́зати и пѐкмез што сам ку̀вала. То̀ на̀берем и о̀сӯшим. Ја̀ нѐ волем кад ја̑ ку̑пим ча̀ј ши́пков, шта̀ ја̑ зна̑м шта̀ ће, бу̀де њѐга и цр̀вљивог. 3 (1 2 4).

шу̏ма ж ⊖. — У̀ шуми га не̑ма. 3 (1 2 4 5); *ба̀гремова* ~ (5); *бу̀кова* ~ (2 3); *гра̀бова* ~ (2); *лѝпова* ~ (4); *лѝпова* ~ (2); *ра̀стова* ~. — Ако је ра̀стова шу̀ма — [кажемо] ра̀стова шу̀ма. 3; *цѐрова* ~ (3 4).

шума̀рица ж ‘шума у власништву појединца’. — Йдѐм у шума̀рицу. 4.

Нови Сад

VI. СПИСАК ПУНКТОВА И ИНФОРМАТОРА

1. Ердѐвик — Јо̀ван Милова́новић, домаћин, рођ. 1910.
2. Вр̀дник — Ми̏лош Оре́шчанин, пензионисани шумар, рођ. 1932.
3. Бу̀ковац — Јо̀ван Ра́нковић, домаћин, рођ. 1930.
   Вѐра Ра́нковић, домаћица, рођ. 1931.
4. Чо̑ртановци — Ѝља Пѐтковић, пензионисани шумарски инжењер, рођ. 1935.
   Жи́ка Па̀шић, шумар, рођ. 1961.
5. Вѐлика Рѐмета — Ђо̑рђе Радоса́вљевић, војни пензионер, рођ. 1922. или 1923.

VII. ЛИТЕРАТУРА

1. Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb, 1986.
2. Весна Н. Берић, *Нека запажања о фитонимима у српскохрватском језику*. — Зборник за филологију и лингвистику, XV/2, 1972, 229—234.
3. *Ботаничка терминологија* (средњошколска терминлологија и номенклатура, књ. II, св. 1), Београд, 1934.
4. Жарко Бошњаковић, *Пастирска терминологија Срема*, Нови Сад, 1985.
5. Бранислава Буторац, *Вегетација фрушкогорског лесног платоа*, Нови Сад, 1992.
6. Nada Vajs, *Zoomorfski elementi u nazivima biljaka*. — Rasprave Zavoda za jezik, knj. 4—5, Zagreb, 1979, 89—104.

7. Nada Vajs, *Fitonimijske bilješke*. — Rasprave Zavoda za jezik, knj. 8—9, Zagreb, 1982—1983, 265—280.

8. Nada Vajs, *Fitonimijske bilješke II*. — Rasprave Zavoda za jezik, knj. 10—11, Zagreb, 1984—1985, 231—243.

9. Вилотије Вукадиновић, *Фитоними у микротопонимији Сокобањске котлине*. Стогодишњица флоре околине Ниша (зборник радова), Ниш, 1985, 207—213.

10. Гордана Вуковић — Жарко Бошњаковић — Љиљана Недељков, *Војвођанска коларска терминологија*, Нови Сад, 1984.

11. Гордана Вуковић, *Зооними и фитоними у фразеологији*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXVII, Нови Сад, 1994, 167—175.

12. Гордана Вуковић, *Из војвођанске фитонимије*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, 22/2, 1994, 339—343.

13. Војин Глигић, *Етимолошки ботанички речник*, Сарајево, 1954.

14. Гордана Драгин, *Терминологија коровске флоре у Шајкашкој*. — Прилози проучавању језика, 20, Нови Сад, 1984, 193—197.

15. Гордана Драгин, *Ратарска и повртарска терминологија Шајкашке*. — Српски дијалектолошки зборник, XXXVI, Београд, 1991, 623—708.

16. *Этимологический словарь славянских языков*, 11 [*konьсь-*kotьna(ja)], Москва, 1984.

17. Milka Ivić, *Slavic Fruit Names and Vegetables Names and Contability*. — International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, Hague, 1982, XXV—XXVI.

18. Милорад Јанковић — Војислав Мишић, *Шумске фитоценозе Фрушке горе*, Београд, 1954.

19. Милорад Јанковић — Војислав Мишић, *Шумска вегетација Фрушке горе*. — Зборник Матице српске за природне науке, 19, Нови Сад, 1960, 26—97.

20. Милорад Јанковић — Војислав Мишић, *Шумска вегетација и фитоценозе Фрушке горе*, Нови Сад, 1980.

21. Бранислав Јовановић — Чедомир Домазет, *Дендротопоними околине Смедерева*. — Гласник Природњачког музеја, серија Б, књ. 33, Београд, 1978, 37—53.

22. Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник* (фототипско издање речника из 1818. године), приредио Павле Ивић, Београд, 1969.

23. Марија Киш, *Дијалектната лексика од областа на растителниот свет*, Скопје, 1996.

24. Gregorio Lazics, Index vegetabilium, Budae, 1833.

25. Elias Landolt, *Ökologishe Ziegerwerte zur Schweizer Flora*, Zürich, 1977.

26. Јордана Марковић, *Јужноморавска повртарска лексика*. Лексиколошка проучавања, књ. 4, Ниш, 1997.

27. Јордана Марковић, Имена воћака и домаћих животиња у ужичком крају.

28. Мојо Медић, *Принос народној терминологији биљака и животиња*. — Летопис Матице српске, књ. 139/1884, св. III, 85—100.

29. Бојана Милојевић — Милена Михајлов, *Народна терминологија лековитог биља у околини Пирота*. Стогодишњица флоре околине Ниша (зборник радова), Ниш, 1985, 167—180.

30. Велимир Михајловић, *Дримоними Фрушке горе* (рукопис докторске дисертације).

31. Меланија С. Обрадовић, *Биљногеографска анализа флоре Фрушке горе*, Нови Сад, 1966.

32. Митар Пешикан, *Општи речник и проблеми стручне, посебно ботаничке терминологије*. — Прилози терминологији и ономастици у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1975.

33. *Прилози из фитолингвистике* I и II (зборник радова). Лексиколошка проучавања, књ. 3 и 5, Ниш, 1996—1998.

34. *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 1—3, Матица српска — Матица хрватска, Нови Сад — Загреб, 1967—1969; 4—6, Матица српска, 1971—1976.

35. *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*, 1—15, САНУ, Београд, 1959—1996.

36. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I—XXIII, JAZU, Zagreb, 1880—1976.

37. Драгутин Симоновић, *Ботанички речник — имена биљака*, Београд, 1959.

38. Петар Скок, *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*, IV (казала), Загреб, 1974.

39. Петар Скок, *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика* (претисак), I—III, 1988.

40. Павле Софрић Нишевљанин, *Главније биље у народном веровању и ѣевању код нас Срба*, Београд, 1990.
41. Јован Туцаков, *Лековиѿе сировине у Војводини*, Нови Сад, 1950.
42. Јован Туцаков, *Лековиѿо биље Фрушке ѓоре*, Нови Сад, 1978.
43. Марија Л. Шпис-Ћулум, *Фиѿонимија југозаѣадне Бачке (коровска флора)*. — Српски дијалектокошки зборник, XLI, Београд, 1995, 397—490.
44. Марија Ћулум, *Из дендронимије Куча*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLIII, Нови Сад, 2000, 617—624.
45. *Флора СР Србије*, 1—10, Београд, 1970—1986.
46. Веселин Чајкановић, *Речник срѣских народних веровања о биљкама*. Сабрана дела из српске религије и митологије, књ. IV, Београд, 1994.
47. Веселин Чајкановић, *Сѿаре срѣске скаске и леѓенде о биљкама и дрвећу*. — Богословље, бр. 3—4, Београд, 1940.
48. Станија Чоловић, *Флора Фрушке Горе и околине*. — Рад војвођанских музеја, 5, Нови Сад, 1956, 113—131.
49. Чедомил Шилић, *Аѿлас дрвећа и ѓрмља*, Сарајево — Београд, 1990.
50. Šumarska enciklopedija, I—III, Zagreb, 1980—1987.
51. Милорад Шијак, *Дендролошки еѿимолошки речник*. — Гласник Шумарског факултета, 77, Београд, 1995.

VIII. ЛИНГВИСТИЧКЕ КАРТЕ

Мрежа пунктова

1. Ердевик
2. Врдник
3. Буковац
4. Чортановци
5. Велика Ремета

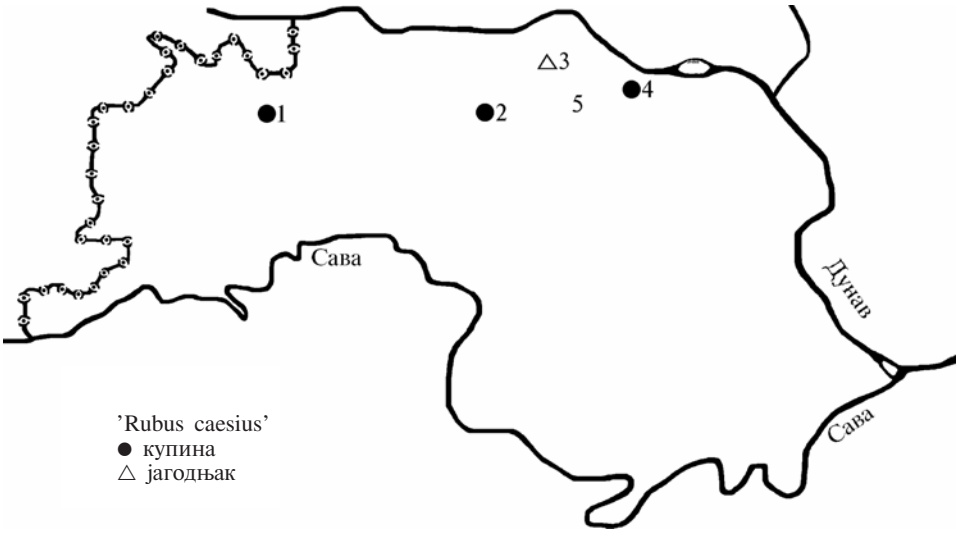
△3
●4
5
●1
●2
Сава
Дунав
Сава
’Rubus caesius’
● купина
△ јагодњак

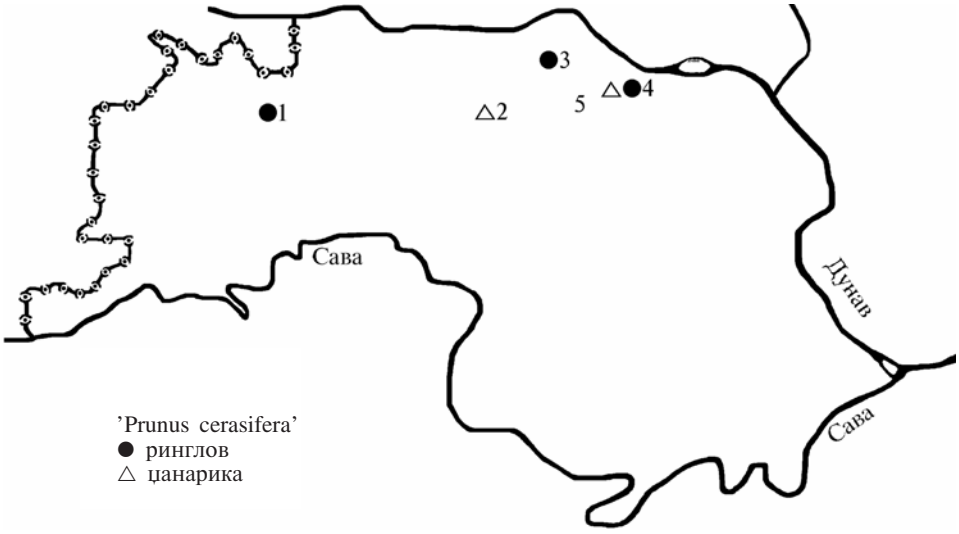
●3
△●4
5
●1
△2
Сава
Дунав
Сава
’Prunus cerasifera’
● ринглов
△ џанарика

О ПРАГМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА ЕТИЧКОГ ДАТИВА

(С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ГОВОРЕ ВЕЛИКОГ ПОМОРАВЉА)

СОФИЈА МИЛОРАДОВИЋ

UDC 811.163.41'366.545

Људи који ваш живот чине другачијим
нису они с највише диплома, највише новца
или највише награда.
То су људи којима је стало до вас.

Charles Schultz

Кратак садржај. Циљ овога рада је да се на примеру косовско-ресавских говора Великог Поморавља и на основу података из неколико других словенских језика размотре неке прагматичко-семантичке карактеристике етичког датива битне за разумевање његове природе.

Кључне речи: етички датив (dativus ethicus), прагматичко-семантичке карактеристике, модалност, енклитички облици личних заменица, косовско-ресавски говори Великог Поморавља.

I

„Не можемо се отети једном општем утиску да личне заменице, као лингвистички знаци, на први поглед остављају утисак једне доста једноставне и непроблематичне језичке категорије. Али, то управо потврђује и оно старо правило да што су појаве на изглед једноставније, утолико су и сложеније за тумачење" (Ђокић 2000: 553). Личне заменице су ретко биле предмет лингвистичких разматрања, а често су то бивале и у недовољној мери, јер се поглавље о заменицама сводило на „класификацију, опис флексије и набрајање облика" и само се погдекад наилазило на нешто „што би се могло назвати синтаксом заменица" (Клајн 1985: 2). Цитирана констатација је током протекле две деценије унеколико ублажена када је реч о српском стандардном језику, али је остала актуелна када је реч о дијалектологији. Досадашње дијалектолошке расправе не омогућавају преглед стања и извођење свеобухватнијих закључака са синтаксичко-семантичког нивоа. О етичком дативу постоји само неколико издвојених података за говор Левча (Симић 1972: 346, Симић 1980: 108—109), те нешто богатија грађа са потврдама употребе дативне енклитике *си* у призренско-тимочким говорима, уз једну уопштену конста-

тацију присутну у свим релевантним расправама о овим говорима. Драгоцена промишљања о етичком дативу као о прагматичкој, метатекстуалној категорији, иако сведена на свега три штампане странице, базирана на дијалекатској грађи, налазимо у монографији Зузане Тополињске о егејским македонским народним говорима (Тополињска 1995: 98—100).

Дефинисано је да етички датив (dativus ethicus) представља слободан падежни облик „којим се исказује лични однос/близак, фамилијарни став говорника према саговорнику преко пропозиционог садржаја реченице. Етички датив је модална категорија, независан од било које синтаксичко-семантичке функције у реченици, релевантан на прагматичко-семантичком нивоу" (Антонић 2004: 93). О модалности реченица са етичким дативом писала је М. Ивић, која је на списак различитих средстава помоћу којих се у нашем језику исказује модалност додала и дативне облике личних заменица: „Датив је, у нашем језику бар, најподеснији падеж за одређивање психолошких односа. [...] Пошто су емотивни моменти које у датим приликама треба обележити својствени *лицима учесницима у го̄вору*, то је логично, ако их већ обележавамо падежним обликом, да их обележавамо падежним обликом *личне заменице* — претставника лица у говорном организму" (Ивић М. 1953: 62). Етички датив се јавља у комуникацији која подразумева „ауторски коментар", јер постоји заинтересованост говорника да изрази субјективни, лични став у односу на исказ или њиме обележену ситуацију. Стога се у овом случају и говори о експресивној употреби слободног датива.[1] „Со овој троп учесниците на говорната ситуација како да се повикуваат за сведоци на прикажуваните збиднувања, се изнудува нивната емотивна ангажираност во тие збиднувања" (Тополињска 1995: 98). Дакле, етички датив се као једно од средстава изражавања експресивне модалности најчешће среће у усменом изражавању,[2] и то у непосредној комуникацији, као одлика разговорног стила.

II

У косовско-ресавским говорима Великог Поморавља етички датив је лексичко-граматичко средство којим се релативно често експлицира модалност.[3] То потврђују примери забележени у овим говорима:

---

[1] „Експресивна модалност проистиче из чињенице да говорно лице има према свему што саопштава и емотивни однос и да тај однос може бити наглашен укључивањем у реченицу посебних лексичких средстава као што су узвици, речце и друге речи са примарном експресивном функцијом" (Пипер et al. 2005: 647).

[2] „Dativus ethicus, распространет на словенскиот југ, мошне убаво се вклопува во предложените семантички рамки како *вто̄ро* лице, *вто̄ро* човечко суштество (покрај вршителот — каузатор) по атракција типична за усниот исказ доведено во релација со протагонистите на прикажуваниот настан, спор. на пр. конструкции како *Ал си ми јунак* и сл." (Тополињска 1988: 156).

[3] Уп. „Конструкције тог типа посебно су честе у црногорским и јужносрбијанским говорима и код писаца пореклом из ових региона" (Тополињска 2002: 9).

— ѐна ***ми*** *рâди и сûн рâди, па вû* ***ми*** *не сѝарите, ѐни* ***ми*** *се кѝду от смê^j^, поздрѐвите* ***ми*** *тетка Ра́ду, сѐд ѐна* ***ми*** *тѐмо код њû ѝде у шкѐлу, ѝмам ћêрку — у Пѐраћин ѐна* ***ми*** *живû, ал ѐна вѝше* ***ми*** *нѐшто ки оболѐла, овô де́те слѐбо* ***ми*** *учѝло, немô да* ***ми*** *збûраш о́вде на́род;*

— јâ ***ти*** *тô лêпо свѐ запâнтим, ôн* ***ти*** *ѕ̀ине* (= почне) *да бѐга, штà* ***ти*** *нêма у њѐга, а ôн* ***ти*** *лêпо изûђе гôр на брдо, ѝзнем* ***ти*** *јâ ѐтресу, тѝурио* ***ти*** *тѐм пасѝљ у ло́нац, и такô* ***ти*** *мô^j^ сûн рêши чѐс* (= на брзину), *и ôн* ***ти*** *лêпо дôђе, јâ* ***ти*** *вêжем љѝљку, закѐљеш пиле́нце и тѐ^о^* ***ти*** *^j^е боѓѐвски ру́чак, кѐка* ***ти*** *во́јска нêма, штà* ***ти*** *ѓа не́сам провѐла кроз мôј вêк, а не уѝђем* ***ти*** *јâ у воденѝцу, штà* ***ти*** *ôн нѝ^ј^е пѐно, а ôн* ***ти*** *тô ѐто и сѐде — лѐпôв, кѝ^ј^* ***ти*** *нѝ^ј^е долѐзио — свѐкаки, кѝ^ј^ да* ***ти*** *јê ѓибѐницу, јâ* ***ти*** *нѐ знам штà ти тô, нѐ знам* ***ти*** *де́те кѝ^о^ ће, кѝ^ј^* ***ти*** *знѐо тô тѐд, такô* ***ти*** *тô би́ло вре́ме, тô* ***ти*** *^j^е би́ла це́ла ѝѓра, и такô* ***ти*** *тô нѐкако би́ло, и такô* ***ти*** *тô би́ло, па дрѝго* ***ти*** *^j^е би́ло, такô* ***ти*** *^j^е тô;*

— седûм сѐм по цѐо дâн и брѝнем ***му*** *нѐшто, ѐјд сѐд — тû нѐђѝ* ***му*** *по мра́ку ако мѐжеш, такô* ***му*** *тô би́ло, такô* ***му*** *се тô вûче;*

— јâ ***си*** *лêпо сûвам, сѐде на́род што* ***си*** *^j^е нѐѝман такô ће да жи́ви, блѐго* ***си*** *вѐма — кâже.*

Као формални експликатори етичког датива у ограниченом корпусу из говора Великог Поморавља забележене су дативске енклитике првог (*ми*), другог (*ти*) и трећег (*му*) лица једнине, као и дативска енклитика личне заменице сваког лица (*си*), непозната савременом српском стандардном језику.

Могло би се на основу наведених примера закључити да је код дативске енклитике 1. лица посебно присутна индивидуализација, да је лични став изразитији, односно — да сама њена појава „подвлекува емотивната ангажираност на говорното лице во настанот за којшто станува збор" (Тополињска 1995: 99).[4] Осим тога, у већини случајева, код етичког датива 1. лица препознаје се у енклитици *ми* нека врста посесивног детерминатора (присвојна заменица *мој/моја/моје*): *она* ***ми*** (= моја [снаја]) *ради и син ради*, *ово де́те слабо* ***ми*** *учило* → *ово ми* (= моје) *де́те слабо учило*, *они* ***ми*** (= моји [укућани]) *се киду от смеј* итд.[5] Можда би се и у два примера из представљене дијалекатске грађе за етички датив 2. лица могла препознати посесија: *и тад* ***ти*** *је боѓовски ручак* → ако тако урадиш, (твој) ручак ће тада бити боговски, *кој да* ***ти*** *је ѓибаницу* → ко ће на овој врућини да једе (твоју) гибаницу.

---

[4] У семантичкој студији о пољском дативу, аутора Ане Вјежбицке (Вјежбицка 1986), анализирана је 31 дативна конструкција, од којих се велика већина односи на субјекатски датив (по правилу, ради се о дативу личне заменице). Када је реч о етичком дативу, треба погледати модел под редним бројем 16, назван упозорење (warning): *tzlko* ***mi*** *się nie prye-wróć*. Вјежбицка потом даје текст могућег надграђеног исказа: you could do something that would cause something bad to happen to you, I don't want it to hapen (Исто, 423), у коме је експлицитно представљена емотивна ангажованост говорног лица.

[5] У вези с овим уп. и следеће: „На другој страни с посесивним дативом сродан је тзв. *датив интересовања* (*етички датив*), у ствари датив својатања којим се изражава истинска или тобожња наклоност и интересовање" (Стевановић 1979: 369).

„Етички датив другог лица једнине (ређе множине) појављује се [...] с циљем да се, с једне стране, оствари присан однос са саговорником, а с друге да се постигну различити наративни ефекти као што су драматичност, изненадност, емфатичност и сл.” (Антонић 2004: 94). Највећи број примера у грађи из Великог Поморавља садржи енклитику за 2. лице једнине, што није случајно и што може бити у вези и са следећом констатацијом Р. Младеновића: „У примерима са Дјд. 2л. значење личног става знатно је ослабљено, а заменичка енклитика постаје део наративног обрасца” (Младеновић 2001: 492). То је сасвим очигледно у примерима типа *и тако* ***ти*** *то било*, *тако* ***ти*** *је то*, чија конклузивност може да подразумева једну, пре стандардној̄езичку него дијалекатску, на површинској структури нереализовану партикулу — *дакле*: *дакле, тако (ти) је то било* и сл.

Етички датив 2. лица једнине јавља се често у идиоматизованој конструкцији *шта* ***ти*** *ја знам*, која се чита на следећи начин: „не знам ја ништа о томе/ одакле бих ја знао нешто о томе”, као и у реторичком питању *кој* ***ти*** *знао то тад*.

Упитним конструкцијама *шта* ***ти*** *нема у њега* (= чега све тамо нема) и *кака* ***ти*** *војска нема* (= кога све/каквих све тамо нема) изражава се заправо изненађење, зачуђеност говорника. У овим примерима је етичким дативом управо представљен (не само потцртан) такав став говорног лица, јер би се изостављањем клитике *ти* добила права упитна конструкција, а експресија би се у том случају могла постићи помоћу придевске заменице *сав*: *шта све нема у њега*, *кака све војска нема*.

Када је реч о примерима из треће и четврте групе, онима који садрже енклитике *му* и *си*, као и код примера из друге групе, дативска заменичка енклитика представља конститутивни елемент „наративног обрасца”. Граматичко лице, међутим, сведочи о неистоврсном односу пошиљаоца информације у зависности од тога да ли је у питању етички датив 2. или 3. лица. Ако је употребљена клитика *ти*, онда је реализовано директно апострофирање учесника у говорној ситуацији,[6] нарочито фокусирање на адресата у комуникацији. У примерима са етичким дативом 3. лица фокус више није на адресату, већ је измештен „тамо негде”, чини се чак померен према објекту (*то/нешто*) или лицу које не учествује у комуникацији. Корелација се може успоставити са показним заменицама *тај* и *онај*, тј. са начином доживљавања њихове психолошке/просторне близине у односу на говорно лице. Као добар пример могу послужити конструкције *тако* ***ти*** *је то* (≠ тако му је то) и *тако* ***му*** *то било* (≠ тако ти то било): чини се да је овде етички датив у функцији објективизације исказа, „одмицања” говорног лица од говорне ситуације.

У случају дативне енклитике *си*, издвајајући клишетирани израз *благо* ***си*** *вама*, додатно се сигнализира усмеравање предикацијског садржаја на субјекат. Када је у питању литература о косовско-ресавским говорима, у монографији о синтакси левачког говора посебно су наведени малобројни примери етичког датива, без посебних коментара (Симић 1980:

[6] Више о овоме в. код Тополињска 1995: 98.

108—109), али је у раније објављеној монографији о говору Левча исти аутор забележио пример *ѝди па си ку́пи на дру̏гу ме̏сту зе̏мљу*, уз напомену да се енклитика *си* у истраживаном говору среће само у изразу *те̏шко си га те̏бе*. Међутим, такозвани абундантни рефлексив (типа *ми* ***си*** *одимо там*) веома се широко употребљава у призренско-тимочким говорима, обично као речца за појачавање; в. Богдановић 1987: 170, Вукадиновић 1996: 251—252, Реметић 1996: 487, Марковић 2000: 221, Ћирић 1999: 136.

Међу цитираним примерима са етичким дативом има оних којима се изражава: радост, чуђење — *па ви ми не старите*, *и кака ти војска нема, шта ти нема у њега*; забринутост, сажаљење — *не знам ти дете куд ће*, *ал она више ми нешто ки оболела*, *ово дете слабо ми учило*; изненађење — *шта ти он није поно*; забрана — *немо да ми збираш овде народ*; ниподаштавање и потцењивање[7] — *кој ти није долазио — свакаки*. Наведени примери су, између осталог, доказ да је у косовско-ресавским говорима Великог Поморавља овај тип датива уобичајени пратилац целог исказа, а не једне одређене речи у реченици. Искази са етичким дативом редовно су двокомпонентни: они носе информацију и експресију, с тим што квалитет те експресије није у свим примерима истоврстан.

III

На основу наведених примера може се говорити о одређеној врсти десемантизације, тачније — о депрономинализацији дативских енклитика као формалних експликатора етичког датива. И даље, напоредо са „пражњењем" заменичког значења, одигравао се процес партикуларизације ових енклитика. У вези са овим двосмерним процесом стоји и следећа констатација З. Тополињске: „Меѓутоа, од граматичка гледна точка, метатекстуалните дативни синтагми не се зависни од соодветниот 'текстуален' предикатски израз ниту референтите на тие синтагми можат да бидат во функција на неговите аргументи" (Тополињска 1995: 98). Разлоге треба тражити у намери пошиљаоца информације да једино искаже различите облике свога односа према садржају саопштења, тј. да оствари одређени наративни ефекат у односу на саговорника/слушаоца. Сматрам да је аргумент који говори у прилог тврдњи о депрономинализацији свих енклитика којима се конкретизује етички датив, а који је истовремено њена консеквенција, одсуство етичког датива 3. лица једнине за женски род (*јој/ју*), односно — ирелевантност, сувишност родног одређења у оваквој метатекстуалној категорији. Облички, етички датив 3. лица јесте мушког рода, али се, на известан начин, може сматрати уопштеним обликом, те родно неутралним. Депрономинализација није карактеристика оних примера са етичким дативом 1. лица који се на одређен начин могу интерпретирати и као посесивни. У литератури о при-

[7] „Експресивна модалност често долази заједно са вредносним оценама садржаја пропозиције као доброг или лошег" (Пипер et al. 2005: 647).

зренско-тимочким говорима, али само када је реч о употреби енклитичког облика *си*, помиње се губљење заменичког значења и претварање ове лексеме у партикулу (уп. нпр. Богдановић 1987: 170, Марковић 2000: 221). Овај се процес ни у ком случају не потврђује код заменичких енклитика као најчешћих конкретизатора субјекатског и посесивног датива, па чак ни у највећем броју примера са дативском енклитиком у говорном чину заклетве, клетве, хвале и сл.

Из цитираних примера се види да се облик датива првог, другог и трећег лица употребљава само у једном граматичком броју — једнини. Са сигурношћу се може тврдити да овим косовско-ресавским говорима нису страни множински облици етичког датива, али су — неспорно — знатно ређи од једнинских облика. Разлог њиховом одсуству у расположивој дијалекатској грађи треба, пре свега, тражити у начину прикупљања теренске грађе: најчешће је у питању биперсонална релација *испитивач — информатор* и монолошко казивање информатора, а знатно ређе се насупрот испитивачу нађу два информатора или више њих. Међутим, и када је реч о савременом српском стандардном језику, забележено је да је етички датив „по правилу, енклитички облик личне заменице првог лица једнине (ређе множине), или другог лица једнине (ређе множине)" (Антонић 2004: 94). Будући да су у питању, превасходно, непосредна комуникација и монолошка или дијалошка нарација, најчешће ће комуницирати два говорна лица, односно — насупрот једном говорном лицу наћи ће се један слушалац. Такође, пошто је реч о личном ставу, односу, расположењу (позитивном или негативном) говорног лица, посве је логична претежна употреба енклитичких заменичких форми у једнини.

Највећи број примера етичког датива који се дају у нашим граматикама, па и оних који се могу срести у описима појединих народних говора, може се представити помоћу основног трочланог модела, установљеног за савремени српски стандардни језик (упитна реч/ексклaматив + V + $ProN_{Dat}$) (Пипер et al. 2005: 194). Међутим, изузимајући примере типа *шта* ***ти*** *ја знам, кој* ***ти*** *знао то тад, благо* ***си*** *вама*, у забележеној дијалекатској грађи постоји и велики број примера, већином преузетих из монолошке нарације информатора, за које се, по већ утврђеном принципу, могу установити још два (тентативна) модела:

V + $ProN_{Dat}$ + N/ProN [+ Obj/Adv]	*узнем ти ја атресу*
N/ProN + $ProN_{Dat}$ + V	*он ти ргне да бега.*[8]

[8] Коришћени симболи:

N — именица
ProN — заменица
$ProN_{Dat}$ — заменица датив
I — пунозначни глагол/предикација
Obj — objekat
Adv — адвербијал (адвербијална допуна/одредба).

*

У реченицама са етичким дативом ради се о модусу у ширем смислу, тј. о такозваној субјективној модалности (Пипер et al. 2005: 643), пошто је у питању само „емотивни прелив од стране говорног лица".[9] Тако се етички датив може сматрати испустивим сегментом исказа, синтаксички редундантним,[10] али је због експресивне функције његово учешће у комуникативном процесу несумњиво оправдано и корисно. Његовим уношењем, исказ чији је он конституент прибавља себи једну нарочиту значењску нијансу, добија један врло одређен смисао. Он је, пре свега, сигнал за однос говорног лица према исказу или ситуацији која је њиме обележена; он носи информацију о ставу или односу, о осећању или расположењу тога лица, те тако готово никада није плеонастичан.

Београд

ЦИТИРАНА И КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Антонић 2004: Ивана Антонић, *Синтакса и семантика датива*. — Јужнословенски филолог, LX, Београд, 67—97.

Богдановић 1987: Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*. — Српски дијалектолошки зборник, XXXIII, Београд, 7—302.

Вјежбицка 1986: Anna Wierzbicka, *The Meaning of a Case: A Study of the Polish Dative*. — Case in Slavic, ed. bg R.D. Brecht and J. S. Levine, Columbus Ohio, 386—426.

Вукадиновић 1996: Вилотије Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине*. — Српски дијалектолошки зборник, XLII, Београд, 1—317.

Ђокић 2000: Нада Ђокић, *О неким особеностима личних заменица у француском и у српском језику*. — Српски језик, V/1—2, Београд, 537—554.

Заичкова 1972: Иржина Заичкова, *Дательный беспредложный в современном русском литературном языке*. — Praha.

Ивић М. 1953: Милка Ивић, *Енклитички облик личне заменице као знак модалности*. — Наш језик, V (н. с.)/1—2, Београд, 61—64.

Ивић П. 1957: Павле Ивић, *О говору Галипољских Срба*. — Српски дијалектолошки зборник, XII, Београд, 323—403.

Клајн 1985: Ivan Klajn, *O funkciji i prirodi zamenica*. — Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 7, Beograd.

Марковић 2000: Јордана Марковић, *Говор Заплања*. — Српски дијалектолошки зборник, XLVII, Београд, 7—307.

МДАБЯ 1997: Малый диалектологический атлас балканских языков. Синтаксическая программа. — Санкт-Петербург (РАН).

Милинковић 1988: Љубо Милинковић, *Датив у савременом руском и српскохрватском језику (конфронтативна анализа)*. — Београд.

Младеновић 2001: Радивоје Младеновић, *Говор шарпланинске жупе Гора*. — Српски дијалектолошки зборник, XLVIII, Београд.

Пипер et al. 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица*. — Београд.

---

[9] О овоме је прва писала М. Ивић (Ивић М. 1953: 63—64). И. Заичкова пак наводи: „Эмоциональное воздействие дательного этического вытекает из напряжения между сигнализацией направленности действия на лицо, свойственное дательному падежу, и неспособностью глагола или имени сочетаться с дательным падежом" (Заичкова 1972: 187).

[10] „Уношењем емотивног прелива од стране говорног лица у исказ реченице не мења се ништа у самом односу субјекта и предиката" (Ивић М. 1953: 63).

Реметић 1996: Слободан Реметић, *Српски призренски говор I (гласови и облици)*. — Српски дијалектолошки зборник, XLII, Београд, 319—614.

Симић 1972: Радоје Симић, *Левачки говор*. — Српски дијалектолошки зборник, XIX, Београд, 1—619.

Симић 1980: Радоје Симић, *Синтакса левачког говора I*. — Српски дијалектолошки зборник, XXVI, Београд, 1—146.

Стевановић 1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*. — Београд, 1979[3].

Тополињска 1988: Зузана Тополињска, *Дативниот однос и кирилометодиевското јазично наследство*. — Кирилометодиевскиот период и кирилометодиевската традиција во Македонија, Скопје, 153—158.

Тополињска 1995: Зузана Тополињска, *Македонските дијалекти во Егејска Македонија*, книга прва, *Синтакса*, И дел. — Скопје.

Тополињска 2002: Зузана Тополињска, *Антропоцентрична теорија језика и српски падежни систем*. — Јужнословенски филолог, LVIII, Београд, 1—13.

Ћирић 1999: Љубисав Ћирић, *Говори Понишавља*. — Српски дијалектолошки зборник XLVI, Београд, 7—262.

СЕМАНТИКА ИЗРАЗА „*КРИВО МИ ЈЕ*” У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

ДУШАНКА МИРИЋ

UDC 811.163.41’37

Кратак садржај. У раду се анализира модусни израз српског језика *криво ми / ти је* као семантички дериват лексеме *крив*, заступљене у свим словенским језицима. Израз се дефинише као експлицитни модус, чије значење је условљено семантиком прототипа са једне стране, а са друге карактеристикама мотивационе ситуације представљене диктумом. Као релевантне семантичке црте мотивационе ситуације издвајају се супротност очекивања говорника и реалног стања ствари и контролисаност / неконтролисаност. Суоднос ових смисаоних компонената резултира низом субјективних значења евалуативне и емоционалне природе.

Кључне ријечи: криво, модус, мотивациона ситуација, супротност, контролисаност.

1. Наивну слику свијета изражену у садржинској страни језика у великој мјери чини систем субјективних смисаоних компонената, које најнепосредније одражавају ангажованост говорног лица, његов систем вриједности, емоционална стања и односе. Овакве компоненте своју експликацију добијају као актуелизациони, модални смислови у логичкој структури исказа подијељеној на модус и диктум (пропозицију, објективни садржај) (Балли, 2001, 46—48). Систему модалних или модусних смислова припада и онај вербализован у српском језику помоћу израза *криво ми/ти је*. Он заслужује пажњу првенствено својом сложеношћу, али и специфичношћу у односу на слична средства у другим словенским језицима. Као семантички дериват придјева *крив* он стоји засебно, пошто еквиваленте деривиране из истог коријена од словенских језика имају још пољски (poszło mi / mu krzywo) и бугарски језик (криво ми е), али не са истовјетним значењем.[1] Таксономијски гледано, његов аналитички рјечнички лик са инфинитивом *бити, доћи (коме) криво* (РМС) указује да се ту у извјесном смислу ради о идиоматизацији деривата у односу на полазну форму (коријен *крив*-). Тенденција идиоматизације се не може поћи ни облику *криво ми/ти је* коју овом приликом стављамо у први план, због важности субјекатске валентности за интерпретацију смисла.

Полазни концепт из кога је модусни израз изведен и придјев *крив* (*kriv-) припадају најстаријем слоју прасловенске лексике (наслијеђеном

[1] Наводи се према подацима С. М. Толстој (1998): у пољском овај израз има значење „није имао среће” (учинио је нешто погрешно), а у бугарском „лоше/зло ми је”. Овом приликом аутор захваљује проф. др С. М. Толстој за могућност коришћење наведеног текста у рукопису.

из индоевропског), како се слажу истраживачи (Цејтлин, 1996; Толстая, 1998; Якушкина, 2002; Грковић-Мејџор, 2006) и заступљен је у свим словенским језицима. Његово прототипско значење је просторно, физичко: 'који није прав', 'савијен', а метафорички је пренесено на апстрактне појмове. С. М. Толстој (1998) скреће пажњу да се ту заправо ради о значењу 'који не одговара норми', а да је управо ова компонента 'ненормативности' и омогућила такав пренос и донијела помак у други тип значења — од дескриптивног у сферу значење оцјене. При томе се у зависности од објекта евалуације добијају смисаоне компоненте 'нетачан, погрешан, лажан' (негативна истиносна оцјена) и 'неправедан, неправичан, крив, грешан, лош' (негативна морално-идеолошка оцјена) (Толстая, 1998).

Значење израза *криво ми је* као семантичког деривата не може се подвести под физичко, прототипско значење, а остаје да се утврди какво мјесто оно заузима у кругу апстрактних значења. Његов синтаксички лик (предикатив + Датив) показује да је обликован по аналогији са конструкцијама које у српском и другим словенским језицима изражавају стање попут *жао ми је, тешко ми је*, *хладно ми је* и сл. у српском, *мне жалко, мне трудно, мне холодно* у руском језику, *przykro mi, smutno mi, zimno mi jest* у пољском језику. На тај начин полазни концепт је пренесен на стање као нови денотат, и тиме се удаљио за још један корак од дескриптивног значења. Зато би реална била претпоставка да је и формиран когнитивним механизмом аналогије, прије него, евентуално, секундарном метафоризацијом која се сматра механизмом извођења значења идиоматских израза.[2] Значење оцјене, у оној мјери у којој се овдје чува, као и значење стања уводи га у круг субјективних смислова.

1.1. Лексема *криво* у улози нефинитног предиката стања остварује типичну валентност на субјекта стања (експериенсера) у дативу, док десну валентност може заузимати пропозитивни или предметни објекат који изазива дато емоционално стање. У оба случаја субјективни став говорника изражен са *криво ми је* у смисаоној структури исказа заузима позицију модуса према диктуму чији га садржај мотивише. Односи ових смислова могу бити синтаксички различито организовани. У првом реду модусни израз има функцију пропозитивног предиката потчињавајући себи диктумски садржај у виду клаузе:

Спопало ме нешто па мислим на своју децу. И криво ми што се нисам ожењио и изродио децу. (Ћосић)

Почнем као лудак да окрећем телефоне. Криво ми што никако не успевам да будем укључен у програм и дам тачан одговор. (Политика)

Мило ми што Срећен онако брзо послуша моју Живану, ал', опет, криво ми што Живана боље него је познаје људе, погодову официре. (Поповић)

Овакав поредак смисаоних компонената (модус + диктум) сматра се за основни и неутрални. Ипак, диктумски садржај не мора обавезно

[2] Д. О. Добровольский (2004, 80) сматра да је у основи семантике идиома најчешће конвенционална метафора.

имати форму клаузе. То може бити и синтаксички независни исказ чији садржај такође представља мотивациону ситуацију.

Само, поштено да кажем, криво ми. Приметио сам ја да нас сељаке наши школовани људи много потцењују. (Поповић)

Уколико је мотивациони садржај представљен антецедентним исказом, посматрани израз такође може имати аутономну синтаксичку форму, уз инвертирани ред смисаоних компонената:

Значи, ништа од карата данас? Баш ми је криво. (разг.)

Када се као мотиватор или каузатор стања јавља непроцесуални објекат, онда то може бити предмет и лице, а мотивациона ситуација не мора бити експлицирана у потпуности. Дати тип објекта синтаксички се изражава акузативом са приједлогом *на* или узрочним *због, ради* са генитивом.

Видело се на њему да се тек пробудио и да му је криво на цио свијет што је морао устати с кревета. (РСАНУ)

А то Авраму би врло криво, ради сина његова. (РЈАЗУ)

2. Семантичка анализа деривата *криво ми је* подразумијева ближе одређивање типа модусног значења, прецизније, да ли се ту ради о евалуативном или емоционалном односу говорника према стварности. Ово је могуће учинити колико ослањајући се на лексичку семантику полазног концепта, толико и на семантичко-прагматичке услове функционисања израза. Наиме, пренос концепта на изражавање субјективног стања / односа значи управо помјерање из сфере системског у сферу прагматичког значења, при чему семантичке карактеристике мотивационе ситуације имају прворазредан значај.

Лексикографска тумачења полазне форме *бити, доћи (коме) криво* недвосмислено указују да се ради о психичком стању, при чему семантички субјекат стоји на граници улога експериенсера и пациенса. Ово потврђују тумачења која израз описују „као одредбу субјектовог рђавог расположења, жаљења, кајања или љутње, увређености, зависти" (РСАНУ) или експлицирају са „осећати, осетити се погођен чијим делима; (...), не бити право, не бити по вољи" (РМС); „трпи нешто криво (неправо), ~ тешко, неугодно" (РЈАЗУ). Истовремено, тумачења показују да се ради о комплексном емотивном односу, заправо о низу могућих емоција које су све негативне. Управо овај елеменат иде у прилог мишљењу да је смисао израза у директној зависности од мотивационе ситуације, да има прагматичку природу. Ако би се све наведене негативне емоције покушале свести на једноставнију, односно представити као семантички примитив, онда би то био израз 'осјећам незадовољство':

Свим дечацима у одељењу, па и мени, било је криво што је своје симпатије даривала једном ветропиру Јоци, нашем вршњаку. (Политика)

→ 'сви дечаци у одељењу, па и ја, осјећали смо незадовољство што је (р)

Мени је криво што је она то тако схватила, ал' шта сад!? (разг.)
→ 'осјећам незадовољство што је она то тако схватила'

3. 'Осјећати незадовољство' као елементарно значење очигледно не покрива у потпуности садржај реакције *криво ми је*, нити изражава разлике у типу емоције. Евалуативна компонента остаје у потпуности неизражена, а она ипак реално постоји: субјекат трпи нешто „неправо", нешто му „није по вољи". Овај смисаони елеменат првенствено је везан за значење концепта *крив* ('неправилан', 'не одговара норми'). У случају деривата *криво ми је* манифестује се управо као негативна евалуација подређене пропозиције, што се може означити као (-р). Дата оцјена лежи у основи емоционалне реакције, придоносећи „прирасту" значења концепта. Свака мотивациона ситуација оцјењује се као неповољна, негативна по говорника / експериенсера, без обзира на њен објективни садржај, а тиме је и изазвана емоција негативна.

3.1. Са друге стране, као релевантна семантичка обиљежја мотивационе ситуације издвајају се (1) супротност очекивања семантичког субјекта и реалног стања ствари, и (2) контролисаност / неконтролисаност ситуације од стране семантичког субјекта. Прво од наведених обиљежја је универзално, док друго дијели мотивационе ситуације на двије групе.

Ово илуструје примјер преноса једног од секундарних значења концепта на деривирани израз. У раду С. М. Толстој (1998) истиче се да при преносу значења 'крив' на апстрактне појмове у јужнословенским и западнословенским језицима, дјелимично белоруском и украјинском, али не и у руском језику, остварује значење негативне нормативне (правне) оцјене — 'који сноси кривицу'.[3] Ово значење се у српском језику при употреби израза *криво ми је* манифестује као оцјена сопственог поступка — 'кривим себе', дакле, као морална оцјена, али само под условом да мотивациона ситуација има својство контролисаности. По правилу, њена реализација је зависила од семантичког субјекта, али се није остварила или је дала нежељени резултат. Такву интерпретацију дозвољавају слиједећи примјери:

Спопало ме нешто па мислим на своју децу. И криво ми што се нисам ожeнио и изродио децу. (Ћосић)
→ кривим себе што се нисам ожeнио и изродио децу, могао сам

Малиша се једва уздржавао да не заплаче. Павлу га би жао. Би му и криво што је започео с њим такав разговор. (Ћосић)
→ окриви себе што је започео разговор, није морао

[3] С. М. Толстој у нав. дјелу даје слиједећу класификацију секундарних значења коријена *kriv-:

„В зависимости от того, какая именно „норма" нарушена, эти значения могут относиться к одной из следующих основных семантических групп: 1. кривой — 'ложный, не соответствующий истине, действительному положению дел' — отрицательная истинностная оценка; 2. кривой — 'незаконный, не соответствующий праву, непрвый, виноватый, несправедливый' — отрицательная нормативная (правовая) оценка; 3. кривой — 'неправедный, неверный' — отрицательная моральная и идеологическая оценка." Парафраза смисла 'који сноси кривицу' припада аутору (Д. М.).

Перлокутивни ефекат оваквих исказа близак је кајању или жаљењу, што отвара могућност за синонимичну употребу израза *криво ми је* и *жао ми је*: *криво ми је што се нисам оженио / жао ми је што се нисам оженио*. Ово ипак није једина могућа интерпретација смисла датих конструкција — супротност очекивања и резултата може бити и мотиватор емоционалног стања љутње на самог себе ако је остварени резултат неповољан.

Све ситуације које мотивишу друга значења израза имају семантичко обиљежје неконтролисаности од стране субјекта. Управо одатле потичу елементи тумачења „осећати се погођен" и „трпи нешто криво, неправо", који и имплицирају семантичку улогу пацијенса — негативно окарактерисана мотивациона ситуација је резултат дјеловања другог агенса, а не семантичког субјекта израженог дативом.

Семантичко обиљежје супротности на коме се граде субјективне реакције изражене са *криво ми је* остварује се као неподударност између реалне ситуације и система вриједности датог субјекта — његових очекивања, жеља, моралних ставова, предоџби о самом себи. Други ријечима, ради се о супротности између његових пресупозиција и остварене ситуације, што води негативној оцјени и негативном емоционалном односу.

Супротност између мотивационе ситуације и моралних назора субјекта или општеприхваћених правила понашања даје могућност да се реакција изражена са *криво ми је* интерпретира као 'осјећање неправде' или 'увређеност' — нарушавање интегритета личности нечим што је изван обичајних или моралних норми.[4]

Само, поштено да ти кажем, криво ми. Приметио сам ја да нас сељаке наши школовани људи много потцењују. (Поповић)

→ неправедно је што нас сељаке потцењују

Можда је овај човек помислио да ме је неко потурио да га шпијунирам — трго се ја, би ми криво. (Поповић)

→ неправедно је ако је помислио да ме неко потурио да га шпијунирам

Криво ми је што се завршило овако, али морам да нагласим да нисам напустио репрезентацију због притисака, већ што сам желео да заштитим и сачувам свог оца. (Политика)

→ неправедно је што се завршило овако

Овакву интерпретацију потврђује могућност замјене израза *криво ми је* негираним синонимичним изразом *није (ми / му) право* (нпр. *Само, поштено да ти кажем, није ми право*). Истовјетна је и интерпретација слиједећих исказа:

---

[4] Према „Психолошком речнику" Д. Крстића (1966, стр. 645) увреда се дефинише као „нарушавање интегритета личности, оно што је изван обичајних, моралних или законских норми у понашању". По нашем мишљењу, осећање увређености вербализовано изразом „криво ми је" односило би се на нарушавање интегритета изазвано првенствено моралним и обичајним нормама.

А капетану Тополцу, видим, није право, постиђује се. Није се овде ратовало, ни сад, ни раније, није се ни устаничило — објашњава нам (...). (Поповић)

Ко си ти да мене за то питаш, ко је тебе овластио? — збуни се он, не би му право. (Поповић)

Таква замјена није прихватљива код претходно описане мотивационе ситуације: **И није ми право што се нисам оженио и изродио децу*, управо због контроле субјекта над радњом.

У случају да садржај мотивационе ситуације није у складу са представом говорника о сопственим и туђим личним вриједностима, изражено осјећање се може оквалификовати као 'завист', прије него 'увређеност'. Модални субјекат у таквом случају цијени туђу предност или успјех као своју штету.

Овај мој колега, ненавидан на мене, криво му што ниси узела њега за положајника, па ће да ме оцрни пред тобом. (Ћосић)

→ завиди ми што си узела мене

Мило ми што Срећен онако брзо послуша моју Живану, ал' опет, криво ми што Живана боље него ја познаје људе, погодову официре. (Поповић)

→ завидим Живани што је боља од мене

Криво јој је што сам ја добила десетку, а она деветку. (разг.)

→ завиди ми што сам добила бољу оцјену

Завист као емоција и њено испољавање у српској култури се негативно вреднује, што води њеном маскирању другим, социјално-културолошки прихватљивијим емоцијама као што је повређеност или љубомора. О томе свједоче рестрикције у употреби израза *криво ти је* (са адресатом као субјектом стања) у директној комуникацији, зато што се он схвата као оптужба за завист, која са своје стране узрокује конфликт међу комуникантима (Мирић, 2006). У том смислу и израз са субјекатском валентношћу на говорника (*криво ми је*) може бити протумачен као средство ублажавања, заправо прикривања зависти путем свођења на незадовољство.

Могућност да се посредством израза *криво ми је* прикривено изрази љубомора везује се само за ситуације када код модалног субјекта постоји сасвим одређена врста заинтересованости за партнера. Међу наведеним примјерима на такав начин може се тумачити само ситуација представљена реченицом:

Свим дечацима у одељењу, па и мени, било је криво што је своје симпатије даривала једном ветропиру Јоци, нашем вршњаку. (Политика)

Подаци о интерпретацији туђег емоционалног стања у комуникативном понашању говорних представника српског језика који су објављени у (Мирић, 2006), показују да се модусни смисао 'љубомора' употребљава управо као замјена за 'завист', што овој емоцији даје нови прагматички смисао. Према психолошкој дефиницији (Крстић, 1966, 309), љубомора је сложена реакција на замишљену или реалну претњу да ће вољени објекат бити изгубљен, дакле, реакција ограничена на сферу емоционалних односа.

Супротност између очекивања модалног субјекта у погледу реализације и реално остварене мотивационе ситуације може се манифестовати негативним емоционалним реакцијама различитог интензитета, које се могу одредити као љутња или незадовољство. То са своје стране подразумијева и утврђивање разлика међу условима њиховог настанка. Љутња се може сматрати за интензивну негативну емоцију, чији узрок може бити само нарушавање нечег важног у систему вриједности говорника. Та околност се може испољити и као неуспјешна реализација ситуације упркос уложеном труду или остварење нежељене ситуације.

Који доктор, бре, ваљда ја знам боље од њега, би ми криво, видим на које сам гране спао. (Поповић)

→ осјећам љутњу што доктору дају предност

А ја, синовче, видим нас како љубимо земљу кад смо прешли на ову страну Кајмакчалана, па ми криво. Што је нама било потребно да љубимо земљу Кајмакчалана, па да се Македонци љуте на нас (...). (Поповић)

→ осјећам љутњу што само тада љубили земљу

Видело се на њему да се тек пробудио и да му је криво на цио свијет што је морао устати с кревета. (РСАНУ)

→ осјећа љутњу што је морао устати с кревета

Почнем као лудак да окрећем телефоне. Криво ми је што никако не успевам да будем укључен у програм и дам тачан одговор (...). (Политика)

→ осјећам љутњу што не успевам да будем укључен у програм

Уколико се очекиваној ситуацији не придаје велика важност, него је само ријеч о жељи или намјери (вољи, према лексикографском тумачењу) модалног субјекта, онда се емоционални однос изражен са *криво ми је* може интерпретирати као незадовољство, што је емоција нижег интензитета од љутње.

Сад сам сигуран да је добро што је /муниција/ била мокра, а онда ми је било криво. (Црнчевић)

→ онда сам осјећао незадовољство

Ето и ти, синовче, стално се нешто мрштиш, криво ти је што је овако говорим. (Поповић)

→ осјећаш незадовољство

Значи, данас ништа од карата? Баш ми је криво. (разг.)

→ осјећам незадовољство

И у случају мотивационих ситуација ’зависти’, ’љутње’ и ’незадовољства’ као синонимичан израз може бити употребљен предикатив *право* са негираном копулом: *није ми/му право*. Поред тога, код ситуације ’незадовољства’ као функционални еквивалент може јавити и израз *жао ми/му је*:

*Значи, данас ништа од карата? *Баш ми није право / Баш ми је жао.*

Разлог оваквој еквиваленцији је невелика важност коју субјекат стања придаје очекиваној ситуацији. Она је оцијењена само као неповољна, што је зближава са системом мотивационих ситуација предиката жаљења (Мирић, 2007) и задржава у сфери евалуативне семантике.

3.2. Као што је већ речено, десну валентност предикатива *криво* може попунити и објекат непроцесуалне, условно речено предметне семантике, пошто се у тој улози може појавити и лице чије дјеловање изазива емоционални однос. У таквим случајевима као синтаксички израз јавља се предлошко-падежна конструкција *на + акузатив*

Њему је било криво на децу, али се трудио да то не покаже. (РСАНУ)

Жао ми Војислава и криво ми на престолонаследника, што је дао перорез једном мученику. (Поповић)

Видело се на њему да се тек пробудио и да му је криво на цио свијет што је морао устати с кревета. (РСАНУ)

Наведени примјери показују да се у оваквим случајевима заправо ради о кондензацији мотивационог садржаја, који је сведен на свог агенса:

криво на децу → криво на децу која су учинила / чине нешто негативно

Друга два примјера показују да се дјеловање агенса као стварна мотивациона ситуација, може и овдје експлицитно исказати (*што је урадио то и то*). Овај садржај добија улогу оправдања емоционалног односа. Искази овакве структуре не разликују се по својим главним семантичким особинама од оних гдје десну валентност заузима пропозиција. Наведени примјери показују да се реализовани садржаји односе на изражавање ’увређености’ и ’љутње’.

Искази са узрочном конструкцијом *због + генитив* и узрочно-циљном *ради + генитив* на сличан начин кондензују садржај мотивационе ситуације, а смисао се може тумачити као оцјена ’неправедно је’, ’погрешно је’. У овом случају десну валентност може заузети и предметни објекат и лице као протагониста мотивационе ситуације

Криво ми је због те мале. Толико се надала тој екскурзији. (разг.)

→ неправедно је што није отишла на екскурзију, кад је толико жељела

А то Авраму би врло криво, ради сина његова. (РЈАЗУ)

→ неправедно је што се дешава његовом сину

Криво ми је због тих пара. Нисам требала ни питати. (разг.)

→ погрешно је било што сам поменула паре, изазвала сам неспоразум

4. Како је на почетку већ речено, синтаксичка карактеристика посматраног модусног израза је обавезно изражавање субјекта стања у дативу. Најчешће је то енклитички облик личне замјенице, а у случају емфатичког наглашавања и акценатски облик: *Мени је криво што је она то тако схватила, ал' шта сад.* (разг.)

Подударност / неподударност говорника и модалног субјекта у овој конструкцији може служити као критериј за разликовање емоционалног стања и емоционалног односа, односно интерпретације туђег емоционалног стања. То, са своје стране, може бити релевантно за норме говорног понашања, нпр. непожељност исказа који имплицира негативну емоцију: *Криво ти/јој је што сам ја добила десетку.*

Прилог *криво* у предикативној функцији може имати облик компаратива и суперлатива: *Сада још кривље Насрадин хоци, баци празну врећу и стаде кукати.* (РСАНУ); *Криво свима, мени још најкривље.* (разг.)

Граматичка категорија времена најчешће је представљена садашњим временом, забиљежено је прошло вријеме, аорист и футур, а то важи и за синоним *није му/ми право*: *Сад сам сигуран да је добро што је /муниција/ била мокра, а онда ми је било криво; Би му и криво што је започињао с њим такав разговор; Нека, нека, биће теби криво кад ја добијем бицикл; (...) збуни се он, не би му право.*

Предикативна форма и обавезност експликације модалног субјекта, уз остале граматичке карактеристике сврставају израз *криво ми/ти* је у експлицитне модусе (Балли, 2001, 46—48).

Треба рећи да за синонимичан израз са негираним антонимом — предикативом *право*, не важи обавезност експликације модалног субјекта. Објективација модусног израза, односно изостанак субјекта, даје смисао општеприхваћене моралне оцјене 'неправедно је', дакле, лична увређеност се преводи у раван начелног става, уп.:

криво ми је што се завршило овако :: *није право што се завршило овако.*

Карактеристика српског узуса је и да се при изражавању начелног става не користи објективирани израз *криво је* (**Криво је што се завршило тако*), та је функција резервисана за *није право* и *погрешно је*. Аналогна је ситуација са изразима *бити у праву* и *бити у криву* — за већину говорних представника српског језика овај други представља више пародију него системско средство.

5. Може се закључити да се у значењу деривираног израза *криво ми је* коегзистирају два типа модусних значења — негативне оцјене и негативне емоције.

Значење полазног концепта манифестује се при томе компонентама 'неправедно' и 'погрешно', као моралном и истиносном оцјеном диктумског садржаја исказа. Неподударност овог садржаја и пројекције су-

бјективног система вриједности и преференција лежи у основи новонасталог емоционалног стања модалног субјекта, које представља прагматички „прираст” у значењу израза. Низ емоција које могу бити изражене на овај начин чине ’увређеност’, ’завист’, ’љубомора’, ’љутња’, ’незадовољство’.

Даља диференцијација емоционалних смислова зависи од могућности контроле субјекта над ситуацијом: само када је у питању мотивациона ситуација са обиљежјем контролисаности, израз криво ми је изражава смисао ’кривити себе’. Ту се показује веза са значењем морално-правне оцјене ’бити крив’, једним од значења прототипа.

Као релевантан комуникативни регулатор експликације наведених емоција јавља се попуњеност субјекатске валенције предикатива *криво* — док појава говорника у овој улози указује на стратегију ублажавања негативних емоција, адресат као модални субјекат (*криво ти је*) може значити грубо нарушавање односа међу комуникантима.

Нови Сад

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Балли, Шарл: Общая лингвистика и вопросы французского языка. (Перевод с третьего французского издания), Москва, 2001.

2. Вольф Е. М.: Субъективная модальность и семантика пропозиции // *Логический анализ языка. Избранное*. Москва, 2003, (87—101).

3. Грковић-Мејџор Јасмина: Из језичке баштине Словена: „прав” и „крив” као појмовне метафоре. Анали САНУ, Одељење у Новом Саду. Нови Сад, 2006, (72—81)

4. Добровольский Д. О.: Регулярная многозначность в сфере идиоматики.// *Сокровенные смыслы. Слово. Текст. Культура*. Сборник статей в честь Н. Д. Арутюновой, Москва, 2004, (77—88).

5. Крстић, Драган: Психолошки речник. Београд, 1966.

6. Мирић, Душанка: Емоционални модус и говорно понашање. *Славистика*, књ. X, Београд, 2006, (86—93).

7. Мирић, Душанка: Предикати емоционалног односа жаљења у руском и српском језику. *Зборник Матице српске за славистику*, св. 71/72 (у штампи).

8. Толстая С. М.: Культурная семантика славянского *kriv- // *Слово и культура*, Москва, 1998, т. 2.

9. Цейтлин Р. М.: Сравнительная лексикология славянских языков X/XI — XIV/XV вв. Проблемы и методы Москва, 1996.

10. Якушкина Е. И.: Оппозиция прямой — кривой и прямой — обратный и их культурные коннотации. // *Признаковое пространство культуры*. РАН, Институт славяноведения. Отдел этнолингвистики и фольклора. Москва, 2002, (163 — 183)

ФИЛОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ О ЈЕДНОМ ОД НАЈСТАРИЈИХ ЋИРИЛИЧКИХ ДОКУМЕНАТА У КОТОРСКОМ ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

UDC 091.5(=163.41)„15”

Кратак садржај. Овде се испитују језичке црте тестамента Михне Новаковића, који највероватније потиче из Кртола у Боки Которској. Овај документ је настао у времену пре 1539. г. и могао је бити писан ондашњим народним говором Кртола уз употребу и извесних особина српскословенског језика.

Кључне речи: Михна Новаковић, тестамент, Бока Которска, Грбаљ, Кртоле, Котор, Историјски архив.

Ради се о тестаменту извесног Михне Новаковића из Грбља („da Zuppa”) у Боки Которској. Рукопис овог тестамента чува се у Историјском архиву у Котору, у фонду Судско-нотарских списа (ИАК СНС, књ. XLVI, 73/2). У њему пише да је Михна Новаковић својој сестри Прибислави и њеној деци за осам дуката продао једну половину своје баштине (наследства) која се зове „Маројевина”, а да је другу половину оставио у наслеђе своме сестрићу Петру. При крају текста тестамента доноси се дан и месец писања овог документа, што ми наводимо транслитерирано и транскрибовано: „мјесеца најеврија, 11. дьн на дьн Светога Мратина”. Сама година, међутим, овде није написана, а њу не налазимо ни на полеђини овог документа где стоји: „Poliza testamentaria quondam Michne Novakovich da Zuppa”, тј. „тестаментарна полиса [признање] покојног Михне Новаковића из Грбља” (ИАК СНС XLVI 73/2т).[1] Годину са датумом налазимо у оквиру текста: „Poliza testamentaria quondam Michne Novaković da Zuppa presentata per Petrus Iurgievich da Zuppa die 23. marzo 1539”, тј. „тестаментарна полиса [признање] покојног Михне Новаковића из Грбља, коју је Суду донео Петар Ђурђевић из Грбља, дана 23. марта 1539” — а тај се текст налази на полеђини документа: ИАК СНС XLVI 73/3т, који представља превод на талијански језик српског тестамента М. Новаковића (ИАК СНС XLVI 73/2). Пошто је тестамент М. Новаковића у Суд донео „Петар Ђурђевић из Грбља” (а то је свакако Петар, сестрић Новаковићев коме је исти овај Новаковић поклонио половину баштине Маројевине”) — то је јасно да је пре 23. марта 1539. г. написан тестамент Михне Новаковића када је, у неком том времену, ова личност свакако и умрла.

---

[1] За исписе овакве врсте и преводе ових и других текстова изражавам и овим путем захвалност г-ђи Јелени Антонић и њеним сарадницима у Историјском архиву у Котору.

Фотокопија рукописа тестамента Михне Новаковића већ је позната научној јавности, јер је публикована: уп. Архив 1980 106 (без снимка текста написаног дуж десне маргине); Антовић 1999 97.

Овде ћемо, у наставку, донети најпре рашчитан текст овог тестамента у оригиналној графији (А) па затим транслитериран и транскрибован исти овај текст дат данашњом српском ћирилицом и правописом (Б), при чему смо оригиналан језик овог документа сачували у пуној мери.

А

Текст у оригиналној графији

1 да є вь сведение всакомꙋ чловекꙋ предь
2 кимь се изнесе ѡваи в[є]рѡвана книга
3 како прѡда · михна нѡваковићь баци [прецртано]
4 по бацине марѡевине сестри своѿ
5 прибислави · и не деци. за · й · дꙋкать
6 а дрꙋгꙋ половинꙋ. ѿсталамь ꙗ ре-
7 чени михна· сестричићꙋ момꙋ п[є]трꙋ
8 по смрти мои да не има имати дрꙋ-
9 ги чловекь. . тко ли би се н[а]шь такови
10 чловекь да потвори ѿвꙋ книгꙋ · да є
11 проклеть · ѿ господа бога и ѿ пре-
12 чисте богоматере и ѿ всехь
13 светихь · ѿвека богꙋ · ꙋгождьши-
14 хь — сведѿци тѡмꙋи кнезь радо
15 ѣꙋровићь и степань ѡрвићь [?]
16 и лꙋка ѣꙋрѿвићь иваньць дабо-
17 вићь и станько радичевићь
18 ивань божидарѡвиѣ ѿ негꙋш
19 писа се сиꙗ книга · месеца · наѥвриꙗ
20 а҃і · д[ь]нь на дьнь светога
21 мратина

На десној страни, у висини 16. и 17. реда, исти писар написао је ст҃ои, тј. светои.

На десној маргини, почев од простора у висини између првог и другог реда, па идући наниже до простора између 14. и 15. реда, исти писар је написао следећи текст: и ѿще [иѿще?] такои ꙋчи[ни?] михна виноградь що є на кои баци ш нимь до.

Нека места у горњем тексту прочитана су с нашим интервенцијама, што ћемо поменути, а нека — захтевају коментаре.

а) уместо рукописног врѡвана 2, прочитали смо в[є]рѡвана (уп. *вјерован, -ана, -ано* 'веродостојан, поуздан' Рјечник ЈАЗУ XXI 98);

б) на крају 3. реда писар је написао баци, па је то прецртао;

в) изнад предлога ꙁа 5 написана је титла која је овде непотребна; горе је нисмо донели;

г) уместо рукописног пр҃тꙋ 7, донели смо п[є]трꙋ, што је име сестрића Михне Новаковића: уп. *al mio nepote Petar* и *Petrus Iurievich da Zuppa* у преводу на талијански језик тестамента поменутог М. Новаковића, односно у белешци на полеђини листа овога превода (ИАК СНС XLVI 73/3);

д) уместо рукописног смрити 8 (изнад слова -р- писар је написао један кружни знак); ми смо донели смрти сматрајући да је -ри-, вероватно, само графијска ознака народног, говорног самогласничког *р*, инспирисана, можда, одговарајућим латиничним означавањем (-ri-) овога гласа из српског језика;

ђ) рукописни пример нишь 9 прочитали смо н[а]шь имајући у виду контекст у којем се јавља овај облик глаголског радног придева мушког рода, као и чињеницу да се на снимку овога тестамента М. Новаковића види линија (титла?) изнад слова -ш- у овом примеру, истина, доста бледо написана (у италијанском преводу овог тестамента на овом месту долази текст: „et sel se ritrovase simel homo” (ИАК СНС XLVI 73/3);

е) на неким местима писар је непотребно стављао титлу коју смо ми испуштали: у другом делу речи господа 11, при завршетку примера пречисте 11—12, на почетку и на крају облика матере 12, написаног, иначе, у целости, затим изнад последњих двају слова примера всеѫь 12, ст҃иѫь (светиѫь) 13 и ѿвека҃ 13;

ж) почетак презимена после имена степань 15 ствара дилеме у читању: ѡрвићь (?) или ѡровићь (?); у талијанском преводу тестамента М. Новаковића налазимо *achovich* (?) — ИАК СНС XLVI 73/3, 11. ред одозго — што су сарадници Историјског архива у Котору прочитали *Adžović* (?), истина са упитником на крају;

з) у 18. реду писар је написао слово в испред презимена божидарѡвићь, које смо ми, наравно, горе изоставили; на крају истог овог 18. реда писар је написао негшꙋ, што смо ми горе исправили у негꙋш (*Његӯш*, ген. мн. од топонима *Његӯши*);

и) групу слова на почетку 19. реда прочитали смо писа се сиꙗ;

ј) у 20. реду писар није употребио титлу у примерима: днь (дьнь), стога (светога);

к) овде већ поменути текст на десној маргини тестамента Михне Новаковића, садржински није сасвим јасан (в. горе).

На полеђини овог тестамента писар је написао азбуку: а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, ꙁ, і, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ꙋ, ѳ, х, ѿ, ѡ, ф, ѱ, ц, ч, ш, щ, ѣ, ѣ, ꙗ, ю, ѥ, ꙉ (?), ѵ (?). Тестамент је, иначе, написан брзописом, руком која није била вична писању с минималним пропустима (в. фотокопију).

Б

Транслатериран и транскрибован текст

1 Да је вь сведеније всакому чловеку пред
2 ким се изнесе овај в[је]рована књига
3 како прода Михна Новаковић
4 пô баштине „Маројевине” сестри својо
5 Прибислави и ње дјеци за 8 дукат;
6 а другу половину остаљам ја, ре-
7 чени Михна, сестричићу мому П[етру].
8 По смрти моји да не има имати дру-
9 ги чловјек. Тко ли би се н[а]шь такови
10 чловјек да потвори ову књигу, да је
11 проклет от Господа Бога и от Пре-
12 чисте Богоматере и от Всех
13 Светих отвека Богу угождших.
14 — Свједоци томуј: кнез Радо
15 Ђуровић и Стјепан Орвић [?]
16 и Лука Ђуровић, [и] Иваньц Дабо-
17 вић и Станко Радичевић
18 [и] Иван Божидаровић от Његуш.
19 Писа се сија књига мјесеца најеврија,
20 11. дьн на дьн Светога
21 Мратина.

Текст смо прочитали јекавски у одговарајућим примерима (евентуални случајеви са *ије* овде нису употребљени), који су, наравно, одлика локалног говора у Грбљу не само данас већ и у првој половини XVI века када је свакако и настао овај тестамент М. Новаковића: *дјеци* 5. *Свједоци* 14, *Стјепан* 15. Пример *чловјек* 9, 10 прочитали смо јекавски, али у синтагми *вь сведеније всакому чловеку* 1 — све ове речи припадају српскословенском језику, тадашњем службеном језику Српске православне цркве. Све те речи у овој групи чине, заправо, један устаљен израз. Тим изразом су често почињали стари тестаменти[2] па је, поред поменутих првих трију, и четврта реч могла бити преузета у свом екавском изговорном лику (*чловеку)* из поменутог црквеног језика који се одликовао екавизмом на свим просторима под управом Српске православне цркве (уп. Младеновић 1995 41—47). Истом црквеном језику припада и пример *отвека* (’одувек’), у свом екавском говорном лику а који због тога нисмо горе јекавизирали. Тај прилог се налази у српскословенском контексту у којем се проклиње лице које буде нарушило оно што пише у овом тестаменту: „да је проклет от Господа Бога и от Пречисте Богома-

[2] Уп. нпр. у неким тестаментима из Паштровића: *да јест веденије васакому чловеку пред ким изиде сије писаније* (1671. г.); *сије да је у знаније всакому чловеку* (1599. г.), поред *да је веденије васакому чојеку* (1588. г.) и др. (Исправе 1959 66, 25, 10).

тере *и от Всех Свет҃их отвека Богу угождших*" („... и од свих Светих који су одувек Богу угодни") 10—13. Да је ово био устаљен израз у оваквим и сличним текстовима не само у Грбљу прве половине XVI века, потврђује нам начин састављања и писања повеља српских средњовековних владара. У њима се, при њиховом крају, изричу клетве и санкције према ономе ко не буде поштовао садржину, налоге или одредбе онога што пише у повељи, а што је текстуално врло слично одговарајућем примеру из тестамента М. Новаковића — уп. нпр. из повеље кнеза Лазара манастиру Хиландару (1. септембар 1379 — 31. август 1380): *и да приме [прими] гнев и проклетије от Всех Свет҃их иже отвека Богу угодивших* (Младеновић 2003, 131) или из двеју повеља деспота Стефана истом Манастиру: *и да је проклет од Всех Свет҃их отвека Богу угождших* (1. септембар 1404 — 31. август 1405), односно: *и да јест проклет [...] и от Всех Свет҃их иже отвека Богу угодивших* (у Јагодини, 8. јуна 1411), уп. Младеновић 2007, 176, 193.

Језик тестамента Михне Новаковића одликује се употребом полугласника који се, у складу са графијским особинама српске редакције старословенског језика (српскословенског језика), обележава знаком *ь: вь* 1, *н[а]шь* ('нашао') 9, *Иваньц* 16, *дьн* 20 (x2).

Облик радног глаголског придева мушког рода н[а]шь 9 (< *нашьль*) указује на то да слово на крају -ь не представља безгласни, правописни знак (као што је то случају примерима предь кимь 1—2, проклеть 11 и сл.), већ да се ради о извесној гласовној вредности коју је писар овога тестамента обележио традиционалним словом ь, и то на исти начин како је то учинио у примерима: иваньць (-ньц-) 16 (лично име), дьнь (дьн-) 20. У гласовном процесу, који је следио у временима после бележења ових примера у тестаменту Михне Новаковића, дошло је нпр. у говору Кртола (западно од Тивта) до следећих промена: полугласник у кратким слоговима остао је непромењен (уп. данас *бьчва, отьц*, *Пѐтьр*, *млѝньц* 'млин за кафу' и др., ту би спадало и поменуто *Иваньц* из тестамента), а у дугим слоговима полугласник се развио у дуго *а* (уп. данас *та̂ст, да̂н*, *Петрдвда̂н* и др., ту би спадало поменуто *дьн* из тестамента — Младеновић—Петровић 1975 141—142).

Примеру н[а]шь 9, из горњег тестамента, где се ради о финалној групи *-ьл* (= *-əл*), могле су претходити следеће промене: старо *нашьль* > **нашəо*, па је у групи *-əо* могла почети да делује регресивна асимилација. Тада се од ове групе, у почетку, могла стварати једна целовита вокалска вредност, квантитетски дуга, у којој још није нестала полугласничка компонента (а чему би могао одговарати поменути пример н[а]шь), да би се у новијим временима, идући наовамо, та целовита вокалска вредност коначно развила у *-о̄*. Ова црта: *-о̄* (< *-əл*) одлика је данашњег говора места Радовићи, једног од локалних говора у Кртолима (Петровић 1981 526), а и шире, нпр. у данашњем говору Паштровића: *отѝшо̄, нашо̂, дѝто̄* и сл. (Јовановић 2005, 119); иста црта: *пошо, ужего* позната је и језику Грбаљског рукописа Законика цара Душана из 60—70-их година XVIII века, уп. Младеновић 2005, 87) и др.

Полазећи од примера: *дьн* 20 (x2), *н[а]щь* 9 (оба са дугим полугласником) и *Иваньц* 10 (са кратким полугласником) — који показују једно раније стање, ранију фазу у развитку полугласника — можемо претпоставити да је тестамент Михне Новаковића, који је настао свакако негде у првој половини XVI века, могао бити написан од писара чији је народни језик припадао тадашњем говору Кртола у Боки Которској.

Од осталих језичких особина у горњем тестаменту можемо поменути њих неколико.

а) У примеру *по̂* (< *пол*) 4 дошло је до измене крајњег *-л* у *-о* после чега се вокалска група *-оо* сажела у *-о* (дуго).

б) Једанаести месец у години овде гласи с почетним *на-: најеврија* (ген.) 19, као и с другим гласовним изменама у себи (уп. *новембар, новембрије, новемрије, нојеврије, нојембр, нојевр, нојембрије, нојемврије, нојемвр* и сл. у нашим старим споменицима: Даничић II 174; Рјечник ЈАЗУ VIII 247).

в) Позната метатеза *сугл.* + *ар* + *сугл.* огледа се у примеру *Мратина* 21 (< *Мартина* — уп. само код Даничића II 93: презиме *Мратиновићь* и присвојни придев *Мратинь, -ньа, -ньe*).

г) Сугласник *-ф-* супституисан је сугласником *-п-* у имену *Стјепан* 15, што је, одлика, наравно, многих народних говора српскога језика.

д) У примеру дат. једн. *сестри својо* 4 (у оригиналу сєстри своѿ) заменичка форма долази без крајњег *-ј*, што се среће у неким нашим старим споменицима и данашњим народним говорима, нпр. у црмничком где је забележена енклитика *јо* < *јој* — уп. Милетић 1940 319; Младеновић 1977 5.

ђ) Познато је да се на крају неких заменичких и других облика додаје партикула *-и* (> *-ј*), што се огледа у примерима из овог тестамента: *овај в[је]рована књиґа* (ном. једн. ж. р.) 2, *томуј* (дат. једн. ж. р.) 14, поред *ову књиґу* (ак. једн. ж. р.) 10; уп. исто и у говору Грбља XVIII века: Младеновић 2005 87.

е) Група *-вљ-* упрошћена је гласовним путем у *-ль-*: *остальам* (1. једн. през.) 6, што је особина низа говора српског језика, и то како у прошлости тако и данас (уп. само у црмничком говору: *остàльāт, остàльāще* и др., Милетић 1940 103).

ж) Већ смо помињали реч *човек/човјек* у вези са њеним екавским и јекавским изговорним ликом у овом тестаменту. Почетна група *чл-* (старослов. чловѣкъ) овде није упрошћена у *ч-*, а у Рјечнику ЈАЗУ II 68 истиче се да се примери ове речи са *ч-* < *чл-* јављају од XV века. Изгледа да је народни језик писара тестамента још имао неизмењено *чл-* у овој речи, што показује пример *човјек* употребљен у таквом контексту у 9. и 10. реду, док је пример *човек*, такође с групом *чл-*, одликовао и српскословенски језик, односно одређену синтагму која припада овом српском црквеном и књижевном језику, а што показује поменути пример употребљен у 1. реду овог тестамента (уп. *човек, човеци* у Грбаљском препису рукописа Законика цара Душана из друге половине XVIII века: Младеновић 2005 88).

з) Познати облик заменице *тко* 9 (старослов. кто), са извршеном метатезом сугласничке групе *кт-* > *тк-*, употребљен је и у овом тестаменту, а што је познато старом српском језику.

и) Мушко име *Михна* 3, 7 било је код нас уобичајено у прошлости (уп. Даничић II 78; Рјечник ЈАЗУ VI 649). Име *Иваньц* 102 (Иванац) среће се такође у нашим старим писаним споменицима (Рјечник ЈАЗУ IV 99—100; Грковић 1986 102).

ј) У синтагми *по смрти моји* 8 заменички облик *моји* представља форму старог моѥи у дативу и локативу једнине женског рода, која се на овај начин могла „скраћивати" још у старословенском језику (Николић 1978 142, 145).

к) Облику *ким* 2 одговара старословенска форма къимь инструментала једнине мушкога рода упитне заменице къи ('који'); у синтагми *ње дјеци* 5 *ње* је заправо генитив једнине анафорске заменице 3. лица женског рода (старослов. ѥѩ/нѥѩ), употребљен у присвојном значењу ('њеној дјеци'), што је била одлика и старословенског језика (Грам. 1991 241).

После ових разматрања, могло би се закључити следеће: а) тестамент Михне Новаковића, о којем је овде реч, могао је настати негде у деценијама које су претходиле 1539. години; б) језичка црта у овом документу, која се тиче полугласника, указивала би на то да је овај спис могао бити писан ондашњим говором данашњих Кртола у Боки Которској; в) овај тестамент је писан народним језиком, уз употребу и неких особина које припадају српскословенском језику, ондашњем званичном језику Српске православне цркве (такве особине одликују и језик *Грбаљског рукописа Законика цара Душана*, текста насталог у Грбљу, у Боки Которској, 60—70-их година XVIII века).

Београд

СКРАЋЕНИЦЕ

Антонић 1999 — Црна Гора у документима Историјског архива Котор. Изложба докумената поводом 50 година од оснивања Историјског архива Котор, Котор (Државни архив Црне Горе — Историјски архив Котор), 1999. Аутор изложбе и каталога: Јелена Антонић.

Архив 1980 — Архив и наука. Културно благо Црне Горе. Изложба докумената Историјског архива Котор, Београд, 1980.

ИАК СНС — Историјски архив у Котору. Судско-нотарски списи.

Исправе 1959 — *Пашшровске исправе XVI—XVIII вијека. Уредили: д-р Иван Божић, д-р Бранко Павићевић, д-р Илија Синдик.* — Цетиње (Државни архив Народне Републике Црне Горе. Историјска грађа књ. 1), 1959.

Грковић 1986 — Милица Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку.* — Београд (Народна књига), 1986.

Грам. 1991 — *Граматика на старобългарския език.* — София (Българска академия на науките), 1991.

Даничић I, II, III — *Рјечник из књижевних старина српских. Написао Ђ. Даничић.* — У Биограду, 1863 (I—II), 1864 (III).

Јовановић 2005 — Миодраг Јовановић, *Говор Пашшровића.* — Универзитет Црне Горе, [Подгорица], 2005.

Милетић 1940 — Бранко Милетић, *Црмнички говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1940, књ. X, 211—663 + карта црмничкога говора.

Младеновић—Петровић 1975 — Александар Младеновић и Драгољуб Петровић, *О судбини полугласника у неким зетским говорима и споменицима с освртом на призренско-тимочку ситуацију*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1975, књ. XVIII-1, 139—155.

Младеновић 1995 — Александар Младеновић, *Екавизам наших старих штампаних књига*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1995, књ. XXXVIII-1, 41—47 (објављено и у Зборнику радова са Научног скупа „Пет вјекова Октоиха — прве штампане ћириличке књиге на словенском југу", Подгорица (Црногорска академија наука и умјетности. Српска академија наука и уметности), 1996, 49—57).

Младеновић 2003 — Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци*. — Београд (Чигоја штампа), 2003.

Младеновић 2005 — Александар Младеновић, *Неке филолошке напомене о Грбаљском рукопису Законика цара Душана*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2005, књ. XLVIII/1—2, 85—93 са два факсимила (објављено и у публикацији: Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова, Грбаљ (Друштво за обнову манастира Подластве), 2005, 351—359 + 2 факсимила).

Младеновић 2007 — Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст. Коментари. Снимци*. — Београд (Чигоја штампа), 2007.

Николић 1978 — Светозар Николић, *Старословенски језик. I. Правопис. Гласови. Облици*. — Београд, 1978.

Петровић 1981 — Драгољуб Петровић, *Радовићи (ОЛА 71)*. — Фонолошки описи српскохрватских/хрватскосрпских, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом, Сарајево (Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине), 1981, 524—527.

Рјечник ЈАЗУ — *Рјечник хрватскога или српскога језика*. — Загреб (Југославенска академија знаности и умјетности), 1880—1882 — 1976, I—XXIII.

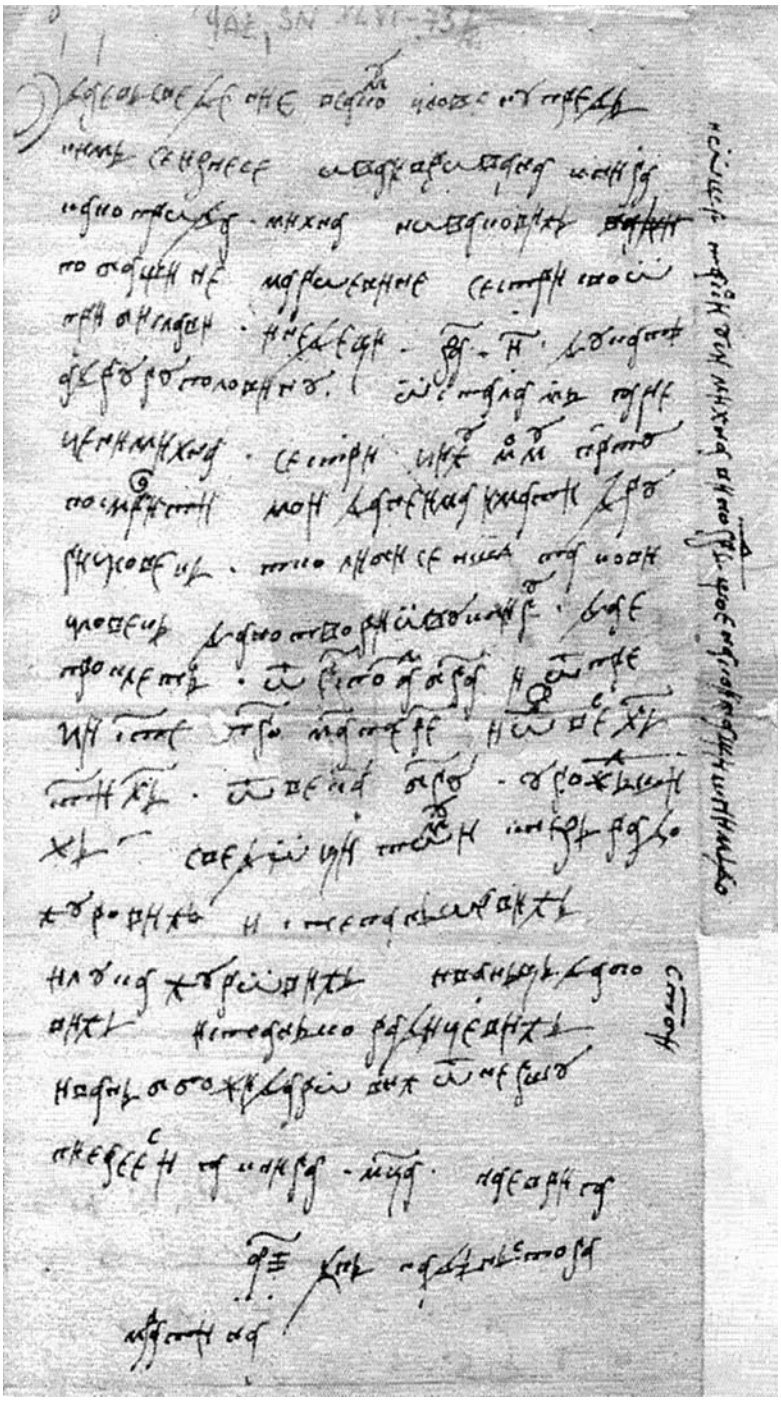

Сл. 1. Тестамент Михне Новаковића

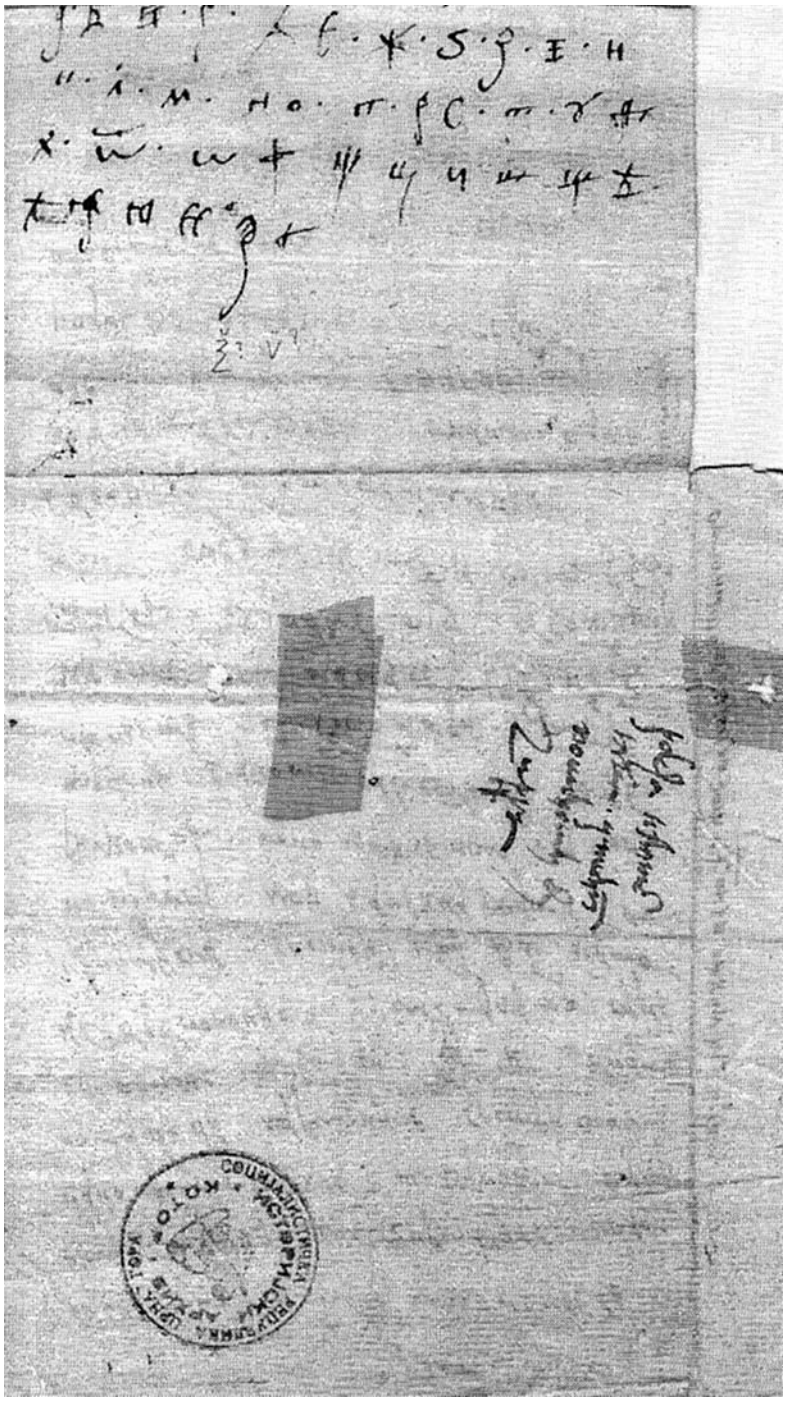

Сл. 2. Полеђина тестамента Михне Новаковића

СУДБИНА ГРУПЕ /ЕЈ/ У СРПСКИМ (СЛОВЕНСКИМ) ГОВОРИМА НА ЈУГОЗАПАДУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ*

РАДИВОЈЕ МЛАДЕНОВИЋ

UDC 811.163.41'282'342.623(497.115)

Кратак садржај. У прилогу се разматра судбина групе /ej/ у српским говорима на југозападу Косова и Метохије. Уочава се неједнака стабилност /е/ у овом положају: асимилативна снага и замена /е/ са /и/ (*се смúје*, да *се ӣрúјем*; *донúја*, *узúја*, *дú* је) највећа је у северношарпланинским говорима: у горанском и сиринићком, са траговима овакве асимилације у неким селима сретечког, прекокамског и подгорског говора. У јужнометохијским говорима и говору јужног Косова /е/ опстаје (*ӣрéјем*, *донéја*, *дé* је). Замена и обим замене /е/ са /и/ део је опште мобилности у вокалским системима говора обухваћених овим истраживањем.

Кључне речи: асимилација, супституција, мобилност вокалског система, унутардијалекатска диференцијација.

0. Говори обухваћени овим радом налазе се на периферији српског језика. Природа ивичне језичке области, миграције које су се кретале са југа ка северу Шар-планине, различити географски и географско-економски услови, сустратна наслојавања, учинили су да се на релативно малом простору формира неколико говора, некада генетски и типолошки врло удаљених.

Говори на југозападу Косова и Метохије чине два дијалекатска комплекса са унутардијалекатском диференцијацијом.[1]

Један комплекс чине говори призренско-јужноморавског типа у јужној Метохији: ђаковачки градски говор — ЂГ, подримски — ПодрГ, призренски градски говори — ПрГ, подгорски говор — ПодгГ; на истоку северног дела Шар-планине: сиринићки говор — СиГ; у јужном Косову: јужнокосовски говор — ЈКГ.

Други комплекс чине непризренско-јужноморавски говори. На Шар-планини формирана су два таква говора: у југозападном делу горански — ГГ, својом основом периферни западномакедонски говор, затим сретечки говор — СрГ, са призренско-јужноморавском еволуцијом у основама речи, али са продором македонизама у граматичким обележјима.

---

* Рад *Судбина ӣрӯпе /ej/ у срӣским (словенским) ӣоворима на јуӣозаӣаду Косова и Меӣохије* урађен је у оквиру научног пројекта „Српски језик и друштвена кретања" (број пројекта 148024), који финансира Министарство науке и животне средине Владе Републике Србије.

[1] Детаљније о дијалекатској диференцијацији на југозападу Косова и Метохије в. у Младеновић 2004.

Овим говорима се низом особина прикључује на јужном ободу Призренско-метохијске котлине прекокамски говор — ПрекГ.

Овакав разнородни дијалекатски мозаик на југозападу Косова и Метохије утицао је и на различиту судбину појединих гласовних група. У раду се разматра судбина /е/ у гласовној групи /ејˇ/, како на нивоу говора проучаване области, тако и у контексту ширега ареала околних македонских и српских говора, али и одређених односа између вокала /и/ и /е/ у оближњим албанским средњогегијским и арумунским говорима.

За мобилност у вокалским системима српских (словенских) говора, посебно северношарпланинских, од значаја може бити арумунски супстрат у планинским сточарским областима [Младеновић 2006: 101—114]. На Шар-планини контакт са албанским језиком могао је бити остварен због полуномадског сточарења Албанаца, док је у области око Белог Дрима албански елемент присутан од средњег века [Пешикан 1988: 81—87].

Анализа говора врши се према дијалекатској ситуацији до јуна 1999. године, када је највећи део православно-хришћанског становништва, осим из Сиринића, прогнан. Муслиманско-словенско становништво једним делом је исељено (највише из Горе), једним делом је опстало у својим насељима.

У прилогу се наводе скраћенице за насеља у којима је дијалекатски материјал забележен:

<u>СиГ</u>: Бер (Берејце), Вич (Вича), Врб (Врбештица), ГБит (Горња Битиња), ДБит (Доња Битиња), Гот (Готовуша), Драјк (Драјковце), Јаж (Јажинце), Сев (Севце), Суш (Сушиће), Штрп (Штрпце).

<u>СрГ</u>: Бог (Богошовце), Љуб (Љубиње), Ман (Манастирица), Мил (Милачићи), Мушн (Мушниково), Небр (Небрегоште).

<u>ГГ</u>: Бр (Брод), Глоб (Глобочица), Драг (Драгаш), Крс (Крстец), Орч (Орчуша), Рап (Рапча), Ре (Рестелица).

<u>ПодгГ</u>: Врбич (Врбичане), Дел (Деловце), Дојн (Дојнице), Љубижд (Љубижда), Мов (Мовљане), Муш (Мушутиште), Реч (Речане).

<u>ПодрГ</u>: ВХ (Велика Хоча), Зоч (Зочиште), МК (Мала Круша), Ор (Ораховац).

<u>ПрекГ</u>: Скор (Скоробиште), Грн (Грнчаре).

<u>ПрГ</u> (Призрен).

<u>ЂГ</u> (Ђаковица).

<u>ЈКГ</u>: Гат (Гатње).

1. Вокалски систем српских (словенских) говора на југозападу Косова и Метохије исти је, независно од њихове генетске и типолошке припадности:

и у
е ə о
а

Овакав вокалски систем — присутан на већем ареалу призренско-тимочких, граничних македонских и бугарских говора — карактерише и

арумунске говоре, посебно оне који су у суседству са говорима на југозападу Косова и Метохије, а који су могли бити супстратни.[2]

Највеће мобилности су вокали средњега реда: они су подложни дифтонгизацији, сужавању и отварању артикулације, супституцијама.

Вокалске супституције у говорима проучаване области врше се по вертикали од нижег ка вишем: а > о: *рабо́т̄оў*, 3 л. мн. презента у СиГ, ПодгГ; ə > о: *до́ш̱оў* / *до́ш̱ов*, СиГ, СрГ, ГГ, ПрекГ; *си́јем* < сејем, СиГ, ГГ, СрГ, ПрекГ; *ӣ́едар* / го́едар < говедар, *во́луи* < волои < волови, ГГ, СиГ, ПрекГ, СрГ.

Супституције се врше у оквиру предњих или задњих вокала. Померања из зоне предњих у зону задњих вокала нису својство ових говора, осим у примерима са лабијализацијом /е/ у /о/ у СиГ и делу ПодгГ (*т̄ре́соў*).

У овом прилогу се разматра супституција средњег предњег вокала /е/ високим предњим /и/, изазвана асимилативним дејством /ј/ у групи /ej/.

Осим у позицији када /ej/ > /ij/ у ГГ и СиГ, замена /е/ са /и/ у ова два говора врши се и изван овог услова.[3] Обим таквих супституција у северношарпланинским говорима није велики, а у ове говоре су такви примери могли доспети позајмљивањем готових облика. Овакве редукције ненаглашених вокала и њихова супституција вокалом /и/ карактеристичне су за македонске говоре, додуше јужније [уп. ФО (Тиолишта): 109, ФО (Тремно): 110, ФО (Кронцелево): 796, Видоески 1992: 31].

Трагова оваквог фонетизма можда има у појединачним лексемама у говорима призренско-јужноморавског типа у јужној Метохији. Тог порекла може бити *дибо́ко*, *диби́на*, *дибе́ја* [уп. и Реметић 1996: 388].

Неколико примера у ГГ са /и/ м. /е/ изван групе /ej/ (*Маки́донец*, *ни́вест̄а*, *јиди́наес*, а можда и *ди́војка*) могу бити резултат лексичког продора из македонских говора. Судећи по томе што је /и/ м. /е/ у ГГ сада под акцентом, значи да су ови примери стигли у ГГ као готова иновација (на шта упућује врло ограничен број лексема). Део ових примера, међутим, у ГГ може се објаснити и другачије [Младеновић 2001: 97].

2. Оно што је Белић констатовао још у Дијалектима источне и јужне Србије о општим правцима промене вокала у зависности од фонетског контекста у призренско-тимочким говорима [Белић 1905: 17], а што је потврђено радовима каснијих истраживача ових говора, али и суседних македонских и бугарских, потврђује се и у говорима на југозападу Косова и Метохије: лабијали утичу на лабијализацију ниских и средњих вокала, палатални утичу на затворенију артикулацију средњих вокала. Важење наведеног принципа, међутим, неједнако је у говорима на југо-

[2] Овде се мисли на фаршериотски тип, који има овакав вокалски систем [уп. Mariţeanu 1975: 223].

[3] Уп. са стањем у галипољском говору, у коме је због контакта са северногрчким дијалектима створен веома покретљив вокализам са јаким редукцијама ненаглашених вокала и променом /е/ > /и/, /о/ > /у/ [Ивић 1957: 49].

западу Косова и Метохије. Опште флуктуирање у оквиру вокалског система најизразитије је у северношарпланинским говорима, али и овде са различитим резултатима. За праћење типолошких појава од значаја је да се у судбини вокалских појава у северношарпланинским говорима уочава одређена паралела између два типолошки и генетски различита говора: ГГ као периферног западномакедонског говора — са једне стране, и СиГ као призренско-јужноморавског — са друге. Оваква сродност огледа се не само у судбини групе /ej/ > /ij/, већ и судбини одређених вокалских група, дифтонгизацији и монофтонгизацији.

Мобилност вокалског система различита је у говорима који су предмет овог истраживања. Вокалски систем је највеће мобилности у ГГ и СиГ. Оваква сродност у вокализму у вези је са таквом мобилношћу у околним несловенским говорима, пре свега арумунским. На објашњење о арумунском супстрату као извору мобилности вокалских система у ГГ и СиГ упућује то што су романски трагови у ономастици Горе и Сиринића највећег обима на простору југозападног дела Косова и Метохије [Младеновић 2006: 103—114].

У ГГ замена групе /ej/ са /ij/ доследна је у свим пунктовима. У СиГ, у коме асимилација није доследна, уочава се да је стабилност највећа, изразита чак, у најзападнијим сиринићким селима, према којима се кретала подгорска досељеничка струја, а одређени контакт оствариван је и са сретечким говором. Стабилност групе /ej/ смањује се како се иде од запада ка истоку Сиринића. Ову разлику прате и друге дијалекатске црте [Младеновић 2005а: 180—185].

3. Словенски говори на ширем ареалу око говора на југозападу Косова и Метохије не знају за /ij / < /ej/ [Видоески 1985 — скопскоцрногорски, Видоески 1961 — полошки; Букумирић 2003: 85—86, када се не односи на део северне Метохије у коме су облици типа *гриje* органски]. У бројним студијама о призренско-тимочким говорима констатује се да група /ej/ остаје стабилна, а врло ретке потврде типа *вијалица* нису од већег значаја за доношење закључка о судбини ове групе [уп., између осталог, ФО (Пљачковица): 588, ФО (Кална): 592].

Сам облик *вијалица*, потврђен је не само у призренско-тимочким говорима већ и у даљим македонским говорима, у којима /е/ изван акцента, без обзира на фонетско окружење, прелази у /и/ (в. т. 2).

Асимилације у групи /ej/ нема ни у оближњим албанским средњогегијским говорима, у којима се /е/ и иначе понаша другачије.[4]

У албанском говору тетовског краја мобилност у вокалском систему изразито је различита од оне која карактерише српске (словенске) северношарпланинске говоре. У овом албанском говору у одређеним позицијама /е/ бива замењено са /i/ у процесима прогресивне (*imi* < *jemi*) или регресивне асимилације (*përtij* < *përtej*, *këndij* < *këndej*) [Nesimi 1987:

[4] У овим говорима је процес обрнут, па се /и/ под акцентом дифтонгизује, а изван акцента /i/ > /е/ или прелази у таман вокал. У мањем броју примера акцентовано кратко /е/ у контакту са /j, l/ изговара се отворније. У врло малом броју примера артикулација кратког акцентованог /е/ +/j, m, sh/ помера се горе [Юллы-Соболев 2003: 19—21].

186]. Осим оваквих примера у којима се налази одређена паралела са односом група /ej/ : /ij/ у северношарпланинским говорима, у овом албанском говору је замена /e/ са /i/ знатно обимнија и већега регистра [Nesimi 1987: 186—18 Nesimi 1987: 1867] од онога у српским (словенским) говорима на југозападу Косова и Метохије, тако да упориште за примере типа *сије*, *грије* не треба тражити у околним албанским говорима.

Упоришта за примере типа *сије* нема ни у арумунским говорима са којима су северношарпланински говори могли бити у контакту, пошто се у овим арумунским говорима у еволуцији латинско /i/ супституише се /e/: лат. video > арумун. ved^{u}. У примерима у којима је латинско /e/ замењено са /i/, то се вршило у условима потпуно различитим од оних који постоје у ГГ, СиГ, СрГ и ПрекГ [уп. лат. vendo > арумун. Vindu; Marioţeanu 1975: 224—225].

Иначе, /e/ испред /j/ у арумунском опстаје (treĭ „три”).

Са северношарпланинским говорима се не могу довести у непосредну везу недоследне појаве са /ij/ < /ћj/ у релативно удаљеним говорима претежно косовско-ресавског типа [ФО (Србовац): 569, са недоследном променом и дублетима типа сијеш : посејати, није : несам; ФО (Велика Крушевица): 571, грие : греје, стари : стареј; ФО (Буковац): 576; ФО (Тучеп): 567].

Усељеничка струја из југоисточне Црне Горе — која није од већег значаја за формирање дијалекатских прилика на југозападу Косова и Метохије — могла је подржати појаву примера типа *сије* у СиГ. Такве струје, међутим, није било у ГГ, СрГ и ПрекГ, а у којима је, посебно у ГГ, замена /ej/ са /ij/ најдоследнија. Значај ове струје за судбину групе /ej/ у говорима на југозападу Косова и Метохије није велики — васојевићки и кучки присељеници прошли су јужном Метохијом (у којој је група /ej/ изразито стабилна), знатнији део новопридошлих се задржао у Подгору, тако да је у Сиринићу она знатно ослабљена [Младеновић 2004: 214].

4. Замена групе /ej/ групом /ij/ у српским говорима на југозападу Косова и Метохије, пре свега у северношарпланинским, може се сматрати аутохтоном локалном иновацијом у српском духу. Оваква замена део је опште мобилности невисоких вокала у северношарпланинским говорима: /a, e/ > /o/, /o/ > /y/, /e/ > /и/, /ə/ > /o/. Мобилност се огледа и у затварању /ọ, ẹ/ у контакту са предњонепчаним сугласницима — у /o, e/, пре свега у контакту са /j/. Оваквог затварања без фонолошке неутрализације има у већој мери у СрГ и ГГ, у мањој у СиГ.

Позиција /ej + ø/, /ej + сугласник/ не утиче на судбину /e/. Уколико асимилације има у групи /ej + вокал/, има је и у позицији без вокала иза /ej/; уколико асимилације нема у групи /ej + вокал/, нема је ни у позицији без вокала: *по́се*^{j} *ле́у* Сев, *пре́јте* во́ду Јаж; *опре́јте се* на слу́нце Муш, *по́сеј* гу Реч, *жњеј* и ти́ Бог; *о́тсејте* бра́шн’о Скор.

Из овога су изузете показне заменице *ове́ј*, *те́ј*, *оне́ј* у СиГ. Чување финалне групе /ej/ подржано је морфолошким разлозима, пошто се ове

заменице односе на ж. р. мн. са стабилним граматичким наставком *-е*, па би остварена асимилација представљала рушење морфолошког система.

У говорима на југозападу Косова и Метохије дошло је до знатних промена у прозодијским системима [Младеновић 2004: 217, 221], посебно због развијања ритамског антепенултимског или пенултимског акцента и брисањем свих прозодијских дистинктивних обележја. С обзиром на то да је највећа мобилност вокалског система присутна у оним говорима који су развили ритамски акценат, судећи по садашњем стању не може се говорити о улози места акцента у вокалским променама. За садашњу судбину групе /ej/ чини се да није од пресудног значаја место акцента (*ӣри́јем* : *заӣрија́ло* СиГ, *ӣри́јем* : *заӣри́јало* ГГ). Неке промене у вокалском систему, међутим, могле су се десити пре стабилизовања ритамског акцента.

Група /ej/ у глаголским облицима

5. Група /ej/ јавља се у граматичким основама глагола, затим у једнини радног глаголског придева м. р. у говорима призренско-јужноморавског типа.

Стабилна група /ej/ у основи[5]

6. Група /ej/ јавља се уместо некадашње групе /*ѣj/ у неколико глагола. С обзиром на дијалекатски положај говора у којима се уместо ове групе јавља /ij/ нема оправдања за претпоставку да је до замене дошло док је /ѣ = ę/ чувало фонолошку индивидуалност. На екавску рефлексацију и замену /ej/ са /ij/ упућују и они примери у којима група /ej/ није из групе /*ѣj/.

Гре́ѓе, па *се сме́ѓе*, *се́ем* и ја́, *се̑а́а* сэ̑м њи́ву, кэ̑т *засе́јоў*, да *се́јо* ру́чно, што *се се́ѓе*, тра́ве *се̑а́не*, *зӣре́јоў* во́ду Сев, *ӣре́ѓем се* на о́гањ, *ће ӣосе́ѓеш*, да *се сме́ѓеш*, *сэ̑м се исме̑а́ла* Јаж, гра́ *смо се̑а́ле*, *ӣре̑а́ле*, *ӣосе́ѓе се*, *ӣосе́ѓеш* коно́пље Врб, *не се̑е́мо* ви́ше, не́ да *се заӣре́ѓе* ГБит, и о́ни да *се зӣре́јо* Драјк;

ве̑а́ло се на веал'ца̑ву, *се̑а́а се*, *се̑а́ло се*, *се се̑а́ла*, *ӣосе́ѓеш* га у про́љеђ, да га *ӣодӣре́ѓеш*, да *ӣре́ѓе* мло́го, *оӣре̑ала* не Муш, да *се̑е́мо*, да *ӣосе́ѓе* Реч, цве́ч'е *ӣосе̑а́но*, да *сеје́мо, изве́ѓем* жито, *се сме́јев* тру́дне же́не, *не сме́ѓев* же́не Мов, сви́ *се осмеја́ље*, да *се заӣре́ѓе*, *оӣсе́ѓеш* бра́шн'о, да *се уӣре́ѓе*, во́ду гре́ј̑еш Љубиж;

а *смо ӣосе́јал'е*, свę́ што *се се́је* ВХ, да *ӣосę́ѓемо*, *смо се́ѓал'е*, *сэ̑м се́ѓала*, *ве́ѓал'ица ве́ѓе*, *исе́ѓемо* ма́ло, *оӣсе́ѓеш* бра́шно, док *се ӣре́је*, *ӣреја́л'е* на о́гэн', да *се зӣре́ѓе* со́ба, н'и́ве *ӣосе́ѓане*, јетэ́рва *се сме́ѓе*, да *се́ѓемо* ду́ва́н Зоч, месеч'и́на *ӣре̑е* МК;

[5] О судбини *нѣје в. т. 11.

се́е, ӣре́е, да *се заӣре́е*, *сме́е се*, *смејури́на*, *с вејали́це*, да *се изве́је*, *ӣосе́јаа* њи́вȣ, *зӣре́јасмо* Гат;

да и́звее на веа́лица, па *ӣосе́ала* да се *се́е*, да *ӣо́сеје* Бог, де́ се *се́ало*, *се ве́ало*, ми́је́ ће *се́емо* Мил, *ӣо́сеје̱ш* ȣ је́сењ, да *ӣо́дӣреје̱ш*, да не *зӣре́е*, не *оӣре́ала* Муш;

цве́ч'е не́-било *ӣосе́ано*, да *и́звеје̱ф* ч'пе́ница Скор.

Примери у којима се /е/ у групи /ej/ изговара са суженом артикулацијом /е/ сведоче о асимилативном процесу чији је крајњи резултат замена /е/ са /и/.

Глагол *смѣти, *смѣјем у говорима призренско-јужноморавског типа на југозападу Косова и Метохије имао је еволуцију какву има на ширем простору призренско-тимочких говора.[6] Овај глагол је сачувао презентску основу *смѣјем, али је у већини говора пришао односу основа *ӣрејем — ӣрејала*. Група /еје/ у глаголу *смејем* има ону судбину коју имају и други глаголу старих основа са /ѣ/: *не сме́ем* да ка́жем, *не смеја́смо* да и́демо ПрГ, *не сме́јев* да о́рев ВХ, *смеја́ла* да спи́е МК, *не смеја́в* ни о́ни Зоч; *не смеа́ле* да не пȣ́штȣ Врб, *не смеје́ало* да и́де, ни о́на *не́ смеја́ла* Драјк, *не́ смеје́ал'е* пȣ́шкȣ Сев; *не сме́јем* да и́дем, о́ни *не сме́ју* да и́дијȣ Гат.

У ЈКГ вокалска група /ej/ остаје стабилна. Поред основног облика *сме́ем* јавља се и *сме́јем*, са затворенијом артикулацијом /е/ због сугласничког окружења. У Гат су, међутим, забележена и два примера: Ни́ко не *сми́е* да зȣ́цне, ни ти́ не *сми́еш*. Ако није дошло до преузимања готове иновације, могућ је продор глаголске презентске *-и* основе (уп. *ӣки́јем* „ткам" Гат).

У непризренско-јужноморавским говорима на југозападу Косова и Метохије глагол има однос основа *сме́м — сме́ла*: *сме́м* да збо́рим Бог; а *сме́ӣе* да и́дете Драг; *не́-смев* ни о́ни Скор, *не́-смеӣе* да ил'е́зете Грн.

7. Судбина групе /ej/ у глаголским основама не зависи од њеног порекла. Глагол žęti, *žьnjǫ пришао је новом односу основа, једначећи се са глаголима типа *сејем — сејала*: *жњеје*[7] *— жњејала*. Овај глагол у СиГ судбином групе /ej/ пришао је другим глаголима овога односа основа, па се напоредо јављају облици *жње́ем* и *жњи́ем*. У ГГ, СрГ и ПрекГ глагол *žęti, *žьnjǫ се није интегрисао у групу *си́јем — си́јала*, што је последица односа основа *жње́јем — жње́ла* у овим говорима. Однос основа *жње́м — жње́ла* у ГГ, али и СрГ и ПрекГ, поред односа *жње́јем — жње́ла*, секундаран је, а настао је после испадања /j/ и сажимања вокалске групе /ее/.

Да *жње́јоў*, кət *се жн'е́е*, кət *се дожње́е* Сев, *се жн'еје́ало* ГБит, да *жн'е́еш* Врб; да *жн'е́еш*, *жн'е́ен'е* ВХ; *жње́е*, *жње́ја́ше*, *жње́ја́н'е* ПрГ; а ја́ *жн'е́ем*, *не жн'еје́мо* Мȣш, да *жн'еје́мо*, *се жн'е́е* рȣ́ч'но Мов, да *жње́јеӣе*, *жн'еје́мо*, це́ја да́н *жн'еје́мо*, *ӣожње́еје́мо* све́ Љȣбиж; да *жње́ємо*, да *до́жн'еем* Бог; *жн'е́еме* во н'и́ва Рап; и ви *жње́еӣе*, да *ӣо́жње-*

[6] Белић 1905: 487—488, Ћирић 1983: 84.

[7] Оваква еволуција нетипичног односа основа у говорима на југозападу Косова и Метохије бележи се на ширем ареалу призренско-тимочких говора.

еш Грн; *жњее* пчени́цу, *жњеемо* коломбо̏ћ, ни́смо сти́гле да *пожн'емо* Гат.

8. Формант *-ају* у 3л. мн. презента глагола типа *мо́жају* (: мо́гу — мо́жеш — мо́жемо — мо́жају), присутног и у СиГ али и ПодрГ, додуше, у различитом обиму и у различитим глаголима,[8] можда је настао као резултат асимилације у групи /ај/. Вероватније је, међутим, морфолошко ширење из глагола типа *но́сају*.

На морфолошко порекло упућује и то што је у ЈКГ у облицима презента дошло до преструктурирања, са знатним померањима унутар глаголских основа, затим до стварања нових граматичких форманата. Овде се мисли пре свега на експанзивност форманта *-ају* у 3л. мн. презента глаголских група *-и* и *-е* (и́дим — *и́дају*, *ала́мају*, сви́рем — сви́реш — сви́ре — *сви́рају*, не́ ће га ку́пем — да га ку́пу / *ку́пају*, о́н ће га уда́ре — *уда́рају*). Иначе је у овим говору *и́мају*, *но́сају*. Општа стабилност групе /ај/ у ЈКГ не упућује на асимилацију са преласком /е/ у /и/, осим уколико не претпоставимо да је /и/ у *-ају* резултат редукције у неакцентованом слогу, што није убедљиво с обзиром на то да се /и/ јавља само у 3л. мн. презента, док је у осталим лицима /е/.

Група /ај/ > /ај / у основи

9. У ГГ и делу ПрекГ замена /ај/ > /ај/ у основама глагола је доследна, у СиГ и делу СрГ недоследна (*су́јем* : *се́јем*).

Све́ *су́јане*, не́маме *сија́ница* („засејана земља") Ре, сн'е́к шо *ви́је*, да *ӣри́је* на не́бо, месе́чина *ӣри́је* Орч, ми *се ӣосми́јала*, н'и́ве *насу́јане*, да *за́ӣриј̯ем* ја́ден'е Бр, и на́с не *оӣри́јало*, *су́јала* бра́шн'о Глоб [в. и примере за ГГ у Младеновић 2001: 96];

да ми *се сми́јоў*, ми *се сми́ј̯е* зе́т Јаж, ни слу́нце *ӣри́је*, да *се насми́јоў*, сви́ да *сије́ӣе* Врб, ће *засу́ј̯еш*, ни *се сми́ј̯е*, ли́пу да *зӣри́јем* Штрп, о́н *се сми́је*, да *су́је* Бер, *не сиј̯е́мо* коло́боћ, да *се зӣре́јо*, *ӣрија́ла* ма́нцу ГБит, да *се насми́ј̯еш*, да се *насми́ј̯е*, *сми́јоў се*, *ӣри́јоў* не Гот, *смија́ло се* де́те Драј, да *ӣри́јем* во́ду, *су́јоў* ту́ј̯ годи́ну, да *се сми́је*, о́ни *су́јо* Суш; *не сми́је* да до́ј̯ће Штрп, ко́ј *сми́је* да ка́же Бер, ни Бори́соў *не сми́је*, ко́ј *сми́је* да ураб́ота Гот, *не сми́јем* да ко́сим Драјк;

жњи́јоў Готовуша́ни Гот, да *жњи́је*, *жњи́ј̯ем* Драјк, да *жњиј̯е́ӣе* Вич.

У императиву: *се сми́*, *ӣри́ се*, *се за́ӣри* Рап, *за́ӣри* во́да Ре, *ӣо́си* и ти́ Крс; *су́* ти, *за́ӣри* во́ду Гот, *за́ӣри* ку́ћу, *на́сми се* Штрп, *ӣо́жњи* и мо́ј̯е ДБит; *за́ӣри* је́ден'е, не-се́-*сми* Љуб, *за́ӣри* вода, *ӣо́си* н'и́ве, *се на́сми*, *насми́-ми-се*, *се на́смиӣе* Грн.

У ПодрГ у обимном материјалу забележена су три примера са /и/ м. /е/ у глаголима овога типа: Ти́кве се *су́ј̯ало* пре̏ј ВХ, гра́ *се сиј̯а́а*, о́вде *су́ј̯у* па́су́л' Зоч.

---

[8] Оваквих преструктурирања у 3л. мн. презента има, иначе, и на другим тачкама српских говора призренско-јужноморавског типа.

Глагол *додијам* има наведени облик у свим говорима на југозападу Косова и Метохије, али и шире на екавском терену, са /ија/ м. /ђја/. Ово упућује на специфичан статус глагола.[9]

Осим у ЈКГ, глагол „ткати" у говорима проучаване области има однос основа *ткáјем — ткáла*. У ЈКГ овај глагол је пришао односу основа спи́јем — спáла. Група /ај/ у презентској основи пре може бити морфолошког порекла, него траг односа тке-је-м > *ткúјем*.

10. а) У СрГ уочавају се два микродијалекатска типа. У вишим сретечким селима (Љуб, Небр, Ман) уочава се продор особина из ГГ, иако говор ових сретечких села генетски и типолошки остаје у оквиру српске еволуције у већем делу своје структуре [Младеновић 2005: 67—68]. Две маркантне црте у вокализму виших насеља СрГ упућују на контакт са ГГ: /ај/ < /ај/ и /у + вокал/ < /о + вокал/: (*чу́ек* < чоек < човек).

У Љуб, Неб, Ман доминирају облици са очуваном групом /ај/: *не́ʲе* ни óн, да *се́ʲемо* не́што, *заīре́ала* вóда, це́в дə́н *жњеʲе*, не *се́-смеʲе*, ни óна *не́-сеʲе* Љуб, ни да *се на́смее*, *ће се́ʲе* Ман.

У говору ових насеља, међутим, бележени су и примери са /и/ м. /е/: *се смúʲем* сос тáу же́ну, *īрúјем* и ја́, да *се на́смиʲеш* ка чу́ʲек, *сúʲем* че́ница, *смо сúјал'е* кóломбоћ Љуб, да *за́īриʲе* слу́нце, *сúʲемо* кóмпири Ман, да *сúʲеш*, не́ *се зīрúјала* Небр.

б) У ПрекГ стање у судбини групе /ај/ упућује на различита наслојавања. У овом говору судбина групе /ај/ прати судбину групе /о + вокал/. У Скоробишту групе /ај/ и /о + вокал/ остају стабилне (*īре́је*, *се сме́ʲе*, *се се́ʲе* ч'пе́ница, *се́ʲало* и óно, *жн'е́ʲе*, да *се úзвеʲе на вејáл'ица*; ч'óек / ч'óвек, тóвар / тóар, мóʲе / мóе). У говору Грнчара група /ај/ је доследно замењена групом /ај/, група /о + вокал/ замењена је већим делом групом /у + вокал/: да *сúјеше*, *īрúʲем*, *се смúʲем*, па *се смúјала*, *заīрúʲана* вóда, *на́смијан* чу́ʲек, *посúјане* н'и́ве, *за́īри* вóда, *пóси* н'и́ва, *насмú*-ми-се; (ту́ар, чу́ʲек, гу́ʲедар, гуе́дарам) Грн.

Оваква судбина група у непосредној је вези са ситуацијом у Гори, из које је према прекокамским селима стизала усељеничка струја, посебно према Грнчару [Младеновић 2005: 70—79].

Глагол *нђје

11. Група /ај/ у глаголу *нђје не прати судбину ове групе у другим глаголима.

а) У ЈКГ група је стабилна, осим у *није*: *нúје* требáло, попре́ *нúʲе* имáло решó, óн *нúје* јуна́к, *нúје* његóв, (Да́ ли ʲе готово?) Кáко *нúје* готóво! Гат.

Секвенца /ни/ скоро је уопштена и у осталим облицима овога глагола: *нúсам* знáла, *нúси* ни ти́, ни ми́ *нúсмо*, *нúсмо* богáти, *нúсте* љу́ди,

[9] С. Реметић [Реметић 1985: 104, нап. 224] наводи мишљење П. Ивића да је у овом глаголу могуће укрштање са глаголом *дијати*, *дијам* (< дихати).

ни́сам се ѹмори́ла, *ни́сте* пожњéле Гат. У овом говору потврђени су ретки примери у којима опстаје /е/ у групи /ес/: *нéсам* зна́ла, *нéси* чу́ја, *нéсмо* бега́ле Гат.

Остварен формант *ни-* у *није* у ЈКГ јавља се и у случајевима у којима је између одричне речце и глагола интерполирана заменичка енклитика: Ка́ко *ни́* ми је бри́га, *ни́* ми ^ј^е ни́шта, *ни́* гу је ни́шта Гат. Оваква конструкција је позната и у другим оближњим српским говорима, али са екавском вредношћу од некадашњег јата: па зар *нé* ми ^ј^е бри́га Муш; како *нé* ми ^ј^е бри́га Штрп, *нé* ми ^ј^е бра́т Рап).

б) У СиГ *нѣје се јавља са /ej/ и /ij/. Избор облика зависи од опште стабилности групе /ej/. У најзападнијим насељима (Севце, Јажинце) /е/ је у овом фонетском контексту стабилно, али је забележено и: *ни́ʲе* ни то́ʲ, то́ʲ *ни́ʲе* сирини́ћко Сев, *ни́ʲе* на на́шу лива́ду Јаж. И у источнијем делу Сиринића, у коме је и иначе /ij/ < /ej/ чешће, потврђени су и облици: *нéʲе* во́да камењáрна Суш, да *нéʲе* ку́рва Штрп, би́ла, ка́ *нéʲе* (потврдно) Врб, *нéʲе* ста́ра, *нéʲе* мо́а Бер, ни то́ʲ *нéʲе* до́бро Гот.

У источнијем делу Сиринића број потврда са *није* релативно је велики:

Ка́ *ни́ʲе*! (потврдно), ка́ *ни́ʲе* подо́бро (потврдно) Врб, ми́ — *ни́ʲе*, *ни́ʲе* стра́шн'о, *ни́ʲе* сва́ки и́сто, а ка́ *ни́ʲе*, *ни́ʲе* са зво́на Штрп, *ни́је* до́ма, *ни́ʲе* та́ʲ же́на (: нéсам ни ја́), *ни́ʲе* поздра́ва, ни о́на *ни́ʲе* ГБит, *ни́ʲе* бу̑за́ва Гот, то́ʲ *ни́ʲе* самови́лско дрво Драј, јéс, јéс! Ка́ *ни́ʲе* Вич.

У обимном материјалу из СиГ нашле су се тек две потврде са /ис/ < /ес/: *ни́сам* донéла, ни о́ни *ни́су* Штрп.

Стабилан однос алтернације /е/ : /и/ остварен у *ни́је* : *нéсам* део је такве стабилности у СиГ и у другим случајевима у којима има / нема фонетских услова за такву алтернацију (уп. дони́ја : донéла, ди́ ^ј^е : дé су) (в. т. 12 а, 19 а).

в) Изван СиГ и ЈКГ *ни́је* је потврђено у вишим селима ПодгГ,[10] ближим Сиринићу. Иначе је у ПодгГ судбина групе /ej/ јужнометохијска, па изразито доминира *нéје*.

У јужној Метохији, поред *нéје*, бележени су ретки примери у којима је у одричном перфекту у 3л. јд. потврђено *ни́је*, што је највероватније новији унос из других говора или из књижевног језика: *ни́ʲе* се дава́ло, *ни́ʲе* има́ло тол'и́ко, *ни́ʲе* се зва́ла каци́ја, пи́во *ни́ʲе* би́ло, *ни́ʲе* би́ло Трифу́ндən Зоч, мо́ја ма́јка *ни́ʲе* ктéла да ме да́ Ор (у истом исказу: *нéʲе* ваља́ло).

Иначе је: *Нéʲе* мо́ʲ си́н, é *нéʲе* ВХ, *нéје* жи́в, *нéʲе* ајду́к, *нéʲе* ма́ло, *нéʲе* ло́шо, *нéʲе* тéшко, дᵊржа́ва *нéʲе* Зоч, *нéсмо* би́ље, *нéси* мо́га, *нéсте* донéл'е Ор;

нéʲе Никино Љубиж, *нéʲе* на́ше, ко́ʲ *нéʲе*, а ка́ко *нéʲе* Муш, јо́ш *нéʲе* врéме Реч;

нéʲе бо́гат, ко́ј *нéʲе* Призд́ренац ПрГ.

---

[10] Оваква судбина групе /ej/ корелативна је са нестабилношћу невисоких вокала у ПодгГ и СиГ: у оним насељима у којима је лабијализација типа донéсоў (3л. мн. презента) изразитија, у њима су бележени и примери типа *ни́је*.

г) У непризренско-јужноморавским говорима група /ej/ је стабилна, независно од тога да ли је асимилација у *ӣрӣ́јем* остварена или је опстало *ӣре́јем*. Томе свакако доприноси /е/ у осталим облицима презента овога глагола, али и редослед заменичких и глаголских енклитика којим се разбија непосредна веза не- и глаголске енклитике је: *не́*-ми-ᵢе бра́т Бог, *не́*-ти-ᵢе му́ка Ско, *не́*-ми-са де́ца, *не́*-ми-си ре́кла Бр, *не́*-ти-сом до́нев Ре.

Група /ej + вокал/ на крају речи

12. Ова група се јавља у речима у којима се на месту /л/ на крају слога јавља /ја/.

Група /ej/ потврђена је у показним заменицама *ове́ј*, *ӣте́ј*, *оне́ј*, затим у предлогу *крај* (< крај).

Радни глаголски придев м. р. јд.

а) Осим недоследно у СиГ, у осталим говорима области група остаје стабилна:

Узе́ја, *остаре́а* бра́т, *изӣоре́а*, *доне́а* из мана́стир, *сре́а* гу Сев, *не́сам сме́а*, *виде́а* не, *узе́а си*, *изӣоре́а* дрва Јаж, *сре́а* свато́ве Врб, вра́к те *нане́а* Штрп, *виде́а*, *узе́а* и то́ј, *сре́а* Шипта́ре, *жње́а* Драј;

не́си виде́а, *умре́ја, доне́а, вол'еа*, ко́ј *вол'е́а, зборе́а*, ако *умре́а*, вра́к те *изе́а*, кə[д] *доне́а* Муш, *доне́а* све́кар, сва́ки *доне́а*, *виде́а се*, ни́ко ᵢ *се́а* Мов, Ра́да ме *одне́ја*, *је́а* пре́сан ље́ба, те *дове́а*, *изе́а* ч'у́тек, а *ӣоч'е́а сам* Љубиж;

*ӣ̆о́ће*ᵢ*а*, Бо́гᵏ *доне̨́а*, не́сам *ви́де*ᵢ*а*, би *у́зе*ᵢ*а*, *не́* би *сме́а*, шо га *укље̨́а*, *жи́ве*ᵢ*а*, *ви́де*ᵢ*а* ВХ, *зборе́а*, не́си *узе́а*, *изӣоре́а*, шо *ч'ине́а* (: ч'ине́ла), *изе́а* га па́с Зоч, *доне́а* ко́ла МК, не́ *ӣте́а*, ако би *виде́а*, би *доне́а*, да́јка *доне́а* Ор;

а́л си *оӣладне́а*, *узе́а*, *доне́а, ӣрине́а, живе́а*, би *виде́а* Гат.

б) Група /ej/ > /ај/

Узи́ја се́стру, *узи́ја* бра́та (: узе́ле смо) Врб, *мисли́ја* (: не мисле́ла на њу́), *узи́ја* дру́гу, и о́н *се чуди́ја* (: чуде́ла си се), *моли́ја* не (: моле́ла ме), *одни́ја* гу ве́тар (: одне́ла у њи́ву), па кəд *види́ја* (: виде́ла га), ку́м ги *дони́ја* (њу́ ᵢе доне́ле) Штрп, *ӣочи́ја* да је́де (: поче́ла да о́ре) Бер, *остари́ја* и о́н (: и ти́ си остаре́ла), *дони́ја* па́ре (: доне́ла), не́сам *узи́ја*, *живи́ја* мло́го (: живе́ла сто́ годи́не) ДБит, и ти́ си *види́ја*, *узи́ја*, *остари́ја* и Пе́ре Гот, *дони́ја*, *жњи́ја* (: и де́ца жње́ле) Драј, *види́ја* му́ку, *дони́ја* ги, те́шко сам *живи́ја*, *збори́ја* с њу́, *ӣожњи́ја*, зар *сми́ја*, *узи́ја* па́ре, *воли́ја* ᵢе Суш.

Иако већи део наведених примера припада глаголима презентске *-и* групе, па се може претпоставити и морфолошко порекло /ија/ уједначавањем аорисне према презентској основи, две чињенице негирају ово

објашњење: основа типа живе-ла остаје уколико није остварена група /ej/, однос основа го́рим : горе́ла остаје стабилан.

Морфолошког је порекла замена /е/ са /и/ у глаголу ће *истри́соў*[11] Бер, *истри́сам* Штрп, *истриса́ње*, да *се истри́са* теше Гот.

У глаголу *преврти́ја* : *преврти́ла* у ПодгГ (И та́ʲ згло́пᵇ це́ʲа *се превᵊрти́ја*, ми смо *преврти́л'е* Муш) дошло је до промене глаголске врсте продором презентске основе (*преврти́м*) у аорисну.

У *три́је* : *три́ла* (Зна́ да *три́ʲе* Муш) глагол је пришао односу основа типа ши́јем : ши́ла.

Поред обичнијег *мисл'е́ја* : *мисл'е́ла* (: ми́сл'им), у говорима призренско-јужноморавског типа јавља се и *мисл'и́ʲа*.

Придеви

13. Група /ej/ у јд. придева м. р. јавља се у јужнометохијским говорима и ЈКГ, говорима у којима и иначе група остаје стабилна:

Це́ʲа ме́сец, по *це́ʲа* дȁн Муш, ни *кисе́ʲа* (: кисе́ла, кисе́лому), ку́пус *кисе́ʲа* Љубиж; *весе́ʲа*, *бе́ја*, *це́ʲа* дȁн ВХ, за неко́га *бе́ʲа* Зоч, *це́ʲа* но́ћ, *весе́ʲа* Ор; *дебе́ʲа* чове́к, би́ја *весе́ʲа* Гат.

У СиГ и ГГ, у којима је асимилација у групи највеће снаге, али и СрГ и ПрекГ, /л/ на крају слога у овој категорији замењено је са /ў/ / /в/: ве́соў / ве́со, ки́соў / ки́со, бе́ў, це́ў СиГ, ве́сев, ки́сев, бе́в ГГ, СрГ, ПрекГ.

14. Према *пе́пев* у ГГ, СрГ и ПрекГ / *пе́поў* / *пе́по* у СиГ, у говорима призренско-јужноморавског типа, осим у СиГ, именица гласи *пепе́ја*: *сэс пепе́ʲа*, *у пепе́ʲа*, пра́и *пепе́ʲа* Муш, напуни́мо *пепе́ʲа* Љуб; *пепе̑ʲа* ВХ, Ор, *пепе́ʲа* Зоч.

У СиГ именица *Ранђел* гласи *Ра́нђоў* / *Ра́нђо*. У осталим говорима или је /л/ опстало или је група /ej/ стабилна: Све̑ти *Ра́нђе́ʲа*, свети-*Ра́нђеʲа* ВХ.

Компаратив придева (прилога) на *-ej-*

15. а) На југозападу Косова и Метохије синтетички компаратив замењен је аналитичким. Само се у говорима призренско-јужноморавског типа — и то не у свима — срећу синтетичке форме од придева *стар* и *млад*, које су у узмицању пред аналитичким конструкцијама. Компаратив придева *стар* отпорнији је на аналитизацију.

У СиГ, у коме је синтетички компаратив опстао само од придева *стар*, овај се облик јавља најчешће са групом /ij/: што ка́же *стари́ʲи*, *стари́ʲи* бра́т Штрп, *стари́ʲа* се́стра (и: *старе́јзи* се́сре де́те) Драј, не́ма *стари́ʲе* же́не од ме́не Вич.

[11] Уп. са пре́триси, претри́сам у заплањском говору [Марковић 2000: 54], који се објашњава морфолошким разлозима.

Примери у ПодгГ су знатно ређи, а потврђени су у Мушутишту: По ре́ду све́кру и *ста̄ри́ⱼема*, *ста̄ри́ⱼи* што ка́же.

У ЈКГ аналитичка компарација практично је истисла компаратив *ста̄ре́ја*, тако да је основни тип: поста́ра ће́рка, да́ла поста́ромꙋ дете́тꙋ Гат. Потврђен је само аналитички компаратив придева мла́д (помла́д од ме́не Гат).

Аналогијом према *ста̄реје*, у ПодгГ је забележено и: ма́ло *культурне́ⱼе* би́ло Реч.

Иначе је:

Ста̄ре́и љꙋ́ди Сев, *ста̄ре́ⱼема* Јаж, има́ле *ста̄ре́ⱼи* љꙋ́ди Гот; има́л'е *ста̄ре́ⱼу* јет^ъ^рвꙋ, *ста̄ре́ⱼа* од ме́не, по ма́ло *ста̄ре́ⱼе*, ти́ си ма́ло *ста̄ре́ⱼи* Мꙋш, си́н мꙋ би́ја *ста̄ре́ⱼи* Реч, ова́ј *по̄ ста̄ре́ⱼ*, ја́ *по́ ста̄ре́ⱼа*, *ста̄ре́и* си́н, *ста̄ре́ⱼе* де́те, а *ста̄ре́ⱼ* да ски́таw, ꙋтепа́ше *ста̄ре́ⱼеїа* ВХ, ће́рка *ста̄ре́ⱼа*, *ста̄ре́ⱼ* би́ја вре́дан, ова́ј *ста̄ре́ⱼа* ч'е́рка, и о́на, *по́ ста̄ре́ⱼа*, ове́ј *ста̄ре́ⱼе* же́не Зоч, ши́ла *по̄ ста̄ре́ја* од ме́не, от *ста̄ре́јоїа* бра́та МК, от *ста̄ре́ⱼеґа* си́на Ор, от *ста̄ре́ⱼеїа* си́на, *ста̄ре́ему* бра́тꙋ же́на, не́ би́ла *по́ ста̄ре́ⱼа* од ме́не Гат.

Синтетички компаратив придева *млад* опстао је у ПрГ, ПодрГ и ЂГ, у којима асимилације у групи /ej/ нема, па је: *по̄ млаће́ⱼ* бра́т ВХ, ће́рка *по́ млаће́ⱼа* од ме́не, *млаће́ⱼ* би́ја вре́дан Зоч, *по́ млац'е́ⱼи* бра́т оти́де, не́ма ви́ше *млац'е́и* од ме́не ПрГ, *млаће́ⱼи* од ме́не не рабо́тав ЂГ.

б) У призренско-јужноморавским говорима на југозападу Косова и Метохије потврђена су и два прилога са синтетичком компарацијом: *раније* и *касније*. На новији унос упућује и акценат у ПодрГ, пошто ови прилози имају акценат карактеристичан за неаутохтону лексику [Младеновић 2000: 717—718]:

Би́ло *ра́није*, *ра́није* пл'ете́но Зоч, *ра́нијe* Ор, *рани́ⱼе*, *касни́ⱼе* Мꙋш, *ра́није* не́ би́ло Мов, *рани́ⱼе* вре́ме, *касни́је* да до́ц'е Љуб.

Знатно су обичнији прилози и прилошки изрази са овим значењем: *пре́ј*, *по́сле*, *попо́сле*, *на́пре*, *та́ј пу́т*, *пона́пре*, *по́ пре́*, *у преја́ш̱ња до́ба*.

Именице

16. У неколико именица је после испадања сугласника у међувокалском положају и развијања хијатског /j/ настала група /ej/.

а) У именици „мађеха" у говорима на југозападу Косова и Метохије /е/ има различиту судбину.

Богатством облика издваја се ГГ, у коме се у насељима у којима је /х/ опстало јављају *ма́ђе^х^а* Крс и *ма́ч'аха* Глоб; у насељима у којима је из ове именице испало /х/ хијат је уклоњен развијањем /j/ и оствареном асимилацијом у групи /ej/: *ма́ђија* Бр, Ре, Орч [за ГГ в. и примере у Младеновић 2001: 96].

У СиГ потврђени су само примери са /и/ м. /е/: мо́ꙋ *маћи́ⱼу* Драј, ле́ба *од маћи́ⱼе* ДБит, до́бра ми би́ла *маћи́ⱼа* Јаж, де́ и́ма до́бра *маћи́ⱼа* Сев, *маћи́ⱼе* па ^ј^е бри́га, *маћија́ми* де́ да ка́жеш, па и *маћи́ⱼа* Врб, *маћи́а*, и то́ⱼ *маћии́ш̱ше* Бер, ꙋмр̏ла ми и *маћи́ⱼа* Штрп.

У ПрекГ именица гласи *ма́ч'ија*, са могућим наслањањем на облик у ГГ и СрГ: жими-ду́ша *мач'и́ина*, *со ма́ч'и̯а* Ск, *од ма́ч'и̯а* Грн.

У ЈКГ потврђени су: *маћи́ја*, *до маћи̯́е* Гат.

У ПодгГ поред основних облика са групом /ај/ (*мач'е̯́а* Љубиж, *од мач'е̯́е* Мов, да́ди *мач'е̯́е* Муш) потврђени су и они са /и/ м. /е/ (*мач'и́ја* Драге́това Муш, до на́шу *мач'и́ју* Љубижда, на́шема *мач'ија́ма* Мов).

Док се у ПодгГ јављају облици са /ај/ и /ај/, у СрГ — али и говору два подгорска села у којима је остварен контакт са сретечким говором (Врбичање, Дојнице), поред *ма́ћија*, јавља се и *ма́ћева*: на́ше *ма́ћеве*, мо́а *ма́ћева* Бог, *до ма́ћева* Мил, *оз ма́ћева* Мушн; ва́шејзи *ма́ч'еве* Врбич, *мач'е́ва* Дојн.

Ти́јам *ма́ћијам* Бог, *ма́ћија* Миле́тоа, на́шојзи *ма́ћие* Мушн, ни у́мрела *ма́ћи̯а* Мил.

У Призрену и северније од овога града — у ПрГ, ПодрГ и ЂГ, у овој именици нема асимилације, па је: не́си би́ла *мач'е̯́а*, *до мач'е̯́е* ПрГ, би́ље *од маће̯́у*, на́ша *маће̯́а*, *маће̯́а* му иско́ћила ВХ, *маће̯́а, од маће́е* МК, *маће̯́а* ми би́ла до́бра ЂГ.

Тумачење *мађија* позицијом ђ+е (Белић 1905: 22) не објашњава појаву облика *мађија* у низу говора који иначе не знају за замене /е/ са /и/. Чињеница да је *мађија* присутно на већем простору српских говора, укључујући и оне у којима је /е/ у контакту са предњонепчаним сугласницима стабилно,[12] сугерише да је у овој именици асимилација остварена и према претходном /ђ/ и потоњем /ј/, а није искључено да томе доприноси и чест суфикс *-ија*, насупрот ретком *-еја* (< -еха) [уп. Ивић—Бошњаковић—Драгин 1994: 258].

б) Именица „стреха" у свим говорима на југозападу Косова и Метохије потврђена је са хијатским /ј/ (*сӣре́ја*) или са очуваном вокалском групом (*сӣреа*).

Примери са оствареном асимилацијом у овој именици бележени су само у СиГ: дрва *по̄ӣ сри́ј*у,[13] *по̄ӣ сӣри́ју* Бер, бе́гај *по̄ӣ сӣри̯́у* Гот, голе́ма *сӣри̯́а*, ни *по̄ӣ сри̯́у* Вич.

Иначе је у СиГ и: *сӣре́е* ка́поў Бер, *сре̯́а* Сев, Јаж, Штрп, Гот, ДБит.

в) И именици „леја" факултативна замена /ај/ са /ај/ потврђена је само у СиГ, док је у осталим говорима редовно *леја*.

Напраи́мо *ли̯́у* кро́мит, у две́ *ли́је* Бер, си̯́е јену-*ли̯́у* ГБит, кр̄т би́ја *по̄ӣ ли̯́у* Гот, ни *ли́је* на њи́ве Драј.

На ле̯̯́у се тура́ло, у ту̯́ *ле̯̯́у* Штрп, се̯а́ло се *у ле̯́е* Сев, кро́мит *у ле̯́е* Јаж, две́ *ле̯е* ко́мпир Врб; у ба́шч'у *по л'е̯́е* Муш; по је́на *л'е̯́а* Љуб, *по ле̯́е* Бог; да иско́па *под ле̯́е* ВХ, пу́не *ле́је* МК.

г) У ГГ новостворена група /ај/ у именици *огл'ијало* (< оглејало < оглеало < огледало) замењена је групом /ај/. У овом говору се исто де-

---

[12] Уп. са *мађија*, између осталих и у: Букумирић 2003: 100, Богдановић 1987: 80, Ћирић 1999: 45, Марковић 2000: 55.

[13] У СиГ из група /стр/ и /здр/ факултативно испада /т/ или /д/, па су напоредни облици: *сӣри́ја* и *сри́ја*, *се́сӣра* и *се́сра*, *здра́вље* и *зра́вље*.

сило и у *Крушѝјанин* (< Крушејанин < Крушеанин < Крушевјанин) [Младеновић 2001: 96].

Показне заменице

17. Системом показних заменица *овъ, *тъ, *онъ (двочлани : трочлани), али и њиховим облицима, говори на југозападу Косова и Метохије знатно се разликују међусобно [Младеновић 2004: 239—241]. Тенденција уопштавања једне множинске форме несамосталних именских речи у већини говора обухваћених истраживањем захватила је и ову категорију заменица.[14]

За праћење судбине групе /ej/ од интереса могу бити облици у СиГ и ПодгГ. Са једне стране, чињеница да се у ова два говора облици *овѝја*, *тѝја*, *онѝја* везују за м. р. мн. упућује на то да су они настали наслањањем на облик Нмн. м. р. (óни, синóви, мýжи) а да је формант /ја/ новији, пристигао из других северношарпланинских говора. Ово објашњење подупире то што се облици *овéј*, *тéј*, *онéј* односе у СиГ претежно на мн. ж. р. и с. р. Облици зависних падежа множине, са чувањем наставка тврде основе /е/ < /ѣ/ *овéма*, *тéма*, *онéма*; *од овéј* љýде, *о[д] тéʲ* љýде, а одсуство облика типа *овијам/овијама*, упућују на то да су облици *овѝја*, *тѝја*, *онѝја* могли настати и из облика *овéј* / *овéја*, асимилацијом у групи /ej + вокал/. На ово упућује и то што се, не само у ПодгГ и СиГ, него и осталим околним говорима призренско-јужноморавског типа у зависним падежима јавља: *овéма*, *тéма*, *онéма* (исто: другéма). Облици типа *овéја* у Нмн. м. р. нису непознати у насељима ПодгГ у суседству са Сиринићем, па је могуће да су они били полазни за настанак облика са извршеном асимилацијом у групи /еја/ у Нмн.

Овѝја о[д] девóјке, *овѝʲа* мýжи Муш, *вѝја* бѝл'е у цр̀кву, *овѝја* нáши Љубиж; *тѝја* Сречáни Штрп.

Сретињáл'е се *овéʲа* Кфóрци, *овéʲа* комшѝʲе ѝмаᵉў пáре, *овéʲа* брáч'а нáши Муш, *овéја* Приздрéнци, *тéʲа* су глáвни Мов, *тéја* л'ýди, *тéʲа* лопóви грáцки да ував̀тиў Дел, *овéʲа* нáши мýжи, *тéʲа* војнѝци ѝмаw Реч.

За одређивање порекла ових облика може бити од значаја податак да су облици *тѝја*, *овѝја*, *онѝја* практично једини у СиГ, у коме је и снага асимилације највећа, да су спорадични у селима ПодгГ у којима има ретких потврда асимилације у групама /ej/, а да су практично непознати у оним говорима у којима је група /ej/ иначе стабилна.

Не може се, међутим, искључити ни евентуални утицај македонског залеђа, па и СрГ, у којима ове именице гласе *óвија*, *тѝја*.

У облицима Нмн. показних заменица /j/ од некадашње партикуле **i* јавља се у свим говорима на југозападу Косова и Метохије, осим у ЈКГ, у коме је: *тé* љýди рабóтају, *овé* љýди дóшле, *овé* сељáнке, сəс *тé* љýде збóримо, вѝди *овé* кýће Гат.

---

[14] Општемножински облик *óвија* у ГГ, СрГ, ПрекГ; општемножински облик *овéј* у ПрГ, ПодрГ; *овѝја* за мн. м. р. и *овéј* за мн. ж. р. и с. р. у ПодгГ и СиГ. У ПодгГ и СиГ, међутим, јавља се и синкретична форма *овéј* за све родове.

О судбини групе /ej/ у облицима *овéј*, *шéј*, *онéј* в. т. 4.

Бројеви

18. У свим говорима број 60 има, осим недоследно у ГГ, облик *шездéсет* / *шéесет*. У ГГ, у говорима насеља у којима је развијен хијатски глас и створена група /ej/, јавља се и *шúʲесе*.

Прилози, предлози

19. Замене /ej/ са /ij/ у овој категорији нису бројне, а већим делом јављају се у СиГ.

а) У свим српским (словенским) говорима на југозападу Косова и Метохије различити упитни прилози месног значења (*камо, *кѫда, *къдѣ) у балканистичком духу сведени су на један. У ГГ упитни прилог за место развио се у оквиру западномакедонске иновације и гласи *кéде* / *ћéде* / *кé* / *ћé*;[15] у осталим говорима на југозападу Косова и Метохије прилог има облик својствен српској еволуцији са упрошћеном почетном сугласничком групом *дé* (: *къдѣ) и секундарни облик *дú*.

Осим у СиГ, у осталим говорима области, без обзира на фонетски контекст, /e/ у прилогу / предлогу *де* остаје стабилно.[16] У СиГ, међутим, у интонационој вези *де* и глаголске енклитике *је* долази до асимилације у групи /ej/: *Дú* ʲе Срéћко ДБит, *дú* је сн'éгᵏ Штрп, *дú* ʲе пóток, *дú* ʲе вójска, *дú* ʲе Србúја Драјк, *дú* ʲе шкᵛола Бер, *дú* ʲе мéчка, *дú* је óўца Гот, *дú* ʲе њúва Врб, *дú* ʲе óн, *дú* ʲе Вич; стáни *ду*-ʲе-наслонúца ГБит, па да кýпиў *ду*-ʲе-јефтúно Гот, нéма *ду*-ʲе-сиʲáно Штрп.

У СиГ нису непознати, посебно у западнијим селима Сиринића, у којима је и иначе група /ej/ стабилнија, и примери: *дé* ʲе Јажúнце Јаж, *дé* ʲе вељýшка („виле"), *дé* ʲе слýнце, *дé* ʲе кáрпа Сев, *дé* ʲе нáше, *дé* ʲе пóток Гот; úма *дé* ʲе вóда Јаж.

Уколико иза прилога / предлога није /j/, /e/ опстаје: *дé* си бúла Сев, *дé* ти ʲе мáти Гот Бер, *дé* бúле нáши стáри Врб, *дé* су гᵛóсти Штрп; дóшла *де* бúле, úма *де* сéди Вич.

Однос *дú* је / *дé* је : *дé* су у СиГ остаје стабилан. Забележени су, међутим, и ретки примери са *дú* изван поменутих услова: *дú* сте бúле Штрп, *дú* су, *дú* сте скитáле Гот.

У материјалу су посведочени и примери који сведоче о путу између примарног *дé* и секундарног *дú*: *дę́* ʲе Врбештúца Врб, *дę́* ʲе дéте Бер, *дę́* ʲе вóда Гот.

Изван СиГ редовно је:

Дé ʲе бýнар Мýш, *дé* ʲе óна Мовљ, *дé* ʲе жéна Љуб; *дé* ʲе ћанáк (: *дé* ти су дę́ца), *дé* ʲе Цáва, грóбље *дé* ʲе, знáдев *дę́* ʲе ВХ, *дé* је Ор; *дé* ʲе

[15] О пореклу овога прилога у ГГ в. Младеновић 2001: 118—119.

[16] Група дé-је остаје стабилна и у Грн, у коме је редовно *сúјем*.

со́ли, *де́* ʲе чана́к Гат; *де́* ʲе је́дење, *де́* ʲе наша́-н'ива Скор, де́ ʲе си́јано Грн; *де́* ʲе Кука́љане Бог.

б) У СиГ и ПодгГ са значењем прилога „раније од времена или часа када се што збива" (*прѣ) јављају се *пре́ј* и ретко *при́је*. Други облик упућује на евентуални импорт стигао у ове говоре са усељеницима из југоисточне Црне Горе.[17] Прилог *при́је*, међутим, могао је настати у оквиру локалне иновације додавањем /е/ из прилога са финалним *-е* (о́вде, о́нде, тə́де, сə́ге) на прилог *пре́ј*.[18] У евентуално тако насталој финалној групи /еје/ дошло је до асимилације и супституције /е/ са /и/. Појави финалне групе /ије/ могла је да допринесе и продуктивна финална група /ија/ у радном глаголском придеву м. р. јд. (в. т. 12 б).

А нема́ло ни *при́је* Штрп, ни́кој нема́ па́ре *при́је* Бер, умира́ло се *при́је* мло́го, во́јска би́ла *при́је* Суш, то́ʲ нема́ло *при́је* Вич; упа́л'иw се *при́је* кˢрпе, нема́ло *при́је* да се је́де Муш, ни *при́је* ни по́сл'е Дел, подо́бро би́ло *при́је* Реч.

Облик *прије* потврђен је и у ПодрГ, у коме група /ај/ остаје стабилна: има́ло при́ʲе, прејáшн'а до́ба ВХ. На евентуални унос неорганског облика у овај говор упућује то што говорник одмах иза *при́је* употребљава локални прилошки израз са тим заначењем (*прејáшн'а до́ба*).

в) У СиГ у предлошко-падежним конструкцијама са значењем локације и дирекције јавља се вишезначни предлог *крај / крај / кри*:[19]

но́сиў жи́то *крај* Сирини́ће ДБит,

ото́ше *кре*ʲ Брезо́јце Бер,

пову́чи *кри* те́бе Суш, одне́ле не *кри* ка́рпе Драј, би́ло *кри* мате́ре, се́ди *кри* о́гањ Вич.

Напоредост *крај / крај / кри* упућује на фонетско порекло облика *крај* и *кри*, најпре са преласком групе /ај/ > /ај/, а потом /ај/ > /ај/ > /и/. Фонетски разлози за појаву *крај* не морају бити једини. Фонолошка подударност у појединим секвенцама олакшава промену облика предлога и ширење поља његове употребе. С обзиром на то да се *крај* + јавља и са значењем дирекције, могућ је контакт с предлозима *према* и *прекај*, иначе присутним у СиГ [Младеновић 2004 а: 202].

Закључак

20. Асимилација у групи /ај/ и њена замена групом /ај/ локална је иновација северношарпланинских говора развијена у духу овакве еволуције у српском језику.

Иновација замене групе /ај/ са /ај/ највеће је снаге у СиГ и ГГ. Док се оваква супституција у делу СрГ и ПрекГ наслања на ГГ, ретки примери овога типа у ПодгГ не могу се посматрати изван СиГ.

---

[17] О миграцијама ка Сиринићу в. Младеновић 2004: 211—220.

[18] У овим говорима се, иначе, прилози на сугласник избегавају, па је тог порекла прилог *ту́ја* у СиГ и ПодгГ.

[19] О балканистичком пореклу овог вишезначног предлога в. Младеновић 2004 а: 201—202.

Замена /е/ са /и/ у овом контексту без потврда је на ширем околном ареалу српских, македонских, арумунских и албанских говора.

Супституција /е/ са /и/ део је опште мобилности у вокалском систему, пре свега северношарпланинских говора.

Говори у којима су супституције невисоких вокала /а, ə, е/ > /о/ и /о/ > /у/ у резултату лабијализације највећег обима, у њима је замена /ај/ са /ај/ највећа (ГГ и СиГ). У говорима у којима лабијализације нема, или се среће у слабим траговима, у њима је стабилност групе /ај/ изразита или потпуна.

Београд

СКРАЋЕНИЦЕ ЦИТИРАНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Белић 1905: Белић, Александар. *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗб I, Српска краљевска академија, Београд 1905.

Богдановић 1987: Богдановић, Недељко. *Говор Алексиначког Поморавља*, СДЗб XXXIII, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, Београд 1987.

Букумирић 2003: Букумирић, Милета. *Говори северне Метохије*, СДЗб L, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 2003.

Видоески 1961: Видоески, Божидар. *Кон разграничувањето на полошките говори*, у: Б. Видоески, Дијалектите на македонскиот јазик, том 1, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1998.

Видоески 1985: Видоески, Божидар. *Кон разграничувањето на говорите во Скопско*, у: Б. Видоески, Дијалектите на македонскиот јазик, том 1, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1998.

Видоески 1992: Видоески, Божидар. *Редукција на неакцентираните вокали во југозападните дијалекти*, у: Б. Видоески, Дијалектите на македонскиот јазик, том 3, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1999.

Ивић 1957: Ивић, Павле. *О говору Галипољских Срба*, СДЗб XII, Српска академија наука и Институт за српски језик, Београд 1957.

Ивић—Бошњаковић—Драгин 1994: Ивић П., Бошњаковић Ж., Драгин Г., *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Прва књига: увод и фонетика*, СДЗб XL, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, Београд 1994.

Юллы-Соболев 2003: Юллы, Джелял (Xhelal Ylli), Соболев, Андрей. *Албанский гег-ский говор села Мухурр (краина — Дибыр)*, Biblion Verlag, München 2003.

Marioţeanu 1975: Marioţeanu, Matilda Caragiu. *Comprendu de dialectologie rômană (nord--şi sud-dunărenă)*, Edita ştiinţifica şi enciclopedică, Bucureşti.

Марковић 2000: Марковић, Јордана. *Говор Запланља*, СДЗб XLVII, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, Београд 2000.

Младеновић 2000: Младеновић, Радивоје. *Место акцента именица на југозападу Косова и Метохије*, Јужнословенски филолог LXVI/1—2, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 2001.

Младеновић 2001: Младеновић, Радивоје. *Говор шарпланинске жупе Гора*, СДЗб XLVIII, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 2001.

Младеновић 2004: Младеновић, Радивоје. *Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије*, Зборник радова са научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића", Градска библиотека Суботица — Српска академија наука и уметности — Филозофски факултет у Новом Саду — Народна библиотека Србије — Матица српска — Институт за српски језик САНУ, Суботица — Нови Сад — Београд 2004.

Младеновић 2004 а: Младеновић, Радивоје. *О неким падежним конструкцијама месног значења са вишезначним предлозима у јужнометохијским и северношарпланинским говорима*, Српски језик, број 9/1—2, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд 2004.

Младеновић 2005: Младенович, Радивое. *Говори трех мусульманских этнокультурных групп на юго-западе Кососов и Метохии*, Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах, Институт лингвистических иследований РАН, Biblion Verlag, Санкт-Петербург — Мюнхен 2005.

Младеновић 2005 а: Младеновић, Радивоје. *Дијалектолошка истраживања Сиринића*, Живот у енклави, Лицеум 9, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац 2005.

Младеновић 2006: Младеновић, Радивоје. *Романски трагови у ономастици северношарпланинских говора*, у: Probleme se filologie slavă — Вопросы славянской филогии — Проблеми словенске филологије, Universitatea se vest din Timişoara, Fakultatea de litere, istorie şi teologie, Timişoara 2006.

Nesimi 1987: Nesimi, Remzi. *Mbi disa veçori të sistemit vokalik të së folmes sqipe të rrethit të Tetovës*, у: Dialektologjia shqiptare V, Akademia e shkencave e RPS të Shqipërisë — Instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë, Tiranë 1987.

Пешикан 1988: Пешикан, Митар. *О историјској ономастици Косова*, у: Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, Књига XLII, Београд 1988.

Реметић 1985: Реметић, Слободан. *Говори централне Шумадије*, СДЗб XXXI, Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, Београд 1985.

Реметић 1996: Реметић, Слободан. *Српски призренски говор I*, СДЗб XLII, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, Београд 1996.

Ћирић 1983: Ћирић, Љубисав. *Говор Лужнице*, СДЗб XXIX, Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, Београд 1983.

Ћирић 1999: Ћирић, Љубисав. *Говори Понишавља*, СДЗб XLVI, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, Београд 1999.

ФО: *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Posebna izdanja ANUBIH LV/9, Sarajevo 1981.

BOSNA I HERCEGOVINA PRIJE 1878. IZMEĐU HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA

(U PERIODICI *BOSANSKI PRIJATELJ* I *BOSANSKI VJESTNIK*)

GERHARD NEWEKLOWSKY

UDC 811.163.4(497.6)„18"

Kratak sadržaj. U radu se analizira jezik prvih dvaju bosanskih periodika, naime *Bosanskog prijatelja* (*Bpr*) (prve tri knjige 1850—1861, uglavnom u redakciji franjevca Ivana Franje Jukića) i *Bosanskog vjestnika* (*Bvj*) (1866, u redakciji Ignjata Soprona i Miloša Mandića). Opisuje se kulturnohistorijska pozadina i nastanak dvaju periodika. Jezik *Bpr* pripada Zagrebačkoj filološkoj školi kao i tradiciji franjevaca u Bosni, dok *Bvj* preuzima jezik i pravopis Vuka Karadžića, tako da on dolazi iz srpske tradicije. Dva periodika se razlikuju po alfavitima: *Bpr* upotrebljava latinicu, a *Bvj* reformisanu ćirilicu. Fonetika *Bpr* je morfološka, a *Bvj* fonetska, mada ima dosta odstupanja na početku izlaženja. Morfologija *Bpr* i *Bvj* novoštokavska je, s izuzetkom nastavka *-ah/-ih* u gen. mn. u *Bpr* kod imeničkih riječi, pri čemu se *Bpr* u trećoj knjizi sve više približava zagrebačkim normama. U oba periodika se opažaju oblici povezani sa hrvatskom odn. srpskom tradicijom. U *Bvj* je srpska novinska tradicija sa pozajmljenicama iz ruskog i slavenosrpskog jezika dosta jaka. O oba periodika ima dosta turcizama, s jedne strane i novokovanih riječi, s druge. Može se reći da u Bosni i Hercegovini od samog početka literarne djelatnosti u 19. stoljeću postoje dvije različite tradicije, kojima se malo kasnije pridružila treća, muslimanska.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, 19. vijek, štamparija, *Bosanski prijatelj*, *Bosanski vjestnik*, Zagrebačka filološka škola, franjevci, Vukova reforma, morfološki i fonetski pravopis, morfologija, leksika, hrvatski i srpski uzus.

1. Uvod

Bosna i Hercegovina počinje svoju štamparsku djelatnost tek pred kraj osmanske vladavine, od 1866. godine. Istina, i prije toga bosanski su Hrvati i Srbi objavljivali knjige izvan Turske carevine. Bosanski Muslimani (Bošnjaci) najčešće su pisali svoje knjige na orijentalnim jezicima. Pored toga postoji i tzv. alhamijado književnost, književnost na domaćem jeziku, pisana arapskim pismom. Na taj način, Bošnjaci su tek srazmjerno kasno počinjali da utiču na tokove standardizacije jezika u Bosni i Hercegovini; periodici Muslimana počinju 1868. godine.

19. vijek u Bosni i Hercegovini može se karakterizovati turskom centralnom upravom, poznatim reformama u Turskoj carevini, ustancima kako hrišćanskog tako i muslimanskog stanovništva, mada su uzroci bili različiti. Go-

dine 1865. sprovedena je administrativna reforma u Turskom carstvu. Tada su prema novom „ustavnom zakonu" Hercegovina i Raška sjedinjene s Bosnom u jedan vilajet pod upravom valije, zamjesnika sultana. Glavni grad ove upravne jedinice je Sarajevo. Vilajet se sastoji od sljedećih sandžaka: Sarajevo, Zvornik (sa sjedištem u Donjoj Tuzli), Travnik, Banjaluka, Bihać, Mostar, Novipazar (sa sjedištem u Sjenici). Opšti ustavni zakon je dobio naredne godine, 1866, potrebne adaptacije za pojedine vilajete (Neweklowsky 2004a). Na osnovu tog zakona turska vlada je pozvala zemunskog štampara Ignjata Soprona da otvori štampariju u Sarajevu, te od tog vremena — poslije viševjekovnog prekida — počinje štampanje knjiga u Bosni ponovo.

1.1. *Bosanski prijatelj*

Još prije Sopronove štamparije bosanski franjevac Ivan Franjo Jukić iz Banjaluke (1818—1857) osnovao je godišnjak *Bosanski prijatelj* (*Bpr*), čije je prve tri knjige najvećim dijelom i sam napisao. Redigovao je i prve dvije knjige (1850, 1851), dok je poslije njegove smrti treću knjigu (1861) redigovao Janko Jurković, sekretar Matice hrvatske u Zagrebu. Prve tri knjige izašle su u Zagrebu, dok je četvrta knjiga (1870) objavljena u Sisku, također u Hrvatskoj, u redakciji fra Antuna Kneževića. Međutim, ova knjiga nije mogla imati dublji uticaj na standardizaciju jezika u Bosni, jer je — kao što rekosmo — od 1866. počelo objavljivanje novina, časopisa i knjiga u samoj Bosni.

Tijesni odnosi između Ilirskog pokreta i bosanskih Hrvata poremećeni su apsolutizmom u Austriji 1849. Ipak je baš tada uspio „ubijeđeni ilirac" Jukić (Kuna 1983, 11) da pokrene svoj časopis. Nisu svi franjevci bili pristalice ilirizma. Neki — kao Andrija Kujundžić — htjeli su nastavak franjevačke tradicije sa svojim pravopisom koji se ugledao na dalmatinske predloške. Njegova pravopisna pravila služila su kao uvod u gramatiku Stjepana Marjanovića *Institutiones grammaticae latinae idiomate illyrico propositae*, Split 1822 (Pranjković 2000, 129 slj.).

Jukić je pohađao franjevačku gimnaziju u Fojnici (do 1835), gdje se i zaredio. Poslije je boravio dvije godine u Zagrebu, u vrijema kad se izdavala *Danica ilirska*, pa onda (1837) je otišao u Vesprem u Mađarskoj da bi studirao teologiju. U Zagrebu i Vespremu je održavao kontakte s ilircima. 1840. srećemo Jukića u Dubrovniku, gdje se bavio između ostalog dubrovačkom književnošću. Tamo je upoznao srpskog spisatelja Teodora Petranovića koji je u Zadru izdavao *Srpsko-dalmatinski magazin*. U njemu je Jukić objavio svoj prvi naučni rad Землѣописно-повѣстно описанѣ Босне (1841).

Omer paša Latas je 1850—52. ugušio ustanak bosanske vlastele protiv Visoke porte. Jukić je na početku imao simpatiju prema njemu (druga knjiga *Bpr* posvećena je Latasu), ali je kasnije bio uhapšen zbog bunta i odveden u Carigrad. Razboljevši se od tuberkuloze, bio je prognan iz Turske carevine. Živio je u Rimu i Zagrebu, gdje je bio primljen od biskupa Štrosmajera. Radi liječenja je otišao u Beč, gdje je i umro (Lukenda 1978, Kuna 1983, 14f, Pranjković 2000, 150—179).

Jukić je bio duboko ubijeđen u ideje ilirizma, tj. u južnoslovensko jezičko jedinstvo, ali je, naravno, bio također u franjevačkoj tradiciji. Njegovi su jezički uzori hrvatski pisci, iako je poznavao i srpske tekstove (Kuna 1983, v. također Kuna 1981). Cijenio je Ljudevita Gaja i Vuka Karadžića. U *Bpr* upotrijebio je Gajev pravopis (bez slova *ě* koje se susreće samo izuzetno). U svom bukvaru za osnovne škole Bosne (objavljen 1848 — imao sam u rukama drugo izdanje 1854) piše ikavski, a za slovo *ě* navodi ovo: „ě (ie) piše se u onih ričih, koje se različno izgovaraju, na priliku: pěsma, izgovaraj: pìsma, ol pesma, ol pjesma, kako hoćeš" (na str. IV). Budući da piše ikavski, nema potrebe za slovom *ě*. U *Bpr* nalazimo narodne pjesme i priče, koje jezički nije promijenio. Međutim, u Jukićevim vlastitim tekstovima vidimo njegova shvaćanja o književnom jeziku. Jukić je bio štokavac, ali ne pripadnik istočnohercegovačkog dijalekta, nego kao banjalučki katolik govorio je ikavsko-šćakavski. Prilikom školovanja kasnije upoznao se sa centralnim štokavskim govorima. Uticaji na njegov jezik su dakle: štokavski dijalekat, ilirski pokret sa zagrebačkom filološkom školom i bosanska franjevačka tradicija.

1.2. *Bosanski vjestnik*

Prva štamparija u Bosni nastala je 1519. godine u blizini Goražda. Postojala je samo nekoliko godina. Gotovo za sve vrijeme turske uprave u Bosni i Hercegovini nije bilo štamparija u zemlji, te, kao što smo rekli, tek pred kraj turske vladavine, 1866, nova štamparija je uvedena. Pozvali su Ignjata Soprona (1820—1894), koji je štampao u Novom Sadu srpske, njemačke, bugarske i grčke knjige, i dali su mu zgradu za njegovu djelatnost. Još iste godine je počeo štampati prve novine, *Bosanski vjestnik* (*Bvj*) i *Bosnu*. Štampariju su zvali ispočetka Sopronova pečatnja, a kad je preuzeta od vlade, Vilajetska pečatnja, od 1868. godine Vilajetska štamparija (Hunski, 241).

Prve su novine bile *Bvj*, koji je izlazio 1866 (sedmično, 25 brojeva, i dva posebna izdanja, svega 200 stranica) i 1867 (12 brojeva). Profil novina je bio politički i poučno-zabavni, štampane su ćirilicom i na jeziku koji bi se mogao nazvati srpskim. Jezik je dosta blizak narodnom jeziku. Sopron sam kaže da je u svom programu jezik novina zvao srpskim, ali su mu turske vlasti promijenili termin srpski u bosanski (u novinama *Semliner Wochenblatt* 1882, Nr. 9, citirano prema Ćorović 1936, 10). Sa stanovišta turskog valije Osmana Topala paše jasno je da nije mogao pristati uz termin srpski, jer je *Bvj* bio namijenjen svim Bosancima i Hercegovcima, slično onome kako je austro-ugarska uprava kasnije tražila zajedničko ime za jezik u Bosni i Hercegovini (prvo zemaljski, onda bosanski, pa od 1907. srpskohrvatski jezik).

Sopron je učio svoj zanat u Novom Sadu, usavršavao ga u Pešti i u Beču, gdje je slušao i filozofiju i književnost na univerzitetu. On je bio ekavac i ta se činjenica odražava i u *Bvj*, mada je u načelu pisao jekavski. Pozvao je kao urednika *Bvj* novinara Miloša Mandića. Mandić je rođen u blizini Bihaća, odrastao u Slavoniji i pohađao gimnaziju u Vinkovcima, Sremskim Karlovcima i Beogradu, gdje je još dvije godine studirao pravo. Onda je bio učitelj u Novoj Varoši i Prijepolju. Preporučio ga je učitelj i sveštenik Sima Čajkanović. Tur-

ska vlada je Mandića zaposlila kao tumača francuskog, talijanskog, njemačkog i turskog jezika (v. Mandić 1900).

U *Bvj* objavljen je u nastavcima *Zakon vilajeta bosanskoga* (o terminologiji Zakona v. Neweklowsky 2004a, o jeziku novina Neweklowsky 2003 i 2004b). Izgleda da je uredio *Bvj* do 19. broja Ignjat Sopron, a od 20. broja Miloš Mandić (up. Kuna 1981, 29).

1.3. *Dalji periodici*

Dok je *Bvj* izlazio na „bosanskom" jeziku, novine *Bosna* i *Sarajevski cvjetnik* izlazile su dvojezično, na srpskom odnosno na bosanskom jeziku, ćirilicom, i na turskom jeziku arapskim pismom (Hunski 1982, 241). Mandić je uređivao *Bosnu*, „list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi", a izdavač je bila bosanska vlada. Djelatnošću Mandića bilo je garantovano da se primjenjivao Vukov pravopis. Novine su izlazile od 1866. do okupacije 1878. Njihov jezik se opisuje (iz pera nekoliko autora) u knjizi Karadža-Garić 1981. *Sarajevski cvjetnik*, književno-politički usmjeren, bile su prve novine bosanskih Muslimana; izlazile su 1868—1872. Urednik je bio Mehmed Šaćir Kurtćehajić iz Sandžaka. Jezik *Sarajevskog cvjetnika* opisuje se kod Nogo 1981; on je blizak jeziku drugih novina, ali je ipak početak bosanske muslimanske tradicije. Kurtćehajić nije mijenjao jezik svojih dopisnika tako da se obično mogu nacionalno odrediti (Nogo 1981, 234).

Karakteristično je da je jezik najstarije bosanske periodike određen pojedinim licima: *Bpr* Jukićem, *Bvj* Sopronom i Mandićem, *Sarajevski cvjetnik* Kurtćehajićem. Ovo je od velikog značaja za pitanje standardizacije jezika u Bosni i Hercegovini. Mi ćemo se ovdje baviti jezikom *Bpr* i *Bvj*, od 1850. do 1866. Jasno je da postoje od samog početka različite tradicije.

2. *Jezik Bpr* i *Bvj*

2.1. *Pravopis*

Jukić upotrebljava u *Bpr* latinička slova sa dijakritičkim znakovima *č ž š ć* (izuzetno također *ě*) i kombinacije *lj nj dj/gj* (ovo posljednje samo u stranim riječima) za foneme /ḷ ń đ/, kako je to predložio Ljudevit Gaj i kakva je bila praksa zagrebačke filološke škole (Vince 1990, 207). Gaj je predložio dijakritičke znakove, također na slovima *l n d*, već 1830. godine u svojoj knjižici *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, pri čemu se drži Vukovog načela „jedan glas — jedno slovo". Ipak je njegov pravopis morfološki, a ne fonetski. Kod Jukića ima kolebanja kod foneme /ć/, u zavisnosti od toga da li se osnova očigledno završava na *-t* ili ne (Jukić 1854, Kuna 1983, 22—28). Primjeri iz *Bpr*: *ljubav, knjiga, medje* (= međe), *obradjene* (= obrađene), *grozdje* (= grožđe), *singjir* (= sindžir), *voće, zapuštjene* (= zapušćene), *bratja* (= braća) itd. Nema asimilacije po zvučnosti, ni na granici prefiksa i korijena (*podpomaže, sladko, družtvo, o podpori, priobćivati, uzko, gospodstva, otačbi-*

nu, Sèrbska „Srbija", *ženitba*. Karakteristično je čuvanje *d t* ispred *c*, npr. *domorodce, otca*. Fonema se /j/ obično ne piše među vokalima, npr. u *Azii, Austriancim* dat. mn., *od patriarke*; slogotvorno *r* piše se *èr*: *cèrkva, kod Cèrnoga mora*. Asimilacija po palatalnosti često se ne označava: *gvozdje* (= gvožđe), *gvozdjarnica* (= gvožđarnica), *izviestjama* (= izvješćama), *kaznjen / kažnjen*, *kerstjani / kerštjani* (= kršćani), *kristjanski* (= krišćanski).

Već od prvog broja u *Bvj* se upotrebljava reformirana ćirilica i pravopis Vuka Karadžića, iako ne u skladu sa svim pravilima. Odstupanja od fonetskog pravopisa sljedeća su: obično nema asimilacije po zvučnosti na granici između prefiksa i osnove i kod nepostojanog *a*, primjeri: *обстанак, одклонити, изсељавају, сбаци, србско, норвежском, отачбина, Мљетци*, ali, kao danas: *исјецкај, распеће, отрести* (pojedinosti u: Neweklowsky 2003 i 2004b). U oba periodika *t* obično ne ispada među slovima *sn, šn, sl*; npr. *Bpr žalostna, vlastnik, častnih*, *sveučilištnih, zarastla* (Kuna 1983, 27), ali *godišnji* (od *godište*), isto tako u *Bvj*, u kom ipak ima više primjera fonetskog pisanja: *нуждна / нужна, одсудству / одсуству, безчесни, безчувственост*, али *безчусвен, пристаничтиној, земљиштном, повјестница / повјесница, повјеснички, извјестни / извјесни* itd.

Prema zagrebačkoj filološkoj školi Jukić piše već u prvoj knjizi *Bpr jat* kao *ie* u kratkim i dugim slogovima, ne upotrebljava više slovo *ě* (koje se ipak javlja ponekad u drugoj knjizi, up. Kuna 1983, 40), npr. *uviek, srieća, presvietli gospodine, osiećati, htieti, diela* gen. jedn., *viera, vrieme*, i dr. U trećoj knjizi (1861) razlikuje se *jat* u kratkim (*je*) i u dugim slogovima (*ie*), u saglasnosti s Šulekovim prijedlogom („O dvoglascu ie" u *Nevenu*, prilog 16, 1854; više kod: Kuna 1983, 30 slj.). Kako vidimo, u prve dvije knjige, kratko *ie* stoji poslije konsonanta + *r* (*rie*), rjeđe samo *re*, npr. *kriepnosti, potriebito, drienovina, vriemenit, trebalo, vremena* gen. jedn., *napredak / napriedak*. U trećoj knjizi tendencija izbjegavanja *rje* pojačana je, npr. *krepostne, potrebito, vremena*.

Oblik *niešto* je jotovan (*nješto*); u pojedinim slučajevima nalazimo ikavizme: *samostana Sutiskoga, umri* aorist, *htiti / htieti*, kao i poneki ekavizam: *prestolju, korenje*. Perfekt pomoćnog glagola *htieti* glasi uvijek *htio*. U pridjevskoj deklinaciji nalazimo samo oblike *-ih*, *-im* (ne *-ijeh, -ijem* kao u *Bvj*). Među primjerima za staro jotovanje nalazimo samo riječi *opći / opšti* i *svećenik / sveštenik* koje se upotrebljavaju prema hrvatskoj odn. srpskoj tradiciji (Kuna 1983, 76). Nema novog jotovanja tipa *đevojka* (što je valjda u vezi s Jukićevim ikavizmom), dok je ono često u *Bvj* (dolje).

U *Bvj* je u načelu zamjena *jata* (i)jekavska, ali je dosta neujednačena. Može se pretpostaviti da je ekavac Ignjat Sopron doprineo tome. Iduću prema kraju izlaženja novina pravopis postaje sve pravilniji (Kuna 1981, 42). Srazmjerno rijetko je *ije* u dugim slogovima, npr. *различнијем, овијех дана, вријеме / врјеме / време*. Često se piše *je* u dugim slogovima: *вјека, вјести, вјеће*; jekavski u kratkim slogovima (kako treba): *вјекови, вјеровати, вјестник, вјешт, успјех, хтјети, хтјео* (često); ekavski u dugim slogovima: *цела, зацело, бесно, дете, две* (često), *редко*; ekavski u kratkim slogovima: *хтео, хтела, бележити, беснило, целокупност, бејаше / беше / бијаше* (često), *део, деца*. Ikavizmi dolaze u primjerima tipa *ґди* (vrlo često), *видити, летиле, вр-*

вила, вредило, претрпила, грмити. Novo je jotovanje rasprostranjeno u istočnohercegovačkom dijalektu, pa se to odražava u *Bvj*: *наћерати, ђевојка, ђе (гдје), шћео* (pored *хтјео / хтио*), *неки / њеки* (oba oblika česta), *неколико / њеколико* (oboje često). Nerijetko u *Bvj* piše *-je* ispred *-o*, npr. *дјео, предјео, присјео, разбољео / разболио*, u rjeđim primjerima *и*: *видио, нанио.* Pisanje *rje* poslije konsonanta u mnogim primjerima odgovara *Bpr*: *времена, погрјешно, крјепко, грјехова, употрјеба.*

U *Bpr* ima vrlo malo primjera poluglasa po ruskoj tradiciji (*е о*), npr. *ljubezni* (1850), *knjižestvo* (1850), *točka* (1851), nalazimo *otačbina* (ne *otačastvo* i sl. prema srpskoslovenskoj tradiciji). U *Bvj* ima ipak mnogo više primjera ruskih poluglasova prema srpskoj novinskoj tradiciji, ponekad sa srpskim varijantama; rjeđe se susreće *а* prema srpskoslovenskoj tradiciji, npr. (*његово*) *величество* i (*његово*) *величанство, величествено, саучасник / саучесник, част* „dio" (*у три части света* „u tri kontinenta"), rjeđe u značenju „čast", *од части* „djelimično", *чест* „čast", *честити* (*валија* i sl.), *отачанске бриге, отачаство / отачство* „otadžbina", *самртна постеља / смртни случај.* Nalazimo varijante *воз-* prema *из-* odn. *уз-*, npr. *при воскресењу / ускрс, ускрсни одмор, ускрснувша мисао, источна црква / источно питање, васпитатељ / успитање, воздух.*

U *Bpr* piše se prefiks *su-* prema hrvatskom uzusu (Kuna 1983, 50), npr. *sugrađanin, sučlan*, dok u *Bvj* nalazimo *са-*, npr. *сагласије, сагосподар, садјелање / садјеловање.* Vokalne kontrakcije vidimo češće u *Bpr* (*dostigo, došo, kušo*, ali *izdao, mogao, imao, vierovao*), nešto rjeđe u *Bvj* (*дошо / дошао, крунисо / крунисао се, моро /морао, посо / посао*, također u *-ији*: *практични од мене, најсрећни, најважни догађај.* Pravopis *j* nije stabilan, npr. *Bvj патријотизам / патриотизам, одговорijo / одговорио.*

Za hrvatsku tradiciju je karakteristično čuvanje *h*, koje se i normira u *Bpr*, dok je njegova upotreba u *Bvj* slobodnija, ponekad ispada, ponekad se supstituira kao u srpskom standardu, ali u većini slučajeva je ipak na mjestu (*Bpr*: *hrabar, htiedosmo, htieti, htio, Hèrcegovina, Hèrvat, duhan*, jedino kolebanje *ristjani / hristjani; Bvj*; *муве, кувај, ајдуци, алјине, апсеници, арамбаша / харамбаша, ладан, историја / историја, пood /поход, походити, дадо* „dadoh", *не хтједо* „htjedoh").

2.2. *Morfologija*

U *Bpr* od prve knjige pada u oči nastavak gen. mn. imenica na *-ah, -ih* u skladu sa zagrebačkom filološkom školom: *bašah, brodovah, cincarah, godištah, od sviuh deržavah, miesecih, satih*. Ponekad nedostaje nepostojano *a*, npr. *smokvah, uredbah*. Slovo *h* je bilo samo znak za dug prethodni vokal i nije se izgovaralo (Tafra 1995, 109—130). U prve dvije knjige (1850, 1851) važi sinkretizam množinskih nastavaka za dativ, instrumental i lokativ, i to sa varijantama *-ama / -am, -ima / -im*, ali ne sa starim nastavcima *-am, -ami, -ah; -om, -i, -ih* (kako ih je opisao Vjekoslav Babukić u svojoj *Slovnici* 1836), npr. *po arkivim inostranim, po bosans. franciskanskim samostanima i parokialskim kućama, gvozdenim singjirim* instr. mn., *u Sriemu bukagiam i singjirima je bio*

sputjen, sa stanovnicim, po gradovima, sinovima, u okolnostima, protiva uredbama itd. U trećoj se knjizi (1861), međutim, Jukić vraća zagrebačkom uzoru (npr. za dat. *rodoljubom, podajnikom, trgovcem, ženam* (primjeri kod Kuna 1983, 102—112).

U *Bvj* morfologija imenica i pridjeva odgovara istočnohercegovačkom dijalektu i time današnjim normama. Kolebanja ima kod pridjevskih nastavaka *-их / -ијех, -им / -ијем*, kod zamjenica nalazimo *сво / све, свију / свих*. Za razliku od *Bpr* dosta često se ne vrši druga palatalizacija, npr. *свом слуг̄и, у биш̄ки, на сврхи*, ali kao u modernom standardu *војсци, ђаци, у Америци, дуси, у окрузима*. U nekim primjerima nema nepostojanog *а* kao u *Bpr*, npr. *идеалних ш̄ежња, ш̄амошњих надлежаш̄ељсш̄ва, ових наредба*.

Više glagola na *-ati* tvori prilog trpni na *-at*: *доказаш̄о / доказано, држаш̄ / држан, наоружаш̄* (više primjera u Neweklowsky 2003, 35 slj.). Deklinacija participa odgovara stranim uzorima; broj primjera nije velik: *одбјег̄ше друш̄ш̄во, дошавша баш̄ерија ш̄опова, враш̄ивша се комисија, из недалеко лежећег̄ Мош̄ара*.

2.3. *Leksika*

U leksici postoje također razlike između hrvatske i srpske tradicije. U *Bpr* nalazimo riječi koje se i danas smatraju tipično hrvatskima poput *kruh, dapače, svibanj*, fonetski obilježene oblike kao *tko, nitko*, regionalizme *pramalietje* „proljeće", *kaštiga* „kazna". Primjeri *Cipar, cirilsko pismo, macedonski, Macedonia* (pored *Maćedonija*) dolaze iz latinske tradicije (dok bi odgovarajući primjeri u srpskom jeziku bili preuzeti iz grčke tradicije). U *Bpr* ima samo pojedinih primjera iz slavenosrpske tradicije: *popečiteljstvo* (u ruskom značenju „skrb, briga"), *iznašastim* „pronađenim", *bez izjatja* „bez izuzetka".

Za razliku od kajkavske Hrvatske, u Bosni se teško može pisati bez turcizama. U vezi s njima Jukić kaže ovo: *U ovoj knjigi ima niekoliko turskih riečih, koje premda scinim, da će štioci razumiti, to opet molim jih da mi oproste, što jih nisam ilirski istomačio!* (1850, na koncu prve knjige). Ovakvo je izvinjenje u vezi s tradicionalnim hrvatskim purizmom, kojeg su se pridržavali ilirci. Najtipičniji oblik obogaćenja leksičkog blaga bili su kalkovi i posuđenice iz drugih slovenskih jezika (Thomas 1988, 97—102). Navodimo nekoliko primjera turcizama iz Jukićevih priloga: *od najbogatieg bega, pa do prostog balie, kauri i dindušmani, hahambaša* (*haham* „židov", baş „glava"), *mamuze, mušir* „maršal", *nišador* „salmijak" i dr. Turske riječi su se upotrebljavali ponekad u kontaktnim sinonimima, kako bi se objasnili „ilirske" riječi, npr. *financialni* (*aznenski*) *činovnici* (turski *hazne* „blagajna"), *uljem* (*zejtinom*), ili, obrnuto, turcizmi se objašnjavaju domaćim riječima, npr. *pri namieštanju činovnikah hatur* (*naklonost*) *miesta imati neće*. Drugi primjeri za kontaktne sinonime jesu: *miernike* (*ingineure*) (u ovom značenju u RSANU, uz uputstvo na mađarski *mérnök*); nailazimo također na oblik *inžinir; kaznitelјni zakonik* objašnjava se latinskim *codex criminalis* i njemačkim *Strafgesetzbuch*.

Za leksiku *Bvj* karakteristične su mnogobrojne riječi iz srpske (slavenosrpke i ruske) tradicije, npr. *движемо се* (*dvigati se* kod Stullija, ARj), *двизање, дјејсш̄во, дјејсш̄вовашш̄и, добродјеш̄ељ, досш̄аш̄очан, од часш̄и/чесш̄и* „dje-

limično", *у качеству државног чиновника* „u svojstvu…", *касателни* „tičući se", *живописати* „slikati", *живописац* „slikar"; osim toga susremo također veliki broj turcizama, naročito u *Ustavnom zakonu*: *алајбег* „zapovijednik spahija u jednom sandžaku", *аферим, бајрам, бешлук* „vrsta kovanog novca", *бимбаша* „major", *бујрунтија* „naredba", *поштанска чанта* „torba", *јапунце* „kaput", *удут* „područje, granica" itd. Ponekad se turcizmi objašnjavaju kontaktnim sinonimima, npr. *аскер (војник), без (платно)* i *безови (штофови), буљук (компанија)* (up. Neweklowsky 2004a).

Nove se tvorbe također češće objašnjavaju kontaktnim sinonimima: *главнице (капитали)* (*glavnica* je prema ARj potvrđena od 18. vijeka, ali pretpostavljam da riječ nije bila široko poznata), *нарис (план)* (up. ruski *нарисовать* „nacrtati"), *окол (логор), да се обкружи (консолдира)* (nema u rječnicima u ovom značenju), *печатаних објава (плаката)* (*plakat* iz nizozemskog jezika), *художественe пришталице (ракете)* „vatrometna tjelesa" (nema po rječnicima), *прокоп (канал), подвозна кола (вагоне), удар (шлог), дефензива (одбрана), осим реакције (повраћа), тунели (жељезнички прокопи кроз брегове), екстрокт (изводак), тајницима (секретарима), тајничство (секретарство)*; spominjemo još: *средоточан* „centralan", *средоточка* „centar" (ruski *средоточие*), *у суразмјерију* „u skladu", *звјездокруг* „firmament" (*као нов комет на звјездокругу југославенске књижевности* (nema po rječnicima), *часоказ* „časovnik, sat" (nema u ARj), *извансебност*.

Među tipično srpskim riječima i oblicima valja spomenuti: *владика Штросмајер* (na drugom mjestu ipak *бискуп*), *игранка, љекар, историја, свештеник, саобраћај / саобраћај / саобраштај / саобртај* (varijanata *саобраћај* i *саобртај* nema u ARj), *клир* i *клирикални*.

3. Zaključak

Kad usporedimo dva bosanska periodika, možemo izvući sljedeći zaključak: *Bpr* potječe iz hrvatske tradicije (Zagrebačka filološka škola, franjevci), a *Bvj* prihvata načela novog, reformisanog jezika i pravopisa Vuka Karadžića, pri čemu opažamo dosta uticaja iz prethodne srpske novinske tradicije. Vanjski se razlikuju u pismu: *Bpr* upotrebljava latinicu, a *Bvj* ćirilicu. *Bpr* upotrebljava morfološki pravopis, a *Bvj* uglavnom fonetski, mada na početku izlaženja ima dosta ustupaka prema morfološkom pravopisu. Za fonetiku jezika je karakteristično da su oba periodika ijekavska (sa dosta pogrešaka u *Bvj*, na početku izlaženja), oba normiraju pisanje *h* (dosljednije u *Bpr*, dok u *Bvj* nalazimo nekoliko primjera sa *v* prema srpskom uzusu), u oba periodika ima dosta primjera sa *rj* iza konsonanta). U određenim oblicima *Bpr* se pridržava hrvatskog uzusa, a *Bvj* srpskog, npr. *opći* : *општи*, *obćina* : *општина*, *svetjenik* : *свештеник*, zatim *su-* : *sa-*.

Morfologija *Bpr* odgovara načelima Zagrebačke filološke škole, naročito u gen. mn. na *-ah*. U prve dvije knjige susrećemo inače štokavske nastavke, dok su u trećoj knjizi množinski nastavci prema zagrebačkom uzusu sve češći. *Bvj* upotrebljava novoštokavske nastavke sa vrlo rijetkim izuzecima.

Leksičko blago se dosta razlikuje, i prema tadašnjoj hrvatskoj tradiciji, uključujući franjevačku, i srpskoj.

U upravnoj i političkoj terminologiji prelazi se od turske do evropske, pri čemu političke struje u Hrvatskoj i u Srbiji igraju važnu ulogu. Od samog početka postoje dvije nezavisne literarne tradicije, iako je građa iz istog dijalekatskog kontinuuma. Nešto kasnije njima se pridružuje treća, muslimanska, komponenta. Danas su te tri varijante dobile status posebnih standardnih jezika.

Klagenfurt

LITERATURA

ARj — Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: JAZU, 1880—1975.

Ćorović, Vladimir (1936). „Iz sarajevske prošlosti". *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 16, 9—28.

Hunski, Vjekoslava (1982). „Publikacije i štamparije od 1800. do 1878. godine". *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine*. Urednici A. Isaković / M. Popadić. Sarajevo, 233—254.

Караџа-Гарић, Мевлида (одг. уредник) (1981). *Језик штампе у Босни и Херцеговини до 1918. године*. Сарајево (Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Одјељење за језик, радови 8).

Katičić, Radoslav (urednik) (2004). *Herrschaft' und 'Staat'. Untersuchungen zum Zivilisationswortschatz im südosteuropäischen Raum 1840—1870*. Wien (ÖAW, Schriften der Balkan--Kommission 43).

Kuna, Herta (1981). „Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine". U knjizi: Караџа-Гарић 1981, 8—134.

Kuna, Herta (1983). *Jezik „Bosanskog prijatelja", prvog bosanskohercegovačkog časopisa*. Sarajevo: Svjetlost (Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine).

Lukenda, Marko (2000). *Ivan Franjo Jukić. Franjevac i ilirac — redovnik naroda i domovine*. Zagreb: Pergamena.

Mandić 1900 = (nepoznati autor), „Miloš Mandić, srpski novinar". *Bosanska vila* 15/21, 289—291.

Neweklowsky, Gerhard (2003). „О језику Босанског вјестника 1866". *Српски језик* 8/1—2, 29—40 (= Зборник Радоју Симићу).

Neweklowsky, Gerhard (2004a). „Das Bosnische Verfassungsgesetz (Ustavni zakon Vilajeta bosanskog) 1866". U knjizi: Katičić 2004, 29—40.

Neweklowsky, Gerhard (2004b). „Zur Sprache des „Bosanski vjestnik" 1866". *Germanoslavistische Beiträge. Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag*. Urednici M. Okuka / U. Schweier. München: Verlag Otto Sagner, 197—209 (= WdSl, Sammelbände 21).

Pranjković, Ivo (2000). *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrne*. Zagreb: Matica hrvatska (Mala knjižnica Matice hrvatske. Novi niz: Kolo X, knjiga 55.)

RSANU — Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Београд: САНУ, 1959—.

Tafra, Branka (1995). *Jezikoslovna razdvojba*. Zagreb: Matica hrvatska (Mala knjižnica Matice hrvatske. Novi niz: kolo III, knjiga 16).

Thomas, George (1988). *The Impact of the Illyrian Movement on the Croatian Lexicon*. München: Sagner (Slavistische Beiträge 223).

Vince, Zlatko (1990). *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

О НЕКИМ ОСОБИНАМА НАРОДНОГ ЈЕЗИКА ПРЕПИСА ЗАКОНИКА ЦАРА ДУШАНА ИЗ ПАШТРОВИЋА (XVIII ВЕК)

ЈАСМИНА НЕДЕЉКОВИЋ

UDC 801.82:34(497.11)„13”
811.163.1’42„13”

Кратак садржај. У раду се износе језичке особине *Паштровског рукописа Законика цара Душана* који је настао средином XVIII века у манастиру Режевићи. Језичке црте овог споменика показују да је он писан у великој мери народним говором Паштровића из средине XVIII века.

Кључне речи: Паштровски рукопис, Законик цара Душана, паштровски говор.

1. Препис Душановог законика из манастира Режевићи (Паштровићи), који се данас налази у збирци Југославенске академије науке и умјетности у Загребу под сигн. IIIa 28 (од л. 12 до л. 18), одавно је познат у науци.[1] Текст преписа исписала је једна рука брзописним писмом са облицима слова карактеристичним за прву половину XVIII века. Гласови *ћ* и *ђ* обележени су на традиционалан начин — знаком ѣ који је исписан тако да подсећа на данашње ћ (ꙋрѣѣ 14б, дѡѣ 13б). Слово *е* је грчко епсилон (ε). Знаци за *я* и *щ* су пореклом из руске грађанске ћирилице.[2] У тексту налазимо *ъ* и ређе *ь* (на крају речи). Вокално *р* се пише

[1] Овај рукопис први је поменуо Т. Флоринский у *Памятники законодательной деятельности Душана, царя Сербов и Греков*. — Киев, 1888, 258—261. *Паштровски препис Душановог законика* чувао се у манастиру Режевићи (близу Петровца на Мору) одакле га је 1860. г. у Загреб донео И. Кукуљевић (в. А. Соловјев, *Душанов законик код Паштровића*. — Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1933, књ. XLIV, 17—26). Текст поменутог рукописа је објавио В. Мошин у *Паштровски списак Душанова законодавства према загребачком рукопису*. — Старине Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб, 1951, књ. XLIII, 7—27; в. још и В. Мошин, *Ћирилски рукописи Југославенске академије. I дио. Опис рукописа*. — Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1955, 37—38. Манастир Режевићи налази се близу обале Јадранског мора, западно је Петровца на Мору у Црној Гори и представљао је у прошлости духовни центар Паштровића. Познато је да су Паштровићи и под млетачком влашћу очували своју самоуправу која се огледала у томе да је властела могла да бира свога кнеза који ће управљати и судити у кривичним или грађанским парницама. Према томе, Паштровићи су се одувек служили Закоником цара Душана и прилагођавали га својим потребама. Претпоставља се да се рукопис Душановог законика више пута преписивао, али је сачуван само овај, последњи препис из средине XVIII века.

[2] Употреба графија *я* и *щ* и ретки примери вокализације полугласника такође рускословенског и руског порекла у *Паштровском препису Душановог законика*, указују на то да на овом простору још није дубље корене ухватио рускословенски језик, који је као што је познато од 1726. године почео улазити у званичну, службену употребу Српске православне

са ер: церкви 12б, терговинꙋ 13б, твердовито 14б, стермоглавъ 15а, окервави 17б, смерѣомъ 18а.[3]

2. Данашњи говор Паштровића одликује присуство фонеме *ьᵃ* наместо некадашњег полугласника, иако се, како истиче М. Јовановић, и „код истог говорника уочавају различите нијансе — некад ближе, а некад даље"[4] од вокала *а* и *е*. По овој фонолошкој црти говор Паштровића близак је црмничком[5] у коме рефлекс од некадашњег полугласника такође има вредност отвореног *е* (уп. Јовановић 2005 94: *сьᵃ(д)*, *мьᵃње*, *дьᵃн*, *кьᵃ(д)*; 96: *лоньᵃц*, *трговьᵃц*, *почетьᵃк*; 98: *једьᵃн*; 97: *браћа о(д) стричевьᵃ*; *имали смо козьᵃ*; Милетић 1940 227—229: *изван*, *дан*, *тамница*, *мање*).

У *Паштровском препису Законика цара Душана* најчешће налазимо случајеве писања слова ε на месту старог полугласника: денъ 12а, извенъ поклона 13а, кедъ 14а, владалецъ 15а, побегалецъ 15а, пиянецъ 17б, сѹдецъ 18б, еденъ 18б, сѹженъ 13а, мену 15б, ꙋ темницꙋ 17б. У овим примерима треба свакако претпоставити да је писар поменутим словом означио широко *е* као рефлекс за некадашњи полугласник. Лексеме (терговацъ 13б, сѹжанъ 13б, сѹдацъ 18б, поману 15б) у којима налазимо *а* за некадашњи полугласник, јасно је да не припадају народном говору Паштровића већ могу да потичу из ранијег предлошка са којег је писар овог *Паштровског преписа Душановог законика* вршио преписивање.[6]

У префиксима примера: вознесениа 12а, согриеши 12б бележимо рускословенски рефлекс *о* уместо полугласника.

3. Замена ѣ је ијекавска[7]: закономъ овиемъ 12б, согриеши 12б, се плиени 13а, заповиедъ 15а, приеварꙋ 13а, послиедъ 15б,[8] риечи 17а, лиепо 17а, ѡтриезни 17б, циенитъ 18б, циене 18б, ниесꙋ 16а (уп. Јовановић 2005 106—109:

цркве. О овоме види А. Младеновић, *Језик трију цеклинских писама из друге половине XVIII века.* — Зборник за језик и књижевност, Титоград (Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Црне Горе), 1973, књ. I, 45—58.

[3] И у *Грбаљском рукопису Законика цара Душана* вокално *р* је врло често означено са *ер* (уп. А. Младеновић, *Неке филолошке напомене о Грбаљском рукопису Законика цара Душана.* — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2005, књ. XLVIII/1—2, 88: *најперво, держе*).

[4] Види Миодраг В. Јовановић, *Говор Паштровића.* — Универзитет Црне Горе (Библиотека филозофско-филолошке науке), Подгорица, 2005, 101.

[5] О овоме види Д. Петровић, *Режевићи.* — Фонолошки описи српскохрватских/хрватскосрпских, словеначких и македонских говора обухваћених општесловенским лингвистичким атласом, Сарајево, 1981, 528; П. Ивић, *Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој.* — Сремски Карловци — Нови Сад, 1994, 196; Јовановић 2005 102. Уп. Р. Алексића (*Извештај о говорима Паштровића.* — Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића, Београд, 1939, св. 6 (1938), 17) — који за рефлекс полугласника у Паштровићима каже да је то звук између *е* и *а* (= *еᵃ*).

[6] У *Грбаљском препису Душановог законика* који је сачинио канцелар Антун Батута и који је у Грбаљ по В. Мошину добијен од суседа Паштровића (*Богишићев далматински рукопис и млађа редакција Душанова законодавства.* — Анали Хисторијског института у Дубровнику, Дубровник, 1953, књ. 2, 9—58), а писан је народним језиком уз присуство српскословенских црта, налазимо рефлекс *а* за некадашњи полугласник (уп. Младеновић 2005 88).

[7] И у *Грбаљском препису Законика цара Душана* замена ѣ је (и)јекавска, уп. Младеновић 2005 86: *замијенити, нијесу, се плијени, се објеси, вјеру* и сл.

[8] Код овог прилога по Јовановићу (2005, 109) алтернирају и ијекавски и екавски рефлекс.

ци҃ело ври҃еме, ри҃еч, *ли҃епо, они҃ем*), али и јекавска, што показују примери с извршеним јекавским јотовањем: ѣ҃ 13б, 14а, 14б, свѹѣ҃ да се ѣ҃ера 15а, нигѣ҃ 16б, 17а, ꙁаѣ҃де 17б, ижлеже 17б (уп. Јовановић 2005 226: *по҃ера҃т*; 228: *ѣ҃е су ѣ҃еца, свуѣ҃е, по҃неѣ҃е*).[9] У прилогу прѣ҃ 17а вокал *и* потиче од некадашњег кратког вокала јат (РЈА XI 872).

У примерима человѣ҃къ 13а, человѣ҃ци 13а, ꙁаповѣ҃дникъ 15а, пѹновѣ҃рне 17а, ѡбѣ҃доватъ 14б, мѣ҃сто 13б, се обѣ҃си 15а слово ѣ҃ свакако треба читати са јекавизмом без обзира на то да ли неки од њих може припадати рускословенском или народном говору Паштровића.

4. Поред ретких примера измене *л* на крају речи и слога у *о* (владаоца 15а, кѹпио 14б, ѹчинио 15а, примио 13а), налазимо и следеће: место старе групе *-ал* имамо *-а* (приписа 17а, писа 18а), а место *-ьл* налазимо *-о*: нашо 15а[10] — што је и данас особина говора Паштровића (уп. Јовановић 2005 118—119: *има̂*, *се зва̂*, *пу҃това̂, о҃ти̏ш҃о, до̏ш҃о, наш҃о̂*).

5. У овом препису Душановог законика сугласник *х* се у већини примера чува харачлиа 14а, хаидѹкъ 15а, христианство 12б, дѹховникѹ 12б, проходи 14а, нихъ 12б, рекохъ 17а (уп. Јовановић 2005 165: *нахију*, *у два маха*, *охрабри*), мада налазимо и случајеве са изгубљеним *х*: арачлиа 14а, оѣ҃е реѣ҃ъ 18а, рѹсовол (РЈА III 696 'хрисовуљ') 14б, неоѣ҃енемъ ('нехоћењем') 12б, они онеаяли ('онехајали') 15а, и ѣ҃е и[-х] они шилю 16б (уп. Јовановић 2005 162: *оћу, оћемо*, *ајдемо*; 167: *пре҃ладила*).[11]

У групама *хвал-* и *хва҃т-* имамо консонант *ф*: се ѹхфати 17б, не пофале 18а као и у данашњем говору Паштровића (уп. Јовановић, 2005, 164: *фала, зафали*).

У *Паш҃тровском пре҃пису Законика цара Душана* сугласник *х* се у низу примера чувао иако постоје и случајеви његовог губљења. Примери у којима се *х* чува показују да се консонант *х* у време писања овог рукописа није потпуно изгубио у народном говору какво иначе стање констатује М. Јовановић[12] почетком XXI века. Ако узмемо у обзир и ситуацију у *Грбаљском пре҃пису Душановог҃ законика*, можемо закључити да се сугласник *х* на овом простору почео интензивније губити у времену после писања односно настанка поменутих рукописних споменика, тј. крајем XVIII и у XIX веку.

6. Облик иѣ҃ѹ 13а добијен је аналогијом према онима где је извршено тзв. специјално јотовање (уп. доѣ҃е 13б).

---

[9] У судско-нотарским ћирилским списима са подручја Боке Которске из краја XVI и почетка XVII века налазе се примери у којима се ова сугласничка појава региструје и то су до сада најстарији датирани примери (уп. А. Младеновић, *Јављање јекавскогг҃, та҃козваног҃ најновијег҃ јота҃вања у неким наш҃им спо҃меницима*. — Зборник за филологију и лингвистику, Матица српска, Нови Сад, 1964, књ. VII, 158—159: *не би кѣ҃ела; неѣ҃еле; не кѣ҃е* и сл.; о овоме види и А. Младеновић, *Још҃ о јављању јекавскогг҃ јота҃вања у наш҃им спо҃меницима*. — Зборник за филологију и лингвистику, Матица српска, Нови Сад, 1969, књ. XII, 226—227).

[10] Види примере *запи҃са, има, по҃шо* и др. у тексту *Грбаљскогг҃ пре҃писа Душановогг҃ законика* (Младеновић 2005 86—87).

[11] У језику *Грбаљскогг҃ пре҃писа* (уп. Младеновић 2005 87: *рис҃тијанс҃тво*, поред *хрис҃тијанс҃тво*) као и у црмничком говору (Милетић 1940 284—297) ситуација у вези са сугласником *х* поклапа се са стањем у *Паш҃тровском рукопису Законика цара Душана*.

[12] По њему у данашњем говору Паштровића ван категорије *њих/их* мало је примера са изговорним *х*.

7. Резултат једначења сугласника по месту творбе имамо у примерима ш неговомъ волиомъ 12б, ижлеже 17б, док ова појава одсуствује у под власѣ нашѹ 13б.

8. Форме генитива мн. именица са наставком *-а* (триста перпера 16а, брезъ книге сѹдаца 17а) одлика су и данашњег говора Паштровића (в. примере у т. 2). У овом препису Душановог законика именица *перпер* у ген. мн. има наставак *-ех* или *-ø*: м҃ перперехъ 17б, л҃ перперъ 14б.

9. Треће лице једн. и мн. презента има облике без крајњег *-ть* који, наравно, припадају народном језику: є 13а, ние 13а, продае 13б, кѹпѹе 13б, се проспе 13а, поѹче 12б, ѹтече 13а ѹкрадѹ 14а, даю 17а, сѹ 17б, ниесѹ 16а, проклинаю 12б, се сваде 14.

10. Краћи облик инфинитива (страдатъ 13б, продаватъ 13б, кѹповатъ 13б) налазимо и данас у паштровском говору (уп. Јовановић 2005 383: *задржат, остат, водит*).

11. Партикула *-зи* употребљена је уз заменице: таквизи 15а, первози 16б, дрѹгози 17а. У данашњем говору Паштровића ова партикула је врло честа (уп. Јовановић 2005 476: *овизи*, *онизи*).

12. Поред предлога прозъ ('кроз') 13а, који се среће и у данашњем паштровском говору (уп. Јовановић 2005 462: *проз кућу*, *проз оне крше*) једном је забележен и фонетски лик пороз ъ 13б.

13. Везници *али* ('или') и *јере* ('јер') и данас су у употреби у говору Паштровића: тко церквѹ порѹши да се ѹбие али обѣси 14б, да мѹ се свѹѣе дае доброволно вечератъ али ѡбѣдоватъ 14б; ако є царева ере зако҃ пише сѹдъ прави 18а.

Уместо везника *него*, овде долази *ного, наго* (да не идѹ нигѣе брезъ книге ѿ главарехъ ного да идѹ кѹѣе 16б, кои иѣѹ ноѣно ако и(-х) не пѹщи господарь села ѹ мѣсто али ѹ градъ наго леже надворъ 16б) — што је одлика и данашњег паштровског и црмничког говора (уп. Јовановић 2005 75: *обрћу три пута прије ного је ставе*; Милетић 1940 256).

14. У следећим примерима забележена је употреба акузатива уместо локатива: кои се сѹженъ держи ѹ дворъ церковни 13а, а продае се ѹ градъ или на скѹпщинѹ 18б.

15. Из лексике издвајамо речи романског порекла које су, наравно, и данас у употреби у зетском дијалекту коме припада говор Паштровића: маѣа (< итал. maggio 'мај')[13] 12а, капѹрали (< итал. capo, 'глава, врх')[14] 17а, канзалиеръ 17а,[15] канзеларию 17а, да не интра (< вен. intrar 'наићи, догодити се')[16] приятеля 16а, они прице кои се прию 17а, и др.

16. Изнесене језичке црте *Паштровског рукописа Законика цара Душана* показују да је текст писан у највећој мери говором Паштровића из средине XVIII века. У низу црта језик овог рукописног споменика подудара се са данашњим паштровским говором, што значи да су те црте на-

---

[13] Весна Липовац-Радуловић, *Романизми у Црној Гори. Југоисточни дио Боке Которске.* — Нови Сад, 2004, 201.

[14] Радомор Јовановић, *Лексикон страних речи и израза.* — Београд, 2006, 636.

[15] У документима цетињског владике Данила ова именица гласи *канцалијер* (уп. А. Младеновић, *Језик владике Данила.* — Нови Сад, 1973, 30: канжалиеру).

[16] Липовац-Радуловић 2004 131.

стале пре средине XVIII века, док неке особине говора Паштровића данас не долазе у свом савременом лику, што може сугерисати да су се оне развиле у времену од средине XVIII века до данас. Овде се, поред губљења сугласника *х*, посебно издваја ситуација у вези са рефлексом некадашњег полугласника. У *Паштровском рукопису Законика цара Душана* писар чешће пише *е* него *а* наместо *ь* што значи да је по свом дијалекатском пореклу припадао оним зетским говорима који су развили отворено *е* наместо полугласника, тј. да му је рефлекс полугласника имао вредност између *е* и *а* за коју знају и други говори са овог подручја Црне Горе. Данашњи изучавалац говора Паштровића у оваквим и сличним примерима бележи *ь*ª. Присуство фонеме *ь*ª од *ь* у вокалском систему говора Паштровића приближава га не само црмничком, већ га уклапа у слику оних зетских говора који данас имају *а̤* уместо некадашњег полугласника.

Београд

СКРАЋЕНИЦЕ

Јовановић 2005 — Миодраг В. Јовановић, *Говор Паштровића*. — Универзитет Црне Горе (Библиотека филозофско-филолошке науке), Подгорица, 2005.

Липовац-Радуловић 2004 — Весна Липовац-Радуловић, *Романизми у Црној Гори. Југоисточни дио Боке Которске*. — Нови Сад, 2004.

Милетић 1940 — Бранко Милетић, *Црмнички говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1940, књ. IX, 211—663.

Младеновић 2005 — Александар Младеновић, *Неке филолошке напомене о Грбаљском рукопису Законика цара Душана*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2005, књ. XLVIII/1—2, 85—93.

РЈА — *Рјечник хрватскога или српскога језика*. — Загреб (Југославенска академија знаности и умјетности), 1880—1976, т. I—XXIII (свезак 96).

О НЕКИМ СЕМАНТИЧКИМ ПОЉИМА ДУРМИТОРСКЕ ЛЕКСИКЕ[1]

БРАНИСЛАВ ОСТОЈИЋ

UDC 811.163.41'282'37(497.16)

Кратак садржај. У овом раду аутор разматра: а) семантичку мотивацију и метафоричност при именовању топонима, б) топонимске називе страног поријекла и в) слојевитост и семантичко-творбену структуру црногорских пејоратива.

Кључне ријечи: дурмиторска лексика, дурмиторски говори, језерско-шарански говор.

1. а) Покушаћу у овом раду да дурмиторске говоре који припадају сјеверозападним црногорским говорима (источнохерцеговачким) видим из једног, можда, помало суженог али специфичног угла, те да на основу таквог виђења истакнем двије-три њихове особине. Ријеч је, управо, о лексичко-фразеолошким особинама поменутих говора.

У *Зборнику радова* са Трећег научног скупа *На извору Вукова језика* указао сам на сточарско-ратарску лексику и њезину слојевитост у језерско-шаранском говору, као дијелу дурмиторских говора. Тамо сам, управо, говорио о богатству назива за стоку, мјестима гдје се она држи, о храни и сијену, о радовима око њега, о називима производа за вуну, за млијеко, о алату и сл.

На овом мјесту скренућу пажњу на: а) семантичку мотивацију или метафоричност при именовању, б) на топонимска имена страног поријекла у језерско-шаранском говору и в) на слојевитост и семантичко-творбену структуру дурмиторских пејоратива.

Ријеч ће, управо, бити о принципима и о једном мањем броју типичних примјера за ова три сегмента без доношења цјелокупног материјала којим располажем.

б) Наши дијалектолошки радови мало су пажње посвећивали лексици народних говора. Описиване су прозодијске, фонетске, фонолошке, фонетско-морфолошке, дјелимично и синтаксичке појаве на одређеном дијалекатском подручју што је врло корисно и неопходно. Међутим, језик простога народа је „компликован и густ од прецизних назива и ријетких фигура, пун је нити и збијеног ткива" — како рече И. Секулић, врстан мислилац и умјетник тананог и префињеног слуха, управо

---

[1] Овај рад је написан у оквиру пројекта *Црногорски дијалекатско-ономастички комплекс* у ЦАНУ која је као тему *Из језерско-шаранске лексике* финансирала у 2007. години.

„ванредно суптилан умјетник ријечи”[2] Та фигуративност, те нити, та згуснутост и збијеност језичког ткива добијали су мало простора у дијалектолошким студијама.

Тачније речено — разматрање тих елемената који га чине згуснутим остајало је по страни. Та димензија највише открива виталност и особеност дијалеката. Прост народ не прави језик ни по каквим унапријед фиксираним калупима него живи са стварима, посматра им промјене безброј пута, похвата им тајне и једнога дана ствар сама из себе каже како се зове. Дакле, народ не ствара ријеч или израз него га просто, како би дурмиторски човјек рекао „изнити”.[3]

в) Дурмиторског човјека карактерише виталност и творачка снага у стварању језичког израза. Обичан човјек са овога подручја зна врло умјешно да именује оно што жели означити.

Пажљивим ослушкивањем језерско-шаранског говора и дурмиторских говора у цјелини примјећује се ширина и богатство фразеологизама, свјежина и једрина оригиналних ријечи. Само именовање *гора, вода, чука* и *ћувика* представља читав један лексичко-топонимски мозаик.[4]

У именима је наглашена семантичка мотивација или метафоричност. У мноштву назива просто „брујi” оно што је названо, чија је значењска мотивација на први поглед јасна.[5]

Немоћни поток (или мања речица) зове се *Мртвица*, плаховита ријека је *Љутица; извор* који извире из тјеснаца стијене је *Пишталина*, а који превише урла — *Бучалина; Шишатовац* је поток који шишти; *Скакало* је водоток, *Звечалина* је отока, извор; *Тјештине* водоток, а *Пиштет* је извор, па затим ту су: *Туговмир, Шишковац, Бучан, Студенац, Смрдан, Стојковача; Двогрлица* је такође, извор са два извориштa као два грла.

Челина је стијена наднесена над Црно језеро која „пукне” па из ње покуља вода након отапања снијега и после обилних киша; *Скакавац* је врело и планински поток; *Међед* је један од врхова Дурмитора. Ту су затим: *Разбиглав* (брдо), *Ђед* (брдо), *Свитавац* (брдо иза којега излази сунце), *Старац* (велики планински врх на Сињајевини), *Зазубак, Шљеме, Кусе, Черек, Грлић, Ломоилеђа, Пећарац, Громовник, Громобија, Злослут, Ојађеник, Голопуст, Зијевала, Гологлав, Курдељ, Кљунак, Буручковац, Мрчава, Цилит, Бандован, Криводо, Свевићен* и *Невићен.*

г) У називима какве смо овдје навели, без обзира да ли се њихова метафоричност тањи или је наглашенија, збијене су и згуснуте најразличитије значењске, односно стилске изнијансираности. У ствари, метафо-

---

[2] Д. Вујичић, *Из ономастике, лексикологије и дијалектологије.* — УНИРЕКС Подгорица 1996, 158—.

[3] Д. Вујичић, *Из ономастике, лексикологије и дијалектологије.* — УНИРЕКС Подгорица 1996, 155—160.

[4] Ј. Вуковић, *Топоними и апелативи.* — Прва југословенска ономастичка конференција, ЦАНУ Подгорица 1976, 31—34.

[5] Д. Вујичић, *Из ономастике, лексикологије и дијалектологије.* — УНИРЕКС Подгорица 1996, 175—182.

рични називи: *Плеће* — страна, *Седло* — превој, *Скакавац* — врело, *Старац* — погрбљени врх, носе не само значењску већ и стилску информацију. У називима ове врсте имамо потпуну информисаност о особинама објеката на које се односе.

2. а) Богаћењем човјекових сазнања богати се и проширује лексички фонд који је у оптицају, па је онда и разумљиво што је негдје више а негдје мање ријечи које су по поријеклу туђице. Оне су то, дакле, само по поријеклу. Иначе, оне чине лексичко благо краја гдје се употребљавају.

Они који су се њима служили најчешће нијесу свјесни да су то туђице, што није никаква необичност ни за дурмиторско говорно подручје. Изузев стручњака, школованих лингвиста, мало ко помишља да су ријечи: *бубрег, кашика* и *биљег* оријентализми. Њих има не мали број и у дурмиторским говорима. Ево, на примјер, таквих одомаћених оријентализама:

кантар, бешика, ћуп, терзија, терђај, буџак, баксуз, буџа, будала, буљук, буљубаша, бурма, кавга, сат, чаир, метериз,[6] и сл.

Много је сличних ријечи дошло са Истока међу овдје поменутим оријентализмима. Када је ријеч о њима, мора се водити рачуна о томе да неке од ових ријечи, иако преузете код нас из оријенталних језика, могу бити по поријеклу грцизми и романизми (*кантар, ћуп*), друге пак лексеме оријенталног поријекла данас се дијеле на османизме, којих је знатно више, и турцизме.

б) Дурмиторско говорно подручје није апсорбовало позамашан број лексема само из оријенталних језика. Коријене многих ријечи налазимо и у другим језичким породицама, посебно у романским језицима. Ту је, прије свега, лексика којом се означавају дјелови одјеће и посуђа. Врло су фреквентне у дурмиторским говорима лексеме:

канал, шкатула, церат, ватор, галиот, кверта, штук, вркадела, пршута, пирун, пригати, шегац, каше, шушта, школ, шпијун, штивати, врешак, жбир, бестија, ћикара, јакета, шпага, мргањ, подумијента, цистијерна,[7]...

в) Присуство једних, других, па можда и трећих група страних ријечи не значи одсуство творачких језичких снага на дурмиторском говорном подручју. Њихово присуство није само специфичност дурмиторских говора. Тога има и у другим говорима и у другим језицима. Тешко је наћи говор или језик без инфилтрата из других језика. Специфичност су поменуте лексеме, а не неке друге, а снага једног језика па и говор не

[6] А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*. — Свјетлост, Сарајево 1989.

[7] Васна Липовац Радуловић, *Романизми у Црној Гори, Југоисточни дио Боке Которске*. — Цетиње Титоград 1981; *Романизми у Црној Гори, Будва и Паштровићи*, Нови Сад 1997.

састоји се у томе да туђе одбија него у томе да га апсорбује — да апсорбује оно што је заиста потребно.

Потреба да се што боље и прецизније назове све оно што је неопходно у свакодневној комуникацији условљава да једно говорно подручје „унити" у своју „архитектонику" и туђе елементе. Свима овим, по поријеклу страним ријечима и изразима, народ је дао животну снагу. Дурмиторски човјек је живио и мислио тим језиком. Све те ријечи су урасле у дурмиторски говор и уклопиле се у његову структуру. Тако их је народ уздигао и осмислио давши им обиљежје општенародних ријечи и израза и нико данас не помишља „да све то није блиско, домаће, најдомаћије."[8]

3. а) Посебно мјесто у дурмиторском лексичком фонду заузимају ријечи са пејоративним значењима. Ту су пејоративно стилско-изражајне и лексичке особености уз клетве, заклетве и псовке у дурмиторским говорима добиле сјајну потврду и чврст су свједок, уз остале лексичке слојеве, језичких творачких способности и виталности Дурмитораца.

Какве су творачко-лексичке способности дурмиторског човјека показује образовање пејоратива са суфиксима *-ов (јадов), -уша (блебетуша), -уља (пожмуља), -ица (мађупница), -ак (отучњак)*, и нулти суфикс (*пожмо*).

Такве су ријечи:

огуљов, одртов, ожуљов, отучов, рилов, звиздов; — одртуша, опијуша, превијуша; — пожмуља, одртуља; — отучница; — отучњак, пожмо, пожмиреп, звизда, мађупница, маждрпац, зурлекача, калијеж (спрдња), *калијежити се, њушкало, цулуп. Звек и чакалица, чангризало, тандркало, алапача, плескоња, вјетропир.*

б) Ријечи: *огуљов, одртов и ожуљов* су свакако погрдне, увредљиве када се њима означава човјек, на примјер, покварен или неваљао. Оне, управо, значе човјека који *гули, дере и жуља* друге људе.

Пејоратив *рилов је* од коријена *ри-* као у глагола *рити* чија је семантичка идентификација — *уста* у погрдном значењу, а у ствари се односи на продужена животињска уста, на губицу, њушку. Пренесено на човјека дериват значи — *човјек који једе као свиња (ријe губицом)* или — *као слон (дугом рилом прихвата храну)*.[9]

Код пејоратива *звиздов* у основи је именица *звизда* од коријена *звиз* као код глагола *звизнути* — што у дурмиторским говорима значи *полудјети*. Ријеч *звизда* је синоним *манитура, луда*, а ријечи *звиздов* је синоним *манитов, лудак*.

Превијуша је жена која много *превија, премудрује* и хоће свакоме да се допадне.

---

[8] Д. Вујичић, *Из ономастике, лексикологије и дијалектологије*. — УНИРЕКС Подгорица 1996, 156.

[9] Б. Остојић, *О супстантивној семантичко-творбеној структури неких црногорских пејоратива*. — Четврти научни скуп — Бошковићеви лингвистички дани (Зборник радова) ЦАНУ Подгорица 1999, стр. 43—54.

У основи пејоратива *опијуша* је глагол *опити се* са значењем *угристи, ујести* (о гују). У Вука — опила га змија, тј. ујела га змија, па и глагол *пити* употребљава се у значењу *гристи (о гујама)* у народној пјесми — као да су вас змије пиле.[10]

Свако испијање крви асоцира на змије што значи да семантичка диференцијација пејоратива *опијуша* — као подмукла жена није и њена општа дефиниција. У неким дјеловима дурмиторских говора *опијуша* значи и име једне животиње која као комарац насрће на човјека и пије му крв.

Изричито погрдан, пејоративан квалификатив има и дериват *одртуша* чија се семантичка вриједност једначи са истим таквим пејоративом мушког рода *одртов*.

4. Дурмиторски говори из којих су наведени примјери нијесу њихов једини власник нити је у том погледу дурмиторско подручје изузетак. Народ свуда ствара. Па ипак, могућности за стварање лексике у овом региону су неисцрпне што је у тијесној вези са околином и поднебљем човјекова битисања.

Будући да су пејоративи само дио лексичког блага једнога језика или говора, било је логично претпоставити и богатство њихово на овом подручју. То ме је и подстакло да уз благослове, клетве, заклетве и псовке прибиљежим велики број пејоратива.

Овога пута био нам је циљ да укажемо преко неких семантички изнијансираних случајева на лексичко богатство ове врсте и иницирамо даљи рад у овом смјеру, да иницирам прије свега спасавање онога што се спасити може. Опанци опутњаци су нестали и са њима сав лексички фонд из њихова семантичког поља. Нестају многе ријечи дурмиторског региона налетом тзв. европеизације. Ту није само наш крај у опасности. Последњи је моменат за спасавање лексичког блага од неповратног губитка. Уз помоћ средстава информисања савремена цивилизација истискује цјелокупне дијалекте. И дурмиторски говори су на путу у неповрат.

Никшић

ЛИТЕРАТУРА

1. Бошковић Р. (1978), *Одабрани чланци и расправе.* — ЦАНУ, Титоград, стр. 121—230.

2. Вујичић Д. (1996), *Из ономастике, лексикологије и дијалектологије.* — УНИРЕКС, Подгорица, стр. 125—135.

3. Вуковић Ј. (1976), *Топоними и апелативи.* — Прва југословенска ономастичка конференција, ЦАНУ, Подгорица, стр. 31—34.

4. Караџић В. (1818), *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима.* — Беч

5. Остојић Б. (1999. и 2003), *О црногорском књижевнојезичком изразу II* и *III.* — Никшић и Подгорица.

[10] М. Пижурица, *Из дијалекатске творбе пејоратива.* — Лексикологија и лексикографија, Матица српска, Нови Сад 1984, 129—135.

6. Пижурица М. (1984), *Из дијалекатске творбе пејоратива*. Лексикологија и лексикографија, Матица српска, Нови Сад, стр. 129—135.

7. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. — Српска академија наука и уметности, Београд 1959.

8. *Рјечник хрватскога или српскога језика*. — ЈАЗУ, Загреб, 1880.

9. Стевановић М. (1964), *Савремени српскохрватски језик II*. — Београд, стр. 421—524.

10. Шкаљић А. (1989), *Турцизми у српскохрватском језику*. — Свјетлост, Сарајево.

СПАЦИЈАЛНА КЛАУЗА У СТАРОСРПСКОЈ ПОСЛОВНОПРАВНОЈ ПИСМЕНОСТИ*

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ

UDC 811.163.1'367.51

Кратак садржај. У овом раду разматра се структурирање спацијалне клаузе у језику старосрпске пословноправне писмености неговане од краја XII до средине XV века на простору средњовековне Србије, Босне, Дубровника и Свете горе. Овај тип субординиране реченичне структуре уводио се везницима гдѣ, отькоудѣ, коудѣ, како и камо, чија је дистрибуција у начелу мотивисана типом кинетичности.

Кључне речи: старосрпски језик, старосрпска пословноправна писменост, историјска синтакса, субординирана спацијална клауза, индирективност, аблативност, перлативност, адлативност.

§ 1. Субординирана клауза у старосрпској пословноправној писмености фунгира као периферно синтаксичко средство у сфери спацијалности. За разлику од спацијалних падежних конструкција за које су релевантни и кинетички и позициони аспект простора, спацијалној клаузи доступна је само идентификација кинетичности.[1] Осим тога, док се падежним конструкцијама, лексикализованим ознакама конкретног оријентира, управна радња директно спацијално детерминише везивањем за именовани оријентир, субординирана клауза иступа као индиректни спацијални детерминатор пошто се њоме идентификује корелативна ситуација на основу које се радња управне предикације посредно локализује. У структурирању субординиране спацијалне клаузе релевантним се показују (а) кинетички тип глагола у позицији суперординиране и субординиране предикације, који би требало да диктира избор спацијалног везника, те (б) везник као експлицитни индикатор кинетичког аспекта простора.

---

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

[1] Кинетички аспект спацијалности испољава се кроз бинарну опозицију *индирективност* [ДИРЕКТ –] ~ *директивност* [ДИРЕКТ +], при чему индирективност подразумева одсуство усмерене динамике, док директивност бива реализована као *аблативност* (почетна усмереност или удаљавање), као *адлативност* (завршна усмереност или приближавање), те као *перлативност* (општа усмереност) (Пипер 2001: 68—69). Док аблативност и адлативност имају статус пунктуалних параметара, за перлативност је релевантно идентификовање линије кретања, односно правца (Пипер 1988: 29). Основно кинетичко обележје синтаксичке јединице [ДИРЕКТ +] или [ДИРЕКТ –] испољава се кроз колокабилност дате јединице с глаголима усмереног кретања, тј. директивним глаголима или глаголима неусмереног кретања, тј. индирективним глаголом.

Мада је језик старосрпске пословноправне писмености имао на располагању везничка средства којима су се јасно могли диференцирати кинетички параметри спацијалности, тј индирективност (гдѣ < *kъde/kъdě), аблативности (отькоуда < *otъkǫd-), перлативности (коуда < *kǫd-), те адлативности (камо < *kamo), систем субординираних спацијалних клауза, ако је икада и био конзистентан, врло рано почиње испољавати депресију, односно унутарсистемска формална преклапања тако да функцију минималног маркера кинетичког аспекта спацијалности неретко добија глагол у позицији управне предикације.[2]

§ 2. Индирективност се у старосрпској пословноправној писмености исказује субординираним спацијалним клаузама уведеним деадвербским везником гдѣ, те његовим деиктичким еквивалентом идѣ/иде *i̯-основе, који је као књишка категорија везан за акта источне провенијенције. За разлику од падежних конструкција чија је употреба диктирана значењем управног глагола, избор везника спацијалне клаузе може бити руковођен како семантиком глагола субординиране клаузе, тако и семантиком управног глагола, тј. глагола у позицији суперординиране предикације.

1. Присуство индирективног глагола и у детерминисаној и у детерминативној клаузи ствара прототипски контекст употребе инхерентно индирективног везника гдѣ: гдѣ мы ѹчьнемо силѹ имати · а мы да не пакостимо тѣбѣ ни твоимь лѹдемь (Дубр. 1254, Д. 26.16), да спасемо . и стрезѣмо . по море . и по ꙁм|л|е . вьсе люди дѹбровьчькѣ . ѹ теле ихь . и ѹ добитекь ихь . где

[2] Истраживање старосрпске спацијалне клаузе само је сегмент опсежнијег истраживања старосрпске хипотаксе у језику средњовековне пословноправне писмености. Истраживачки корпус чине фотографски снимци 680 старосрпских повеља и писама одабраних према територијалном, хронолошком и жанровском критерију. У складу с филолошким захтевима истраживања старог текста уз сваки пример, дат у овом раду, наводи се (1) ознака канцеларије (*Балш.* Балшићи, *Бранк.* Бранковићи, *Драг.* Драгаши, *Дубр.* Дубровник, *Кос.* Косаче, *Котр.* Котроманићи, *Лаз.* Лазаревићи, *Нем.* Немањићи, *Павл.* Павловићи, *Санк.* Санковићи) или адресанта, (2) година настанка акта, (3) архив у којем се акт чува (*В.* Ватопедски архив, *Д.* Дубровачки архив, *Х.* Хиландарски архив, *К.* Кермендски архив, *Л.* архив Лавре св. Атанасија, *П.* архив св. Пантелејмона) или краћи назив акта (*Арх.* Светоархангеловски хрисовуљ, *Деч.* Дечански хрисовуљ, *Грг.* Светогеоргијевски хрисовуљ, *Стф.* Светостефански хрисовуљ), (4) број акта (за *В.* према регистру у књизи M. Laskarisa, *Actes de serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica, VI, Prague, 1935, 3—23; *Д.* према регистру у књизи Љ. Стојановића, *Старе српске повеље и писма. Књига I. Други део*, Београд—Ср. Карловци, 1934, 527—557; за *Х.* према регистру у раду Душана Синдика, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник, књ. 10, Београд 1998, 9—134; за *К.* према регистру у раду Ludwiga von Thallóczya, *Slavische Urkunden des Körmender Archives*. Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig, 1914, 6—27; за *Л.* према регистру у књизи *Actes de Lavra. IV Études historiques. Actes serbes complèmentes et index*. Par Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou avec la colaboration de Sima Ćirković. Textes et planches. Paris, 1982; за *П.* према регистру у књизи *Actes de Saint-Pantélèémôn*. Édition diplomatique par Paul Lemerle, Gilbert Dagron, Sima Ćirković. Texte. Album. Paris, 1982), те (5) ознака реда у којем пример почиње и то, разуме се, према фотографском снимку акта (изузетак су Светостефански и Светоархангеловски хрисовуљ за које су уместо фотографије коришћена издања Јанка Шафарика, *Хрисовула цара Стефана Душана коиомъ основа монастиръ Св. архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348*, Гласник Друштва србске словесности, Свезак XV, Београд, 1862, 264—310; и Ватрослава Јагића, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, Беч, 1890).

имамь силꙋ имети . (жупан Радослав 1254, Д. 27.12), ако растовари ꙋ брьсковѣ · да плати царинꙋ ако ли мимо несе · да г|д|е прода · тꙋ и царинꙋ да плати · (Нем. 1302, Д. 39.20), и г'де се ѡбрѣтаю людие . келие спсови, пир'га ꙋ липлани, и оу сꙋхогрьлѣ . или инде г'де . ѡсвободи и|х| кра|л|вьство ми . ѿ позоба . и приселице . (Нем. 1331—1345, Х. 25.53), ако се не слꙋчи гнꙋ стефан|ꙋ| ни гноу влькоу прїити оу монастирь нь ихь постигне сьмр'ть где боуде волꙗ бжїа · оуре|ч|н'наа шесть адрьфать да соу г|с|поги ку|р|а еу|г|енїи, (игуман Никодим 1395—1396, П. 59.29), ако ли се прилоучи сьмр'ть г|с|поги ку|р| еу|г|нїи тоузи где стое з г|с|подино|м| кнезо|м| стефано|м| и з г|с|подино|м| влько|м| (игуман Никодим 1395—1396, П. 59.35), да зимꙋю гдѣ сꙋ прьво зимовали (Дубр. 1399, Д. 434.4), и бранили би вьсаки градь г|с|птва ти гдѣ би -мь се пригодило какото и дꙋбровни|к| где имь е кꙋкꙗ · (Дубр. 1417, Д. 232.22), ѡбѣтоваше ми кнезь властеле и вса ѡпкина гра|д| дꙋбровника ꙋзети нась ꙋ нихь др|ѣ|виехь гдѣ се нимь бꙋде моѣи (Павл. 1427, Д. 601.29), где нѣсоу биле царине прѣгие за стопочившаг|о| гїа и родителꙗ ми деспота стефана и за госпо|д|ства ми тоузи да нѣсꙋ ни сьда оу госпо|д|ства ми (Бранк. 1445, Д. 642.17), да |н|мь сꙋдите и доѝкните правдꙋ где е сꙋдь почтень и крага ꙋчинена (Дубр. 1457, Д. 1043.36).

Уколико су субординирана и суперординирана предикација представљене глаголима финалне директивности (поставити, ставити, стати, стати се и сл.), избор везника гдѣ може бити мотивисан фокусирањем резултата кретања (односно мировања), а не самог кретања, што је еквивалентно употреби локатива или предлошког инструментала уз ове глаголе: да се стаю сꙋдие . где е законь . (Нем. око 1215, Д. 4.12), и сꙋдь да стае гдѣ е и прѣге стоꙗль ꙋ дни г|д|на ми ѿца. (Нем. 1254, Д. 21.9), и да га постави гдѣ га бꙋде право поставити : (Нем. 1254, Д. 21.17), да си ставе настоеци игоумение где имь е|с| хотѣние . и да га беро цркви · (Нем. 1300, Грг.348), и где стане дꙋбровчанинь на станꙋ ... да не волнь срьбинь стати (Бранк. 1387, Д. 140.25).

Спацијално гдѣ инкомпатибилно је с колокацијама у којима би обе корелативне предикације биле представљене прототипским директивним глаголима. Оваква би се комбинација евентуално могла тражити у примеру и гдѣ моремо досеки да ходе по нашеи земли свободно (Радич Црнојеви 1396, Д. 257.5) где, међутим, спацијална клауза стоји у релацији с дифузним предлошко-падежним кореферентом по нашеи земли, граматикализованим локативом, чиме се може и образлажити употреба примарно индирективног гдѣ.

2. Посебну пажњу привлаче примери у којима глаголи у позицији суперординиране и субординиране клаузе семантички не припадају истом типу кинетичности:

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [гдѣ + $V_{(ИНДИРЕКТ)}$]} да власи гредꙋ по мѣстехь стар|ѣ|хь гдѣно е|с| закон 'но да се соль продава · (Дубр. 1397, Д. 269.18);[3]

[3] Ради рацинализовања предочене грађе у раду су, осим уобичајених, употребљене и следеће скраћенице: { } — реченични комплекс са субординираном спацијалном клаузом, [] — субординирана спацијална клауза, V — предикација, $V_{(ДИРЕКТ)}$ — предикација представљена директивним глаголом, $V_{(ИНДИРЕКТ)}$ — предикација предстваљена индирективним глаголом, $V_{(ФИНАЛ\ ДИРЕКТ)}$ — предикација представљена глаголом финалне директивности, $V_{(ДИРЕКТ\ АБЛАТ\ ПРЕФИКС)}$ — предикација представљена аблативно префиксираним

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [гдѣ + $V_{(ФИНАЛ\ ДИРЕКТ)}$]} а чабикю мегꙗ з' гюр'гѥвикомь . ѡ|д| игларева и где се стаѥта ѡба поути изь дрьстьника низь гюр'гѥвика . (Нем. 1330—1331, Деч.172), а мегꙗ тем'зи селомь . ѿ села трьнꙗ ... прѣко оу вр|х|ь дола . г|д|е се стаѥ с папоуловомь роупомь . (Нем. 1327, Х. 9.28), а се мегꙗ кострьцоу . ѿ семетищь на некатоу . на голоу роудиноу . тере оу врьхь граба кострьчкога . и стрьмо гдѣ се рѣцѣ стаѥта . (Нем. око 1348, Арх. 100);

{$V_{(ФИНАЛ\ ДИРЕКТ)}$ + [гдѣ + $V_{(ИНДИРЕКТ)}$]} а к'то прииде к цркви ако ѥ сокал'никь да се кь сокал'никомь присади . где боуде ѡбилиѥ землѥ . (Нем. 1330—1331, Деч. 322);

{$B_{(ИНДИРЕКТ)}$ + [гдѣ + $B_{(ДИРЕКТ)}$]} да гредꙋ сь трьгомь ꙋ землꙋ кралевьства ми · и гдѣ гредꙋ ꙋ кое мѣсто · или ꙋ брьсково или иньдѣ гдѣ годѣ · да имь нѣ никоере неправьде · (Нем. 1277—1281, Д. 5.2), да име нигде забаве где кѥ поити (Јован Комнин 1350, Д. 75.4), книга цр҃ева, да се не прѣслꙋша где приходи . (Душанов законик 1425—1450, 230р).

У контексту овакве комбинације избор спацијалног везника може бити мотивисан значењем само једног глагола, док је други у опреци са инхерентном семантиком употребљеног везника. Тиме примарно индирективни везник бива ситуативно колокабилан с директивним глаголом, што, по логици стари, доводи и до ширења његове инхерентне семантике. Наиме, уколико је суперординирана предикација представљена директивним глаголом, субординирана клауза уведена примарно индирективним гдѣ добија статус адлативног спацијалног детерминатор. Мада је овде у питању једна сасвим маргинална сфера употребе спацијалног детерминатора, овакав искорак деадвербског везника могао се преносити и на остале прилоге, а не би требало искључити ни реперкусију на систем предлошко-падежних конструкција. Радило се, дакле, о једном унутарсистемском фактору који је, упркос својој периферности, ишао на руку формалног нарушавања семантичке опозиције *индирективност ~ директивност*, а који је могао послужити као један од унутрашњих прикључака за делотворне стране утицаје на овом плану (уп. Пижурица 1988: 187—194).

3. Спацијалне клаузе уведене деадвербским везником гдѣ настају преосмишљавањем јукстапонираних питања, којима је следила реченички обликована реакција на очекивани одговор (Bauer 1960: 215) — уп. где нѣсоу биле царине прѣгѥ за стопочившаг|о| гн҃а и родителꙗ ми деспота стефана и за госпо|д|ства ми тоузи да нѣсꙋ ни сьда оу госпо|д|ства ми [← Где нису биле царине пре...? (Ту.) Нека ни сада ту не буду!] (Бранк. 1445, Д. 642.17). Оваква генеза у начелу подразумева примарну препонованост спацијалне клаузе, која ће временом као субординирана реченична структура тежити постпозицији. У старосрпској пословноправној писмености однос препонованих и постпоновани спацијалних клауза с везником гдѣ сводљив је на пропорцију 1 : 2 у корист постпонованих. У приближно сваком петом примеру овако уведена спацијална клауза везана је за управ-

---

глаголом, $V_{(ДИРЕКТ\ АДЛАТ\ ПРЕФИКС)}$ — предикација представљена адлативно префиксираним глаголом.

ну предикацију прилошким или предлошко-падежним кореферентом: да име нигде забаве где кѥ поити (Јован Комнин 1350, Д. 75.4), да ѹ приморию не бѹде нигдѣре поставлѥнь нови трьгь развѣ на мѣсто гдѣ ѥсть быль поставлѥнь ѹ првы|х| (Котр. 1382, Д. 85.14), и г|д|е стане дѹбров|ч|ани|н|ь на станѹ ... да нѥ вол|н|ь срьбинь стати ѡнь|д|ези (Лаз. 1387, Д. 127.19), где нѣсоу биле царине прѣгѥ ... тоузи да нѣсѹ ни сьда оу госпо|д|ства ми (Бранк. 1445, Д. 642.14).

4. У актима источне провенијенције писаним у манастирима или за манастире јавља се деиктичко идѣ/иде (< *i̯ьdě/i̯ьde), чија је дистрибуција у начелу ограничена на сегменте писане вишим српскословенским стилом. Као примарни индикатор индирективности (уп. Šaur 1980: 302—303; Граматика 1993: 496) везник идѣ/иде по правилу се реализује у колокацијама чије су корелативне предикације представљене индирективним глаголима, мада није искључена могућност да се у позицији једне или чак обеју предикација јави директивни глагол:

{$V_{(ИНДИРЕКТ)}$ + [идѣ + $V_{(ИНДИРЕКТ)}$]} идѣже ѥсм' азь тоу и слоуга мои боудеть . (Нем. 1313—1318, Стф.3а), идеже ѥста два ли трие ѡ имени моѥмь сьбрани . тоу ѥсмь азь по срѣ|д| ихь . (Нем. 1317—1318, Х. 140.42), и пакы идеже д'ва или трьѥ име моѥ призовоуть тоу азь ѥсмь (Нем. 1330—1331, Деч.347), идѣже ѹмножи се срѣ|х| тоу изѡбилѹеть бл|д| (Нем. 1336—1337, Х. 14.8), идѣ|ж| скровища ваша и ср|д|ца тамо бѹдѹть . (монах Доротеј 1382, П. 56.3), ник'тоже да дрьзнеть ... ѩсти ни пити что кромѣ ѹставлѥнаго мѣста сирѣчь трапезе · или ин'дѣ идеже аще повелить игѹмень . (монах Доротеј 1382, П. 56.25);

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [идѣ + $V_{(ИНДИРЕКТ)}$]} сниде на равьнь · рекше вь стоую гороу · идѣ же слыша мирноу и неметежноую жизнь · (Нем. око 1200, Х. 1А.49);

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [идѣ + $V_{(ДИРЕКТ)}$]} вьзбранѩеи водѣ тещи на цр҃ковноу землю . идѣже ѥ|с| и ѿ испрьва текла законнаѩ вода (Нем. 1300, Грг. 153).

Уколико је управна предикација представљена директивним глаголом субординирана клауза с везником идѣ/иде функционише као индикатор спацијалне адлативности.

Спацијалне клаузе овог типа могу бити препоноване или постпоноване у односу на управну клаузу, при чему је фреквенцијски однос првих и других мање-више уједначен. У свим регистрованим примерима спацијална клауза с везником идѣ/иде везана је за управну предикацију прилошким или предлошко-падежним кореферентом.

§ 3. Аблативна субординирана клауза уведена везником отькоудѣ прагматички је сасвим маргинално синтаксичко средство исказивања аблативности. Потврђена је примерима сокал'ници да доносе оу годици ... товарь вина . ѿкоу|д| имь ре|ч| игоумень (Нем. 1313—1318, Стф. 54а), ѡ|д|кѹда бисмо на|д|али доброте и всакои помоки ѿтѹдаи имамо · ненависть · и напасть · (Милохна Радивчић 1426, Д. 1031.10), при чему се у другом случају мора претпоставити имплицираност директивног глагола уз субординирану предикацију представљену глаголом надати (се).

§ 4. Перлативност је у старосрпској пословноправној писмености могла бити исказана субординираним клаузама уведеним деадвербским везницима коудѣ и како, при чему се у вези с везником коудѣ често ради

о модификованој перлативности која интерферира с дифузношћу или чак прелази у њу.

1. О немодификованој перлативности може се говорити једино у случајевима када су обе корелативне предикације представљене директивним глаголом, што би представљало прототипски контекст употребе перлативног коудѣ. Овакве ситуације у испитиваној писмености имају сасвим ниску прагматичну валентност, а и када се јаве, ради се о мање--више типизираним колокацијама у којима субординирана клауза иступа као модални детерминатор управне предикације. Уколико се, при том, глаголи корелативних предикација лексички подударају, директивни глагол субординиране предикације по правилу се не експлицира: да гре|д| с трьгомь ѹ землю цр|с|ва ми и ѹ приѕрѣнь и кѹдѣ имь хьтѣноѥ [грести] . свободно безь всаке ѕабаве . (Нем. 1356, Д. 93.2), да кѹпѹю и продаю всаки трьгь и жито · и да понесе кѹде е ни|м| драго [понети] · (Балш. 1379, Д. 112.3), да поиде пѹтемь достоинѣмь · кѹде има поити (Дубр. 1413, Д. 221.19).

У колокацијама којима се идентификује међа дариване територије избор спацијалне клаузе уведене примарно перлативним коудѣ мотивисан је концептуализованошћу границе као правца, па се наспрам имплициране суперординиране, директивне предикације може реализовати субординирана предикација представљена директивним (поити) или индирективним глаголом (копати, косити, орати), односно глаголом финалне директивности (поставити):

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [коудѣ + $V_{(ДИРЕКТ)}$]} мегꙗ моу ѿ сопина чрьни доль . ѿ градища право на доубь ... и ѿ тоудоу по срѣд баре коудѣ старин'ници погоше (Нем. око 1348, Арх.31);

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [коудѣ + $V_{(ФИНАЛ\ ДИРЕКТ)}$]} а ѿ немыш'лꙗ мегꙗ дѣломь оу лисичи доль . прѣко полꙗ оу бѣлѣге коудѣ постависмо мраморие . (Нем. око 1348, Арх. 18), тѣм' гере дѣломь како оупада оу доубцицоу оу рѣкоу . а ѿ вльчиѥга трьна прѣс полѥ кѹдѣ бѣлѣге постависмо оу прѣкїи поуть (Нем. око 1348, Арх.21), а мегꙗ моу ѕ доублꙗны ѿ потока оуѕ доль на дѣль коудѣ бѣлѣге постависьмо . (Нем. око 1348, Арх. 24);

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [коудѣ + $V_{(ИНДИРЕКТ)}$]} а се мегѥ чрьнымь горамь меж|д|оу плавомь и боудимломь . конь козиѥга хрьб'та оу лок'воу ... оу радошевь камы . а ѡ|д| врьмоше коудѣ се ни ѡре ни косии (Нем. 1313—1318, Стф. 42б), мегꙗ чрьнимь горамь мегю плавомь и боудимломь . конь козиѥга хрьб'та оу лок'воу ... ѡ|д| ѕ'ле рѣке коудѣ се ни ѡре ни копа . (Нем. 1330—1331, Деч. 231).

Уколико је субординирана предикација представљена индирективним глаголом или глаголом финалне директивности, везником коудѣ у фокус пажње се ставља и дифузна реализација радње субординиране предикације, што не мора бити везано за колокације којима се идентификује правац пружања међа̂ — уп. кѹ да власи гредѹ по мѣсте|х| кѹдѣно ѥ ѕакон'но мѣсто соли прода|в|нїꙗ (Дубр. 1397, Д. 270.18). Ако су обе корелативне предикације исказане индирективним глаголом, спацијална клауза уведена примарно перлативним коудѣ добија статус дифузносг детерминатора: а пашица цариньскомоу добытькоу раковица коудѣ нѣ дрьжаве крл|с|тва ми (Нем. 1282—1298, Х. 19.43), и да смь дрьжань дѹбровчанинѹ всакомѹ кѹдѣ

бѹде моꙗ владаниꙗ (Александар од Валоне 1368, Д. 119.10), да блю|д|ѹ и ѡбарѹю и помагамь вашемь гра|д|ѹ дѹбровникѹ и вашемѹ граꙗнинѹ всѹдѣ кѹдѣ ѡбла|д|мь (Балш. 1373, Д. 107.4), и да се не продава соль иньдѣ ниг|д|ѣ тькмо како е било ѹ цр҃а ѹ стѣпана . по мѣстѣ|х| кѹдѣ се ѥ продавала. (Балш. 1386, Д. 114.18), кѹде сѹ би|л| трьгове · ѹ прьве г|с|п|д|е и сланицѣ · ѹ ц|р|а стефана · тѹдезꙋи да сѹ и сь|д|и · (Лаз. 1387, Д. 127.31), кѹдѣ бѹдѹ наши трьго|в|ци · молимо бѹдите г|с|птвѹ ви пр|ѣ|порѹчени · (Дубр. 1396, Д. 188.10), ꙁалоге коуде се ѡбрѣтаю да се ѿкѹпѹю : (Душанов законик 1425—1450, 224р). У примерима овог типа дифузност је јасно подвучена (а) плуралским субјектом субординиране клаузе (трьгови, сланице, трьговци), (б) семантиком глагола који подразумева дифузну реализацију (обьвладати и еквивалентне перифразе быти владаньѥ) или (в) дифузним прилошким (всѹдѣ), односно предлошко-падежним кореферентом граматикализованим локативом с предлогом по (по мѣстѣхь).

2. И спацијална клауза уведена примарно перлативним адвербом коуѹдѣ настаје преосмишљавањем јукстапонираног питања које се везује за реченички обликовану реакцију на очекивани одговор (Bauer 1960: 215) — уп. кѹде сѹ би|л| трьгове · ѹ прьве г|с|п|д|е и сланицѣ · ѹ ц|р|а стефана · тѹдезꙋи да сѹ и сь|д|и · [← Куда су били тргови у време прве господе...? (Туда.) Нека и сада буду туда!] (Лаз. 1387, Д. 127.31). Стекавши статус субординиране клаузе, првобитно питање тежи постпозицији која у старосрпској пословноправној писмености преовладава. У готово сваком трећем примеру овако уведена спацијална клауза везана је за управну предикацију прилошким или предлошко-падежним кореферентом.

3. У вези с реченички исказаном перлативношћу посебну пажњу привлачи субординирана клауза уведена деадвербским примарно квалификативним везником како, високе прагматичке валентности у даровницама. За овај жанр пословноправне писмености синтаксички су карактеристични низови директивних падежних конструкција којима се идентификује правац пружања међе дариване територије. Идентификација правца имплицира директивни глагол, те би стога синтаксичке форме у оваквим низовима ваљало посматрати из перспективе директивности. Предикација субординиране клаузе уведене везником како у овом контексту представљена је директивним глаголом, а с обзиром на то да је у суперординираној клаузи имплицирана директивност, овакве детерминативне клаузе недвосмислено представљају идентификаторе правца, тј. перлативности. Правац је овде идентификован поређењем с константним правцем кретања именованих објеката (поуть, потокь, хридь и сл.). Директивни глагол у својству субординиране предикације може бити (а) непрефиксиран (валити, грести, ићи, тећи и сл.), (б) аблативно префиксиран (потећи, походити, сьлазити, сьпадати, сьходити, излазити, испадати, исходити и сл.), те адлативно префиксиран (прики, пристаꙗти, оупадати, оутицати и сл.): {$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [како + $V_{(ДИРЕКТ)}$]} а се меге селоу црковномоу монстыроу ѡб оноу страноу дебелꙗ прьва мегꙗ пекь и ѿ пеки како греде дѣль мимо седларе . (Нем. 1234—1243, Х. 2А.18), а меге кичавѣ цр҃квище . кр|с|тоу · по дѣлоу на лисе · како се ками вали с лисога на мѣрицоу (Нем. 1243—1276, Х. 2Б.3), и се мегꙗ селѡмь тѣмь и метохи · како иде дѣль выше ꙗнина ·

(Нем. 1327, Х. 8.28), а мегѥ прѣкомоу лоугоу с' чрьвенимь брѣгомь . како рѣка тече мегю село . (Нем. 1330—1331, Деч.153), а мегꙗ моу ѿ ораховʼца свръчькь ... ȣ цревь лазь како нестаѥ лаза надь ꙗнʼчища оу градище . (Нем. око 1348, Арх. 25), сїе мегѥ гадимли како греде поуть ѿ причина и ѿ добротина ... и походи ȣз дѣль (Бранк. 1389—1398, Х. 98.21);

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [како + $V_{(ДИРЕКТ\ АБЛАТ\ ПРЕФИКС)}$]} меда ѥи · ѡбь сию страноу чрьнога врьха ... и ѡтоуде како потꙗче · стоудена рꙗка · на погорь ... выше петьке оу прꙗкоу цꙗстю · како походы ѡть тꙗвычь оу црьнылыны стоуденьць (Нем. 1254—1263, Х. 135.65), а мегѥ чрешевьске починають . ѿ чрьне горе како слази долць на дльбицоу (Нем. 1300, Грг.140), та на бабицки дѣль како испада поуть кои гре|д| на локвоу . (Нем. 1300, Грг.201), а мегѥ моу . ѿ плоужиньь ѿ кроушьке богатиѥ низ потокь ... до поути кречетʼскога . како поуть спада на доупетине лазе . (Нем. 1313—1318, Стф.20а), а мегꙗ люболикемь с ораховичики . како сходи с' планине срѣдни доль . (Нем. 1330—1331, Деч.144), и полѥ цо приложи кралѥвʼство ми поредь млачиць . ѿ старога брода желиньскога сь ливадами како исходи потокь ѿ хтѣтовʼцице . (Нем. 1337— 1346, Х. 146.Б14), а рѣчамь мегꙗ ѿ дозхʼлꙗ . како излази поуть ѿ запльжани . (Нем. око 1348, Арх.32), а мегꙗ мȣ кр|с|ть на шикьльскомь поути ... оу рѣкоу истокь . и оуз рѣкоу како истѣче истокь на вранове планине . (Нем. око 1348, Арх.66);

{$V_{(ДИРЕКТ)}$ + [како + $V_{(ДИРЕКТ\ АДЛАТ\ ПРЕФИКС)}$]} а томоу селоу мега како ѥ пришьль рьть мегоу ѡраховицовь и мегоу метохиовь цр҃квномь (Нем. 1234—1243, Х. 2А.12), мегꙗ моу како оутиче рибникь ȣ дри|м| . (Нем. после 1355, Х. 141.78), а рогатʼцоу мегꙗ оу ѥрʼдань како пристаѥ оу ѥлʼшаницоу . (Нем. 1330—1331, Деч. 160), а мегꙗ моу с кроушиѥмь и с цѣлинами . како оупада рѣка бѣле цркве оу дримь . ѿ дрима оуз рѣкоу бѣлоцрквьскоу до прѣврате (Нем. око 1348, Арх. 20).

Оваква употреба деадвербског примарно квалификативног како недвосмислено указује на перлативни карактер квалификативности. То у вези с начинским адвербијалима јасно уочава П. Пипер (1983: 100) истичући да је „у њиховим значењима присутан и процесуални моменат као представа о извесном квалитету *кроз* који се нека акција остварује, дакле облик, односно особина као *метафора пута* којим акција од потенцијалне постаје реална". У том смислу уоште не зачуђује перлативна употреба примарно квалификативног како.[4]

4. У оваком контекст примарно интерогативном квалификативном како може конкурисати везник ꙗко као деиктички еквивалент *$\hat{i}$-основе, што је потврђено само у актима источне провенијенције: селище бродь сь рѣкомь и ловищемь . да не метеха никторе тькʼмо бца хʼтѣтовьска . ꙗко оутиче оу великоу никʼто да не влаге . (Нем. 1343—1345, Х. 146.Б15), по ѡне с|т|фане р|ѣ|ке нива мегю двѣма могилицама · да|н| ѡ|д| галина за дшоу ѡ|д| тьста пардова · ꙗко браз|д|а заходи ѡ|д| врьбе · (Хтетовски практик око 1346, Х. 95.46).

§ 5. Субординирана клауза уведена инхерентно адлативним везником камо у старосрпској пословноправној писмености потврђена је тек

[4] Није случајно што латинско *ubi* може значити и 'како' и 'куда', као што и грчко πῦ значи и 'како' и 'куда'. Исти је однос својствен и грчким прилозима τῦδε 'овако, овуда', τα"τ' 'тако, туда'.

ретким примерима, у којима је о типичној адлативности тешко говорити будући да зависна клауза функционише као модални детерминатор управне предикације — уп. продасте едьне ꙁаа море а дрꙋге камо ви хтѣни (кнез Чрномир 1252—1254, Д. 25.9), и да мꙋ даамѡ прѣвоꙁь камо би ѡнь хотиѡ а ми могли поити (Дубр. 1455, Д. 729.24).

§ 6. У систему спацијалних везника пажњу привлачи колокабилност конјункције којом се уводи субординирана спацијална клауза. Избор везника, прилошког порекла, руковођен је семантичком структуром глагола у својству суперординиране и субординиране предикације. Ови глаголи могу бити маркирани истим типом кинетичности (оба су индирективна или су оба директивна), чиме се ствара прототипски контекст употребе спацијалног везника, као што, с друге стране, њихова семантика у погледу кинетичности може бити неподударна (први директиван, а други индирективан или обрнуто), што доводи до дисјункције критеријума у избору везника — уп. ако ли га сꙋдьце не изꙋдаде да гдѣ ми правьда ꙋкаже ꙋꙁети ть дл|г|ь да га ꙋꙁме кралевь|с|тво ми (Нем. 1254, Д. 21.17), а мегта моу ѿ сопина чрьни доль . ѿ градища право на доубь ... и ѿ тоудоу по срѣд баре коудѣ старин'ници погоше . (Нем. око 1348, Арх. 31) ~ да гредꙋ сь трьгомь ꙋ ꙁемлꙋ кралевьства ми · и гдѣ гредꙋ ꙋ кое мѣсто · или ꙋ брьсково или иньдѣ гдѣ годѣ · да имь нѣ никоере неправьде · (Нем. 1277—1281, Д. 5.2), да власи гредꙋ по мѣстехь стар|ѣ|хь гдѣно ѥ|с| ꙁакон'но да се соль продава · (Дубр. 1397, Д. 269.18). Уколико су корелативне радње представљене глаголима различите кинетичности, избор спацијалног везника може бити мотивисан значењем само једног глагола, док је други у опреци са инхерентном семантиком употребљеног везника. Тиме аутоматски примарно индирективни везник бива ситуативно колокабилан с директивним глаголом или обрнуто, што по логици ствари доводи и до ширења његове инхерентне семантике. Радило се, дакле, о унутарсистемском фактору који је, упркос својој периферности, ишао на руку формалног нарушавања семантичке опозиције *индирективност ч директивност*.

Нови Сад

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Bauer, Jaroslav (1960), *Vývoj českého souvětí*, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.

Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис (1993), Издателство на Българската академия на науките, София.

Kopečný, František; Šaur, Vladimir; Polák, Václav (1980), *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Československá akademia věd. Praha.

Пижурица, Мато (1988), *Једначење множинских падежа у свјетлу Бошковићевих запажања*. Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића, ЦАНУ, Титоград, 185—194.

Piper, Predrag (1983), *Zamenički prilozi. Gramatički status i semantički tipovi*, Novi Sad.

Пипер, Предраг (1988), *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику. Семантичка студија*, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Piper, Predrag (2001), *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd.

ЛИЧНИТЕ ЗАМЕНКИ ВО ДИЈАЛОГ

АНГЕЛИНА ПАНЧЕВСКА

UDC 811.163.3'367.626.1:81'42

Апстракт. Во овој текст се разгледува појавувањето на личните заменки во дијалогот во ситуации каде што синтаксички не е неопходно нивното појавување. Со самото тоа тие внесуваат одредена експресивност. Се прикажуваат мотивациите за таквото јавување на заменките при обраќањето на соговорниците еден кон друг.

Клучни зборови: лични заменки, дијалог, форми на обраќање, акт на комуникација, експресивност.

0. Сфера на интерес во овој текст се личните заменки и тоа во еден специфичен вид на текст — дијалогот. Ќе бидат земени предвид некои специфични ситуации во кои се појавуваат заменките при актот на комуникација и ќе биде направен обид да се покаже мотивацијата за тоа нивно појавување.

Го разгледувам токму дијалогот бидејќи претставува интересен вид на текст, а тоа потекнува оттаму што „создавачи" на текстот се двајца при што улогите се менуваат — говорителот станува адресат и обратно. Сп. „Jego specyfika (dialogu) wypływa i z tego, że jest tekstem współtworzonym w danej sytuacji komunikacyjnej przez przynajmniej dwa podmioty sprawcze, które na przemian stają się nadawcą lub odbiorcą, a ściślej mówiąc — wchodzą w rolę nadawcy i odbiorcy" (Warchala, 1991: 54). Токму во овој вид на текст доаѓаат до израз личните заменки (1 и 2 лице). Главните носители на актот на комуникација во кој се креира дијалогот, говорителот и адресатот, се обраќаат еден на друг и најчесто во таа комуникација неопходна е употребата на личните заменки за да се изгради кохерентен текст. Но во одредени ситуации, иако може да се избегне нивната употреба, тие сепак се појавуваат. Токму таквите ситуации ќе бидат разгледани во овој текст и тоа врз материјал од драмски текстови од македонски автори. Земени се предвид текстови пишувани во различни периоди за да се види дали постојат некакви разлики при употребата на личните заменки, поконкретно нивната, на некој начин, специфична употреба како што беше спомнато погоре, во рамките на актот на комуникација.

Значи ќе биде направен преглед на мотивациите и ситуациите во кои се јавуваат личните заменки (и кратки и долги форми) при обраќањето на соговорниците во рамките на дијалогот кога нема потреба од нивно појвување за да се изрази смислата на реченицата и да се постигне граматички коректен текст.

1. Најнапред ги издвојувам ситуациите кога појавувањето на заменките е чисто експресивно, и во прво и во второ лице. Впрочем, и во останатите ситуации што ќе бидат наведени подолу појавувањето на заменките е експресивно, но таму се поразлични мотивациите за нивната појава.

(1) Маро, што велиш **ти**, да има некој дојдено и да има најдено затворено, да е вратен? РК

(2) Добро мајко, ич **ти** гајле да не бериш, ќе видиш што син си родила. РК

(3) Така ете, дај ми **ти мене** нешто што не сум јал дваесет години... РК

(4) Значи, **вие** сте учествувале во готвење државен удар! ВА

(5) **Вие**, младичу, имате сериозни проблеми со логиката! ВА

(6) Знаеш ли **ти**, Симоне, дека ние во XX век живееме најдобро од сите милијарди луѓе... ГС

(7) Затворен сум **јас** меѓу земјата и небото. Нема бегање. ГС

(8) Зар **ти** нејќеш во стара куќа? ВИ

Од наведените примери може да се забележи дека структурата на речениците дозволува да бидат испуштени личните заменки, но тие сепак се појавуваат. Самата форма на глаголот носи доволна информација за лицето, а заменките само придонесуваат за дополнителна експресивност и потенцирање на присуството (свесноста на говорителот за улогата) на соговорникот во ситуацијата за која станува збор.

Во поновите текстови се среќаваат форми на учтиво обраќање во второ лице множина (пр. 4 и 5) и се чини дека во такви ситуации појавувањето на заменките е порегуларно, би рекла дека дури и се очекува нивното појавување, иако не е неопходно.

Како посебно експресивен би го издвоила примерот 3 каде што се појавува заменката за второ лице, *ти*, иако се подразбира дека барањето се однесува на соговорникот, и уште се случува удвојување на дативната форма за прво лице. Конструкцијата би била граматички исправна и во ваква форма: *Така ете, дај* ***ми*** *нешто што не сум јал дваесет години...*

1.1. Како друг тип експресивна употреба на личните заменки при актот на комуникација би ги издвоила ситуациите кога се јавува удвојување, иако синтаксата на реченицата не го бара тоа. Такви се следните примери:

(9) **Ти** е кејф **тебе** што дојдов? РК

(10) Нека **ми** го донесе **мене** господ со здравје Анѓелета... РК

(11) **Мене ми** е ова петнаесетти пат да се запишувам во прво одделение. ВА

(12) Со сликички, со вакви сликички треба **тебе** да **те** сомеле човек, ти машино за голтање монети! ВА

(13) Да **ти** каже **тебе** татко ти нешто. ГС

(14) Ајде, мори, ти ли **мене** ќе **ми** чатиш и ќе ме учиш! ВИ

(15) Ајде бре, **ми** е гајле **мене** за твојата среќа!

(16) Еве, зету, **тебе** еден златен саат **ти** донесов. РК
(17) Еве, сестро, **тебе** ова сум **ти** го донесол. РК

Во наведените примери појавувањето на заменките во удвоена форма во речениците внесува одредена експресивност. Во најголем дел од примерите, пак, станува збор за понагласено изразување на емоции (пр. 9, 10, 12, 13, 14, 15) и веројатно оттаму потекнува потребата да се случи такво нагласување манифестирано преку удвојувањето на заменките.

Специфични се и примерите 16 и 17 во кои се јавува поодделно потенцирање при обраќањето кон секој од соговорниците преку удвоените форми на заменките (конкретно во дадените примери при делење на подароци). Овој тип на удвојување се случува најмногу од практични причини — присуството на повеќе соговорници и потребата да се разграничи кому му се обраќа говорителот.

2. Друг тип на примери во кои се појавуваат личните заменки, иако не се неопходни, се оние каде што се врши некакво спротивставување, најчесто помеѓу говорителот и адресатот, или адресатите. Таа ситуација може да се согледа во следните примери:

(18) Испејте **вие** уште една пак после **јас** ќе викнам една американска. РК
(19) **Мене** ме вика Европа, а **вие** не ме признавате за човек... ГС
(20) **Јас** зборував со Андреја уште тогаш кога **вие** ме предупредивте и тој вети дека ќе се поправи. ГС
(21) **Мене** ми се спие, спие, а **таа** ми зборува за тебе... ВИ
(22) Кате, запали го **ти** огнот, а **јас** да го запалам кандилово пред иконава. РК
(23) На, на ова **ти** седни, а **маживе** нека си седнат на земја. РК
(24) Ајде **ние** да излегуваме... РК
(25) Ајде, додека го изедеш **ти** тоа **ние** да речеме уште една песна и да одиме. РК
(26) Ќе црвосаш **ти** во затвор, ама **јас** нема да дојдам да те посетам. ГС

Како што може да се забележи и кај овие примери глаголската форма носи доволно информации во врска со лицето, но во одредени ситуации сепак се појавуваат и заменките. Се јавуваат одредени разлики во однос на тоа што во дел од примерите можат да се изостават и двете заменски форми (пр. 20, 26), а во другиот дел само едната од двете „спротивставени" форми.

Од горенаведените примери би издвоила два. Примерот 23 е специфичен по тоа што заменската форма се сопоставува со именка, т.е. со т.н. 3 лице, а во примерот 24 спротивставувањето може да се согледа во поширок контекст. Имено, некој веќе претходно излегол и следува репликата — *Ајде **ние** да излегуваме...*

Издвојувам уште еден интересен пример каде што се јавува „спротивставување" на заменските форми, во овој случај станува збор за кратки заменски форми:

(26а) Еве **ти** кралица, бел вермут. Еве **ти** и кралче, бело кафе. ... Еве **ми** две топчиња, темно пивце. Еве **ми** и две лауферчиња, црно вино тиквешко. Еве **ми** и кралица, црно вермутче.

3. Како посебен и доста карактеристичен тип примери за разговорниот јазик би ги издвоила оние ситуации при кои се изразува некаква емфатичност. Многу често говорителот создава емотивно обоен текст. Сп. „Any message we communicate is made up of both logic and emotion. Emotions are strong feelings that usually result in internal physical reactions. Emotional states include fear, anger, disgust, grief, joy, surprise, and yearning. We are born with our emotional instincts, and we are taught to be logical in dealing with other people and issues." (Berko, Wolvin, Wolvin, 1989: 219). Како показатели на таа емотивна обоеност во македонскиот јазик се јавуваат и личните заменки, најчесто кратките форми. Таков тип на примери се следните:

(27) Господ да **ми те** варди и да **ми те** чува од лошо. РК
(28) Писма да ми праќаш, срце, понабрзо, мајка да не **ми те** дума. РК
(29) Ај добра **ти** ноќ, Донке. ВИ
(30) Ленче, што **ми** правиш, чедо? ВИ
(31) Мајка ќе **ми ти** побара лек, само ти кажи на мајка. ВИ
(32) Како **ми** поминуваш **ти**, аџија? ВИ
(33) Па како сте **ми вие**? ВИ
(34) **Јас си** имам жена дома. Трудна **ми** е. ГС

Погоре во цитатот беа спомнати разни типови на емоции. Во приложените примери преовладува изразување на позитивни емоции. Најчесто се изразува некаква блискост помеѓу соговорниците и токму присуството на заменките е сигнал за таа емотивна блискост. Интересен е последниот пример, 34, во кој се појавува кратката форма од повратната заменка, *си*. Со заменката *ми* освен што се изразува некаква блискост, се изразува и посесивност — *мојата жена е трудна*.

Интересно е да се истакне дека овој тип примери, освен еден (34), се карактеристични само за постарите текстови.

Од корпусот примери се добива впечаток дека кога се изразуваат негативни емоции доаѓа до друг вид употреба на личните заменки — се удвојуваат, како на пример:

(35) **Мене** ќе **ме** направи измеќар тој грабач. ВИ
(36) Ти **мене** ќе **ми** дробиш. ВИ
(37) Ајде бре, **ми** е гајле **мене** за твојата среќа! ВИ
(38) А **тебе** повеќе нејќам да **те** чујам! Што имаш **ти** за тоа **мене** да **ми** зборуваш! ВИ
(39) Што, **мене** ли нешто **ми** претиш, бре пеклез! ВИ
(40) Ништо ти **мене** не можеш да **ми** објасниш и да сакаш. ГС

4. Се издвојуваат и одреден број примери во кои присуството на личната заменка внесува информација за посесивност. Сп. во следните примери со нивните парафрази:

(41) Со здравје да **ти** оди братчето. РК ~ *Со здравје да оди* ***твоето*** *братче.*

(42) Свети Никола златен, варди **ни** го и чувај **ни** го батета од лошо. РК ~ *Свети Никола златен, варди го и чувај го* ***нашиот*** *бате од лошо.*

(43) Прво да **ми** дојде детето,... РК ~ *Прво да дојде* ***моето*** *дете (кај мене).*

Во последниов пример може да се каже дека се внесува и дополнителна информација за место, локација.

И овој тип на примери се карактеристични за постарите текстови.

5. На крајот може да се кажат уште неколку збора за некои поединечни ситуации и забелешки што произлегуваат како заклучок од корпусот примери.

5.1. Интересни се ситуациите кога како форми на обраќање се користат личните заменки придружувани од уште некоја определба или личното име, како што е во следните примери:

(44) И јас сум го читала Достоевски, **ти наивна будало**! ВА
(45) Пушти ја кутрата девојка, **ти монструме**! ВА
(46) Знаеш ли **ти**, **Симоне**... ВА
(47) Ама, **ти Трипко**, не чу? ВИ
(48) **Ти**, **момче**, знаеш што пишува во автобусите? ВА
(49) **Вие**, **младичу**, имате сериозни проблеми со логиката! ВА
(50) Сакаш ли **ти** мали деца, **Лизо**? ВА

5.2. Би обрнала внимание уште на една разлика што се појавува меѓу поновите и постарите текстови. Имено, во поновите текстови многу често се среќава потенцирање и на самиот говорител, изразено преку заменката *јас*, и на соговорникот, преку учтивата форма за второ лице множина — *вие*. При ваквите обраќања се чувствува некаква дистанцираност меѓу соговорниците, одредено ниво на почит, веројатно бон-тон специфичен за одреден, понов, временски период.

(51) Видете момче, **Вие** сигурно не сте од овде, штом така зборувате. ВА

(52) А од каде сте **вие** сигурен дека ова е злостор? ВА

(53) Очигледно ми дале погрешна адреса. Иако **вие** ми изгледате необично позната. ВА

(54) Госпоѓице, веднаш да ги сокриете тие голотии! **Вие** сте бесрамна! ВА

(55) **Вие** сте луда. ВА
(56) Но **јас** не можам да ви простам за Кинегонда. ВА
(57) **Јас** не можев да седам со скрстени раце... ВА
(58) **Вие** треба да бидете силуван. ГС
(59) **Вие** и сега имате очи, уши и нос но не ги употребувате. ГС
(60) **Јас** ќе бидам баба. Андреја тогаш ќе се врати. ГС

Постарите текстови се одликуваат со поинтимни, понепосредни обраќања меѓу соговорниците и тие ситуации беа регистрирани погоре во текстот (3, 4).

6. Во рамките на овој текст беше спроведена кратка анализа која ја опфаќа специфичната употреба на личните заменки при обраќање. За тие потреби анализата беше спроведена врз материјал од драмски текстови, бидејќи предмет на интерес е токму дијалогот, актот на комуникација, во кој учество земаат најмалку двајца соговорници. Беа прикажани типовите на мотивации за појавувањето на заменките во тие ситуации, иако синтаксата на реченицата би била исправна и без нивното присуство. Исто така беа истакнати и воочените разлики меѓу текстовите од различни временски периоди. Сепак, секој текст е слика на времето во кое е настанат.

Она што ги поврзува е експресивноста, емотивноста, потенцирањето дека токму *јас*, говорителот, или токму *ти*, мојот соговорник, сме важни како учесници во конкретниот акт на комуникација.

Скопје

ЕКСЦЕРПИРАН МАТЕРИЈАЛ

Андоновски, Венко. *Кандид во земјата на чудата*. Скопје: Табернакул. 2001.

Иљоски, Васил. *Беѓалка*. Скопје: Македонска книга. 1978.

Крле, Ристо. *Паритe се отепувачка*. Скопје: Наша книга, Македонска книга, Култура, Мисла. 1986.

Стефановски, Горан. *Диво месо*. Скопје: Мисла. 1981.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Berko, Roy M., Wolvin, Andrew D., Wolvin, Darlyn R. *Communicating, A Social and Career Focus*. Boston Dallas Geneva, Illinois Palo Alto Princeton, New Jersey: Haughton Mifflin Company. 1989.

Pisarkowa, Krystyna. *Składnia rozmowy telefonicznej*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Ossolineum PAN IJP. 1975.

Rosengren, Karl Erik. *Communication, An Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications. 2000.

Warchala, Jacek. *Dialog potoczny a tekst*. Katowice: Uniwersytet Śląski. 1991.

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА И МЕТОДИЧКА ТУМАЧЕЊА ЛЕКСИКЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ У ЧИТАНКАМА

ЉИЉАНА ПЕТРОВАЧКИ и ЉИЉАНА НЕДЕЉКОВ

UDC 811.163.41'373:371.671

Кратак садржај. У раду је на основу емпиријских анализа заступљености лексике традиционалне лексике у читанкама и уочених проблема у оперативним етапама наставе српског језика око тумачења те лексике, аплициран разрађен модел њеног лингвокултуролошког и методичког презентовања.

Кључне речи: лингвистика, лингвокултурологија, лексикологија, методика наставе српског језика и књижевности.

У једном од ранијих радова уочили смо проблеме у вези са тумачењима лексике традиционалне културе у настави српског језика и књижевности, али и настави предмета из уметности, историје и других друштвених предмета (Недељков, Петровачки: 2006). Овај рад је један од покушаја за њихово функционално решавање на основу емпиријских анализа и теоријских промишљања.

Лексеме из домена традиционалне културе, као својеврсне културеме, захтевају шире лингвокултуролошко[1] и методичко сагледавање и обраду. Лингвокултуролошке теорије истичу да је језик органски део културе и да не постоје одвојени ентитети језика и културе, па је природно, уз објашњавање традиционалне лексике презентовати и елементе традиционалне културе. Лингводидактичке теорије могу вишеструко да послуже и за методичке апликације (Кончаревић: 2003). Управо модел лингвокултуролошког поља користили смо за дидактичку презентацију и објашњавање лексике традиционалне културе. Функционални појмови *лингвокултуреме* и *лингвокултуролошко поље*, као делови лингвокултуролошке парадигме, неопходни су нам у операционализацији рада на системском сагледавању културних вредности. Лингвокултуролошко поље изводи се из семантичког поља и могло би се схватити као хијерархијски организован систем јединица обједињених заједничком семантичком припадношћу и одражавањем извесног круга појава и елемената културе као дубинског оквира поља. Модел лингвокултуролошког поља претпоставља функционално обједињавање лингвокултурема различитог нивоа од лексичког као полазног, преко фразеолошког, афористичког, паремиоло-

[1] У области лингвистичке славистике с краја XX и почетка XXI века појавиле су се лингвокултуролошке школе и правци и културолошки концепт чија је формула: „*култура посредством језика, језик посредством културе*". Ове теорије нашле су примену у осмишљавању нових концепција наставе језика и књижевности.

шког, а у оквиру сваког нивоа, опет, повезивање различитих класа и категорија, нпр. на нивоу лексичких културема (културема на нивоу лексике) повезују се ономастика, лексика реалија (апстрактна и конкретна лексика), историзми, архаизми, туђице и сл.(Кончаревић: 2006). Стога су неопходна знања о структури и семантици лексике, из лексикологије и семантике.

Усмеравање лингвистичких истраживања на однос између језика и културе један је од праваца у лингвистици 20. века и проучава се и у оквиру антрополошке лингвистике (Ивић, 2001: 233).

Када је реч о српском језику, културолошки аспект лексике — семантику, проучава лексикологија, у оквиру које се издваја неколико самосталних дисциплина које се баве семантиком и чије су јединице културолошки условљене, а то су терминологија, ономастика, фразеологија. На нивоу ономастике можемо издвојити три основне области: антропонимију, патронимију и топонимију чији ће инвентар и структура зависити од типа културе у којој се јављају. На нивоу терминолошке лексике разликујемо две области: терминологију материјалне и терминологију духовне културе, које се даље деле у зависности од сфере човековог живота, рада или окружења, а такође и односа међу људима. Фразеологија, која се бави лексичким јединицама од више речи, односно онима које су по структури синтагматског типа, дели се на две целине: једна се бави денотативним значењима, а по семантици својих јединица припада терминолошкој лексици *(слепо црево, мајчина душица*) и ономастици (*Муса Кесеџија, Мала Влашка*) што значи да зависе од типа културе у којој егзистирају; друга целина бави се конотативним значењем својих јединица (фразеологизми: *Маркови конаци, Алајбегова слама*, загонетке, изреке, пословице), које такође зависи од културе у којој се употребљавају. Све ове самосталне научне области произишле из лексикологије, можемо посматрати у синхронији или дијахронији, при чему треба имати у виду да је савремено стање лексикона одраз дијахроније и да се већина лексема из речника заснива на дијахронијској грађи везаној за период настанка нашег стандардног језика, а извори грађе су углавном Вукова дела (из народне књижевности Вуков речник и етнографски радови) и дела његових следбеника, наших писаца из 19. века.

Ако нас интересује порекло речи / лексеме — културеме, обратићемо се етимологији, дијахронијској науци која ће нам дати податке о постанку неке речи и о њеном структурном и семантичком развоју током времена.То ће нам омогућити две ствари: да разлучимо аутохтони лексички фонд (наслеђен из прасловенског) од оног дела лексикона који смо добили посредством других језика, па самим тим и других култура; такође ћемо се обавестити о значењу и значају неке речи у прошлости, односно обавестићемо се о културолошком коду који је на простору српског језика био актуелан у прошлости. Сва ова разграничења и одређења неопходна су нам у конкретном сагледавању и тумачењу лексике традиционалне културе.

Методологија, коју би требало применити у лингвокултуролошком истраживању у раду, могла би да садржи следеће фазе:

1. Структурисање лингвокултуролошког поља: уочавање језгра (лексике са доминантном културном компонентом традиционалног) и осталих компонената поља (повезивање са фразеологијом и паремиологијом).

2. Лексички ниво: састављање списка културно маркиране лексике, одабир репрезентативног лексичког минимума у оквирима наставне теме, или наставне јединице.

3. Лингводидактичко коментарисање.

Да пођемо од постојећег стања. Шта и како ученици у основној школи могу да науче о нашој традиционалној култури и како је разумеју. У нижим разредима основне школе један од изборних предмета је Народна традиција, заправо шира образовна област у којој су интегрисане теме из више наука или школских предмета. За реализацију програма овог предмета сачињени су и уџбеници и приручници, којима се настоји да се деци тог узраста приближе поједини елементи традицијске културе код нас. Илустрације разних ситуација и појмова, једноставна објашњења и сликовни речник примерени су узрасту ученика. Ови уџбеници нису само извор сазнања, већ делују подстицајно на дете да препознаје, упоређује и примењује оно што чува особености и идентитет народа.[2]

Наведени уџбеници и приручници су у доброј корелацији са наставним темама и јединицама из свих предмета који се баве традицијом, посебно са наставом књижевности и језика пошто се традиционални културни код највише испољава кроз лексику. Добро би било да се ова едиција о народној традицији настави и за ученике виших разреда јер ту проблема око разумевања традиционалног културног кода и традиционалне лексике има и много више због великог броја књижевних текстова у школској лектири који их одражавају. Од вануџбеничке литературе ретке су занимљиве књиге из културне историје а које би одговарале овом узрасту.[3]

За ову прилику задржаћемо се на читанкама за више разреде основне школе као изворима на које је усмерено наше испитивање. Емпиријским истраживањем како наставници обрађују текстове са тематиком која је из области традиционалне културе у којима доминира и одговарајућа лексика, уочили смо да постоји отежана рецепција тих текстова код ученика, као и да наставници не знају како ученицима објаснити све речи и појмове које не разумеју. Заправо како објаснити појмове, предста-

---

[2] Перић, Силвија и Нишкановић, Вилма (2005), *С колена на колено*, Народна традиција за 1. разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд Перић, Силвија и Нишкановић, Вилма (2005), *Свуда пођи, кући дођи*, Народна традиција за 2. разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд Перић, Силвија и Нишкановић, Вилма (2006), *Све, све, али занат*, Народна традиција за 3. разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд Перић, Силвија и Нишкановић, Вилма (2006), *Друмом ходиш, водом бродиш*, Народна традиција за 4. разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

[3] О животу и обичајима у Србији у 19. веку ученици виших разреда основне школе могу да се обавесте из богато илустроване културне историје *Између посела и балова*, коју су приредиле Александра Вулетић и Јасна Мијаиловић у издању, такође, Завода за уџбенике и наставна средства, у Београду 2005.

ве и генерализације из културе која им је далека. Нажалост, ни у методичкој литератури нема радова који би им у томе више помогли. Чини се да наставницима ни иницијално образовање на студијима није дало довољно инструкција за решавање ових конкретних проблема. А предмети на факултету, у првом реду Методика наставе српског језика и књижевности, затим Историја језика, Дијалектологија, Лексикологија (Ономастика, Терминологија, Фразеологија) нису у довољној корелацији да би се знања из ових дисциплина интегрисала и била функционално примењива у наставној пракси. Сматрамо да би у овом смислу, поред наведених предмета, могли помоћи и курсеви из народне културе Срба (некада смо имали предмет Народна култура Срба на нашој студијској групи), предмети из књижевности: Народна књижевност (имамо такав предмет, питање је колико је његова концепција прилагођена наставним програмима у школама и потребама школских интерпретација), Историја књижевности, посебно 18. и 19. века (примедба важи и за овај предмет); предмети из историје (Историја јужнословенских народа), изборни курсеви из уметности, етнологије, социологије културе и др.

Детаљни увид у садржаје читанки,[4] и емпиријска анализа репрезентативог корпуса, показали су да у њима има највише дела из наше старије уметничке књижевности (период романтизма и реализма), као и из народне књижевности. Ова дела одржавају социолошку стварност углавном патријархалног друштва и традиционалне културолошке садржаје. Наша савремена књижевност је заступљена мало, а веома је мало и преведене дечије или омладинске литературе или репрезентативних дела светских класика и савремених писаца.[5] Социокултурни аспект читанке као уџбеника укључује два плана: садржински и структурно-организациони (Плут: 2003). Ако смо уочили да на садржинском плану нема добре пропорције у избору различитих текстова да би се задовољила интересовања савременог ученика и остварило непрекидно и нужно „увлачење" ученика у културолошку и лингвокултуролошку па и емоционалну[6] ин-

[4] Сагледане су читанке Завода за уџбенике и наставна средства из Београда, јер се оне користе у нашим основним школама.

[5] Нпр. ево наслова програмских текстова из садржаја Читанке за 8. разред основне школе који потврђују наше ставове: *Почетак буне против дахија*, одломак народне песме, Вук Стефановић Караџић: *О народним* певачима (избор), Вук Стефановић Караџић: *Српски рјечник* (избор), Прота Матеја Ненадовић: *Мемоари* (одломак), Петар Петровић Његош: *Горски вијенац* (одломак), Иван Мажуранић: *Смрт Смаил-аге Ченгића*, (одломак), Љубомир Ненадовић: *Писма из Италије*, (одломак), Ђура Јакшић: *Отаџбина*, Симо Матавуљ: *Пилипенда*, Борисав Станковић: *Увела ружа*, (одломак), Ј. Ј. Змај: *Светли гробови*, Теодосије: *Житије светог Саве* (одломак), Милош Црњански: *Сеобе* (одломак), Лаза Лазаревић: *Све ће то народ позлатити* (одломак), Петар Кочић: *Кроз* мећаву (одломак), Народна приповетка *Немушти језик*, Народна балада *Женидба Милића* барјактара (одломак), Народна приповетка *Усуд*, Добрица Ћосић: *Деобе* (одломак), Иво Андрић: *Мост на Жепи* (одломак), Оскар Давичо: *Србија*, Момчило Настасијевић: *Труба*, Иван Горан Ковачић: *Јама (10. певање)*. Текстови који одступају од патријахалног, ратничког и патриотског концепта су само примери љубавне поезије *Ала је леп овај свет* Ј. Ј. Змаја и *Очију твојих да није* Васка Попе као и одломак путописа Исидоре Секулић *Писма из Норвешке* (одломак).

[6] На основношколском узрасту је емоционална компонента више изражена од рационалне. Касније се изворни емоционални елементи обогаћују мисаоним и критичким елементима.

теракцију са текстом, морамо нажалост да приметимо, са методичког ракурса, да ни други план није осмишљен тако да својом структуром допринесе бољем разумевању примарног текста (Петровачки: 2006). Поготово кад су у питању текстови из прошлости.

Од метатекстова, који прате примарне књижевноуметничке текстове, најчешће одломке, нас су за ову прилику интересовале информације и упутства за ученике као и објашњења непознатих речи која треба да им помогну да боље сазнају и доживе текст. Уз сав труд аутора читанки да у дидактичко методичкој апаратури и у својеврсним разговорима о тексту, његовој ужој или широј локализацији као и специфичним видовима интеракције, сарадничким императивима и припремним задацима мотивишу ученике за пријем текста, у реалним школским условима се показало да уколико изостану у оперативним етапама наставе наставникове пратеће информације, ученици тешко могу сами да спознају предметни слој дела што је предуслов за несметану рецепцију и правилна тумачења битних елемената његове дубинске структуре.

Без обзира на образовне, васпитне или практичне циљеве и задатке, који се постављају приликом планирања рада са ученицима различито, у зависности од природе одређеног текста у читанци, први услов који треба да буде испуњен је да ученик разуме текст и информације које се тим текстом преносе. Сагледавањем избора текстова у читанкама за више разреде основне школе, запажа се да се они временски односе на прошлост, па се у њиховом тумачењу, као специфичних културолошко сазнајних текстова, мора посебна пажња обратити елементима/факторима (који долазе до изражаја, наравно, у сваком тексту, али у овом типу су доминантни): времену, простору и типу културе. Пошто се текстови временски односе на прошлост, самим тим приказују тип културе који је у одређеном времену владао, а како је велика већина текстова тематски са наших простора, може се рећи да се ученици, углавном, срећу са патријархалном културом на територији српског језика. Када је простор у питању, може се уочити да доминира динарски тип културе (често реализован и у ијекавској форми) на којем се заснива наша народна књижевност, коју нам је презентовао Вук Караџић, а остали типови културе са нашег језичког простора (панонски, западнобалкански/моравски, оба екавског типа) могу се препознати само у неким делима уметничке књижевности из романтизма и реализма.

Имајући у виду три фактора: *време, простор и тип културе*, покушаћемо да из њиховог аспекта сагледамо стање у ученичкој лектири у читанкама. Ако испитујемо примену актуелних читанки у реалном наставном раду, уочићемо да су оне писане и предвиђене за данашње екавско говорно подручје, а да у 21. веку долази до изражаја савремена глобална култура карактеристична за урбанизована подручја која све више осваја и нашу земљу / наше говорно подручје. Познато је из уметности и друштвених наука које се баве културолошком / антрополошком проблематиком (књижевност, етнологија, социологија) да је традиционални тип културе на нашим просторима потиснут на целом простору српског језика, и да се урбанизацијом и руралних средина губи / нестаје тради-

ционални начин живота који се још само фрагментарно чува у сеоским срединама. А у нашим читанкама доминирају текстови у којима се одражава највише патријархални начин живота, који, наравно, репрезентује старији језички израз. Наставници стога имају задатак да се обавесте о многим непознаницама.[7]

Не улазећи у питања концепције читанки, а узимајући у обзир назначене факторе времена, простора и типа културе који су заступљени у њима, уочићемо да је већина текстова далеко од поимања ученика и да они у њима стога са васпитне стране не могу имати праве културно-потпорне моделе за сопствено културно обликовање. С друге стране, овакви текстови траже детаљна објашњења на различитим нивоима. Ученицима треба објаснити непознате појмове, ситуације и одговарајућу лексику. Заправо, елементи *простора, времена и културе* морају се у основним цртама објаснити код сваког текста, како би ученици разумели све релевантне чињенице на плану садржаја текста. А уз то, сваки текст има својих специфичности на сва три ова плана. Тек кад се ученицима локализује простор и време у које је смештен предметни свет дела и догађаји, кад су им разумљиви елементи културе условљене тим временом и простором, може се очекивати, и рецепција текста и његово доживљавање. То значи да је битна фаза у припреми ученика за доживљавање текста познавање структурних и и семантичких особина лексичких јединица у тексту и да је компонента лексике, њена структура и семантика кључно питање, први проблем који треба решити да би се остварили остали васпитнообразовни циљеви при тумачењу књижевног дела. Тумачење непознатих речи из традиционалне културе тако није само споредна лингвометодичка радња, већ заслужује значајну стручну припрему наставника.[8] Поред обавештавања о денотативном значењу

---

[7] На плану лингвистике питањем нашег старијег језичког израза баве се дијахронијски усмерене науке: *историја језика (и народног и књижевног), дијалектологија, етимологија, лексикологија једним својим делом (ономастика, терминологија), етнолингвистика*). Историја језика и дијалектологија углавном су биле традиционално окренуте структури језика, етимологија као теоријска и практична наука нема монографски приступ проблему, мада су резултати дати у облику речника свестрано сагледавање (и семантика и структура) етимолошког приступа нашем језичком идиому на плану лексике датом у Скоковом речнику, а још значајније информације садржи почетак српског етимолошког речника (оснивач професор П. Ивић, уредник А. Лома). Лексикологија као теоријска наука о семантици речи посматра лексикон једног језика у одређеном времену простору и култури, што значи да може дати синхрони пресек у одређеном времену. Усмеравајући пажњу на семантичка поља из којих се сваки лексикон састоји издвајају се у оквиру лексикологије поддисциплине које се баве истраживањем појединих семантичких поља — терминологија, а у оквиру антрополошких. културолошких/лингвокултуролошких, цивилизацијских проучавања језика издваја се у оквиру лексике један слој назива, *имена* којима се бави ономастика која је дијахронијска лингвистичка наука, а за чије је проучавање потребан интердисциплинарни приступ (историја, етнологија, етимологија, религија).

[8] Граматичка структура лексике, њене фонетске (и акценатске), морфолошке и творбене особине лексике углавном су системски обрађене у нашем језику и на плану синхроније и на плану дијахроније и наставници не би требало да имају проблема у тумачењу ових особина лексике која се налази у текстовима читанки. Питање је само колико се фонетика, морфологија и синтакса са којом се ученици срећу у старијим текстовима слаже са подацима који се нуде у граматикама за основну школу пошто граматике предвиђене за основну (и средњу школу) обрађују стандардни савремени језик. Структура и семантика

лексичке јединице (у најширем значењу речи), које би требало да се налази у општем дескриптивном речнику, или још боље у историјском речнику, наставник би требало да зна да многе лексеме имају и друге сфере употребе у различитим тематским целинама (значењским круговима) и требало би да та значења потражи у различитим специјалним речницима (уколико их имамо!) који се баве семантичким компонентама лексике у дијахронији. Многе од лексема су дијалекатски маркиране и за њихово објашњење неопходан је дијалекатски речник који се бави културолошком проблематиком неког дијалекта.

Показаћемо то на примеру из народне књижевности, на епској песми *Почетак буне против дахија*, која се обрађује у 8. разреду основне школе у целини, а у Читанци је репрезентована већим одломком. То је уводни, уметнички најснажнији део, у коме народни певач слично славним великим еповима доводи бога, свеце и небо у везу са људским и земаљским збивањима. Сложеност текста на плану значења и значаја лексема традиционалне културе, покушаћемо да представимо водећи рачуна о свим параметрима битним за просторни, временски и културолошки оквир у којем се текст налази.

У уводном делу песме експресивни ефекти постигнути су описом „небеских прилика" у градационом низу и оне су својеврсна упозорења и пророчанства (...*„земан до'що, ваља војевати"*... — И небо је на нашој страни — подстицај за Србе, опомена за Турке: ...*оно, јолдаш, по нас добро није... што ће нама бити до пошљетка*). Ученицима треба објаснити да је овај облик сујеверја и веровања у различита знамења био значајан елемент традиционе културе. Пре сваког важног догађаја у традиционалној култури обраћа се пажња на знаке који му претходе, посебно на „небеске знаке" и појаве.[9]

Индикативно је и како народни певач временски детерминише ове појаве које су заправо астрономске појаве (помрачење Месеца, Сунца, појављивање комете, а које су се збиле у интервалу од 1800. до 1806.године). Најпре, све их је из стилских разлога, (појачавања ефекта ради) песничким поступком анахронизмом сместио у једну годину, 1804, непосредно пред почетак Првог српског устанка, да пророчанство буде снажније, (...*„да се Србљи на оружје дижу"*, ...*„земан дош'о,ваља војевати"*...), а затим сваку „небеску прилику" временски везује за неки празник. За нас је културолошки маркиран податак да се време одређује путем верских празника. То је, заправо, и био начин одређивања времена у традиционалној култури. Показаћемо како се овај кулуролошки маркирани податак развија на примерима:

лексике изучава се у лексикологији и овај ниво лингвистике заслужује пуну пажњу када је реч о анализи текстова из читанке. Структуралне особине лексике детаљно су објашњене у уџбеницима лексикологије, али семантика лексике је тек у 20. веку дошла у центар пажње лингвиста тако да немамо свеобухватних радова о класификацији и дескрипцији лексике по семантичкој структури.

[9] Звезде и небеске појаве проучаване су у многим древним културама што је резултирало и наукама, нпр. астрономијом; у старим еповима пева се о звездама, боговима и како они одлучују о судбини људи на земљи и подстичу их на акцију, па су и ови стихови, можда, у вези и са тим древним митовима.

1. ВРЕМЕ:

а) о којем се пева:

1804. година, бурни догађаји који су претходили Првом српском устанку: сеча кнезова и освета дахијама — Добро би било са ученицима упоредити историјске догађаје у овој години и оно што је реално са описом догађаја у песми; сагледати уметничке поступке народног песника и његову имагинацију у сликању тих догађаја и ликова.

б) одмеравање времена:

Уобичајена, важећа, актуелна календарска подела године у време певања (догађања) / која се описују, разликује се од наше, савремене поделе године. У прошлости се година делила на различите начине, између осталог и на два дела, а ти делови су били зима и лето (Гротефенд, 2006:15). Оваква подела године уочава се и у овој песми:

— према подацима из народне песме, може се утврдити да се **година дели на два интервала, а интервали су омеђени свецима**:

— зима (од Митровдана до Ђурђевдана), лето (од Ђурђевдана до Митровдана). Код Јужних Словена то је основна каленарска граница (подела) пошто се година дели на два полугођа: митровско и ђурђевско (*Словенска митологија*, 2001).

— **Црквени празници — свеци као мера времена** долазе до изражаја у нашој народнној књижевности, а као илустрација послужиће стихови из народне песме *Почетак буне против дахија*:

— .....

— *Ваку прву прилику врговше*:

— *Од Трипуна до Светога Ђурђа*

— *Сваку ноћцу мјесец се ваташе*

— ...

Ови стихови траже коментар: иако у овом контексту треба најпре објаснити антропоним Трипун, то нећемо учинити овде, него мало касније, а почећемо од хагионима **Свети Ђурђе**.

Значење појма **Свети Ђурђе** и значај који овај појам има у нашој традиционалној култури нећемо наћи у нашим дескриптивним речницима, али се енциклопедијски приказ наше традиције нуди у лексикону *Годишњи обичаји у Срба* и у *Словенској митологији, (енциклопедијски речник)* где се даје традиција из општесловенске перспективе. Поред тога што се из ова два енциклопедијска речника даје и значење и значај овог празника (ови речници не дају облик **Свети Ђурђе** него његов синоним **Ђурђевдан** и **Георгије св. Победоносац, Свеци**: ... св. Георгије...), у оба извора даје се податак да је **Ђурђевдан** гранична мерна јединица између зиме и лета, односно да је са **Ђурђевданом** завршена зима и да је почело лето по традиционалној подели године на два дела, што је резултат византијског рачунања времена.

Други појам који треба објаснити у вези са рачунањем времена је хагионим из песме **Дмитровдан**. Овакав фонетски лик овог хагионима није забележен у ова два речника, имамо само фонетизам **Митровдан**. За свестрано сагледавање овог појма морамо се послужити истим енцикло-

педијским речницима традиционалне културе у којима, између осталог, имамо податак да је „Митровдан (је) почетак зиме...” (*Словенска митологија*) и други сличан „...По старом српском рачунању времена, Митровдан ...чини крај летњој половини године која се делила на два полугођа...” (Недељковић, 1990).

У даљој анализи треба свестрано сагледати хагионим **Св Сава** који се спомиње у стиховима

... „*гром загрми на Светога Саву/ усред зиме кад му време није*”.

Ови стихови се морају лексички денотативно објаснити: **Св Сава** је велики православни црквени празник који се празнује 27.јануара. што је уобичајено схватање зиме и у садашњости. У школама се овај празник обележава као школска слава. Лексеме *гром*, *загрмити* са аспекта народног веровања траже енциклопедијско лексикографско објашњење: *„...по народном веровању, о времену...ако загрми (на Св. Саву) биће великих догађаја у земљи* (Недељковић: Св Сава). Грмљавина на Св. Саву наговештава значајне догађаје за заједницу која га слави.

— **Трипун**, овај антропоним у песми је употребљен у значењу хагионима **Свети Трипун** и за правилну рецепцију треба га детаљно објаснити.

„*...у пролеће на Светог Трипуна* (14. фебруара.)”

И овај стих захтева објашњење из данашње перспективе на просторном и временском плану. Просторно, замена *ф* са *п* у овом хагиониму упућује на ијекавско порекло песме или певача, чему треба посветити пажњу на екавском подручју на којем се ради из анализиране читанке. Овај хагионим никад нема овакав фонетизам на екавском терену на којем замену *ф* са *п* имамо само у општепознатим речима (пасуљ, пост)

„*...у пролеће на Светог Трипуна...*”

Смисао овог стиха може се схватити ако се обавестимо о значају овог хронотопа. На овај црквени празник код балканских Словена обележаван је почетак аграрног циклуса (*Словенска митологија*: Тривундан), што постаје још јасније када се има у виду да је на овај празник у прошлости требало пре подне сејати озимо, а после подне јаро жито (Недељковић: Тривундан). Из овог стиха се посредно потврђује веровање о граници између зиме и лета/пролећа на св. Трифуна јер је за пролеће било везано сејање јарих усева. (Гранично време између зиме, која се завршава, и летњег периода који почиње од овог датума рачуна се и по средњевековном немачком календару (Гротефенд, 2006). Данас је св. Трифун код нас виноградарска и винарска слава. То је званично почетак резања винограда и почетак нове виноградарске сезоне.

Још један хагионим који се појављује у стиху тражи објашњење — *Часне вериге.*

„*...Сину муња на Часне вериге...*”

Празник Часне вериге познат је у данашње време само у уским православним црквеним круговима, детаљно је обрађен само у *Годишњим обичајима у Срба* тако да се овај извор мора обавезно консултовати у обради ове песме. Основно значење овог хагионима је:

— **Часне вериге** (црквени празник, 16/29. јануар), муње нису уобичајене у то време, што се опет схвата као знамење. Дан празновања верига (ланаца, окова) Светог Петра, које су исцелитељске..."празноване су у народу од грома" (Недељковић, 1990: Часне вериге). Даљом анализом овог стиха, узимајући у обзир денотативно значење овог појма, можемо се позабавити везом између севања муње на овај дан и празновања овог свеца „од грома".

Временска, а и културна удаљеност савременог света од културног кода представљеног у песми, тражи додатна обавештења о значењу и значају овог празника и његовом месту у структури песме. Једно од објашњења могло би бити у смислу тумачења симболике: Можда муња која обасјава „часне вериге", тј. ланце светог Петра, симболизује наговештај да ће се прекинути ланци ропства српског народа.

Маркирање дана у години према именима светаца, значење наведених хагионима и значај у годишњем циклусу и у народној традицији као и веровања везана за поједине хагиониме, видимо, битна су за разумевање песме.

в) када се пева:

неколико година после догађаја (Није тачно установљено, када је Вишњић испевао ову песму: да ли првих дана устанка, док је још био у Босни, или 1809. када је прешао у Србију, по неким претпоставкама, учинио је то тек после 1813, пошто је прешао у Срем)

г) временски след догађаја: различит у стварности и у песми. Ученицима указати на песничку слободу и однос уметничке истине према историјској.

2. ПРОСТОР:

а) о којем се пева:

— **земља Србија**,

Објаснити шта овај синтагматски спој значи реално у време певања песме, а како је представља певач (земља Србија, на коју певач мисли док пева, у ствари је у оно време био Београдски пашалук)

— **пашалук** — област као подручна територија једног паше

б) места дешавања из одломка песме:

— **Биоград**/Београд

У време када је испевана песма, Београд је био под Турцима и био је турска тврђава и град у којој су заповедници биле дахије. Биоград: оваква замена јата са *и* је у складу са ијекавцем певачем, а званично је и у време певања ове песме назив имао екавску форму.

— Биоградац, ијекавски облик етника (Београдац) у складу је са ијекавским изговором певача, а овде нашу пажњу заслужује форма етника која данас није позната кад је у питању овај хороним, данас је само Београђанин.

— **Стамбол-капија**, једна од београдских врата / капија на коју се улазило / излазило, где је почињао пут према Цариграду (Стамболу)

— **Небојша, кула Јакшићева**, кула на Дунаву, испод београдског града, Калемегдана, коју су по предању, саградили српски феудалци браћа Јакшићи у другој половини XV века. Упечатљива је у песми сцена на врху Небојше куле где дахије хидроманским прорицањима у стакленој тепсији пуној воде из Дунава „гледају" своју судбину.

— кнежина — област у којој влада од Турака изабрани кнез, у којој живи „сиротиња" раја — становништво српско Београдског пашалука

...Он Турчину не да у кнежину:
Кад Турчина у кнежини нађе,
Топузом му ребра испребија...

— **нахије** — области, управне јединице (по турском систему поделе државе на мање јединице), нпр. Ваљевска нахија:

...Поћи ћемо из нашега града
Кроз нашијех седамн'ест нахија...

— **град** — (у прошлости, и у песми) тврђава

Све ово су културолошки маркиране информације на које треба обратити пажњу приликом одређивања времена и простора у песми. Оне доприносе стварању представа о типу културе: могу дочарати реални живот човека из прошлости, на почетку XIX века у Србији (сељака — раје, кнежева, јунака, дахија, Турака). Анализирајући све ове културеме, као и песму у целини, уочава се специфичан тип патриотске ратничке патријархалне културе српског народа.

Са ученицима ћемо уочити и велики број турцизама у песми и објашњавати њихово значење, али овом приликом се нећемо њима бавити. (Само констатујемо да су у нашој традиционалној култури турцизми различитог порекла веома заступљени).

У раду смо сагледали проблеме у вези са лексиком традиционалне културе у читанкама у вишим разредима основне школе. Примењујући лингвокултуролошке поступке, одабране лексеме из народне традиције из народне песме у читанци, анализирали смо као културеме, желећи да укажемо на потребу усмеравања пажње на семантичку компоненту језика која је прилично занемарена у нашим лингвистичким истраживањима, а најбоље се може сагледати интердисциплинарно постављеним испитивањима.

Нови Сад

ИЗВОРИ

1. Бајић, Мркаљ (2003): Љиљана Бајић, Зона Мркаљ: *По јутру се дан познаје*, Читанка за пети разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

2. Андрић (2004), Милка Андрић: *Крила плаве песме*, Читанка за шести разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

3. Андрић (2005), Милка Андрић: *Плаво и златно*, Читанка за шести разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

4. Бајић, Мркаљ (2006) Љиљана Бајић, Зона Мркаљ: *Читанка* за осми разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

ПРОВЕРА ЛЕКСИЧКЕ ГРАЂЕ

Недељковић (1990): М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд.

Речник српскохрватског књижевног језика МС, Нови Сад.

Речник српскохрватских књижевног и народног језика САНУ, Београд.

Рјечник хрватског или српског језика ЈАЗУ, Загреб.

Словенска митологија, енциклопедијски речник (ред. С. М. Толстој, Љ. Раденковић), 2001, Београд.

Шкаљић (1973): А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском — хрватскосрпском језику*, Сарајево.

ЛИТЕРАТУРА

1. Grotefend, Herman (2006) *Računanje vremena u nemačkom srednjem i novom veku*, prevod devetog izdanja, Stilos, Novi Sad. 1—238.

2. Ивић, М. (2001) *Правци у лингвистици I*, Девето издање, допуњено поглављем „Лингвистика у деведесетим годинама", Библиотека XX век, Београд.

3. К. Кончаровић (2003), „Конфронтациона лингвокултурологија и нова парадигма наставе српског језика као страног", *Научни састанак слависта у Вукове дане*, бр. 31/1, МСЦ, Београд.

4. К. Кончаровић (2006), „О једном лингвокултуролошком моделу дескрипције и дидактичке презентације лексике", рад саопштен на 36. Научном састанку слависта у Вукове дане. МСЦ, Београд.

5. Љ. Недељков, Љ. Петровачки (2006), „Лексика традиционалне културе у настави српског језика и књижевности", *Зборник МС за филологију и лингвистику*, Нови Сад (у штампи).

6. Љ. Петровачки (2003) „Уџбеник и мотивација ученика за читање и тумачење књижевног дела," *Књижевност и језик*, Београд. бр. 1—3.

7. Љ. Петровачки (2006) „Читанка, мозаик лица, стаза, предела", *Сусрет култура*, Зборник радова са *Четвртог међународног интердисциплинарног симпозијума*, Филозофски факултет, Нови Сад. 749—755.

8. Плут, Д. (2003), Дијана Плут: *Уџбеник као културни-потпорни систем*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Институт за психологију, Филозофски факултет, Београд.

„ТРИ СТОЉЕЋА ХРВАТСКОГА СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА”

ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ

UDC 811.163.42’26

Кратак садржај. У овом раду разматрају се произвољне тврдње изложене у *Изјави о положају хрватскога језика*, коју је ХАЗУ прихватила 23. фебруара 2005, као покушај да пред међународним форумима одбрани „хрватски језик” од чињенице да је он настао из српскога и то тврдњом да је „стандардизиран најкасније у 18. стољећу” и да се српски тек век касније „придружио хрватском стандарду”. Аутор показује да је „хрватски језик” у прошлости имао преко 40 „назива”, али да на штокавском подручју хрватског имена нема до краја 19. века, тј. до времена када су „хрватски вуковци” за Хрвате увели српски језик (на чему се и заснивао илиризам као „хрватски препородни покрет”), и то под етикетом „хрватски или српски”. Такође се показује да су Хрвати „присвојили” сву књижевнојезичку традицију насталу на „илирском језику”, која јесте била српска, али никад није била хрватска. Ширење „хрватског имена” по српским етничким просторима покренуто је схватањем да су „сви Славени хрватскога, тј. илирскога подријетла” и да је „међу Славенима управо хрватски језик средишњи”. Те су идеје уобличили „праваши” и то у времену када се за „хрватски језик” није знало ни у Загребу.

Кључне речи: српски језик, „илирски језик”, илирски покрет, „хрватски језик”, стандардизација, граматике, лексикографија, „праваши”.

Хрватска академија знаности и умјетности прихватила је 23. фебруара 2005. *Изјаву о положају хрватскога језика* и тај је документ одмах представљен као *Нова декларација* (по узору на ону, много познатију, из марта 1967).[1] Уз *Увод*, у *Изјави* се разматрају три аспекта са којих се одређује „положај хрватскога језика у Хрватској, Босни и Херцеговини, Европској унији и у међународној заједници”: 1) *Правни вид питања*, 2) *Генетсколингвистички вид питања* и 3) *Књижевнојезички и стандарднојезички вид питања*, при чему се у оквиру прве тачке цитирају битне одредбе из докумената релевантних међународних организација (УН, Веће Европе, ОЕБС, ЕУ) у којима се, уз многа друга права и обавезе, гарантује и право на употребу језика; *Изјава* се завршава кратким освртом на *Положај хрватскога језика и хрватских лектората у иноземству*, а уз њу је прикључено и девет напомена (у којима се разјашњавају неки наводи у *Изјави*) и мишљења трију академика (Петра Шимуновића, Мислава Је-

[1] *Нова декларација*. — Хрватско слово, Загреб, петак, 25. вељаче 2005, стр. 8, 11 (с наднасловом: *ХАЗУ у заштити хрватскога језика* — лат.).

жића и Дубравка Јелчића) о њеном значају за будућност хрватскога језика.

То је, ето, оквир ове нове „хрватске језичке декларације", а овде ћемо се најпре осврнути на три битна навода из њенога уводног одељка.

1) „Иако Хрвати говоре различитим нарјечјима и говорима, као и други народи, хрватски је књижевни и/или стандардни језик један и јединствен. Хрвати у Хрватској и Хрвати у Босни и Херцеговини немају другога језика. Штовише, Хрвати у Хрватској не би имали овакав стандардни језик да му нису битним дијелом основице били говори Хрвата у Босни и Херцеговини".

2) „Иако је хрватски језик генетски сродан са српским, босанским (бошњачким) и црногорским (штовише, стандардизирани су на блиским дијалектима), те иако су они међусобно далекосежно разумљиви, хрватски је књижевни или стандардни језик, а редовито се само за стандардни језик успоставља правна регулатива, посебан и неовисан језик од српскога и од других сродних стандардних језика (у мјери у којој су се стандардизирали)".

3) „Хрватски је стандардни језик утемељен на новоштокавском нарјечју у битноме био одређен најкасније у 18. стољећу. Тада је српски књижевни језик још био старословјенски под утјецајем руске редакције или славјаносербски, а тек се с Караџићевом реформом у 19. ст. нови српски стандардни језик радикално приближио хрватскому стандарду. Хрватски стандардни језик и српски стандардни језик засновани су — оба по властиту избору (хрватски најмање од 18. ст., српски тек у 19. ст.) на блиским хрватским односно српским новоштокавским говорима, и имали су неовисне процесе стандардизације. Бошњачки је (босански) стандардни језик још у стварању, а тако и црногорски. Стога је хрватски језик, наиме стандардни језик, по својем постанку и развоју посебан и о другима неовисан језик".

У вези с тим наводима могу се најпре издвојити две појединости. Од њих једна је формална, такорећи „стилистичка": да је хрватски „посебан и неовисан језик" — речено је у другој, а притврђено и у трећој тачки. (Да је *Изјава* небрижљиво формулисана, сведочи и податак да се у трећој тачки, опет, понавља тврдња да је хрватски стандардни језик „био одређен најкасније / најмање у 18. стољећу", што ће за неку другу прилику бити основа на којој ће се „у[с]тврдити" да тај језик може бити и који век старији.). Она друга појединост, међутим, могла би се показати као индикативна за оно о чему ће се касније говорити: „Хрвати у Хрватској не би имали овакав стандардни језик да му нису *битним дијелом основице били говори Хрвата у Босни и Херцеговини*". Много су, ипак, од свега тога занимљивији наводи из тачке 3. да је „хрватски стандардни језик утемељен на новоштокавском нарјечју... најкасније у 18. стољећу", да су „хрватски стандардни језик и српски стандардни језик засновани... на блиским хрватским односно српским новоштокавским говорима" и да су „имали неовисне процесе стандардизације". Те би појединости могле бити занимљиве — када би се заснивале на неспорним и лако проверљивим чињеницама историје хрватскога стандардног језика. Досад се,

наиме, знало да се „хрватски језик", под различитим именима, појављивао и у ранијим вековима и те су његове „школе и раздобља" врло исцрпно описане све до краја 19. века [Винце 1979], али да оне **све** улазе у опсег ***хрватскога стандардног језика*** — то се почиње тврдити тек пре коју деценију, најпре само у основним назнакама [Брозовић 1978], током последњих година експлицитно [Самарџија 2004 ([1]1997)], а сад се, ево, таква схватања „оверавају" и ауторитетом Хрватске академије знаности и умјетности.

Прву озбиљну недоумицу у вези са свим тим одмах је наметнула реч Петра Шимуновића, приложена уз *Изјаву*: „Ондашња влада објавила је у „Народним новинама" 22. листопада 2003. како је стратегија језичне културе у Хрватској рад на „подизању језичнога стандарда", унаточ тому што су Хрвати, неовисно о било којем другом језику, *стандардизирали свој језик већ* ***полдруг стољећа***". Иза те Шимуновићеве речи остаје прва нејасноћа: је ли хрватски стандардни језик заснован пре „***најмање три стољећа***", како се вели у *Изјави*, или се то, ипак, догодило тек пре „***полдруг стољећа***"? У те је расправе, нешто касније, Далибор Брозовић унео нове недоумице расправљајући о проблему успостављања „буњевачког језика": „Нови буњевачки стандардни језик желе неки исфабрицирати данас када хрватски новоштокавски стандардни језик као *већинскохрватски* (без кајкавског сјеверозапада) постоји већ ***два и пол стољећа*** и као *опћехрватски* од препорода већ ***седамнаест десетљећа***" [Брозовић 2006: 6]. Таква „аритметика" показује или да се хрватски лингвисти нису прецизно договорили о томе како треба тумачити битне чињенице хрватске стандардној језичке историје или да неки од њих још нису добро упућени у све аспекте „нове хрватске лингвистичке памети".

Да би се тај проблемски комплекс могао поближе осмотрити, треба најпре подсетити на чињеницу да је са́мо ***име*** хрватског језика донекле устаљено тек од краја 19. века, после појаве *Хрватског правописа* И. Броза (1892), а све дотле тај је језик имао мноштво најразличитијих назива. У својој прошлости, како смо негде раније записали, „хрватски језик био је и чакавски, и кајкавски, и штокавски; хрватски се писало и икавски, и ијекавски, и икавско-јекавски, и „рогато"; хрватском језику „припада(ла је)" и „штокавштина дубровачке књижевности", и „штокавски књижевни језик у Босни", и „штокавски књижевни језик 18. стољећа у Далмацији", и „штокавски књижевни језик 18. стољећа у Славонији"; хрватски се писало и глагољицом, и ћирилицом, и „босан(ч)ицом", и латиницом, при чему је потоње писмо коначно ушло у хрватски језик половином 18. века и то у више верзија (нпр., у талијанској, немачкој, мађарској или у њиховој слободној мешавини)." Уз све то, према нашим досадашњим увидима, „хрватских језика" у прошлости било је четрдесетак и то ће наметнути макар недоумицу: да ли језик који има толико различитих „имена" може постојати у неком иоле кохерентнијем и логичнијем лингвистичком појмовном систему Такав терминолошки кошмар, наиме, може се срести једино тамо где се ***не зна шта је језик и где језик може бити свашта*** и у томе треба видети макар основу за разма-

трање путева којима су се сви ти „језици”, и ***када***, „интегрисали” у „***хрватски***”.

Покушаћемо да то учинимо с ослонцем на нека ранија схватања о путевима развоја „хрватскога језика”,[2] али ћемо им додати и неке новије историјске увиде који посебно осветљавају целину тога проблемског комплекса, при чему се показује да „хрватско име” није спорно једино у оним случајевима када се има на уму његова чакавска основа. Све остало своди се на мистификације и фалсификате, посебно када је реч о „хрватству” на штокавским просторима. За Хрвате се, најчешће, тамо није знало ни до краја 19. века, али се знало да су ти простори српски и о томе постоје директна сведочанства. Помињемо само покоје.

1) Матија Антун Рељковић (1732—1798) у свом *Сатиру* записао је и познате стихове: Ваши стари јесу књигу знали / ***српски штили***, а ***српски писали***, а он је и аутор *Nove* ***slavonske*** *i nimačke gramatike*.

2) Петар Матија Катанчић (1750—1825) из Валпова, нешто млађи Рељковићев савременик, такође није „обавештен о хрватству” у Славонији и наводи да „Хрвати живе западно од линије повучене од Драве, па кроз Мославину до утока реке Цетине у Далмацији; а на том простору живели су од увек њихови потомци (Чакавци), који ту и данас још живе”. С друге стране, „он за штокавштину изречно каже, да је језик илирски — Illyrice” и да „*Илири сами себе зову Србима, па да их и други исто тако зову Србима, а и Илирима, а и Власима*”, што је јасна потврда чињенице „да је он као и сви његови Славонци, сматрао свој језик за језик српски” [Берић 2005 I: 236—237].[3]

3) Због свега тога логично је да је Вуков *Нови завјет* у Славонији дочекан с нескривеним задововољством, о чему Игњат Алојзије Брлић (1795—1855) пише сину Андрији Торквату 10. јануара 1848: „Вуков Нови завит примио сам из Осика и сваки се дан с једним поглављем наслађујем. Erat vere classicissimus Ilirus. Од њега нек Загребци уче, а небудале по кекавечки, тотски и крањски” [I: 220]. Брлић је, уз то, и аутор граматике илирског језика (*Grammatik der illyrischen Sprache, wie solche in Bosnien, Dalmatien, Slavonien, Serbien, Ragusa gesprochen wird*).

4) Да се тамо не зна за хрватско име, постоје и многе друге потврде, а овде помињемо само неке изричитије. Једна је она коју је, 1902, оставио истакнути правашки политичар Исидор Кршњави невољно признајући да је „славонском сељаку сељак у Банату и Барањи несумњиво

[2] Преглед многих старих схватања о идентитету српског језика и његовом односу према хрватском доноси Петар Милосављевић, а овде ћемо поменути само по један извод из онога што су о томе рекли Добровски и Шафарик. Добровски вели да словенским наречјима припадају „илирско, различитих наречја, као бугарско, рашко-српско, босанско, славонско, далматинско, дубровачко”, а посебној групи припада „хрватски, са виндским у Штајерској, Крањској и Корушкој”; Шафарик у „српско стабло рачуна Бугаре, Србе, Босанце, Црногорце, Славонце и Далматинце”, а „хрватско стабло... простире се између Штајерске, Угарске, Славоније, Босне, Далмације и Јадранског мора” [Милосављевић 1997: 63 84—85].

[3] Из те књиге преузели смо много података о путевима којима су се Хрвати ширили по српским просторима и присвајали српску културну традицију и зато ћемо из ње даље наводити само том и странице.

ближи него Загорац, а овај се осјећа сроднији Крањцу него Славонцу"; с друге стране, „сељак из околине Загреба не само да не зна да има људи који се називљу Хрватима у Далмацији, Славонији, Истри, па чак и у Босни, него не зна ни за се, да припада извесној хрватској народности". На истој линији налази се сведочење Аугуста Харамбашића који је, како вели 1904, би[ва]о „на скупштинама у Славонији и дивио се (чудио се) оним сељацима, који још прије 15 година нису ни знали да су Хрвати"; о томе су остали и други записи по којима су „многи сељаци истицали да су „Славонци", и да говоре „славонски", а да су Хрвати у Хрватској", као и да је тамо „било име Хрватско све до близу 1867. зазорно, као у Хрватској име Крањско" [I:75 96 455 513].

5) Хрватско име није било познато ни у Босни и о томе је остао запис да се „Антун Радић, путујући кроз Босну крајем XIX века, уверио „да је име Хрвата по Босни и Херцеговини у сеоском свијету посве непознато"", а на то се своди и сведочанство И. Ф. Јукића да „Крајишници од Хрватах не знају нит имена" [Митровић 1992:59]. С друге стране, када је загребачки *Вијенац* 1890. позвао „мостарске Хрвате" на „народно славље у Макарску", један савременик записаће да тамо нико не зна за Хрвате... и додаје: „Ђе ће у Мостару бити Хрват, кад је Мостар главни град „Војводине св. Саве", у коме су вазда живјели чисти Срби од три вјере" [II:109]. На истој линији нашао се у једном тренутку и Фрањо Рачки који је, према наводима Педра Рамета, „смјело изјавио да нема основа за национално издвајање Хрвата од Срба, јер они уствари и јесу Срби. По његовом мишљењу само их римски католицизам и жеље Ватикана спречавају да се изјасне као Срби", а фра Грго Шкарић из Широког Бријега чак је „покушао да убеди римолатоличку младеж у Босни и Херцеговини да подржи припајање Србији". Говорећи о Херцеговини, свом ужем завичају, тврдио је да „народ Ерцеговачки, вас то је народ Србски, брез да икаква другога у истоме умјешана има: и то сами они исти признају из своји обичаја; из свога наричја, и из причања од памтивјека своји прадједова" (у писму *Намесништву у Београду*, 11. децембра 1869). Све то о чему говоримо потврђује и сам сарајевски надбискуп Јосип Штадлер жалећи се резигнирано на то да фрањевци „данас више нису никакви Хрвати, сви они себе сматрају Србима" [I: 77]. Због свега тога, трезвенији Хрвати признаваће да не знају... „шта ми тражимо у Босни, кад неће нико тамо за хрватство ни да чује... Православни су Срби, мухамеданци неће ни да чују за хрватство, а католици с малим изузетком не знају о хрватству ништа" [I: 121]; с друге стране, „на целом свом путовању кроз Босну 1857. Гиљфердинг није наишао на једног јединог човека који би поменуо хрватско име", а то потврђују и други хрватски извори признањем да је „пучанство Босне и Херцеговине еминентно србско" [I:178 235].

Ни у Далмацији, као ни у Славонији и Босни и Херцеговини, не може се говорити о хрватству све до појаве праваштва, тј. до седамдесетих година 19. века [I:24]. Правашке идеје суочиле су се у Далмацији са чињеницом да је тамо био премоћан број Срба и да уз њих „имаде и Србах католиках", а кад су у Земаљском сабору у Загребу почели напади

на српску тробојку, испоставило се да је она била заједнички симбол и Срба православних и Срба католика. Праваши су се, наиме, нашли пред питањем: кад се у Далмацији „виј̂е српска тробојница на прозорих католиках, коју црквену аутономију брани онда та застава? Католици у Далмацији немају србско-православне аутономне вјере, па ипак имаду једну те исту заставу као и други Срби”, а српски представник објаснио је „да има она застава више именах, да се може употребити сад једно сад друго име, кад се које хоће” (на седници Сабора, 20. студенога 1895) [II: 94—95].[4]

Томе би се могао додати и још један занимљив детаљ. Настојања далматинских праваша да се, у расправи на Царевинском већу у Бечу 1900, „нагласи правно припадање Далмације Хрватској на темељу хрватскога државног права”, наишла су на необичну реакцију: „Такове ће се државноправне лакрдије морати оканити господа Далматинци, ако желе да се добри новац аустријски инвестира у Далмацију... Ако ли пак хоће да и даље с хрватским државним правом праве државу, онда им не бисмо могли дати никаква другог савјета, него да се обрате на хрватску „државу” ради инвестиција. Засада бар постоји ова хрватска држава само на мјесецу, јер Хрватска, коју ми знамо, није држава него pars adnexa угарске круне” [I:145].

У озбиљним историјским изворима до краја 19. века нема помена хрватског имена јужније од утока Неретве и западне половине Пељешца (а ретко је и даље све до Цетине) и отуда је логично да се ни у целини дубровачке књижевности не може озбиљно говорити о њеној „хрватској припадности”. С друге стране, Дубровник јесте био српски културни центар и представљао мост према српској немањићкој традицији, а „освојен је за хрватство” тек после Гундулићеве прославе поткрај 19. века. О томе је Рафо Богишић опет изврнуо истину: „Коначна ***асимилација*** Гундулића и његов свеукупни ***улазак*** у хрватску културу и књижевност одиграо се на прагу новог времена, у вријеме препорода”. Да у тим речима има свега више него истине, сведочи и следећи податак: „Када се појавило издање Гундулићевог *Османа* 1844. у Загребу, није му указана посебна пажња, јер језик у њему није био познат у тадашњој кајкавској Хрватској” и тек ће се „са победом Вукове и Гајеве реформе језика увидети да је овај њихов језик (Гајев „сербизам”) исти као и језик *Османа*” [Митровић 1992:34 112].

Преузимајући ***српске етничке просторе***, Хрвати су преузели и све ***српско културно наслеђе*** настало на „***илирском***”, тј. ***српском језику***. Тим језиком, наиме, писане су многе граматике и сви речници којима се данас „дичи хрватска лексикографија” иако у њима нема ни трага од „хр-

[4] У вези са заједничком заставом Срба православних и Срба католика занимљиво је поменути и још један њихов заједнички национални симбол — гусле. Тај стари народни инструмент правашки оријентисани фратри жестоко су прогонили и од своје паствe захтевали да „не смије гуслати, да не смије под проклетством држати гусле у своме дому, и да их ваља избацити” [II:110]. Таква настојања католичке цркве у великој су мери уродила плодом, али ваља рећи да се међу њеним верницима, по Херцеговини — на пример, гусле и данас могу срести.

ватског имена", чак ни у онима чији аутори потичу са кајкавског терена. Већ поменутим Рељковићевим и Брлићевим граматикама, додаћемо овде и још нека слична „хрватска достигнућа": Бартол Кашић (1575—1650), *Institutiones linguae* ***Illyricae***; Франо Марија Апендини (1768—1837), *Grammatica della lingua* ***illyrica***; Игњат Алојзије Брлић, *Grammatik der* ***illyrischen*** *Sprache*; Шиме Старчевић, *Nova ričoslovica* ***iliričk****a vojničkoj mladosti krajišnoj poklowena* и *Нова ричословица* ***илиричко****-французска на потрибовање војничке младости* ***илиричких*** *државах*; Јаков Микаља (1600/1601—1654), *Thesaurus linguae* ***Illyricae*** *sive Dictionarium* ***Illyricum***; Арделио дела Бела (1655—1737), *Dizionario Italiano, Latino,* ***Illirico*** (и уз њега *Instruzioni grammaticali della lingua* ***Illirica***); Јоаким Стули (1729—1817), *Lexicon latino-italico-****illyricum*** (при чему у предговору Апендини реч „"илирски" преводи са „сербицо" не помињући реч хрватски" [Митровић 1992:135 184]; Фауст Вранчић (1551—1617), *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae,* ***Dalmaticae*** *& Ungaricae*; Иван Белостенец (?1594—1675), *Gazophylacium seu Latino-****Illyricorum*** *onomatum aerarium*; Андрија Јамбрешић (1706—1758), *Lexicon latinum interpretatione* ***illyrica****, germanica et hungarica locuples*; Јосип Волтић (Voltiggi, ? — 1825), *Ricsoslovnik* ***illiricskoga****, italianskoga i nimacskoga jezika s' jednom pridpostavlienom grammatikom ili pismenstvom.*

Илирско име, дакле, односило се на Србе и све су те књиге писане српским језиком, па се и „илиризам као хрватски препородни покрет" засновао на идеји да Хрвати напусте „свој" језик и прихвате ***српски***. „Илирске идеје" почеле су, наиме, да се уобличују у време када су најважнија Вукова дела већ била објављена и наилазила на велики одјек у европској културној и научној јавности и њихова је појава „била главни повод „Хрватског препорода" и то је навело Гаја на идеју да се тај језик узме за „књижевни хрватски језик"". Од тога је Гај очекивао „да придобије све католике, који тим језиком говоре, за хрватску ствар, без обзира што ти католици (Срби) имају исти језик, исте песме и исте традиције са православним Србима" [I:236—237].

О путевима који су довели до тога да Хрвати у целини преузму вуковски модел српскога језика постоји превише сведочанстава из пера озбиљних хрватских лингвиста тако да се „нова хрватска лингвистичка памет" са њима тешко може ускладити. На самом крају 19. века, наиме, „хрватски вуковци" припремили су и публиковали правопис (Иван Броз, 1892), граматику (Томислав Маретић, 1899) и речник тога језика (Иван Броз — Фран Ивековић, 1901) и тиме, практично, у целини прихватили српски језик (задржавајући за њега једино латиничко писмо). О месту „хрватских вуковаца" у развоју књижевног језика у Хрвата сведочи, најпре, чињеница да је Маретићева граматика штампана у међувремену двапут (1931. и 1963), о њој је (као и о значају њенога аутора за токове стандардизације српскога/хрватскога језика) исцрпно писао Љ. Јонке убрзо после озваничења Новосадског договора и „српскохрватског" / „хрватскосрпског" језика [Јонке 1965], а тек је више година после тога почело да се шири схватање да у тим процесима ни Вук Караџић ни

„хрватски вуковци” нису имали никаквога значаја.[5] Смисао таквих навода остаје прилично нејасан, пре свега због тога што остаје нејасно чиме је „новоштокавски стандард” у Хрвата претходио његовом усвајању код Срба и како се, у том случају, могло догодити да тај „стандард”, под крај 19. века, Хрватима успостављају Ђ. Даничић и „хрватски вуковци”? Са таквом хронологијом нешто свакако неће бити потпуно разумљиво, као што се може разумети, рецимо, З. Винце када развој хрватскога књижевног језика (односно — „хрватских књижевних језика”) прати од његових почетака до краја XIX века, тј. до појаве „хрватских вуковаца” [Винце 1979], посебно због тога што се из његовога поступка може наметнути схватање да је истраживањем о коме говоримо припремљена основа за почетак нове епохе у развоју хрватскога језика. А да је то заиста тако, сведочи нам и схватање Бранке Тафре да „с Маретићем почиње ново раздобље у повијести хрватскога језикословља” [Тафра 1993: 374], при чему су највише потврда о томе да су се Хрвати повели за Вуком оставили сами „хрватски вуковци”. Исцрпан преглед њихових „изјава” о везаности за Вука и Даничића сабрао је у наше дане Б. Брборић, а ми ћемо овде поменути само покоји детаљ од онога што су они записали у својим књигама. Рецимо: „Што се првога дијела тиче, ја сам израдио правила у главноме према начелима, којих се држао Вук и Даничић, а само гдјешто одступао сам од њихова писања” (Броз 1892: III); Т. Маретић „не спомиње никога другог и ништа друго до те српске ауторе и њихова дела” (Маретић 1899: I—VI, 1—8, 700); Ф. Ивековић наводи да је И. Броз „с намјером да напише рјечник Хрватскога језика много... година скупљао грађу за њ из свијех књижевних дјела Вука Караџића и Ђуре Даничића”. „Ни у двостраничним изворима на крају књиге (*Извори писмени овоме рјечнику*) — не спомиње се готово нико други ни ишта друго осим Вука Караџића и Ђуре Даничића и њихових дела, изворних или сакупљених, преведених и иних, укључујући и њихов превод *Свето̄г писма ста̄рога̄ и новога̄ завјета̄*” [Брборић 2004:15—16]. Од сведочанстава о томе колико је „хрватски језик” везан за српски, могли бисмо овде додати и оно које нам је остало од Лескина: „Није могуће повући јасну границу између хрватских и српских племена како у прошлости тако ни сада. Стога долази до тога да су становници тога целог језичког подручја у XIX веку прихватили у бити српско наречје као свој књижевни језик. Овај језик важи као књижевни језик и у деловима Хрватске северно од

[5] То је изричито нагласио, рецимо, Р. Катичић констатацијом да је „познато и често се чује да је Вук Стефановић Караџић, велики реформатор књижевнога језика у Срба, одиграо важну улогу и при стандардизацији хрватскога књижевног језика. Међутим, предоџбе о томе како је и када он извршио тај утјецај нису баш јасне ни точне” [Катичић 1987:38]. Колико ће таква схватања бити макар проблематична, показаће и друге појединости, али неспорно јесте да су она доминантна у хрватској лингвистици током последње две-три деценије и да их је, при том, најшире образлагао Д. Брозовић заступајући став да је „специфичност хрватскога језичног развоја што је он везан уз једну књижевност која посједује особиту... тронарјечну димензију” [Брозовић 1978:73]. У вези с тим наводима лакше би се разумела тврдња да се ради о „тројезичној димензији” — од којих би само она чакавска била неспорно хрватска.

Купе, који заправо и не припадају српскохрватском језичком подручју" [Лескин 1914:XX].

Такве појединости не негирају ни неки старији хрватски граматичари: после изласка из штампе тију књига које овде помињемо „коначно је ријешено питање књижевнога језика и правописа у хрватској књижевности углавном онако како је у српској књижевности предлагао Вук Стефановић Караџић, који је за основу узео штокавско нарјечје, којим говори народ у Херцеговини" [Брабец 1970:5]. На истој линији налазе се и Тежак и Бабић: „Поткрај XIX стољећа јавља се нова струја у гледањима на књижевни језик. Караџићева реформа је побиједила у Србији и његов углед је почео нагло расти и у Хрватској. Тада хрватски лингвисти, названи хрватски вуковци, настоје да књижевни језик обликују према Караџићеву узору. На основи Караџићевих и Даничићевих дјела [Броз, Маретић и Ивековић]... свој су посао обавили врло пажљиво и савјесно, на знанственој висини, па су споменута дјела и поред недостатака имала велики углед. Дјелима хрватских вуковаца смирена су теоретска и практична тражења за најбољим правописним и граматичким обликом хрватскога књижевног језика. По томе су и заслуге хрватских вуковаца несумњиве" [Тежак 1966:12—13].[6]

Најкомплексније су ти односи, ипак, представљени у уводном поглављу *Хрватске граматике*, у коме су „крај 19. и 20. стољеће" означени као време „нормирања и стабилизације хрватскога језичног стандарда". Тада је, наиме, почело „учвршћивање караџићевских погледа на језик у хрватском језикословљу. У новоосновану Југославенску академију знаности и умјетности за тајника долази најближи Караџићев сурадник и истомишљеник Ђуро Даничић" и он 1878. „издаје *Оглед рјечника хрватскога или српскога језика*, а 1880. излази први свезак тога рјечника под насловом *Рјечник хрватскога или српскога језика* (познатијега под називом *Академијин рјечник*), потпуно на караџићевским језичним и правописним начелима. По Академијиној замисли тај је рјечник имао обухватити „све благо нашега језика, било оно сахрањено у устима нашега народа и одазивало се у пучких пјесмах, причах и пословицах, било оно убиљежено у добрих старих и нових књигах". Међутим, Даничић је узорним језиком новога времена сматрао само источнохерцеговачку новоштокавштину, док је кајкавштину, слиједећи Караџића, држао словенским нарјечјем".

---

[6] Аутор је тих реченица свакако Стј. Бабић јер су оне у целини унесене и у одредницу *Књижевни језик у Хрвата* његовога Школског лексикона *Језик* и у неким појединостима прецизиране: „Хрватски вуковци... граматичка истраживања и језични развој усмјерују у Вукову смјеру. У томе су отишли тако далеко да су своје радове темељили искључиво на Вуковим и Даничићевим дјелима, што је било оправдано само за Хрватски правопис (Згб, 1892) Ивана Броза (1852—1893) јер су тако Хрвати добили фонетски правопис и коначно ријешили сва протусловља на том подручју. Каснијим колебањима узрок су политички, а не лингвистички разлози. Мање је оправдано што је на тој основи Томо Маретић (1854—1938) израдио своју велику Граматику и стилистику хрватскога или српскога језика (Згб, 1899, 1931, 1963). Најмање је то било оправдано за Броз-Ивековићев Рјечник хрватскога језика (Згб, 1901), што га је започео Броз, а довршио Фрањо Ивековић (1834—1914)" [Бабић 1965:131—132].

Тако се догодило да је Даничићев речник у Хрватској „одиграо значајну улогу у побједи караџићевске књижевнојезичне концепције", а с почетком његовог излажења „поклапа се и дјелатност хрватских вуковаца с краја стољећа... Године 1889. влада коначно одлучује ријешити питање правописа. Њезин правописни одбор закључује да је за школе потребан један правопис, и то заснован на фонолошким начелима. Влада задужује Ивана Броза да састави правопис и правописни рјечник на основи закључака тога одбора, и тако се 1892. појављује Брозов *Хрватски правопис*. У њему су поједина правила утемељена на Караџићевим *Главним правилима за јужно нарјечје*, приложеним уз *Књижевни договор* из 1850. Тај је правопис прописан за школе, а прихватили су га хрватски књижевници, публицисти и знанственици, те је коначно постигнуто толико жељено правописно јединство. Нормирање хрватскога књижевног језика утемељенога на новоштокавској источнохерцеговачкој ијекавштини завршено је 1899. појавом Маретићеве *Граматике и стилистике хрватскога или српскога књижевног језика*. Језични корпус који је послужио као грађа тој граматици обухваћа Караџићева издања народних пјесама, приповиједака и пословица, те Караџићева и Даничићева дјела, као једини чисти извор онога језичног модела који је одабран као темељ стандарду. Одатле тој граматици нормативна досљедност и строгост, врло функционална у часу коначне стандардизације, али и једностраност, особито синтактичка и стилистичка, јер заобилази корпус хрватске књижевности и занемарује многе изражајне могућности и стилске поступке хрватскога језика." Томе свему може се додати и чињеница да је „почетак 20. ст. вријеме учвршћивања маретићевске (што значи строго новоштокавске) језичне норме у обликовању хрватскога стандардног језика. Иза ње су стале политичке и школске власти и најзначајнија хрватска знанствена установа — Југославенска академија знаности и умјетности. То је вријеме појачане језикословне дјелатности. Године 1901. излази *Рјечник хрватскога језика* Ивана Броза и Фрање Ивековића, утемељен на истој грађи и на истим језичним и језикословним начелима као и велики *Академијин рјечник* и Маретићева *Граматика*. Од 1904. Драгутин Боранић објелодањује нова издања Брозова *Хрватскога правописа*, а од 1921. издаје га, понешто прерађена, под својим именом и под насловом *Правопис хрватскога или српскога језика*. Тај је правопис одиграо значајну улогу у учвршћивању хрватске правописне норме. Године 1905. излази *Граматика хрватскога језика за женски лицеј* Јосипа Флоршица (Florschütz), која је знатно придонијела утврђивању маретићевске граматичке норме" [Барић 1997:33—34].

*

Показује се, дакле, да међу озбиљним хрватским лингвистима нема сумње у то да су Хрвати преузели вуковски модел модернога српског језика, а ми ћемо у овом тренутку указати само на неке аспекте комплекса из којих је настала његова „хрватска национална етикета".

После губитка самосталности (1102) Хрватска је вековима потпадала под Италију и Аустрију, касније и под Мађарску, и није чудно да су и

у догађајима о којима овде говоримо у одређивању хрватске судбине одлучну реч имали странци, најчешће „похрваћени" Немци (Павле Ритер Витезовић из Алзаса, Људевит Гај из Бургундије, Јосип Јурај Штросмајер, сарајевски надбискуп Штадлер из Горње Аустрије, Јеврејин Јосип Франк из Мађарске,[7] а њима би се могли прикључити и „похрваћени Срби" Анте Старчевић из Лике и Анте Павелић из Херцеговине, обојица пореклом из Старог Влаха). С друге стране, позицију Хрватске отежавала је и чињеница да је она током 17. и 18. века „састојала само од једне сићушне области између Ријеке и Карловца. Из тог разлога се дјеловање хрватске сталешке аутономије помјерило ка Славонији (на županije Загреб, Вараждин и Крижевце) и на та подручја је полако прешао назив Хрватска" [I:425]. Због тога се и „хрватско име", све до друге половине 19. века, ограничавало „на цивилну Хрватску, у ширем смислу ријечи заједно са хрватском Војном границом, језички од краја 17. вијека на хрватско-кајкавски језик" [I:625].

Таква Хрватска почела се „ширити" после појаве књиге Павла Ритера Витезовића Croatia rediviva (1700) која је „постала приручник за један нов правац у политици употребе Хрвата за циљеве германског ширења на европски Југоисток". По њему је Хрватска била у „границама од Балтичког до Црног мора", при чему је „сав територија сјеверно од Дунава *Сјеверна Хрватска*, јужно од Дунава *Јужна Хрватска*, која се потом дијели на *Бијелу* и *Црвену*, с тиме да *Бијела* обухвата Приморску, Средишњу, Међуријечну и Алпску, а *Црвена* Србију, Македонију, Бугарску и Одризију (Румуњску)". Тако се, дакле, показује да су, по Ритеру, „сви Славени хрватскога, тј. илирскога подријетла и насељавају територија некадашњег Илирика", а „међу Славенима управо је хрватски језик средишњи". Због таквих заслуга, као и због утицаја који је имао на Гаја и Старчевића, данашњи хрватски историчари налазе основу да Ритера прогласе „конструктором нације", тј. њеним „својеврсним утемељитељем (founding father)" [I:43—47],[8] при чему су сва каснија настојања хрватских политичара била усмерена то „да Хрватску, хрватско име, За-

[7] Јосип Франк припадао је оном реду „Хрвата" који никад није ни језик научио и зато је своје новине у Загребу издавао на немачком језику (Agramer Presse, Kroatische Post) [I:222].

[8] Видели смо да Хрвати имају више „очева домовине", али изгледа да међу њима нема Хрвата. О томе је оставио занимљиво сведочанство и Т. Маретић: „Препорођај Хрватске је потекао у првом реду од прваках из Загреба, онда од браће, која нису... сасвим чисте крви, као што су они Хрвати, који живу с нама Србима заједно, било у некадашњој крајини, било у Славонији... Да су на против прави, чисти Хрвати тај покрет о препорођају Хрватске водили, неби он никад добио онај правац, који му се прије петдесет годинах дао. Не би онда Гај писао у „Нар. Нов." г. 1835. и после у „Даници" кајкавским нарјечјем, него би писао чисто хрватским нарјечјем" и „сасма је природно, да је онда Гај рекао: „Зашто да ми тим локалним дијалектом пишемо: примимо српски или штокавски језик, којим се служи и велики дио хрватског народа"... Да су чисти Хрвати руководили тај покрет препорођаја..., не би дошло до Илиризма, не би дошло до Југославенства, него би чисти Хрвати сачували чисто и чврсто народно хрватско обиљежје с једне стране, а с друге би ти прави Хрвати знајући, како се живи у Крајини и у Славонији са Србима одржали би слогу и љубав и према њима" [I:15 — стенографски запис са саборске седнице 22. 12. 1895].

греб, начине средиштем не само Славоније и Далмације него и целог јужног Славенства" [I:390].

Тиме су постављени темељи за даље свакоруке конструкције и фалсификате у којима „хрватско име" помало почиње да се „сужава", некад од Алпа до Црног мора, некад од Немачке до Солуна, некад до Дрине или Колубаре, некад од Земуна до Котора или до Бојане.[9] Поменимо у вези с тим само две појединости: „На основу историјског права тражено је укључење Корушке, Крањске, Штајерске, Војне границе, Далмације, Босне и Херцеговине, Истре и Ријеке" [I:468], а праваши су касније објавили да „по хрватском државном праву убрајају и Црну Гору у хрватске земље" [I:475].

Као неочекивано обележје свих тих конструкција касније ће се, међутим, појавити и тврдња да Хрвати уопште нису Словени,[10] па ће сам Старчевић рећи да је словенство „као једна болест" [I:586], а Штадлер додати „да је прва дужност свакога Хрвата бити — у првом реду католик, а онда неславен"; с друге стране, „наши попови и фратри, особито старци уче нас да не пристајемо уз Славјане, јер ћемо се повлашити, него да држимо Италијанску страну гдје је и наш светиј папа и као што чини Дубровачкиј бискуп и његови каноници" [II:200—202]. Ти су проблеми настали као непријатно отрежњење које је стигло из Ватикана будући да он „признаје Хрвате само као католике, он не ће да зна да су они Славени" [I:217].

Идући за Ритером, Старчевић хоће „Велику Хрватску" из српских територија и, донекле, словеначких. Зато је он и Штајерску, Крањску, Корушку и Истру назвао „хрватским покрајинама", а Словенце „огранком Хрвата", односно „планинским Хрватима" и „устврдио да „прави Срби" постоје само источно... од линије Земун — Котор, а све земље које су западно од те линије да, по хисторијском праву, припадају Хрватској" [I:336 405]. По томе, дакле, „Илирска Србија није ништа друго него Хрватска, и то већ више вијекова током историје, по праву, а данас и по националности, не постоји ни српска литература ни национална српска историја" [I:578]. Према тим „рачуницама", Велика Хрватска има „право и позив, да на западном дијелу балкан. полуотока све до Албаније створи јединствену хрватску културну државу, којој би се по природном закону јединства језика морале придружити и Црна Гора и краљевина Србија, пошто уз слободно и независно краљевство хрватско не би имала разлога посебно постојати" [II:151]. На истој линији, разуме се, налази се и Еуген Кватерник, „сљедбеник хуманих идеја Француске револуције", позивајући се на тезе Фрање Рачкога да хрватски народ „освоји мачем у руци и посједе простране земље мед Бојаном, Дримом,

[9] По томе, дакле, „циело пучанство међу Мацедонијом и Њемачком, међу Дунајем и адриатичким морем, има само једну народност, само један живот, живот хрватски", што се све своди на успостављање темеља „великој стеклишкој царевини 'од Триглава до Солуна' " [I:518 522].

[10] За другу прилику, то неће бити сметња да се каже како су Хрвати народ „који је вјеру кршћанску између свих Славена први примио" и да је, ваљда због тога, „највише жртвовао за обрану Рима и католичког запада" [I:208].

Дунавом, Дравом, Муром, Саном и Јадранским морем" [I:415]. За правашку памет никад се, међутим, не може знати докле ће досегнути и зато се и може догодити да она „пресуди" да је „Дрина међа између Хрвата и Бугара и да је Хрватима провидност намјенила, да на Св. Софију подигну христијански крст" [I:608], али за тако крупан „историјски наум" неопходно је да им моћни заштитници до тамо макар прокрче пут. За то ће се Хрвати обратити Немцима с молбом: „Подигните нам хрватску државу, ми ћемо вам Хрвати бити захвални. *Хрватска слободна и уједињена бити ће најјачи ослон и Угарској и Аустрији*, што више, и савезној држави Њемачкој, против југославенскога панславизма", при чему „непремостива разлика између српске и хрватске државне мисли лежи пако у питању, под којом се династијом имаде извести то посланство сједињења земаљах. *Хрватска се чврсто држи хабсбуршке династије*" [I:508].

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 1965: Стјепан Бабић, *Језик* (Школски лексикон). Загреб (лат.).

Барић 1997: Еугенија Барић [и др.], *Хрватска граматика*. Загреб.

Берић 2005: Душан Берић, *Хрватско правашство и Срби, I—II*. Нови Сад.

Брабец 1970: Иван Брабец — Мате Храсте — Сретен Живковић, *Граматика хрватскосрпскога језика*. Загреб (лат.).

Брборић 2004: Бранислав Брборић, *Стандардни језик и језички стандард*. У: Павле Ивић, Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић, *Српски језички приручник*. Београд, [2]2004, 11—36.

Брозовић 1978: Далибор Брозовић, *Хрватски језик, његово мјесто унутар јужнославенских и других славенских језика, његове повијесне мијене као језика хрватске књижевности*. У: [Ред. Александар Флакер — Крунослав Прањић], Хрватска књижевност у европском контексту, Загреб, 9—82 (лат.).

Брозовић 2006: Далибор Брозовић, *Денационализација хрватске мањине*. — Хрватско слово, Загреб, 24. вељаче 2006, 6—7 (с наднасловом „Буњевачки језик"? — лат.).

Винце 1979: Златко Винце, *Путовима хрватскога књижевног језика. Лингвистичко-културноповијесни приказ филолошких школа и њихових извора*. Загреб, [2]1990 (лат.).

Јонке 1965: Људевит Јонке, *Књижевни језик у теорији и пракси*. [2]Загреб (лат.).

Катичић 1987: Радослав Катичић, *Вук Стефановић Караџић и књижевни језик у Хрвата*. — Језик, Загреб, 35/2, 38—48 (лат.).

Лескин 1914: A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*. 1. Teil: *Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*. Heildelberg.

Милосављевић 1997: Петар Милосављевић, *Срби и њихов језик. Хрестоматија*. Приштина.

Митровић 1992: Јеремија Д. Митровић, *Српство Дубровника*. Београд.

Самарџија 2004: Марко Самарџија, *Из трију стољећа хрватскога стандардног језика*. Загреб (лат.).

Тафра 1993: Бранка Тафра, *О хрватским вуковцима из другог кута*. — Расправе Завода за хрватски језик, Загреб, XIX, 363—376 (лат.).

Тежак 1966: Стјепко Тежак — Стјепан Бабић, *Преглед граматике хрватскосрпског језика (за основне и друге школе)*. Загреб (лат.).

ИЗ ЦРНОГОРСКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ЛЕКСИКЕ*

СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ

UDC 811.163.41'282'373(497.16)

Кратак садржај. У раду се разматра порекло речи *бицмилет* „лукава и подла особа" забележене у говорима Пиве и Ускока у Црној Гори. Формалном и семантичком анализом указује се на један од могућих методолошких поступака при етимологисању наизглед непрозирних дијалектизама повезивањем са другим етимолошки сродним речима из српског језика, као и на процесе укрштања са несродним, али фонетски блиским лексичким породицама.

Кључне речи: српски језик, етимологија, турцизми, дијалекатска лексика, народна етимологија.

У речнику села Безуја у Пиви посведочена је реч *бицмѝлет* m. „лукава и подла особа": Нема таког бицмилета куда људска нога краче. Одбиј се ти бицмилета и њене натре. (Гаговић). РСА не бележи ову реч, а она је у истом облику и блиском значењу потврђена још у речнику ускочког говора: *бицми́лет* m. „онај који измишља чудне ствари или се тако понаша; онај који је склон да превари, преварант" (Станић). Исти извор доноси и потврде у женском роду: *бѝцмила* f. „неморална женска особа, она која се лако подаје": Данас ти ^ј^е, брате, лако наћи бицмилу, но ни^ј^е ђевојку, *бицмѝлōјка* f. „id.": Увати^ј^о се с наком бицмилојком па пропо (Станић).

Да би се пронашло адекватно етимолошко тумачење овог дијалектизма, било алоглотско или идиоглотско, треба најпре наизглед непрозирну морфолошку структуру ове речи рашчланити на два елемента: *биц-* и *-милет*. Први формант се не може подвести под стандардне творбене морфеме српског језика, док се други лако доводи у везу са турцизмом *милет*.

Најстарију потврду ове речи налазимо у Вуковом Рјечнику: *мѝлет* m. „много дјеце" из Рисна, али и из Црне Горе у облицима *мѝле, -лета* n. *минле, -лета*.[1] РСА бележи следеће потврде овог турцизма: *ми́лет* / *мѝлет* m., f. „coll. народ; свет, људи уопште" Л. Комарчић, П. Кочић; „мноштво, гомила деце" Вук; „рђав, лош човек, хуља, нитков" књиж. ЦГ; „најгори друштвени слој, шљам, олош; уопште погрдни назив за

* Овај чланак је резултат рада на пројекту 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*" који у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

[1] Облици који у номинативу немају финално *т*, типа *миле*, могу се тумачити као секундарни. С обзиром на то да се овај глас јавља у косим падежима, вероватно је да је он у номинативу накнадно ишчезао по аналогији са домаћим речима средњег рода које се завршавају на *е*, као *теле*, а код којих се *т* јавља у косим падежима.

светину, мноштво, какву људску скупину” Трешњево; „coll. сиромашан свет, просјаци, бескућници и сл.” ЦГ; „сој, род; религија, вера”; „занатлијски посао, бављење занатством”[2] БиХ; у изразима: *божја милет* „мноштво људи, гомила, маса”, *милет башта* „јавни парк”, *пасји (пасја) милет*, *вражји милет* „олош”, *мѝле, -ета* n. Пих, циганско Миле! повика чича Тоша. књиж., *ми́летка* / *мѝлетка*, *ми́леткиња* / *мѝлеткиња* f. „лукава, препредена, превртљива женска особа” ЦГ, *ми́летница* / *мѝлетница* f. „id.”.

Она је, такође, посведочена и у посебним, као и дијалекатским речницима и збиркама речи: *ми́лет* m. „народ; накот, оно чега се много накотило, изродило”: Хвала богу, пасјега милета, / ка је опит са злом и неправдом! — Како сада збиља живујете / са онијем вражијем милетом? (РЊЈ); *ми́лет* m., f. „народ, мноштво људи”: Велики се милет искупио, *ми́летка* f. „жена или дјевојка која се непристојно понаша”: Кака је она милетка, шта ради с мушкарцима. Прошћење (Вујичић); *ми́лет* f. „рђава, зла особа”: Велика е милет оно дијете Миланово, *мӣлѐтка* f. „рђава, зла женска особа”: Роса е права милетка, *милѐтлук* m. „претварање ради улагивања, ради додворавања”: Остави се ти твоија милетлука! Васојевићи (Стијовић); *ми́лет* m. „сој, народ; вјера; неморалан, бескрупулозан човјек” Васојевићи (Боричић); *ми́лет* m. „народ: паши милет; coll. погрд. лоши, неваљали људи, рђава породица: свакакав милет; лоша особа: Паши милет, неће ништа да ради; особа која се претвара, лукаво, потајно чељаде, лукавштина, забушант: Не протурај, милете!; претварање, забушавање; мноштво: Било иг је милет божи!; као adv. много; ситна деца, ситнеж”; у изразу: *тӯрати се у милете* „претварати се, забушавати, заметати трагове”, *милетàнија* f. coll. „лоши, неваљали људи, рђава породица”, *ми́летка* f. „она која се претвара; неваљала жена”, *ми́ле̄тка̄с, -а̄ста, -а̄сто* „склон претварању, шеретлуцима и сл.”, *ми́лецкӣ, -а̄, -о̄* „преварантски; покварен, курвински: милецки син”, *ми́лечад* f. „coll. од *милече*; лукави људи: Јелићи су све сама милечад”, *ми́лечас, -а̄ста, -а̄сто* „који се прави паметан”, *ми́лече* n. „лукаво дете; неваљалац, кучкин син; врло драга особа, особито лепо дете, младић или девојка” Ускоци (Станић); *мӣлѐт, -и* f., *-а* m. „мноштво особа: Колико је оне милети у Максима! — На Брдањол се побисмо с милетом Турака; никаква сорта, олош, несој: Виђе ти ону пасу милет!?”, *мӣлѐтка* f. „лоша, зла женска особа, женска особа лошег понашања: И мајка јој је била милетка, вазде је ш њом пуцала брука” Загарач (Ћупићи); *ми́лет* „народ, мноштво свијета (у погрдном значењу)” Бјелопавлићи (Ћупић); *мӣлѐт* m. „окупљени народ, светина: Колико-(ј)е божега милета дошло са-свија(х) банада!; пеј. пасји сој, нечовек: Паси милету, шо-ће-се о(д)-тебе?” Ријека Црнојевића (грађа ЕРСЈ); *ми̂лет* m. само у примерима: Никакав милет немаш. — Пис милет. Косово (Елезовић); *мѝле* n. „човечје створење; створ”: Оно ти је чудновато миле. — Пасје миле! (Škaljić 463); *мѝле, -ета* n. „напрасита, раздражљива и непопустљива, недоказана особа”: Које је то миле да је теби знати. Гласинац (Симић 263).

---

[2] Није јасан развој значења „народ” → „бављење занатством” које је забележено само у једном примеру у српском језику. Одсуство других српских и балканских паралела, као и потврда из турског језика допушта да се оно окарактерише као појава домаћег, локалног карактера.

Поред основне речи у српском језику су потврђени неки фонетски измењени облици као и деноминали од турцизма *милет*. Деноминали су: *милѐтисати се* impf. „претварати се, лукавити се, правити се другачијим”: Ништа се не милетиши, знам ја тебе. Све нешто милетише и увија. Пива (Гаговић); *милетѝсат (се)* impf. „додворавати се, улагивати се, улизивати се”: Не милетиши ту повaздан. — Немо се милетисат, *ми́летити се* impf. „претварати се, утурати се, лукавити се”, *милѐтисати се* impf. „id.” Ускоци (Станић), *ми́летити се* / *мѝлетити се* impf. „правити се важан, разметати се” Никшић, „представљати се друкчијим, претварати се” ЦГ, *милнѐтисати* impf. „забављати, увесељавати” Златибор (РСА).

Речи које формално одступају од турског предлошка су: *мѝнле, -лета* n. „род, сорта”: Пасје минле! — Седамдесет и седам *мѝнлѐтâ*. (Вук); *мѝнлет* m. у изразу: *божји минлет* „велики број, мноштво”: По њему само гмижу ваши, минлет божји. Ужице (РСА), затим *мѝлне* n. „створење” Г. Цапарде (Ђукановић); *мѝлне, -ета* n. „немирно, живахно дете, несташко” ужички крај, Златибор, Драгачево, *ми́лнет* m. „народ, свет” Б. Нушић, *милнѐташ* m. „шаљивчина, обешењак” Ужице (РСА). Облик *минлет* настао је дисимилаторним преласком турског дублета *-ll-* у српско *-нл-* као код *бенлук* < *bellük*, *бонлук* < *bolluk*, *ђунунлија* < *gönüllü* (уп. Stachowski 1973: 180), а потом је метатезом од *минлет* постало *милнет*.

Са овим речима могле би се повезати још неке лексеме из Васојевића, због истоветне семантике и сазвучне форме: *ми́ва* f. „рђава, зла женска особа”: Не могу да живим он оне миве Мијаилове, *ми́вет* f. „id.”: Онакве поганске мивети још нијесам гледао. (Стијовић). Потенцијални прелаз *л* > *в* није посведочен у говору Васојевића, али би се, уз извесну резерву, и у недостатку бољег етимолошког објашњења могао претпоставити, на основу примера из дечјег језика где се чује и *сандаве* поред *сандале*.[3]

Турско порекло ове породице речи није спорно — основни облик *милет* изводи се од тур. *millet* „народ, нација; религија”[4] (Škaljić 463). Њих као турцизме звездицом бележи још Вук у Рјечнику, а тако их тумачи и Skok 2:424. Поред српског, овај турцизам посведочен је и у другим балканским језицима: буг. *милле́т* „народ; лоши људи”, *милле́к* „племе, народ, покољење”, *мильле́ть* „народ, људи”, нгр. μιλ(λ)έτι, арум. *miléte*, алб. *milet* (БЕР 3:793—794); углавном у значењу „народ, племе, вера”, мак. *милет* „народ” (Јашар-Настева 107).

Премда је ово етимолошко тумачење сасвим јасно, семантички дијапазон и ареална распрострањеност турцизма *милет* завређују додатна запажања и објашњења. Уз неколико примера из Босне и Херцеговине, (централне и југозападне) Србије и једног са Косова и Метохије, далеко је највећи број потврда са територије Црне Горе.

У турском језику, као и у осталим балканским језицима осим бугарског, реч *милет* има неутрално значење „народ, племе, вера и сл.”. У српском језику су пак најбројније потврде са помереним, пејоративним значењем, а у многим говорима се неутрално сасвим изгубило.

---

[3] Уп. и семантички блиску реч *мѝда* f. „зла, пакосна жена”: Нема куд дој ка кући оне миде. Васојевићи (Стијовић).

[4] Такође и „племе, сој” (TSS).

Истовремено, у једном примеру из Ускока за реч *ми́лече* поред пејоративног значења „лукаво дете; неваљалац, кучкин син” дато је и значење „врло драга особа, особито лепо дете, младић или девојка” што се може протумачити и као последица народне етимологије и повезивања са домаћим придевом *мио* „драг” и његовом породицом речи. На сличан начин, укрштањем са глаголима *милити се* „бити по вољи (некоме)”, *умилити се* „постати мио, стећи нечију наклоност”, могу се објаснити и нека, премда негативно конотирана, значења појединих деноминала из Ускока: *милетисати (се)* impf. „додворавати се, улагивати се, улизивати се”, *ми́летити се* impf. „претварати се, утурати се, лукавити се”, *милетисати се* impf. „id.” (Станић).

Са једне стране, за објашњење пејоративизације значења важну карику представља употреба речи *милет* у изразима као што су: *пасји (пасја)*, *паша милет*, *вражји милет* „олош” јер се негативна конотација са синтагме могла пренети и на један њен део.

Са друге стране, за етимолошко тумачење речи *бицмилет*, што нас враћа и основном предмету овог рада, кључну потврду доноси Глиша Елезовић у свом речнику, наводећи под одредницом *ми́лет* пример *Пис милет*. Иако не даје никакво значење овог израза, у њему се лако препознаје турцизам *пис* adj. indecl. „поган, прљав, нечист; рђав, неваљао” (Škaljić 519; Skok 2:662) потврђен како у Елезовићевом речнику, тако и у Босни и Херцеговини,[5] па би тако *пис милет* значило „погани, рђави људи, народ”. Овај непроменљиви придев није самостално посведочен у Црној Гори, али су потврде синтагме *пис милет*, бележене као једна реч или са цртицом, веома бројне: *пи́смилет* / *писми́лет* m. „особа која једно мисли, а друго говори, поганац, створ, покварењак”: Не дај се ичмилети, писмилети, свакој милети. ЦГ, књиж. М. Бећковић; Окле, за име божије | болико писмилета. ЦГ, књиж. М. Вуксановић; Нема ниђе такве писмилети, напакостиће на све начине. Мојковац; „назив за чељаде одмила, вражић, ђаволчић”: [Како зову] оно [чељаде] те се лукави и врти репом, те вири из избе ко лисица испод међе, те се превија од лакомости? — Оно ти је писмилет. ЦГ, књиж. М. Вуксановић; coll. „рђави људи, искварен свет”: Место народа појави се накот | Пис-милет из пис--свијета. ЦГ, књиж. М. Бећковић (грађа РСА); *пи́с-ми́лет* m. погрд. „светина, багра, олош”: Окле се накоти велики пис-милет великијем те Богом кумим? Пива (Гаговић); *писми́лет* f., m. „погана вјера”: Нема ниђе таке писмилети, напакостиће на све начине. Прошћење (Вујичић); *писми́лет* f. „у појачаном значењу: *милет*, рђава, зла особа”: Бошко е велика писмилет: само о злу мисли, *писмилетка* f. „у појачаном значењу: *милетка*, рђава, зла жена”: Она Душанова писмилетка завади по села. Васојевићи (Стијовић); *пи́смилет* f. „злобник, пакосник; поган над поганима; погани створ” Васојевићи (Боричић); *писми́лет* (*пи́с-ми́лет*) m., f. „особа која једно мисли а друго говори; неискрено, лукаво, подмукло чељаде; особа која се час смеје а час плаче; coll. рђави људи, лоша породица, искварен свет” Ускоци (Станић); *писмилет* f. „никаква сорта, лош карактер, пасја, лоша вјера, лоша

[5] RJA не бележи овај облик, а Скок даје потврду из Мостара из своје збирке речи (Skok l.c.).

особа, или више њих, покварењак, ништа-човјек: Све је оно писмилет божа, не зна се које је од кога поганије. Загарач (Ћупићи); *пѝсмӣле* n., m. „особа која једно мисли, а друго говори, поганац, створ, покварењак”: Шта је друго поган, смрад и нечист, кад један Влах, хајдучки гурбет, тат и убојица, писмиле и ништавило, тако сербез, као да је на своме, пројахује средином града. ЦГ, књиж. В. Лубарда (грађа РСА).

С обзиром на то да је значење речи *пӣсмилет* готово идентично значењу речи *бицмилет* „лукава и подла особа, преварант”, а и формално су веома блиске, вероватним се чини њихово повезивање и у етимолошком погледу. У том случају се наизглед нејасан елемент *биц-* може довести у везу са турцизмом *пӣс*. Као прелазан облик између речи *бицмилет* и *пӣсмилет* стоји дијалекатска потврда из Ускока *пицми́лет* m., f. „*милет*, лоша особа; особа способна да свашта измисли да би некога преварила, лукаво, препредено чељаде” (Станић). Фонетска промена *см* > *цм* није ретка у српским говорима, уп. на пример распрострањен облик *цмиље* < *смиље*, а у Ускоцима је поред личног имена *Цмѝљана*, *Смиљана*, забележена и код турцизма *бѝцмилāј* interj. „ах, аха; авај, јао: Не дам ти новаца кад би вико бицмилај! (Станић) од *бисмилах* „У име бога! Боже помози!” (Škaljić 145). Почетно *б-* настало је озвучавањем *п̄-*, највероватније услед тога што је говорницима сама реч *пӣс* била непозната и нејасна.

Из сличних, паретимолошких разлога могли су настати и следећи облици из Васојевића: *безми́лет* f. „(у нешто појачаном значењу) *милет*, рђава, зла особа”: Радојкове безмилети се свакоме спрдају, а себе не виде, *безмӣлѐтка* f. „(у нешто појачаном значењу) *милетка*, рђава, зла жена”: Украде ми Мишова безмилетка ножице; „у бројаници у игри коза (прстена)”: Шута-мала, шута-веља,/ шута-лоња, машалоња,/ бежђетка, безмилетка,/ кулуз — изеде купус. Васојевићи (Стијовић); *безмӣлет* f. „лош човјек” Васојевићи (Боричић). Разлика у семантици између речи *милет* и *безмилет* није очекивана — у говору Васојевића, а и шире у српском језику, префикс *без-* у складу са значењем идентичног предлога најчешће доноси помак у смислу негирања значења речи пред коју долази.[6] То у наведеним примерима није случај, штавише, *безмилет* само појачава значење речи *милет*, што говори у прилог томе да се можда ради о замени нејасног почетка познатим.

Са првим делом речи *пӣсмилет*, *пицмилет*, прецизније са турцизмом *пӣс*, може се повезати и микротопоним *Пиц мала* и то као назив дела села из Белице, затим назив махале у селу Колару у истом крају (Радић 77), као и део предграђа Ваљева (усмено А. Лома). Други део овог топонима је турцизам *мала*, *махала* „сеоска или градска четврт; улица, сокак” од тур. *mahalle* „id.” (Škaljić 440), а први је истом фонетском променом **Пис мала* > *Пиц мала* као код *пицмилет* настао од турцизма *пӣс* „прљав, нечист”. У прилог овом тумачењу говори и то што је у том делу села Колара живело сиромашно становништво, а и да се *Пиц мала* у Белици назива и *Окејанија* због блатњавих и подводних сокака (Радић l.c.).

[6] Уп. нпр. *бѐзапӣран* adj. „бескористан”: *ѐир* m. „корист” Васојевићи (Стијовић).

У црногорским говорима посведочено је још неколико речи чије порекло досада није разматрано, а могу се, првенствено због семантике, довести у везу са лексемема *бицмилет* и *писмилет*. То је најпре *ицми́лет* m. „онај који је препреден, лукав, лош, рђав”: Сачувај ме Боже таког ицмилета. Нико не зна шта је женски ицмилет док га за срце не уједе. Пива (Гаговић). Ова реч може бити изведена од *писмилет* које је забележено у истом извору, или од *бицмилет*, односно *пицмилет* потврђених у блиским црногорским говорима. Испадање почетног гласа, *б-* или *п-*, не може се сматрати регуларном фонетском променом. Но, она није ни неочекивана, стога што је због нејасног почетног форманта, код ове породице речи већ уочено низ нестандардних творбених процеса под утицајем укрштања са несродним лексемама путем народне етимологије. Имајући то у виду, треба реч *ицмилет* довести у везу са *ићми́лет* m. „народ, много људи”: Велики се ићмилет скупио на они бријег. Прошћење (Вујичић); *ићми́лет* „coll. многобројни свет; свакакав, поган свет; народ; много ситне деце; мноштво, маса, руља, гомила: Навалио ићмилет, не мош мићи; лукава, препредена особа; особа којој је стално на уму да некога превари, преварант; особа која се претвара, подваљује, краде и сл., превртљивац, превртљивица, рђаво створење; мноштво какве гамади (мрава, вашију исл.); као adv. много: Било иг ићмилет. Ускоци (Станић);[7] *ѝћмилет* m. „велики број чега, мноштво”: Они наложише хиљаде ватара, а мој ти Станиша оде и превари оног заповједника, показавши му оне турске ватре и рекавши му како је ићмилет Турака онамо пало и спремили се да заузму на јуриш Стари Град. Босна (РСА).

Основна семантика речи *ићмилет* је „мноштво (људи, животиња)”, а као секундарно јавља се пејоративно значење „лукава, рђава особа” и то само у Ускоцима. У истом извору, као етимон се наводи тур. *hikmet*, на који се, поређењем са турцизмом *ићмет*, посредно упућује и у РСА. Порекло турцизма *ѝћмет*, (поред *хѝћмет*, *хѝкмет*) m. „мудрост, филозофија” БиХ „чудо, тајна, загонетка” Косово, БиХ; interj. „зачудо” Косово (РСА) изводи се од поменуте турске речи у значењу „мудрост, филозофија; (скривени) смисао” (Škaljić 329). Међутим, директно извођење речи *ићмилет* од овог турског етимона није задовољавајуће, јер претпоставља постојање нејасног форманта *-ил-*. Она се може протумачити на два начина: најпре укрштањем речи *ићмет* и *милет* при чему је доминантна семантика друге речи. Томе у прилог могла би ићи и дијалекатска потврда са Златибора: *ѝћмет* „велики број чега, мноштво”: Распорих рибу, кад у њој ићмет божји икре. (РСА). Друга могућност је да се *ићмилет* доведе у везу са турским изразом *yetmiş iki millet* „сви људи” досл. „седамдесет два народа” (GTS)[8] где је *yetmiş iki* „седамдесет два” искоришћен као стајећи број који означава „мноштво, свеукупност”. У том случају могло би се претпоставити испадање броја *yetmiş*, док би *iki millet* дало **ићимилет*, а ово затим *ићмилет*. У прилог овом тумачењу говорио би и

[7] У ускочком речнику ова реч се пореди са *милет*, *милетанија*.

[8] Овај израз се често користи у турској поезији, где се понекад бележи и као једна реч: „Yetmişiki milletin ayağını öpmek gerek…” (Yunus Emre, Divan s. 187), (http://www.drtuncayfiliz.com/danteileyunus2.htm).

пример: Седамдесет и седам *мȉнлêтâ* наведен у Вуковом Рјечнику s.v. *мȉнле* „род, сорта”.

Тур. *iki* „два” у српском регуларно даје *ићи* поред *ики*, као у *ићиндија* и *икиндија* f. „трећа по реду муслиманска молитва од почетка дана”, али „друга од поднева” < тур. *ikindi* „id.”, затим *ићитӯглија* m. „паша са два туга (знак пашинског достојанства); човек са две жене” < тур. *iki tuğlu* „id.” (Škaljić 339—340) и сл. Осим тога, у турским румелијским дијалектима потврђен је и облик *içi* „два” Призрен (Jusuf 170). Претпостављена контракција вокала која би од **ићимилет̄* довела до *ићмилет̄* забележена је већ у српском језику код аналогне творбе са истим првим елементом — тако је поред *ȉћикат̄* m. „састављен из два дела, двоструk” (РСА), *ȉћикат̄ица* f. „оно што је двоструко, двоструки зех (украсни обруб на народној ношњи); женска долама од кадифе везена двоструким зехом” (Škaljić 339) посведочено и *ићкàт̄ица* f. „начин зидања кућа ћерпичем у два реда” БиХ (РСА) који воде порекло од тур. *iki kat(lı)* „у два слоја, реда”.

На послетку, имајући у виду да је порекло речи *ићмилет̄* различито од *п̄исмилет̄*, *бицимилет̄*, мора се допустити да је у случају облика *ицмилет̄* из Пиве дошло до укрштања ових двеју група речи и да је на испадање почетног гласа могло утицати постојање лексеме *ићмилет̄* у ареално блиским црногорским говорима. Да су овде разматране речи, будући говорницима етимолошки нејасне, склоне различитом фонетском варирању, сведочи и облик *ичмилет̄* забележен само у примеру из поезије М. Бећковића: Не дај се ичмилети, писмилети, свакој милети. (РСА) који је формално ближи речи *ићмилет̄*, али у контексту недвосмислено повезан са речју *п̄исмилет̄*.

У етимолошким истраживањима често је истицан значај дијалекатске лексике и њеног свеобухватног проучавања у оквиру целовитих ареалних и типолошких система и подсистема. Оне наизглед изоловане и слабо потврђене дијалекатске речи чији облик на први поглед делује нејасно завређују посебан методолошки третман. Овај рад управо у том погледу представља покушај да се испитивању порекла таквих лексема, у овом случају турцизама, приступи на адекватан начин. Породица турцизма *милет̄* и речи које су срастањем синтагми од ње настале показују на које све начине речи чија етимолошка структура, макар једним својим делом, говорницима делује непознато, може даље бити подвргнута више или мање регуларним творбеним процесима и погодна за укрштање са сазвучним, али етимолошки несродним лексемама. Тиме је, макар делимично, осветљена једна на први поглед етимолошки непрозирна група речи, али и указано на модел којим би се истраживачи могли послужити приликом суочавања са сличном проблематиком у етимолошкој лексикографији.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Боричић — В. Боричић Тиврански, *Рјечник васојевићког говора*, Београд 2002.

БЕР — *Български етимологичен речник*, София 1971—.

Вујичић — М. Вујичић, *Рјечник говора Прошћења (код Мојковца)*, Подгорица 1995.

Вук — В. Стефановић Караџић, *Српски Рјечник*, Београд 1898[3].

Гаговић — С. Гаговић, Из лексике Пиве (село Безује), *Српски дијалектолошки зборник* 51, Београд 2004, 1—312.

Ђукановић — П. Ђукановић, Говор села Горње Цапарде, *Српски дијалектолошки зборник* 29, Београд 1983, 191—294 (речник 271—285).

Елезовић — Г. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта* I, II, *Српски дијалектолошки зборник* 4, 6, Београд 1932, 1935.

ЕРСЈ — *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003—.

Јашар-Настева — О. Јашар-Настева, *Турските лексички елементи во македонскиот јазик*, Скопје 2001.

Радић — Ј. Радић, Топонимија Белице, *Ономатолошки прилози* 16, Београд, 17—322.

РЊЈ — *Речник језика Петра II Петровића Његоша* I—II, израдили: М. Стевановић и сарадници М. Вујанић, М. Одавић, М. Тешић; Београд 1983.

РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, Београд 1959—.

Симић — З. Симић, Из лексике Гласинца, *Прилози проучавању језика* 34, Нови Сад, 2003, 219—309.

Станић — М. Станић, *Ускочки речник* 1—2, Београд 1990—1991.

Стијовић — Р. Стијовић, Из Лексике Васојевића, *Српски дијалектолошки зборник* 36, Београд 1990, 121—380.

Ћупић — Д. Ћупић, Говор Бјелопавлића, *Српски дијалектолошки зборник* 23, Београд 1977, 1—226 (речник 185—200).

Ћупићи — Д. Ћупић, Ж. Ћупић, Речник говора Загарача, *Српски дијалектолошки зборник* 44, Београд 1997.

*

GTS — *Güncel Türkçe sözlük*, електронска верзија http://www.tdk.gov.tr

Jusuf — S. Jusuf, *Prizrenski turski govor*, Priština 1987.

RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU I—XXIII, Zagreb 1880—1976.

Skok — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I—IV, Zagreb 1971—1974.

Stachowski 1973 — S. Stachowski, *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckych w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław.

Škaljić — A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979[4].

TSS — S. Đinđić, D. Tanasković, M. Teodosijević, *Türkçe — sirpça sözlük*, Ankara 1997.

ИЗ ЛЕКСИЧКЕ РИЗНИЦЕ МИРА ВУКСАНОВИЋА

АСИМ ПЕЦО

UDC 821.163.41.08 Vuksanović M.

Кратак садржај. У раду се указује на творачке снаге у лексици једнога од млађих литерарних стваралаца. И, управо, на том подручју његови романи: *Семољ гора* и *Семољ земља* и почивају, оба та романа су заснована на новим ријечима. Аутор показује то језичко стваралаштво само на два слова, А и слову Б, а и број лексема у тим дијеловима романа показује језичке творачке моћи овога писца.

Кључне ријечи: обогаћивање језика, језичко стваралаштво, народ као стваралачки елеменат, удио књижевника у томе послу, стваралачке способности Мира Вуксановића у стварању лексике.

На вјечито питање: ко ствара ријечи, ко обогаћује језик, одговор би могао бити — ријечи стварају они који осјете потребу за њима, тј., ријечи стварају они којима су оне потребне. Другачије речено, из области пољопривреде ријечи стварају пољопривредници, из области индустрије они који се баве том граном привреде, из области земљорадње за то су позвани земљорадници, и тако даље. И што је важно — свако ствара ријечи које најбоље одговарају већ постојећим, које се и по својој форми, и по своме значењу најбоље уклапају у већ постојеће. За ово најбољи нам је примјер Вук Караџић. За превођење Новог завјета Вук је „сковао” 84 нове ријечи по узусу народних ријечи, онако како би то учинио сам народ када би му затребале. За то ко ствара нове ријечи, ко обогаћује наш лексички фонд, најбољи су нам примјер наши књижевници. Један од врсних њихових предводника је Миро Вуксановић. За ово пружа потврда цијело Вуксановићево дјело. Ја ћу се, овога пута, задржати на двије његове књиге, а обје су и садржајно повезане. То су: *Семољ гора* (Просвета, 2000, Футура публикације, Савремена проза) и *Семољ земља* („Филип Вишњић”, Београд, 2006). У обје ове књиге има подоста „нових” ријечи, или, бар за мене, оне су нове. Истина, ако се узме у обзир поријекло писца, његово школовање и, уопште, његов пут све до данас, мора се знати да је цијелим његовим путем била на „располагању” писцу неизмјерна ризница наших ријечи, од оних које се свакодневно чују до оних које се рјеђе чују. А, уз све ово, на располагању му је био лексички фонд до кога се теже долази.

Не треба заборавити да је Вуксановић по струци филолог, да је завршио филолошке студије на београдском Филолошком факултету, што је знатно повећало његове стваралачке способности. А да је то тако показује не само његов дар за креирањем нових ријечи, него и за њихово изговарање, њихов акценат. Он је, што је права ријеткост, на крају обје

књиге, дао и акценат ријечи које даје као одреднице у своме дјелу. И, што је, такође, важно, даје акценат какав те ријечи могу да имају у највуковскијем крајевима, тј. у крајевима гдје се, још увијек, његује вуковски акценат. А то није нимало важно, ни значајно, прије свега за људе од пера, који се, умногоме, не слажу са вуковским акцентом. А уз ово, вриједно је да се напомене и чињеница, да уз постојеће акценте, Вуксановић овдје обиљежава и могуће дужине, које се данас у свакодневном изговору, скоро и не јављају (уп. авēртити, арлāк, аџгāм и сл. у *Семољ гора*).

Од наведених ријечи, бар за ову прилику, ја ћу указати на ријечи које налазимо под два слова, тј. ријечи које се дају у ове двије књиге под одредницама које почињу словима А и Б.

Тако из *Семољ гора* наводим ове ријечи:

А

аваш (*Аваш*, миран, спор, стишан), *уснопљено* (да га донесе амо, нама, сазрело и *уснопљено*), *стопницима* (ко умије туђим *стопницима* ићи), *подиници* (на *подиници*, има кућа с двоја врата), *заматра их* (*заматра* их, обрће, преклапа и мјери), (стр. 7), *да авета* (*да авета*, да је потпуно *аветнуо*, да се вере као *авет*, да је највиша *аветиња*, у *аветлук* какав није испричан, да скупља *аветничад* од ријечи, да је с њима заједно *аветнуо*), *авијест* (божија *авијест*), *прекуштурен* (само му језик није *прекуштурен*), *зашлањан* (само му језик ... *зашлањан*), *исколикати* (шта ће он из нашег густиша *исколикати*), *чапорака* (лише *чапорака*), *цоњак* (Нађи ће *цоњак*) (стр. 8), *забарусан* (црвен у образима ... *забарусан*), *заплијан* (црвен у образима, *заплијан* и мокар), *неуздижено* (угазио у травуљину ... неутријебљено и *неуздижено*), *у ковраге* (*у ковраге*, не умије путем), *отабаниo* (откако се *отабаниo*), *милетисати* (као било ко, почне *милетисати*), *замаци* (када *замаци* очима), *у аке* (за њега веле да се тура *у аке*), *сјазите* (стрмином просуте и *сјазите*) (стр. 9), *изверугале* (Алуге су Семољ *изверугале*), *пласице* (на уже слагати нарамке и *пласице*), *учепати их* (*учепати их* и назбијати), *из цоса* (дозива ријечи, а оне измиле ... *из цоса*), *укарарена* (да не кривају, да су *укарарена*), *ускупљевину* (задијевати *ускупљевину* од приче), *пешкајући* (*пешкајући* да ни сламка не остане), *шкрка* (на прсте дозива ријечи, а оне измиле ... испод шкрипова и *шкрка*) (стр. 10), *прогглуше* (*прогглуше* уши), *личница* (испод најдоњих редова *личница* и подвлачака), *тадаци* (ту се турају *тадаци*), *кицкају* (Асулан је во ако га не *кицкају*), *фирило* (што му није *фирило* на њему је) (стр. 11), *подиница* (на виранији под гредом, на *подиници*), *у ладницима* (поређали се на семољској мекшини ... *у ладницима*), *у некосину* (опријечили пртама *у некосину*), *увиљушени* (бркови ће облак продријети, *увиљушени*), *асулан* (нико *асулан*), *позорили се* (*позорили се*, посилили се), *уачили се* (позорили се, посилили се, *уачили се*), *у долашици* (Ачкали се у међама ... *у долашици*), *тучили се* (*тучили се* на стидним мјестима) (стр. 12), *откутњице* (као биљег ускочке *откутњице*), *ускупљевину* (за тоз и *ускупљевину*), *аџгам* (имала је обичај да каже — *аџгам*), *неуздижену* (за *неуздижену* причу) (стр. 13);

Б

вленцуне (чувати прћију / декице и *вленцуне*), *напоклеку* (зачекати све што је *напоклеку*) (стр. 14), *влачника* (преко семољског *влачника*), *у ацгаму* (из омара, с лазине ... *у ацгаму*) (стр. 15), *платичасто* (Када је женско танко и високо, *платичасто*), *набаскијати* (Када је чељаде лакомо ... вели се да му је највише стало како ће се *набаскијати*) (стр. 16), *огалати* (да је *огалати*, заскочену), *тешкосјен* (када неко умре, поган и *тешкосјен*) (стр. 17), *бестрагница* (У сваку што сам набројила. *Бестрагница*), *бетно* (*Бетно* па бетно), *бескуриле* (Од тебе ни чупак. *Бескуриле*) (стр. 18), *осемољио се* (*Осемољио се*), *зракила* (Пет слова у оба *зракила*), *татри* (*Татри* са два дирека) *удубурио* (Татри са два дирека испод већа. *Удубурио*), *одмлази* (мање му се ријеч *одмлази*) (стр. 19), *чемушину* (Ни *чемушину* у антрешељ), *бицик* (Коме је стало да чује шта је *бицик*), *јорган* (Имаш ли шта *јорган*), *пабељка* (ни *пабељка* што га неће прескочити), *ћаве* (ни *ћаве* на коју неће с крилима), *у дереж* (*у дереж* и арлакање), *блинца* (дознаће, одмах, шта је *блинца*), *аке* (Не турај се *у аке*), *не ковистај* (*Не ковистај* се без разлога), *у обарке* (Забасао си бацацима у мочила, *у обарке*) (стр. 20), *бљекан* (онда је бјеличаст и онда је *бљекан*), *калушаст* (Када није ни *калушаст*), *цавриье* (И *цавриье* као црногорске капе), *и цосице* (И *цосице* које нико није искосио) (стр. 21), *обнепитао* (*обнепитао* му се језик), *накмолило* (њему се ово још није *накмолило*), *раздарушан* (просипа око себе, *раздарушан*), *скаштрити* (као што ће га *скаштрити* забун те се на њега намрди), *без љукача* (те се на њега натурио, *без љукача*) (стр. 22), *браначке* (кажу да су га *браначке* довукли) (стр. 23), *омршавио* (*омршавио* јагњад под кулинама), *ушире се* (и вртао их да *се ушире*), *пруштевину* (а у други крај сир, или помијешано — *пруштевину*), *чакалица* (Око врата, овци се ставља *чакалица*), *тињиче* (*тињиче*, звечи, чује се далеко) (стр. 24), *шчавуња се* (Уцрни. *Шчавуња се*), *искалти* (Шчавуња се. *Искалти*), *љоне* (Искалти. *Љоне*), *брљке* (у малу *брљке*), *упуља* (Мало који се не угрије и не *упуља*, штетује се), *опћаритим* (*на опћаритим* мјестима), *загрљаш* (оба јој котла проточила, и мали, какајисани, и велики *загрљаш*), *паћница* (Таква је била *паћница*), *домодржница* (Таква је била паћница и *домодржница*), *сасјела* (*Сасјела* на један једини суд) (стр. 25), *цуколио* (заматрао јој расушене дуге, *цуколио* кораћем), *чукундруке* (варила и *чукундруке* кувала) (стр. 26), *убаћен* (Вал је крупан, *убаћен*), *не понтава* (*не понтава*, ћути у мјесту), *ридник* (*Ридник* је громадан), *скачци* (*Скачци* се истјерују грабуљама), *забукари се* (*Забукари се* удовица) (стр. 27), *проструге* (*у проструге* међу гредама), *убуључити* (Неће се од њих имати шта *убуључити*), *загинган* (Боклук од жене, *загинган* уза страну) (стр. 28), *бодигузом* (Често је уплетена *бодигузом*), *прељетком* (подастире се *прељетком*) (стр. 29).

(Миро Вуксановић, Семољ гора, Азбучни роман у 878 прича о ријечима. Овдје су узете само ријечи, којих нема у нашем свакодневном говору, или их нема на широј говорној територији, а овдје су дате у прва две слова, у А и Б. Могуће је да сам неку ријеч превидио, нека је ту дата због њене семантичке варијанте, али је битно да су све ове ријечи ријетке у нашем говору, зато су овдје и наведене.)

Из *Семољ земље* наводим сљедеће ријечи:

А

очворавили (Испод криве букве коју су *очворавили* мразеви), *опучено* бабуље (коју су очворавили мразеви, и *опучено* бабуље), *јаворичју* (преко травног острва у *јаворичју*), *оританог* (*оританог* у крајевима), *машна и вјешта* (пружила их неколико пута, *машна и вјешта*), *нанижицом* (а одатле се мора *нанижицом*) (стр. 6), *у првомрачје* (*у првомрачје* које ми још није свануло), *страмац* (нећу други *страмац* и под другу поњаву), *трештину* (Па нијесам ни *трештину* љутње), *у некосини* (као што коров расте *у некосини*), *неварке* (Друге *неварке* нећемо причи приводити), *заскока* (измакао од сваког *заскока*), *обиљежник* (Помисли да се испео *на обиљеженик*), *ненавака* (како ће се свака *ненавака* преобразити), *ајакнуо се* (*ајакнуо се*), *пресевио се* (Само се у једноме *пресевио*) (стр. 8), *припрчио* (*Припрчио* под пазухо плетивачу), *увлажа* (У њој ће бити влаге и свакаквих *увлажа*), *споровања* (Мало је таквог *споровања*), *у заматрању* (Тек у близини, *у заматрању*) (стр. 9), *од чечаришта* (*од чечаришта* до Авенице), *помилимо* (Откад *помилимо*, уче нас како ћемо име чувати) (стр. 10), *цвирину* (нашао *цвирину* и нестао), *чактар* (докле се може *чактар* огласити), *низ прлину* (Сићи с Алавишта, *низ прлину*), *загавељаш* (како год *загавељаш*) (стр. 11), *усочио* (Једну *усочио*, па ногом пред ногу), *разумали* (Доцније му се нијесу *разумали*), *необика* (Затела их *необика* у понедјељачко јутро) (стр. 12), *нерод* (није био *нерод* као ове године), преко *руђака* (он је дошао преко *руђака*), *на пабељку* (шта ће га *на пабељку* сачекати), *мљетку* (танку *мљетку*, од шарене робе), *ђуровачку* (високу, *ђуровачку*, тепачку), *тепачку* (високу, ђуровачку, *тепачку*), под *шужбином* (као зечица под *шужбином*) (стр. 13), *хајду* (када су партизани завели своју *хајду*), *прослоп* (низ *прослоп* и викала — аналет), *у мочиласто* (отићи ћеш *у мочиласто*), *у мекшину* (отићи ћеш у мочиласто, *у мекшину*), *да погрезнеш* (отићи ћеш... *да погрезнеш*), *угрентати* (можда ћеш *угрентати* у ломутину), *у ломутину* (можда ћеш угрентати *у ломутину*) (стр. 14), *чујао* (Исто тако сам *чујао*), *ацгам* (како је вражији *ацгам*) (стр. 15), *дозиварског јутра* (Већ од седамдесет и трећег јутра, *дозиварског*), *остављениковог* (трећег јутра, ... *остављениковог*), *подуку* (Немој *подуку*! То диже косу) (стр. 16), *прочитавати* (на још неколико начина може *прочитавати*) (стр. 17), *живистијана* (од каменог *живистијана*), *чуваран* (одвише *чуваран*), *гуљав* (одвише чуваран, *гуљав*), *ајдаке* (Састављао коља и *ајдаке*), *тучити* (кога ћемо *тучити*), *у долашици* (око подзиде, *у долашици*), *поникну* (па да догодине *поникну*);

Б

бабак (Криви *бабак* има облик ћириличног штампаног г), *ћопинасто* (само ивицом нанизало се *ћопинасто* камење), *окрташ* (Међу њима један *окрташ*), *бамберкаст* (један окруташ и *бамберкаст*) (стр. 19), *влачнике* (у гори пролазе као мале *влачнике*), *цаврље* (Остале су заноге и *ца-*

врље немјерене), *савардацима* (с колибама, *савардацима* и малим стајама) (стр. 20), *испод сломоврата* (*испод сломоврата*, па на издушак), *напрозори* (онај што се види, онако *напрозори*), *уравни* (када се све *уравни* и заспе), *издушак* (па *на издушак*), *базда* (Таквог *базда* нема нигдје) (стр. 21), *унавиде* (кога *унавиде* да лаже), *у ћумици* (поврх бреза *у ћумици*), *на сингавој плочи* (*на сингавој плочи*, што отиче из устајале језерине), *стужило* (оставља *стужило*, мора се прст у грло), *у точилима* (па се изгубе *у точилима*), *бајководна* (најљепша бајна вода, *бајководна*), *свака кућна* (о којој је пуна *свака кућна*) (стр. 22), *у клисању* (у бацању камена, *у клисању*), *опричати* (Мораш *опричати*) (стр. 23), *на ометинама* (горе, *на ометинама*) (стр. 24), *на тавањицама* (Семољчад се играла ... *на тавањицама*) (стр. 25), *затупасти* (по чему се један *затупасти* врх), *забандисан* (да је *забандисан*), *затупљеник* (по чему је *затупљеник* Бандован) (стр. 26), *у побојбину* (помало грезнуло *у побојбину*), *улактило* (слабо се *улактило*), *черкашке* (Имало Семољче *черкашке* на ногама), *обалучену* (*обалучену* плетивачу), *на сувило* (Сјело на ћошак корита, *на сувило*), *кршићу* (Када је пришло црном *кршићу*), *ћутеке* (док су добијали *ћутеке* због Барусана), *из млакавине* (По средини му извире вода ... као *из млакавине*), *ћушама* (копкају папцима и *ћушама*), *копитају* (И коњи *копитају*) (стр. 27), *подбарини* (у његовој *подбарини*), *забарусано* (земљаво и неуређено, *забарусано*), *забарусају* (као што се Семољчад за трпезом *забарусају*), *башташан* (Неко се роди *башташан*), *погрезне* (Не *погрезне* кад је најтеже), *изгилта* (Да се *изгилта*), *башташлук* (Од њега му се *башташлук* умножава), *окарађених* (да ће вазда бити кажњених и *окарађених*) (стр. 28), *чечарић* (под букови *чечарић*), *виснуле* (И ноге и руке су *виснуле*), *увисинке* (Није лако *увисинке*), *ћићорог* (а на доњем ништа сем *ћићорог* камена) (стр. 29), *океси се* (Испуца и *океси* као да никад није орана), *гладишевина* (Увена у њој и *гладишевина*), *разгренца* (*разгренца се*, постане блинца), *блинца* (разгренца се, постане *блинца*), *запирати* (почне *запирати*) (стр. 30), *ворили* (стр. 31), *Белајница* (Види се *Белајница*), *заживање* (Напрасно причање, *заживање*) (стр. 32), *киљан* (шиљасти *киљан*), *у ћопастим* (*у ћопастим* главицама), *самобјел* (сиви, зеленкасти, *самобјели*), *урав* (камени *урав*) (стр. 35), *чемерњачом* (понеком *чемерњачом*), *Бијача* (бију громови, бије све, па је зато *Бијача*), *сувлаци* (на равној *сувлаци*), *са ждријелцем*, *пабељком* (на градсој страни и *пабељком* са запада) (стр. 36), *бискалица* (И тако је тавањак ... постао *Бискалица*) (стр. 37), *особник* (наш је *особник*), *одвишна* (Ту је свака *одвишна*), *Бјежиште* (Иде у *Бјежиште*) (стр. 38), *сволтаном* (Иде онуда *сволтаном обручином*), *близикућа* (да је не види из *близикућа*) (стр. 39), *од радаве* (*од радаве*, од свега), *бљуштур* (Имаш *бљуштур*), *чечаришћем* (Имаш више Бешира, за *чечаришћем*) (стр. 40), *као тринте* (*као тринте*, једну по једну) (стр. 41), *навачност* (преко прага улазити *навачност*) (стр. 42), *шендрљама* (кака су на *шендрљама* довлачили камен), *у мутницу* (*у мутницу*, мотикама и палама), *ивљак* (ко није ишао у *ивљак*), *не сврзу* (да се *не сврзу*) (стр. 43), *у тоноте* (ако их нијесмо *у тоноте*), *Бумбариште* (Зато је на сваком кораку *Бумбариште*) (стр. 47), *ћускијаним* (озиданог *ћускијаним* каменом), *обруљака* (гдје је кулина од ознесених *обруљака*), *присвједио* (зато је онако *присвје-*

дио), *притисковима* (није покривена кровином и *притисковима* утврђена), *начоклешена* (*начоклешена*, неутврђена) (стр. 48), *застрашица* (када је букнула *застрашица*) (стр. 49), *врнбаба* (Стога је била онолика *врнбаба*), *претаракали* (Све су *претаракали*), *ћосу* (сваку *ћосу*) (стр. 50).

(Миро Вуксановић, *Семољ земља*, Азбучни роман о 909 планинских назива, Треће издање, Филип Вишњић, Београд, 2006. Унијете су лексеме којих нема у Речнику српскохрватскога књижевног језика, Матица српска, Нови Сад од А до Ш, као ни у објављеним књигама, њих 16, од А до одврзивати, Српске академије наука и уметности у Београду.)

Овдје су дате ријечи које су, по моме сазнању, први пут употребљене у овим романима, и то: из 46 прича из романа *Семољ гора* и 80 прича из романа *Семољ земља*, а то је свега једна десетина цјелокупног садржаја ових романа. Ако бисмо овом додали могућност да у сваком роману, и свакој његовој причи, налазимо заступљену лексику као у наведеним романима, и наведеним причама, добијамо знатно већи број нових ријечи. Ја не тврдим да ће се све те ријечи наћи у нашем језику, али тврдим да су све оне настале по узусу народних ријечи, и да би све њих, или њихову већину, народ сачинио када би му оне затребале. А то значи да је Миро Вуксановић осјетио потребу за тим ријечима и да их је „сковао" онако како би то учинио сам народ. И, што је вриједно овдје истаћи, он те ријечи не понавља. Она се дају први, и једини пут. Овдје је значајно истаћи, бар за језичке стручњаке, све је те ријечи Миро Вуксоновић акцентовао, а акценат је сав у духу акцентовања како би га примијенио, или како би ове ријечи акцентовао сâм народ, али у крајевима одакле је Миро Вуксановић, или, другачије речено, одакле је сâм Вук Караџић, то јест у крајевима Источне Херцеговине, то значи у крајевима гдје се још увијек чува и Вуков акценат и Вукове дужине. У наше вријеме та је област у говорима Србије доста мала и зато је Вуксановићев примјер, за нас, језичке стручњаке, за сваку похвалу и поуку.

Београд

О ПОРЕКЛУ ИМЕНА *НЕМАЊА*

ПРЕДРАГ ПИПЕР

UDC 811.163.41'373.231'373.614

Кратак садржај. У чланку се износе разлози у прилог мишљењу да је име Немања настало према имену старозаветне личности сиријског војводе Неемана и дају се осврти на нека друкчија тумачења порекла тог имена, посебно она Петра Скока и Радосава Бошковића.

Кључне речи: Немања, Стари завет, српски језик, ономастика, антропонимија, хипокористици.

Име *Немања* је из историјских разлога једно од најпознатијих у српском ономастикону, а истовремено је и једно од најзагонетнијих. И због прве и због друге чињенице име Немања је више од многих других српских имена привлачило пажњу проучавалаца српске антропонимије, али се временом број предложених решења увећавао.

У освит српске етимологије и ономастике о имену *Немања* пише Јован Стерија Поповић почињући свој рад осртом на неке претходне неубедљиве покушаје да се објасни порекло тог имена. Он каже: „Тако историк Бранковић доводи да му је то име зато придано што је имао обичај говорити „Нисам *мањи* од предака мојих!" Но не треба много доказивања да се то оповргне, кад се и само својство језика противи; јер Србљин не говори „не мањи јесам" да би произићи могло Немањи, Немања, него „нисам мањи". Осим тога и он сам себе назива „Стефан Немања", а то ваљда не би чинио да му је придано." (Стерија, б. г., 295) „Енгел мисли да је Фридерик цар римски путујући у Палестину могао Немању, кад га је овај угостио, титулом државног немачког грофа почествовати, давши му на овај конац и немачко име Најман (нови човек), коју су потом реч Србљи у Неман преобрнули. Но и ово је мненије како се види сакато." (Стерија, б. г., 295—296)

Сам Стерија понудио је следеће објашњење: „Његов син Стефан, првовенчани краљ, пише за оца свога да се најпре у римској цркви крстио из узрока што у месту где се је родио није било свештеника православне цркве. У 30-ој потом години возраста свога нашао је за нужно крстити се по други пут „от руки" архијереја рашког кир Леонтија у цркви апост. Петра и Павла. По свој прилици дакле било му је прво име Неман, од каквог туђинца кума наденуто, а доцније кад се по други пут крстио, узео је име грчко Стефан. Човек који 30 година једно име носи, не може га искоренити из спомена људи: зато се једнако потомак називао Стефан Немања. Мненије ово потврђује некако сам он у повластици

датој манастиру Хиландару, у којој овако говори: „постави ме велијега жупана нареченаго в светом крештенији Стефану Неману". (Стерија, б. г., 296)

Јован Стерија Поповић у српској култури је најшире познат као комедиограф, затим и као утемељивач неколико најважнијих српских културних институција, професор Лицеја, високи државни чиновник и културни прегалац, а у истраживањима Стеријиног дела релативно је мање пажњу привлачио његов филолошки рад, иако у Стеријином научном опусу филологија има значајно место (Пипер 2007, 433—450). У време Јована Стерије Поповића етимологија је тек добијала чврсто методолошко утемељење захваљујући све широј примени упоредно-историјског метода у различитим областима науке о језику па и у етимологији (Ивић 2001, 52). Додуше, у наводу из чланка Јована Стерије Поповића о пореклу имена Немања није примењен упоредно-историјски метод. Стеријино објашњење заснива се на његовом тумачењу историјске чињенице да се Стефан Немања два пута крстио, односно на претпоставци да је прво име вероватно било несловенског порекла па је касније посрбљено, што се подупире и филолошком чињеницом — податком из Хиландарске повеље Стефана Немање и обликом његовог имена које је тамо наведено у акузативном облику ст҃ѣфана неманоу, тј. Немању (мекоћа сонанта /ń/ у текстовима тога времена понекад се не обележава).

Проблем са именом *Немања* великим делом је у томе што оно изгледа облички усамљено у српском ономастикону па постоје тешкоће са успостављањем тзв. творбеног квадрата. На пример, паралеле типа *Мирослав* : *Радослав* потврђују реалност морфеме *-слав*, а паралеле типа *Мирослав* : *Мирољуб* и сл. потврђују реалност морфеме *Мир-* и сл., док нема довољно убедљивог творбеног квадрата у који би улазило име *Немања*. Ако би се претпоставило да је у основи корен *нем-* ('неспособан да говори'), поред тога што би то било са семантичке стране сасвим необично па и спорно име[1] (можда би се могла поставити претпоставка о заштитном имену), остаје чињеница да нису позната српска имена са истим творбеним моделом у основи (познато је име *Грдан*, али не и **Грдања*, познато је *Мрђан*, али не и **Мрђања* и сл.).

До сада најисцрпнији преглед литературе о пореклу имена Немања дао је Радосав Бошковић (1979). Он је предложио и решење према којем име Немања резултат четворостепене хипокористичне деривације, од, према Бошковићу највероватнијег — *Не(над)* преко (1) *Нéта* или *Нéто* до (2) *Нетап*, па (3) *Нетаń* и, најзад, до (4) *Нетања*.[2] Бошковић налази у другим именима потврде за сваки суфикс на које се његово решење ослања: *Нéто* као *Рáто*, *Неман* као *Вукан, Нетаń* као *Рађь* и *Нетања* као *Иванја* (Бошковић 1979, 5—6, 8).

---

[1] Ми истина имамо речи у нашем језику на *-ња*, као *брадоња, главоња, глувоња*, итд. које какав у очи падајући значај човека изражавају; но ваљда нећемо из тога изводити да је Немања био нем, и да му је отуда надимак остао." (Стерија, б. г., 296).

[2] Пета карика у таквом творбеним низу хипокористика био би облик *Немањица*, в. Лазаревић 2001, 163.

Ту ипак постоје и проблеми о којима се у Бошковићевом чланку не говори. Прво, не само да су хипокористички мушки антропоними на *-мо* или *-ма* врло ретки него поједини хипотетични творбени парови из којих он изводи облик *Nemańa* (дакле и *Némo*[3] или *Néma* → *Neman*, и *Neman* → *Nemań*, и *Nemań* → *Nemańa*) немају потврђене аналогије, нпр. према *Рамо* немамо **Раман*, па зато потврђене аналогије нема ни цео предложени творбени низ: *Némo* или *Néma* → *Neman* → *Nemań* → *Nemańa*.

Константин Јиречек је указао на следећу чињеницу: „Име Немања, код Грка и Латина исто што и библијско име Νεεμάν (Нааман), није било ретко од XII—XV. в. у Јадранском приморју, Дубровнику и Задру, на острвима у Брачу и Хвару, у хрватских властеоских породица на Велебиту (Примери у моме делу Rom Dalm. III, 45)" (Јиречек 1978, 147; в. и Јиречек 1962, 313—314). Даље се он позива на Миклошичев суд: „По М и к л о ш и ч у, основа је н е м а н, различита од ман у речи Грдоман, Вукоман и др.; упор авестијски naman'h поштовање, обожавање у Just, Iranisches Namenbuch 504." (Јиречек 1978, 147). Бошковић то оспорава (1979, 7). Иако скреће пажњу на то да се Немањино име пише у грчком и латинском тексту као име старозаветне личности Неемана, Јиречек не извлачи из тога неки закључак нити даје аргументацију за њега.

У вези с тим намеће се неколико питања: прво, о поузданости писменог трага који би повезивао Немањино име са библијским Нееманом; друго, зашто би Немања на крштењу добио име баш према тој библијској личности; и треће, како објаснити разлику између имена *Нееман* и имена *Немања*?

Прво. Пишући о имену Немања, Петар Скок каже „nejasno ostaje i grčko pisanje νεεμάν, što može da predstavlja **Nejman*, koje nigdje nije potvrđeno. Takvo ime dalo bi se dovesti u vezu s hipokoristicima *Nejo, Nejko, Neja, Nejka* od *Nedjeljko, Nedjeljka* (Vuk), na zapadu *Dominicus* > *Dinko*. Na *Nejo* mogao je doći složeni sufiks -man (v.). *Nedjeljko* = *Dominicus* označuju lica rođena u nedjelju = *dies dominicus* ili *dominica.* Sufiks *-ja* u *Nemanja* isti je kao u *Velja* od *Velimir*." (Скок 1972, 511)

Пошто облик **Nejman* у српском ономастикону није потврђен, идеја о извођењу тог облика од хипокористичног облика основе *Nej-* сложеним суфиксом *-man* остаје врло хипотетична. Поред тога, иако је у српском антропонимијском ономастикону присутна морфема *-man* (нпр. *Вукоман, Драгоман, Радоман* и сл.), за коју Петар Скок сматра да је резултат укрштања творбених форманата *-мир-*, као у имену *Драгомир*, и *-ан-*, као у имену *Драган*,[4] извођење облика *Немања* од хипотетичног **Nejman* тешко би се уклопило у чињеницу да нема другог примера извођења личних имена суфиксом *-man* од хипокористичне основе типа **Nej-*, а остао би и проблем у томе што према именима *Вукоман, Драгоман, Радоман* и сл. нема посведочених изведеница типа **Вукомања, *Драгомања, *Радомања* и сл.

---

[3] Облик *Немо* постоји у бугарском именослову, уп. „Нѐмо съкратено от *Немисло, Немой*" (Заимов 1988, 167). *Немисло* је име посведочено у XV веку.

[4] Иако морфема *-ман*, није карактеристична само за словенску антропонимију, што поткопава уверљивост идеје да је она последица укрштања суфикса *-мир* и *-ан.*

У РСАНУ налазе се описи чак три лексеме које би свака за себе могле служити као надимак који је могао дати име *Немања*.

I. **нѐмања** и **не́мања** м покр. *онај који ништа нема, сиромах.* — Реч „не́мања" значи: онај који нема, који оскудева, који се злопати. Реч се чува у јужној Херцеговини у говорном језику а постоји и у незабележеној народној пословици: „Од немање нема већег јунака" (Пол. 1951, 13897/7)."

Чињеница да је Стефан Немања рођен у избеглиштву, јер се његова породица тада налазила у избеглиштву, ишла би на руку тумачењу да је добио име које је одражавало такав његов статус, или као тзв. заштитно име, које би га штитило од урока.

II. **нѐмања** м покр. *назив за људе светле коже и светлоплаве, беличасте косе*; исп. немањаст. — „Он има врло плаве власи, да готово у белу боју прелази, а такове људе у нас [у Славонији] зову обично Немањама". Владика ми даље рече, да се он заиста осведочио, да се тако људи беле масти са сувише плавом косом зову Немање, успрот људима црне масти и црне косе, који се црномањама зову (Вукићевић Ђ., БК 1896, 824).

Чињеница да су Немањићи, како су на фрескама приказани, били људи светле, управо риђе косе давала би извесну основу за тумачење да је Немања добио име према боји косе, као што је, уосталом, у IX веку српски кнез из Травуније, вероватно из сличног разлога, носио име Белоје.

III. **нѐмањӣ**, -ā, -ē покр. у изразу: **~ језик** *в. немушти језик (под језик изр.).* — Овчарче је доставено од змију да му поклони оно што год живина говори да разуми, а то се зове немањи језик (Русић Б., ГлЕМ 1940, 119).

С обзиром на то да је придев *немањи* регистрован само у спој*у немањи језик*, врло је мало вероватно да име Немања настало од поименичеког придева у датом значењу, и то баш у облику *немања*, према чињеници да дете до одређеног узраста не уме да говори, али извесна семантичка основа и за такав надимак, односно за такво име постоји.

Иако постоји већи или мањи основ да се у некој од те три лексеме види она према којој је настало име Немања,[5] ниједно такво решење не би могло убедљиво објаснити ономастичке изведенице од основе *Неман* као ни чињеницу да се у неколико језика Немањино име пише са тврдим сугласником на крају основе и нултим наставком.

Грчко писање имена *Немања* као νεεμάν (в. Скок 1972, 511), као и латинско писање *Neeman* (в. Бошковић 1979, 6) упућивало би пре свега на то да су они који су у другој половини средњег века тако писали Немањино име, то име схватали као српску варијанту библијског имена *Нееман*.[6] Немањина личност била им је позната па су могли знати и то по коме је добио име на крштењу. А статус Стефана Немање у очима оних који су његово име записивали као νεεμάν или *Neeman* био је такав да је готово искључивао могућност да његово име сасвим произвољно повезују са именом једне библијске личности,[7] утолико пре што није познато да је словенско име неког другог владара у изворима на средњо-

[5] Мишљење да је Немања словенско име са негацијом у првом делу заступа Мате Шимундић, уп. „Niječnica *ne* češće je prvim članom složenih imena, npr. Nedamyslъ, Nemanja, Nemir [...]" (Шимундић 1985, 22).

[6] Према хебр. *Naaman*, што је у Вулгату пренето као *Naeman*, уп. Brockhaus Enzyklopädie. Dreizehnter Band. — Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1971.

[7] Уп. у другој повељи цара Алексија II манастиру Хиландару εὐεθέστατος μέγασ ζούπανος ρήζ Σερβίας ὁ Νεεμάν (према: Јиречек 1978, 160).

грчком или на латинском језику замењивано најсличнијим именом неке библијске личности.

Друго, ко је био старозаветни Нееман? Он је био војвода сиријског цара. Био је болестан од губе. Пошто је чуо да га пророк Јелисије може излечити, поверовао у то и дошао пророку Јелисију да тражи помоћ. У једном тренутку је посумњао, али је затим опет поверовао и излечио се. Уп.

„И беше Неман војвода цара сирског човек велик у господара свог и у части, јер преко њега сачува Господ Сирију; али тај велики јунак беше губав.[8]

Нееман је, дакле, био човек који је поверовао и спасао се. Његов пример могао је бити врло поучан учвршћивање у вери. Зато Неемана „Сиријанина" помиње Господ у проповеди у Назарету:

И многи бијаху губави у Израиљу у вријеме пророка Јелисеја; и ниједан се од њих не очисти до Нееман Сиријанин. (Лука, 4, 27).[9]

Зато је давање имена *Нееман* (или *Неман*, или *Немања*) могао бити знак жеље да новокрштени буде вером излечен, тј. спасен као Нееман Сиријанин. Када се има у виду да је име Немања било распрострањено у далматинском приморју, како је то утврдио Константин Јиречек, и када се зна да је у делу јадранског приморја било паганства још у време Константина Порфирогенита,[10] то даје додатну уверљивост претпоставци да је и син српског жупана Немања на првом крштењу добио име према старозаветном Нееману Сиријанину.

Сам Стефан Немања каже следеће о имену које је добио на крштењу: „и постави ме вел/иега жоупана нареченаго вь свѣтѣмь крщени стѣфана немаиоу" (Трифуновић, Бјелогрлић, Брајовић 1986, 54). Име Стефан носио је према светом првомученику и архиђакону Стефану „који је изгледа био породични патрон, што се може претпоставити на основу представе на печату" (Милица Грковић 1986, 47). На печатима Стефана Немање среће се увек исти облик имена NEMANIA, нпр. +СФРАГІС / СТЕФАN꙲ / МЕГАЛꙋ Zꙋ / ПАNOV ТОV / NEMANIA (Зарковић 2002, 250) са представом св. Стефана првомученика на реверсу неких прстена Стефана Немање (Зарковић 2002, 249).

Треће. Извођење облика *Немања* од *Неман* објашњавају и Бошковић и Скок (први преко облика *Немањ*, а други додавањем суфикса *-ја* на основу *Неман*), иако Бошковић *Неман* (као *Вукан*) изводи од *Немо* или *Нема*, а Скок мисли да је облику *Неман* могао претходити облик *Нејман* (што није потврђено).

Творбени модел типа *Јована, Никоља* и сл. још је жив у српској мушкој антропонимији северне Далмације[11] када је реч о светитељима, од-

---

[8] Друга књига о царевима, глава 5, 1 (*Свето писмо Старога и Новога завјета*. Превео Стари завјет Ђ. Даничић. Нови Завјет превео Вук Стеф. Караџић. Ново издање у ком су побиљежена једнака мјеста. У Биограду, 1871). Ђура Даничић, дакле, *Нееманово* име пише са упрошћавањем удвојених самогласника, тј. као *Неман*.

[9] *Свето писмо. Нови завјет Господа нашега Исуса Христа*. Превод Комисије Светог синода Српске православне цркве. — Пето исправљено издање. — Београд, 2002.

[10] В. „О паганима које се називају и Неретљани [...]" у књ. Византијски извори 1959, 64 и даље.

[11] Захваљујем др Дојчилу Војводићу за тај податак.

носно о њиховим празницима, нпр. *Ускоро ће Јовања* (тј. *Ускоро ће свети Јован*), *Кад дође Никоља...* (тј. *Кад дође свети Никола...*). Ту је вероватно реч о посесивним изведеницама, а не о хипокористицима, тј. *Јовања* од *Јован-ја (слава)* и сл., код којих се после поименичавања могло изгубити посесивно значење, што би отворило пут да се такви облици почну осећати као блиски хипокористицима типа *Вељa*.[12]

Писању имена Стефана Немање у изворима на средњогрчком и латинском као νεεμάν, односно *Neeman* сазвучна је традиција његовог писања као Неман у текстовима на бугарском језику, нпр. „Сръбският жупан Стефан Неман".[13] Посведочено је и презиме *Неманов* (бугарског писца Ф. Л. Неманова, рођеног у Русији, у чијој је основи највероватније антропоним *Неман*[14]). Од имена *Неман* изведена су нека потврђена српска презимена и топоними, нпр. *Неманић* (Херцег-Нови);[15] село *Неманица* у нишком округу,[16] а томе би се могло прикључити и словеначко презиме *Nemanič*.[17] Овамо иде и придев *Немански* у примеру *Ovu zgradu spravi Nemanska rodbina*.[18] У РЈАЗУ налазимо и следеће „*Po tuđim izvorima (ispor. u Grka* νεεμάν) piše Kavańin 244b Neman; tako je u i Kačića razg. 48 [...]." Такође се у РЈАЗУ даје пример из дела А. Качића „[...] Ovi kral na kršteńu bi imenovan Neeman oliti Nemańa; *a iz Kačića je to uzeo pisac knjižice* Nadod. 189: Tad Neeman posta kraḷ Rašije… kad pak pomru braća Nemanova. […] *Ima potvrda iz starine da su to ime i drugi ḷudi imali*: Prvoslav Nemańa (*upravo zapisano* -na, *ali se jamačno ima čitati* -ńa). Starine 13, 207. *Druge potvrde donosi* K. Jireček rom. 3, 45: *za Krk* (XII *vijeka*), *za Zadar* (XIII *v.*), *za Dubrovnik* (XIV *v.*), *za Grbaḷ (XV v.)*" (str. 869)."

У РЈАЗУ се такође износи мишљење да је облик *Неманић* настао од *Немањић* дисмилацијом меког сонанта на крају основе испред меке африкате у наставку, али ако би то и било тачно, то не би објашњавало облике *Неман, Неманов, Неманица* па би за њих требало дати неко друго објашњење уколико се не би прихватило да су сви облици са основом *Неман-* изведени од антропонима *Неман*, што би било најлогичније.

Ту је посебно важна потврда имена *Ивања* (Бошковић 1979, 8) изведеног од имена библијског порекла *Иван*, јер се у модел типа *Иван* → *Ивања* потпуно уклапа однос *Неман* → *Немања*.

---

[12] Посесивна изведеница могао би бити и назив воде, односно потока код Ћуприје *Немања* (Лазаревић 2001, 747), тј. *Немања (вода)*.

[13] *Българска военна история*. Том първи. Под редакция на проф. Димитар Ангелов. — София: Военно издателство, 1977, стр. 240, 618.

[14] *Енциклопедия България*. Том 4, Софија: БАН 1984, стр. 566.

[15] Према: Миљанић 2002, 317; такође *Неманић* у књ.: Лазаревић, 2001, 400, са упућивањем на РСАНУ. У творбеном погледу и однос *Немања — Немањић* и однос *Неман — Неманић* има деривационе аналогије, уп. *Милоња — Милоњић, Драган — Драганић*.

[16] В. РЈАЗУ, где се даје и презиме *Неманић*, али са упућивањем в. *Немањић*.

[17] За које Скок претпоставља да је могло постати и од надимка *пета пič*, в. Скок 1972, стр. 511.

[18] РЈАЗУ, са напоменом „Po svoj prilici je značenje: rodbina Nemańićska", стр. 895.

*

Претпоставка Јована Стерије Поповића о имену Стефана Немање „По свој прилици дакле било му је прво име Неман, од каквог туђинца кума наденуто” тиме би се показала као у основи тачна. При томе се не сме губити из вида ни могућност каснијег преосмишљавања изворног имена. Ако је, дакле, у средњем веку код једног дела Словена постојао обичај да се мушкој деци на крштењу име понекад даје према старозаветном сиријском војводи Нееману, његов лик се очигледно није утиснуо у народно памћење, што је име *Нееман*, касније *Неман*, чинило подложним преосмишљавању и преобликовању према најсличнијим словенским антропонимима или апелативима.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Бошковић 1979: Радосав Бошковић, Белешка о имену *Немања* // *Ономатолошки прилози*, 1979, 1, стр. 5—8.

Византијски извори 1959: *Византиски извори за историју народа Југославије*. Том II. Обрадио Божидар Ферјанчић. Уредник Георгије Острогорски. — Београд: Научно дело, 1959.

Грковић 1986: Милица Грковић, О пореклу Стефана Немање // *Осам векова Студенице*: Зборник радова. — Београд: Издање Светог архијерејског синода СПЦ, 1986, стр. 43—49.

Заимов 1988: Йордан Заимов, *Български именник*. София: БАН 1988.

Зарковић 2002: Божидар Зарковић, Печати Стефана Немање // *Баштина*, 2002, 13, 245—253.

Ивић 2001: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici*, 1. — Deveto izdanje, 9. izd., dopunjeno poglavljem „Lingvistika u devedesetim godinama”. — Zemun: Biblioteka XX vek, Beograd: Čigoja štampa: Krug, 2001.

Јиречек 1962: Константин Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*. Превео Стојан Стојановић. — Београд: САНУ, Посебна издања, књ. CCCLVI, Одељење друштвених наука, нова серија, књ. 42, 1962. [прво издање 1901, 1903, 1904]

Јиречек 1978: Константин Јиречек, *Историја Срба*: Прва књига, до 1537. године (Политичка историја). Друго, исправљено и допуњено издање. Превео Јован Радонић. — Београд: Слово љубве, 1978. [прво издање 1911]

Лазаревић 2001: Велибор Лазаревић, *Српски именослов: Одабране руковети*. — Земун: Боок — Нови Београд: МАРСО, 2001.

Миљанић 2002: Вукота Миљанић, Аким Миљанић, *Презимена у Црној Гори*. — Београд: Београдска књига, 2002.

Пипер 2007: Предраг Пипер, Погледи Јована Стерије Поповића на српски језик у свом и у нашем времену. — *Јован Стерија Поповић 1806 — 1856 — 2006: Зборник реферата са научног скупа*. — Београд: САНУ, 2007.

Скок 1972: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga druga. K — poni. — Zagreb: JAZU, 1972.

Стерија (б. г.): Јован Стерија Поповић, О поводу имена „Немања”, *Целокупна дела*. Књ. пета. За штампу приредио Урош Џонић. — Београд, б. г., 296—297.

Трифуновић, Бјелогрлић, Брајевић 1986: Ђорђе Трифуновић, Весна Бјелогрлић, Ирена Брајовић, Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве // *Осам векова Студенице*: Зборник радова. — Београд: Издање Светог архијерејског синода СПЦ, 1986, стр. 49—60.

Шимундић 1985: Мате Шимундић, Непозната хрватска особна имена с почетка XIII стољећа // *Ономатолошки прилози*, 6, 1985, 59—100.

О ПРАВОПИСУ И О*ПРАВОПИС*МЕЊАВАЊУ

ТВРТКО ПРЋИЋ

UDC 811.163.41'35'26

Кратак садржај. У овом раду се критички сагледава однос између прописане правописне норме српског језика и њене примене у нашој свакодневној пракси. Неколиким конкретним примерима указује се на жесток раскорак који постоји међу њима, потом се разматрају најважнији узроци и последице оваквог стања, а онда и три могућа начина за његово превазилажење, од којих је само један онај прави — оПРАВОПИСмењавање.

Кључне речи: правопис, посебни корисници језика, букварска писменост, правописна писменост, оПРАВОПИСмењавање.

1. *Увод*

Овај прилог био је замишљен као наставак, или постскриптум, напису „*Предлози За Нови Правопис (3): Псеудо Норма Несме Победити!*” (Прћић 2003, који је, уз незнатне измене, прештампан у Прћић 2005: Поглавље 4). Првобитна намера била је да се допуне и дораде тамо уведени појмови и термини: **псеудонорма** (део паралелне обичајне норме везан за област писања, који обухвата спонтано развијене навике које одступају од прописане правописне норме и које су услед вишеструког понављања прерасле у скуп устаљених образаца), **престижна правописна пракса** (која се доследно руководи правилима и препорукама прописане норме српског језика) и **популарна правописна пракса** (која прописану норму у већој или мањој мери „обогаћује” спонтано развијеним и устаљеним обрасцима псеудонорме, а понекад и неким индивидуалним, још неустаљеним, „креацијама”), **букварска писменост** (познавање правописних јединица: слова — малих и великих, штампаних и писаних, ћириличких и латиничких (и енглеских), и уз њих бројки — арапских и римских, те знакова интерпункције) и **правописна писменост** (познавање правила за употребу правописних јединица), **посебни корисници језика** (особе које због природе своје професије систематски утичу, или могу да утичу, на формирање језичких навика јавности, па стога морају располагати одговарајућим језичким знањем: језички и лингвистички стручњаци, учитељи, наставници и професори свих предмета и на свим нивоима, затим новинари, водитељи, спикери и уредници, потом графички, ликовни и веб-дизајнери, творци рекламних слогана, особе за односе с јавношћу и, нипошто на последњем месту, преводиоци свих врста текстова и са свих језика).

Међутим, после извесних размишљања и промишљања, дошло се до једног једноставног али важног питања — коме је овакав напис потребан? Наиме, онај коме је овај чланак и цео овај зборник посвећен, проф. Мато Пижурица, као један од најбољих познавалаца правописне проблематике код нас, све ово одлично зна; они који ће овај чланак можда читати, углавном језички и лингвистички стручњаци, све ово такође добро знају; а они којима је овај чланак највише намењен, већина осталих посебних корисника језика, нити знају да су посебни корисници језика, нити их занимају правопис и Правопис, нити су свесни (могућности) огрешења о правописну норму, нити их све то нарочито забрињава — отуда они на овај напис сигурно неће трошити своје драгоцено време. Дакле, кога би онда овај напис уопште могао да занима?

2. *Ово неће занимати оне које још нису обавестили*

Овај напис неће занимати оне које још нису обавестили да мала и велика слова не постоје зато да би се њима играо и поигравао ко како хоће, као у: *наступајући Новогодишњи и Божићни празници*, *Данас је Понедељак, 1. Јануар*, *настава на Мађарском језику*, *министарство просвете и спорта*. Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да се све (лексичке) речи у вишечланим називима, насловима и адресама не пишу великим почетним словом: *Филозофски Факултет*, *Радио Телевизија Србије*, *Ивкова Слава*, *Велики Брат*, *Трг Цара Јована Ненада*, *Булевар Ослобођења*; ова пракса попримила је размере праве пошасти, па се примењује и на друге вишечлане спојеве, који немају статус властитог имена: *Природна Минерална Вода*, *Лаки Кеш*, *Радно Време*, *Срећни Новогодишњи и Божићни Празници* (ово потоње, наравно, без ускличника). Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да поред тачке постоје и многи други знаци интерпункције, чија је употреба прецизно прописана Правописом: *Пешаци пређите на другу страну улице*, *Возач „покосио" пет пешака*, *улоге су тумачили*. Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да у српском језику постоји децимални зарез, а не (и) децимална тачка: *92.5 MHz*, *50.25%*. Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да се датум не пише по тренутном надахнућу: *20. 12. 2006*, *20. XII. 2006*, *20/12/2006*, *20-12-2006*, *12-20-2006*, свугде с годином без зареза. Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да се Вуков мото 'Пиши као што говориш' не примењује ни на састављено и растављено писање речи: *нерадимо*, *самном*, *би смо*, *по подне*, ни на испуштање (наводно) неизговорених гласова: *персиски теписи*, *министар финасија*, *здраствена књижица*, *ексклузивни / есклузивни аранжмани*. Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да постоји правило о једначењу сугласника по звучности: *у предпродаји*, *подпредседник* (ако није *подпреседник*), *потсећам вас*, *бурекциница*, као и о једначењу сугласника по месту артикулације: *једампут*, *импулс*. Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да се речи не скраћују тако што се удари тачка тамо где по-

нестане места за њено исписивање у целини: *лекс.*, *лексик.*, *лексико.*, *лексикол.*, *лексиколо.*, *лексиколоḡ.* — све ово за реч ’лексикологија’. Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да се нови англицизми у српском језику не могу писати у енглеском оригиналу, нарочито не у текстовима на ћирилици: *e-mail / email*, *call center / call centre / call centar*, *notebook računar*, на исти начин као што се ни старији, устаљени англицизми тако не пишу: *football*, *whiskey*, *sandwich*. Овај напис неће занимати ни оне које још нису обавестили да се транскрипција страних имена не врши по вољи и укусу појединца, него по стандардизованим правилима за сваки појединачни језик: *Крафорд*, *Норвич* (у Енглеској), *Винер Шт̄едиш̲е*, *Лућано / Лућијано / Лучијано*, *Гарнијер*, *Шевенинґен*.

3. *Ово неће занимат̄и оне који још̲ нису схват̄или*

Надаље, овај напис неће занимати оне који још нису схватили да у нашој свакодневној језичкој пракси влада жесток раскорак између правописне норме и њене примене. Овај напис неће занимати ни оне који још нису схватили да у јавној употреби српског језика свако пише како хоће или како мисли да треба, све је препуштено случајности и стихији, при чему појам ’писати како треба’ познаје и активно примењује врло мали број језички осетљивих људи. Овај напис неће занимати ни оне који још нису схватили да се резултати овакве праксе редовно сусрећу у добром делу наше штампе, на телевизији, у књигама, на интернету, у рекламама, на билбордима, на уличним натписима, на обавештењима, на плакатима, у ученичким и студентским писменим радовима — све то такође је писање, а не само уметничка и стручна књижевност (у којима, идеално, треба да буде заступљена правописна норма). Овај напис неће занимати ни оне који још нису схватили да је за општу незаинтересованост за правопис, необавештеност о Правопису, па чак и одсуство свести о томе да је нешто погрешно написано, или да може бити погрешно написано, несумњиво најодговорнији наш школски систем — и то, наравно, не професори српског језика, који су приморани да предају оно што им је задато, него творци наставних планова — одскора, курикулум-дизајнери, односно *curriculum designer*-и — који и даље остају равнодушни према забрињавајућем упозорењу И. Клајна (2003): „Србија је вероватно једина земља у Европи у којој се матерњи језик уопште не учи у средњој школи”. Овај напис неће занимати ни оне који још нису схватили да се оваквим односом према настави српског језика онемогућава остварење свих десет фаза стандардизације једног језика, онако како их дефинише и описује М. Радовановић (2003: Поглавље 9): (1) селекција / одабирање, (2) дескрипција / описивање, (3) кодификација / прописивање, (4) елаборација / разрађивање, (5) акцептуација / прихватање, (6) имплементација / примењивање, (7) експанзија / ширење, (8) култивација / неговање, (9) евалуација / вредновање, (10) реконструкција / преправљање, с обзиром на то да се код нас о фазама (6—8), најважнијима за кориснике језика и језичку заједницу у целини, на систематском ни-

воу тренутно не може говорити. Другим речима, правописна норма и те како постоји, али се она примењује, шири и негује селективно и крајње ограничено — како у квантитативном, тако у квалитативном смислу.

4. *Ово неће занимати оне који би морали да схвате*

И на крају, овај напис неће занимати оне који би морали да схвате да нам је хитно потребно оПРАВОПИСмењавање — дакле, усвајање и неговање правописне писмености, поменуте на почетку овог прилога, које сада има запањујуће мало, а не само оне букварске, која се налази у домену описмењавања. Овај напис неће занимати ни оне који би морали да схвате да је подизање свести о добром језику, о учењу српског језика, о његовој правописној норми (али и о свим другим аспектима његове ваљане употребе) могуће извршити једино кроз школски систем, нарочито у средњој школи и на факултету, уз неопходну — осмишљену и трајну — подршку штампаних и електронских медија, нарочито државне телевизије као јавног сервиса. Овај напис неће занимати ни оне који би морали да схвате да је, упркос постојању опсежног академског Правописа (Пешикан, Јерковић, Пижурица 1993, и касније), чија је иновирана верзија у припреми, његовог ученицима и студентима прилагођеног школског издања (Пешикан, Јерковић, Пижурица 2001, и касније), те пријемчивим и атрактивним илустрованим издањима (Љ. Прћић 2002, 2007), познавање правописних правила међу нашим ученицима још увек недовољно, непотпуно и несигурно. Овај напис неће занимати ни оне који би морали да схвате да би због тога наставу правописа требало осавременити и учинити је сврсисходнијом и делотворнијом: прво, тако што ће се увести и негативна одређења норме, којима би се указивало на узорке све распрострањеније псеудонорме, и друго, тако што ће се та настава устројити тематски, под геслом ’Како треба писати...?’, где би се полазило од језичких објеката, као што су удвојена женска презимена, називи институција, датуми, нови англицизми, придеви изведени од личних имена, футурски облици глаголâ, и ишло ка правописним обележјима која се на њих примењују — насупрот садашњем сувопарном набрајању случајева у којима се, рецимо, пише велико почетно слово (уп. Прћић 2003, 2005: Поглавље 4).

Све у свему, очигледно је да ће овај напис уистину мало кога занимати. У међувремену, жесток раскорак између правописне норме и њене примене у нашој свакодневној пракси све је јачи и све непоправљивији. Два су могућа излаза из овакве ситуације: или да се јавно прихвати садашње стање хроничне анормије и огласи како су сви начини писања допуштени, или да се хитно отпочне с кампањом оПРАВОПИСмењавања, са школом и медијима као главним носиоцима, чиме би се тренутни нимало ружичаст тренд почео успоравати, а потом и заустављати. Уколико се ништа не буде учинило, стање слободног пада сигурно ће се наставити, а сваки даљи напор нормативиста ка учвршћивању стандардној језичке норме (не само правописне) биће још узалуднији него сада — писање

правописâ српског језика (попут Пешикан, Јерковић, Пижурица 1993, 2001), српских језичких приручника (попут Ивић, Клајн, Пешикан, Брборић 2004), речникâ језичких недоумица (попут Клајн 1997), транскрипционих речника (попут Прћић 1998, 2004) и свих других језичких приручника и саветника биће заправо само себи циљ, без било каквог утицаја на језичку културу заједнице, док ће се њихови аутори осећати као беспомоћни борци с ветрењачама које се јављају у обличју полу(право)писмене аждаје. Из овог прилога требало је да постане савршено јасно које је решење једино могуће, очекивано и рационално.

(Као увертира кампањи оПРАВОПИСмењавања могао би да послужи следећи једноставан савет: пре него што предате текст за оцењивање или објављивање, обавезно га брижљиво и детаљно прегледајте — тиме ћете отклонити приличан број случајних превида и омашки, које у непрегледаном тексту делују као одраз незнања и немара, док у стварности то често нису.)

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Ивић, П., Клајн, И., Пешикан, М., Брборић Б. (2004). *Српски језички приручник*. 2. издање. Београдска књига, Београд.

Клајн, И. (1997). *Речник језичких недоумица*. 4. издање. Чигоја штампа, Београд.

Клајн, И. (2003). „Јадно величанство". *НИН*, Београд, 2722, 27. фебруар 2003. (и на интернету: http://www.nin.co.yu/2003-02/27/27536.html).

Пешикан, М., Јерковић, Ј., Пижурица, М. (1993). *Правопис српског језика*. Матица српска, Нови Сад.

Пешикан, М., Јерковић, Ј., Пижурица, М. (2001). *Правопис српског језика — приручник за школе*. Приредили: М. Пижурица, Ј. Јерковић. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд; Матица српска, Нови Сад.

Прћић, Љ. (2002). *Правопис српског језика у стрипу*. 2. издање. Змај, Нови Сад.

Прћић, Љ. (2007). *Правопис српског језика у стрипу — интерпункција*. Змај, Нови Сад.

Прћић, Т. (1998). *Нови транскрипциони речник енглеских личних имена*. Прометеј, Нови Сад.

Прћић, Т. (2003). „*Предлози За Нови Правопис (3): Псеудо Норма Несме Победити!*". *Језик данас*, Нови Сад, 17: 17—25.

Прћић, Т. (2004). *Енглеско-српски речник географских имена*. Змај, Нови Сад.

Прћић, Т. (2005). *Енглески у српском*. Змај, Нови Сад.

Радовановић, М. (2003). *Социолингвистика*. 3. издање. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.

ЗАО ДУХ *НЕЖИТ* У СЛОВЕНСКИМ ПИСАНИМ СПОМЕНИЦИМА И НАРОДНОЈ КУЛТУРИ

ЉУБИНКО РАДЕНКОВИЋ

UDC 801.82:[821.16:398
811.16'373.614

Кратак садржај. Назив *нежит*, *нежид* познат је у језицима све три групе словенских народа. Њиме су у народним говорима означене неке болести које се испољавају у виду локалних запаљења, гнојних процеса, или водених мехурића на телу. Сходно средњовековним апокрифним молитвама (заклињањима) овим називом означавано је гнојно запаљење корена зуба, које је могло довести до труљења виличне кости и проширења запаљенског процеса на уши, очи и мозак. Сматрало се да га изазива истоимено, црволико демонско биће. У словенским језицима овај назив има и друга значења.

На основу *средњовековних писаних извора*, *народне бајаличке традиције* и *лексичке грађе* може се пратити скоро хиљадугодишње постојање поменутог назива на словенском простору. Од писаних споменика, на ширем простору Балкана и Русије од средњег до XIX века, сачуване су апокрифне молитве (заклињања) од нежита, како у облику оловних амулета, тако и као посебних текстова у разним зборницима хришћанских молитава за свакидашњу употребу. Овај назив се спомиње и у осуди празноверја од стране црквене власти као и у неким средњовековним медицинским списима. У овом раду се даје преглед и коментар тих извора, типова молитава, као и реконструкција представе о овој болести и њеном изазивачу. Указује се и на мотивациону основу за образовање овог назива.

Кључне речи: нежит, апокрифне молитве, амулети, народна медицина, средњи век, Словени.

Једна од одлука Четвртог васељенског сабора хришћанске цркве у Халкедону, 451. године, била је забрана употребе лажних молитава, од којих су посебно наведене, у словенском преводу о трясавицахъ и о нежитѣхъ. Поменута одлука је постала саставни део номоканона који је касније преведен и на старословенски језик, а његови преписи су више векова ширени по многим манастирима и црквама хришћанског православног света. Постојали су посебни разлози да Весељенски сабор из круга многих апокрифних молитава именује управо ове две. Молитва од „трясавицахъ" (ст. срп. *тресавица*, буг. мак. *треска*, срп. *грозница*, рус. *лихородка*) била је врло препознатљива по мотиву набрајања „седамдесет имена бога" (у каснијим преписима тај број варира). Постоји и врло раширена молитва од „многоименог" демона, кога најчешће прогони св. Сисиније, али она овде није поменута. Сходно апокрифним молитвама где се нежиту обраћају као предводнику болести („нежите, начельниче недугѡмь" — Новаковић 1889: 516; „бесов'ни нежите, начелниче всакому недугоу" — Цонев 1923/II: 134) може се закључити да је ова болест у

то време била довољно позната, па се зато она не описује и у забрани њене употребе се само каже: „и хартїю съдержещу млтву нежита” (Трухелка 1894/VI: 451), или у византијском изворнику: χάρτην περιέχουσαν εὐχήν ρευματικου (Яцимирский 1913/XVIII/3: 1—2). Грчки назив болести ρεύματος који се овде наводи, на старословенски је преведен називом *нежит*. Он се може пронаћи и у одговарајућим византијским апокрифним молитвама, типа: περί ρεύματος καί πόνου κεφαλης (за нежита и болест главе) — Соколов 1895/1: 16—18). Иначе, апокрифни текстови о којима је реч изграђени су на дуалистичкој основи, тј. на представи о могућности деловања на човека два начела — добра (бога) и зла (демона) (Алмазов 1901/IX: 235).

У народним говорима ова болест означена је и као: *добрац* (Милосављевић 1913/XIX: 222), *врбалник*, буг. *добрата*, *нузла*, *урбалец, венци*, *флюс*, *назъбница* (ЕБНМ 1999: 274), итд.

О пореклу и значењу назива *нежит* своја мишљења изнели су: Соколов 1895: 16—26; Milas 1896/VIII: 539; Mansikka 1909: 50—53; Станојевић 1929/I: 17—22; Катић 1961/29: 121—125; Katić 1962/II/1: 78—88; Dukova 1984/XXVII/2: 33—34; Andrić 1992—1993/37—39: 9—37; Theissen 1993/32: 107—119, и други. Сложеност овог питања и исказани различити ставови о њему дају оправдање да се оно поново изнесе и решава.

Оловни амулети

Амулети са исписаним проклињањем („заклињањем”) *нежита* израђивани су у средњем веку од танких оловних трака (до 8 цм дужине) које су савијане у свитке или од оловних плочица са отвором за врпцу. Садржаји су исписивани гребењем оштрим металним предметом по растањеном олову. Амулети су ношени на пут или држани у кући. У случају болести полагани су на оболели део тела, о чему говори пратеће упутство за употребу из једног зборника апокрифних молитава српске редакције, XV—XVI века: „Сїа млтва ѡт нежита пиши на ѡлово, и положи на главе” (Цонев 1910/I: 252). Исти или слични садржаји срећу се како на амулетима тако и у каснијим зборницима молитава.

У античком свету (највише у Грчкој, Малој Азији, Италији, Шпанији, северној Африци), у времену од V века пре нове ере, па до IV века нове ере било је распрострањено писање *уклетних* оловних плочица, тзв. „девоција”. До сада је пронађено више стотина таквих плочица најчешће исписаних на грчком или латинском језику. Што се садржаја тиче, оне имају типску структуру: упућује се клетва неком лицу по имену (1), позива се бог (најчешће Хермес) да клетву изврши (2), казује се каква казна треба то лице да стигне (3) и помиње узрок мржње (4). Име човека који упућује клетву се није помињало. Плочице су савијане, пробадане ексером и причвршћиване на надгробним споменицима или закопаване у земљу. Неки такви примерци пронађени су и у Босни и Херцеговини (Минстерберг 1901/XIII: 589—597).

У средњем веку на олову су писана заклињања различитог садржаја и намене. Судећи по рукопису из манастира „Савине" (XVI—XVII век), на олову је писано и заклињање против житних инсеката — гагрица: „Оть гагриць. Пиши на ѡлове и постави вь жито" (Kačanovskij 1881/XIII: 160). О дужини традиције писања магијских проклињања на оловним плочицама указује налаз једног таквог амулета из знатно каснијег времена, из околине Мостара, који је писан босанчицом. Тамо се проклиње ђаво да не господари житом и вином и прети му се Христом, јеванђелистима и са 310 светих отаца (Truhelka 1906/XVIII: 540). По свој прилици, плочица је намерно закопана у земљу да штити тај крај од градоносних облака. У околини Србиња (Фоче) почетком XX века, пронађена је укопана у земљу борова клада, и у клади папирни свитак зачепљен клином, исписан босанчицом са додатком латинског текста. И његова намена је била да штити атар села од ђавола, студеног града и сувог ветра (Трухелка 1906/XVIII: 349—354).

Према расположивим подацима, оловни амулети са исписаним заклињањима од нежита, пронађени су у североисточној Бугарској (Калето близу села Од'рци, Толбухински округ, 1985; Дончева—Попконстантинов 1994: 291), у централној Македонији (Хисар у доњем току реке Брегалнице, 1984—1985, Чаусидис 1995: 153—166), у југоисточној Румунији (Păcuiul lui Soare у доњем току Дунава, Popkonstantinov—Kronsteiner 1994/36: 123), као и у југозападној Србији.*

Молитве од нежита у молитвеницима

Знатно више заклињања од нежита, сачувано је у рукописима од XIV до XIX века. Међу примерима апокрифних молитава из српског или бугарског требника XV—XVI века из манастирске Соловецке библиотеке у Русији, које је објавио И. Ј. Порфирјев, налазе се и пет против нежита (Порфирьев 1878: 4—12). В. Качановскиј је објавио седам примера — пет из требника XIV века (из збирке Румјанцевског музеја у Москви, данас Државне библиотеке) а два из манастира „Савина" близу Херцег Новог из XVI века (Kačanovskij 1881: 153—155). Више примера публиковао је Б. Цонев из збирке рукописа софијске Народне библиотеке (Цонев 1910/I: 252; 1923/II: 133—135). Посебну пажњу из ове збирке заслужује непотпуни рукопис требника српске редакције из XVII века, где је на једном листу (133), под насловом *Млтви ѡт проклетаго нежита*, у низу исписано чак 12 молитава против нежита (Цонев 1923/II: 133—134). У Народној библиотеци у Београду било је више рукописа који су садржавали и апокрифне молитве од нежита. Један пример је објавио С. Новаковић (Новаковић 1889: 516) а друге помиње Љ. Стојановић, од којих две делимично и наводи (Стојановић 1982/3: 351—352, 378—379). Више пута је објављена апокрифна молитва од нижита (XV

* Увид и податке о овим амулетима пружила ми је др Гордана Томовић, којој се и овом приликом захваљујем.

век) из рукописног фонда Патријаршије у Јерусалиму (Соколов 1895/1: 17; Овчаров 1998/XXIV: 82). Варијанту исте молитве, у каснијем препису, почетком XX века пронашао је Г. Елезовић у цркви Св. Димитрија у Скопљу (Елезовић 1925: 94). Ова молитва, са језичким иновацијама народног говора, налази се и у једној босанској лекаруши из 1843. године (Братић 1908/XX: 358—359). Две молитве од главобоље, из рукописа Народне библиотеке у Београду, где се као њен узрочник помиње *нежит* објавио је М. Ђ. Милићевић (Милићевић 1894/I: 315).

Заклињања од нежита налазе се и у глагољским споменицима са хрватског Приморја (XVI—XVIII век). Један пример из Тконског зборника XVI века објавио је Штефанић (Štefanić 1970/II: 33), а из зборника молитава попа Антона Брзца (XVII—XVIII век) — Строхал (Strohal 1910/XV: 155—156). Као што је горе поменути непознати свештеник из Србије од више различитих текстова сачинио јединствени списак молитава од нежита, тако је поступио и приморски поп глагољаш, Антун Брзац, назвавши своје молитве „разговор од ветра и од нижита и од сичца". Ту се могу препознати четири различита текста, од којих је само један изворна молитва од нежита. На почетку се нашао део текста који припада скупу молитава од „трјасавице" — арханђел Михаил среће „три девет" девојака које су изашле из мора. И у молитви намењеној заштити од болести *билмо* (уп. рус. *бельмо*, „очна мрена"), поп Брзац је убацио део друге молитве, која се односила на стомачну болест, познату под именом *матица* („otidi od ovoga raba božjega i matica bela ali černa" — Strohal 1910/XV: 158), или у старијим изворима — *дъна* (Раденковић 1998/II: 190—197).

Типови молитава и заклињања од нежита

Међу тридесетак објављених апокрифних молитава (заклињања) од нежита највише је распрострањен тип чија се наративна структура гради на дијалогу који се одвија при сусрету Исуса (свеца, анђела) с демоном нежитом: Исус (светац) среће нежита на путу и пита га куда иде. Нежит му открива да иде у човека да му испије коштану срж (мозак), пролије крв, сломи кости. Исус (светац) га заклиње (именом бога) да не иде у човека већ на друго место (у пустињу, планину, да уђе у јелењу главу). Према подацима из XIX века, овакво заклињање је постало део народне традиције и преносило се усменим путем. Постојаност његове структуре може се илустровати са три примера из различитог времена — са амулета из XI века из Бугарске (1), из глагољског рукописа XVII—XVIII века са хрватског Приморја (2) и из народне традиције Срба (3):

1) ...„Нежитъ идеѣше от чрьмънаго морѣ и сърѣте Ис(оус)оу и рече ему камо иде онъ же р(е)че идѫ въ чловѣкѫ мозга исръцатъ кръве пролѭтъ кости съкрѫшитъ и рече емоу заклинаѫ тѧ не(жи)те да не идеши въ чловѣк(ъ) нъ идеши въ пу(с)то мѣсто и... ѫ обрѧштеши...д ... елен(ѫ) ... вънидѣши въ главы ихъ" (Дончева—Попконстантинов 1994: 288—289);

2) ...„Nižite i sičce, ki si (se) spal s nebesi, utaknute iž anjeli, iž svić noseći, i utaknu jih sveti Mihovil arhanjel i sveti Kuzma i Domijan i rekoše njim: „Kamo

greš, nižite i sičce i ustriljeni vetre?" A oni rekoše njimi: „Gremo va glavu človičasku i v život i kosti mu gremo iskusti i žile oslabiti i uši ogluhnuti i oči oslipiti i nos ognojiti i usta skriviti i zubi skrušiti i mozgi popiti i telo na smart predati!" I reče njim sveti Mihovil: „Ne more vas človik tarpiti, nego pojdi van, nižite i sičce i ti ustriljeni vetre, poj u pustu goru i najti oćete ondi jeleni pasući se v gorah pustih i pustu travu jadući i pustu vodu pijući…" (Strohal 1910: 155);

3) ...„Нежид иде путем; срете га анђео Гаврило и упита: „Куда идеш Нежиде?" „Идем у човекову главу, да је сваком муком мучим!" „Не можеш тамо ићи, већ иди у воду!..." (Милићевић 1894/I: 314).

Осим наведених, примере оваквог типа заклињања из рукописних извора публиковали су: Качановскиј (Kačanovskij 1881: 153—154), Милићевић (Милићевић 1894/I: 315), Цонев (Цонев 1923/II: 133—134), Стојановић (одломак) (Стојановић 1982/3: 351—352; Попконстантинов и Кронштајнер (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994/36: 123). Варијанту с овим мотивом на народном језику из Црне Горе (племе Кучи) објавио је Дучић (Дучић 1931/XLVIII: 522).

Постоје и народне басме против нежита засноване на дијалогу, али се он у њима води између бајалице и демона нежита, као у примеру из Бугарске (Чипоровци): „— Куде си пошал, нежиту? — Пошал сам іу (име). — Какво че правиш тамо? — Че му праим ижу, че му носим воду. — Ти тамо работу немаш, іот него мирно да седиш, с нек да се не закачуеш..." (Тенев 1900/XVI—XVII: 260; уп. такође: Станчев 1897/XIV: 101—102; Калчић 1976: 164—166; Тодорова 1989: 72).

Осим дијалошке форме, поменуто заклињање се може препознати и по устаљеној формули којом нежит изражава намеру да „иде у човека да му испије коштану срж (мозак), пролије крв и сломи кости": идѫ въ чловѣкѫ мозга исръцатъ кръве пролѭтъ кости съкрѫшитъ (Дончева—Попконстантинов 1994:288); идоу оу чловѣечю главоу кости прѣломити, моз'га срьцати, крьве пролиѩти, челюсти прѣломи(ти) (Kačanovskij 1881: 153); азь иду вь члчю главу мозга его исмрьцати и крьвь испію (Цонев 1923/II: 133), такође Соколов 1895/1: 17, итд. Ова формула широко је распрострањена у бајаличкој традицији многих европских народа, као и код Словена католика. Среће се у басмама од зубобоље, гнојних процеса на телу, костобоље (реуме) итд.: „Šeltě pánbůh cestou, potkal se s ném božec. — Kdežto jdeš, bošče? — Jdu (помене се име детета) do hlavy, rukou, nohou, břiška, všechněch *oudů kosti třti, masa ssáti, krve piti, žil trhati*. (…) (Žehnani dětem na božec — Zibrt 1888/XIV: 414); „Šla Panenka Maria po zelené louce, / potkala tři střelce. / Ptala se jich Panna Maria: / — Kam vy tři střelci jdete? / — My jdeme do jednoho života *lámat kosti, píchat zuby / a trhat žíly* (…)." (Stříle — Valchář 1902/VIII: 138); Szła Bołączka y Bołecina, / napotkał ją święty Józef: / — Dokąd idziesz Bołączka? — Idę *kości łupać, / krwią rozlewać* (…)" (Czernik 1984: 93); „(…) Prišel je sam Jezus Kristus. / Vzel je svoj zlati paternošter in šel po polju. / Prišla mu je nasproti huda vergiht. / Jezus jo vpraša: — Kam ti greš? / — Jaz grem na tega človeka / in mu bom *zdrobila vse kosti, / pojedla vse meso, / popila vso kri* (…)" (Möderndorfer 1964: 187—188; уп. такође: Zablatnik 1982: 21, итд.). Ова формула се среће и код Грузијаца на Кавказу: „Дошао је црни човек из црнога мора,

из црне ноћи, сусрео га је арханђео Гаврило и питао: — Куда идеш, црни човече? — Идем да правим штету људима, да им *ломим кости*" (...) (Гагулашвили 1984: 220), итд.

Други распрострањени тип заклињања заснива се на причи како се Адам ослободио нежита предавши га Еви, а она олову, олово — мору, море — таласима, таласи — обали, обала — трави, трава — роси и, на крају, њега је исушило (уништило) сунце. Примери оваквог заклињања пронађени су на оловном амулету у Македонији (Чаусидис 1995: 160), као и у рукописима: Патријаршије у Јерусалиму (Соколов 1895/1: 17; Овчаров 1998/XXIV: 82), манастира „Савина" (Kačanovskij 1881: 154); у триоду из манастира св. Тројице у Пљевљима (Вукићевић 1901/XIII: 306); цркве у селу Драгуши у топличком крају (Ђорђевић 1903/IV: 201); у цркви Св. Димитрија у Скопљу (Елезовић 1925: 94); у Призренском зборнику XV—XVI века (запис потиче с краја XVIII века) (Катић 1961/29: 124—125) и у једној лекаруши у Босни из половине XIX века (Братић 1908/XX: 358—359). И овај сиже постао је део усмене народне традиције, о чему сведоче објављени примери: Беговић 1887/II: 165; Glück 1892/I: 72; Пешић 1980/VII/26: 73. Ради илустрације могу се упоредити два примера. Један је из рукописа Патријаршије у Јерусалиму (крај XV века) (1), а други је записан као народна басма код Срба граничара (Војна крајина) у XIX веку (2):

1) Ѧдам име нежить и предаде его Євьзе Євьга олово мору морѣ вльнам вльни пенам пени краи краи его скутьськь траве трава росе вьснѧвьшь слнце и усьшы тако да исьшеть нежить на раба бжіа имр вь име Оца (Соколов 1895: 17);

2) „Адама забољела глава:/ Адам даде Јеви,/ Јева даде мору,/ море даде магли,/ магла даде сунцу,/ сунце магле усуши" (Беговић 1887/II: 165).

Олово које се помиње у апокрифном тексту, као што је напред наведено, било је обавезни део обреда лечења. Када је престало исписивање овог магијског текста на олову као и обавеза држања оловног амулета на оболели део тела, за преписиваче је помињање олова постало неразумљиво место у тексту, па га они или испуштају или праве грешке на том месту.

На поменутом непубликованом амулету из југозападне Србије, као и у једном српском требнику из XVII века, налазе се варијанте магијског текста против нежита, за који би се могло рећи да припада народном бајању. Овде се описује немогуће понашање људи: нежита виде пастири без очију, гоне га без ногу, хватају без руку, кољу без ножа. Тиме се ствара слика преврнутог света — догађај добија обележје као да се дешава на оном свету, где ништа није телесно. На тај начин се укида опозиција овај/онај свет, и демону нежиту указује да се налази на погрешном месту. Текст се може тумачити и као стварање модела чуда, мотив који је иначе познат у народним басмама — када демон види чудо, он нестаје. Овај се мотив јавља у словенским басмама, највише код Бугара и Срба (уп. Чаракчиев 1892/VII: 145—146; Вълчинови 1892/VIII: 153; Dragiče-

vić 1907/XIX: 321—322; Möderndorfer 1964: 130; Раденковић 1982: 72, 78, 90—91, 126—127; Тодорова-Пиргова 2003: 448, итд.), али и код Литванаца (Трейланд 1881/VI: 172), а могуће је да га има и код других европских народа, па и у усменој традицији Грка. Сличност писане варијанте поменутог типа текста с усменом, може се илустровати примером из српског требника XVII века, као и народном басмом „од добраца" (један од народних назива за нежит), из заоставштине Вука Караџића:

> 1) „Нежить с нбес' спадѣ, пастиріе слѣпи видѣв'ше его, без' ногу гонише его и без руку еше его, без южа свезаше его, без' ножа заклаше его. Изидѣ нежить ѡт кости вь меса и ѡт меса на власи и тако растай се ꙗко соль в водѣ вь име ѿца и ѿна" (Цонев 1923/II: 135;
>
> 2) „Добрац трчи преко поља, / чобани га повијаше, / без руку га ухватише, / без ножа га исекоше, / без уста га појеДоше, / то му крај био" (Вукова грађа 1934/L: 41—42).

Обрнута ситуација постиже се и у народној басми из Хомоља, где бајалица води привидни дијалог с демоном болести, „добрацем", који изазива зубобољу, као да њега боле зуби: „— Ој, Добрачо, Добрачо, добар јуначе! / Што праскаш, што пуцаш, / што цвилиш, што пиштиш? / — Како да не праскам, / како да не цвилим, / како да не пуцам, / како да не пиштим, / кад ме зуби болу? / — Не бој се, добар јуначе, Добрачо, / мати ти је бајалу довела: / (Милосављевић 1913/XIX: 222).

По свој прилици, народно порекло има и апокрифна молитва од нежита, коју је из једног рукописа који се чувао у Народној библиотеци у Београду, публиковао С. Новаковић. Овде се нежит назива „предводником болести" и позива да напусти делове људског тела, који се затим у низу и наводе: „Нежите, начельниче недугѡмь, изыди ѡть раба божіа (име рекь) ѡть врьха, ѡть главе, ѡть темена, ѡть чела, ѡть очію, ѡть носа, ѡть ушію, ѡть шїе ... изыди ѡть костїи, ѡть жиль и ѡть крьвїи и ѡть всѣхь сьставь вьноутрьнїихь ..." (Новаковић 1889: 516). Народне басме по мотиву „пребројавања" делова тела познате су код словенских и других европских народа.

„Запис против нежита" из Тконског зборника (прва половина XVI века), писан глагољицом, има одговарајуће паралеле у грчким текстовима, али и оним писаним ћирилицом: „Poide 7 anj(e)l i 7 arhanj(e)l 7 no(ži) oštreće i srete i s(ve)ti Mihovil i Gabriel i resta im kamo idete i reš(e) ima nežita sići i krv issičenu istrib(i)ti iz očiju raba božie …" (Štefanić 1970/II: 33). На ове паралеле указује Соколов (Соколов 1895/1: 21—22).

Демонски црв

Први наведени тип заклињања од нежита, који се заснива на причи о сусрету и дијалогу Исуса (свеца, анђела) с нежитом, има врло древно порекло. Посведочен је у Вавилону, у другој половини првог миленијума

пре нове ере. Према садржају једног заклињања од зубобоље на акадском језику, *црв* се упутио Шамашу плачући, а његове сузе теку пред богом Еја и тражи: „Дозволи ми да се у зубе уселим, / учини да вилице буду моје пребивалиште, /ја ћу сисати крв из зуба, / ја ћу гристи коренове зуба”. Црву прете да ће га пробости чврстим шиљком, и да ће га Еја уништити снажном руком (ЛПДВ 1984: 71). Преко античке културе Мале Азије и Средоземља оваква заклињања су пренета до Византије и Рима, где су добила новозаветна обележја — имена старих богова замењена су именима Исуса Христа или неких хришћанских светаца. У таквом облику у простору византијског утицаја, овакви текстови су превођени с грчког на старословенски језик. Болест (и њеног изазивача) коју су Византијци називали ρευματωσ преведена је словенским изразом *нежит* (*нежид*). По свој прилици и Византијци су веровали да болове у зглобовима, костима, зубима изазива демон, који се у облику *црва* насели у човека, мили и гризе га. На јужнословенском простору где је био јачи утицај Рима, поменути магијски текстови су преписивани на латинском језику.

Постоји више ћириличних и латиничких варијаната „молитве от црва”, у којој се говори, како је Исус истерао црва који је гризао зубе светом Петру. Један од старијих јесте запис на латинском језику у кодексу Грегориуса Магнуса „Liber moralium” из самостана у Стични (Словенија) из XII века: „(...) Sanctus Petrus dum sederet supra petram marmoream, misit manum ad caput et dolores dentium contristabatur. Veni Jesus et ait: — Quare contristeris Petre? Ait: — Venit vermis migraneus, ut exas et recedas et ultra famulum Dei enim ledas. Amen (Свети Петар седеше на мрамор-камену, и руком се држаше за главу, жалостан беше због зубобоље. Приђе Исус и пита га: — Зашто си жалостан, Петре? Одговори: — Дошао је гмизајући црв и изгризе ми зубе. И Исус рече: — Заклињем те, гмизајући црву, да одеш и не досађујеш слуги Божјем. Амин) (Dolenc 1999: 69—70). У препису из XVI века, из манастира „Савине”, црв у зубу се назива „чрьвь мигринь”: „Свети Петрь сѣдѣше на камыни мраморне, и беше сьморань сѣло; и придѣ кь нѥмоу Ісоусь и рече емоу: Петре, почто толико скрьбань сѣдиши, Петре? И рече емоу Петрь: Господи, придѣ чрьвь мигринь к мене и изгризе зуби моѥ. И рече Ісоусь: заклїнаю те чр’ьве мигране, да не грїзеши зуби Петру и николиже да не повратиши се его. (...)” (Kačanovskij 1881/XIII: 156). Варијанту овог заклињања из једног псалтира, такође из XVI века, објавио је Милићевић (1894/I: 320). Судећи по лекаруши из Босне из половине XIX века, ова молитва је и тада преписивана и коришћена скоро на народном језику: „Свети Петаръ сећаше на камену невесело, налего Исус и рече му: Петре, што седиш невесело? Господине улегао червъ и гризе зубе мое; и записти Господинъ черву: Изиди изъ зуба черву!” (Братић 1908/XX: 359).

И према представама словенских народа, узрочник појединих болести код људи и животиња јесте *црв*, који се запати у део њиховог тела и

гризе га (код људи у зубу, носу, ушима, очима, зглобовима, код стоке и у рогу): „Црв. То буде у носу, у уву, у вратним жилама и у зубима. Кадгод што боли, па јако копа, кажу — црв је" (Оток у Славонији, Lovretić 1897/II: 112); „Кад дете трља очи, нос и уши, кад једнако жмури и дрема и маше главом тамо овамо верује се, да је добило црве у ушима, очима или носу" (Хомоље, Милосављевић 1913/XIX: 107). У словеначком говору Зодречке долине гнојно место на прсту (пришт) назива се *črv*: „na parste mam čarva" (Weiss 1998: 147).

Посебно је раширено веровање да црв изазива зубобољу: „Зуб постане шупаљ од 'црва, који може и други сусједни зуб окужити', те веле, да се је један зуб отрово од другога" (полуострво Пељешац, Hovorka Zderas 1900/XII: 145); „По веровању простога народа зуб боли што су се у њему запатили црви, те они једући сами зуб производе оне ужасне болове (Алексинац, Михаиловић 1901/III: 166). Ако зуб заболи, у пожешком крају кажу, да су се у њему закотили црви и да ће бол ишчезнути ако се они истерају из зуба. Један од начина њиховог истеривања, познат и у другим крајевима, јесте удисање дима који ствара семе биљке бунике (Hyosciamus niger) просуто по жару. Поједини људи су тврдили да су те црве и видели: „Толико су ситни да се само на сунцу могу виђети и црвенкасти" (Тешић 1988: 163). У једном запису из 1807. године, нађеном у „Службенику" цркве у Кнез Селу код Ниша, описан је поступак истеривања црва из зуба димом бунике: „1807 г. знати се за зуби кад је црв в зуба шчо је илач трава буника нојно семе да истресеш на мало оган па сас зелену каленицу да задушиш да дим не излази па каленицу после попари сас врелу воду да је врела вода пак отвори уста над ону воду пак главу задуши арно сваки црв из зуба да испадну, који год има прочитати има веруват за исто бога ми писа Мита Стоико Прокупчанин" (Николић 1940/XV: 44). Исти начин лечења зубобоље препоручује се и у једној лекаруши из Ђакова у Славонији (Boranić 1915/XX: 147). И код Белоруса се веровало да зуб боли јер се у њему множе црви, такође и да се они из њега могу димом истерати: „Зубы болят оттого, что в них заводятся червячки. (...) От дыма черви выходят из зубов, и они перестают болеть" (Зуби боле јер се у њима запате црви. Од дима црви излазе из зуба и они престају болети) — Романовъ 1912/VIII: 319. У Босни и Херцеговини црва у зубу су уништавали распаљеном иглом за плетење (Власеница) или комадићем негашеног креча, који су стављали у шупљину зуба (Драгичевић 1909/XXI: 471). Према другом извору, једној лекаруши из Босне, „кому црви зубе кваре", треба направити свилени завежљај с пепелом рузмарина и њиме трљати зубе (Медић 1904/XVI: 8). По веровању Словенаца, болови у зубу ће престати ако се болесни зуб притисне прстом којим је згњечен црвић: „Bolečine v zobu po ljudski veri prenehajo, če drže nekaj časa na bolni zob prste, s katerimi so zmečkali črvička" (Möderndorfer 1964: 138). Да је представа о црву као изазивачу зубобоље била опште позната код Срба у XIX веку говори и следећа загонетка: „Уђе курјак у тор, овцу увати, па кост изједе, а меса се не дотаче" (*Црв у зубу*) (Караџић 1988/III: 33, бр. 128).

Црв се, по народном веровању, може запатити и у рани и тада се код Срба назива *власац* (код Руса *волосатик*, *волос*, *волосень, волосец* или

змеёвец, *змеевик* и сл.): „Народ вјерује, да имаде 'живих рана', у којима има црв зван 'власац'. Они су бијели, танки као конац, и дуги највише до 10 цм" (Драгичевић 1909/XXI: 474); „Змејовец се запати у коленима и зглобовима прстију руку и ногу"; „Ако прст повредиш и загадиш рану, тада ће се змејевик уселити у рану и започеће да гризе прст све до костију" (Власова 1998: 184). Без обзира што је и власац/волосатик врста црва, у XVII веку у Русији је прављена разлика између болести које изазива црв од оних које изазива власац: „Аще будет въ человеке червь, а не волос, лечити такъ..." (Успенский 1982: 68).

Изазивачи и неких других болести замишљани су у виду црва. Судећи према начину лечења могло би се то рећи за *беснило* (уп. лат. *vermiculus* „пасји црв који изазива беснило"). „Против беса" у средњовековној писмености среће се скоро исто заклињање као и против нежита: Грѣдеше бѣсь и срѣте ѥго светы Макавеи, и рече моу: — Камо идеши? И реч(е) имь бѣсь: — Идоу вь чловѣче тѣло. И рекоше ѥмоу свет Макавеи: — Азь ти велю, не иди вь чловѣче (влче) тѣло, нь иди вь влчиѥ тѣло и песиѥ (Kovačević 1878/X: 278). У босанској Посавини, човеку кога је ујео бесан пас, давали су да поједе *црвића* из космате јабучице која се нађе на шипковом дрвету (Драгичевић 1909/XXI: 478). Један од начина лечења у Жепи (Босна и Херцеговина) био је и да се човеку кога је ујела бесна животиња исече жила испод језика и одатле извади комадић ткива, однесе у шуму и стави под камен. Веровало се да ће се 40 дана након тога, када се камен подигне, видети много „живине" (црва) која се из тога накотила (Filipović-Fabijanić 1964/XIX: 222).

У народним бајањима код неких словенских народа и болест *урок*, опредметљена је у црва. Код Чеха су бајали од урока: „Voral Pán Ježíš, sv. Petr mu pohonil. Vzoral tři červíčkové, to nebyly červíčkove, to byly tohoto hovádka ourokové (Орао Господ Исус, свети Петар је био терач. Изорао је три црвића, то нису били црвићи, већ те стоке уроци) (Вельмезова 2004: 197). У Македонији, после завршетка бајања од урока, мајка пронађе у брашну три црвића које бајалица стави у завежљај заједно с каменом, доведе дете до плота и преко његове главе пребаци замотуљак у туђи посед. После тога, тај замотуљак на месту где је пао, и закопа (Цепенков 1980/IX: 317). Код корушких Словенаца против урока се бајало басмом која је скоро једнака са раније наведеним заклињањем против нежита, чак је присутна и формула како болест „иде у човека да му испије коштану срж (мозак), пролије крв и сломи кости": „Devica Marija na cerkvenem pragu kleči/ ta hudi urak mimo gre,/ devica Marija pravi hudi urak:/ — Kam ti greš? — Jaz grem tja v tega NN/ *vse kosti mu bom zdrobil,/ vse meso mu bom snedel,/ vso kri mu bom izpil.*/ — Ne hodi tota v tega NN,/ pojdi na visoko planino/… (Zablatnik 1982: 21).

За реч *срдомаси* Вук је у свом Рјечнику дао следеће објашњење „у мале дјеце некака болест у глави (кажу да су црви некаки)" (Караџић 1986 XI/2: 963).

У Босни се помиње црв *ӣомрав*, за који се каже да се може наћи у межгравцима (хрскавица носа) или у роговима шиљежеа (прошлогодишње јагање) (Братић 1902/XIV: 155).

Схватања да нека оболења изазива црв пратила су и веровања да се он може магијским путем одстранити из човека. Црв је, у ствари, отелотворени демон, који разуме људски говор и зато се може убеђивањем измамити из људског тела или из њега отерати претњом. По једној античкој басми против зубобоље и главобоље налаже се болеснику да се окрене према месецу и каже: „Luna nova, dentes novi, vermes putridi foras exite!" („Нов месец, нови зуби — напоље, гњили црви!") (Тодоровић 1993/XIX/71—72:110—111). У много каснијем запису басме од зубобоље у белоруском Полесју, црв у зубу се назива *зубашоч*, а упућена порука је слична претходној: „Маладзік малады, у цябе рог залаты; чарвяк точыць мае зубы, а ты патачы чарвяку губы" (Месече млади, ти имаш златан рог; црв гризе моје зубе, а ти изгризи црву усне) — Замовы 1992: 187; Пяткевич 2004: 381. У чешкој басми од зубобоље, црва из зуба су терали када месец опада: „Měsíček schází, čerw(v)íčku, jdi pryč" (Месец залази, црвићу одлази даље) (Вельмезова 2004: 97). Код Литванаца болесни зуб су додиривали камичком, који се назива „прст Каукаса", и у бајању позивали Каукаса (митолошког заштитника дома) да изагна црва из зуба: „Каукас, Каукас, твојим прстом тарем зуб, твојим именом морим црва, да он или цркне или изиђе из зуба (*човека по имену*) и да иде на суво дрвеће, на тврдо камење. (...)" (Завьялова 2006: 151).

Да би заштитила зубе свога детета од црва, трудна жена у Босни и Херцеговини (Власеница), прелазила је на Божић пре сунца три пута преко маша, затим би маше загризла, говорећи: „Како год црви не могли ове маше гристи, онако не могли нити зубе мога дјетета". Веровало се да њено дете неће никад зуби заболети (Драгичевић 1909/XXI: 470).

У Вуковој грађи сачуван је и запис о бајању од црва: „У Вуковару су се неки адвокати трудили уверити ме да онђе има људи који знају учинити (обајати) да из црвљива живинчета поиспадају сви црви" (Вукова грађа 1934/L: 68).

У источној и јужној Србији, а вероватно и шире од тог простора, постојале су врачарице које су цевчицом „вадиле" црве из болесног зуба, мамећи их посебним узвицима: „Кад кога заболи зуб, одмах зову врачарицу, те вади црве. Црве ваде из шупљег зуба кроз цев" (околина Лесковца; Petrović 1900/V: 93). У Хомољу (североисточна Србија) Ромкиње су вадиле црве деци из ушију, очију или носа цевчицом од трске, преко које су стављале чисту мараму. При томе су мамиле црве изразима „Пуц, пуц, пуц!" или „Ма, ма, ма!" (Милосављевић 1913/XIX: 107). Крајем шездесетих година прошлог века аутор ових редова гледао је у околини Сврљига како је стара Ромкиња исисавањем кроз цевчицу „вадила" црве женама из ушију, а затим их показивала на свом језику.

Нека веровања и магијско понашање код словенских народа, указују на постојање представе да се душа могла отелотворити у црва. Тако, у Македонији (Мариово), после изношења покојника из куће, на месту где му је лежала глава три ноћи стоји запаљена свећа, просејено брашно или пепео, чаша с вином, водом и ракијом покривени ситом или решетом. Ако је покојник био жељан воде, вина или ракије, били су уверени да се може видети како је његова душа, „најчесто во вид на *црвче*", пре-

шла преко брашна или пепела и отпила нешто од остављеног пића (Ристески 1999: 116). Са представом о души у виду црва може се повезати и магијско понашање нероткиња у Србији (околина Шапца). Један од начина да жена добије пород, како се веровало, било је потребно да поједе *црва* из чвора или гране леске. Или да попије воду с *црвоточином* из кућне греде. Наиме, жена стане испод греде у кући држећи суд с водом, а њен муж удара тешким предметом у греду, како би из ње избио црвоточину, да падне у суд (Милићевић 1894/I: 188). Узевши да се пород схвата као дар предака с оностраног света (уп. Георгиева 1990/I: 6—10; Раденковић 1996: 38—41) једење црва из леске и пијење црвоточине из греде представља облик имитативне магије, где „слично треба да изазове слично", тј. „слање" нове душе са тог света која се, по свој прилици, такође схвата да је у виду црва. Из овога се може разумети веровање да човек који у себи имао црва, може уклети (Вукова грађа 1934/L: 36). Вероватно из разлога што је он на тај начин дошао у везу с оностраним светом. У словеначким басмама против реуматизма и костобоље, које припадају кругу басми од нежита, као узрочници ове болести именују се „otroci hudobnih mater", тј. душе деце које су лоше мајке уморише, тзв. *нави*, *мовје*, *свирци* итд.: „Potem pride sam usmiljeni Jezus, / katerega srečajo otroci hudobnih mater. / Jezus jih vpraša: — Kam greste? / Otroci mu odgovore: / — Mi gremo kršćanskemu človeku / kosti lomiti, / in kri pit" (Језерско — Dolenc 1999: 80).

Назив нежит/нежид

Порекло и значење речи *нежит* у научној литератури различито су тумачени. Т. Маретић, у Рјечнику ЈАЗУ, ову реч тумачи као образовање настало од основе *жит*, која има исти корен као и *жив*, *живети*, *живот*, и одречне речце *не*: „по томе нежит управо значи тешку болест, која не да човјеку живјети" (RJAZU 1917—1922/VIII: 158). И аутори московског Етимолошког речника словенских језика виде у овом називу сложеницу насталу од *не-* и супстантивног облика глагола **ziti* (ЭССЯ 1999/25: 94). За ауторку Л. В. Куркину, сложеним лексичким образовањем **ne-žitъ* у већини словенских језика означаване су ране које не зарастају („незаживающие раны") (Куркина 1978: 28). Ј. Андрић, поменути назив тумачи из угла митологије, тражећи његово значење у оквиру групе назива с префиксом *не*, који у њима има профилактичко-одбрамбену улогу. Он сакрива суштинско значење и „снижава вредност" назива, а такође и удаљује од човека оно што се тврди у његовом основном делу (Andrić 1992—1993/XXIII—XXIV: 25). Мотивацију за руски назив *нежить*, као опште ознаке за нечисту силу, О. А. Черепанова види у народној представи о супротној природи митолошких бића и човека, о чему сведочи и један од назива за ђавола — *нечеловековатый* (Черепанова 1983: 67).

Порекло назива *нежит* друкчије види фински историчар религије В. Ј. Мансика. Он сматра да је овај назив дошао у словенске језике као позајмица, преко ст. нем. *nessia* „црв", чији старији лат. облик *nescia*,

води порекло из грч. *ischias* (ишијас, реума, костобоља). У старобаварској басми из IX века „pro nessia" или „contra vermes" терају црва („Gang ut, nesso") да иде заједно са девет црвића из коштане сржи на кост, с кости на месо, с меса на кожу, с коже на стрелу (Mansikka 1909: 50—53; цитирано према: Grafenauer 1937/XXXII: 290). Демон болести *Nessia* јавља се и у неким другим средњовековним басмама на латинском језику (уп. Веселовскій 1886/CCXLV: 293).

Има доста примера у словенским језицима где се одречном речцом *не* граде називи митолошких бића, сходно мотивацији коју објашњавају Ј. Андрић и О. А. Черепанова, као нпр.: буг. мн. *недевки* (виле) хрв. *nesnaga* (нечиста сила), слов. *nestvor* (чудовиште), *netek* (митолошко биће), срп. *неосебина* (нечиста сила), рус. *недруг*, *ненаш*, *недобрый* (ђаво), укр. *недоля* (ђаво). Овој групи назива може се придодати и рус. *нежить* „нечисти дух, оно што живи без душе и без тела, али у облику човека". Тако, у Олонецкој губ., шумског духа (*леший*), називају и *лесная нежить* (Максимов 1996: 103); у Архангелској губ. ако се ноћу чује лупа на тавану, сматрају да се ту уселила *нежить* (Даль 1996: 163), или да *нежить* живи у напуштеним зградама (Дранникова, Новиков 2003/2(38): 37), и сл. (уп. Власова 1998: 348—349). Узевши природу болести *нежит/нежид* и њеног изазивача, рус. *нежить*, представља независно образовање које није у директној вези с претходно поменутим називом.

Очигледна је велика подударност између демона болести у виду црва, означеног у старобаварској басми *nessia*, и словенског демона *нежит*. Међутим, историјски и лингвистички разлози упућују на закључак да су то два паралелна образовања, које повезује древна и код многих народа позната представа о демону у виду црва, који изазива костобољу, гнојне процесе, а ако је то у глави, онда и главобољу, ушобољу, кочење мишића лица, па и теже последице по човека. Да је назив *нежит* позајмљеница из немачке културе, онда би се очекивало да он, у првом реду, буде распрострањен у западном рубном делу словенског простора, где постоје вишевековни контакти германских и словенских народа, у првом реду код Словенаца. Досадашња сазнања пак говоре, да је од свих словенских језика, једино у словеначком овај назив непознат. Занимљиво је да се он налази у румунском језику, али не као романско образовање, већ као позајмљеница из словенских језика — *năjit* „бол у уху", „зубобоља".

Порекло назива *нежит/нежид*, може се извести из оп. слов. **židъkъ* (срп. *жидак* „редак", „течан", буг. *житък*, рус. *жидкий*, чеш. *židký*) и речце *не*. У срп. народним говорима *жидак*, значи још и „витак, гибак", *жидун* „витак прут", *жидина* „оно што је житко", *жидати* „повијати се", „гибати се" (РСАНУ 1968/V: 396—397), рус. црслов. *жижда* „житкост", „блато", рус. *жидеть* „растањивати", „разређивати" (уп. Фасмер 1986/II: 53—54). Из овога следи да би мотивациона основа назива била: „оно што је као жидина", „што припада жидини", тј. „оно што се вуче, гамиже, мили, увија се" (уп. ст. слов. образовање са различитим префиксима — *отъчаяние* и *нечаяние* „очајање", „безнадежност"). Није искључено да је речца *не* могла давати овом називу и негативна обележја,

у смислу „зла, лоша жидина” (уп. ст. рус. *случай* „случај” и *неслучай* „несрећни случај” — СРЯ 1986/11: 290). Из наведеног се може закључити да назив *нежит̄/нежид* по значењу припада кругу речи којим су означаване текућине из тела, затим гнојна обољења, пликови на телу, али и болести костију и зглобова, где се бол доживљава као да нешто врти, мили (као црв): ст. слов. *нежидъ*, *нождъ* „гној, сукрвица, слуз”: „Идущи же изъ нея (из раны) нежди смертныи” (XVI век, Срезневский 1902/II: 382—383), пољ. *niežyt* „катар”, „слине”, чеш. *nežit* „чир”. У Врбнику, на острву Крку, називом *nežid*, *nežidovčina* означаван је црни пришт (Žic 1900/V: 204); у средњој и јужној Далмацији, у XVI веку била је позната болест ува *nežić*; у Блату, на острву Корчули, „нека погана болест на прсту руке” називана је *nožić*; у Истри, *nežit* је ознака за црвени ветар и то у стадијуму када се на кожи јављају мехурићи (Andrić 1992/1993/ XXIII/ XXIV: 11—13). У буг. *нежит* најчешће означава запаљење десни, познато и под другим називима (ЕБНМ 1999: 274), као и другу гнојну рану, уп. *нежета са* „загнојава” (БЕР 1995/IV: 600).

Из напред наведеног може се извести закључак да је назив *нежит̄*, као ознака за демона болести настао персонификацијом „жидине” (сугласник *д* на крају речи често прелази у безвучни парњак *т̄*, па отуда и варијантни назив *нежит̄*). Мотивисан је како обележјем кретања, јер се и она вуче, мили, увија, тако и по представи да гнојне ране изазива црв. Горе је наведено да се пришт на прсту код Словенаца назива *črv*: По истој мотивацији изведен је и ст. слов. назив за змију *нежит̄овица*; по свој прилици, и назив за кугу *чърна нежит̄овица* (Соколов 1895/1: 17, Срезневский 1902/II: 383), по томе што се и она увлачи у кућу и смртно уједа као змија. На јадранском Приморју (Стон), посведочен је назив *nežitak*, „немир”, „неспокојство”: „Откад је дошла дома, ударио нежитак у њу” (RJAZU VIII: 158; РСАНУ XV: 21), где је реч о преносном значењу. У источној Србији (околина Сврљига) за немирно дете се каже „Врти се ко’ да има црви”.

У неким народним веровањима нежит се схвата као биће које скита из једног у друго место (Бугарска — Геров 1977: 260), или се изједначује с ђаволом, који иначе може бити замена за различита митолошка бића (Црна Гора — Дучић 1931/XLVIII: 522).

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Алмазов 1901/IX — А. И. Алмазовъ, *Апокрифическія молитвы, заклинанія и заговоры. (Къ исторіи византійской отреченной письменности)* // Летопись историко-филологическаго общества при Императорскомъ Новороссійскомъ Университете IX, Византійско-славянское отделеніе VI, Одесса 1901.

Беговић 1887/II — Н. Беговић, *Живот̄ и обичаји Срба граничара. Уроци* // Босанска вила II, бр. 3, Сарајево 1887.

БЕР I—VI — *Български етимологичен речник* I—VI, БАН, София 1971—2002.

Бояджиев 1894/XI — З. А. Бояджиев, *Баяния, врачувания и лекувания. От Софийско* // СбНУ XI, София 1894.

Братић 1902/XIV — Т. А. Братић, *Пабирци из народног ветеринарства* // ГЗМ XIV, Сарајево 1902.

Братић 1908/XX — Т. А. Братић, *Народно лијечење. Из времена једне љекаруше из 1843.*г. // ГЗМ XX, Сарајево 1908.

Вельмезова 2004 — Е. В. Вельмезова, *Чешские заговоры. Исследования и тексты*, Москва 2004.

Веселовскій 1886/CCXLV — А. Веселовскій, *Заметки къ исторіи апокрифовъ* // Журналъ Министерства народнаго просвещенія, ч. CCXLV, СПб. 1886.

Власова 1998 — М. Власова, *Русские суеверия. Энциклопедический словарь*, СПб. 1998.

Вукићевић 1901/XIII — М. М. Вукићевић, *Из старих Србуља*, ГЗМ XIII, Сарајево 1901.

Вукова грађа 1934/L — *Вукова грађа* // СЕЗб L, Београд 1934.

Вълчинови 1892/VIII — Цв. и В. Л. Вълчинови, *Баяния. Отъ Софийско* // СбНУ VIII, София 1892.

Гагулашвили 1984 — И. Ш. Гагулашвили, *О символике цвета в грузинских заговорах* // Фольклор и этнография, Ленинград 1984.

Георгиева 1990/I — И. Георгиева, *Светът, от който идват децата* // Българска етнография I, кн. 1, София 1990.

Геров 1977/III — Н. Геров, *Речник на българския език* III, София 1977.

Даль 1881/II — В. Даль, *Толковый словарь живаго великорускаго языка* II, Москва 1881.

Даль 1996 — В. И. Даль, *О повериях, суевериях и предрасудках русского народа*, СПб. 1996.

Динић 1988/XXXIV — Ј. Динић, *Речник тимочког говора* // СДЗб XXXIV, Београд 1988.

Дончева—Попконстантинов 1994 — Л. Дончева, К. Попконстантинов, *Апокрифна молитва от X—XI в. върху оловен амулет от с. Одърци, Толбухинско* // Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, БАН, София 1994.

Драгичевић 1909/XXI — Т. Драгичевић, *Народни лијекови* // ГЗМ XXI, Сарајево 1909.

Дранникова, Новиков 2003/2(38) — Н. В. Дранникова, Ю. А. Новиков, *Фольклорная экспедиция на Кулой* // Живая старина 2 (38), Москва 2003.

Дучић 1931/XLVIII — С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча* // СЕЗб XLVIII, Београд 1931.

Ђорђевић В. 1872 — В. Ђорђевић, *Народна медицина у Срба*, Нови Сад 1872 (Прештампано из Летописа 114).

Ђорђевић Т. 1903/IV — Т. Р. Ђорђевић, *Медицински обичаји у Срба. Амајлија* // „Караџић" IV, бр. 3, Алексинац 1903.

ЕБНМ 1999 — *Енциклопедия българска народна медицина*, Съставителство и обща редакция М. Георгиев, София 1999.

Елезовић 1925 — Г. Елезовић, *Дервишки редови муслимански Текије у Скопљу*, Скопље 1925.

Завьялова 2006 — М. В. Завьялова, *Балто-славянский заговорный текст. Лингвистический анализ и модель мира*, Москва 2006.

Замовы 1992 — *Замовы*. Уклад Г. А. Барташэвіч, БНТ, Мінск 1992.

Калчић 1976 — С. Калчић, *Потекла вода студена. Народне песме из Великог Извора*, Зајечар 1976.

Караџић 1986/XI/1—2 — В. С. Караџић, *Српски рјечник (1852)* // Сабрана дела Вука Караџића XI/1—2, Београд 1986.

Караџић 1988/III — В. С. Караџић, *Српске народне приповијетке* // Сабрана дела Вука Караџића III, Београд 1988.

Катић 1961/29 — Р. В. Катић, *„ѡть нежита" у српској средњовековној књижевности* // Зборник за друштвене науке 29, Матица српска, Нови Сад 1961.

Кошутић 1980/24 — В. Р. Кошутић, *Кална, рудник народословља* // Расковник VII, Београд 1980, бр. 24.

Куркина 1978 — Л. В. Куркина, *Изоглоссные связи южнославянской лексики II* // Этимология 1976, Москва 1978.

ЛПДВ 1984 — *Лирическая поэзия Древнего Востока*, ред. И. М. Дьяконов, Москва 1984.

Максимов 1996 — С. В. Максимов, *Нечистая, неведомая и крестная сила*, Москва 1996.

Медић 1904/XVI — М. Медић, *Три љекаруше* // ГЗМ XVI, Сарајево 1904.

Милићевић 1894/I — М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака* // СЕЗб I, Београд 1894.

Милосављевић 1913/XIX — С. Милосављевић, *Обичаји српског народа из среза хомољског* // СЕЗб XIX, Београд 1913.

Минстерберг 1901/XIII — Р. Минстерберг (Münsterberg), *Три античке уклетне плоче*, ГЗМ XIII, Сарајево 1901.

Михаиловић 1901/III — Н. Ј. Михаиловић, *Медицински обичаји у Срба. Лечење зубобоље* // Караџић III, Алексинац 1901.

Николић 1940/XV — В. М. Николић, *Из народне медицине у Нишу*, ГЕМ XV, Београд 1940.

Новаковић 1889 — С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 1889.

Овчаров 1997/XXIII — Н. Овчаров, *„Проклтият нежит" (Между археологията и етнологията)* // Българска етнология XXIII, София 1997, 1—2.

Овчаров 1998/XXIV — Н. Овчаров, *Няколко слабо известни апокрифни молитви от 1497/1498 г.* // Българска етнология XXIV, София 1998, 3—4.

Пешић 1980/VII/26 — М. С. Пешић, *Ни траве нису ко што некад беху* // „Расковник" VII, бр. 26, Београд 1980.

Порфирьевъ 1878 — И. Я. Порфирьевъ, *Апокрифическія молитвы по рукописямъ Соловецкой библиотеки*, (Перепечатано изъ Трудовъ IV Археологическаго съезда), Казань 1878.

Пяткевич 2004 — Ч. Пяткевич, *Рэчыцкае Палессе*. Пераклад з польскай мовы, Мінск 2004.

Раденковић 1982 — Љ. Раденковић, *Народне басме и бајања*, Ниш—Крагујевац—Приштина 1982.

Раденковић 1996 — Љ. Раденковић, *Симболика света у народној магији Јужних Словена*, Ниш—Београд 1996.

Раденковић 1998/II — Љ. Раденковић, *Дъна — стари словенски назив једне болести* // Слово и култура, Памяти Никиты Ильича Толстого, т. I—II, Москва 1998.

Ристески 1999 — Љ. С. Ристески, *Посмртниот обреден комплекс во традициската култура на Мариово*, Прилеп 1999.

Романовъ 1912/VIII — Е. Р. Романовъ, *Белорусскій сборникъ*, вып. VIII, Вильна 1912.

РСАНУ I—XVI — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* I—XVI, САНУ, Београд.

Соколов 1895/1 — М. И. Соколов, *Новый матеріалъ для объясненія амулетовъ называемыхъ змеевиками*// Древности. Труды Славянской комиссии Императорского Московского Археологического Общества, т. 1, Москва 1895.

Срезневский 1893—1903/I—III — И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. I—III, СПб. 1893—1903, репринт, Москва 2003.

СРЯ 1986/11 — *Словарь русского языка*, вып 11, Москва 1986.

Станојевић 1929/1 — М. Станојевић, *Нижит. Прилог познавању народно-апокрифне књижевности* // Зборник прилога за познавање Тимочке крајине, књ. 1, Београд 1929.

Станчев 1897/XIV — Н. Станчев, *Баяния... От Котленско* // СбНУ XIV, София 1897.

Стојановић 1982/3 — Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду. Рукописи и старе штампане књиге*, Фототипско издање, књ. 3, Београд 1982.

Тенев 1900/XVI—XVII — Т. Тенев, *Баяния... От Чипоровци* // СбНУ XVI—XVII, София 1900.

Тешић 1988 — М. Тешић, *Народни живот и обичаји пожешког краја*, Пожега 1988.

Тодорова 1989 — И. Тодорова, *Баяния и магии* // От Тимок до Искър, Регионални проучвания на български фолклор, т. 1, София 1989.

Тодорова-Пиргова 2003 — И. Тодорова-Пиргова, *Баяния и магии*, София 2003.

Тодоровић 1993/XIX/71—72 — Д. Тодоровић, *Античке басме и бајања* // Расковник XIX, бр. 71—72, Београд 1993.

Трейланд 1881/VI — Ф. Трейланд, *Материалы по этнографии латышского племени* // Труды этнограф. отдела, кн. VI, Москва 1881.

Трухелка 1894/VI — Ћ. Трухелка, *Из старих рукописа. Наредбе против празновјерја по једном старом номоканону* // ГЗМ VI, Сарајево 1894.

Трухелка 1906/XVIII — (Ћ.) Т(рухелка), *Један занимљив запис, писан босанчицом* // ГЗМ XVIII, Сарајево 1906.

Усачева 1999 — В. В. Усачева, *Зубная боль* // Славянские древности, т. 2, Москва 1999.

Успенский 1982 — Б. А. Успенский, *Филологические разыскания в области славянских древностей*, Москва 1982.

Фасмер 1986/II — М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. II, Москва 1986.

Цепенков 1980/IX — М. К. Цепенков, *Народни верувања* // Македонски народни умотворби IX, Скопје 1980.

Цонев 1910/I, 1923/II — Б. Цонев, *Опис на славянските ръкописи в софийската Народна библиотека* т. I—II, София 1910—1923.

Чаракчиев 1892/VII — Чаракчиев, *Баяния. Отъ Кюстендилъ* // СбНУ VII, София 1892.

Чаусидис 1995 — Н. Чаусидис, *Оловен амулет со испишана молитва против „нежит" од градот Чрешче* // Зборник н.с. бр. 1, Археологија (Музеј на Македонија), Скопје 1995.

ЭССЯ 1999/25 — *Этимологический словарь славянских языков*, вып. 25, Москва 1999.

Черепанова 1983 — О. А. Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград 1983.

Яцимирскій 1913/XVIII/3 — А. И. Яцимирскій, *Къ исторіи ложныхъ молитвъ в южно--славянской письменности* // Известія ОРЯС XVIII, кн. 3, СПб. 1913.

Andrić 1992—1993/XXIII/XXIV — J. Andrić, *Jedan pristup pitanjima uz slavenski pojam nežit* // Croatica XXIII/XXIV, Zagreb 1992—1993, 37—39.

Boranić 1915/XX — D. Boranić, *Đakovačka ljekaruša* // ZNŽO XX, Zagreb 1915.

Czernik 1984 — S. Czernik, *Trzy zorze dziewicze*, Łodż 1984.

Dolenc 1999 — M. Dolenc, *Zagovori v slovenski ljudski medicini ter zarotitve in apokrifne molitve*, Ljubljana 1999.

Dragičević 1907/XIX — T. Dragičević, *Narodne praznovjerice*, GZM XIX, Sarajevo 1907.

Dukova 1984/XXVII/2 — U. Dukova, *Die Bezeichnungen der Dämonen im Bulgarischen* // Балканское езикознание XXVII/2, София 1984.

Erben 1938 — K. J. Erben, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha 1938.

Filipović-Fabijanić 1964/XIX — R. Filipović-Fabijanić, *Narodna medicina i narodna verovanja* // GZM, n.s. XIX, Sarajevo 1964.

Glück 1892/I — L. Glück, *O stravi* // GZM I, Sarajevo 1892.

Grafenauer 1937/XXXII — I. Grafenauer, *Najstarejši slovenski zagovori* // ČZN XXXII, Maribor 1937.

Hovorka Zderas 1900/XII — O. Hovorka Zderas, *Narodna medicina na poluotoku Pelješcu u Dalmaciji* // GZM XII, Sarajevo 1900, sv. 1.

Kačanovskij 1881/XIII — V. Kačanovskij, *Apokrifne molitve, gatanja i priče* // Starine XIII, Zagreb 1881.

Katić 1962/II — R. Katić, *Koje oboljenje u našoj srednjovekovnoj medicini označava izraz „nežit"* // Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae II, Beograd 1962, sv. 2.

Kovačević 1878 — Lj. Kovačević, *Nekoliko priloga staroj srpskoj književnosti* // Starine X, Zagreb 1878.

Lovretić 1897 — J. Lovretić, *Otok. Narodni život i običaji* // ZNŽO II, Zagreb 1897.

Mansikka 1909 — V. J. Mansikka, *Über russische Zauberformeln mit Berükcksichtigung der Blut- und Verrenkungssegen*, Helsinki 1909.

Milas 1896/VIII — M. Milas, *Bogumilska riječ „nežit" u Stonu u Dalmaciji* // GZM VIII, Sarajevo 1896.

Möderndorfer 1964 — V. Möderndorfer, *Ljudska medicina pri Slovencih*, Ljubljana 1964.

Petrović 1900/V — V. K. Petrović, *Zaplanje ili Leskovačko (u Srbiji)* // ZNŽO V, Zagreb 1900.

Popkonstantinov, Kronsteiner 1994/36 — K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner, *Старобългарски надписи. Altbulgarische Inschriften* // Die slawischen Sprachen 36, 1994.

RJAZU — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU I—XXIII, Zagreb.

Strohal 1910/XV — R. Strohal, *Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige* // ZNŽO XV, Zagreb 1910.

Štefanić 1970/II — V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, II dio, JAZU, Zagreb 1970.

Theissen 1993 — U. Theissen, *Wie Krank Wird man mit нежитъ*? // Die slawischen Sprachen 32, 1993.

Truhelka 1906/XVIII — (Ć.) T(ruhelka), *Opet jedan zapis pisan bosančicom* // GZM XVIII, Sarajevo 1906.

Valchář 1902/VIII — J. Valchář, *Prostonárodní lekařství na Dolnokralovicku* // Národopisný sborník českoslowanský VIII, v Praze 1902.

Weiss 1998 — P. Weiss, *Slovar govorov Zodrečke doline med Gornjim gradom in Nazarjami*. Pokusni zvezek, SAZU, Ljubljana 1998.

Zablatnik 1982 — P. Zablatnik, *Od zibelke do groba*, Celovec 1982.

Zibrt 1888/XIV — Č. Zibrt, *Kouzla a čáry starých Čechův* // Památky archeologické a mitopisné XIV, sv. 7—8, Praha 1888.

Žic 1900 — I. Žic, *Vrbnik na otoku Krku. Narodni život i običaji* // ZNŽO V, Zagreb 1900.

АРИСТОТЕЛОВО УЧЕЊЕ О ПОЈМУ, РЕЧИ И КАТЕГОРИЈАМА (КОГНИТИВНО-ЛИНГВИСТИЧКИ ПРИСТУП)

ЈОВАНКА РАДИЋ

UDC 801.73:821.14'02 Aristotel

Кратак садржај. После кратког осврта на разумевање појмова *реч* и *појам* у лингвистици и филозофији, приступа се анализи Аристотелових *Категорија* које се схватају као основни начини људске спознаје, неодвојиви од језика. Од 10 побројаних категорија или типова појмова на почетку списа, четири се показују као разрађене и утемељене: *супстанција, квантитет, квалитет* и *релативи/релација* — на којима највероватније и почива изворна Аристотелова замисао. Остале „категорије" или потпадају под неку од ове четири (*место* и *време* спада у квантитет, а *положај* и *имање/поседовање* су у релативима), или су накнадно дописане (*делање, трпљење*), — све као последица неразумевања Аристотелове категоризације. Скренута је пажња на то да Аристотелово учење о појму, речи и категоријама, посредно и о језику и говору, и даље представља недовољно истражен извор који може дати значајан допринос савременој науци о језику, пре свега граматици и когнитивно усмереној лингвистици.

Кључне речи: реч, појам/концепт, категорије, језик, лингвистика, филозофија, име, именица, пароним, акциденција, Аристотел, Сосир.

Дефинисање речи одувек је био један од најтежих, али и најпречих лингвистичких задатака. О значају тог задатка и значају речи као лингвистичке јединице у „механизму језика", врло одређен став је имао Ф. Сосир: „ма како било тешко дефинирати тај појам, ријеч је јединица која у читавом механизму језика представља за наш разум нешто централно" (Сосир, према Симеон: *riječ*), то је јединица „која живи ван сваког говора у менталној ризници, [...] јединица која влада" и језиком и говором (Сосир 2004: 112—113). Начини дефинисања појма *реч* можда понајбоље одсликавају и разлике између појединих лингвистичких теорија и школа.

У другој половини XX века у лингвистици је било завладало уверење да појам *појам* не спада у предмете њеног интересовања. У складу са тим су и старије лингвистичке дефиниције по којима је **реч** „глас или група гласова којима се обележава један *појам* или једна *мисао* [подвукла J. P.]" (Српскохрватски језик: *reč*) — постале неприхватљиве, напуштене „због неодређености самог појма 'појам' и њему сличних" (Кристал 1985: *reč*). У којој је мери *појам* заиста био неодређен, па и неупотребљив, сведочи његово везивање за скоро све јединице издвојене у граматичкој анализи језика: „Како се ријечи састоје од морфема, а морфеми

изражавају појмове, то и ријечи у овој или оној мјери *изражавају појмове* [подвукла Ј. Р.]" (Симеон: 294). Реч се стога у једном периоду дефинисала чисто формално, као „јединица израза коју ИЗВОРНИ ГОВОРНИЦИ препознају интуитивно, било у говорном или у писаном језику", као „физички одредљиве јединице које срећемо у неком одломку писаног текста (одвојене белинама)", Исто. Експлицитно је истицано да се лингвистика „критички односи према појмовном приступу [...] и замењује га приступом који наглашава ФОРМАЛНЕ критеријуме" (Кристал 1985: *pojmovni*).[1] У таквом приступу су, поред питања везаних за речи типа *крем-пита* („једна реч или две"), бивала још релевантна и спорна „питања о статусу", конкретно: „да ли је у енглеском одређени члан *the* 'реч' у истом смислу као и именица *chair*", Кристал 1985: *reč*.[2]

Однос лингвистике према *речи* и *појму* коренито се променио у последње неколике деценије. Међутим, иако се савремена когнитивна лингвистика темељи на овим терминима, одређивање термина *појам* или *концепт*[3] и однос језичких јединица према оном што се тим терминима означава, и даље остаје неодређен и недефинисан, препушта се стручњацима других опредељења — филозофима, односно логичарима (в. Кристал 1995: 100), или психолозима.

На другој страни, упркос томе што је *појам* предмет скоро свих филозофских учења, он је до данас у много чему остао споран и у филозофији: „однос између *речи и појма*, као и *говора и мишљења* представљао је још од Платона, а и данас представља извесну тешкоћу и спорно питање" (Шешић 1983: 132). Иако би било корисно начинити потпунији увид у приступ филозофије, психологије и лингвистике наведеним проблемима, задржаћемо се овога пута на овим елементарним напоменама. Намера нам је, наиме, да укажемо на значај који за ововремену лингвистику могу имати знања о речи и појму којима је владала античка филозофија, односно Аристотел као њен најзначајнији представник.

1.0. Појам се у учењу античких филозофа дефинише као „замисао само битних и општих ознака мноштва једноврсних предмета" (Шешић 1983: 137). У Платоновој филозофији појмови имају „вредност посебних, онтолошких, самосталних, од човека независних идеја [које] изражавају оно што је заједничко, опште, вредно, идентично и трајно у појединачним стварима", то су „надосетилне идеје у којима осетилне ствари

---

[1] На другој страни, за све ово време сам *појам* се несметано везује за *лингвистички знак*, односно за једно од два „лица" лингвистичког знака (*појам* | *акустичка слика*, или *означено* : *означа*, в. Радовановић 1979: 11), где својим обимом обухвата јединице различитих језичких нивоа. Сходно томе се и језик дефинише као систем знакова, или „систем система" (в. Бугарски 2003: 101—115).

[2] У рекламном материјалу за *Ilustrovani engleski rečnik* Mladinske knjige (Београд) стоји да речник садржи „187000 pojmova i jasnih definicija odrednica". То најдиректније упућује на једнакост *реч* = *појам*, свака, па и граматичка реч.

[3] Термини *концепт* и *концептуализација* (напоредо са *категоризација*), прилично неодређеног значења, преплавили су савремене лингвистичке, али не само лингвистичке текстове, и обично се не повезују са термином *појам*. Друкчије је у филозофији и психологији: исп. „**појам** [concept, notion]. Концепт, од латинског *con* ('заједно') и *capere* ('ухватити', 'обуздати'). У српском *појам*" (Риз 2004: *pojam*); исп. РФП: *koncept*. За употребу ових термина у психологији в. Крстић 1996: *концепт*; Требјешанин 2004: *pojam*.

могу само партиципирати" (Филозофија: 364). Његова „метафизичка табла категорија" заснива се на издвајању два основна услова људске спознаје: садржи с једне стране *Идеју*, са категоријама *биће* и *мировање*, а са друге *Опажај*, који је *привид* или *кретање* (према Шешић 1983: 168). Појам је на сличан начин разумевао и Аристотел,[4] најбољи Платонов ученик, који се самим речима бавио мање него Платон.[5]

1.1. У контексту задате теме, ми ћемо се позабавити Аристотеловим учењем о појмовима, односно поделом појмова на категорије (Аристотел 1954), и из тога учења „ишчитавати" његово разумевање речи, односно разлика међу речима. Аристотелову категоризацију схватамо као издвајање основних начина спознавања онога што је Платон назвао *Идеја*, а што би наши савременици сместили у сферу појмовног, или рационалног мишљења. На детаљнију анализу *Категорија* навеле су нас слутње да се тамо разматрају питања која могу бити од прворазредног интереса за лингвистику, и да је значај Аристотеловог учења о категоријама остајао за лингвисте скривен због неадекватних интерпретација од стране филозофа, којима се у лингвистици поклањало безрезервно поверење. У анализи се искристалисало уверење да је текст *Категорија*, разбијен накнадним, са основним делом текста несагласним дописивањима, било могуће разумети само са аспекта лингвистичке семантике, односно са когнитивно-лингвистичког аспекта.

1.2. У интерпретацији *Категорија* филозофи су пренебрегнули дистинкцију која је била основ за категоризацију: дистинкцију између језика („оно што се изриче ван везе" [исп. што „живи ван сваког говора у менталној ризници", Сосир 2004: 112]) и говора („оно што се изриче у вези"), — без које би категоризација била немогућа. Занемаривање те дистинкције је доприносило да се језичке и говорне јединице, које је Аристотел доследно одвајао, помешају, да се оно што се изриче „у вези", паронимно или акцидентално, како је Аристотел објашњавао, и што је у другом плану, помеша са појмовним категоријама. Будући да се на дистинкцији језик (*langue*) : говор (*parole*) темељи и Сосирово учење, последично и целокупан потоњи развој лингвистике, разумевање начина на који је та дистинкција подвучена у *Категоријама* може допринети потпунијем разумевању Сосировог учења. Чини се да пажљива анализа *Категорија* може допринети прецизнијем одређењу појма *језик* (*langue*), који у лингвистици још увек остаје недовољно одређен (в. Дикро/Тодоров 1987I: 215—216), због чега се и сама дистинкција *језик : говор* почиње занемаривати.

---

[4] У филозофији не постоји сагласност око овога питања, чак супротно, постоје суштинске несугласице (в. Аристотел 1988: I—XXV).

[5] Платонов *Кратил* је у целини посвећен речима. У његовом приступу речима издваја се, или боље, преплиће се неколико основних нити. Дијалог почиње и завршава се испитивањем односа између предмета, појмова (идеја) и речи (имена). Разумевање тих односа најсажетије може илустровати Сократова тврдња да би, нпр., било најисправније да идеју 'чунка' „назовемо чунком у правом смислу те ријечи" (Платон 1976: 27). Са овим су питањима у антитезама скопчана и питања о „исправности", или конвенционалности имена, о истини, о природи гласова и њиховој вези са значењем, и сл. Највише простора заузимају испитивања која су блиска етимолошким, не по методу, већ по идеји.

2.0. Све ово нас је, уз низ других чињеница које ћемо изложити, учврстило у уверењу да би за лингвистику било корисно да се са данашњим знањима врати темељима науке, да изнова упозна Аристотелово учење. Иако су у читавом тексту *Категорија* приметна различита наслојавања и раслојавања настајала у вишевековним прерадама, преписивањима и дописивањима, чини се да је у пажљивом читању текста, чак и преводног,[6] могуће извући примарну, прилично разложну и уверљиву основу.

2.1. У анализу Аристотелових *Категорија* пошла сам као лингвиста, неоптерећена аристотелизмом, и са сазнањем да је овај спис, као и сва остала његова дела, уобличен без ауторова учешћа, на основу списа које сам Аристотел није стигао коначно уобличити. Верује се да су чланови Ликеја, „који нису били мислиоци Аристотеловог формата" (Телебаковић 2003: 188), према својим знањима и способностима Аристотелове списе „дуго пребирали, редиговали и склапали у веће целине" (Исто).[7] Тако је било и са овим текстом, за који се још у антици знало да садржи делове који нису Аристотелови (Аристотел 1954 (предг.): 10). Чудно је стога да филозофска наука, којој је поред свега овог познато и то да се у другим списима издваја мањи број категорија, осам, чак и само три (Телебаковић 2003: 183), Аристотелу доследно приписује списак категорија који је сав нелогичан и нејасан. Сами се филозофи питају откуд на том списку баш 10 категорија, шта те категорије представљају, по којим су критеријима издвојене, итд. Бележе се и врло оштре критичке опаске, сличне оним Кантовим (в. 2.3): „Аристотеловој таблици може се и мора учинити читав низ приговора — на пример да су категорије одабране лингвистички и механички [...]" (Б. Шешић, в. Аристотел 1970: XIII). У основи, скоро све што обазривији филозоф закључи о ових 10 категорија почиње са *можда*... (исп. „Можда се категорије односе на различита значења бића, односно можда се њима разјашњава оно 'јест' у суду", Телебаковић 2003: 183).

2.2. У филозофији и логици се доследно говори о Аристотеловом „онтолошко-граматичком систему" од 10 категорија (Шешић 1983: 168), о 10 „највиших родних појмова" (Филозофија: 31), или о 10 „ознака за разне ствари исказа који се могу начинити о једном предмету" (РФП: *категорија*), а то су: *супстанција, квалитет, квантитет, релација(/од-*

---

[6] Филолошке и филозофске анализе Аристотелових оригиналних текстова предузимане у XX веку показивале су да је неопходно разликовати „аристотелизам" од Аристотеловог учења. Хегел је први од филозофа указао на „кварење што га аристотелизам чини на збиљском Аристотелу" (V. Wileand, према А. Пажанин, предговор Метафизици, Аристотел 1988: XXIII). Нама су доступна била два превода *Категорија* на српски језик: превод Мирослава Марковића (Аристотел 1954), на коме се наша анализа заснива, и превод Ксеније Атанасијевић (Аристотел 1970), на који смо се повремено освртали, а који се од првог превода доста разликује. Примера ради, превођење родног појма *живо биће* [или *живи створ*] са *животиња*, који се као надређен појам доводи у везу са *човек*, говори да би други превод тешко могао послужити као основа за ваљану лингвистичку анализу. У другом је преводу замагљена и дистинкција *језик : говор*.

[7] Од свих Аристотелових радова, којих је по неким предањима било и до хиљаду, остали су само списи које је у првом веку п.н.е. приредио Адроник са Родоса, десети по реду челник Ликеја (Савић et al. 2003: 78).

нос), место, време, положај, имање(/поседовање), делање, трпљење. Уз евидентне разлике у погледу разумевања статуса наведених категорија, односно у погледу препознавања критерија на којима су оне засноване, сви коришћени филозофски извори наводе списак категорија које су у истом линеарном низу наведене у IV поглављу (Аристотел 1954: 16—17), где су у целини изнесени врло спорни подаци. На потешкоће у разумевању такве категоризације упућују и уџбеничке тврдње по којима је прва категорија, *супстанција*, „најважнија јер је носилац — субјекат својства, док су осталих девет предикати или ознаке супстанције и називају се акциденцијама" (Савић et al. 2003: 80). Не може се, међутим, прихватити тврдња да је Аристотелова супстанција „субјекат својства" (в. 3.2.3), нити да су акциденције појмови, па ни категорије: „акцидентално" је оно што је у садржају појма у другом плану, што је небитно или лако променљиво. Илустрације ради, појмови *линија, површина, дан, пет* и сл. су појмови, „квантитативи у правом смислу, док се све остало акцидентално тако назива": каже се за *радњу — дуга*, или за *покрет — велики*, „јер заузимају много времена" (Аристотел 1954: 25);[8] или, кад се „*роб* ставља у однос према *господару*", одбаце се сва „својства која су акцидентална за појам *господар* (као, например, то да је он *двоножац*, да је *способан да прима знање*, да је *човек*)", Исто: 30.

2.3. Наша анализа показује да се у *Категоријама* јасно издваја само четири типа појмова, четири, а не десет категорија „оног што се изриче ван икакве везе" (Аристотел 1954: 16, в. 15—16), ван граматички организованог низа, или ван реченице: *супстанција, квантитет, релативи(/релација)* и *квалитет*. Чини се да те категорије нису „највиши родни појмови", нити су „онтолошко-граматичке категорије", а неадекватно би било означити их и термином „метафизичка табла категорија". Оне су онтолошке и метафизичке у оном смислу у ком је сваки појам ментални, метафизички ентитет настао у процесима спознавања света. *Категорије* су понајпре студија о основним начинима наше целокупне спознаје, односно настанка и егзистенције појмова. Типови или категорије појмова су засновани на разликама које произилазе из односа појма и предмета, из природе опојмљених предмета и из односа међу појмовима. Када Кант процењује да при издвајању категорија „Аристотело није поступао по неком принципу, те их он покупи онако надохват како је на њих наилазио, те нађе прво њих десет и назва их *категоријама* (предикаментима)" (Кант 1970: 109), он полази од 10 категорија које, по свој прилици, нису Аристотелова замисао. У суштини, Кантова и Аристотелова „табла" имају исти број категорија, од којих су чак три заједничке, односно истоимене (*квантитет, квалитет* и *релација*), а само једна различита (Аристотелова *супстанција* : Кантов *модалитет*). Кантово објашњење да су његове категорије настале „из моћи *суђења* (која је истоветна са моћи мишљења)" (Исто: 108), а не, како вели алудирајући на Аристотела, „на основу истраживања чистих појмова које је предузето на срећу" (Исто),

[8] Исп. **акциденција** „оно што у једној ствари није битно, што је у њој случајно, узгредно, допунско", РСАНУ.

казује да је Аристотел категоризацију изводио из језика, а Кант из „суђења", тј. из говора, што је условило и битне разлике — иза истих или сличних термина стоје различити појмови. Примера ради, у Кантовој категорији *квантитета* (са „изведеним појмовима" *јединица, множина* и *целокупност*) су најмање две Аристотелове категорије: у „јединици" и „множини" мора бити Аристотелова супстанција (нпр. *лав, лавови*), док су у „целокупност" поред квантитета (в. 4.2) вероватно укључени и појмови друге супстанције (*лав* уопште). Сам Кант, међутим, своје категорије као појмове „чистога ума" није ближе објашњавао, није их илустровао примерима.[9]

2.4. Доследно се провлачи, мада нигде екплицитно не износи и схватање да појмови предмета, оно „што се изриче ван икакве везе", у спознајним процесима бивају заоденути у именичко рухо. За Аристотела се каже да је „сматрао да именицама одговарају ствари или супстанције" (Шешић 1983: 49), али текст *Категорија* даје основа за закључак да је он само именицу (или и друге, више именичке јединице)[10] везивао и за појмове осталих категорија. У том се смислу може схватити стално повлачење разлике између термина „појам" (исп. појмове *белина*, *човек, живо биће*), и термина „име" (Аристотел 1954: 18),[11] а посебно између термина „квалитет" (*бело* „појам белог", *бела боја*, *белина*) и „квалитатив" (*бео*); или „квантитет у правом смислу" (*број, говор*; *линија*, *година, време*) и квантитет који се тако назива „акцидентално" [оно што је лако променљиво] (*дуга* радња*, велики* покрет), Исто: 25; или повлачење разлике између „положаја" *лежање, стајање* и радњи *лежати, стајати*, које

[9] На исти начин Кант класификује и судове: по *квантитету*, по *квалитету*, по *релацији*, по *модалитету* (в. Шешић 1983: 220).

[10] Ово је свакако повезано са структуром старогрчког језика, у коме је члан употребљаван за поименичење јединица различите сложености: речи, синтагми и зависних реченица. Аристотел запажа да се неки квалитативи „не могу паронимно назвати према неким квалитетима, јер за те квалитете нема имена; на пример квалитативи *онај ко има природну способност за тркача* или за *боксера* не изричу се паронимно ни према каквом квалитету" (Аристотел 1954: 36). На овакво стање у језику подсећају имена код тзв. примитивних народа (исп. *Бик који седи*, лично име код америчких урођеника). У топонимији Белице, централносрбијанске области, потврђен је топоним сличне структуре (исп. *Де Јаћко копао паре*).

[11] Под термином *име* Аристотел подразумева и придев и именицу. Он из „целокупне дикције" [говор] издваја следеће делове: „глас, слог, свезу, члан, име, глагол". Име се дефинише као „реч која нешто значи, али без изражавања времена", а глагол као „реч која, поред осталог, значи и време." За категорије *свеза* (у илустрацијама наведене речце и везници) и *члан* се констатује да су „речи без одређена значења" и без могућности да утичу на значење речи уз које стоје (Аристотел 2002: 89—90). Запажање да свеза и члан не утичу на значење речи уз коју стоје свакако подразумева и запажање да неке друге речи, вероватно оне које су касније назване придевима, могу са речју уз коју стоје градити нов појам (нпр. *живо биће, бела боја*). Аристотел је, као и Платон, у *имена* убрајао и именице и придеве (исп. „речи *човек* или *бело* не показују време"), Исто: 89—90. Ово је свакако условљено граматичком структуром старогрчког језика, разлозима које добро формулишу граматичари Порт-Ројала (95): „придјеви имају два значења: једно је различно, а то је значење облика, док је друго неодређено, а то је значење субјекта." Прва употреба ових имена (придева) у *Категоријама* се означава термином *пароним*, а друга термином *појам*. Придев се као посебна врста речи не издваја ни у граматици Диониса Трачанина (Мунен 1996: 105—106).

„саме нису положаји, већ се положајима називају паронимно", Исто: 28, и сл. Пратећи разлику између „квалитатива" *бео* и „квалитета", *појма белога* ('белина'), Аристотел запажа да се *бело* као квалитатив „налази у неком телу као у свом субјекту, [те се] ставља као предикат уз субјекат (јер се тврди да је тело бело), док се *појам белога* никад не може ставити уз тело као предикат" (нпр. *млеко је бело*, али не **млеко је белина*; Исто: 18, в. 36). Уочавајући да компоненту квалитета садрже и појмови друге супстанције (нпр. *човек је живо биће*, или *Сократ је човек*), он запажа да они „не означавају просто неки квалитет, као што је то случај са *белим*: бело не означава ништа друго до квалитет. Врста и род, међутим, одређују квалитет у односу на супстанцију: они означавају каква је нека супстанција" (Исто: 21). Имплицитно, ова запажања указују на увиђање аутомности и богатства садржаја супстанцијалних појмова, или, језиком савремене лингвистике речено, на чињеницу да су појмови супстанције, за разлику од појмова других категорија, увек засновани на већем броју различитих семантичких компоненти.

2.5. Све наведено говори да је употреба атрибута *појам* у коришћеном преводу *Категорија* уз скоро све класе речи ствар накнадних, неадекватних редиговања (или и превода) Аристотеловог учења. Само је отуда могла произићи и тврдња да по Аристотелу супстанција може бити само субјекат, да „не може бити предикат" (Филозофија: *supstancija*), и то упркос томе што се у *Категоријама* нашироко образлаже како се и када појмови друге супстанције појављују као предикати појмова прве супстанције, или појмови рода као предикати појмова врсте (*човек је живо биће, бреза је биљка*, све до „*неки одређени човек*" [Петар или Марија] је *човек*), Аристотел 1954: 18—21. Важно је имати у виду и то да се појмови *субјекат* и *предикат* овде употребљавају у свом изворном, логичком значењу, без непосредне везе са језичким изразом и синтаксичким структурама. И Сосир (2004: 113) је наглашавао да „термини реченице [„субјекат итд."] могу бити без својих лингвистичких кореспоната."

3.0.0. У антици се знало да део *Категорија* од X до XV главе није Аристотелов (Аристотел 1854: 10), и да спис у целини није оригиналан ауторов текст. Поређење чињеница прилично јасно показује да аутору централног дела *Категорија* (V—VIII глава), поред ових шест не припада још читавих пет кратких поглавља: IX; I, II, III и IV. Задржаћемо се на ових пет глава.

3.1.0. У врло краткој и врло површној IX глави (38—39) побројано је спорних шест „категорија" са списка из IV главе (в. 3.2.2), које су као поткатегорије, односно родови одређене категорије појмова већином претходно укључене или у **релативе** (*положај*, *поседовање*, 28) или у **квантитет** (*место* и *време*, 23), или су грешком изведене из **квалитета** (*трпљење*). За „категорије" *време, место* и *поседовање* се каже да су „саме по себи јасне" и да о њима „није потребно рећи ништа више од оног што је речено на почетку" (39). О поузданости овог поглавља доста говори и следећа констатација: „О *лежању* већ је речено код релатива да се назива паронимно од *положаја*" (39), а *положај* се при том овде уздиже на ранг категорије. Из целине текста је јасно да појам *лежање*, који се пароним-

но може изрећи неким од облика глагола *лежати*, није у паронимној вези са *положај* већ спада у „положај” (28), поткатегорију „релатива” на коју се чак и овде упућује. „Категорије” *делање* и *трпљење* (в. 3.2.1) у средишњем делу текста нису ни поменуте, као што их нема ни на списку категорија у *Физици* (Телебаковић 2003: 183). То је вероватно зато што „делање”, као ни „трпљење”, не може бити категорија, па ни поткатегорија појмова. Јер, кад се динамична својства (*трчи, стоји; бива кошен, бива спаљиван*) одвоје од појединачних предмета (субјеката или објеката) и уопште, опојме, она губе динамична обележја, престају бити „делање” или „трпљење”, постају *положај* или *стање* (*трчање, стајање, пливање, седење; кошење, спаљивање* и сл.). Изгледа да на то мисли Сосир када говори о дистинкцији „између стања и догађаја” (*status* и *motus*), односно о „мешању стања и догађаја”: „Догађај је и узрок стања и оно што (у извесном смислу) објашњава стање” (Сосир 2004: 215). Кад се та дистинкција „уочи и схвати”, вели он, „можемо се запитати да ли [...] јединство лингвистике још увек постоји, није ли последица те дистинкције то да нам она у језику открива два потпуно различита предмета, који захтевају различите науке, које чак не бих оквалификовао као паралелне, него [ ]” (Сосир 2004: 223).[12] Овде је можда могао бити кључ за проналажење позитивне вредности, неоптерећене опозицијама, за објашњење односа између језика и говора, што је Сосиру стално измицало (исп. Исто: 217): изгледа да су *стања* у језику, а *догађаји* у говору.

3.2.0. Чини се да су накнадно дописане или прерађене и почетне четири главе, такође врло кратке и несагласне са средишњим делом текста.

3.2.1. У I глави се објашњавају појмови *пароним, синоним* и *хомоним*, који, чини се, мало везе имају са самом категоризацијом. Уочава се несагласност значења термина *пароним* описаног у I глави и значења са којима је он употребљаван у тексту, у анализи *квантитета*, *релатива* и *квалитета*. Пароним (гр. παρώνυμον < παρά ’уз, поред’ + ονομα ’име’) се у основном делу текста (гл. V—VIII) супротставља појму *појам*, одваја говорне изразе својстава субјекта од појма. Примери употребе овог термина говоре да су пароними израз својстава ствари („оно што се налази у телу као у свом субјекту”), а не „ствари које носе назив према неком другом имену”, како се у првој глави каже (15). Ова дефиниција је, изгледа, одредила разумевање и употребу појма *пароним* у наредним епохама: исп. „ријеч слична својим вањским обликом другој ријечи; ријеч изведена од исте примарне ријечи као и нека друга дана ријеч. Пароними су слични по облику али се разликују по значењу” (Симеон: *paronim*); или *paronimija*, „извод из друге ријечи”, „изведеница”, „стилско средство (фигура); састоји се у повезивању ријечи изведених из истих корије̂на” (Исто: *paronimija*). Овакво разумевање појма *пароним* утицало је да он не одигра значајнију улогу у лингвистици, да се помеша са другим

[12] Бавећи се у својим белешкама терминима *status* и *motus*, Сосир се стално креће између две дијаметрално супротне равни: *status* и *motus* у контексту синхроније и дијахроније, или у контексту трагања за позитивном вредношћу, за „непосредним предметом проучавања језика” (217).

лингвистичким терминима (в. Српкохрватски језик) и нестане (в. Кристал 1985). О томе шта је за Аристотела био *пароним* најбоље говоре примери употребе: „У већини или готово у свим случајевима говори се о квалитативима паронимно; на пример од квалитета [појма] *белина*, квалитатив (име) је *бео*" (36). На сличан је начин објашњен однос *лежање* и *лежати*: *лежање* је положај, дакле релатив, појам, а „радње *лежати* или *стајати* или *седети* саме нису положаји, већ се положајима називају паронимно" (28), и сл. Пароними, дакле, нису „ствари које носе назив према неком другом имену" (15), не морају бити истокорене са појмовном речју и нису појмови. То су зависне јединице којима се у говору исказују својства ствари (*добар, свеж, плаче*), која могу бити одвојена (апстрахована) од субјеката и опојмљена, као *доброта, свежина, плач/плакање*. Кад је одређена језичка јединица израз својства конкретног субјекта, кад је, како би казао Аристотел, садржана у неком субјекту као у свом „телу", она није појам, већ пароним појма: *Тај је добар*, *Хлеб је свеж*, *Дете плаче*.[13] Данас бисмо то најлакше илустровали примером именице-појма *љубав*, према коме паронимно стоји глагол *волим* (*Волим некога = Осећам љубав према неком*). Присутан је у *Категоријама* и наговештај спознаје да пароним није само реч, већ свака јединица којом се исказују ситуациона својства субјекта (в. напомену 10).

Термини *синоним* и *хомоним*, којима се оперише у поглављу о *супстанцији*, имају значења битно различита од оних са којима се употребљавају у савременој лексикологији.

3.2.2. Глава IV се по многу чему разликује од средишњег дела текста. У њој је, како смо већ напоменули, побројано 10 категорија, са примерима који несумњиво указују на неразумевање критерија на којима је категоризација заснована. Примери говоре да, изузимајући можда *супстанцију*, непознати аутор ове главе није ваљано разумео ни три основне категорије:

— Категорија означена са πρός τι ('према чему'), а превођена са **релатив** (Аристотел 1954: 27) или **однос** (Исто: 16), или са **релација [однос]** или **релативни појам** (Аристотел 1970: 7, 19), илуструје се примерима „*двоструко, половина, веће*" (17), уместо појмовима типа *роб — господар*, *стајање* (: човек, брод), *крило* (: птица, лептир), 28. Иако термини *релација : релатив* могу упутити на дистинкцију типа *квалитет : квалитатив*, *квантитет* : *квантитатив* (в. 3.2.1), у коришћеном преводу слична дистинкција између ових термина се не да наслутити. Изгледа да термин *релатив* (или *релативни појам*) боље од уобичајеног термина *релација* (*однос*) преноси смисао ове категорије: оно што је у односу према чему (πρός τι 'према чему'), а не оно што је однос;

[13] На сличан је начин овакве односе у српском језику објашњавао А. Белић (1958: 268): „Ако узмемо какав придев (*бео, црн, градски* и сл.) или какав глагол (*пливати, тући, радити* и сл.), ми их не можемо замислити без предмета чији су они саставни делови; ако хоћемо да им дамо карактер општи — или, како се обично вели апстрактни — ми их морамо поименичити: *пливање, туча, рад* и сл.; *белина, црнина, „градскост"* и сл."

— **квантитет** се илуструје са „*нешто од два лакта*, или *од три дужине*” (17), што је квантитатив (в. 25), уместо именицама *линија, површина, место, време*, или основним бројем (23);

— **квалитет** се илуструје квалитативима, придевом *бело, граматичко* (17), уместо појмовима, именицама *белина, граматичар* (36).

Сличне су неусаглашености присутне и у илустрацијама поткатегорија (родова) које су уздигнуте на ранг категорија:

— „категорија” **положај** се илуструје паронимима, глаголима *лежи, седи* (17), уместо именицама (појмовима, релативима) *лежање, седење* (28);

— „категорија” **време** се илуструје прилозима *јуче*, *лане* (17), уместо именицама *сат, дан, година дана* (23, 25);

— „категорија” **место** падежним (говорним) облицима *у Ликеји, на тргу*, уместо надговорним („ван везе”) *Ликеја, трг* (за *место* — род квантитета — у поглављу о квантитету нису навођени примери);

— „категорија” **поседовање** са *обувен је*, *наоружан је* (17), уместо *крило* (птице), *крма* (лађе), *кров* (куће), 28—29;

— „категорија” **делање**, које нема у основном делу текста, илустрована је примерима *сече, спаљује* (17).

— „Категорија” **трпљење**, које такође нема у основном делу текста, у IV глави је илустрована са *бива сечен, бива спаљиван* (17), а у глави IX примерима *бити загреван, бити хлађен* (в. 3.1.0), који се могу довести у везу са поткатегоријом „трпни квалитет” из VIII главе (примери *топлота, хладноћа*, 34). Чини се да овакви примери недвосмислено одају више аутора, најмање два аутора који се међусобно нису разумели. Кант (1970: 109) је управо за „passio” (трпљење) и „actio” (делање), који су очито накнадно прикључени Аристотеловој категоризацији, запазио да су „изведени појмови”, и да не могу бити категорије (в. 3.1.0).[14]

Ово говори и да аутор IV главе, на коју се ослањају каснији тумачи Аристотеловог учења, није разумео смисао категорија, и да истовремено није разумео разлику између онога „што се изриче ван везе” и онога „у вези”; да је помешао категорије, врсте речи и облике речи; појам, пароним и акциденције; да је помешао *status* и *motus*. За аутором IV главе иду и аутори најновијих уџбеника филозофије, с тим што је утицај граматике на разумевање категорија код њих знатно израженији: „Постоји сличност између ових појмова [Аристотелових категорија] и врста речи (односно постоји сличност између логике и граматике). Супстанцији одговара именица, квантитету број, квалитету придев, релацији реч која добија значење тек у односу с другом речи (*веће, мање*), месту предлог, времену прилог, положају глагол који изражава стање, поседовању, делању и трпљењу одговарајући глаголски облик” (Телебаковић 2003: 184). Овакво разумевање Аристотелових категорија је допринело да и у савременој логици подела појмова „по предмету” исувише подсећа на поделу

[14] Поред осталог, Кант Аристотеловој „табли” замера и то што се у њој налазе „неки модуси чисте чулности (quando, ubis, situs, тако исто primus simul), и један емпирички модус (motus), који никако не спадају у овај главни регистар разума” (Кант 1970: 109). Јасно је да се све замерке тичу примера и „категорија” из IV и IX главе.

речи на врсте, са речима свих врста међу примерима којима се илуструју поједине врсте појмова (в. Шешић 1983: 159—164).

3.2.3. На почетку II главе (15—16), која највише личи на уводну, прави се дистинкција између онога „што се изриче у вези" (*човек трчи, човек побеђује*) и онога што је „ван везе" (*човек, во, трчи, побеђује*), што је, како смо већ истакли, дистинкција која се од Сосира означава терминима *говор : језик*. На категорије је дељено само оно „што се изриче ван икакве везе" (16), што говори да су примери *трчи* и *побеђује* вероватно укључени накнадно (или превођени погрешно), уместо *трчање* и *победа/побеђивање* (в. 3.1.0). Уосталом, читава античка филозофија, све до стоика, као главни предмет свога интересовања има „појам као бит ствари" (в. Мишчевић 1981: 100), дакле језик, а не говор.

Ова глава је прерађена или изнова написана и са циљем да се на једном месту изнесу критерији за разликовање четири типа „онога што јесте" (15). За нас је значајно то што се у овој глави експлицитно говори о четири, а не о десет типова појмова: „ј е д н о се изриче о неком субјекту, али није ни у каквом субјекту" (примери *човек, коњ* — вероватно друга супстанција:); „д р у г о је у неком субјекту, али се не изриче ни о каквом субјекту" (примери *граматика, белина* — релатив и квалитет); „т р е ћ е се и изриче о неком субјекту и јесте у неком субјекту" (релатив *знање*, други пример је поново *граматика* — вероватно се мислило на квалитет *граматичар*, што је све недовољно јасно); „ч е т в р т о нити је у неком субјекту, нити се изриче о неком субјекту" (примери *неки одређени човек*, *неки одређени коњ* — прва супстанција).

3.2.4. Најкраћа, III глава, садржи занимљиво промишљање „специфичних разлика" појмова различитих родова и категорија на једној, и „субординираних" појмова на другој страни, коме, међутим, ту, пре поделе појмова на категорије, није место.

3.2.5. Остала поглавља, за која се поуздано зна да не припадају Аристотелу, или су лоша и претежно неистинита интерпретација (XII, XIII, XV), или су поновна филозофирања, делом и успела систематизација или разрада идеја које су у основном делу текста остале разбијене или недовољно повезане (X, XI, па и XIV глава).

4.0.0. Најважнији, најпродубљенији и најобимнији део текста чине четири главе са четири категорије: *супстанција* (V глава, 17—23), *квантитет* (VI глава, 23—27), *релативи* (VII глава, 27—33) и *квалитет* (VIII глава, 33—38). Према супстанцији, хијерархијски уређеним појмовима заснованим на појединачним предметима, који се спознају као прва супстанција (индивидуални појмови типа 'овај конкретни *човек*'), или као друга супстанција (општи појмови, појмови рода или врсте типа *човек, живо биће*) на једној страни, стоје на другој страни категорије појмова који не разликују сличне степене општости (*линија, седење, роб, лепота*), који често претпостављају спознају њима опозитних, или са њима на неки други начин повезаних појмова. То су уједно једине категорије којима су посвећене посебне главе. Иако су и на тих двадесетак страна (17—39, што је скоро 75% списа) присутне бројне противуречности, понављања или недоследности, провлаче се и сасвим јасне и међусобно сагласне

деонице текста, нит која те четири категорије повезује у јасну, кохерентну целину.

Занемарујући спорних 6 категорија (*место, време, положај, поседовање, делање, трпљење*), задржаћемо се на четири категорије које сматрамо аутентичним, категорије појмова у којима се препознају доста јасни критерији класификације.

4.1.0. Прву категорију чини **супстанција** (οὐσία 'суштина'): *прва супстанција*, везана за појмове појединачних предмета (нпр. појам о конкретном (појединачном) бићу или ствари, одређени *човек, храст, кућа, соба, цвет, ружа, лађа, столица* и сл.), и *друга супстанција*, везана за родове и врсте (*живо биће, човек* (уопште), *животиња, коњ, дрво, ствар, кућа, цвет*). Супстанције су аутономни, хијерархијски устројени појмови, уређени по родовима и врстама, са снопом заједничких и снопом разликовних својстава. Висок степен аутономности супстанцијалних појмова огледа се у томе што је њима „својствено да немају ничег супротног" (Аристотел 1954: 21), и да „не допуштају атрибут у већој или мањој мери" (Исто), односно да нису градијабилни појмови. На другој страни, комплексност њиховог садржаја им омогућава да „примају супротне појмове", односно да имају супротна својства: „Неки одређени човек, мада један на броју и исти, може постати час бео, час црн, и топао и хладан, и рђав и добар" (Исто: 22). Начин на који Аристотел схвата улогу апстракције и генерализације у појмовима прве и друге супстанције скоро је идентичан начину на који је Лав Виготски, најзначајнији представник когнитивне психологије, објашњавао настанак и развој појмова у онтогенези: кретање од *псеудопојма*, „синкретичке представе" и „асоцијативног комплекса", до *појма* (Виготски 1983: 142—181). Појмови друге супстанције су заиста други, надчулни, метафизички свет. Примера ради, у општем појму *мачка* су обједињена сва могућа својства мачке, трајна и овремењена, све што одређена особа зна о мачки као субјекту и објекту; физичко биће са својствима свих мачака које смо непосредно или посредно упознали не постоји, па је стога и тај општи појам надреалан, метафизички. Чини се стога да ничег мистичног нема ни у Платоновом схватању да су појмови „надосетилне идеје у којима осетилне ствари могу само партиципирати" (Филозофија: 364).

4.2.0. Друга је категорија **квантитет** (ποσόν 'колико?'), који је или дисконтинуиран: *број, говор*; или континуиран: *линија, површина, раван, страна, тело, време, сат, година, место*.[15] Дакле, заједничко својство свих појмова који потпадају под наведене родове квантитета је то да се не спознају као појединачни, већ као општи, континуирани или дисконтинуирани предмети. Континуирани квантитет се састоји од делова који „између себе имају неки положај" (*место, време, линија, површина, те-*

[15] Жанна Жанова Варбот је самосталним етимолошким истраживањима дошла до закључка да је управо квантитет примарна семантичка компонента лексеме *место* (излагање на тему *К этимологии праслав.* **mĕsto*, Међународни научни скуп *Словенска етимологија данас*, Београд, 5—6. септембар 2006, у штампи). На квантитет као примарну димензију места и времена указују, поред осталог, и сазнања о разумевању и релативно касном усвајању појмова *места* и *времена* у онтогенези.

ло), а дисконтинуирани од сукцесивних делова (*број, седам, говор*).[16] Само су овакви појмови „квантитиви у правом смислу, док се све остало акцидентално тако назива": каже се за *радњу — дуга*, или за *покрет — велики*, „јер заузимају много времена" (Исто: 25); „велико и мало не означавају квантитет, већ пре релацију" (Исто), и то акцидентално. Ништа од свега тога се не назива квантитетом „само по себи". Чини се да нису на месту ни замерке што у категорије није експлицитно укључена и „материја" (Шешић, в. Аристотел 1970: XIII), јер материја свакако мора потпасти под квантитет. То што појма *материја*, као ни специфичних појмова типа *песак, житo, вода, ватра* и сл. нема у квантитету, вероватно се да објаснити тиме што су такви појмови, којима је просторност заједничко својство, подразумевани под општијим појмом *место*. На то да се материја спознаје просторно, дакле квантитативно, указује, поред осталог, и способност топонимизације таквих појмова (исп. топониме *Песак, Црвена земља*, паралелно са *Бресје, Ращће, Зборно место* и сл.).

Лингвистика је одавно овај критериј имплицитно уградила у типологију именица (исп. збирне именице). Чини се, ипак, да квантитативној компоненти у именичким значењима није посвећена довољна пажња. Та се компонента у граматичким приручницима обично не узима као спона између тзв. збирних и градивних, делом и апстрактних именица, која најпресудније одлучује о њиховим граматичким карактеристикама (в. Радић 2004: 94). Савремена истраживања тзв. појмовне матефоре потврђују не само тесну међусобну повезаност спознаје квантитативних појмова (нпр. *место* и *време*), већ по истим моделима и спознају појмова различитих степена апстрактности (исп. метафоре *време је простор, мисао је материја, мисао је храна, мисао је звук*; Кликовац 2004, в. Индекс). Вероватно је универзалан начин на који су појмови из домена *осећање* повезани са појмовима из домена *вода*. Појмовном метафором, односно преносом садржаја појмова из домена *вода* граде се појмови из домена *осећање*: појам *љубав* се гради својствима воде, а *мржња* својствима леда.[17]

У граматикама се не прави довољно јасна разлика између термина и појмова *квантитет* и *квантитатив*, а чини се да би такве дистинкције могле допринети јаснијем сагледавању како лексичке, тако и граматичке семантике.

4.3.0. **Релативи** (πρός τι 'према чему') су појмови који немају самосталан, од других предмета и појмова независан садржај, то су „све оне ствари о којима се оно што оне управо јесу изриче као такво што припада нечем другом" (Аристотел 1954: 27), што има свој корелатив. Стога, „ако неко неки релатив одређено зна, он нужно мора одређено знати

[16] Аристотел је у бројевима (навођени су основни бројеви) видео појмове, равноправне са осталим појмовима квантитета. То је уједно и једина класа речи којој се напоредо са именицама недвојбено приписује појмовни садржај.

[17] Занемаривање ових односа доприноси да се не прави довољно јасна граница између полисемије и хомонимије у језику. Примера ради, у глаголу *замрзнути* се у нашим речницима издвајају две хомонимне лексеме (*замрзнути*[1] „учинити да се нешто заледи"; *замрзнути*[2] „замрзети"; РСАНУ), уместо једне полисемичне.

и оно у односу према чему тај релатив стоји" (Исто: 32).[18] У релативе, дакле, спадају „појмови који се заснивају на неком битном својству тачке релације", као друштвена улога (*роб — ґосподар*), однос припадања, односно зависности од појма вишег ранга, тзв. поседовање (појмови који се спознају као оно што припада нечем, што је део нечег, нпр. *крило — птица, крма — лађа, кров — кућа*),[19] диспозиција (стање), опажај, знање,[20] положај, итд. Релативом се сматра онај појам који се не може спознати аутономно, јер сам по себи није аутономан, није сам по себи оно чиме се назива, трајно и независно од других предмета или појмова. Ниједна жена по својој суштини није *сестра, супруґа, мајка, тетка* или *стрина*, чак може никад не бити ништа од свега овог, — она је *сестра* у релацији са оним кога роде њени родитељи, *мајка* само у релацији са децом коју роди, и сл. Тачка релације у овим појмовима је, дакле, *сродство*.[21] Појмови „стања" или „положаја" су у релацији са субјектима који могу бити њихови носиоци, посредно и са другим истородним појмовима: *седење* је у међузависности са појмовима *стајање* или *лежање*, са свим „положајима" у којима можемо замислити предмет способан за самопокретање (на различите начине *лежи* двоножац (човек), четвороношци или птице). „Стање" као тачка релације повезује појмове *здравље* и *болест*, *топлота* и *расхлађење*, *туга* и *радост*, и сл. Ово су, свакако, само неке од тачака релација које могу окупљати релативе.[22]

Неке од наведених и њима сличних релација изнова се „откривају" у когнитивној лингвистици (в. напом. 18), што показује да је ова категорија, овај критериј упоређивања значења у језику врло важан за лингвистику. Спознаја да је релација уграђена у значење појединих именица допринеће да се схвати да између лексике и граматике нема оштрих гра-

---

[18] Изгледа да је Сосир на уму имамо овакве „ствари" када је размишљао о проблему позитивне (полазне) вредности у науци о језику: „предмети које [наука о језику] има пред собом немају никада реалност *у себи*, нити *одвојено* од других предмета које посматрамо; немају апсолутно никакав *субстратум* у своме постојању ван *своје различитости* или у разликама сваке врсте које свест доводи у везу са основном разликом (али њихова реципрочна разлика даје егзистенцију свакој од њих), а да се нигде не изађе из те у основи и заувек негативне датости о РАЗЛИЦИ двају термина, а не о припадности једном термину" (Сосир 2004: 62).

[19] Спорним се сматрају домени типа *лист — ґрана — дрво; нокат — прст — шака — рука — тело* (супстанција или поседовање?), в. Аристотел 1954: 31—33.

[20] „Знање" и „опажање" су релативи по критерију који је чисто онтолошки и филозофски: појмови *знање* и *опажање* се повезују са објектима знања и опажања (оним што се може спознати или чулима опазити, што је „знатљиво" или „опажљиво"), а ти односи и ти критерији као да нису од већег значаја за лингвистику (исп. напом. 24).

[21] У савременим општелингвистичким проучавањима именице типа *брат* називају се „*транзитивним*, или *релационим именицама*" (о томе в. Ивић 2005: 2). На семантичким односима оваквих именица заснована је „логика релација" у математици, коју је систематски разрадио Б. Расел (в. Шешић 1983: 341—352).

[22] У поглављима о *релативима* и *квалитету* присутне су ограде типа: „Можда је могуће наћи још који начин квалитета, али они најважнији отприлике су ови који су побројани" (Аристотел 1954: 36). Поред чистих и јасних делова, у поглављу о квантитету су присутне и другачије, збуњујуће деонице, са примерима „појмова" типа *веће, двоструко, троструко*, *слично* и сл., где се не прави разлика између квалитета и квалитатива, између оног што се изриче „ван везе" и оног „у вези".

ница, да су у лексичким значењима садржане клице свих значења, па и оних „најграматичкијих" каква су падежна.

4.4.0. „**Квалитет** [ποιόν 'какво'] спада међу појмове који имају више значења" (33), која би данас, напоредо са блиским им релативима, великим делом била оквалификована као апстрактна (: конкретна). Подела квалитативних појмова је доста сложена, делом и неодређена и несређена, са недовољно нам јасним критеријима класификације. Ипак, на првом се месту јасно издваја *својство* као постојан квалитет (*знање* и *врлина*: *глупост, доброта* и сл.), и *стање* (*диспозиција*) као лакше променљив квалитет, који је стога истовремено и релатив (*топлота, расхлађење; здравље, болест; граматичар*, сходно томе и *боксер, радник, шваља* и сл.). Посебан род квалитета би чинили појмови који значе природни квалитет, као *чврстина, мекоћа*, који, кад је сталан и непромењив, није релатив. У трећи род квалитета, назван „трпни квалитети и афекције" по томе што „узрокују у чулима афекције (претрпљења)" (34), сврстани су појмови типа *топлота, хладноћа, горчина, киселост, слаткоћа* [*сласт*]. У оквиру овог рода квалитета прави се разлика између *афекција*, појмова који „настају услед узрока који лако пропадају" (35) (нпр. *црвенило, бледило; гнев, радост, љутња* и сл.), и квалитета који су трајни (*лудило, напраситост, благост*). Четврти род квалитета је „фигура и облик, који се налази око сваког тела; даље, правоћа и кривоћа и њима слично" (*троугао, четвороугао, права, крива*), 35.[23]

Прецизирано је и да се „квалитативима назива оно о чему се на основу напред наведених квалитета говори паронимно, или на неки сличан начин" (36), попут *белина — бео*, *праведност — праведан*, *врлина — ваљан*, али и *граматика — граматичар* [?].[24]

Категорија квалитета се укључује у семантичку и граматичко-семантичку анализу на различитим језичким нивоима, али недовољно, и посебно недовољно систематично. Ни овде се не прави довољно јасна разлика између термина и појмова *квалитет* и *квалитатив*, што би могло бити врло корисно у граматичкој анализи.

Како се може запазити, већина појмова из категорије квалитета укључена је и у релативе, и обрнуто, као што су и бројни квантитети истовремено и релативи. Исказано је и двоумљење око сврставања појединих појмова у супстанцију или у релатив, или истовремено у обе категорије (в. напом. 19). Јасно је и да релативи типа *роб*, или квалитети типа *граматичар*, истовремено имају супстанцијалну, акцидентално присутну подлогу. Запажено је и да појмови друге супстанције скоро по правилу садрже у себи и друго категоријално значење, квалитет. Све ово говори да Аристотелове категорије немају „јасне границе" и да сви њени

[23] Занимљиво је да се на једном месту неоправдано замера Аристотелу то што у категорије није укључио „облик" (Шешић, в. Аристотел 1970: XIII).

[24] Исп.: „бело [је] названо по белини, и граматичар по граматици" (Аристотел 1970: 29). Очекивани паронимни однос у српском преводу био би *граматичар — граматичарски*. Појам *знање* (или *наука*, в. Аристотел 1970: 19) претходно је укључен у релативе, где свакако спада и *граматика*, јер, *граматика је наука о...* Исп. тумачење по коме се *граматика* уврштује у квалитет, а не заједно са *науком* (*знањем*) у релативе (Аристотел 1970: 19, напом. 40).

чланови немају „исти статус”, како се обично мисли (о томе в. Кликовац 2000: 13). Чини се стога и да запажања савремених филозофа и лингвиста да у свакој категорији постоји „*прототип* — најјаснији случај, најбољи пример за ту категорију” (в. Исто: 14) нису потпуно нова.

*

Несумњиво је да Аристотелово учење о појму, речи и категоријама, посредно и о језику и говору, и даље представља недовољно истражен извор који може дати значајан допринос савременој науци о језику, пре свега граматици и когнитивно усмереној лингвистици. Категорије се у суштини заснивају на сазнању да типови надговорних, појмовних значења језичких јединица одлучују о основним типовима веза и односа у које ће речи-појмови ступати у говорним јединицама. Јасно је да таква филозофска питања морају бити важна за лингвистику — за граматику, а посебно за савремену когнитивну лингвистику, која „проучавање односа између мишљења и језика проглашава најважнијим научним задатком” (Ивић 2001 II: 179).

Београд

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аристотел 1954: Aristotel, *Kategorije*, Kultura, Beograd (предговор и превод Мирослав Марковић).

Аристотел 1970: Aristotel, *Organon*, Kultura, Beograd (предговор Богдан Шешић, превод Ксенија Атанасијевић).

Аристотел 1988: Aristotel, *Metafizika*, Globus, Zagreb.

Аристотел 2002: Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Dereta, Beograd.

Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развитку*, *I књига*, Нолит, Београд.

Бугарски 2003: Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa — Biblioteka XX vek, Beograd.

Виготски 1983: Lav Vigotski, *Mišljenje i govor*, Nolit, Beograd.

Дикро/Тодоров 1987 I: Osvald Dikro, Cvetan Todorov, *Enciklopedijski rečnik nauke o jeziku I*, Prosveta, Beograd.

Ивић 2001 II: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici II*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Ивић 2005: Милка Ивић, *О тзв. „транзитивним именицама” које означавају људска бића*, Наш језик XXXVI/1—4, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Кант 1970: Emanuel Kant, *Kritika čistoga uma*, Kultura, Beograd.

Кликовац 2000: Duška Klikovac, *Semantika predloga, Studija iz kognitivne lingvistike*, Filološki fakultet, Beograd.

Кликовац 2004: Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Кристал 1988: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.

Кристал 1995: Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd.

Крстић 1996: Драган Крстић, *Психолошки речник*, Савремена администрација, Београд.

Мишчевић 1981: Nenad Miščević, *Filozofija jezika*, Naprijed, Zagreb.

Мунен 1996: Žorž Munen, *Istorija lingvistike*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Платон 1976: Platon, *Kratil*, BiblioTEKA, Zagreb.

Порт-Рojал: PORT-ROYAL, *Opća i obrazložena gramatika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2000.

Радић 2004: Јованка Радић, *Граматичке категорије у настави*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 33/1, Међународни славистички центар — Филолошки факултет, Београд, 191—202.

Радовановић 1979: Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.

Риз 2004: Viljem Riz, *Rečnik. Filozofija i religija (istočna i zapadna misao)*, Dereta, Beograd.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Институт за српски (/српскохрватски) језик — САНУ, Београд, 1, 6.

РФП: *Речник филозофских појмова*, БИГЗ Publishing, Београд 2004.

Савић et al. 2003: Миле Савић, Владимир Н. Цветковић, Ненад Цекић, *Филозофија за средњу школу*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.

Сосир 2004: Ferdinand de Sosir, *Spisi iz opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad.

Српскохрватски језик: *Srpskohrvatski jezik*, Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja, Interpres, Beograd 1972.

Телебаковић 2003: Boško Telebaković, *Antička filozofija II*, Beograd.

Требјешанин 2004: Žarko Trebješanin, *Rečnik psihologije*, Стубови културе, Beograd.

Филозофија: *Filozofija*, Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja, Interpres, Beograd 1973.

Шешић 1983: др Богдан Шешић, *Основи логике* (шесто издање), Научна књига, Београд.

ВОКАЛСКИ СИСТЕМ ГОВОРА СРЕДЊЕ КОЛУБАРЕ*

ДРАГАНА РАДОВАНОВИЋ

UDC 811.163.41'282'342.2

Кратак садржај. Имајући у виду чињеницу да је вокалски систем колубарског говора засад описан тек фрагментарно, а чување фонолошке индивидуалности гласа јат назначено као његова најкрупнија особина, овим прилогом покушаће се осветлити (на компактном микроареалу од једанаест села) и многе ситније појединости из домена средњоколубарског вокализма. Сабрана грађа поредиће се са ранијим налазима с наведеног подручја, као и са подацима из суседних јатовских говора.

Кључне речи: вокализам, јатовски говор, колубарски говор, фонетика, шумадијско-војвођански дијалекат.

Увод

1. Средња Колубара је област која обухвата средњи ток реке Колубаре. На западу се граничи са Ваљевском Подгорином, на северу са Баболучком косом — Словцем и Близоњским висом, на истоку са Шумадијском Колубаром и јужним делом Тамнаве, а на југу са Мионичком Подгорином и Качером.

На овом простору има староседелачких породица, али је највећи део становништва досељенички. Колубарску област су од друге половине 17. века насељавали досељеници из разних крајева, и то највише ијекавских (Павловић 1991; Радовановић 2006: 7—8). Овакво снажно укрштање миграционих струја оставило је упечатљив траг у вокалском систему колубарског говора.

2. Колубарски говор испитиван је у више наврата. О прозодијским, гласовним, морфолошким, а у мањем обиму синтаксичким и лексичким особинама писао је Берислав Николић, дајући податке из Петнице, Диваца и Бранковине (Николић 1969).

Надаље, на веома важан детаљ вокалске проблематике овог говора скренуо је пажњу С. Реметић у студији *О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије* (Реметић 1981). Указавши на фонолошку индивидуалност гласа јат, С. Реметић је колубарски говор укључио у јатовске говоре који се на територији Србије простиру „по линији североисток-југозапад" у пречнику „од 100 километара" и обухватају „део Шу-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

мадије и Посавине, Тамнаву, Колубару, ваљевску Подгорину, Рађевину и део Азбуковице” (1981: 16). Иако је Б. Николић истакао да је у Бранковини „на месту старога јата” слушао „глас између *е* и *и*” (Николић 1969: 33), он му „није дао статус засебне фонеме” (Реметић 1981: 16).

Исцрпнија обавештења из морфолошке проблематике колубарског говора представљена су тек недавно (Радовановић 2006).

3. С обзиром на наведене чињенице, као и на фрагментарност досадашњих података о целини средњоколубарских вокалских особености, покушаћу овде да постојеће увиде проширим новим подацима из компактног микроареала од једанаест села (Бабина Лука — БЛ, Близоње — Бз, Бранковина — Б, Горња Грабовица — ГГ, Дивци — Д, Дупљај — Ду, Лозница — Ло, Лукавац — Лу, Кланица — К, Попучке — П, Словац — С) и да поједине детаље вокалске проблематике упоредим са подацима Б. Николића, као и са подацима, у мери коју постојећа грађа обезбеђује, из околних јатовских говора.

Вокалски систем

4. Вокалски систем колубарског говора чине следећи вокали:

и у
ę
е о + р̥
а

Боја вокала

5. Понекад се може чути, обично у дугим слоговима, незнатно затворенији изговор вокала *а, е* и *о* уз сонанте и лабијалне сугласнике: *Бо́жић*, *ја́шта*, *ло̑ј*, *ло́нцу*, *ме̑со*, *на́рав*, *ма̑јка*.

Сличну појаву констатује и С. Реметић на граници јатовских и екавских говора (1985: 112).

Глас јат

6. Материјал који ћу овде изнети показује да је у свим селима очувана фонолошка индивидуалност гласа јат:

а) *бѐīо* П К БЛ С, *ѝдбęīнē* П, *бѐштē* П, *бѐлęжī* Ду, *бе́ло* Ду, *бе̑лоī* Ду, на *бре́īу* П, то̑ са̀мо *вѐјē* Ду, па кад *за̀вęјē* Ло, *на̀вęјē* снѐг Б, *ве́ковима* Д, *вѐнчала* Ду, *вѐнчāм* Ду, *вѐнчић* Лу, *вѐнчићом* Лу Ло, *вре́ме* БЛ Лу Ду Ло К Бз Б Д С Д, *īрѐјē* Ду, да *ѝддīрęјēм* Ду, *ѝīрęјē* БЛ Бз, *ѝīрęјала* БЛ, *двѐсīа* С, *двѐ̑* Ду Лу Б БЛ П К, *дѐвēр* Ду ГГ Ло К БЛ П Лу Д, ѝмала *дѐверушу* Ду, *дѐвōјке* Ду Ло, *дѐвōјку* Ду, *дęвѐјчица* Ду Ло, *дѐда* К П Бз БЛ Б, *де́лила* Д, *оде́лили* (сви пунктови), *ѝоде́лио* Ду, *ѝоде́лише*

Ло, *дѐнēш* Д, *дѐнӯ* Б, *дѐнула* БЛ, *са̀дєнēш* Д, *дѐтēту* Ду, *дє́тие* Ду Ло К, *дѐца* Ду, *дѐцē* БЛ П, *дѐцу* БЛ, *дѐчāк* П БЛ Ду ГГ, *до̀нєкле* Б БЛ С К Д ГГ П; *јѐдē* Ду Лу БЛ, *на̀јєдēм* Ду, *јѐла* Ду, *ку̀дєљē* Ду, *лѐб* Ду К Ло, ме́ко *лѐба* Ду, *лѐбац* Ду, *лѐбом* Ло К ГГ, *лѐво* П, *на̀лєво* БЛ Ло С, *лѐвшā* Д, *лѐвшēта* ГГ, *лѐп* Лу, *лѐпо* Ду Лу, *лѐпа* БЛ, *лѐтњē* БЛ Ло Б Лу Бз ГГ, *лѐто* Ду Б К Ло, *лѐса* Д П, *лѐсā* ЛоБ Лу Ду БЛ С, *мѐсēц* БЛ Д С, *мѐсēца* Ду, *мѐсим* Лу К Ду Ло БЛ ГГ Бз, *по̀мѐси* Лу, *ра̀змѐсим* Ду, *у̀мѐсе* Бз Д П Ду Б Ло, *мѐсто* Ду П, *млѐкāр* Ду БЛ, *млѐко* Ду, *у млєка̀рнѣу* Ду, *мрѐм* С Ду, *у̀мрѐ* Б Д С БЛ Ду К, *нѐдєљу* Ду БЛ, *нѐка* рѐчица С, *нѐки* брêс П, *нѐки* Пе́ра Д, *нѐко* бр̀до Ду, *нѐко* ћема́не Лу, *нѐкоī* Бо̀гоље̄ба ГГ, *нѐком* човѐку Б, *нѐколико* њѝ С БЛ Ло Д Ду Бз, *нѐка* рѐдара Лу, *нѐки* Ду Д, *нѐко* БЛ С ГГ Ло П К Лу, *нѐкоме* БЛ, *нѐкоīа* Лу П Бз П, *Нѐмци* БЛ Ду П, *нѐшто* Ду Д БЛ Бз К ГГ, *пѐсак* Лу Д Ду Ло Бз К Ло, *пѐском* Ду, *по̀слє* Лу БЛ, *по̀слєн* Ду П Бз К, *про̀лєће* кат стѝгнē Лу, *у̀ пролєће* С, *свѐћа* Лу К Б Д Ду, *сѐдā се* Ду, *сѐдају* Ду Лу, *сѐднēмо* Ло Д, *сѐдē* Лу, *сѐли* Ло, *сѐјāли* Б, *по̀сєјала* са̀д Лу, *сѐјē* се Ду Бз, *сѐјāно* Ду, *сѐјēш* Ду С Бз, *сѐјӯ* Д, *сѐкӯ* П, *сѐчē* Ду Б Д БЛ Бз Д, *осѐчēмо* Ду, *просѐчēш* Ду, *испрєсѐцају* Б, *сѐно* Ду ГГ БЛ Ло Лу Ду С П, *сѐном* Д, *смѐм* ли ја̂ на о̀суство С, *нѐ смѐм* та̀мо П, *снѐī* Ду, *снѐīови* Б, *срѐдина* Ду, *срѐду* Лу Бз, *по срѐди* Ду, *тѐо* БЛ, *тѐла* Ду, *тѐли* БЛ, *тѐрају* Ду, *у̀стѐра* Ду К, *на̀тѐрāм* БЛ, *на̀тѐрали* П, *о̀тѐрали* П, *о̀тѐрāш* Д, *по̀тѐрају* П, *тѐсто* Ду, *трѐбала* Ду, *нѐ трєба* мѐни П, *у̀вѐк* Ду П К Ло Лу БЛ, *у̀мѐм* ја̂ Лу, *н у̀мѐм* да ка̂м Ду, *н у̀мѐм* да снѝјем Ло Лу, *н у̀мѐ* о̂н Б, *н у̀мєју* жѐне К, *Цвѐти* (сви пунктови), *цѐви* Бз, о̀правнла *цѐдило* Ду, *цѐдило* Ло Лу Бз Б Д, *цѐħ* (сви пунктови), *цѐдāљку* К, *цѐло* Ду, *цѐлу* Ду Лу Ло К, *срѐп* (сви пунктови), *срѐпом* Ду, *цѐпа* се Ду, *нацѐпаје* БЛ С, *по̀цѐпāш* кр̀пу ка̀ку Бз, *чо̀вєк* Ду, *чо̀вєче* К;

б) *прѐ* Ду Ло БЛ Бз ГГ П Лу К Б Д С, *прѐ* се со̂ тѝцала Лу, *прѐ* ѝшли бр̀дāри С, *прѐ* је то̂ би́ло (сви пунктови);

в) *прѐт* славу Ло, *прѐт* кућо̀м П, *прѐ[д] дӯшу* (сви пунктови), *прѐдā ме* Ду Б БЛ С К Ду Д, *прѐдā се* Ду БЛ Д Б Ло П; тако и у прилогу *прѐдвече* (сви пунктови);

г) *прєко* зи́мē Ду, *прєко* њѐгā П, *прєко* лѐта К;

д) *дѐ* ти је о̀панак Лу, *дѐ* се лѐбац пѐкō Ло, *дѐ* ти је оде́ло БЛ, *дѐ* год трѐбā К, ва̂мо *нѐдє* С, *нѐдє* ѝс пӯт БЛ, *нѝдє* Лу, *о́вдє* Ду Лу С П, *о́ндє* БЛ Ду С Д, *свѝдє* Ду Лу.

7. Слично ситуацији у суседним јатовским говорима (Реметић 1985: 85), и у испитиваним колубарским селима фонолошка индивидуалност јата чува се и у примерима где је оно са етимолошког становишта секундарног порекла:

а) *прѐблпжи* се ГГ, *прѐвāтили* смо и ту́д БЛ, *прѐвāтим* се по̀сла Б, *прѐвēжеш* та̀кō Ду, *прѐвēжемо* о́в Ло, *прѐвēжеш* та̀кō Ду, *прѐвēжемо* о́в Ло, о̀ни се *прѐдрӯже* Ло, о̀дē ва̂мо, *прєдру́жи се* Ду, да *прѐзнāм* Д, о̂н *прѐзнō* С, *прѐјāви* (сви пунктови), *прѐкāже* се ва̀љāд Лу, нѐшто се то и *прѐкāже* Ду, *прєка́зало* му се К, *прѐкӯчи* (сви пунктови), ка се *прєку̀чива* сѐтва Д, *прєку́чили* се о̀вī БЛ, о̀на *прѐħе* њѐму Ду, бѝо сам за *прѐ́мер* Д, ја̂ за *прѐ́мер*, ка̀кī БЛ, ва̀кō на *прѐ́мер* Б, на *прѐ́мер* Ду К Ло П, ма̀ло се

пр̥ми́рило Ло, *пр̥̀пали* ѐнōј чѐти Ло, *пр̥̀пуцаје* с Јѐлēнке С Ло, *пр̥̀ставū* ру̑чак Д, *пр̥̀сталāа* се Б П Ло К Бз С, *пр̥̀сталāм* ра̀но Ду̑, ѐни су *пр̥̀стали* на̀ тō БЛ, та̀кō *пр̥̀станēм* ра́дити Д, ѐна *пр̥̀станē* Б, *пр̥̀стасмо* Ду̑, *пр̥̀стиīло* ра̀то БЛ С Ло П Ду Д К Лу ГГ Б, *пр̥̀стизала* дѐца Бз Ду̑ К Ло С П Б БЛ Лу̑, *пр̥̀тисла* Лу̑ Ду̑, *пр̥̀тисō* С БЛ Ло, *пр̥̀твѐри* вра́та Ду̑, ма̀ло *пр̥̀тēīнеш* Ду̑, *пр̥̀чекај* Добриво́јевићу̑ С, *пр̥̀чēстим* се пр̑ву̑ нѐдѣљу̑ Бз, ѐдēм те се *пр̥̀чēстим* Ду̑, за *пр̥́честū* Д, *пр̥̀чешħпвам* се рѐдōвно Лу̑, *пр̥̀че́стили* се дѐда и ја̑ К;

б) ва̀тра *īѐрē* Ду̑, *изīѐрēм* до кра̀ја Лу̑, ѐнō *пōīѐрē* Лу̑, *пōīѐрēм* К Ло Б, *ѝзīорē* се од врѝћине Ду̑, *изīѐр̥есмо* на̀ њиви С;[1]

в) *брēз* ова́цā Лу̑, *брē[з]* за̑штите Бз, *брēз* човѐка Ло К, *брēз* ѐрӯжја БЛ С;

г) пê-шêс *дѐњāкā* Д, вѐликū *дѐњāци* Б.

8. Прелазак *пре-* > *при-* потврђен је у свим селима само у једном примеру: *прибити* (< пребити). Б. Николић (1969: 35) и С. Реметић (1981 71—72) бележе више примера у којима је дошло до ове промене.

9. У материјалу су се нашли и следећи примери са *е* < *ѣ*:

дѐ ôн ра̑ди Д, *дѐ īод* је кѐ ѝмō Ду̑, *īдѐ* ти је ка̀па П, *īдѐ* си бѝо Бз, мôга *дѐду* К, *дѐтерāн* С, *изīѐреле* Ду̑, *исе́чē* БЛ К, *јѐдēмо* Ло, *лѐб* Ло, *лѐбац* Ду̑, са *лѐсāма* Ду̑, *нѐде* сѝтнū црêп Д, *нѐде* ѝшле ГГ, *нѐīде* бѝуде рѐдара Ду̑, да смо мū̂ *нѐīде* Лу̑ *нѐкатū* сам зва́ла Ду̑, *нѐки* П, *нѐким* жѐнама Бз, *нѐкоī* пѐсла Б, *нѐколико* П Д, *нѐ верује* К, *нѐ сећāм се* П, *о́вде* П Ло Лу̑, *о́вден* Ду̑, *о́нде* С, *осе́чē* ГГ Ло, *пѐбеīнēмо* П, *пѐкиселим* ѐнō К, *пѐслен* Ду̑, *све́ћу* Лу̑, *сѐјāни* Б, *смѐјē се* БЛ, *тѐрāј* Б, *трѐбā* БЛ Д Ду̑ К С, *ѝпрејē* се Ду̑, *ѝкисели* се ма̀ло Ло, *ѝмēсим* К, *ѝмрē* Лу̑, *цѐви* Бз ГГ Ду̑, *це́пали* Б.

Наведени примери сведоче о новијем продору екавизама у овај јатовски говор. Облици са *е* < *ѣ* све су чешћи у говору млађе популације (ипак не увек и доследно), али сам их често бележила и у говору старијих информатора. Углавном се ради о информаторима који живе у већим заједницама, генерацијски прилично различитим. Такви информатори су редовно употребљавали обично *е* у присуству својих најмлађих или у одговорима на моја директна питања, док су изговарали *ę* у опису ранијих догађаја или у међусобној конверзацији. Због тога сам од истих информатора у истим речима некад бележила *ę*, а некад *е*.

О продирању екавизама у јатовске говоре говори и проф. Реметић. Наиме, он сматра да је „екавизација јатовских говора у пуном замаху и да се у извесном смислу може говорити о слободној дистрибуцији континуаната јата *ę* и е”, али и да би, с друге стране, таква екавизација могла довести у питање фонолошки статус јата. Ипак, проф. Раметић закључује да се „иако ... *е* (< *е*, ѧ) у одговарајућим случајевима и позицијама (свако дуго, а кратко испред високих вокала ...) често изговара затвореније, фонолошка опозиција између њега и *ę* < *ѣ* ипак није неутралисана. Док свако јат можда и може имати рефлекс *е*, свако *е* (< *е*, ѧ) не из-

[1] Облике *īѐрē, заīѐрē* и сл. бележи и С. Реметић у јатовским селима Шумадијске Колубаре, при чему објашњава „да је *е* преузето из инф. основе, од које се код глагола *īорēти, корēти*, а нешто ређе и код *волēти* и *болēти*, гради и презент” (1985: 86).

једначава се са *ę* < *ѣ*. А то недвосмислено сведочи о фонолошкој индивидуалности јата...” (Реметић 1985: 84).

10. Може се рећи да затечено стање, и то кад су у питању оба изговора *ę* и *е*, углавном („чињенично”) одговара оном које бележи Б. Николић у Бранковини, С. Реметић у Словцу, Бранковини и у јатовским селима Шумадијске Колубаре (1969: 33; 1981: 30—32; 1985: 75—86).

11. Сем прилога *ӣо́ре, дȍле* код којих је најчешће и потпуно редукован вокал -*е* (занимљиво је да сам бележила *о́вдę*, *о́ндę*) — анализирани материјал не пружа потврде за издвајање „сталних екавизама”, какве налазимо у јатовским селима Шумадијске Колубаре, и за које С. Реметић каже да се јављају у ограниченом броју. Из његове грађе наводим потврде (условно речено према категоријама): у Д-Л зам. *ти̏бē, мѐнē, сѐбē*; у прилозима *о́вде, о́вдēна, во́де, во̏ден, о́нде, но́де, ту́де, ӣо́ре, дȍле, пȍсле; ки̏сели; зѐница; цели́вали* (Реметић 1985: 88—89).

12. И у овим колубарским селима јављају се типични (аналошки и фонетски) икавизми шумадијско-војвођанског типа.[2]

1) Аналошки икавизми

а) Д-Л јд. именица II врсте:

Дјд.: ка̂жем *ба̀би* Лу Ло, по̀нēла *дęвȍјчици* К, да̂м *домàћици* К, рѐкла *другàрици* Бз Ло Ду, пома́гала *је́трови* ГГ Ду К Лу, ȍднēла *Маји* Ду, *мла̂ди* се да̂ Ло К Ду Б, да́ла *сѐстри* БЛ Лу П, ка̂м *снàји* Ло Ду Д Б БЛ С, *тѐтки* Лу Ло, по̀несēм *цр̂кви* Ду Бз Б БЛ Бз Лу С К;

Лјд.: *по̀ вли̏ји* Лу, *у àвлији* С, *на àртијици* К, *у ба́шчи* Лу Ду Бз БЛ Б Д, на *ва̀три* С, *на вȍди* К ГГ Б Д Ду, *на кàмари* Лу, *у кàчари* БЛ, *у кȍмуши* Ло, *у кȍри* Лу, *у кȍшари* Ду, *у̀ кући* П С Лу Б П ГГ Бз Ду Лу, *у̀ њиви* Ло П, *пȍ њиви* Ду Б, *у̀ соби* Лу Ду ГГ К, *у шу̀ми* Лу Б Ло Ду БЛ.

б) Д-Л јд. личних заменица:

Дјд.: ка̂жу *мѐни* Д БЛ, ка̂же *мѐни* С, рѐкō *мѐни* ГГ, ка́жи *мѐни* Бз, ȕзмēмо *мѐни* Б, *мѐни* се ѝгра Ду, пȕчē *мѐни* К, *мѐни* жа̀о П, до́ђоше *мѐни* Ло; *тѐби* нарѐђујēм БЛ, *тѐби* ка̂жу Ло, ѐво *тѐби* Ду, да̀нāс да *тѐби* Б; до̂ђем *сѐби* Ло, ву́ци *сѐби* Ду, ста̀вӣм *сѐби* кр̀стић Лу, ȕмēсе лѐба *сѐби* Д, *сѐби* спре́мила К, сва̀к *сѐби* ГГ, ру̂ку *сѐби* Б;

Лјд.: на *мѐни* ȍнō Ло, оде́ло на *мѐни* БЛ, о *мѐни* го̀ворē Д, зна̂ свѐ о *мѐни* П, по *мѐни* свȕд С; мѝсли о *тѐби* ГГ, при́чају о *тѐби* Ло, по *тѐби* Бз; на *сѐби* Ло БЛ.

в) Л. мн. именица I врсте: жи́вео у *брвна́рима* Б, го́р по *бр̀дима* Д, у *бура́дима* П Ду, у *вија́тима* Б Д Бз Ду П, на *ва́шерима* Д Ду П Ло ГГ, у *Ди́вцима* Ло Д Ду С, на *кȍлима* Б БЛ К Лу Ло П Ду ГГ, у *млęка́рима* Ду, по *ту́тевима* К Ду Бз, по *сѐлима* Д П К С БЛ Ду К, у *снȍповима* Лу, у *ча̀бровима* Ду Лу Б БЛ К.

---

[2] Списак икавизама и њихову поделу на аналошке и фонетске утврдио је Павле Ивић (1956: 69—70). Порекло западносрбијанских — правих икавизама, као и порекло тзв. „икавизама” у шумадијско-војвођанском дијалекту детаљно је образложио Слободан Реметић (1981: 60—86). Том приликом аутор је дао детаљан преглед досадашње литературе о овом проблему.

г) Ијд; Г-Д-И-Л мн. заменичко-придевске промене:

Ијд.: *јѐднӣм* Бз ГГ С К Лу П, с *дȍвӣм дѐтӣетом* БЛ, *дȍнӣм* човѐком Ло, *мȍјӣм* си̑ном С, *њѐгȍвӣм* свȍјāком Ду, *са̀ тӣм* шта́пом Б, *за̀ тӣм* мȕшким К, бра̀шно *са̀ тӣм* Лу;

Гмн.: из *гȍрњи* кра̀јēва Б К, нѝје ѝмō *дрȕгӣ* ко́њā Д, би́ло, мȍр, *дȍвӣ* ѝгранки ГГ, од *јȁчӣ* љу́дӣ С, *мȍјӣ* ства́рӣ Бз, код *на̀шӣ* кȕ̑ћа К, од *њѝнӣ* цȕкēла П, ни́сам ѝмō *прѐчӣ* ујáкā БЛ, од *ру̀чнӣ* ра́дова Ду Ло Бз К, от *су̀вӣ* шљѝва Ло, око *тӣ̑* ства́рӣ Ду, *са̀ тӣ* врѐте́нā Ло;

Дмн.: љу́дима *стȁријӣм* Бз Б БЛ С Ду К, *гла̀внӣм* једѝницама С Ло, *нѐкӣм* жѐнама Ду, мѝло и *дȍвӣма* БЛ, *дȍнӣм* жѐнама Д, подле́зали гȍдинāма *тѝма* К, *тȕ̑ћӣм* кȕ̑ћāма Лу Ду;

Имн.: *вȍловскӣм* кȍлима К, *дȍрвенӣм* ка̀шикама Лу Ду Ло Бз БЛ, са *дȍрвенӣм* обручѐвима Б, *ма̑лим* клѝнима П, са *њѐгȍвӣм* стри́чевима К, *њѝнӣм* *љу́дима* С, за̀кāже са *дȍвӣма* Д, *дȍнӣм* тȍчковима ГГ;

Лмн.: у *бȍрднијӣм* кра̀јевима Д, у *земља̀нӣм* лȍнцима Лу Ду Бз Ло К Лу Б, у *зѝмским* перѝодима Б, у *нѐкӣм* Мȕкићима К, у *ȍвӣм* рѝтāма БЛ, у *дȍнӣм* чабрȍвима Лу, на *ра̑зним* па̀муцима К, у *тӣ̑м* вајáтима Б, ни́сам при́чала *ȍ тима* Ду, вѐнчала се *у̀ тима* Ду, о *мȍјӣм* мȍмцима Ло.

д) Глаголи VII врсте: *вѝдио* сапу́не Ду Бз, *вѝдио* ја̑ Д, *вȍлила* се с Миланом Ду, *врѐ́дило* нѝје Лу, *дожи́вила* сам ГГ, *жи́вили* у старѝнскōј Ду Лу С БЛ, *жи́вило* нас пȕно Б, *жи́вила* са̀ њѝм Д, ка се *завр́шила* П, *заїр́мило* ȍтуд Ло, *зажѐлио* је се С, *залу́дила* се ва̀љāд БЛ, ја̑ ȍнō *истр́пио* Ло, *мр́зила* д ѝдēм Лу, *оїла̀днили* Б Д Ду П С Ду, са̀д *оїлу́вила* Бз, *оїлу́вио* пȍс Ду, *ожѐднили* кȍсци П, *пожѐлио* К, *посѐдили* Б К, *пости́дио* се С, *сѐдили* ма̀ло К, *узвр́тила* се ȍна Ду; али и: *вȍлели* се П, *жи́вели* лѐ̑по БЛ, *за̀боле* ме нȍга Бз, *ра̀зболе се* Ду, *прекȍрела* нас С.

Овакво стање одговара оном које бележе Б. Николић (1969: 34, 56) и С. Реметић (1981:71—72; 1985:90).

2) Фонетски икавизми

а) Замена *ѣ*j > *ij* доследна је у компаративу: *држежљѝвија* би́ла Ло, би́ло *здра̀вије* Ду, дȍ̑ће *једначѝтије* БЛ, *ка̀сније* изѝшла Б, мнȍго *лȍшије* П, *сла̀бије* прѐслављāмо Ло, *ра̀нији* гȍдӣна С, *стȁрији* љȕ̑ди ГГ, *стȁрији* пȍмрли БЛ, *стра̀шније* би́ло К, плѐва *чѝстија* Д; и: кȍјā је *глȕтија* Ду, *стрȍжији* бѝо Лу.

б) У забележеним облицима имперфекта *ѣ*j > *ej*: *беја́ше*. Резултат морфолошког укрштања је такође имперфекат с екавским фонетизмом — *бе́ше*.

в) Вокал *и* уопштен је у свим лицима негираног облика помоћног глагола *јесам*: *ни́сам, ни́си, ни́је (нѝје), ни́смо, ни́сте, ни́су* (сви пунктови).

г) Прилог *гдѣ* може се чути и у икавској форми: *дȕ* си дȍшō БЛ; у̀ соби *нѐди* Д; пȍ̑ће *нѐгди* на̀ славу Лу;

д) Доследно је у свим пунктовима *додȕјати*.

ђ) Поред облика са *и* (*гњиздо* и сл. у свим пунктовима), лексема *гнѣздо* се може чути, истина веома ретко, и са вокалом *е*: *гњѐ́здо, гњѐздара* П.[3] Б. Николић у Бранковини налази само *гњиздо* (1969: 35), С. Реме-

[3] Облик с вокалом *е* чула сам од жене средњих година.

тић у Словцу и Бранковини такође бележи само *гњиздо* (1981: 71—72). Облике с вокалом *и* С. Реметић бележи и у осталим околним јатовским селима — у тамнавским, подгорским, рађевским (1981: 69—77).

е) У свим посећеним селима, доследно је *вȕдрица*, али се понекад поред *сȕкира* може чути и *сȩ̏кира* и *сѐкира*.

ж) Поред екавског, врло често се име нашег главног града чује и у икавском облику *Биòград, у Биòграду*.

з) Префиксирани облици глагола *лѣвати* на читавом терену се доследно срећу с вокалом и у корену: *зàлӣва, дȍлӣва, нàлӣва*.

13. Трагове досељеничких ијекавизама (најчешће лексикализованих) потврђују примери:

а) *ѣ̀* ко је ѝмō, ôн је да́во Дȣ, са̀д нѣма *нѝѣе* БЛ, *нѝѣе* нѝје дȍбро Дȣ, *нѝѣе*, ни́си мȍгō С, *ѣ̀вēр, ѣ̀ед, ӣра̀нѣед* (сви пȣнктови), та́ј мôј *ӣра̀ѣеда* бѝо БЛ;

б) млâда мôра д ȍстаје, *дѝјеӣе* Бз, прȩ̂ је би́ло, *дѝјеӣе* Дȣ БЛ Бз ГГ К, забȍравила сам, *дѝјеӣе* Б, ô мôј, *дѝјеӣе* Лȣ, ѝмајȣ, *дѝјеӣе*, ȍне контȕрице Дȣ, сад, *дѝјеӣе*, нѣма Дȣ Д К Ло Бз БЛ, *дѝјеӣе*, Ка́тин свѐкар Дȣ, штȍ ти је, *дѝјеӣе* (сви пȣнктови), полу́дио, *дѝјеӣе* Лȣ.

14. Примери показују да *дијеӣе* и нема право значење вокатива. Користи се у ословљавању и одраслих и деце, а често преузима и функцију узвика.

Облик *дијеӣе* среће се у многим говорима шумадијско-војвођанског дијалекта: у говорима централне Шумадије, у Поцерини, у Мачви и Срему, у Бачкој, у Банату у тамишкој и делу кикиндске зоне (Реметић 1985:108; Московљевић 1928: IV; Николић 1964: 314; Николић 1966: 233; Поповић 1968: 44; Ивић 1944: 243).

По мишљењу П. Ивића (1955—1956: 114) овај се облик у екавским говорима проширио под утицајем народних песама „које су се шириле из епских крајева, са југозападне стране". Употребљава се „у ословљавању млађих (не увек обавезно деце)" (Ивић 1994: 243). Употребу *дѝјеӣе* коментарише и проф. Петровић у говору Качера „Овај облик има практично функцију узвика за изражавање изненађења или љутње, а никако правог вокатива, на шта упућују и такве појединости као што је могућност да се тако обрати и дете старијем човеку (нпр. унуче деди или баби)" (Петровић 1999: 387, нап.).

Фонетизам *кљеи̱ӣа* (*кљеи̱ӣима*), ȣосталом као и *ӣњездо*), има шири ареал на екавском терену (уп. и *ӣљи́сӣа*) и додатно тумачење, повезано са сугласничким групама.

Полуӣласник

15. Поред уобичајеног рефлекса *а*, у материјалу којим располажем нашли су се и следећи примери који завређују пажњу:

1) Сугласничка група разбија се вокалом *а*: *ѝзаӣкала* Дȣ Лȣ БЛ Бз ГГ Ло, *ȍдавијем* ȍна̄ј за́строг БЛ, са̀мо кȍлко да *ȍдалије* Д, са̀мо ȍнō

п̄ȍдаш̄ије Лу, *п̄одàт̄кт̄ива* рêдом Б, *п̄ода* крȕшку Д, *п̄одàт̄ури* шȉвку Ду, *низа* стра́ну Б Д Лу, *рȁзаст̄ро*, уза *ст̄ȅп̄ениц̄е* БЛ Ду Б Д Лу Ло С, *сàвē̄жем* вàкō вóд Бз, *сàчист̄ȉм* свѐ ȍколо Ло, Бóже *саклȍнт̄* Ду Лу К БЛ;

2) Вокал *а* јавља се на читавом терену и у следећим предлошким конструкцијама: *п̄ȍдā се, п̄рȅдā ме*, *п̄рȅдā се, ȕзā се*;

3) Искључиво сам бележила *ва* (< *въ*): дȍлазили за *Вàскрс* Бз, о *Вàскрсу* Ду К Ло БЛ Б Д С, свàки *вàскрш̄ньт̄* пôс постѝмо К, *вàист̄ину* (сви пунктови), *васкрѐсе* Ду К Лу.

Назал п̄редњег реда

16. Промену назала ѧ > *а* регистровала сам у лексеми *жàлац, жàока*.

Вокално р

17. Бројни су примери у којима вокалску функцију преузима сонант *р*. Вокално *р* бележила сам:

1) између два консонанта: *вр̂к* / *вр̂ī* (сви пунктови), *мр̂ц* Ло, *вр̄т̄т̄ш̄* Ду П К С, *др̄ва* Ду БЛ Бз К Лу Ло, *завр̄т̄т̄* П, *заīр̄ни* Ду, *мр̄зт̄м* Лу, *овр̄ли* БЛ С, *п̄овр̄зли* Лу Ду Ло, *п̄овр̄зē̄ш̄* Бз ГГ Б БЛ, *п̄одр̄љō* Б; *дȕрмā* Ду, *крȕсница* (сви пунктови), *мȕрдā* Д Б К, *п̄ȕслȳк* Лу Ду БЛ К Ло, *т̄ȕлица* Ло Бз ГГ Ду К, у *бȕрднијт̄м* крàјевима Д, *врȕснт̄к* (сви пунктови), *крȕст̄т̄* Бз Ду, *крȕст̄ић* Лу Ду, *ȍīрнем* Лу, *мȕрт̄ац* Ло, *п̄ȕржуљица* Ду, *ст̄ȕрњика* Бз БЛ П;

2) на почетку речи испред консонанта: *ȕвāли* се óндȩ БЛ, *ȕжē* С П Ло ГГ, *ȕћа* (сви пунктови), *ȕћав* Д П Б, *ȕпа* Б БЛ С Ло Ду П, на *ȕпи* Лу; *ȕвȳ* се С Б Ду Ло П, међу *ȕћавим* нáродом Ду;

3) унутар речи испред вокала: *врȕови* Лу БЛ Ду, *Врȕовине*[4] Ду С Ло, по *врȕу* Лу БЛ ГГ Бз К, *п̄ȍкрō* је нѐшто Лу;

4) унутар речи иза вокала: *зарȕћат̄и, п̄орȕват̄и* (сви пунктови);

5) на крају речи иза консонанта: снȇр *п̄ȍвр* мѐнē Ду, вàкō *п̄ȍвр* тѐбē Лу, кȍјē, *п̄ȍвр* њѐгā Бз;

6) Девокализацију *р* слушала сам у готово свим пунктовима у лексемама *јѐт̄рова, свѐкрова*, и: *ȕмрō, ȍврō, сȁт̄рō, ȕп̄рō*.

Хијат̄

Елизија вокала

18. Слично централношумадијским приликама (Реметић 1985: 119—122), као и подацима Б. Николића из Бранковине (1969: 38), на основу сакупљене грађе може се рећи да елизија није захватила у истој мери све вокале:

[4] Реч је о топониму *Врховине* из тамнавске области.

1) Најчешће се елидира вокал *а*:

а) Уклањање *а* посебно је изражено у позицији *да* + *презент*: *д ѝдēм* за вȍловима Ду Бз Б Д БЛ С, *д ѝпрāм* П Ду К Лу БЛ, *д ѝпрају* Ло, *д ѝзвадūм* кȕпус Ду, *д ѝзвūнеш, д ѝзпинēмо* БЛ С, *д ѝзпūћем* Ло, *д ȍдлијēм* Лу, не мȍгу *д ȍкусūм* К Бз ГГ, *д ȍборū* јабȕку Ду Бз Лу БЛ, *д ȍперēм* Ду Лу К, *д ȕбијēм* БЛ Ло С, *д ȕзмēм* К Ду ГГ Ло С БЛ Лу П, *д ȕједē* П Ду.

б) Елизија вокала *а* регистрована је и у предлогу *на*: *н ȍвȳ* стра̑ну Ло, *н ȍнōм* за́строгу Ду, *н ȍнōј* сла̏ми Б, ста̏вū се *н ȍнō* Ду Лу ГГ, *н ȍнōј* ка́рлици К.

в) Вокал *а* се може уклањати и у везнику *ūа*: *ū ȍћȳ* ȍни на́с БЛ Ло Д Б С, *ū ȍдēм* Лу, *ū ȍнда* ГГ.

2) Елизија вокала *е* је ређа. Углавном сам је бележила:

а) у негацији *не*: *н ȕмẹ̄м* да ка̑м Ду, *н ȕмẹ̄м* да снȕјем Ло Лу, *н ȕмẹ̄* ȏн Б, *н ȕмẹ̄ју* жѐне К.

б) у повратној речци *се*: трѐ̣бā да *с ѝзнесē* Ду Б Д П БЛ, да *с ȕрāди* Б, да *с обу́чē* П, да *с ѝзујем* Ло.

3) У свим пунктовима често се уклања и вокал *и* у помоћном глаголу *бити*, везнику али и речци *ли*: *ја̑ б, ти̑ б, ал*, да *л*, јеси *л*.

4) Понекад се елидира и вокал *о*:

а) у везнику/речци *него*: *негā* Ду Лу Ло П

б) у показним заменицама: *окȍ нōга* (сви пунктови), *на̏ нōј* кȕћи П, *на̏ вōј* стра́ни ва̑м Лу, *на̏ вōм* бу́на́ру П, *ȕ нōј* канти Ду, *ȕ нȳ* њиву Д.

Контракција вокала

19. Контракције вокала бележила сам у следећим финалним и медијалним вокалским групама:

1) Група *-ао* > *о*:

а) У радном глаголском придеву сажима се увек уколико није под акцентом:

бȍлово БЛ, *ва̏тō* П Б К Ло, *дȍчекō* К Д П Б БЛ, *за̏ваћō* се са сва̏ким Ло, *ȍбећō* БЛ Ду К Ло, *ȍтерō* Б Ло, *ūдȍштово* Д, *слȕшō* БЛ Ло С Д П, *трѐ̣бō* (сви пунктови), *ȕдō* К Лу;

дȍвȳко кȕћи С, *дȍшō* (сви пунктови), *ѝшō* (сви пунктови), *на̏викō* Ду Б Д П Ло К Бз, *на̏шō* је Ду Бз Д, *ūѐкō* (сви пунктови), *рѐкō* Д П БЛ Ду К, *стȕīō* Ло БЛ С.

б) Сажимање изостаје уколико се *-ао* нађе под акцентом: *да̏о, зна̏о, ūа̏о, стāо*; или се разбија сонантом *в*: *ка̏во, ūа̏во, цѐво* и сл.

в) Код именица *вȕто, кȍтō, ūе́то, ūдсō* у свим пунктовима сажимање је редовно.

г) У везнику *као* ређе долази до сажимања: *ко* да̀нāс да́њу (сви пунктови), *ко* ја̏бука Ло Ду К Лу ГГ, *ко* лȕтка Д, *ко* ме̑д Ло, *ко* са̀д Ду Лу Бз К БЛ; *ка* за̏пēта пȕшка Б; али и: *ка̏во*.

2) Сажимање *-ао-* > *о* потврђено је у примеру: *со́нице* Лу Ду Бз.

3) Ретки су примери у којима долази до сажимања групе *-ео* > *о*. Бележила сам је једино у радном глаголском придеву: *дȍнō* Ду Ло С, *зȁузō* се зȁ нāс БЛ, *ȍдузō* К Ло ГГ, *ȕзо* Лу Д Ду; али и: *дȍнео, ȍдузео, прȅнео, нȁнео* и сл.

4) На овом терену нема сажимања групе *-уо*. Увек је: *брȉнуо, скȉнуо, тȕтнуо* и сл.

5) Ни код глагола VI Белићеве врсте нема сажимања у наставку *-ају*. Доследно је: *н ȕмеју* Б, *нѐ смеју* БЛ Бз К Д Б.

6) До сажимања доследно долази у средини речи у групи *-ае-* > *е* код бројева 11—19: *једȁнēс, двáнес, трúнес, четрнēс, пēтнēс, шѐснēс, седȁмнēс, осȁмнēс, девѐтнēс, једȁнēсти, двáнēсти* и др.

7) До сажимања *-ао-* > *а* долази у примеру: *рâник* Б Д Ло К.

Изузев најчешћег сажимања вокалске секвенце *-ао* > *о* и лексички ограниченог сажимања *-ае-* > *е*, може се рећи да контракције вокала нису честа појава на испитиваном терену.

Редукција вокала

Афереза

20. Губљење иницијалног вокала бележила сам у следећим примерима:

а-: *болȁнта* Бз БЛ К, нѐки бȉо *двȍкāт* К, ȉшла *двокáту* Ду, *Лѐксāндриноī* глâса нêма Лу, нȍсила *Лѐксāндру* Бз, кад је убȉјен *Лѐксāндар* Ло, нȉје бúло *томобúла* П, *Лȉмтија* ГГ;

е-: *вȁнħēље* К П Лу, *видѐнција, лѐктрика* Д П БЛ, *лѐктричāр* Ду Б, *мȁјлтрани* Ло Ду Лу БЛ Бз К;

и-: д ȕдарӣ *нѐкцију* Ду, ȕдарō *нѐкције* Б, *нѐкција* Д Ло К ГГ Бз С;

о-: Брéновцу Ло С, *вȁкāв, вȁкō, вâмо, нȁкāв, нȁкō, вȍликӣ, вȍлицнӣ* (сви пунктови), *сȍвина* С Д Б, на *клȁīију* Ду Лу Ло Бз, *крýīло* Ду Ло;

у-: *īлȁвнōм* Б С БЛ Ло Д Ду, *јӯтру* (сви пунктови), *Сековȁније* (сви пунктови).

Материјал показује да је афереза вокала чешћа у страним речима.

Синкопа

21. Испадање вокала у медијалној позицији бележила сам у следећим примерима:

-***е***-: *вȉдла* сам у Сандрúнē Ду;

-***и***-: *бѐште* вâмо Ло, *вȉте* кȁко, сúне Д, *īовȍрте* БЛ Д Ло, *ȉте* тýд С, *јѐте* тôг крша Ду, *кȍлко* (сви пунктови), *Крстúна* К Ду, *лѐсте, нѐколко* (сви пунктови), *подéлте* то БЛ, *посȍлтē* П, *сѐте, ħудē* мȁло (сви пунктови);

У следећим примерима дошло је до делимичне редукције вокала -***и***-: *Бȍж*ᵘ*дāр* Ду Б К, *вȉд*ᵘ*ла*, *водѐн*ᵘ*ца* (сви пунктови), *вȍл*ᵘ*ла* Бз ГГ Лу

Дy С Д *дȍђ*ᵢ*де* Дy, *Пȍдгор*ᵢ*ни* Дy БЛ Д *ра́д*ᵢ*ла* (сви пунктови), *Ра̀д*ᵢ*сав* К Дy Лy, *ш̱ѐн*ᵢ*ца* (сви пунктови);

-***о***-: *пр̄ѐксут̄ре* (сви пунктови).

Апокопа

22. Губљење финалног вокала запажено је у следећим случајевима:

1) Вокал -***а*** може се губити у именици *вољ̄а*: *вȍљ т̄и*; у речци *нека*: *нѐк*; у прилозима за место и време: *ка̏д, ȍт̄уд, нѝкад, нѐкат̄, са̏д, свȕд*; у 3. л. јд. глагола *имат̄и* у одричном облику: *нѐм*. Овакво понашање вокала -*а* познато је свим селима.

2) Вокал -***и*** се најчешће губи у везницима *али, или, јели, нит̄и: ал, ил, јал, да л, нит̄* (сви пунктови). Може се изгубити и у Дјд. личне заменице: *мѐн* се чѝнн̄ Дy; у 2. л. јд. императива неких глагола: *дѝш̱-се, жѐн-се, ћу́т̄*, мȍре, *уда́ј- се* (сви пунктови).

3) Финално -***е*** се губи у 3. л. јд. презента појединих глагола: *мож/не мож*, и ређе: *неђ*; у прилозима: *во́д, ї̄о́р, дȍл, о́вд, са̏д, свȕд*; у речци: *а̀јд, јабȍм, мȍр*.

4) Финално -***о*** губи се у прилогу за место *ва̂м*; у везнику *нег̄*.

5) Редукцију -***у*** регистровала сам у сталном изразу *недељу дана*: *нѐдє̨љ*.

Хапл̄олог̄ија и сродне п̄ојаве

23. У грађи су се нашли и примери у којима је изгубљен један слог (обично од два гласа). Промена није честа и изразита. Бележила сам је:

1) у иницијалном слогу: *вали́да* Дy Лy, на *Вѐдє̄ње* Лy К Ло, *ку̀руз, му̀руз* (сви пунктови).

2) у медијалном слогу у свим пунктовима подједнако: *ви̏ш̱, и̏т̄е, јѐт̄е, ка̂м, ȍш̱, нѐш̱, мȍш̱, сѐт̄е*.

3) у финалном слогу: *а̀ј* Ло С БЛ, *мȍж* си га и ви̏дила Ло (< можда), *чѐк* да ти и̏спр̄ичам Дy, *чѐк* са̏мо П, *чѐк* да ти до̂ђем С.

24. И Б. Николић у Бранковини (1969: 35—36) и истраживачи суседних говора бележили су редукције у сличном инвентару речи (понегде и ширем) (Уп. Реметић 1985: 129—135; Николић 1966: 236—242; Тешић 1977: 196—197).

Суп̄ст̄ит̄уција вокала

25. Замена вокала није честа појава на овом терену. Бележила сам је углавном у страним речима. Вокал ***а*** се замењује са *е*: *бикербо́не* ма̏ло Ло, *ва́ш̱ер, ђе́рем, суп̄рѐда̄н* (сви пунктови); *са о*: *боја̄ї̄и* (сви пунктови), *жандомѐрија* С Ло БЛ, *канцола̀рија* Д, *чарш̱дȍве, чȍра̄ї̄е* (сви пунктови). Вокал ***е*** се замењује *са а*: *ђара̀мида*[5] Дy Б. Вокал ***и*** се замењује *са е*:

[5] РМС упућује лексему *ђеремида* (< тур. *keremit*) и све речи изведене од ње на *ђерамида*.

ко̀пре̏ве, лѐпе̏ња, ле̏турдија, медѐцпнска, у ма̀лене, Медница, на̀мернице, фрежѝде̏р (сви пунктови). Вокал ***у*** се замењује *са о*: *ре̏дма* (сви пунктови). Вокал ***о*** се замењује *са а*: *апѐрише̏м* Бз, *ма̏довило* Бз Ду; *са у*: *бура̀нија* Лу Ду ГГ Ло К БЛ, *чикула́да* Ду; *са и*: *чикула́да* Ду.

Закључак

26. На основу прегледа вокалског система колубарског говора може се констатовати да се он уклапа у дијалекатску слику њему блиског говорног простора. Најзначајнија појединост вокалске проблематике истраживаног подручја јесте несумњива потврда фонолошке индивидуалности гласа јат. Незамењено јат очувано је под сва четири акцента и у неакцентованим (кратким и дугим) слоговима.

27. Поред фонолошке индивидуалности фонеме јат, на овом се подручју у траговима чувају досељенички ијекавизми (углавном лексикализовани), регистровани су типични икавизми шумадијско-војвођанског типа, а уочљив је и продор екавизама новијег датума.

28. Средњоколубарски вокалски систем карактеришу и многе друге особености. Готово увек долази до изједначавања префикса *пре̏ѣ-* и *при-* у корист првог (*пре̏стизала*, *пре̏ку̏чи*, *пре̏чести*). Вокалску функцију може имати и сонант *р* (*вр̑к, мр̑зим, кр̑сница, вр̑снпк*). Елизија није захватила у истој мери све вокале; најчешће се уклања вокал *а* (*д ѝде̏м, н о̀но̏ј* сла̀ми, *и̏ о̀де̏м*). Вокалска секвенца *-ао* редовно се сажима када није под акцентом (*до̀чеко̏, ѝшо̏*); уколико се ова група нађе под акцентом, сажимање изостаје (*ста̀о, пао̀*), или се група *-а̀о* разбија уметањем сонанта *в* (*зна̀во, ка̀во*). Сажимање вокалске групе *-ае-* потврђено је у бројевима од 11 до 19 (*једа̀не̏с*). Регистроване су делимичне и потпуне редукције вокала (*томоби́ла, лѐктричар̏, вѝдила*, *водѐница*, *ћу́т*, *во́д, го́р, до̀л, о́вд*). Супституција вокала није честа, а везује се углавном за страну лексику (*ће́рем, канцола̀рија, чикула́да*).

29. И на крају, могло би се рећи да комплетнију слику вокалске проблематике јатовских говора на територији северозападне Србије можемо очекивати тек након потпуног прегледа вокалског система говора Тамнаве, говора десне обале средњег и горњег тока Колубаре, Ваљевске Подгорине, Рађевине и Азбуковице.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Ивић 1956 — Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје.* — Нови Сад.

Ивић 1955—1956 — Павле Ивић, *О неким проблемима наше историске дијалектологије.* — ЈФ, књ. XXI, 97—129.

Ивић 1994 — Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој. Прва књига: Општа разматрања и штокавско наречје.* Целокупна дела III, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад.

Ивић et. all. 1994 — Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Прва књига: Увод и фонетизам.* — СДЗб, књ. XL 1—419.

Московљевић 1928 — Милош Московљевић, *Акценатски систем поцерског говора.* — Библиотека Јужнословнског филолога, Београд, књ. I, стр. VIII+110.

Николић 1966 — Берислав М. Николић, *Мачвански говор.* — СДЗб, књ. XVI, 173—313.

Николић 1969 — Берислав М. Николић, *Колубарски говор.* — СДЗб, књ. XVIII, 1—71.

Павловић 1991 — Љубомир Павловић Колубара и Подгорина. *Антропогеографска проматрања Љуб. Павловића*, Ваљево.

Петровић 1999 — Драгољуб Петровић, *Напомене о говору Качеру.* — ЗбМСФЛ, књ. XLII, 383—394.

Поповић 1968 — Иван Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине.* Београд (САНУ, Посебна издања, књ. CDXXV. Одељење литературе и језика, књ. 21).

Радовановић 2006 — Драгана Радовановић, *Морфолошке особености говора средње Колубаре.* — СДЗб, књ. LIII, 1—186.

Реметић 1981 — Слободан Реметић, *О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије.* — СДЗб, књ. XXVII, 7—105.

Реметић 1985 — Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије.* — СДЗб, књ. XXXI, 1—555.

Тешић 1977 — Милосав Тешић, *Говор Љештанског.* — СДЗб, књ. XXII, 159—328.

ПРЕГЛЕД ОСНОВНИХ ПИТАЊА ВЕЗАНИХ ЗА ПОЈАМ ГРАДУЕЛНОСТИ У ЛИНГВИСТИЦИ

МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ

UDC 81'1

Кратак садржај. У раду се расправља о појму *градуелности* (скаларности, дискретности, континуалности, постепености, степеновања) — у испољавању и тумачењу језичког феномена. Основни циљ јесте да се, за сада, уради инвентар темељних питања с тим у вези. Фокус пажње се поставља на однос између тако схваћених језичких појава и појмова граматичности, опозиционалности, категоријалне припадности, парадигматског и синтагматског плана, дијахроније и синхроније, системских одлика језичких појединости и њихових остварења, исказивања квантификације и квалификације, нијансирања боја, на однос центра и периферије, и др. У том смислу се овог пута (као допринос неким будућим детаљнијим проучавањима) пажња усмерава на прегледање ранијих доприноса тим схватањима у филозофији, логици, и науци уопште, разумљиво, највише у лингвистици; на пример: у генеративној лингвистици, структуралној лингвистици, функционалној лингвистици, системској контекстуалној лингвистици, когнитивној лингвистици, у семантици, у историјској лингвистици, лингвистичкој географији и типологији, у стандардологији, затим у теорији прототипа, интерфејса, у статистичкој лингвистици и глотохронологији, и другде. Изванлингвистички оквир оваквим разматрањима представљају, као супротстављене — тзв. „тврда", аристотеловска логика и тзв. „мека", fuzzy логика новијега времена.

Кључне речи: градуелност, дискретност, скаларност, језички континууми, скале граматичности, језичке категорије, интерфејси, прототипи, лингвистичка теорија, семантика, fuzzy логика.

1. Овај мој кратки оглед посвећујем колеги Мати Пижурици, имајући истина у виду да тема што сам је одабрао захтева много исцрпнија истраживања и разраде, али и да су ми и инвентар могућних питања за једно будуће подробније излагање (уз обазирање на избор основне литературе о тим питањима), и одабрани наслов, изгледали довољно важним за ову свечану прилику.[1] То будуће подробније излагање могло би бити насловљено овако: „Појам градуелности у лингвистици, логици, и у науци уопште". Но, овде ћу се ограничити мање-више на лингвистику и њој сродне, блиске области знања, и на попис онога што би првенствено у језику и у проучавању језика било за ову тему занимљиво и значајно.

[1] О сваком се од овде покренутих питања може, у ствари, барем једна посебна студија писати.

2. Човек јесте биће које класификује, он одувек и непрестано систематизује свет свеколике варијације што је опажа (а барем у домену живог, варијација и јесте законом над законима). У томе послу човек уме бити и одвећ категоричан, искључив, самоуверен. Аристотеловска логика нас је доиста подучавала класификацијама и систематизацијама категорија по обрасцима типа јесте / није, тачно / нетачно, истинито / неистинито, припада / не припада, и сличнима из њих извођенима. Двадесети век нас је (а поготово у његовој другој половини) поучио да се и дугачије може гледати на ствари, оптиком тзв. „fuzzy" („фази") логике, лабаве, расплинуте, „меке" („soft") логике, или како слично именовано — и у науци уопште, и у фундаменталним наукама, и у примењеним наукама — па и у хуманистичким наукама и областима знања — поготово. А то значи да смо научили и одмеравати у нијансама, истраживати и на периферији и у средишту појава, и на маргини и у центру испољавања унапред утврђених „категорија", и у једном и у другом, другачијем објашњењу ствари... У контексту таквих размишљања, свету тумачења људског, моме властитом гледању на ствари, као и начину академског размишљања и понашања колеге Мате Пижурице — и овакав један поглед свакако одговара: не судити на пречац, не ломити преко колена, не инсистирати на коначности оцене или на нужној јасности става, не одлучивати једном за свагда, не гледати само кроз једну оптику... У томе смислу, рекао бих, наш слављеник је пре човек нијансирања но човек пресуђивања. То се управо складно подудара и са описаним научним обрасцем, и са мојим ауторским склоностима. Пођимо редом:

3. О појму градуелности у нашој лингвистичкој науци, с посебним освртањем на лексикографију и лексикологију, писао је у новије време Предраг Пипер,[3] пошавши од тога (у првом наведеном раду) да појам градуелности бива релевантним у следећим научним лингвистичким дисциплинама и поддисциплинама: у лингвистичкој теорији, у теорији језичких нивоа, граматици скала и категорија, у теорији хијерархизованих језичких структура, стратификационој граматици, у теорији семантичких поља, односно функционално-семантичких поља, у проучавању градуелне природе односа центра и периферије у језику, затим у глотометрији и лингвостатистици, у теорији сукцесивних трансформација у генеративној лингвистици (на „путу" од „дубинских" ка „површинским" структу-

---

[2] У том смислу, овај преглед и објављујем управо да бих проверио властите ауторске склоности, у нади да би могао побудити пажњу, изазвати одговоре и донети ми корисне сугестије.

[3] Предраг Пипер, „О принципу градуелности у лексикографском опису", *Дескрипшивна лексикоґрафија сшандардноґ српскоґ језика и њене шеоријске основе.* (*Међународни научни скуп о лексикоґрафији и лексикоЛоґији*), САНУ — Матица српска — Институт за српски језик САНУ, Нови Сад — Београд, 2002, 133—139; Предраг Пипер, „Степеновање у граматици и речнику", *Зборник Маше српске за слависшику* 61, Нови Сад, 2002, 59—78; Предраг Пипер, „О ексцесивности у словенским језицима", *Зборник Маше српске за слависшику* 63, Нови Сад, 2003, 159—176. Видети у новије време у српској периодици и: Анна Кречмер, „О категориальном статусе градуальности", *Зборник Маше српске за филолоґију и лингвисшику* 45/1—2, Нови Сад, 2002, 29—39. Најчешће се такви радови понајвише тичу исказивања квалификације и квантификације у језику, те разних врста компарирања с њима у вези.

рама језика, као низање тополошких преоблика преузето из математике), у методу семантичког диференцијала, теорији лексикографског фокусирања, теорији семантичких прототипова, теорији семантичких локализација (просторно испарцелисаног језичког универзума),[4] затим у лексикологији и посебно лексикографији, и другде (на пример — у стилистици сваке врсте). То је уједно и поприлично потпун списак подручја у којима се лингвистика појмом градуелности бавила или би требало да се бави. Понешто од тога ћу и овде побројати, понешто разрадити, понешто, евентуално, додати или допунити (при том под *градуелност* подвести и остале сродне појмовно-терминолошке могућности: скаларност, дискретност, континуалност, постепеност, степеновање, и сл.). Но, пре свега, погледајмо и шта би то био општи оквир за разматрања ове врсте.

4. Општи „западни" научни оквир утемељен је превасходно у логици аристотеловског типа. И из њега проистекла, Булова алгебра, те њене изведенице, светове појава и наших судова о њима подвргавају разврставањима по обрасцима оцењивања с обзиром на вредности тачности / нетачности, истинитости / лажности. (Премда неки математички ауторитети у новије време и тај општи став релативизују, чиме се ја овде из разумљивих разлога — нећу бавити.)

5. Насупрот томе управо, „фази" („fuzzy") логика, лабава, расплинута, „мека логика" („soft logic") светове појава и наших судова о њима подвргава разврставањима на скалама градуелности (скаларности, дискретности, континуалности, постепености, степеновања...), са вечитим питањем „прелаза" међу категоријама, око места „граничника" међу њима. (Примери за ово у језику касније следе.) Рецимо, засад, у средишту пажње ту би као типична могла бити, у избору, питања: како која култура сегментује спектар боја и шта се где уврштује;[5] затим шта значи бити „паметан", „глуп", „висок", „низак", „леп", „ружан", „светао", „таман", „далек", „близак", „добар", „лош", „тежак", „лак", „млад", „стар", или „духовит", „честит", или и сл. — у крајњем — и „истинит" или „тачан" чак? Шта је „правилно" а шта „неправилно" у језицима? Где се завршава распростирање једнога језика, а где започиње други језик да се распростире у дијалектатским континуумима (нпр. у: германском, романском или словенском свету, или сл.)? Како уопште распоређујемо квалитете на скалама вредновања њиховог, па како их квантификујемо („леп", „лепши", „најлепши"; „мање леп", „најмање леп", „најмање ружан", „мање ружан", „ружан", „ружнији", „најружнији"; „једнако леп", „једнако ружан"; „довољно леп", „довољно ружан"; „исувише леп", „исувише ружан"; и др.)? Како у сличном погледу начелно поступамо с квантитетима („много", „веома много"; „мало", „веома ма-

[4] О томе је и сам Предраг Пипер написао једну одличну књигу: *Jezik i prostor. Drugo, dopunjeno izdanje*, XX vek, Beograd, 2001 (са низом корисних библиографских упутстава за даље читање и упознавање теме).

[5] Има много антрополошке, лингвистичке и филозофске литературе о томе, а у нашој лингвистичкој науци најважнијим се у том смислу чине радови: Milka Ivić, *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*, XX vek, Beograd, 1995 („O nazivima boja", 9—101); Milka Ivić, *Lingvistički ogledi, tri*, XX vek, Beograd, 2000 („Boje u jeziku", 9—52).

ло”; „довољно”, „сасвим довољно”; „једва довољно”, „безмало довољно”, „ипак недовољно”, „недовољно”; „превише”, „премало”, итд.)?[6]

6. Заправо су темељна разматрања ове врсте започели много пре лингвиста, и осталих учењака — филозофи, у „новије време” првенствено Чарлс Сандерс Перс, Лудвиг Витгенштајн, Бертранд Расел, Макс Блек,[7] Вилард ван Орман Квајн, и други, затим теоретичари у темељним наукама — Вернер Хајзенберг (принцип релације неодређености), Нилс Бор (принцип комплементарности објашњења), Дејвид Бом (принцип неодређености у квантној теорији, статистички закони и закони вероватноћа у физици), и многи други још (у њихов домен, као и у домен математичке науке овде, из разумљивих разлога, не дирам).

7. И у лингвистичкој науци, одмах након времена свеприсутне доминације структурализма, почињу се помаљати и „мекши” ставови, рецимо они отелотворени у расправама о односу између „центра” и „периферије” у испољавању и тумачењу језичкога феномена. Однос „центар / периферија”, као језичка универзалија, са типолошког аспекта гледано, на разним језичким нивоима се посматра (фонолошком, особито прозодијском односно супрасегменталном, морфолошком, творбеном, семантичком, лексичком, синтагматском, синтаксичком, стилском, и другде), у систему и употреби, у историјској и синхронијској перспективи, у дијалектима, и другачије, увек у смислу увиђања да језик и није сасвим белодано системски уређен феномен који категоријално бива јасан у свакоме сегменту своме, већ напротив.[8] Особито је у дијалектолошким и дијалектографским студијама, како класичним, тако и оним новијим, остало принципски важно разликовање „центра” и „периферије” као подручја међу којима јесте континуум појава, али се они ипак начелно разграничавају према подложности језичким контактима, структурним

---

[6] Осим оних већ наведених у напомени бр. 3, о овоме имамо добре инструкције славистичке и лингвистичке врсте у: *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. „У редакцији академика Милке Ивић”; [= Прилози граматици српскога језика]; аутори: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић; издавачи: Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска, Београд, 2005 (особито у одговарајућим одељцима о квантификацији, квалификативности, градуелности, и континуалности, те о граматичком и семантичком центру и периферији лингвистичкиих категорија); *Количественность и градуальность в естественном языке. Quantität und Graduierung in der natürlichen Sprache*, Herausgegebn von Alexander Kidlevič, Verlag Otto Sagner, München, 2001 (Die Welt der Slaven, Sammelbände — Сборники, Band 11); Bernd Heine, *Cognitive Foundations of Grammar*, Oxford University Press, Oxford — New York, 1997 („Comparison”, 109—130; о категоријама позитива, супериорног и инфериорног компаратива, суперлатива, елатива, екватива, ексцесива и сродним — са становишта језичких универзалија).

[7] Уп. нпр. добар преглед о овоме у: Max Black, *The Labyrinht of Language*, A Mentor Book, New York — Toronto, 1968: „Vagueness and ’loose concepts’ ”, 169—174 (појмови „неодређености” = „vagueness”, „граничника” = „borderline” или чувени, већ „класични” пример припадања категорији „столице” = „chairs” тамо су дати у антологијски јасном и тачном облику).

[8] О овоме сведочи релативно рано објављен зборник радова „пражана” управо, у гласовитој публикацији њиховој: *Travaux linguistiques de Prague* 2 (= *Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue*), Académie Tchécoslovaque des Sciences, Prague, 1966.

иновацијама, по конзервативности у чувању лексике и системских одлика, по интеракцијским матрицама, итд.

8. Складно у ток ове наше дискусије у новије време као да увире и, у семантици рецимо, Ана Вјежбицка, расправом о томе нису ли језичке појаве често „фази" нарави — јер нам је и мишљење људско такво управо.[9] То се нарочито тиче схватања лингвистичких, семантичарских, филозофских, когнитивистичких и антрополошких, по којима речи баш и нису лако с језика на језик, тј. са културе на културу „преводиве". Полазећи од класичних ауторитета у овој области, од Џона Лајонса и Лудвига Витгенштајна, Вјежбицка се позива на њихове примере непреводивости речи типа „madness" у контексту исказа Шекспировог *Хамлета* („To define true madness. What is't but to be nothing else but mad?"), код првог, и на опаску о немогућности установљења семантичке инваријанте, рецимо, за реч „игра", код другог, чија се семантика могућна узима као типичан пример „компликоване мреже сличности које се међусобно прожимају и укрштају". Ту Вјежбицка Витгенштајнову идеју о „породичној сличности" међу речима — доводи у везу са много касније уведеним појмом „прототипске семантике" (видети касније у овом огледу). Сходно томе, само практични разлози, који се, наравно, уступају лексикографима, допуштају пристајање на условне дефиниције значења речи (при чему Вјежбицка даје и низ речничких примера „кружног" дефинисања у лексикографији, које по правилу не води бољем разумевању ствари).

9. Разуме се, ту се онда отварају и стара („аристотеловска" још) питања синонимије, полисемије, хомонимије, хетеронимије, и паронимије, те односа међу њима, као и њиховог са сродним појавама у језицима. На пример, није ли сисонимија у ствари „нулти степен полисемије", или пак хомонимија само „прикривена хетеронимија", и сл.[10]

10. Већ су класични примери покушаја да се у логици и лингвистичкој теорији у виду „логичког четвороугла" или „логичког шестоугла", те скала градуелног низања квалитета, и кружно и унакрсно представе семантички дистинктивни случајеви квалификација и квантификација типа, рецимо: „шкрт" ... „штерљив" ... „дарежљив" ... „расипан"; „бодар" ... „уравнотежен" ... „миран" ... „утучен" ... „неуравнотежен" ... „еуфоричан"; затим термичке евалуације типа: „леден" ... „хладан" ... „прохладан" ... „хладњикав" ... „млакаст" ... „млак" ... „топао" ... „врућ" ... „врео", и сл.

---

[9] Anna Wierzbicka, *Semantics, Culture, and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*, Oxford University Press, New York — Oxford, 1992 („Is Human Thinking 'fuzzy'?", 22—25).

[10] Уп. на српском језику следеће лингвистичке изворе о томе: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1997; Данко Шипка, *Лексичка хомонимија. На примјеру савременог српскохрватског стандардног језика*, Институт за језик, Сарајево, 1990. За теоријску расправу важни су почеци њени устројени код Аристотела у „Topici" и „Kategorijama" његовога *Organona* (Prev. Ksenija Atanasijević, Predgovor Bogdan Šešić, Kultura, Beograd, 1965). Видети о Аристотеловом поимању синонимије, полисемије, хомонимије, паронимије, и сродних појава, те уопште о његовој „семантичкој теорији" у „Pogovoru" Аристотеловој *Fizici* у српском издању (Aristotel, *Fizika*, Prevod, komentari [,Pogovor,] i napomene Slobodan U. Blagojević, Paideia, Beograd, 2006).

11. У британској лингвистици друге половине двадесетога века, која би се условно могла назвати „системском контекстуалном лингвистиком”, појам градуелности у испољавању и тумачењу језичкога феномена у његовом несистемском, говорном остварењу, постао је већ класичан теоријски инструментарије.[11] Недавно сам говорећи о процесима увођења нових метафора у језик путем њиховога жаргонскога обликовања и каснијег превођења у језички стандард говорио следеће: „Примера је безброј, а ми ћемо овде узети само ограничени избор оних карактеристичних. Уз то, ваља напоменути да је класе примера у оваквим скупинама појава веома *тешко разграничавати* — управо и због тога што су у питању, с једне стране, *процеси* (а не стања), а са друге *континууми* појава распоређених на скалама граматичности са становишта језичке норме, то јест прихватљивости са становишта језичкога стандарда и компетенције његових носилаца. Тако, рецимо, и британски и амерички лингвисти неких усмерења умеју говорити о распоређивању језичких појава на *скалама* типа: *неграматично, граматично-необично (необичније, мање необично), граматично-обично (мање обично, обичније)*, и сл. Или се чак говори о двема скалама, *скали опадања степена граматичности / скали раста степена неграматичности* језичких појава (са вечитим проблемом, који управо имамо и ми овде, сводивим на потешкоћу *интуитивног препознавања границе* међу тим скалама). Све се то, наравно, односи и на имплицитну норму функционалних стилова, социолеката, жаргона и других језичких варијетета.”[12] Примери, рецимо: колико је времена требало да прође док реч „уживо” као директан превод са енглеског медијског жаргона („live”), није ушла у српски стандард, и кроз које је при том од наведених фаза пролазила? Или: колико је времена требало да прође не би ли реч „платформа” од конкретнога физичкога предмета с којег се изговарао неки партијски политички програм у ранијим вековима, почела да значи апстракту реалију типа самог партијског политичког програма? Или: да реч „кампања” (од lat. campus) почне од сасвим конкретнога значења „поље” попримати значења типа „маневарско поље”, „бојно поље”, и сл., све до значења типа „предизборно политичко бојно поље” = „поприште политичке борбе”? Или: у којој се од наведених фаза евалуације у погледу граматичности сада налазе стандардне парадигматске нумеричке могућности: „једног”, „двају”, „трију”, „четир(и)ју”; итд.

12. У малопређашњем цитату наговештено је да, поред британских, и амерички лингвисти неких усмерења умеју говорити о распоређивању језичких појава на управо представљеним или њима сличним скалама. Као што је тамо и речено, чак се говори о двема скалама, скали опадања степена граматичности / скали раста степена неграматичности језичких појава (са оним старим филозофским и логичарским проблемом, који управо имамо и ми овде, сводивим на потешкоћу интуитивног, импли-

[11] Добар преглед развоја ове теорије у њеноме врхунцу можемо наћи у: Margaret Berry, *Introduction to Systemic Linguistics*, 1. *Structures and Systems*, 2. *Levels and Links*, B. T. Batsford, London, 1977.

[12] М. Радовановић, „Метафоризација ’уживо’ ”, *Глас* САНУ CDI, Одељење језика и књижевности 21, Београд, 2005, 97—116 (нап. бр. 7).

цитног, или пак нормативног, експлицитног препознавања границе међу тим скалама, када нека вредност, по нашој одлуци, добија категоризацију — ипак *А* / ипак *Б*). При том — како сам то већ на почетку овога огледа био рекао, не са становишта аристотеловске логике или са становишта Булове алгебре, већ са становишта „меке" односно „fuzzy" („soft") логике (која лакше препознаје инклузивне релације типа „више / мање" него оне ексклузивне типа „или/или"). Све се то, наравно, да поновим, односи и на имплицитну норму функционалних стилова, социолеката, дијалеката, жаргона и других језичких варијетета, дакле не само на експлицитну норму стандарднога језика.

13. Чак су и у генеративној лингвистици, где се дуго углавном рачунало са разграничењем између девијантних (обележених ознаком *) и легитимних реченица односно исказа (обележених одсуством ознаке), у осамдесетим годинама почело говорити о „степенима девијантности" („degrees of deviance") односно о „степенима исправности" њихове, и зато се почело са предлагањем разноврсних решења за оцењивање језичких примера у тим погледима, на пример: **, *, *?, ??, ?.[13] Моја разрада с часова са студентима, разрада коју памтим, поводом разноврсних примера, ишла је овим путевима тим поводом: у питању су комбинације индикација, од наглашавања девијантности преко њенога пада, до раста легитимности и њенога наглашавања, на пример — разуме се са упућивањем и на нејасне прелазне случајеве, чак и са градирањем степена те нејасности, такође: ***, **?, *??, ???, ??!, ?!!, !!!; ***, **, *, ???, ??, ?, !, !!, !!!; **, *?, ??, ?, ?!, !, !! и тако даље.

14. И у когнитивној лингвистици од осамдесетих година наовамо каткад иду тим путем такође. Тако, на пример, Роналд Ланакер говори о „повећању / опадању степена (не)прихватљивости исказа", употребљавајући индикације сличних врста, с њиховим комбиновањем: ?, ??, ???, ?*, *, **, ***.[14]

15. У последње две деценије двадесетога века у лингвистичкој науци и у лингвистици суседним областима знања, а нарочито у већ помињаној когнитивној лингвистици, особито у њеној семантичкој грани, те у когнитивним наукама уопште, развила су се нашем разматрању сродна схватања у неколико праваца: теорија прототипа и семантичких екстензија, разматрања односа центра и периферије у семантици (уп. и раније у овом огледу).[15] То су у ствари прави примери повезивања „фази", „лабаве", „меке" логике и језичких датости, особито у семантици, у категоризовању појава, у расправама о полисемији, синонимији и сродним класама појава, о појмовној блискости, о континуумима и скалама уопште, као на пример у релацији метафора-метонимија, о „лабавим границама" међу језичким феноменима и у нашем евалуирању тих феномена,

---

[13] На пример: James McCawley, *The Syntatic Phenomena of English* 1, The University of Chicage Press, Chicago — London, 1988, 6.

[14] Ronald Langacker, *Foundations in Cognitive Grammar* 1. *Theoretical Prerequisites*, Stanford University Press, Stanford, 1987, 87.

[15] Уп. добар прегледни помен питања ове врсте у: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici. Deveto izdanje* 2, XX vek, Beograd, 2001, §§ 607, 638—642.

и др. Свакако да у ову тематику спада и већ чувени, а филозофском расправом инспирисани семантички случај припадања прототипу „столице”, затим и расправа о читавом једном континууму разлика између намераванога и протумаченога значења.[16]

16. Нова тема што се уклапа у ово разматрање везана је за питање статуса синтаксе у светлу схватања језичке континуалности: место синтаксе према другим језичким нивоима, границе предмета синтаксичких истраживања, синтаксичке и друге језичке функције, и сличне дилеме. Савремена когнитивистичка схватања, особито она у кругу око Реја Џекендофа, подразумевају поимање језика као континуума појава, где граматика и лексикон чине континуум. Строго узевши, ово би се могло, ближе схватању Реја Џекендофа (премда не и идентично), тумачити и овако: граматика би по себи већ представљала интерфејс између фонологије и синтаксе; лексикон би већ по себи представљао интерфејс између граматике (= фонологије и синтаксе) и семантичко-концептуалног света човековог; семантика, пак, јесте интерфејс на релацији синтаксичко-концептуално. Или некако слично схваћено и представљено. Суштина идеје о континууму на релацији између језичких и нејезичких структура (па и „нивоа”, „старински” речено) и за њих одговорних компонената — како су је поједини аутори формулисали, остаје иста.[17]

17. У раду о „О ’именичком стилу’ у уму и језику”, наведеном у нап. бр. 17, поводом расправе о номинализационим процесима у језицима, као о резултату култура у контакту, а не само језика и њихових функционалних стилова у контакту, у смислу језичких последица образаца мишљења у крајњем, а с нашом темом у вези, кажем: „Све би се ово могло довести у везу с појмом ’интерфејса’, као [математички и логичарски дефинисаног] додирног подручја између двеју области, у новије време у контексту оваквих разматрања нарочито успешно представљаног код помињаног америчког лингвисте (генеративисте, семантичара и

---

[16] Уп.: Tvrtko Prćić, *Semantika i pragmatika reči*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad, 1997, 40 и даље, 85—93. Видети о овоме и већ класичну когнитивистичку литературу коју одлично заступа књига: George Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, University of Chicago Press, Chicago — London, 1987, 39 и даље. Видети и најновију српску публикацију ове врсте: *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, ур. Предраг Пипер, САНУ — Одељење језика и књижевности (Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књ. 1), Београд, 2006.

[17] Новија схватања Реја Џекендофа, генеративисте, семантичара и когнитивисте, добро су заступљена у његовој књизи: Ray Jackendoff, *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar*, Oxford University Press, Oxford, 2002. Додатне библиографске податке, као и нека властита истраживања у овом правцу, дајем у: Милорад Радовановић, „Метафоризација ’уживо’ ”, *Глас* САНУ CDI, Одељење језика и књижевности 21, Београд, 2005, 97—116; Милорад Радовановић, „О ’именичком стилу’ у уму и језику”, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, ур. Предраг Пипер, САНУ — Одељење језика и књижевности (Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књ. 1), Београд, 2006, 211—229. [Та ће два текста, уз многе друге о номинализационим појавама у језицима, особито уз оне који увиру у когнитивнолингвистички ток савремене лингвистичке теорије, и у вези су са овом нашом темом, бити објављена и у књизи: Милорад Радовановић, *Стари и нови списи: Огледи о језику и уму*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад, 2006 (Библиотека Theoria).]

когнитивисте [...]) — Реја Џекендофа (и који на том путу разрађује једну у основи компромисну идеју једног крила генеративиста), те с разматрањем замисли когнитивне лингвистике и њеним закључком како граматика и лексикон нису оделити светови језички, но да чине континуум појава. Интерфејс би се у том смислу могао сместити у схему између граматике и речника, као и између сазнајног стила и појмовника. Затим један између та два нивоа, и затим један према трећем нивоу. Чак би се у моделу могло говорити и о когнитивном нивоу као 'улазу', а о функционалностилском нивоу као о 'излазу'. И тако даље. Уз све би се ова тема могла довести у склоп и у сагласје и са концепцијом континуума у савременој британској, па и америчкој лингвистици. Јер, ту су, разуме се, онда важни и континууми појава распоређених на скалама граматичности са становишта језичке норме, то јест прихватљивости са становишта језичкога стандарда, што би важило и за процењивање умесности појављивања високе учесталости номинализованих структура у појединим функционалним стиловима стандарднога језика":

функционални стил *1*	{⇔} ⇑	стил функционални *2*
граматика *1* — речник *1*	{⇔} ⇑	речник *2* — граматика *2*
сазнајни стил *1* — појмовник *1*	⇔	појмовник *2* — сазнајни стил *2*

18. У дискусији о функционалним стиловима таквим поводима, умео сам рећи како су функционални стилови боље дефинишу квантитативно-статистичким вредностима типа „више-мање" него квалификативним вредностима „или-или" типа.[18] Једним другим поводом, реферат на скупу о Јовану Стерији Поповићу одржаном у САНУ у Београду децембра 2006. године („Поводом Стерије: Оглед о књижевном језику"), завршио сам речима: „Зато и није рационално питање за коју је концепцију (верзију) језичкопланерску било боље определити се, за неку од традиционалних књишких (црквенословенских) писмености, за доситејевску, за победничку вуковску или неку сасвим нову, другачију, те колико смо или колико бисмо добили или изгубили били да су нам се преци били или јер су нам се преци били опредељивали овако или онако. Језичке су појаве, као и све у човеку и око човека уосталом, склоније да се понашају по инклуизивном обрасцу *и-и* него по ексклузивном обрасцу *или-или* типа. Другим речима казано, и ово наше разматрање само је на трагу веровања у исправност уверења да су објашњењу језичких појава, па и оних које се тичу планирања језика и развитка језика прикладније процедуре мање искључиве, такозване 'меке', 'расплинуте' (soft, fuzzy) логике него оне искључивије, такозване 'тврде' (аристотеловске, Булове) логике."

[18] Уп. нпр.: „Предговор" у књизи *Српски језик на крају века*, ред. Милорад Радовановић, Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, Београд, 1996, 1—16, § 3.4.3; односно у књизи *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Српски језик*, red. Milorad Radovanović, Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej, Opole, 1996, 1—16, § 3.4.3.

19. И уопште, у расправама о томе шта је правилно а шта не у неком језику, као што рекох, волео сам предлагати релативизовање нормативних процесима исказима типа: „Што приличи једном стилу, не пристаје другом, што налаже једна потреба, не подности друга”.[19] И — то нас онда уводи у нове аспекте или у нове сегменте теме. У расправу о томе немамо ли у језику, у ствари, и међуидиолекатски континуум, међудијалекатски континуум, и међусоциолекатски континуум, и међустилски континуум, у стандардноме језику и његовим реализацијама — и међуваријантни континуум, и тако даље?

20. У ширу тему нашега разматрања спадала би и следећа питања (за која у овој прилици нема места да се шире разрађују):

20.1. Класификације у синтакси односно семантици падежа и сродна питања везана за класификације у граматици начелно говорећи чак (уз честу немогућност прецизног одређења падежног значења или „синтаксичких значења” уопште); разграничавање семантичких поља; немогућност строге типолошке класификације језика (језици су у том смислу чешће прелазни но чисти случајеви); глотохронологија као поступак и квантитативна, тј. статистичка лингвистика уопште; континууми међу језичким нивоима (прост пример: /а/ као фонема, *-а* као граматичка морфема, *а-* као творбени префикс, *а* као лексема у речнику, *а* као предзнак супротне реченице у синтакси и као сигнал адверсативности у семантици, *А* као текстуелни конектор у најавама, и сл.); континууми међу варијантама стандарднога језика, како у лексичком тако и у граматичком погледу (прости примери: „систем” ... „састав” у српском и хрватском стандарду, идући са истока на запад, рецимо, путујући од Београда ка Загребу; исто вреди и за разлику у степену учесталости исказа типа „Желим да радим” према „Желим радити”; и сл.); континууми међу социолектима (на пример на релацији: естрадни жаргон — жаргон младих — спортски жаргон, и сл.); континууми између вернакулара и стандардних језика; „прелазне” фазе у језичкој еволуцији и постепеност језичких промена уопште (прост пример: језичке промене се догађају кроз след што увек укључује и „прелазну” фазу неке врсте = a ... a^b … b); однос између језика и говора у смислу опозиционалности према градуелности (јединице у систему језичком припадају класи А или класи Б, док се у реализацији његовој оне распоређују као остварења која препознајемо вредносним судовима типа „ипак А” или „ипак Б”); градуелност већ у самом успостављању и испољавању системских опозиција (нпр.: у погледу отворености вокалских вредности типа /а/ — /о/ — /у/, и сл.); испреплетеност језичких функција у сваком говорном чину; подоста произвољан, „мек” однос на релацији језик-дијалекат, при чему најчешће од арбитрарне одлуке зависи хоће ли се неки лингвистички варијетет сматрати језиком или дијалектом; протешкоће у разврставању нејезичких контекста; и штошта друго још.

21. На крају: И одсуство правих научних револуција, односно поступност у сазревању идеја и научних иновација, могли би се узимати

[19] Видети крај уводне белешке у: M. Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića — Dobra vest, Sremski Karlovci — Novi Sad, 1990, 7.

као добар пример „меке” логике људскога креативног мишљења. У том би се смислу и у најопштијим разматрањима таквим поводима могли помињати утицаји Бодуена де Куртенеа (и других) на Фердинанда де Сосира, Декарта (и других) на Ноама Чомског, заправо и на опште постепено устоличавање „когвитивне револуције” (у лингвистици и другде), од 50-их година двадесетога века, ка нашем времену.[20] На крају крајева, а понајближе и филозофији науке Ноама Чомског, па и мојој властитој, строго узевши — и не постоје стања, до само процеси, како у физичком, тако и у менталном универзуму, како у језику, тако и у мишљењу, како у прагматици, тако и у семантици, како у животу и свету, тако и у науци о њима!

Нови Сад

[20] Видети о овоме нека општа разматрања у: Milorad Radovanović, „Značenje značenja” и „Lingvistika na razmeđi vekova”, *Planiranje jezika: i drugi spisi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad (Biblioteka Elementi, 56), 2004, 232—272, 273—307; H. Floris Cohen, *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry*, The University of Chicago Press, Chicago — London, 1994.

ЛЕКСИКОГРАФСКА И ГРАМАТИЧКА ДЕСКРИПЦИЈА ПАРТИКУЛЕ *ОДНОСНО*

МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ

UDC 811.163.41'367.635

Кратак садржај. Партикула *односно* није се никада узимала у класификацијама као илустративан пример непромењљивих речи различитих функционалних вредности. У раду се даје лексикографска обрада ове речи у великом описном речнику и показују се њене граматичке преобразбе у категоријалном аспекту, посебно у току развоја језика.

Кључне речи: помоћне речи, категоријалност, семантика, функционалност.

1. Уобичајено је у текућој лексикографској пракси великих речника да се израђивачи често срећу са сасвим познатим функционалним речима којима досадашњи наши речници нити граматике нису одредили у потпуности, нити прецизно, основна категоријална обележја. Најчешће се то односи на речи које су услед сиромаштва корпуса или несистематичности обраде остале непотпуно описане. Понекад је све што се зна о таквој некој речи изненађујуће штуро и недовољно.

Предмет овога рада односи се на партикулу *односно* као лексикографску одредницу у речнику.[1] Она се никад није нашла као пример у граматичкој типологији врста речи, ни у класификацијским концептима тзв. споредних врста речи, нити у класификацијама оне врсте (или врста) којој сама припада.[2]

2. Функционалне односно граматичке или тзв. помоћне речи овога типа као у основи асемантичне (немају денотате у ванјезичкој стварности) нису предмет класичне лексичко-семантичке обраде каква се примењује на пунозначне речи. Оне се у речницима појављују као граматички потенцијал чија се функција у језику одређује кроз синтаксичке односе, те су оне самим тим за лексикографе знатно тежи или озбиљнији изазов (в. нпр. предлоге *за, на, од* или заменице *који, мој, он* итд.) и предмет су истовремено синтаксичке, граматичке и лексичке обраде.[3]

---

[1] В. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, XVII књ., изд. САНУ, Београд 2006.

[2] За такве речи, а ова се свакако може убројати међу њих, бар како је ми препознајемо, могло би се рећи да су „класификацијски остатак" или „недовољно уобличене језичке јединице" (Симић Р. 1999, 7).

[3] Има граматичара који речце овога типа као „прелазне категорије" или као „носиоце граматичких обележја са слободном дистрибуцијом" не сматрају везаним за граматичке

Помоћним речима треба у речнику, дакле, дати општу функционалну слику, структурно представљену помоћу лексикографски сажетих дефиниција, које у начелу не одударају од дескрипције осталих речи. Њихове дефиниције су засноване на односу међу синтагматским или синтаксичким јединицама у којима се јављају и проистичу из тог односа. То значи да класификација језичке грађе мора бити заснована на синтаксичком критеријуму из кога произилазе основни типови сематичких обележја. У складу с тим ће целокупан садржај речце *односно* чинити управо синтаксичко-функционалне дистинкције. Ово ће се најбоље показати на нашем примеру ако се проблем посматра у савременој равни, али и на дијахроном плану, посебно кад је у питању актуелност појединих категоријалних облика ове речи, при чијој дескрипцији се нужно мире два стара антагонизма — функционални и семантички.[4]

3. Кад је реч о поменутој одредници *односно*, у савременом описном речнику полази се од њеног места у затеченом, садашњем актуелном стању језика. У нашој језичкој компетенцији постоји уверење о њеној продуктивној појавности у интелектуалним језичким стиловима, превасходно новинарско-публицистичком, али подједнако често, и нешто чешће — у научном. То јој даје атрибуте оних типова речи које се обично називају *књишким*. И заиста, она није карактеристична за народне говоре. Нема је ни у Вуковом *Српском рјечнику* (Беч 1818, 1852).

4. Правописи не евидентирају ни њену скраћену верзију: *одн./осно/* која се, како знамо, често појављује у писаној пракси, управо из разлога честе употребе.[5]

Оно што је далеко сложеније кад се лексикографски обрађује ова реч, свакако се тиче њених различитих категоријалних појавних облика. Не појављује се она заправо само у партикуларној употреби. Пођимо, најпре, од њене слике у историјском *Рјечнику хрватскога или српскога језика* (том VIII, 1917—1922).[6] Као посебна „натукница" се не појављује. У

категорије, у смислу онога што подразумевамо под „врстама речи". Тако Р. Симић каже: „карактеристично је да те јединице у начелу нису граматикализоване, што за нас овом приликом мора значити: нису у вези са граматичким категоријама" (Симић Р. 1999, 7).

[4] Познат је у србистици став А. Белића о томе како настају речи једне категорије од друге. Он између осталог вели да поред „двеју група образовања сложених речи, помоћу састава двеју засебних речи и помоћу диференцирања помоћним речцама (демонстративног, анафорског, асеверативног или сл. значења, т. зв. партикулама или празним речцама), макар у основици ових последњих била обично и функционална промена употребе речи, — има и других процеса, много скривенијих за постанак нових изведених речи. То је пре свега, као што смо то већ у неколико махова износила, сама, искључива функција речи, без икаквих других примеса било формалних било стварних." (Белић А. 1958, 162).

[5] Ниједан од актуелних правописа (који су се појавили крајем 20. века) није дао скраћеницу *одн.* Као техничку скраћеницу, која се често користи у дефиницијама, даје је и употребљава нпр. Речник САНУ. Али, она се употребљава и другде. Уп. скраћену употребу *односно* у Јужнословенском филологу L: Форме девојчицин и Милицин настале су на исти начин, уједначавањем основа *одн.* аналогијом (стр. 245); Постоји, нпр., скоро две стотине главних и побочних правила (и њихових варијација) само за писање великог слова и одвојено *одн.* састављено писање речи (стр. 246) или: Није увек ... лако одговорити на питање кад нешто престаје бити самостална реч (*одн.* синтагма) а када постаје део сложенице (*одн.* сложеница сама) (стр. 246).

[6] Напомињемо да је осми том Рјечника „обрадио" сам Тома Маретић, како видимо за пет година.

оквиру придева *односан, -сна, -сно* за који се каже да је настао „u novije vrijeme према рус. относительний (а овај према lat. relativus od referre, odnositi, upravo: natrag nositi)" наводи се још и: adv. odnosno, beziehungsweise, respective. Броз—Ивековићев речник,[7] који се појавио двадесетак година раније, нема одреднице *односан* нити *односно*.

5. Матичин *Речник савременоī срūскохрваūскоīа књижевноī језика*, међутим, пратећи развој језика, има поред придева *односан* и реч-одредницу *односно*. Она се представља у две тачке од којих је 1. „предлог" а 2. „речца". Предлог се јавља са генитивом, а конструкција се дефинише „у односу на, у вези са, према" и поткрепљује примером из дела М. Гавриловића (*Из нове срūске исūорије*, Београд 1926): Судбина Србије зависила је од погодбе на коју се буду сложиле и Француска *односно* Турске. Партикула се описује у две семантичке нијансе које су синонимне са речцама „управо, тј." и „или". Њих потврђује такође један пример: Реалисти /су/ ... тврдили ... да су опћи појмови нешто реално ... *односно* ... да објективно постоје (Љ. Бабић, *Умјеūносūи код Хрваūа у XIX сūолећу*, Загреб 1934).

Ако бисмо превидели чињеницу да је редакција Матичиног речника тадашњи језик *срūскохрваūски* узимала као јединствен (а као такав је још увек важио у српској лингвистичкој јавности, иако је 4. том у коме се она јавља већ израђен у расколу језичком, тј. без Матице хрватске) на основу ове лексикографске шеме могли бисмо погрешно закључити да се предлошко *односно* јавља само у српском, а партикуларно само у хрватском (данашњем, или тадашњем) језику. То, наравно, није уопште тако.

6. Праву лексикографску слику употребе ове књишке речи пружа најкомплетније велики Речник САНУ. Шта показује његова одредница у 17. књизи (*одвркао—Оūово*, 2006)? Показује пре свега знатно дужи развој у употреби ове речи и више граматичко-функционалних етапа које су се реализовале до савременог њеног стања.

Лексикографски задаци су се садржавали најпре у одређивању категорије којој појединa употреба речи *односно* припада, тј. онога што се у граматици класично означава одређивање „врсте речи". Нужност дескриптивног одређења не дозвољава лексикографу да избегне да експлицитно разреши проблем одређења категоријалних граница, које се показују у изразитој полифункционалности одреднице, али и да успостави хијерархијску структуру појединачних употреба.

Проблем речи овога типа решава се и у лексикографској дескрипцији управо узимајући у обзир функционално-семантички критеријум. Пошто није реч о пунозначним речима, овај критеријум, који служи као параметар за промену категорије речи и њене нове семантичке позиције, не може се, наравно, потврдити никаквим морфолошким обележјима. Партикула (речца) *односно* показује динамичност и модификације прелазом ка још двема класама речи — према прилозима и према предлозима. Кад има функцију партикуле, она сигнифицира *алūернаūивносūи* или *ва-*

[7] Уп. F. Iveković — I. Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika*, svezak I, Zagreb 1901.

ријантност, другост одређене синтаксичке јединице — као општу квалификацију.[8] У суштини, може се „алтернирати" било који реченични члан. У граматичкој литератури постоји више различитих класификација партикула и уопште одношајних (релационих) речци које су често помешане са прилозима, а има граматичара (Тежак, Бабић) који их називају „неправилним прилозима".

7. У приказивању потпуног дијапазона употребне вредности речи *односно*, а самим тим и у стриктној типологији, која се у речнику наравски даје резултативно, лексикограф је могао поћи од две супротне стране — прво, од савременог стања у коме доминира функција *партикуле* с нијансом *прилога* ка (другој) ранијој или већ застарелој функцији „чистог" *прилога* и, потом, ка (трећој) такође у савременом језику већ застарелој функцији *предлога с генитивом*. Друго, могло се све то, опет, представити обрнутим редом, поштујући хронолошки развојни процес. Но, пошто је реч о савременом речнику књижевног језика, и овде се чешће примењује принцип да се као прва ставка даје оно што је ближе и обичније, а посебно што је најраспрострањеније у језичком осећању говорних представника стандардног језика.

Ову чињеничку слику поткрепиће одговарајућа егземплификација заснована на значајнијем броју примера. Лексикографски опис условила је функционална употреба речи *односно* која је произвела хијерархију категоријалних значења овим редом:

1. а) речца; б) речца и у служби везника;
2. прилог;
3. предлог с генитивом.[9]

Образац са репрезентативним примерима изгледао би овако:

(1) **а. речца**: *Поручи одмах вина и Циганe свираче, и весеље заиђе дубоко у ноћ, односно у зору*. **б.** и **везник**: *Долази он односно његов заменик*.

(2) **прилог**: *Хоће ли Европа да од свога ... изобиља позајми Србији односно малену суму новца?*

(3) **предлог**: *Што се мене тиче, ја никад нисам био у недоумици односно његовог песничког дара*.

8. Коментар и анализа лексикографског поступка садржао би се у следећем. На прво место је у Речнику САНУ постављена категоријална улога п а р т и к у л е дата у две семантичке нијансе — **а.** *за истицање додатног прецизнијег објашњења: заправо, управо, у ствари, то јест*. Значење је поткрепљено примерима из законодавног језика: Довољно је, *од-*

---

[8] Ако бисмо прихватили класификацију речци коју предлаже Р. Симић, онда би се, чини нам се, партикула *односно* могла сврстати у тзв. форматоре (заједно са *осим/сем, само, дакле, стога, зато*) (Симић Р. 1998, 27). Симић још наводи дискриминаторе, идентификаторе, експонаторе.

[9] Као што се види, предност је дата категорији речце (партикуле) која као модална категорија примарно реализује модификаторску функцију. Не можемо посигурно тврдити да су остале функције, осим везничке — прилошка и предлошка — секундарне и да су произишле из категорије речце самим тим што су њихова значења старија по степену развоја и категоријално потпуно засебна. О класификацији партикула у српском језику в. С. Ристић 1999, *Партикуле и њихови функционални еквиваленти (лексичко-семантичке и функционалне карактеристике)*, Јужнословенски филолог XLIX, Београд, 75—93.

носно потребно је, да само један од ортака испуни услове (Ново санитетско законодавство, Београд 1930). Прописе за жигосање /шумских дрва/, *односно* давање објава, издаје бан (Закон о шумама, Београд 1930). Није му дата дозвола за кршење *односно* претварање у другу врсту културе (И., 12). Из литерарног језика дате су три потврде: једна из хрватске књижевности — А. Ковачић: Не би ли још учитељ Дарвинистом био и доказивао својим слушатељем, *односно* дјеци, да човјек долази од мајмуна, и две из српске књижевности — Сремац: Поручи одмах вина и Цигане свираче, и веселье заиђе дубоко у ноћ, *односно* у зору, и најсавременија: Мирослава Поповића: Било је сувише мистично и страшно — да је његова жена намерно оболела од рака, *односно* — свесно допустила болести да се појави. Употреба дата под **б.** разликује се утолико што *односно* може имати и функцију везника, а зато што се користи *при појединачном набрајању* са алтернативном семантиком као *или* и као *и*. Потврде су такође највише из законодавног језика (19. и 20. век): Као доказ о имовном стању ... служиће: платне *односно* пензионе књижице (Ново санитетско законодавство, Београд 1928). Администровање војском ... прелази на Врховну команду, *односно* Команду Оперативне Војске (Закон о администрацији војске и морнарице, Београд 1930). Приморска бановина са северне стране граничи се означеним јужним границама ... а затим до Јадранског мора иде северном, *односно* источном границом среза (Закон о називу и подели краљевине, Београд 1930). Два примера су публицистичког карактера: Већ се узео једнаки број радова од сваког сликара, *односно* кипара (Чолић Е., XX век 1939) и Долази он *односно* његов брат (Ђерић В.).

9. Речца *односно* јавља се и као п р и л о г.[10] У Академијину речнику та функција се у редоследу даје под тачком 2, квалификована као *заст./арело/*. И заиста је у стандардном језику прилошка функција скоро непозната савременом говорнику. И док је класификација семантике по обележју модалности и логичким односима примарна за партикуле, дотле су у другу тачку као категорију п р и л о г а, сврстани примери у којима се семантика речи *односно* реализује из функције коју она има у односима реченичних делова. Речник САНУ даје следеће примере за прилошко значење одреднице **односно: 2. а.** *у сразмери на друго што (околности, могућности, појаве и сл.); донекле, релативно.* — Од дипломатског тела били су ... агенти и конзули, само немачког и инглиског заступали су *односно* њини секретари (Време 1874). Због тога можемо да добијемо новац под *односно* добрим условима (И. 71). Војници су постављени у који положај, који се *односно* држи за сигуран, налазе у њему подупирач (Ч. Миљковић, Ратник 1881). Могућност да Његово Величанство отиде у Аустрију, где би постао *односно* слободан ... сасвим их је узнемирила (Ч. Мијатовић, Споменик Српске краљевске академије, бр. 17). Хоће ли Европа да од свога ... изобиља позајми Србији *односно* малену суму новца? (Шумадија 1876). Министар војни рекао је да је „наше војничко ста-

[10] О значењском прилагођавању лексема свом непосредном окружењу, и модерним истраживањима у том смислу, корисно је видети М. Ивић, 2004, 37—42.

ње *односно* доста добро и да се у овоме обзиру није бојати Турске" (С. Јовановић, Влада Милана Обреновића). Хитрина неће нам имати смјене, / Ал' ипак *односно* бићемо спори (Д. Станојевић, Божанствена комедија, превод, Београд 1928).

Друга прилошка значењска нијанса дефинисана је под тачком **б.** *у извесној мери, делимично*, што нам сугерише да су оба значења из категорије „прилога за меру и количину". Следе две употребне потврде: Јер су падови пењања и спуштања њенога /железнице/ ... *односно* тако благи, да су вазда мањи од пада, који се дну топарница ... дати мора (М. Магдаленић, Ратник 1881). Једне су /личности/ изузете сасвим од казнених суђења; а друге су од тога само *односно* (Ј. Ђ. Авакумовић, Важност казненог закона, 1882).

10. На историјском плану функционално-семантичког развоја речце *односно*, налази се, у савременом језику опет потиснута из употребе, њена предлошка референтност. Ауторка ових редова се као редактор речничке секције у којој се одредница *односно* јавља определила да ову употребу — која се реализује у виду генитивне конструкције — покаже као **3.** тачку квалификовану са *заст./арело/* дефинишући је у две смисаоне нијансе. Прва је: **а.** *у вези са (нечим, неким), у погледу (нечега, некога), што се тиче (нечега, некога), кад је реч о (нечему, некоме)*. Ово се илуструје са 7 ауторских примера што значи да је показана употреба дуго својевремено била језички релевантна: Што се мене тиче, ја нисам никад био у недоумици *односно* њиховог песничког дара (Љ. Недић, Из новије српске лирике, 1893). Човек се врло често и лако вара, *односно* своје силе (В. Пелагић, Стварни народни учитељ, 1903). Узалуд се преставник Портин опирао томе, говорећи да су руске претензије *односно* заштите Срба неосноване (М. Гавриловић, Из новије српске историје, 1926). Џавид паша, одјаха у Доленце, да се обавести о ситуацији ... и буде начисто *односно* употребе оних двају пукова (М. Лазаревић, Наши ратови за ослобођење и уједињење, 1931). Изгледа да се *односно* мене није преварио, али се љуто преварио *односно* своје генијалности (Вл. Ђорђевић, Бранково коло 1913). Њему тако што никад није пасирало, премда је он један обешењак *односно* женских (С. Сремац, Поп Ћира и поп Спира, 1911). Наша омладина ипак воли, како сам се уверио из многобројних писама ... *односно* моје Теорије Књижевности, да чује нешто лепо из Књижевности (Д. С. Лапчевић, Теорија књижевности, 1928).

Друга смисаона нијанса дата под т. **б.** (етимолошки ближа апстрактној именици однос/релација) дефинисана: *у односу на неку величину (просторну, бројну и сл.)* потврђена је само једним (и графијски) архаичним примером: Влак од тих управних, као наставних његових делова, биће површински највећи нагиб *односно* оне њезине тачке (Е. Јосимовић, Основи нацртне геометрије и перспективе, Београд 1874).

11. Најновија, дакле, лексикографска шема непромењиве речи-одреднице *односно*, коју доноси 17. књ. Академијина речника, моћи ће на комуникативном плану заинтересовати синтаксичаре и прагматичаре, а на класификационо-типолошком, посебно — морфологе. Њен семантички садржај и основне позиције су, бар са лексикографског аспекта,

јасно представљене, а даља синтаксичка проучавања, укључујући и интерпункцијска, могу тек да уследе.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Белић А.: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развитку*, Београд 1958, 162.

Ивић М. 2004: Милка Ивић, *Значењска подспецификованост лексеме* ствар, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVII/1—2, Нови Сад 2004, 37—42.

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, 17. књ. (*одврказо—Опово*), Београд 2006.

Ристић С. 1999: Стана Ристић, *Партикуле и њихови функционални еквиваленти (лексичко-семантичке и функционалне карактеристике)*, Јужнословенски филолог XLIX, Београд 1999, 75—93.

Симић Р. 1998: Радоје Симић, *'Прагматичка' и 'лингвистичка' теорија о врстама речи*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 27/2, Београд 1998, 19—29.

Симић Р. 1999: Радоје Симић, *Граматичке категорије и класификација речи*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 28/2, Београд 1999, 5—7.

О ЛЕКСИЧКОМ СЛОЈУ ИМЕНИЧКИХ СЛОЖЕНИЦА ТИПА ИМЕНИЦА + ИМЕНИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

СТАНИМИР РАКИЋ

UDC 811.163.41'367.622'342.8

Кратак садржај. У овом прилогу аутор анализира морфолошку структуру и акценатске типове именичких сложеница типа именица + именица и на основу њихових прозодијских и морфолошких својстава настоји да одреди лексички слој којем те сложенице припадају. У складу с теоријом лексичке фонологије и морфологије (Booij & Rubach 1987) аутор претпоставља да постоје у српском језику три лексичка слоја: 1. циклични, 2. нециклични и 3. постциклични. Примена општег правила акцента СА, правила сложеничког акцента СЛА, правила краћења и својстава морфолошке структуре омогућавају да се одреди у знатном броју случајева лексички слој именичких сложеница датог типа. Извесну компликацију представљају изведенице с тзв. рецептивним суфиксима јер лескички слој коме се оне додељују може зависити од облика основе, тј. од тога да ли се основа завршава тешким или лаком слогом. У тим случајевима аутор је морао допустити да лексички слој сложенице зависи од својстава основе (в. Giegerich 1993).

Значајно је запажање да се најраспрострањенији акценатски образац именичких сложеница И + И (тип *ви̏докрӯг*) може схватити као прозодијски шаблон у смислу прозодијске морфологије (McCarthy & Prince 1986).

Кључне речи: именичке сложенице, афикси, морфолошка структура, правила акцента, правила краћења, лексички слојеви, лексичка морфологија, прозодијски шаблон.

0. Теорије лексичке фонологије и морфологије (Kiparsky 1982, Mohanan 1982) претпоставља преплитање морфолошких и фонолошких правила у цикличном слоју лексикона. У цикличном слоју лексикона додају се афикси 1. реда који условљавају дејство низа фонолошких правила. Сваки такав низ чини један циклус, а сви циклуси укупно циклични слој лексикона. После цикличног слоја лексикона следи нециклични слој у којем се додају афикси 2. реда — то су афикси чије додавање не повлачи деловање никаквих фонолошких правила.[1] У синтакси делују постлексичка правила која су строго фонетски условљена — она не зависе од морфологије окружења, тј. „слепа" за његове карактеристике. Тако правило пљуска у америчком енглеском претвара интервокално /т/ и /д/ у

[1] Афикси 2. реда се из тога разлога могу називати и 'неутрални' афикси (в. Ракић 1991а).

звучну непчану пљеску (тап) у мономорфној именици *putty* 'кит', у изведеном придеву *witty* 'духовит' и у фрази *hit it* 'удари то'.[2]

Значајан допринос теорији лексичке фонологије дали су Booij и Rubach (1987) који су уочили да поред лексичких и постлексичких фонолошких правила постоје и постциклична лексичка правила која нису условљена претходним морфолошким променама и не подлежу услову стриктног циклуса. Они наводе пример именице *held* 'јунак' у холандском језику која има изведенице *helden* 'јунаци' и *heldin* 'јунакиња' у којима се задржава звучно /д/ у основи. У холандском језику важи правило крајњег обезвучавања, али се крајње /д/ у *held* не може обезвучити у 1. лексичком слоју јер би се онда добио облик **heltin*, а исправно је *heldin*. Крајње обезвучавање мора бити постциклично правило које се примењује после блока морфолошких и цикличних фонолошких правила. Слично томе, у енглеском језику у пару *vigil* — *vigilance* само */л/* у првој речи је веларизовано једним постцикличним правилом.[3]

У новије време се теорија ЛФМ ређе примењује јер су уочени парадокси уређења са неким типовима афикса. Тако нпр. у енглеском језику у именицама *ungrammaticallity* и *reorganization* структура тих речи је [[un[grammatical]]ity] и [[re[organize]]ation] јер се префикси *un-* и *re-* продуктивно додају само на придеве, односно глаголе, а то значи да префикси *un-* и *re-*, који су 2. реда, претходе у структури тих речи суфиксима *-ity* и *-ation* који су 1. реда. Ова врста критике указује на то да теорија ЛФМ намеће творби речи сувише строга ограничења. Друга врста критике је она која указује на њену недовољност, тј. критика која јој пребацује да је сувише слаба. Fabb (1988) је приметио да уређење лексичких слојева не објашњава зашто се не остварују све могуће комбинације афикса које дозвољава претпоставка о уређењу лексичких слојева.

У неким својим претходним радовима примењивао сам теорију лексичке фонологије и морфологије сматрајући да могућности те теорије нису у потпуности исцрпене у опису српскога језика. Модел ЛФМ није више тако популаран као у претходне две деценије, али многи истраживачи спремно признају да је тај модел донео „значајан увид да се фонолошка и морфолошка правила међусобно ословљавају" и подстакао многа интересантна и плодна истраживања (Plag 2003: 179). Како је српски језик у многим аспектима недовољно истражен, верујем да ЛФМ може још да послужи као корисна основа јер је процедура мање или више добро утврђена, а резултати се могу лако поредити с онима из других језика. Значајно својство модела ЛМФ је управо у томе што захтева једно интегрално представљање фонолошких и морфолошких правила. Као и у енглеском језику и у српском језику су уочени неки парадокси уређења, али се они углавном односе на изоловане случајеве неких суфикса.[4]

---

[2] На сличан начин, независно од морфо-синтаксичких услова, делује глотализација /т/ → [ʔ] у многим дијалектима британског енглеског (в. Katamba 1993: 108).

[3] Durand (1990: 181) наводи интересантан пример сложенице *mail order* у којој /л/ није веларизовано што Booij (1994) тумачи као последицу лексикализације — та сложеница се дели на слогове као проста реч.

[4] Само циклични суфикс *-уша* (*дивљàкуша, сељàнкуша, īоведàруша, īарàвуша*) и суфикси страног порекла *-лук* (*кукавичлук, свињàрлук, домàзлук*), *-ија* (*īрофòвија, момчàдија,*

Чињеница да су парадокси уређења у српском језику ограничени само на пар суфикса представља, бар за мене, охрабрење да се и даље користим теоријом лексичке фонологије и морфологије. У овом прилогу примењујем и неке елементе верзије те теорије коју је предложио Giegerich (1993) према којој основе, а не афикси одређују лексичке слојеве. У српском језику тај уступак изгледа изнуђен јер акценат речи изведених рецептивним суфиксима може зависити од основе.

Главни циљ рада је да се одреде лексички слојеви којима се могу придружити основни типови именичких сложеница чија је структура именица + именица. Ради остварења тога циља нужно је анализирати морфолошку структуру ових сложеница и одредити основна правила која одређују расподелу акцената и дужине у сложеницама дате структуре.[5]

Организација овога прилога је следећа. У 1. одељку разматрам морфолошку структуру сложеница у српском језику. У 2. и 3. одељку укратко излажем резултате мојих претходних радова о класификацији и поретку суфикса у српском језику. У 4. одељку разматрам уређење лексичких слојева и критерије који могу определити којем лексичком слоју припадају одређене сложенице. У 5. одељку разматрам акценат сложеница типа именица + именица са простом другом саставницом и настојим показати како дистрибуција акцента условљава лексички слој којем сложенице припадају. У 6. одељку одређујем лексички слој сложеница типа именица + именица у којима је друга саставница именица изведена конверзијом, а у 7. одељку лексички слој сложеница чија је друга саставница изведена афиксацијом. У 8. одељку се на исти начин анализирају сложенице на које се као на основе могу додати различити други афикси. Најзад, у 9. одељку сумирам главне резултате и закључке рада. Материјал сложеница узимам из речника Deanovića i Jerneja (1989, скраћено

лончàрија, ӣроклѐӣија) и *-ика* (*ш̲арѐника, ӣорчика, ӣуцàљка*) могу да следе друге нецикличне суфиксе.

[5] Једини досада познати покушај утврђивања лексичких слојева у српском језику начинила је Драга Зец у својој докторској дисертацији из 1988. године коју је објавио Garland 1994. У овом свом покушају Зец је настојала да споји елементе лексичке фонологије и прозодијске фонологије чије су основне поставке дефинисали Selkirk (1980), Nespor i Vogel (1986) и Booij (1985) уводећи слогове, стопе, фонолошке речи, интонационе фразе и исказе као елементе прозодијске хијерархије. Зец (1988) претпоставља да у српском/хрватском језику постоје два циклична лексичка слоја и један постциклични којима приписује следеће операције:

(1) 1. слој: слагање, извођење (циклично)
2. слој: извођење, флексија (циклична)
3. слој: област фонолошка реч (нецикличан)

Зец претпоставља да на првом лексичком слоју постоје само море, а да на наредним слојевима постоје и море и слогове. Њена основна теза је да процес пресонантског дужења делује на првом лексичком слоју, и „захтева присуство мора, а одсуство слогова", док одређивање акцента делује на другом лексичком слоју и користи се појмом слога. Зец, међутим, није дефинисала однос морфолошких и фонолошких објеката нити механизам њиховог дејства тако да односи у (1) представљају више једну могућу скицу него образложену теорију. Посебно се успоставило да је немогуће одвојити морификацију од силабификације, а одступање од те тезе је очито и у новијим радовима Драге Зец (в. Зец 2000).

ДЈ) и Mortona Bensona (1993, скраћено МБ), а користим се и корпусом сложеница из Клајнове монографије *Творба речи у савременом српском језику* (2002). Све критичне примере сам проверавао у речнику Матице српске (РМ).

1. У овом одељку разматрамо морфолошку структуру именичких сложеница типа И + И. Сложенице се у традиционалној граматици обично дефинишу као комбинације две или више речи које функционишу као једна реч (в. Jespersen 1942: 134, Marchand 1969: 11). У новијим граматикама се прецизира да то могу бити и коренске основе и речи јер саставнице сложеница могу у неким случајевима садржати и флективне наставке. Plag (2003: 135) допушта да у енглеском језику прва саставница може бити коренска основа, реч или фраза, а друга коренска основа или реч. У енглеском језику се обично наглашава да се могу слагати само именице, глаголи и придеви, али Szymanek (1989: 37) додаје да то могу у неким случајевима бити и прилози, заменице и речце. Booij (2002) посебно ограничава проучавање морфолошких операција на лексичке категорије (именице, глаголе, придеве и прилоге) јер сматра да се само у вези ових лексичких категорија могу одредити продуктивна језичка правила. Сраслице према том ставу уопште не спадају у морфологију јер се за ту врсту речи не може утврдити продуктивна веза форме и значења.

Клајн (2002) анализира дефиниције сложеница Белића (1949) и Стевановића (1981) и указује на неодрживост става према коме се слагање своди на срастање речи. Клајн даље запажа да ни српски ни хрватски граматичари нису прецизно одговорили на питање какав је синхронијски састав сложеница. „Питање се односи претежно на први део сложенице, јер за други део ситуација је углавном јасна: он је реч код несуфиксалних сложеница и то исте врсте као и цела сложеница (*пољо-привреда* именица, *руко-водити* глагол и сл.), док је код суфиксалних — основа” (стр. 22). Одговор на то питање Клајн не налази ни у српских ни у хрватских граматичара. Тако нпр. Babić (1986: 30) дефинише слагање као „начин творбе у којој нова реч настаје на основу двију или више ријечи, од двију или више основа”, а Ančić (1973: 33) сматра да се сложеница „састоји од лексичких морфема, а може бити комбинована и с деривационим афиксима”. Клајн сматра да овакве дефиниције нису адекватне јер се из њих не види да „постоји знатан део сложеница у којима је и први део реч”. Одавде произилази закључак да дефиниција сложеница мора да укаже на то да прва саставница може бити и реч и основа. Ово изгледа правилно ако се имају у виду глаголске сложенице типа *расшикуђа* и *вртиреш* јер се може претпоставити да *и* припада императиву, а флективни наставци се јављају и у неким другим, додуше појединачним примерима као што су *сврсисходан* и *очигледан*.[6]

[6] Примери *времешлов, семевод, стоноѓа, вишеспратница*, које Клајн наводи, нису најсрећније изабрани јер су у прва два примера прве саставнице окрњене основе речи *времен* и *семен*, а речи *сто* и *више* су непроменљиве речи у којима су основе идентичне речима.

Уопштена одредба да прва саставница сложеница може бити и основа и реч, а друга саставница само реч не може се у потпуности прихватити из два разлога. Приметимо прво да друга саставница не мора бити реч, како Клајн претпоставља (стр. 22), већ може бити основа као у придевима типа *ӣлавдок* или *црнд̀кос*. Клајн додуше додаје да он има у виду само несуфиксалне сложенице, али се онда поставља питање шта је са сложеницама које он изводи нултим суфиксом. Да ли то значи да је *црнокос* придев јер се на основу именице *коса* додаје придевски суфикс? Проблем у целокупној Клајновој анализи српских сложеница је то што није дефинисао шта значи нулти суфикс, на коју основу се уопште додаје. Једноставније решење за сложенице типа *црнокос* је проста примена конверзије именичке фразе *црна коса* у придев *црнокос*. Та трансформација се може делимично мотивисати и придевском употребом именичких фраза у изразима типа (4):

(2) девојка црне косе

где *црне косе* има придевску функцију (в. Ивић 1983: 187, Ракић 1998).

Ситуацију још више компликују примери опозиције придевских и именичких сложеница исте структуре:

(3) црнòреп п. — цр̏нореп и., трòлист п. — трòлӣст и., злòгук п. — злòгӯк и.

Тврдити да се у једном случају додаје придевски нулти суфикс, а у другом именички очигледно нема много смисла. С друге стране, није нужно у дефиницију морфолошке структуре сложеница уводити појам конверзије, па изводити, рецимо, именице од придева. Довољно је рећи да друга саставница може бити и коренска основа, а сложенице типа *црнд̀кос* једноставно дефинисати као сложенице чија глава заузима леву позицију, тј. чија глава је лева саставница.

Дефиниција коју предлаже Клајн је недовољно прецизна и у погледу морфолошке структуре прве саставнице. Ако просто тврдимо да прва саставница може бити реч или коренска основа, није у потпуности јасно да ли реч може укључивати и афиксе или само флективне наставке. Клајн наводи примере *оченаш* и *злурад*, а узимајући у обзир и полусложенице примере *сода-вода, црвено-б(ија)ели*, а то су примери који укључују флективне наставке, а ни на који начин се не одређује да ли су могући и деривациони морфеми — афикси, или чак, можда, и сложенице. Сложенице се јављају као прве саставнице других сложеница изузетно ретко — у Клајновој листи сложеница то су једино примери са бројевима *двадесетоīдишњица* или називи типа *Бедīрадӣӯт* и *свашӣджде̑ри*. Изведенице се такође ретко јављају као прве саставнице сложеница — то су, пре свега, примери с придевским првим саставницама:

(4) Јужноамерика̑нац, смарагдно̀зелен, ȍтворенопла̄в, групносвȍјӣнскӣ.

Да ли и ове примере треба укључити у општу дефиницију сложеница, свакако је питање које заслужује детаљније разматрања. Прва саставница

је морфолошки проста реч у великој већини случајева, али је за општу дефиницију сложеница важан тачнији увид и у друге могуће структуре.

Посебно је важно одредити да ли су примери (4) сложенице или полусложенице. Мада Babić (1986) наводи по један акценат, речи у (4) се вероватно чешће изговарају са два акцента — *Ју̏жноамерика́нац, ӣру̏пносвдје̏тнски, до̀творено̄пла̂в* и *сма̀раӣдноз̀елен*. У прилог ове претпоставке иде и запажање Клајна да се спојеви типа *культурноисторијски, научноистраживачки* и *друштвенополитички* могу можда сматрати и двопридевским у којем случају би се писали са цртицом: *културно-историјски*, итд., а то је начин писања који Клајн повезује са посебним акцентом сваке саставнице. То су, дакле, према усвојеној класификацији полусложенице.

Примери (4) садрже сложене прве саставнице, али су то придеви *јужно, смараӣдно, отворено, ӣрупно*, а и целе комбинације су већином придевске сложенице. Да ли има именичких сложенице типа Н + Н у којима су прве саставнице суфиксне или префиксне изведенице? Од изведеница именичким суфиксима уочили смо само изведенице на *-ина* (*бр̀зиномēтар, да̀љиномēтар*), *-ија* (*Сло̀венијапрдмет, Србијапре́воз*) и *-из(а)м* (*марксизам-ленинизам*). Примери на *-ија* у називу фирми *Сло̀венијапрдмет* и *Србијапре́воз* јесу несумњиво полусложенице у којима се из разумљивих разлога чувају пуни облици властитих именица. Пример *марксизам-ленинизам* координативна је полусложеница у којој свака саставница носи посебан акценат. Примери *бр̀зиномēтар* и *да̀љиномēтар* су забележени редом у Bensonu (1993) и Moskovljeviću (1990) с једним акцентом, али је вероватније да се те речи изговарају са два акцента — *бр̀зиномêтар* и *да̀љиномêтар*, дакле као полусложенице (в. Ракић 2006). Можемо одавде закључити да су именичке комбинације типа Н + Н у којима су прве саставнице суфиксне изведенице по правилу полусложенице у којима свака саставница носи свој акценат. Само две сложенице у нашем корпусу имају префиксне изведенице у другој саставници. То су сложенице *ӣрадона́челник* и *веро̏йсповēст*.

Која дакле може бити структура именичких сложеница типа И + И? Преостају следеће морфолошке структуре:

(5а) обе саставнице су морфолошки просте — И + И
(б) друга саставница је основа изведена конверзијом И + И конв.
(в) друга саставница је изведена неким суфиксом — И + (Х + Суф$_{И}$) или неким префиксом — И + (Преф + И).

У наредним одељцима ћемо размотрити како се именичке сложенице чији је састав приказан у (5) могу придружити одређеним лексичким слојевима. То придруживање на одлучујући начин зависи од акцента сложеница, а и од врсте суфикса који учествују у њиховом извођењу. Наредна два одељка укратко уводе три основне врсте суфикса у српском језику с обзиром на њихов однос према акценту речи.

2. У низу радова (Ракић 1990, 1991а, б, 1992, 1995, 1996а, б) разликовао сам четири врсте суфикса на основу њиховог односа према акцен-

ту у изведеницама стандардног српскохрватског језика.[7] У тим радовима сам утврдио да ти суфикси следе углавном следећи редослед:

(6) Основа (циклични суф.) (рецептивни суф.) (неутрални суф.) флективни суфикси (Ракић 1996а).

Заграде у (6) показују да су само основа и флективни суфикс обавезни елементи, док су други суфикси само факултативни; рекурзивно понављање неких суфикса у (6) није искључено. На основу тих односа ја сам дефинисао правило акцента (СА) које гласи:

(7) а. Акценат пада на последњи слог основе ако је он тежак.[8]
б. Ако је последњи слог основе лак, акценат пада на претпоследњи слог.

Правило СА се односи на сугласничке основе речи. Ретко, у лексички одређеним случајевима, акценат може да падне на последњи слог основе иако је он лак. То су у скупу мономорфних речи најчешће двосложне речи — оне, дакле, које и немају више слогова:

(8) àлка, бо̀ја, бо̀рба, бу̀ва, го̀ра, ѝгра, ка̀фа, ко̀за, ко̀са, лу̀ла, ма̀гла, ма̀зга, мѐђа, му̀ва, мѐтла, па̀ра, ро̀са, пчѐла, са̀чма, смо̀ла, змѝја, зо̀ра, но̀га, о̀са, во̀да, итд.

У случају тросложних речи, то су претежно речи које завршавају суфиксима *-ина (бистрѝна), -оћа (чистоћа), -ота (добро̀та), -ана (цӣла̀на), -оба (рӯо̀ба), -ица (кривѝца)* који имају лексичко својство да привлаче акценат речи. Знатно има мање дужих мономорфних речи са таквим акцентом (*адрѐса, ажда̀ја, бара̀ка, буда̀ла, ӣосӣо̀да, ӣрима̀са, леӣѐза, слобо̀да*, в. Brabec et al. 1954). Правило СА се односи на узлазне акценте, док силазни акценти редундантно падају на први слог речи.[9] Правило СА примењује се нужно на цикличне суфиксе, а већином и на мономорфне речи. Известан број основних примера цикличних суфикса су наведена у (9):

(9) -а̄ч (гла̀са̄ч), -аћ (го̀лаћ), -а̄да (бакља́да), -а̄ј (келнѐра̄ј), -а̄ја (пера́ја), -а̄ц (Америка́нац), -а̄н (лу̀та̄н), -анство (сведоча̀нство), -ант (лабо̀рант), -ара (у̀гља̄ра), -а̄т (марша̀лат), -а̄ш (ба̀мбаш), -аштина (нема̀штина), -а̄жа (сабота́жа), -ешина

[7] Акценти новоштокавских дијалеката чине основу на којој се заснивају и стандардни српски, и стандардни хрватски језик. До 2000. год. сам употребљавао назив српскохрватски уверен да је то један језик у коме се могу разликовати само мање важне варијантне разлике.

[8] У српском језику слог је тежак ако садржи дуг вокал, а у свим другим случајевима је изгледа лак. Уколико је последњи слог основе истовремено и последњи слог речи, акценат се посебним правилом (ЛАШ) помера на претходни слог (в. Ракић 1995).

[9] Статус силазних акцената је још донекле контроверзан. Jakobson (1931) је сматрао да су силазни акценти само гранични сигнали који редундантно падају на почетни слог речи и као 'дефо' акценти немају контрастивну функцију. Другачије схватање заступао је Ivić (1958) који је указао на могућност да су силазни акценти већ постали лексичка својства речи, и у случају када падају на исти слог као и растући акценти, могу да разликују значење речи. Развој новоштокавских дијелеката се изгледа усмерава у правцу на који је указао Ивић. У сваком случају можемо претпоставити да силазни акценти редундантно падају на први слог речи.

(старѐшина), -етина (рибѐтина), -чина (сѐмчина), -ент (апсѐлвент), -ēр (фрѝзēр), -еж (дре́меж), -ӣчак (соби́чак), -ија (тирѐанија),[10] -ика (варѐника), -ӣр (комѐандӣр), -ӣш (гу̀стӣш), -иша (мѐлиша), -ӣт (кѐалцӣт), -итēт (публицѝтēт), -итис (бронхѝтис), -из(а)м (монѝзам), -лија (варѐшлија), -њава (дѐрњава), -ōв (лѐажōв), -онāр (милициѐнāр), -оња (сврáбоња), -ота (добрѐта), -отина (брѣотина),[11] -уља (цвѐтуља), -уљ(а)к (чорбу̀љак), -ӯра (диктату́ра), -урина (жабу̀рина), -уша (гарѐвуша), -ушина (орлу̀шина), -уштина (бару̀штина), итд.

(в. Ракић 1991а, 1992).

Уочљиво је да велика већина суфикса (9) почиње вокалом па се једноставно слоговно интегрише са основом градећи једну фонолошку реч. Booij (1985) такве суфиксе означава као „пријемчиве" (cohering). Поред „обичних" цикличних суфикса у Ракић (1991а, 1992) дефинисао сам и екстрацикличне суфиксе који повлаче јављање узлазног акцента на другом слогу лево од суфикса, а на једносложним основама силазни акценат. Такви су нпр. суфикси *-ӣтељ (слу̀жиӣтељ), -ор (рѐдакӣтор, лѐкӣтор), -је (кѐамēње, ӣēрје)*.

У Ракић (1991б) дефинисао сам рецептивне суфиксе као посебну врсту суфикса чија главна особина је да чувају акценат основне речи непромењен, ако је последњи слог основе лак, а производе узлазни акценат ако је он тежак. Такви су нпр. суфикси *-(а)ц, -āр, -че, -ица, -ић, -ина, -иња, -ӣшӣте, -ов, -ача, -āк, -ōсӣ, -сӣво*.

(10а) двѐоног — двѐножац, пѐапуча — пѐапучāр, мѐангуп — мѐангупче, бѐаба — бѐабица, јѐлек — јѐлечић, трѐбух — трѐбушина, Чѐх — Чѐхиња, кѐонак — кѐначӣште, рѐак — рѐаков, слѐаман — слѐамњача, сѐло — сѐљāк, ју̀нāчан — ју̀нāчнōст, стѐаратељ — стѐратēљство;

(б) Срêм — Сре́мац, ѐархӣв — архѝвāр, рѝбāр — рибѐарче, дру̀гāр — другѐарица, гѐолӯб — голу̀бић, мѐсēц — месѐчина, дѝвљāк — дивљѐакиња, сӯд — су̀диште,[12] врѐатāр — врата́ров, рӯб — ру̀бача, мӯж — му̀жјāк, пѐокōран — поко́рнōст, дрӯг — дру́штво.

(в) туђѝна — туђи́нац, тѐорба — тѐорбāр, сѓна — сѓнче, коле́га — коле́гин, слу̀жба — слу̀жбица, бе́ба — бѐбић, Не́мац — Нѐмчина, жѝвот, живѐота — живѐотиња, глу́ма — глу̀мӣште, ѐтац — ѐчев, му̀шка́рац — му̀шкѐарача, сѐло — сѐљāк, грӯб, гру́ба — гру́бōст, жѐна — жѐнство.

Извођења (10а) не мењају акценат, али она у (б) то чине. Рецептивни суфикси представљају 'слабију' верзију цикличних суфикса који се од њих разликују јер могу да произведу растуће акценте и када је претходни слог лак. На пример, од речи *ӣēӣео* можемо извести реч *ӣеӣѐљара* јер је

[10] Другачији акценат имају речи *ѐмфӣбија*, *Ѐрāбија, Вѐнēција, ѐмбӣција, Порӣу̀ӣалија, ѐмӣēрија, мѐаӣēрија, бѐаӣēрија, ѐистōрија, лу̀дōрија, рѐвӣзија, кѐнӣӯзија*, *Ѐлбāнија, Брѐитāнија, Слѐвēнија*. У овим речима суфикс *-ија* се понаша као екстрацикличан суфикс. Ова појава се у традиционалним граматикама објашњава преношењем силазног акцента које те речи имају у страном изворнику за један слог унапред. Забележени су, међутим, и акценатски дублети *ау̀дӣција — аудѝција* са промењеним акцентом (в. Белић 1950/51: 227).

[11] Речи изведене суфиксом *-оӣина* представљају посебан случај јер се акценат у њима јавља чак на четвртом слогу од краја речи. Оне се, међутим, издвајају и посебним пејоративним значењем.

[12] Бабић примећује да једносложне именице добијају узлазне акценте испред *-ишӣте*.

суфикс *-ара* цикличан. Само један део правила СА — онај под (9а) примењује на рецептивне суфиксе. Примери (10в) илуструју још једну особину рецептивних суфикса — они прихватају без промене узлазне акценте са последњег слога речи. Отуда назив „рецептивни суфикси", мада би се можда могао применити и назив „полуциклични" суфикси. Ови суфикси се разликују од неутралних (екстраметричких) суфикса који померају узлазне акценте са последњег слога речи улево (*беӣу́нац — бе̏ӣунча̄д*) или мењају интонацију таквих акцената — узлазни акценти постају силазни (*Ли́ка — Ли̂чкиња, слу́ӣа — слу̏ш̱киња, зи́ма — зи̂мски, у̀ӣла — у̏ӣласт̄*). Може се претпоставити да двосложна природа узлазних акцената објашњава ове алтернације (в. Lehiste и Ivić 1986).

3.Неутрални (екстраметрички) суфикси су они који, по претпоставци, не мењају основни акценат речи. Такви су нпр. суфикси именички суфикси *-к(а), -кињ(а), -а̄д, -нӣк, -ња̄к, -ница* и придевски суфикси *-ск(ӣ), -ј(ӣ), -н(ӣ), -њ(ӣ), -аст̄*. За разлику од цикличних и рецептивних суфикса, већина неутралних суфикса почиње консонантом.[13] У (11а) наводимо примере за именичке, а у (б) за придевске суфиксе.

(11а) ама̀тӣр — ама̀тӣрка, бе̂ла — бе̂лка, срѐћа — срѐћка, Ру̏с — Ру̏скиња, му̀лат — му̀латкиња, Ви̂с — Ви̂шкиња, дрво — дрвља̄д, у̀нук — у̀нукча̄д, ве̂ће — ве̂ћнӣк, срѐћа — срѐћнӣк, па̀кӣст — па̀коснӣк,[14] по̀сед — по̀седник, млѐч — млѐчња̄к, за̂пад — за̂паднја̄к, при́рода — при́родња̄к, мѐсӣц — мѐсечња̄к, ри̂ба — ри̂бница, го̀лӯб — го̀лӯбница;

б) ма̂ј — ма̂јскӣ, дру̏гӣр — дру̏гӣрскӣ, ћѐлија — ћѐлӣјскӣ, ла̀бӯд — ла̀бӯдскӣ — ла̀бӯђӣ, вра̂г — вра̂жји, чо̀век — чо̀вечјӣ, мѐсто — мѐснӣ, пи̏јаца — пи̏јачнӣ, плу̂ћа — плу̂ћнӣ, кра̂ј — кра̂јњӣ, ју̏тро — ју̏тӣрњӣ, јѐсен — јѐсӣњӣ, ба́дем — ба́демаст, па̀учина — па̀учинаст.[15]

Суфикси које смо назвали неутралним редовно мењају узлазне акценте на последњем слогу основе, али се те промене могу логично објаснити двосложним карактером узлазних акцената и неутралношћу суфикса. У речима с једносложном основом они се појављују као силазни акценти, а у онима са вишесложном основом, померају се за један слог улево, а те промене произлазе из екстраметричности доданих суфикса — за правило акцента ови суфикси су невидљиви. Ову алтернацију илуструју примери у (12):

(12) па̀шче — па̀шча̄д, бегу́нац — бѐгунча̄д, ју́не — ју̏на̄д, стра́на — стра̀нка, пла̀нина — пла̀нӣнка, слу́га — слу̏шкиња, Фи́нац — Фи̂нкиња, Зему́нац — Зѐмӯн-

[13] Booij (1985) такве суфиксе назива 'непријемчивим' (non-cohering) суфиксима.

[14] Московљевић (1990) има *ӣакдснӣк* што показује могућност варијација.

[15] Од овога одступају придеви *ла̀нчаст̄, кривѝдаст̄, будѐласт̄, враӣдласт̄, ру̀наст̄, ӣедѐраст̄, дуӣу̀ласт̄, ко̀сас̄т, ра̀жњаст̄, ӣндјаст̄, мѐӣласт̄*, али има много више примера (тј. скоро сви остали) у којима се суфикс *-аст̄* понаша као неутралан суфикс. Двоструко понашање јавља се и код неких других суфикса. Тако придевски суфикс *-ен* показује колебљиво понашање у односу на основе с краткосилазним акцентима (нпр. *дрво — дрвен* и *дрвен, лѐд, лѐда — лѐден* и *лѐден, мѐд, мѐда — мѐден* и *мѐден*, в. РМ и Babić 1986), али дугоузлазне акценте најчешће крати у краткоузлазне (нпр. *ӣли́на — ӣлѝнен, су́кно — су̀кнен, дру́ш̱тӣво — дру̀ш̱тӣвен*).

киња,[16] ку̏ла — ку̏лски, гери̏ла — гѐрилскӣ, бе́да — бѐднӣк, бѐдница, су̏за — су̏знӣк, сара́дња — са̀раднӣк — са̀радница, тра́ва — тра̂вњāк, пчѐла — пчѐлњāк.

Постоји, међутим, доста колебања са неким суфиксима. Тако нпр. у РМ се могу забележити следећи дублети са суфиксима *-њāк, -нӣк* и *-ница* (нпр. *сѐвēрњāк — севѐрњāк, дӣōрњāк — оӣдрњāк, лу̏жњāк — лу̀жњāк, лу̏жнӣк — лу̏жнӣк, чинѐвнӣк — чи̏нōвнӣк, ја̂д — ја̏днӣк — ја̀днӣк, ја̏дница — ја̀дница*). Одступање ових суфикса се састоји у томе што у одређеном броју случајева делују као рецептивни или циклични суфикси претварајући претходну дужину у узлазни акценат или скраћујући претходну дужину. Ова особина је нарочито јасно изражена код суфикса *-ница* (нпр. *зо̂б, зо̏би — зо̀бница, кро̂в, кро̏в — кро̀вница, са̂д — са́дница, сти̂д — сти́дница*, итд.), мада је у неким примерима нејасно да ли се тај суфикс додаје на именичку основу или на придев (нпр. *ӣла́дан — ӣла́дница*). По овој својој особини *-ница*, а такође и суфикси *-њāк* и *-нӣк* су слични рецептивним суфиксима.

И неки други суфикси које смо назвали неутралним могу у неким случајевима да мењају акценат основе:

(13) сѐме — сѐменка, чѐстāр — чѐстāрски, по̀жāр — по̀жāрнӣ, чѐтврт — чѐтвртаст.

Примери (13) показују да и после неутралних суфикса може, у појединим случајевима, да делује правило СА. Тада, међутим, СА не узима у обзир неутралне суфиксе, они су за њега „невидљиви". Примери (13) се у том смислу уклапају у концепцију неутралних суфикса. С друге стране, ти примери, којих нема много, морају се схватити као лексички условљени изузеци с обзиром на чињеницу да у њима уопште делује правило СА.

4. За одређивање лексичких слојева можемо пре свега користити правило акцента СА за које претпостављамо да делује на 1. лексичком слоју. Повезано са деловањем правила акцента СА јесте и правило краћења претходних дужина (в. Ракић 1996б, 2002). Испред скоро свих цикличних суфикса дужина крајњег слога основе се скраћује. Једини изузетак од тога правила су суфикси *-еж* (*тру́леж*) и *-оња* (*ки́лоња*), који у ствари увек изазивају обрнути ефекат — дужење претходног слога.[17] *Правило афиксногā краћења* (АК) мора да следи правило акцента СА у истом циклусу извођења, а то значи да се оба правила примењују на истом лексичком слоју. Правило краћења примењује се и испред већине рецептивних суфикса и испред два неутрална суфикса.[18] Домен правила

[16] Сасвим другачије се понаша суфикс *-иња* који је рецептиван — претходну дужину претвара у узлазни акценат (нпр. *кнѐīиња, ӣрва̀киња, ӣросја̀киња, земља̀киња, Поља̀киња, јуна̀киња, дошља̀киња*, итд.).

[17] Ти суфикси се и иначе издвајају својим пејоративним значењем.

[18] Правило афиксног краћења (АК) треба разликовати од дијахроне појаве губљења дужина у појединим новоштокавским дијалектима. Ивић (1965) је констатовао да се од постакценатских дужина најлакше скраћују оне на крајњем отвореном слогу, затим на крајњем затвореном слогу, а потом и оне на унутрашњим слоговима. Ивић је такође утврдио

СА мора бити први лексичики слој, а истом слоју се мора придружити и правило афиксног краћења (АК) јер оно следи правило СА у истом циклусу. Извесна компликација с правилом краћења произлази из чињенице да се оно примењује и испред већине рецептивних суфикса, а и испред два неутрална суфикса, али то овде не морамо детаљно разматрати (в. Ракић 1996б, 2002).

У именичким сложеницама важи још и правило краћења прве саставнице. За именичке сложенице типа именица + именица можемо овде навести следеће примере:

(14а) ви̏д — ви̏докрӯг, ви́но — ви̏ноградӣ, ви̏с — ви̏сорāван, гла̂с — гла̀совӣр, зи́ма — зи̏молӣст, кра̂ј — кра̀јолӣк, но̂с — но̏сорōг, пло̂д — пло̏дорēд, ро̂д — ро̏дослōв, ру́но — ру̏нолӣст;

(б) генѐрāл — генера̀лштāб, ду̀вāн — дува̀нкеса, чу̀вāр — чува̀ркућа. (в. Ракић 2000)

У (14) крати се и акцентована и неакцентована дужина у првој саставници. Правило *краћења ӣрве саст҃авнице* (КПС) се нормално примењује на цикличном слоју, дакле сложенице у којима се остварује то правило морају припадати 1. лексичком слоју.

Ако прихватимо редослед суфикса (6), можемо претпоставити да у српском језику постоје три лексичка слоја:

(15) 1. слој: извођење 1. реда, флексија 1. реда — цикличан лексички слој
2. слој: извођење 2. реда, флексија 2. реда — нецикличан лексички слој
. . . . . .
3 слој: постцикличне операције — постцикличан лексички слој

Извођење у 1. слоју је одређено цикличним и рецептивним суфиксима, а 2. слоју рецептивним и неутралним суфиксима. Видимо да рецептивни суфикси учествују у оба лексичка слоја — ако изазивају примену лексичких правила они припадају 1. лексичком слоју, а у супротном случају припадају 2. лексичком слоју. Рецептивни суфикси обично мењају акценат основе ако је крајњи слог основе дуг, а остављају га непромењеним ако је кратак (в. примере 10). Подела на слојеве у (15) мора бити делимично заснована на својствима основа јер постојање рецептивних суфикса захтева такво решење: да ли се правило акцента примењује с рецептивним суфиксима зависи од тежине крајњег слога основе. Исти принцип се примењује и на флективне наставке — они спадају у 1. или 2. слој према томе да ли су циклични или неутрални.

Примена рецептивних суфикса нарочито долази до изражаја ако основа има тежак крајњи слог. Нпр. изведенице именице *ӣдлӯб* се класификују у 1. или 2. лексички слој:

да се дужине боље чувају иза узлазних акцената него иза силазних „што је последица веће проминентности коју обезбеђује тонска висина слога иза штокавског узлазног акцента". Ова запажања се односе искључиво на дијахрону појаву губљења неакцентованих дужина у знатном броју штокавских говора.

(16) у 1. слој: голу̏бак, -пка, голу̏ба̄р, голу̏бица, голу̏бић, голу́бче, голу̏бан, голу̏бња̄к, голу̏бача, голу̏бија̄, го̀лубаст;
у 2. слој: го̀лӯпка, го̀лӯбља̄, го̀лӯбов.

У 1. лексичком слоју додани суфикси мењају акценат или квантитет основе, док у 2. лексичком слоју основа остаје непромењена. У примерима, *голу̏ба̄р, голу̏бица, голу́бић, голу́бче* мења се акценат основе јер је крајњи слог основе тежак, а додани суфикси су рецептивни.

На основу истога критерија се класификују и флективни облици именица. У великом броју случајева промене у флексији су последица деловања правила акцента СА или правила афиксног крађења (АК). Основна чињеница о флексији у српском језику је дакле да она може бити циклична и нециклична, а њена расподела зависи од облика основе или од резултата претходног циклуса. Тако нпр. измене *о̀ра̄ч* ном. јед. — *ора́ча̄* ген. јед., *ора́чима* инс. мн. или *ора́ча̄* ген. пл. су последице примене правила СА; кроз ту измену пролазе све именице које имају тежак крајњи слог основе и узлазни акценат на претпоследњем слогу. Уколико имају тежак крајњи слог основе, а силазни акценат је на првом слогу, измењивање акцента обично изостаје у једнини, али се може јавити у неким падежима множине. Тако нпр. именица *го̀лӯб* има облик *го̀лубови* у ном. мн. са скраћеном дужином према правилу крађења АС и облик *голубо́ва̄* у ген. мн. са променом места акцента према правилу акцента СА, док се у облицима једнине не мења ни акценат ни дужина (нпр. *го̀лӯба, го̀лӯбу*, итд.). Можемо рећи да облици *го̀лубови* ном. мн. и *голубо́ва̄* ген. мн. припадају цикличном 1. слоју, а облици ген. јед. *го̀лӯба* и дат. јед. *го̀лӯб* нецикличном 2. слоју. Од именице *да̂н* и облик ген. јед. *да̂на* и облик ном. мн. *да̂ни* припадају нецикличном 2. лексичком слоју. Видимо да класификација по лексичким слојевима зависи не само од облика основе него и од деклинационе класе именица.[19]

Да ли уопште постоји постциклични слој лексикона у српском језику? Тај слој у српском језику је стварно врло слабо насељен — само именица *мо̂зак* и још две сличне именице илуструју постциклично обезвучавања крајњег сугласника. Наводимо пример тога извођења:

(17) /мо̂зг/ Базично представљање
мо̂заг А — уметање
мо̂зак Обезвучавање

У речницима се могу забележити још само две именице — *ма̂зак* и *дро̂зак* на које се може применити извођење (17). Пример (17) је ипак довољан да укаже на постојање и могућност постцикличног слоја у српском језику. Ово, наравно, важи под претпоставком да обезвучавање није постлексичко правило, тј. правило које се примењује и у синтакси фразе. Утисак аутора је да се у предлошким фразама обезвучава предлог,

[19] Измењивање *ста̀рац* ном. јед. — *ста̂рца* ген. јед. се може такође схватити као резултат правила кречења АК. Претпостављамо да је основа *ста̂рц* и да је ном. јед. *ста̀рац* изведен операцијама уметања и крађења. Придруживање одређеном лексичком слоју зависи, дакле, и од претпостављеног базичног облика лексеме.

тако да је могуће *кот̄ пот̄ока*, али да обезвучавање не захвата и прве чланове именичких фраза типа *друг̄ Пет̄ар* или *ст̄рог̄ професор*. То значи да се оно проводи на разини фонолошких речи, а не генерално у синтакси.

Док се ном. јед. *мо̑зак* изводи у постцикличном слоју, падежни облици једнине *мо̑зīа, мо̑зīу*... се изводе у 2. нецикличном слоју, а облици множине *мо̀зīови, мо̀зīōва̄*... долазе у 1. циклични слој јер се на њих мора применити правило афиксног краћења (АК). У 1. слој долази и изведеница *мо̀зīат̄и* у којој се јавља узлазни акценат на основи.

5. Основни критерији за одређивање лексичког слоја сложеница се односе на расподелу акцента и дужина у сложеницама. Размотримо могуће акценте номиналних сложеница типа именица + именица са простом другом саставницом. У (20а) наводимо примере сложеница са растућим акцентом на везном „о” или, ако нема таквог елемента, на последњем слогу прве саставнице. Саставнице у (20б) имају силазни акценат на првом слогу и дужину на последњем слогу.

(18а) волòпаша, водòмеђа, вȕкòдлак, домàзет, Дринòпоље геог., дувàнкеса, златòутва, златòврана (зоол.), козòпаша, лубѐндиња, пелѐнгаће, свилòбуба, слузòкожа, трнòшљива, чувàркућа;

(б) брȁтучēд,[20] вȉдокрȳг, вȉноград̄, Вȉнодōл, вȉсорāван, жȉловлāк, глȁсовȉр, гȍростāс, гȍроцвēт, дѐлокрȳг, зȉмолȉт, ȉмендāн, кȁртомēтар, кȍлодвōр, кȍловōз, кȍловрāт, кȍзорōг,[21] крȁјолȉк, лȉполȉст, нȍсорōг, мȉгорēп, плȍдорēд, пȁробрōд, рȍсопāс, рȕнолȉст, слȁволȳк, слȁвопōј, Цȁриград̄.

Запазимо да акценат сложеница (18а) може бити изведен помоћу правила СА; та чињеница говори у прилог тезе да наведене сложенице припадају цикличном слоју лексикона. Исто правило производи акценат придевских сложеница *лихо̄прст̄, īолдо̀брк, ист̄дст̄ран* које морају бити доступне цикличним суфиксима *-аш̄и (лихо̄прст̄а́ш̄и), -ат̄ (īолобрка̀т̄), -ичан (ист̄остр̄а̀ничан)*. Ту чињеницу схватамо као додатну евиденцију да сложенице (20а) морају такође припадати првом лексичком слоју

[20] У речницима налазимо *брȁтучед*, иако изворни говорници које сам консултовао јасно чују дужину на последњем слогу. Конфузија је можда настала због чињенице да именица *чѐдо* хип. у независној употреби нема дужину. Али видимо да у сложеницама не само дужина него и облик могу бити измењени: сложеница *брȁтучēд* је нпр. м. рода, иако је именица *чѐдо* средњег рода. Слично томе, речници наводе дублете *īдрост̄ас* и *īордст̄ас, ндсорōī* и *носдроī*, иако се те речи искључиво изговарају са силазним акцентом на првом слогу. Облици са узлазним акцентом се наводе као варијанте јер су именички облици вероватно изведени од придевских конверзијом (в. Ракић 2001). Ту претпоставку потврђује и чињеница да Benson (1993) наводи само облик *īордст̄ас* као придев. Babić (1986: 7) и Клајн (2002: 14), обојица примећују да речници не одражавају коректно садашњи изговор, и то у толикој мери да је Клајн одустао од означавања акцената у својој монографији.

[21] РМ бележи акценатске дублете *īдрост̄ас* и *īордст̄ас, кдзорōī* и *коздроī* што упућује на претпоставку да су те именице добијене конверзијом придева истога облика који, иако незабележени, врло су вероватни јер друге компоненте наведених сложеница означавају делове тела (в. Ракић 1998). Слична је ситуација и са сложеницом *ндсорōī* која се у данашњем језичком осећању везује само за познату животињу са убојитим носем (лат. Rhinoceros), мада би по структури и значењу могла бити и придев типа *коздноī* (в. Клајн 2002: 92).

(в. Ракић 1999). Њихова карактеристична заједничка особина јесте да се основа друге саставнице састоји из једног лаког слога, а у већини њих се јавља везни вокал.[22]

Акценат у сложеницама (18б) не може се извести на исти начин, али можемо запазити једну другу правилност. Карактеристика сложеница (18б) јесте да је њихова друга саставница у скоро свим случајевима именица мушкога рода која се састоји од једног тешког слога.[23] Њихов акценат је у јасном контрасту са акцентом сложеница (20а) чија основа је један лак слог. У (18б) се стварно јавља други акценатски образац именичких сложеница типа именица + именица који можемо описати следећим општим правилом:

(19) Сложенице добијају силазни акценат на првом слогу ако се друга саставница састоји само од једног тешког слога.

Приметимо да је акценат сложеница у неким примерима различит од акцента прве саставнице (нпр. *ви́но — ви̏ноӣра̄д, ӣдра — ӣдро̑цвӣ̄т, зи́ма — зи̏молӣ̄ст, ру́но — ру̏молӣ̄ст*). То стварно значи да је (19) посебно правило које додељује силазни акценат сложеницама дате структуре без обзира на акценат прве компоненте. Тај акценат је у контрасту с акцентом сложеница (18а) чији друга саставница има у основи лак слог. Ако претпоставимо да лексичке речи добијају свој акценат у цикличној компоненти преко правила СА или чак у базичној структури, ти акценти морају бити поништени правилом (19). Правило (19) уједно оповргава тезу Jakobsona (1931) и неких других лингвиста[24] да су силазни акценти на почетном слогу само 'дефо' акценти неакцентованих морфема јер правило (19) у неким примерима поништава акценат прве саставнице као горе у *ви́но — ви̏ноӣра̄д, ӣдра — ӣдро̑цвӣ̄т*, итд. Претпостављамо да правило (19), као и правило СА, делује на 1. лексичком слоју, а да на 2. лексичком слоју нема битнијих акценатских промена сложеница.

Сложенице (18б) показују да се може променити не само акценат већ и облик саставнице као у примеру именице *бра̄ӣучӣ̄д* (< *чѐдо*), која је м. рода иако је друга саставница с. рода. Правило (19) представља, дакле, тек један део сложене операције која одређује не само акценат сложенице него и њену слоговну структуру и род.[25] С обзиром на те измене, сложенице типа (18б) морају припадати цикличном 1. лексичком слоју. Како се правило акцента (19) примењује само на сложенице, мо-

[22] У (18а) нисмо убрајали именице *ӣордсӣас, крсӣдкљун* и *коздроӣ* у којих друга компонента као независна реч носи дужину, јер претпостављамо да се те сложенице добијају конверзијом придева истога облика који, иако незабележени, врло су вероватни јер друге компоненте наведених сложеница означавају делове тела (в. Ракић 1998, Клајн 2002: 98).

[23] Примери *ко̀ловоз* и *ка̀рӣомӣ̄тар* показују могућност неких варијација. У примеру *ко̀ловоз* одступање је можда настало због измењеног значења које та реч има у хрватском језику (варијанти). Неки речници имају и облик *колдвоз* (в. РМ, МБ), али се у савременом језику такав акценат не чује.

[24] Видети Inkelas & Zec (1988) и Zec (1993).

[25] Може се рећи да сложенице (18б) представљају један шаблон (template) одређен прозодијским чиниоцима у смислу прозодијске морфологије (McCarthy & Prince 1986).

жемо га назвати *правилом сложеничког акцента* (СЛА). Лако се запажа да има много више сложеница које следе акценатско правило (19) него оних у (18а) које добијају акценат применом општег правила СА (в. Ракић 2004).

Додатни аргуменат за смештање сложеница (18б) на 1. лексички слој пружа и правило краћења прве саставнице (КПС) према којем се слогови прве саставнице крате у именичким сложеницама без обзира на врсту акцента (в. Ракић 2000). Приметимо да правило сложеничког акцента (СЛА) истовремено реализује и краћење прве саставнице (КПС) као у примерима *ви̑д — ви̏докрӯг, ви́но — ви̏ногра̄д, гла̑с — гла̀совна̄р*, ... итд. (в. 16 горе).

Размотримо сложенице чији се акценат поклапа с акцентом једне саставнице. Сложенице овога типа обично имају вишесложну прву или другу саставницу. У (20а) долазе сложенице са везним вокалом *-о-*, а у (20б) без тог везног вокала.

(20а) богочо̀век, веронàука,[26] верозàкон, водопри̏вреда, грко̀атолик, Југослòвен, југоза́пад, југои̏сток, пољопри̏вреда, пушкомитрàљēз, угљеноводòнāк;
(б) чу̀кунбаба, чу̀кундеда, чукунде́ка хип., нàцагбаба, бабадјѐвојка, Бањалу́ка, бабаро́га, бубама́ра, бубашва́ба, бубазла́та, ку̀ћегазда.

Акценат сложеница (20а) је једнак акценту друге саставнице која носи узлазни акценат. Један нови елеменат у тим сложеницама је везивно *-о-* (нпр. *богочо̀век, гркокàтолик, Југослòвен*, ...). Да ли је тај елеменат довољан да сложенице (22а) укључимо у цикличан 1. лексички слој? Везивно *-о-* мора бити доступно на 1. лескичком слоју јер носи узлазни акценат у сложеницама (18а). Одатле ипак не следи да се и сложенице (20а) са везним „о” формирају на 1. лексичком слоју јер је могуће да се тај вокал — морфема може уметнути и на другим слојевима. Везивно „о” није циклични афикс који нужно повлачи јављање узлазног акцента. С друге стране, акценат сложеница у (20а) је једнак акценту других саставница, али се овај не разликује од акцента који додељује правило акцента СА. Могуће је, дакле, да се сложенице (20а) образују на 1. лексичком слоју, али се не може искључити могућност и њиховог образовања на 2. лексичком слоју.

Сложенице (20б) уместо везивног морфема -о- имају флективно *-а* ном. јед. именица женског рода (нпр. *бабадѐвојка, Бањалу́ка*) или флективу *-0* ном. јед. именица мушкога рода (нпр. *чу̀кундеда, чукунде́ка*). Сложенице овога типа носе акценат прве или друге саставнице при чему једна саставница губи акценат. Сложенице овога типа се обично класификују као сраслице, а преовлађује акценат саставнице која има више слогова или она чији слогови имају већу тежину. Тако у сложеницама *чу̀кунбаба* и *чу̀кундеда* акценат носе прве саставнице, а у сложеници *чу-*

[26] Именица *наука* се може значењски довести у везу с глаголом *научити*, али у савременом језику ни у једном облику тога глагола нема алтернације *к* → *ч*, па не постоје синхроне основе за извођење конверзијом именице *наука* од глагола *научити*. О депалатализацији ч → к не може се говорити као о синхроном правилу језика како то чини Babić (1986).

кунде́ка друга. Ова промена — губљење акцента друге саставнице може се сматрати аутоматском последицом чињенице да сложенице представљају једну фонолошку (прозодијску) реч. Саставница која губи акценат клитизује се аутоматски на другу саставницу. О месту творбе сложеница (20б) не може се ништа са сигурношћу закључити.

6. У овом одељку разматрамо сложенице у којих је друга саставница девербална именица изведена конверзијом. Babić (1986) и Клајн (2002) творенице ове врсте сврставају у сложено-суфиксалну творбу нултим суфиксом игноришући чињеницу да друге саставнице постоје као независне речи. Имајући у виду ограничење да се лексичке речи изводе од лексичких речи (Aronoff 1976), погодније је, кад је то год могуће, друге компоненте схватити као постојеће лексичке речи. Тако нпр. именица *бакрорез* се може раставити на две компоненте *бакар* и *рез*, а категорија сложенице произлази из категорије друге основе — главе сложенице. Уколико тврдимо да је друга саставница само основа глагола *резати*, приморани смо увести нулти суфикс да бисмо објаснили именички карактер сложенице, а тада се суочавамо с проблемом вишеструких основа, тј. није јасно на коју се основу додаје нулти суфикс.[27] Сматрамо да је непотребно додавати нулти суфикс на *бакро* + *рез* кад већ постоји именица *рез* и целу сложеницу одређује као именицу.

У (21а) су сложенице чија друга саставница носи дужину, а акценат је у највећем броју примера краткосилазни на првом слогу, док су у (б) сложенице с кратким вокалом основе у другој саставници и узлазним акценатом на везном вокалу. У примерима (в) друга саставница је именица *вођа*, а на почетни слог сложенице пада краткосилазни акценат. У примерима (г) друге саставнице носе узлазни акценат.

(21а) ба̀крорēз, бр̏ковēз, бро̏долом, во̏довōд, во̏допāд, во̏доскок, во̏дотӣсак, го̏ропāд, га̀совōд, гро̏мовōд, го̏ровēз, др̏ворēз, др̏вотӣсак, зе̏мљовōд, зло̏чӣн, ја̀јовōд, ка̀менолōм, кӣтолōв, ко̏столōм, кр̏вотōк,[28] лӣстопāд, ле̏торāст, мӣрозōв, му̏њовōд, на̀фтовōд, о̏чевӣд, па̀рострōј, рӣболōв, ру̏докōп, ру̏косāд, сла̀вопōј, сла̀воспев, слу̏зотōк, то̏пловōд, тр̏нокōп, у̏гљенокōп, хва̀лоспев, це̏вовōд;[29]

[27] Ако претпоставимо да се нулти суфикс додаје на глаголску фразу *резати бакар* додавање нултог суфикса укључује следеће поступке: одсецање инфинитивног наставка *-ати*, обртање поретка морфема, уметање везног морфема *-о-*, сједињавање морфема, придруживање добијене комбинације парадигми именица м. рода на сугласник и одређивање њеног акцента и дужине. Очито је да је тзв. извођење именица нултим суфиксом у ствари врло сложена операција. Ови аутори морају, дакле, да исту операцију примењу нпр. на сложенице *бакрорез* и *родослов*, иако рез постоји као лексема, а *слов* не постоји.

[28] Ген. јед. је *кр̏вотōка*, иако је ген. јед. друге саставнице *тōка*.

[29] Неке од речи овога типа речници бележе са узлазним акцентом на пенултими. У савременом говору увелико преовлађује изговор са силазним акцентом на почетном слогу. Неке речи које речници бележе са узлазним акцентом на пенултими су често фолклорне и ретке речи које се готово не користе у савременом говору (нпр. *волдвод, вратдолом*). Babić (1986: 299) слично оцењује акценат сложеница овога типа, али додаје да четворосложне сложенице „немају устаљеног нагласка" и наводи примере *уӣљендко̄ӣ, у̏ӣљенко̄ӣ, човјекдљуб, даљиндмјер, жи̏вотопис, животдпис, хрватдждер*. Бабић не разликује сложенице у којима је друга компонента лексичка реч од оних у којима је друга компонента глаголска основа. Чини се да је узлазни акценат на пенултими знатно чешћи у сложеница у

(б) главòсеча, горòсеча, дрвòсеча, зимòмора, зверòкраћа, ловòкраћа, љубòмора, жилòждера, војскòвоћа, машинòвоћа, путòвоћа, рачунòвоћа;[30]
(в) вòзовоћа, хòровоћа, дѐловоћа, кòловоћа, пòсловоћа;
(г) чѐликорēз, земљопòсед, страховла́да.

У (21а) друге саставнице су девербалне именице *рез, вез, пад, вод, ток, раст, зов*, итд., а сложенице носе силазни акценат на почетном слогу и дужину на крајњем слогу основе. Тумачење сложеница (21а) је врло једноставно — оне тако редом значе „рез у бакру", „вез бркова", „пад воде", „скок воде", „вод гаса", „вод грома", итд. Примери (21а) потврђују да силазни акценат на првом слогу добијају углавном оне сложенице у којима друга саставница садржи дуг слог. Од тога правила одступају сложенице *брòдолом, вòдоскок, слàвостев, хвàлостев* у којима на крајњем слогу нема дужине. Претпостављамо да је то последица поменутог процеса губљења дужина, а спорадично се у речницима бележе и акценатски дублети.[31] Скоро све сложеница овога типа су тросложне, једино су четворосложне сложенице *водотисак* и *дрвотисак*, али се и у тим сложеницама редукује број слогова основе у косим падежима.

У скоро свим примерима (21а) акценат је у сагласности с правилом сложеничког акцента (СЛА), а прве компоненте су скраћене сагласно правилу краћења прве саставнице (КПС) (нпр. *брк — брѐковēз, брòдолом, īâсовōд, īрôмовōд, јàје — јàјовōд, кôст — кòстолōм, крв — крѐвотōк, лист — лѝстопāд*, итд.). Пошто та правила делују на 1. лескичком слоју, јасно произлази да сложенице (21а) морају припадати том лексичком слоју. Сложенице (21а) као и оне (18б) су одређене прозодијским шаблоном у смислу прозодијске морфологије (в. McCarthy & Prince 1986) јер структуру тих сложеница у потпуности одређују прозодијски чиниоци, распоред акцента и дужине. Ово запажање се може поткрепити и примерима именичких сложеница именица + глаголска основа које смо анализирали у Ракић (2004: 434).

У примерима (21б) друге компоненте као независне речи садрже кратак слог основе, а сложенице носе узлазни акценат на претпоследњем слогу за који се може претпоставити да настаје применом правила СА (в. Ракић 1991, 1995). Одатле произлази да и сложенице (21б) припадају 1. лексичком слоју. У (21б) све сложенице су четворосложне или петосложне, друге саставнице припадају -а деклинацији.

којима је друга саставница глаголска основа, а не лексичка реч, а то су примери *човјекòљуб, даљиндмјер, животòпис, хрватòждер*.

[30] Ми претпостављамо да сложенице типа *горосеча, ловокраћа* и *књиговоћа* имају структуру И + И, док Babić (1986) и Клајн (2002) сматрају да су те именице изведене сложено-суфиксалном творбом игноришући чињеницу да именице *сеча, краћа* и *воћа* постоје као самосталне речи — лексеме. Ми претпостављамо да су те именице настале конверзијом одговарајућих глагола, а да је палатализација крајњег сугласника основе једно средство конверзије. То показују и примери *жéдан — жéђ, млâд — млàђ, вòдити — вòђ, цѐдити — цѐђ, млéко — млéч, пла̀кати — пла̀ч*.

[31] Тако РМ бележи акценатске дублете *рȕдокōт* и *рудòкот*. Ситуацију компликује и чињеница да се и саме основе јављају понекад у двоструком облику (нпр. *вôд* и *вòд, скôк* и *скòк* у РМ).

У примерима (21в) су сложенице са именицом *вођа* у другој саставници и краткосилазним акцентом на почетном слогу. Такав акценат на почетном слогу јавља се редовно у сложеница чија једносложна друга компонента носи дужину и једино још у неким сложеницама чија је друга саставница именица *вођа*. Све ове сложенице се не класификују на исти начин јер међу њима постоји једна значајна разлика. У примерима (21в) прве саставнице су скраћене у примерима *вȍзовођа, ӣу̏товођа* и *хȍровођа*, што је последица дејства правила краћења прве саставнице (КПС). Како по претпоставци правило КПС делује на 1. лексичком слоју, произлази да и наведене сложенице припадају том слоју. За остале примере у (21в) наведено правило не важи јер прве саставнице у сложеницама *дѐловођа* и *кȍловођа* имају базично краткосилазне акценте на почетним слоговима. Прва саставница у сложеници *ӣдсловођа* као независна реч има краткоузлазни акценат, тј. има облик *ӣдсао*, а промена акцента се једино може схватити као нека врста аналошког изједначавања. Ни на ту сложеницу се не може применити правило КПС.

У (21д) акценат сложеница *чѐликорēз, земљоӣдсед* и *сӣраховла́да* се поклапа с акцентом једне од саставница, а управо због тога се не може са сигурношћу утврдити да ли је правило акцента уопште деловало. Облици примера (21д) не пружају чврст доказ о деловању цикличних правила, а према томе ни доказ да се наведене сложенице творе на 1. лексичком слоју.

7. Размотримо најзад и сложенице чија се друга саставница изводи различитим афиксима. Прве саставнице сложеница су углавном мономорфне, тако да преостаје само анализа других саставница. У (22а) и (б) смо сврстали сложенице чије се друге саставнице изводе цикличним и рецептивним афиксима, а у (в) оне чије се друге саставнице изводе нецикличним афиксима. Уколико се саставница изводи цикличним суфиксом, она се твори на 1. лексичком слоју, али је доступна за слагање и на другом лексичком слоју. Према томе, уколико се друга саставница твори на 1. лексичком слоју, не може се ништа закључити о месту слагања саставница — то може бити било 1. лексички слој или 2. лексички слој. Уколико се саставница изводи на 2. лексичком слоју, јасно је да истом слоју припада и сложеница.

(22а) Белору̏сија, бродогра̀дилӣште, бродогра́дња, бродогра̀дитељ, водоинсала̀тēр, водоосвећѐње, вероу̏читељ, земљора́дња, иконобо́рац, краљоубо́јство, кућедома̀ћин, кућегра́дња, кућепа̀зитељ, ловочу̏вāр, минополàгāч, металогло̀дāч, минобàцāч, оцеуби́јство, оцеубо́јство, примопрѐдаја, рачунополàгāч, родоскрну̏ће, словослàгāч, страховла́да, стројослàгāр, уставобрàнитељ;

(б) градона́челник, веро̏исповēст, рукопо̀мōћ, сваштозна̀лац, свезна̀лац;

(в) баснопи́сац, богоху̏љēње, богоја́вљēње, богослу̏жēње, бродовла̂снӣк, земљора̂днӣк, књиговѐзац, књигопи́сац, иконобо́рац, идолопо̀клонӣк, кућевла̂снӣк, примопрѐдаја, робовла̂снӣк, родосврна́вљēње, срећоло́вац, фирмопи́сац, рукода́валац, страхопо̀штовāње, тополи́вац, тополи́вница, фирмопи́сац, чудотво́рац.

У сложеница (22а) друге саставнице су изведене цикличним суфиксима (*-ија, -ња, - иће, -āч, -уће*) или рецептивним суфиксима (*-илӣшӣте,*

-(а)ц, -ство, -ѝће, -ин -ар) којима претходи основа с дужином на крајњем слогу, а то значи да друге саставнице тих сложеница припадају 1. лексичком слоју. Друге саставнице сложеница (22а) припадају 1. лексичком слоју, али као и у случају примера (21д) немамо никаквих доказа да и сложенице које одговарају тим саставницама припадају 1. лексичком слоју.

Донекле је слична ситуација на коју наилазимо и у примерима (22б). Додавање префикса *из-* на именицу *ѝдвест* даје именицу *ѝсповест*, а то значи да префикс *из-* делује као један цикличан афикс јер мења акценат основе. Може се, дакле, претпоставити да се именица *исповест* образује на 1. лексичком слоју, а слично важи и за именицу *на́челник* која се изводи из комбинације *на* + *че̂лник*. Именица *ѝдмоћ* изводи се конверзијом глагола *помо̀ћи* при чему се мења сегментни састав и акценат речи (в. Ракић 1999). У сложеницама *вероѝспове̄ст* и *рукоѝдмоћ* друге саставнице задржавају акценат који имају и као независне речи. Ништа не указује на дејство правила СА које се односи само на узлазне акценте. На основу ових података не можемо ништа са сигурношћу закључити на којем слоју се творе сложенице *вероѝспове̄ст* и *рукоѝдмоћ*. Слично стоји ствар и са сложеницом *градона́челник* — акценат ове сложенице се поклапа са акцентом друге саставнице. Тај акценат је могао настати дејством правила СА ако се претпостави неутралност суфикса *-ник*. Нема, међутим, никаквих доказа да је то правило стварно деловало и у сложеници јер је, као и у неколико претходних случајева, акценат сложенице једнак акценту друге саставнице.

Посебно морамо анализирати и примере *свашто̄зна̀лац* и *свезна̀лац* у (22б). Рецептивни суфикс *-(а)ц* понекад крати претходну дужину, али не увек. Суфикс *-(а)ц* крати претходну дужину у ном. јед. именице *зна̂лац* (ген. *зна̂лца*), па именицу *зна̀лац* морамо придружити цикличном 1. лексичком слоју. Сложенице *свашто̄зна̀лац* и *свезна̀лац* носе силазни акценат друге саставнице, а то значи да на њих није деловало циклично правило СА. Као и у претходним сличним случајевима, ништа не можемо закључити о лексичком слоју на којем се образују сложенице *свашто̄зна̀лац* и *свезна̀лац*.

У (22в) друге саставнице су изведене суфиксима *-(а)ц, -а̄ње, -е̄ње, -ик, -ник, -ница*, који у наведеним примерима не мењају акценат основе нити крате претходне дужине. Одатле следи да се друге саставнице сложенице у (22в) изводе у нецикличном 2. лексичком слоју. Сложенице које садрже те саставнице морају се творити такође на 2. лексичком слоју.

8. Размотримо најзад који се суфикси могу додати споља на именичке сложенице типа И + И. Испитујемо дакле сложенице које имају структуру (23):

(23) (И + И) + Суфикс

Уколико се на неку сложеницу може додати цикличан суфикс или рецептиван суфикс који мења акценат основе, можемо закључити да се та

сложеница твори на 1. лексичком слоју. Такве су сложенице на које се додају суфикси *-ар* и *-(а)ц* јер ти суфикси могу мењати акценат основе ако крајњи слог основе носи дужину. Остали рецептивни и неутрални суфикси не мењају акценат основе — они се, дакле, додају на 2. лексичком слоју. Како су сложенице које се творе на 1. лексичком слоју, доступне за даље извођење и на 2. лексичком слоју, о месту творбе тих основа се не може ништа конкретније закључити. На сложенице типа И + И може се додати и придевски суфикс *-ен* који има колебљиво понашање. Разумљиво је да додавање тога суфикса не оправдава никакав закључак у погледу сложеничке основе. Размотримо појединачно примере за све суфиксе:

(24а) Суфикс *-ар* се додаје на основу *ви̏ноӣра̄д*.
Од именице *ви̏ноӣра̄д* која припада 1. лексичком слоју изводи се *ви̏ноӣра̀да̄р* на истом лексичком слоју. Суфикс *-а̄р* делује као рецептиван суфикс — од претходне дужине настаје узлазни акценат. Додавање суфикса *-а̄р* потврђује претходни закључак да сложеница припада 1. лексичком слоју.

(б) Суфикс *-(а)ц* се додаје на основе *ки̏то̄лӧв, Ви̏нодӧ̄л, ӣу̏шкомӣра̀ље̄з, чѐликоре̄з, ба̏кроре̄з, брдо̀ло̄м, дӧ̀воре̄з, злӧ̀чӣн, ри̏ло̄в, хва̏лосӣев*.
Све основе у (б) настају на првом лексичком слоју, изузев сложенице *чѐликоре̄з*, за коју се у том погледу ништа није могло утврдити. Изведенице *ки̏то̄лӧвац, Виноддлац, ӣу̏шкомӣраљѐзац, ба̏крорѐзац, бродолдмац, дрворѐзац, злочи̏нац, риболдвац, хвалосӣѐвац* такође припадају 1. лексичком слоју. Одавде следи да и сложеничке основе на које се додаје суфикс *-(а)ц* такође припадају 1. лексичком слоју — ово слагање потврђује нашу анализу о месту творбе наведених сложеница. У изведеници *челикорѐзац* суфикс *-(а)ц* мења акценат основе, тј. произлази да изведеница припада 1. лексичком слоју. Одатле следи да и сложеница *чѐликоре̄з* такође припада 1. лексичком слоју.

(в) Рецептиван суфикс *-ин* је врло плодан. Примењује се на следеће сложенице које се мењају по *-а* деклинацији: *злӣдуӣва, злӣдврана, свилдбуба, ӣрндшљива, чува̀ркућа, чу̀кунбаба, чу̀кундеда, чукунде́ка* хип., *на̀цакбаба, бабадјѐвојка, бабаро́ћа, бубама́ра, бубашва́ба, бубазла́ӣа, ку̏ћеӣазда, војскдвоћа, машиндвоћа, ӣу̏ӣдвоћа, рачундвоћа, вдзовоћа, хдровоћа, дѐловоћа, кдловоћа, ӣдсловоћа*. Суфикс *-ин* не мења акценат сложеница. То значи да се суфикс *-ин* додаје на 2. лексичком слоју, али се за сложенице које носе узлазни акценат на везном морфему може претпоставити да се изводе на 1. лексичком слоју. То су сложенице *злӣдуӣва, злӣдврана, свилдбуба, ӣрндшљива, војскдвоћа, машиндвоћа, ӣу̏ӣдвоћа, рачундвоћа* за које можемо претпоставити да је узлазни акценат на везнику настао дејством правила акцента СА. Сложеница *чува̀ркућа* нема везник, али место узлазног акцента опет показује да је на ту сложеницу деловало правило СА. Сложенице *чу̀кунбаба, чу̀кундеда, чукунде́ка, на̀цакбаба, бабадјѐвојка, бабаро́ћа, бубама́ра, бубашва́ба, бубазла́ӣа, ку̏ћеӣазда, вдзовоћа, хдровоћа, дѐловоћа, кдловоћа, ӣдсловоћа* носе акценат једне од саставница, ништа не показује да је на њих деловало правило СА. О месту творбе тих сложеница ништа се не може закључити.

(г) Суфикс *-ка* се примењује на основе *сла̏воӣо̄ј, хва̏лосӣев, брдо̀ло̄м* и *злӧ̀чин*. Изведенице *славдӣо̄јка, бродо̀ло̄мка* и *злӧ̀чӣнка* носе узлазне акценте што значи да се изводе на 1. лексичком слоју. У овим изведеницама правило СА је деловало, али тако што се сам суфикс *-ка* не рачуна у контекст. Основе такође морају припадати 1. лексичком слоју.

(д) Суфикс *-ов/-ев* се примењује на основе *бра̏ӣучӣе̄д, вукддлак, жи̏ловла̄к, зи̏молӣсӣ, робовла̂снӣк, водоинсӣала̀ӣе̄р, усӣавобра̀ниӣељ, меӣалоӣлдда̄ч, баснои́сац, ли̏ӣолӣсӣ, ндсоро̄ӣ, ми̏ӣоре̄ӣ, веро̀учиӣељ, иконобо́рац, куће̄домаћин, куће̄а̀зиӣељ, ловочу̀ва̄р, миноӣола̀ӣа̄ч, меӣалоӣлдда̄ч, минобацач, ӣримоӣрѐдаја, рачуноӣола̀ӣа̄ч, словосла̀ӣа̄ч, бродовла̂снӣк, земљора̂дниӣк, књиӣове́зац, књиӣои́сац, идолоӣдклониӣк, куће̄вла̂снӣк, среће̄ло́вац, фирмоӣи́сац, рукода́валац*. Изведени-

це са *-ов/-ев* не мењају акценат основе, а то значи да се тај суфикс додаје на 2. лексичком слоју. За неке сложенице ипак постоји независна евиденција да се оне изводе на 1. лексичком слоју. То су сложенице *брȁтучед, вукȍдлак, жȉловлак, зȉмолист* које носе сложенички акценат (СЛА). На основу тога закључујемо да ове сложенице припадају 1. лексичком слоју.

(ђ) Суфикс *-ни* примењује се на сложенице *земљопȍсед, кȁртомет̏ар, кȍловоз, кȍловрат̏, ȉдроцвет̏, пл̏ддорȅд, рȍсопас, рȕнолист, слȁволук, слȁвопȍј, боȉочȍвек, веронȁука, водопрȉвреда, јуȉозáпад, јуȉоȉсток, пољопрȉвреда, уљеноводнȉк; брȍковȅз, брȍдолом, дȍворȅз, вȍдовȍд, вȍдопад, вȍдоскок, вȍдопȉсак, ȉдропад, ȉасовȍд, ȉрȍмовȍд, ȉдровȅз, дȍвопȉсак, зȅмљовȍд, јȁјовȍд, кȁменолȍм, кȉтолȍв, кȍстолȍм, крȕвотȍк, лȉстопад, лȅторȁст, мȉрозȍв, мȕњовȍд, нȁфтовȍд, ȍчевид, пȁрострȍј, рȕболȍв, рȕдокȍп, рȕкосад, слȁвопȍј, слȕзотȍк, тȍдиловȍд, трȕнокȍп, ȕљенокȍп, слȁвоспев, хвȁлоспев, цȅвовȍд, зимдмора, љубдмора, примопрȅдаја, стројослȁȉар*. Изведенице са *-нп̄* углавном не мењају акценат основе, а то значи да се и тај суфикс додаје на 2. лексичком ступњу. Неке сложенице добијају акценат по правилу сложеничког акцента СЛА за који претпостављамо да делује на 1. лексичком слоју. То значи да све сложенице које имају кратко силазни акценат на првом слогу и дужину на крајњем слогу као нпр. *кȍловрат̏* и *ȉдроцвет̏* припадају 1. лексичком слоју. Посебан проблем су сложенице *кȍловоз, слȁвоспев* и *хвȁлоспев* чији акценат не одговара у потпуности акценту СЛА. Акценат прве саставнице *хвȁла* се разликује од акцента независне речи *хвáла*, па би на основу правила о краћењу прве саставнице могли претпоставити да се и та сложеница изводи на 1. лексичком слоју. За сложенице чији је акценат једнак акценту једне саставнице као у примеру *јуȉозáпад* ништа се не може закључити о слоју на којем настају. Сложенице које носе акценат на везнику као *зимдмора* и *љубдмора* творе се на 1. лексичком слоју јер је њихов акценат очито резултат дејства правила СА.

(е) Суфикс *-нȉк* се може применити на основе *земљопȍсед, пољопрȉвреда, брȍдолом*. Изведенице са *-нȉк* не мењају акценат основе. За сложенице *земљопȍсед* и *пољопрȉвреда*, које носе акценат једне саставнице, ништа се не може закључити о слоју на којем се творе. У сложеници *брȍдолом* прва саставница је скраћена што може представљати основу за њено придруживање 1. лексичком слоју.

(ж) Суфикс *-скī* се примењује на сложенице *вȉноȉрад, Дринȍполе, Вȉнодол, ȉмендан, кȍлодвор, робовлȃснȉк, водоинсталȁтер, верозȁкон, пȁроброд, устаовобрȁнитељ, металоȉлддач, минобȁцач, Цȁриȉрад, ȉркокȁтолик, Јуȉослȍвен, верозȁкон, злдчин, Белорȕсија, веродчитељ, иконобȍрац, кућедомȁћин, кућепȁзитељ, ловочȕвар, минополȁȉач, металоȉлддач, минобȁцач, рачунополȁȉач, совослȁȉач, стројослȁȉар, устаовобрȁнитељ, сваштознȁлац, свезнȁлац; бродовлȃснȉк, бродоȉрȁдитељ, земљорȃднȉк, иконобȍрац, идолопȍклонȉк, кућевлȃснȉк, тополȉвац, тополȉвница, фирмопȉсац, чудотвȍрац*.

Изведенице на *-скī* не мењају акценат основе. Као и у ранијим случајевима може се закључити да оне основе које носе акценат сагласан с правилом СЛА припадају првом лексичком слоју, а за оне сложенице чији је акценат једнак акценту једне саставнице ништа се не може закључити.

(з) Суфикс *-ство* се примењује на основе *робовлȃснȉк, Јуȉослȍвен, бродовлȃснȉк*. Акценат изведеница се не мења тј. остаје на истом слогу у *робовлȃснȉштво, бродовлȃснȉштво, јуȉослȍвенство*. Сложенице носе акценат једне саставнице, а одатле произлази да се ништа не може закључити о лексичком слоју на којем настају.

Видимо да се на сложене основе могу додавати углавном неутрални и рецептивни суфикси. Уколико рецептивни суфикси мењају акценат основе, изведенице, а и основе припадају 1. лексичком слоју. То је случај са примерима који се изводе са суфиксима *-ар* и *-(а)ц*. Суфикс *-ка* мења акценат у изведеницама *славдпȍјка, броддолȍмка* и *злдчȉнка*; у смислу уређења лексичких слојева не постоји овде противуречност, али се она

јавља у чињеници да суфикс *-ка* ипак мења акценат сложеница, иако је класификован као неутралан суфикс. Ова могућност захтева додатну анализу појма неутралних суфикса.

9. Модел лексичке фонологије и морфологије није више тако популаран у савременој лингвистици као што је то био осамдесетих и деведесетих година прошлог века, али како је српски језик још недовољно истражен, може још корисно да послужи јер захтева интегрално приказивање фонолошких и морфолошких правила, а такав приступ подстиче постављање правих питања о граматичкој структури језика (Booij 2000, Plag 2003). Ако се модел лексичке фонологије и морфологије и не може у целини одржати, истраживања у оквиру тога модела имају смисла. Она могу довести до корисних сазнања јер „изгледа да афикси образују групе или слојеве који функционишу као организационе јединице у извођењу сложених речи" (Plag 1999: 60).

У овом прилогу латили смо се задатка да одредимо лексички слој именичких сложеница типа И + И у складу са стандардном теоријом лексичке фонологије и морфологије (Kiparsky 1982, Booij & Rubach 1987) ревидираном у том смислу што у случају рецептивних суфикса допуштамо могућност да и основе одређују лексички слој изведеница (в. Gregorich 1993). Резимирајући резултате неких наших претходних радова, ми претпостављамо да се у српском језику, као и у многим другим, могу разликовати три лексичка слоја: први циклични, други нециклични и трећи постциклични.

У овом прилогу анализирали смо морфолошку структуру именичких сложеница типа И + И и настојали да утврдимо на основу њихових прозодијских својстава којем лексичком слоју припадају. Прве саставнице сложеница тога типа су махом морфолошки просте јер су сложенице са изведеним првим саставницама претежно полусложенице у којима свака саставница чува свој акценат. У нашој анализи обухватили смо следеће типове именичких сложеница:

(25а) друга саставница је морфолошки проста — И + И,
(б) друга саставница је именица изведена конверзијом И + И конв.,
(в) друга саставница је изведена неким суфиксом — И + (Х + $Суф_{И}$) или неким префиксом — И + (Преф + И).

За сложенице чија је морфолошка структура одређена са структурама (25а) и (б), важе готово иста правила акцента. Према нашем истраживању сложеница стиче краткоузлазни акценат на претпоследњем слогу основе ако је последњи слог основе лак (нпр. *свилȍбуба, пелѐнгаће*) — то указује на деловање општег акценатског правила СА (в. (7) горе), чији је домен 1. лексички слој. Уколико је последњи слог основе тежак, сложеница стиче краткосилазни акценат на првом слогу (нпр. *вȉдокруг, вȉноград*), а то упућује на деловање посебног сложеничког акценатског правила СЛА (в. (19) горе) чији је домен такође 1. лексички слој. Како је домен правила СА и СЛА 1. лексички слој, сложенице које стичу акценат тим правилима такође морају припадати 1. лексичком слоју.

Ако је узлазни акценат сложенице једнак акценту једне од саставница, ништа се не може рећи о лексичком слоју на коме се твори сложеница (*веронàука, нàцаїбаба*). Ако је акценат сложенице једнак краткосилазном акценту прве саставнице, сложеница припада 1. лексичком слоју ако се крати дужина прве саставнице (*вȍзовоћа, ӣу̏ӣовоћа*), тј. ако постоји доказ да је деловало краћење прве саставнице (КПС).

Лексички слој сложеница чија је друга саставница изведена неким афиксом (примери 22) зависи од природе афикса. Уколико се друга саставница изводи помоћу неког цикличног афикса на 1. лексичком слоју (нпр. *бродоїра́дња, їрадона́челнӣк*), не може се ништа закључити о месту слагања саставница — то може бити било 1. лексички слој или 2. лексички слој. Уколико се друга саставница изводи на 2. лексичком слоју неким неутралним афиксом (*земљора̑днӣк, сӣрахоӣдȕшӣова̄ње*), јасно је да истом слоју мора припадати и сложеница.

У овом прилогу смо показали да је у знатном броју случајева могуће придружити сложенице типа именица + именица одређеном лексичком слоју у зависности од правила која учествују у образовању сложеница. Тешкоће се при томе састоје у колебљивом понашању појединих суфукса који као да имају двоструку природу. У том погледу су посебан проблем рецептивни суфикси који у одређеним условима могу да мењају акценат основе. Тај проблем смо решавали тако што смо допуштали да се сложенице класификују не само на основу врсте суфикса него и према својствима основе (в. Giegerich 1993).

Посебно смо запазили да су сложенице које носе краткосилазни акценат на почетном слогу и дужину на крајњем слогу скоро све тросложне. Такве сложенице се могу схватити као прозодијски шаблони (templates) у смислу прозодијске морфологије. Пример ових сложеница уједно показује да се краткосилазни акценат на почетном слогу не може у општем случају сматрати 'дефо' акцентом неакцентованих морфема.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Ančić-Obradović, M. 1973. *Teorija tvorbe riječi i njena problematika*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, VII, 11—52.

Aronoff, M. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*, MIT Press, Cambridge, MA.

Babić, S. 1986. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, JAZU i Globus, Zagreb.

Белић, А. 1951, Из новије акцентуације (I), *Наш језик*, нс. књ. 2, 227—237.

Белић, А. 1949. *Савремени срӣскохрваӣски књижевни језик*, II део, Наука о грађењу речи, Научна књига, Београд.

Benson, M. 1993. *Srpskohrvatsko-engleski rečnik*, Prosveta, Beograd.

Booij, G. 1985. Coordination reduction in complex words: a case for prosodic phonology, у H. van der Hulst & N. Smith (eds.), *Advances in Nonlinear Phonology*, Foris. Dodrecht.

Booij, G. i J. Rubach 1987. Postcyclic versus postlexical rules in Lexical Phonology, *Linguistic Inquiry* 18, 1—44.

Booij, G. 1994. Lexical phonology: a review, in Wiese (ed), 3—30.

Booij, G. 2000. The phonology-morphology interface, у L. Cheng & R. Sybesma (eds.), *The first Glot International State-of-the Article Book. The Latestin Linguistics*, Mouton de Gruyter 2000, Berlin & New York.

Booij, G. 2002. *The Morphology of Dutch*, Oxford University Press, Oxford.

Booij, G. 1994. Lexical Phonology: a Review, y R. Wiese (1994), 287—305.

Brabec, I., M. Hraste i S. Živković 1954. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.

Deanovića, M. i J. Jerneja, 1989. *Hrvatsko ili srpsko talijanski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.

Giegerich, H. 1993. Base-driven stratification: morphological causes and phonological of effects of „strict cyclicity", y R. Wiese 1994, 31—63.

Durand, J. 1990. *Generative and Non-Linear Phonology*, Longmans, London.

Zec, D. 1994. *Sonority Constraints on Prosodic Structure*, Garland Publishing, NewYork & London.

Zec, D. 1993. Rule Domains and Phonological Change, *Phonetics and Phonology*, vol. 4, *Studies in Lexical Phonology*, Academic Press, 365—407.

Зец, Д. 2000. О структури слога у српском језику, *Јужнословенски филолог* LVI, 435—448.

Ивић, М. 1983. *Лингвистички огледи*, Просвета, Београд.

Ivić, P. 1958. *Die Serbokroatische Dialekte*, Gravenhage.

Ivić, P. 1965. Prozodijski sistem savremenog srpskohrvatskog standardnog jezika. *Symbolae grammatica in honorem Georgii Kurylowicz*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 135—144.

Jakobson, R. 1931, Die Betonung und ihre Rolle in Wort- und Syntagmaphonologie. *TCLP* 4.

Jespersen, O. 1942. *A Modern English Grammar on Historical Principles*, vol. VI: Morphology. Reprinted 1961, Allen & Unwinn, London.

Kager, R. & W. Zonneveld, 1999. Introduction, y Kager, R., W. Zonneveld & H. van der Hulst (eds.) *The prosody-morphology interface*, Cambridge University Press, Cambridge, 1—38.

Katamba, F. 1993. *Morphology*, Macmillan, Basingstoke.

Kiparsky, P. 1982. Lexical Morphology and Phonology, in: *Linguistics in the Morning Calm*, Hanshin, Seoul, 3—91.

Клајн, И. 2002. *Творба речи у савременом српском језику. Први део: Слагање и префиксација*, Институт за српски језик, Београд.

Lehiste, I. i P. Ivić, 1986. *Word und Sentence Prosody of Serbocroatian*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Marchand, H. 1969. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. C. H. München.

McCarthy, J. & A. Prince 1986. *Prosodic Morphology*, Ms., University of Massachusets and Brandeis University, Mass. [Верзија с коментарима 1996, штампана као техничко саопштење бр. 32, Rutgers Center for Cognitive Science].

Mohanan, K. P. 1982. *Lexical Phonology*, Indiana University Linguistic Club, Bloomington.

Московљевић, М. 1990. *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*, Аполон, Београд.

Nespor, M. & I. Vogel 1986. *Prosodic Phonology*, Foris, Dordrecht.

Plag, I. 1999. *Morphological Productivity. Structural Constraints in English Derivation*, Mouton de Gruyter, Berlin & New York.

Plag, I. 2003. *Word-Formation in English*, Cambridge University Press, Cambridge.

Rakić, S. 1990. Pridevski sufiksi i akcenat, *Književni jezik* 19/3, 121—128.

Ракић, С. 1991a. Неутрални и циклични суфикси у српскохрватском језику, НССУВД 1990, 417—426.

Rakić, S. 1991b. O receptivnim sufiksima i pravilu akcenta srpskohrvatskog jezika, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXXIV/2, 121—134.

Rakić, S. 1992. Vrste sufiksa i pravilo akcenta u srpskohrvatskom jeziku, Slavistična revija XLI, *Slavistička revija*, 40/3. 197—207.

Rakić, S. 1995. Još o receptivnim sufiksima i pravilu akcenta srpskohrvatskog jezika, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXXVIII/1, 83—100.

Rakić, S. 1996a. Suffixe, lexikalische Schichten und Akzent in Serbokroatischen, *Linguistische Berichte* 163, 227—252.

Ракић, С. 1996б. Правило крађења у српскохрватском језику, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXIX/1, 141—156.

Ракић, С. 1997. Да ли је „китоловац" ловац на китове, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/2, 253—259.

Rakić, S. 1998. O pridevskim složenicama tipa pridev + imenica, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLI/1, 107—127.

Ракић, С. 1999. О лексичком слоју сложеница типа придев + именица, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLII, 255—276.

Ракић, С. 2000. О краћењу дужина првих компоненти именичких сложеница у српском језику, *Наш језик* XXXIII, св. 3—4, Институт за српски језик, Београд, 236—243.

Ракић, С. 2001. О конверзији сложених придева у именице, *Наш језик* XXXIV/1—2, 141—144.

Rakić, S. 2002. Kolikostne premene v besedotvorju [iz srbščine prevedla Đurđa Strsoglavec], *Slavistična revija*, leta. 50, št. 1, str. 119—121.

Ракић, С. 2004. О акценту и дужини именичких сложеница, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVII/1—2, 425—444.

Ракић, С. 2006. О структури сложеница у српском језику, НССУВД 35/1, Међународни славистички центар, Београд, 367—376.

Rubach, J. 1984. *Cyclic and Lexical Phonology. The Structure of Polish*, Foris, Dordrecht.

Selkirk, E. 1980. The role of prosodic categories in English word stress, *Linguistic Inquiry* 11, 563—605.

Стевановић, М. 1981. *Савремени српскохрватски језик* I, Научна књига, Београд.

Fabb, N. 1988. English suffixation is constrained only by selectional restrictions, *Natural Language and Linguistic Theory* 6, 527—539.

Hall, T. A. 1999. The phonological word: a review, y T. A. Hall & U. Kleinhenz (eds.) *Studies on the Phonological Word*, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1—22.

Halle, M. 1978. *Formal versus functional considerations in phonology*, Indiana University Linguistic Club, Blumington.

Szymanek, B. 1989. *Introduction to morphological analysis*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Wiese, R. (1994), ed. *Theorie des Lexikons. Arbeiten des Sonderforschungsbereichs* 282, Düsseldorf.

ГЛАГОЛИ ГОВОРЕЊА У ФУНКЦИЈИ ЛОКУТИВНИХ КАРАКТЕРИЗАТОРА ГОВОРНОГ ПОСТУПКА

СТАНА РИСТИЋ

UDC 811.163.41'367.625

Кратак садржај. У раду је на примерима облика глагола *рећи* и *казати*, њихових израза и сложенијих конструкција представљена функција локутивних карактеризатора говорног поступка, као посебан вид метајезичке модификације глагола говорења.

Кључне речи: глаголи говорења, функција локутивних карактеризатора говорног поступка, метајезичка модификација, комуникативна структура исказа, модални оквир исказа, пропозиција.

1.0. У раду се, на примеру облика глагола *рећи* и *казати*, њихових израза и сложенијих конструкција, наставља разматрање граматичких и комуникативно-семантичких карактеристика глагола говорења у функцији метајезичких оператора говорног поступка, започето у раду Ристић 2007. Овог пута у разматрање се узимају јединице типа: *рецимо, рећи, боље рећи, краће (тачније, искрено) речено, хоћу рећи, да рекнем, рекао бих, тако рећи, ако се може/сме тако рећи; кажимо, казати, да (ти) кажем, кажем, хоћу да кажем, како да кажем(о), да тако кажем(о), тако да кажем(о), како казати, што се каже* и др., које реализују функцију **локутивних дискурзивних карактеризатора**[1] говорног поступка. Овај нарочити вид метајезичке модификације наведене јединице чини еквивалентним са партикулама типа: *односно, то јест, на пример, у ствари, заправо, фактички*, као и са неким другим глаголским облицима, типа: *узмимо, претпоставимо* и др.[2]

1.1. У поменутом раду је утврђено, а и у овом раду је запажено, да се глаголи говорења као недескриптивне јединице јављају у функцији

---

[1] Појам **локутивни дискурзивни карактеризатор** узимамо у смислу како га одређују Јорданска и Мељчук 2002: 87—88. Према класификацији лексичких јединица ових аутора разматрани глаголски модификатори могу се сврстати у **карактеризаторе**, недескриптивне јединице **сигналативног локутивног дискурзивног типа**, јер њима говорно лице, аутор исказа сигнализира неку карактеристику самог исказа, за разлику од **локутививних евалуатива**, сигналативних јединица које у својој сфери дејства имају садржај исказа (нав. дело: 87—88).

[2] Тако се облици и конструкције глагола говорења типа *рецимо*, разматрани у овом раду, и по функцији и по семантичко-прагматичким компонентама, на основу којих реализују еквивалентност са партикулама типа *односно, на пример, то јест, у ствари*, разликују од облика *кажу, веле, прича се*, као и облика *(ја) кажем*, разматраним у раду Ристић 2007, који су по функцију модификације говорног поступка ближи локутивним евалуативима и чији су еквиваленти партикуле типа *наводно* и *буквално, просто* (в. нав дело и нап. 1 у овом раду).

оператора говорног поступка, а не у функцији перформатива, на основу чега се, као и еквивалентне партикуле, сврставају у класу модалних јединца или сигналатива,[3] јер као и оне сигнализирају однос говорника/(или) аутора исказа[4] према садржају пропозиције или према форми исказа, организујући његов модални оквир.

1.2. Међутим, утврђено је да глаголски сигналативи захваљујући својим граматичким карактеристикама (времена, лица, броја и др.), семантички проширују информацију модалног оквира исказа не само на прагматичком него и на граматичком плану, јер указују на језичку реалност конкретне комуникативне ситуације и на однос њених учесника сада и овде. Било да се на синтаксичком плану реализују као непредикативне јединице интонационо издвојене (што је чешћи случај) било да се јављају у форми предиката формално надређене реченице (што је ређи случај), на комуникативно-граматичком плану глаголи говорења представљају експоненте одређених стратегија говорног лица, а на функционалностилском плану маркере типа текста, дискурса. Иако им блокиране позиције, устаљени облици и метајезичка функција модалности дају карактеристике лексикализованих сигналативних јединица, ипак извесна стабилност лексичко-граматичких карактеристика глаголских облика указује на незавршени процес њихове лексикализације.

1.3. Модификација говорног поступка, исказана наведеним глаголским облицима и њиховим конструкцијама или еквивалентним партикулама, на модално-семантичком плану реализује се као однос говорног лица према форми исказа чија се адекватност у смислу јасности, умесности, веродостојности, убедљивости и сл. подешава према конкретној ситуацији, тексту/дискурсу. На комуникативном плану овакав поступак самокорекције форме исказа представља стратегију говорног лица да делује убедљиво, искрено и примерено одређеној ситуацији, а у неким случајевима и ауторитативно.

1.4. Међутим, експлицирање глагола говорења, који се иначе као предикати подразумевају и изостављају у чину саопштења, представља, како је већ истакнуто, нарочити вид модификације говорног поступка, карактеристичан за разговорни језик, чије се особености испољавају на структурном и комуникативном плану. На структурном плану, без обзира на облик и синтаксичку позицију, они не обављају функцију ни јед-

---

[3] **Сигналативи** се одређују као лексичке јединице којима говорник/(или) аутор исказа нешто **сигнализира** (Јорданска — Мељчук 2002: 87), на основу чега се разликују од предикативних информативних јединица којим се нешто **саопштава**, као и од перформатива који се јављају као експоненти одређеног говорног чина (исп. нав. дело: 83—84). О карактеристикама сигналативних лексичких јединица в. нав дело: 85—89.

[4] Према Јорданској и Мељчуку (2002) за функционисање глаголских сигналатива важно је разликовати појмове **говорник** и **аутор исказа**, при чему се аутор исказа дефинише као говорник или **аутор другог исказа** (нав. дело: 81). За разматране сигналативне глаголске карактеризаторе, за чију је типичну употребу карактеристично подударање улога које означавају ови појмови, истакнуто разликовање нема значаја, сем у нетипичним случајевима употребе када се те улоге раздвајају, и када улога аутора другог исказа омогућава њихову употребу у индиректном, неуправном говору (нпр. таква употреба облика *рецимо*; в. т. 2.4. и 4.1).

ног синтаксичког члана, него су као модификатори подређени предикацији коју формира основна или допунска клауза. На комуникативном плану оваква семантичка подређеност глагола говорења доприноси кохеренцији текста/дискурса и представља лексикализацију њихове метајезичке функције. Они, како је већ истакнуто, као оператори говорног поступка регулишу подешавање комуникативне стратегије према саговорнику и маркирају тип текста/дискурса (в. Ристић 2007).

2.0. Циљ овог рада је да на примеру наведених облика и фразеолошких израза глагола *рећи* и *казати* допуни представљање модификаторске функције глагола говорења, који с једне стране чувају граматичка обележја глаголских речи, а са друге стране, на основу функције и комуникативног статуса, добијају карактеристике веома широке класе модалних, сигналативних јединица.[5]

2.1. Заједничка карактеристика разматраних глаголских облика јесте та да се у реченичној структури јављају као њени додатни, уметнути делови, најчешће у медијалној позицији, а ређе у иницијалној и финалној позицији. По томе да ни формално не формирају предикацију реченице, а и по интонационој одвојености и блокираним позицијама, може се закључити да и глаголски модификатори у функцији локутивних карактеризатора испољавају висок степен лексикализације.

2.2. Њихова припадност метатекстуалним операторима и класи недескриптивних сигналативних лексичких јединица, код којих се подударају улоге говорника и аутора исказа, одређује им типичну употребу у директном, управном говору углавном разговорног дискурса. Са комуникативног становишта они функционишу као средства за ауторизацију и дотеривање форме исказа од стране говорника, а ређе као сигнал његове уверености у фактивност садржаја пропозиције или било које друге оцене тог садржаја (в. т. 5.1). Могућност одвојене реализације улоге **говорника** и улоге **аутора (другог) исказа** овим операторима обезбеђује употребу и у индиректном, неуправном говору, што представља њихову ређу, нетипичну употребу, а што ће се показати у анализи примера (в. т. 2.4).

2.3. Ограничење употребе глаголских оператора компонентом 'говорник' само на директни говор показаћемо на примеру употребе фразеологизма *краће речено/казано*:

> Милан је рекао: — *Краће речено*, нисам славно прошао на испиту, према неовереном примеру: *Милан је рекао *да краће речено* није славно прошао на испиту (исп. Јорданска — Мељчук 2002: 81—82).

2.4. Међутим, могућност употребе глаголских карактеризатора говорног поступка у неуправном говору представља и сигнал раздвајања улоге говорника и аутора (другог) исказа, при чему се глагол говорења

[5] О истраживању модификаторске функције глагола у србистици в. библиографију у раду Ристић 2007.

јавља као експонент компоненте ’говорник’, што ћемо показати на примеру употребе глаголског облика *рецимо* из корпуса:[6]

Ја то до тада нисам знао, први пут сам чуо, *рецимо*, од Бебе Поповића, према могућем примеру: Он је рекао да то до тада није знао, да је он (то) први пут чуо, *рецимо*, од Бебе Поповића.

2.5. У примерима овог типа облик *рецимо* могао би се заменити партикулским еквивалентима: *у ствари, заправо, фактички*, који нису његови синоними, поред осталог и зато што по свом граматичком статусу не могу да реализују улогу говорника и аутора исказа, као ни разлику између њих. Зато се, уопште, замењивост глаголских облика партикулама у функцији карактеризатора може разматрати само у оквирима еквивалентности а не синонимичности, што се, опет, може узети као показатељ непотпуне лексикализације глагола говорења и њихових сложенијих структура у функцији модификације. То је и разлог да партикуле и глаголи говорења обједињени истом, модификаторском функцијом метајезичког типа, задржавају статус различите врсте речи, али се могу сврставати у исту класу лексичких јединица, класу модалних, сигналативних јединица.

3.0. Глаголски модификатори говорног поступка као сигналативне лексичке јединице у исказима у којима се употребљавају реализују компоненту

’Аутор исказа/говорник сигнализира, да ...’,

при чему се може реализовати широки спектар модалности (исп. нав. дело: 83—84). Осим тога, њиховом употребом остварује се и ауторизација исказа, као и стратегија (само)идентификације говорника, што је условљено елементима комуникације: садржајем, саговорницима, намером говорног лица, учинка који жели постићи и др.

3.1. Смисао модификације говорног поступка локутивним карактеризаторима представићемо исказима типа:

Грубо речено, P = ’При томе да аутор исказа сигнализира да се P јавља приближним, P’;

Искрено речено, P = ’При том да аутор исказа сигнализира да P исказује оно што он стварно мисли, P’.

Део парафразе „при том” указује на семантичку подређеност предикације исказане глаголима говорења пропозицијском садржају који реализује предикација основне или формално допунске клаузе, као и на конекторско-кохезивну природу дискурзивних оператора овог типа. Ком-

[6] Корпус је узет из Речника САНУ, Речника МС и из транскрибованих телевизијских ток-шоу емисија Б92, Утисак недеље водитељке Оље Бећковић и емисије Александра Тимофејева (в. извори). У транскрибованим емисијама углавном нису употребљавани знакови интерпункције, а у наведеним примерима они су употребљени према важећим правилима.

понента модификације сигналативних јединица варира према смислу карактеристике исказа коју говорник актуелизује у одређеној ситуацији имајући у виду саговорнике и прагматичке елементе комуникације, што ће се у даљем излагању представити у анализи примера.

3.2. Поједине употребе глаголских оператора овог типа имају изразитије карактеристике дискурзивних конектора (в. т. 4.4., 7.1., 7.2), јер уз карактеризацију исказа, њима говорник сигнализира и логички однос између два текстуална сегмента или између два текста, што се може представити исказом типа:

Краће речено, P = ’При том да говорник сигнализира да се P јавља као краћа форма претходног исказа, P’.

4.0. Типичан пример дискурзивних карактеризатора представља глаголски облик *рецимо*,[7] којим се вербализује став говорног лица о могућој неадекватности форме сопственог исказа његовом садржају или комуникативној ситуацији, као и истицање спремности говорника да ту форму коригује, допуни и уопште искаже на јаснији, прецизнији и примеренији начин. Тако овај глаголски облик по семантичко-прагматичким и функцијским карактеристикама може бити сврстан у метајезичке модификаторе говорног поступка којима у српском језику одговарају једночлани или сложени еквиваленти партикулског типа: *другим речима, другачије речено, то јест, односно*, као и: *на пример, узмимо, претпоставимо* и др. (исп. Пипер 2005: 646). За разлику од субјективне модалности којом се квалификује однос адекватности садржаја пропозиције ванјезичкој реалности, овом субјективном модалношћу, изразито метајезичког типа, квалификује се однос адекватности садржаја пропозиције његовој језичкој реалности, при чему се има у виду пре свега прагматички фактор комуникативне спремности, упућености саговорника у садржај комуникације (исп. нав. дело: 647).

4.1. Примери модификације дискурзивног карактеризатора *рецимо* са значењем еквивалентним сигналативима *на пример, узмимо, претпоставимо*:

(1) Тако, *рецимо*, секретар ... [то] оспорава (Речник МС 5, под *рећи*);

(2) Украли су ми, *рецимо*, прошле године два пута бицикл ... и ја се нисам потресао много, купио сам трећи (Б92, Тим. 21. 2);

(3) Преводилац је не само мањи духом и снагом од творца оригинала, него има у рукама место белог црно ... у случајевима великих културних размакнутости у језицима — француски и српски, *рецимо*. (Речник МС 5, под *рећи*).

(4) Да ли ви имате утисак, *рецимо* ... да нема земље у којима је више доктора и магистара ... наука на којима је ова земља пропала? (Б92, Тим 21. 2);

[7] Без обзира на то што облици глагола говорења у 1. л. формално упућују на прагматичко поље перформативности са типичним његовим координатама, и они као и сви други облици гл. говорења представљају лексикализоване јединице модалног модификаторског типа, јер гл. говорења у свом основном значењу не спадају у перформативне глаголе (в. Васић 1997: 37).

(5) Само ми једна ствар није јасна ... Кад, *рецимо*, у неким европским земљама ... на рафовима немају да се купе страни производи? (Б92, Тим. 21. 2).

(6) Шта ви кажете, који би био тај закон који би ви, *рецимо*, рекли: ? Хај'мо прво закон да више...? (Б92, Тим. 21. 2).

(7) Да ли ви рачунате на то да реформа универзитета, *рецимо*, доводи до тога да немамо тај проблем, тог одлива мозгова? (Б92, Тим 21. 2).

У примерима од (1) до (5) глаголском облику *рецимо* еквивалентан је само модификатор *на пример*, при чему у прва три примера глаголски модификатор у нетипичним случајевима може реализовати одвојено улоге говорника и аутора исказа, што му омогућава употребу и у индиректном а не само у директном говору. У примеру (4) и (5), као и у примерима (6) и (7) у којима се поред еквивалента *на пример* јавља и еквивалент *претпоставимо*, упитна форма исказа ограничава употребу модификатора само на директни говор, која је иначе типична за глаголске облике у функцији дискурзивних карактеризатора говорног поступка. Дискурзивни карактеризатор *рецимо* у наведеним примерима јавља се у медијалној позицији, што је иначе најчешћа позиција глаголских карактеризатора говорног поступка, док се у примеру (3) јавља у финалној позицији, као накнадна метајезичка интервенција говорника. У свим позицијама модификатори овог типа су интонационо одвојени паузама.

4.2. У следећем примеру (8) дискурзивни карактеризатор *рецимо* јавља се у иницијалној позицији, а може бити замењен са сва три наведена еквивалента: *на пример, узмимо* и *претпоставимо*. У примеру (9) као еквиваленти глагола *рецимо* јављају се модификатори *на пример* и *узмимо*, при чему у оба примера постоји могућност употребе модификатора и у индиректном говору, јер у контекстима овог типа он може да реализује улоге говорника и аутора исказа одвојено.

(8) *Рецимо*, плата је требало да буде 39.000 по том закону, али је то напросто била нека врста напада на Скупштину ..., постоји нешто што је по мени важније. Ви имате, и то грађани знају, имате људе који су наводно примали 20.000. Одједном, ... они имају неколико станова (Б92, Тим. 12. 2).

(9) Па ево, *рецимо*, овај ваш утисак ... ово што су наши из Свибора радили (Б92, Тим 21. 2).

4.3. У примеру (10) облик *рецимо*, осим наведених еквивалената, могао би да се замени и еквивалентима *другим речима, другачије речено, то јест, односно*, при чему исказ са узвичном интонацијом ограничава њихову употребу само на директни говор, као и у случају упитних исказа.

(10) Па ти да си пјесник! Ослободи, боже! *рецимо* стихотворац! (Речник МС 5, под *рећи*).

4.4. У примерима који следе карактеризатор *рецимо* реализује слично значење као партикуле *у ствари, заправо, фактички*:

(11) Ја то до тада нисам знао, први пут сам чуо, *рецимо*, од Бебе Поповића (Б92, Тим. 21. 2);

(12) О. Бећковић: — Јеси ли ти витез?

В. Дивац: — Па, у доста случајева јесам. *Рецимо*, желим да мојој породици направим много бољи живот (Б92, Беће.);

(13) То је питање струковних програма. *Рецимо*, трогодишњих струковних програма који сада по овом систему ... треба да буду на универзитету једна од опција (Б92, Тим 21. 2).

На основу наведене еквивалентности, а и саме употребе и позиције глаголског облика *рецимо*, може се закључити да он у разматраним примерима реализује функцију контекстуалног конектора,[8] па се заједно са партикулским еквивалентима може сврстати и у класу конектора. Ова његова употреба карактеристична је по томе што показује виши степен лексикализације од претходно разматраних случајева употребе глагола говорења у функцији модификатора говорног поступка.

4.5. Слично значење и функцију реализује и инфинитивни облик овог глагола *рећи*, како показује Речник МС 5, илуструјући његову застарелу употребу у функцији дискурзивног карактеризатора следећим примером:

(14) Био је тада обичај, практика *рећи*, да све ашчије ... кредитирају ... подофицирске чинове (Речник МС 5, под *рећи*).

5.0. Карактеристична је употреба и значења израза са глаголом *рећи* у функцији дискурзивних карактеризатора, што ће се показати у даљем излагању.

5.1. Значење израза *ово је рећи* ... у Речнику МС 5 дефинисано је на следећи начин: „ово је у правом смислу..., ово је прави (права итд.) ...", што је потврђено следећим примером:

(15) Их, *ово је рећи* цигарета. Оне наше нису им ни слуга (Речник МС 5, под *рећи*).

Слично значење и функцију дискурзивних карактеризатора реализују и изрази *може се слободно рећи, може се мирне душе рећи*. Модификаторска функција ових израза је карактеристична по томе што, слично партикулама *дословно, буквално, просто, једноставно*, указују и на вид категоризовања, на основу чега се могу сврстати у „одредбе категоризовања".[9] У ствари, наведене партикуле представљају експоненте редуковане предикације глагола говорења из ових израза (в. Ристић 2006: 205—216). Њима се исказује да је ентитет на који се изрази односе прави (најбољи, најквалитетнији и сл.) представник врсте (в. нав. дело: 207—208), али и сигурност у истинитост/фактивност садржаја исказа.

---

[8] Према Јорданској и Мељчуку (2002) **конектор** је таква лексичка јединица којом аутор исказа сигнализира логички однос између два текстуална сегмента. Поред текстуалних конектора чију функцију обављају и неки разматрани глаголски облици (в. и т. 7.1, 7.2), аутори издвајају још два типа: факторске и квази-факторске конекторе (в. нав. дело: 88).

[9] О карактеристикама одредбе категоризовања в. Ивић 1991: 29—36.

5.2. Изрази типа: *боље рећи, боље/тачније речено* по Речнику МС употребљавају се кад се нешто жели прецизније, ближе или тачније формулисати, што је потврђено примерима:

(16) Ми ... не знамо тачно почетака нашег најстаријег пјесништва, *боље рећи* стихотворства (Речник МС 5, под *стихотворство*).

(17) Ту је изашла његова краћа приповетка или *боље рећи* слика (Речник МС 5, под *слика*).

Сигнализирање говорникове накнадне интервенције ради прецизније, тачније формулације исказа постиже се и употребом израза *хоћу рећи*, чије се значење у Речнику МС 5 дефинише еквивалентима: *управо, да будем тачнији.*

5.3. Облици глагола говорења и њихови сложенији еквиваленти у функцији дискурзивних карактеризатора јављају се и као сигнали говорникове несигурности у смислу прецизности, тачности формулације исказа. Према Речнику МС 5, то су облици и изрази типа: *рекао би(х), рекло би се* са значењем еквивалената *чини се, изгледа, могло би се узети*; затим изрази: *да рекнем, да речем, да речеш* чији су значењски еквиваленти: *не може се са сигурношћу тврдити*, *претпоставимо*, *узмимо*, као и израз *тако рећи* са значењем партикулских еквивалената: *скоро, готово, отприлике.*

6.0. Функцију модификације говорног поступка типа дискурзивних карактеризатора реализују и облици, изрази и конструкције са глаголом *казати*. Глаголски модификатори типа *казати* су карактеристични за колоквијални говор.

6.1. Сам облик *казати* је у Речнику САНУ потврђен некњижевним облицима: *каз'ти*, *касти*. Овај облик је заједно са облицима: *да (ти) кажем, кажем, кажимо, каже*, под тачком 13. гл. *казати* одређен као поштапалица, узречица. Слично је урађено и у Речнику МС 2. У овом, другом речнику је издвојена лексема *касти* и представљена на следећи начин: „прил. нар. (скраћено од *казати*, као узречица) тако рећи, да се тако рече, каже, као (ублажавајући или оправдавајући оно што се хоће рећи)". Функцију дискурзивног карактеризатора овог облика показују следећи примери:

(18) Опростите, молим, ја сам, знате, *касти*, мало се и наљутио на моје дете (Речник МС 2), са смислом 'ако ми се дозволи да кажем', 'ако смем рећи';

(19) Ракија је једна моја слабост, *касти* (Речник МС 2), са смислом 'ако смем да признам';

(20) Почео жалити 'наку лепу кућу, 'наку *каз'ти*, спрему једну (Речник САНУ), са смислом 'да се боље/прецизније изразим', 'тачније/исправније/боље речено';

(21) Ама, то није у најмању руку у реду, да рече један, *рећемо каз'ти*, царски службеник (Речник САНУ).

Удвајање метатекстуалних модификатора у последњем примеру, представља сигнал веће недоумице око избора адекватне форме најпримере-

није комуникативној ситуацији у којој се планирани садржај исказује, а могући еквиваленти су му *рецимо* и *на пример*.

Овим дискурзивним карактеризатором, иначе, исказује се недоумица у смислу умесности, примерености, тачности, прецизности казаног у одређеној ситуацији, пред одређеним саговорницима и сл.

6.2. Исти тип модификације реализују глаголски облици и изрази типа: *кажимо, хоћу да кажем; како да кажем(о), да тако кажем(о), тако да кажем(о), како казати, што се каже*, који се у Речнику САНУ дефинишу као „изрази којим се говорно лице до извесне мере ограђује од исказа или израза који одмах затим изриче". У Речнику МС 2 и овакви изрази су одређени као узречице, али са смислом стратегије којом говорно лице избегава да се изрази потпуно или да тачно изрази своју мисао.

Међутим, како се из речничких дефиниција види, наведени глаголски облици и изрази ни у првом ни у другом случају нису поштапалице, узречице него се јављају на шавовима исказа када је говорник у недоумици у смислу умесности онога што ће рећи или тачности, прецизности форме исказа, с обзиром на конкретну ситуацију која се може тицати било ког њеног елемента. Адекватност вербалне или замишљене форме прилагођава се саговорнику и ситуацији.

По функцији модификације типа самокорекције, самоцензуре форме исказа ови облици и изрази блиски су облицима и изразима глагола *рећи* и његовим еквивалентима просте или сложене структуре, типа *односно, то јест, на пример* и др.

6.3. Глаголски облик *кажимо* као дискурзивни карактеризатор реализује функцији сличну партикулским еквивалентима *на пример, у ствари, заправо* као и облик *рецимо* (в. т. 4.4. и пр. 11).

(22) Има ... тип критичара који туђ језик ... правилно осећа, а матерњи језик, *кажимо* због дугог живљења на страни ... не осећа (Речник САНУ).

Међутим, употреба облика *кажимо* ограничена је само на директни говор за разлику од модификатора *рецимо* који у значењу *на пример*, изгледа, једини од свих других глаголских модификатора, може да реализује одвојено улогу говорника и аутора исказа, па се на основу тога, поред типичне употребе у директном говору, може употребљавати и у индиректном говору.

6.4. Модификаторску функцију израза са глаголом *казати* показује и израз *хоћу да кажем* који реализује значење еквивалентно партикулама *односно, то јест*:

(23) Ето ме, баћа Саво, *хоћу да кажем*: господару кнеже (Речник САНУ)

У наведеном примеру глаголски израз у функцији дискурзивног карактеризатора не само да сигнализира непримереност исказане форме, него и самокорекцију говорника, који интимни говорни чин коригује у официјелни, примеренији ситуацији.

6.5. У два наредна примера као еквивалент варијантним глаголским изразима *да тако кажем(о)/тако да кажем(о)* јавља се само израз *могло би се рећи*, док би замена овог израза облицима *рецимо* и *на пример* променила смисао исказа.

(24) У византијској исправи задржава аутор правног посла посве, *да тако кажемо*, ситуацију у својим рукама (Речник САНУ);

(25) Они су долазили чешће нама. Ту им је, *тако да кажем*, био састанак (Речник САНУ).

Овај вид модификације реализује само улогу говорника, па је карактеристичан за директни говор.

7.1. Модификатори глагола говорења пропозиционог типа: *да тако кажем(о)/тако да кажем(о), (ја) (морам да) кажем да ...*, *прича се да/кажу да ...* и др. представљају просте или проширене реченице, често обезличене структуре. Они су у тексту синтаксички и семантички несамостални, па обично претходе реченицама којим се нешто тврди. Јављају се или у синтаксичкој позицији главне реченице или као самосталне структуре у истој функцији у односу на следећи сегмент текста. Употребљавају се као прагматичка средства за истицање уверљивости у истинитост онога што се тврди. Тако говорно лице располаже погодним средствима да, према потреби, ублажи или појача категоричност коју чин тврђења у већој или мањој мери имплицира. Разматрани глаголски фразеолошки изрази јављају се као одлика неофицијелног разговорног стила. Неки од њих имају више изражену улогу организације текста (*Морам да кажем да ...*), а неки, више семантизују односе, па се јављају или као средства за појачавање односно ублажавање фактивности тврдње, или као прагматичко-стилска средства у виду стратегија регулишући кооперативност у комуникацији (исп. Велчић 1987: 48—49).

7.2. Уопште узев, запажено је да су фразеолошке и пропозиционе јединице глагола говорења у функцији дискурзивних модификатора говорног поступка више семантизоване од њихових облика, и да својим наглашеним самосталним статусом упућују на организацију поруке у целини и доприносе општој композицији текста. Они реализују и функцију дискурзивних конектора јер првенствено организују текст у целини, а тиме посредно упућују на смисаоне односе међу структурама. Тако, делујући извана као уводне конструкције, уводне речи, са изразито композицијском функцијом наглашавају поступност у развоју текста или упућују на општа места у организацији комуникације. Овакав начин организације комуникације карактеристичан је нарочито за разговорни језик, чије се недоумице и паузе у спонтаном, неприпремљеном говору успешно маскирају и осмишљавају фразеолошким и пропозиционим типом метајезичких модификатора говорног поступка. Ове сложене јединице, које су и саме својеврстан текст о тексту, представљају клишее којима се потцртавају, наглашавају одређени текстовни, вербални поступци, без обзира на специфичност теме.

8. Гледано у целини, може се закључити да употреба глагола говорења у функцији метајезичких оператора говорног поступка, као чин вербализације говорне радње у процесу реализације говорног чина тврдње, није само комуникативно-прагматички и стилски поступак регулисања говорне стратегије, него је и вербални поступак којим говорник односно аутор исказа показује своју одговорност у креирању успешне, кооперативне комуникације. Тиме показује и спремност да самокорекцијом, на различите начине показане у раду, коригује и допуњава одређени исказ у његовом модалном оквиру, доприносећи семантичкој кохеренцији и целовитости дискурса не само у сегменту у коме се реализује него и у његовој целини (исп. Велчић 1987: 45—47).

Београд

ИЗВОРИ

Б92, Беђ. — О. Беђковић, Утисак недеље: Колико нам је високо образовање, 20. 2. 2005.

Б92, Тим. — А. Тимофејев, 1. 0088.765 милиона комбинација, 12. 2. 2005; Најбољи период, 21. 2. 2005.

Речник МС — *Речник српскохрватскога књижевнога језика*, књига II и V, Матица српска, Нови Сад.

Речник САНУ — *Речник српскохрватскога књижевнога и народнога језика*, књига IX, Институт за српски језик, САНУ, Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Васић 1997 — Васић В., Ауторизација исказа као израз субјективног става у српској граматици Вука Ст. Караџића, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/2, Нови Сад, 35—40.

Васић 2003 — Васић В., Хијерархизација предиката и типологија субординираних клауза, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 31/1, Београд, 29—34.

Велчић 1987 — Velčić M., *Uvod u lingvistiku teksta*, Školska knjiga, Zagreb.

Ивић 1991 — Ивић М., О одредбама категоризовања, *Јужнословенски филолог* XLVII, Београд, 29—36.

Јорданска — Мељчук 2002 — Иорданская Л. Н., Мельчук, Текстовые коннекторы в разных языках: французское *en effet* вс. русское *в самом деле*, *Семиотика и информатика*, Выпуск 37, Москва, 78—115.

Петровић 1997 — Петровић В., Евентивни глаголи као темпорални модификатори реченичног садржаја, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/2, Нови Сад, 201—207.

Петровић 2004 — Петровић В., Граматички статус и употребне вредности лексеме *изгледа*, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 33/1, Београд, 135—143.

Пипер 2005 — Пипер П., *Синтакса савременога српскога језика: проста реченица*, Предраг Пипер и др.; у редакцији Милке Ивић, Београд — Нови Сад.

Ристић 2006 — Ристић С., Партикуле као речи у функцији метатекстуалних оператора (*наводно, буквално, дословно, једноставно, просто, напросто*), *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35/1, Београд, 206—216.

Ристић 2007 — Ристић С., Глаголи говорења у функцији метајезичких модификатора, *Наш језик* XXXVII, у штампи.

О МОДИФИКАТОРУ ТИПА *ОЧИГЛЕДНО* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ[1]

ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ

UDC 811.163.41'367.332.7

Кратак садржај. Реч је о лексичком модификатору типа *очигледно* (*очито, очевидно*), његовој специфичној улози на синтаксичко-семантичком и прагматичком плану реченичних структура у стандардном српском језику. Анализи су подвргнути примери ексцерпирани из књижевних, есејистичко-полемичких и савремених публицистичких текстова, где налазимо највише потврда за овај својеврсни вид субјективне модалности.

Наведени прилошки израз и његове варијанте семантички су сродни пре свега изразима *јасно, видљиво, белодано, уочљиво, упадљиво*, којима се на основу чулног искуства нешто потврђује, а такође и изразима као што су *несумњиво, непобитно* и др. којима се у информацију уноси став уверености говорног лица у реалност тврдње заснован на сазнању, на менталном искуству.

Кључне речи: савремени српски језик, синтакса и прагматика, модални реченични прилози, предикатски израз *очигледно је*.

1. У овоме раду бавим се реченичним структурама у којима се појављује једна врста лексичког модификатора, тзв. начински прилог типа ОЧИГЛЕДНО.[2] Он спада, према класификацији С. Ристић (1990: 90— 96), у групу прилога с примарном семом стања, односно чулног, тачније визуелног утиска о појавама и збивањима уопште. Њима се у дату реченицу уједно уноси специфична компонента субјективне оцене о појавама или догађајима у нејезичкој датости.[3] Лексема ОЧИГЛЕДНО[4] формира синонимијски низ с лексемама као што су *очито, очигледно, еви-*

---

[1] Рад је настао као резултат истраживања која се обављају у оквиру петогодишњег пројекта (2006—2010) *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања*, који фининсира Министарство науке и заштите природне средине Републике Србије.

[2] Овај прилог треба уврстити у предикатске модификаторе, односно у тзв. реченичне прилоге, на шта је М. Ивић, прва међу србистима, скренула пажњу још 1978. у раду: *О српскохрватским реченичним прилозима.* — Јужнословенски језик, XXXIV, 1—16.

[3] То значи да би појаву оваквих модалних речи и израза требало тумачити на нивоу текста. Према руској теоретичарки лингвистике текста, која уводи термин „везани текст", нужно је објединити све аспекте (фонетске, граматичке, семантичке) да би се могле проучити законитости устројавања текста који представља, иначе, сложену, многоаспектну појаву (Откупшикова, 1982, 15). На тзв. приложне конекторе, као и друга синтаксичка средства која имају међуреченичну улогу указала је својевремено М. Велчић, у својој књизи *Увод у лингвистику текста* (1987: 22—30).

[4] Речник Матице српске ову прилошку реч описује и синонимичним лексемама „очевидно, јасно," а за *очевидно* дају се синоними „очигледно, несумњиво".

дентно,[5] *видно, видљиво, јасно, уочљиво, упадљиво* и сл., од којих су последње две обележене и семантичком компонентом интензитета. Њихова специфична лексичкосемантичка обележја несумњиво их повезују с глаголским предикатима којима се реферише о перцептивно-сазнајним радњама (нпр. *види се* да..., *уочава се* да ...; *запажа се* да ...; *примећује се* да ...), посебно онда ови када граде тзв. медијалнопасивне структуре.[6]

Исто тако, модални изрази типа *несумњиво, неоспорно* и др. којима се у реченицу уноси став вишег степена уверености у истинитост каквог тврђења, могу бити еквивалентни с наведенима *очигледно* или *јасно* ако се о каквој појави суди на основу сазнања, тј. менталног искуства. То је посебно уочљиво у синтаксичкој позицији израза који управљају уведеном субординираном клаузом чији је садржај квалификован у наведеном смислу: ЈАСНО ЈЕ (//ОЧИГЛЕДНО ЈЕ // НЕСУМЊИВО ЈЕ) *да филологија проучава језик с једне стране* (А. Б. ВД, 173). Управним делом ових сложених структура говорно лице заправо даје свој коментар изреченог, па би се такве предикатске јединице могле сврстати и у изразе са функцијом „додатног коментара".[7] (В. о томе детаљније доле!)

1.1. Реченица с модификатором ОЧИГЛЕДНО може бити структурирана на различите начине: тако да он буде део предикатског израза који с везником уводи реченичну предикацију (*Очигледно је да си збуњен*), али може се употребити и без копуле (*Очевидно да ово није пут да се позна и оцени песник*), а не мора бити везан ни за конјункцију *да*, већ се може појавити самостално, у интерпункцијски обележеној или необележеној позицији дате реченице попут реченичних прилога типа *вероватно, несумњиво* и др. (*Очигледно је тај „комплекс" повезан са оним „зрном стварности"на слици*;... *то ме је прилично заболело, али очито није решило ствар*, ЕК).[9] Све те позиције биће размотрене у овом раду да би се утврдило да ли се и како мења улога тих израза који дају својеврсни модални оквир реченичној предикацији на коју се односе.

1.2. Ово истраживање има за циљ, наиме, да укаже на различите могућности реализације израза типа *очигледно* у датом окружењу, тј. на његову синтаксичко-семантичку вредност и неспорну улогу модификатора реченичног садржаја, без обзира на синтаксичку позицију у којој се појављује. И управни део датих структура и лексички модификатор ин-

---

[5] У Лексикону страних речи М. Вујаклије за реч *евидентан* (evidens, videre) наведени су еквиваленти „очигледан, очевидан, очит".

[6] Ако упоредимо примере с овако структурираном групом глагола са наведеним значењем и дате прилошке изразе истога семантичког типа, уочавамо несумњиве сличности: *Види се да је збуњен* и *Очигледно је да је збуњен.*

[7] Сам термин прилози у функцији „додатног коментара" примењује М. Ивић на реченичне прилоге (modal adverbs) који на известан начин модификују реченични садржај на који се односе. В. у раду: О реченичним адвербима са функцијом „додатног коментара". *Заседание на Комисията за анализ на граматичните структури на славянските езици при Международни комитет на славистите* /Предварителни материали II/. Софија 2007, 11—20.

[8] Ово је пример из Речника МС.

[9] Оба примера су преузета из Корпуса савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду (http://korpus.matf.bg.ac.yu), чији је носилац проф. др Душан Витас.

тегрисан у реченицу на одређени начин квалификују нејезичку стварност о којој реферише реченична предикација.[10]

Корпус је заснован на стандардном српском језику; њиме су обухваћени жанровски разноврсни текстови, где је било доста потврда за овај својеврсни вид модалности.[11]

2. Варијантне форме предикатског израза ОЧИГЛЕДНО ЈЕ да ... // ОЧИТО ЈЕ да... у иницијалној позицији реченичне структуре несумњиво имају улогу да обоје реченични садржај који уводе одређеном модалношћу. То што се тврди искуствено је потврђено, проживљено или промишљено, тако да је то сасвим *очито, јасно као дан*, и као такво се предочава овде од стране аутора.[12] Ове лексеме налазимо, најчешће заједно с копулом (или неправим копулативним глаголом) у саставу предикатског израза, тако да дају модални оквир клаузи уведеној везником да:

(1) Очигледно је да фонолошки развој може утицати на број ДМ (П.И., О јез., 21); Очевидно је да Глишић ... није имао богзна какав култ власти (Ј.С. ИД, 112); Очигледно је, дакле, да развој речничког фонда и развој морфолошког система могу створити нове фонеме (П.И. О јез., 30); Очигледно је да га за нешто криве (Б.П. Б, 45); ... јер је очито да су он и други лингвисти настојали надопунити де Сосиров концепт лингвистике (М.П. ЛИ, 41); Било је очигледно да та мисао влада њиме (И.А. Г, 114); Али што је време више пролазило, постајало је очигледно да се с њим нешто чудно дешава (Д.Н. Д, 75); Очигледно је да се његова становишта морају посматрати свестраније и ублажити критика конзервативности у предлозима о томе ... (ЕК); Очигледно је да се мерила тешко могу установити уколико се претходно не прође кроз један објективнији појам, појам мале књижевност (ЕК); Очигледно је да мајке и кћери, односно жене и сестре, нису више само оне које рађају и испуњавају Божју заповест (ЕК).

Наведене примере могуће је интерпретирати приближно као овај издвојен овде: *То да та мисао влада њиме било је* (јесте, постало је) *очигледно*. Како видимо, копула или неправи копулативни глагол носиоци су темпоралности, аспектуалности, фазности и сл. Цео предикатски израз може бити и експлицитно детерминисан одређеном временском одредбом, рецимо клаузом: *Али што је време више пролазило, постајало је очигледно да ...*

Исте информације може пренети и реченица тако структурирана да се постави као антецедент клауза на коју се односи модални предикатски израз, који је тада постпонован и има функцију накнадног коментара садржаја те сада му надређене независне клаузе: *Та мисао влада њиме, што је било очигледно*. (Уп. са горњим примером!) Таква могућност преобликовања реченичне структуре, тј. другачија перспективизација истога садржаја говори о томе како се у информацију може унети накнадно

[10] У питању је тзв. епистемичка модалност (В. код Пипера, 2005: 643—645).

[11] Сем Електронског корпуса (ЕК), као извори су коришћени речници САНУ и МС, а исто тако и корпус који је сачињен за студију *Допунске реченице у савременом српском језику* (Зборник МС за филологију и лингвистику XXXIX/12, 2006, 123—219).

[12] Када је у питању субјективно процењивање какве појаве, имплицирана је мисаона активност чији је носилац човек, што се може интерпретирати овако: < *Ја сматрам* > *да је јасно, несумњиво* ... и сл. ..., тако да се и садржај модалног предикатског израза укључује у садржај пресупониране предикације.

квалификација говорног лица (М. Ивић, 1977). А како ћу још показати доле (2.2), лексички модикафикатор *очигледно* може бити укључен у саму реченицу чији садржај такође квалификује као искуствено спознат: *Та мисао очигледно влада њиме.*

2.1. Занимљиво је да пропозитивне садржаје може увести лексема типа ОЧИГЛЕДНО, уз зависну конјункцију *да*, без везивања за копулу. (Уп. с првим горњим примером: *Очигледно да фонолошки развој може утицати на број ДМ.*) Тако ако применимо тест елиминације копуле, прилошки израз постаје интродуктивна модална партикула, успостављајући непосредни контакт с конјункцијом *да* као у следећим примерима:

(2) Очевидно да је по себи дат одговор на питање о мерилу литерарног укуса (ЉЈ.Н. КС, 617); Очигледно да је често била отварана баш на том месту, где се Thomas Mowbray, војвода од Норфолка, жали краљу Richardu ... (ЕК); Очигледно да је Фројд, према томе, био склон да касније преувеличава ... (ЕК); У првом делу, под насловом: „Наука о политичком систему — основне идеје и институције," очито да задовољава потребу за уџбеничком грађом (ЕК).

У последњем примеру будући да изразу *очито* претходи субјекатски аргумент, ту се јасно види сувишност конјункције *да*.[13] Премда је оваквих примера с прилошким модификатором непосредно уз *да* далеко мање у корпусу (в. 2.1) него оних с копулом, неспорно су то позиционе варијанте. Како видимо, дате конструкције алтернирају. (Уп. примере под 1. и 2.)

То, међутим, не важи за примере с другим значењски сродним лексемама, где је обавезна појава тих лексичких јединица у саставу копулативног предикатског израза којим се уноси став уверености говорног лица да је појава о којој се реферише врло јасна, уочљива, упадљива: *Евидентно*[14] *је да се у лингвистици треба ослободити младограматичарског позитивизма* (М.П. ЛИ, 28); *Бјелодано*[15] *је да се оно што се зове изражај не може имати од рођења већ готово у цеју* (В.Д. ЕКП, 63); *Из цјелокупног је разматрања Жирмунског видљиво да је за њега „национални језик" средство социјалне контроле* (М.П. ЛИ, 54); *Упадљиво је да се говор употребљава у рудиментарном облику* (И.Ч. ВЗ, 24). У функцији предикатских израза налазимо и фразеологизам *пасти у очи*[16] са значењем „уочава се, примећује се": *Пада одмах у очи колико у поступцима и у стањима личности има недоследности* (М.Б. К, 188); ... *упада у очи да њена интерпретација де Сосира није у потпуности онаква на какву смо навикли* (М.Л. ЛИ, 38); ... *пада у очи да сви ти разнолики споменици представљају варијанте два основна типа* (И.Ч. ВЗ, 130).

---

[13] Тако је у Речнику Матице српске уз одредницу *очито* дат пример: *Она очито није знала о чему се ради.*

[14] Према Речнику САНУ, семантички опис лексеме *евидентно* је овакав: „очевидно, јасно само по себи, без потребе да се доказује", и то је илустровано примером: *Сасвим је евидентно, да они све то чине само зато, да ми напакосте.*

[15] У Речнику САНУ за лексему *белодано* (*бјелодано*) дати су њени синоними: *очигледно, очевидно, јасно, несумњиво.*

[16] Фразеолошки израз *(у)падати коме у очи* Ј. Матешић тумачи: „привлачити пажњу, бити уочљив; бити јасно/очевидно."

2.2. Веома често је лексема типа ОЧИГЛЕДНО инкорпорирана у реченицу као модални реченични прилог и при том обично, не и обавезно, интерпункцијски издвојена, у њеној иницијалној или медијалној позицији[17] (Уп. с првим горе наведеним примером: *Фонолошки развој очигледно може утицати на број ДМ.*) Примери попут:

(3) Он, очигледно не би могао ни замислити да може негде бити женске љубави (И.А. ПА, 111); ... деца у колони корачају и певају. Очигледно, она иду на добровољну омладинску акцију (Б.П. ДКЛ, 113); Неспавањем измученог гаравог лица, очигледно, враћао се са дугог путовања и није га занимало ништа на свету (ЕК); Очигледно, снежна даска има све више поклоника, посебно међу млађаним Колашинцима који су се већ окушали и на светским такмичењима (ЕК).

показују како ова лексема модификује дате реченичне садржаје у смислу њихове искуствено спознате реалности или нереалности. Она истовремено служи за начелно изношење става о датим садржајима.

По мишљењу П. Пипера (2005: 644), овакав модални израз је „у функцији изражавања високог степена уверености говорног лица у реалност исказа на основу перцептивног искуства (нпр. Она је, очигледно, дошла).” Томе бисмо додали да има доста примера у којима та лексема није интерпункцијски издвојена: *Очигледно смо најзад, изашли на добар пут, али многима се то не свиђа* (ЕК).

И. Прањковић (2002: 208) објашњава да ти, како их он зове, *модално-оцјеносни* изрази „садрже обавијест о томе што говорник мисли о (не)истинитости обавијести која се преноси другим дијелом и начелно су катафоричке нарави”, па то, између осталог, илуструје и примером: „Очито, много прије него човјек пријеђе границу, почне се распитивати о његовим намјерама.”

У многим случајевима прилошки изрази *очигледно* и *очито* непосредно се везују за глаголски предикат којем увек претходе:

(3.1) Очигледно су мислили на све — можда су се договарали преко телефона (ЕК); „Ову реченицу, која очигледно противречи Кондорсеовом запажању и лако би могла бити приписана Русоу ..., написао је Фелисите де Ламне (ЕК); Док ми то објашњава погледом неког очито тражи (ЕК); Ако ми је био циљ да спречим, или бар одложим, да он добронамерно изнесе мишљење како није здраво живети сам, очито ми је то пошло за руком (ЕК); Њега је очигледно забављала група људи после вишечасовног дежурства у самоћи, али би је на миг претпостављеног разјурио за тили час (ЕК).

Како показују горњи примери, модификатори типа *очигледно* одређују временски конкретизоване појаве изражене презентом или перфектом. Оцена о очигледности даје се не само о ономе што је актуелно, што се непосредно перципира или је било такво у неком тренутку прошлости већ и о оној појави која се прејудицира, која је из визуре говор-

[17] И. Прањковић тврди да модификатори (код којих предикативност није експлицирана) „нису ни посредно укључени у реченично устројство па их није могуће испитивати на разини (несложене) реченице” нити „на разини сложене” ... већ „на разини текста као и друге јукстапозицијски сложене структуре сличне нарави” (2002: 105/106).

ног лица потенцијално остварива. Тада се у функцији реченичног предиката појављују неки модални глаголи. Узмимо рецимо прве примере наведене под 1. и 3.

3. Прилошки изрази типа ОЧИГЛЕДНО о којима је било реч, не комбинују се са негацијом, што је несумњиво условљено њиховим лексичким садржајем, али и другим, нејезичким чиниоцима: говорник настоји да укаже на оно што је, по његовом виђењу, сасвим јасно, приметно, видно, што је такорећи пред очима свакога, али можда недовољно запажено, па је нужно да укаже на само присуство, постојање те појаве или пак да истакне своју оцену о истинитости изреченога. Комплементном клаузом управо се реферише о самој појави, о каквом садржају који је предмет искуствене спознаје.

За разлику од горе наведених израза, међутим, лексема ЈАСНО може бити удружена с негацијом и тада се садржај комплементне клаузе износи у форми питања, будући да се тражи разрешење какве нејасноће или недоумице у вези са саопштеним. Стога та негирана форма израза не може бити еквивалентна горе наведеним изразима као што иначе може кад је у афирмативној форми. Уп.:

(4) Јасно је да наше испитивање показује две стране (Љ.Н. К, 6); ... онда је јасно да је Даничић за кратко време свога боравка у Београду неизмерно много учинио (А.Б. ВД, 166); После два три дана било је јасно да га неће испитивати (И.А. ПА, 107); Није јасно да ли је он и колико је на Даничића утицао (А.Б. ВД, 156); Није јасно на основу чега се може утврдити тачка поклапања два система, где је граница између денотације и конотације, и да ли је то онда тачка у којој нестаје књижевност (И.Ч. ВЗ, 50); Нејасно је шта се с чим пореди (Д.Ј. ЈС, 9).

3.1. Предикатски изрази типа ЈАСНО ЈЕ, иначе, врло су фреквентни у одабраном корпусу вероватно зато што покривају шире семантичко поље и имају разуђенију парадигму. Они се употребљавају често и с негацијом, а њихов неглаголски део може компарирати. У зависности од садржаја информације и комуникативног циља за овај предикатски израз се везује и падеж дубинског субјекта. Овим предикатима придружује се израз *пући коме пред очима* у значењу „постати јасно". Нпр.:

(4.1) По свему је било јасно да је само фра Тадија могао бити тај који је послао ову вест (И.А. ПА, 118); Из изложеног је јасно колико је, наизглед, једноставан процес именовања и означавања уствари, веома сложен (Б.Ш. ОЛ, 35); Кад му је први пут пукло пред очима шта се ради у књижевности од српског језика, он се прихватио говора свога родног места (Љ.С. СК, 336); И мени је одмах било јасно да Драгутин ... не одобрава овај неприродни брак (Д.Н. Д, 44); И кадији је било јасно да не вреди више говорити са валијом (И.А. ПА, 65); Све јасније јој је бивало да се њена добра времена ближе крају (И.А. Г. 109); Шантићу је постало јасно да мора истрајати на свом путу (М.Е. СР, 52).

У наведеним примерима израз ЈАСНО с копулативним глаголима јесам */бити/ бивати* или семикопулативним *постати* (у презенту или перфекту) модификује реченични садржај тако да се он може сматрати синонимичним с изразом ОЧИГЛЕДНО (в. примере под бројем 4), али у случајевима када је експлициран критериј на основу кога се нешто твр-

ди, тј. даје оцена чега, као и кад је означен онај коме се приписује та оцена, онда је модификатор *јасно* значењски сродан когнитивном изразу *разумљиво*. Тада не постоји могућност суптитуције тога израза првим наведеним, јер се они (*очигледно* и *несумњиво*) употребљавају само за уопштено, начелно саопштавање чулних утисака или оцена на основу менталног искуства.

4. Коначно, треба указати и на евентуалну разлику у употреби израза *очигледно*, *јасно* на једној страни и израза *несумњиво, неоспорно* на другој страни, који се, истина, могу сматрати синонимима у одређеном контексту[18] када се став уверености формира и на основу мишљења, извођења логички или искуствено заснованих закључака, а не само на основу спољног утиска (нпр. *Несумњиво је да то питање ни до данас не би било решено*, Љ.Н. СК, 335; *Несумњиво је да има људи са извесним лицемерним особинама Тартифа*, М.Б. К, 176; ... *али је неоспорно да су основе тога виђења биле и модерне и тачне*, М.Е. СР, 88). Изразом НЕСУМЊИВО пресупонирана је модалност типа *по чијем мишљењу, суду*, док је у примарном лексичком значењу израза ОЧИГЛЕДНО и ЈАСНО садржана компонента чулног утиска (нпр. *Кад би се Мира тако засмејала да је било очито да не може лако да престане, ја бих ... поновио понешто од оног што је изазвало њен смех или бих наливао тоник у њену чашу*, ЕК).

Граница између спознавања појава и стварности непосредним опажањем и посредним путем, мишљењем, логичким закључивањем, међутим, није оштра: оцена о каквој појави формира се и на основу личног, чулног искуства и на основу знања, спознаје умом (често чулно искуство претходи менталном), па су ови изрази мање-више замењиви као у примеру: ... *јасно је, отпрве видљиво да су то судови које је изнело једно дубински снажно схватање уметности* (М.Е. СР, 85). То међутим, не важи уколико у датој синтаксичкој позицији дође до изражаја значењска разлика: *Да је информација релациони појам то је јасно и несумњиво* (Б.Ш. ОЛ, 51).

5. ЗАКЉУЧЦИ: Израз типа *очигледно* (и његове лексичке варијанте *очито//очевидно*) даје својеврсни модални оквир реченичним структурама у којима се појављује. При томе, он може да буде у саставу предикатског израза (*очигледно је да ...*), који уводи формално зависну клаузу чији садржај модификује тако да посредством глаголског дела уноси и темпорално-аспекатску димензију. Позиционом варијантом наведеног израза може се сматрати лексички спој *очигледно да*, док у таквом споју не налазим друге модалне изразе овога типа. Као прави реченични прилог израз *очигледно* интегрисан је у реченицу, где може бити интерпункцијски издвојен. Све то говори о његовој синтаксичкој мобилности, што углавном важи и за израз *несумњиво*. Изрази *јасно, видљиво*, међутим, имају улогу реченичног модификатора у саставу предикатског израза када претходе садржају на који се односе.

Неспорно је да се свим тим предикатским изразима изричу оцене о нечему што је искуством потврђено, што је научно засновано, што је

[18] То је очигледно у примерима под бројем 1, где би се сваки подвучени предикатски израз могао супституисати изразом *несумњиво је*.

утврђено етичким и другим нормама једне заједнице, важећим естетским мерилима итд. Та оцена подразумева извесну ограду говорног лица од онога што је предочено, извесну сумњу у тврђење, али она је најмања при употреби модификатора типа *очигледно* и *несумњиво*, будући да је просто немогуће побити, тј, негирати то што је очигледно, видљиво, упадљиво или оно у шта се не може сумњати.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Велчић, М., Uvod u lingvistiku teksta. — Zagreb (Školska knjiga), 1987.

Золотова, Г. А., *Коммуникативные аспекти русского синтаксиса*. — Москва 1982.

Ivić, Milka, *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*. — Beograd (Slovograf), 1995.

Ivić, Milka, *Red reči. Lingvistički ogledi, četiri*. — Beograd (Biblioteka XX vek) 2002.

Ivić, Milka, *O rečima. Kognitivni, gramatički i kulturološki aspekti srpske leksike*. — Beograd (Biblioteka XX vek), 2005.

Матешић, J., Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. — Zagreb (Školska knjiga), 1982.

Мразовић, П., Вукадиновић З., *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. — Сремски Карловци — Нови Сад (Изд. књижарница З. Стојановића, Добра вест), 1990.

Откупщикова, М. И., *Синтаксис связного текста*. — Ленинград (Ленинградский университет), 1982.

Пипер П., Антонић, И., Ружић В., Танасић С., Поповић, Љ., Тошовић, Б., *Синтакса савременога српскогг језика. Проста реченица* (ред. академик Милка Ивић). — Београд, (Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска), 2005.

Pranjković, Ivo, *Hrvatska skladnja*. — Zagreb (HSN), 2002.

Ристић, Стана, *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику*. — Београд (Институт за српскохрватски језик), 1990.

УПОТРЕБА ПАДЕЖА У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ[1]

(АТОНСКИ, СТРУШКИ И БИСТРИЧКИ ПРЕПИС)

БИЉАНА САВИЋ

UDC 811.163.1'366.54
091(=163.41)„13"

Кратак садржај. Синтаксичко-семантичка анализа Душановог законика усмјерена је на два истраживачка поља: анализу семантике падежних конструкција у Атонском рукопису и поредбену анализу падежних конструкција из Атонског, Бистричког и Струшког рукописа. У раду је примијењен традиционалан синтаксички приступ — груписање значења око падежне форме. Репертоар приједлога показује извјесна одступања од данашњег стања, тако да су присутни и приједлози који данас нису у употреби: ѡсвѣнь, прѣгнѥ, прѣѕ(ь), противꙋ, развѣ, вь, междоу. Испитивање падежних конструкција у три анализирана рукописа показује да разлике постоје, али у незнатном броју и немају карактер законитости.

Кључне ријечи: историјска синтакса, старосрпски језик, Душанов законик, Атонски, Струшки и Бистрички препис, семантика падежа.

УВОД

1. Законик цара Стефана Душана, који заузима значајно мјесто, не само у историји српског права него и у историји српског језика, званично је проглашен на сабору у Скопљу 1349. године, а пет година касније (1354) допуњен је новим одредбама.

2. Душанов законик није сачуван у оригиналу, али је пронађено 25 преписа, насталих у раздобљу од XIV до XIX века.

2.1. Струшки рукопис настао је око 1395. године и сматра се најстаријим и најближим оригиналу. У науци је познат и под именима Казањски први и Григоровичев први. Пронашао га је руски професор В. И. Григорович у манастиру Свете Богородице у Струги, крај Охридског језера, 1845. године. Сачуван је фрагментарно. Данас се чува у Москви.

2.2. Атонски рукопис писан је око 1418. године. Познат је и под називима Казањски други и Григоровичев други. И овај рукопис пронашао је В. И. Григорович у манастиру Светог Павла, на Светој гори. Сада се, заједно са Струшким рукописом, чува у Москви.

---

[1] Ово је верзија семинарског рада рађеног на постдипломским студијама под руководством проф. др Мата Пижурице. Рад је припремљен за штампу током рада на пројекту 148003, који у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

2.3. Бистрички рукопис потиче из средине XV вијека. Настао је у Старој Србији, а потом је доспио у Влашку. Тамо га је, у манастиру Бистрици, пронашао 1840/41. године руски професор Н. Надеждин. Рукопис се чува у Историјском музеју у Москви.

2.4. Осим наведених, познати су и сљедећи рукописи: Хиландарски, Студенички, Барањски, Призренски, Ходошки, Шишатовачки, Раваничкн, Софијски, Раковачки, Борђошки, Текелијин, Стратимировићев, Ковиљски, Загребачки, Патријаршијски, Карловачки, Грбаљски, Вршачки, Рукопис попа Николајевића, Јагићев, Богишићев и Руднички рукопис.[2] С обзиром на то да су рукописи настајали у разним временским периодима и под различитим околностима, они носе различите редакцијске, језичке, правописне и друге особености.

3. Синтаксичко-семантичка анализа која је спроведена у овом раду, усмјерена је на два истраживачка поља:

— анализа семантике падежних конструкција у Атонском рукопису,

— поредбена анализа падежних конструкција из Атонског, Бистричког и Струшког рукописа.

4. У раду је примијењен традиционалан синтаксички приступ — груписање значења око падежне форме.

5. Анализа текста рађена је на основу два примјерка: *Законика цара Стефана Душана*, I, Струшки и Атонски рукопис, САНУ, Београд 1975. и *Законика цара Стефана Душана*, II, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, САНУ, Београд 1981.

6. Примјери из Атонског рукописа који се у раду наводе означени су бројем члана. Нумерација чланова слаже се са нумерацијом чланова у преводима који су кориштени у анализи. Неки примјери налазе се у дијелу текста који није нумерисан, тј. који претходи члановима, те имају ознаку А164, што одговара броју стране у кориштеном издању Атонског рукописа. Примјери из Струшког и Бистричког рукописа наводе се само уколико одступају од одговарајућих примјера из Атонског преписа. Испред броја члана, у том случају, стоји скраћеница Б или С — за Бистрички, односно Струшки рукопис. Ако наведени примјер изостаје у неком од рукописа, то се констатује стављањем у велику заграду знака 'минус' уз скраћеницу која одговара датом рукопису, нпр. {А-}.

Генитив без приједлога

1. Генитив без приједлога користи се за исказивање посесивности. При томе, најчешће има уз себе детерминатор.

1.1. Посесивни генитив реализује се када треба означити однос власника према ономе што посједује: и ако се ѡбрѣте гоусарь ѡшьдь прѣзь дрьжавоу краиштника 132.

[2] Називан је и Београдски рукопис, а изгорио је приликом бомбардовања Народне библиотеке у Београду 1941. Сачуван је препис који је сачинио П. Ј. Шафарик.

1.2. Облик генитива добија и појам чији је интегрални дио означен управном ријечју: и всѣми властели царства ми А164 {С-}, и калоугѥріе кои се сѹ постригли топици из метохіе, тези црькве. да не живѹ оу тези црькве 22, и кога ста ѡба чловѣка едне црькве[3] 36 {С-}, планине што сѹ по земли царьства ми 81, да га направе грагѣане тогази града. и жоупа што ѥсть прѣдѣль тогази града[4] 118. У свим наведеним примјерима генитив се реализује уз присуство детерминатора.

1.2.1. Иако дјелују необично, овдје спадају и примјери: ѡ ресницѣхь, кои тѣлеса мрьт'вьихь жегоуть 25 {С-}, по сьмрьти царьства ми 34 {С-}.

1.3. У псеудопосесивну категорију могу се уврстити појмови којима се именују творци, утемељивачи онога што се означава управном ријечју: закѡнь благовѣрнаго цара стефана А164 {С-}, да се каже како пише оу закон'никѹ светыхь ѡтьць 6, и како пише хрїсовоуль светыхь ктїторьь 18 {С-}, и тези баштине да сѹ тврьде. каконо и прьвных правовѣр'ных царьь 40 {С-}, по законѹ светаго кралѧ 143.

1.4. У *Атонском препису* биљежимо посесивне придјеве, а на паралелним мјестима у *Струшком препису* реализују се посесивни генитиви: книга царева да се не прѣслѹша ... да не прѣчюѥ шта пише книга царева 125, ако ли се ѡбрѣте властелинь ... и инь кто любо царевь 133, тере и прѣслоуша книгоу соудіе царева 139.

Струшки: книга царьства ми[5] ... 82, ... книга царьства ми 82, ... и инь (...) то любо царьства ми 88, ... книгоу соудіе царьства м(...) 90.

1.5. И псеудопосесивни генитив у примјеру: вь празднинь вьзнесениѧ господнѧ А164 {С-} [← празник који је посвећен Вазнесењу Господњем] има уз себе детерминатор.

1.6. У *Бистричком препису* стоји: ктѡ ѥсть ѡбласти коихь соудіи (= ко је у области одређених судија) Б178 {А-, С-}, што представља необичан начин да се искаже припадање одређеном подручју, тј. смјештање у оквире поља нечијег (овдје судијиног) дјеловања. Данас би се умјесто глагола егзистенције употријебио глагол „припадати", који има пуно лексичко значење.

1.7. Примјери: и господарь села тогаи, да се доведе свезань кь царѹ 134, ако ихь не припоусти владальць или господарь села того 149, различито се тумаче у литератури. М. Стевановић овакве примјере сврстава у категорију посесивног генитива.[6] К. Фелешко их, „уз извјесно двоумљење", смјешта у категорију објекатског генитива.[7] У позицији објекта јавља се инструментал [← господарити/владати селом]. С. Павловић сличне примјере укључује у категорију спецификативне детерминације,[8] и то у тип спецификације детермината по намјени.

---

[3] Лексема *црква* овдје има значење „заједница вјерних".

[4] У Струшком препису: ... и жоупа што ѥсть тогази(..) 73.

[5] Оно што се означава синтагмом „царство ми" обухвата значење двију лексема: *цар* и *царство*. Чини се да се семантичка поља ових лексема поклапају. Отуда и тешкоће при тумачењу примјера чији саставни дио је и ова синтагма. Од значења које смо приписали синтагми зависиће и наша интерпретација.

[6] М. Стевановић, *Српскохрватски језик*, 177.

[7] К. Фелешко, *Српскохрватски генитив*, 31.

[8] Павловић истиче: „Падежима са спецификативним значењем указује се на *покретач* или *намену* детермината". С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 159.

2. Генитив уз негиране глаголе је доминантан, али биљежимо и акузатив у овој позицији.

2.1. У конструкцијама са негираним глаголом егзистенције „бити” јавља се искључиво генитив.

2.1.1. У Законику претежу примјери са да нѣсть + генитив: цръквамь поноса да нѣсть 28 {С-}, себрова сьбора да нѣсть 74, силѣ да нѣсть никомоу ни за единь дльгь 100, оузданїа да нѣсть никомоу 101, градовомь да нѣсть присе-лице 116, на воисцѣ сваде да нѣсть 120, златара оу жѹпах по земли цареве нигдѣ да нѣст 158 {С-}.

2.1.2. Биљежимо свега један примјер без волунтативног проклитичног *да*: кьди нѣсть моужа дома 69.

2.1.3. Постоји и неколико потврда са (да) не боуде(ть) + генитив: а не бѹде ѡбличенїа 138, и не бѹде на[9] том'зи жоупомь единога господара 147, аште ли не бѹдеть работ'ника на ѡном'зи мѣстѹ 165 {С-}, како да не боуде некоѥго потво-ра Б177 {А-, С-}.

2.2. Анализирајући језик *Струшкоѓ преписа*, Ирена Грицкат-Радуловић истиче: „Конјункција у оквиру ширег негативног израза исказује се и са *и* и са *ни*, ако су на овај начин повезани номени.”[10]

2.2.1. У егзистенцијалним конструкцијама, чији саставни дио су и ове конјункције, све глаголске допуне имају облик генитива: рѹке на сѹдѣ да нѣсть, и ѡпаданїа[11] и оудаве 85, соуд'бине[12] да не за котьль. ни ѡправѣ никоѥ 85, хѹсара и тата да нѣсть ни ѹ чиѥмь прѣдѣлѹ 134, и да нѣсть оу поротѣ родима ни пизматара[13] 142, присе́лице да нѣсть ни слѣда ништа 145.

2.2.2. И глагол „пасти” има оба објекта у генитиву у негативном изразу са конјункцијом: развѣ забѣль законитїих и ливадь да не пасе никто 76.

У *Струшком препису*, међутим, објекат који слиједи након конјункције је у акузативу: ... и ливадоу да не пасе никто С31.

2.3. Објекатска допуна уз глаголе *дати (давати), имати, проклињати* и *узети (узимати)* у негацији има облик генитива: кто се ѡправи, да не дава соудїамь ѡправе 85, ако ли не дасть милости 110 {С-}, ако ли не дасть сво-да 171 {С-}; кои не имаю баштине 38 {С-}, кто не има баштине 61, а ѡнзи векѥ да не има баштине 127, и не имаю оумѣсе никое мегю собомь 145; и светителїе да не проклинаю хрїстїань 5 {С-}.

Само по двије потврде глагола *дати* и *имати* представљају изузетак: докле моужѹ не даде глась 69, ако ли га не да село 94, векѥ тѡмзи цръквомь да не има ѡбласть 45 {С-} и а кто не има виноградь С26 (на паралелном мјесту у *Атонском препису* стоји генитив: ако не има винограда 71).

Глагол „узети” односно „узимати” показује извјесне специфичности: а) када се њиме допуњава спој да нѣсть вольнь, објекат је у генитиву, док други глаголи у овој позицији имају објекат у акузативу:[14] и да нѣсть вольнь господинь царь ... никомоу ѹзети баштине по силѣ 43 {С-}, б) када овај

---

[9] Грешка писара; треба да стоји: над.

[10] И. Грицкат-Радуловић, *Струшки препис*, 153.

[11] У Струшком: ѡправ'данїа 41.

[12] У Струшком: соудби ... никакве 41.

[13] У Струшком: пизменика 94, а у Бистричком: пизматора 147.

[14] Уп. са акузативом.

глагол има двије објекатске допуне, прва је у генитиву, а друга, која је уведена конјункцијом *ни*, добија облик акузатива:[15] да нѣсть вольнь ѹзети ѡброка[16] по силѣ. ни ино што любо 105, да не оузимаю властелѥ приселице, ни иноу кою платоу 146.

2.4. Занимљив је примјер: а силе да мѹ нѣсть ѡтпирати (= а не смије се присилити да одговара) 65. На базичном нивоу као семантички еквивалент ове конструкције присутна је реченица: [← а да му се не одговори силом], што упућује на начинску интерпретацију. Овакво тумачење поткрепљује и паралелан примјер из *Струшког преписа*: на силе да мѹ нѣсть ѡтпирати С18.

3. У потврдним егзистенцијалним реченицама са да ѥсть јављају се и номинатив и генитив: а винѹ да ѥсть работникь на томзи мѣстѣ 165 {С-}, ако ли се ѡскѹбета два себра. да ѥсть мѣхоскоубина .ѕ҃. перперь 97.

У *Бистричком*, међутим, стоји: да ѥсть мѣхѡскоубине .ѕ҃. перьперьь Б96.

3.1. Иако на површинском нивоу није исказан, глагол егзистенције присутан је на базичном нивоу у примјеру: иновѣрцемь и трьговцемь, поротци половина хрїстїань, а половина них дроужина 143.

У *Струшком*, на паралелном мјесту стоји: ... поротци половина срьбль, а половина нихь дроужине С95.

4. Партитивни генитив[17] је обичан и у позицијама у којима данас изостаје.

4.1. Уз неправилно-повратни глагол *продавати се*, као неправи објекат, употребљава се партитивни генитив: и да им' се продава жита. и вина и меса 63.

4.2. Партитивне генитиве налазимо и у примјеру: да моу коси сѣна дьнь едїнь. и винограда дьнь единь 71.

У *Струшком препису* на паралелном мјесту налазимо: да моу косе сѣна ... и виноградь С26. Употребом акузатива у први план казивања долази модификација објекта, а занемарује се дјелимичност обухватања радњом.

4.3. Партитивни генитив биљежимо уз девербативну именицу: издава ѡт землѥ приставѹ .г҃. пер'пере ... ѡт града кѡнь и свите 104.

4.4. Партитивни генитив јавља се уз бројеве да означи тачно одређену количину (не доносе се сви примјери због бројности): и на тисоуштѹ кѹкь да се хранїи оу монастирїихь, н҃. калогѥрьь 17, да плати .р҃. перперь 49, и прѣстои властелинѹ ѕ҃ воловь 56 {С-}, да плати попашѹ, и ѕ҃. воловь 78, пот'ка мегю селимь, н҃. перперь 79, да плати .е҃. сьть пер'перь 112 {С-}, да плати, т҃. пер'перь 115, за велико дѣло да сѹ, к҃д. порот'ци а за поманїи дльгь да соу .в҃і. поротьць. а за мало дѣло, ѕ҃. поротьць 141.

5. Аблативни генитив с нијансом партитивности присутан је у примјеру: и тези потке, царѹ половина 79. Глагол „давати" није присутан на по-

[15] Глагол егзистенције „бити" има обје објекатске допуне у генитиву.

[16] У Струшком: (..)брока 68.

[17] О употреби овог генитива у Струшком препису И. Грицкат пише: „Код употребе генитива запажају се примери нешто појачане, у поређењу с данашњим стањем, распрострањености партитивног генитива". И. Грицкат-Радуловић, *Струшки препис*, 150.

вршинском нивоу, али се подразумијева: [← и од те потке цару да се даје половина].

6. Објекатски генитив појављује се у конструкцијама са девербативним именицама: ѡ прѣнїи сѹда 65 {С-}, ѡ познанїи лица 94 {С-}, ѡ провожденїи чловѣка дрѹжнаго 96 {С-}, ѡ ѕаписанїи книгъ 123 {С-}, ѡ приѥти тоуждега чловѣка 129 {С-}.

7. Биљежимо и један примјер генитива без приједлога у квалификативној функцији: скрьлата. и мале и велике коуплѥ потрѣбн'нѣ трьговци 113 {С-}.

8. Глагол слоучити се (= задесити се) тражи допуну у генитиву: ако се слоучи велика властелина стѣгоноше оу жѹпѣ или помала властелина 145. Уз генитив јавља се и детерминатор.

9. Темпорални генитив јавља се у служби одређивања датума: вь лѣто ҂ѕ҃ѡ҃н҃ѕ. индиктишнь .в҃. вь праздникь вьѕнесенїа господнїа. мѣсеца маїа .к҃а. дьнь А164 {С-}.

Генитив с приједлозима

Приједлог без

1. Падежном конструкцијом без + *генитив* идентификује се услов под којим би се радња управног глагола могла (не)реализовати. На базичном нивоу као семантички еквивалент ове конструкције јавља се кондиционална клауза коју карактерише обавезно присуство негације уз њен предикат. Забиљежени су сљедећи примјери: игоумени да се не изставлаю без дѣла 14 [← ако немају кривице], да не прїиме ничиѥга чловѣка без' книге цареве 129 {С-} [← ако нема царево писмо], да не прїиме ничиѥга чловѣка оу тьмницоу без книге цареве Б180 {А-, С-}, да никога не приме ... без повеленїа царева Б181 {А-, С-}.

2. Падежна конструкција без + *генитив* функционише и као формализатор пропратне околности: и ни едина свад'ба да се не оучинїи без вѣнчанїа. ако ли се оучины без' благословенїа и оупрошенїа цьркве 3 {С-}, ако ли га ѹр'ве без соуда 34 {С-}, ни да се позива жена без моужа 69, да гредѹ безь ѕабаве по ѕемли цареве 113 {Б-, С-}, прїистави безь[18] книге соудїине никамо да не гредоу или безь книге цареве 152.

Приједлог до

1. Приједлошко-падежном везом до + *генитив* одређује се крајња тачка до које досеже радња означена глаголом:[19] цара всакыи да диже, коудѣ камо греде, градь всакы до жѹпе и жоупа до града 62.

---

[18] У Струшком: бе(..) 104.

[19] Према терминологији П. Пипера, а којом се у свом раду користи С. Павловић, ове би просторне синтагме припадале категорији адлативне јуксталокализације. Уп. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 6—7, 45.

2. Основно значење досезања, које је карактеристично за ову приједлошко-падежну везу, препознатљиво је и у примјеру: пиганица ѡткоудꙋ греде и зар'ве кога или посѣче или ѡкрьвави, а не до сьмрьти 157 {C-}. Генитив с приједлогом *до* овдје врши функцију прилошке одредбе за начин са нијансом мјере.

3. У примјеру: где се ѡбрѣте ѡт нѥгова рода до третїега братꙋчеда 41 {C-}, не може се са сигурношћу утврдити да ли се појам с именом у генитиву обухвата оним што се казује управним глаголом или се пак искључује од тог обухватања.

4. У функцији прилошке одредбе за вријеме појављује се генитив с приједлогом *до* у сљедећим примјерима: кто сьдржи[20] до сиѥгази доба сьбор'нога 84, градове грьчьсции ... що си имаю и дрьже до сиѥга сьбора тозн да си дрьже Б119 {A-, C-}.

Приједлог изъ (ис)

1. Употријебљена адвербијално, приједлошка конструкција *из* + *ґенитив* детерминише глагол у смислу мјеста одакле почиње радња:[21] и люди кое с вльховством изимаю из' гробовь 25 {C-}, людїе кои се вракїаю изь[22] тꙋгѥ землѥ оу землю царевꙋ 109 {C-}, поклисарь. што греде изь тꙋгѥ землѥ 122 {C-}, и потомь да се изведе ис тьмнице 157 {C-}.

1.1. Појам одакле почиње кретање може да буде и апстрактан: кои чловек оутече изю сꙋжьн'ства 107 {C-}.

2. У адноминалној позицији *ґенитив* с приједлогом *из* врши функцију придјева за означавање одакле је неко или нешто. На базичном нивоу може се извести субординирана релативна клауза са глаголом *потицати*, *долазити* у основи: и калоугѥрїе кои се сꙋ постригли топици из метохїе 22 [← који потичу из Метохије], што кто кꙋпи ѡт плѣна. ис[23] тꙋгѥ землѥ 121 [← који потиче из туђе земље].

3. У примјеру: и кто ѥст чиега чловѣка приѥль ис тоугѥ землѥ 110 {C-}[24], тешко је одредити да ли је ријеч о адвербијалној или адноминалној употреби. Овакви гранични случајеви познати су у литератури и сматра се да је адвербијална позиција примарна у односу на адноминалну.[25]

Приједлог извьнь

1. Приједлошко-падежна конструкција извьнь + *ґенитив* појављује се у функцији прилошке одредбе за мјесто. Овом конструкцијом указује се

---

20 У Бистричком: ктѡ сьди дрьжи... 81, а у Струшком: кто сьга дрьжи... 40.

21 Ова просторна синтагма смјешта се у категорију аблативне интралокализације. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 10.

22 У Бистричком препису: ис 111.

23 У Струшком и Бистричком препису: изъ С78, Б127.

24 У Бистричком препису: изъ 112.

25 К. Фелешко, *Српскохрватски ґенитив*, 89—90. М. Стевановић, *Српскохрватски језик*, 242.

на мјесто изван појма означеног у именском дијелу приједлошко-падежне везе:[26] и калогїрїе да не живоу извьнь монастира 24 {С-}, аште ли кто оужеже извьнь села гоумно или сѣно 98.

Приједлог мимо

1. Приједлошко-падежном конструкцијом мимо + *генитив* указује се на кршење одређеног критерија: а никто да се не позива на дворь царевь мимо ѡбласть соудїи 140 {С-}.

Приједлог од (отъ)

1. Приједлошко-падежна конструкција од + *генитив* у мјесном значењу јавља се када треба означити полазну тачку одређене акције. Овај мјесни генитив у литератури се назива аблативним, иако „аблативно значење месног генитива, које се обично помиње као нешто специфично за овај падеж, не представља, уствари, никакву посебност".[27]

1.1. Приједлошко-падежна конструкција од + *генитив* врши функцију прилошке одредбе за мјесто и служи за означавање релације *одакле*? (*откуда*?):[28] ѡт свога господара никамо да не ѡтходи 39 {С-}, а ѡнь ѥ побѣг'ль ѡт свога господара ѡт соуда 110 {С-}, греде ... ѡт цара[29] 122.

1.2. У позицији неправог објекта од + *генитив* јавља се уз глаголе који значе одвајање, ослобађање и сл.: ако ли ... оудрьжи се ѡт црькве 4 {С-}, потомь да се ѡтлꙋчи ѡт црькве 4 {С-}, да вьзврате хрїстїанѣ ѡт ереси латин'ске 7, да изврьжета се ѡба ѡт сана 13 {С-}, игоумени да се не изставлюю безь дѣла ѡт[30] црькве 14, да се ѡтлоучи ѡт сана 33 {С-}, и баштине све да сꙋ свободне ѡт всѣх работь и поданькь царьства ми 42 {С-}, кто соуть ѡтдѣл'ни ѡт оногозы 55 {С-}, тьзи да ѥсть прость ѡт тогази дльга 92, кто боуде побѣгль ѡт ѥмства 109 {С-}, да га нѣ вольнь никто задрьжати, ѡт сꙋда царева[31] 128. Овдје спада и примјер: и кто се ѡбрѣте оу единои кꙋкы ... или ѡтьць ѡт сыновь. или инь кто, ѡтдѣлѥнь хлѣбѡм и иманиемь 72, који у *Струшком препису* гласи: ... или ѡтьць сыновы. или инь кто ѡтдѣлѥнь... С28.

И. Грицкат објашњава: „Испадање полугласника у говору доводило је до стапања сугласника, па и до губљења целог једног предлога, услед артикулационог сливања с идућом речју: ѡтьць сыновы 4ᵛ = са синовима... уколико у питању није нарочита употреба инструментала, што је овде мало вероватно".[32]

---

[26] Ова просторна синтагма припада категорији локативне екслокализације. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 47.

[27] М. Ивић, *Месни падежи*, 155.

[28] Ова просторна синтагма смјешта се у категорију аблативне јустлокализације. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 43.

[29] У Струшком: ѡд господи(..) 79, а у Бистричком препису: ѡт господина цара 128.

[30] У Бистричком без ѡт 14.

[31] У Струшком: ѡд сꙋда царьства ми 85.

[32] И. Грицкат-Радуловић, *Струшки препис*, 129.

1.2.1. Као потпуни синоним приједлошко-падежне конструкције од + *гениив* могао би да стоји и генитив без приједлога: ѡсвободи царьство ми ѡт всѣх работь малїихь и великыихь 31 {C-}, ѡт свѣх работь ѡсводи царьство ми 37 {C-}.

1.3. Појам од кога се нешто узима најчешће добија облик датива без приједлога,[33] али биљежимо и: и доходькь цръковнїи да оузме ѡт поповь 20 {C-}.

На мјесту на ком бисмо очекивали из + *гениив* налазимо *гениив* с приједлогом ѡт: да га оузимаю оу вратѣхь црьковнихь ѡт огнꙗ 138.

2. Приједлошко-падежна веза ѡт + *гениив* у адноминалној позицији означава потицање, поријекло, па чак и припадност: и доходькь црьковнїи да оузме ѡт поповь кои есть ѡт баштине [← који потиче од баштине] 20 {C-}, ако ли ѡт двѣю црьквоу[34] боудета два чловѣка [← који припадају двјема црквама] 36, где се ѡбрѣте ѡт нѥгова рода до трєтїѥга братꙋчеда [← (неко/било ко) ко припада његовом роду] 41 {C-}, да иштꙋ сꙋсѣдѡмь[35] ѡт[36] свєтаго кралꙗ [← који је установио свети краљ] 80.

2.1. Значење потицања, али са израженом аблативношћу, присутно је и у сљедећим примјерима: издава ѡт[37] землѥ приставꙋ .г҃. пер'пере ... ѡт села ... ѡт млина ... ѡт жꙋпе ѡт свакога села ... ѡт града ... ѡт винограда ... ѡт конꙗ ... ѡт кобиле ... ѡт говедета ... ѡт брава[38] 104.

3. Приједлошко-падежна веза оть + *гениив* искоришћена је и за исказивање агенса у пасивним конструкцијама: како ѥст оуписано ѡд[39] ктиторь [← како су ктитори уписали] 33 {C-}. сїи же законникь поставлꙗѥмо ѡт православнаго сьбора нашего A164 {C-}.

Овдје спада и примјер из *Струшког трениса*: и тизи доуховници кои соу благословени ѡт светителꙗ и (...) C7 [← које су светитељи благословили], који у *Атонском* и *Бистричком* нема пасивну форму, него гласи: и тизи доуховници да соу иже соу примили благословенїе на доуховничьство. вѣзати и рѣшити ѡт своихь имь архиереи 11. Иако на површинском нивоу приједлошко-падежна веза ѡт + *гениив* врши функцију даљег објекта, очигледно је да је на дубинском плану њена функција идентична са оном у пасивној конструкцији.

4. Приједлошка веза оть + *гениив* има партитивно значење, а одликује ју присуство квантификатора који: а) у потпуности исцрпљују обим појма означеног у овој приједлошко-падежној вези (а инь никто ѡт[40] воиникь да имь не поможе 120) или б) указују на дио обима појма означеног у овој конструкцији.[41]

Наглашавање да радња обухвата одређени (а) или неодређени дио појма (б) постиже се избором одговарајућег квантификатора: а) ако рече

---

33 Уп. датив.
34 У Бистричком: црьквьь 35.
35 Треба да стоји: сꙋдѡмь 80.
36 У Струшком: ѡд 36.
37 У Струшком у овом примјеру свако ѡт гласи ѡд 66.
38 У Струшком грешком је написано: ѡправе 66.
39 У Бистричком: ѡт 29.
40 У Струшком: ѡдь 77.
41 Уп. К. Фелешко, *Српскохрватски гениив*, 111.

единь ѡт нихь[42] 67, да гредеть ѡт соудїи[43] единь сь ѡбѣма ѡнѣмаꙁи пьр'цема 169 {С-}, б) ако ли се кто ѡбрѣте ... прѣстоупивь что любо ѡт снега ꙁакона 4 {С-}, кто ли се наиде ѡт коꙁмикь сѹдивь црьковномѹ дльгоу 12, кто ли их ко не оусхранїи ѡд[44] митрѡпѡлить. или ѡт епископь, или ѡт игоумень 33 {С-}, кои прїиде ѡт них тьꙁи да ѡтпира 65, што кто кѹпи ѡт плѣна 121, ако се кто ѡт[45] нихь ѡбрѣте 131, дворане властел'сци ако ѹчини кое ꙁлѡ ктѡ ѡт[46] нихь Б104 {А-}, ни да се кто ѡд нихь ни моужи ни жени С96 {А-, Б-}.

4.1. У примјерима: и да имь да дѣль ѡт коуке 9, ако ли векѥ ѹꙁме. ѡт тезꙁи ꙁемлѥ да работаа црьквамь 38 {С-}, ѡт пронїарске ꙁемлѥ да нѣсть вольнь никто подложити под црьковь 61, да ѥсть вольнь коупити ѡт тогаꙁи плѣна 121, да соу вол'ни ѡт своих виноградь и ѡт ꙁемлѥ оу прикуѥ ѡтдати 165 {С-} одређеност односно неодређеност обима појма није лексички изражена.

5. Начин на који се глаголска радња врши изражава се приједлошко-падежном везом ѡт + *ґенитив* у сљедећим примјерима: да плати све ѡт[47] своє коукѥ 131, раꙁвѣ да плакꙗю ѡт коукѥ 146, да имь плакꙗю ѡт[48] своѥ кѹкѥ 147.

6. И примјер: раꙁвѣ поклона што моу кто поклони ѡт[49] свога хотѣнїа 105 може да се интерпретира начински. Међутим, ова конструкција може да се третира и као узрочна, а будући да се између узрока и узроковане радње не јавља посредник, ријеч је о узроку типа ефектора.[50]

Приједлог ѡколо

1. У функцији прилошке одредбе за мјесто употребљава се приједлог *около* с обликом *ґенитива*,[51] указујући на простор око кога се врши радња означена у предикату: град'скаа ꙁемлꙗ што ѥсть ѡколо града 116, села ѡкол'на коꙗ сѹ ѡколо[52] тогаꙁи брьда 148.

Приједлог ѡсвѣнь

1. Приједлогом ѡсвѣнь с *ґенитивом* означава се да се појам с именом у генитиву изузима, искључује из онога што се казује управном ријечју: ако дасть милость царевѹ. да боудеть тако. да си дрьжи. ѡсвѣнь[53] црьковнога =

---

42 У Струшком: ѡд нию 48.
43 У Бистричком: соудїе 177.
44 У Бистричком: ѡт 29.
45 У Струшком: ѡд 86.
46 У Струшком: ѡд 64.
47 У Струшком: ѡд 86.
48 У Струшком: ѡд 68.
49 У Струшком: ѡд 99.
50 М. Ивић користи се термином изазивач. М. Ивић, *Инструментал*, 79. Уп. и С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 124.
51 Ова просторна синтагма смјешта се у категорију локативне јуксталокализације. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 40.
52 У Струшком: ѡколь 100.
53 У Струшком: ѡс(..)нь 36.

ако да милост цареву да буде тако; да држи, осим ако је црквено) 80. Овај примјер може се парафразирати и на сљедећи начин: *само да не држи црквено*. Приједлошко-падежна веза јавља се у функцији објекта.

Приједлог прѣгїѥ

1. У функцији временске прилошке одредбе употребљава се и приједлог[54] прѣгїѥ с *гениѿивом*. Овом приједлошко-падежном конструкцијом означава се да се радња врши прије догађаја означеног у именском дијелу ове конструкције:[55] да се позива прѣгїѥ ѡбѣда 56 {С-}, и кто боуде позвань прегїѥ ѡбѣда 56 {Б-, С-}.

2. Примјер: како ѥсть држаль мои дроугь прѣгїѥ мене[56] 80, налази се на граници између адвербијалне и адноминалне детерминације, те га можемо интерпретирати на два начина:

1) како је *држао* мој друг прије него што сам ја држао;

2) како је држао *мој друг* који је живио прије мене.

У адноминалној позицији (2) ова приједлошко-падежна конструкција јавља се у улози околносног атрибута.

Приједлог развѣ

1. Приједлог развѣ с *гениѿивом* регистрован је у два примјера. Као синоним приједлога *осим*, тј. у његовом значењу и његовој функцији, употребљава се приједлог развѣ у примјеру: да нѣсть вольнь взети ѡброка по силѣ ни ино што любо. развѣ[57] поклона 105 [← да није властан узети оброка силом, ни било што друго осим поклона].

2. Приједлог развѣ с *гениѿивом* у примјеру: развѣ забѣль законитїих. и ливадь да не пасе никто 76 (= осим забела законитих, ни ливаде да не пасе нико), нема значење изузимања, него означава да се појам с именом у генитиву придружује другом наведеном појму. Овдје је овај приједлог употријебљен у значењу које има приједлог *ѿоред* с *гениѿивом*.

Приједлог с

1. Генитив с приједлогом *с* за означавање одвајања од дужности регистрован је само у примјеру: кьди прїинде властелинь с воиске домомь [← Кад дође властелин с војске кући] 57 {С-}.

---

[54] Данас је „*ѿређе*" прилог, а не приједлог.

[55] Ова временска синтагма смјешта се у категорију идентификационе антериорности. С. Павловић, *Деѿерминаѿивни ѿадежи*, 80.

[56] У Бистричком: мене 77.

[57] У Струшком: (..)звѣ 68.

Приједлог оу

1. Приједлог *у* с *ґенитивом* у позицији прилошке одредбе за мјесто означава да се радња детерминисаног предиката врши у близини лица означеног у номиналној основи.[58] Ова приједлошко-падежна конструкција може бити супституисана конструкцијом *код* + *ґенитив*: а што ѥст ѡтбѣгль оу тогази чловѣка 107 {С-}, аште се наиде оу нихь тать или гѹсарь 135 {С-}, ако се што гдѣ лицемь оухвати оу нихь 137, ако се по тоизи ѡправѣ ѡбрѣте поличїе истин'но оу ѡногози ѡправчїе, кога соу ѡправили 144, да оуписоуѥ соудове и да дрьжи оу себе 153 {С-}.

2. Генитив с приједлогом *у* јавља се и у темпоралној функцији у значењу *за вријеме владавине*, *ѿком владавине*: како ѥсть быль законь оу дѣда царева[59] ѹ светаго кралга 142, да соу на законѣ ѡ всемь како сѹ были оу прьвыих царь 166 {С-}.

3. За означавање припадања, тј. власништва употријебљен је приједлог *у* с *ґенитивом* у сљедећем примјеру: ако ли се ѡбрѣте едно ѹ ноизѣ[60] жѹпе. оу кога любо властелина ... или ѥсть цьковно село 77.

4. Приједлошко-падежна конструкција *у* + *ґенитив* употријебљена је у функцији агенса у пасивној конструкцији: да се не жене не благословивше се оу своѥго архїереа. или оу техзи да се благослове, коѥ соу поставили изьбрав'шие доухов'нке архїереѥ 2 {С-}.

Датив без приједлога

1. Име појма коме се нешто намјењује има облик датива без приједлога.

1.1. Глаголи давања допуњавају се овим обликом: и прѣдаде царьство ми игоуменомь црькви 18 {С-}, конь добрїи и орѹжїе да се даѥ царѹ 48 {С-}, нь да си дасть жена моужоу глас 69, да не дава соудїамь ѡправе 85, да га поведе ѹ припрьвнѥ село и зарѹчи селоу 94, кто проводи дрѹжнѥга чловѣка оу тоуждѹ землю. да моу га дасть самоседмога 95, хрисовоули цареви. што сѹ оучинѥни градовомь царевѣм[61] 126, властеломь и властеличикѥм. коимь ѥсть даль царь землю и градовѣ 131, и кѥѱалїамь да прѣдадѹ поутове 147, и стража стражи да га прѣдаваю сь в'сѣмь 150, а соудїе да дрьжеть такогѥре книге. какове соу дали приставом' 152, да ю даѥ ѡномѹзи[62] кои се боуде ѡправиль на соудѣ 153 {С-}, да се да свѣзань ѡномѹи[63] селѹ 172 {С-}, што ѡсѹде соудїе и оуписавше дадѹ глобаремь: не дадоу оуписав'ше глобаремь 173 {С-}.

---

[58] Ова просторна синтагма смјешта се у категорију локативне јуксталокализације. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 40.

[59] У Струшком: законь (..) дѣда царьства ми... 94.

[60] У Струшком и Бистричком: ѡноизи С32, Б73.

[61] У Струшком: царьства ми 83.

[62] У Бистричком: ѡномоуи 158.

[63] У Бистричком: ѡнѹи 182.

1.1.1. Глагол *дати* изостављен је, али се подразумијева у примјерима: и тезѝ потке, царꙋ половина. а господарꙋ половина 79, ѡнизѝ кони наѥздни в'си да се оузмꙋ. половина царꙋ,[64] а половина ѡномоузѝ на кога сꙋ наꙗхали 100.

1.1.2. Семантика глагола ꙋчинити у примјерима: што ѥсть комоу ꙋчинило царьство ми; и што кѥмо мꙋ ꙋчинити[65] 40 {С-} блиска је значењу глагола *дати*, *издати*.

1.2. Оно што се говори или пише, такође се намјењује некоме: архїереи да рече ѡномꙋи властелиноу 39 {С-}, што е записаль царь комꙋ любо книгꙋ[66] 102, коудѣ ихь посилаю соудїе, да имь пишоуть книге 152, да пишꙋ соудїе книге кепалїамь и властеломь Б174 {А-, С-}.

1.2.1. Глагол ѡповѣдати (= извијестити) има допуну у дативу: ть чась да греде опеть с книгомь, кь царꙋ да ѡповѣда царꙋ 125, ако ли соу владал'ци ѡповѣдали господаремь 136 {С-}.

У *Струшком препису*, међутим, допуна је у акузативу: ть чась да греде опеть с книгомь, кь царьствоу (..) да ѡповѣ царьство ми 82.

1.2.2. Овдје спадају и примјери: да плакꙗю ѡкол'нꙗ села. коим[67] ѥсть речено блюсти пꙋть 148, повелѣнїе царьско соудїамь 169 {С-}.

1.3. Допуну у дативу имају и глаголи: исправити (се), оуставити, забранити, доносити, погꙋбити, помошти, подложити: да се повинѣ и исправы цьркви 4 {С-}, и да оуставе по цьрквах закѡнь кѵновїнскыи. калогѥром оу монастырїих 19 {С-}, ѡномꙋзѝ селоу никто да не забрани пасти 77, трьговци ... да продаю и коупоую. како мꙋ[68] тргь доноси 113 {С-}, ако мꙋ бꙋде што погꙋбиль. в'се да мꙋ плати 116, ако ли се свадита два да се биета а инь никто ѡт воиникь да имь не поможе 120, а да мꙋ се не вѣроуѥ ни оу чимь што говори. докле мꙋ се не исправи 151, да соу вол'ни ... цьркви подложити 165 {С-}.

То су дворекцијски глаголи, који, поред допуне у дативу — могу имати уз себе и објекат у акузативу. Појму у дативу намјењује се садржина онога што ти глаголи значе.

1.4. Глагол соудити односно разоудити тражи датив, при чему у дативу стоји:

а) назив за лице коме се суди — експлициран одговарајућом замјеничком формом: да имь соуде воеводѣ 119, да имь разсоуди соудїа дворскїи 140 {С-}, а инь никто да имь не соуди 167 {С-}, и що хѡте комꙋ соудити соудїе Б177 {А-, С-},

б) назив за предмет суђења: и доуховномоу дльгоу коз'мици да не соуде; кто ли се наиде ѡт козмикь сꙋдивь цьрковномꙋ дльгоу 12, тѣзѝ рѣчи да соу вѣроване и тѣм'зѝ рѣчемь да се соудїи. а послѣднимь ништа 155 {С-},

в) назив за простор на коме се протеже судска јурисдикција, односно коме се намјењује глаголска акција: соудїе кое ѥсть царь положиль земли соудити 139.

У *Струшком препису* конструкција је друкчија те имамо локатив: соудие кое царьство ми положи по землꙗхь соудити 90.

---

[64] У Струшком: царьствоу ми 59.
[65] У Бистричком овај примјер гласи: и що кѥ комꙋ оучинити 40.
[66] У Струшком овај примјер гласи: што смь записаль кою любо книгоу 63.
[67] У Струшком (грешка): кои 100.
[68] У Бистричком: имь 116.

2. Датив се јавља и као допуна уз глагол *бити*.

2.1. Име појма коме нешто припада стоји у дативу:[69] да им соу ѹ баштиноу 47 {С-}, што сѹ планине царевѣ, да соу царѹ. а црьковне црьквамь. а властел'ске властеломь 82.

2.2. Датив биљежимо и као допуну волунтативне конструкције *да* + ѥсть: да имь ѥсть тозі ѡсоужденіе. коѥ и ѡнѣмезі[70] кои би цара прѣслоушали 119, да ѥсть логоѹчетѹ, ѧ. перперь за хрїсовоуль. а комѹ жѹпѹ. ѡт свакога села, по ѧ. перьперь а дїакѹ за писаніе, ѕ. перперь 123, да имь ѥсть ѡправданіе 138, да сѹ велїимь властеломь велїи властеле порот'ци. а среднїимь людемь противѹ ихь дрѹжина. а себрьдиꙗмь нихь дрѹжина да соу порот'ци 142, да имь ѥсть порота вѣрованїи чловѣци 150.

2.3. У негативним егзистенцијалним конструкцијама у дативу се крије логички субјекат: црьквамь поноса да нѣсть 28 {С-}, оузданїа да нѣсть никомоу, ни оу чесомь 101, градовомь да нѣсть приселице 116.

2.4. Глагол *бити* је изостављен, али се подразумијева у примјерима: и прѣстои властелинѹ, ѕ. воловь 56 {С-} (= престој властелину је шест волова), пот'ка мегю селимь, ѝ. перперь. а влахѡм и арбанасомь .р҃. перперь 79, издава ѡт землѥ приставѹ .г҃. пер'пере 104, иновѣрцемь и трьговцемь, поротци половина хрїстьань, а половина нихь дроужина 143.

2.5. Допунског је карактера и датив у примјеру: мерепхомь закѡнь по в'сеи земли 71 (= меропсима нека буде закон по цијелој земљи). Међутим, овај примјер можемо превести и као *закон меропаха* и тада датив има посесивно значење.

3. И израз *чинити част* допуњава се дативом: да мѹ се чини часть. да мѹ е всего довол'но 122.

4. И придјеви траже допуну у дативу: ако ѥсть кто што комѹ кривь 34 {С-}.

5. И посесивни датив је заступљен у тексту.

5.1. Веома је раширена употреба посесивног датива личне замјенице за 1. лице уз именицу царьство, што функционише као 'владарска' формула: и всѣми властели царства ми А164 {С-}, и прѣдаде царьство ми игоуменомь црькви 18 {С-}, црькви в'се што се ѡбрѣта по земли царьства ми. ѡсвободи царьство ми 31 {С-}, да не гредоу ѹ меропштине царьства ми, ѡт свѣх работь ѡсводи царьство ми 37 {С-}, и баштине све да сѹ свободне ѡт всѣх работь и поданькь царьства ми 42 {С-}, или ѥсть царьства ми 77, планине што сѹ по земли царьства ми 82.

5.2. Посесивни датив личних замјеница биљежимо и у сљедећим примјерима: и тизі доуховници да соу. иже соу ... примили благословеніе ... везати и рѣшити ѡт своих имь архїереи 11 {С-}, што кѥ властелинь простити или мѹ жена или сынь его 47 {С-}, а не моу ни тать ни проводьчїа. ни сьвѣтникь 121.

5.3. Анализирајући језик *Струшког преписа*, И. Грицкат-Радуловић наводи да примјер: в'се да плати господарь коукы[71] 73 припада категорији

[69] И. Грицкат констатује да је глагол *бити* раније имао већу лексичку вриједност и ту тврдњу поткрепљује и овим примјерима. Уп. И. Грицкат-Радуловић, *Струшки препис*, 145.

[70] У Струшком: ѡнемьзи 75, а у Бистричком: ѡнѣмізи 124.

[71] У Струшком: коукї 29, у Бистричком: коукїи 69.

посесивног датива.[72] Међутим, примјери овог типа могу се тумачити и као објекатски, а могу се сврставати и у категорију спецификације по намјени.[73]

6. Уз глагол работати биљежимо датив користи: тькмо да работаю цръкви 37 {С-}, ѡт тези земле да работаа цръквамь 38 {С-}, а ѡни да моу работаю 71, оу недели да работают два дьни пронїарꙋ 71.

7. Овом дативу сродан је и датив штете уз глаголе сьгрѣшити, забавити и др.: ако ли се кто ѡбрѣте сьгрѣшивь цръкви 4 {С-}, ако ли га ꙋбве без соуда или комꙋ забави 34 {С-}, да мꙋ се ѡбѣ рꙋцѣ ѡтсѣкꙋть 52 {С-}, кои властелинь ... кое зло ꙋчини. земли плѣном 59 {С-}, што се зло ꙋчини томꙋзи селꙋ 60 {С-}, да моу се ꙋши оурѣжꙋ 74, жꙋпа жꙋпѣ да не попасе добиткомь ништа 77, да моу се ѡбѣ рꙋцѣ ѡтсѣкоу 87, кто се ѡбрѣте ѡскꙋбь брадꙋ властелинꙋ или добрꙋ чловѣкꙋ 96, да се томоузи роука ѡтсѣче[74] 96, рꙋцѣ да им' се оусѣкоуть 120 {С-}, ако ли мꙋ оучини што безакон'но 128, меропхомь в земли цареве. да нѣсть вольньниединь господарь прѣзь законь ништа оучинити 128, ако се гдѣ слоучи коюмоу[75] любо гостеви или трьгов'цоу или калѡгюроу 150, да им' се рꙋцѣ оусѣкꙋ, и ѥзикь оурѣже 152, да нѣсоу вол'ни глобарїе ништа забавити никомꙋ 173 {С-}.

8. Уз глагол *узимати* стоји датив без приједлога да означи појам од кога се нешто узима.[76] У свим забиљеженим примјерима датив се исказује енклитичком замјеницом: да мꙋ се оузме жена и дѣт'ца 9, да мꙋ се оузме поповство 25 {С-}, и да им' се ꙋзме зем�а и людїе 35 {С-}, такои да моу се тази дрьжава ꙋзме 59 {С-}, в'се да мꙋ се ꙋзме што има 102, да моу се све оузме 106, да мꙋ се ꙋзме дрьжава 131, тере мꙋ оузме што гоуса 150. У овим примјерима уочава се и посесивна семантичка нијанса.

9. За обиљежавање одвајања и кретања од неког појма умјесто генитива с приједлогом *од* употријебљен је датив: а што ѥсть ѡтбѣгль оу тогази чловѣка комоу ѥсть ꙋтекьль 107 {С-}, тозн да ѥсть комꙋ ѥсть ꙋтекль 107 {С-}.

10. У примјерима: да посилаю митрѡполитїе калогюра самодрꙋгаго поповѣхь 20 {С-}, да ихь не посилаю митрѡполитїе поповѣхь 20 {С-}, у којима се износи кретање, управљеност према лицу које има карактер циља, биљежимо обличко мијешање датива са локативом.

11. У примјеру: да ѥсть попь свободьнь, коудѣ мꙋ хотѣнїе 39 {С-} глагол кретања се подразумијева, иако није присутан на површинском нивоу [← да иде куда хоће]. Осим значења посесије, овдје је присутно и значење усмјерености, управљености. Могли бисмо рећи да се вршилац радње креће у правцу којим је његова воља већ кренула.

12. Облик *кући* јавља се у комбинацији с глаголом циљног кретања: кьди прїинде властелинь с воиске домомь 57 {С-}.

13. Појам у дативу је логички субјекат у примјерима: да ако боуде потворь приставомь. ере боудꙋ ино оучинили 152, ѡномоу господароу чиѥ боуде село да ѥсть вольнь оузети винограде и нивїе 165 {Б-, С-}, (= ономе господару чије буде село да је слободно узети...), а винꙋ да ѥсть работникь на томзи мѣстѣ. ѡномоузи господароу чиѥ боуде село 165 {С-}.

---

72 И. Грицкат-Радуловић, *Струшки препис*, 151.
73 Уп. са генитивом.
74 У Струшком: ... ѡбѣ рꙋцѣ ѡдсекоу 55.
75 У Струшком: комоу 102.
76 Уп. са *од + генитив*.

14. Необичан је примјер: ꙁакѡнѡм' же симь сложенїа быше А164 {С-} (= овим законима би састав).

15. Понављање датива биљежимо у два примјера: да имь се ѡбѣма рꙋцѣ ꙋсѣкꙋ 53 {С-}, таковомоу пиганицѣ[77] да мꙋ се око изме 157 {С-}.

Дати̑в с при̑једлозима

Приједлог кь

1. Приједлошко-падежном конструкцијом кь + *дати̑в* обиљежава се циљ кретања: да после двашти или тришти кь ѡномꙋꙁи 5, да походи всакь кь своемꙋ господарꙋ 27 {С-}, да догѥ кь своемꙋ архїерею 39 {С-}, да га доведе кь светителю 44 {С-}, да доходи кь станганиноу 116, греде изь тꙋгѥ ꙁемлѥ кь царꙋ. или ѡт цара. кь своемоу господиноу 122, книга царева, да се не прѣслꙋша где приходи. или кь госпожди царици. или кь кралю. или кь властеломь ... да греде опеть с книгомь кь царꙋ[78] 125, да се доведе свезань кь царꙋ[79] 134, ть чась да гредꙋть кь кѥфалїамь 147, да гредоу тизи в'си кь царꙋ[80]... да доходи кь прьвїимь стражемь 150.

2. За означавање намијењености апстрактних појмова појму с именом у дативу искориштена је ова приједлошко-падежна веза: всакь человѣкь да има повиновенїе, и послоунїе кь своѥмꙋ архїерею 4 {С-}.

Приједлог противꙋ

1. Анализирајући језик *Стру̑шкоѓ при̑писа*, И. Грицкат-Радуловић констатује: „Датив с предлогом *про̑тив*: да соу велимь властеломь вѣли властеле (sic) прот'ци (sic) а среднимь людемь противоу ихь дрꙋжини [подразумева се додатак: људи] 13[v] = „према њима", тј. њима равни — уколико датив није грешком написан уместо номинатива".[81]

У *А̑тонском при̑писи* налазимо номинатив: а среднїимь людемь противꙋ ихь дрꙋжина ... да соу порот'ци 142.

Акуза̑тив без при̑једлоѓа

1. У већини регистрованих примјера акузатив без приједлога јавља се када је потребно означити „појам који се глаголским процесом непосредно и у целини ангажује као пасиван или у пасивној улози".[82]

---

[77] У Бистричком: пиганици 161.
[78] У Струшком: царьствоу (..) 82.
[79] У Струшком: кь царьствꙋ ми 134.
[80] У Струшком: кь царьствоу ми 102.
[81] И. Грицкат-Радуловић, *Струшки при̑пис*, 151.
[82] Д. Гортан-Премк, *Акуза̑тивне синта̑гме*, 20.

Ове акузативне синтагме Д. Гортан-Премк назива синтагмама објекатских односа.[83]

1.1. Објектом у акузативу означавају се реални предмети, апстрактни појмови, све оно што се ствара вршењем глаголске радње:[84] и кто рече бабоуискоу рѣчь 86, коудѣ ихь посилаю соудїе да имь пишоуть книге 152, да оуписоуѥ соудове 153 {С-}, златара оу жѹпах по земли цареве нигдѣ да нѣсть. развѣ оу трьговехь где ѥсть поставиль царь динаре ковати 158 {С-}, и да ковѹ ине потрѣбе 159 {С-}, градове грьчьсции коих ѥсть приѥль господинь царь. що имь записаль хрисоволѥ и простагме Б119 {А-, С-}, и боуде мѹ на потребоу дворь чинити и коукѥ[85] Б123 {А-}, всакы соудь да оуписоую Б177 {А-, С-}.

1.2. Синтагмама деструктивних односа означени су појмови који се уништавају, нестају под утицајем глаголске радње: ѡ ресницѣхь, кои тѣлеса мрьт'выихь жегоуть 25 {С-}, кои властелинь ... кѹкѥ пожеже 59 {С-}, аште кто попасе жито, или виноград. или ливадѹ грѣхѡм 78, ако ѹбыѥ властелинь себра 88, кто се ѡбрѣте ѡскѹбь брадѹ властелинѹ или добрѹ чловѣкѹ 96, кто ли се нагѥ ѹжегь коѹкю или гоумно или сламѹ или сѣно 98, црьковь кто ѡбори на воисце С76, Б125 {А-}.

1.3. У акузативним синтагмама: да възврате хрїстїанѣ ѡт ереси латин'ске 7, и попь латинскы ако се наиде обративь хрїстїанина вь вѣрѹ латин'скѹ 8, кои те стожити домь божїи 15 {С-}, кто ли се наиде изьгнавь метохїѹ на меропшинѹ 37 {С-}, кто се наиде ѡтбывь соудїина посьлника[86] или пристава 103, аште ли властелинь оудрьжи трьгов'ца 115 {С-}, ако се кто ѡт нихь ѡбрѣте ѡплѣнивь села и люди 131, или ако боудѹ прѣписали книге на инь ѡбразь 152, ако ли се ѡбрѣтоу ере сѹ инако претворили соудь 152, означава се промјена, модификација објекта, односно његовог стања под активним, вољним дејством субјекта.[87]

1.4. Представа о модификацији присутна је (али није у првом семантичком плану) и у синтагмама у којима се објекат у акузативу обухвата глаголском радњом:[88] и не вьсхоштет исправити повелѣнїа црькви 4 {С-}, и да оуставе по црьквах закѡнь куновїнскыи 19 {С-}, да их дрьжи црьква докле скоупе люди 35 {С-}, кои дрьже црьковна села и землѥ црьковне 35 {С-}, и воискѹ[89] да воевают по законоу 42 {С-}, и плѣни землю царевѹ 54 {С-}, како платѹ плакїаю, и работоу работаю. такози и землю да дрьже 70, ѡнзи коино боуде зар'валь бои 87 {С-}, села школ'на ... да блюдѹ стражѹ 148, коим ѥсть речено блюсти пѹть 148, а соудїе да дрьжеть такогѥре книге 152.

1.4.1. Уз глагол *узети (узимати)* објекат је представљен апстрактним именицама — *доходак*, *мито*, *глоба*: и доходькь црьковнїи да оузме 20 {С-},

---

[83] Основна подјела извршена је према класификацији значења акузатива без приједлога коју даје Д. Гортан-Премк, а према којој се разликују три основна типа: 1. синтагме објекатских односа, 2. синтагме двоструких објекатских односа, 3. синтагме адвербних односа. Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 19.

[84] Према терминологији Д. Гортан-Премк, ово су синтагме креативних односа. Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 21.

[85] У Струшком: коу(..) 74.

[86] У Струшком: соудина соколаника 65.

[87] Према терминологији Д. Гортан-Премк, ово су синтагме модификативно-трансформативних односа. Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 32.

[88] Д. Гортан-Премк назива их синтагмама с односима простог обухватања и ангажовања без модификације. Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 35.

[89] Унутрашњи објекти: војевати војску, работати работу и сл.

и ако се наиде кои владальць црьковнїи оузьмь мито 29 {С-}, да ѹзимаю свои доходькь ѕакѡнѡмь 63, и ако се изнагѥ ер соу ... нѣкаа мита ѹзимали 144 {С-}, тези глобе да оузимаю глобарїе 173 {С-}.

1.4.1.1. Глагол *узети* у значењу *оженити* биљежимо у примјеру: и ако се наиде полѹвѣрць оузьмь хрїстїан'коу[90] 9.

1.4.1.2. У изразу ѹзети по силѣ глагол *узети* има „помјерено" значење (слично значењу глагола *силовати*) и објекти су лексикализовани именицама које значе жива бића: аште кои властелинь ѹзме владыкоу по силѣ ... аште ли себрь ѹзме по силѣ владыкѹ ... аѹте ли свою дроугоу ѹзме по силѣ 52 {С-}. У наведеним примјерима објекат је ангажован остваривањем физичког контакта са субјектом.

1.4.2. Глагол *искати* допуњава се акузативом без приједлога када је потребно означити да се нешто *узима/ тражи од некога*: а кѥфалїе страже[91] да иштоу и гѹсаре и тати 147 (= а ћефалије да ишту од стража и разбојника и лопова), а царь да иште кѥѱалїе и властеле 150 (= а цар да иште од ћефалија и властеле).

1.4.3. У сљедећим примјерима контакт између објекта и субјекта успоставља се процесом говорења, обраћања: властелинь кои ѡп'сѹѥ и ѡсрамоти властеличикїа 49 {С-}, и властеличикь акѡ опсѹѥ властелина 49 {С-}, и ако властелинь или влаличикь ѡпсѹе себра 50 {С-}, ако ли себрь ѡпсѹе властелина, или властеличикїа 50 {С-}, ако ли себрь ѡпсѹе ... светителїа или калогѥра или попа 51, нь да оупросе цара 66 {С-}, кто позове кривца прюд соѹдїе 92, и оупроси га царь, вѣровати ли га кю Б54 {А-, С-}, да плати ѡньзи кои га ѥ прѣдаль Б54 {А-, С-}.

1.5. Објектом у акузативу обиљежен је појам који у процесу глаголске радње мијења своје мјесто у простору:[92] да посилаю митрѡполитїе калогѥра самодрѹгаго поповѣхь 20 {С-}, и люди[93] кое с вльховствомь изимаю из' гробовь 25 {С-}, калогѥрь кои сврьже расе 33, а прогнали сѹ меропхе црьковне или влахе 35 {С-}, ѡнизи кои соу разьгнали люди 35 {С-}, цара всакыи да диже 62, и кто ѥсть чиега чловѣка приѥль ис тоугѥ землѥ 110 {С-}, да поставе страже по всѣхь поутѣхь 147, коудѣ ихь посилаю соудїе 152, сѹдїе да посилають приставе 154 {С-}, ако ли ... капѹчь комоу скине 157 {С-}.

1.5.1. Глагол *(пре)дати* када значи *послати*, *уручити*, *довести*, *донијети* и сл. обиљежава мобилан однос: и да имь дадѹ заповѣдь доуховнѹ 7, развѣ да давают сокѥ 42 {С-}, дати коу брата старѣега на соудь 65, да си дасть жена моужоу глас 69, да даѥ пьр'ца кои се кѥ за ню прети 75, да дадѹ ѡбои кои иштѹ, свѣдоке 81, кто се ѹ што ѹпри, да дава емце 91, да този село дасть пож'цѹ[94] 98, да плати ѡньзи кои га ѥ прѣдаль Б54 {А-, С-}.

1.5.2. Забиљежен је и примјер са девербативном именицом, у којем је на базичном нивоу присутан глагол *дати*: издава ѡт землѥ приставѹ .г҃. пер'пере ... ѡт града кѡнь и свите [← град да даје коња и свите] 104.

---

[90] У Струшком: христїаницоу 6.

[91] У Струшком: страж(..) 99.

[92] Д. Гортан-Премк назива их синтагмама мобилних односа. Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 56.

[93] У Бистричком: людїи 21.

[94] У Бистричком и Струшком правилно је написано: пожеж'цѹ.

1.6. У реченицама: и да имь да дѣль ѡт коуке 9, коимь ѥсть даль царь ѕемлю и градовѣ 131, глагол *дати* употријебљен је у значењу *дати на коришћење*, *поклонити*. У овим примјерима имамо релативну промјену улоге објекта, изазвану промјеном односа субјекта према објекту.[95]

1.6.1. Комплексна семантика глагола *дати* долази до изражаја и у примјерима: ако кто изнесе милостнꙋ книгоу 66 {C-}, ако кто дасть милость царевꙋ 80, ако дасть милость царевꙋ 80 {C-}, ако да книгоу милостнꙋ царевоу 110 {C-}, који се могу тумачити на два начина: 1) *дати* = *показати*; релативна промјена улоге објекта (глаголом се истиче објекат, указује на њега); 2) *дати* = *уручити*, *извадити*; синтагме мобилних односа.

1.6.2. Релативну промјену улоге (статуса, позиције и сл.) објекта имамо и у синтагмама са глаголима: *поставити* — и да постави црькви велика протопопе 7, и светителїе да поставе доуховнике 11, и ѡт сьда кто постави по митꙋ или митрополита, или епископа или игꙋмена 13, да си постави свога калогѥра 44 {C-}; *предати* — и прѣдаде царьство ми игоуменомь црькви 18 {C-}, да моу прѣда конь, и стань вьсь 116, и кѥѱалїамь да прѣдадꙋ поутове 147; *продати* — и кто прода хрїстїанина 26 {C-}; и *др.* — аште кто позна лице под чловѣкомь 94, да га оуем'чи соудїа царевь 128, и ако ꙋпри мероньхь господара[96] 128, и ако кто поиште соудомь гоусара и тати[97] 138, аштo кто жꙋплганинь при грагганина 166 {C-}.

1.7. Глагол *платити* са својим објектом означава компензациони однос. Појам који се компензира истовремено је и појам коме је компензација намијењена, те овдје можемо говорити и о намјенском односу: тозѝ село да плати враждоу 25 {C-} [← оно село које то учини да плати вражду], ѡномꙋзѝ селоу в'соу тꙋзѝ зловꙋ да плати ѡколина 60 {C-}, тоузѝ попашꙋ да плати ... да плати попашꙋ 78, да плати све тозѝ ѡколина 117, градь да плати глобоу[98] 160 {C-}.

1.8. Објектом у акузативу обиљежени су појмови који су за субјекте везани односом посесивности: кѡи властелинь ꙋзьима дѣт'цꙋ или пакы и не ꙋзьима дѣт'цꙋ 41 {C-}, да си имаю свою баштин'ноу ѕемлю 38 {C-}, тьзѝ да имат ѥговоу баштиноу 41 {C-}, кои имаю црькви баштин'не оу своих баштинах 44 {C-}, и ѡтроке што си кто имаю 46 {C-}, и еште ѡтроке што си имаю властеле 47 {C-}, кто ли ꙋмре, а има едїно село 60 {C-}, да ихь имаю ꙋ бацинꙋ и нихь дѣт'цоу оу бацциноу Б46 {A-, C-}.

1.8.1. Примјери: ако кто ... рече милостника имамь 66 {C-}, што имаю с кїм соудь црькви 66 {C-}, имамь прїиства ѡвдезѝ на дворꙋ царевоу 67, припадају синтагмама с објектима апстрактних односа,[99] али односи који се њима казују нису односи посесије у правом смислу. Ове појмове може-

---

[95] Д. Гортан-Премк назива их синтагмама с релативним промјенама објеката. Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 63.

[96] У Струшком: (..)дара.

[97] У Струшком и Бистричком у једнини: тата Б145, С92.

[98] Синтагме с глаголом *платити* могу означавати и мјерни однос.

[99] Према врсти односа који се успоставља између објекта и управног глагола, у оквиру објекатских синтагми разликујемо: 1. синтагме с објектима конкретних односа, 2. синтагме с објектима апстрактних односа и 3. синтагме с објектима просторних и временских односа. Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 20.

мо схватити као нешто што егзистира ван субјекта, није у његовом посједу, али је на извјестан начин везано за њега.

2. И синтагме са двоструким објекатским односима налазе се у тексту.

2.1. У синтагми с глаголом *поставити* биљежимо конструкцију са два акузатива:[100] а ѡнизи доуховници коихь нѣсѹ поставили доуховнике да се ижденоу 11 {С-} (= а они духовници који нису постављени за духовнике, да се изагнају). Умјесто другог акузатива, могла би се употријебити приједлошко-падежна веза *за* + *акузатив*.

Реченична конструкција је нешто другачија у примјеру: кое су поставили изьбрав'ши доухов'нике[101] архїереие 2 {С-} (= које су архијереји изабрали и поставили за духовнике).

2.2. Глагол *вјеровати* тражи допуну у акузативу: соудїе тоузи к'нигоу да не вѣроуютъ 162 {С-}, и оупроси га царь, вѣровати ли га кю Б54 {А-, С-}.

2.2.1. Поредбени однос нарочите врсте успоставља се у реченици са два акузатива: вѣрѹи га колико мене Б54 {А-, С-}.

3. У акузативним синтагмама адвербних односа се „ближе детерминише конкретна реализација глаголске радње, целе синтагме или неког појма у њој".[102]

3.1. Употреба акузатива у адвербним временским синтагмама ограничена је на синтагму ть чась (одмах): ть[103] чась да прїиде на соудь 67, ть чась да греде опеть с книгомь, кь царѹ 125, ть чась да гредѹть кь кѥфїаламь 147.

Придјевска замјеница *тај* употријебљена је као обавезни детерминатор јединице временске мјере *час*.

3.2. Синтагмама мјерних односа припадају примјери: и да мѹ дава оу годиштѹ перѹперѹ царевѹ 71, да плати тысоу[104] перперь 88. У синтагми с глаголом *давати* присутно је и значење мобилности.

3.3. У синтагмама мјерно-временских односа одређује се дужина трајања глаголске радње: да прѣбоуде дома, г҃. неделе 57 {С-}, и заманицомь да моу коси сѣна дьнь едїнь 71.

Бројеви *један* и *три* имају карактер обавезних детерминатора у овим адвербним акузативним синтагмама.

4. У тексту су присутне и синтагме чији су управни чланови глаголи опште семантике *учинити* и *створити*, а зависни чланови су апстрактне именице: аште ли владыка блѹдь сьтвори сь своимь чловѣкомь 53 {С-}, кои властелинь на прѣселици комѹ призмомь кое зло ѹчини 59 {С-}, и кто зло ѹчинїи 73, или да дасть кои е зло ѹчиниль 73, тере е ѹчиниль оубиство 87, аке кое зло ѹчини Б54 {А-, С-}, дворане властел'сци ако ѹчини кое злѡ 104 {А-}. Поред акузативног синтаксичког односа, у овим синтагмама постоји и „интерсинтагматски однос[105]". У њима синтагматско значење се дјелимично или

---

[100] Овај примјер наводи и И. Грицкат-Радуловић. В. И. Грицкат-Радуловић, *Атонски препис*, 218.

[101] У Бистричком: доуховникь 2.

[102] Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 151.

[103] У Бистричком: тьи 88.

[104] У Бистричком и Струшком правилно је написано: тисоукю Б91 и тисѹштоу С51.

[105] О интерсинтагматским семазиолошким односима в. код Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме*, 30.

потпуно губи, тј. развија се у лексемско значење: *учинити убиство* = *убити*.

5. Конструкције типа: господинь царь кьди име сына женити или, крьщение Б123 {А-}, и данас се често чују,[106] али у семантичком смислу однос који се њима исказује непрецизан је. Могућа је трансформација: [← када треба сина да крсти]. Ако у анализу укључимо и синтагме овог типа које припадају савременом разговорном језику, можемо закључити да се увијек ради о неким догађајима у којима агенси узимају учешћа.

6. Уз негиране глаголе најфреквентнији је генитив, али има примјера и са акузативом.

6.1. Уз глаголе којима се допуњава конструкција да нѣсть вольнь, објекат је у акузативу:[107] пронїю да нѣсть вольнь никто продати 61, да нѣ вольнь никои властелинь ... заграбити коуплю 112 {С-}, да нѣ вольнь никои властелинь ... динаре мꙋ силомь наврькы 112 {С-}, да нѣсть вол'нь властелинь ... задрьжати или зароучити своѥ люди или ине трьговце Б117 {А-, С-}.

6.2. Објекатске допуне негираних глагола *исправити* (= извршити) и *ушчувати* имају облик акузатива: и не вьсхоштет исправити повелѣнїа црькви 4 {С-}, ако ли не ꙋзблюдꙋ стражꙋ 148.

6.3. Глаголи *дати* и *имати* у негацији траже објекатску допуну у генитиву,[108] али биљежимо и ове примјере: векѥ тѡмзи црькволь да не има ѡбласть 45 {С-}, докле моужꙋ не даде глась 69, ако ли га не да село 94.

6.4. Глаголи *пречути* и *преслушати*, чија семантика је таква да садржи у себи негацију, траже допуну у акузативу: и прѣчюе закѡнь царьскїи 37 {С-}, кои би цара прѣслоушали 119, тере и прѣслоуша книгоу соудїе царева 139.

6.5. Усљед обличког једначења акузатива и генитива када је ријеч о бићу, неке примјере могуће је двојако интерпретирати: и ѡтсели да не ꙋрве никѥдна власть калогѥра или чловѣка црьковна 34 {С-}, ако ли не оузымаа сына, нь имаа дьштерь 48 {С-}, и да рече не наидохь прїистава 67, царин'никь царевь да нѣсть вольнь забави или задрьжати трьгов'ца 114 {С-}, никто ничиѥга чловѣка да не прїиме 129 {С-}, никтѡ ѡт нихь да не прїиме ничиѥга чловѣка оу тьмницоу Б180 {А-, С-}.

Акузатив с приједлозима

Приједлог за

1. Приједлошко-падежна конструкција *за* + *акузатив* фреквентна је у значењу намјене: где се изнесете двѣ книзѣ царевѣ за еднꙋ ипотесь, за землю 84, соуд'бине да не за котьль. ни ѡправѣ никоѥ 85, книге цареве, коѥ се приносе прѣд соудїе, за што любо 102, да ѥст логоѱетꙋ, л҃. перперь. за хрїсовуль ... а дїакꙋ за писанїе, ѕ҃. перперь 123, ѡт сьда напрѣдь да ѥсть порота и за много и за мало 141, ако пише книгоу царь или по срьчбѣ или по любви или по милости за нѣкога 162 {С-}.

---

[106] Истог су типа синтагме: *имам ушакмицу*, *имам свадбу* и сл.

[107] О објекатским допунама уз негирани глагол „узети", које имају извјесних специфичности, писано је код генитива.

[108] Уп. са генитивом.

2. Овом приједлошко-падежном конструкцијом означава се и узрок: и светителїе да не проклинаю хрїстїань за сьгрѣшенїе доуховно 5, за невѣрꙋ за в'сако сьгрешенїе. брать за брата. и ѡтьць за сына. родимь за родима ... да не плати 55 {С-}, да се соуде ... за свое дльгове. а за царевѣ. да гредꙋть прѣд соудїе. за крьвь. за враждꙋ. за тати. за гꙋсаре[109] . и за прѣюм людскыи 68, силѣ да нѣсть никомоу ни за единь дльгь[110] 100, ако пишꙋ за што любо, за гоусара и тати. или за кое любо ѡправданїе соудьбно 139, што имаю соудь мегю собомь. за враждоу. за гоусара. за тати. за прѣемь людскыи. за(..)[111] за землю 170 {С-}.

3. Садржај сваког наредног законског члана наговјештава се синтагмом која има карактер наслова, или се пак налази на почетку новог члана: наипьрво за хрїстїан'ство 1 {С-}, и за доуховнїи дльгь всакь чловѣкь да има повиновенїе ... кь своюмꙋ архїерею 4 {С-}, и за ересь латин'скоу 6, за невѣрꙋ за в'сако сьгрѣшенїе 55 {С-}, за попашꙋ 78, за пот'кꙋ 79 {С-}, а за мегю земли што се потвараю села мегю собомь 80, а за мегю сел'ске 81, за ѡтбои 103 {С-}, а за соудове што имаю мегю собомь 166 {С-}, за градозидание С73 {А-, Б-}. Напоредо с овом конструкцијом, у овој функцији употребљава се и *локатив* с приједлогом *о*.

4. *Локатив* с приједлогом *о* могао би да стоји умјесто синтагме *за* + *акузатив* и у примјеру: да нѣ воль ѡтпьрьчїа ине рѣчи говорити потвор'нѣ. на ѡногазипьрїца. ни за невѣрꙋ[112] ни за ино дѣло 151.

5. Забиљежен је један примјер употребе ове конструкције уз глагол *поуздати се*: кто ли се поꙋзда за што да плати симоседмо 101.

У *Бистричком препису* изостаје приједлог, тј. стоји акузатив без приједлога.

6. У примјерима: да соу вол'ни ними. или ... или за доушоу ѡтдати 40 {С-}, и кои се пре за свою прит'чю[113] 151 везом *за* + *акузатив* означена је сврха вршења глаголске радње.

7. Квалификативно значење ове конструкције срећемо у примјеру: тьзи да ѥсть прость ѡт тогази дльга за кои ѥ быль позвань 92.

8. Овом приједлошко-падежном конструкцијом указује се и на остваривање контакта у процесу замјене: и да им' се продава жита. и вина и меса. за динар што иномꙋ за два 63, да даѥ пьр'ца кои се кѥ за ню прети [← који ће се умјесто ње парничити] 75.

Приједлог на

1. Именице *суд* и *двор*, које се схватају као мјеста високог значаја, када стоје у служби глаголске одредбе означавајући циљ кретања, добијају облик *акузатива* с приједлогом *на*: ако га кто позове на сꙋдь ... потомь да греде на соудь 57 {С-} [← ако га ко позове да дође на суд], да си дасть

109 У Струшком: г(..)сара 61.
110 У Струшком: ни за што 59.
111 У Бистричком: за крь (умјесто: крьвь) 179.
112 У Струшком: (..)ꙋ.
113 У Струшком: при(..) 103.

жена моужоу глас, да греде на сѹдь 69, и не поиде на соудь 92, сь чимь прїидеть на дворь царевь 107 {С-}, кои соужьнь ѹтече на дворь патрїарховь 108 {С-}, а никто да се не позива на дворь царевь 140 {С-}, пьр'ци кои исходе на сѹдь царевь 155 {С-}.

У примјеру из *Атонског преписа* налазимо *акузатив* с приједлогом *на*: ть чась да прїиде на соудь 67. На паралелном мјесту у *Бистричком препису* стоји: тьи чась да прїиде на соудѣ 88, што може бити акузатив множине или локатив једнине.

1.1. Уз глагол давања (*дати*) забиљежен је примјер:[114] дати коу брата старѣега на соудь 65. Иако се овим глаголом не означава кретање, оно се подразумијева, те је и овдје акузатив са приједлогом употријебљен да означи мјесто завршетка глаголске акције.

2. Биљежимо и смјештање завршетка акције кретања на површину, на горњу раван појма с именом у акузативу: да нѣсть вол'нь властелинь ... задрьжати или зароучити своѥ люди или ине трьговце да не гредоу на трьговѣ цареве Б117 {А-, С-}.

3. Приједлошко-падежна конструкција *на* + *акузатив* у финалном значењу јавља се уз девербативне именице или именице које добијају функцију објекта уз имплицирани предикат, контекстуално одређен или искуствено препознатљив. На базичном нивоу ови примјери имају финалну клаузу: иже соу примили благословенїе на доуховьчьство[115] 11 {С-} [←да би били духовници]; да не гредоу ... ни на сѣно. ни на ѡранїе. ни на виноградь. ни на еднѹ работѹ 37 {С-} [← да би купили сијено итд.]; ако ли га боуде ѡтслаль царь, или соудїе на работоу 67 [← да би радили]; тере ѹстаноу на граблѥнїе школ'ніа села или жоупа на нѥговоу кѹкю. и на нѥговь добитькь 133 [← да би пљачкали његову кућу и његову стоку].

4. Име појма на који је усмјерена (управљена) глаголска радња добија облик акузатива са приједлогом *на*: и да се не наведе приставь на женоу 69, да нѣ воль ѡтпьрьчїа ине рѣчи говорити потвор'нѣ на ѡногазі пьр'ца 151.

4.1. У примјеру: кто ли се наиде изъгнавь метохїѹ на меропшинѹ 37 {С-} имамо неку врсту усмјерености у правцу појма с именом у акузативу односно промјену једног положаја, односно стања у друго.

5. Необичан је примјер: а инь никто ѡт воиникь да имь не поможе на порвицѹ. ако ли кто потече и поможе на порвицѹ 120, који се може схватити као одредба околности у којима се врши глаголска радња.

6. Комплексна је семантика примјера: и ако боуде попь на тозі дошьль 25 {С-}. Осим значења околности [← у таквим околностима], латентно су присутни и: концесивно [← иако су околности такве], временско [← након што је то учињено], па чак и мјесно значење.

Мјесно значење је преовладало у *Бистричком препису*, гдје налазимо локатив: на томзі 21.

7. Уз глагол *бити* јавља се израз *на потребу*, који би се могао супституисати са *потребно*: и боуде мѹ на[116] потребоу дворь чинити и коукю Б123 {С-}.

---

[114] Именица *двор* уз глагол *предати* стоји с приједлогом *у*.
[115] У Бистричком правилно је написано: доуховничьство 11.
[116] У Струшком: (..) потребоу 74.

8. Уз глаголе прѣписати, прѣлагати стоји *акузатив* с приједлогом *на* да означи начин вршења глаголске радње: рѣчи прѣлаган'нѣ на ино што нѣ повелѣль царь 127, или ако боудꙋ прѣписали книге на инь ѡбразь 152.

9. Овом приједлошко-падежном везом одређује се и значење мјере и то индиректно, оријентисањем према познатом појму: и на тисоуштꙋ кꙋкь, да се хранїи оу монастирїихь, н. калогїерьь 17.

10. Приједлошко-падежном везом *на* + *акузатив* одређује се и вријеме вршења глаголске радње, тачније — њоме се казује када се што збива.[117] Као лексички експоненти ове временске конструкције јављају се именице ѡбѣдь и рокь: и кто боуде позвань ... и не прїиде на ѡбѣдь 56 {С-}, ако прїиде на рокь прѣд сꙋдїе 92, да плати господарь в'се мероп'хꙋ на рокь 128.

Као семантички еквивалент ове конструкције могла би да стоји временска конструкција *о* + *локатив*.

11. И. Грицкат-Радуловић, наводећи неке устаљене колоквијализме, даје и овај примјер: кои дрьже дрьжавоу на сѣ[118] (= држе засебно).

Приједлог по

1. Приједлошко-падежну конструкцију *по* + *акузатив* срећемо у дистрибутивном значењу: ѡт свакога села, по л҃. перьперь 123.

Приједлог под

1. Као лексички експонент приједлошко-падежне конструкције *под* + *акузатив* јавља се у свим забиљеженим примјерима именица *црква*: црькви царьскїе да се не подлагаю под црькви велїе 32 {С-}, да соу вол'ни ними. или под црьковь дати 40 {С-}, да нѣсть вольнь господинь царь ... тези црькви под велїꙋ подложити црьквоу[119] 44 {С-}, подложивь свою црьковь, под дрꙋгоу црьковь 45 {С-}, да нѣст вольнь никто подложити под црьковь 61.

У свим наведеним случајевима казује се да неки појам заузима потчињени, подређени положај у односу на цркву и њену власт. У четири забиљежена примјера детерминисана радња представљена је глаголом са префиксом *под*-, те употребом приједлога *под* долази до редупликације значења.

Приједлог прѣд

1. Акузативну конструкцију с приједлогом прѣд налазимо у мјесној функцији:[120] да гредꙋть прѣд соудїе[121] 68, кто позове кривца прѣд соудїе 91

[117] Овакво означавање времена може се формулисати као идентификациона јукстериорност. Уп. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 88.

[118] Овај примјер подсјећа на примјере из савременог говорног језика: кућа је на њему (кућа је његово власништво), имање је на њој и сл.

[119] У Бистричком стари наставак: црьковь 44.

[120] Ово мјесно значење може се формулисати као адлативна антелокализација. В. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 36.

[121] У Струшком: соуд(..).

[← да дође пред судије] ако прїиде на рокь прѣд сѹдїе 92, и позове, да га дадѹ прѣд сѹдїе 94, ако ли га не да село прѣд сѹдїе 94, кое се приносе прѣд соудїе 102, и да их принесѹ прѣд цара[122] 102, а што нагѥ оу тѹгѥи земли на воисцѣ. да веде и несе прѣд цара и воеводе 111 {С-}, тькмо да греде всакыи прѣд свога сѹдїю 140 {С-}, да идоу прѣд сѹдїе 152 {С-}, да гредеть ... прѣд цара 169 {С-}, станници цареви да гредоуть прѣд сѹдїе 170 {Б-, С-}, да греде всакы прѣд свога соудїю оу чиѥи боуде ѡбласти Б178 {А-, С-}.

Приједлог прѣз(ь)

1. Приједлошко-падежном везом прѣз(ь) + *акузатив* означава се да нешто пролази простором који обухвата обим појма с именом у акузативу:[123] тере прѣиде ѡпеть прѣз них землю {С-}, прѣзь коих прѣиде дрьжавоу 54 {С-}, и ако се ѡбрѣте гоусарь ѡшьдь прѣзь дрьжавоу краиштника 132.

Просторни однос који се означава овом приједлошко-падежном везом у књижевном језику казује се *акузативом* с приједлогом *кроз*.

2. Акузатив с овим приједлогом означава да се глаголска радња (не)реализује не узимајући у обзир, тј. обилазећи појам у акузативу. У тексту су, у овој вези, потврђене именице законь (4 пута) и повелѣниѥ (једанпут): а ино прѣзь закѡнь ништа да мѹ се не оузме 71, да нѣсть вольнь ниединь господарь прѣзь законь[124] ништа оучинити 128, ако се кто ѡт нихь ѡбрѣте ѡплѣнивь села и люди и затрьвь прѣзь законь царевь 131, ако ли се кто ѡбрѣте и прѣлежи оу то(..)зи селѹ. прѣзь законь и повелѣниѥ царево 172 {С-}.

Приједлог оу(вь)

1. Приједлошко-падежном везом *у* + *акузатив* одређује се мјесто завршетка глаголске акције:[125] нь да гредѹ оу ине монастире 22, да не гредоу ѹ меропшине 37 {С-}, да га поведе ѹ припрьвниѥ село 94, оутече оу царевѹ полатѹ 108 {С-}, людїе кои се вракїаю изь тѹгѥ землѥ оу землю царевѹ 109 {С-}, а да га греде напрѣда оу ина села 122, где приходи ѹ чїе любо село 122, ере их нѣсѹ оу село пѹстили 149, и да се врьже оу тьмницѹ 157 {С-}, и кто прѣда сына или брата оу дворь Б54 {А-, С-}, ако лї е себрь да хвати оу котьль Б104 {А-}.

2. Циљ глаголске радње обиљежен је овом приједлошко-падежном везом: кто проводи дрѹжниѥга чловѣка оу тоуждѹ землю 95 [← да би га одвео у туђу земљу].

2.1. У сљедећем примјеру јавља се циљна конструкција на мјесту локативне: и да се заточе оу инѹ землю не знаемоу 144 {С-}.

---

122 У Струшком: царьство ми 62.

123 Ово мјесно значење може се формулисати као перлативна интралокализација. В. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 10.

124 У Струшком препису једна ријеч: прѣзаконь 85.

125 Ово мјесно значење може се формулисати као адлативна интралокализација. В. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 11.

3. Конструкција *акузатива* са приједлогом *у* користи се и за изражавање намјене специфичног карактера: нь штрокь ѹ прикїѹ да се не дає никьда 46 {C-}, да их имаю оу баштинѹ вѣчноу 46 {C-}, да им соу ѹ баштиноу 47 {C-}, и што запише господинь царь баштинѹ комѹ запише село оу баштинѹ 123 {C-}, да соу вол'ни шт своих виноградь и шт землє оу прикую штдати 165 {C-}.

Овдје спада и примјер: и кто прода хрїстїанина оу иновѣр'ноу вѣроу 26 {C-} [← људима друге вјере].

4. Уз глаголе који указују на промјену одређеног стања, положаја и сл. у друго стоји појам у *акузативу* с приједлогом оу односно вь, да означи на шта се односи, тј. у чему се састоји та трансформација: што се сѹ штратили хрїстїане вь азим'ство да се вьзврате штеть вь хрїстїанство ... и не вьзвратив' се вь хрїстїан'ство 6, кои се соу штратили вь вѣрѹ латинскѹ ... и да е врати в'сакы вь хрїстїанство 7, штративь хрїстїанина вь вѣрѹ латин'скѹ 8, ако ѹзлюби да се крьсти ѹ хрїстїан'ство 9, докле се штрати штеть оу послоушанїе[126] 23.

5. Конструкција *акузатива* с приједлогом вь служи и за непосредну идентификацију времена: въ лѣто /ѕшнз. индиктишнь .в҃. вь празднинь вьзнесенїа господнїа мѣсеца маїа .ка҃. дьнь. А164, вь лѣто ѕ.ш.ѯ҃.в. индиктїшн седмїи А192.

Интересантан је примјер: кою рѣчь изговоре оу прьвинѹ тѣзи рѣчи да соу вѣроване 155 {C-} (= у први мах).

6. У примјеру: кьди се пре властеле. кто се ѹ што ѹпри, да дава емце 91, специфична семантика глагола захтијева допуну у *акузативу* с приједлогом *у*.

7. Израз оу бесцѣнїе значи врло јефтино: да мѹ кѹплю кою продасть оу бесцѣнїе 114 {C-}.

8. Акузатив с приједлогом вь биљежимо и у примјеру: и такози вь штличенїе. ако се што гдѣ лицемь оухвати оу нихь 137. Могућа је трансформација: [← а за обличење, тј. доказ кривице сматра се ако се што гдје непосредно ухвати), гдје на дубинском плану акузативна конструкција функционише као предикативна допуна.

Инструментал без приједлога

1. Уз глаголе *ударити*, *бити* појам обиљежен инструменталом јавља се у спроводничкој функцији: и да се биє стапи 49 {C-}, и да се биє стапи 86, да се оудари стапи ,р҃. крати 157 {C-}.

1.1. Инструментал привидно спроводничког типа присутан је у сљедећем примјеру: жѹпа жупѣ да не попасе добиткомь ништа 77. Овдје је испуњен неопходан услов за успостављање спроводничке радње од стране бића „спроводника": самоактивно вршење радње.[127]

2. Идентификовање услова, околности под којима се глаголска радња врши, те помоћних средстава за њену реализацију, остварује се употребом омогућивачког инструментала: кои властелинь ... кое зло ѹчини. земли

[126] У Струшком: штрати ш(..) в(..) послоу(..) 16.

[127] М. Ивић истиче: „Српскохрватски ... не прави никакве разлике између појмова-бића и појмова-животиња у спроводничким ситуацијама". М. Ивић, *Инструментал*, 32.

плѣном 59 {С-}, што се зло ѹчини томѹзи селѹ пожегѡм или чимь любо 60 {С-}, ако се ѡбрѣте кои любо потвор'никь иште кого потворомь и льжомь, и ѡбѣзомь 156 {С-}.

3. У пасивним конструкцијама инструментал се јавља да обиљежи појам над којим се испољава радња коју врши субјекат. Овај инструментал којим је обиљежен појам — носилац стања има „заступничку" функцију: ѡтдѣлѥнь хлѣбѡм и иманиемь 71, а тем'зи ѡтдѣлѥнь 72.

4. И инструментал „узрока" заступљен је у тексту.

4.1. Инструментални облици именица *воља*, *хтјење*, припадају категорији „активног изазивача",[128] јер вољни моменат непосредно подстиче вршење радње: прѣстоупивь что любо ѡт сиега закона воломь и нехотѣнемь 4 {С-}.

4.2. Инструменталом „унутрашње побуде" обиљежен је појам који утиче на појаву вољног импулса за вршење радње: кои властелинь на прѣселици комѹ пизмомь кое зло ѹчини 59 {С-}.

4.3. Као „непосредни подстрекач" може се протумачити појам у инструменталу у сљедећем примјеру: и ако не чюе и не оусхокѥ исправити заповѣдїю доуховною 5.

5. Инструменталом „критеријума"[129] идентификује се појава на основу које се реализује радња означена предикатом: ако ѥсть кто што комѹ кривь. да иште сѹдомѹ и правдомь 34 {С-}, да ѹзимаю свои доходькь закѡнѡмь[130] 63, да иштѹ сѹдѡмь[131] ѡт светаго краля 80, и ако кто поиште соудомь гоусара и тати 138, ктѡ боуде пронїаревикь да га ѡправе ѡчина дроужина порѡтомь Б104 {А-}.

6. Уз глагол *обладати* јавља се објекатски инструментал. По свом значењу он припада категорији инструментала носиоца стања, јер појам њиме обухваћен на себи трпи вршење глаголске радње: да ѡбладаю в'сомь коукѡмь. кобилами и кон'ми. и ѡвцами и инѣмь всѣмь 18 {С-}, црькварми да ѡблада господинь царь 30 {С-}, и да ѡблада светитель ѹ тоизи црькви доуховнимь дѣломь 44 {С-}, такожде и кнезове ... кои се ѡбрѣтаю сели и катѹни ѡбладаюште 135 {С-}.

7. Категорији адноминалног инструментала припада инструментал уз придјев *вољан*, што је у вези са употребом овог падежног облика уз глаголе типа *владати*, *располагати*. Њиме је обиљежен појам од кога зависи дата особина. Овај инструментал припада „омогућивачкој" категорији: да соу вол'ни ними 40 {С-}.

7.1. Истог значења је и инструментал уз декомпоновани предикат *имати власт*: векѥ тѡмзи црькводь да не има ѡбласть 45 {С-}.

8. Инструментал без приједлога врши функцију агенса у пасивној конструкцији: кои соудїа ѥст о дворѹ царевоу. и оучини се коѥ зло. тѣм'зи да се раз'соудїи 140 {С-} (= тим судијом нека се пресуди) [← он нека пресуди].

---

128 В. М. Ивић, *Инструментал*, 79.

129 Ова семантичка категорија интерпретира се у лингвистичкој литератури и начински, па чак и узрочно. В. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 105.

130 У Бистричком: закѡнь 63.

131 Грешком је написано сѹсѣдѡмь 77.

9. Инструментал често губи падежни карактер и прелази у одредбену значењску категорију. Детерминација глагола остварује се на различите начине:

атрибутом уз ријеч ѡбразъ (= *начин*): сим'зи ѡбразомь (= овако) да се ѡчисти хрїстїан'ство 1 {С-}, тм'жде ѡбразомь да се кажꙋ 130 {С-}, симзи ѡбразомь да се ꙋкрати тат'ба и гꙋсар' ство 135, тизи в'си да се кажоу ѡбразомь выше писаннимь 135 {С-}, сим'зи ѡбразомь да се каже тать и гꙋсарь ѡбличныи 137.

апстрактним именицама: и заманицомь да моу коси сѣна дьнь едїнь 71, а динаре мꙋ силомь наврькы ... кто ли се нагѥ силомь растоваривь 112 {С-}, и воломь да си походи сь своимь коупломь 114 {С-}, ако се што гдѣ лицемь оухвати оу нихь 137 {С-}, ако ли се ѡбрѣтета пар'ца намѣромь на дворѣ царевѣ 140 {С-}, што рекоу доушомь ер сꙋ изгꙋбили 150, и ако кто што оухвати гꙋшено или крадено, лицемь или силом (..)зето 171 {С-}.

М. Ивић у својој књизи „Значења сх. инструментала и њихов развој[132]" истиче (243) да се још у нашем старом језику: „прилози, настали у духу овог принципа детерминације помоћу инструментала, јављају као лексичке речи, тј. немају свој основни именички облик." Као примјер наводи прилог *нахвалицом*: аште кто попасе жито, или виноград. или ливадꙋ грѣхѡм ... ако ли навалицомь попасе. да плати попашꙋ 78, кто нѣсть дошьль нахвалицом[133] по силѣ 87, ако ли боуде приш'ль нахвалицомь 87.

Инструментал с приједлозима

Приједлог за

1. Приједлогом *за* с *инструменталом* означава се да један појам долази по времену послије појма обиљеженог инструменталом: где прѣстои влахь или ар'банасинь на селѣ. на том'зи селѣ да не стане дрꙋгы за нимь[134] греде 83.

Ова синтагма садржи и мјесну компоненту, јер указује да један појам прати други крећући се за њим у простору.

Приједлог мегю (междоу)

1. Приједлогом мегю с *инструменталом* одређује се појам означен управном ријечју просторно:[135] има едїно село, ꙋ жꙋпе, или мегю[136] жꙋпами 60 {С-}, ако ѥ брьдо пꙋсто междоу жꙋпами 148.

2. Овом приједлошко-падежном везом означава се и нека врста узајамности, повезаности: пот'ка мегю селимь[137] н. перпер 79, а за мегѥ земли што

---

132 В. М. Ивић, *Инструментал*, 243.

133 У Струшком: нахвалицимь 43.

134 У Струшком: нимѥ 39.

135 Ово мјесно значење може се формулисати као локативна интралокализација. В. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 38.

136 У Бистричком: мегоу 60.

137 У Бистричком: селми 75, а у Струшком: селомь 34.

се потвараю села мегю собомь 79, и не имаю оумѣсе никое мегю собомь и мегю своѡмь[138] дрьжавомь 145, а за соудове што имаю мегю собомь 166 {C-}, што имаю совдь мегю собомь 170 {C-}.

Приједлог над

1. *Инструменталом* с приједлогом *над* употријебљеним с поредбеним значењем казује се да нешто заузима положај изнад појма с именом у инструменталу. На примјер: или их прѣдадв властеле кои соу над' ними 137.

2. Ова приједлошко-падежна веза појављује се и да обиљежи *владање*: и не бвде на[139] том'зи жоупомь единога господара 147.

Приједлог под

1. У преписима појављује се само један примјер приједлошко-падежне везе *под* + *инструментал*: аште кто позна лице под чловѣкомь 94.

Овај примјер садржи два податка релевантна за семантичку интерпретацију:

1. предмет се налази у посједу појма обиљеженог инструменталом,

2. појам с именом у инструменталу прикрива тај предмет, то посједовање.

Приједлог прѣд

1. *Инструментал* с приједлогом прѣд означава да се нешто врши у присуству лица с именом у инструменталу: да се соуде прѣд своими митрѡпѡлити. и пред епископи и игоумени ... да се соуде прѣд своомь црьквомь 36 {C-}, да га да прѣд свдїами 67, да се соуде прѣд своими господари 68, да говори с нимь прѣд соудїами царевеми 151, да се соуде прѣд властели градскыими и прѣд црьковнимь клиросомь ... да га прїи прѣд владал'цемь градьскыимь и прѣд клиросомь црьковнимь 166 {C-}, да их при прѣд свдїѡм дворскїимь 167 {C-}.

Инструменталом су овдје обиљежени појмови бића[140] која нису само посматрачи, него они који ће донијети крајњу одлуку, пресудити у датим ситуацијама.

2. Необичан је примјер (за који не можемо са сигурношћу ни да тврдимо да је инструментал): ѡн'зи кои ѥ (..)рѣи[141] прѣд станови 172 {C-} (= онај који је старјешина станова). Данас бисмо умјесто ове приједлошко-падежне везе употријебили генитив без приједлога или инструментал с приједлогом *над*.

---

138 У Бистричком: мегю своиѡмь 150.

139 У Струшком и Бистричком правилно је написано над(ь).

140 Примјер: да се соуде прѣд своомь црьквомь можемо парафризирати овако: *да се суде пред представницима цркве*.

141 У Бистричком: стареи 182.

Приједлог с

1. У тексту су потврђени примјери и социјативног и псеудосоцијативног инструментала.

1.1. Социјативни однос исказан синтагмом *с* + *инструментал* може бити непосредног и посредног типа. Однос друштва непосредног типа: ѕ'говарав се сь стар'ци 16, аште ли владыка блѹдь сьтвори сь своимь чловѣкомь 53 {С-}, што имаю с кїм соудь црькви 66 {С-}, да ѥсть вольнь всакы меропьхь прети се сь[142] своимь господаремь. или сь царемь[143] . или сь госпождомь царицомь. или сь црькводь. или сь властели царевеми[144] . и с кыимь любо 128, ако што има потомь да говори с[145] нимь 151 {С-}. У свим овим примјерима контакт између лица-учесника у вршењу успоставља се непосредно у вези с чином вршења. У другом и трећем примјеру конструкцијом: глагол који иначе није социјативног типа + именица означава се стање које се обавезно односи на два партнера.

1.1.1. У примјеру: село селом да пасе 76, вјероватно је грешком изостао приједлог *с*.

У *Бистричком* и *Струшком препису* на паралелним мјестима стоји *инструментал* с приједлогом *с*: селѡ сь селѡмь Б72, село с' селѡмь С31.

1.2. Однос друштва посредног типа: да ихь блюдѹ сь стражами 147 {С-}, да гредеть ѡт соудїи единь сь ѡбѣма ѡнѣмаѕи пьр'цема 169 {С-}.

1.3. Социјативна конструкција „цјелине" присутна је у примјеру: сь прѣѡсвештенїнымь патрїархомь, кѹрь нѡаникїемь и всѣми архїереи и црьковныкы малїими и великыми и мною благовѣрнїимь царемь стефаномь и всѣми властели царства ми 164 {С-}.

1.4. Занимљив је и примјер: и кто боуде позвань прѣгѥ ѡбѣда с приставомь 56 {С-}. На базичном нивоу можемо реконструисати активну конструкцију [← и кога пристав позове у име некога прије обједа]. Значи, лице обиљежено инструменталом врши радњу, али у име неког другог лица, иступајући као његов заступник.

2. Категорији псеудосоцијативног инструментала припада пратилачки инструментал лексикализован апстрактном именицом која открива околности под којима се остварује глаголска радња: и люди кое с вльховствомь изимаю из гробовь 25 {С-}.

3. Примјери: властеле вели да се позиваю с книгомѕ сѹдїинѡм, а прочїи с печатїѡм 58, сь чимь прїидеть на дворь царевь ... с тем'ѕи да е свобод'нь 107 {С-}, и воломь да си походи сь своѡмь коупломь 114 {С-}, да га сьблюде станїанинь сь всѣмь 116, ть часъ да греде опеть с книгомь кь царѹ 125, и ѡпет' се врати с плѣномь 132, да доходи кь прьвїимь стражемь сь всѣмь[146] што има и носи. да га провагїаю. и стража стражи да га прѣдаваю сь всѣмь 150, представљају прелазни тип, налазећи се између социјативне и псеудосоцијативне категорије. Појмове обиљежене инструменталом сврставамо:

---

142 У Струшком изостаје приједлог 85.
143 У Струшком: царьством' ми 85.
144 У Струшком: царьства ми 85.
145 У Бистричком: ш 156.
146 У Струшком недостаје овај дио 102.

1) у категорију привидног социјатива ако их посматрамо као субјектове партнере у вршењу глаголске радње или

2) у категорију „карактеристичне појединости” ако их схватимо као предмете који својим присуством употпуњују нашу представу о датом лицу.

Локатив

Приједлог на

1. Конструкцијом *на* + *локатив* најчешће се одређује мјесто вршења радње: да се тьзи ѹбїица иждеже на ѡгни 90, да се пожеж'ца тьзи иждеже на ѡгни 98 {С-}, што се на нѥи[147] гѹси или оукраде 117, и да га постави на светои трапезѣ 138, а винѹ да ѥсть работникь на томзи мѣстѣ 165 {С-}, аште ли не бѹдеть работ'ника на ѡномзи мѣстѹ 165 {С-}.

1.1. Када имамо у виду висок значај онога што се означава појмовима *двор* и *суд*, јасно је зашто се приједлог *на* с *локативом* употребљава за означавање мјеста у њиховој унутрашњости: ако ли га ѡбрѣте на двороу царевѹ или сѹдїинѹ 65, имамь прїистава ѡвдезн на дворѹ царевоу или на соудїинѹ 67, рѹке на сѹдѣ да нѣсть 85, аколи се ѡбрѣтета пар'ца намѣромь на дворѣ царевѣ 140 {С-}, на соудѣ кои се соуде пьр'ци 151.

Умјесто приједлошко-падежне везе *на* + *локатив*: и не ѡбрѣте га ѡндезн на дворѹ 67 у *Струшком препису* налази се веза *у* + *локатив*: ... оу дворе 78.

1.2. У свом раду *Локатив у савременом српскохрватском језику*, Татјана Батистић истиче да уз извјесне полисемичне ријечи могу да се јаве и приједлог *у* и приједлог *на*. „Избор *у* или *на*... (уз) полисемичне именичке лексеме показује које је значење у питању”. Именице које наводи као примјер јесу: земља, мјесто, свијет, сцена, слика, скупштина итд.[148] Такве именичке лексеме налазимо и у *Душановом законику*: где прѣстои влахь или ар'банасинь на селѣ. на том'зи селѣ да не стане дрѹгы за нимь греде 83 (примарно је значење простора на којем се насеље налази); што ѥсть ѹзакониль на сьборѣ 131 [← у току засједања сабора] (значење засједања; временско значење); на земли цареве[149] . рекше на мероѝшинахь. да не оузимаю властеле приселице 146 (мисли се на пространство које припада цару, а не на државу).

Овдје спадају и примјери: акѡ боуде на единѡмь ѡгништи 72 (који може да се интерпретира као: „ако буде у једној кући/ једном дому”), кьда их кто позове на домоу 65.

1.3. Просторни однос казује се овом приједлошко-падежном везом и када је њен лексички експонент именица *војска*: а што нагѥ оу тѹгѥи земли на воисцѣ 111 {С-}, и соудовѣ малїи и голѣми кои сѹ на воисцѣ 119, на воисцѣ сваде да нѣсть 120, цр̑ьковь кто ѡбори на воисце С76 {А-}.

---

147 У Струшком: на нои 72.

148 Т. Батистић, *Локатив*, 68—70.

149 У Струшком: царьства ми 98.

2. На два начина можемо тумачити примјер: на всакои воисцѣ[150] да ѡбладаю воеводѣ, колико и царь 119

а) као одредбу времена [← за вријеме војних збивања];

б) као одредбу околности [← у околностима војних збивања], а могућа је и мјесна интерпретација.

3. Примјер: да соу на ꙁаконѣ ѡ всемь како сѫ были оу прьвыих царь 166 {С-} може се интерпретирати на два начина:

1) [← да имају исте законе као што су имали и за владавине пређашњих царева]; гдје именица *закон* има објекатску функцију;

2) [← да су законски устројени на исти начин као за владавине пређашњих царева]; гдје је ријеч о квалификативном значењу.

4. Занимљив је примјер: да оуꙁме царь на тѣх'ꙁи порот'цѣхь враждоу 144 (= од тих поротника), гдје бисмо уз глагол *узети* очекивали *од* + *ґенитив*.

5. Ова приједлошко-падежна веза користи се и за исказивање времена вршења глаголске радње.

5.1. Као лексички експоненти ове приједлошко-падежне везе користе се називи оброка, а у временском значењу: властелинь на вечери да се не позива 56 {С-} (= о вечери), ако есть на ѡбедѣ да мѫест рокь на вечери. ако ли есть на вечери. да га дасть оутрѣ на ѡбѣдь 67.

У *Бистричком*, међутим, употријебљена је веза *на* + *акузатив*: ако есть на ѡбѣд... 88; а у *Струшком препису* биљежимо: ако есть на ѡбедоу ... да есть на ѡбѣдоу да га дасть 48.

5.2. Значење времена присутно је и у примјеру: кои властелинь на прѣселици[151] комѫ пиꙁмомь кое ꙁло ѫчини 59 {С-} [← који властелин за вријеме коришћења права приселице...].

Приједлог ѡ

1. Приједлошко-падежна конструкција *о* + *локатив* најчешће стоји у наслову, мада у тој позицији срећемо и синтагму *за* + *акузатив*: ѡ хрїстїанствѣ 1, ѡ доуховномь дльгоу 4, ѡ ресницѣхь 25, ѡ црьковныхь людехь 27, ѡ поповѣхь 38. (Не наводим све примјере због бројности.)

У *Струшком препису* наслови углавном изостају.

2. Приједлошко-падежна конструкција *о* + *локатив* има допунску функцију у примјерима: ѡ всѣмь да сѫ волни 18 {С-}, црьковнї людїе. ѡ всакои правдѣ да се соуде 36 {С-}, да соу на ꙁаконѣ ѡ всемь како сѫ были оу прьвыих царь 166 {Б-, С-}, всакыи ѡ томь да дасть сводь ... виноу да дасть сводь ѡ том'ꙁи 171 {С-}.

Приједлог по

1. За приједлошко-падежну конструкцију *по* + *локатив* у мјесном значењу има много потврда.

---

150 У Струшком: (..)оисцѣ на в'сакои 75.

151 прѣселица = право коначења, исхране и спровођења владара и домаћих виших званичника, као и страних посланика.

1.1. Везивање радње за разна мјеста исте врсте биљежимо у примјерима: и да постави црькви велика протопопе по всѣх трьговѣхь[152] 7, и светителїе, да поставе доуховнике, по всѣх инорїа ихь, по градовѣх, и по селѣхь[153] 11, игоумени по манастирѡх[154] да се ставе добрїи чловѣци 15 {C-}, и да оуставе по црькваx закѡнь кѵновїнскыи 19 {C-}, да живѹ по манастирехь 21, кои сѣде по црьковныx селѣхь, и по катѹнѣхь 27 {C-}, и по всѣхь црькваxь да се хране оубозїи 33 {C-}, кѣфалїе што соу по градовѣхь 63, вол'но да проходи в'сакы по трьговѣхь[155] 114 {C-}, и по градовѣх чїега чловѣка прїимѹ 130 {C-}, по всѣх землїаxь. и по градовѣхь. и по жѹпаx и по краиштех[156]. хѹсара и тата да нѣсть ни ѹ чиѥмь прѣдѣлѹ 134, да поставе страже по всѣхь поутѣхь 147. Појам с именом у локативу у свим забиљеженим примјерима је у плуралу.

1.2. Уз глаголе кретања *локатив* с приједлогом *по* означава да се радња врши у разним правцима унутар граница означеног појма: соудїе коуде гредѹ по земли[157] цареве, и своѥи ѡбласти 105, трьговци кои гредѹ по царевѣ земли 112 {C-}, да гредѹ безь забаве по земли[158] цареве 113 {C-}, воиска кога греде по земли царевѣ 124, соудїе да проходе по земли коуде комѹ ѥсть ѡбласть 168 {C-}.

1.3. Овом приједлошко-падежном везом означава се и смјештеност на разним тачкама исте површине: црькви в'се што се ѡбрѣтаю по земли царьства ми 31 {C-}, меропхомь закѡнь по в'сеи[159] земли 71, планине што сѹ по земли царьства ми 82, што боуде плѣнѥно по царевѣ земли 121, коихь сѹ послали да исправе по земли 152.

1.4. У примјеру: да се жеже по ѡбразоу 10, ријеч је о „указивању на тачку додира између објекта и агенса, односно спроводника радње".[160]

2. У свим регистрованим примјерима приједлошко-падежна конструкција *по* + *локатив*, у темпоралној служби, означава односе који се одређују и генитивом с приједлогом *послије*: и кто потвори сие при животѣ и по сьмрьти царьства ми 34 {C-}, и по нѥговѣ сьмрьти баштина поуста ѡстане 41 {C-}, дрѹга по нѡи идѹкы да не падне ѹ том'зи селоу 124, и ако се по тоизи ѡправѣ ѡбрѣте поличїе истин'но 144.

3. Приједлошко-падежна веза *по* + *локатив* искоришћена је и за одређивање начина односно критерија по којем се врши радња. На базичном нивоу ова падежна конструкција добија као еквивалент начинску клаузу, уведену везником *онако како/ на основу тога шта* и сл. Као лексички експоненти ове конструкције јављају се именице:

закон: да се каже по законѹ светыхь ѡтьць 8 [← онако како закон налаже/ на основу тога шта закон налаже], и да их слоуша всакы по законоу црьковномоу 11 {C-}, да их ведев'са црьква по законѹ 11, игоумени да живоу ѹ[161]

---

152 У Струшком: по градовѣхь и трьговѣхь 3.
153 У Бистричком: ... инорїахь их 11, а у Струшком: (..)всѣх инорїахь и градовѣх. (..)лѣхь 7.
154 У Бистричком: мѡнастирѣхь 15.
155 У Бистричком: по всѣхь трьговѣхь 117.
156 У Струшком: краиштахь 89.
157 У Бистричком: землѥ 107.
158 У Бистричком: землѥ 116.
159 У Бистричком: всои 67.
160 С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 21.
161 У Бистричком: пѹ умјесто по 16.

кїиновїахь по законꙋ 16, да иште сꙋдомь и прав'домь, по законоу 34 {С-}, да работаа црьквамь по законоу 38 {С-}, да храни попа по законоу 39 {С-}, ако ли га господарь не име хранити по законꙋ 39 {С-}, да воевают по законоу 42 {С-}, да се сꙋде по законоу црьковномь и царьском 66 {С-}, да дадꙋ ѡбои кои иштꙋ, свѣдоке. онь половинꙋ. а онь половинꙋ по закѡнꙋ 81, тькмо да се соуде по законꙋ 85, и ѡтстои се по законꙋ 92, да га ѡправи порота по законꙋ 121, кои се порот'ци кльнꙋ и ѡправе ѡногази по законꙋ 144, да сꙋде по законꙋ 163 {С-}, да га прїи ... по законꙋ 166 {С-}, да се исправлꙗ по законоу царевоу Б177 {А-, С-}, магиникь и ѡтров'никь кои се наге ѡблично да се каже по закон(..) светихь ѡтьць С67 {А-, Б-};

правда: ѡ всѣмь да сꙋ волни што ѥ прилично по пꙋти и правдѣ 18 {С-}, развѣ да моу соудїе соуде по правде 128 [←онако како им осјећај правде налаже], да сꙋде и вьше по правдѣ 162 {С-}, а ѡнаи книга разарає̑ть закон'никь не по правдѣ и по законꙋ 162 {С-};

сила: и да нѣсть вольнь господинь царь ... никомоу ꙋзети баштине по силѣ 43 {С-}, аште кои властелинь, ꙋзме владыкоу по силѣ ... аште ли себрь ꙋзме по силѣ владыкꙋ ... аште ли свою дроугоу ꙋзме по силѣ[162] 52 {С-}, ако по силѣ стане. да плати пот'кꙋ 83, кто нѣсть дошьль нахвалицом по силѣ 87, да нѣсть вольнь ꙋзети ѡброка по силѣ 105, да нѣ вольнь никои властелинь. ни кои любо чловѣкь забавить по силѣ 112 {С-};

мито: и митрополитїе ї епископи. игоумени по митꙋ да се не поставе ... кто постави по митꙋ ... и ако се наиде кои любо по митꙋ ставь 13 [← на основу тога што би дао мито].

У већини забиљежених примјера постоји могућност замјене лексичких експонената одговарајућим прилозима: *по закону — законито*, *по правди — праведно*, *по сили — насилно*.

Синтагме *по миту* и *по сили* могу се замијенити инструменталом типа омогућивача:[163] *митом и силом*.

3.1. Занимљив је примјер: а да не соуде по страхꙋ царевꙋ 163 {С-} [← на основу тога што се боје цара].

4. Узрок[164] вршења радње налази се у првом плану у примјерима:

кто ли се нагїе ꙋжегь коѹкю или гоумно. или сламꙋ. или сѣно. по пизмѣ комꙋ 98 {С-} [← зато што мрзи некога], ако пише книгоу царь или по срьчвѣ или по любви или по милости за нѣкога 162 {С-} [← зато што осјећа срцбу или љубав или милост према некоме].

Као семантички еквивалент ових реченица на базичном нивоу јављају се узрочне клаузе уведене везником *зато што/ јер*.

5. У примјеру: ѡнизи ем'ци кои то соу по томѹи чловѣкоу 109 {С-} [← они које је тај човјек поставио за јемце], вјероватно је ријеч о агенсу у пасивној конструкцији.

---

162 У Бистричком изостаје ова веза.

163 М. Ивић сматра да је функција инструментала омогућивача „управо везана за начински пратилачки моменат глаголског остварења". М. Ивић, *Инструментал*, 15.

164 Значење узрока понекад је веома блиско значењу критерија, што илуструју и ови примјери.

Приједлог при

У тексту налазимо само два примјера употребе приједлога при с *локативом*.

1. Смјештање неког појма у непосредну близину појма с именом у локативу остварује се употребом приједлошко-падежне везе *при + локатив*:[165] глобарїе кои стоѥ при (..)дїах 173 {С-}.

Бистрички препис омогућава нам да одгонетнемо о којем појму је ријеч: соудїахь 184.

2. У временској функцији ова приједлошко-падежна веза означава да се глаголска радња врши за вријеме онога што значи именица у локативу: и кто потвори сиѥ при животѣ и по сьмрти царьства ми 34 {С-}.

Приједлог оу (вь)

1. Много је примјера употребе приједлошко-падежне везе *у + локатив* у мјесном значењу: да се каже како пише оу законникꙋ[166] светыхь ѡтьць 6, игоумени да живоу ꙋ[167] кїновїахь 16, да се хранїи оу монастирїихь[168] 17, и да оуставе по цьрквах законь кꙋновїнскыи калогѥром оу монастырїих 19 {С-}, живꙋ оу своих коукꙋахь 21, да не живе оу тези цьрькве 22, да се држи ꙋ тьмици 23, кои имаю цьрькви баштин'не оу своих баштинах 44 {С-}, да га благослови светитель ꙋ чиѡи боуде инори 44 {С-}, и да ѡблада светитель ꙋ тоизи цьркви 44 {С-}, кто ли ꙋмре, а има едїно село, ꙋ жꙋпе 60 {С-}, братѣници кои сꙋ заедно оу еднои коуки 65, кои сѣде заедно ꙋ едномь селѣ[169] 70, и кто се ѡбрѣте оу единои кꙋкы 72, кои сꙋ оу еднои кꙋкы 73, ако ли се ѡбрѣте едно ꙋ ноизѣ жꙋпе. оу кога любо властелина ... или ѥсть црьковно село 77, ако ꙋбыѥ властелинь сербра оу градꙋ. или оу жоупѣ. или оу катꙋнꙋ 88, а бꙋде ꙋ горѣ ꙋ пꙋстоши 94, силѣ да нѣсть никомоу ни за единь дльгь оу земли царъскои 100, како пише ꙋ закон'никоу[170] светыхь ѡтьць. оу градсцихь гранахь 100 {С-}, кои се сꙋжьнь дрьжи оу дворꙋ црьковномь 108 {С-}, кто што нагѥ оу царевѣ земли 111 {С-}, а што нагѥ оу тꙋгѥи земли[171] на воисцѣ 111 {С-}, колико и ꙋ тоугѥи земли; ере ѥ коупиль ꙋ тоугѥи земли 121, аште се ѡбрѣте оу чиѥм хрисовꙋли[172] слово льжно прѣписано 126, што ѥсть царь записаль оу законницѣ[173] 128, хꙋсара и тата да нѣсть ни ꙋ чиѥмь прѣдѣлꙋ[174] 134, оу коѥм' се селѣ нагѥ тать или гꙋсарь 134, или кто любо чловѣкь оу земли[175] цареве 139 {С-}, кои соудїа ѥсть о[176] дворꙋ царевоу 140 {С-}, и да ѥсть всака порота оу

---

165 Ова просторна синтагма смјешта се у категорију локативне јуксталокализације. С. Павловић, *Детерминативни падежи*, 43.

166 У Струшком: законѣ 2.

167 У Бистричком: пꙋ ꙋмѥсто по 16.

168 У Струшком: манастирехь 13.

169 У Струшком: селоу 25.

170 У Бистричком: законоу 99.

171 У Бистричком: землѥ 113.

172 У Струшком: хрисоволꙋ 83.

173 У Струшком: законици 85.

174 У Струшком: прѣдѣлѣ 89.

175 У Бистричком: землѥ 143.

176 У Бистричком правилно написано: оу 171.

цръквы[177] 141, и ѹ поротѣ камо се векыи кльнѹ 141, и да нѣсть оу поротѣ родима ни пизматара 142, развѣ ако се слоучи велика властелина стгоноше оу жѹпѣ 145, што се ѹчини оу том'зи брьдѹ оу поустоши 148, ако ихь не припоусти владальць ... да ѡблѣгѹ ѹ селѹ кѹпци 149, како ѥсть оу закон'ницѣ 149, аште соу сьврьшили као пише оу сѹдїинѣ книзѣ 152, златара оу жѹпах по земли цареве нигдѣ да нѣсть. развѣ оу трьговехь 158 {C-}, и оу градовѣх царевѣх да стое златарїе 159 {C-}, ако се ѡбрѣте златарь ѹ градѹ ковѣ динаре таино 160 {C-}, ако се ѡбрѣте оу селѣ 161 {C-}, кои властелѣ стое оу кѹкы[178] цареве всегда 167, оу комь селѣ[179] прѣлежe, потомь ни ѥдинь стан'никь да не прѣлежи оу том'зи селоу 172 {C-}, каконо дворе оу полате царевѣ Б54 {A-, C-}, да пишѹ соудїе книге ... властеломь оу чиѥи боудѹ дрьжавѣ ѡнизи прѣслоушници Б174 {A-, C-}, що имь се пише оу кизе[180] цареве Б183 {A-, C-}.

1.1. С приједлогом вь, а у истом значењу, биљежимо: вь земли цареве 128.

1.2. Избором приједлога *у* с *локативом* сугерише се да се акција *узимати* реализује у цјелини у границама датог мјеста: да га оузимаю оу вратѣх црьковнихь 138.

1.3. Умјесто ове приједлошко-падежне везе у примјеру: и кто се ѡбрѣте еретикь живе оу хрїстїанѣх 10, очекивали бисмо *међу* + *инструментал*. У *Струшком препису* на овом мјесту налази се приједлог вь.

1.4. Уз глагол *пасти* стоји ова приједлошко-падежна конструкција, а не очекивани акузатив: где падне ѹ коемь селоу ... да не падне ѹ том'зи селоу 124.

2. *У* + *локатив* за вријеме биљежимо у два примјера: и да мѹ дава оу годиштѹ[181] пер'перѹ царевѹ 71, оу недели да работают два дьни проніарѹ 71.

Периоди у оквиру којих се детерминисана радња понавља представљени су називима недетерминисаних временских јединица: *година* и *недјеља* (= седмица).

3. У примјеру: или ако се оухвате оу гоусе, или оу краги 137 веза *локатива* с приједлогом *у* може се схватити као временска, али је, свакако, и одредба околности у којима се врши глаголска радња: [← док краду].

4. Овом конструкцијом одређује се и узрок радње: оу том'зи моужь да нѣсть крив 69 [← да не буде крив због тога].

5. Начин вршења радње имамо у примјеру: кто соуть ѡтдѣл'ни ѡт ѡногозы оу своих коукѥх 55 {C-} [← тако што живе у својим кућама].

6. Карактеристична појединост, као тип квалификације детермината, формализује се и падежном конструкцијом *у* + *локатив*: и попь ѹ ризах да их закльне 141.

7. У функцији даљег објекта јавља се *локатив* с приједлогом *у*: оу тоизѣ книзѣ и оу томзи милостникоу ништа да нѣсть 66 {C-}, оузданїа да нѣсть никомоу, ни оу чесомь[182] 101, ако ли ихь кто прѣчюе ѹ чемь 119, а да мѹ се не вѣроуѥ ни оу чимь што говори 151.

---

[177] У Струшком: цръкве 93.
[178] У Бистричком: коукѥ 173.
[179] У Бистричком: селѹ 182.
[180] Треба да стоји книзе.
[181] У Струшком: годишти 26.
[182] У Струшком: ништо никак'ва 60.

ЗАКЉУЧАК

1. Синтаксичко-семантичка анализа *Душановоѓ законика*, правног текста из XIV вијека, усмјерена је на два истраживачка поља:

— анализу семантике падежних конструкција у *Атонском рукопису*,

— поредбену анализу падежних конструкција из *Атонскоѓ, Бистричкоѓ* и *Струшкоѓ рукописа*.

2. Испитивање је показало да репертоар приједлога показује извјесна одступања од данашњег стања, тако да су присутни и приједлози који данас нису у употреби: ѡсвѣнь, прѣгие, прѣѕ(ь), противꙋ, развѣ, вь, междоу.

3. Овај рад базиран је на традиционалном синтаксичком приступу — груписању значења око падежне форме, те изостаје систематизација семантичких поља. У покушају да барем дјелимично удовољимо и захтјевима модерне синтаксе, навешћемо најзаступљенија падежна значења и начин њихове реализације у три анализирана преписа *Душановоѓ законика*.

3.1. Просторна детерминација формализује се сљедећим падежним конструкцијама: до + генитив, изъ(ис) + генитив, извьнь + генитив, од(оть) + генитив, ѡколо + генитив, с + генитив, оу + генитив, датив без приједлога, кь + датив, на + акузатив, прѣд + акузатив, прѣѕ(ь) + акузатив, оу + акузатив, мегю(междоу) + инструментал, над + инструментал, прѣд + инструментал, на + локатив, по + локатив, при + локатив, оу(вь) + локатив.

3.2. Временска детерминација формализује се падежним конструкцијама: генитив без приједлога, до + генитив, прѣгие + генитив, оу + генитив, акузатив без приједлога, на + акузатив, оу + акузатив, за + инструментал, на + локатив, по + локатив, при + локатив, оу(вь) + локатив.

3.3. (Псеудо)посесивна детерминација формализује се падежним конструкцијама: генитив без приједлога, од(оть) + генитив, оу + генитив, датив без приједлога.

3.4. Значење узрока формализује се падежним конструкцијама: од(оть) + генитив, за + акузатив, инструментал без приједлога, по + локатив, оу + локатив.

3.5. Осим наведених, у *Душановом законику* присутан је и читав низ других значења: квалификативно, кондиционално, дистрибутивно, значење критерија, намјене, оруђа итд.

4. Агенс у пасивним конструкцијама исказује се на три начина: инструменталом без приједлога и везама: од(оть) + генитив, оу + генитив.

5. Испитивање падежних конструкција у три анализирана рукописа показује да разлике постоје, али у незнатном броју и немају карактер законитости.

5.1. Разлике у употреби падежних конструкција најфреквентније су заступљене код генитива.

5.1.1. Умјесто посесивних придјева именице *цар*, које налазимо у *Атонском рукопису*, у *Струшком* стоје посесивни генитиви именице *царство* у комбинацији с посесивним дативом личне замјенице за 1. лице (царьства ми). Можемо закључити да је употреба посесивног генитива умјесто посесивног придјева лексички условљена.

5.1.2. У негативним исказима, у којима у *Атонском рукопису* биљежимо генитив, *Струшки* има акузатив у два примјера: а кто не има виноградь С26, развѣ законитїих и ливадоу да не пасе никто С31.

5.1.3. Примјер: а силе да мѹ нѣсть отпирати (= а не смије се присилити да одговара) 65, у *Струшком рукопису* гласи: на силе да мѹ нѣсть отпирати С18.

5.1.4. У потврдним егзистенцијалним реченицама са да есть јављају се и номинатив и генитив: а винѹ да есть работникь на томзи мѣстѣ 165 {С-}, ако ли се оскѹбета два себра. да есть мѣхоскоубина .ѕ. перперь 97.

У *Атонском рукопису* стоји и: иновѣрцемь и трьговцемь, поротци половина хрїстїань, а половина них дроужина 143.

У *Бистричком* и *Струшком* на паралелним мјестима стоје генитиви: да есть мѣхоскоубине Б96, ... поротци половина срьбль, а половина нихь дроужине С95.

5.1.5. Партитивни генитиви су фреквентни у тексту, а *Струшки рукопис* одступа само у једном примјеру: да моу косе сѣна ... и виноградь С26.

5.1.6. Уз глагол који значи одвајање у *Атонском рукопису* затичемо аблативну конструкцију: *од + генитив*, (и кто се оборѣте оу единои кѹкы ... или отьць от сыновь. или инь кто, отдѣлиень хлѣбом и имениемь 72), а у *Струшком* социјатив (... или отьць сыновы. или инь кто отдѣлиень... С28).

5.1.7. У *Атонском рукопису* налазимо примјер: и тизи доуховници да соу. иже соу примили благословенїе на доуховьчьство везати и рѣшити от своих нмь архїерен 11.

На паралелном мјесту у *Струшком рукопису* стоји примјер који има пасивну форму: и тизи доуховници кои соу благословени от светителиа н(..) С7 [← које су светитељи благословили].

5.2. Када је у питању датив, биљежимо само два одступања од стања у *Атонском рукопису*.

5.2.1. Назив за простор на коме се протеже судска јурисдикција, односно коме се намјењује глаголска акција у *Атонском* се исказује дативом: соудїе кое есть царь положиль земли соудити 139, а у *Струшком рукопису* везом *по* + локатив: соудие кое царьство ми положи по землиахь соудити 90.

5.2.2. У *Атонском рукопису* налазимо *номинатив* с приједлогом *противу*: а среднїимь людемь противѹ ихь дрѹжина ... да соу порот'ци 142, а у *Струшком датив*: да соу велимь властеломь вѣли властале (sic) прот'ци (sic) а среднимь людемь противоу ихь дрѹжини.

Како констатује И. Грицкат-Радуловић, овдје се „[подразумева ... додатак: људи] 13v = „према њима", тј. њима равни — уколико датив није грешком написан уместо номинатива".[183]

5.3. Када је ријеч о акузативу, сва забиљежена одступања односе се на *Бистрички рукопис*.

5.3.1. Глагол *поуздати се* допуњава се везом *за + акузатив*: кто ли се поѹзда за што да плати самоседмо 101.

У *Бистричком препису*, међутим, изостаје приједлог, тј. стоји акузатив без приједлога.

---

[183] И. Грицкат-Радуловић, *Струшки препис*, 151.

5.3.2. Када стоји у служби глаголске одредбе означавајући циљ кретања, именица *суд* добија облик *акузатива* с приједлогом *на*: ть чась да прїиде на соудь 67.

У *Бистричком препису* на паралелном мјесту налази се *локатив* с истим приједлогом (ако није ријеч о акузативу множине): ты чась да прїиде на соудѣ 88.

5.3.3. Умјесто приједлошко-падежне везе *на* + *акузатив*, коју биљежимо у сљедећем примјеру из *Атонског преписа*: и ако боуде попь на тозѝ дошьль 25 {С-}, у *Бистричком препису* налазимо *локатив* с истим приједлогом: на томѝ 21.

У *Атонском препису* преовладава значење околности [← у таквим околностима], а у *Бистричком* мјесно значење.

5.4. Код инструментала биљежимо само један примјер различите употребе падежне конструкције.

5.4.1. У *Атонском препису* биљежимо: село селом да пасе 76, а на паралелним мјестима у *Бистричком* и *Струшком препису* стоји *инструментал* с приједлогом *с*: селѡ сь селѡмь Б72, село с' селѡмь С31.

Вјероватно је употреба инструментала без приједлога у *Атонском рукопису* резултат губљења полугласника, те артикулационог сливања приједлога са сљедећом рјечју.

5.5. И код локатива биљежимо нека мала одступања.

5.5.1. Приједлог *на* с *локативом* употребљава се за означавање мјеста у унутрашњости онога што означава појам *двор*: и не ѡбрѣте га ѡндезѝ на дворѹ 67.

На паралелном мјесту у *Струшком препису* налазимо везу *у* + *локатив*: оу дворе 78.

5.5.2. Приједлошко-падежна веза *на* + *локатив* користи се у временском значењу: ако есть на ѡбедѣ да мѹест рокь на вечери. ако ли есть на вечери, да га дасть оутрѣ на ѡбѣдь 67.

У *Бистричком*, међутим, употријебљена је веза *на* + *акузатив*: ако есть на ѡбѣд... 88; а у *Струшком препису* биљежимо: ако есть на ѡбедоу ... да есть на ѡбѣдоу да га дасть 48.

5.5.3. Наслови у *Струшком препису* углавном изостају, а у *Атонском* и *Бистричком препису* у овој позицији најчешће стоји приједлошко-падежна конструкција *о* + *локатив*, али срећемо и синтагму *за* + *акузатив*.

Београд

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Т. Батистић, *Локатив* — Татјана Батистић, *Локатив у савременом српскохрватском књижевном језику*, Институт за српскохрватски језик, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 3, Београд 1972.

Д. Гортан-Премк, *Акузативне синтагме* — Даринка Гортан-Премк, *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Институт за српскохрватски језик, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 2, Београд 1971.

И. Грицкат-Радуловић, *Атонски препис* — Ирена Грицкат-Радуловић, *Језик Атонског преписа*, Законик цара Стефана Душана, I, Струшки и Атонски рукопис, САНУ, Београд 1975.

И. Грицкат-Радуловић, *Струшки препис* — Ирена Грицкат-Радуловић, *Језик Струшког преписа*, Законик цара Стефана Душана, I, Струшки и Атонски рукопис, САНУ, Београд 1975.

М. Ивић, *Месни падежи* — Милка Ивић, *Једно поглавље из граматике нашег модерног језика — систем месних падежа*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II, Нови Сад 1957, 145—158.

М. Ивић, *Инструментал* — Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој. (Синтаксичко-семантичка студија)*, Посебна издања Српске академије наука, књ. CCXXVII, Институт за српски језик, књ. 2, Београд 1954.

С. Павловић, *Детерминативни падежи* — Слободан Павловић, *Системи детерминативних падежа у говору северозападне Боке*. (Магистарски рад, одбрањен на Одсеку за српски језик Филозофског факултета у Новом Саду).

М. Стевановић, *Српскохрватски језик* — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. (Граматички системи и књижевнојезичка норма). Синтакса*, Научна књига, Београд 1974.

К. Фелешко, *Српскохрватски генитив* — Казимјеж Фелешко, *Значења и синтакса српскохрватског генитива*, Вукова задужбина — Матица српска — Орфелин, Београд — Нови Сад — Београд 1995.

ОСТАЛА ЛИТЕРАТУРА

Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик Псалтира из штампарије Црнојевића*, Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћирилске књиге на словенском југу: Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 1993.

Душанов законик, приредила Биљана Марковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 8, Просвета: Српска књижевна задруга, Београд 1986.

Милка Ивић, *О предлогу* по *у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог, књ. XIX, Београд 1951—52, 173—212.

Милка Ивић, *Из проблематике падежних временских конструкција*, Јужнословенски филолог, књ. XXI, Београд 1955—56, 165—214.

Драгољуб Петровић, *О говору Змијања. IV дио. Синтакса*, Зборник за филологију и лингвистику, књ. XV/2, Нови Сад 1972.

Мато Пижурица, *Употреба падежа у говору Роваца*, Прилози проучавању језика, књ. III, Нови Сад, 141—176.

POMEN LEKSEMA *OKO* KOT SESTAVINE FRAZEMOV V SLOVENSKEM VZHODNODOLENJSKEM GOVORU ŠENTRUPERTA

VERA SMOLE

UDC 811.163.6'282'373.7

Tukajšnja obravnava narečnih frazemov s sestavino OKO ima naslednje namene: 1) z naborom frazemov s to sestavino v vzhodnodolenjskem govoru Šentruperta prispevati k slovenski (narečni) gradivski zbirki (somatičnih) frazemov, 2) izpeljati poskus sintetičnega pomenskega kategoriziranja leksema *oko*/*oči* in s tem oblikovati tudi pomensko (analitično) osnovo z možnostjo aplikacije na druge narečne govore in na slovenski knjižni jezik in 3) ugotoviti tipične značilnosti leksema *oko*/*oči* v obravnavanih frazemih.

Ključne besede: (narečna) frazeologija, somatični frazem, dolenjsko narečje, semantična kategorizacija, pomensko polje, oko/oči.

I Uvod

Leksem *oko* je že praslovanski (*ȍko, *G* *ȍčese, *Ndu* *ȍči) in izpeljan iz ide. korena *$h_3$ok$^{\underline{u}}$ s pomenom 'gledati'. Glagolske izpeljanke iz tega ide. korena pa v različnih jezikih izražajo tudi metaforične pomene v smislu 'slutiti, gledati (v duhu), prerokovati; nadzorovati; zaznavati (ne samo vidno), dojemati' ipd. (Snoj 2003: 468). O tem nam govori tudi simbolika očesa v različnih kulturah in verah, saj ima oko poleg sposobnosti sprejemanja svetlobe tudi sposobnost sprejemanja duhovne svetlobe: „Oko, organ vidne zaznave, je skoraj povsod in vedno simbol intelektualne narave" (Chevalier — Gheerbrant 1995: 405) in je simbol dvojnosti in združevanja, simbol biti (vira) in božjega spoznanja (resničnosti), budnosti in znanja, celotnega zunanjega zaznavanja in intuicije — edini čut, ki lahko zamenjuje vse druge. Obstaja pa tudi „hudobno, zlobno oko", ki (v islamskem svetu) simbolizira polastitev koga ali česa z zavistjo ali zlobnim namenom in naj bi bilo „krivo smrti polovice človeštva, saj prazni hiše in polni grobove" (povzeto po Chevalier — Gheerbrant 1995: 405—407).

Slovar slovenskega knjižnega jezika (dalje SSKJ) *III* (1979: 356—358) ima za leksem *oko* v pomenu 'parni organ vida' tri glavne pomene: 1. 'čutilo za vid' s podpomeni: a) 'to čutilo glede na svojo sposobnost', b) 'izraža dejavnost tega čutila, kot jo določa glagol', c) 'to čutilo glede na izražanje čustev, razpoloženja',[1] 2. nav. ekspr., z oslabljenim pomenom, s prilastkom 'oseba,

[1] S tem podpomenom SSKJ v omejenem obsegu zajame sicer širok pomenski obseg, usmerjen delno že v prenesen, metaforičen, simboličen pomen leksema oko; vsekakor pa to ni več

zlasti glede na sposobnost opazovanja', npr. *Marsikatero oko se je ustavilo na njej* in 3. s prilastkom 'očesu podoben del česa', npr. *oko pri trti*. SSKJ navaja tudi veliko frazeoloških in nefrazeoloških besednih zvez, pogosto s kvalifikatorjema *ekspr.* (ekspresivno) in manj pogosto s *pog.* (pogovorno), vendar te zveze pomensko razlaga posamično, vsako zvezo kot samostojno enoto — pri frazemih torej navaja pomen frazema, ne pa pomena leksema *oko*, kakršnega v teh zvezah ima. V tem prispevku skušamo narediti prav to: frazeme in pregovore iz šentruperskega govora najprej razvrstiti po pomenskih kategorijah leksema *oko*, *oči*, za vsako od teh kategorij dodati slovarsko razlago, nato pa podati še natančnejšo razlago frazema in okoliščine, v katerih se najpogosteje rabi, saj le-te dostikrat nezadostno ponazarja celo stavčni kontekst, dodan v priloženem gradivu. Potrditev in nekatere rešitve[2] za tako pomensko razvrščanje smo našli npr. v velikem francoskem enojezičnem slovarju *Grand Larousse de la langue française* (v petih zvezkih), O—PSI (1976: 3738—3742).[3]

Frazemi s sestavino *oko*/*oči*[4] se uvrščajo v širšo skupino t. i. somatičnih frazemov. Somatični izrazi, tj. poimenovanja za dele telesa, so del jedrnega besedja sploh in posledično s tem so v večini jezikov in njihovih narečjih[5] številni tudi somatični frazemi. V okviru teh pa lahko glede na temeljno somatično sestavino (npr. *roka*, *nos*, *oko*, *uho* itd.) govorimo o številčno različno močnih skupinah somatičnih frazemov; tista s sestavino *oko*/*oči* spada med najmočnejše, kar potrjuje tudi stanje v slovenskem knjižnem jeziku in v šentruperskem govoru (zbranih 69).[6]

'čutilo za vid', torej ne more biti podpomen 1. pomena, saj ne vsebuje kategorije 'vid, videnje, gledanje' oziroma se ne nanaša na osnovno funkcijo očesa, tj. na 'zaznavanje svetlobe/teme in barve, in s tem predmetnega in pojavnega sveta v manjši ali večji oddaljenosti'. Prav tako ne more pomeniti očesa kot (fizičnega) organa (predmeta), kar lahko dokazuje npr. primerjava zveze *jezne oči* ≠ *svetle oči*, kajti pridevnik *svetel* kaže na stalno lastnost očesa kot fizičnega organa, medtem ko pridevnik *svetel* kaže na spremenljivo lastnost oči, nastalo kot posledica nekega stanja, razpoloženja.

[2] Slovar upošteva pomene leksema *oko* v vseh kontekstih (ne samo v frazemih), zato se število in zapolnjenost pomenskih kategorij v slovarju in pomenskih kategorij iz našega gradiva precej razlikujeta.

[3] Na tem mestu se prisrčno zahvaljujem kolegici mag. Alenki Gložančev, dolgoletni sodelavki iz leksikološke sekcije Inštituta za slovenski jezika Frana Ramovša ZRC SAZU: za prevode francoskih pomenov in nekaterih zgledov ter vse nasvete in sugestije v zvezi z razvrščanjem frazemov v posamezna pomenska polja.

[4] Edninsko in množinsko obliko navajam zato, ker se leksem *oko* kot 'parni organ vida' v frazemih pogosteje pojavlja v množinski obliki, ki je običajna za parne organe, kljub temu da je slovenščina jezik z dvojino.

[5] Za slovenski knjižni jezik ne morem navesti številčnih dokazov, saj frazeološkega slovarja zanj (še) ni; iz istega razloga frazemom ne navajam knjižnih ustreznic, pač pa — zaradi lažjega razumevanja fonetično precej kompliciranega govora — samo poknjižene variante narečnih frazemov. — Prav tako ni slovenskih narečnih frazeoloških slovarjev; zabeleženi frazemi so v redkih popolnejših narečnih slovarjih uvrščeni v frazeološki razdelek (npr. Weiss 1988) ali k posameznim pomenom osnovne sestavine (Karničar 1990). Številčne podatke (seveda relativne, saj nabor ni nikoli dokončen) lahko navedem za nekaj urejenih iztočnic iz lastne zbirke frazemov vzhodnodolenjskega šentruperskega govora in iz hrvaških novoštokavskih ikavskih govorov na Hrvaškem (Menac-Mihalić 2005), npr.: roka/ruka — 60 : 49, noga — 3 (!) : 26, jezik — 44 : 27 (+ jezična 4), usta — 31 : 16, nos — 17 : 21, oko — 69 : 63, uho/uvo — 43 : 22 (v vseh hrvaških narečjih 73).

[6] Šentruperski krajevni govor je govor vzhodnodolenjskega podnarečja dolenjskega narečja in ga govori približno 2000 prebivalcev iz prek 20 vasi in zaselkov, posejanih v eni od razširjenih kotlin doline rečice Mirne in po gričevju ob njenem pritoku potoka Bistrice. Njegovo glasoslovje,

Iz analize frazemskega gradiva lahko, navezujoč se na pomene iz SSKJ, izpostavimo nekaj tipičnih značilnosti leksema *oko*/*oči* v šentruperskem govoru:[7]

1) Čeprav je oko 'parni organ vida' oz. 'čutilo za vid' in 'del telesa' tako pri ljudeh kot pri živalih, leksem *oko* v šentruperskih frazemih nastopa izključno kot človeški organ oziroma čutilo, torej kot del človeškega telesa.

2) V šentruperskem govoru se z izjemo treh primerov (v gradivskem delu pod št. 10, 33, 63) leksem *oko* v frazemih pojavlja vedno v množinski obliki *oči*.

3) Frazemi ne izražajo po SSKJ tretjega slovarskega pomena leksema *oko*/*oči* in le enkrat, v pregovoru (primer št. 62), drugega, prvi pomen pa lahko razdelimo na dva osnovna pomena s precej več podpomeni.

V nadaljevanju sledi predstavitev pomenske analize, kot je bila ugotovljena pri poskusu sintetičnega pomenskega kategoriziranja leksem *oko*/*oči* v frazemih s to sestavino:

1. oko v osnovnem pomenu — parni organ za vid
1.1 oko kot del obraza oz. telesa
1.1.1 oko kot celota
1.1.2 oko po svojih specifičnih gibih
1.2 oko kot čutilo za vid (oko = vid)
1.3 oko glede na svojo dejavnost (oko = pogled)
2. oko v prenesenem (simboličnem, metaforičnem) pomenu
2.1 oko glede na sposobnost odražanja oziroma dojemanja človekovega notranjega sveta
2.1.1 oko glede na sposobnost odražanja čustev, razpoloženja
2.1.2 oko glede na sposobnost odražanja lastnosti, značaja
2.1.3 oko glede na sposobnost odražanja oziroma dojemanja, razumevanja
2.1.4 oko glede na sposobnost odražanja neprijetnega občutka zaradi videza česa
2.2 oko glede na opravljanje zanj neobičajnih dejavnosti
2.2.1 oko glede na sposobnost opravljanja pozornosti, nadzora
2.2.2 oko glede na sposobnost izražanja bližine
2.2.3 oko glede na sposobnost izražanja budnosti, življenja
2.2.4 oko glede na sposobnost izražanja izpostavljenosti
2.2.5 oko glede na sposobnost priklica neke (neprisotne) pojavnosti
[**3. oko kot oseba, ki opazuje, gleda (sinekdoha: menjava dela s celoto ali pars pro toto)**][8]

---

naglas in oblikoslovje so bili večkrat predmet obravnav v strokovni literaturi (Smole 1990, 1996, 1997 itd.), od leta 2004 dalje pa so bili na treh konferencah (Smole, Zagreb 2004; Smole, Strunjan 2005, Menac-Mihalić — Smole, Rab 2006) predstavljeni tudi segmenti iz njegove frazeologije, a so zborniki z oddanimi prispevki še v tisku.

[7] Z drugega zornega kota je frazeme s sestavino roka v slovenskem knjižnem jeziku obdelala Erika Kržišnik (Kržišnik: 1990); zanimalo jo je razmerje pomena sestavin frazema do celovitega pomena frazema.

[8] V šentruperskem govoru se ta pomen kaže samo v pregovoru (62) **Vsake oči imajo svojega malarja** 'vsakdo ima drugačna lepotna merila, drugačen okus'; *oči* so sinekdoha tipa zamenjava dela s celoto (*pars pro toto*): vsake oči = vsak človek, vsakdo (Vidovič Muha 2000: 135).

[**4. stvar, podobna očesu** (v šentruperskem govoru ni primerov)]

Na ta način smo izpeljali poskus indukcije posameznih pomenov leksema *oko*/*oči* v frazemih šentruperskega govora[9] na nekaj osnovnih pomenskih polj (pomenskih kategorij) in tako poskusili postaviti skupne pomenske imenovalce za vsakega od teh polj; lahko bi rekli, da smo izpeljali poskus sintetičnega semantičnega kategoriziranja.

Preden ugotovljena polja nekoliko podrobneje opišemo in vanje uvrstimo vseh 69 frazemov (oziroma 66 frazemov in 3 pregovore), bi veljalo omeniti še možnost razvrstitve frazemov glede na predvidljivost pomena iz sestavin.[10] Pomen leksema *oko*, *oči* se v šentruperskem govoru najpogosteje realizira na treh osnovnih stopnjah frazeološkega procesa:[11]

1) na stopnji konkretnega pomena (pomen besedne zveze je enak vsoti pomenov posameznih sestavin); ta je možen sam po sebi, ima pa še dodatni pomen, nastal v frazeološkem procesu, npr. v frazemu (60) **videti na svoje/lastne oči** 'biti priča čemu, biti zraven';

2) na stopnji pridobljenega vzporednega figurativnega pomena, izhajajočega iz konkretnega, npr. v frazemu (44) **odpreti oči *komu*** 'omogočiti, pomagati komu, da zagleda, spozna stvar, kakršna dejansko je'; gre za figurativno rabo z močno naslonitvijo na prvotno konkretno izhodišče, pri tem pa je figurativni pomen v jeziku leksikaliziran že do te mere, da frazem vzbudi asociacijo s figurativnim pomenom kot osnovnim;

3) na stopnji prenesenega (metaforičnega) pomena, temelječega na leksično neizraženi primerjavi (kot da bi, da bi), npr. v frazemu (4) **bosti v oči** 'ne biti všeč komu kaj, ne pristajati komu kaj'.

II Pomenske kategorije leksema *oko*, *oči* v frazemih s to sestavino v šentruperskem govoru

1. Oko v osnovnem pomenu — parni organ za vid[12]

1.1 Oko kot del obraza oz. telesa

1.1.1 Oko kot celota: Sem se uvrščajo štirje primerjalni frazemi in se nanašajo na videz oči: 1) na njihovo barvo[13] — (13) **imeti oči kot maček** 'imeti svetle oči' in (14) **imeti oči kot oglje** 'imeti črne, zelo temne oči', ter 2) na velikost — (15) **imeti oči kot sova** 'imeti velike oči' in (1) **biti *koga* same oči**

---

9 Prav gotovo pa v veliki meri to velja tudi za slovenski knjižni jezik.

10 Analiza ni izpeljana dokončno, kljub temu pa se nam zdi vredno opozoriti vsaj na osnovne ugotovitve.

11 Iz zgornjega razloga so za vsako od stopenj navedeni le osnovni zgledi. Pri tem moramo opozoriti še na to, da so natančni kriteriji za razvrščanje včasih težko določljivi, oziroma da nekateri frazemi lahko zadoščajo delnim kriterijem dveh stopenj; posebej izrazito je to pri večpomenskih frazemih.

12 Številke v oklepaju se nanašajo na zaporedno številko frazema v pridanem gradivu. Podčrtane so besede, pod katerimi bi se frazem nahajal v frazeološkem slovarju.

13 Obarvana je pravzaprav samo šarenica, torej sestavni del očesnega zrkla, vendar dojemamo njeno barvo kot barvo oči v celoti; zato sta primera uvrščena pod ta razdelek.

v svojem 1. pomenu 'imeti velike oči' in posledično tudi v prenesenem 2. pomenu 'biti zelo shujšan /in zato ustvarjati videz velikih oči/'.

Pogojno bi sem uvrstili lahko tudi dva pregovora:[14] (61) **Vrana vrani ni še nikoli izkljuvala oči** 'tisti, ki so (navadno v nepoštenih zadevah) enakega mišljenja, prepričanja, drug drugemu ne nasprotujejo, ne škodujejo', rekli bi lahko: mu ne uničijo tako življenjsko pomembnega organa, kot so oči, ali še bolj naravnost: podobni se med sabo ne onemogočajo[15] in (56) **Strah ima velike oči** 'če se kdo česa boji, se mu zdi to še nevarnejše, kot je v resnici', kar pomeni, da strah občutek nevarnosti/ogroženosti stopnjuje, velike oči pa so tu metafora za opazovano stvar[16] in pomeni 'videti nekaj večje in nevarnejše, kot je to v resnici'.

1.1.2 Oko po svojih specifičnih gibih: Oko je organ, ki ima sposobnost gibanja (npr. obračanja), skupaj s pomožnimi deli, tj. vekami, trepalnicami in solznimi žlezami, pa tudi sposobnost zapiranja/odpiranja in solzenja. Edini frazem, ki izraža gibanje očesa oz. njegovih delov (v tem primeru vek) in ne označuje prenesenega pomena tega dejanja, je okrnjeni primerjalni frazem (27) [hitro][17] **kot bi z očmi trenil** 'zelo hitro'. Sem bi lahko uvrstili tudi frazem (35) **najti (narediti)** ***kaj*** [četudi bi imel] **z zavezanimi (zaprtimi) očmi** 'z lahkoto najti (narediti) kaj /zaradi dobrega poznavanja, znanja tega/', čeprav se v njem odraža tudi pomen 2.3.

1.2 Oko kot čutilo za vid (oko = vid)

Oko je organ, čutilo za vid, kar pomeni, da je njegova osnovna funkcija zaznavati svetlobo/temo in barve, s tem pa predmetni in pojavni svet v manjši ali večji oddaljenosti. Človek (žival) z očmi, ki to funkcijo dobro opravljajo, ima dober vid — ta pa je lahko bolje ali slabše razvit glede na posebne pogoje. Frazem (12) **imeti mačje oči** 'dobro videti ponoči' izraža posebno sposobnost človeka, lastno ponavadi mačkam. Frazemom (10) **imeti dobro oko** 'hitro opaziti kaj', (18) **imeti oči spred in zad** 'vse videti, opaziti', (20) **imeti povsod oči** 'vse videti, opaziti', pa tudi (55) **s prostimi očmi** 'brez očal, pomagal' lahko pripišemo pomen 'imeti dober ali celo odličen vid /in to sposobnost izkoristiti/', pri frazemu (19) **imeti oči** ***za kaj*** 'hitro opaziti, najti kaj' pa je ta sposobnost ožje določena, morda celo omejena (npr. imeti oči za gobe, ne pa npr. za regrat). Frazem (33) **na oko** 'brez metra, pripomočkov; približno' lahko izraža sposobnost nekoga, da oceni/odmeri kaj brez pripomočkov, lahko pa (hkrati) opozarja tudi na približnost ugotovljene količine. Prav tako frazem (38) **ne imeti oči na riti** 'ne moči videti nazaj /tako se reče, če pri gibanju nazaj koga npr. pohodiš, porineš ipd./' z navedbo nemožnega mesta za oči poudari nezmožnost opazovanja položaja in smeri, ki sta očem skrita.

1.3. Oko glede na dejavnost (oko = pogled)

Sposobnost videnja predmetnega in pojavnega sveta je odvisna tudi od njegove oddaljenosti. Frazem (5) **dokjer (ti) oči nesejo** 'kolikor daleč se vidi,

---

[14] Pregovori seveda niso frazemi, a jih zaradi popolnosti gradivske zbirke navajam in zato poskušam razvrstiti v pomenske kategorije.

[15] Blizu temu pomenu bi bil tudi šentruperski pregovor: Iste sorte ptiči skup(aj) letajo.

[16] Opazovana stvar bi bila lahko posebna pomenska kategorija, a imajo *oči* tak pomen samo v tem pregovoru in v nobenem od frazemov.

[17] Oglati oklepaj označuje leksično neizraženo sestavino, druge vrste oklepajev so razložene pred gradivom.

do kamor ti seže pogled' običajno izraža veliko količino videnega, frazem (47) **pasti z oči *kdo komu*** star. 'izgubiti koga z vida' pa odhod neke osebe iz vidnega polja opazovalca oziroma njegovo veliko oddaljitev ali pa samo npr. izgubo v množici, ki je še v njegovem vidnem polju.

Dolžina pogleda ima poleg prostorske tudi časovno dimenzijo; v dolžini trajanja pogleda se ponavadi izraža všečnost opazovanega oz. zanimanje za to, kar vidimo v frazemih (36) **napasti si oči** 'nagledati se česa, dolgo kaj všečnega gledati' in (37) **ne odmakniti/odtrgati oči *od koga*** 'dolgo in nepretrgoma gledati koga'. Isto izraža tudi nenadna intenzivnost pogleda v frazemu (46) **pasti v oči *komu kdo, kaj*** 'pritegniti pozornost kdo, kaj, biti všeč komu kdo, kaj', ali njegovo ponavljanje v frazemu (30) **metati oči po puncah** 'opazovati, zanimati se za dekleta'.

Z omejitvijo pogleda samo na eno oko ni nujno, da se zmanjša intenzivnost gledanja za opazovalca, ampak se ta dejavnost lahko drugim prikrije: (49) **postrani gledati, samo z enim oče(so)m** 'gledati, ogledovati si koga, kaj skrivaj, da drugi ne opazijo'. Oči so venomer prejemnik močnih zunanjih dražljajev, s katerimi se intenzivnost njihovega delovanja — pogleda lahko močno stopnjuje in vzpodbudi želje še po drugih dejavnostih,[18] npr. ob pogledu na (dobro ali lepo pripravljeno) hrano željo, da bi jedel. To izražata frazema (69) **že z očmi požirati** 'poželjivo gledati kakšno hrano' in (2) **biti lačne *koga* samo oči** 'hoteti se komu jesti /ker vidi hrano, v resnici pa ne biti lačen/', pri čemer pa iz drugega frazema izvemo, da je pogled vzbudil le lažno občutje lakote.

2. Oko v prenesenem (simboličnem, metaforičnem) pomenu

Razumljivo, da se skoraj v dveh tretjinah frazemov osnovna sestavina *oko*, *oči* pojavlja v prenesenem pomenu. Prav tako je pričakovano, da se bodo v njih odražali vsaj nekateri od pomenov, ki izhajajo iz simboličnih pomenov leksema *oko* v različnih verah in kulturah.

Bolj presenetljivo pa je dejstvo, da so prav v teh pomenih čutilu za vid pripisujejo raznovrstne sposobnosti, za katere nimamo posebnega organa (-ih -ov) oziroma čutila, ker so ta določena samo za zaznavanje fizičnih dražljajev. Kljub temu pa tudi oko ni čutilo za zaznavanje nefizičnih dražljajev, ampak organ, v katerem se ti dražljaji odražajo — vendar ne toliko „lastniku" tega organa kot opazovalcu. To velja za frazeme, uvrščene v prvo podpolje; z njimi lahko potrdimo rek, da so oči „ogledalo duše", a z dodatkom, da so tudi „ogledalo razuma" v smislu najširšega dojemanja sveta in življenja. Obenem nas ti frazemi opozarjajo na pomen, ki ga imajo oči v poteku neverbalne komunikacije. Očem pa je v frazemih pripisanih še nekaj sposobnosti, ki pa so sicer pomensko bližje osnovni funkciji gledanja, videnja oziroma so njena nadgradnja; ti frazemi so zbrani v drugem podpolju.

2.1 Oko glede na sposobnost odražanja/dojemanja človekovega notranjega sveta

[18] Sestavina oko oz. mn. oblika oči se nahaja tudi v frazemu (48) **poslušati z očmi in ušesi** 'zelo pozorno in z zanimanjem poslušati', vendar se ne nanaša na dejavnost gledanja, pač pa samo stopnjuje dejavnost poslušanja, zato ga nismo uvrstili nikamor.

Tu se je umestno vprašati, zakaj imajo to sposobnost prav oči. Tudi bogata simbolika oči v različnih jezikih in kulturah ima verjetno vzrok čisto empiričen, in sicer v širjenju oziroma krčenju zenice, na kar poleg količine svetlobe vplivajo tudi čustva in razpoloženje: načeloma se pri pozitivnih čustvih in razpoloženjih ob enaki prisotnosti svetlobe zenica širi, pri negativnih pa krči. Če se drugih vrst govorice telesa, vključno z načinom pogleda, lahko naučimo, pa na širjenje in krčenje zenice zavestno ne moremo vplivati — z očmi torej ne moremo lagati (povzeto po Pease 1986, 112—113).

2.1.1 Oko glede na sposobnost odražanje čustev, razpoloženja

Iz načina, kako kdo pogleda, kakšna sta položaj in dejavnost oči ter pomožnih struktur, je mogoče opazovalcu razbrati čustva in razpoloženja. Pri čustvih se v očeh lahko izraža jeza, npr. v frazemu (53) **prešiniti z očmi *koga*** 'ostro, jezno pogledati' in enako v okrnjenem frazemu (24) [biti jezen, da bi] **izkrpati** [-l] **oči *komu*** 'zelo se jeziti na koga', ali sovraštvo (51) [sovražiti koga, da bi] **požreti** [-rl] **z očmi *koga*** 'ne marati, sovražiti koga'. Jeza ali celo gnev se izraža v frazemu (39) **ne se prikazati pred oči *komu*** 'ne hoditi blizu komu', ko nekdo drugi osebi prepove pojavljati se v njegovi prostorski bližini; če si tega ne upa oseba sama, je ponavadi kriv občutek strahu ali sramu. V očeh se zlahka prepoznata tudi začudenje in presenečenje, npr. (8) **gledati z izbuljenimi očmi** 'začudeno gledati', (23) **izbuljiti oči** 'biti presenečen', kakor tudi naklonjenost komu, npr. (54) **pustiti oči *na kom, čem*** 's (pre)velikim zanimanjem, pretirano gledati koga, kaj', (59) **upirati oči *v koga*** 'rad gledati koga'. V očeh se odražata tudi neprizadetost oziroma nezainteresiranost, npr. v frazemu (41) **ne treniti z očmi** 'ostati popolnoma neprizadet, nezainteresiran', pa tudi nezadovoljstvo (68) **zavijati z očmi** 'krožiti z očmi v znak nezadovoljstva'.

2.1.2 Oko glede na sposobnost odražanja lastnosti, značaja

Po videzu oči se da sklepati na nekatere značajske lastnosti, npr. 1) na radovednost, zainteresiranost, neprestano čuječnost v frazemih (1) 3. **biti *koga* same oči** 3. 'biti zelo radoveden', (25) **kar oči izbuljiti** 'zelo z zanimanjem gledati' in (16) **imeti oči kot zajec** 'biti na preži, vedno opazovati, biti na vse pozoren' (oči imajo v tem frazemu lahko tudi pomen 2.2.1), pa tudi 2) na zlobo, škodoželjnost (11) **imeti hude oči** 'biti hudoben, škodoželjen'.[19]

Po načinu reagiranja se prepoznata poštenost in odkritost, npr. v frazemih (32) **moči vsakemu pogledati v oči** 'biti pošten, imeti čisto vest, ne se imeti česa bati' in (50) **povedati komu *iz oči v oči*** star.; 'povedati naravnost, odkrito', kakor tudi neodkritost, namerno zavajanje, npr. v frazemu (31) **metati <u>pesek</u> v oči** 'zavajati, lagati, prikrivati resnico'.

2.1.3 Oko glede na sposobnost odražanja/dojemanja, razumevanja (tj. slišnega in vidnega zaznavanja)

V najširšem smislu se ta pomen odraža v frazemu (52) **prebrati iz oči *komu kaj*** 'ugotoviti, kaj kdo misli, čuti /z opazovanjem njegovih oči/'. Zaprtost ali zakritost oči simbolično izražata nesposobnost videnja in posledično dojemanja, spoznanja; tako stanje pa je lahko povzročeno namerno, npr. v frazemu

[19] V (dolenjskem) vaškem okolju so se bali zlasti žensk s hudim pogledom; niso jim hoteli pokazati npr. mladih prašičkov, ker ti potem naj ne bi rasli in se dobro redili.

(65) **zatiskati si oči *kdo*** 'ne hoteti spoznati resnice' (9) ali je pasivno, npr. **imeti dilco pred očmi** nov. 'ne (hoteti/moči) opaziti, kar bi moral, oz. spregledati, da kdo koga vara, goljufa'; nedojemanje, nerazumevanje se lahko odpravi samo po sebi, npr. (45) **odpreti se oči *komu*** 'spregledati, spoznati resnico', ali pa mora kdo posredovati, npr. (44) **odpreti oči *komu*** 'omogočiti, pomagati komu, da zagleda, spozna stvar, kakršna dejansko je'. Podobno vlogo kot zaprtost ali zakritost ima tudi nekakšna odsotnost oči, izražena v frazemu (26) **kje imeti oči *kdo*** 'ne opaziti, spregledati negativne lastnosti koga ali česa'. Frazem (6) **gledati resnici v oči** 'sprijazniti se z resnico' lahko uvrstimo tudi k 2.2.2, saj poleg sposobnosti dojemanja in razumevanja resnice to odraža simbolično tudi s prostorsko bližino, tj. z neposrednim stikom s perzonificirano resnico.

2.1.4 Oko glede na sposobnost odražanja neprijetnega občutka zaradi videza česa

Oči so zelo občutljiv organ, bolečino pa jim poleg fizičnih dražljajev lahko povzročajo tudi estetski — to se izraža v frazemih (4) **bosti v oči** 'ne biti všeč komu kaj, ne pristajati komu kaj' in (57) **trgati oči *kaj komu*** '(neprijetno) kaj izstopati po videzu /zaradi močnih, pisanih barv/'.

2.2 Oko glede na opravljanje zanj neobičajnih dejavnosti

2.2.1 Oko glede na sposobnost opravljanja pozornosti, nadzora

Metaforičen pomen je leksem *oko*, *oči* v sledečih frazemih dobil zaradi stopnjevanja oziroma pretvorbe svoje primarne dejavnosti gledanja in opazovanja v izražanje pozornosti in nadzora. Izražanje pozornosti, ki je pravzaprav osebi/stvari naklonjen nadzor, vidimo v dveh po pomenu skoraj enakih primerjalnih frazemih, in sicer (29) **merkati *na kaj* ko na svoje oči** 'zelo paziti kaj, koga' in (28) **merkati *kaj, koga* ko punčico v očeh** 'zelo paziti kaj, koga', pri čemer je z drugim frazemom izražena še večja intenzivnost naklonjenosti. Naklonjenost je zaznati tudi pri drugem pomenu frazemov (22) **imeti skozi na očeh *kaj, koga*** 1. 'opazovati, se zanimati, nadzirati koga' in 2. 'paziti na koga'; (40) **ne spustiti izpred oči *koga*** 1. 'ves čas nadzorovati koga'; 2. 'paziti na koga', pri prvem pomenu pa gre za nevtralno ali celo negativno nadzorovanost. V obeh frazemih (22 in 40) je opazen tudi pomen leksema *oko* glede na sposobnost izražanja (prostorske) bližine (2.2.2), kar pa je že samo po sebi vključeno v pomen nadzorovanja. Zavestno omiljen nadzor je viden v frazemu (63) **zamižati na eno oko** 'namenoma kaj prezreti'.

2.2.2 Oko glede na sposobnost izražanja bližine (prostorske in časovne)

Omenili smo že, da je sposobnost vida prostorsko omejena in tako je lahko leksem *oko* dobil pomen izražanja prostorske, v prenesenem pomenu pa tudi časovne bližine. V frazemu (34) **na štiri oči** 'na samem, brez prič /brez prisotnosti ali posredovanja koga tretjega/' je prostorska bližina z omejenostjo števila oči (= dve osebi) pridobila še pomen intimnosti, v frazemih (60) **videti na svoje (lastne) oči** 'biti priča čemu, biti zraven' in (67) **zatisniti oči *komu*** 'biti zraven ob smrti koga /in mu zapreti oči)' je poleg prostorske bližine pomembna tudi časovna, medtem ko se v frazemu (7) **gledati smrti v oči** 'biti tik pred smrtjo' zaradi pojma smrt, čeprav perzonificiranega, ta omeji samo na časovno bližino.

2.2.3 Oko glede na sposobnost izražanja budnosti, življenja

Spimo ponavadi z zaprtimi očmi, zato odprte oči simbolizirajo budnost, zaprte pa spanje — slednje v prenesenem pomenu tudi smrt. Nezmožnost zapreti/zatisniti oči, seveda v prenesenem pomenu, v frazemih (42) **ne zatisniti očesa** 'ne (za)spati' in (58) **tudi malo ne zapreti oči** 'nič (za)spati' pomeni ostati buden, nehoteno zapiranje oči v frazemu (43) **oči lezejo *komu* skup(aj)** 'postajati zelo zaspan' pa zaspanost, potrebo po spanju. Smrt je v evfemističnem smislu večno spanje, vanj pa stopiš z zaprtimi/zatisnjenimi očmi, kot izražata frazema (64) **zapreti (zatisniti) oči za zmeraj** 'umreti' in (66) **zatisniti oči** star. 'umreti'.

2.2.4 Oko glede na sposobnost izražanja izpostavljenosti

Prostor, ki ga doseže mnogo pogledov oziroma je na kakršen koli način dobro viden, je izpostavljen. V veliko situacijah ima človek možnost, da tak prostor izbere, se izpostavi, ali pa se mu izogne in se tako bolj prikrije. To se lahko izrazi s frazemom (3) **biti (ne biti) na očeh** 'biti (ne biti) v ospredju, dobro viden'.

2.2.5 Oko glede na sposobnost priklica neke (neprisotne) pojavnosti

Kako pojavnost, zaznano z vidom (in drugimi čutili), si lahko v katerem koli času in prostoru prikličemo v spomin in imamo občutek, da jo spet gledamo, torej imamo pred očmi; in prav to izraža frazem (21) **imeti pred očmi *koga, kaj*** 'dobro se spominjati koga, česa, dobro si predstavljati koga, kaj'.

III Zaključek

V bogatem naboru somatičnih frazemov (66 + 3 pregovori) s sestavino *oko*, *oči* v vzhodnodolenjskem šentruperskem govoru se je pokazalo presenetljivo veliko število bolj ali manj sorodnih pomenov tega leksema, zato jih je kazalo sistemizirati. Z določitvijo osnovnih pomenskih polj s podpolji nam je morda uspel poskus sintetičnega semantičnega kategoriziranja leksema *oko*/*oči*, ki bistveno dopolnjuje za slovenski jezik do sedaj najtemeljitejšo pomensko razlago tega leksema v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*. Deloma pogojena z naravo gradiva, frazemi, je dopolnitev največja v pomenskem polju, kjer ima leksem *oko*, *oči* prenesen (simboličen, metaforičen, figurativen) pomen: iz devetih pomenov v dveh podpoljih razberemo, koliko različnih sposobnosti se pravzaprav pripisuje organu, katerega osnovna funkcija je čutilo za vid, in kako pomembno vlogo ima tudi v poteku neverbalne komunikacije.

Ljubljana

VIRI IN LITERATURA

Jean Chevalier — Alain Gheerbrant, 1995: *Slovar simbolov*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.

Grand Larousse de la langue française (en sept volumes), peta knjiga, O—PSI, 1976. Pariz.

SSKJ 1970—1991: *Slovar slovenskega knjižnega jezika I—V*. Ljubljana: SAZU (izd.) — DZS (zal.).

Ludvik Karničar, 1990: *Der Obirdialekt in Kärnten: Die Mundart von Ebriach/Obirsko in Vergleich mit den Nachbarmundarten von Zell/Sele und Trögern/Korte (Phonologie, Morphologie, Mikrotoponymie, Vulgonamen, Lexik, Texte).* Graz.

Erika Kržišnik, 1990: Sestavina ROKA v frazeologemih slovenskega knjižnega jezika. *XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Mira Menac-Mihalić, 2005: *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj: s rječnikom frazema i značenjskim kazalom s popisom sinonimnih frazema.* Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje: Školska knjiga, 505 str.

Allan Pease, 1986: *Govorica telesa.* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Vera Smole, 1990: Govor vasi Šentrupert in okolice. *Razprave — Dissertationes* 13 (Razred za filolološke in literarne vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti), Ljubljana: SAZU. 257—273.

— —, 1996: Tonemski naglas glagolskih oblik v šentruperskem govoru. *Razprave — Dissertationes* 15, (Razred za filolološke in literarne vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti), Ljubljana: SAZU. 269—288.

— —, 1997: Sovplivanje samoglasnikov in soglasnikov v vzhodnodoelnjskih govorih. *Jezikoslovni zapiski* 3, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU. 167—173.

— —, 1998: Fonološki opis govora vasi Šentrupert (SLA 262). *Jezikoslovni zapiski* 4, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU. 73—88.

Marko Snoj, 2003: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.

Ada Vidovič Muha, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Peter Weiss, 1998: *Slovar govorov Zadrečke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami: Poskusni zvezek (A—H).* Ljubljana: Založba ZRC (Slovarji).

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТЕОДОСИЈЕВОГ ЖИТИЈА СВЕТОГ САВЕ

ДИМИТРИЈЕ Е. СТЕФАНОВИЋ

UDC 091(=163.41)„15”

Кратак садржај. У раду се објављују текстови два детаља из Житија светог Саве од Теодосија из једног панагирика Земаљске библиотеке Сечењи у Будимпешти и они се упоређују са одговарајућим текстовима у Даничићевом штампаном издању Теодосијевог Житија светог Саве. Поређења показују да су у питању две различите редакције истих текстова, од којих је језик у будимпештанским текстовима мање близак српском народном језичком изразу.

Кључне речи: панагирик Земаљске библиотеке Сечењи у Будимпешти, опис правописа, два детаља из Житија светог Саве од Теодосија, поређење текстова, рашчитани текст.

У Земаљској библиотеци Сечењи (Országos Széchenyi Könyvtár) у Будимпешти похрањен је српскословенски рукопис панагирика са проповедима и поукама за непокретне празнике током црквене године, из XVI века од непознатог писара (Б).[1]

Поред знаменитих византијских аутора, у кодексу има и више преписа дела раних словенских писаца, као што су Климент Охридски, Јован Егзарх. Под ознаком 30. новембра је спис о оснивању Кијева града од апостола Андреја. Често је заступљена и српска хагиографска грађа о Стефану Дечанском, светом Сави, Симеону Мироточивом, кнезу Лазару и Косовској бици.

Под ознаком 14. јануара налази се препис о двама чудима светог Саве од Теодосија Хиландарца, о којем ће се овом приликом говорити. Прво је „чудо светаго Сави, архиепископа српскаго, о раслабљенем (!)” (лл. 89б—92а), а после следи „чудо светаго Сави о уверенији угарскаго краља”, тј. чудо са ледом приликом Савине дипломатске мисије код мађарског краља Андрије II (лл. 92а—96а).

---

[1] Сигнатура: 4° Eccl. Slav. 19, стр. 182+III. Рукопис је исписан доста правилним полууставом средње величине. У другој половини XVIII века налазио се у цркви барањског места Титоша (Töttös, Мађарска). Године 1973. откупила га је Земаљска библиотека „Сечењи”. На кодекс смо пажњу обратили када нам је господин Ралф Клеминсон, професор Универзитета у Портсмуту у Великој Британији (Ralph Cleminson, University of Portsmouth), уступио свој рад припремљен за штампу са описом између осталих и српскословенских рукописа Земаљске библиотеке Сечењи. Датирање споменика преузимамо из његовог описа. На колегијалности и овога пута захваљујемо професору Клеминсону. Више о кодексу видети у раду: Д. Е. Стефановић, *Вредан споменик словенске и српске духовности у Земаљској библиотеци Сечењи*, Српски календар за преступну 2004. годину, Самоуправа Срба у Мађарској, Будимпешта, 2003, 214—216.

Текст преписа тих састава има одлике мешаног рашко-ресавског правописа. Јавља се само један полугласнички знак (ь). Уместо тог знака на неким местима је пајерак (ъ), или, ређе, нема никаквог знака. Има више примера са вокализацијом ь у ѧ. Палаталност л и н обично се обележава лигатурама (ꙗ, ѥ). Иницијално ꙗ чува позиције, али се иницијално *је* недоследно обележава са ѥ или за ресавски правопис карактеристичним широким є. И означавање почетног *о* варира између ѡ и широког ѻ. На почетку слога у речи за интервокално *ј* пишу се и лигатуре ꙗ, ѥ, али чешћи су примери са ѧ и ѥ. На ресавизацију обележавања интервокалног *ј* нарочито указују честе групе самогласника са ї: їа, їє, їи, їю. Много пута и у разним позицијама јавља се група їи. Мешају се слова ѣ и ѥ, као и и ы. Слово ѕ пише се у речи ѕело. Надредни знаци нису фреквентни и недоследно се стављају. Спиритус ленис у комбинацији са акутом обично се налази изнад иницијалних вокала, спиритус ленис може бити изнад вокала на почетку, у средини и на крају речи. Гравис је ретко у средини а сразмерно чешће на крају речи. Кендема је обично изнад последњег вокала у речи. Од знакова интерпункције јављају се тачка, две тачке и запета.

Поређењем два састава о светом Сави у Б и одговарајућих делова текста у Даничићевом штампаном издању Теодосијевог *Живота светог Саве*[2] (Д), што је урађено у прилогу уз овај рад, показују се разлике и по обиму и у елементима садржаја текстова. У погледу времена исписивања изворника Д у литератури постоји колебање између XV и XVI века.[3]

Док је састав о излечењу парализованог у Б по обиму сразмерно сличан одговарајућем тексту у штампаном издању, састав о чуду са ледом у Б је знатно краћи у односу на одговарајући прилично дугачак текст у Д. Због тога се поређења могу извршити само са мањим и већим прекидима. Скраћени део текста панагирика о чуду са ледом у односу на Д почиње на л 95б после речи ѡт[ь]поуѱахоу и траје до краја састава. Краћа редакција се јавља само у оном делу у којем се говори о дешавањима после чуда са ледом, али и у том делу су сачувани најбитнији детаљи нарације који су нам знатно опширније предочени у дужем тексту. То су казивања како се мађарски краљ, под утицајем светог Саве, одриче „латинске" јереси, прима православну веру и причешћује се, затим како га Сава поучава о правим духовним вредностима и др. Такав сажети облик нарације, уз чување интегритета основне теме, свакако је био погоднији за излагање проповеди и поучних текстова него опширнији састав са другом жанровском наменом. Карактеристике ове краће редакције састава о чуду са ледом биће сигурније одређене када буде испитано више текстова истог садржаја.

Доста честа додавања и изостављања речи и израза, као и различити редослед речи у једном тексту у односу на други, добро наговештавају да су поређене целине плод двеју прилично различитих редакцијских захвата. То се засигурно потвурђује и у маркантним лексичким разночте-

---

[2] *Живот светога Саве*. Написао Доментијан (= Теодосије). На свијет издало „Друштво српске словесности" трудом Ђ. Даничића. У Биограду 1860 (репринт приредио и предговор написао Ђ. Трифуновић, Београд 1973).

[3] О томе видети у раду: Ђ. Трифуновић, *Теодулов препис Теодосијевог „Житија светог Саве"*, Хиландарски зборник, 4, Београд 1978, 103.

нијима:[4] ѕижднїкь Б89б — ѕдьць Д98, 4; (и) хождаше 90а — исхождаше 98, 13; гостилницоу 90а — гостинницу 98, 20; надь 90а — на 99, 3; отьгрѣбати се 91б — огрѣбати 100, 25; раслабленїе 91б — недоужные 100, 30; тьчны 92а — подобни 152, 25; пришьдьшилї 92б дошьдьшими 153, 5—6; иде 92б — поиде 153,12; подвиѕающоу се 92б — покоушающоу 153, 20; хваль 93а — похваль 154, 1; тврьдоу 93а — жестокомоу 154, 2; раставающоу 93а — раѕвараюшоу 154, 2; колимога 93б — обитѣли 154, 18; вькуопѣ 94а — коупѣ 155, 9; пришьдьше 94а — припадше 155, 14; иже 95а — ѥже 156, 25; покланꙗхоу 95б — подьклaнꙗхоу 157, 9—10; ѡтьпоуштахоу 95б — ѡтьстоупахоу 157, 12—13 и др. Појављују се и морфолошка разночтенија: ѡт(ь)ложь 90а — ѡтьложивь 98, 16; моле 90а — моливь 98, 30; марїе 93б — богородице 154, 25—26; слово 96б — слове 99, 12; вьставьвшѹ 91а — вьставившомоу 100, 18; и 92б — его (акуз. јд.) 153, 13; прѣщедрїи 94а — прѣщедре 155, 22—23; многымь 94б — многомь 155, 29.

Поређења показују и то да је српскословенски језик у Б, по неким језичким обележјима мање близак српском народном језичком изразу него одговарајући текст у Д, у којем су уочљивије сличности и ретка подударања са тим језиком. Примери: до нынѣ 89б — до дьнь сь 98, 7; (вьдасть емоу) что 89б — (вьдасть емоу) нѣчто 98, 12; (тленное) чловѣчьское 90а — (тлѣнїе) чловѣчьско 98, 16; (прѣдь) христовою (иконою) 90а — (прѣдь) христовомь (иконою) 98, 22—23; оумащаеть 90б — помаѕоуеть 99, 6; вьнебесивь се 90б — оумомь ꙗко на небеси бывь 99, 7—8; благоиѕволиви 90б — благоиѕволи 99, 16; твою 91б — свою 100, 3; мироодрьжителѥ 92а — мироодрьжители (ном. мн.) 101, 11—12; (иннемь) не творити 93а — (инѣмь) не твори 153, 27; твоего 94а — своего 154, 30; (каменїе) целованеть (глаголѥ) 95а — (каменїе) целивае (глаголѥть) 156, 15; (не вьспоминаи ...,) да нечто (постраждемь) 95б — (не вьспоминаи ...,) да не нѣчто (постраждемь) 157, 7; (сїю) целованюще 95б — (сию) целивающе 157, 12; чюдодѣива (кралꙗ) 96а — чюдотворива (кралꙗ) 166, 14. Сасвим редак пример за супротну појаву је: (ѡ ...) истины 93а — (ѡ ...) истинѣ 153, 25.

Неколико примера недостатка саставног везника и у Б на оним местима где га има у Д, такође сведочи о јачем утицају синтаксичког модела из народног језика у другом тексту, нпр. 90а—98, 17; 91б—100, 20; 93б—154, 9 и др. За супротну појаву, наиме да се везник и јавља у Б, а да га на истом месту нема у Д, нашли смо само један пример (91а—100, 12).

Право место описа два чуда у будимпештанском панагирику међу преписима Теодосијевог Житија светог Саве показаће се када се буду испитали и упоредили бројнији текстови истог садржаја.

У прилогу објављеном из будимпештанског рукописа у полукружним заградама разрешили смо титлом означене скраћенице, у угластим заградама разрешили смо скраћенице које у оригиналу нису означене титлом, а у јединому примеру погрешног понављања исте речи користили смо преломљене заграде. Надредна слова вратили смо на своја места у реду тако што смо их подвукли. У издању задржана су из оригинала велика слова, тачка, две тачке и зарез.

Београд

[4] У облицима које наводимо из рашчитаног оригинала не користимо заграде.

[89б] Ꙗ(ѣ)с(е)ца гнѹварїа· вь ·дї· д(ь)нь чюд[о] с(в)ет(а)го сави | архїеп(и)ск(о)па срьбскаг(о) ѡ раслаблєннѣм(ь)· бл(аго)с(ло)ви ѡ(ть)ч(е)[1]

Вь време же некое приш[ь]дьшоу с(ве)томоу саве[2] | сь сьмодрьжцемь стефаном(ь),[3] сьгледати | зыждоуцих(ь)· вишер(е)ченноую[4] архїеп(и)скоу|пїю житчю[5]· бѣ бо и многы[х](ь) делатель зи|жднїкь[6] и мраморьникь искоусни[х](ь) привель | изь грьч(ь)скїе землю· и сьмь сь ними прѣбы|ваю· наоучаваше вса по воль его оукра|сити· ꙗко и до н(ы)нѣ[7] вь истиноу всеми оу|крашена[8] в[и]дит(ь) се· и вь единь ѡт(ь) д(ь)ни изаш[ь]дь | Обрѣте чл(овѣ)ка раслаблєнчна роукама и ногама· | и всемїи оудїи своими· принесенчна м(и)л(о)сти|ны ради вьзетїа· и на поути поврьже|нчнаа· ꙗко да миноувчшоу с(ве)томоу вьдасть | емоу что[9] · сь же б(о)голюбчць ѱалчмїи д(а)в(и)дови | поюе· и хождаше[10] вьне ѡградїи, пешь шьствѹе || [90а] сь оученико м[ь] своимь· и сего видѣвь ѡт(ь)ноуд[ь] | не могоуща вьсклонити се· сльзамїи испль|нь бывь· тленное[11] чл(овѣ)ч(ь)ское[12] расоуждаю плакаше· | ї абїе от(ь)ложь[13] висотоу бл(а)городїа[14] · ч(ь)сть арчхї|мандрита· б(о)господобчно ꙗко мои х(ристо)с(ь) ѡт(ь) разво|иникь грѣхь оуꙗзвлєннаг(о) Обрѣть, вь гости|льницоу[15] принесь· и сь раслаблєннаго того | вь мантїю вьложь сь оученико м(ь)· вь цр(ь)ковь приносить· и прѣд[ь] х(ри)с(то)вою[16] иконою поставлꙗ|еть· иже врач(ь) д(оу)шамь и тѣлѡм(ь)· нощи же | приш[ь]д[ь]ши, единь сь раслаблєнным(ь) вьда|раеть се· и никогоже с нима[17] прити сп(о)доблꙗет(ь)· | единчь же послоужити[18] тьщит се· ї абїе при|п(а)даеть кь б(ог)оу· и ꙗко по ногоу его дрьжеци | се[19] п(о)добыт[ь] се· прьвеє самь ѡ себѣ исповедае|т се· смѣренїе[20] привлачить м(и)л(о)сть· просить | м(о)ле[21] вь оуслишати се· просить болещомоу | м(и)л(о)сть· всенощничь же[22] стоꙗнїемь и пада|нїемь на землю, вь подвизѣ многѣ бывь· | и прилежнеє м(о)лит се· и над(ь)[23] троупь раслаблє|ннаго над(ь)клонꙗет се· и ꙗко некимь врачев|скымь помазанїем(ь) раслаблєнїе емоу ѹдїи· || [90б] многымїи[24] сльзамїи и м(о)л(и)твамїи рас|тварае оумащаеть[25] · и ꙗко доволнѣ сихь | ѡдаждивь· и

---

1 Ѡ въздвиженїи разсабленнаго Д стр. 98, р. 1.
2 емоу Д 98, 2.
3 нема стефаном(ь) Д 98, 2.
4 нема вишер(е)ченноую Д 98, 3.
5 нема житчю Д 98, 3.
6 здьць Д 98, 4.
7 до дьнь сь Д 98, 7.
8 додаје црькви 98, 7—8.
9 нѣчто Д 98, 12.
10 исхождаше Д 98, 13.
11 тлѣнїе Д 98, 16.
12 ѡтьложивь Д 98, 16.
13 чловѣчьско Д 98, 17.
14 додаје и Д 98, 17.
15 гостинницоу Д 98, 20.
16 хрїстовомь Д 98, 22.
17 кь нимь Д 98, 25—26.
18 додаје болештомоу Д 98, 27.
19 додаје вѣрою Д 98, 28.
20 смѣренїемь Д 98, 29—30.
21 моливь Д 98, 30.
22 нема же Д 99, 1.
23 на Д 99, 3.
24 додаје своими горештими Д 99, 5.
25 помазоуеть Д 99, 6.

оумь ꙗко вьн(е)бесив се[26] и вь висо|тоу прѣп(о)б[ь]нѣи свои роуце оуп(о)добывь· из г|льбынїи доуше зовы· бѣздноу м(и)л(о)сти призива|ютъ г(лаго)лю·

Ѥл(а)д(ы)ко в҃седрьжителю г(оспод)и[27] б(ож)е нашь· | с(ы)не и слово[28] б(ог)а живаго· иже исконы си[29] сь ѡ(ть)цем(ь) | и д(оу)хом(ь)· сьбѣзначел҃нь їединосоущань, и пр(и)сно|соущань· бѣспльтань нев(и)димь неѡсезаюмь· | бѣстрастн(ь)нь послѣдїи врѣменань[30] · м(и)л(о)срьдїа | ради и м(и)л(о)сти б(ог)а ї ѡ(ть)цабл(а)гоизволиви[31] нас(ь) | ради выпльтити се· и страсти с(ве)ты ч(ь)ст(ь)но|ю си пльтїю прїюм(ь)· и болѣзны понесь· да | нас(ь) ѡ(ть) страстѣи и грѣха свободишии· и боле|зны сьмрьтнїе избавиши· ѡсежень[32] и ви|день быти сп(о)добы се· и н(е)б(е)сь ꙗко б(ог)ь не ѡт(ь)лоу|чь се· и по земли ꙗко чл(овѣ)кь ходивь· чюдесы | дивнимїи нас(ь) оувераю· вѣровати тебѣ | истин҃номоу б(ог)оу, нас(ь) ради вьчл(овѣ)чьшоу[33] се· | иже раслабленнаг(о) при О[в]чїи коупели видевь· | и сего исцѣливь и ѡ(ть) Одра вьздвигь· и ѡда|рь вьзѣти повелевь· на оувѣрѣнїе даннїе емꙋ || [91а] тобою крѣпости· иже вьдовича с(ы)на на по|грѣбѣнїе носима· вь градь наинь вьходѣ· | от(ь) одра вьскресиль еси· иже четвород(ь)нев(ь)наг(о)[34] | лазара вь виѳанїи всесил҃ним си словомь | адоу ис челюсти исхїтивь· ты н(ы)нꙗ много|м(и)л(о)стиве и прѣщедрїи г(оспод)и· и сего зде прѣд(ь) мною раслабленнаго, от(ь) одрьжещеѥ[35] болезнїи свобо|дїи· послы[36] д(оу)хь твои с(ве)ты· и ѡбновїи тва|рь твою[37] · сьберїи[38] расеꙗнїе[39] его оудїи[40] · и сьсве|жїи жиламїи пльти его· твоюю неизр(е)чен҃ною | властїю· и силою нев(и)димою· вьздвигни[41] | цела всего, сь телѣс(ь)ным(ь) врѣдомь свободнаа | и д(оу)шев(ь)наго· да и си людїе твои новы к теб(ѣ) | верою видев҃ше безьчислн҃ное[42] м(и)л(о)срьдїе | и бѣскон҃чьноую бл(а)гость твою вь нихь(ь) сьде|ваемоу· славоу тебѣ чл(овѣ)колюб҃цоу нами на|оучаемїи вьзьсилають сь ѡ(ть)цем(ь) и сь с(ве)тымь | д(оу)хомь и[43] н(ы)нꙗ и пр(и)сно и вь векы веком(ь) аминь[44] : |

И скончавь м(о)л(и)твоу г(лаго)ла раслабленн҃номоу | ѡ имены г(оспод)а ї(ис)оу х(ри)с(т)а чедо тебѣ г(лаго)лю, вьста|нїи и ходїи сь всакою крѣпостїю· ѡ кто | из(глаго)лють силы твоѥ х(ри)с(т)е· или кто исьчатет(ь) || [91б] множьство щедроть твоих(ь)· имиже чл(овѣ)ко[мь] | дароваль еси власть, дивнаа творити ѡ їме|нїи твоемь· ї оубо абїе недоужны сь словѡм(ь)[45] | ꙗко от(ь) многь лѣть

[26] и оумомь ꙗко на небеси бывь Д 99, 7—8.
[27] додаје Іисоу Христе Д 99, 11.
[28] слове Д 99, 12.
[29] нема си Д 99, 12.
[30] врѣмень Д 99, 15.
[31] благоизволи Д 99, 16.
[32] осезаемь Д 99, 20.
[33] вьчловѣчьша Д 99, 23.
[34] четвередьневнаго Д 99, 28.
[35] додаје его Д 100, 2.
[36] пошлы Д 100, 2.
[37] свою Д 100, 3.
[38] додаје его Д 100, 3.
[39] разнесенные Д 100, 4.
[40] оуды его Д 100, 4.
[41] додаје его Д 100, 6.
[42] додаје твое Д 100, 9.
[43] нема и Д 100, 12.
[44] нема аминь Д 100, 12.
[45] сь словомь недоужны Д 100, 18.

здравь си· и ꙗко от(ь) одра | от(ь) мантїе вьскочь хождаше· вьставившꙋ[46] и | б(ог)оу[47] · сь вастави́вшим(ь) его[48] м(о)л(и)твою· ѡбщь|н҃но славоу вьсилающа· многыми же словѣ|си пользнимїи с(ве)ты Огласивь Отрока· ꙗко | не[49] разоумети ниже забытїемь покрити. | быбшоую ѡ нїемь б(о)жїю м(и)л(о)сть· и злїих(ь) от(ь)|грѣбати[50] се повчивь· да не горша ти б(оу)доуть | последнаа рекь[51] паче прьвїих(ь)· и вь маздыи мѣсто врачеванїа оущедривь ꙗ с(ве)ты· | кь своим(ь) ѡт(ь)повщаеть:

Прослоутїю же про|ш(ь)дьшоу ѡ исцелѥнїи раслаблѥннаго· вси | єлици раслаблѥнїе[52] имеꙗхоу приношахоу[53] · | ѡнь же на коих(ь)[54] вьзлагае роуцѣ, м(о)л(и)твою исце|лꙗше· єгдаже лїи вь монастирїи Обрѣташе с(є) | вьзимає недоуж(ь)них(ь) вьношаше кь с(ве)томоу | гробоу прѣп(о)доб(ь)наго си ѡ(ть)ца· и мѵрѡм(ь) с(ве)тымь | ѡт(ь) с(ве)тых(ь) мощи єго[55] помазоваше и м(о)л(и)тва|мїи с(ве)т(а)го сѵмеѡна (92а) исцелѥнїемь вси ѡбога||щахоу се[56] · и здрави вь своꙗ ѡт(ь)х(о)ждахоу· | и бѣше с(ы)нь дивань ѡ(ть)цемь· и ѡ(ть)ць хвалим(ь) | с(ы)номь· таковемїи[57] свѣтилы сьвтѣше се | тогда срьбьска землꙗ· таковѣмїи[58] моужїи | оукрашаше с(є)· ꙗко и прочи мироدرьжителѥ[59] | слишеще дивнаа чюдеса с(ве)тымїи бывающа[60] | вь любовь сьмодрьж҃ца стефана молꙗ|хоу ѹсвоити се· ниже что на درьжавоу его | против҃но смеꙗхоу начинати: б(ог)оу нашем[61]: |

Ѹюд(о) с(ве)т(а)го сави О оувѣрѣнїи оугарьскаго | кралꙗ· и прочих(ь) ерѣси латин(ь): б(лаго)сл(о)ви ѡ(ть)ч(є):[62] |

Испрьва же ненавидѣи добра дїаволь· | на завис(ть) кь стефанꙋ кралю ходатаи быс(ть)· | повади[63] бо на нїего[64] кралꙗ оугар҃скаго за|вистїю ѡ кралѥвьствѣ· ꙗко прѣжде вь них(ь) | кралю не бывшоу[65] · поставиш(є) се и тьчны[66] | емоу нарекош(є) се· многыми ж[є] прѣщенмїи | вь грьдины своеи велеречюе оугрынь· | ѡт(ь) своих(ь) високых(ь) кь бл(а)гоч(ь)стивомоу стефанꙋ[67] | посилаеть· мирь оубо и любовь ѡт(ь)мещe | ненависть же и брань имїи вьзвещаеть[68] · | бл(а)гоч(ь)стиви ж(є) стефань приш(ь)дьшеє моуже || [92б] сь любовїю приємь· прѣщенїа же их(ь) кь

---

46 вьставившомоу Д 100, 18.
47 додаје и Д 100, 20.
48 додаје кь нїемоу Д 100, 21.
49 додаје не Д 100, 23.
50 огрѣбати Д 100, 25.
51 рекь послѣднꙗа Д 100, 26.
52 недоужные Д 100, 30.
53 додаје и предь ногама светаго полагахоу Д 100, 30—31.
54 когождо ихь Д 100, 31.
55 ѡть светыихь его моштеи сихь Д 101, 5—6.
56 обогащаемыи Д 101, 7.
57 таковыми Д 101, 9.
58 таковыми Д 101, 10.
59 мироدرьжители Д 101, 11—12.
60 светима бываема Д 101, 12.
61 нема богоу нашем Д 101, 12.
62 нема наслова у Д 152, 21.
63 вьздвиже Д 152, 22.
64 нїє Д 152, 22.
65 не быти Д 152, 22.
66 подобни Д 152, 25.
67 додаје кралю Д 152, 28.
68 вьзвѣштае Д 152, 29.

грьдим(ь) | противещомоу се, и ѡт(ь)мащающомоу б(ог)оу ѡт(ь)ла|гаше. ї авїе призвавь с(ве)т(а)го архїеп(и)ск(о)па· ска|заеть емоу вса оугринова бран'ми прецe-нїа | и бѣ-страха б(о)жїа велеречивое хвалѥнїе· | м(о)лить же и до ѹгрїина сь високымїи ѡт(ь) нѥго | приш(ь)дьшимїи[69] доити· с(ве)ты же иже за всако|го бѣзь-прав(ь)доуемаа и ѡскрьблѧема, неле|носативань си вь помощь ѡбрѣсти се· како ж(е) | паче· за ѡт(ь)ч(ь)ство и за брата не оусрьд(ь)нь бѣ, | сьболезновати· аще же и что ненадеждьно | бы постр(а)датїи оудобь приѥтїи любовїю | помишлѧющоу·

Послоушавь оубо брата | иде[70] · непщо[у]ю оубо ꙗко г(оспод)оу[71] вѣдѹщоу и[72] та|мо· ꙗко и тамо прославити се и оудивити | се[73] своимь оугод(ь)никоѡм(ь) чюдо сьтворшоу· | дош(ь)дь оубо кралѧ оугарьскаго· сь великою же | чьстїю приѥть быс(ть) имь· бѣ бо и прѣжде вь|звѣщень[74], приш(ь)дьшимїи моужїи· ꙗко при|ходѣи архїеп(и)ск(о)пь· брать ѥс(ть) кралѧ срьбь|скаго· оугарьскомоу ж[е] кралю множ(ь)ство мн(о)го | оугре[75] и коумань[76] сьбравшоу. и на срьбьскоую || [93а] землю прити подвизающоу[77] се· и сїю себѣ | ꙗко повиноути помишлѧющоу· с(ве)ты же | противоу емоу ѡроужїи· праведь(ь)нимїи сло|веси гл(аго)лю б(о)ж(ь)став(ь)нимїи· високое помишлѥ|нїе его· низложити опльчаше се· многа бо | б(о)гословес(ь)-нымь своимь ѥзыкѡм(ь)· ꙗже ѡ пра|в(ь)де и истины[78] и любвїи кь нѥмоу из(гла)-г(о)лавь· | и ꙗже[79] себѣ[80] не годе и инемь не творити[81] · | оугриноу ж[е] гнѥвомь ꙗко рисоу, п(о)доб(ь)но кѹпа|рисѹ непрѣклон'но кь с(ве)томоу висещоу се· | и бл(а)-гым(ь) словесем[ь] его ни мали[82] вьнимающоу· | ниже кь любвїи приложити се по-слоушающѹ· | с(ве)ты же на б(ог)а оуповаѥ· високых[ь] хваль[83] ꙗко | п(а)дающїх(ь) оугрина не боит се·

Лѣтоу ж[е] тогда | соущѹ· и тврьдоу[84] зною ѕелѡ раставающѹ[85] · | с(ве)то-моу ж[е] мало[86] вина и водою стоуденною жеждоу | пощенїа оуврачеватїи вьсхо-тѣв'шоу· | вьзвѣщаеть же кралю· ꙗко послати емоу | ледь вь простоуждѥнїе· краль же и сь всакою | радостїю, слоужещаго емоу посилаѥть· | подати єлико[87] трѣбоу-ѥт· приш(ь)дыи от[ь] с(ве)т(а)го· | слоуга ж[е] изьш[ь]дь и вь всех(ь) ледѣни-цах[ь] поискавь·[88] || [93б] ни мала Обрѣть· бѣхоу бо все от(ь) всакого[89] | вара

69 дошьдьшими Д 153, 5—6.
70 поиде Д 153, 12.
71 тако Д 153, 12.
72 его Д 153, 13.
73 нема се Д 153, 14.
74 прѣдьвьзвѣштень Д 153, 16.
75 оугри Д 153, 19.
76 коумани Д 153, 19.
77 покоушающоу Д 153, 20.
78 истинѣ Д 153, 25.
79 додаје рече Д 153, 26.
80 тебѣ Д 153, 26.
81 твори Д 153, 27.
82 мало Д 153, 30.
83 похваль Д 154, 1.
84 жестокомоу Д 154, 2.
85 развараштоу Д 154, 3.
86 маломь Д 154, 3.
87 елика Д 154, 8.
88 додаје и Д 154, 9.
89 великаго Д 154, 10.

сльначнаго растопиле се· възвращає|т[90] се къ кралю· и сп(а)сенїемь єго извѣщает се | ꙗко ни мала Обрѣть подати· и не тьчїю р(є)че | архїеп(и)ск(о)поу, нь ни кралєвьствоу ти что по | семь принести имамь· Оскрьблꙗєть же се | краль· ꙗкож[є][91] не име вьдати с(ве)томоу еже про|сивъшоу· Ѡлишавше[92] с(ве)ты и ѕелѡ ѡ семь вь|зрадова се· всем же иже сь нимь, ис колимога[93] | изыти повелевь· и прѣп(о)добь)нѣи роуце свои | вь висотоу къ б(ог)оу ѹп(о)добывь, сльзами[94] гл(аго)лєт(ь)· | м(о)л(итвоу)[95]

Г(оспод)и ї(ис)оу х(ри)с(т)е б(ож)е мои[96] · оупованїе мое и прибежище | моє[97] · помощниче мои· и избавителю мои[98] · | вижд н(ы)нꙗ ѡбыдещих ны насилїе[99] · иже сы | людїе на ни поучают се· не ѡставїи менѣ | г(оспод)и б(ож)е мои· м(о)л(и)твами прѣч(и)стїе ти[100] м(а)т(є)ре· присно(дѣ)вы марїе[101] · и с(ве)т(а)го твоего оугод[ь]ника | ѡ[ть]ца нашего сѵмеѡна[102] · сьтворы н(ы)нꙗ сь мною | знаменїе[103] вь бл(а)го· да ѹзреть ненавидѣщеи нас(ь) и по|стидет се· оуслиши[104] менѣ г(оспо)ди оуслиши ме· | ꙗкоже иногда пр(о)рока твоего ѡгнємь· и менѣ | н(ы)нꙗ грѣшнаго раба твоего[105] оуслиши[106] градѡмь || [94a] н(є)б(є)с(ь)нимь· да и си разоумеють ꙗко азъ | рабь твои єсамь· и оужасноут се и оубоет се· и ꙗко ѡзлобыти ны ищоуще вьспѣт[ь][107] да възвратет се оудивѣть же се и прославѣт(ь) | име твое ѡ(ть)ца и с(ы)на и с(ве)т(а)го д(оу)ха[108] ·

Б(ог)ь же раб[ь] | своих[ь] вь бл(а)гое волю творе· и еже[109] ї еще соущїи | м(о)л(и)тве вь оустѣх(ь) его[110] · повѣлѣ и быше вѣтри | блистанїа же[111] мльнїе· и громїи велицїи· и примракь въкоупѣ[112] и страх[ь] великь· на самом(ь) | кралы и на всех[ь] воєхь[113] єго· ꙗко всемь оустра|шити се и г(лаго)лати· что оубо б(оу)деть· и се | абїе не инде нь на странѣ, идеже колимогь[114] | с(ве)т(а)го стоꙗше· вь многоу широтоу ѡкр(ь)сть всесилны б(ог)ь оудивлꙗєть· и прославлꙗєт[ь][115] | своего раба сь н(є)б(є)се[116] · прѣвеликим(ь) градомь | ѡдаждивь· ꙗко покрити землю м(ь)но-

---

90 възвѣштаєть Д 154, 11.
91 ꙗко Д 154, 15.
92 слышавь же Д 154, 16.
93 изъ обитѣли Д 154, 18.
94 сь сльзами Д 154, 20.
95 нема м(о)л(итвоу) Д 154, 20.
96 нашь Д 154, 21.
97 нема моє Д 154, 21.
98 нема мои Д 154, 22.
99 насилїемь Д 154, 23.
100 си Д 154, 25.
101 богородице Д 154, 25—26.
102 оугодника сїмеѡна ѡтьца нашего Д 154, 25—26.
103 сьтвори сь мною нынꙗ знаменїе Д 154, 27.
104 послоушаи Д 154, 28—29.
105 своего Д 154, 30.
106 послоушаи Д 154, 30.
107 нема вьспѣт[ь] Д 155, 3.
108 додаје нынꙗ и присно и вь вѣкь Д 155, 4—5.
109 нема и еже Д 155, 6.
110 светаго Д 155, 7.
111 додаје и Д 155, 4—5.
112 коупѣ Д 155, 9.
113 воихь Д 155, 10.
114 обитѣль Д 155, 12.
115 прославлꙗе и оудивлꙗе Д 155, 13—14.
116 сь выше ѡть небесь Д 155, 14.

жаством(ь)· | соущим[117] же сь с(ве)тым(ь) приш(ь)дьше[118] кь нємꙋ г(лаго)лахоу | пом(и)лоуи ны ꙗко ѡт(ь) страха изгыбаемь· | ни ѡт(ь) конь нашихь[ь] не единь ѡстаеть[119] · ниже вѣмїи камо разбегоше се· Ѹ(ве)ты же[120] єще | на м(о)л(и)тве стоє и бл(а)годаре б(ог)а ѡ бывшемь· сь сльзами г(лаго)лєть· слава тебѣ г(осподь)и, сл(а)ва теб(ѣ) || [94б] чл(овѣ)колюбче· слава тебѣ прѣщедрїи[121] · слава | тебѣ бл(а)гопослоушливе· истинною[122] верою | призивающих те· слава твоемоу м(и)л(о)срьдїю | ꙗко и менѣ грѣш(ь)наг(о) послоушаль єси· довол'но | г(осподь)и твое м(и)л(о)сти· юже показаль єси ѡ мне рабѣ | твоемь· повѣли пакы всесил[ь]нимь твоимь | словѡм[ь][123] да ꙋставит се сьходецїи градь· ї абїе | сь словѡм[ь] его оустави се·

Ѹ(ве)ты же многымь[124] | веселїемь бл(а)годаривь б(ог)а скончаваеть м(о)л(и)твꙋ· | таже б(о)годан'наго града принести повелѣ|ваеть· и самь ѡт[ь] нєго прьвеє ꙗко ѡт[ь] Ѡс(ве)щенїа вь|коушаеть· и всемь иже сь нымь раздаєть· | таже великоу сребрьн'ноу блюдꙋ ч(ь)ст(ь)наго ка|менїа град'наго наложивь, оудаєть кралю | г(лаго)лє· понєж[е] оу кралєвства ти леда просихь | и врѣменемь дати мїи не ѡбрѣт(е) се. ноужда мїи | б(ы)с(ть) оу врѣменѣм[ь] твор'ца[125] оу всебогатаго б(ог)а | просити· и еже ѡт[ь] нескоуд[ь]ныхь[ь][126] єго скровищь | подасть мїи· оудах[ь] кралжевьствоу ти на б(лаго)с(ло)венїе· | посли[127] же людїи и єлико трѣбоуєть вьзмꙋть· | краль же ѡт[ь] с(ве)т(а)го приш(ь)дьших(ь) сїа слишавь· вь | оужасе ѡ страннѡм(ь) слишанїи быс(ть)· прием' же || [95а] сь свѣт[ь]лим[ь] градѡм[ь] принесенноую блюдоу | и разоумевь ꙗко прошенїемь с(ве)т(а)го ѡт(ь) б(ог)а да|сть се емоу. вь страх[ь] чюд[оу] прїемь оудивлꙗет' се | градное же каменїе целоваеть[128] г(лаго)лє· дивнь б(ог)ь | вь с(ве)тых[ь] своих[ь]· таже вь вино вьложьше· | самь и вси соущи сь нимь бл(а)годареще б(ог)а· бл(а)горастворен'но стоудено испив'ше· слоу|гы же кралєвы и всех[ь] вельмоуж[ь] слишав'ше мно|жьство град[а] пад[ь]ша вси вьзѣти тѣчахоу· | и вси єлико трѣбовахоу вьзимахоу· чюдни же | по истинѣ[129] тьи градь· ꙗко каменїе неиста|нємь на многѣ[130] прѣбываше· дон(ь)деже трѣбоую|щеи вьзымахоу·

Краль же вь чювьство своих[ь] | високыхь[ь]· иже[131] кь с(ве)томоу[132] грьдинїи г(лаго)ль[133], приш(ь)дь: | срамлꙗш(е) се· того на лице призвати· сь всеми ж[е] | своими високимї сьвещав се· прошенїе єго | испльнити· и мирь и любовь сь кралємь | срьбьскымь имети· | и вси слово оутврьди|вше· и коупно сь кралємь кь с(ве)томоу придоше· | покланꙗюще се емоу и хвалоу емоу вьздающе | гл(аго)лахоу· понєж[е]

117 соушти Д 155, 16.
118 припадше Д 155, 17.
119 и ѡть кѡнь нашихь ни единь ѡстаеть Д 155, 18.
120 додаје и Д 155, 20.
121 прѣштедре Д 155, 22—23.
122 додаје и Д 155, 23.
123 словомь твоимь Д 155, 27—28.
124 многомь Д 155, 29.
125 додаје и Д 156, 6.
126 неискоудних Д 156, 7.
127 пошли Д 156, 9.
128 целивае Д 156, 15.
129 додаје богоданныи Д 156, 22.
130 ꙗко каменїе на многѣ не истаемо Д 156, 22—23.
131 еже Д 156, 25.
132 додаје вь Д 156, 25.
133 додаје вь себе Д 156, 26.

разоумехѡм(ь) ꙗко б(ож)ии чл(овѣ)кь ты | єси· боудїи намь приснїи кость[134] · и брать твои || [95б] краль срьб(ь)скы боуди намь виноу любимь | болѣше неже паче[135] перьвеє· м[о]лимъ же тебѣ | б(о)жїи чл(о)в(ѣ)че· ꙗже ѡ[136] нась тебѣ вь прѣкослови г(лаго)ла|нъна[137] ѡставы нам· и не вьспоминаи на ны | кь б(ог)оу ѡ сих[ь] да не что[138] постраждемь· б(о)жїи бо раб[ь] | <рабь> ты єси ꙗко в(и)- димь· и ѡ всемь тебѣ по|слоушаеть· и вси покланꙗахоу[139] главоу под(ь) роу|коу с(ве)таго· бл(аго)сл(о)вити се ѡт(ь) нєго хотѣще· кь вла|сенои же мьнти[140] ѡчи своє и лице прилагахоу· | ї сїю целовающе[141] ѡт[ь]поущахоу[142] ·

Краль же испо|ведаєть емоу грѣхы своє по д(оу)хоу с(ве)томоу | ѡ(ть)ца и оучителꙗ приємлєть єго· с(ве)ты же | добрѣ его наѹчаеть[143] · по сихъ же кь нємоу г(лаго)лєт(ь) | ѡт[ь]рицаеши ли се єрѣси· ѡнь[144] ѡт[ь]рицаю се ꙗкоже[145] | с(ве)-ты[146] наоучиши ме· иже с(ве)таа сьборнаа ї ап(осто)льска | цр(ь)ковь ѡт(ь)р(є)че· и с(ве)ты[147] вьселєньсцїи сьборы | проклеше ї ѡнь прокланꙗеть и ѡт(ь)рицает(ь) се· православноую[148] ж[є] вѣроу[149] дрьжати ѡбещава|ет се· прѣс(ве)таго тѣла и[150] крьвїи[151] его[152] г(оспод)а нашег[о] | їисоу х(ри)с(т)а[153] сп(о)доблꙗєть· по сих же наоучаеть єго | ѡ прав[ь]де· и истинѣ ѡ любвы· и ѡ м(и)л(о)сти[154] · | краль же покланꙗет се и г(ла)г(о)лєть[155] · б(лаго)сл(о)вень ѡт[ь] (96а) б(ог)а || ты ѡ(ть)че[156] и д(ь)нь вь иже[157] пришль єси кь намь[158] | паки же г(лаго)лєть[159] иди[160] б(ого)мь хранимь[161] · братоу | твоемоу и моемоу стефаноу кралю срьбьско|моу· любовъ же мою емоу поведаи[162] · много ж[є] | излитїе[163] сльзь ѡ разлоучєнїи[164] сьдеваеть· | много же одаровавь· бл(а)город(ь)ниих(ь) своих[ь] посилаеть сь чьстїю проводити єго· |

134 гость Д 157, 3.
135 болше паче неже Д 157, 4.
136 ѡть Д 157, 6.
137 ꙗже вь прѣкословїи ѡть нась тебѣ глаголана Д 157, 5.
138 да не нѣчто Д 157, 7.
139 подькланꙗахоу Д 157, 9—10.
140 мандїи Д 157, 11.
141 цѣливаюште Д 157, 12.
142 ѡтьстоупахоу Д 157, 12—13. После речи ѡт[ь]поущахоу је будимпештански текст знатно скраћен у односу на Д, и само у понеким сегментима могу да се изврше поређења.
143 наоучи Д 158, 4.
144 додаје же Д 158, 4.
145 додаје ты Д 158, 4.
146 нема с(ве)ты Д 158, 5.
147 додаје и Д 158, 10.
148 православїа Д 158, 11.
149 додаје ꙗкоже светымь наоучаемь Д 158, 11—12.
150 додаје чьстные Д 158, 18.
151 крьве Д 158, 18.
152 нема его Д 158, 19.
153 приети того Д 158, 18—19.
154 милостини же кь ништїимь Д 158, 20—21.
155 прѣдь нимже покланꙗет се краль и по роукоу его дрьже глаголєть Д 158, 31—159, 1.
156 вьсечьстнѣ Д 159, 6.
157 вь нже Д 159, 6.
158 уместо пришль ... намь — кь намь пришьль еси ꙗко оукрѣпи ми доушоу Д 159, 6—7.
159 нема паки же г(лаго)лєть Д 159, 7.
160 додаје же Д 159, 7.
161 додаје и миромь вь своꙗ си Д 159, 8.
162 любовь ѡ нась повѣдаи Д 159, 10.
163 излитиемь Д 159, 17.
164 додаје ѡтьца краль Д 159, 17.

Приш[ь]дь же с(ве)ты вь своꙗ си· миръ и[165] любовь | братоу своемоу· и всемь сказаеть[166] · ѡни же | хвалѹ емоу вьздающе г(лаго)лахоу· бл(аго)сл(о)вень д(ь)нь | вь иже родил се еси ты· Г(лаго)лють же и ѡ томь | оугар(ь)скомь крали· ꙗко и по смрьти чюдеса | творити[167] · оубо и до н(ы)нꙗ оугромь хвале|щим се[168] ꙗко с(ве)та и чюд(о)дѣива[169] кралꙗ вь гро|бе лежеща имамїи· славеще ѡ(ть)ца и с(ы)на и с(ве)т(аго) д(оу)ха[170]:

[165] додаје многоу Д 159, 27.

[166] уместо любовь ... сказаеть — любовь ѡть оугрьскаго кралꙗ и ѡть вельможь его братоу своемоу кралю срьвьскомоу и вьсѣмь благороднымь своимь сказаеть Д 159, 27—29.

[167] додаје оудостоившоу ꙗко Д 160, 12.

[168] додаје имь и глаголюштимь Д 160, 13.

[169] чюдотворива Д 160, 14.

[170] нема славеше ... д(оу)ха Д 160, 15.

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ УПОТРЕБЕ ИНФИНИТИВА У ДАНАШЊЕМ ГОВОРУ ВАСОЈЕВИЋА

РАДА СТИЈОВИЋ

UDC 811.163.41'282'367.625.41(497.16)

Кратак садржај. У раду је дат преглед ситуација у којима се чува инфинитив у говору Васојевића, делу зетско-сјеничког дијалекта. Он се, како материјал показује, најбоље чува, и то у великој мери, у футуру првом, у императивним реченицама с одричном императивном речцом *немо(те)*, у безличним конструкцијама с прилошким предикатом, као и у извесном броју посебних инфинитивних конструкција специфичног значења. Често се јавља и као допуна семантички и синтаксички непотпуних глагола.

Кључне речи: инфинитив, *да*-конструкција, глаголи непотпуног значења, пунозначни глаголи, футур први, императивне реченице, изјавне и намерне реченице, модалне инфинитивне конструкције.

1. О инфинитиву, његовој употреби и значењу, у нашој досадашњој литератури расправљало се углавном у вези са стандардним српским, односно српскохрватским језиком.[1]

Највише је било речи о односу инфинитива и *да*-конструкције (конструкције да + презент), тј. о томе у којој мери и у којим ситуацијама је *да*-конструкција као изразити прогресивни балканизам потиснула инфинитив. У научној јавности влада прилично уједначено мишљење да се у стандардном српском (српскохрватском) узетом у целини инфинитив доста добро чува.[2]

---

[1] О инфинитиву у свим његовим синтаксичким позицијама в. рад Милке Ивић, *Проблематика српскохрватског инфинитива*. — Зборник за филологију и лингвистику (Матица српска), Нови Сад, 1972, књ. XV/2, 115—138.

[2] „Источно подручје стандардног језика ... разликује се од западнијег само утолико што, у позицијама у којима постоји у принципу алтернативни однос инфинитива према допунској реченици са *да*, шире искоришћава присуство реченице и онда када је остварена једнакост између вршилаца именованих акција, а када такве једнакости нема, даје заиста потпуну предност реченици" (Милка Ивић, нав. дело, 137—138). „Учесталост употребе инфинитива расте идући од источног ка западном делу српског говорног подручја, али се доста лепих примера употребе инфинитива може наћи код најбољих представника међуратног београдског стила, па и касније" (Предраг Пипер и др., *Синтакса савременога српскога језика: проста реченица* (у редакцији Милке Ивић), Београд (Институт за српски језик САНУ, Београдска књига), Нови Сад (Матица српска), 2005, 328. „У српском језику функционишу обе форме, мада не увек, и с подједнаком употребном вредношћу. Опредељење за могући модел зависи како од значења глагола, тако и од стилско-синтаксичких захтева, а ... у српском језику [је] конструкција *да* + презент шире у употреби него у западним говорима" (Е. Фекете, *Језичка економија и дакање*. — Језичке доумице, Београд (Београдска књига), 2005, 124—125).

Што се дијалеката тиче, постоји начелан став да је у свим српским народним говорима, у већој или мањој мери, ограничена употреба инфинитива и да се он замењује *да*-конструкцијама, а да се најбоље чува, и то у прилично доброј мери, у зетско-сјеничким говорима.[3] У литератури налазимо и податак да је у Србији уобичајенији облик *да* + презент, а у Црној Гори и Босни и Херцеговини — инфинитив.[4] Исцрпнијих података о овом проблему, међутим, нема.

У овом раду ће се, на основу доступног материјала, показати у којој је мери и у којим ситуацијама сачуван инфинитив у говору Васојевића.[5]

Говор Васојевића припада зетско-сјеничком дијалекту, тачније његовом средишњем делу, ако га посматрамо дуж осовине југозапад-североисток и одликује се доследном ијекавицом и узлазним акцентима у претпоследњем слогу пред кратким последњим.[6]

Ваља напоменути да се инфинитив овде јавља доследно без крајњег *-и*: *ȍрат, кȍпат, сȉјат, кȍсит, збȍрит*. У неким случајевима губи се из овог скраћеног облика и крајње *-т*: *ȍди* (ходити), *прѝча* (причати), *бȉ* (бити), *ȍра* (орати). И глаголи на *-ст* (< *-сти*), у складу са судбином финалних сугласничких група у овом говору, губе крајње *-т*: *јѐс* (јести), *плѐс* (плести), *прѐс* (прести). Глаголи на *-ћи* такође губе крајње *-и*, а *-ћ* прелази у *-ј*: *дȏј, пȏј, ȕтеј, рѐј*.

2. У говору Васојевића инфинитив се често јавља као допуна *семантички* и *синтаксички непотпуних глагола* у функцији другог дела сложеног предиката. У овој позицији се јавља и конструкција *да* + презент.[7]

а) Инфинитив, односно *да*-конструкцију као допуну имају, пре свега, ***модални глаголи***.

---

[3] Der Verlust des Infinitivs in all seinen Funktionen bzw. die Einschränkung seines Gebrauchs und der Ersatz durch die *da*-Konstruktion ist mehr oder weniger in allen serb. Lokalmaa. belegt. In den ZS-Maa. ist der Infinitiv ziemlich gut erhalten, besonders jedoch der synthetische Futurtypus, was als eigentümlicher Archaismus gelten kann (Sofija Miloradović, *Analytismus in serbischen Dialekten*. — Sammelband „Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp" (= Eurolinguistische Arbeiten 1), Uwe Hinrichs und Uwe Buettner (Hrsg.), Der Verlag Harrassowitz, Wiesbaden — Institut für Slavistik an der Universität Leipzig, 2004, 307).

[4] Живојин Станојчић, *Морфологија, синтакса и фразеологија*. — Српски језик на крају века (Институт за српски језик САНУ, Службени гласник), Београд, 1996, 132.

[5] Грађу сам прикупљала на терену, у Васојевићима, током последње деценије прошлог века, а у мањој мери и последњих неколико година.

[6] Исп. Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1999, књ. XLII, 305.

[7] Модалне конструкције очито добро „чувају" инфинитив. Тако је, нпр., и у говору Бјелопавлића (в. Драго Ђупић, *Говор Бјелопавлића*. — Српски дијалектолошки зборник, 1977, књ. XXIII, 162—163). И у говору околине Колашина може се „врло вјероватно говорити о општијој тенденцији да се различита модална значења изражавају конструкцијама с инфинитивом" (Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*. — Титоград (ЦАНУ. Посебна издања, књ. 12. Одјељење умјености, књ. 2), 1981, 209). У говору Црмнице инфинитив се, такође, чува уз глаголе непотпуног значења (в. Бранко Милетић, *Црмнички говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1940, књ. IX, 558—559). У мањој мери је тако и у говору Мрковића (в. Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат (с кратким освртом на сусједне говоре)*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1969, књ. XVIII, 348).

Глагол **шћѐт** (хтети)

а) У ***потврдној конструкцији*** овај глагол је модалан само у својој пуној, наглашеној форми (краћа, енклитичка форма користи се за грађење футура). Као зависна допуна глагола *шћѐт* јављају се оба синтаксичка модела, која се налазе у односу факултативне дистрибуције. *Да*-конструкција је, ипак, знатно чешћа.

Примери:

— Ѐћу *да се брâнӣм* што мòгу. Ѐћу *да обезнâнӣм* од бѐлōвā. Ѐћу *да вљекѝем*. Ѐће нáрод *да полѝпӣшē* ѐд глāди. Кāд ѐј *да прâшпӣш*, обýци онē прѐсле панталóње. Ѐтē *да дôђу*. Ѐтē *да кýпē* крàву. Ѐтē *да држê* свѝње. Ѐтē *да* га *аперѝшу*. Ѐћē *да копàју* канâл. Ѐћē *да пâлē*. Ѐћāше *да се шàлӣ*. Ѐће *да скòчӣ* (мачак) на тавулѝн на мêсо. Ѐће *да ткê* дѐкице. Ѐће и *да попѝје* и *да се побѝје*. Ѐћемо *да бљēжи́мо*. Стѝо сāм *да* ви *прѝчāм* мѝуке. Свàкоē би шћѐло *да жпвѝ* фѝно. Партизáни шћѐли *да* га *убѝју*.

— Шћѐли ју *запáлит*. Шћѐла је *ођѐнут* вљенчанѝцу. Ѐћу те *фѝукнут* пā да ћу *пѝукнут*.

б) Када су у питању ***негиране конструкције***, у начелу важи познато правило да опозиција између инфинитива и *да*-конструкције сигнализује разлику између футурског и волунтативног значења (*Нéћу дôј* / *Нéћу да дôђēм*). Ипак, у говору Васојевића се у доста случајева ова граница не може прецизно повући. На пример, реченица коју изговара заробљеник осуђен на смрт: У мòју кѝћу *дôј нéћу* — има недвосмислено футурско значење, као и реченица: Јā тō нòвō *нéћу употребљáват*. Међутим, реченица: Овō вѝше *поднòсит нéћу*, пā да љѐба *јѐс нéћу*, несумњиво казује и став говорног лица, његову решеност да се на одређен начин понаша. Слични су и искази: *Нêће* ти *ѝљеј* у кѝћу што га *нêј зóвнут*. *Нêће прôј* што ти се *нêће јáвит*. Њима се јасно казује одређен став особе о којој се говори, начин на који се она понаша.

Реченицама са *да*-конструкцијом изражава се, пре свега, модалност (Нéћу *да убѝјем* брàта Срѐбина! Нéћу *да полудѝм*), али у неким примерима овога типа подразумева се и значење негираног футура, додуше само као латентна могућност, као, нпр.: Јàгњице *нêћемо да продāѐмо*, ѐћемо да и држи́мо. Нêтē *да сѝју* пшенѝцу овē јѐсени. Нéћу *да дозвòлӣм да* оволѝкā млáдеж *ôјдē* у авâн (пропаст).

Навешћемо још неке примере негираних конструкција, с оба синтаксичка модела:

— Нéћу *да одврљѝем* ћѐцу од ћѐда. Нéћу *да се удàем* прѝје но навр гòдинē. Жѝч ми пѝче зовýћи, а онō нêће *да дôђē*. Нéћу ис кѝће жи́ва *да излàзӣм*. Нéћу *да бљēжѝм*. Нêтē *да опѝћу* да догнàју стòку. Нêтē *да ѝзму* кòсу. Несажете форме овог глагола редовно се јављају с *да*-конструкцијом: Нѐ отē *да ѝју*. Мӣ нѐ ећемо *да бљēжи́мо*. Тòдор *нѐ ће* да пѝјē.

— Нéћу га вѝше *трѝљет*. Нêће јој рђàво *бѝт*. За њѝм нѝко нêће *запѝжет*. Нêће те *послѝшāт*. Нêће ни онâ(ј) āрцѝја *дôј*. Нéћу *узêт*

невољала чоека. Нéћу те *преварити* и *изневљерити*, ма̄ и глâву изгубио. Нêј тӣ мене лако *забрдити*.

в) У ***безличним реченицама*** допуна је чешће у инфинитиву:

— Одовлēк се нêће *чути*. Нêће се бе-злâ *размúнути*. Ће ли се вйше *обдањивати*?

— Ће *да се преврйјеми*. Ће *да се бљежи* к Јеловици.

Глагол **мòј** (моћи)

Као допуна глагола *мòј* јављају се оба синтаксичка модела, с тим што је инфинитив чешћи (однос два према један на испитиваном материјалу). Зависна допуна не уноси разлику у значење исказа (Исп.: Не мòгу *сúс* нис тȳ страну? / Не мòгу *да пљешачим*. Нè мош се тӣ ш њйм *барабáрити* (поредити) / Они двâ мòгȳ *да се барабâрē* и по рâду и по поштêњу).[8]

Примери:

— Сад мòжеш *отйс*. Кут-ко мòже *одити*, нек йдē. Не мòже га вйше нйко *прèстиј*. Мòж *дòбити* по телевéзи. Мòже те *убити* из левóра. Мòже *дôј* нȳжда да ти вољаднȳ (паре). Нêћете мòј *сúс* по овôмē лèду. Овй̄ волòви мòгȳ *повȳ* магарице. Мòгу *рèј* за овȳ мâлȳ. Прèђе се мòгло *нâј*. Ада мòже се *ожèни*, како не мòже. До нòћас мòгā̑ си ју *убити*. Не мòжеш га о[д] тога *одвратити* за òткуп живòта. Стô дйнāрā̑ нúје мòгла *узê*. Нúје мòгла *остати* дȳжē од мљèсēц дāнā̑. Не мòгу се *упрйјати*. Мène то не мòже *бйти* ка њèму. Нòгȳ се не мòже *држати*. Не могȳ ти тô *рèј*. Не могȳ ти *дôј*. Не мòгу на врáта се *помòли*. Не мòгȳ се *врáти* љȳди глâдни. Нйшта пàметно нè мош *чути*. Тӣ нè мож *рèј* ни јèсам ни нйèсам. Не мòгу јâ *одити* код њега е ће пòбљеј од мène. Подно òблāкā̑ *утӣј* нè мож. Нè мож *утӣј* од њега.

— Мòгу *да сврâтӣм* да се вйдимо. Мòже овакō крйјȳћи да *попйје* чàшу. Онӣ двâ мòгȳ *да се барабâрē*. Мòж *да шеташ* у āвлйју. Јâ би мòгā̑ с тòбōм *да се понêсēм* и сéдêћкй̄. Мòгā̑ би мāзйју *да вадим* — нúје тàкō бúло. Мòже и нàјбољā ђевôјка *да потрèфӣ* нèдōм. Не мòгу нйшта *да йјēм*. Сā̑д не мòгȳ *да* га *рòдē*. Нијèсам јā тō мòгла *да запамити*. Не мòже кȳћу *да потрèфӣ*. Тô е мòгā̑ *да учйнӣ сàмо тамо-ôн. Кō нйје мòгā̑ да избљèжē*, тō су òни побйли. Не мòже *да изйдē*. Не мòжемо сā̑-*да пйјемо*.

[8] О семантичким разликама исказа које уноси инфинитив уз глаголе овога типа расправљало се доста у нашој ранијој литератури. Мишљења се разликују. В. о томе: М. Стевановић, *Инфинитив и свезица „да” са презентом.* — Наш језик, Београд, 1935, књ. III, св. 9—10, 282—288 и *Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом „да”.* — Наш језик, Београд, 1953, књ. V, св. 3—4, 85—102. Д. Брозовић, *О вриједности инфинитива и презента с везником „да”.* — Језик, Загреб, 1953/4, књ. II, св. 1, 13—18. М. Кравар, *О ’разлици’ између инфинитива и везе да + презент.* — Језик, Загреб, 1953/4, књ. II, св 2, 43—47 и св. 3, 70—74.

Глагол **мо́рат**

Уз глагол *мо́рат* такође стоје оба синтаксичка модела. Инфинитив је чешћи него *да*-конструкција (однос приближно три према један).

Примери:

— Мôра̄мо *са̀ћес* сѝјено. Мôра̄м *о̀дит* за Бера̀не. Мôра̄м му се *изви́нут*. Мôра̄мо *здѝ̄нут* прѝје но што па̀нē снѝјег. Мôра̄м *отӣс* да кӯпӣм. Мôра̄м га *обӣс*. Мôра̄м *прошијѐват* јо̀рган. Мôра̄мо *комѝњат* ова̑[j] кукѝруз. Мôра̄м ово̄ *о̀прес*. Мôра̄м нѐ̀ђе за́јмат па̀ре. Мôра̄м *чемѝ̄ња̄т* кукѝруз. Мо̄ра̀ли смо *про̀дат* Бе́ку. Мôра̄мо *за̀дит* около-на̀около. Мôра̄м *зва̀т* ма̑јстора. Мо̄ра̀ла са̑м *ѝмат* пē-шēс го̀дӣна̑. То̄ е мо̄ра̀ло *бѝт*.

— Мôра̄те *да изӣ̂ћēте*. Једама̑н ћеш мо́рат *да се помӣ̂рӣш* ш њӣм. Мôра̄м *да пече̂м* љѐбове за моба́ре. Мôра̄м *да* га *са̑пле̂тēм* на ѝта̄ње. Мо̄ра̀о са̑м *да узӣ̂ма̄м* лива̀де под на̀поли. Мôра̄ш ја̀чē *да вӣ̂кнēш*. Мôра̄м да и[x] *разва̑ћа̄м*.

Глагол **трѐба̄т**

Када је *трѐба̄т* непотпуног значења, јавља се и у безличним и у личним глаголским облицима.

У безличним реченицама безлични облик овог глагола допуњава се обично глаголом у инфинитиву.

Примери:

— Трѐба̄ за́кон *донѝјет*. Трѐба̄ *обӣс* лива̀ду. Трѐба̄ *чу́ват* љу̀ство. Трѐба̄ *прошијѐват* су̀књу. Трѐба̄ *засу́кат* ру́ка̀ве. Трѐба̄ *сађѐнут* сѝјено.

— Трѐба̄ *да се* свѐ *кӯпӣ*. Трѐба̄ *да се* све *доба̀вӣ*. Трѐба̄ *да се ӣла̑ве* ро̀гови.

Ако реченица није безлична, управни глагол захтева допуну с конструкцијом *да* + презент, која обавештава директно о вршиоцу радње.

Примери:

— Трѐба̄ *да зна̑ш*. Трѐба̄ *да о̀рēмо*. Трѐба̄ *да чу̑ва̄те*. Та̑[j] поса̑ тӣ трѐба *да ура̑дӣш*. Трѐба̄ло е *да идē̂м*. Трѐба̄ло е *да по̀сѝјемо*. Свѐ трѐба̄ *да сто̑ӣ* напофа́ту.

Када се глагол *требат* употребљава у личном глаголском облику, допуна је чешће у форми инфинитива, а ређе *да*-конструкције.

Примери:

— Нијѐси трѐбала *о̀дит*. Нијѐси трѐбао *преска́кат* пло̑т. Трѐбао би *изӣ̂с* из тē њѝвē вѝше. Трѐба̄ла би *ткà̀т* онӯ ћѐба̄д. Трѐба̄м *сӣ̂с* до̀ кӯма.

— Трѐба̄м *да ӣлетē̂м*. Трѐба̄ш *да* ми *расу̑чēш* (распараш) блу́зу.

Глагол **смљѐт** (смети)

Уз овај глагол нешто је обичнија допуна у инфинитиву, али се употребљава и *да*-конструкција. Избор синтаксичке допуне не изазива про-

мену у значењу. У реченицама: Не смѝје од чоѐка ни *да зу̏цне̄* и: Ја̄ то̄ не смѝјем *ура́дит*, ни ду̑шу сво̀ју *о̄ријѐшит*, глагол *смљет*, без обзира на различит облик допунског глагола, значи *усуђивати се*. Истоветност значења се види и из примера који следе:

Примери:

— Не смѝјем му *да̀т* (паре), Бо̑г зна̑ ка̏-ће ми и[х] вр̏нут. Не смѝјем га *пи́тат*, ѐ̏ће да заурнебе̑сн̄. Не смѝјем га *оста̀вит* у ку̏ћу, е ће ме по̀крас. Не смѝјем ја̄ *ото̑ћ* она̀мо. Не смљѐде *проговори́т*. Ѐ̏тка̏д засу̏дѝше ови̑, не смѝје се пра̀во ни *збо̀рит*. Не смѝјем *о̀дит* преко Са̀вине воде̑. Ја̄ то̄ не смѝјем *ура́дит*, ни ду̑шу сво̀ју *о̄ријѐшит*.

— Не смѝје од чоѐка ни да *зу̏цне̄*. Не смѝје *да пи̏је̄*. Ја̑ би смѝо ма̄зѝју *да изва̀дӣм* да е то по̀двала. Не смѝјем *да о̑ј̄де̄м* да вѝдӣм да ни́је то̄ стр̑в. Не смѝјем *да сљѐже̄м* ни-сту̏бе. Ѐ̏н са̀мо замашу̏е, а не смѝје *да* те *уда̀рп̄*. Не смѝјем *да иде̑м* преко Ча̀кора.

Инфинитив се јавља и у конструкцијама с модално употребљеним глаголима **у̀мљет** и **да̀т**:

— Умѝјеш ли (намераваш ли) тӣ *добра́вит* свѐ̑ме̄ до̀му? Не умѝје *проговдрит*. Не умѝје *прѐстат*. Не умѝје (не намерава) *до̑ј* ка̏ ку̏ћи. Гала́ма ми ни́је да́ла *чу̏т*. Не да̑ ми *за̀спат*. Не да̑ јој ни *привѝ́рет* у ку̏ћу. Ѐ̏тац ми не да̑ ни *поме́ну*.

Овде се јавља и допуна *да* + презент:

— Он не у̀мије *да преста̀не̄*. Нѐко чу̏до ми ни́је да́ло *да о̑ј̄де̄м*.

б) Инфинитив и *да*-конструкција јављају се као допуна ***фазним глаголима***.

Примери:

— По̀чео е по ма̀лечко *да се придѝже̄*. Оста̀рао, па̄ по̀чео *да ма̄ту̏фп̄*. Ѝзбале̄ћи се на крѐвет и по̀че̄ *да р̑че̄*. Ка̏т ćѐде па̄ по̀чне̄ *да ѝје*, појѐде за три̑ мо̀мка. Чѝм ја по̀чне̄м *да при̑ча̄м*, она̄ ћево̑ка затракара̑ на ону̑ маши́ну. По̀че̄ о̀ко *да се ота̀ва̄р̄а*. Ако наста̀вӣш *да пи̏је̄ш*, пропа̀о си. Преста̀доше *да пу̏ца̏јӯ*.

— По̀чела је пшенѝца *ра̑с*. По̀чео се *вара̀кат* око ку̏ће̄. Од ра̀та смо по̀чели о̀т камена *зи́дат*.

3. Инфинитив се јавља и као допуна неких ***пунозначних глагола***.

а) Као реченични кондензатор јавља се уз ***каузативне глаголе***, чија допуна може бити и изрична реченица:

Примери:

— Научѝла ме *ку̏ва̄*. Пома̑же му *ра́ди*.

— Ни́је ме научѝла *да пре̄де̑м*.

б) Као допуна ***глагола кретања*** углавном се јавља намерна реченица.

Примери:

— Ѝде̄м *да разрешу̏ем*. Ѝде̄м *да пи̏је̄м* на она̑[ј] ѝзвор. Ѝду̑ *да* ју *про̀се̄*. Ćу̏тра ѝде̄м у ко̀манду *да пла̑ћа̄м* шта е чинѝо Мѝлан. О̑ј̄до *да спа̑ва̄м*. Кре́ну о̑н *да уљѐже̄*. Си̑ду̑ у шта̀лу *да по̄лѐдајӯ*. До̀шли *да по̀ćеде̑*. Мѝ смо до̀шли *да* ти *тра̑жимо* а́ј̄тар. Отѝшла ја̑ *да* га *вѝдӣм*. Одѝли смо на Пѐшца *да* им *чести̑та̄мо*. Ćѐдо *да по̄при̑ча̄м*. Ćѐдосмо *да*

вечѐрāмо. Нѐкад дôбѣē *да* не *вѝдū*. Крéну јâ *да* га *бѝјем*, а ōн фȳк — пȍбљеже. Окȳпē се око казȁна *да ćедê* и *да* којȳ *пōйѝју*.

— Ȍјдо *сūáва*.

в) Инфинитив алтернира с изричном реченицом и као допуна ***других ūнозначних глагола***.

Примери:

— Умѝјеш ли тū што *размѝслūт*? Умѝје ôн *одбрáнūт* сâмōга сѐбе. Не умѝје *ѝсūеј* љѐб. Умѝје *прúчаū*. Не умѝјем *нâј* тē љѐкове. Ȍно (дијете) се не умѝје *брáнūт*. Вѝшē вȍлūм *цр̀кнȳт*, нō *подувр̀ѝјеū* свȁкȳ пȍгāн. Нȁјволио сам *учѝњеū*. Не вȍлūм *прȁ* сȳће. Вȍлūм *ȍди* бȍса. Вȍлūм *ūљѐвāū*. Не знâм јâ *дȳū* и *кȍваū* ка тū. Не видим *уђенūū* конац.

— Стáка умѝје *да īȁскā*. Умѝје *да брѝūтвū* кā икȁкав брúцо. Нúје умљѐла дѐкице *да ūкê*. Ја не умѝјем тō *да наūūѝшēм*. Умѝје *да се дохѐрā*. Волѝо е *да лȁжē*замȁшито. Вȍлūм *да* га *слȳшāм*. Вȍлūм *да сūâвāм* на áјрет. Вȍлūм *да* се *īрȳдāм*. Вољѐла е вȁзда *да лѝјеīа* нȁузнāк. Ôн је волѝо *да ѝдē* у цр̂кве и *да се мȍлū* Бȍгу. Нѐкū пȳт знâ *да блѐцнē* будалȁштину. Знâ дȍбро *да мâсūū*. Ȍна знâ *да īȁскā*. О свȁчему знâ *да ūрúчā*. Ако не знâш *да* се *пōтūūѝшēш*, тū закр̀сти. Ѝ, како ȍна знâ *да* се *наūѝздū*! Не вѝдūм *да чūтâм*. Научѝла *да ūлеūê*. Сâмū ме âнђио научѝо *да* га *не ūослȳшāм*.

4. У ***футуру ūрвом*** инфинитив има апсолутну предност над *да*-конструкцијом:[9]

Примери:

— Нȁјпотље *ћеш обр̀шūт* кā ти ȍтац. Нȁјпослије *ће* ôн *дôј* кот пр̀ве женê. Наовúчац *ћу* ти *урáдūт*. Глâву *ћу* ти *рȁзбūт*. Бéку *ћемо зȁклаū* за Арâнђеловдāн. За дорȳчак *ћу* ви *исūрѝīāū*. Прѝганице. Јâ *ћу одвидáваū* шрȁфове. Јâ *ћу* ви *кáза*. Причѐкā док се авизâм (обавестим), пā *ћу* ти *рѐј*. Нȁјзад *ће* му глâву *узêū*. Јâ *ћу* јој *дȁū*. Јâ *ћу* ти ју *дȁū*. С тôм бȍљкōм *ћу умрѝјеū*. И тȍ *ћу* ти *исūрúча*. Пȍсије. Јâ *ћу* јој *ūлáћаū*. Кр̀ш *ће завлáдаū*. Тū *ћеш оūūис*. Ова[ј] *ће* цѝо дâн *јȁшāū*. На мѐне. Јâ *ћу* и[х] *пōтрȍшūт*, а тѐбе *ћу лȁīаū*. Јâ *ћу ūљѐвāū*, а тū како гȍј ôј.

— Мû *ћемо* да ве *ūȳшūтūмо* кȳћи. Мû *ћемо да* ве *стрѝјељāмо*. Мû *ћемо да* ве *вȍдūмо*. Јâ *ћу* да *ѝдēм* за Светогā Сáву. Ȍпēт *ће* нѐко *да ȳмрē*. Тȍ *ћу да рѐчēм* да е фúно.

Ако главни део двочланог глаголског облика долази испред енклитичког облика помоћног глагола, инфинитив је једино могућ:

Примери:

— *Нâј ћу* ти јā. *Рѐј ћу* ти да нѝко не чȳе. *Дôј ћу* ујȳтру. *Прôј ће* ти љѐто. *Дôј ће* и ȍни. *Рѐј ћу* ти дȍвечē.

У ***упитној конструкцији*** забележени су и инфинитив и *да-конструкције*, с тим што реченице с *да-конструкцијом* имају модално значење:

Примери:

---

[9] Инфинитив се добро чува у футуру и у другим говорима на подручју Ц. Горе (в., нпр. Б. Милетић, нав. дело, 351—352; Д. Ђупић, нав. дело, 97; М. Пижурица, нав. дело, 169. У Мрковићима је „чест, али ипак рјеђи него у сусједним говорима” — Л. Вујовић, нав. дело, 267).

— Ȍћу ли *налȍжит*? Ол *вȉћет* ȉма̄ ли сȍли у продâвницу? Ол ти дȁнас *дȍдит* код мѐне? Ол *пȍј* са̏ мнȍм? Ол *ȉмат* врѐмена? Ол *жњѐт* пшенȉцу? Ȍћемо ли *налáјат*? Ȍћемо ли *ȍдит*? Ȍћемо ли *полáјат* стȍци? Ȍће л *мрȍкнут* у ше-са̄тȋ? Ол *пȍјес* тȏ да се не бачâ? Ȍли *плѐс* чарȁпе? Ȍћеш ли ми *ȉсплес* блȕзицу? Ȍћу л *отрêс* крпȁру? Оте ли *наљѐјнут*? Ол *мȕз* ȏвце?

— Ȍћеш ли (= намераваш ли) дȁљē *да* и[х] *шкȍлуеш*? Ȍћете ли (желите ли) *да ȉјете*? Ȍћеш ли тȋ онȕ ћевȏјку *да ȕзмēш*? Ȍћеш ли *да остȁнēш* за поругâније нāрȍду?

5. а) У ***императивним реченицама*** с одричном императивном речцом *немо, немоте* функционишу оба синтаксичка модела, с тим што је допуна с инфинитивом чешћа:

Примери:

— Немȏ ми га *помȉњāт*. Немȏ ми тȏ *вȉкат*. Немȏ ми *попречȉва* ȍчи. Немȏ *одврȉтāт* вȍду с ливȁдē. Немȏ *одврљȉват* тȕ лȁстру. Немȏ ми унȕчāд *одврљȉват* од мѐне. Немȏ *дуīодљáит*. Немȏ ју *дȉрат*. Немȏ ми *отȕрат* рȁзговȏр на десêтȏ. Немȏ свȍју кривȉцу *отȕрат* нȉ на кȏга. Немȏ нȉкоме *прȉча*, затворȉте те. Немȏ се *насáдит* на вȉлу. Немȏ *дозвȍлит* да ти се свȁкā пȍгāн слâдȋ. Немȏ се нȉкад *наслаћȉват* тȕ̄ћој мȕци. Немȏ се *оīријѐшит*, немȏ онȕ̄ фȋнȕ̄ ћевȏјку *отрȍват*. Немȏ *пȉт*. Немȏ *ȍдит* тудијенáрек. Немȏ ми *прȍдит* мимо кȕћу. Немȏ се *стȉћет*. Немȏ се ти на мѐне *натрéсат* (викати). Немȏ *брȉжит* о ру̏чку. Немȏ *бȕпит* изнебȕа. Немȏ *затрȁјāт* тȁмо. Немȏ се *тȕрат* у ȁку. Немȏ *њȉрет* цȉо дȁн у тē ȉгле. Немȏ *вȉрет* око врâтȋ. Немȏ *шлȁњат* тудȉје. Немȏ *љȍшпит* по дрȕгȋ пȕт. Немȏте ћѐцо *обаљȉват* тā дрва. Немȏте *аивáрит* по кȕћи. Немȏте *клȁт* брâва. Немȏте ȍтлē *пȉт*. Немȏте се *наклȁњāт* на бунâр. Немȏте што *збȍрит*. Немȏте ми кȕћу *запáли*. Немȏте *ȍдит* тамонавȉшē.

— Немȏ дȁнас што *да пȉтнēш*. Немȏ да *рѐкнēш*: „Не смȉјеш". И ако не полȍжȋш, немȏ *да обезвȍљпш*. Немȏ *да спâвāш* нȁузнāк. Немȏ тȋ да *обаљȕшпш*. Немȏ *да одрѐчēш*. Немȏ *да* ми *прȋчāш* некаке твȍе аветлȕке. Немȏ да *купȕеш* имáње Мȋлȍво. Немȏ *да* га *аперȉшēш*. Немȏ *да* се *изблēпш*.

б) Када се императив гради *уз помоћ узвика ај(де), ајмо, ајте*, допунски глагол је у облику *да*-конструкције и онда када је узвик добио императивне наставке.[10]

Примери:

— Ȁјмо ȍзбȋљно *да поразīовâрāмо*. Ȁјмо, бâке, *да вȉдȋмо*. Ȁјмо *да прȍсȋмо* ћевȏјку. Ȁјмо *да* се *зализȕемо* да вȉдȋмо кȍ е вȉшȋ. Ȁјмо *да стȁнēмо* барабâр. Ȁјде, мâјко, *да дорȕчкуеш*.

У неким случајевима овога типа, међутим, инфинитив би био неинформативан, не би се могао одредити адресат на кога се захтев односи, па је *да*-конструкција једино могућа, као у примерима:

[10] Можда би се могле овде очекивати и инфинтивне допуне (*Ајмо разговарат. *Ајде доручковат), али такве примере нисмо забележили.

— Ȁј, Лака, *д-ôјдēмо*. Ȁјде *д-идéмо*. Ȁј *да бљēжúмо*. Ȁј *да ўзмēмо* Зóру. Ȁј *да* се *пољўбимо*. Ȁјде *да крêнēмо*.

6. а) Инфинитив се јавља у ***безличним конструкцијама*** које у предикату имају лексеме: *лȁко, тешко, грозно, лијепо, греота* и сл.

Примери:

— Лȁко е сȁт *пȁметовāт*. Нúје лȁко *отúс* на онȳ ўгасу. Нúје лȁко *изûс* уз овȁ[ј] пркендȁћ. Тéшко бљѐше *стȁт* испрѐд њи. Тéшко е *искусýрит* до крȁја да вȁљâ. Тéшко е *обдржат* толѝкō имáње. Тéшко е *изûс* уз овē аврúке. Тéшко е *предвóрет* на дȳгȳ зȋмскȳ нôј. Грȍзно е по нȍћи *слȳшат* вȳкове кȁд арлаȳчȳ. Греотȁ е *вријѐђат* родѝтеље. Лѝјепо ли је *вѝђет* онȁ[ј] бȳљȳк. Нúје дȍбро *спáват* полеђȳшке. Бȍљē је *ѝмат* жѐну навћогȳзу. Нȁјбољē је нѝкуд *не мрдат* от кȳћē.

б) Ако је *управни део реченичне структуре безличан*, допуна је у облику изричне реченице, јер у овом случају она експлицира вршиоца радње.

Примери:

— Вријемѐ је *да* се *жѐнит*. Вријемѐ је *да крêнēмо*. Вријемѐ је *да ѝдēте* к овцȁма. Вȁкат је *да крêћēмо*. Не вȁљâ тȁкō *да ѝдēш* на жâлбу.

в) Инфинитив је ипак могуће остварити у реченичним конструкцијама у којима је *носилац стања у облику дативa или акузатива*.

Примери:

— Мȳка ми га *остȁвī*. Тéшко ми га *ѝдвес*. Мѐне е то тéшко *напȳштит*. Не заслȳжує да жѝвѝ, ал ми га е злȍ *повријѐди*. Срамотȁ ме *рѐј*. Тēрѐтно му е *изûс* уз ȍвō брдо. Одебљȁо, пā му е тēрѐтно *пљешáчит*. Знȁ би јâ штȁ ми вȁља *чѝни*, ал не мȍгу.

7. У говору Васојевића постоји известан број ***посебних инфинитивних конструкција*** специфичног значења.[11]

а) Конструкција *имперфект глагола шћет + инфинитив* казује радњу која се могла десити и која је једва избегнута; уз њу обично стоји допуна којом се слушалац обавештава шта је то спречило или омогућило радњу о којој је реч:

— Да нѐ бѝ Мâрка, *ѐћаше поѝнут*. Да се не окрéну, *ѐћā упȁну* у рȳпу.

б) Конструкцијом *да + презент глагола шћет + инфинитив* казује се жеља говорног лица да се догоди, оствари оно што је казано инфинитивом глагола:

— Ѝзмучѝ га бȍлес. Ê, *да ѐће умрѝјет*! Ужељѐла сȁм га. Ê, *да ѐће дôј*! *Да* ми *ѐће* ȍва бȁба *умрѝјет*, јâ би ćȳтра довѐо нȍву.

в) Конструкцијом *аорист* или *перфекат глагола имат + инфинитив* казује се да је једва избегнута нека неповољна ситуација у прошлости, као:

---

[11] Конструкције о којима је реч срећу се и у другим говорима на простору Црне Горе. Исп., нпр., Митар Б. Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1965, књ. XV, 204—207; М. Пижурица, нав. дело, 209—211.

— *Имàдо умрѝјеӣ* ȍд глāди. *Имàдо* врâт *слȍмиӣ*. *Имàде* му дýша *исӣàнӯӣ*. *Имàла сам* ти *ӣоӣѝнӯ*.

г) Конструкцијом *да* + *је* + *инфиниӣив* исказује се жеља субјекта (тј. оно што говорно лице оцењује повољним за субјекат) да се нешто догоди:

— Да ми је *сӣáсиӣ* кȍју гȍј (овцу). Да ми је *дочѐкāӣ* унȕка. Да му је нѐкō пȍмлађе *нâј*. Да ми га е ђѐ *дошáӣиӣ*. Да ми га е сàмо *дофàӣиӣ*.

У овом типу реченице забележена је и реченична допуна:

— Да му е *да* се кàко *домâнē* (доспе) до њê?

У овом типу конструкције јавља се и посебан облик *би* за истицање и интензификацију модалности, интензивне жеље, као у примерима:

— Да ми се *бѝ дȍбраӣ* (доспети) до Колашѝна, а ȍтолēн ѝмā прéвоз. Да ми се бѝ како *досӣрѝнӯӣ* (доћи, доспети) до њê — ȍна дȁнȁс чȕвā.

д) Конструкцијом *било* + *инфиниӣив* казује се радња коју је у сопственом интересу субјекат требало или није требало да врши, чини, уради и сл. и да је (не)чињењем онога што се казује глаголом дате конструкције довело до онога што се казује глаголом зависне реченице. Радни глаголски придев се јавља само у безличном облику:[12]

— Ти *бѝло ӣàзиӣ*, па се нѐ би удàрио.

— Ȍни бѝјājу рȕчàли. Àко су — *бѝло дȏј* на вријѐме.

— Дȍбила сам јединѝцу. Àко си, *бѝло ȕчиӣ*.

— Мѝ смо се досађѝвàли. Àко сте. *Бѝло* и вѝ *дȏј*.

— Тѝ *нѐ бѝло ддиӣ* бȍса, па се нѐ би убȍла.

— Рâнко ме вȕчê зà косу. Нѐка га, *нѐ бѝло* га *дѝраӣ*.

8. У Васојевићима је забележена и ***аналиӣичка консӣрукција с инфиниӣивом и ӣредлогом за***: Ово чудо није *за* вљероват. Не би се, ипак, могло рећи да је тај тип конструкције уобичајен у овом говору.

9. Из свега досад изложеног види се да се инфинитив у говору Васојевића доста добро чува. При грађењу *фуӣура ӣрвог* он има апсолутну предност над *да*-конструкцијом (Тō *ћу* ти *исӣрѝча* пȍсије. Јâ *ћу* ви *кáза*. Ређе: Ȍпет *ће* нѐко да *ȕмрē*.)

Врло је чест као семантичка и синтаксичка *доӣуна глагола неӣоӣӣуног значења* у функцији другог дела сложеног предиката (скоро половина примера с модалним глаголима долази с инфинитивом: *Мȍрāм* овō *дȍӣрес*. *Мдȍже* те *ȕбиӣ* из левóра. *Не смѝјем* му *дàӣ* пàре. *Пȍчео* се *варàкаӣ* око кȕћē). У овом случају он може бити замењен *да*-конструкцијом, с

[12] Ова конструкција се јавља и у дијалектима и у разговорном књижевном језику, с тим што се радни глаголски придев може јављати и с одликама рода и броја. Исп., нпр., М. Пижурица, нав. дело, 170; Драгољуб Петровић, *Морфолошке особине у говору Врачана.* — Гласник Филозофског факултета у Новом Саду, 1972, књ. XVI/1, 216; Милија Станић, *Ускочки говор II.* — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1977, књ. XXII, 100—101; Мирослав Николић, *Говори српског Полимља.* — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1991, књ. XXXVII, 490; М. Ивић, нав. дело, 131.

којом се налази у односу факултативне дистрибуције (*Мôрāте да изûђē-те*), осим код негираних реченица с глаголом *ш̱ћѐт* (у којима опозиција између инфинитива и *да*-конструкције сигнализује разлику између футурског и волунтативног значења: У мòјӯ кӯћӯ *дôј нéћу* / Нéћу *да одврљӯем* ћѐцу од ћѐда).

У *императивним реченицама* с одричном императивном речцом *немо, немоте* функционишу оба синтаксичка модела, али је допуна с инфинитивом чешћа (*Немô* јӯ *дúрат*. Немôте што *збòрит*. *Немô* дȁнȁс што да *пȉтнē ш̱*).

С инфинитивом долазе и *безличне конструкције* које у предикату имају лексеме: *лȁко, те̱шко, грозно, лијепо, греота* и сл. (*Лȁко је* сȁт *пȁметовāт*. Тéшко бљѐше *стȁт* испрѐд њȋ), као и реченичне конструкције у којима је *носилац стања у облику датива или акузатива* (*Мӯка ми* га *остȁвī*. *Срамотȁ ме рѐј*).

У говору Васојевића је у живој употреби и известан број специфичних *конструкција с инфинитивом* углавном модалног значења (Ужељѐла сȁм га. Ê, *да ѐ̀ħе дôј*! Да му е нѐкō пòмлађē *нâј*. Да ми се *бȉ ѐ̀добрат* (доспети) до Колашѝна. Тȋ *нѐ бȉло ѐ̀дит* бòса, пā се нѐ би ӯбòла).

Београд

КЛЕТВЕНИ ЗАПИСИ У *СТАРИМ СРПСКИМ ЗАПИСИМА И НАТПИСИМА* ЉУБ. СТОЈАНОВИЋА*

ЉИЉАНА СУБОТИЋ

UDC 091.6(=163.41)„11/19”
811.163.1’42

Кратак садржај. У раду се анализира један тип клетви и њихова синтаксичко-семантичка структура у записима, забележеним на маргинама, при дну страница или на последњој страни старих рукописних и штампаних књига, скупљеним у *Старим српским записима и натписима* Љуб. Стојановића. Сврха тих клетвених записа била је да спрече крађу и изношење књига из манастира. Клетва се може посматрати и као илокуциони говорни чин, који се изводи као реакција на нечије понашање у виду изрицања жеље са негативном конотацијом (оптатив негативног усмерења), али и као перлокуциони говорни чин чијим изрицањем субјект настоји да делује на актера: да га убеди, увери, поучи, уплаши. Мада се обично изриче као реакција на учињено (злодело), клетва у овим записима има профилактично дејство — да заштити објекат (књигу) од зле акције спречавањем да се зло учини (чиме се остварује перлокуциони говорни чин предупређивање злодела). Клетва се у овом случају изриче/исписује да предупреди зло или негативно деловање (крађа књиге из цркве, одузимање књиге) и самим тим она има перлокуциону моћ, тј. перлокуциони ефекат.

Кључне речи: клетва, клетвени записи, илокуциони говорни чин, перлокуциони говорни чин, агенс пасивних конструкција, *Стари српски записи и натписи*, Љуб. Стојановић.

Грађа за овај рад исписивана је из прве књиге *Старих српских записа и натписа* Љуб. Стојановића које је Српска краљевска академија почетком 20. века одлучила да изда као део *Зборника за историју, језик и књижевност српскога народа*, „у коме ће се објавити сви извори за народну историју до год. 1830”, а чији први део обухватају датирани записи и натписи „и они којима се доба настанка приближно може одредити” (Стојановић 1902: VII). Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије и Матица српска фототипски су 1982. године издали ове и за историју српског језика драгоцене документе. Најранији запис у овој првој књизи записа потиче с почетка 13. века (забележен је око 1202. године), а најмлађи са самог почетка 18. столећа (забележен је 1700. године).[1]

---

* Стојановић, Љуб. (1902). *Стари српски записи и натписи*. Књига 1. Београд: Српска краљевска академија. [Фототипско издање. 1982. Приредио Сима Ћирковић. Београд: САНУ — Народна библиотека Србије — Матица српска.]

[1] „Значај ове збирке тешко се може преценити [...] Извори које је под општим именима записа и натписа Љ. Стојановић сакупљао и објавио у овом зборнику [...] налазе се

У овом раду анализирају се само записи, и то записи у виду клетви (клетвени записи), забележени **у старим рукописним и штампаним црквеним књигама** и који се односе управо на те старе рукописе и књиге. У тишини и осами манастирских скрипторијума, после дуготрајног и често мукотрпног рада въ та люта и прискрбна врѣмена (1593: 847) на преписивању црквених рукописних књига (понеже би въ велисеи нѹжди и ѹ скорби писахъ, 1552: 567; понеже не писа доухъ свети ни ангель, нь рѹка врѣнна и доухъ оуныли 1552: 569; Єдно, братїе, хѹдь оумь, а дрѹго прьвое рѹкодѣлїе въ та люта и прискрбна врѣмена, понеже бо въ велицеи ноужди писах, 1593: 847), на њиховим маргинама, при дну листова или на крају рукописа записе су остављали сами преписивачи како би те, за манастир и „његову обитељ" ретке и зато драгоцене и непроцењиво вредне књиге, заштитили од крађе и похаре. Записе су остављали и дародавци књига, често и сами калуђери, који су књигу куповали или откупљивали за манастир и прилагали је цркви „за душу" (сїю книгѹ [...] ѿкѹпи [...] їеро[м]онах и прилож[и] ...лѣ пресветїе богородице слѹжити емѹ за дѹшѹ 1615: 1028, Сїи панегѵрикъ кѹпих смерени расодерь ѳеѡдосїе ценою и повеленїемъ архїепископа пекскаго кѵрь Іѡанна [...] и да не ѿета бѹдеть ѿ вишереченїе обители кроме тѹрскїе беди или преписа 1612: 1002; Сїа книга, минеи месець маи [...] идеже есть положень, вь домѹ матере спасителеве, за оног трѹдившаго се дѹшѹ 1613: 1015). Од краја 15. века таквих записа има и у штампаним црквеним књигама.

Клетве и проклињања, иначе, саставни су део усмене традиције и фолклорне књижевности многих народа и у дејство клетве веровали су (а и данас још увек верују), припадници најразличитијих култура и религија. Један од најстаријих поетских записа клетви налази се у Давидовим *Псалмима* (109: 17—19): „Љубио је клетву, нека га и стигне; није марио за благослов, нека и отиде од њега. Нек се обуче у клетву као у хаљину, и она нек уђе у њега као вода, и као уље у кости његове. Нек му она буде као хаљина, у коју се облачи, и као појас, којим се свагда паше". Клетву срећемо и на првим страницама *Библије*, у Првој књизи Мојсијевој, (нпр. гл. 3: 14, 17): „Тада рече Господ Бог змији: кад си то учинила, да си проклета мимо свако живинче и мимо све звијери пољске; на трбуху да се вучеш и прах да једеш до својега вијека [...] Па онда рече Адаму: што си послушао жену и окусио с дрвета с којег сам ти забранио рекавши да не једеш с њега, земља да је проклета с тебе; с муком ћеш се од ње хранити до својега вијека".[2] И тако је „први човеков грех" кажњен

разасути у хиљадама рукописа или предмета који се чувају на стотинама места: налазе се у многим црквама, на сликама, надгробним споменицима, штампаним књигама итд. Доћи до свих места где се чувају рукописи [...] било би подвиг и у нашем времену велике покретљивости и брзих саобраћајних средстава. Крајем XX века, када се Љ. Стојановић ухватио у коштац са јединственим задатком, то је изгледало незамисливо и било је неостварљиво" (Ћирковић 1982: 3—4).

[2] Књига Мојсијева садржи чак четрдесетак реченичних структура у којима се изриче клетва односно у којима се појављују облици глагола **(про)клети, (ус)проклињати**, именица **клетва**, **проклетство, проклетник** или трпни придев **проклет**. У осталим деловима *Старог завета* ове структуре јављају се још у Књизи Исуса Навина, у Књизи о судијама, Првој књизи Самуиловој, у Другој књизи о царевима, у Првој и другој књизи дневника, у Књизи о Јову, у Псалмима Давидовим, у Причама Соломоновим, у Књизи пророка Исаије, Књи-

вечитим проклетством, „затим су забране умножаване, њихово кршење кажњавано, па је *Стари завјет* пун клетви" (Васиљевић-Илић 2000: 2).

За разлику од *Старог завета*, у којем су библијска представа стварања света, првог греха и потопа делимично преузети из старе вавилонске митологије, што се може посматрати као „природни пагански амбијет" за клетве — „архаичне говорне творевине, некад у саставу 'црне', негативне магије, које се јављају у свим облицима усмене књижевности, а заснивају се на веровању да ће се изречено неизоставно испунити" (РКТ 1985: 335), клетва би требало да је супротна хришћанском учењу и хришћанској милости и праштању (Јеванђеље по Матеју, гл. 5: 44: „А ја вам кажем: Љубите непријатеље своје, благосиљајте оне који вас куну, чините добро онима који вас мрзе и молите се за оне који вас вријеђају и гоне": Јеванђеље по Луки, гл. 6: 28: „Благосиљајте оне који вас куну, и молите се за оне који вас вријеђају"), те се у хришћанским религиозним списима (*Нови завет*) клетве срећу изузетно ретко.[3] Експлицитно изрицање клетве забележено је само пет пута (по 1 х у Јеванђељу по Јовану, у Јеванђељу по Марку и у првој посланици Коринћанима и 2 х у посланици Галатима).[4] И зато је појава клетвених записа, које су монаси и друга свештена лица остављали у црквеним књигама, готово блаcфемична мада је и сам Исус проклео смокву што га није, гладног, нахранила својим плодовима: „И сјутрадан кад изиђоше из Витаније, огладње. И видјевши из далека смокву с лишћем дође не би ли што нашао на њој; и дошавши к њој ништа не нађе осим лишћа; јер још не бјеше вријеме смоквама. И проговоривши Исус рече јој: од сада нико не јео са тебе рода довијека" (Јеванђеље по Марку гл. 11: 12, 13, 14; уп., такође, Јеванђеље по Марку гл. 11: 21 као и напомену 4). Податак да су клетве запи-

---

зи пророка Јеремије, у Плачу Јеремијином, у Књизи пророка Захарије, у Књизи пророка Малахије, у Књизи Намијиној — укупно око 90 пута.

[3] Црква је, додуше, посезала за **анатемом** (гр. ανάφημα), као црквеним проклетством, искључењем из цркве, што је у средњем веку било „најјаче оружје римских папа против појединих владара јер се веровало да анатема доноси несрећу" (МЕП 1971/1:50). У Речнику САНУ (1: 114) **анатема** се денифинише као **1.** *чин којим се неко одлучује од цркве; проклетство*; а у фигуративном значењу: *клетва, оштра осуда* и обично се употребљава с глаголом *бацити, бацати*. Вујаклија (1966: 42) даје следеће значење ове речи: „проклетство, црквено прогонство или проклетство неког човека или ствари: искључење из цркве; *фиг.* проклињање, клетва"; а Клајн и Шипка (2006: 112) „искључење из црквене заједнице; проклетство, јавна осуда". У средњем веку искључење из цркве вероватно је доживљавано као крајње проклетство јер је значило екскомуникацију не само из цркве већ и из целог социјума који је био потпуно зависан од цркве те се тако и развило тзв. фигуративно значење анатеме као клетве односно проклетства.

[4] „Него народ овај, који не зна закон, **проклет је**" (Јеванђеље по Јовану, гл. 7:49), „Ако ко не љуби Господа Исуса Христа **да буде проклет**, маран ата" (Коринћанима посланица прва, гл. 16:22), „Али ако и ми, или анђео с неба јави вам јеванђеље другачије него што вам јависмо, **проклет да буде**!" (Галатима посланица, гл. 1:8), „Као што рекосмо и сад опет велим: ако вам ко јави јеванђеље другачије него што примисте, **проклет да буде**!" (Галатима посланица, гл. 1:9). Последицу клетве коју је Исус бацио на смокву срећемо у Јеванђељу по Марку, гл. 11:21: „И опоменувши се Петар рече му: Учитељу, гле, смоква што **си** је **проклео** осушила се". У Јеванђељу по Матеју, у Саборној посланици и у Откривењу забележени су још и облици **проклети**, као супстантивизиран придев, придев **проклет** као атрибут уз именицу **суд** и именица **проклетиња**. Захваљујем колегама Жарку Бошњаковићу и Јасмини Дражић на овим подацима.

сиване у књиге налазимо и у *Старом завету*, у четвртој књизи Мојсијевој, гл. 5: 23 „Тада нека напише свештеник те клетве у књигу, и нека их спере водом горком".

У Речнику САНУ (9: 579) примарно значење одреднице **клетва** дефинисано је као: **1.** *призивање несреће на некога, жеља да некога задеси или прати какво зло, обично изречено уз призивање бога или других натприродних сила, проклетство, проклињање.* Рјечник ЈАЗУ дефинише **клетву** као *дјело (или ријечи) којијем ко кога куне или се коме куне, или кога заклиње;* [...] а) *проклетство.* Вук у свом Рјечнику из 1852. године даје два значења речи **клетва**: 1) exsecratio. 2) vide заклетва; не илуструјући примерима ни једно. Рјечник из 1818. године не бележи друго значење (заклетва). У Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских* забележена су оба ова значења (1) exsecratio — које је илустровано примерима из *Monumenta serbica* (Miklosich 1858), и (2) jusjurandum — такође с илустрацијама из *Monumenta serbica* (Даничић 1: 446).

Клетве су врло старог постања и некад су биле у саставу „црне" магије и заснивају се на веровању у магијску моћ речи да „Бога, демона, судбину или природне силе покрене на наношење зла" (Ајдачић http). Имају етичку вредност, јер могу да послуже као заштитни механизам појединца или колектива против појединаца или група које другима наносе зло. Оне служе и као опомена и порука да не треба и да се не сме другом чинити зло и неправда, а најчешће и као „одмазда" за учињена злодела, што се уклапа у причу о греху и казни.

Са становишта теорије говорних чинова,[5] изрицање клетве врста је говорног чина којим се адресату упућује зла жеља самим призивањем зла. Клетва се, дакле, може посматрати и као **илокуциони** говорни чин, који се изводи као реакција на нечије понашање у виду изрицања жеље са негативном конотацијом (оптатив негативног усмерења), али често и као **перлокуциони** говорни чин,[6] чијим изрицањем говорник настоји да делује на слушаоца: да га убеди, увери, поучи, уплаши. Према томе, изрицањем клетве изводи се илокуциони говорни чин (радња проклињања) — призивање зла (илокуциона моћ) на онога коме је клетва упуће-

[5] Теорија говорних чинова настала је у послератном таласу филозофског интересовања за „обични језик", пре свега заслугом оксфордског филозофа Џона Остина, а своју систематизацију, разраду и филозофску примену посебно је добила у делу *Говорни чинови* Џона Серла. Та се „теорија у основи састоји у уверењу да се језик мора проучавати као облик људске (и комуникацијске и сваковрсне другачије интеракцијске) праксе, дејства, да ми када говоримо, осим што се међусобно информишемо, и штошта друго нашим 'говорним чиновима' чинимо (од тврђења и саветовања, до мољења и наређивања, итд.) те да нема употребе језика изван нејезичкога контекста намере, намене, друштвених конвенција и сл." (Радовановић 1994).

[6] У теорији говорних чинова термин илокуциони (говорни чин) означава чин који врши говорник самим тим што је формирао исказ. У одређеном контексту и под одређеним околностима говорник изриче исказ који истовремено представља његову намеру (да нешто учини) приликом говора: да потврди, упозорава, тражи, наређује, обећава, захтева и сл. Перлокуционим говорним чином, међутим, говорник настоји да исказом изазове одређено дејство на слушаочево понашање, веровање, осећање. У перлокуционе чинове (ефекте) спадају искази који могу некога да уплаше, увреде, убеде, да изазову поругу, саосећање ... (Кристал 1988).

на, тј. на кога је адресирана. Мада се обично изриче као реакција на учињено (злодело), клетва, у исто време, може имати и профилактично дејство, а у овим записима она такву функцију и има — да заштити од чињења зла спречавањем да се зло учини. Тиме се остварује перлокуциони говорни чин — предупређивање зле акције, и клетва се изриче, односно клетвени запис се уписује да предупреди зло или негативно деловање (крађа или неовлашћено одношење књиге из цркве) и самим тим она има перлокуциону моћ, тј. перлокуциони ефекат. Тако и стоји, експлицирано, у једном запису: **И сїє да се зна: ѹписана є клєтва ѹ свиткѹ да се не ѡтними не такмо ова книга, на єще са ѡвомь книгомь ·м҃·з҃· книгь** (1686: 1851).[7]

Коликогод да је клетва била неспојива са хришћанским учењем (о праштању), она је била и још увек је веома распрострањено вербално средство у одређеним сегментима социјума којим субјект покушава деловати на коактера у одређеној ситуацији. Према томе, клетва примарно остварује социјалну функцију призивања нарушеног друштвеног и моралног реда, али и психолошку функцију најчешће праведничког или осветничког задовољења правде.

С библијским учењем неспојива је и крађа,[8] акт којим неко противправно и противобичајно узима нешто што није његово (једна од божјих заповести у *Библији* и гласи „Не кради.”). Посебно је бласфемична крађа сакралне ствари из сакралног објекта или у њему. Међутим, колико је крађа црквених, светих ствари морала бити распрострањена током векова (у средњем веку и касније), сведочи и постојање лексема у црквенословенском (и грчком) којима се именују и денотирају такви чинови и њихови актери: **свѧтоѹныѳеніє** (*святотатство*; гр. ἱερόσυλία), **свѧтотатица** (*похитительница церковныхъ или священныхъ предметовъ*; гр. ἱερόσυλος), **свѧтотатьць** (*похититель священныхъ предметовъ*; гр. ἱερόσυλον), (Sreznevskij 1971/III); односно **свѧтотатство** (*оскврњење светиње, крађа у цркви*), **свѧтотатєцъ** (*који је осврнио светињу — присвојио црквену ствар*) (Петковић 1935).

Ови лингвистички подаци веома су индикативни јер илуструју социокултурну али и економску ситуацију у друштву, а посебно у нашим манастирима и црквама у средњем веку и наредним вековима под турском влашћу.[9] Према томе, и поред неспојивости крађе с хришћанским

---

[7] Први број у загради означава годину када је запис сачињен, а други његов редослед у књизи.

[8] Речник САНУ (10: 399) **крађа 1. а.** *незаконито, противправно одузимање и присвајање туђе покретне имовине.*

[9] Последњу деценију 15. века, кад почиње српско штампарство (1494—1496. г. Ђурађ Црнојевић оснива штампарију на Цетињу), дочекала је неосвојена од Турака само Стара Црна Гора. Нешто мање од сто година после Гутенберга (1455) у Београду је 1552. г. постављена прва штампарска машина. Исламска култура Турске царевине није прихватала штампарство и мада нису формално забрањивали српску црквену штампу, нису јој пружали ни реалну могућност опстанка. Последњу српску штампарију у средњем веку, у Мркшиној цркви, у околини Ваљева или јужно од њега (1562—1566) водио је монах Мардарије, који је раније био штампар у Београду (Ивић и Пешикан 1996: 137—141). „Две стотине осамдесет година у Београду није штампана књига на нашем језику. Ниједна” (Радомир

и опште библијским учењем, да је било крађа светих ствари из светих објеката казују нам лингвистички подаци, и те су крађе, вероватно, биле прилично уобичајене.

Зашто би неко уопште крао књигу из цркве или манастира да се због тога морало посезати за најтежом вербалном санкцијом: записивањем клетве како би се та књига сачувала и крађа предупредила? Књига је у средњем веку, посебно пре проналаска штампарије, у нашим крајевима и неколико векова после тог времена, била скупоцена реткост до које се долазило с тешком муком, преписивањем или куповином и откупљивањем и — крађом. И наравно да је крађа такве црквене вредности наносила непроцењиву материјалну штету свакој „манастирској обитељи". Али крађа је била и велика духовна пошаст јер је, према речима једног од старих штампара, намена књига била да се поданици Турака одрже у вери, пошто је најважнији био отпор програмској турској исламизацији и очување православне цркве и вере с обзиром на то да је српска нација била разорена и поробљена (Ивић и Пешикан 1996: 137).

Клетва је у записима имала циљ да делује превентивно, тј. да спречи евентуалног читаоца или намерника да, из страха да ће га задесити проклетство записано клетвом, украде књигу и тако учини злодело. А како је писмених у средњовековном српском друштву као и у каснијим вековима било изузетно мало, и пошто су они готово извесно морали припадати свештенству, и клетва записивача морала је бити намењена и црквеним људима, као потенцијалним отуђитељима манастирске и црквене светиње — књиге, што видимо и из следећег примера: Ѣѣдемо да ес(ть) въсакомꙋ христїанинꙋ за сїю божствноую книгꙋ [...] И пакы кои ке покꙋсити, или свещенник или инь коигодь бꙋдет, да ес(ть) проклеть... (1622: 1119).

Да би се књига заштитила од крађе, поред саме клетве сваки клетвени запис садржи и информацију о одредишту књиге, детерминацију места — име цркве или манастира којем та књига припада како би сваки будући читалац знао њено порекло и њене власнике: Тѣмже молю те незлобиве, господи ни малоѥ сиѥ приношениѥ ѿринити, ꙗже приношоу светомоу храмоу [...] богородици хиландарскои [...] и кто га кѥ ѿнети ѿ храма прѣсветыѥ богородицѥ хиландарскиѥ да ѥ ѿлоучень ... (1399: 197); Съи светыи законикь коупи [...] епископъ кꙋр Сꙋмеѡн рашкы и приложи га црьквы светѣи Варвари [...] И ко га те без велике нꙋжде црковне ѿети, да ѥсть проклеть ѿ господа бога вьседрьжителꙗ (1526: 457); Сїю книгꙋ месець ѡктомврїе кꙋпи азь смѣренїи митрополить новобрьдскыи Никанѡр, и приложихь его цркви Градчаници липлꙗнскїе митрополїи. И кто хѡщет ѿнети его, да мꙋ ѥсть съпрьница пречистаа богомати (1535: 480). И ова информација имала је профилактичку функцији — да спречи евентуалног намерника да књигу изнесе из те цркве за коју је преписивана, за коју је купљена или којој је дарована.

Вуковић. „Двестотине осамдесет година." *Данас*. 12—13. март 2005: XVI). Тек под владом кнеза Милоша Обреновића прорадила је 1832. године Књажевска српска печатња, касније Државна штампарија, чији је савремени наследник био Београдски издавачко-графички завод (Ивић и Пешикан 1996: 144), чувени БИГЗ, који на жалост није преживео данашњу српску „транзицију".

Језичка и садржинска структура клетвеног записа је прилично једнообразна. Поред навођења места, дакле манастира или цркве којој припада књига, што се експлицира у ширем контексту клетвеног записа, клетва увек садржи и адресат (потенцијалног агенса зле акције), који је обавезно изражен именичком заменицом /ко/ (кто, ко; тко), употребљеном у својству релативизатора који у овом случају уводи тзв. слободну релативну реченицу (Кордић 1995: 211—224): И кто хощет ѿнети его, да мѹ есть съпрѣница пречистаа богомати (1535: 480); И ко ю ѣе отнимити отъ светаго Николе, да мѹ бѹдетъ съпърникъ въ днъ страшнаго сѹда Христова (1619: 1072); И тко ѣе сїю книгѹ ѿнимити ѿнети ѿ светїе обители, такожде и инниые бѣлѣгы црьковнїе, да мѹ ес(ть) съпьрник светїи великомѹченик Георгїе (1579: 747). Ређе је слободна релативна реченица уведена придевском заменицом /који/ као релативизатором: Исписа се си светы и божствни тетроеваньгель [...] И кои ю ще изне или посвоить, да е проклеть и афоресань ѿ господа бога ... (1616: 1034); Кѣдемо да ес(ть) въсакомѹ христїанинѹ за сїю божствноую книгѹ [...] И пакы кои ке покѹсити, или свещенник или инь коигодь бѹдет, да ес(ть) проклеть... (1622: 1119).[10] Због неизраженості антецедента заменице /ко/ и /који/ имају неодређеније значење и тиме се истиче да су **референти** на које ове заменице и релативна реченица указују само претпостављени (Кордић 1995: 216), могући будући починиоци **референтне** радње (тј. крађе, неовлашћеног одношења књиге из цркве).

Реченична структура у којој је смештен клетвени запис обично се састоји од препоноване (слободне) релативне реченице у којој је адресат клетве (у лику заменица /ко/ или /који/) и надређене реченице са експлицираном клетвом у којој је уклопљена са функцијом њеног субјекта (и зато је и препонована). Овде ће се анализирати само оне реченичне структуре са клетвеним записима у којима се као предикат релативне реченице појављују конструкције са глаголом /хтети/ и инфинитивом.

Клетва је увек исказана у надређеној реченици и то негативним оптативом[11] у лику копулативне предикације уведене везником /да/, чије су лексичко језгро, као комплемент глаголске копуле /је/ односно презентског облика /буде/, најчешће

(1) *партицийски облици* у пасивној конструкцији, нпр. /проклет/: И ктѡ ке разорити или инако ѹчинити да е проклеть ѡть господа спаса нашего Їсоу Христа... (1400: 200), И тко ѣе е са неправдою отнимити ѿ сего вїше реченаго храма, да бѹдеть проклеть ѿ господа бога весѣдржїтеля... (1699: 2059), или /поражен/ тј. /побеђен/: И кто ю ке ѿнети, или кѹде денѹти ѿ црькве

[10] Занимљиво је да и Сњежана Кордић бележи само два примера слободних речница са овим релативизатором и напомиње да припадају „књижевном стилу" што „говори у прилог изнимности оваквих релативних реченица" (Кордић 1995: 217—218).

[11] Оптатив се у клетвама најчешће јавља у облику радног придева, али и презента у 3. лицу једнине: „Великаши, траг им *се утро*" (Остојић 464), „Гује му *се* око срца *вијле*" (Вук СНП I: 64); „Нека му је несрећна ђевојка" (Вук СНП I: 590). У овом корпусу, међутим, забележен је само један пример са оптативом у лику радног придева: И кто ю год ѿнимит ѿ више писатаго монастира, не било мѹ просто ни благословено, но проклето (1698: 1713). „Можемо, дакле, са сигурношћу рећи да је у основи оптативни радни придјев у највећој мјерио владао у клетвама, као граматички облик развио се у кондензован израз са изванредно снажном експресивношћу и афективношћу" (Остојић 1990: 463).

пресветые богородице Пирьжаньскои [...] да бѹде поражень силою чьстьнаго крьста (1572: 701), кто их ѣе ѿнести ѿ сего места [...] да бѹдеть побежденъ силѡю частнаго крьста вь страшни дьнь сѹда (1582: 763), или /одлучен/ у значењу „изопштен, екскомуницирaн”: И кто га кѥ ѿнети ѿ храма пречѣсветыѥ богородице хиландарскиѥ, да ѥ ѿлоучень ѥдиносоущниѥ и нераздѣлимиѥ нѥ (!) троице (1399: 197), односно /причетен/ у значењу „прибројан”: И пакы кои кѥ сѥ покѹсити [...] да бѹдеть причетен Іоуде и Ѧріи (1622: 1119); али и

(2) *именица* /супарник/, односно /супарница/ и /осветница/ (<ѡтмъстница>): И кто ѣе ѥ ѿнимити ѿ више реченнаго храма [...] да мѹ бѹдет съпарьникь архистратигь силїи господнѥ (1684: 1832), И кто ю ѣе отнимити отъ светаго Николе, да мѹ бѹдетъ съпъроникъ въ днъ страшнаго сѹда христова (1619: 1072), И кто хощет ѿтнети его, да мѹ ѥсть съпрѫница пречистаа богомати (1535: 480), И кто га кѥ ѿнети ѿ храма пречѣсветыѥ богородице хиландарскиѥ [...] да мѹ ѥ соупьрница прѣчиста богомати хиландарска вь дьнь страшнаго испитаниꙗ (1399: 197), да мѹ боудеть на страшномь соудѹ света богородица ва место милости сѹпарница, аминь (1699: 2059), И кто ю кѥт камо ѡтнести или издати ѡть цркве Градчаници, да мѹ есть ѡтмъстница пречистаа богомати... (1545: 528).

Уз оптатив се обично јавља и агенс, који је у пасивној конструкцији, најчешће у лику:

(а) мултипликованог *аг҃ентивног г҃енитива с п҃редлог҃ом /од/* у улози *ефектив̾ног а҃генса* (ефектора),[12] вољног, свесног и намерног реализатора акције (Суботић и Бјелаковић 2005: 61—62): да е проклеть ѡть господа спаса нашего Їсоу Христа и прѣчистие богоматере и ѡть ·т҃··и҃··т҃· светихъ ѡтець никеискихь, и ѡть светопочившихъ ктиторь и ѡть всѣхь светихь, аминь (1400: 200), да ест проклетъ отъ св. троици и всѣхъ свьтьихъ (1565: 647), и да ес(т) проклет ѿ господа бога и ѿ прѣчистїе его матере и всех светїих, аминь (1593: 845) или, ређе, као

(б) *аг҃ентивни бесп҃редлошки инст҃румент҃ал* као *акцидент҃ни аг҃енс* типа више силе (Суботић и Бјелаковић 2005: 64—65): да бѹде поражень силою чьстьнаго крьста (1572: 701), да бѹдеть побежденъ силѡю частнаго крьста вь страшну дьнь сѹда (1582: 763).

У тим конструкцијама као потенцијални агенси клетвеног зла, односно као потенцијални извршиоци клетве, коју исписују преписивачи или дародавци, у улози ефективног агенса јављају се /господ спас наш Исус Христос/, /пречиста богоматера/, /380 светих отаца никејских/, /380 отаца који су у Никеји/, /светопочивши ктитор/, /света тројица/, /сви свети/ и сл., односно /сила часнога крста/, /сила пречистог крста/ у улози акцедентног агенса (подтип виша сила).

Пацијенс ових пасивних конструкција, наравно, увек има обележје [+ живо] и то је вољни извршилац зле радње, субјекат слободне релативне реченице у форми заменица /ко/ и /који/.

[12] Забележен је и један пример са беспредлошким инструменталом као ефективним агенсом: Тко би то потрьль, да е проклеть ѡц(е)мь и синомь и светимь доухомь (1367: 128).

Као предикат ових (слободних) релативних реченица обавезно се јављају конструкције са глаголом /хтети/ и инфинитивом.[13] У једном броју примера недвосмислено је да ове конструкције представљају заправо форму:

(1) футура: И кто кє ѡвои листь изьрѣзати или ѿтрьгоути, да моу соуди богь вь дьнь соудны, аминь (1375: 144),[14] И тко ѣє сїю кнїгꙋ ѿнимити ѿети ѿ светїє обители [...] да мꙋ єс(ть) съпьрник светїи великомꙋченик Георгїє (1579: 747), И пакы кои кє се покꙋсити [...] да єс(ть) проклєть (1622: 1119), тко кѥ ю ѿєтъ ѿ црькве кꙋчев'скє да єс(ть) проклєтъ (1519: 1644), И тко ѣє є са неправдою отнимити ѿ сего [...] храма, да боудєт проклєт... (1699: 2059). Футур у овим примерима има модално значење *намере* односно њиме се изражава претпостављена хипотетичка радња коју неко намерава да изврши, и близак је футуру II (Стевановић 1974: 674—700).

(2) Другу групу примера сачињавају клетвене структуре у којима се у релативној реченици као предикат појављује форма /ће/ + инфинитив иза енклитичког облика заменице која је објекат те реченичне структуре: И кто га кѥ ѿнети ѿ храма прѣсветыѥ богородицє [...] да ѥ ѿлоучень... (1399: 197), Кто ю кѥ ѿнєти ѡд црькве да ѥс(ть) проклєт (1453: 297), и кто ю кѥ ѿєти, да є проклєтъ (1544: 521), кто их ѣє ѡнєсти ѿ сего мєста [...] да моу ѥ сꙋпарьница прѣчиста... (1582: 763), тко є ѣє ѿнимити ѿ монастира сего, точю да слꙋжи ... (1619: 1071). Ако форму /ће/ посматрамо као енклитику, онда се сусрећемо са, са данашњег становишта, неуобичајеним редоследом енклитика, у којем се глаголска енклитика /ће/ налази иза заменичке. Такав редослед енклитика (у којем заменичка претходи глаголској) може бити знак још увек нестабилизованог реда речи (мада се срећу, као што се из претходно наведених примера види, и примери са данас нормалим распоредом ових енклитика),[15] те и ове примере треба тумачити као облике футура. Међутим ове примере можемо посматрати и као конструкције са наглашеним облицима глагола /хтети/ у 3. лицу једнине аориста и инфинитивном допуном тог глагола, што је такође забележено у корпусу. Овакво тумачење могуће је јер су облици 3. лица једнине аориста глагола /хтети/ у неким случајевима синкретични са енклитичким (нпр. 3. лице једнине аориста глагола /хтети/ у одређеним дијалектима гласи /шће/ што, упрошћавањем сугласничке групе даје /ће/; уп. Белић 1999: 350).

(3) Потврду за овакво тумачење налазимо и у следећим примерима: И ко га тє без велике нꙋжде цєрковнє ѿнєти, да ѥсть проклєть (1526: 457), И

---

[13] Међутим, у корпусу су забележене и релативне реченице, које интерпретирамо као условне, и њихов је предикат обично у форми презента: И аще кто ѿними да є проклєть (1615: 1028), или у презенту са обавезном инфинитивном допуном: И аще некто дръзне(т) ѿнимити ю... (1622: 1122), И ко се покꙋси ѿнимїтї є ѿ мєста сего да бꙋде проклєт (1305: 1548). Ови типови нису у мом фокусу пажње.

[14] У овом запису забележене су две клетве. Прва се односи на крађу књиге: И кто дрьзне да ѡднесе сиѡзї книгоу ѿ архистратига иѥросалимскога, да моу ѥ мьстни богь...; а друга на оног ко буде намеравао да изреже тај лист са записаном клетвом и тиме се двоструко штити књига од евентуалне крађе.

[15] Глаголске енклитике млађе су од заменичких и зато „намјештају се у старини често иза замјеничких" (Ившић 1970: 298).

кто є тє ѿєти ѿ сего храма да мѹ бѹде мати божїа въ мѣсто милости съпрьница на страшномь сѹдѹ (1581: 751), И кто ю кѥт камо ѡтнєсти или издати ѡть цркве Градчаници, да мѹ єсть ѡтмъстница пречистаа богомати... (1545: 528), И к томоу кто ю кїє ѡнєти ѡт великїє цркви, да ѥсть проклєть... (1547: 543). Форма /те/ представља 3. лице једнине аориста глагола /хтети/ у којем је иницијално /х/ изгубљено, што може да буде податак да се ова фонема у одређеним положајима губила много раније (трећа деценија 16. века). Услед непрецизне и нестандардизоване ортографске праксе и без података о дијалекатском пореклу и језичком образовању аутора ових записа, тешко је закључивати о формама <кѥт> и <кїє>. Оне би могле бити и грешке у писању или неки редукован облик презента (<кѥт>) или дијалекатски (јекавски) облик аориста (<кїє>).[16]

(4) Последњу групу чине примери са наглашеним облицима глагола /хтети/ у 3. лицу презента и инфинитивном допуном: И кто хѡщєт ѡтнєти єго, да мѹ ѥсть съпрьница пречиста богомати (1535: 480), И кто га хощєтъ ѿєти ѿ сєє цркви, да мѹ єсть сѹпрьница пречиста богомати (1587, 1598: 796), кто се хоще покѹсити прѣписати ѿ не, или да ю изнесе извънѹтръ монастира [...] а таи чловѣкъ да ес(ть) ѡн проклет ѿ господа бога вседръжителa (1560: 612).

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Ајдачић, Дејан (1992). Клетва у контексту жанрова усмене књижевности. *Књижевна историја*. 24: 193—203.

Ајдачић, Дејан. О клетви у усменој књижевности. *Пројекат Растко. Библиотека српске културе на интернету. Књижевност*.
У: http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/nauka_knjiz/dajdacic-kletva_c.html

Баришић-Јоковић, Вања (2006). *Клетва у општини Врбас. Збирка и теренско истраживање*. Магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Новом Саду под менторством проф. др Марије Клеут. CD.

Белић, Александар (1999). *Историја српског језика: фонетика, речи са деклинацијом, речи са конјугацијом*. [Предавања Александра Белића: приређивач Александар Младеновић]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Библија или Свето писмо. Свети архијерејски синод Српске православне цркве. Мегатренд. Software. CD.

Васиљевић-Илић, Славица (2000). *Клетве у Старим српским записима и натписима*. Магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Новом Саду под менторством проф. др Јелке Рађеп. Семинар Одсека за српску књижевност.

Вујаклија, Милан (1966). *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.

Грбић, Божана (2005). *Клетве, заклетве и благослови у четвртој књизи „Српских народних пјесама" Вука Стеф. Караџића*. Дипломски рад одбрањен на Филозофском факултету у Новом Саду, рађен под руководством проф. др Љиљане Суботић. Семинарска библиотека Одсека за српски језик и лингвистику.

Грковић-Мејџор, Јасмина (1995). О сложеном футуру у старословенском језику. *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*. [сепарат]. Београд. 127—132.

Иванова, Радост (1993). Благослов и клетва. *Савременик*. 9/10/11: 28—32.

[16] Забележен је и пример: И тко ки (кѥ?) тои потворити да єст проклєтъ... (1565: 647) у којем Љуб. Стојановић у загради рекоструише облик (кѥ?). Облик <ки> свакако је писарева грешка.

Ивић, Павле и Митар Пешикан (1996). Српско штампарство. У *Историја српске културе*. [Редакцијски одбор Павле Ивић... и др.]. Горњи Милановац — Београд: Дечје новине — Удружење издавача и књижара Југославије. 137—145.

Ившић, Стјепан (1970). *Славенска поредбена граматика*. [Приредили Јосип Врана и Радослав Катичић]. Загреб: Школска књига.

Клајн, Иван и Милан Шипка (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.

Клеут, Марија (1968). Клетва у „Горском вијенцу". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 16: 312—315.

Коњик, Ивана (2004). *Семантичка анализа перформативних глагола у клетвама и заклетвама*. Семинарски рад на постдипломским студијама из Историје књижевног језика, рађен под руководством проф. др Љиљане Суботић. Нови Сад. Семинарска библиотека Одсека за српски језик и лингвистику.

Кордић, Сњежана (1995). *Релативна реченица*. Загреб: Матица хрватска.

Кристал, Дејвид (1988). *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*. Београд: Нолит.

МЕП (1971). *Мала енциклопедија Просвета*. 1—2. Београд: Просвета.

Маретић, Томислав (1963). *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*. Загреб: Матица хрватска.

Николић, Радојко (1995). Клетва или злом на зло. *Расковник*. XXI/79—80: 118—131.

Остојић, Бранислав (1990). Лексичко-синтаксичка структура клетви у Горском вијенцу. *Научни састанак слависта у Вукове дане. Његошево песничко дело*. 18/2: 461—467.

Остин, Џон (1994). *Како деловати речима: предавања на Харварду 1955. године*. Нови Сад: Матица српска.

Перић, Драгољуб (2006). Клетва: поетска врста и(ли) реторички жанр. *Жанрови српске књижевности*. Зборник бр. 3. Нови Сад: Филозофски факултет — Орфеус. 67—85.

Петковић, Сава (1935). *Речник црквенословенскога језика*. Сремски Карловци — Српска манастирска штампарија.

Петровић, Тања (1997). Природа клетве и њене комуникацијске функције у српском језику. *Српски језик*. II/1—2: 87—95.

Пешић, Радмила и Нада Милошевић-Ђорђевић (1997). *Народна књижевност*. Београд: Требник.

Поповић, Драгомир С. (1968). Оптативни радни придев. Прилог проучавању стилистике глаголских облика. *Књижевност и језик*. 1: 15—23.

Поповић, Љубомир (2004). *Ред речи у реченици*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Радовановић, Милорад (1994). Биографија Џона Л. Остина. У *Како деловати речима: предавања на Харварду 1955. године*. Нови Сад: Матица српска.

РКТ (1985). *Речник књижевних термина*. Београд: Институт за књижевност и уметност — Нолит.

Словенска митологија. Енциклопедијски речник. (2001), уред. Толстој, Светлана М. и Љубинко Раденковић. Београд: Zepter Book World.

Sreznevskij, I. I. (1971). *Materialy dlja slovarja drevnerusskago jazyka po pis'mennym pamjatnikam*. Graz — Austria: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt. I—III.

Стевановић, Михаило (1974). *Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса*. Београд: Научна књига.

Суботић, Љиљана и Исидора Бјелаковић (2005). Исказивање и типологија агенса у пасивним конструкцијама. *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења*. 34/1: 55—69.

Ћирковић, Сима (1982). Поговор. Уз прву књигу Старих српских записа и натписа. *Стари српски записи и натписи*. Књ. I. Београд: САНУ — Народна библиотека Србије — Матица српска. 3—61.

ДВИЈЕ РИЈЕКЕ У ДОБОЈСКОМ КРАЈУ

СРЕТО ТАНАСИЋ

UDC 811.163.41'282'371(497.6)

Кратак садржај. У раду се говори о значењу лексеме *ријека* у добојском крају. Ова лексема у зависности од акцента има различито значење. У једном случају то је највећа ријека — Босна или Сава, у другом случају — мања ријека, она која би се могла означити као рјечица.

Кључне речи: добојски крај, источнохерцеговачки дијалекат, источнобосански дијалекат, *ријека*, семантичка диференцијација.

Појава о којој ће се говорити у овоме раду везује се за два сусједна подручја добојског краја. Оба се простиру сјеверно од Добоја. Она се именују према ниским посавским планинама — Вучијаку и Требави. Подручје Требаве налази се с десне стране ријеке Босне. Заузима простор од ријеке Спрече на југу до Модриче на сјеверу и од ријеке Босне на западу до линије Грачаница — Градачац на истоку.[1] У дијалектолошкој литератури ови српски говори приписују се источнобосанском дијалекту. Међу најизразитије особине овога дијалекта убрајају се а) посебности у замјенама старог вокала *јат*, б) типично шћакавски рефлекси старих сугласничких група **сти̑ј*, в) ограничени домашаји резултата новог и јекавског јотовања и г) посебности у прозодији.[2] У најкраћем, те посебности у прозодији могу се свести на сљедеће: „Акцентуација је у начелу старија од новоштокавске. У већини говора непренесени су само дуги акценти ... али и то факултативно... С друге стране, у многим говорима, нарочито севернијим, акцентуација је потпуно новоштокавска. Будући да се ти говори већином својих других особина, пре свега шћакавским изговором, слажу с овим дијалектом, уобичајено је да се они уврштују у њега".[3] Тако данашњи говор требавских Срба види и Милан Драгичевић, који је у новије вријеме подробније описивао извјесне фонетско-фонолошке карактеристике српског говора на подручју Требаве. Кад се ради о судбини самогласничких секвенци у српском говору Требаве, сматра Драгичевић, нема разлике између ових говора и других српских говора западније у Босни и Херцеговини, односно овог огранка

[1] Види Драгичевић 2004, 451.

[2] Драгичевић 2004, 453, позивајући се на Брозовић 1966.

[3] Ивић 1988, 73. Али у истом делу П. Ивић своје разматрање овога дијалекта закључује: „Ipak, ovaj se dijalekat, zbog svoje izrazite genetske posebnosti ne smatra novoštok. i tretira se kao punopravna klasifikaciona jedinica" (74). У вези с овим треба имати у виду и податак наведен у белешци бр. 9.

источнохерцеговачког дијалекта.[4] А у вези са прозодијом говора Срба на Требави М. Драгичевић је закључио сљедеће: „Стање у прозодији је, опет, такво да показује доста сличности са оним што је за говоре источнобосанског (ијекавскошћакавског) комплекса утврдио проф. Брозовић. Наиме, јесте да присуство новоштокавске четвероакценатске системе с одговарајућим правилима о дистрибуционим ограничењима у понашању њених прозодијских јединица представља и у овим говорима доминантну особину акценатског система, али није занемарљив ни број потврда које упућују на могућност слободније репартиције силазних акцената. Осим класичних примјера ... какви се јављају и у многим другим нашим говорима, овдје непренесени акценти нису необични ни у неким другим случајевима."[5] Ипак „свеукупни фонетски хабитус својим претежнијим дијелом показује његову недвојбену припадност говорима сјеверозападног огранка источнохерцеговачко-крајишког дијалекта".[6] Дакле, и М. Драгичевић као и П. Ивић овај говор види у склопу источнохерцеговачког дијалекта. За тему овога рада оволико напомена о акценту је довољно.

Подручје Вучијака се простире источно до ријеке Босне, наспрам Требаве. Источна граница овога подручја, грубо узето, била би, дакле, ријека Босна од Добоја до ушћа у Саву, сјеверна граница је ријека Сава од ушћа Босне до Брода. Западна граница је пут Добој — Дервента — Брод. Као и Требава, на десној страни ријеке Босне, и Вучијак је ниска планина у босанској Посавини (испод 400 м надморске висине). До 1992. године на овоме подручју најбројније је било српско становништво. Међутим, ту су живјели и Хрвати и Муслимани (данас Бошњаци), ови посљедњи претежно по градовима и ближе њих (в. и Танасић 2000). У ратним годинама хрватско и муслиманско становништво се добрим дијелом иселило. На подручју Вучијака данашње српско становништво живи преко сто педесет година, па и више. Постоје сигурни подаци о томе да неке фамилије живе на овоме подручју већ од почетка деветнаестога вијека: у историјским записима неке од њих се помињу међу учесницима поп Јовичине буне, која је била 1834. године. Међу њима је и фамилија која је тада давала попове Мајевцу и Подновљу и све до пред крај двадесетог вијека. Сасвим је реално претпоставити да су те фамилије ту живјеле бар неко вријеме и прије поменуте буне. Већина села овога краја помиње се у турском спису из 1604. године.[7]

Српски говор овога краја припада источнохерцеговачком дијалекту, или, прецизније, сјеверозападном крилу тога дијалекта.[8] Међутим, у релевантној литератури се помиње да источнобосански дијалекат (и) на

---

[4] Драгичевић 2002, 209.

[5] Драгичевић 2004, 455.

[6] Исто, 458. Брозовић, међутим, у помињаној студији ове говоре види као посебан дијалекат, в., нпр. стр. 129: „činjenice zahtijevaju da se ješč.[akavski] dijalekt [тј. источнобосански — С. Т.] uopće izdvoji iz istočnohercegovačkoga i da obrazuje samostalan dijalekt iste kategorije".

[7] Ханџић 2000.

[8] Ивић П. 1994. У новијем раду посвећеном српским дијалектима он овај дијалекат именује херцеговачко-крајишки (Ивић П. 1998). Међутим, у овоме раду ја ћу се из неких практичних разлога држати старог термина.

сјеверу прелази и преко ријеке Босне, да захвата „и нешто земљишта западно од ушћа те реке (тј. ријеке Босне, С. Т.)”.[9] То нешто земљишта требало би бити подручје Вучијака. То, даље, значи да би и у говору Срба вучијачког краја могла да се нађе понека особина која се приписује источнобосанском дијалекту, свакако мање него у говору требавских Срба.

На самом подручју Вучијака нема већих ријека сем Босне и Саве, које га омеђују са двије стране. Постоје само потоци и мање рјечице. Међу становницима Вучијака постоји разграничење између ова двије категорије: *по̄то̄ка* и *рјечице*. Никад се за мали водени ток који се означава именицом *по̄то̄к* неће рећи и да је *ријека*. С друге стране, постоје нешто јачи водени токови који се увијек означавају као *ријека*, за које се никад не говори *по̄то̄к*. Те ријеке имају и своје име, нпр. Криваја, Плавуша, Грабов^и^ца — у Подновљу, Љубиоча — у Дугом Пољу, Величанка — у Ритешићу. У говору се употребљава и *ријека*, кад се зна о којој рјечици се ради, али се некад и употребљава њено име, ако је потребно отклонити забуну, нпр.: Мо̑рамо но̀с^и^т^и^ ру̀б^и^не у Гра̏бо̄в^и^цу, Кри̏ваја је пресу̀ш^и^ла (Подновље). Не јавља се у таквој ситуацији синтагматски склоп ријека + хидроним, нпр. *ријека Криваја*, *ријека Величанка*. Кад се употријеби ријеч *ријека*, подразумијева се да саговорник зна да је у питању управо та, а не нека друга ријека. Ако се говори о ријеци на коју саговорник можда не мисли, а ни из дате изјаве не би схватио о којој се ријеци ради, употребљава се хидроним, како је горе и показано.

У говору Вучијака, међутим, именица ријека, кад означава рјечицу, нема акценат карактеристичан за источнохерцеговачке говоре — краткоузлазни на другом слогу рефлекса *ја̄та*. Овдје је досљедно краткосилазни акценат на првом слогу: ри̏јека:

[1]
1. Дјѐца нијѐсу мо̀гла при̏јеђ; на̀дошла ри̏јека (Подновље).
2. Ка смо си̏шл^и^ у Лу̀ке, ри̏јека се и̏злӣла, па о̀ндӣр смо мо́рал^и^ и́ћ^и^ свѐ стра̀нам (Подновље).
3. Ни̏је о̀на но̀с^и^ла во̀дē ко ја̑. Мо̀гла б^и^ ри̏јека про̀теђ што̀ сам је на̀нијēла (Подновље).
4. У Ри̏тешћу ри̏јека о̀днијēла мо̑ст, нѐ мере се при̏јеђ (Подновље).
5. Би́ло е на ри̏јец^и^ пѐр^и^ло, ђе су жѐне пра́ле ру̀б^и^не (Мајевац).
6. Ѝмā нѐку ку̀ћу крај ри̏јеке и ту жи́ви (Винска).

Западније од вучијачког краја не јавља се краткосилазни акценат на именици ријека.

Исти овај акценат има именица ријека и у говору требавских Срба. Забиљежио сам га у селу Палежница:

[2]
1. Тра́ва је би́ла до̀бра крај ри̏јеке, у̀ брду се осу̀ш^и^ла.

[9] Ивић 1988, 72. Међутим, на карти у књизи Ивић 1971 то није показано. Ту се (на карти) подручје које покрива овај дијалекат тумачи са „остаци источнобосанског говора”.

2. Пòдигл^и^ смо цр̑кву ȍдма̄ изнад р̏ијеке.
3. Трӣ пòтока чи̏нē р̏ијеку.

Овако је и у селу Скиповац, на сјевероисточној страни Требаве. Са Требаве, испод Дуге њиве, тече и улива се у Босну *Вѐлика р̏ијека*. Овакав акценат има именица ријека и источније од Требаве. Тако, на примјер, на подручју Мајевице, у Прибоју, постоји *Лȉшовачка р̏ијека*, улива се у Јању.[10] Такав акценат је присутан и у кладањском крају у источној Босни. Забиљежио га је С. Халиловић у Тухољу: Ȑijēka (rječica ispod sela i njive uz nju; zove se Ȍsica od utoka Klȉčina potoka u nju; prva *značajnija* [истицање С. Т.] lijeva pritoka Drinjače), те у сусједним Голетићима: Gòleska ȓijeka и Ȑijeka, у Суљићима Brdijel'ska ȓijeka. Међутим у тексту један информатор се сјећа да је у Тузли била рјечица: jèna rijéka.[11] Познат је и у српском говору овога краја, тј. у говору источнобосанских Ера. Ту, недалеко од Кладња, подно села Ковачићи, протиче рјечица Ȕј^и^ча, за коју мјештани обично употребљавају апелатив *ријека*, јер се зна да је ријеч о Ȕј^и^чи. Говори се: Ја кȍлка је р̏ијека, ȍднијеће млȉн.[12]

Ови подаци говоре да се ареал краткосилазног акцента именице ријека у сјевероисточној Босни простире на терену источнобосанског дијалекта: „На истоку ово подручје обухвата кладањски и тузлански крај; граница избија на Саву код Брчког."[13] Ово би, дакле, могло представљати примјер гдје је у овим говорима „слободнија репартиција силазних акцената". Ипак, у већине именица сличног гласовног склопа акценат је на другом слогу рефлекса *јāта*, и то краткоузлазни: *лијѐска*, *смријѐка*, *сāтријѐла*. Напомињем да се питање акцента лексеме *ријека* у ијекавским говорима не поставља у упитнику Николић 1966—1967.

Ако се о простору источнобосанског дијалекта може говорити како га је одредио Ивић 1988, и како је означен на карти Ивић 1971, онда се ареал краткосилазног акцента ове ријечи на истоку не подудара с том границом. Наиме, многе рјечице на истоку које се уливају у Дрину имају овај акценат кад су у синтагматском склопу хидронима. Таква је ситуација са рјечицама лијевим притокама у доњем току ријеке Дрине. У средњем току ријеке Дрине имамо прелазну ситуацију; јавља се именица *ријека* кад је она рјечица са једним или другим акцентом. Нпр. међу притокама ријеке Праче једна садржи у своме називу и апелатив ријека са краткосилазним акцентом: *р̏ијека*, а три — са краткоузлазним на другом слогу: *ријѐка*. Сјеверно од Вишеграда ситуација се мијења у корист краткосилазног акцента. Тако рјечице које имају у своме називу и именицу *ријека* у подручју слива ријеке Јадар у осам случајева имају краткосилазни акценат на првом слогу: *р̏ијека*, у једном случају краткоузлазни на другом слогу: *ријѐка*, али и дугоузлазни акценат на другом слогу: *ријéка*. У сливном подручју Сапне и Тавне већ нема ниједне рјечице са именицом *ријека* у хидрониму која би имала краткоузлазни акценат на

[10] Податак сам добио љубазношћу мр Драге Радовановића.
[11] В. Халиловић 1990.
[12] Податак сам добио љубазношћу проф. др Слободана Реметића.
[13] Ивић 1988, 72.

другом слогу рефлекса *јаѿа*, а јавља се чак десет рјечица са том именицом у називу гдје је краткосилазни акценат на првом слогу рефлекса *јаѿа*.[14]

Ова мала екскурзија на исток показала је да је ареал краткосилазног акцента нешто већи од данашњег ареала остатака источнобосанског дијалекта на терену источног крила источнохерцеговачког дијалекта.

Вратимо се сад поново добојском подручју и ономе што је занимљиво у вези са акцентом апелатива *ријека*. Наиме, већ је речено да се у овом крају именица ријека јавља са краткосилазним акцентом на првом слогу рефлекса *јаѿа*. А кад сам упитао једног саговорника у селу Ритешић код Добоја, које је поред ријеке Босне, каже ли се и за Босну да је рѝјека, он ми је одговорио: „Не, Бо̀сна је ријѐка, Вѐл^{и}ча̄нка је рѝјека". Ово сам, касније, провјеравао и у селу Подновљу, нешто сјеверније, опет поред ријеке Босне. Овдје је важно напоменути да становници села поред ријеке Босне уз хидроним Босна врло ријетко употребљавају и апелатив ријека. Говори се:

[3]
1. Ѝдēм нà Босну да сàмељēм жѝта;
2. Кòнопље ћемо мо́рат потòп^{и}т у Бо̀сн^{и}, Крѝваја је ѐманьāла;
3. Пòслō ѐга нѐкōг слу́гу да ѐдведē кòња нà Босну, да га нàпојӣ.

Апелатив *ријека* се употребљава кад се односи на рјечице. Обично мјештани уз неку рјечицу знају кад се нешто односи на њу, па нема потребе да се она именује и употребом хидронима — Криваја, Плавуша, Љубиоча итд. Хидроними се употребљавају само онда када то комуникативни циљ захтијева, кад је потребно ставити до знања да је ријеч о тој, а не о некој другој рјечици. Иста диференцијација је успостављена и даље од ријеке Босне. У селу Винска, десетак километара од Брода, краткосилазни акценат има *ријека* само кад је посриједи рјечица. Само, сад је Сава *ријѐка*. И ту су ме саговорници упозорили да је *рѝјека* нешто друго: „мѐ̀ньā од Са́вē, а вѝћā од пòтока".

Такву диференцијацију имају и становници требавских села уз Босну. За све, па и оне становнике села која су подаље од Босне, рѝјека је увијек рјечица, већа од потока. Тако и у селу Палежница, под Требавом, која није непосредно уз Босну, већ је са источне стране Требаве, („трѝ̂ пòтока чѝнē рѝјеку"),[15] а Босна је ријѐка.

Поставља се на крају питање откуда двије ријеке у добојском крају (овом приликом не могу рећи да ли је тако све до Дрине на истоку): *рѝјека* и *ријѐка*. Можда је апелатив *ријека* употребљаван да означи рјечицу, водени ток већи од потока. Он је имао краткосилазни акценат на првом слогу рефлекса *јаѿа*, а велике ријеке — Сава и Босна — нису ни имале атрибутив ријека, или је врло ријетко долазио. Касније је он могао стићи уз њих, са доласком службеника, књига, школа итд. И дошао је са новим акцентом. И тако је он са овим акцентом почео да се шири и у

[14] Подаци о хидронимима из слива ријеке Дрине преузети из књиге Вујичић 1982.
[15] Тако је, према информацији С. Реметића, и у Ковачићима код Кладња.

народу. Стари акценат остао је на апелативу ријека кад се њиме означава рјечица: *ри̏јека*.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Брозовић 1966 — Dalibor Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. 2, Zagreb, 119—208.

Вујичић 1982 — Dragomir Vujičić, *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, ANUBiH, Djela, Knjiga LVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 33, Sarajevo, 228.

Драгичевић 2002 — Милан Драгичевић, *Судбина самогласничких секвенци у данашњем говору требавских Срба*, Српски језик 7/1—2, Београд, 205—211.

Драгичевић 2004 — Милан Драгичевић, *О неким фонетским особинама данашњег говора требавских Срба*, Живот и дело академика Павла Ивића, Суботица — Нови Сад — Београд, 451—459.

Ивић 1971 — Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, СКЗ, Београд, 333.

Ивић 1988 — Dalibor Brozović, Pavle Ivić, *Jezik, srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, 120.

Ивић 1994 — Павле Ивић, *Целокупна дела III. Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој. 1. Општа разматрања и штокавско наречје*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад.

Ивић 1998 — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLI/2, Нови Сад, 113—212.

Николић 1966—1967 — Берислав М. Николић, *Упитник за испитивање акцента у штокавским говорима*, Јужнословенски филолог XXVII/1—2, 307—336.

Танасић 2000 — Срето Танасић, *Један тип сложене предлошко-падежне конструкције у говору Вучијака*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIII, Нови Сад, 589—593.

Халиловић 1990 — Senahid Halilović, *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*, Dijalektološki zbornik BiH, knjiga VI, Sarajevo.

Ханџић 2000 — Adem Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. I/2, Sarajevo.

PS. *samъ — GŁÓWNE LINIE DERYWACJI SEMANTYCZNEJ

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

UDC 811.16'373.614
811.162.1'373.614

Konspekt. Artykuł przynosi analizę zakresu użyć ps. **samъ* we współczesnych językach słowiańskich i jego ewolucji funkcjonalnej od najstarszych przekazów po dziś dzień. Punktem wyjścia analizy jest sytuacja we współczesnym języku polskim. Autorka definiuje **samъ* jako osobowy zaimek zwrotny i konstatuje, że jego funkcje pragmatyczne i semantyczne subsumują dwie formuły-parafrazy: A. '*X i nieprawda, że X i Y*' i B. '*X i nieprawda, że nie X*'.

Słowa kluczowe: zaimek osobowy, zaimek zwrotny (refleksywny), referencja.

0. Uwagi wstępne. Kontynuanty ps. **samъ* zajmują szczególną pozycję w słowniku współczesnych języków słowiańskich i skłaniają do analiz porównawczych tak w planie diachronicznym jak i synchronicznym. Postaram się w tym tekście, w planie czysto synchronicznym, przedstawić główne linie derywacji semantycznej (funkcjonalnej?) **samъ* we współczesnych słowiańskich językach standardowych.

Rzecz prosta, nie jestem w stanie uwzględnić wszystkich zarejestrowanych wariantów, a zwłaszcza tych nie zarejestrowanych, a obecnych w świadomości i w praktyce językowej mówiących. Wstępną analizę przeprowadzam na materiale mojego ojczystego języka polskiego, a następnie w tak zarysowanych ramach zmieścić dostępne mi fakty innych języków, czy też pod wpływem tych faktów odpowiednio modyfikować same ramy. Informacje dotyczące innych języków poza polskim czerpię przede wszystkim ze słowników; niekiedy są to fakty uzyskane w drodze ankiety, co specjalnie odnotowuję.

Zadanie podobne do tego, które tu sobie postawiłam, jednak realizowane w planie diachronicznym, stawia sobie czeski *Etymologický slovník slovanských jazyku*, *Slova gramatická a zájmena*, Kopecznego i in. (Praha 1980). Postaram się w końcowej partii mego tekstu porównać rezultaty i skomentować różnice w postulowanej hierarchii znaczeń.

1. Sytuacja we współczesnym polskim języku standardowym. Wydaje mi się, że na podstawie faktów polskich można mówić o dwu zasadniczych wariantach użycia *sam*. Obie proponowane przeze mnie parafrazy odnoszą *sam* do konkretnego denotatu / denotatów (*x*) nazwanego w tekście pojęcia, niezależnie od tego, w której z dostępnych mu funkcji syntaktycznych to *sam* występuje: orzecznika, apozycji, czy atrybutu w grupie imiennej, przyczem pod terminem „apozycja" rozumiem m.in. i takie użycie przymiotnika, jak w *siedział smutny, wrócił zmęczony, przyglądał mu się zaciekawiony, pisał ten list*

rozczarowany i gniewny, itp. Obie parafrazy eksponują podstawową funkcję *sam* polegającą na ekspresywnym wzmocnieniu informacji o ekstenzji odpowiedniej grupy imiennej.

Pierwszą parafrazę można ująć w formule: *X i nieprawda, że X + Y*. Nazwijmy ją formułą A. *X* oznacza tu referenta / referentów grupy imiennej, którą modyfikuje *sam*, a *Y* — ew. dodatkowych, wirtualnych referentów, których nasza formuła eliminuje. Formuła A. zdaje sprawę z konstrukcji, jak np.

(aa) *Jestem teraz zupełnie sam; Zostawili mnie samego; Zrobiłem to sam; Zosia sama zdecydowała o swoim losie; Trudno mu było samemu podjąć jakąś wiążącą decyzję; Uczniowie uporali się z zadaniem sami, bez pomocy nauczyciela*;

(ab) *Dziecko, samo, nie umie się w takiej sytuacji znaleźć / Dziecko nie umie się w takiej sytuacji znaleźć samo*; por. też w użyciu absolutnym: *Samemu trudno coś osiągnąć*, itp.

(b) *Janek postanowił nie prosić nikogo o pomoc. Sam zabrał się do robienia porządków*, itp. itd.

We wszystkich przykładach *sam* jest kongruentne z grupą imienną, do której się odnosi, co do przypadka, liczby i rodzaju, przyczem w przykładach grupy (a) „odniesienie" działa w granicach zdania prostego, a w przykładzie sygnowanym jako (b) — przez granicę zdania.[1] Najbardziej charakterystyczną cechą kategorialną grup imiennych modyfikowanych przez *sam*, pośrednio relewantną również dla ich funkcji składniowej, jest ich charakterystyka referencjalna. Najbardziej typowe są przykłady ujęte w grupie (aa); *X* jest tutaj jednoznacznie referencyjnie zidentyfikowany, a *sam* siłą faktu pełni funkcję orzecznika i/lub apozycji. Przykłady (ab) ilustrują użycia genetyczne.

W słownikach opisywana funkcja *sam* jest parafrazowana na ogół jako 'bez pomocy', 'bez towarzystwa', 'bez udziału innych osób', co sugeruje jej ograniczenie do konstrukcji, w których *X* oznacza człowieka, ew. inną istotę żywą. Wydaje się jednak możliwe również, *mutatis mutandis*, użycie *sam* z tą samą parafrazą w odniesieniu do innych obiektów, nieożywionych, a także niematerialnych, por. np. (przeglądając zawartość paczki): *Tu są same książki*, tj. 'nic innego, tylko książki', 'wyłącznie denotaty pojęcia 'książka'', *To nie ziemia, to sam piasek,* czy *Sama odwaga tu nie pomoże, Same pieniądze nie dają szczęścia*, itp. *Sam* najczęściej występuje w takiej sytuacji jako atrybut restryktywny, składnik podstawowego ciągu imiennego, z tym istotnym zastrzeżeniem, że restrykcja nie odnosi się do ekstenzji nazwanego pojęcia, lecz selekcjonuje samo to pojęcie, a więc mamy do czynienia z generyczną grupą imienną. Możliwe jest jednak również użycie apozytywne, w wypadkach, kiedy *X*-owi wtórnie przypisujemy cechy ludzkie, konkretnie: świadomą wolę, por. np. *Drzwi otworzyły się same*; por. też: *Włosy same mu się kręcą*; *Nogi same go niosą* tj. 'bez udziału jego świadomej woli', por. wreszcie konstrukcje, jak *Ten referat sam się pisze* w sensie 'łatwo się pisze, bez wysiłku', itp.

---

[1] Słyszałam niedawno w dyskusji z ust P. Pipera określenie: „wewnętrzna anafora", tj. anafora funkcjonująca w granicach zdania prostego. Jak się wydaje, możnaby je odnieść do opisywanej funkcji *sam*, z tym zastrzeżeniem, że może ono wystąpić również w funkcji klasycznej, „zewnętrznej" anafory, jak w naszym ostatnim przykładzie.

Z kręgu użyć objętych formułą A. pochodzą takie zwroty idiomatyczne, jak *sam na sam, sam jeden, sam jak palec*, i in. Por. też zwroty refleksywne, jak *sam przez się* (jak w *To się samo przez się rozumie*), *sam w sobie*, i in.

W tym kręgu powstały również niewątpliwie semantyczne i formalne derywaty *samotny czy osamotniony*, leksykalizujące jeden z typowych wariantów semantycznych konstrukcji typu *jestem / czuję się sam*.

Z formułą A. związane są również staropolskie derywaty typu *samowtór, samotrzeć* itd. dopuszczające związek *X*-a — *człowieka* z eksplicytnie określoną i ograniczoną numerycznie grupą towarzyszy.

Dalej, do derywatów formuły A. wypada zaliczyć złożenia z elementem *samo-* zarówno te stare typu *samowolny, samodzielny*…, jak i nowe typu *samooczyszczający, samosterujący*, itp. Nawiązują one do wspomnianego wariantu znaczeniowego 'o własnych siłach, bez pomocy z zewnątrz'.

Wreszcie, do kręgu derywatów objętych formułą A. należą takie ekspresywne przymiotniki jak *samiutki, samiuteńki, samiusieńki*, itp.

Formuła B. ma postać: <u>*X i nieprawda, że nie X*</u> z naciskiem na referencjalną unikalność *X*-a. Należą tutaj konstrukcje jak:

(aa) *Sam profesor wyszedł mu na spotkanie; Sama Basia, choć początkowo była przeciwna, zrozumiała wreszcie, że to jest jedyne rozwiązanie; Na to zebranie przyszedł nawet sam Kowalski ze świtą; Sami dowódcy widzieli niedostatki tej decyzji; Mnie samej to się wydało ryzykowne; Ja sam się tego boję; Wy sami wiecie najlepiej; Sam Bóg wie, jak to się skończy*, itp. Por. też, w funkcji apozycji: *Profesor, sam, namawiał go, żeby zrezygnował*…

(ab) *Sam nie wiem, ják to się stało; Sama się o tym boleśnie przekonałaś*…

(b) *Nie tylko dorośli, same dziecinie lubią takich zabawek*…

Warunki kongruencji są tu identyczne jak w wypadku konstrukcji należących do formuły A. Zwraca uwagę charakterystyczna linearyzacja w połączeniach z zaimkiem osobowym — regularna postpozycja *sam*. Przykłady grupy (aa) pokazują *sam* w funkcji atrybutu restryktywnego, lub — rzadziej — apozycji, tj. w funkcji ekspresywnego predykatu wzmacniającego referencjalną charakterystykę grupy imiennej nazywającej *X*-a, z naciskiem na jego unikalność, wyjątkowość w roli, jaką narzuca mu dana sytuacja. W konstrukcjach z apozycją nacisk na wyjątkowość sytuacji jest słabszy. Przykład (b) pokazuje możliwość użycia generycznego. *Sam* w funkcji określonej formułą B. funkcjonuje wyłącznie w granicach zdania prostego, w granicach prostej, lub rozszerzonej apozycją grupy imiennej. Może również sam konstytuować tę grupę, jak w przykładzie (ab).

Znaczenie ukryte pod formułą B. słowniki określają najczęściej poprzez takie parafrazy jak 'osobiście', 'we własnej osobie', itp.

Obok konstrukcji, w których za symbolem *X* kryje się człowiek, formuła B. pokrywa również takie sytuacje, gdzie *X* to określony punkt w przestrzeni lub na osi czasu. Por. np., z interpretacją przestrzenną: *Doszliśmy do samego szczytu; Willa stała na samym brzegu rzeki*, itp., z interpretacją temporalną: *Przyszliśmy w samą porę / w sam czas; Pracujemy od samego rana / do samego wieczora*… Inwentarz leksemów konstytuujących odpowiednie grupy imi-

enne jest ściśle ograniczony, przyczem lokalizacja w przestrzeni dopuszcza — co zrozumiałw — szerszą skalę wariacji.

Polszczyzna zna również zwroty idiomatyczne z udziałem *sam*, w których obiektem wyróżnionym, jedynym w swoim rodzaju, jest cecha, najwyższe, optymalne natężenie cechy, por. np. *sam smak* 'najwyższa jakość smaku', *sam kwiat…* 'to, co najlepsze'.

Do idiomatyki objętej formułą B. należy staropolskie *sam*, *sama* w sensie 'gospodarz domu', 'gospodyni domu'.

Formuła B. obejmuje również cały bogaty krąg konstrukcji refleksywnych, jak *sam sobie, sam ze sobą, sam dla siebie, sam w sobie*, itp. Por. *Ale on na każdym kroku sam sobie przeczy; Jurek lubi rozmawiać sam ze sobą; Mój przyjaciel sam do siebie wysyła kartki z wakacji, Taki reporter najchętniej pisze sam o sobie*, itp.

Wreszcie, do formuły B. należą również niewątpliwie trwałe zestawy *ten sam* i *taki sam*, które stwierdzają koreferencję — pierwszy, i podobieństwo cech / cech — drugi. Różnica między nimi, ostra kiedy mowa o przedmiotach materialnych, zaciera się w stosunku do abstraktów, por. np. *w ten sposób / w taki sposób, w tym sensie / w takim sensie*, itp.

2. Sytuacja w innych językach słowiańskich. Przechodząc do opisu sytuacji w innych językach słowiańskich muszę przede wszystkim raz jeszcze mocno podkreślić, że czerpię materiał przede wszystkim ze słowników i zdaję sobie sprawę z tego, że jest to materiał niekompletny, tym bardziej, że słowniki często źle sobie radzą ze specyfiką *sam*, zarówno w tym, co dotyczy charakterystyki gramatycznej leksemu, jak i w zakresie jego interpretacji znaczeniowej. Mimo to uzyskany obraz prowadzi do konkretnych, wydaje mi się — niewątpliwych wniosków, a ramy artykułu nie pozwalają na głębszą analizę, tak więc skromność wykorzystywanej bazy materiałowej jest poniekąd usprawiedliwiona.

Opis wypada zacząć od dyferencjacji formalnej słowiańskiego **samъ*. Rzecz w tym, że na większości terytorium intresujący nas leksem występuje w podwójnej postaci, a wiele słowników widzi tu wręcz dwa leksemy. Konkretnie, czeski, słowacki, cały słowiański wschód, a w starszej postaci również słowiańskie południe znają odpowiednio formę „krótką" i „długą", tj. poszerzoną o „anaforyczne" **-jь*, przyczem w językach rodzajnikowych, tj. w macedońskim i bułgarskim forma „długa" występuje *ex definitione* z rodzajnikiem, co dotyczy nie tylko **samъ*, ale całej grupy morfologicznych przymiotników. Z kolei najnowszy akademicki słownik języka słoweńskiego podaje dwa hasła, odpowiednio dwie „krótkie" formy, jedna z krótkim, a druga z długim wokalizmem. Słowniki, które podają po dwa hasła (tak czeski, słowacki, słoweński, i słowniki wschodnio-słowiańskie), *ipso facto* wskazują na korelację formy i treści, czy — innymi słowy — rozgraniczają odpowiednio warianty znaczeniowe związane z formą „długą" (cokolwiek ta „długość" współcześnie oznacza) i podstawową, tj. „krótką". Nie mogę się tu wdawać w dyskusję z inwentarzem i hierarchią odcieni znaczeniowych podawanych w poszczególnych słownikach, jednak pewne istotne tu dla nas wnioski można z tego materiału wyczytać:

1. w zasadzie forma „krótka" pokrywa znaczenia objęte naszą formułą A., a forma „długa" — znaczenia objęte formułą B., przyczem granica nie jest ostra, pewne znaczenia się powtarzają; nadto

2. forma morfologiczna jest dość silnie skorelowana z pozycją syntaktyczną: forma „krótka" pojawia się najczęściej w orzeczniku, forma „długa" jako atrybut restryktywny, podczas gdy w apozycji występują obie formy; i wreszcie

3. w świetle materiału słownikowego wspomniana korelacja syntaktyczna jest silniejsza od korelacji semantycznej.

A teraz jeszcze trochę charakterystycznych szczegółów.

2.1. Formuła A:

— zwraca uwagę, że wiele słowników wyodrębnia znaczenie 'samotny', jak w *Był zupełnie sam; Jestem tutaj sam*, itp. Nie trudno dostrzec w takich konstrukcjach punkt wyjścia dla wariantu znaczeniowego 'samotny', jednak w moim pojęciu specyfika tego znaczenia tkwi w znaczeniu czasownika *być*, zarówno w jego podstawowym znaczeniu egzystencjalnym, jak i w konstrukcjach z orzecznikiem. Być może nie bez znaczenia jest tu wpływ języków zachodnioeuropejskich, w których to znaczenie jest obsługiwane przez wyspecjalizowane leksemy, jak franc. *seul*, ang. *alone*, niem. *allein*…

— w języku rosyjskim podstawowe warianty semantyczne: 'bez towarzystwa', 'bez pomocy innych', 'samotny' reprezentuje w konkurencji z *сам* dominujący w odpowiednich użyciach leksem *один*;

— idiomatyka innych języków podobna jest do polskiej, por. np. se. *sám ako prst*, srb. на само, r. в самом деле, тем самым, podobne są też kierunki derywacji formalnej, por. sc. *samučký*, łuż. *samucki, samuški*, srb. *сам самцаш*, sn. *sam samcat*, bg. (wg słownika Gerowa) *самьчькъ, сам-самненичькъ, сам-самый*… Do derywatów formalno-semantycznych formuły A. należy również południowosłowiańskie adwerbialne *само* / *samo* 'tylko'; por. w tym związku i dolnołużycki przykład ze słownika Muki: *sam Kito ńejo pśišeł* 'bloss Christian ist nicht gekommen'.

2.2. Formuła B:

— w mojej, ograniczonej, kompetencji w zakresie języka macedońskiego, weryfikowanej w drodze ankiety, znajduję potwierdzenie, że formy rodzajnikowe realizują w zasadzie warianty znaczeniowe objęte formułą B., choć granica niekiedy jest zatarta. Szczególnie interesujące są połączenia z zaimkiem osobowym jak *самиот тој, самите ние*, itp., a także z imieniem własnym: *Самиот Јане рече...; Самата Ана мисли*… W połączeniach takich szczególnie wyraźnie widoczna jest funkcja *сам* jako ekspresywnej partykuły podkreślającej informację o ekstenzji grupy imiennej, której towarzyszy *сам* (por. o tym szerzej Topolinjska, *On pronominal markers of noun phrase extension in Macedonian and Bulgarian* (w druku);

— przyciąga uwagę linia derywacji semantycznej, która prowadzi do ros. *самый* w funkcji formantu superlatiwu (por. *самый сильный*, itp.), se. *sám spodný, sám predný*, itp.), w polszczyźnie obecna tylko śladowo w cytowanych wyżej zidiomatyzowanych wyrażeniach typu *sam smak*, podobnie w cze-

skim (por. np. *sad je samý květ…*), czy w słoweńskim (por. np. *bila ga je sama dobrota…*), itp.

— konstrukcje o interpretacji przestrzennej i/lub temporalnej, typu polskich *na sam szczyt, do samego rana…*, obecne są na całym terytorium słowiańskim;

— na całym terytorium obecne są również ekspresywne zwroty refleksywne, zróżnicowana jest jedynie ich morfologia, por. np. cz. *udělal to sam od sebe, to se razumi samo sebou…*, sc. *chlapec odpovedal sám od seba*, łuż. *sam wót sebe*, sn. *sam samemu sebi naj pripiše, hvali samega sam sebe, bila je nezadovoljna s samo seboj*, srb. *сам ӣо себи, само од себе*, ros. *сам по себе*, itp.

— pełną paralele dla polskiego *ten sam* znajdujemy w czeskim; rosyjski ekspresywny zestaw *Этот самый*, o znaczeniu 'właśnie ten', 'ten że', znajduje się na tej samej linii derywacji; Kopečný podaje też ros. *tot samyj* w sensie 'ten sam', por. także cytowany przez niego ukraiński przykład *žyvemo u tomu samomu budynku* (*Slovník…*, s. 590); wreszcie, warto tu wspomnieć i łużyckie *samsny* i *samski* w znaczeniu 'ten sam';

— w dolnołużyckim odnotowany jest również (w słowniku Muki) wariant znaczeniowy 'jedyny', którego nie znalazłam w materiale innych języków, por. *sam syn* 'der einzige Sohn', *sama źowka* 'dié alleinige Tochter'… 'Jedyny' w sensie jak w łużyckich przykładach, tj. z parafrazą 'nieprawda, że istnieje *Y* intensjonalnie identyczny z X' jest niewątpliwie derywatem formuły B., ale nie jest przez nią bezpośrednio implikowany;

— w staroruskim i staroczeskim znajdujemy też paralele dla staropolskiego *sam* 'gospodarz, pan domu'; nadto w staroruskim funkcjonuje *сам* jako eufemistyczne zastępstwo za objętą tabu nazwę *черт* (Kopečný 589).

3. **samъ* w perspektywie diachronicznej. Jak już wspomniałam, krótka monograficznie opracowana historia formalnej i semantycznej ewolucji **samъ* na gruncie słowiańskim znajduje się w drugim tomie etymologicznego słownika „wyrazów gramatycznych" i zaimków opracowanego prez Fr. Kopecznego i jego zespół (Kopečný 1980: 589—594) i stamtąd też głównie pochodzą wykorzystane w tym paragrafie informacje.

Nie zajmuję się tutaj ewolucją morfologiczną leksemu **samъ*, tj. historią wycofywania się reliktowe obecnych w niektórych współczesnych językach słowiańskich (głównie w spetryfikowanych zwrotach idiomatycznych) form starej odmiany rzeczownikowej. W centrum mojej uwagi znajduje się ewolucja znaczeniowa.

Kopeczny wyróżnia trzy podstawowe kręgi znaczeniowe, jeden przyjęty przezeń jako wyjściowy dla Słowiańszczyzny, i dwa dalsze, które się z niego sukcesywnie rozwinęły. Są to odpowiednio, cytuję:

1. „Zákl. výynam 'in eigener Gestalt / an sich' (č. typ „Bůh *sam* přijde a spasí vás" …),

2. „Druhý hlavní výynam 'unicus / allein' (souvisící s prvním v typech č. buh *sám* ví, sch. *sam* te je bog uputio, kuda treba), je mladší a není už všesl…),

3. „V typu č. „*sám* Karel to říkal" zastává *sám* …funkci zdůrazňovací částice…"

(Kopečný 589—592)

Nie analizuję tutaj hierarchii ani geografii drugorzędnych wariantów znaczeniowych, które Kopeczny umieszcza odpowiednio w kręgach cytowanych trzech znaczeń / funkcji podstawowych. Po przejrzeniu nie stwierdziłam wśród nich znaczeń, które nie byłyby wspomniane w moim przeglądzie. Spojrzenie autora, zgodnie z celami jego słownika, jest skierowane ku przeszłości, jego dokumentacja pochodzi na ogół ze starych słowników z 2-ej połowy 19-go wieku, ze słowników historycznych lub etymologicznych, rzadziej z opracowań starych tekstów. To, co przyciągnęło moją uwagę, to zasadniczo odmienna hierarchija derywacji znaczeń podstawowych — odmienna od tej, którą przedstawiłam w tym tekście jako moje widzenie aktualnej sytuacji polskiej, a która pozostaje na ogół w zgodzie z tym, co znajduję we współczesnych słownikach języka polskiego i innych języków słowiańskich. Znaczenie wyjściowe w świetle analizy Kopecznego mieści się w kręgu wariantów mojej formuły B., podobnie wyodrębniona przez niego na trzeciej pozycji funkcja partykuły wzmacniającej informację o tożsamości referenta. Znaczenie 2. zdaje się być źródłem wariantów objętych moją formułą A. Wszystkie te znaczenia w obu ujęciach łączy element refleksywnego odniesienia do referenta odpowiedniej grupy imiennej: potwierdza się jego identyfikację referencyjną i/lub jego wyjątkowość w sytuacji określanej przez daną, zaktualizowaną, propozycję.

Kopeczny, jak się wydaje, nie zauważa, a w każdym razie nie odnotowuje korelacji między funkcją / znaczeniem badanego leksemu i jego morfologią (forma „krótka" ~ „długa") czy składnią (orzecznik ~ apozycja ~ atrybut restryktywny). Analizuje natomiast ew. paralele indoeuropejskie, a także ugrofińskie i formułuje konkretną hipotezę etymologiczną. W stosunku do planu znaczeniowego stwierdza: „Základ prý nejspíš znamenal jednotu, identitu a rovnost…" (594), a dalej: „Snad můžeme hledat v *samъ* prazáklad **s(e)w(o)* 'zvláštní, samostatný', báze, od které se odvozuje refl. *se*…" (ibid.). Por. wreszcie: „Je pravděpodobné, že *samъ* mělo pův. nějaký konkrétní význam […] Myslíme … na 'človek' …" (ibid.) — na poparcie tego ostatniego przypuszczenia autor powołuje się na konkretne, zleksykalizowane znaczenia typu 'gospodarz', 'pan domu', o których była mowa wyżej.

4. Wnioski. Jak się wydaje, funkcjonowanie **samъ* w dwu polach funkcjonalnych (odpowiednio A i B), i — *ipso facto* — ewolucja typu *B* > *A*, stanowi słowiańską specjalność. W innych językach te dwa kręgi użyć obsługują odpowiednio dwa wyspecjalizowane leksemy. Na gruncie słowiańskim jedynie marginalnie w użycich typu A z **самъ* konkuruje **единъ*, a w użyciach typu B — **istъ*. Tym samym narzuca się pytanie, na które w tym tekście nie dałam odpowiedzi: czy na gruncie słowiańskim powinniśmy również mówić o dwu leksemach, konkretnie w polskiej sytuacji o sam_A i sam_B. Autorzy słowników tych języków, w których do dziś funkcjonują dwie formy morfologiczne — „rzeczownikowa — długa" i „przymiotnikowa — krótka", na ogół

nie mają co do tego wątpliwości, choć formie „krótkiej" nie towarzyszy już odmiana rzeczownikowa i choć niekiedy w artykułach słownikowych poświęconych tym dwu formom pewne warianty znaczeniowe się powtarzają. Inaczej w językach rodzajnikowych, gdzie świadomość „ruchomości" rodzajnika sugeruje sprowadzenie dwu form do jednej hasłowej, jak w wypadku pozostałych nominów, choć sposób funkcjonowania formy z rodzajnikiem i bez nakazywałby ich słownikowe rozdzielenie; inaczej też, co łatwiej wytłumaczyć, w językach, które — jak polski — dysponują tylko jedną formą.

Jak wspomniałam, znaczenia typu A. pojawiają się w użyciu orzecznikowym i apozytywnym, znaczenia typu B. — w użyciu atrybutywnym i, również, apozytywnym. Być może właśnie ten węzeł syntaktyczny: dwojakie użycie w funkcji apozycji sprawia, że granica nie jest ostra.

Wszystkie warianty znaczeniowe **samъ* koncentrują się wokół zagadnień referencji. Siedząc zrekonstruowaną przez Kopecznego linię derywacji funkcjonalnej od wyróżnienia jednego nacechowanego elementu zbioru (najczęściej, w punkcie wyjścia wyłącznie, zbioru 'ludzie'), od podkreślenia jego identyfikacji referencyjnej (funkcja czysto pragmatyczna) przechodzimy do uwypuklenia wyjątkowości, izolacji, „samotności" tego wyróżnionego elementu (i tu już mamy do czynienia z funkcją semantyczną *sensu stricto*). Dodajmy, że wszystkie warianty typu B. mają charakter ekspresywny (użyte w funkcji atrybutów restryktywnych regularnie nadbudowują się nad innymi wykładnikami referencji, tj. *ex definitione* otwierają grupę albo wchodzą w zestaw (na zasadzie prę- lub post-pozycji) z zaimkiem osobowym, który „wzmacniają".

Zwraca uwagę bogaty asortyment zwrotów refleksywnych. Stanowią one powierzchniowy wykładnik obecnego tak w użyciach typu A., jak i w użyciach typu B. elementu „auto-anafory" (wewnętrznej anafory? — por. wyżej przypis 1.), czy „autorefleksji". Pewne słowniki oceniają **samъ* jako zaimek osobowy — wydaje się, że trzebaby tę ocenę sprecyzować i mówić o refleksywnym zaimku osobowym — nawet w funkcji podmiotowej grupy imiennej (sprowadzonej do członu konstytutywnego) **samъ* jest niesamodzielne i wymaga odniesienia do „właściwego" zaimka osobowego w postaci osobowej końcówki czasownika.

Na zakończenie tego przeglądu chciałabym raz jeszcze się zastrzec, że dokumentacja, na której oparłam moje spostrzeżenia, jest z konieczności dosyć wyrywkowa, i wyrazić przekonanie, że słowiańskie **samъ* zasługuje na solidną monografię.

Skopje

LITERATURA CYTOWANA

Kopečný Fr. et al., *Etymologický slovník slovanských jazyků, Slova gramatická a zájmena*, Svazek 2, Praha 1980.

Mucke E., *Wörterbuch der Nieder-Wendischen Sprache und ihrer Dialekte*, Prag 1928.

Topolinjska Z., On pronominal markers of noun-phrase extension in Macedonian and Bulgarian (w druku).

[TNR, Polski N R, Russian N R, Czech N R, Univerzalna latinica.]

ЈЕДНА ФОНЕТСКА ПОЈАВА У ГОВОРУ ПЛАВСКО-ГУСИЊСКИХ МУСЛИМАНА

ДРАГО ЋУПИЋ

UDC 811.163.41'282'344

Кратак садржај. Раније запаженим двјема фонетским појавама у говору плавско-гусињских муслимана: икавизам од јата у дугим слоговима и специфичан изговор гласа *х*, овдје се додаје метатеза нејотоване секвецне *нј* (> *јн*). Појава се сагледава у ширем српском, односно српско-хрватском дијалекатском континууму.

Кључне речи: плавско-гусињски говор, метатеза сугл. секвенце *нј* (> *јн*).

Из литературе је познато да се, поред посебне лексике, код плавско-гусињских муслимана јављају двије фонетске појаве којих нема у околним говорима: икавизам од јата у дугим слоговима и посебан изговор гласа *х*. Овдје ћемо, међутим, скренути пажњу на појаву која је позната као метатеза нејотованих *н* и *ј* у сусједству, тј. формирање у таквом односу групе *јн*, познате у различитим српским говорима, посебно источно од плавско-гусињске области (уп., нпр., сличну појаву у смедеревско-вршачком дијалекту — метатезу *з* и *ј*: *ӣро̑јзе*, П. Ивић, *Дијалекӣологија срӣскохрваӣског језика. Увод и ш̱ӣокавско наречје*, II изд., МС Нови Сад, 1985, 90, или, такође код Ивића, у призренско-тимочком дијалекту *лојзе, ӣројзе*, нав. рад, 114).

Када говори о особинама косовско-ресавског дијалекта, Ивић каже: „Групе *зј* и *сј* обично се претварају у *јз* и *јс*: *ӣро̑зје, ӣа̏јси* 'пасји' (*Дијалекӣологија*..., 102). А Михаило Стевановић, у својој студији о говору Ђаковице (уп. СДЗб XI, Београд, 1950, 63—64), о овој појави даје нешто више података и каже: „Место некадашњег *лозје* и *ӣроздје* добијено је *лојзе* и *ӣројзе*, како се данас у Ђаковици једино говори" (нав. рад, 63). Наводи такође и примјере: *држ'а́јне, зна́јне, нема́јне* 'немање', ... *че́кајне*, наглашавајући да је „група *јн*, уместо да постане *њ*, сличним процесом дала *јн*, само што, с једне стране, ова појава у Ђаковици није генералисана, што је она управо општег карактера једино у ђаковичких Цигана, а код осталог становништва на њу овде доста ретко наилазимо. Сем тога, *јн* се не јавља само место новог *њ* већ место сваког тог гласа, ма ког порекла он био" (нав. рад, 63—64). Ту се каже и *ко̏јн, ду̏јна* 'дуња', *јну* 'њу', *за јном* 'за њом' итд.

Сличну појаву смо нашли у говору плавско-гусињских муслимана, али је код њих она захватила не само групу *н* + *ј* (*њ*), већ и *л* + *ј* (*љ*) и још неколика случаја (али је ту *ӣрожђе, лозе*, будући да апелативи нијесу

аутохтони јер се винова лоза овдје не гаји). Тако имамо: *пӣсȁјне* (али и *пӣсȁње*), *камêјну* ’камењу’, *камêјном* ’камењем’ (али и *камêјње*), *копȁјна* ’копања, дрвено корито’. Ту су даље: *кȍјн, на кȍјну, с кȍјном, кȍјнима*, па: *мȕјна* ’муња’, *ȋјне* ’иње’, *наређéјне* (али и *наређéње*), *ћēлȍјна* ’ћелоња, ћелавац’, *прӣчȁјне, црȕтāјне, даровȃјне, поклȁјнāне* (и *поклȁјнāње*), *обећȃјне* (и *обеће́јне*). Појава је захватила и *л* + *ј*: *весêл’е*. Одакле је „упало” *ј* у *вȕјшња* тешко је рећи (уп. и примјер *брȁјћа* у призренско-тимочком дијалекту, Ивић, нав. рад, 114, а уп. и код Белића, у *Дијалектима источне и јужне Србије*: *браћа*, стр. 145, али *коња́*, 354).

У Гусињу смо чули и облик *трȅишња*, затим: *хрȕтењȁча* ’кичма’, *јȁīње* (*јȁјње* је врста ћилима), а *њ* није „разложено” ни код сљедећих лексема: *дȕња, трȅшња* (уп. горе *трȅишња*), *мȕ́ња, нȍтњū* ’ноћни’, *л’ȅтњū, л’ȅтње̄* (и *л’ȅтнō*). Дакле, *њ* се чује, нарочито тамо гдје *ј* не би било лако изговорљиво, иза сугласника *г, т, ш* и сл., тј. ако није иза вокала.

Провјеравали смо литературу о говорима источно од плавско-гусињске зоне и нашли смо да *њ* прелази у *јн* у призренском говору (уп. С. Реметић, *Српски призренски говор I*, СДЗб XLII, Београд, 1996, 415—416) у мноштву примјера, међу којима: *ко́јн, ко́јна*, али и *ба́јна* ’бања’, *Вра́јне, дуīа́јна* ’догања, дућан’, *ко́јнак* ’коњак’, *венч’а́јне, живува́јне, поште́јне, плака́јне, пада́јне, куца́јне, школува́јне*, и низ других примјера. Но, у том говору се јавља и група *јњ*: *ловéјње, једéјње, свира́јње, ратува́јње* и сл. (нав. рад, 417). Реметић каже да је у овом говору секвенца *јн* уместо *њ* ’знатно чешћа од *јњ* и *јн*’. Рекло би се да *-јн-* посебно господари у глаголској именици” (нав. рад, 416).

У *Рјечнику хрватскога или српскога језика* ЈАЗУ (РЈА) налазимо облик *којн*, гдје се каже: „Облик је кајкавски, али се налази у једнога писца чакавскога из Истре XVII вијека (само у ном. синг.)”. Код истога писца, каже се у РЈА, налази се *којнски* умјесто *коњски*. Дакле, обрађивач-уредник П. Будмани о овом облику говори као о изузетку, ближе не објашњавајући појаву.

У својој *Дијалектологији* Павле Ивић овој појави не поклања пажњу, што значи да је она у дијалектолошком смислу или неинтересантна или мање интересантна, а о њој такође не говори ни у својим каснијим дјелима (уп., нпр., његове *Изабране огледе* I—III, Просвета Ниш, 1991), осим што на једном мјесту (*Изабрани огледи* II, 103) каже да је у зони Пећ — Ђаковица поремећен однос између *њ* и *н*. Према томе, колико је ова појава раширена тешко је поуздано рећи. У вези с њом, тачније, у вези с мијешањем *њ* и *н*, С. Реметић каже да се питање порије-кла ове појаве мора тражити у области језичке интерференције. „Тенденцију уклањања фонеме /њ/ треба посматрати у контексту вишевековног суживота са Турцима и турским језиком, *који не познаје овај глас*” (курзив Д. Ћ.), а „декомпоновање /њ/ у призренском говору треба гледати и у контексту прилика на ширем македонском терену, где је процес депалатализовања /њ/ најрадикалније остварен у иницијалном положају” (нав. рад, 419). Реметић при томе цитира податке из македонских студија Т. Стаматоског о тетовском говору, Б. Видоеског о говорима Скопске Црне горе, дебарском и леринском, К. Пеева о струмичком и

А. Поповског о реканском говору. Позива се такође и на фонолошке описе неколико македонских пунктова, и у свима упоређује односе *њ* и *н* односно *јн*, гдје је чешћа замјена *њ* гласом *н* него секвенцом *јн*.

Лексему *којн* налазимо забиљежену и у Речнику САНУ (књ. 9, 740), уз назнаку да је у питању дијалекатски лик и уз цитат из Елезовићевог *Речника косовско-метохијског дијалекта*: Цинцар Марко *којна* јаше, / *Којна* јаше, сабљу паше (забиљежено у Вучитрну). Исти лик налазимо и у бугарском језику (уп. *Български етимологичен речник* II, София, 1979, 529), а и П. Скок (*Етимол. рјечник*... II, 142) каже да се јавља облик *којн* од *кое* „на Космету и у хрватском кајкавском нарјечју".

Све у свему, поријекло појаве о којој говоримо у плавско-гусињском говору требало би тражити на истоку и југоистоку од ове области и вјероватно је зачета раније, али је дошла до јачег израза под каснијим оријенталним утицајем. Збуњује нас, међутим, примјер код оног чакавског писца (из РЈА), па се може помишљати да се ради о процесу који је текао и раније, а касније, по доласку Турака на Балкан — на неки начин ипак заустављен (иако је ово наизглед противурјечно ставу о оријенталном утицају) у већини говора српскога језика, рекло би се и српскохрватскога.

Београд

НАЗИВИ АЛАТКИ ЗА КОШЕЊЕ У ЛИЈЕВЧУ ПОЉУ И ЖУПИ

ДИЈАНА ЦРЊАК

UDC 811.163.41'282'373.46

Кратак садржај. Овај се рад бави народним називима алатки за кошење и њихових дијелова на терену Лијевча поља и Жупе. Лексичко-семантичка анализа наведене лексике рађена је према поставкама Н. И. Толстоја те према модификованој теорији семантичких микропоља Гордане Вуковић. У раду се указује на мотивисаност и поријекло наведених назива, а у оквиру рјечника даје се и њихов ареални распоред.

Кључне ријечи: лексика, алатке, семантика, мотивација, Лијевче поље, Жупа.

1. С анализирањем лексике односно лексичко-семантичких система код нас се најприје започело у Војводини.[1] Овај се рад дјелимично надовезује на поменуте студије, будући да, користећи се истим начином обраде, обрађује одговарајућу лексику из једне области сеоског живота, а разликује се од њих тиме што је лексика прикупљена са другог простора.[2]

2. Циљ овог рада је:
— да дâ лексичко-семантичку анализу прикупљеног материјала,
— да прикупљену „тематску" лексику уобличи у виду рјечника,
— да у оквиру рјечника прикаже ареални распоред анализиране лексике.

3. Лексичко-семантичка анализа наведене лексике рађена је, у основи, према поставкама Н. И. Толстоја [5, 6] те према модификованој тео-

---

[1] На Одсеку за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду урађено је неколико научних радова у којима је сакупљена и обрађена одговарајућа лексика војвођанских народних говора.

[2] Прикупљена лексика дио је корпуса за докторску дисертацију *Терминологија куће и покућства у Лијевчу пољу и Жупи*, одбрањену фебруара 2005. на Одсеку за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду, пред комисијом у саставу: проф. др Мато Пижурица (ментор), проф. др Драгољуб Петровић, проф. др Слободан Реметић и доц. др Љиљана Недељков. Лијевче поље и Жупа налазе се у сјеверозападном дијелу Републике Српске и обухватају општине Прњавор, Србац, Лакташи и Градишка. Грађа је прикупљена од старијих, аутентичних представника говора ових области, у сљедећих 40 села: Берек, Бок Јанковац, Брусник, Велики Ситнеши, Велико Блашко, Горња Илова, Горња Слатина, Горњи Карајзовци, Горњи Срђевићи, Грабик Илова, Греда, Доња Лепеница, Друговићи, Јаружани, Кобаш, Козинци, Корови, Косјерово, Кочићево, Кришковци, Кукуље, Ламинци Брезичани, Ламинци Срећани, Љубатовци, Маглајани, Мало Блашко, Милошевци, Мрчевци, Насеобина Лишња, Ножичко, Орашје, Отпочиваљка, Печенег Илова, Просјек, Ријечани, Рогољи, Романовци, Трстенци, Хрваћани, Чивчије.

ријеи семантичких микропоља, први пут употријебљеној у студији *Терминологија куће и покућства у Војводини* Гордане Вуковић [1].

Полазни *општи назив* представља *диференцијални знак* који се у семантичким пољима јавља као хијерархијски највиши и који је, заправо, назив датог семантичког поља. Тај општи назив је *интегрални диференцијални знак*, чија је функција да дато поље диференцира од осталих семантичких поља. Хијерархијски нижи знак представља *диференцијални знак опште семантичке класе*, а знак нижи у односу на овај *диференцијални знак специфичне семантичке класе.*

4. У рјечнику се користе сљедећи графички симболи, преузети из *Речника српских говора Војводине* [2]:

Свијетла стрелица (⇒) стоји уз необрађену одредницу или неко њено значење синонимично са обрађеним на које упућује:

брѝсал^{и}ца ж ⇒ *квасилица.*

Тамна стрелица (➞) стоји иза обрађене одреднице или њеног значења и повезује га са свим његовим синонимима:

квасил^{и}ца ж ’дршка са крпом коју косци носе у водиру те квасе косу кад хоће да је оштре’; *квȁсил^{и}ца*; ➞ *брисалица*, *квасалица*, *мазалица*, *мазало.*

Свијетла стрелица усмјерена улијево (⇐) указује на синонимичну везу између неке (обрађене или необрађене) одреднице и неког израза који се јавља у оквиру неке друге обрађене одреднице:

ква́чак -чка м...

Изр. пр̀вӣ ~ [7] ⇐ *квачак 3*; дрȕгӣ ~ [7] / крѝвӣ ~ [7] ⇐ *ба̑ца.*

ба̑ца ж ’рукохват на врху косишта’... ⇐ *квачак* (изр.).

Словни знак који се у рјечнику налази међу болдованим угластим заградама коришћен је да означи крајње *-и* у инфинитиву. Тај знак, као и надредни словни знаци, веома се ријетко среће у изговору, а забиљежен је да би указао на пун облик ријечи.

ко̀с^{и}т[и] ко̀сӣм несвр ’резати, сјећи, одсијецати косом’.

У неболдованим угластим заградама на крају сваке одреднице бројевима су представљени пунктови у којима се одређена лексема јавља. Ако је уз одредницу забиљежена покоја реченица информатора, иза такве реченице такође стоји број пункта у коме је она забиљежена.

гла̀дар^{и}ца ж ⇒ *брус.* — Ȕзмēш гла̀дар^{и}цȕ и на̀оштрӣш ко̀сȕ. 33 [17, 22, 23, 25, 28, 30, 32].

5. ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА

Алатке за кошење и њихови дијелови

1. *ручна алатка*: коса
2. *називи дијелова*
   2.1. *дрво на које се насађује метални дио*: косиште
   2.2. *рукохват око средине косишта*: квак, квака, квак^{и}ца, квачак, рукохват, ручка, слож. лекс.

2.3. *рукохват на врху косишта*: бачва, баца, бацва, квачак, слож. лекс.
2.4. *метални прстен који држи косу на косишту*: грива, гривина, гривна, жаб^{и}ца, муфна, прстен
2.5. *мањи метални или дрвени дио којим се заглављује коса*: заглавак, кајла, клин, подглавак, шараљ
2.6. *најширидио металног дијела косе*: пета, стопа
2.7. *метални дио којим је пета причвршћена за косиште*: врат
2.8. *врх косе*: вр[х], овршак, шиљак, шпиц, шпица
2.9. *спољни, ојачани дио косе*: леђа, лук, облук, олук, обруч, руб
2.10. *оштрица косе*: брид, жица, клеп, оштрац, оштрило, оштрица, сјечиво
2.11. *повијени прут који се везује канапом за пету*: грабље, грабљице, квачак, квачица, куке, кук^{и}ца, лук, мачак, облук, тоље
3. *остало*
3.1. *камен за оштрење косе*: балегија, белегија, брус, гладар^{и}ца, оштрил^{и}ца, оштрило
3.1.1. *чинити да коса буде оштра*: оштр^{и}т[и]
3.2. *посуда у којој се држи брус*: вод^{и}јер, добал^{и}ца
3.3. *наковањ на којем се откива коса*: бабац, баб^{и}ца
3.4. *чекић за откивање косе*: клепац
3.4.1. *тањити рез на коси*: клепат[и], коват[и], ма[х]н^{у}т[и], нама[х]н^{у}т[и], откват[и], отковат[и], поклепат[и], слож. лекс.
3.5. *дршка са крпом коју косци носе у водијеру*: брисал^{и}ца, квасал^{и}ца, квасил^{и}ца, мазал^{и}ца, мазало
4. *радити косом*: кос^{и}т[и]

Овим семантичким пољем обухваћени су називи алатки за кошење, као и називи њихових дијелова.

1. ’Ручна алатка којом се коси’ назива се увијек *ко̀са*.

2. У овој категорији обухваћени су називи различитих дијелова косе.

2.1. За ’дрво на које се насађује метални дио’ јавља се назив *ко̀сиште*, уз акценатску варијанту *ко̏сиште*.

2.2. Уколико се ради о ’рукохвату око средине косишта’ најчешће се употребљава лексема *ква̀чак* или један од неколико морфолошки другачијих ликова од исте основе: *ква̂к*, *ква̀ка*, *ква̀к^{и}ца*, *пр̀ви ква̀чак*. Са по само једном потврдом јављају се називи који немају овакав мотивациони основ, будући да су мотивисани именицом *рука — ру̏кохват* и *ру̏чка*.

2.3. Семема ’рукохват на врху косишта’ изражава се лексемама: *ба̂чва*, *ба̂ца*, *ба̂цва*,[3] *ква̀чак*, *дру̏ги ква̀чак* и *кри̂ви ква̀чак*.

[3] Ове лексеме немају провидну семантичку мотивацију. У РМС забиљежено је да је *ба̀ца* ’мали, закржљао човек’, а једно од значења лексеме *ба̀ца* је ’*мали* прозор’. Придјев *ба̀цаст* значи ’који је као баца, *мали*, закржљао, патуљаст’ (моје подвлачење). Ако знамо да је рукохват на врху косишта доста мањи од оног на средини косишта, можда је управо критеријум величине био пресудан у одређивању назива овог предмета [4].

2.4. За семему ’метални прстен који држи косу на косишту’ забиљежени су називи: *ӣрӣва*, *ӣрӣвина*, *ӣрӣвна*, *ӣрӣвна*, *жа̀б*ᵘ*ца*, *му̀фна*[4] и *ӣр̀сте̄н*.

2.5. За именовање ’мањег металног или дрвеног дијела којим се заглављује коса’ забиљежене су домаће лексеме: *за̏ӣлавак*, *кли̏н* и *ӣо̀дӣлавак* и германизми *ка̂јла* и *ша̀ра̄љ*.[5]

2.6. Двјема простим лексемама — *ӣе́та* и *ста̀ӣа* репрезентована је семема ’најшири дио металног дијела косе’. Док лексема *ӣе́та* има веома широку заступљеност на терену, назив *ста̀ӣа* има ограничен територијални домет и јавља се у свега три испитивана пункта.

2.7. Именовање ’металног дијела којим је пета причвршћена за косиште’ искључиво се врши лексемом *вра̂та*, мотивисаном на основу сличности функција — наиме, поменути дио повезује косу са косиштем.

2.8. Семема ’врх косе’ изражава се сљедећим неспецифичним лексемама: *вр̀[х]*, *о̀вршак*, *ши́љак*, *шӣи̏ц* и *шӣи̏ца*.

2.9. За ’спољни, ојачани дио косе’ постоје сљедећа морфолошки или лексички диференцирана остварења: *ле́ђа* (семантичка мотивација заснована је на анатомској лексици), *лу̂к*, *о̀блук*, *о̀брӯч*, *о̀лук* и *ру̂б*.

2.10. За назив ’оштрице косе’ постоје специфичне лексеме *бри̂д* и *кле̂ӣ*, као и неспецифичне: *жи̏ца* — мотивисана на основу сличности са истоименим предметом, затим: *о̀шӣрац*, *о̀шӣрило*, *о̀шӣрица* и *сје̏чӣво*, мотивисане глаголом *ошӣрити* односно *сјећи*.

2.11. Када је ријеч о лексемама којима се означава ’повијени прут који се везује канапом за пету да би се боље слагали откоси приликом кошења’, примјећује се да знатну лексичку варијантност прати недовољна ареална заступљеност. Као најфреквентнија лексема за означавање ове семеме јавља се *ква́чак*, док се у мањем броју мјеста јављају и називи: *ӣра̀бље*, уз деминутивну форму *ӣра̀бљице*, *ква̀чица*, облик *ку̀ке*, са деминутивом *ку̀к*ᵘ*ца*, затим *лу̂к* — уз облик *о̀блук*, те *ма́чак* и *ӣо́ље*.[6]

3. У сљедећим одјељцима наведене су скупине појединих лексема које не чине дијелове косе, али се употребљавају у вези са њеним оштрењем.

3.1. При означавању семеме ’камен за оштрење косе’ најфреквентнија је домаћа лексема *бру̂с*, затим турцизам *балѐӣија*, *белѐӣија*, а забиљежене су и лексеме мотивисане глаголом *ӣладити* — *ӣла̀дар*ᵘ*ца* и *ошӣрити* — *о̀шӣрило* и *о̀шӣрил*ᵘ*ца*.

3.1.1. Семеми ’чинити да коса буде оштра’ одговара глагол *о̀шӣр*ᵘ*ӣ[и]*.

3.2. За означавање ’посуде у којој се држи брус’ јавља се готово искључиво лексема *во̀д*ᵘ*ј̄ер*, а само у једном пункту назив *до̀бал*ᵘ*ца*.[7]

---

[4] У РМС налази се податак да је једно од значења ријечи *му̀ф* м техн ’наглавак за везивање, спајање двеју цеви’ [4].

[5] Истим називом именује се идентичан предмет који учвршћује мотику, или било коју другу алатку, на држалицу.

[6] У РМС забиљежено је да је *ӣо́ља* ж покр ’дрво које је привезано уз косиште, да при кошењу жита равномерно обара и слаже жито’ [4], а у РСАНУ налази се податак да је то ’коса која обара’ (мађ. *tolokasza*) [3].

[7] У РМС забиљежено је да је *ӣо̀балица* ж покр ’водир, брушњача’ [4]. Овдје је, дакле, ријеч о супституцији сугласника.

3.3. ’Малени наковањ на којем се откива коса’ на највећем дијелу испитиване територије именује се лексемом *ба̏бц^и^а*, а само у једном мјесту *ба́бац*.

3.4. ’Чекић за откивање косе’ као лексички еквивалент има само просту лексему *кле́пац*.

3.4.1. За семему ’тањити рез на коси’ јавља се неколико глаголских лексема свршеног и несвршеног вида, и то: *кле̏пат[и]*, *ко̀ват[и]*, *поклѐпат[и]*, *ма́[х]н^у^т[и]*, *нама́[х]н^у^т[и]*, *отки́ват[и]* и *отко̀ват[и]*. Рјеђе су забиљежене сложене лексеме *ѝзвӯ̑ћ[и] жѝцу* и *на̀вӯ̑ћ[и] жѝцу*.

3.5. За означавање семеме ’дршка са крпом коју косци носе у водијеру и њоме квасе косу’ јављају се лексеме: *бр̏ѝсал^и^ца*, *ква̏сал^и^ца*, *ква̏сил^и^ца*, *ква̏сӣл^и^ца*, *ма̏зал^и^ца* и *ма̏зало*, које су увијек у директној семантичкој вези са одређеном радњом.

4. Семеми ’резати, сјећи, одсијецати косом’ одговара лексема *ко̀с^и^т[и]*.

6. РЈЕЧНИК

Б

ба́бац -пца м ⇒ *бабица*. — Ко̀са ѝма̄ и ба́бац. 39 [2].

ба̏б^и^ца ж ’мали наковањ на којем се откива коса’. — Ѝма̄ ба̏б^и^ца, кле́пац она̄ј и ѝударӣм ѝ̏ земљу̏. Ѝма̄ она̄ по̀длога под ба̏бицо̄м до̀ље, ба̏б^и^ца је го̀ре жѐљезна̄, а о̀но̄ је до̀ље дрвено̄. 8. — И ба̏б^и^ца ѝма̄ до̀ље. 36 [1—7, 9—35, 37—40]; ➞ *бабац*.

ба̑ца ж ’рукохват на врху косишта’. — Ѝватӣш ко̀су за ба̑цу, то го̀ре на вр̏^х^у би́ло. 38 [15—18]; ➞ *бачва*, *баца̑ва*, *квачак 2*; ⇐ *квачак* (изр.).

ба̑цва ж ⇒ *баца*. — Ако је на средѝн^и^ ко̀сӣшта — то је ква́чак, ако је на вр̏у — зо̀ве̄ се ба̑цва. 19 [22—25].

ба̑чва ж ⇒ *баца*. — Пӣта̄ш за̀ оно̄ што је на вр̏у ко̀сӣшта, то с зо̀ве̄ ба̑чва. 30.

белѐг^и^ја ж ⇒ *брус 2*. — Белѐг^и^јо̄м се о̀штрӣ ко̀са. 34 [12, 15, 17, 18, 27, 30, 32, 37, 38].

брӣд м (Н мн бри́дов^и^) ’оштрица косе’. — Пѝпн^и^ брӣд да вѝдӣш је л^и^ о̀штар но̑ж! 37 [2, 3, 17—19, 28, 30, 31, 34, 35]; ➞ *жица*, *клеӣ*, *ошт̄рац*, *ошт̄рило 1*, *ошт̄рица*, *сјѐчӣво*.

брѝсал^и^ца ж ⇒ *квасилица*. — По̀квасӣш ко̀су брѝсал^и^цо̄м кад је о̀штрӣш. 33.

брӯ̑с м ’камен за оштрење (ножева, косе и сл.)’. — Ѝдӗш, ко̀сӣш и до̀к о̀сјетӣш да је зату́п^и^ла се, ста̀нӗш, на̀мажӗш во̀до̄м и брӯ̑сом ма̀ло на̀оштрӣш, и та̀ко. 34 [1—14, 16, 17, 19—21, 24, 26—32, 35—40]; ➞ *балегӣја*, *белегӣја*, *гладарица*, *ошт̄рилица*, *ошт̄рило 2*.

В

во̀д^и^јӗр -е́ра м ’посуда у којој се држи брус за оштрење косе’. — За о̀штрӗње ѝма̄ш онӯ̄, нѐко зо̀ве̄ то̀ба̄л^и^ца, нѐко зо̀ве̄, ми кажемо во̀д^и^јӗр.

33. — А ко̀си још трѐба̄ и кле́пац, и ба̀б^{и}ца, и во̀д^{и}јѐр, и у вод^{и}је́ру во̀де̄, и ма̀зал^{и}ца и бру̂с. 34 [1—32, 35—40]; ➞ *добалица*.

вра̂т м ’метални дио косе којим је пета причвршћена за косиште’ [1—40].

вр̏[х] вр̀а м ⇒ *ш̱пиц* [2—9, 15—18, 20—26, 28, 29, 31, 32, 38, 40].

Г

гла̀дар^{и}ца ж ⇒ *брус*. — Ӯзмēш гла̀дар^{и}цу и на̀оштрӣш ко̀су. 33 [17, 22, 23, 25, 28, 30, 32].

гра̀бље гра̀бāља̄/гра̀бљӣ ж пл т ⇒ *квачак* [16, 18, 20, 21, 24].

гра̀бљице ж пл т *квачак*. — Би́ле су онē гра̀бљице зва̂нē. Нѐко на̀правӣ гра̀бљице, нѐко са̀вијē као лӯк и на̀ вр ѝма̄ она̄ј, она̄ кӯка, то се зва́ли ква́чци. 8 [15, 19, 22, 23, 25, 39].

грӣва ж ⇒ *гривна* [39].

грӣвина ж ⇒ *гривна*. — А на ко̀с^{и} ѝма̄ ко̀сӣште, ѝма̄ ква̀кови — срѐдњӣ ква̂к, за̀дњӣ ква̂к, ѝма̄ грӣвина от ко̀сē, ко̀са. 36 [7, 15—17, 24, 38].

гривна ж ’метални прстен којим се коса учвршћује за косиште’; *грӣвна* [1—6, 9, 13, 21—23, 25, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 40]; *грӣ̂вна*. — На ко̀си, мӣслӣш, овој ру̀чнōј. Па што̀ ће, ѝма̄ш: ко̀са, грӣ̂вна горе и држа́ло, ква́чак и то̂ т^{и} јē свѐ. 33 [8, 11, 12, 14, 18—20, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 37]; ➞ *грива*, *гривина*, *жабица*, *муфна*, *прстен*.

Д

до̀бал^{и}ца ж ⇒ *водијер* [19].

Ж

жа̀б^{и}ца ж ⇒ *грива*. — Зна̂м да је по̀неко тај пр̏стēн што спа̂ја̄ ко̀су и ко̀сӣште зва̀ō жа̀б^{и}ца. 12.

жӣца ж ⇒ *брид* [2, 8, 9, 12, 15, 16, 30, 32—34, 40].

Изр. ѝзвӯ̄ћ[и] жӣцу [34] / на̀вӯ̄ћ[и] жӣцу [2] ⇐ *клепати*.

З

за́главак -а̄вка м ’мањи метални или дрвени клин којим се мотика, коса и сл. учвршћују за држалицу’ [1, 3, 5—16, 18—20, 24, 27, 28, 30—40]; ➞ *заптивач*, *кајла*, *клин*, *подглавак*, *шараљ*.

И

ѝзвӯ̄ћ[и] жӣцу ⇐ *жица* (изр.).

К

ка̂јла ж ⇒ *заглавак* [13].

ква̑к м ⇒ *квачак 3.* — Ко̀са има́де два̑ ква̑ка, то за̀ двије ру̑ке. 34 [35—37].

ква̀ка ж (Г мн ква̑ка̄) ⇒ *квачак 3* [27].

ква̀к^{и}ца ж ⇒ *квачак 3* [9].

ква̀сал^{и}ца ж ⇒ *квасилица* [16, 20—23, 25, 30].

квасил^{и}ца ж ’дршка са крпом коју косци носе у водиру те квасе косу кад хоће да је оштре’; *ква̀сил^{и}ца*. — Ква̀сил^{и}ца бу̑де̄ у вод^{и}је́ру. 34 [6, 7, 10, 11, 13, 14, 19, 26, 27, 32, 36]; *ква̀сӣл^{и}ца* [1, 2, 15]; ➞ *брисалица*, *квасалица*, *мазалица*, *мазало*.

ква́чак -чка м **1.** ’повијени прут који се везује канапом за пету (в.) да би се боље слагали откоси’ [2, 3, 6, 8, 12—14, 27, 31, 34, 37, 38]; ➞ *ґрабље*, *ґрабљице*, *квачица*, *куке*, *кукица*, *лук 1*, *мачак*, *облук 2*, *то̄ље*; **2.** ⇒ *баца* [8, 20]; **3.** ’рукохват око средине косишта’. — Пу̑ко̄ је ква́чак на ко̀с^{и}. 8 [1—7, 10—35, 38—40]; ➞ *квак*, *квака*, *квакица*, *рукохва̄т*, *ручка*; ⇐ *квачак (изр.)*.

Изр. пр̀вӣ ~ [7] ⇐ *квачак 3*; дру̑гӣ ~ [7] / кри̑вӣ ~ [7] ⇐ *баца*.

ква̀чица ж ⇒ *квачак 1* [10].

кле̑п м ⇒ *брид.* — И са ба̀б^{и}цо̄м онда̄, ра̀вна̄м до̀ље са но̀ктом, онај кле̑п. Кле̑п она̄ј што по̀клепће̄м ја̑. То је ко и жѝле̄т. 36 [7].

клѐпат[и] -ће̄м несвр ’тањити рез на коси’, гл им -а̄ње. — Клѐпће̄м, клѐкне̄м на јѐдно̄м ко̀љену, оно ко̀сӣште мѐтне̄м и др̀жӣм и клѐпће̄м са кле́пцом. 36. — Ка(д) се клѐпће̄, о̀нда̄ се мо̑ра̄ ѝћ[и] у̀ ла̄д. 34 [6, 11, 13, 20, 27, 37]; ➞ *коватӣ*, *махнутӣ*, *намахнутӣ*, *откиватӣ*, *отковатӣ*, *поклепатӣ*; ⇐ *жица* (изр.), *коса* (изр.).

кле́пац -пца м ’чекић за откивање косе’. — И у̀дарӣм у̀ земљу и на̀крӣне̄м се, фи̑но сјѐде̄м, на̀правӣм нешто сѐб^{и} и о̀ткујем о̀нӣм кле́пцем жѐљезнӣм. О̑н је̄ на̀правӣт од, од магне́та. О̀нда̄ се зва́ла ма̀зија, од ма̀зије̄, од чвр́сто̄г жѐљеза. Он мо̀ре отки́ват[и] ко̀су, а о̀вӣ дру̑гӣ чѐкићи те́шко отки́ваја̄. 8. — Л^{и}је̑по сјѐсти, у̀дар^{и}ти ба̀б^{и}цу у зѐмљу и кле́пцом по ко̀си, ал та̀ко та̀нко да нѐ буде̄ ѝспуцала ко̀са. 34 [1—7, 9—33, 35—40].

кли̑н м (Н мн -и) ⇒ *заглавак* [3, 17, 31, 37].

ко̀ват[и] ку̑је̄м несвр, гл им -а̄ње ⇒ *клепатӣ*. — Ку̑је̄ ко̀су. 34.

ко̀са ж (А ко̀су; Г мн ко́са̄) ’алатка за кошење’. — Нѐкада̄, док сам ја̑ ко̀сио̄ ко̀со̄м, за̀ мно̄м је трѐбало тро̀је, у̀в^{и}је̄к тро̀је. 8. — Ко̀со̄м, на коју мѝслӣш, на ру̑чнӯ, ка̀ко ни́сам, ӣ да̄н-да̀нас ра̑дӣм, мо̑ј сӣнко. 33 [1—7, 9—32, 34—40].

Изр. на̀вӯћ[и] ко̀су [18] / набри́д[је]т[и] ко̀су [30] ⇐ *клепатӣ*.

ко̀с^{и}т[и] ко̀сӣм несвр ’резати, сјећи, одсијецати косом’, гл им ко̀ше̄ње; ⇐ *коса* [1—40]. — Ко̀сло се ко̀сама. И̑љаду и двјѐста сно̀по̄ва̄ сом ко̀сио̄ за да̑н. 33.

косиште с ’дрво на које се насађује коса’; *ко̀сӣште*. — Ко̀са се ку̑пӣ у про̀да̄вници, а ко̀сӣште на̀правӣ ма̑јстор. 34 [1—5, 7, 8, 10—28, 30—33, 35—40]; *ко̀сӣште*. — Ко̀са, ѝма̄ ко̀сӣште и ко̀са. 34 [6, 9, 12, 29].

кри̑вӣ ква́чак ⇐ *квачак* (изр.).

ку̑ке ж мн ⇒ *квачак 1* [24].

ку̑к^{и}ца ж ⇒ *квачак 1* [11, 36].

Л

ле́ђа с пл т ⇒ *олук* [39].
лу̏к м (Д лу̏ку, Н мн лу̏кови) **1.** ⇒ *квачак 1* [33]; **2.** ⇒ *олук* [28].

М

ма̀залица ж ⇒ *квасилица*. — А ко̀си још трѐба̄... и ма̀залица и бру̏с. 34 [4, 8—11, 17, 18, 24, 27, 28, 31, 37, 38].
ма̀зало с ⇒ *квасилица* [12].
ма́нт [< махнути] ма̂нē м свр ⇒ *клепати*. — Ма́нō сам ко̀су, са̀д јē о̀штра ко зма̀ј. 27 [9, 10, 34—36].
ма́чак -чка м ⇒ *квачак 1* [39].
му̏фна ж ⇒ *грива* [13].

Н

набри́дјет[и] ко̀су ⇐ *коса* (изр.).
на̀вӯ̄ħ[и] жѝцу ⇐ *жица* (изр.).
на̀вӯ̄ħ[и] ко̀су ⇐ *коса* (изр.).
нама́нт [< намахнути] на̀ма̄нē м свр ⇒ *клепати*. — Мо̂ра̄м нама́нт но̂ж, исту́пијō се. 34 [1, 11].

О

о̀блук м **1.** ⇒ *олук* [19, 24]; **2.** ⇒ *квачак 1* [1].
обра̀нӣк -и́ка м ⇒ *браник* [19, 31].
о̀брӯч м ⇒ *олук* [9].
о̀вршак -шка м ⇒ *шпиц* [27].
о̀лук м (Н мн о̀луци) ’спољни ојачани дио косе’ [8, 15, 16, 19, 24, 31, 38]; ➞ *леђа*, *лук 2*, *облук 1*, *обруч*, *руб*.
отки́ват[и] о̀ткӣва̄м несвр, гл им -а̄ње ⇒ *клепати*. — Па о̀бично сом ја ко̀су отки́вō трӣ пу́та днѐвно — ӣзјутра, у прѐдвечē и у по́днē — за̀тō да мо̀гу по̀стигнит[и] тӯ вѐликӯ брзи̏ну. Јел нӣшта не да̀нгубӣм кад о̀ткӣва̄м, јел за̀тō што ћу по̀стић[и] са о̀штрōм ко̀сōм. 8. — О̀ткӣва̄м ко̀су да мо̀гу ко̀сит[и]. 34 [1, 9, 10, 13, 16, 20, 27].
отко̀ват[и] о̀ткујēм свр ⇒ *клепати*. — Мо̂ра̄м да о̀ткујēм ко̀су при̏је ко̀сидбē. 34 [11, 33].
о̀штрац -а̀ца м ⇒ *брид* [9, 20, 34, 39].
о̀штрило с **1.** ⇒ *брид* [6, 13, 14]; **2.** ⇒ *брус* [9, 12, 14, 31].
о̀штрилица ж ⇒ *брус* [16].
о̀штрит[и] -ӣм несвр ’чинити да нешто буде оштро’ [1—40].
о̀штрица ж ⇒ *брид* [39]. — У̀даријō се о̀штрицōм по ру́ци. 34.

П

пе́та ж ’најшири дио металног дијела косе’ [1—8, 10—40]; ➞ *стопа*

поклѐпат[и] пȍклепћēм свр ⇒ *клепāти.* — Трѐбā ју поклѐпат[и], ал ко вȉдӣ, а ја вȉшē нѐ видӣм. 36. — И дȁнас бар трѝпӯт трѐбā поклѐпат[и] кȍсу. 34.

пȍдглавак -авка м ⇒ *заглавак* [2].

пр̏стēн -ена м ⇒ *грива* [10].

Р

рȕб м ⇒ *олук* [2, 7, 12, 33].

рȕкохвāт м ⇒ *квачак 3* [9].

рȕчка ж ⇒ *квачак 3* [14].

С

сјѐчӣво с ⇒ *брид* [3].

стȍпа ж ⇒ *пета* [2, 9, 38].

Т

тóље с ⇒ *квачак 1* [7].

Ш

шàрāљ -áља м ⇒ *заглавак* [18].

шѝљак -љка м ⇒ *шпиц* [10, 12, 13].

шпѝц шпѝца м ’врх косе’ {37} [1, 11, 12, 14, 19, 27, 30, 33—37]; → *врх*, *оврш̱ак*, *ш̱иљак*, *ш̱пица.*

шпѝца ж ⇒ *шпиц* [39].

7. Ова се тема свакако не исцрпљује овим радом. Оно што би било занимљиво посматрати јесте евентуално повлачење паралела са другим крајевима у којима су обрађиване исте и сличне теме. На тај начин дошли бисмо до сазнања важних како за српску лингвистику тако и за историју материјалне културе у цјелини.

Бања Лука

ЛИТЕРАТУРА

1. Вуковић Г., *Терминологија куће и покућства у Војводини*, Филозофски факултет, Нови Сад, 188.

2. Петровић Д. (редактор), *Речник српских говора Војводине*, св. 1: А—Б, 2000, 161, св. 2: В-Д, 2002, 292, св. 3: Ђ-Ј, 2003, 218, Матица српска, Одељење за књижевност и језик, Лексикографска издања, књ. III, Дијалекатски речници, књ. 2, Нови Сад.

3. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, 1—16, Београд, 1959—1996.

4. *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 1967—1969, 1—3 Нови Сад, Загреб, 1971—1976, 4—6 Нови Сад.

5. Савић Б., Из лексике материјалне културе у говору Великог Блашка (код Бањалуке), (дипломски рад у рукопису), Филозофски факултет, Нови Сад, 1997.

6. Толстой Н. И. *Из опытов типологического исследования славянского словарного состава*, I, Вопроси языкознания 1, Москва, 1963, 29—45.

7. Толстой Н. И. *Из опытов типологического исследования славянского словарного состава*, II, Вопросы языкознания 5, Москва, 1966, 16—36.

NOMINA LOCI СА НАЗИВОМ БИЉКЕ У ТВОРБЕНОЈ ОСНОВИ

ГОРДАНА ШТАСНИ

UDC 811.163.41'373.611

Кратак садржај. Nomina loci са називом биљке у творбеној основи део су веома продуктивне категорије именица са просторним значењем. Творбено-семантичком анализом и уочавањем синонимних, конкурентних и опозитних суфикса у структури ових деривата, стиче се увид у ширење њихових творбено-семантичких потенцијала, бар у домену ове тематске скупине.

Кључне речи: *nomina loci* са називом биљке, семантичко-деривациона анализа.

1. *Увод*

Предмет овога рада су *nomina loci* (NL), именички деривати са називом биљке у творбеној основи. Мотивисани су, дакле, именицама које саме по себи немају просторно значење.[1] До реализације овог значења деривата долази удруживањем семантичког потенцијала мотивне лексеме и семантичке информације садржане у суфиксу. Просторно-семантичка компонента произилази из основног значења лексеме са општим значењем *биљка*.[2] Конкретизација просторног семантичког обележја остварује се, углавном, чистом метонимијском трансформацијом: биљка која расте на неком месту > место где расте та биљка, нпр. *репиште* = њива засејана репом, на којој је била репа.

Ове лексеме имају важно место у општем лексичком фонду.[3] Њихова висока продуктивност је очекивана, с обзиром на бројност биљних врста. Међутим, ограничен је број мотивних лексема из општег биљног регистра. Мотивну функцију имају, у првом реду, именице којима се означавају биљке од изузетног значаја за живот човека: (листопадно) дрвеће (*багрем*, *брест*, *буква*), воће (*јабука*, *шљива*, *јагода*), житарице (*кукуруз*, *житo*), поврће (*кромпир*, *купус*, *пасуљ*).

---

[1] У неким би се случајевима могла претпоставити и придевска мотивација, посебно када је дериват изведен сложеним суфиксом: *јечм-иште* : *јечм-ениште* (*јечмено* поље); *бор-ик* : *бор-овик* (*борова шума*). У веома ретким случајевима могуће је претпоставити двоструку мотивацију, нпр. *брсник* = млада шума коју може стока брстити, може бити мотивисан именицом *брст* (изданци, млада шума) или глаголом *брстити*.

[2] Биљка = организам растиња *причвршћен* кореном *одакле расте* и *развија се*.

[3] Из *Речника српскохрватскога књижевнога језика*, I—III Матице српске—Матице хрватске, IV—VI Матице српске (РМС) пописане су све лексеме са просторним значењем, и из укупне грађе формиран је регистар од 147 NL са називом биљке у творбеној основи.

NL са називом биљке у творбеној основи део су семантичке категорије именица са просторним значењем. Оне представљају одређену семантичку класу у оквиру дате категорије, а групе у оквиру ње могу се формирати према називима биљних врста чији су представници у функцији мотивних лексема. Лексичко-семантичка категорија овога типа има хијерархијско устројство: семантичка категорија—класа—група.

Класификација ових NL заснована је на типу именованог простора. Семантичко разликовање простора условило је и уобичајену поделу NL на: именице које означавају отворено, неограђено место и на именице које значе затворено, ограђено место.[4] NL мотивисане називом биљке способне су да реализују деривате који припадају обема семантичким групама. Реализација одређеног значења условљена је прагматичким разлозима, зависи од својстава и намене саме биљке или њених плодова.[5]

2. *Творбено-семантичка анализа NL са називом биљке у творбеној основи*

Деривати су творбено-семантички анализирани ради утврђивања: продуктивности и дистрибуције одређених суфикса који учествују у деривацији NL са називом биљке у творбеној основи; утврђивања репрезентативног, типичног суфикса за одређену групу; описа суодноса међу суфиксима: паралелност (синонимија), конкурентност и супротност (опозиција).[6]

а) Суфикси -иште (34) и -овиште (5) / -евиште (1)

О просторном значњу деривата са суфиксом -иште и његовом сложеном варијантом -овиште говоре Клајн и Бабић, доста уопштено.[7] Бабић наводи два типа ових изведеница, од којих је један плодан, али је ограничен само на основе именица које значе зељасте биљке: нпр. *блитвиште*, *бобиште*, *бостаниште*, *дињиште*... „Изведенице суфиксом -овиште: *бобовиште*, *граховиште*, *маковиште* немају у књижевном језику савремених употребних потврда. Оне би се могле и данас употребљавати

[4] Основна семантичка карактеристика прве групе је означавање отворене површине, места које је слободно лоцирано у простору и ограничено само симболично; основна семантичка карактеристика друге групе је означавање затвореног, јасно ограниченог простора, најчешће неке просторије (Киршова 1999: 7).

[5] Постоје деривати са значењем отвореног или затвореног простора који су мотивисани истим лексемама, али су деривирани различитим суфиксима (лан: *лан-ište*, *лан-ара*).

[6] Под *паралелним*, синонимним суфиксима подразумевамо оне који се јављају у творбеним дублетима. *Конкурентни* су они суфикси који се јављају у оквиру исте семантичке групе NL (нпр. у оквиру NL са називом одређеног воћа у творбеној основи). Овом семантичком критерију придружујемо и степен продуктивности одређеног суфикса. *Опозитни* суфикси су они који учествују у деривацији NL чија су значења заснована на супротности типа: отворен и затворен простор.

[7] „Изведенице од именичких основа значе пре свега место. Суфикс -овиште долази само у неколико примера са истим значењем као и -иште: *граховиште, маковиште, купусиште*" (Клајн 2003: 128). „Изведенице са суфиксом -иште изведене од именица најчешће означавају мјесто, а ријетко шта друго" (Бабић 1986: 123).

јер су економичније него синтагматски изрази: *макова пољa*" (Бабић 1986: 126).

М. Киршова даје детаљнији опис значења именица са овим суфиксом „то су именице које, између осталог, значе место, засејано или засађено неком пољопривредном биљком, а значе отворена, доста велика по заузетој површини места (земљиште, њива) на којима се гаје житарице, крмне, повртарске биљке" (Киршова 1999: 17, 18).[8]

Анализирана грађа донекле попуњава творбено-семантички лик суфикса -иште. Показало се да је веома је продуктиван у деривацији NL које у творбеној основи имају назив поврћа (*кромпирište*, *крполи*ште, *купусište*, *пасуљište*, *репичište*), а да је једини, типичан у деривацији именица NL које у творбеној основи имају назив одређене житарице (*ражište*, *пиринчište*, *јечмište*,[9] *рижište*, *овсište*, *пшеничište*, *оризište*, *кукурузište*), општи или заједнички назив биљке или назив појединог дела биљке (*гранište*, *жбунište*, *трнište*, *прпорište*; *бостаниште*).[10] И деривати са називом крмног и индустријског биља по правилу се изводе овим суфиксом (*конопљište*, *кудељište*; *детелište и детелиниште*). Знатно је слабије продуктивности у деривацији NL са називом воћа у творбеној основи (*дињište*, *лубеничište*).[11] Уопште није продуктиван у деривацији NL са називом дрвећа, и листопадног и зимзеленог, и називом цвећа у творбеној основи.

Суфикс -иште садржи следеће семантичке информације: а) које се тичу простора: отворен, неограђен; обухвата веће површине; претежно је обрађен и б) које се везују за творбену основу у којој су називи одређене биљне врсте: житарице, поврће, индустријско и крмно биље; култура или самоникле биљке, присуство или одсуство биљке на именованој површини.

Издавајање паралелних суфикса доприноси сагледавању њиховог творбеног и семантичког потенцијала, бар у домену категорије NL. Тако, суфикс -иште има своје паралелне парњаке, од којих је најфреквентнији

---

[8] Из речничких дефиниција ових именица веома је уочљиво колебање између садашњег и бившег присуства одређене биљке на именованом простору. Према Клајновом зпажању „Вук у свом Рјечнику, а према њему и Стевановић, инсистирали су на значењу „место на коме је било оно што значи основна реч". За именице из пољопривредног вокабулара РМС даје различите дефиниције, али се најчешће допуштају обе могућности (Клајн 2003: 125).

[9] Како се суфикс -иште не спаја са придевским основама (Клајн 2003: 125), тако је *јечмениште* првостепени дериват. И Киршова наводи да „у синхронијском плану мотивација придевима не долази у обзир нити са гледишта семантике, нити са гледишта творбено-формалне анализе. Проширена варијанта зависи не толико од дужине основе, колико од типа сугласника на крају те основе" (Киршова 1999: 22).

[10] Просторно значење именица са називом одређеног дела биљке засновано је на синегдохи у основној речи: нпр. *трнište* је од трн, а значи биљку с трновима.

[11] Архисема је чињеница лексичког система и не мора се увек поклапати са ботаничким класификацијама; *лубеница* и *диња* у ботаници су врста поврћа, а у лексичком систему припадају групи речи са архисемом воће (*волим диње, као и крушке; пошла сам да купим кромпир, али сам купила лубенице и јабуке*) (Гортан-Премк 2004: 72).

суфикс -њак код деривата са називом поврћа у творбеној основи (*броћ-иште* и *броћ-њак*; *купус-иште* и *купус-њак*).[12]

И конкуренти суфикси показују раст творбеног потенцијала суфикса -њак, посебно у дериватима са називом самониклог биља у творбеној основи међу којима је конкурентни суфиксни пар: -иште и -њак. Конкурентни суфикси код деривата са називом воћа у творбеној основи су: -иште, -ар и -ник (сви су средње продуктивности, а међусобно су по продуктивности изједначени). Деривати с називом житарица, поврћа индустријског и крмног биља су без конкурентних суфикса.

б) Суфикси -ик (34) и -овик (5)

Суфикс -ик је најпродуктивнији у грађењу NL са називом одређеног листопадног дрвета у творбеној основи: *багремик*, *брезик*, *брестик*, *буквик* и са проширеном варијантом -овик: *буковик*; *врбик*, *грабик*, *јабланик*, *јаворик*, *јасеник*, *јошик*, *кестеник*, *маслиник*, *свибик*, *тополик*, *храстик* и *хрантик*; *церик*; затим са називом неког дрвенастог воћа: *бресквик*, *крушик*, *лозик*, *орашик*, *трешњик*, *шљивик*, као и у дериватима са називом одређеног зимзеленог дрвета у творбеној основи: *борик* и са проширеном варијантом -овик: *боровик*; *јелик*, *омарик*). Са општим називим или називом дела биљке у творбеној основи јавља се, такође, код дрвенастог растиња: *грмик*, *шибљик*, *стрник*; *ружик*.

NL са називом биљке у творбеној основи деривиране овим суфиксом означавају отворен, неограничен, већи или веома велик простор на којем је засађено или расте дрвенасто биље (листопадно и зимзелено дрвеће, дрвенасто воће, дрвенасто самоникло биље).[13] У дериватима мотивисаним називом поврћа, житарица, индустријског и крмног биља овај је суфикс потпуно непродуктиван.

Клајн, такође, наводи да суфикс -ик са именичким основама гради изведенице које значе шумицу или насад дрврћа, као у *храстик*, *буквик*, *борик*... Ређе је у основи име воћке, као *крушик* (са краћеном основом) *трешњик*, *вишњик*. Основа може бити и уопштени биљни назив: *грмик*, *трстик*, *шеварик*, *шибљик*, *стрњик* (Клајн 2003: 85). И Бабић проналази да суфикс -ик долази на основе које означавају дрвенасте биљке, а изведенице означују место на коме те биљке расту: шуму, насад, вућњак (Бабић 1986: 199).

Занимљиви су подаци М. Киршове о дистрибуцији суфикса -ик и његових варијанти у оквиру ове семантичко-деривационе категорије. Ауторка наводи да „само четири примера изведенице на -ик значе место

---

[12] У појединачним случајевима паралелност суфикса -иште остварена је међу дериватима мотивисаним називом воћа: -иште и -лук (*бостан-ште* и *бостан-лук)*; гљиве: -иште и -арник: (*гљив-ште* и *гљив-арник)*; индустријског биља: -иште и -ак: (*конопљ-ште* и *конопљ-ак*); називом дела биљке: -иште и -ак (*трњ-ште* и *трњ-ак*); поврћа: -иште и -ина (*старож-ште* и *старож-ина*).

[13] Јединствени је пример овога творбеног типа (име биљке + -ик) са значењем просторије (затвореног, ограниченог простора) у којој се чува или оставља сено — *сеник*. Међутим, овај дериват и није директно мотивисан називом одређене биљке, већ је таква мотивација идентификована индиректно и произилази из значења мотивне именице *сено*: покошена и сасушена *трава* за сточну исхрану.

на коме се узгајају поједине биљке: *конопљаник* „место где се гаји конопља”, *расадник* „земљиште где се гаји расад”, *хмељник* „земљиште припремљено за гајење хмеља”, *цвећарник* „врт са цвећем”. Две именице *буквик* и *церовик*, осим значења обичног за образовање на -ик „букова шума” и „церова шума” имају месно значење „место где је била букова, односно церова шума” (Киршова 1999: 76).

Са овим се подацима не бисмо сложили зато што је већина именица овога типа са називом листопадног дрвећа у творбеној основи у РМС дефинисана синтагматски, типа: *букова шума* и *церова шума*. М. Киршова их, судећи према заговараном теоријском приступу, а нарочито према утврђивању семантичких и творбено-формалних критерија за ову категорију именица, сматра врстом *nomina attributiva* или *nomina collectiva*. Међутим, код именица овога типа атрибутивно значење, као и збирно, колективно, неодвојиво је од просторног. Ако ове именице посматрамо кроз таксономијски и хиперо-хипонимијски однос (*сваки јаворик је шума*, *а свака шума није јаворк*), из општег зачења хиперонима, који је у овом случају шума или гај, из значења хипонима односно кохипонима, произилази јединство атрибутивног, збирног и просторног значења.[14]

И творбени дублети изведени карактеристичним суфиксом за збирне именице потврђују колективну, збирну семантичку компоненту: *још-ик* и *још-је*; *омар-ик* и *омар-је*; *ораш-ик* и *ораш-је*. На крају, не би била нетачна и неприхватљива дефиниција типа: *брезик* је *место, простор на којем расту брезе* поред синтагматске дефиниције *брезова шума*.

Суфикс -ик и његова проширена варијанта обично граде творбене дублете: *борик* и *боровик*; *брестик* и *брестовик*; *буквик* и *буковик*; *дреник* и *дреновик*.[15] Остале продуктивне комбинације су: -ик и -ак код деривата са називом одређеног листопадног дрвета, дрвенастог воћа или самониклог биља у творбеној основи (нпр. *врб-ик*, *врб-ак*, *врбљ-ак*; *брест-ик* и *брест-ак*; *граб-ик*; *трешњ-ик* и *трешњ-ак*) и са суфиксом -је (*још-ик* и *још-је*; *омар-ик* и *омар-је*; *ораш-ик* и *ораш-је*).[16]

Конкурентни суфикси се јављају у семантичкој групи NL са називом воћа у творбеној основи називу: -ик, -ак, -њак. У семантичкој групи која је мотивисана називом листопадног и зимзеленог дрвећа овај суфикс је, с обзиром на виску продуктивност, без конкуренције.

в) Суфикси -ак (10) и -јак (4)

Ове суфиксе сматрамо палаталном, односно непалаталном варијантом истог суфикса, најпре стога што нема разлике у значењу деривата.[17]

---

[14] Из врсте дрвета произилази атрибутивно значење, из збирног назива шума произилази колективно али и просторно значење.

[15] Тешко је утврдити критеријум за њихову дистрибуцију према уобичајеним параметрима: слоговни и фонолошки склоп речи, што потврђују и наведени примери.

[16] У позицији паралелних суфикса јавља се код деривата мотивисаним називом одређеног воћа, са суфиксима: -арник: *бресквик* и *брескварник*; -ак и -њак: *шљив-ик*, *шљив-ак* и *шљив-њак*; -ник и -њак: *лоз-ик*, *лоз-ник*, *лоз-њак*.

[17] Истог је мишљења и Клајн (Клајн 2003: 33). Бабић их, међутим, третира као два засебна суфикса услед различитог значења изведеница „једне су различите по значењу, а

Суфикс -ак је најпродуктивнији у дериватима са називом листопадног дрвета у творбеној основи: *баґрем-ак* и *баґрењ-ак*; *брест-ак, врб-ак* и *врбљ-ак; ґраб-ак* и *ґрабљ-ак*; *дрењ-ак*; *ив-ак*, и са суфиксом -јак: *маслињ-ак, топољ-ак*. Комбинује се са именичком и са збирном именичком основом код деривата са називом самоникле биљке (*шибљ-ак*) и са називом појединог дела биљке (*трњ-ак*) као мотивним речима: *врб-ак* и *врбљ-ак; ґраб-ак* и *ґрабљ-ак; баґрем-ак* и *баґрењ-ак*.

Продуктиван је и са именицом у творбеној основи са значењем воћа: *вишњ-ак*, *трешњ-ак*, *шљив-ак* и са суфиксом -јак: *боровњ-ак*, *малињ-ак*. Иако ниске продуктивности, ипак се јавља и у дериватима мотивисаним називом зимзеленог дрвета (*јел-ак*) или индустријске биљке (*конопљ-ак*). NL са суфиксом -ак и -јак првенствено означавају простор на којем расте листопадно дрвеће и дрвенасто воће чији је назив у творбеној основи.[18]

М. Киршова именице са месним значењем изведене суфиксом -ак разврстава у две главне семантичке групе. У првој су именице с општим значењем места која има две подгрупе: а) изведенице које значе отворено место на површини и б) изведенице које значе место где нешто расте (Киршова 1999: 72).[19] Као основна реч код изведеница дуге подгрупе јављају се имена биљака. Суфикс -ак гради именице од основних речи — назива култура са јагодичастим плодовима, воћака, ређе повртарских биљака: *шљива*: *шљивак*, *шљивњак*, *трешња*: *трешњак*, *дуд*: *дудињак*, *малина*: *малињак*, *ружа*: *ружичњак*, *лоза*: *лозњак, маслина*: *маслињак*, *јаґода*: *јаґодњак*, *лук*: *лучњак*, *купус*: *купусњак*, *купушњак*, *broћ*: *broћњак*, *конопља*: *конопљак*.

Не бисмо се у потпуности сложили са закључцима М. Киршове. Творбена анлиза њених примера показује да су у групи деривата суфиксом -ак заступљени и они суфикси који нису његова фонолошка варијанта. Овде, у првом реду, мислимо на суфикс -њак и његове деривате: *лоза*: лоз-њак, *јаґода*: јагод-њак, *лук*: луч-њак, *купус*: купус-њак и купуш--њак, *broћ*: broћ-њак.[20]

Киршова, као и у случају са дериватима на -ик који означавају „назив шуме (гаја, шикаре) према врсти дрвећа које је у творбеној основи", и деривате са суфиксом -ак исте семантичке групе сматра „као прелазну групу између ове категорије и друге творбено семантичке категорије *nomina collectiva*" (Киршова 1999: 73, 74).[21] Овај критеријум се не спроводи

друге означавају становнике насељених места" (Бабић 1986: 91). Исто важи и за суфикс -јак (Бабић 1986: 94).

[18] Клајн, такође, наводи да су „међу нежвим појмовима најбројније ознаке места изведене из имена биљака: *шљивак*, *церак*, *врбак*, *малињак*, *купињак*, *тршчак*, *трњак*, *шибљак*" (Клајн 2003: 33).

[19] У другој семантичкој групи су именице које представљају називе пословно-смештајних објеката (углавном просорија за смештај животиња). С обзиром на то да су именице овога типа мотивисане лексемама другачијег значења од оног које се разматра у овом раду, анализом ових података се нећемо детаљније бавити.

[20] Неоспорни примери изведеница са суфиксом -ак: *шљива*: шљив-ак и шљив-њак (-ак и -њак); *трешња*: трешњ-ак, *конопља:* конопљ-ак, *дуд*: дудињ-ак (-ак, збирна именица у основи) и са суфиксом -јак: *малина*: малињ-ак, *маслина*: маслињ-ак.

[21] Исти коментар важи као за деривате са суфиксом -ик.

доследно: међу примерима које је уврстила у NL има и оних који, такође, означавају назив воћњака према врсти воћа у творбеној основи и са дефиницијама синтагматског типа: *трешњак* и *трешњик* = трешњев воћњак; *шљивак, шљивик, шљивњак* = шљивов воћњак, *вишњак* = насад вишања, вишњев воћњак.

Деривати са суфиксом -ак првенствено означавају отворен, неограђен простор веће површине, углавном необрађен, јер на њему расту културе (дрвенасто воће), листопадно и зимзелено дрвеће, или самоникле биљке.

Већ је споменуто да је међу творбеним дублетима најчешћа комбинација суфикса -ак и -ик. У појединим случајевима паралелно функционишу и суфикси: -ар: *багрењ-ар*, *багрем-ар*; -ашје: *јел-ашје*; -овик: *брест-овик*, *дрен-овик*; -њак: *шљив-њак*.

Као конкурентни суфикси деривацији NL са називом воћа у творбеној основи јављају се суфикси -ак (4), -њак (4), са називима зимзеленог дрвећа: -ак (1), -овик (1), -овњак (1), -је (1) -ашје (1). Потпуно је неконкурентан у семантичко-деривационим групама мотивисаним називима одређених житарица, поврћа и индустријског биља.

г) Суфикси -њак (13), -ичњак (1)

Суфик -њак најпродуктивнији је у дериватима са именом воћа: *јагодњак*, *лозњак*, *шљивњак*, *воћњак*, називом поврћа: *бротњак* и *бродњак*, *купусњак*; или са називом самоникле биљке: *копривњак*, *павитњак*, *травњак*; са општим називом цвет: *цветњак* и *цвећњак* у творбеној основи.[22] Ретко се комбинује са збирном именичком основом: *цвећ-њак*.

Деривати претежно означавају отворен простор на којем се гаји одређено воће (углавном дрвенасто) и поврће или место обрасло одређеним самониклим биљкама. Величина простора је релативна. Факултативно означава и затворен простор за чување и смештање одређених плодова (жита).

Овај се суфикс јавља међу творбеним дублетима, само је у лексемама: *јагодњак*, *павитњак*, *копривњак* без дублетне варијанте. Преглед паралелних суфикса показује раст семантичко-деривационог потенцијала суфикса -њак у овој целокупној семантичко-деривационој класи, нарочито у појединим семантичким групама у оквиру ње (са називом воћа, поврћа и житарица у творбеној основи).

Бабић се више бави утврђивањем критерија за разграничавање суфикса -њак и -јак, него њиховом семантиком. Констатује да је значење деривата са именичком творбеном основом и суфиксом -њак „веома различито у подручју конкретних именица. Обичнијих је само неколико: *кртичњак*, *кунићњак*, *љешњак*, *напашњак*, *природњак, рибњак*, *свијећњак*, *жабњак*" (Бабић 1986: 95). За разлику од Бабића, Клајн наводи да изведенице од именичких основа често значе засад биљке означене мотив-

[22] Налази се и у једном примеру са називом житарице у творбеној основи: *житњак*, али тада означава затворен, наменски простор (зграда, магацин за смештај жита, амбар).

ном именицом, као у *копривњак*, *јагодњак*, *купушњак*, *ружичњак*, *цвећњак*, *воћњак*, *травњак*, *житњак*, *повртњак* (Клајн 2003: 35).

Међу творбеним дублетима са називом поврћа у творбеној основи најчешће се јавља у конкуренцији са суфиксима -иште (*броћ-њак* и *броћ-иште*; *купус-њак* и *купус-иште*) и -ник у групи са мотивном речју *воће* или *трава* (*воћ-њак* и *воћ-ник*; *трав-њак* и *трав-ник*).[23]

У дериватима мотивисаним називом неке самоникле биљке суфикс -њак нема правог конкурента (евентуално суфикс -иште), те би се он могао сматрати типичним за ову групу деривата, као и међу дериватима са називом одређеног цвета у творбеној основи. У групи NL са називом неког поврћа у творбеној основи занемарљива је продуктивност суфикса -њак у односу на високофреквентни суфикс -иште, у групама са називом житарице, затим са називом неког индустријског и крмног биља и називом дрвећа у творбеној основи овај суфикс је потпуно непродуктиван.

д) Суфикс -ар (5)

У оквиру ове деривационо-семантичке класе суфикс -ар је ниске продуктивности. Јавља се у дериватима са именом листопадног дрвета (*лескар*, *багремар*, *багрењар*), са збирним називом воће (*вођар*) и појединачним називом за воће (*јабучар*) у творбеној основи. Комбинује се и са збирном именичком основом: *багрењ-ар*. Сви деривати на -ар у овој творбено-семантичкој групи јављају се у скупини творбених дублета, осим лексеме *јабучар*, која је полисемантична.[24] Стога се суфикс -ар може сматрати нетипичним у деривацији ових именица.[25]

Само мала група именица именица на -ар, наводи Киршова, по свом значењу спада у NL, оне се граде од назива воћки: *вишњар* „вишњик", *шљивар* „шљивик", *трешњар* „врт где се гаје трешње", *вођар* „воћњак", *дудињар* „место где су посађени дудови", *крушар* „крушак". Од назива дрвећа граде се називи шуме према врсти дрвећа: *багремар* „багремова шума", *липар* „липова шума", *тополар* „тополик", *лишћар* „листопадна шума". Именице на -ар у смислу „шума, гај; много истог дрвећа" употребљавају се неупоредиво ређе, него синонимична образовања на -ик, -ак, и налазе се, као и образовања на -ик, -ак, на периферији категорије NL, тежећи категорији *nomina collectiva* (Киршова, 1999: 82).

---

[23] Остале дублетне комбинације су: -њак и -арник: *цвећ-њак* и *цвећ-арник*; -њак, -ник и -ик: *лоз-њак*, *лоз-ник* и *лоз-ик*; -њак, -ак и -ик: *шљив-њак*, *шљив-ак* и *шљив-ик*;-њак и -ница: *жит-њак* и *жит-ница*.

[24] Именице овога типа (назив биљке у творбеној основи /јестиве/ + -ар) имају могућност за семантичку дисперзију, која би била индукована понављањем модела и са значењем: човек, особа која радо и пуно једе *шљиве, трешње, купус*.

[25] Наравно, зна се и Клајн то потврђује, да је ово један од најпродуктивнијих именичких суфикса уопште, да су његови деривати „углавном односе на људе"... а „од имена биљака изведени су понеки називи насада односно шумица: *багремар, јабучар, шљивар* (Клајн 2003: 46). Бабић не наводи ово значење међу значењима изведеница суфиксом -ар од именичке основе, каже да изведенице са суфиксима -ар и -јар „означују мушку особу, животињу, биљку и ствар" (Бабић 1986: 100).

Суфикс -ар има паралелне суфиксе у групи деривата са називом одређеног листопадног дрвета у творбеној основи: -ак и -ик: *баґрењ-ак* и *баґрем-ик*; -овик и -овљак: *леск-овик* и *леск-овљак*; -њак и -ик: *воћ-њак* и *воћ-ник*. Код именица са називом воћа у творбеној основи конкурентни су суфикси: -ар (2), -ник (2), -иште (2) и код именица са називом листопадног дрвећа: -овик: (4) -ак: (4); -јак: (4) -ар: (3).

ђ) Суфикс -ник (5) и -арник (3)

Суфикс -ник је ниске продуктивности у деривацији ових именица (*лозник* и *воћник*; са називом самониклог биља као мотивном лексемом деривати су *т̄равник* и *брсник* и са називом житарице у творбеној основи *хмељник*). Наведене лексеме углавном имају творбене дублете, а без дублетног облика су *хмељник* и *брсник*.[26]

Најчешћа је комбинација суфикса -ник и -њак.[27] Конкурентни суфикси се јављају код деривата са називом неког воћа: -ник (2), -ар (2), -иште (2); и са називом одређеног самониклог биља у творбеној основи: -ник (1), -овиште (1) -ак (1), а суфикс -арник код деривата са називом воћа у творбеној основи: -арник (1) и -је (1).

По Клајну суфикс -арник је, такође, сложен суфикс и „са именичком основом гради нека имена просторија", а не наводи се значење карактеристично за NL називом биљке у творбеној основи (Клајн, 2003: 162). Бабић говори о „неколико изведеница које означавају мјесто гдје живе животиње или се узгајају биљке: *чап̄љарник, ґљиварник, хмељарник, как̄тусарник*" (Бабић 1986: 202). Киршова сматра да је -арник проширена варијанта суфикса -ик и да су то су именице са општим значењем затвореног, ограђеног места, просторија (Киршова 1999: 77). У нашем корпусу сложени суфикс -арник јавља се у дериватима: *ґљиварник*, *цвећарник*, *брескварник*.

Паралелни, творбено-дублетни суфикси су: -арник и -њак: *цвећ-арник* и *цвећ-њак*; -арник и -ик: *брескв-арник* и *брескв-ик*; -арник и -иште: *ґљив-арник* и *ґљив-ишт̄е*. Конкурентни суфикси су код деривата са називом воћа: -арник (1) и -је (1) и називом цећа у творбеној основи -ичњак: (1) -арник (1), -ик: (1).

е) Суфикси -је (4) -ашје (1)

Деривати са суфиксима -је и -ашје мотивисани су називом воћа (*орашје*), листопадног дрвета (*јошје*), зимзеленог дрвета (*омарје, јелашје*).

Паралелни суфикси су -је и -ик: *ораш-је* и *ораш-ик*; *још-је* и *још-ик*; *омар-ик* и *омар-је*. Конкурентни суфикси -је (1) и -арник (1) су међу дериватима, иначе, ниске продуктивности и нетипичним, посебно код NL

---

[26] Клајн истиче да је „овај је суфикс најпродуктивнији с глаголском основом; то су изведенице са значењем човека *nomina agentis*, а с неживим значењем има знатно мање изведеница" (Клајн 2003: 160). Не наводи именице са просторним значењем. Бабић потврђује да изврденице и од именица значе особу, ретко нешто друго (Бабић 1986: 202). Киршова га не описује, сматра га варијантом суфикса -ик.

[27] Паралелни, творбено-дублетни суфикси су: -ник, -ик и -њак: *лоз-ник*, *лоз-ик* и *лоз-њак*; -ник и -њак: *т̄рав-ник* и *т̄рав-њак*; -ник, -њак и -ар: *воћ-ник*, *воћ-њак* и *воћ-ар*.

са називом воћа у творбеној основи. Конкурентност суфикса -овик (1), -овњак (1), -ак (1), -је (1), -ашје (1) значајнија је код деривата са називом зимзеленог дрвећа у творбеној основи.

Изведенице са именицом у творбеној основи „најчешће значе збирне именице, а ријетко што друго" (Бабић 1986: 131), исто тврди и Клајн и додаје „то су углавном називи предмета из природе, из биљног света и пољопривреде, као: *шибље*, *шеварје*, *шипражје*, *грмље*..." (Клајн 2003: 129).[28]

Деривати мотивисани називом биљке а са значењем затвореног простора, просторије, нису продуктивни. Постоје само у групи која у творбеној основи има назив биљке чији се плодови и она сама чувају или прерађују у неком затвореном простору или се продају. То су свакако деривати са мотивном именицом која означава одређену житарицу (*жит-њак* и *жит-ница; кукуруз-ана*), индустријску или крмну биљку (фабрика: *лан-ара*, *кудељ-ара*; радња: *дуван-џиница*, *духан-џиница*), цвеће (продавница: *цвећ-арница*, *цвећ-арна*, *цвећ-ара*).

У појединим случајевима може се запазити известан однос супротности типа отворени : затворени простор, као у примерима: *хмељ-ара*: остава за хмељ и *хмељ-ник*: земљиште припремљено за гајење хмеља; (опозитни суфикси: -ара и -ник); *дуван-иште* и *духан-иште*: место где је био посађен дуван и *дуван-џиница* и *духан-џиница* дућан, радња у којој се продаје дуван; (опозитни суфикси -иште и у основи суфикс -ница); *лан-иште*: њива на којој је био лан и *лан-ара*: фабрика за прераду лана (опозитни суфикси -иште и у основи суфикс -ара); *цвет-њак*: врт, башта са цвећем и *цвет-арна, цвет-арница*: продавница цвећа (опозитни суфкси -њак и -арна, -арница); са збирном именичком основом: *цвећ--њак* и *цвећ-арник*: башта са цвећем и *цвећ-арница* и *цвећ-ара*: продавница цвећа (опозитни суфикси -њак, -арник : -арница и -ара).

3. *Закључак*

NL са називом биљке у творбеној основи део су сематичке категорије именица за номинацију простора. Ове лексеме имају важно место у општем лексичком фонду, иако је ограничен мотивни број лексема из општег биљног регистра. Мотивну функцију претежно имају именице којима се означавају биљке од изузетног значаја за живот човека. NL које припадају овој семантичкој групи су именички деривати првог степена, са именицом у творбеној основи. Углавном означавају отворени, неограђени простор, мада су способне да реализују деривате са значењем затвореног простора. Реализација одређеног значења условљена је прагматичким разлозима.

---

[28] Киршова наводи две групе NL са суфиксом -је: називи места (обично су то разни географски термини везани за означавање разноврсног рељефа на терену: *загорје, подбрђе*...) и називи делова „места" на човековом телу или називи предмета, одеће, који се стављају на неки део тела: *зашачје, опрсје*... (Киршова 1999: 39). Јасно је зашто ауторка на убраја примере типа: *орашје*, *јошје*, *омарје* у NL.

Анализирана грађа донекле попуњава творбено-семантички лик суфикса који учествују у њиховој деривацији, а уочавањем синонимних, конкурентних и опозитних суфикса стиче се увид у ширење творбено-семантичких потенцијала појединих суфикса.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Бабић, С. (1986) *Творба ријечи у хрватском књижевном језику*, Нацрт за граматику, Југословенска академија знаности и умјетности, Глобус—Загреб.

Гортан-Премк, Д. (1997) *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд.

Клајн, И. (2003) *Творба речи у савременом српском језику*, Други део — суфиксација и конверзија, Београд.

Киршова, М. (1999) *Nomina loci у савременом српском језику*, Подгорица.

СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ СТАТУС ЈЕДНЕ СКУПИНЕ КОМУНИКАТИВНИХ ГЛАГОЛА У ЈЕЗИКУ МАСОВНИХ МЕДИЈА

ГОРДАНА ШТРБАЦ

UDC 811.163.41'276.6'367.625

Кратак садржај. У раду се настоје утврдити основни принципи по којима комуникативни глаголи устројавају реченичну структуру у језику масовних медија. Овом приликом неће бити испитани типични представници комуникативних глагола, већ само оне глаголске лексеме које комуникативну компоненту развијају у неком од својих секундарних значења. Наш основни задатак биће да установимо семантичке околности од којих зависе одређени типови допуна комуникативних глагола у језику средстава јавног информисања.

Кључне речи: стандардни српски језик, синтакса и семантика, комуникативни глаголи, глаголска допуна, семантички садржај, примарно и секундарно значење.

1. Скупина глагола у чији је семантички садржај обавезно укључена комуникативна компонента која подразумева изрицање извесног говорног садржаја, односно остваривање одређеног говорног акта чини једну лексичко-семантичку групу. Ову групу можемо назвати КОМУНИКАТИВНИ ГЛАГОЛИ или ГЛАГОЛИ ГОВОРЕЊА (тзв. verba dicendi). Овој глаголској скупини припадају не само лексеме које комуникативну компоненту развијају као део свог примарног значења већ и оне код којих се она јавља као елеменат једне од секундарних реализација. Тако ћемо овој лексичко-семантичкој групи прикључити глаголе као што су *рећи, говорити, причати, саопштити, одговорити, договорити се* итд., али и оне глаголске лексеме које у неким од секундарних значења указују на чин говорења, а такве су: *додати, истаћи, оценити, сматрати* итд. У језику масовних медија, који због препознатљивих граматичких, лексичких и стилских обележја можемо сматрати посебним функционалним стилом,[1] комуникативни глаголи имају јединствен статус. Ако се има у виду стратегија језичког организовања медијских жанрова, као што су вест, извештај и сл.,[2] која подразумева обавезно укључивање извора ин-

[1] Устаљеност и систематичност јављања одређених језичких црта у оквиру идиома који масовним медијима служи као примарно средство преношења информација омогућавају нам да дати језички израз сврстамо у посебан функционални стил, и то онај који називамо публицистичким. У оквиру своје систематизације Б. Тошовић сматра оправданим разликовање следећих функционалних стилова: књижевноуметничког, публицистичког, научног, административног и разговорног (Тошовић 2002).

[2] „Новинарски жанрови су врсте сређивања, обликовања информације, писања и говорења да би садржај и порука били јасни, разумљиви, занимљиви, изражени у пуном

формације, онда је сасвим јасно зашто се веома често посеже за оваквим језичким средствима. Наиме, комуникативни глаголи имају веома важну улогу у поступку повезивања одређеног садржаја говорења с појмом од којег је тај садржај потекао, тачније у поступку приписивања информација њиховом извору.

2. У овом истраживању[3] усредсредићемо се искључиво на оне глаголе у чија је секундарна значења укључено исказивање одређеног говорног садржаја. С таквим семантичким обележјима и с таквом функцијом у језику масовних медија јављају се најчешће глаголске лексеме као што су: *додати, истаћи, оценити, сматрати, закључити, залагати се, запазити, истаћи, поновити, пренети* итд. Овом приликом задржаћемо се на анализи само неколико глагола како бисмо утврдили основне принципе по којима устројавају реченицу, тачније како бисмо утврдили начин на који се они употребљавају и дистрибуирају у језику масовних медија, односно семантичке и морфосинтаксичке типове допуна с којима се у датом идиому удружују.[4]

2.1. У језику масовних медија веома је учестала употреба глагола ДОДАТИ, односно његове несвршене форме ДОДАВАТИ.

Ако пођемо од примарног значења (према *Речнику српскохрватскога књижевнога језика* Матице српске)[5] глагола ДОДАТИ: ’дометнути, надо-

---

значају. И новинарски жанрови имају две особине: стандардну форму као услов за осећај познатог, и, друго, разноврсност садржаја, догађаја, појаве.” (Ђурић 2003: 107).

[3] Корпус за ово истраживање чине два броја *Вечерњих новости* (објављене 14. и 18. 7. 2006. године) и по један број *Дневника* (објављен 19. 7. 2006. године) и *Политике* (објављена 18. 7. 2006. године), затим емисије Информативног програма Радио-телевизије Војводине (Телевизије Нови Сад) — три емисије *Јутарњег дневника* (емитоване 21, 22. и 23. 8. 2006. године), једна емисија *Војвођанског дневника* (емитована 22. 8. 2006. године), две емисије *Поноћног дневника* (емитоване 20. и 21. 8. 2006. године), *Дневник* у 17 часова (емитован 23. 8. 2006. године) и *Вести* (емитоване у 9, 10, 12, 13, 14 и 15 часова у периоду од 21. до 24. 8. 2006. године).

[4] У разматрању рекцијских допуна поћи ћемо од става да је РЕКЦИЈА врста граматичког односа који се на синтагматском нивоу успоставља између две пунозначне речи, при чему је једна од њих главна и она, захваљујући својој супериорнијој позицији, намеће одређен облик оне друге речи. У *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике* Д. Кристала рекција је дефинисана као врста „синтактичке везе у којој једна реч (или класа речи) захтева конкретан морфолошки облик неке друге речи (или класе)” (Кристал 1999: 318). На сличан начин рекција је одређена и у *Граматици српскога језика* Љ. Поповића и Ж. Станојчића. Ови аутори рекцијом називају појаву „да нека реч тражи као допуну именичку јединицу у одређеном облику (у одређеном зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији)” (Поповић, Станојчић 1992: 222). За П. Мразовић и З. Вукадиновић рекцијом се означава општа способност неког елемента „да за себе веже неки други елеменат” (Мразовић, Вукадиновић 1990: 34). Код ових ауторки поимање рекције разликује се од става који је општеприхваћен у нашој лингвистици. Наиме, за њих је рекција шири појам од појма валентности. Валентношћу оне сматрају посебну врсту рекције која важи само за једну подгрупу једне одређене врсте речи, па би то, заправо, била супкласно специфична рекција (Мразовић, Вукадиновић 1990: 34—35). У *Синтакси савременога српскога језика*, у одељку о рекцији, В. Ружић наводи да је рекција „посебан, граматикализован, облик зависног односа који се првенствено сагледава на синтагматском нивоу, између две пунозначне (аутосемантичне) речи”, при чему је у том споју једна реч, по правилу, доминантна, а друга је регирана (Пипер и др. 2005: 536). О приступу рекцији в. још у: Гортан-Премк (1977), Микеш, Јунгер (1979), Остојић (1969), Павловић (1962) итд.

[5] У даљем тексту РМС.

дати', видећемо да се он удружује са номиналним допунама у беспредлошком акузативу (односно беспредлошком генитиву) које имају конкретно предметно значење (нпр. *додати зачин, додати брашна, додати белу боју*). Уколико семантички садржај наведене лексеме обухвати и компоненту 'давања, пружања', аутоматски је отворено још једно аргументско место за датив као падеж намене и усмерености. Тај појам у дативу има обележје аниматност (+): *додати брату књигу*. Ове номиналне допуне, међутим, искључене су онда када одговарајућим семантичким модификацијама поменути глагол промени значење.[6] Тада глагол *додати/додавати* прелази у групу комуникативних глагола и као такав захтева одговарајућу сентенцијалну допуну.[7] То његово, сада апстрактно, значење може се интерпретирати овако: 'у говору, разговору надовезати се, надовезивати се на оно што је претходно речено, изговорено'.[8] При томе, субјекатски аргумент овога глагола обавезно изражава 'особу која даје, износи информације, од које потичу, извиру одређене информације'. Тако је сада лексемом ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) обухваћен какав непредметни садржај говорења који се преноси надовезујући се на какав садржај већ реченог. Показаћемо како се на синтаксичком плану, у језику медија, реализује то повезивање двају садржаја посредством наведеног глагола. Уочили смо да постоје бар три могућности.

2.1.1. Прво: глагол ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) носилац је секундарне реченичне предикације, обавезно допуњене зависном клаузом, а она је у саставном односу с претходном предикацијом и најчешће уведена везником *и*. Глагол у функцији примарне предикације припада групи примарно или секундарно комуникативних (*рећи, објашњавати, сматрати, изјавити, навести* итд.), при чему се његов садржај може јавити било у форми директног, било у форми индиректног говора. Дакле, садржај говорења исказан глаголом ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) повезан је с претходно саопштеним садржајем у једну реченичну целину. При томе, глагол ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) и глагол у примарној предикацији најчешће се подударају у погледу категорије глаголског времена: оба су у презенту, односно у перфекту, а глагол ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) може имати и облик глаголског прилога.

Овакво распоређивање конституената унутар једног реченичног комплекса потврђују следећи примери:

(1.1) Одлука Уставног суда да прогласи неуставним чланове Закона о мањинама крупан је корак уназад ... — сматра[9] портпарол Бошњачке стран-

---

[6] Можемо, додуше, рећи *додати коју реч*, али тада је у питању једна врста перифрастичног предиката. О перифрастичном предикату в. у: Радовановић (1990).

[7] О допунама уз комуникативне глаголе в. у: Ивић (1972) и Прањковић (2007).

[8] Ово значење *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (у даљем тексту РСАНУ) не бележи посебно, већ је оно садржано у дефиницији примарног значења, а ту су смештени и примери глаголске лексеме с таквом реализацијом. У *Речнику српскохрватскога књижевнога језика* Матице српске (у даљем тексту РМС) ово значење дефинисано је на следећи начин: 'у говору, разговору наставити на реч предговорника' и потврђено примером: „Ја идем", рече професор. „И ја", дода шумар. *Јурк*. Дефиниција коју ми дајемо незнатно је модификована и прилагођена корпусу и потребама истраживања, а укључује и значење несвршеног видског пара.

[9] У овом случају дати глагол, такође, припада скупини секундарно комуникативних.

ке Хазбија Калач и додаје да ће ова партија ускоро одлучити о даљим потезима (ВН 1, 4). Од тога, 151 бруцош биће на буџету, док ће остали плаћати годишњу школарину у износу од 33.000 динара — објашњава проф. др Маликовић и додаје да су студенти са Косова ослобођени школарине, док је осталима омогућено плаћање на рате (ВН 1, 10). „Блискоисточни мировни споразум је мртав", рекао је генерални секретар Арапске лиге Амр Муса након састанка у главном граду Египта и додао да једино Савет безбедности Уједињених нација има моћ да тренутно нешто уради (Пол., 1). „Очекујем да ће нам план омогућити пуну сарадњу с Хашким трибуналом и наставак преговора о ССП", изјавио је Коштуница, додајући да „можемо бити оптимисти када је реч о будућим корацима Србије ка Европи" (Пол., 2). Он [генерални конзул] је навео да је покушао да се пробије до подручја које је захваћено пожаром, додајући да је пут према полуострву блокиран и да полиција једино дозвољава возачима да напусте угрожено подручје (ЈД 2).[10]

2.1.2. Друго: глагол ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) чини главну предикацију у једној сложеној реченици са допунском клаузом која на семантичком плану представља 'садржај говорења придодат ономе што је претходно изречено', а садржај 'који је претходно исказан' не припада датом комплексу, већ је дат у претходном делу текста. У таквој позицији наведени глагол има облик презента или перфекта, а његово синтаксичко и семантичко понашање илуструју следећи примери из језика масовних медија:

(1.2) Драги Миликовић додаје да још постоје извесне предрасуде о томе како се „завршавају" факултети у српској покрајини (ВН 1, 10). Туомиоја је додао да се ЕУ у потпуности залаже за европску перспективу Србије и за блиску сарадњу с њом (Пол., 2). Рен је додао и да је представио министрима спољних послова ЕУ преиначени мандат за преговоре о ССП са Србијом (Пол., 2). Ахтисари је додао да ће тада разговарати и са министрима других земаља (Пол., 2). Он [Ђурић] је, међутим, додао да забрињава што је изостала одлучна акција да се Атиф Дудаковић и остали ратни злочинци приведу правди, иако је цео свет могао да види њихова злодела (ВД).

2.1.3. Трећа могућност подразумева исказивање садржаја глагола ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) у форми индиректног говора, што потврђује следећи пример:

(1.3) — Странцима, тренутно, наплаћујемо пет евро-центи по километру, што је на доњем прагу цена у европским оквирима — додаје Јоцић (ВН 1, 10).

Оваква позиција глагола ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) врло је специфична и таква његова улога у тексту захтевала би подробнија истраживања

[10] Скраћенице за изворе: ВН 1 — Вечерње новости (објављене 14. 7. 2006. године), Пол. — Политика (објављена 18. 7. 2006. године), Дн. — Дневник (објављен 19. 7. 2006. године), ПД 1, 2 — Поноћни дневник (емитован 20. и 21. 8. 2006. године), ЈД 1 — Јутарњи дневник (емитован 21. 8. 2006. године), ВД — Војвођански дневник (емитован 22. 8. 2006. године), В10/2 — Вести (емитоване 23. 8. 2006. у десет сати), В15/1 — Вести (емитоване 21. 8. 2006. у петнаест сати).

како би се утврдило да ли је овде реч само о једној врсти додатка, дидаскалије или је пак у питању нека посебна функција.

Као што показују примери ексцерпирани из језика наших масовних медија, глагол ДОДАТИ (ДОДАВАТИ) функционише као комуникативни, што условљава његову веома специфичну употребу у реченици и самом тексту.

2.2. И глаголи попут ИСТАЋИ (ИСТИЦАТИ), НАГЛАСИТИ (НАГЛАШАВАТИ), ПОДВУЋИ (ПОДВЛАЧИТИ), који се иначе могу сматрати синонимима, припадају наведеној групи секундарно комуникативних. Управо та њихова посебна семантичка компонента доприноси све учесталијој употреби ових глагола у језику масовних медија, будући да се њима одређени садржаји говорења приписују аргументу са значењем 'извора информације'.

Све ове глаголе обједињује опште значење које се може овако описати: 'у говору, разговору ставити, стављати посебан нагласак на што, издвојити, издвајати по чему део онога што се казује'. Дакле, њихов семантички садржај упућује на то да се у једном говорном чину или дискурсу могу уочити посебно истакнути делови каквог саопштења. Управо ти сегменти који су у језику масовних медија од великог информативног значаја по правилу су исказани клаузом објекатског типа, а с осталим деловима онога што се саопштава повезани су на различите начине. Тако се наведени глаголи реализују у реченици слично као и глагол ДОДАТИ (ДОДАВАТИ).

Први случај подразумева реализовање комплексне реченице са независним, саставним односом између њених чланова, што илуструју примери:

> (2.1) „Влада је спремна да заврши тај посао, али јој је потребна техничка подршка јер је то очигледно технички проблем", рекао је Тадић и истакао да би још боље било да и Србија ... има у томе још темељитију подршку (Дн., 2). „Та пуна сарадња с Хашким трибуналом мора водити хапшењу и трансферу Ратка Младића и других преосталих оптужених у Хаг ...", поновио је Рен и подвукао да, према његовим сазнањима, Савет министара ЕУ једнодушно подржава тај став (Пол., 2). Он [Солана] је указао на значај спровођења Акционог плана српске владе за сарадњу с Хашким судом и подвукао да је европска перспектива Србије зајамчена (Дн., 2). Сугерисали су [немачки стручњаци] ... да читава Србија треба да буде децентрализована као што су децентрализоване све уређене европске државе подвлачећи да им управо тај принцип даје стабилност државној структури (Дн., 2).

Захваљујући употреби глагола овог типа тежиште информације ставља се на садржаје о којима реферишу допунске предикације. То, међутим, није случај када се у истој позицији нађе глагол ДОДАТИ (ДОДАВАТИ), јер оно што се казује његовом допунском предикацијом може бити од мањег или споредног значаја за оне којима је саопштење намењено. Дакле, синтаксичка позиција ових глагола може бити иста, али њихова семантика свакако има пресудну улогу у процесу рангирања информација по њиховој важности.

Друга позиција подразумева појављивање наведених глагола у функцији главног реченичног предиката, што налазимо у примерима:

(2.2) Он [Јан Кубиш] је у разговору са српским званичницима истакао да је Словачка спремна да помогне Србији у што бржој интеграцији у Европску унију и НАТО и да ће предложити да Србија што пре уђе у Партнерство за мир (ПД 2). Надлежни истичу да је цена за странце на доњој граници исплативости, али примери из околине показују да друмарина може да буде и јефтинија (ВН 1, 10). Наглашава да су услови за рад лоши, али не и критеријуми када је реч о знању студената (ВН 1, 10). Солана је нагласио да су односи ЕУ и Србије свестрани (Дн., 2). Перишић је нагласио да је Ле Пен у Вршцу у пријатељској, а не политичкој посети (ВД).

Трећа позиција укључује исказивање садржаја говорења у форми директног говора, коме глагол претходи или, чешће, следи након обавезне интерпункције:

(2.3) — Оно што је свакако битно јесте да лекари опште праксе и неуролози препознају каротидну болест на време и пацијенте упуте у специјализоване установе — истиче доцент Сагић (ВН 1, 7). Сводећи резултате самита ... руски председник Владимир Путин је истакао: „Успели смо да усагласимо решења о свим кључним проблемима” (Пол., 5). — ... Не могу да будем претерано задовољан оствареним у Јапану — наглашава Травица (ВН 2, 44). „Акциони план ће бити праћен веома детаљним оперативним планом ...”, нагласио је председник српске владе (Пол., 2). „Међутим, Арапи прво морају да се сложе око тачака о којима треба да се расправља на самиту”, подвукао је Мубарак (Пол., 3).

Поред тога, забележен је и пример да се глагол у функцији саопштавања одређене информације налази уметнут у реченицу, одвојен одговарајућим интерпункцијским знацима: *[Пајтић] је затражио да република влада обезбеди помоћ сељацима у износу од 5.000 динара по хектару обрадиве површине, јер се, како је нагласио, само тада може говорити о слободном тржишту* (Пол., 15). Ова позиција глагола веома је блиска последњој, када се садржај говорења исказује директним говором (иако нема одговарајућих интерпункцијских знакова који би на то упућивали).

2.2.1. Уз глаголе ИСТАЋИ (ИСТИЦАТИ), НАГЛАСИТИ (НАГЛАШАВАТИ) у значењу комуникативног акта могу се јавити и номиналне допуне у беспредлошком акузативу, али је број лексема у таквим позицијама прилично ограничен. Према *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (у даљем тексту РСАНУ), најчешће је реч о лексемама и лексичко-семантичким спојевима типа: *тешкоћа, стање ствари, тежина његовог стања, примат* итд. У синтагмама *нагласити тежину, наглашавати свој примат* именице у беспредлошком акузативу заправо се могу сматрати својеврсним кондензатором[11] реченичног садржаја,

[11] Проблемима кондензације у србистичкој литератури најинтензивније се бавио М. Радовановић. Према одређењу овог аутора, реченична кондензација подразумева „појављивање нереченичних језичких средстава (тј. средстава без предикације у финитном глаголском облику) у функцији саопштавања реченичног садржаја” (Радовановић 1990: 13). Према речима М. Радовановића, „проблем језичке кондензације треба посматрати као облик испољавања опште, а актуелне тенденције у језику ка номинализовању исказа”, при чему овој врсти „површинске организације исказа (као и појављивање номинализације уопште) нарочито погодују специјални функционални стилови језичког стандарда, нпр.

при чему је та кондензована реченица структурирана тако да садржи копулативни предикат који именском појму приписује одређену квалификацију, нпр. НАГЛАСИТИ ТЕЖИНУ СТАЊА → НАГЛАСИТИ ДА ЈЕ СТАЊЕ ТЕШКО, НАГЛАСИТИ СВОЈ ПРИМАТ → НАГЛАСИТИ ДА САМ ПРВИ.[12]

2.2.2. Да бисмо утврдили какве се промене успостављају у погледу рекције при модификовању значења наведених глаголских лексема, размотрићемо најпре њихова примарна значења преузета из РСАНУ и РМС:[13]

ИСТАЋИ (ИСТИЦАТИ): 'поставити, постављати на видно, упадљиво, лако уочљиво место';

НАГЛАСИТИ (НАГЛАШАВАТИ): 'изговорити, изговарати с одређеним нагласком, акцентовати';

ПОДВУЋИ (ПОДВЛАЧИТИ): 1. 'увући, увлачити, завући, завлачити под што'; 2. 'повући, повлачити црту испод чега написаног, потцртати, потцртавати'.

За разлику од случајева када је остварено комуникативно глаголско значење, у примарним реализацијама уз глаголске речи јављају се номиналне допуне у функцији директног објекта: *истаћи заставу, подвући нечије име* и сл. У питању је, дакле, конкретна радња, тако да у тим случајевима морамо искључити могућност појаве реченичне допуне.

2.3. У поступку идентификовања извора информације у језику масовних медија употребљава се глаголска лексема ОЦЕНИТИ (ОЦЕЊИВАТИ), која у таквој функцији остварује значење 'изнети, износити свој став, оцену, суд о нечему, поводом нечега'.[14] Њено уобичајено синтак-

---

новинарски, правни, политички, научни, административни и сл." (Радовановић 1990: 15). Разлоге ове појаве М. Радовановић (1990) види како у лингвистичким тако и у екстралингвистичким чиниоцима. О именици као семантичкој допуни комуникативних глагола в. у: Радовановић (1978).

[12] Анализирајући комуникативне глаголе (оне који ово значење остварују као примарно), М. Ивић је констатовала да је број номиналних допуна у беспредлошком акузативу уз ове глаголе врло мали те да ту практично долази у обзир свега неколико лексема, нпр.: „*говорила ми је истину, глупости, паметне ствари*" (Ивић 1972: 29). М. Ивић с правом закључује да се „уз глагол *говорити* именица само по изузетку јавља као објекатски конституент; у највећем броју случајева допуну репрезентује објекатска реченица. У ствари, транзитивност глагола комуникативних и интелектуалних радњи огледа се најчешће баш у факту да се уз њих прикључује, као 'предметни садржај', реченична информација" (Ивић 1972: 29). Другим речима, садржај говорења исказан је једино објекатском клаузом, док објекатске допуне номиналног типа (нпр. *говорити истину, пријатне ствари, глупости, гадости*), како сматра М. Ивић, „указују неминовно на комплексан, акустичко-смисаони феномен" те „према глаголу комуникативне радње врше функцију унутрашњег објекта", што илуструје и „чињеница да се у појединим случајевима објекатска конструкција врло лако преобраћа у квалификативно-прилошку (нпр. *говорио је паметне ствари → говорио је паметно*" (Ивић 1972: 29). Поред тога, у примеру *истаћи тешкоћу* именица у акузативу може се третирати као својеврстан просентенцијализатор, што се може видети на основу трансформације ИСТАЋИ ТЕШКОЋУ → ИСТАЋИ ТЕШКОЋУ, А ОНА СЕ САСТОЈИ У СЛЕДЕЋЕМ: ...

[13] Из РМС преузета су значења оних речи које РСАНУ због недовршености не садржи.

[14] Ово је у извесној мери модификована и примерима прилагођена дефиниција из РМС под 3.а.: 'дати суд, мишљење о коме или чему'.

сичко понашање у медијском језичком изразу веома је блиско претходним глаголима, а то потврђују и примери:

> (3) Председник Тадић је изразио уверење да Акциони план ... може бити решен у идућих неколико месеци и оценио да је кључно да оптужени Ратко Младић оде у Хаг (Дн., 2). Изасланик Европске уније задужен за решавање статуса Косова Штефан Лене оценио је да је Ахтисаријева посета врло значајна због тога што доноси врло јасне поруке преговарачком тиму (ЈД 3). Говорећи у интервјуу „Вечерњим новостима" о одузимању имовине Слободана Милошевића, односно парцеле између Ужичке и Толстојеве улице у Београду, она [Мирјана Марковић] је оценила да је реч о поступку мимо сваког закона и додала да не зна докле се са тим процесом стигло (В10/2). „Мислим да је боља ситуација сада него након коначног статуса Косова", оценио је председник Србије (Дн., 2). На тржишту је, како оцењује [Бранко Јоцић], остало свега четири-пет предузећа која раде мостове (Дн., 12).

Реченичну допуну уз ове глаголе свакако је условила трансформација семантичког садржаја глаголске лексеме, тј. прелазак из основног значења 'дати оцену (ученику, такмичару и сл.)'[15] у значење карактеристично за глаголе којима се изриче комуникативни акт. И док комуникативна компонента у значењу глагола обавезно захтева реченичну допуну, у примарном значењу глагол ОЦЕНИТИ удружује се искључиво с номиналним допунама с обележјем аниматност (+), нпр. *оценити ученика*. Будући да су синтаксичке позиције датог глагола у реченици и тексту врло сличне претходно објашњеним случајевима, на њима се нећемо посебно задржавати, већ ћемо овом приликом поменути само оне могућности које су специфичне за дату глаголску лексему. Наиме, у медијском језичком изразу веома је учестала употреба глагола ОЦЕНИТИ у споју с именском речју у акузативу и конструкцијом КАО + АКУЗАТИВ, нпр. *оценити нешто као увреду*.[16] Овакви спојеви функционишу, заправо, као врста реченичног кондензатора, тј. оног средства које служи сажетом и концизном изражавању, што потврђује могућност трансформисања реченице у конструкцију овог типа: ...Штефан Лене оценио је ДА ЈЕ АХТИСАРИЈЕВА ПОСЕТА ВРЛО ЗНАЧАЈНА... → ...Штефан Лене оценио је АХТИСАРИЈЕВУ ПОСЕТУ КАО ВРЛО ЗНАЧАЈНУ... Овакве трансформације могуће су у случајевима када глагол остварује право значење 'изнети свој став, оцену, суд о нечему, поводом нечега' јер је тада неопходно исказати предмет оцене. У ситуацијама када исказивање предмета оцене изостане, глагол ОЦЕНИТИ значењски се приближава глаголу РЕЋИ, који се, заправо, понаша као неутрални члан лексичко-семантичке групе комуникативних глагола, и тада за себе везује само реченичну допуну.

2.4. Глагол ОСВРНУТИ СЕ (ОСВРТАТИ СЕ) показује потпуно друкчије синтаксичко-семантичке особине у односу на претходне глаго-

---

[15] Примарно значење преузето је из РМС.

[16] И. Клајн (2002) истиче да спој глагола ОЦЕНИТИ и именске речи у инструменталу, нпр. **Оценили су то увредом*, не треба сматрати граматички исправном конструкцијом.

ле. Он, наиме, нема способност да уз себе веже сентенцијалну допуну, што потврђују и примери:

(4) Посебно се осврнуо на излагање представника Русије и Кине (ВН 1, 3). Осврћући се на систем плаћања по хектару, који постоји у ЕУ, Живков је рекао да се код нас занемарује чињеница да аграрна политика у ЕУ има битно различите циљеве од наше (Пол., 15).

Примарно значење глаголске лексеме ОСВРНУТИ СЕ у РМС дефинисано је на следећи начин: ’окренувши главу (и горњи део тела) у страну или назад погледати; окренути главу (и горњи део тела) назад’. Према наведеним семантичким параметрима овај глагол можемо сврстати у групу глагола перцепције или опажања и тада се он појављује самостално, као једновалентан,[17] или допуњен конструкцијом НА + АКУЗАТИВ (*осврнути се на некоґ*). Метафоричном трансформацијом значењског садржаја овај глагол прелази у категорију секундарно комуникативних глагола и добија значење, према дефиницији у РМС: ’пропратити с неколико речи, укратко приказати, поменути’.

Семантичку трансформацију, међутим, не прати промена у рекцији, те глагол и даље задржава могућност да за себе везује предлошко-падежну конструкцију НА + АКУЗАТИВ, као обавезну компоненту у реченичној структури. Допуна овог типа не само да се разликује формално од допуна уз претходно анализиране глаголе (ДОДАТИ, ИСТАЋИ, НАГЛАСИТИ, ПОДВУЋИ, ОЦЕНИТИ) већ је и њена значењска природа сасвим друкчија. Сентенцијалним допунама уз глаголе ДОДАТИ, ИСТАЋИ, НАГЛАСИТИ, ПОДВУЋИ у медијском језичком изразу исказује се садржај говорења, дакле, оно што се саопштава. Да је то заиста тако, видимо и на основу могућности да сваки од ових глагола заменимо типичним глаголима говорења као што су ГОВОРИТИ, РЕЋИ, КАЗАТИ, нпр.: *Петар ЈЕ НАГЛАСИО да ће доћи / Петар ЈЕ РЕКАО да ће доћи*. Осим тога, иза ових глагола, као и иза типичних комуникативних могуће је увести директни говор, нпр. *Петар је ДОДАО / ИСТАКАО / НАГЛАСИО // РЕКАО: „Нећемо се жалити суду”*. Међутим, то није случај када је реч о глаголу ОСВРНУТИ СЕ. Номинална реч која као део предлошко-падежне конструкције преузима функцију глаголске допуне, заправо, само именује појам који се за кратко време уводи у говор. Допуна овог типа, у ствари, не представља ОНО ШТО СЕ ГОВОРИ, већ ОНО О ЧЕМУ СЕ ГОВОРИ, дакле, реч је о типу ’тематске допуне’.[18] Отуда могућност да се у улози номиналне допуне појаве лексеме најразличитијег семантичког садржаја: од конкретног до апстракнтог (нпр. *осврнути се на доґађај / на плаће / на предлоґ / на ресурсе*).

2.5. Анализу ћемо завршити глаголом СМАТРАТИ, чије је примарно значење у РМС дефинисано овако: 1.а. ’имати о нечему свој суд,

[17] То се може јасно видети на основу примера преузетих из РМС: Унаоколо никога не беше. Катанић се пажљиво осврте. *Лаз. Л.* Изашао је тетурајући. И није се осврнуо. *Донч.*

[18] О појму тематске допуне в. у: Ивић (1972), а допуне овог типа уз глаголе говорења уочава и И. Прањковић (2007).

своје мишљење, мислити'; б. (кога или што чим, за што) 'држати, ценити'. У примерима из медијског језика ова лексема чува то своје значење, али добија још једну семантичку компоненту која се односи на остваривање говорног чина тако да речничку дефиницију можемо проширити на следећи начин: 'имати о нечему свој суд, мишљење и изрицати тај, суд, мишљење'. Откуда овај додатни значењски елеменат? Да бисмо имали увид у нечији став, мишљење, суд, неопходно је да тај суд буде изречен и управо та чињеница допушта нам да овај, првенствено когнитивни глагол у језику масовних медија употребимо у служби комуникативног. Тако употребљен глагол СМАТРАТИ, по правилу, добија сентенцијалну допуну којом се изриче садржај мишљења, односно говорења. То потврђују и следећи примери:

(5) Зоран Лучић ... сматра да одговор на питање будућности Космета, даје и одговор на дилему који изборни систем нам одговара (ВН 1, 4). Председник Демократског савеза у Црној Гори Мехмет Бардхи сматрао је да Закон о мањинама нуди Албанцима мање него што им гарантује Устав (ВН 1, 4). У Бошњачкој странци сматрају да је одлуком Уставног суда јасно „да Црна Гора није издржала прву проверу демократског капацитета" (ВН 1, 4).

2.5.1. За спојеве типа СМАТРАМО ПРЕДЛОГ НЕПРИХВАТЉИВИМ важи исто што и за номиналне конструкције с глаголом ОЦЕНИТИ. Дакле, допуна АКУЗАТИВ + ИНСТРУМЕНТАЛ понаша се као врста реченичног кондензатора (нпр. СМАТРАМО ДА ЈЕ ПРЕДЛОГ НЕПРИХВАТЉИВ) и у том случају, само када је предмет оцене или суда експлициран, остварује се чисто значење 'имати о нечему свој суд, мишљење и изрицати тај, суд, мишљење', у свим осталим случајевима дата глаголска лексема семантички се приближава глаголу ГОВОРИТИ па се онда слично понаша и на синтаксичком плану.

3. На основу увида у шири корпус него што је овде презентован, можемо закључити да се у језику масовних медија све више употребљавају глаголи код којих се комуникативна компонента остварује као део њиховог секундарног значења, и то често у напоредним синтаксичким везама са примарно комуникативним глаголима или самостално када, рецимо, уводе директни говор.

Већина ових глагола (као што су ДОДАТИ, ИСТАЋИ, НАГЛАСИТИ, ПОДВУЋИ, ОЦЕНИТИ), заједно са својим реченичним допунама садржајног типа, удружује се углавном са још једном предикацијом чинећи тако јединствен реченични комплекс. Понеки од ових глагола (нпр. ОСВРНУТИ СЕ, ОЦЕНИТИ, СМАТРАТИ) захваљујући своме значењу и специфичној употреби могу за себе везати и допуне номиналног типа.

Сви ти секундарно комуникативни глаголи у медијском језичком изразу учествују на специфичан начин у поступку идентификовања извора информације. Реч је, наиме, о језичким средствима која се користе у процесу приписивања одређеног садржаја говорења ономе који тај садржај износи. Субјекатски аргумент, стога, по правилу упућује на 'особу која даје, износи информације, од које потичу, извиру одређене инфор-

мације', а у позицији објекатског аргумента налази се клауза која на семантичком плану представља 'садржај говорења'.

Упоређивањем основних обележја допуна у примарним и секундарним реализацијама датих глагола на синтаксичком плану запажају се разлике, што указује на то да мењање и проширивање семантичког садржаја за компоненту којом се изриче говорни чин често доводи и до промена у погледу организације поруке, односно огледа се на информативно-комуникативном плану датих реченица.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Гортан-Премк, Д. (1971). *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик.

Гортан-Премк, Д. (1977). О неким питањима двојаке глаголске рекције. *Јужнословенски филолог*. XXXIII/1—2: 237—246.

Гортан-Премк, Д. (2004). *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ђурић, Д. (2003). *Новинарски лексикон*. Београд: Новости.

Ивић, М. (1972). О објекатској допуни глагола комуникативних и интелектуалних радњи. *Зборник за језик и књижевност*. 1: 27—32.

Ивић, М. (1995). *Лингвистички огледи*. Београд: Словограф.

Кашић, Ј. (1968). Допуне индиректног објекта уз глаголе слушања и говорења. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XI: 105—108.

Клајн, И. (2002). *Речник језичких недоумица*. Београд: Чигоја штампа.

Кристал, Д. (1999). *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*. Београд: Нолит.

Лалевић, М. С. (1957). О појавама везаним за глаголску рекцију. *Наш језик*. VIII/7—10: 251—258.

Микеш, М., Јунгер, Ф. (1979). *Рекцијски односи у глаголској синтагми*. Нови Сад: Институт за мађарски језик, књижевност и хунгаролошка истраживања Филозофског факултета.

Мразовић, П., Вукадиновић, З. (1990). *Граматика српскохрватског језика за странце*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића — Нови Сад: Добра вест.

Остојић, Б. (1969). О појавама везаним за глаголску рекцију. *Књижевност и језик*. XVI/1: 48—53.

Павловић, М. (1962). Рекције и функције. *Наш језик*. 12: 90—93.

Петровић, В., Дудић, К. (1989). *Речник глагола са допунама*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства — Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.

Петровић, В. (1990). Глаголска фраза као лексикографски и граматички проблем. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXIII: 357—362.

Петровић, В. (1993). Прилог класификацији допунских конструкција у српскохрватском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XVI/2: 109—132.

Пипер, П., Антонић, И., Ружић, В., Танасић, С., Поповић, Љ., Тошовић, Б. (2005). *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Нови Сад: Матица српска.

Поповић, Љ., Станојчић, Ж. (1992). *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства — Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.

Прањковић, И. (2007). Глаголи говорења и њихове допуне. *Зборник Матице српске за славистику*. 71—72: 133—141.

Радовановић, М. (1978). *Именица у функцији кондензатора*. Нови Сад: Матица српска.

Радовановић, М. (1982). Лексичка семантика и граматичка интерпретација номинализованих исказа. *Зборник за филологију и лингвистику*. XXV/2: 99—102.

Радовановић, М. (1990). *Списи из синтаксе и семантике*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића — Нови Сад: Добра вест.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика. (1959—2001) (1—16). Београд: Српска академија наука и уметности.

Речник српскохрватскога књижевнога језика. (1967—1976). Нови Сад: Матица српска. — Загреб: Матица хрватска. (Матица српска — Матица хрватска 1—3, Матица српска 4—6).

Самарџија, М. (1986). Допуне у савременом хрватском књижевном језику. *Радови Завода за славенску филологију*. 21: 1—32.

Стевановић, М. (1951). Облици допуне уз глагол лагати. *Наш језик*. 3: 154—159.

Стевановић, М. (1961—1962). Проблем глаголског рода и повратни глаголи у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог*. XXV: 1—47.

Стевановић, М. (1962). Рекција глагола и облици њихове допуне. *Наш језик*. XII/1—2: 1—11.

Тошовић, Б. (2002). *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.